

VU Research Portal

Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950

Bosma, E.G.

2015

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Bosma, E. G. (2015). *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijk gereformeerden en het nationaalsocialisme 1920-1950*. [, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Voorwoord

Waarom toch dit gevoelige onderwerp gekozen als onderwerp van een dissertatie? Die vraag komt bij menigeen op als het gaat om dit onderzoek naar de houding van bevindelijk gereformeerden ten aanzien van het nationaalsocialisme. In de eerste plaats heb ik dit onderwerp gekozen omdat het mij mateloos interesseert. De historische interesse en sensatie die een onderwerp losmaakt bij een historicus zijn van onmisbare waarde om te komen tot een gedegen en doordachte studie. Wanneer begonnen wordt aan een enorme klus als het schrijven van een dissertatie, moet er toch de overtuiging zijn dat men dit tot een goed einde weet te brengen. Die overtuiging kan alleen aanwezig zijn bij voldoende interesse in het te bestuderen onderwerp.

In de tweede plaats is het zo veel jaar na dato een goede zaak om tot een kritische beschouwing te komen. Welke leermomenten zijn er te destilleren uit de onderzoeksresultaten? Welke keuzes zijn er in het verleden gemaakt en op basis van welke argumenten en overtuigingen is men tot die keuzes gekomen? Welke valkuilen doen zich voor in het denken van de bevindelijk gereformeerden? Kritische beschouwing is niet bedoeld om daarmee mensen of groepen te beschadigen, maar juist om zelfreflectie te bevorderen. In dezen huldig ik het standpunt van wijlen prof. dr. A. Th. van Deursen, die stelde dat geschiedschrijving, waarbij de bronnen juist gebruikt worden, een vorm van christelijke naastenliefde is. De personen over wie geschreven wordt, zijn meestentijds al overleden en kunnen zich derhalve niet meer verdedigen. Daarom is het van groot belang om de bronnen juist te gebruiken om op die wijze de reputatie van mensen niet onnodig afbreuk te doen.¹ Dit uitgangspunt laat overigens onverlet dat waarheidsvinding altijd het primaat moet hebben binnen de wetenschappelijke beoefening van de geschiedschrijving.

Ten derde bestaat in bevindelijk gereformeerde kring een ambivalente houding ten aanzien van de historie. Enerzijds wordt voortdurend aan de (vaderlandse) geschiedenis en de *Magnalia Dei* (de grote daden des Heeren) gerefereerd, anderzijds bestaat er een zekere angst voor de wetenschappelijke geschiedschrijving van datzelfde verleden.² Juist omdat 'nieuwe generaties vragen om verantwoording over de afgelegde weg' is 'een terugblik, ook in de meest academische zin, onvermijdelijk'.³ Met mijn promotor prof. dr. F.A. van Lieburg stel ik dat het niet verkeerd is onderzoek te doen naar de eigen godsdienstige traditie. Het feit dat geloof bepaalt hoe men in het leven staat, vraagt om historische verheldering. In principe geeft een historicus geen waardeoordeel en kijkt hij slechts hoe de zaken

1. Van Deursen, *De geest is meer dan het lichaam*, 11.

2. H. Paul komt dan ook tot de conclusie: 'Dat bevindelijke gereformeerden sterk in het *verleden* zijn geïnteresseerd, maar niet in de *historiciteit* van dit verleden.' Paul, 'Een verleden zonder historiciteit', 160.

3. Van Lieburg, 'Toe-eigening van de bevindelijke traditie', 29.

in elkaar steken. Het is belangrijk verbanden met tijd en cultuur bloot te leggen.⁴ Hierbij dient opgemerkt te worden dat ook de schaduwzijden van het handelen van de eigen groep of vooraanstaande personen binnen die groep aandacht verdienen.⁵ Voor het juiste zicht op het verleden is academische geschiedschrijving, naast allerlei gedenkboeken en levensbeschrijvingen, onmisbaar.

In de laatste plaats kan het van belang zijn dat juist iemand die zich tot het orthodox protestantisme rekent, deze materie bestudeert. Om recht te doen aan personen, drijfveren en overtuigingen is het van belang dat een onderzoek als dit wordt verricht door iemand die deze zaken in de juiste context kan plaatsen en het bevindelijke taalveld kent. Van Lieburg merkt terecht op: 'Voor die geschiedschrijving is het dan alleen maar goed als zij niet geheel wordt overgelaten aan wetenschappers die de groep in kwestie alleen van de buitenkant kennen.'⁶ Zaak is het wel om de gewenste wetenschappelijke distantie te bewaren. Het is aan de lezer om te bepalen of dit is gelukt.

Rijssen, januari 2015

E.G. Bosma

4. 'Liever verhelderen dan opiniëren; Religiehistoricus Van Lieburg volgt Schutte op', *Reformatorsch Dagblad*, 6 februari 2006.

5. 'Omgaan met het verleden', *De Saambinder*, 7 mei 2009. 'Maar al zou duidelijk zijn dat iemand zich in een bepaalde zaak heeft misgaan, dan is er vanwege de achting die men voor iemand heeft (of ter wille van de kinderen die nog in leven zijn) een sterke geneigdheid om er maar zoveel mogelijk over te zwijgen. En inderdaad zal men hier z'n woorden moeten wegen en steeds de vraag voor ogen moeten houden of het echt nodig is om pijnlijke zaken te vermelden. Toch is het niet zonder betekenis dat in de Bijbelse geschiedschrijving de misstappen van Lot, Jakob, David, Jona, Petrus en andere Bijbelheiligen niet verzwegen worden. Diepdroevige, zondige dingen worden bij hun naam genoemd, ook al leidt dat, om het modern te zeggen, tot reputatieschade.'

6. Van Lieburg, 'Toe-eigening van de bevindelijke traditie', 29.

HOOFDSTUK I

Inleiding

1.1 Oriëntatie

Slechts weinig onderwerpen in de geschiedschrijving kunnen zich verheugen in een grotere belangstelling dan de Tweede Wereldoorlog. Tot op de dag van vandaag is de Tweede Wereldoorlog het morele ijkpunt van de Nederlandse samenleving. Allerlei daden, overwegingen en opstellingen worden gespiegeld aan deze periode. Weliswaar is het kader van goed of fout genuanceerder geworden en lopen de emoties wat minder hoog op dan vroeger, toch heeft menig Nederlander er behoefte aan te weten hoe zijn familie zich tijdens de oorlog heeft opgesteld.

Ook voor kerkelijke denominaties of andere maatschappelijke groeperingen gaat dit grosso modo op. Bekend zijn de mannen van stavast van orthodox-gereformeerden huize, of de stoere communisten die opriepen tot de Februaristaking. Dat de Nederlandse adel voor een belangrijk deel sympathiseerde met het fascisme of nationaalsocialisme is bekend. Zo bestaat er ook van de bevindelijk gereformeerden een generalisatie als het gaat om hun morele houdbaarheid tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het bevindelijk gereformeerde volksdeel zou eerder fout dan goed geweest zijn. Bevindelijk gereformeerden waren dan wel geen nazi's, maar waren toch op zijn minst *deutschfreundlich*. Van verzet zou in deze groep nauwelijks sprake zijn geweest.

De vraag is echter of deze generalisatie terecht is. Is het beeld echt zo eenduidig als hierboven in al zijn eenvoud wordt geschetst? Om een helder en evenwichtig beeld te schetsen is het nodig deze stereotypering aan een nader onderzoek te onderwerpen. Welke houdingen en opvattingen met betrekking tot het fascisme/nationaalsocialisme en de Duitse bezetting zijn er te duiden binnen het bevindelijk gereformeerde volksdeel in de jaren twintig tot en met de jaren veertig van de twintigste eeuw? Bij die centrale vraag wil deze dissertatie stilstaan. Verder zal ingegaan worden op de oorzaken van verschillen in opstelling binnen en tussen kerkverbanden en regionale verschillen.

1.2 Titel

Deze dissertatie zal gaan over de ontmoeting van de 'oude waarheid' met de 'nieuwe orde'. Onder de 'oude waarheid' verstaan we de bevindelijke traditionele ideeënwereld en cultuur zoals die in de periode 1920 tot 1950 het denken en handelen van bevindelijk gereformeerden bepaalden. In bevindelijke kring was het begrip oude waarheid een aanduiding voor dogmatische rechtzinnigheid in combinatie met het gewenste gehalte aan bevinding. Bevinding is de 'existentiële ervaring van een ingrijpen van God in het persoonlijk leven en de menselijke reactie daarop'.

Daarin staat vooral de bekering van de mens centraal.¹ De oude waarheid stond eveneens voor de traditie van de Nadere Reformatie uit de zeventiende en achttiende eeuw. Door te spreken over de ‘oude’ waarheid werd vooral beklemtoond dat het werk van God in het leven van mensen niet aan tijd (of plaats) gebonden is en zich als het ware onttrekt aan de historische context. Tussen de wijze waarop God mensen bekeerde in de zeventiende eeuw en de eigen tijd bestond geen enkel verschil. De oude waarheid betrof niet zozeer een oude als wel een tijdloze waarheid. De oude waarheid functioneerde daarbij als een *identity marker* voor de eigen groep. De oude waarheid betrof derhalve niet alleen een geestelijke ligging, maar ook een geconstrueerde groepsidentiteit die niet vrij was van nostalgie.

Bevindelijk gereformeerden zagen zichzelf als onderdeel van het orthodox-protestantse volksdeel. Om zichzelf te onderscheiden van bijvoorbeeld de neocalvinisten gebruikte men naast de aanduiding ‘oud gereformeerd’ ook het begrip de ‘oude waarheid’. In de samenspraak tussen Bart en Kees (alter ego’s van ds. G. van Reenen) in 1932 in *De Saambinder* sprak Bart over de oude waarheid. Kees vroeg of er ook een nieuwe waarheid bestond daar men het zo veelvuldig had over de oude waarheid. Bart antwoordde daarop: ‘Ach ja, jongen dat is nu eenmaal een gewoonte om van Oud-Gereformeerd en van oude waarheid te spreken, dat moet je ons maar toegeven.’ Kees maakte duidelijk dat het er vooral om gaat dat men deze oude waarheid zelf toegedaan is.² Dat die oude beproefde waarheid niet aan een historische context gebonden was blijkt uit een van de titels in de serie van samenspraken tussen Bart en Kees: *Bart en Kees: Twee en veertig samenspraken over de woestijnreis der kinderen Israëls. De oude, welbeproefde en altijd verse weg, welke van het diensthuis der zonden naar het Kanaän der ruste leidt*. Die oude waarheid was echter niet beperkt tot een kerkverband. De oude waarheid gaf onder de bevindelijk gereformeerden wederzijdse geestelijk herkenning, zoals blijkt uit het volgende citaat uit een Bijbelstudie over de profeet Elisa en koning Josafat (2 Koningen 3) uit het *Gereformeerd Weekblad* van juni 1950: ‘Heden is het niet anders; er ligt een bijzondere band om het volk, dat naar de oude Waarheid vraagt. Als er op de Veluwe een kind in Sion geboren wordt, spreekt men er binnen een maand op de Zeeuwsche eilanden over; te Kampen wordt de Heere er voor geprezen, wanneer te Dordrecht een doodschuldige ziele verzoend is met een drieëinig God en in de ruimte werd gesteld – de kerkmuren mogen er nog weleens bij wegvallen. Josafat kon zingen: “Zoete banden, die mij binden aan des Heeren lieve volk” – krijgje menigeen onder ons daarmede van harte in te stemmen, wijl de Koning van dat volk in een geschonken geloof de zijne werd.’³

De ‘nieuwe orde’ staat voor de ideologie van het nationaalsocialisme. Het nationaalsocialisme stelde een nieuwe maatschappelijke en internationale orde te zullen bewerkstelligen met een nieuwe mens. Een orde die gekenmerkt werd door nationalisme, raszuiverheid, het leidersprincipe, de totale staat en een afkeer van

1. Janse, *Bewaar het pand*, 64.

2. ‘Bart en Kees’, *De Saambinder*, 25 februari 1932.

3. ‘De profeet Elisa; De krijgstoet tegen Mesa III’, *Gereformeerd Weekblad*, 17 juni 1950.

de democratie. De Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) was in Nederland de pleitbezorger van deze nieuwe orde. De belangrijkste verspreider van de nationaalsocialistische nieuwe orde was echter nazi-Duitsland, dat vanaf de tweede helft van de jaren dertig de rest van Europa deze nieuwe orde probeerde op te leggen door middel van veroveringen. Konden de Nederlanders voor de Duitse bezetting de nieuwe orde van de NSB nog negeren, na de meidagen van 1940 ontkwam niemand er meer aan zijn positie te bepalen ten opzichte van deze nieuwe orde.

1.3 Relevantie

Een onderzoek als dit past heel goed in het kader van vergelijkende onderzoeken. Zoals beschreven door Jan Bank in 2004 in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*. Bank vergeleek Nederland en Frankrijk met elkaar met betrekking tot de verhouding tussen protestantisme en het nationaalsocialisme tijdens de Tweede Wereldoorlog. In tegenstelling tot Frankrijk was het protestantisme tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland duidelijk heterogener en procentueel veel sterker vertegenwoordigd. Bank stelt in zijn conclusie dat nader onderzoek zal moeten uitwijzen of de theologie die in de traditie van de Reformatie stond een bijdrage heeft geleverd aan de politieke bewustwording van de gelovigen en hen heeft aangespoord tot verzet tegen de totalitaire ideologie van het nationaalsocialisme.⁴ Wolfgang Wippermann constateert daarentegen in zijn boek *Faschismus* dat er in de Verenigde Staten een duidelijk verband bestond tussen het orthodox-protestantisme en het fascisme: 'Hinzu kommt der christliche, vor allem protestantische Fundamentalismus, der ebenfalls vielfältige Berührungspunkte mit der faschistischen Ideologie aufweist.'⁵ Waaruit die 'vielfältige Berührungspunkte' bestonden en of dit beeld ook voor Europa gold, wordt niet echt duidelijk. Wel wijst Wippermann op het feit dat met name onder orthodox-protestanten in Amerika een 'Bijbelsgefundeerd' racisme bestond evenals een grote aversie tegen het communisme.⁶

Wetenschap streeft steeds naar nieuwe inzichten en vervollediging van het beeld. Met betrekking tot de bevindelijk gereformeerden en hun houding ten aanzien van het nationaalsocialisme bestond tot op heden een lacune. De bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep was qua grootte een niet te verwaarlozen groep op de kerkelijke staalkaart van Nederland. Na de rooms-katholieken, de hervormden (van vrijzinnig tot en met midden-orthodox) en de gereformeerden (Gereformeerde Kerken in Nederland) vormden de bevindelijk gereformeerden de vierde religieuze denominatie in Nederland in de periode 1920-1950. Over de Gereformeerde Kerken⁷, de Nederlandse Hervormde Kerk⁸ en de Rooms-

4. Bank, 'Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog', 491-523.

5. Wippermann, *Faschismus*, 286.

6. Ibidem, 182-202.

7. Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, passim; Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, passim.

8. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, passim.

Katholieke Kerk⁹ in Nederland en hun houding ten opzichte van het nationaal-socialisme en de Duitse bezetter zijn al overzichtswerken geschreven. Voor de bevindelijk gereformeerden ontbrak tot nu toe een dergelijk werk. Deze studie wil in de lacune voorzien. De specifieke groepskenmerken en opvattingen van bevindelijk gereformeerden maken het interessant om te onderzoeken of deze groep deviant gedrag vertoonde in vergelijking tot andere kerkelijke denominaties en de Nederlandse samenleving als geheel. In de paragraaf over de historiografie wordt nader ingegaan op de diverse deelstudies.

1.4 Afbakening

Bevindelijk is allereerst een bijvoeglijk naamwoord dat duidt op een bepaalde theologische overtuiging. Naast de beleden 'voorwerpelijke' of objectieve geloofswaarheden, die met het verstand verstaan worden, moet er ook sprake zijn van een 'onderwerpelijke' doorleving van datzelfde geloof in het hart en het gevoel van de gelovige. De bevinding is vooral de persoonlijke omgang van de gelovige met zijn Schepper. De basis van deze geloofsovertuiging is het orthodox calvinistische of gereformeerde belijden, zoals verwoord in de algemene belijdenisgeschriften¹⁰ en de gereformeerde belijdenisgeschriften.¹¹ Daarin komen het neocalvinisme en het bevindelijke overeen. Het onderscheid is dat de bevindelijken benadrukken dat die waarheid niet alleen beleden, maar ook beleefd moet worden. De meest wezenlijke geestelijke ervaring die door de gelovige gekend moet worden is, volgens de bevindelijk gereformeerden, de bekering tot God. Die bekering is het werk van een drie-enig God: de zondaar wordt met God de Vader verzoend vanwege het verlossingswerk van God de Zoon; God de Heilige Geest werkt het geloof in het hart van de gelovige. Vrucht van die bekering is dat de mens met bewustheid breekt met de zonde en de persoonlijke omgang met God, bestaande uit lezing en overdenking van de Bijbel en bidden, zoekt en praktiseert.

Sinds de dissertatie van C.S.L. Janse uit 1985 is het gebruikelijk om over 'bevindelijk gereformeerden' te spreken als afgebakende sociologische groep binnen het Nederlandse protestantisme. Voor de periode 1920-1950 is echter het gebruik van de benaming bevindelijk gereformeerden anachronistisch en derhalve niet zonder voorbehoud te gebruiken. De bevindelijke geloofsoriëntatie bestond in de onderzochte periode zeer zeker, maar de sociologische groep nog niet. Janse greep in zijn dissertatie terug op het werk van G. Kuiper, die het begrip 'bevindelijk gereformeerden' gebruikte als een koepelterm voor een groep protestanten uit diverse kerkverbanden met een specifieke theologische ligging.¹² Janse heeft het begrip vervolgens sociologisch ingekleurd en geoperationaliseerd voor de gereformeerde

9. Joosten, *Katholieken & fascisme in Nederland*, passim.

10. De geloofsblijdenissen van Nicea (325), Athanasius (4^e eeuw) en het Apostolicum (2^e eeuw).

11. Ook wel de Drie Formulieren van Enigheid genoemd: de Heidelbergse Catechismus (1563), de Nederlandse Geloofsblijdenis of Confessio Belgica (1561) en de Dordtse Leerregels of Vijf artikelen tegen de Remonstranten (1619).

12. Kuiper, 'Beroep en kerkgenootschap opnieuw bezien', 415.

gezindte in de tweede helft van de twintigste eeuw. Bij gebrek aan een bruikbaar equivalent en in aansluiting bij de gebruikelijke wetenschappelijke terminologie wordt in deze studie ook het begrip bevindelijk gereformeerden gebruikt, maar dan in een meer open en dynamische zin, waarbij steeds geprobeerd zal worden het anachronisme te vermijden.

Zelf zouden de bevindelijk gereformeerden en andere protestanten uit de periode 1920-1950 ogenblikkelijk begrepen hebben over wie het gaat. Dit blijkt onder andere uit een artikel in het kerkblad van de Gereformeerde Gemeenten, *De Saambinder*, in 1926. Ds. Kersten had een stuk geschreven waarin hij het Schriftgetrouwe karakter van de Gereformeerde Kerken van vraagtekens voorzag naar aanleiding van de kwestie-Geelkerken. Volgens Kersten had Geelkerken blij gegeven van een Schriftkritische en onconfessionele geest door te stellen dat het Bijbelverhaal over de zondeval in Genesis 3 niet geheel letterlijk genomen moest worden.¹³ In de gereformeerde *Goudsche Kerkbode* schreef een van de plaatselijke gereformeerde predikanten een reactie op Kerstens artikel. Ds. Kersten citeerde op zijn beurt weer uit die reactie in *De Saambinder*: ‘De Goudsche Kerkbode schreef over deze opmerking een artikel, dat wel blij geeft, hoezeer men van het bevindelijk leven vervreemd is; er zelfs geen begrip meer van heeft. De H. S. [Heilige Schrift] wordt veiliger geacht bij de voorwerpelijke dan bij de bevindelijke richting; en betwijfeld wordt “of in de Geref. Gemeenten iemand van ‘t gevoelen van Dr. Geelkerken zou zijn veroordeeld, als hij op gemoedelijke, mystieke wijze in de daarbij passende bewoordingen zijn gevoelen had voorgedragen. In bevindelijke kringen houdt men nog al van het vergeestelijken der Schrift. Stelt u nu voor, dat iemand uit de kringen van Ds. Kersten eens voor den dag kwam met de bewering, dat hij zoo werkzaam had mogen worden met de boomen in het Paradijs en met de slang en haar spreken en er zulk een licht over gekregen had, dat die boomen en de slang niet letterlijk maar geestelijk moeten worden verstaan, zou die niet veel bijval vinden? Wij zijn er niet gerust op. In bevindelijke kringen houdt men immers veel van het vergeestelijken der Schrift? En is het vergeestelijken der Schrift niet in beginsel het loslaten der Schrift?”. Dit stukken is geschreven door een predikant. Teekent het niet de diepe onwetendheid en bittere veroordeeling van het leven van Gods kinderen? Is er daar niet meer een beleven, een innerlijk beleven van wat God in Christus geopenbaard heeft tot zaligheid van zondaren?’¹⁴ Het citaat laat duidelijk zien dat het begrip bevindelijk ook in de periode zelf al wel werd gebruikt om een bepaalde groep gelovigen aan te duiden. Overigens schreef men in de onderzoeksperiode vaker over bevindelijk leven, bevindelijk kennen, bevindelijke waarheid en bevindelijke prediking dan over bevindelijken als groepsaanduiding.¹⁵

De groep bevindelijk gereformeerden was echter minder homogeen dan het begrip doet vermoeden. Hoewel de overeenkomsten tussen de diverse kerkelijke

13. ‘Kerknieuws; Dr. Geelkerken en de Asser Synode’, *De Saambinder*, 13 mei 1926.

14. ‘Hoe ver toch is men daar weg!’, *De Saambinder*, 27 mei 1926.

15. Zie bijvoorbeeld: ‘Vragen’, *De Saambinder*, 11 oktober 1934; ‘Verspreide gedachten’, *De Waarheidsvriend*, 27 september 1934.

groeperingen zo treffend waren dat ze tot een groep gerekend werden, waren er ook vele verschillen. De afbakening van de onderzoeksgroep is vooral binnen de Nederlandse Hervormde Kerk problematisch. In dit onderzoek delen we de volgende kerken en kerkelijke groeperingen in bij het bevindelijk gereformeerde volksdeel: de Gereformeerde Gemeenten, de (vrije) Oud Gereformeerde Gemeenten, diverse zogenaamde hervormde lokalen en andere vrije groepen, de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en de rechterflank van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Dit conform de in andere historische en sociologische studies gebruikte groepsafbakening.¹⁶

Het beeld is niet alleen diffuus omdat er sprake was van diverse kerkgenootschappen, maar ook omdat er binnen die kerkgenootschappen denominaties te onderscheiden waren en er sprake was van diverse politieke oriëntaties. Slechts een deel van de Nederlandse Hervormde Kerk was als bevindelijk gereformeerd te beschouwen. Daarbij wordt dan meestal gedacht aan de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. De Gereformeerde Bond kende echter ook een min of meer neocalvinistische stroming die zich meer met de Gereformeerde Kerken in Nederland verwant voelde dan met bijvoorbeeld de Gereformeerde Gemeenten en zich oriënteerde op de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) in plaats van op de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Verder waren er bevindelijken die op de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Christelijk Nationale Actie (CNA) stemden. De Staatkundig Gereformeerde Partij was wel de voornaamste politieke representant van het bevindelijk gereformeerde volksdeel. In hoofdstuk 2 wordt verder ingegaan op de diverse (deels) bevindelijk gereformeerde kerkgenootschappen en de politieke participatie van bevindelijk gereformeerden.

De afbakening in de tijd wordt gevormd door de jaartallen 1920 en 1950. De beschrijvingen van de bevindelijke groep betreffen steeds dit tijdvak en zijn derhalve niet accuraat voor de gereformeerde gezindte na 1950. Als beginpunt is 1920 gekozen omdat na de Eerste Wereldoorlog de nieuwe orde zich voor het eerst in de vorm van het Italiaanse fascisme manifesteerde. Het verloop en de nasleep van de Eerste Wereldoorlog zijn niet los te zien van het ontstaan van de fascistische en nationaalsocialistische wereldbeschouwing. Daarom is het van belang om ook de periode vlak na het Verdrag van Versailles te beschrijven. De keuze voor 1920 is bovendien ingegeven door het feit dat in 1918 de SGP werd opgericht. In de jaren dertig kreeg het Duitse nationaalsocialisme steeds meer aanhang en deed de Nationaal-Socialistische Beweging in ons land van zich spreken. De bezetting is een geheel eigensoortige fase in de beschreven periode, waarin de oude waarheid en de nieuwe orde met elkaar geconfronteerd werden. Na de bevrijding in mei 1945 begon de verwerking van het oorlogsverleden en vonden er zuiveringen plaats en deed de Bijzondere Rechtspleging haar werk. Om de onderzoeksperiode enigszins te beperken is er voor gekozen alleen de periode van de Bijzondere Rechtspleging en de diverse zuiveringen eind jaren veertig nog mee te nemen in het onderzoek. Temeer ook omdat de getuigenverklaringen en de publieke verweren

16. Janse, *Bewaar het pand*, 66.

van de verdachten een duidelijk beeld kunnen verschaffen over de zelfperceptie en beweegredenen van desbetreffende bevindelijk gereformeerden. Hoe er na de jaren veertig is omgegaan met het eigen oorlogsverleden in allerlei jeugdboeken, herdenkingsboeken en levensbeschrijvingen kan wellicht onderwerp zijn van een andere studie. Het zou te ver voeren om dit aspect – hoewel bijzonder boeiend – in deze studie te betrekken. In *Het gereformeerde geheugen* hebben Jacques Dane en George Harinck al wel een eerste aanzet gegeven tot het bestuderen van de herinneringscultuur in de gereformeerde wereld met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog.¹⁷ Deze eerste aanzet verdient verdere uitwerking voor de bevindelijk gereformeerde groep.

1.5 Tijdsbeeld

De jaren twintig en dertig vormden de periode van de ‘zindelijke burgerheren’, de ‘taaie rooie rakkers’. Het was de tijd van het ‘rijke roomsche leven’ en de ‘parade der mannenbroeders’. De beschreven periode was een merkwaardige mengeling van moderniteit en conservatisme. Enerzijds kenmerkte de periode zich door nieuwe technologische toepassingen, toenemende ontkerkelijking (in 1909 was 5 procent van de Nederlandse bevolking onkerkelijk, in 1930 14,4 procent), en een steeds wereldser levensstijl. Neomalthusianisme, cinema, radio, vleeschkleurige kousen, variété, sport en spel vormden de ingrediënten. Anderzijds waren het ook de jaren waarin de diverse zuilen werden uitgebouwd en het overgrote deel van het Nederlandse volk trouw ter kerke ging. De jaren van triomfalistische ‘Katholiekendagen’ en steile calvinisten op het pluche.¹⁸

De beschreven periode is die van het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog en de jaren direct daaropvolgend. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog werd het voor Duitsland vernederende Verdrag van Versailles opgesteld. Duitsland moest zwaar boeten voor het veroorzaken van deze wereldbrand. Het trotse wilhelminische Duitsland was verdwenen en Duitsland moest zich zien te hervinden in de nieuw ontstane situatie. Jaren van politieke onrust volgden. Diverse revolutiepogingen van communistische en Duits nationale zijde werden ondernomen met als doel de omverwerping van de democratische Weimarrepubliek. In diezelfde periode ontstond in Italië een nieuwe nationalistische politieke ideologie: het fascisme. Benito Mussolini wist in de jaren 1922 tot 1924 de macht te grijpen en een fascistische dictatuur te vestigen. Door dit succes ontstonden ook elders in Europa fascistische bewegingen.

Na de Eerste Wereldoorlog was de Volkenbond ontstaan als een poging om voortaan geschillen tussen staten zonder bloedvergieten op te lossen. Ondanks de veelbelovende internationale verdragen van de jaren twintig, zoals het Pact van Locarno en het Briand-Kellog Pact en enkele successen van de Volkenbond, bleek de Volkenbond niet in staat een nieuwe wereldoorlog te voorkomen. De Volken-

17. Dane en Harinck, ‘Tweede Wereldoorlog’, 307-316.

18. Visser, *De houding van de Staatkundig Gereformeerde Partij tegenover het Nationaal-Socialisme*, 11.

bond kende een aantal organisatorische zwakten waardoor kwaadwillende landen vrijelijk hun gang konden gaan door eenvoudigweg hun lidmaatschap op te zeggen.

De jaren dertig werden gekenmerkt door toenemende internationale spanningen en een economische wereldcrisis. Na de beurskrach van 1929 stortte het economische systeem in elkaar. Met name Duitsland werd hierdoor ongemeen hard getroffen. Het Amerikaanse Dawesplan had er aanvankelijk voor gezorgd dat Duitsland zijn afbetalingsverplichtingen kon voldoen en genereerde economische groei in Duitsland. De toekomst zag er voor Duitsland aan het eind van de twintiger jaren dan ook rooskleurig uit. De antidemocratische partijen ter linker en ter rechter zijde van het politieke spectrum maakten in deze situatie weinig kans om de macht te grijpen. Hoewel er in Duitsland wel een duidelijke politieke onderstroom aanwezig was vol ressentiment. De Duits nationalen verafschuwden het Verdrag van Versailles en lieten niet na de Dolkstootlegende te verbreiden. Toen in 1929 de beurs ineens stortte en de Amerikanen de uitvoering van het Dawesplan stopten verviel Duitsland tot de bedelstaf. De Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij (NSDAP) van Adolf Hitler profileerde zich als de oplossing voor alle economische en politieke problemen. In de ogen van menig Duitser had de parlementaire democratie afgedaan en was het experiment van de Weimarrepubliek mislukt. Een meerderheid van de Duitse bevolking nam haar toevlucht tot een van de antidemocratische partijen die Duitsland rijk was. In 1933 resulteerde dit in een nieuw nationaalsocialistisch Duitsland.

In Nederland werd de economische wereldrecessie ook danig gevoeld. De verschillende kabinetten-Colijn vonden geen oplossing voor de economische problemen. Pas nadat de Gouden Standaard door Colijn was losgelaten klom de Nederlandse economie enigszins uit het dal. Voor velen waren het jaren van bittere armoede. Desondanks wisten antidemocratische partijen in Nederland niet zo'n massale aanhang te verwerven als bij onze oosterburen. De Nederlandse samenleving was verzuild en het overgrote deel van de bevolking stemde traditioneel op een partij behorende bij de eigen levensbeschouwelijke stroming. Het verkiezingsresultaat van bijna 8 procent voor de NSB van Anton Mussert bij de provinciale verkiezingen van 1935 was een niet eerder vertoonde aardverschuiving in het Nederlandse politieke landschap. Het bleek achteraf meteen het hoogtepunt van de Nationaal-Socialistische Beweging te zijn.

De Nederlandse politieke cultuur van die dagen was er een van grote mannen en gezwollen taal. De sterke man vonden veel Nederlanders in de mannetjesputter Colijn. De politieke massa was in Nederland goed georganiseerd, maar nog onmondig. De leiders van de diverse zuilen vertoonden nog onversneden regentengedrag. De kiezers vernamen via de kranten van de eigen zuil hoe de politieke leiders in 's-Gravenhage acteerden. Deze vorm van verslaglegging was niet bedoeld als verantwoording richting de eigen achterban, maar meer als bevestiging van het eigen gelijk. Het waren ook de jaren van heldere politieke tegenstellingen. Links en rechts, confessioneel en niet-confessioneel stonden tegenover elkaar. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) slaagde er pas in 1939 in om de smet van de revolutiepoging van 1918 uit te wissen door regeringsdeelname.

Nederland was een land dat zich traditioneel neutraal opstelde in de internationale statengemeenschap. Afzijdigheid had tijdens de Eerste Wereldoorlog gefunctioneerd en ook ditmaal zou neutraliteit leidend zijn in de Nederlandse buitenlandse politiek. Tegelijkertijd viel het niet mee om een modus te vinden in de omgang met de steeds provocerende oosterbuur. De Nederlandse belangen omvatten naast het Europese moederland ook een uitgebreid koloniaal bezit in de Oost en in de West. Als middelgrote koloniale mogendheid speelde Nederland een bescheiden rol in de internationale krachtsverhoudingen.

Appeasement en neutraliteit ten spijt brak de Tweede Wereldoorlog uit. Na de *Anschluss* van Oostenrijk en de Conferentie van München werd in 1938 het resterende deel van Tsjechoë door Duitsland ingenomen en vielen in september 1939 de Duitse legers Polen binnen. Toen Engeland en Frankrijk nazi-Duitsland de oorlog verklaarden was de Tweede Wereldoorlog een feit. Nadat Denemarken en Noorwegen in april 1940 waren ingenomen volgden in mei 1940 België, Luxemburg, Frankrijk en ook Nederland. De Duitse legers dwongen in enkele dagen de Nederlandse strijdkrachten tot capitulatie nadat de regering naar Engeland was uitgeweken en Rotterdam meedogenloos was gebombardeerd. De bezetting begon. Aanvankelijk stelde de Duitse bezetter zich gematigd op, maar na de Februaristaking in 1941 trad de Duitse bezetter steeds repressiever op. Gedurende de bezetting vond tevens de Jodenvervolging plaats. Het overgrote deel van de Nederlandse Joden zou de oorlog niet overleven. Naarmate het krijgsverloop ongunstiger werd voor nazi-Duitsland verslechterde voor de Nederlandse bevolking de situatie, met als trieste dieptepunt de Hongerwinter van 1944/1945. Zuid-Nederland was al bevrijd, maar door het mislukken van de slag om Arnhem slaagden de geallieerden er niet in Nederland benoorden de grote rivieren te bevrijden. Pas in het voorjaar van 1945 werd het resterende deel van Nederland bevrijd.

Tijdens de bezetting had het overgrote deel van de Nederlandse bevolking zich noch verzet noch gecollaboreerd. Over het algemeen probeerde men het eigen leven voort te zetten zonder zich aan collaboratie schuldig te maken, maar zich ook ver te houden van al te openlijke vormen van verzet. Accommodatie was een collectieve vorm van lijfsbehoud. Toch gingen zo'n kleine 25.000 Nederlandse (jonge) mannen vrijwillig in Duitse krijgsdienst.¹⁹ Dit gebeurde veelal bij de Schutzstaffel (SS). Opportunisme was voor velen de reden om zich in 1940 en 1941 aan te sluiten bij de NSB of aanverwante organisaties zodat de aanhang van de NSB groeide tot zo'n 100.000 leden. Het betrof hier veelal geen rabiate nationaalsocialisten, maar opportunistische gelukszoekers. Anderen daarentegen keerden zich nadrukkelijk tegen de bezetter en pleegden al dan niet georganiseerd verzet. Het is moeilijk aan te geven hoe groot dit percentage geweest is. Wel is duidelijk dat relatief veel orthodox-gereformeerden en communisten tot georganiseerd verzet overgingen en dat accommodatie onder de Nederlandse bevolking het meest voorkwam.

In 1945 begon de periode van de wederopbouw. Na de onvermijdelijke bijtjesdag hadden de Nederlandse autoriteiten een uitgebreid systeem van Bijzonder

19. In 't Veld, *De SS en Nederland*, 406.

Rechtspleging in het leven geroepen om de meer dan 200.000 zaken te behandelen. Voor de meeste Nederlanders was daarmee het hoofdstuk oorlog afgesloten. De schulddigen waren gestraft en het leven ging verder. Anderzijds, was je 'fout' geweest of kwam je uit een NSB-familie, dan zou het een stuk lastiger blijken het gewone leven weer op te pakken en deel te nemen aan de samenleving. Een samenleving die ondanks verwoede pogingen om tot een 'doorbraak' te komen nog steeds verzuimd was.

1.6 Historiografie

Het huidige beeld over de bevindelijk gereformeerden en hun houding ten opzichte van het nationaalsocialisme en de Duitse bezetting wordt in de historische literatuur veelal bepaald door de vermeende dubieuze rol van de partijleider van de SGP, ds. G.H. Kersten. Het algemene beeld van de houding van de bevindelijk gereformeerden ten aanzien van de Duitse bezetting is dat het bevindelijk gereformeerde volksdeel op zijn minst een grotere neiging tot accommodatie vertoonde dan de Nederlandse samenleving als geheel. Vaker nog neigt dit beeld naar een negatieve appreciatie van de houding van bevindelijk gereformeerden ten aanzien van het nationaalsocialisme en de Duitse bezetting. De houding van de bevindelijken wordt dan gekenschetst als *deutschfreundlich*, 'fout' of NSB-achtig. Dit beeld is al heel oud en al op 24 augustus 1940 beklagde ds. Kersten zich in *De Banier* dat de SGP verweten werd pro-Duits te zijn en dat geschreven en gezegd werd dat de leiders van de SGP NSB'ers zouden zijn. Na afloop van de oorlog was er in met name de antirevolutionaire pers een campagne waar te nemen tegen ds. Kersten en de SGP met betrekking tot hun twijfelachtige houding tijdens de bezetting. Het voormalig illegale blad *Trouw* berichtte na de oorlog geregeld over het dubieuze gehalte van de SGP en haar leider.²⁰

In zijn standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* vermeldt De Jong²¹ op pagina 302 van deel 1 met de titel *Voorspel* dat 'Kerstens Staatkundige Gereformeerde Partij plaatselijk op Zuid-Beveland, maar ook op Tholen, tot de helft van haar aanhang naar de NSB zag overlopen: "de sterke regering die de SGP wil, verlangt ook de NSB. Beide partijen zijn even anti-democratisch en even anti-parlementarisch".' In deel 14 *Reacties. Eerste helft* beschrijft De Jong een tweetal reacties op deze bewering. In deel 13 *Bijlagen* heeft hij zijn betoog over de electorale relatie tussen de SGP en de NSB genuanceerd en als volgt hergeformuleerd: 'In Zeeland deed de NSB verscheidene partijen kiezers verliezen, daaronder ook Kerstens Staatkundig Gereformeerde Partij.' Op pagina 1077 van deel 2 *Reacties. Tweede helft*, gepubliceerd in 1991, wordt vervolgens erkend dat de conclusie dat de SGP stemmen verloor aan de NSB bij de Statenverkiezingen van 1935 onjuist is. Met betrekking tot het bevindelijke aandeel aan het verzet merkt De Jong op dat 'gematigde' christelijke gereformeerden en leden van de

20. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 12 eerste helft; Epiloog*, 174.

21. Zie voor meer informatie de biografie over De Jong: Smits, *Loe de Jong 1914-2005*, passim.

Gereformeerde Bond betrokken waren bij de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO), maar dat de LO bijna geen leden van de Gereformeerde Gemeenten telde. De Jong meldt dat bij de 'zwaren' veel weerstand was tegen het illegale werk omdat zij van geen verzet tegen de 'overheid' wilden weten. 'Hoe zwaarder een groep of dominé was, hoe groter het verzet tegen het verzet en de onderduik.'²² De Jong betoogt verder dat alle protestantse schoolbesturen, op dat van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten (VGS) na, de secretaris-generaal van het departement van onderwijs, Van Dam, meedeelden niet in te stemmen met departementale goedkeuring van benoemingen van leerkrachten.²³ Verderop merkt De Jong op dat de invloed van 'de Kerstianen' niet vreemd was aan het feit dat juist in Utrecht en Zeeland het hoogste aantal door het departement goedgekeurde benoemingen plaatsvond.²⁴

Ger van Roon publiceerde in 1973 de studie *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*. Deze studie behandelt de bevindelijk gereformeerde groep slechts zijdelings. De nadruk ligt vooral op de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken. Over ds. G.H. Kersten merkt Van Roon op dat hij ondanks principiële bezwaren toch ook waardering had voor het fascisme, zoals zou blijken uit zijn bijdrage aan het Kamerdebat over de houding ten opzichte van de NSB bij de behandeling van de rijksbegroting voor 1934.²⁵ Kersten zou niettegenstaande de opkomst van het fascisme en het nationaalsocialisme het rooms-katholicisme als belangrijkste gevaar voor Nederland hebben gezien en daardoor de Duitse dreiging hebben onderschat.²⁶ Van Roon stelt dat binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten wel aandacht was voor bijvoorbeeld de Duitse kerkstrijd en dat het lidmaatschap van de NSB 'om des beginsels wil' werd afgewezen, maar dat die afwijzingen opvallend gematigd geformuleerd waren. Hierbij zou eveneens de overaccentuering van het roomse gevaar en de strijd van Hitler tegen het communisme een rol hebben gespeeld. 'Hitler was een instrument in Gods hand tegen het communisme en zou dit ook kunnen zijn tegen Rome.'²⁷ Verder kenschetst hij de opstelling aan het begin van de bezetting van de Gereformeerde Gemeenten ten aanzien van de Duitse bezetting als passief en wel zo dat 'feitelijke collaboratie in deze kring niet een zeldzaam verschijnsel is gebleven. Kersten is in deze kring dan ook beslist geen uitzondering geweest, al kreeg hij na de oorlog het stempel van de 'zondebok'.²⁸ Kerstens journalistieke arbeid zou 'fatalisme en passiviteit' hebben aangekweekt.²⁹ Op de rol van de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk gaat Van Roon nauwelijks in. Met betrekking tot de Christelijke Gereformeerde Kerk merkt hij op dat er aanvankelijk wel enige

22. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 7 tweede helft*, 760.

23. *Ibidem*, *Deel 5 tweede helft*, 699.

24. *Ibidem*, 701.

25. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 102.

26. *Ibidem*, 106.

27. *Ibidem*, 53.

28. *Ibidem*, 297.

29. *Ibidem*, 307.

sympathie was voor het nationaalsocialisme omdat het Europa voor het communisme zou bewaren. Bovendien had ds. H. Janssen, vaste scribent van het kerkelijke blad *De Wakker*, grote sympathie voor Duitsland. De Duitse kerkstrijd had echter de ogen van veel christelijke gereformeerden geopend voor de ware antichristelijke aard van het nazisme en de synode kwam met een duidelijke afwijzing van het nationaalsocialisme en het lidmaatschap van de NSB.³⁰ In 1995 suggereerde Van Roon in de bundel *De oorlog achter de oorlog* een verband tussen de opstelling van ds. Kersten en het bestaan van een protestantse werkgemeenschap binnen de NSB: 'Anderen, zoals dominee G.H. Kersten van de Gereformeerde Gemeenten, voerden aan, dat de overheid het zwaard droeg en dat het bolsjewisme moest worden bestreden. In dit milieu werden de Duitsers als werktuigen van God voorgesteld. Zelfs was er een protestantse werkgemeenschap in de NSB met de bedoeling vanuit de kant van de NSB de afstand naar de protestantse kerk te overbruggen.'³¹

Behandelde Van Roon de bevindelijk gereformeerde groep slechts zijdelings, H. Dam behandelt deze groep in zijn boek *De NSB en de kerken* in het geheel niet. Dam geeft dat in de ondertitel van zijn boek impliciet ook wel aan door te stellen dat hij zich met name richt op de Gereformeerde Kerken. Toch is het boek van Dam voor ons onderwerp waardevol omdat het beschrijft hoe de NSB heeft geprobeerd de kerken te beïnvloeden. Hij laat zien hoe de NSB op verschillende manieren nationaalsocialistische opvattingen aanpaste aan het christendom en hoe de diverse kerken hierop reageerden.³² Ook de dissertatie van J. Ridderbos gaat over de Gereformeerde Kerken. In een voetnoot (nr. 23) op pagina 405 van deel 2 stelt Ridderbos dat ds. G.H. Kersten 'gezien zijn positieve houding ten opzichte van de bezetter' niet in het Convent van Kerken thuishoorde. Verder worden de bevindelijk gereformeerden door Ridderbos niet beschreven. Wel besteedt hij uitgebreid aandacht aan de figuur van A. Kaptein, die een belangrijke rol heeft gespeeld bij het aan de SGP gelieerde dagblad *De Banier*.³³

In 1990 publiceerde ds. T.W. van Bennekom een bewerking van zijn doctoraalscriptie met de titel *De wachters op de muren*. Hij onderzocht aan de hand van vier kerkbladen uit de gereformeerde gezindte hoe deze gezindte zich verhield tot het opkomende nationaalsocialisme in de jaren 1932-1940. Hij karakteriseert de opstelling van de vier kerkbladen (*De Waarheidsvriend*, *Gereformeerd Weekblad*, *De Wakker* en *De Saambinder*) afzonderlijk en koppelt daaraan meteen een conclusie voor het desbetreffende kerkverband. Van Bennekom nuanceert het beeld dat Van Roon, volgens hem, schetst van de Gereformeerde Bond door te stellen dat de duidelijk nationaalsocialistische opvattingen van Prof. H. Visscher exceptioneel waren en niet vereenzelvigd kunnen worden met die van de Bond. Hij stelt dat de Gereformeerde Bond duidelijk afstand had genomen van het nationaalsocialisme. De Gereformeerde Gemeenten, of in ieder geval de officieuze leider van dat kerkverband, ds. G.H. Kersten, wordt een pro-Duitse houding en antisemitische

30. Ibidem, 51/52.

31. Van Beijnum en Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 145.

32. Dam, *De NSB en de kerken*, passim.

33. Ridderbos, *Strijd op twee fronten* deel 2, 399-405.

gevoelens verweten. Wel wordt gesteld dat de synode van de Gereformeerde Gemeenten een duidelijke uitspraak deed wat betreft het afwijzen van lidmaatschap van de NSB. Met betrekking tot de Christelijke Gereformeerde Kerk beweert Van Bennekom dat zij de nieuwe bedreiging het meest onbevangen tegemoet traden. De Christelijke Gereformeerde Kerk wees het nationaalsocialisme fel af. Wel ontkwam de scribent van de politieke rubriek, ds. H. Janssen, op het nippertje aan de verleiding die er uitging van de nieuwe orde.³⁴

De veruit belangrijkste chroniqueur van de SGP in de eerste helft van de twintigste eeuw is Wim Fieret. Zijn dissertatie *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* uit 1990 wordt als een standaardwerk beschouwd. De focus van Fieret is de Staatkundig Gereformeerde Partij en niet zozeer de bevindelijk gereformeerde groep als geheel, hoewel beide moeilijk los van elkaar gezien kunnen worden. De diverse niet gepubliceerde, maar wel op het partijbureau van de SGP te raadplegen, bijvak- of afstudeerscripties focussen zich eveneens op de SGP en haar leider ds. G.H. Kersten en hun opvattingen met betrekking tot het nationaalsocialisme en de bezetting.³⁵ Fieret typeert de SGP als een geïsoleerde getuigenispartij met een (herstel-)conservatief program met nationalistische accenten die zich opwierp als belangenbehartiger van boeren en middenstanders.³⁶ Bovendien was de SGP antipapistisch en weinig compromisbereid. Fieret beschrijft dat er binnen de SGP in de jaren dertig wel degelijk aandacht was voor de dreiging van het nationaalsocialisme en dat deze ideologie op principiële gronden werd afgewezen. Wel constateert hij dat Rome de grootste vijand bleef en het communisme en revolutionaire socialisme fel werden afgewezen en dat Duitsland als land op ‘vergaande sympathie’ kon rekenen.³⁷ Het beeld dat Visser, Stap, Roos en de Jong schetsen in hun scripties wijkt slechts op details af van wat Fieret stelt. Ook C.S.L. Janse stelt in zijn sociologische dissertatie *Bewaar het pand* dat ‘velen in bevindelijk gereformeerde kring zich passief op[stelden] tegenover het bezettingsregime’. Wel merkt hij op dat anderen in deze kring een ‘dergelijke passieve en soms zelfs coöperatieve houding’ afwezen.³⁸

De biografie van ds. G.H. Kersten is M. Golverdingen, predikant in de Gereformeerde Gemeenten. In 1993 verscheen een derde herziene en uitgebreide druk van de in 1971 uitgekomen biografie. Golverdingen beschrijft dat Kersten in de jaren dertig nadrukkelijk afstand nam van het nationaalsocialisme.³⁹ Golverdingen wijst op het onbillijke om vanuit de kennis van nu over de demonische praktijken van het nationaalsocialisme ds. Kersten en de synode van de Gereformeerde Gemeenten te verwijten dat zij lidmaatschap van fascistische bewegingen niet zonder

34. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 125-132.

35. Roos, *Ds. G.H. Kersten en het Nationaal-Socialisme*, passim; De Jong, *De S.G.P. en Duitsland 1933-1939*, passim; Stap, *De Staatkundig Gereformeerde Partij tijdens het Interbellum*, passim; Visser, *De houding van de Staatkundig Gereformeerde Partij tegenover het Nationaal-Socialisme*, passim.

36. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 269.

37. *Ibidem*, 196-213.

38. Janse, *Bewaar het pand*, 89.

39. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 167-169.

meer censurabel gesteld hebben.⁴⁰ Hij stelt dat de sympathie van Kersten voor Duitsland duidelijk was, zij het niet zonder reserves.⁴¹ Concluderend stelt Golverdingen dat de buitenlandse politiek niet Kerstens sterkste punt was.⁴² Kersten zag de bezetting van Nederland als een straf op de zonden van land en volk en riep op tot onderwerping aan de bezettende macht.⁴³ Golverdingen plaatst een aantal kanttekeningen bij de opstelling van ds. Kersten tijdens de oorlog. Zo zorgden beoordelingsfouten en voorzichtigheid er bijvoorbeeld voor dat de principiële waarschuwing tegen het nationaalsocialisme tijdens de bezetting nauwelijks meer doorklonk en er onrust ontstond in de achterban. Het eerste daadwerkelijk verzet van Kersten tegen de Duitse bezetter betrof een weigering als kerkgenootschap mee te doen aan de Winterhulpcollecten.⁴⁴ Golverdingen schetst een diffuus beeld. Enerzijds geeft ds. Kersten blijk van een ‘naar het passieve neigende houding’ en anderzijds bedenkt hij het Rotterdamse verzet met een wekelijks substantiële geldelijke bijdrage en herbergt hij onderduikers.⁴⁵ Hij zou zelfs het onderduiken in zijn gemeente gestimuleerd hebben.⁴⁶ Golverdingen komt tot de conclusie dat de zuivering van Kersten uit de Tweede Kamer in strijd is met de meest fundamentele rechtsbeginselen.⁴⁷

Over ds. G.H. Kersten is in 2008 de herziene bundel *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten* verschenen onder redactie van H. Florijn en J. Mastenbroek. Florijn stelt dat Kersten aanvankelijk opriep tot onderwerping aan de bezetter, maar zich later heel wat minder loyaal opstelde ten opzichte van de Duitsers. Dit wordt in deze bundel verder niet uitgewerkt.⁴⁸ Jacques Dane en George Harinck karakteriseren in de bundel *Het gereformeerde geheugen* de houding van Kersten tijdens de oorlog als ‘aan collaboratie grenzend’.⁴⁹

Aan de hiervoor genoemde prof. Hugo Visscher wijdde ds. B.J. Wiegeraad de dissertatie *Hugo Visscher 1864-1947. Een calvinist op eigen houtje*. Visscher speelde zeker voor de oorlog een vooraanstaande rol binnen de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Naast Kamerlid voor de ARP was hij redacteur van het invloedrijke *Gereformeerd Weekblad*. Na aanvankelijke afwijzing van het nationaalsocialisme kwam hij tot bijna kritiekloze aanvaarding van deze ideologie.⁵⁰ Visscher is wat betreft kerkelijke ligging wat moeilijk in te delen. Het is echter de vraag of we hem mogen indelen bij de bevindelijk gereformeerden. Ogenscheinlijk, op basis van zijn Kamerlidmaatschap voor de ARP, lijkt Visscher tot de meer kuyperiaanse stroming en niet tot de bevindelijke stroming binnen

40. Ibidem, 173.

41. Ibidem, 176.

42. Ibidem, 178.

43. Ibidem 191-209.

44. Ibidem, 201-204.

45. Ibidem, 211/212.

46. Ibidem, 223.

47. Ibidem, 224/225.

48. Florijn, ‘Levensloop van ds. G.H. Kersten’, 37.

49. Dane en Harinck, ‘Tweede Wereldoorlog’, 311.

50. Wiegeraad, *Hugo Visscher*, passim.

de Gereformeerde Bond te behoren. Anderzijds positioneerde de Christelijk Nationale Actie, het politieke experiment van Visscher midden jaren dertig, zich wel nadrukkelijk tussen de ARP en de SGP en waren er ook contacten tussen Visscher en Kersten over politieke samenwerking.

Andere relevante biografieën zijn die over ds. G. Wisse en W. Aantjes. Joh. de Rijke beschrijft in zijn biografie *Gerard Wisse. Een profetisch prediker* uitvoerig de houding van Wisse ten aanzien van het nationaalsocialisme en de NSB in de jaren dertig. Daaruit wordt duidelijk dat Wisse het nationaalsocialisme afwees, maar wel kritiek had op het functioneren van de parlementaire democratie. Verder besteedt De Rijke aandacht aan de publicitaire activiteiten van Wisse tijdens de oorlog, waarin Wisse niet geheel vrij lijkt te blijven van een dubieuze houding ten opzichte van de nieuwe orde. Uit de biografie blijkt overduidelijk dat De Rijke heeft nagelaten na te gaan of er van Wisse een dossier bestaat in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR).⁵¹ In R. Bouwman's biografie *De val van een Bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes* legt Bouwman nadrukkelijk de link tussen de godsdienstige ligging van de hervormde inwoners van Bleskensgraaf en het accepteren van het Duitse gezag. Men zag de bezetting als de 'tuchtigende hand des Heeren'. Ook Aantjes zelf zag een verband tussen zijn medewerking aan de arbeidsinzet in Duitsland en het geestelijke milieu waarin hij was opgegroeid.⁵² Dat Aantjes zich meldde voor de Germaansche SS had volgens de auteur overigens niets met die geloofsovertuiging te maken en berustte op louter opportunisme.⁵³ Van ds. P. Zandt, de tweede man van de SGP in de jaren twintig en dertig, is wel een levensbeschrijving,⁵⁴ maar geen wetenschappelijke biografie voor handen.

Madelon de Keizer onderzocht de tragedie van Putten, waarbij 499 mannelijke inwoners, grotendeels behorend tot de rechterflank van de Nederlandse Hervormde Kerk, als represaille voor een aanslag werden weggevoerd. Van de 499 weggevoerde mannen kwamen er 426 niet terug. De vraag die De Keizer zich stelt is of er een verband is tussen deze hoge mortaliteit en het bevindelijke karakter van de Puttenaren. Ze komt tot de conclusie dat het lijdelijke en enigszins wereldvreemde karakter van de Puttenaren wel heeft meegespeeld, maar niet de belangrijkste indirecte doodsoorzaak geweest is. Bepalender voor de hoogte sterfte waren de barre omstandigheden van de geïmproviseerde concentratiekampen in Noord-Duitsland waarin zij zich bevonden. De jonge arts A. van Dantzig had de Puttenaren in de diverse concentratiekampen kunnen observeren omdat hij medegevangene was. Hij veronderstelde dat de Puttense religieuze cultuur een van de oorzaken was van het feit dat ze minder dan anderen leken opgewassen tegen het leven in de concentratiekampen. 'Het is duidelijk dat een dergelijke gemeenschap een grote mate van zekerheid en continuïteit biedt, en dat de leden ervan diep in de collectieve sfeer zullen zijn ingebed, dat zij, abrupt overgeplaatst naar een volkomen verschillend milieu hier niet dan met de grootste moeite een

51. De Rijke, *Gerard Wisse*, passim.

52. Bouwman, *De val van een Bergredenaar*, 37.

53. Ibidem, 42-44.

54. Hille, *Als een vogel uit een boom geschoten*, passim.

adequate houding zullen vinden.' Van Dantzig veronderstelde dat de religieuze houding van de Puttenaren er voor zorgde dat ze niet in verzet kwamen en dat de door hen gepraktiseerde wereldmijding resulteerde in aanpassingsmoeilijkheden aan de nieuwe situatie. Dit door Van Dantzig geschetste beeld heeft De Keizer willen corrigeren door niet zozeer in de bevindelijke geloofsovertuiging als wel in de omstandigheden de oorzaak van de hoge mortaliteit te zoeken.⁵⁵

In deze studie ontkom ik er niet aan zaken te herhalen die door anderen al (deels) zijn beschreven. De meerwaarde van dit werk zal – naar ik hoop – gelegen zijn in de schets van een breder kader waarbinnen deze deelbeschrijvingen functioneren. De in deze paragraaf beschreven werken waren of te algemeen (*Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*) of te specifiek (*De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948*) om een coherent beeld van de bevindelijk gereformeerde wereld met betrekking tot het nationaalsocialisme te schetsen. Andere werken hebben slechts één relevante persoon als onderwerp of leggen de focus vooral op andere kerkgenootschappen en gaan slechts zijdelings in op de bevindelijke kerkgenootschappen. In dit onderzoek is geprobeerd om voor de gehele bevindelijk gereformeerde groep een geschiedenis te schrijven over hun verhouding tot het nationaalsocialisme in de periode 1920-1950. Vanzelfsprekend zal ik veelvuldig verwijzen naar het werk van Fieret over de SGP, maar op onderdelen zal ik hem aanvullen, nuanceren of zijn bevindingen in een breder kader plaatsen, zodat er een beeld ontstaat niet alleen van de SGP, maar ook van de grotere groep van bevindelijk gereformeerden.

1.7 Bronnencorpus

In dit onderzoek is van de volgende overheidsbronnen gebruikgemaakt: Handelingen van de Tweede Kamer, verkiezingsuitslagen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) te Zoetermeer, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) in het Nationaal Archief te Den Haag en de archieven van de Commissie Perszuivering en de Commissie Zuivering Staten-Generaal beide bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam. Voor een overzicht van de verkiezingsuitslagen van de SGP en de NSB per gemeente in de periode 1930-1940 verwijs ik naar bijlage 5. Bij het opvragen van de strafrechtelijke dossiers bij het CABR deden zich problemen voor. Van slechts een viertal 'gewone kerkleden' heb ik genoeg persoonlijke gegevens⁵⁶ weten te achterhalen om hun dossiers in te kunnen zien. Van de bevindelijke predikanten ben ik erin geslaagd om een breder beeld te schetsen. Daartoe heb ik de persoonlijke gegevens

55. De Keizer, *Putten*, 167; Bank, 'Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog', 516/517.

56. De benodigde persoonlijke gegevens: volledige voor- en achternaam, geboortedatum, geboorteplaats, woonplaats tijdens de oorlog, sterfdatum en sterfplaats. Voor personen van wie de geboortedatum minder dan honderd jaar gelden is, dient een bewijs van overlijden te worden aangeleverd.

van meer dan tweehonderd predikanten⁵⁷ bij het CABR aangeleverd ter controle. Bij gewone gemeenteleden is dat niet te doen daar het honderdduizenden namen zou betreffen, bovendien is het veel lastiger om alle benodigde persoonlijke gegevens te achterhalen. Van predikanten zijn de benodigde persoonlijke gegevens vaak vrij eenvoudig te achterhalen via biografieën en necrologieën in kranten en kerkelijke bladen. Slechts in een beperkt aantal gevallen (ongeveer twintig) wist ik de naam van mensen uit bevindelijke kring, niet zijnde predikanten, die verdacht werden van collaboratie of *Deutschfreundlichkeit*. In veruit de meeste gevallen was het onmogelijk om alle noodzakelijke persoonlijke gegevens te achterhalen en in een enkel geval waren desbetreffende personen nog in leven. Vanwege de mogelijk grote gevoeligheid ben ik er niet toe overgegaan familieleden te benaderen voor de ontbrekende persoonlijke gegevens of de nog in leven zijnde personen te vragen om toestemming om hun dossier in te zien. Wel heb ik een persoonlijk gesprek gehad in 2011 met een toen nog in leven zijnde leidinggevende NSB'er uit de provincie Zeeland.

Daarnaast heb ik de archieven van de Wehrmacht en de SS geraadpleegd. Via de Deutsche Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht (WASSt) te Berlijn heb ik diverse namen nagetrokken. Een meer systematische zoekmethode naar bevindelijk gereformeerden in de archieven van de SS is niet mogelijk. Daar uit correspondentie met de WASSt mij gebleken is dat religie vaak niet of te weinig specifiek op de bijna 25.000 lidmaatschapskaarten (*Personalunterlagen*) vermeld staat. In zijn dissertatie over de SS en Nederland stelt N.K.C.A. in 't Veld ook al dat van de godsdienstige overtuiging van de vrijwilligers weinig bekend is.⁵⁸

Met de systematische doorzoekbaarheid van het archief van de NSB (NIOD) is het niet veel beter gesteld. De boekhouding en archivering door de NSB zelf was al complex en enigszins amateuristisch. De onoverzichtelijkheid wordt echter nog versterkt doordat het archief van de NSB bij het NIOD fragmentarisch is daar lang niet alle relevante stukken bewaard zijn gebleven. Bovendien is het niet mogelijk de ledenlijst van de NSB systematisch te onderzoeken omdat de lidmaatschapskaarten verspreid geraakt zijn over de ruim 200.000 persoonlijke dossiers van het CABR. Wel was het mogelijk om de ledenlijst van de Nationale Jeugdstorm, de jeugdbeweging van de NSB, en diverse andere NSB-geleding te bestuderen.

De archieven van de SGP berusten tegenwoordig bij het Nationaal Archief te Den Haag en zijn daar te raadplegen. In dit archief is ook het persoonlijk archief van hoofdbestuur lid (1919-1948) P. van der Meulen opgenomen. Dat is van grote waarde geweest om de gang van zaken rond *De Banier* en de SGP tijdens de bezetting te kunnen reconstrueren.

57. Zie bijlage om te zien van welke predikanten is gecontroleerd of er een dossier bij het CABR aanwezig is. Alle predikanten van wie een dossier aanwezig was, staan vermeld in het overzicht predikanten, bijlage 3. Overigens waren niet alle in de lijst opgenomen predikanten al predikant tijdens de bezetting. Een aantal is pas later predikant geworden.

58. In 't Veld, *De SS en Nederland*, 406.

Andere persoonlijke archieven die gebruikt zijn, zijn de collecties van J. Ridderbos en G. van Roon bij het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) (HDC) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

De kerkelijke bronnen die gebruikt zijn, beperken zich tot de acta van de diverse synoden, verslagen van classisvergaderingen voor zover in de kerkelijke pers opgenomen, de kerkelijke periodieken – waarover zo dadelijk meer – en kerkenraadsnotulen. Het probleem met betrekking tot de kerkenraadsnotulen is dat het ruim 400 kerkelijke gemeenten betreft, hetgeen het praktisch onuitvoerbaar maakt om persoonlijk alle kerkenraadsarchieven te bezoeken en te bestuderen. Bovendien bevatten deze notulen zeer persoonlijke zaken waardoor deze notulen lang niet altijd voor derden toegankelijk zijn. Om deze twee problemen te ondervangen heb ik ervoor gekozen de kerkenraden door middel van een schriftelijke enquête om informatie te vragen. De enquête en de resultaten van die enquête zijn te vinden in bijlage 2. Alle kerkenraden van de Gereformeerde Gemeenten en (Vrije) Oud Gereformeerde Gemeenten, voor zover in de jaren dertig/veertig als gemeente functionerend, zijn aangeschreven. Daarnaast benaderde ik een aantal gemeenten met een meer bevindelijke inslag behorend tot de Christelijke Gereformeerde Kerk en kerkenraden van gemeenten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk die in de onderzochte periode zich (deels) rekenden tot de Gereformeerde Bond. Bij de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk is, om het bevindelijke gehalte enigszins te kunnen peilen, gekeken naar de overige gemeenten waar desbetreffende predikanten hebben gestaan en naar het percentage SGP-stemmers.

Naast dagblad *De Banier* heb ik ook de volgende kerkelijke bladen geraadpleegd: *De Saambinder* (Gereformeerde Gemeenten), *De Wekker* (Christelijke Gereformeerde Kerk), *De Waarheidsvriend* (Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk), *Gereformeerd Weekblad* (gereformeerd gezinden binnen de Nederlandse Hervormde Kerk), *Luctor et Emergo* (Jeugdbond Christelijke Gereformeerde Kerk), *De Vaandrager* (Nederlandse Hervormde Jongelingsbond op Gereformeerde Grondslag) en het *Gereformeerde Maandblad ter verbreiding van de aloude beginselen der Gereformeerde leer onder het Nederlandsche volk/Tot de Wet en de Getuigenis* (Federatie van Oud Gereformeerde Gemeenten – kerkverband rond ds. B. Hennephof en ds. C. de Jonge). De (Vrije) Oud Gereformeerde Gemeenten, hervormde lokalen en vrije groepen kenden geen landelijk kerkelijk blad. Het schijnt dat deze groeperingen veelal niet eens een lokaal mededelingenblad hadden in de dertiger en veertiger jaren. Verder heb ik *De Terugblik* (uitgave Landelijk Verband van Studieverenigingen der SGP) gebruikt.

Naast de relevante wetenschappelijke publicaties heb ik ook levensbeschrijvingen, herdenkingsbundels, preken, tijdredes, pamfletten, brieven, bekeringsgeschiedenissen en autobiografische stukken gebruikt. Het niveau van de diverse levensbeschrijvingen en herdenkingsbundels varieert enorm. Sommige voldoen bijna aan de wetenschappelijke eisen, terwijl andere amateuristisch zijn of meer weg hebben van hagiografieën. In de bijlagen met betrekking tot de predikanten (bijlage 3) en de plaatselijke gemeenten (bijlage 4) is te zien welke informatie ik

daaraan ontleend heb en wat de titels van de werkjes zijn. De preken, tijdredes, autobiografieën, pamfletten en brieven geven een indringend tijdsbeeld en maken het soms mogelijk de desbetreffende mensen in het hart te kijken.

1.8 Interpretatiekader

In 1983 hield de historicus J.C.H. Blom zijn inaugurele rede aan de Universiteit van Amsterdam onder de titel *In de ban van goed en fout?* Blom pleitte in deze rede voor een nieuw interpretatiekader voor de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Hij constateerde dat de toenmalige geschiedschrijving over de bezetting was blijven steken in een weinig vruchtbaar en weinig vernieuwend interpretatiekader met een duidelijke morele lading. Blom zegt dat het lijkt alsof er maar één zingevend perspectief is van waaruit de bezetting wordt beschreven. ‘Als vanzelfsprekend en nagenoeg probleemloos valt deze schaal van verzet naar collaboratie daarbij samen met een politiek-morele schaal van goed naar kwaad – of fout zoals in deze context meestal wordt gezegd.’ Hij wijst op het feit dat geschiedschrijving en bijzondere rechtspleging en zuivering een nauwe verwantschap vertoonden in de periode vlak na de oorlog. Dit gegeven is opmerkelijk, daar normaalgesproken historici streven naar objectiviteit en zich verre houden van ‘politiek-morele oordelen’.⁵⁹ Bij zijn afscheid van het NIOD en van de Universiteit van Amsterdam sprak Blom in 2007 in dezelfde trant. ‘Bij pogingen om wat er in het verleden is gebeurd te verhelderen, is de appreciatie vanuit hedendaagse of particuliere normen in beginsel irrelevant.’⁶⁰ Toch wordt morele geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog nauwelijks als problematisch ervaren en treft het verwijt van partijdigheid bijna geen enkele geschiedschrijver. Blom stelt dat dit te verklaren is uit een diepgeworteld gevoel van ‘eensgezindheid over goed en fout.’ Goed valt samen met het verzet en fout zijn het nationaalsocialisme en de bezetter. Historici zijn het soms hartgrondig oneens met elkaar over specifieke gevallen, maar de ‘basisconsensus’ over het interpretatiekader wordt niet ter discussie gesteld.⁶¹ Dit alles laat onverlet dat de vraag naar goed en fout op zichzelf legitiem is, maar niet leidt tot zinvolle aanvullende inzichten van meer dan alleen corrigerende of kwantitatieve aard.⁶² Blom pleit voor meer analyse en inzicht in plaats van synthese en begrip.⁶³ Hij bepleit ‘een systematische beschrijving en analyse van de stemming onder de bevolking, de mentaliteit en de wijze waarop de omstandigheden en gebeurtenissen in de periode mei 1940–mei 1945 werden beleefd’. Te vaak is geschiedschrijving over de oorlog van algemene aard en geïllustreerd met ‘op het eerste gezicht nogal willekeurige citaten en voorbeelden’. Meer aandacht voor wat Blom noemt ‘belevingswerelden’, ‘mentaliteiten’ en ‘stemmingen’ is gewenst, hoewel dat de historicus voor brontechnische problemen zal

59. Tekst inaugurele rede in: Blom, *In de ban van goed en fout*, 11/12.

60. Tekst afscheidsrede in: Blom, *In de ban van goed en fout*, 164.

61. Ibidem, 11/12.

62. Ibidem, 15.

63. Ibidem, 16.

plaatsen. Opiniepeilingen zijn niet voorhanden en de pers, zelfs de illegale pers, is niet als een betrouwbare bron te kwalificeren. Bovendien zijn egodocumenten vaak subjectief en geven zij veelal een bewust of onbewust vertekend beeld van de werkelijkheid. 'De kunst zal zijn om aan, in verband met representativiteit, grote hoeveelheden materiaal van allerlei aard door genuanceerde rangschikking, vraagstelling en combinatie zoveel mogelijk te ontlenuen om zo tot plausibeler en steviger gegroundveste benaderingen te komen dan nu het geval is.' Bij deze benaderingswijze mogen wat Blom betreft ook allerlei cijfermatige gegevens niet ontbreken.⁶⁴ Verder wijst Blom expliciet op de grote mate van continuïteit tussen de vooroorlogse en de naoorlogse samenleving en nuanceert hij de breuk van mei 1940.⁶⁵ Volgens Blom is de verdienste van Van Roons werk dat het aandacht vraagt voor de gevolgen van 'de in de jaren dertig ingenomen posities, variërend van engagement tot zeer afstandelijk neutralisme' voor de houding tijdens de bezetting. De in de jaren dertig ingenomen posities waren van evenveel belang, zo niet van groter belang, voor de keuze tussen collaboratie of verzet dan de komst van de bezetter. Er is een duidelijke continuïteit op te merken tussen de opvattingen met betrekking tot het nationaalsocialisme in de jaren dertig en de beginfase van de bezetting.⁶⁶

De historici Ido de Haan en Peter Romijn sluiten zich grotendeels aan bij Bloms pleidooi om tot een nieuwe geschiedschrijving van de bezetting te komen. Zij bepleitten in 2009 in *BMGN* een geschiedschrijving die los komt van wat zij noemen de 'inquisitoriale modus'. Zij stellen dat het wenselijk is dat bij de bestudering van individuen en groepen de historicus zich rekenschap geeft van de specifieke sociale, politieke en culturele achtergronden. Bovendien streven ze naar een coherente geschiedschrijving die het fragmentarische te boven komt.⁶⁷

In zijn boek *Grijs verleden* pleit Chris van der Heijden voor ontmythologisering van de oorlog. Van der Heijden poneert dat de toenmalige werkelijkheid diffuser was dan het beeld van de oorlog doet vermoeden. Het beeld moet dus niet zozeer zwart-wit zijn, als wel een palet aan grijstinten vertonen. Hij ziet vooral 'wanorde' en 'zwakkelingen'.⁶⁸ De 'zwart-witmythe' 'reduceert het bestaan tot een onophoudelijke strijd tussen goed en fout'.⁶⁹ De conclusie is even ontluisterend als onontkoombaar: 'als de Tweede Wereldoorlog iets heeft getoond, dan is het wel de oude waarheid dat de mens, het handjevol helden en heiligen daargelaten, niet goed is en niet fout, niet zwart of wit maar grijs. Hij moddert langdurig in een onoverzichtelijk tussengebied om soms, opeens, te ontdekken dat hij in een landschap is beland met nog slechts één kleur. Daaruit ontsnappen is vervolgens zo goed als onmogelijk'.⁷⁰ De analyse van Van der Heijden werd al snel onderwerp

64. Ibidem, 20.

65. Ibidem, 24.

66. Ibidem, 19.

67. De Haan en Romijn, 'Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie', 323-328.

68. Van der Heijden, *Grijs verleden*, 15-17.

69. Ibidem, 410.

70. Ibidem, 412.

van een felle polemiek over de morele houdbaarheid ervan. Criticasters veronderstelden dat het oorlogsverleden van de vader van Van der Heijden aanleiding was om te benadrukken dat de zaken minder helder waren dan tot op dat moment verondersteld werd. Zij verweten de auteur dat hij een morele beoordeling grotendeels achterwege liet.⁷¹ Deze kritiek laat echter onverlet dat de aanpak van Van der Heijden behulpzaam kan zijn om tot meer inzicht te komen in de onoverzichtelijke situatie toentertijd en de daaraan gekoppelde positiekeuze ten opzichte van de bezetter.⁷² Ook Te Slaa en Klijn schrijven dat het vellen van een moreel oordeel over de idealen van de NSB niet het doel moet zijn van historisch onderzoek, maar het beschrijven waarin de Nederlandse nationaalsocialisten geloofden en hoe zij probeerden deze denkbeelden te verbreiden onder de Nederlandse bevolking.⁷³ Van der Heijden verwijt Lou de Jong 'dat hij zich te vaak heeft laten leiden door wetenschap achteraf en te zelden in staat is geweest in de huid van de ander te kruipen'.⁷⁴ Ik vrees dat *mutatis mutandis* hetzelfde geldt voor nogal wat publicaties in het onderzoeksveld van deze studie.

Uit het bovenstaande volgt dat dit onderzoek in de eerste plaats wil beschrijven en geen morele oordelen wil vellen over specifieke gevallen. Ook zal geprobeerd worden niet te verzanden in het goed-fout-interpretatiekader, maar meer de nuancering te zoeken. Door systematische beschrijving zal gepoogd worden tot een beter inzicht te geraken. Gezocht zal worden naar lijnen vanuit de jaren twintig en dertig naar de (begintijd van de) bezetting. Voorts wordt gepoogd al te finalistische visies en bewoordingen te vermijden en zal geprobeerd worden opvattingen en gedragingen vanuit de bevindelijke belevingshorizon van de jaren dertig en veertig te duiden. Deze studie is van cultuurhistorische aard en zal trachten een coherente beschrijving te bieden van een groepsmentaliteit. De beschreven groepsmentaliteit kent theologische, sociologische en politiek-maatschappelijke aspecten.

1.9 Opzet

Om de voortgang van het betoog niet al te zeer te belemmeren is ervoor gekozen om in kaders langere citaten weer te geven. De kaders bevatten naast voorbeelden van dat wat in de tekst beschreven is ook opsommingen, namenlijsten en bronnen die nog niet eerder gepubliceerd zijn. De tekst van het betoog is geschreven in de huidige voorkeursspelling zoals het Groene Boekje die aangeeft. De citaten zijn steeds letterlijk en zijn dus weergegeven in de toenmalige spellingswijze. Zo wordt bijvoorbeeld in het betoog het begrip nationaalsocialisme gehanteerd, maar in de citaten wordt dit begrip weergegeven als nationaal-socialisme. Dat citaten

71. Zie de samenvatting van de polemiek rond *Grijs verleden* in de boekenrubriek van *NRC Handelsblad* van maandag 12 juli 2010. A. Fortuin, 'Een ander moreel oordeel propageren. De oogst van het Decennium: 'Grijs verleden' (2001) van Chris van der Heijden', *NRC Handelsblad*, 12 juli 2010.

72. Blom, 'Grijs verleden?', 483-489.

73. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 28.

74. Van der Heijden, *Grijs verleden*, 411.

letterlijke weergaven dienen te zijn betekent dat ook verschrijvingen, taalfouten en verhaspelingen van namen zijn overgenomen.

In het tweede hoofdstuk, 'De oude waarheid I', wordt de sociaaleconomische positie van de bevindelijk gereformeerden in de periode 1920-1950 verkend. Verder komen in dit hoofdstuk de kerkverbanden en de politieke partijen aan de orde waartoe de bevindelijken zich in die tijd rekenden. In het derde hoofdstuk, 'De oude waarheid II', wordt de belevingshorizon van de bevindelijk gereformeerden in de onderzochte periode beschreven. Welke opvattingen leefden er binnen de groep en welke boeken, kranten en kerkelijke bladen lazen deze mensen? In hoofdstuk vier 'De nieuwe orde' wordt stilgestaan bij de inhoud van de nationaal-socialistische ideologie. De geschiedenis en de opvattingen van de NSB worden in deze beschrijving betrokken. De bespreking zal zich vooral richten op de vraag welke elementen van de nationaalsocialistische ideologie gemakkelijk aansluiting konden vinden bij het bevindelijke wereldbeeld en hoe de NSB probeerde de kerken te beïnvloeden.

Het vijfde en zesde hoofdstuk hebben de jaren twintig en dertig als onderwerp en dragen de titel 'Het oordeel aangezegd'. In hoofdstuk vijf wordt beschreven hoe in bevindelijk gereformeerde kring werd geschreven en gedacht over de opkomst van het fascisme en het nationaalsocialisme. Daarbij wordt aandacht besteed aan de internationale politieke constellatie van die tijd. In het zesde hoofdstuk wordt specifiek op Nederland en de NSB gefocust. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de diverse kerken zich hebben verhouden tot de NSB. Bovendien wordt ook gekeken naar verkiezingsuitslagen om zo te bepalen of er een verband bestaat tussen het electoraat van de SGP en de NSB.

De oorlogsperiode komt aan de orde in de volgende vier hoofdstukken: 'Het oordeel voltrokken'. Beschreven wordt hoe bevindelijk gereformeerden reageerden op de Duitse bezetting en welke houdingen zij aannamen ten opzichte van de bezettende overheid. In hoeverre was er sprake van collaboratie, accommodatie of verzet en welke overwegingen speelden bij die standpuntbepaling een rol? Bij deze beschrijving wordt uitgegaan van de diverse fasen die de bezetting gekend heeft.

In hoofdstuk elf, 'Nabetrachting', worden de eerste naoorlogse jaren bestudeerd. Hoe werd er om gegaan met collaborateurs en welke interne en externe effecten had de uiteenlopende opstelling tijdens de oorlog voor de bevindelijk gereformeerde groep?

In het twaalfde en laatste hoofdstuk, 'Conclusies', zal gepoogd worden een antwoord te formuleren op de probleemstelling en wordt er teruggeblikt op de besproken periode en de onderzoeksresultaten.

De oude waarheid I: sociologisch en institutioneel

2.1 Het isolement en de eenwording van Nederland

De meeste bevindelijk gereformeerden waren te vinden in het gebied dat zich uitstrekt van de Zeeuwse eilanden via het Zuid-Hollandse en Utrechtse platteland naar de Noord-Veluwe tot Noordwest-Overijssel.¹ Buiten dit gebied bestonden er nog een paar kleine enclaves zoals Urk, Rijssen en de Friese Wouden. Over het algemeen hoorden de bevindelijken, zeker in de negentiende eeuw, tot de maatschappelijke onderlaag van de bevolking² en leefden zij in relatief geïsoleerde dorpsgemeenschappen.³ De bevindelijke cultuur was een rurale cultuur. Hoofdbestuurslid van de SGP P. van der Meulen vatte het in *De Banier* van juni 1922 als volgt samen: ‘Onze kracht schuilt veelszins op het platteland en bij de stoere bevolking onzer visschersplaatsen, alomme waar de knie nog niet gebogen is voor de afgoden dezes tijds.’⁴ In de grote stad waren bevindelijke groepen zeldzaam, hoewel Rotterdam en omstreken in dit opzicht een uitzondering vormden.⁵

Dit patroon was al in de negentiende eeuw ontstaan. In die eeuw werd Nederland langzamerhand een fysieke en mentale eenheid. Er voltrok zich een proces waarbij ‘relatieve autonomie en isolement plaats maakten voor afhankelijkheid en communicatie’. Door verbetering van infrastructurele werken (kanalen, spoorwegen en wegen) en nieuwe communicatiemiddelen (telegraaf en telefoon) trad schaalvergroting op, waardoor de kaders steeds groter werden en waardoor voorheen afgeschermdde samenlevingen werden opengebrouwen. Het proces van integratie en schaalvergroting was een onderdeel van de modernisering van een samenleving met zowel ruimtelijke als sociale aspecten. Het gevolg was dat ‘steeds meer regio’s werden aangeraakt door de modernisering en steeds meer groepen betrokken raakten bij de “grote samenleving”’.⁶

Tegen de achtergrond van een zich steeds verder moderniserend Nederland en het ontstaan van een steeds duidelijker volksgemeenschap begonnen ook bevindelijk gereformeerden uit diverse landsdelen elkaar op te zoeken aan het einde van de negentiende eeuw. Door middel van nieuwe transportmogelijkheden zoals de trein werd interregionaal persoonlijk contact steeds makkelijker. Door de nieuwe communicatiemiddelen was het ook eenvoudiger om over grotere afstanden con-

1. Snel, ‘Waarom daar?’, 61.

2. Janse, *Bewaar het pand*, 91. Janse nuanceert dit verder wel: ‘Meer bemiddelden en ontwikkelden in hun kring waren zeldzaam, zij het dat zij niet geheel ontbraken.’

3. Stap, *De Staatkundig Gereformeerde Partij tijdens het Interbellum*, 23, 25.

4. *Ibidem*, 22.

5. *Ibidem*, 39; Mulder, *Het volk onder de Banier*, 21/22.

6. Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 9.

tacten te onderhouden. Bovendien trad er een vorm van mentale schaalvergroting⁷ op doordat de burgers van Nederland zich steeds minder identificeerden met hun eigen regio en steeds meer hun identiteit in het staatsburgerschap zochten. Regionale culturen erodeerden en culturele homogenisering kwam daarvoor in de plaats. Deze homogenisering werd bijvoorbeeld aanwijsbaar en doelbewust gestimuleerd door het steeds meer verplichtende karakter van het onderwijs en het aanleren van Algemeen Beschaafd Nederlands op de scholen. De dienstplicht deed het zijne om interregionale contacten tussen jonge mensen tot stand te brengen. Er was echter wel een belangrijke segmenterende tegenkracht werkzaam; die van de verzuiling.⁸ De protestantse gevestigde burgerij woonachtig in de steden van Holland bezat de meest bovenregionale oriëntatie. Rooms-katholieken uit de lagere standen en woonachtig op het platteland vormden het andere uiterste.⁹ De bevindelijk gereformeerden identificeerden zich wel met het protestantse karakter van de Nederlandse staat, maar hadden voor het overige een weinig bovenregionale oriëntatie vanwege de meer rurale leefomgeving en hun sociaaleconomische positie.

Zwemer stelt dat door het toegenomen contact tussen de diverse landsdelen eenheid binnen de rechterflank van het gereformeerde protestantisme aangewakkerd werd. 'Nu kwam men er achter dat ook elders eendere varianten van geloofsbeleving of ideologie over kerk en staat bestonden.'¹⁰ Het gevolg was dat kleinere groepen zich in toenemende mate begonnen samen te voegen tot grotere verbanden. Deze grotere verbanden bestonden uit diverse deeltradities en regionale eigenaardigheden. Ieder kerkverband ontwikkelde zo een eigen karakter dat sterk samenhang met de regionale achtergronden van de samenstellende delen.¹¹ Deze schaalvergroting resulteerde in toenemende mate ook in homogenisering binnen de bevindelijke wereld. Het voorgaan van predikanten, kandidaten of oefenaars uit andere delen van het land zorgden voor wederzijdse aanpassing.

Knippenberg en De Pater noemen in hun boek *De eenwording van Nederland* over schaalvergroting en integratie sinds 1800 een aantal indicatoren aan de hand waarvan bepaald kan worden welk deel van de bevolking sociaal gemobiliseerd was. De bevindelijk gereformeerden uit de eerste helft van de twintigste eeuw zullen over het algemeen aan ten minste vijf van de twaalf genoemde criteria niet of nauwelijks hebben voldaan. Desbetreffende criteria zijn:

- wonen in de stad
- niet werkzaam in de primaire sector (landbouw en visserij)
- tenminste eenmaal per week een krant leest (abonnementsbestand *De Banier* was betrekkelijk klein)
- naar de radio luistert of naar de film gaat
- verzekeringen heeft afgesloten.¹²

7. Ibidem, 14.

8. Ibidem.

9. Ibidem, 37.

10. Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 36.

11. Ibidem.

12. Ibidem, 11.

Hieruit is af te leiden dat de bevindelijk gereformeerden over het algemeen op achterstand stonden in het moderniseringsproces van de samenleving. Voor de overige indicatoren (zoals belasting betalen, dienstplicht vervullen, alfabeet zijn, brieven ontvangen, markten bezoeken etc.) zal het patroon ongetwijfeld veel minder hebben afgeweken.

Toen aan het begin van de twintigste eeuw er een geregelder kerkelijk leven ontstond, ging men al snel gebruikmaken van bovenregionale of soms zelfs nationale kerkbladen. De diverse kerkbladen hadden een duidelijk opvoedend karakter en bevatten vooral voorlichting aan de eigen achterban. Een voorbeeld van het opvoedende aspect was de vragenrubriek waarin kerkleden vragen stelden aan geestelijke leidslieden over wat van hen verwacht werd. De antwoorden hadden een duidelijk disciplinerende en uniformerende werking. Naar buiten toe werd op deze wijze de groep afgebakend en intern ontstond een steeds complexer geheel aan gedragsregels, houdingen en opvattingen. Die uniformering kreeg dankzij de bovenregionaal verschijnende kerkbladen steeds meer een nationaal karakter.

2.2 Sociaaleconomische positie

De bevindelijk gereformeerden behoorden over het algemeen tot de lagere sociale klassen. Hofman spreekt in zijn boek *Ledeboerianen en Kruisgezinden* over een groep van zeer eenvoudige lieden (landarbeiders en kleine boeren), ook wel 'stille luyden', die zich op de maatschappelijke ladder nog onder de 'kleine luyden' van Abraham Kuyper bevonden en behoorden tot 'de minst draagkrachtigen in het land'.¹³ Zo bestonden de christelijke gereformeerde gemeenten in het Land van Heusden en Altena (Dussen en Werkendam) uit arbeiders, kleine zelfstandigen, boeren, vissers en schippers. De gereformeerde gemeenten van Werkendam, Veen, Aalburg en Meeuwen bestonden eveneens voornamelijk uit leden die in de primaire sector werkzaam waren en tot de lagere middenklasse of de arbeidersklasse behoorden. Al waren er ook die tot de (hogere) burgerij behoorden of in andere sectoren werkzaam waren, zoals een aantal middenstanders en handwerkslieden. De meest invloedrijke ouderling van de gereformeerde gemeente te Veen, Hubertus Schreuders, behoorde wat betreft rijkdom en maatschappelijke positie bijvoorbeeld tot de hogere burgerij en werd geteld onder de dorpselite. Het betrof in het Land van Heusden en Altena traditionele plattelandssamenlevingen waar het modern-dynamische cultuurpatroon nog maar nauwelijks was doorgedrongen. Wel onderhielden zowel de christelijke gereformeerden als de leden van de gereformeerde gemeenten contacten met landelijke leidslieden van de kerkverbanden, lazen de landelijke kerkbladen en participeerden zij in de landelijke organisatie van de kerkverbanden.¹⁴ Het traditionalisme was echter zo sterk en de afkeer van het moderne zo groot dat de kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Veen

13. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden*, 197.

14. De Gast, *Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena*, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland XCIV, 147-170.

in 1932 besloot het kerkgebouw niet op het elektriciteitsnet aan te sluiten en geen orgel in de kerk te plaatsen. Het argument was dat men bij de eenvoudigheid wenste te blijven van de plechtige en sobere erediensten die men gewend was. Erediensten die de eenvoud van het ledenbestand bestaande uit agrariërs, vissers, schippers, arbeiders en kleine middenstanders weerspiegelden.¹⁵

In zijn boek *Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena 1900-1961* veronderstelt C. de Gast dat er een zekere wisselwerking bestond tussen de sociaaleconomische positie en de geloofsovertuiging van de bevindelijk gereformeerden. In de meer agrarische samenlevingen ontwikkelden zich gemakkelijk afhankelijkheidsgevoelens ten opzichte van de natuurelementen. Velen waren echter vanwege hun sociaaleconomische positie niet in staat om tegenvallende oogsten te compenseren. Daardoor ontwikkelde men in zulke agrarische gemeenschappen gevoelens van angst en frustratie die door de bevindelijke geloofsbeweging gekanaliseerd werden. De machteloze mens kon het immers niet opnemen tegen Gods raadsbesluit en deed er daarom het beste aan om de situatie te accepteren als door God Zelf gewild. In die onderwerping aan Gods albestuur vond men rust. Dit soort gevoelens werden nog eens versterkt door de economische crisis en de malaise in de landbouw.¹⁶

De 'stille luyden' waren ervan overtuigd dat men naar het Evangeliewoord vergenoegd moest zijn met het tegenwoordige,¹⁷ hetgeen in een zekere gelatenheid resulteerde wat betreft de sociaaleconomische positie. Deze gelatenheid was er samen met het in bevindelijke kring vrij gebruikelijke anti-intellectualisme oorzaak van dat men nauwelijks deelnam aan het hoger onderwijs en er op die wijze ook geen sociale mobiliteit ontstond.¹⁸ De bevindelijk gereformeerden emancipeerden nog nauwelijks, al zou het aantal onderwijzers onder hen in de jaren twintig en dertig snel toenemen mede doordat de Gereformeerde Gemeenten in 1921 hun eigen scholenbond oprichtten en er in 1944 te Krabbendijke een kweekschool kwam. Met name deze kweekschool zou een grote impuls geven aan de emancipatie van het bevindelijk gereformeerde volksdeel.¹⁹

Opvallend is dat er een grote continuïteit bestond tussen de sociaaleconomische positie van de bevindelijk gereformeerden van rond 1920 en 1950. Zo schreef M.W. Heslinga in 1957 in zijn bijdrage over de Veluwe in de serie *Pastorale sociologie* dat na de oorlog de 'ultrabevindelijken' op de Veluwe 'niet tot het meest ontwikkelde en gegoede deel der bevolking behoren'.²⁰ In 1950 waren de grootste concentraties bevindelijk gereformeerden nog steeds te vinden in betrekkelijke geïsoleerde agrarische gemeenschappen en vissersplaatsen. De meesten van hen waren als voorheen werkzaam in de primaire sector, al nam het percentage iets

15. Ibidem, 160.

16. Ibidem, 169/170.

17. Hebrëeën 13:5: 'Uw wandel zij zonder geldgierigheid; en zijt vergenoegd met het tegenwoordige; want Hij heeft gezegd: Ik zal u niet begeven, en Ik zal u niet verlaten.'

18. De Gast, *Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena*, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland XCIV, 166.

19. Exalto, *Wordt een beer!*, passim.

20. Heslinga, 'De Veluwe', 368.

af ten gunste van de nijverheid. Bevindelijken behoorden ook in 1950 nog tot de sociaal lagere klassen en de middenklasse. Wel lijkt het erop dat men vanwege het calvinistische arbeidsethos erin geslaagd was iets te stijgen op de sociale ladder; het percentage arbeiders was iets afgenomen en het aantal kleine zelfstandigen iets toegenomen. Het opleidingsniveau was echter beneden gemiddelde, al nam het aantal bevindelijk gereformeerden dat een hogere opleiding genoten had iets toe. Hoger opgeleide bevindelijk gereformeerden waren vooral werkzaam in de handel, nijverheid en het onderwijs. In de periode 1920 tot 1950 lijkt er sprake van een heel geleidelijke emancipatie door de bevindelijk gereformeerden, maar de oude grondpatronen bestonden nog, al waren ze iets minder geprononceerd.²¹

2.3 Kerkelijke structuren

Van Eijnatten en Van Lieburg stellen dat de 'oude gereformeerde bevindelijkheid een vroomheid weerspiegelde die haaks stond op het inmiddels alom verbreide geloof in de vooruitgang van mens en maatschappij'. Deze bevindelijke traditie werd in de achttiende eeuw in bepaalde groepen levend gehouden en aan de volgende generaties doorgegeven. De gezelschappen of conventikels namen hierbij een belangrijke plaats in. Echter, in de negentiende eeuw kwamen de godsdienstige gezelschappen steeds meer buiten de Nederlandse Hervormde Kerk te staan, met alle gevolgen van dien.

In deze lokale, informeel gestructureerde groepen van bevindelijk gereformeerden kwam men vooral bijeen om over het zielenleven te spreken, aldus Janse.²² Florijn noemt drie soorten gezelschappen. Als eerste die waarbij een oefenaar voorging en een stichtelijk woord sprak. Daarnaast één waarin de aanwezigen al dan niet onder leiding van een oefenaar of een leidinggevende over elkaars bevindingen spraken. Ten slotte was er nog een mengvorm van beide, waarop dan vaak ook gezongen werd, soms uit de psalmen, soms uit een bundel met geestelijke gezangen. Zo kregen de gezelschappelijke bijeenkomsten steeds meer het karakter van kerkdiensten.²³

Binnen de gezelschappen kon sprake zijn van een sterke wederzijdse beïnvloeding, die gemakkelijk kon resulteren in de alleenheerschappij van één of enkele bekeerde mensen die als keurmeester optraden en de overige aanwezigen de geestelijke maat namen. Zeker wanneer de gezelschappen niet onder ambtelijke leiding stonden, bestond het gevaar dat de bevinding van de leden ging prevaleren boven de gereformeerde leer. Door onvrede over de koers van de Nederlandse Hervormde Kerk kregen de conventikels steeds meer schismatische neigingen.

21. De handboeken zijn per regio opgezet en daarom is het ondoenlijk alle bewijsplaatsen te annoteren (een totaal overzicht voor heel Nederland ontbreekt) zodat ik volsta met een verwijzing naar de drie van de zeven delen die voor mijn onderzoek relevant zijn: Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie* deel 1, passim; Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie* deel 4, passim; Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie* deel 5, passim.

22. Janse, *Bewaar het pand*, 74.

23. Florijn, *De ledeboerianen*, 129-132.

Uiteindelijk zouden veel conventikels buiten de Nederlandse Hervormde Kerk komen en zich aansluiten bij kerkverbanden of groeperingen die uit de Afscheiding van 1834 zijn voortgekomen. Een betrekkelijk grote groep bevindelijken bleef echter in de Nederlandse Hervormde Kerk achter. Deze groep zou zich later voor een deel scharen rond de Gereformeerde Bond, die in 1906 werd opgericht. Er waren ook bevindelijken die wel lid waren van de Nederlandse Hervormde Kerk, maar zich niet aansloten bij de Gereformeerde Bond. Zij bevonden zich over het algemeen 'rechts' van de Bond.

In de negentiende eeuw deden zich twee scheuringen in de Nederlandse Hervormde Kerk voor. In 1834 scheidde ds. Hendrik de Cock (1801-1842) van Ulrum zich af teneinde 'weder te keren' naar de aloude Gereformeerde Kerk van voor de invoering van het 'Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk' van 1816. De bevindelijke kerkelijke onderstroom vond in hem zijn woordvoerder. De afgescheidenen, gevormd door 'kleine, relatief stabiele maar van maatschappelijke macht verstoken sociale groeperingen', werden bediend door veelal jeugdige predikanten en meest oudere oefenaars die aanvankelijk binnen de Nederlandse Hervormde Kerk nog in de 'oude trant' hadden voorgedaan. De impuls tot organisatie van deze laagkerkelijke beweging werd door de predikanten H. de Cock en H.P. Scholte (1805-1868) gegeven.²⁴

De afgescheidenen kregen te maken met tegenwerking van de overheid.²⁵ Desondanks groeide het aantal afgescheiden, 'onderling voortdurend ruziende', kerken. Vooral ontstond onenigheid of men erkenning bij de overheid moest aanvragen. Ds. Scholte deed dat wel en zo kwam uiteindelijk het kerkverband van de Christelijk Afscheidene Gereformeerde Kerk tot stand. Anderen weigerden officiële erkenning aan te vragen en organiseerden zich in de Gereformeerde Kerken onder het Kruis, terwijl ds. Ledeboer met zijn ledeboeriaanse gemeenten een eigen weg van isolement ging. In 1869 voegden de Christelijk Afscheidene Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Kerken onder het Kruis zich samen en vormden de Christelijke Gereformeerde Kerk.

In 1886 vond de Doleantie plaats. Daarbij scheidde een tweede groep zich af van de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze groep van 'dolerenden' werd geleid door Abraham Kuiper en noemde zich de Nederduitse Gereformeerde Kerken (dolerend). Al snel zocht men toenadering tot de Christelijke Gereformeerde Kerk en in 1892 kwam het tot kerkelijke eenheid, waaruit het kerkverband van de Gereformeerde Kerken in Nederland ontstond. Dit kerkverband werd na 1892 vooral gestempeld door Kuiper en zijn neocalvinistische opvattingen. Een deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk kon zich niet vinden in het geestelijk klimaat van de dolerenden en besloot daarom niet mee te gaan met de vereniging van 1892. Het bleef op zichzelf staan onder de naam Christelijke Gereformeerde Kerk.²⁶ De meer bevindelijk georiënteerden gingen veelal niet met de vereniging

24. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 263.

25. Ibidem, 264. Deze tegenwerking varieerde en betrof onder andere 'optreden van de politie, de inkwartiering van soldaten, boetes, treiterijen en zelfs gevangenschap.'

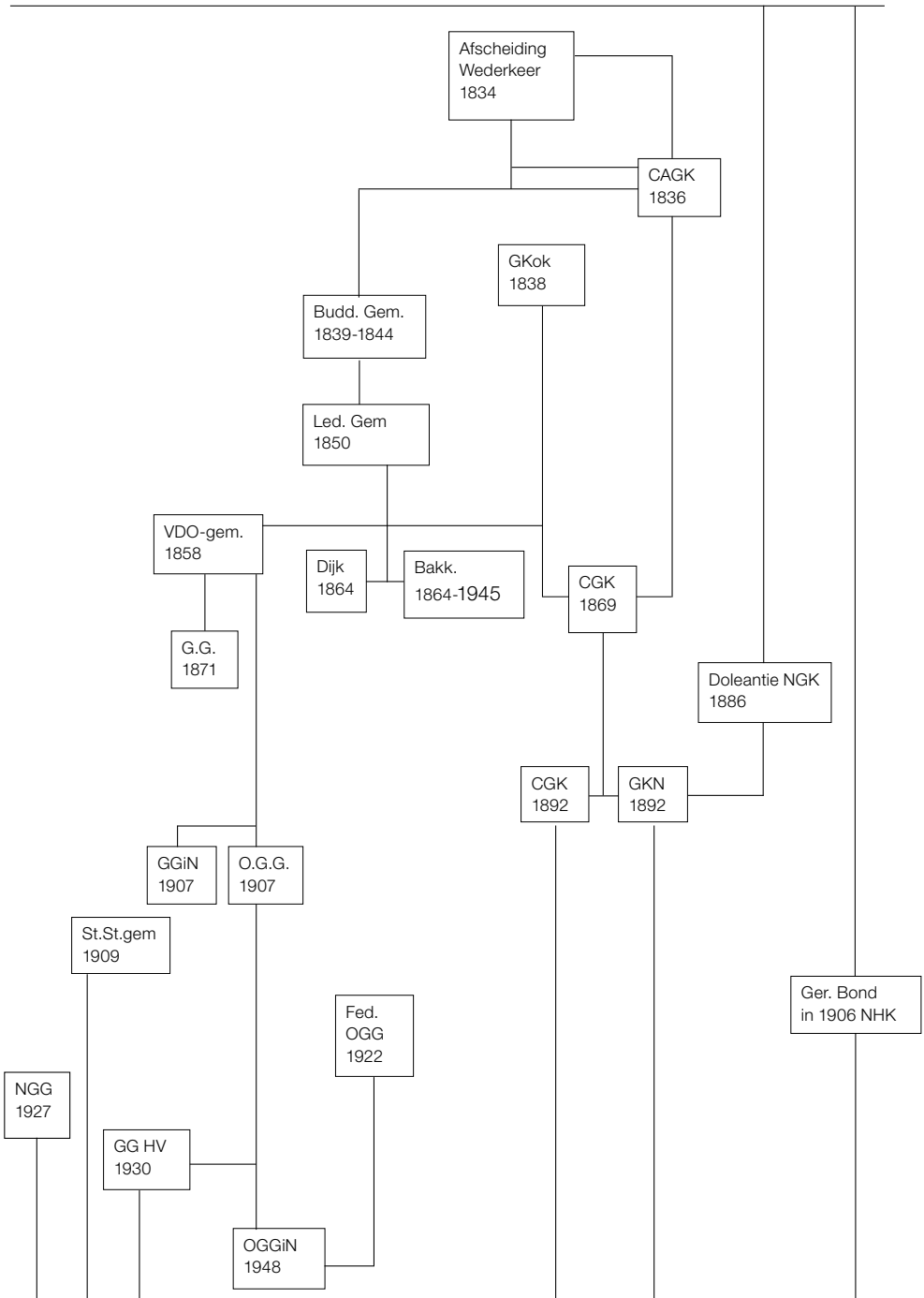
26. In 1947 zou dit kerkverband zichzelf Christelijke Gereformeerde Kerken gaan noemen.

mee en voelden zich tot de voortzetting van de Christelijke Gereformeerde Kerk aangetrokken.²⁷

Een van de grootste voetangels en klemmen in dit onderzoek naar bevindelijk gereformeerden is de vraag wie er wel en wie er niet bij deze groep horen. De kerkelijke verscheidenheid onder bevindelijk gereformeerden was erg groot en binnen de kerkverbanden waren soms bijzonder grote 'liggingsverschillen'. Bovendien kon de ligging van gemeenten in de loop van de jaren veranderen door bijvoorbeeld de invloed van een predikant. Eén constante is er echter wel: de Gereformeerde Gemeenten zijn vanaf het begin van de twintigste eeuw de invloedrijkste groep binnen het bevindelijke circuit. Kwantitatief gesproken vormden de hervormde bevindelijken de meerderheid.

Met name het in 1907 ontstane kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) functioneerde al snel als de spil van het bevindelijke volksdeel, mede dankzij het organisatorische talent van ds. G.H. Kersten. Daarbij kwam dat er binnen de Gereformeerde Gemeenten meer nadruk lag op kadervorming dan in andere bevindelijke kerkverbanden. Bovendien namen de Gereformeerde Gemeenten een middenpositie in wat betreft geestelijke ligging. Gereformeerde Bonders en bevindelijke christelijke gereformeerden werden meestal als 'lichter' ingeschaald dan de leden van de Gereformeerde Gemeenten. De (Vrije) Oud Gereformeerde Gemeenten en allerlei andere vrije groepen met een minder geregeld kerkelijk leven werden meestal als 'zwaarder' ingeschat dan de Gereformeerde Gemeenten. In dit onderzoek zullen we ons beperken tot de hiervoor en hierna genoemde kerkverbanden en groepen. Voor de duidelijkheid worden ze in een schema (figuur 1) weergegeven.

27. Wallet, 'Kerkelijke stambomen', 625-634; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religie-geschiedenis*, 283-28; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 92-106.

Figuur 1. Protestants-christelijke kerkformaties (voor zover deze van betekenis zijn voor de partijpolitieke ontwikkelingen vóór de Tweede Wereldoorlog)

Hoewel geen kerkverband is de Gereformeerde Bond ook in dit schema opgenomen omdat er in de Bond ook bevindelijk gereformeerden zijn. Kerkverbanden die voor de Tweede Wereldoorlog teloor zijn gegaan, zoals bijvoorbeeld de Vereeniging van Gereformeerden/Indepe(n)den, die bestond van 1895-1919, zijn niet opgenomen, net zomin als allerlei vrije gemeenten.

Verklaring gebruikte afkortingen:

Bakk. = ledeboeriaanse gemeenten ontstaan onder D. Bakker

Budd. gem. = Buddinggemeenten (gemeenten enige tijd geleid door H.J. Budding)

CAGK = Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk

CGK = Christelijke Gereformeerde Kerk

Dijk = ledeboeriaanse gemeenten ontstaan onder P. van Dijke

Fed. OGG. = Federatie van Oud Gereformeerde Gemeenten

Ger. Bond = Gereformeerde Bond (in de Hervormde Kerk)

GG = Gereformeerde Gemeenten (gemeenten geleid door E. Fransen)

GGiHV = Gereformeerde Gemeenten in Hersteld Verband

GGiN = Gereformeerde Gemeenten in Nederland

GKN = Gereformeerde Kerken in Nederland

GKok = Gereformeerde Kerk onder het kruis

led. gem. = ledeboeriaanse gemeenten (gemeenten geleid door L.G.C. Ledeboer)

NGG = Nederlands Gereformeerde Gemeenten

NGK = Nederduits Gereformeerde Kerk

NHK = Nederlandse Hervormde Kerk

OGG = Oud Gereformeerde Gemeenten

OGGiN = Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland

St.St. gem. = Gemeenten voortgekomen uit de arbeid van B. Sterkenburg en H. Stam

VDO-gem. = Van den Oever gemeenten (gemeenten geleid door C. van den Oever)

Binnen de bevindelijke identiteit nam het lidmaatschap van een bepaald kerkverband of van een bepaalde denominatie binnen een kerkverband een belangrijke plaats in. Bevindelijken wogen elkaar onderling wat betreft 'zwaarte' op kerklidmaatschap of zelfs op de plaats binnen het kerkverband die men innam. Als gevolg daarvan vertoonde de bevindelijk gereformeerde groep een rijke schakering aan nuances. Ieder kerkverband of iedere kerkelijke groep had een eigen geschiedenis, een eigen cultuur en soms zelfs eigen regionale deeltradities. Bij een indeling van de relevante kerkgenootschappen naar de mate van orthodoxie zag het continuüm er voor en in het Interbellum uit zoals weergegeven in figuur 2. De vrije groepen zijn buiten beschouwing gelaten daar de diversiteit te groot was om hen goed in te kunnen delen.

De kerkelijke structuren in de diverse (deels) bevindelijke kerkverbanden verschilden onderling. Vooral aan de rechterkant van het kerkelijke spectrum wonnen independentistische tendensen het van de behoefte aan een geregeld en gestructureerd kerkelijk leven. De plaatselijke gemeenten hadden daar grote of zelfs totale vrijheid. In de grotere kerkverbanden zoals de Gereformeerde Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerk waren de kerkelijke structuren helderder en

NEDERLANDSE HERVORMDE KERK				
vrijzinnig hervormd	ethisch-hervormd	confessioneel-hervormd	Gereformeerde Bond	rechts van de Bond
GEREFORMEERDE KERK				
			CHRISTELIJKE GER. KERK	
			GER. GEMEENTEN	
			OUD GER. GEMEENTEN	

Figuur 2. Mate van orthodoxie van diverse relevante kerkgenootschappen (1920-1950)

werkte men over het algemeen meer conform een kerkorde. De formele structuren en de feitelijke machtsverhoudingen wilden echter ook in die kerkverbanden nog weleens verschillen. Het geestelijke gezag van enkele predikanten was zo groot dat hun invloed verder strekte dan hun formele positie in de kerkelijke structuur zou doen vermoeden.

2.3.1 De Gereformeerde Gemeenten

Het belangrijkste kerkverband voor de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden was dat van de Gereformeerde Gemeenten. In 1907 verenigden 32 dijkaanse gemeenten en 13 gereformeerde gemeenten zich tot het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Dit proces van eenwording was vooral ingezet door ds. G.H. Kersten (1892-1948). De jaren tot de Tweede Wereldoorlog stonden in het teken van het organiseren van het kerkelijke leven in deze Gereformeerde Gemeenten. Deze organisatie was in die jaren vooral intern gericht. Wel waren er al vanaf 1907 contacten met de Netherlands Reformed Congregations in Noord-Amerika.²⁸ In 1919 verscheen het kerkelijke blad *De Saambinder* voor het eerst. In de jaren twintig kwam, ondanks de aanvankelijk sterke interne tegenstand, de Theologische School langzamerhand van de grond. Voor evangelisatie, zending en maatschappelijke activiteiten was in de jaren voor de oorlog binnen de Gereformeerde Gemeenten niet veel aandacht. In het kerkelijke blad *De Saambinder* werd vooral aandacht besteed aan het geestelijk leven. Politieke en maatschappelijke commentaren, zoals bij andere kerkbladen niet ongebruikelijk, ontbraken vrijwel geheel. De jaren twintig en dertig waren de jaren van consolidatie van het nog jonge kerkverband. Vooral ds. Kersten keerde zich tegen de hang naar independentisme en een ongeordend kerkelijk leven. Hij streed voor een kerkelijk leven gebaseerd op de Dordtse Kerkorde (DKO). Naast ds. Kersten waren er binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten meerdere vooraanstaande predikanten als ds. R. Kok (1890-1982), ds. J. Fraanje (1878-1949) en ds. W.C. Lamain (1904-1984).

28. Hoekstra en Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*, 115-117.

De opvattingen binnen de Gereformeerde Gemeenten werden gestempeld door het bevindelijke element in de prediking. De toepassing van het heil aan de gelovige nam in de preken een belangrijke plaats in. De kerkelijke leer was gebaseerd op de Bijbel als het onfeilbare Woord van God, de drie algemene belijdenissen²⁹ en de Drie Formulieren van Enigheid.³⁰ In 1931 deed de generale synode van de Gereformeerde Gemeenten een uitspraak over het genadeverbond. De synode stelde in haar leeruitspraak dat het genadeverbond onder de beheersing staat van de uitverkiezing. Dit betekent dat het wezen van het verbond alleen de uitverkorenen geldt en dat het verbond der genade en het verbond der verlossing samenvallen. Deze synodale uitspraak was ingegeven door een theologische discussie over het verstaan van het genadeverbond in de kerkelijke pers. De christelijke gereformeerde ds. Jongeleen en ds. Kersten voerden in de jaren dertig over dit onderwerp een verhitte polemiek in *De Saambinder* en *De Wekker*.

Ds. G.H. Kersten

In de jaren voor de oorlog was het weigeren van vaccinatie en verzekeringen binnen de Gereformeerde Gemeenten gemeengoed. Verzekering en vaccinatie werden gezien als strijdig met de voorzienigheid Gods. Er was sprake van een strenge waarneming van de zondag, de dag des Heeren, en een duidelijke mijding van de wereld. De wereld manifesteerde zich in de mode, de radio, de bioscoop, de dancing, sportverdwazing, spilzucht, het café en de verwilderende seksuele zede. Vooral in de kleinere (agrarische) dorpsgemeenschappen was het betrekkelijk eenvoudig distantie te praktiseren. In (sub)urbane gebieden bleek dit al een stuk lastiger.

De Gereformeerde Gemeenten telden in 1940 in Nederland twintig predikanten en één oefenaar.³¹ In 1949 waren 62.303 mensen lid van de Gereformeerde Gemeenten. Zij waren verspreid over 135 gemeenten.³² De volkstellingen van 1930 en 1947 laten een geflatteerd beeld zien van de lidmaatschapsaantallen. Volgens de volkstellingen zouden de Gereformeerde Gemeenten in 1930 41.949 en in 1947 89.522 leden geteld hebben. Wellicht was dit te wijten aan onkunde bij de enquêteurs met betrekking tot de diverse protestants-christelijke kerkge-

29. Apostolische geloofsbelijdenis en de belijdenissen van Nicéa en Athanasius.

30. Nederlandse Geloofsbelijdenis, Dordtse Leerregels en Heidelbergse Catechismus.

31. De volgende predikanten dienden in Nederland in 1940: J.D. Bart, J. van den Berg, A. de Blois, T. Dorresteyn, J. Fraanje, M. Heikoop, M. Hofman, P. Honkoop, G.H. Kersten, M. van de Ketterij, R. Kok, W.C. Lamain, H. Ligtenberg, B. van Neerbos, J.R. van Oordt, A. van Stuijvenberg, A. Verhagen, A. Visser, J. Vreugdenhil, Chr. Van de Woestijne. Oefenaar: L. Wijting. Emerituspredikant: geen. In Amerika dienden drie predikanten: C. Hegeman, J. van der Hoef, J. van Zweden en één emeritus predikant: J.C. Wielhouwer. Gegevens verstrekt door kerkelijk bureau van de Gereformeerde Gemeenten te Woerden.

32. Gegevens van eerdere jaren zijn onbekend. De Gereformeerde Gemeenten publiceerden pas van 1948 kerkelijke jaarboekjes.

nootschappen.³³ De Gereformeerde Gemeenten concentreerden zich vooral in de provincies Zeeland, Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en in mindere mate Overijssel. De leden van de Gereformeerde Gemeenten behoorden meestal tot de lagere sociale klassen. Hoger opgeleiden waren in de jaren dertig en veertig nog een zeldzaamheid binnen de Gereformeerde Gemeenten.

2.3.2 De Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk

De Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging der Waarheid in de Nederlandse (Geref.) Hervormde Kerk ontstond in 1906. De Bond werd opgericht naar aanleiding van de rehabilitatie door de synode van de vrijzinnige predikant dr. L.A. Bähler, die zich negatief had uitgelaten over het christendom en het boeddhisme openlijk had gepropageerd. Achterliggende oorzaak was de afkeer van het oprukkende modernisme in de Nederlandse Hervormde Kerk dat noopte tot samenbundeling van de orthodox-gereformeerde predikanten en gemeenten. De val van de coalitie onder leiding van A. Kuyper en de daaropvolgende verkiezingen hadden eveneens veel wrevel in hervormd-gereformeerde kring opgeroepen. De hervormd-gereformeerden steunden veelal de ARP en voelden zich verraden door de confessionele stroming. Bovendien konden de hervormd-gereformeerden zich niet vinden in de wensen tot hervorming van zowel de kerkelijke structuur als van de binding aan de belijdenisgeschriften zoals die in confessionele kringen leefden. Tot de oprichters van de Gereformeerde Bond behoorden H. Visscher, E.E.J. Gewin en M. van Grieken.³⁴

Prof. dr. H. Visscher

De Gereformeerde Bond streefde naar de afschaffing van de organisatiestructuur zoals vastgesteld in het Algemeen Reglement van 1816. Dit streven van de Bond veroorzaakte in de rest van de Nederlandse Hervormde Kerk de angst voor een herhaling van de Doleantie van 1886. Bovendien stuitte het streven van de Bond naar een steviger binding aan de gereformeerde belijdenis op veel weerstand. Hoewel de Gereformeerde Bond een niet te verwaarlozen machtsfactor was binnen de Nederlandse Hervormde Kerk kon de Bond niet zijn stempel drukken op de vaderlandse kerk.³⁵

De Gereformeerde Bond had als grondslag 'de Heilige Schriftuur, opgevat in overeenstemming met de Formulieren van Enigheid der Gereformeerde Kerken in Nederland'. De Bond richtte zich op de erfenis van de Reformatie en de Nadere Reformatie, maar kende intern

33. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 267. Knippenberg heeft het probleem van de geflatteerde cijfers zelf ook opgemerkt daar hij bij de volkstellingen van 1960 en 1971 naast de enquêteresultaten ook de kerkelijke cijfers weergeeft. Volgens de volkstellingen van 1960 en 1971 waren er respectievelijk 93.481 en 79.610 leden van de Gereformeerde Gemeenten, terwijl de kerkelijke statistieken het aantal respectievelijk op 74.929 en 92.716 stellen.

34. Hoekstra en Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*, 215.

35. Ibidem.

wel liggingsverschillen. Naast een meer objectieve, verbondsmatige stroming, die zich politiek vooral rekende tot de ARP, bestond er een meer bevindelijke stroming die vanaf 1918 politiek onderdak vond bij de SGP. In dit geheel nam Hugo Visscher een opvallende rol in. Hij was een van de oprichters en pleitbezorgers van de Bond geweest, maar al snel zegde hij het bestuur van de Bond vaarwel. Visscher zat jarenlang namens de ARP in de Tweede Kamer, maar kon zich uiteindelijk toch niet vinden in de neutrale staatsidee van de ARP en richtte na een mislukte bespreking met ds. Kersten en de SGP een eigen politieke partij op. Deze Christelijk Nationale Actie nam een middenpositie in tussen de ARP en de SGP. De CNA bleek echter een kort leven beschoren. Bij de Kamerverkiezingen van 1937 wist zij geen zetel te bemachtigen.

Het kerkelijk orgaan van de Gereformeerde Bond was *De Waarheidsvriend*. Ook het *Gereformeerd Weekblad*, met Visscher als hoofdredacteur, betrok het grootste deel van zijn lezerspubliek uit Gereformeerde Bondskringen. Binnen de Bond waren naar neocalvinistisch voorbeeld ook tal van jongelingsverenigingen actief. Vooral de wat minder op de Nadere Reformatie georiënteerde gemeenten kenden een actief verenigingsleven. Het blad *De Vaandrager* van de Bond van Nederlandse Hervormde Jongelingsvereniging³⁶ op Gereformeerde Grondslag had een breed lezerspubliek. Opvallend was de grote politieke en maatschappelijke betrokkenheid die uit alle drie de bladen sprak. Vooral in het *Gereformeerd Weekblad* en *De Vaandrager* werd veel aandacht besteed aan politiek, geschiedenis, maatschappelijke ontwikkelingen en levensbeschouwelijke vraagstukken.

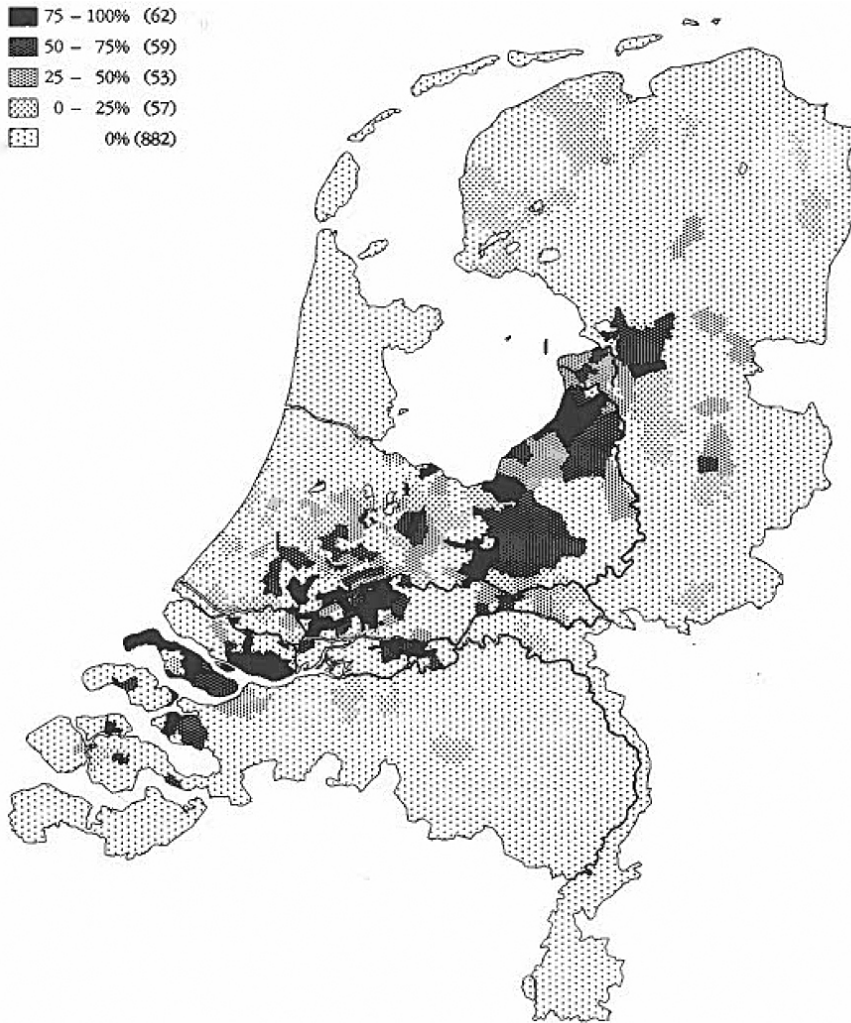
De geografische spreiding van de Gereformeerde Bondsgemeenten was vrij breed, maar concentreerde zich vooral in de gebieden waar traditioneel veel bevindelijk gereformeerden voorkwamen. Het betreft vooral Tholen, Zuid-Holland, Utrecht, de Veluwe en een deel van Overijssel (Kampen e.o.).³⁷

Een inschatting van het aantal kerkleden dat in een Bondsgemeente kerkte is moeilijk te geven. Dat een predikant en een plaatselijke gemeente bij de Bond aangesloten waren betekende nog niet dat alle leden van de plaatselijk gemeente van diezelfde ligging waren. Bovendien was randkerkelijkheid in de Nederlandse Hervormde Kerk ook in die tijd al een bekend verschijnsel. Wel is duidelijk dat de Gereformeerde Bond qua grootte de omvangrijkste groep van bevindelijken geweest moet zijn. Knippenberg komt op basis van schattingen op 573.000 hervormden die in 1920 kerkten in een Gereformeerde Bondsgemeente. Dat komt overeen met ongeveer 20 procent van alle hervormden. Het aantal predikanten dat de gereformeerde richting was toegedaan in 1920 schat Knippenberg op 281 (ruim 17 procent van het totaal).³⁸ De schatting van het aantal mensen dat tot de gereformeerde richting binnen de Nederlandse Hervormde Kerk behoorde lijkt, gezien de hierboven beschreven bezwaren, aan de hoge kant te zijn.

36. Van Lieburg, *Jeugdwerk met een watermerk*, passim.

37. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 114.

38. *Ibidem*, 109.

Figuur 3. Percentage hervormd-gereformeerden in 1920 per gemeente; bron: Knippenberg, De religieuze kaart van Nederland, 114

Een voorbeeld waaruit kan blijken hoe moeilijk het is om hervormden in te schatten qua bevindelijkheid en partijkeuze was voormalig wereldkampioen fietsen Cees Erkelens uit Hazerswoude. Aanvankelijk was Cees een sportman en bekommerde hij zich weinig om het kerkelijke. Na zijn sportcarrière veranderde dat echter. Als varkenskoopman kwam hij in contact met veel boeren, onder andere uit Benthuisen, die behoorden tot de Gereformeerde Gemeenten of andere bevindelijke groepen. Erkelens kerkte in de hervormde gemeente van Hazerswoude, die slechts ten dele sympathiseerde met de Gereformeerde Bond. De plaatselijke predikant, ds. P.L. Kiehl, die overigens geen Gereformeerde Bonder was, had aanvankelijk een grote invloed op Erkelens. In de jaren dertig ging Erkelens zich politiek steeds meer oriënteren op de SGP. Hij deelde de opvattingen van de SGP over de crisisvarkenswet, hing aan orde en gezag, hechtte grote waarde aan burgermansfatsoen en geloofde in het drievoudige snoer bestaande uit God, Nederland en Oranje. Aan de andere kant was Erkelens een atypische SGP'er omdat hij bijvoorbeeld niet zo veel waarde hechtte aan de zondagsheiliging en de visie van de SGP op sport en spel niet deelde. Zijn keus voor de SGP was gemaakt op basis van eclecticische overwegingen, maar was vooral een keuze tegen de ARP. In de jaren dertig bezocht Erkelens veelvuldig kerkdiensten en tijdredes waarin ds. Kersten en prof. Wisse voorgingen. Erkelens was bepaald onder de indruk van hun charisma. Bron: De Bas, *Hervormd op wielen*, 27-185.

2.3.3 De Christelijke Gereformeerde Kerk

De Christelijke Gereformeerde Kerk beschouwde zichzelf als voortzetting van de in 1869 ontstane Christelijke Gereformeerde Kerk. Dit kerkverband was een vereniging van twee uit de Afscheiding voortgekomen kerkverbanden; de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Kerken onder het Kruis. In 1892 fuseerde het grootse deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk met de uit de Doleantie van 1886 voortgekomen Nederduits Gereformeerde Kerk tot het kerkverband van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Een deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk kon zich niet in deze vereniging vinden vanwege het weinig bevindelijke karakter van de Nederduits Gereformeerde Kerk en de dominantie van dr. A. Kuyper met zijn neocalvinistische opvattingen.³⁹ De zelfperceptie van de Christelijke Gereformeerde Kerk bleek uit de synodale uitspraak van 1919 waarin gesteld werd dat elke gelovige geroepen werd zich aan te sluiten bij de 'Kerk'. Onder de 'Kerk' werd in dit verband het eigen kerkverband verstaan als wettige openbaring van het lichaam van Christus.⁴⁰

De groep die met de vereniging van 1892 niet mee kon bleef zich toeven met de naam Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland. In 1947 werd de naam gewijzigd in Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland. Aanvankelijk was de theologische opleiding van de Christelijke Gereformeerde Kerk gevestigd te

39. Hoekstra en Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*, 56.

40. Velema, 'Verhoudingen tot andere kerken', 136/137.

Den Haag en Rijswijk. Vanaf 1917 is de theologische opleiding van dit kerkverband gevestigd in Apeldoorn. Het kerkelijk blad van de Christelijk Gereformeerde Kerk was *De Wekker*.⁴¹ Het blad van de christelijke gereformeerde jongelingsvereniging heette *Luctor et Emergo*. In hoeverre de meer bevindelijk georiënteerde christelijke gereformeerde jongeren dit blad hebben gelezen is niet met zekerheid te zeggen. Wel is duidelijk dat het blad vooral door predikanten van de AR-richting werd volgeschreven.

Invloedrijke predikanten en hoogleraren in de Christelijke Gereformeerde Kerk tijdens het Interbellum waren onder anderen prof. G. Wisse (1873-1957), prof. P.J.M. de Bruin (1868-1946), ds. H. Janssen (1872-1944), prof. L.H. van der Meiden (1882-1962), ds. J. Jongeleen en prof. J.J. van der Schuit (1882-1968). De Theologische School nam van meet af aan een belangrijke plaats in binnen het kerkverband van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Een anti-intellectualistische tendens zoals bij de (Oud) Gereformeerde Gemeenten en de vrije groepen ontbrak binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk. De hoogleraren uit Apeldoorn konden zich in het theologische debat meten met de academische theologen van overige kerkverbanden. Daarmee vertegenwoordigde de Christelijke Gereformeerde Kerk samen met de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk het meer bestudeerde deel van de bevindelijk gereformeerde wereld in het Interbellum in Nederland.

Prof. G. Wisse

De Christelijke Gereformeerde Kerk behoorde slechts gedeeltelijk tot de bevindelijk gereformeerde groep. Zwemer schat dat in 1952 minder dan 30 procent actief was in de SGP en indien mogelijk zijn kinderen naar een van de scholen van de Gereformeerde Gemeenten stuurde.⁴² De overige christelijke gereformeerden voelden zich thuis in het milieu van de ARP. De meer bevindelijke christelijke gereformeerden concentreerden zich vooral

in Zeeland en Zuid-Holland. Ook kwamen zij voor in diverse vissersplaatsen en in Utrecht, in mindere mate in Overijssel en in de Friese Wouden.⁴³ Volgens J.H. Velema streefden de zuidelijke gemeenten, in tegenstelling tot de noordelijke gemeenten van het kerkverband, naar samengaan met het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten.⁴⁴ Hieruit blijkt overduidelijk de grotere waardering van het bevindelijke element in de prediking door de gemeenten in Zeeland en Zuid-Holland.

In de jaren dertig bestreden ds. Kersten, voorman van de Gereformeerde Gemeenten, en de christelijke gereformeerde predikant Jongeleen elkaars verbondopvattingen in een scherpe polemiek in de respectievelijke kerkbladen. Deze woordenwisseling in *De Saambinder* en *De Wekker* over de twee- of de drie-

41. Hoekstra en Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*, 56/57.

42. Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 121; Wallet, 'Tussen de vuren', 139.

43. Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 121.

44. Velema, 'Verhoudingen tot andere kerken', 136.

verbondenleer zorgde voor verwijdering tussen de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeenten vanaf de jaren dertig.⁴⁵ Al waren er ook christelijke gereformeerde predikanten die de overstap maakten naar de Gereformeerde Gemeenten. Een deel van de christelijke gereformeerde predikanten en ook prof. Wisse rekenden zich echter nadrukkelijk tot de traditie van de Nadere Reformatie en de SGP. De overgang van de christelijke gereformeerde ds. J.D. Barth van Alphen aan den Rijn naar het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten in 1928 was symptomatisch voor de 'richtingenstrijd' binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk.⁴⁶ Het is niet onwaarschijnlijk dat de leeruitspraak van de synode van de Gereformeerde Gemeenten in 1931 over het wezen van het genadeverbond onder andere functioneerde als leerstellige afbakening ten opzichte van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Overigens moest in 1931 de polemiek over de zogenaamde twee- of drieverbondenleer tussen Kersten en Jongeleen nog plaatsvinden.

De christelijke gereformeerden kwamen in de gebieden met traditioneel veel bevindelijk gereformeerden voor, maar waren ook in het noorden van Nederland goed vertegenwoordigd. In 1940 telde de Christelijke Gereformeerde Kerk 136 gemeenten. Het totaal aantal christelijke gereformeerden bedroeg volgens de kerkelijke statistieken 44.846 zielen.⁴⁷ De volkstellingen van 1930 en 1947 lijken, zoals ook opgemerkt bij de Gereformeerde Gemeenten, een geflatteerd beeld te geven van het aantal christelijke gereformeerden. Volgens de volkstellingen van 1930 en 1947 waren er respectievelijk 50.230 en 67.949 leden van de Christelijke Gereformeerde Kerk.⁴⁸

2.3.4 De Oud Gereformeerde Gemeenten en de vrije groepen

Het is moeilijk om deze groepen te beschrijven. De veelheid aan verbanden en plaatselijke vrije gemeenten zorgde voor een diffuus beeld. Uit de wirwar aan kerkelijke groepen en groepjes dook één verband op dat een iets omlinjnder karakter had: dat van de Oud Gereformeerde Gemeenten. Dit kerkverband ontstond uit de prediking van ds. L.G.C. Ledeboer (1808-1863), die als hervormd predikant te Benthuizen in conflict kwam met de Nederlandse Hervormde Kerk. Ledeboer stichtte als rondreizend prediker vele gemeenten in Zuid-Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel en Drenthe. In 1907 verenigden deze ledeboeriaanse gemeenten (dijkiaanse tak) zich met de zogenaamde kruisgemeenten en vormden het verband van de Gereformeerde Gemeenten onder leiding van ds. G.H. Kersten. Eén ledeboeriaanse predikant kon zich in deze vereniging echter niet vinden, namelijk ds. L. Boone (1860-1935). Boone hechtte naar eigen zeg-

45. Ibidem, 137.

46. Van Dolderen, *Grasduinen in de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken*, 125.

47. Gegevens verstrekt door het dienstbureau van de Christelijke Gereformeerde Kerken te Veenendaal. Overzicht gemaakt door M. Vennik.

48. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 266. Volgens de volkstellingen van 1960 en 1971 waren er respectievelijk 73.751 en 54.205 christelijke gereformeerden, terwijl de kerkelijke statistieken het aantal respectievelijk op 63.215 en 70.051 stellen.

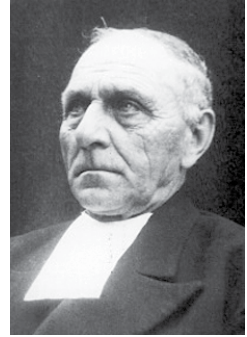
gen te veel aan de naam ‘oud gereformeerd’, het traditionele ambtsgewaad en de berijming van Datheen om mee te kunnen met de vereniging.⁴⁹

In 1907 telde het kerkverband van de Oud Gereformeerde Gemeenten twintig plaatselijke gemeenten en slechts één predikant, namelijk ds. Boone. In de jaren

Ds. L. Boone

twintig breidde het kerkverband zich uit met diverse ‘bakkeriaanse gemeenten’, die ontstaan waren uit de prediking van oefenaar D. Bakker. In 1934 bevestigde ds. Boone de oefenaar W.H. Blaak als predikant te St. Philipsland. Daarmee was ds. Blaak de opvolger van Boone, die een jaar later zou overlijden. Vanaf midden jaren dertig nam het aantal predikanten en oefenaars langzaam toe binnen het kerkverband.

Ds. W.H. Blaak

Het kerkverband van ds. Boone en ds. Blaak was overigens niet het enige dat zich oud gereformeerd noemde. Rond de energieke ds. C. de Jonge van de (Vrije) Oud Gereformeerde Gemeente van Kampen vormde zich in 1922 het kerkverband van de Federatie van Oud Gereformeerde Gemeenten. De Federatie van Oud Gereformeerde Gemeenten had vanaf oktober 1937 een kerkelijk blad met als titel *Gereformeerd Maandblad ter verbreiding van de aloude beginselen der Gereformeerde leer onder het Nederlandsche volk*. Vanaf oktober 1939 werd het *Gereformeerd Maandblad* uitgegeven onder de titel *Tot de Wet en de Getuigenis*. In 1946 werd besloten tot kanselruil en in 1948 kwam het tot fusie van de Federatie van Oud Gereformeerde Gemeenten en de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Het kerkverband besloot de naam Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland te voeren en niet langer vast te houden aan het oude ambtsgewaad of de eis tot het gebruik van de psalmberijming van Datheen.⁵⁰

Het merendeel van de Oud Gereformeerde Gemeenten bevond zich in Zuid-Holland. Het aantal predikanten en oefenaars was altijd zeer gering. De gemeenten waren veelal klein en bevonden zich op het platteland of in vissersplaatsen. Predikanten werden op grond van artikel 8 van de Dordtse Kerkorde, dat wil zeggen op basis van singuliere gaven en niet op basis van opleiding, geordend. De prediking was te karakteriseren als stichtelijk en vooral vermanend. In de prediking werd uitgebreid aandacht besteed aan ‘de weg des heils voor een verloren zondaar’.⁵¹ Een zeker anti-intellectualisme en quiëtisme was de oud gereformeerden in de jaren dertig niet vreemd, hetgeen kon resulteren in bijvoorbeeld een sterkere wereldmijding of het niet stemmen bij verkiezingen.

49. Hoekstra en Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*, 248.

50. *Ibidem*, 249.

51. *Ibidem*.

Aangezien de oud gereformeerden, zeker in het Interbellum, een weinig geordend kerkelijk leven kenden, ontbrak een landelijk kerkblad in die periode en zijn er slechts weinig gegevens over bijvoorbeeld lidmaatschapsaantallen bekend. De volkstellingen van 1930 en 1947 stellen het aantal oud gereformeerden op respectievelijk 14.950 en 15.775.⁵² Gezien de geflatteerde cijfers bij de Gereformeerde Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerk is het mogelijk dat ook deze cijfers niet kloppen.

Vrije groepen waren er in de eerste helft van de twintigste eeuw te kust en te keur. De oefenaar, de ongeordende predikant en de thuislezer waren geen ongebruikelijke verschijningen in de jaren 1920-1950. Met name in de provincie Zuid-Holland was het aantal vrije groepen groot, hoewel ze ook elders wel voorkwamen. Een snelle inventarisatie in *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland* van E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg levert in de jaren dertig al gauw een dertigtal van vrije groepen c.q. gemeenten op. Hierbij zijn de thuislezers en ook diverse 'gezelschappen' die bijna als substituutgemeenten functioneerden niet inbegrepen. De vrije groepen tooiden hun gemeenten vaak met de bijvoeglijke naamwoorden vrij, oud gereformeerd, hervormd of Nederduits en de zelfstandige naamwoorden gemeente, vereniging, stichting, evangelisatie of lokaal.⁵³

Voorbeelden van vrije groepen tijdens het Interbellum: Gereformeerde Samenkomst te Alblasserdam; Vereniging van uitgetreden en uit de Nederlandse Hervormde Kerk te Bergambacht; Hervormd Lokaal te Capelle aan den IJssel; Oud Gereformeerde Kerk te Colijnsplaat, Christelijke Gereformeerde Gemeente te Delft, Nederduits Hervormde Vereniging 'Calvijn' te Dordrecht; Oud Gereformeerde Gemeente te Dordrecht; Gereformeerde Gemeente Onder het Kruis te Enkhuizen; Vrije Gereformeerde Gemeente te Giessendam; Oud Gereformeerde Gemeente te Gouda; Oud Gereformeerde Gemeente (Gaslaan) te 's-Gravenhage; Vrije Hervormde Kring te 's-Gravenhage; Oud Gereformeerde Gemeente te Hendrik-Ido-Ambacht; Hervormde Evangelisatie Vereniging Noord-Jeruël te Houtgehage; Vrije Oud Gereformeerde Gemeente te Kampen; Nederlands Hervormde Gereformeerde Evangelisatie te Lekkerkerk; Nederduits Gereformeerde Gemeente te Oud-Beijerland; Gereformeerde Gemeente in Hersteld Verband te Rotterdam; Oud Gereformeerde Gemeente (Bevervoorde) te Rijssen; Oud Gereformeerde Gemeente te Scheveningen; Stichting 1618-1619 te Schiedam; Hervormd Lokaal te Sliedrecht; Oud Gereformeerde Gemeente te Terneuzen; Christelijke Afscheiden Gemeente te Waddinxveen; Vrije Hervormde Gemeente te IJsselmuiden; Vrije of Oud Gereformeerde Gemeente te IJsselstein. Bron: Hoekstra en Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*, 118-137.

52. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 267.

53. Hoekstra en Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*, 118-137.

Hoewel het beeld van de vrije groepen erg diffuus is, zijn er wel karakteristieken voor deze groepen te geven. Het meest opvallende element van deze vrije groepen was wel hun independentisme. Sommige zagen het bestaan van de eigen lokale gemeente als een noodoplossing, de meeste daarentegen verafschuwden iedere vorm van georganiseerd kerkelijk leven. Zij hadden een innerlijke afkeer van alles wat leek op georganiseerde en bestudeerde vroomheid. Vaak draaide zo'n vrije gemeente om de persoon van één predikant, oefenaar of charismatisch leider. Veel groepen kenden geen ambtsdragers, maar een bestuur of zelfs dat niet. Wanneer de leider van zo'n groep wegviel, leidde dit meestal tot het uiteenvallen of marginalisering van desbetreffende gemeente. Een andere opvallende karakteristiek van deze groeperingen was het vrijwel ontbreken van dogmatiek en exegetische. Meestal stond in de prediking de bevinding als zodanig centraal. Kenmerkend was verder de idee dat de waarheid buiten de eigen kring nog slechts spaarzaam gevonden werd. De grotere kerkverbanden werden meestal als niet zuiver genoeg gezien. Men troostte zich met de gedachte dat het alle eeuwen door maar een kleine kudde was die 'niet zijn knie voor Baäl heeft gebogen'.

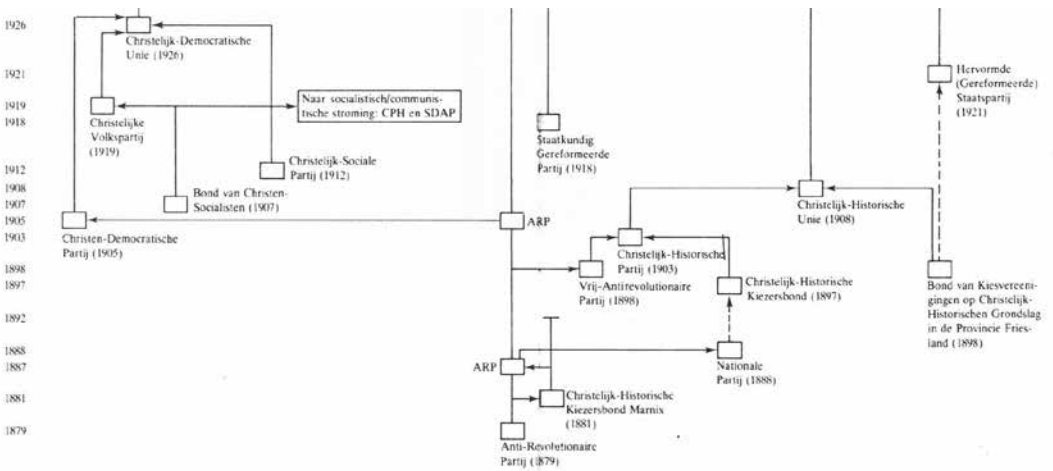
Voor de thuislezer had iedere vorm van kerkelijke organisatie afgedaan. Hij trok zich terug uit de wereld om in zijn eigen gezin de preken van oude schrijvers te lezen. De 'oude beproefde waarheid' was volgens de thuislezer alleen nog te vinden in de nagelaten geschriften van de 'oudvaders'. Was men in de vrije groepen soms al verstoken van de sacramenten (doop en avondmaal), voor de thuislezer gold dit zeker. De thuislezers waren als bevindelijk te karakteriseren. Wel was er enig verschil van mening over de vraag of de thuislezers ook gereformeerd genoemd konden worden omdat de sacramenten en de gereformeerde ecclesiologie werden gemist.

2.4 Politieke participatie en politieke partijen

Na invoering van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging werd de kwestie van politieke participatie voor veel bevindelijk gereformeerden actueel. Velen hadden tot 1918 nooit hun stem uitgebracht of stemden bij gebrek aan beter ARP, CHU of liberaal. Na de oprichting van de SGP in 1918 ontstond een nieuwe situatie waarin het bevindelijk gereformeerde electoraat herschikt werd over de diverse politieke partijen. Al naar gelang lidmaatschap van een kerkverband of de plaats binnen het kerkverband koos men een partij die het meest overeenkwam met de eigen overtuiging. In deze paragraaf worden de diverse protestants-christelijke partijen beschreven waaruit het bevindelijke electoraat kon kiezen. Hoe politieke oriëntatie en lidmaatschap van de diverse kerkgenootschappen zich tot elkaar verhielden laat zich aflezen in figuur 4.

Ned. Herv. Kerk		Geref.	Chr. Geref.	Geref.	Oud Ger.	Vrije
Conf. Ver.	Ger. Bond	Kerken	Kerk	Gemeenten	Gemeenten	groepen
CHU/HGS	ARP/CNA/ CHU/SGP	ARP	ARP/SGP	SGP	SGP/Geen	SGP/Geen

Figuur 4. *Orthodox-protestantse kerkgenootschappen/denominaties en hun politieke oriëntatie (1920-1950)*

Figuur 5. *Overzicht van de partijontwikkeling in de protestants-christelijke stroming tot de Tweede Wereldoorlog; bron: Lipschits, De protestants-christelijke stroming tot 1940, 124*

2.4.1 De Staatkundig Gereformeerde Partij

De SGP kan gekenschetst worden als product van de beginnende emancipatie van de bevindelijk gereformeerden. De SGP was geen afsplitsing van de ARP of de CHU, alhoewel er wel stemmers van die partijen naar de SGP overkwamen in de loop van de tijd. De SGP boorde een nieuw electoraat aan dat voor het grootste deel nog niet politiek actief was. Velen waren aanvankelijk bepaald afkerig van de politiek, maar de staat intervenieerde steeds nadrukkelijker ook in hun alledaagse leven, zodat de SGP min of meer een tegenreactie was op een steeds sterker wordende staat. De staat drong door vaccinatieplicht, verplichte sociale verzekeringen en de stemplicht steeds meer de persoonlijke levenssfeer van de bevindelijk gereformeerden binnen, zodat de politicofobie overwonnen werd en men zich politiek begon te organiseren.⁵⁴ Koen Vossen stelt in zijn boek *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* dat het anti-etatisme van de SGP niet alleen theologisch gefundeerd was, maar ook te maken had met de belangenbehartiging voor de achterban, die voor een groot deel uit plattelanders bestond.⁵⁵ In de jaren dertig voerde de SGP oppositie tegen de crisiswetgeving van de kabinetten-Colijn. Met name het doordraaien van voedsel en de te geringe bescherming van de agrarische en de visserijsector moesten het ontgelden. Deze oppositie zorgde er voor dat de SGP begon te functioneren als een protestpartij.⁵⁶

Met name ds. G.H. Kersten heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de oprichting van de SGP. Vossen stelt dat Kersten als een tweede Kuyper erin slaagde zijn aandacht te verdelen tussen de kerk, de politiek, de journalistiek en het onderwijs.⁵⁷ Toch was Kersten geen emancipator zoals dr. A. Kuyper dat was. Kuyper wist de gereformeerde groep succesvol te emanciperen. Kersten daarentegen maakte een kleine groep politiek bewust en pas na zijn dood zou er zoiets als een bevindelijk gereformeerde groepsemancipatie plaatsvinden.⁵⁸ De constatering van Vossen dat het resultaat van Kerstens inspanningen een organisatie was met trekken van een aparte minizuil⁵⁹ moet enigszins genuanceerd worden. Het politieke leiderschap van ds. G.H. Kersten was dat van een charismatische leider met autoritaire trekjes.⁶⁰

Hoewel de Gereformeerde Gemeenten zeker aanvankelijk een behoorlijk stempel zetten op de SGP, was de SGP vanaf het begin een interkerkelijke partij. Er werd door het hoofdbestuur doelbewust gewerkt aan interkerkelijkheid. De SGP wilde geen exclusief kerkelijke partij zijn, maar een partij voor alle bevindelijk gereformeerden. Vanaf de oprichting van de SGP in 1918 tot het moment van zuivering uit de Tweede Kamer zou ds. Kersten de leider van de SGP zijn. Ds. P. Zandt, hervormd predikant, werd de tweede man en opvolger van ds. Kersten. Als

54. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 81.

55. Ibidem.

56. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 268; Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 81; Stap, *De S.G.P. voor 1940*, 47/48 en 98.

57. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 81.

58. Nijsink, *Eruit mannen*, 56.

59. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 81.

60. Nijsink, *Eruit mannen*, 56; Stap, *De S.G.P. voor 1940*, 9/10.

Het driemanschap van de SGP bestaande uit (v.l.n.r.) Zandt, Kersten en Van Dis

derde nam de christelijke gereformeerde ir. C.N. van Dis namens de SGP plaats in de Tweede Kamer.⁶¹

Het streven van de SGP om de politieke partij te worden van alle bevindelijk gereformeerden werd in de periode voor de oorlog nooit verwezenlijkt. Ondanks de inspanningen van het hoofdbestuur om een kerkelijk gevarieerde kandidatenlijst op te stellen bleef een aanzienlijk deel van de bevindelijk gereformeerden stemmen op de ARP en in mindere mate op de CHU. Het is vooral moeilijk om hervormd-gereformeerden van voor de oorlog politiek in te delen. Een aantal leidlieden van hervormd-gereformeerden huize was actief voor de ARP.⁶² Met name in Zuid-Holland genoot de ARP veel steun onder bevindelijken uit de Nederlandse Hervormde Kerk,⁶³ terwijl hervormd-gereformeerden op de Veluwe veelal CHU stemden en slechts een minderheid zich tot de SGP of de ARP rekende.⁶⁴

61. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 38-42.

62. De hoogleraren H. Visscher en J. Severijn. Verder mr. A.B. Roosjen, J. van Eibergen, L. Elfferich, ds. J. Fokkema, mr.dr. E.P. Verkerk, lt.-generaal L.F. Duymaer van Twist en J. Vroegindewij. Zie hoofdstuk over Gereformeerde Bond en politiek van Van der Graaf in *Beproefde Trouw*.

63. V.d. Ban, 'De Zuid-Hollandse eilanden', 146-152; V.d. Veen en V.d. Ban, 'Voorne-Putten en Rozenburg', 153-173; Korteweg, 'Hoekse Waard', 174-194; Ewoldt, 'Goeree-Overflakkee', 195-209; 73-96; Gadowiek, 'De bloembollenstreek', 189-212; Wessels en van der Winden, 'Het Westland', 213-249; Tjalkens, 'Het gebied van Gouda en omgeving', 250-273; Schakel, 'De Alblasserwaard', 274-307; Van der Kam, 'De Vijfherenlanden', 308-317.

64. Heslinga, 'De Veluwe', 306-370; Romein-Vroegindewij (red.), *Rijk in God*, 56.

Er was onder bevindelijken soms zelfs enig aversie tegen de SGP merkbaar en ook liberaal stemmen kwam voor.⁶⁵ Er heerste een zekere huiver om zich in te laten met zoiets ongeestelijks als de politiek. Sommigen keerden zich bewust af van de wereld. 'Deze mensen waren bevreesd dat sociale en politieke activiteiten hun geloofsleven zouden ondermijnen. Want in hun opvatting zondert de mens die zich bekommert om zijn zieleheil, zich zoveel mogelijk van de boze wereld af.' Zij vluchtten in het isolement en namen een houding aan van wereldmijding. Zij vreesden 'vleselijk activisme' en huldigden het contrarevolutionaire standpunt 'laat u regeren', zodat zij zichzelf konden bezighouden met 'het ene nodige'. Kersten bond de strijd aan tegen deze lijdelijkheid en dat leidde soms tot heftige botsingen.⁶⁶ Zo ondervond ds. G.H. Kersten veel weerstand toen hij de SGP oprichtte. Die weerstand kon zelfs zo ver gaan dat ds. Kersten niet meer welkom was om in zijn hoedanigheid als predikant in de plaatselijke gemeente het Woord te bedienen. Zo wilde Arend Baan, ouderling van de Eskerk in Rijssen, Kersten niet meer in de Eskerk laten preken. Overigens was ouderling Arend Baan zelf wel raadslid en zelfs een periode wethouder. Dominee Fraanje weigerde in Meliskerke het Heilig Avondmaal te bedienen omdat een aantal kerkenraadsleden lid was geworden van de SGP. Fraanje oordeelde dat zij zich daarmee op een zondige weg bevonden.⁶⁷ Ook andere predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten spraken zich openlijk uit tegen de politieke aspiraties van ds. Kersten en dienden zelfs officiële bezwaren bij de particuliere synode in tegen het feit dat ds. Kersten naast predikant ook Kamerlid werd.⁶⁸ De broers ds. J en ds. D.C. Overduin verlieten mede om de politieke activiteiten van Kersten het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten.⁶⁹ Zwemer stelt in zijn dissertatie dat ds. D.C. Overduin ARP stemde en dat ds. R. Kok van Aagtekerke en ds. G. van Reenen van Opheusden een meer sociale politiek voorstonden en het voor de arbeiders opnamen tegenover Kerstens neiging tot sociaaleconomisch liberalisme.⁷⁰ Desondanks groeide de SGP uit tot een krachtige organisatie die op een breed draagvlak onder bevindelijk gereformeerden kon rekenen. Over het algemeen kunnen we stellen dat SGP-stemmers bevindelijk gereformeerden waren, maar dat alle bevindelijk gereformeerden nog geen SGP stemden. In 1945 telde de partij ongeveer 10.000 leden.⁷¹

Het partijblad van de SGP *De Banier*⁷² verscheen vanaf 1921 tot 1923 als maandblad, daarna als weekblad. In 1929 veranderde *De Banier* in een dagblad. In 1923

65. 'De J.V. en de politiek', *De Vaandrager*, 4 oktober 1933; Stap, *De S.G.P. voor 1940*, 18/19.

66. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', 15; Mulder, *Het volk onder de Banier*, 23.

67. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', 16.

68. Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 57.

69. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', 15; Mulder, *Het volk onder de Banier*, 24.

70. Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 57.

71. Website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen: http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/sgp/leden_oud_nieuw op 20 augustus 2014 geraadpleegd.

72. Zoals te raadplegen: Nationaal Archief, Den Haag, Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), nummertoevang 2.19.203, inventarisnummer I Aanvulling SGP-archief (2012) A.2.2 Publicaties van en over de SGP nrs. 342-439 *De Banier*, uitgave van de Staatkundig Gereformeerde Partij 1921-2010. NL-HaNA, SGP, 2.19.2003, I, 342-439.

werd *De Banier*, volgens een mededeling in het blad zelf, in ongeveer 10.000 gezinnen gelezen en in 600 plaatsen aan huis bezorgd.⁷³ Het aantal van 10.000 lijkt aan de hoge kant te zijn gezien de oplage van 3500 stuks in 1924. Waarschijnlijk lazen meerdere gezinnen één krant en hadden ze een gezamenlijk abonnement. Het aantal abonnees bedroeg in 1938 ongeveer 5100. Het partijblad speelde een belangrijke rol in de mobilisatie en de politieke en maatschappelijke bewustwording van de achterban.

Jaar	Oplage
1921	2500
1924	3500
1929	3000
1935	4500
1938	5100
1940	5000
1941	4300
1945	3500

*Figuur 6. Oplagecijfers De Banier 1921-1945*⁷⁴

In de jaren twintig werd er binnen de SGP nadrukkelijk gewerkt aan een verdere uitbouw en profilering van de partij. De SGP moest zich binnen de protestants-christelijke stroming, te midden van de ARP en CHU, een plaats verwerven in het politieke spectrum. Om die plaats zeker te stellen kon de SGP niet anders dan haar bestaansrecht bevechten door zich te profileren op zaken waarin zij afweek van de al gevestigde partijen. Daarom profileerde de SGP zich met name ten opzichte van de ARP. Binnen die profilering was de internationale politiek een thema van ondergeschikt belang. Dit blijkt ook wel uit de inhoud van het partijorgaan *De Banier*. Nadrukkelijk werden keer op keer ethische zaken aan de orde gesteld die in de antirevolutionaire en christelijk-historische politiek minder uit de verf kwamen. Enkele thema's uit die tijd waren de aandacht voor de vaccinatieplicht, de zondagsrust, de opkomstplicht voor vrouwen bij verkiezingen en antipapistische sentimenten. Met name de ARP moest het nogal eens ontgelden in commentaren en beschouwingen in het partijblad. De samenwerking tussen de ARP en de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) werd door Kersten in zowel de Tweede Kamer als *De Banier* voortdurend onder kritiek gesteld.

In het algemeen was in de jaren twintig Rome, ofwel de Rooms-Katholieke Kerk, het belangrijkste front waartegen de SGP zich te weer stelde. Dit bleef overigens tot na de Tweede Wereldoorlog het geval, hoewel het antipapisme van

73. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 57.

74. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit, 69 (Collectie G. van Roon) *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* doos 2 (Christelijke Gereformeerde Kerken (1933-1971) en Gereformeerde Gemeenten (1934-1972)).

de SGP gaandeweg de dertiger jaren enigszins matigde. Het tweede front vormden de andere protestants-christelijke partijen (ARP en CHU).⁷⁵ Met name de kritische opstelling van ds. Kersten richting de kabinetten-Colijn was hier een voorbeeld van. Deze eenzijdige aandacht voor Rome en de ARP werd een ARP-lid in 1928 te veel. Hij schreef in het kerkelijke blad van de Gereformeerde Bond, *De Waarheidsvriend*, een artikel over de onderwerpkeuze in *De Banier*. Hij stelde dat het opmerkelijk was dat de SGP meer aandacht scheen te hebben voor de ARP dan voor de funeste invloed van communisme en socialisme.⁷⁶

Als derde front tekende zich het communisme af. In *De Banier* werd geregeld commentaar geleverd op de toestanden in de Sovjet-Unie onder de cynische kop 'Uit den Russischen heilsstaat'.⁷⁷ Overigens maakten Kersten en Zandt weinig verschil tussen het communisme en het socialisme. Beide ideologieën waren wat hen betreft loten van dezelfde revolutionaire stam en verschilden alleen gradueel van elkaar. Het is in dit verband opmerkelijk dat de SGP met betrekking tot het liberalisme, toch ook een politieke stroming met verlichte wortels, veel minder uitgesproken was in haar oordeel. De grootste bezwaren tegen het socialisme waren het revolutionaire en atheïstische karakter en de economische ordening.⁷⁸

Logischerwijs werden in de jaren dertig het nationalisme, het fascisme en het nationaalsocialisme steeds belangrijker. Toch was het niet zo dat de opkomst van het fascisme en het nationaalsocialisme als vierde front in importantie een van de eerdergenoemde fronten zou gaan vervangen. Overigens nam in de jaren dertig het aantal berichten in *De Banier* met betrekking tot het nazisme wel aanzienlijk toe en besteedde Kersten aandacht aan de nationaalsocialistische ideologie en de NSB in zijn partijredes.

2.4.2 De Anti-Revolutionaire Partij

Een deel van het SGP-electoraat werd gevormd door hen die voorheen ARP stemden. Daarmee waren de ARP en de SGP elkaars concurrenten. Voor de ARP, die in het Interbellum van 12 tot 17 zetels fluctueerde, was het verlies van een zetel aan de SGP pijnlijk. Dat de SGP de ARP ook nog eens voortdurend beschuldigde van pragmatisme en principeverloochening deed voor de ARP de deur dicht.⁷⁹ De irritatie van de ARP richting de SGP klonk in diverse Kamerbijdragen en artikelen in de antirevolutionaire pers duidelijk door. Kersten en Zandt lieten niet na keer op keer de verzwagering van de ARP aan de RKSP en de neutrale staatsopvatting van de ARP te bekritisieren. Dit liet echter onverlet dat nog steeds een aanzienlijk deel van met name de hervormd-gereformeerden en de christelijke gereformeerden de ARP trouw bleef en zich vertegenwoordigde

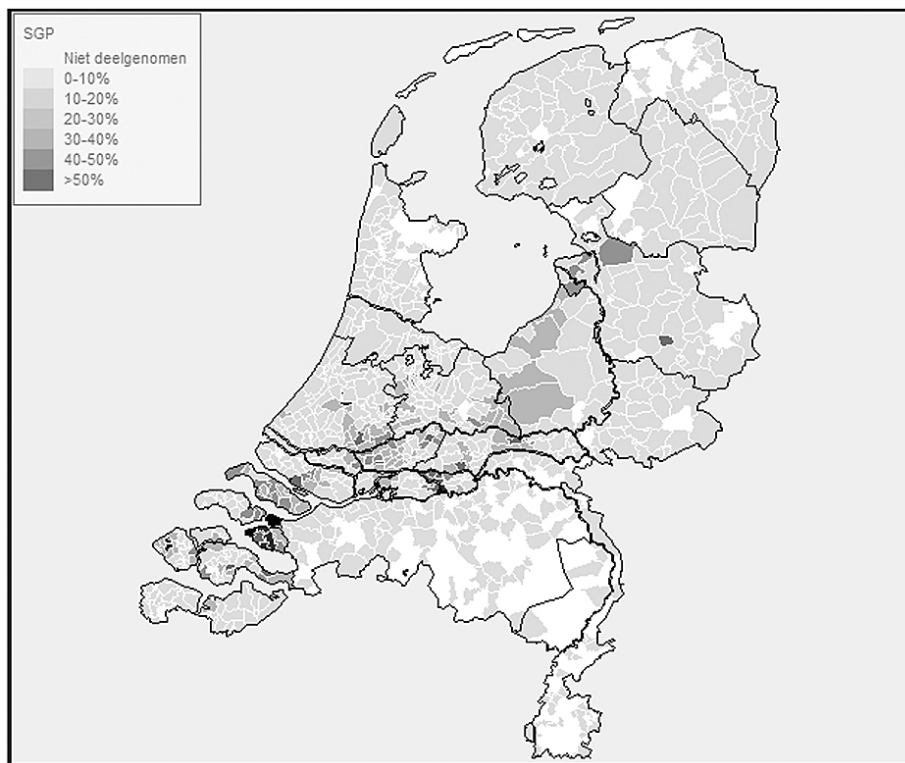
75. Ook de Hervormd Gereformeerde Staatspartij (HGSP) van ds. Lingbeek en de Christelijk Nationale Actie (CNA) van prof. Hugo Visscher werden soms bekritiseerd.

76. In *De Banier* van 7 juni 1928 werd op dit artikel gereageerd onder de kop *Het Register* en werd het beweerde in *De Waarheidsvriend* enigszins genuanceerd, maar niet ontkend.

77. Onder andere op 2 april 1931.

78. Stap, *De S.G.P. voor 1940*, 69-73.

79. Ibidem, 61-64.

Figuur 7. Percentage SGP-stemmers per gemeente in 1937

zag door de christelijke gereformeerde ds. C. van der Zaal en diverse hervormde Kamerleden. In paragraaf 2.5 wordt verder ingegaan op de moeizame relatie tussen de neocalvinisten en de bevindelijk gereformeerden.

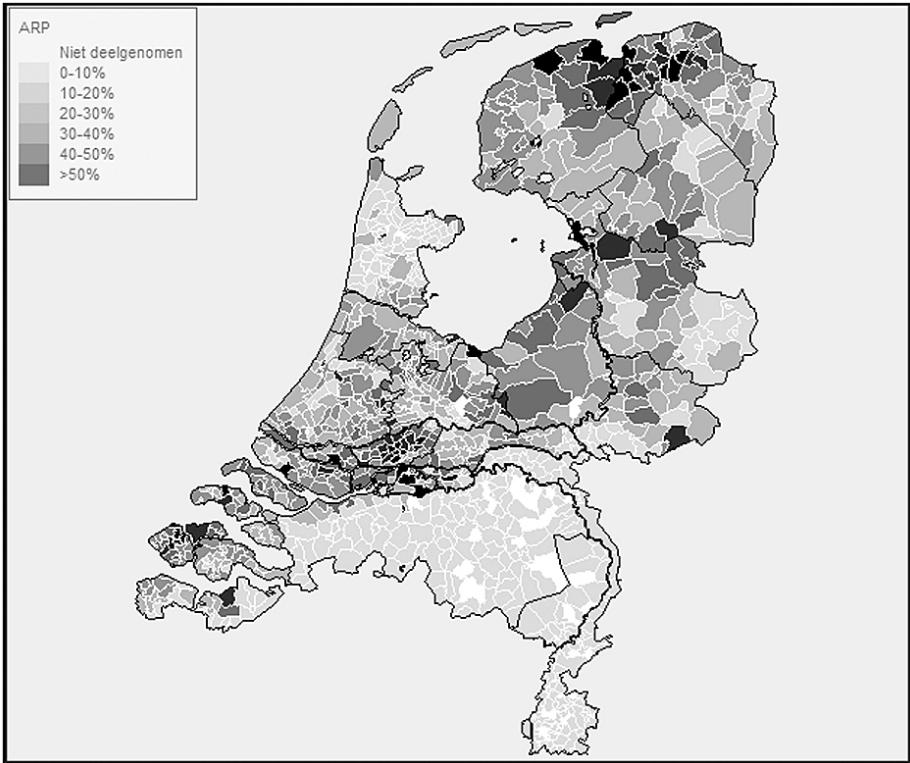
2.4.3 De Christelijk-Historische Unie

Naast de ARP speelde ook de Christelijk-Historische Unie een belangrijke rol in de Nederlandse politiek tijdens het Interbellum. Toch was de CHU van minder belang voor de bevindelijk gereformeerden. De CHU was een partij met een elitair en strikt hervormd karakter. De CHU richtte zich met name op de Confessionele Vereniging en de ethische richting in de Nederlandse Hervormde Kerk.⁸⁰ Het elitaire zal de meeste 'stille luyden' hebben afgeschrikt en de bevindelijken binnen de Nederlandse Hervormde Kerk rekenden zich grotendeels tot de ARP of tot de SGP. Electoraal gezien was de CHU dus nauwelijks een bedreiging voor de SGP, behalve op de Veluwe.⁸¹

De CHU verwierp de antithese en richtte zich meer op eenheid onder de leus 'Heel de kerk en heel het volk'. De CHU benadrukte wel het protestantse karakter

80. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 141.

81. Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, 138 en 175.

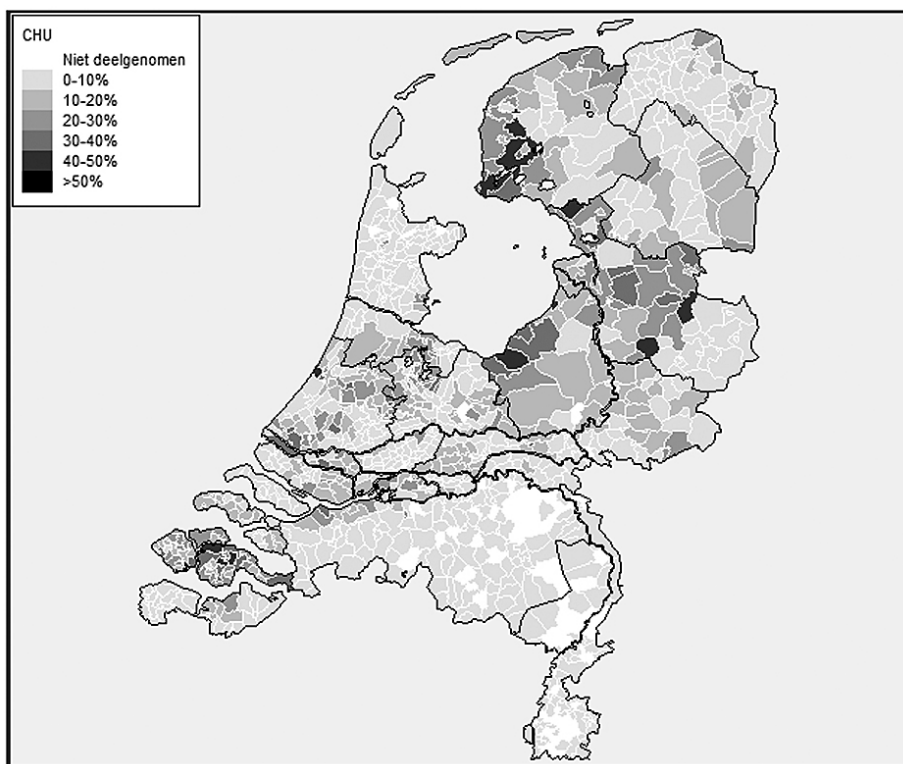

Figuur 8. Percentage ARP-stemmers per gemeente in 1937

ter van de Nederlandse staat en streefde naar herkerstening van de Nederlandse samenleving met een belangrijke rol voor de Nederlandse Hervormde Kerk. Een van de consequenties van deze stellingname was bijvoorbeeld het afwijzen van bijzondere scholen. De opvattingen van de CHU waren duidelijk schatplichtig aan het denken van dr. Ph.J. Hoedemaker. De CHU had een tolerantere inslag dan de ARP en de SGP. Bovendien was de fractiediscipline binnen de CHU soms ver te zoeken. Vooral bij ethisch geladen onderwerpen doken geregeld dissidenten op in de CHU-Kamerfractie. De ARP en de SGP waren veel dogmatischer in hun opstelling. De CHU ontbrak het aan een duidelijke uitgekristalliseerde ideologie.⁸² Opvallend was wel dat de CHU antipapistischer trekken vertoonde dan de ARP, zodat er soms wel sprake was van enige toenadering tot de SGP, zoals tijdens de Nacht van Kersten in 1925.⁸³

82. Ibidem, 145-198.

83. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 141-149.

Figuur 9. Percentage CHU-stemmers per gemeente in 1937

2.4.4 De Hervormd-Gereformeerde Staatspartij

Een andere loot aan dezelfde protestantse stam was de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij (HGSP) van ds. C.A. Lingbeek.⁸⁴ De HGSP had ten opzichte van de CHU eenzelfde rol als de SGP ten opzichte van de ARP. Zoals de SGP de ARP steeds waarschuwde voor beginselverzaking en een alternatief op rechts bood, zo deed de HGSP dat op haar beurt ten aanzien van de CHU.⁸⁵ Ook de HGSP ontleende haar program aan het denken van Hoedemaker. De HGSP was eveneens een strikt hervormde partij en richtte zich vooral op de middenorthodoxie en de Confessionele Vereniging binnen de Nederlandse Hervormde Kerk.⁸⁶ De enige echte overeenkomst met de SGP was dat de HGSP een duidelijke antipapistische inslag had. De HGSP was zelfs ontstaan als resultante van een antirooms-katholieke ac-

84. Zie voor meer informatie over de HGSP: Hippe, 'De Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij' in: *Jaarboek van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*; Timmerman, *De Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij*, passim.

85. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, 66.

86. Stap, *De Staatkundig Gereformeerde Partij tijdens het interbellum*, 87 en 137. Stap stelt overigens dat de HGSP zich ook richtte op de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Gezien de vrij losse ethische opstelling van ds. Lingbeek in de Tweede Kamer (Stap geeft daar zelf enkele voorbeelden van op p. 88-91) kunnen we wel stellen dat dit nauwelijks serieus genomen kan worden.

tie.⁸⁷ Het optreden in de Kamer van ds. Lingbeek en de SGP-afgevaardigden had veel weg van een wedstrijd in antipapisme. Voor het overige huldigde ds. Lingbeek over het algemeen ruimdenkender opvattingen dan binnen SGP-kringen werd geapprecieerd. Zo betichtte hij ds. Kersten van farizeïsme met betrekking tot de zondagsheiliging⁸⁸ en had hij ook geen onoverkomelijke bezwaren tegen dansen en was hij niet tegen openbare bioscoopvoorstellingen. Ds. Lingbeek typeerde de SGP als een plaats waar 'een gulle lach niet geoorloofd schijnt'.⁸⁹ De HGSP trok nauwelijks bevindelijk gereformeerden en vormde geen echte bedreiging voor de SGP.

2.4.5 De Christelijk Nationale Actie

De laatste te behandelen protestants-christelijke partij⁹⁰ was wel degelijk een bedreiging voor de SGP, zij het een kortdurende. De Christelijk Nationale Actie was ontstaan in kringen van de Gereformeerde Bond. Een van de stuwende figuren achter deze actie was prof. dr. H. Visscher,⁹¹ voormalig Kamerlid voor de ARP. Visscher was door de ARP binnengehaald om stemmen uit de Gereformeerde Bond te trekken. Daarmee had de ARP een enfant terrible in huis gehaald. Visscher zag er geen been in om zich anders op te stellen dan de rest van de fractie en bovendien gaf hij toe wat betreft de uitleg van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis⁹² dichter bij de SGP te staan dan bij de ARP. Visscher ontwikkelde zich als een regelrechte querulant binnen de ARP. Deze houding had al meermalen tot ernstige botsingen geleid tussen fractievoorzitter Schouten en Visscher. In 1935 richtte Visscher samen met anderen de CNA op. Electoraal bleek dit geen succes. De CNA haalde bij de Kamerverkiezingen van 1937 geen zetel. Wel wist de CNA naar alle waarschijnlijkheid afbreuk te doen aan zowel de ARP als de SGP,⁹³ zij het dat de electorale schade beperkt bleef. De CNA behaalde bij de Kamerverkiezingen zo'n 20.000 stemmen. Na 1937 heeft de CNA niet meer meegedaan aan verkiezingen. De CNA nam wat betreft de uitleg van artikel 36 NGB een middenpositie in tussen de ARP enerzijds en de SGP anderzijds. Er is nog wel contact tussen Visscher en Kersten geweest over eventuele samenwerking. Gezien de briefwisseling tussen beide heren hebben botsende karakters samenwerking onmogelijk gemaakt, alsmede het uitvergroten van de verschillende opvattingen omtrent het omstreden artikel 36.⁹⁴

87. Fieret, 'Lingbeek- en Kerstenzweepen achter den rug', 81.

88. Ibidem, 87.

89. Stap, *De Staatkundig Gereformeerde Partij tijdens het Interbellum*, 88-89.

90. Naast deze partijen was er nog een protestants-christelijke partij: de Christen Democratische Unie (CDU) van ds. J.J. Buskes. Gezien de sociaaleconomische (op de SDAP georiënteerd) en pacifistische opvattingen van de CDU, is deze partij voor dit onderzoek niet relevant. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 156.

91. Zie voor meer informatie over Visscher: Wiegeraad, *Hugo Visscher*, passim.

92. Dit artikel betreft het ambt van de overheid en gaat in op de verhouding tussen kerk en staat.

93. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 155.

94. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A, 1.3, 38. Het betreft hier de archiefstukken (correspondentie) van het hoofdbestuur van de SGP, 1924-1936. De CNA werd weliswaar in 1935 opgericht, maar de eerstvolgende verkiezingen zouden pas in 1937 gehouden worden. Visscher en Kersten corresponderen met elkaar over mogelijke samenwerking tussen CNA en SGP in 1936.

2.5 Het belendende perceel

De ontwikkelingsgang van de neogereformeerden was totaal anders geweest dan die van de bevindelijk gereformeerden. De ‘kleine luyden’ hadden zich onder de bezielende leiding van hun grote voorman Abraham Kuyper weten te organiseren en te emanciperen. De Gereformeerde Kerk, *De Standaard*, de Vrije Universiteit en de ARP waren instituten om rekening mee te houden. Begin twintigste eeuw beschikten de neocalvinisten al over een gestaald kader en bekleedden enkelen van hen invloedrijke posities. Abraham Kuyper wist zelfs het minister-presidentchap (1901-1905) te bereiken. De sfeer was anders dan onder bevindelijk gereformeerden. Het neocalvinisme had een duidelijk activistische inslag en hoewel de kuyperianen erg antithetisch dachten, overheerste het cultuuroptimisme. Ook een zeker triomfantisme kon hun niet ontzegd worden. De bevindelijke ‘stille luyden’ hadden daar een innerlijke afkeer van. Zij zagen de neogereformeerden als ‘hemelbestormers’.

Hoewel er tal van overeenkomsten aan te wijzen zijn tussen ARP en SGP⁹⁵ valt toch een aantal verschillen op. Wat betreft grootte kon de bevindelijk gereformeerde groep zich bij lange na niet meten met de neocalvinisten. Gezien het toch wel diffuse beeld van de bevindelijk gereformeerden voor de Tweede Wereldoorlog is het moeilijk te schatten hoe groot hun aantal was. Als we kijken naar de zetelverdeling in de Tweede Kamer van de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw dan is de ARP-achterban minimaal vier keer groter dan de SGP-achterban.⁹⁶ Dit beeld is echter niet geheel helder omdat bekend is dat ook mensen buiten de neogereformeerde wereld op de ARP stemden en er ook bevindelijken waren die juist niet gingen stemmen. Uit de cijfers blijkt bovendien dat, hoewel de SGP redelijk stabiel was, er bij de ARP toch relatief grote verschillen waar te nemen waren. De ARP was klaarblijkelijk meer afhankelijk van veranderende politieke voorkeuren onder rechts georiënteerden. Aan te nemen is echter dat de eigen neogereformeerde achterban de ARP trouw bleef. Wanneer we dan het laagste zetelaantal nemen van de ARP (1929: 12 zetels) en de SGP (3 zetels) daar tegenover zetten, komen we op de verhouding één staat tot vier. Het geeft niettemin wel een indicatie van de grootte van beide groepen en de verhouding tot elkaar.

95. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 121.

96. 1922: ARP: 16 zetels, SGP: 1 zetel; 1925: ARP: 16 zetels, SGP: 2 zetels; 1929: ARP: 13 zetels, SGP: 3 zetels; 1933 ARP: 14 zetels, SGP 3 zetels; 1937: ARP: 17 zetels, SGP: 2 zetels.

Kamerverkiezingen	Zetels ARP	Zetels SGP	Zetels CHU	Zetels HGSP	Totaal
1918	13	-	7	-	20
1922	16	1	11	-	28
1925	16	2	11	1	30
1929	13	3	11	1	28
1933	14	3	10	1	28
1937	17	2	8	-	27
1946	13	2	8	-	23
1948	13	2	9	-	24
1952	12	2	9	-	23

Figuur 10. Zetelverdeling protestants-christelijke partijen 1918-1952

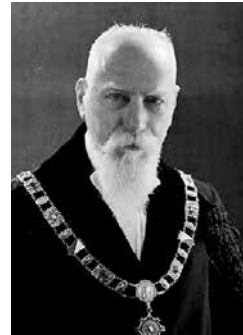
Met name het geestelijk klimaat vormde een duidelijk onderscheid tussen enerzijds de orthodox-gereformeerde neocalvinisten en de bevindelijk gereformeerden anderzijds. Die sfeer had te maken met theologische liggingsverschillen. Bevindelijk gereformeerden wensten een meer onderwerpelijke prediking, waarin het vooral ging om de vraag hoe de mens tot bekering komt en deel krijgt aan de genade. De beleving (bevinding) van de geloofsstukken stond in deze traditie meer centraal. De neogereformeerden daarentegen stonden een meer voorwerpelijke prediking voor waarin de heilsfeiten objectief werden verkondigd en de verbondsbeloften sterk werden benadrukt, waardoor er al snel sprake was van een soort van geestelijke gearriveerdheid. Dit theologische onderscheid werkte door op tal van terreinen. Zo zagen de bevindelijk gereformeerden het leven meer als voorbereiding op het hiernamaals zodat een vorm van vervreemding optrad ten aanzien van het tijdelijke. Deze 'vreemdingschap' uitte zich bijvoorbeeld in het veel nadrukkelijker afstand nemen van de cultuur dan bij de neocalvinisten. Kuyper en zijn volgelingen hadden een veel optimistischer cultuurvisie. Zij zagen de cultuur als middel om God te eren. Voor hen was Gods Koninkrijk veel meer een zaak van het hier en nu dan voor de bevindelijken. Deze noties zorgden voor een veel activistischer houding onder neocalvinisten dan onder de bevindelijk gereformeerden.

Dit activisme had zich vooral geuit in een ongebreidelde organisatiedrang. Kuyper had de 'kleine luyden' weten op te stoten in de vaart der volkeren. Hij creëerde met zijn emancipatoire streven een complete zuil met alles wat daarbij hoorde. De ARP, *De Standaard*, de Vrije Universiteit, gereformeerde scholen, jeugdverenigingen en een keur aan maatschappelijke organisaties waren het resultaat. Bovendien werd er zo een kader gekweekt om de zuil nog verder uit te bouwen en in maatschappij en staat te integreren. De bevindelijken bezagen deze ontwikkelingen met enige scepsis. Dat de bevindelijk gereformeerden over het algemeen niet erg warm liepen voor organisaties en verenigingen was een tegenreactie op de neogereformeerde organisatiedrang. En zo gezien waren de bevindelijken toch schatplichtig aan Abraham Kuyper en zijn zuil, zij het dan dat

onbewust een soort tegenbeeld werd nagestreefd. De enige uitzondering in het afwijzen van organisaties vormde de SGP.

De SGP wordt door Janse in maatschappelijk opzicht 'het kristallisatiepunt van de bevindelijk gereformeerden' genoemd.⁹⁷ Dat is zeker voor de periode voor de oorlog een terechte waarneming. De SGP was in de jaren twintig en dertig het enige instituut waarbinnen bevindelijken uit diverse kerkverbanden elkaar in georganiseerd verband tegenkwamen. In die zin was, hoewel de bevindelijke belevingshorizon ondanks alle kerkelijke verschillen gedeeld werd, de SGP de enige exponent van verzuiling onder bevindelijk gereformeerden in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het partijblad van de SGP had daarin een belangrijke rol. *De Banier* ontwikkelde zich al snel tot dagblad en functioneerde als massacommunicatiemiddel voor de bevindelijk gereformeerden. Natuurlijk werd daarbij door ds. Kersten, de drijvende kracht achter de oprichting van de SGP, naar de ARP en *De Standaard* gekeken. Zozeer zelfs dat in de jaren twintig en dertig het er soms wel op leek dat het bestaansrecht van de SGP en *De Banier* grotendeels bestond bij de gratie van het fulmineren tegen de ARP en *De Standaard*.⁹⁸ Verklaarbaar is deze opstelling wel, daar Kersten zijn partij duidelijk wilde profileren ten opzichte van de ARP, die toch de meest verwante partij was. Door een duidelijk profiel neer te zetten zou hij bevindelijk gereformeerden ervan kunnen weerhouden ARP te stemmen en wellicht zelfs ARP-stemmers kunnen aantrekken. Bovendien stonden ook Gereformeerde Bonders en christelijke gereformeerden op de kieslijst van de ARP. Drie invloedrijke Bonders, H. Visscher, Severijn en Duymaer van Twist, waren zelfs Kamerlid voor de ARP. Zij werden op de kieslijst gezet om er voor te zorgen dat hervormd-gereformeerde kiezers niet naar de SGP zouden overlopen.⁹⁹

De relatie tot de ARP was behoorlijk ambigu. Enerzijds noemde Kersten de ARP 'de partij, die in principe ons het naast staat',¹⁰⁰ anderzijds verweet hij de ARP beginselverzaking en heulen met aartsvijand Rome.¹⁰¹ Al snel na de intrede van de SGP in de Tweede Kamer verslechterde de relatie met de ARP drastisch. De verstoorde verhoudingen waren van dien aard dat de politie in 1925 zelfs

Prof. dr. J. Severijn

L.F. Duymaer
van Twist

97. Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 9.

98. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 121-141.

99. *Ibidem*, 135.

100. Dit citaat komt uit de maidenspeech van Kersten in de Tweede Kamer. *Handelingen der Tweede Kamer der Staten Generaal 1922/1923*, 351. (10-11-1922)

101. Zoals blijkt uit de rede van ds. G.H. Kersten uitgesproken bij de algemene beschouwingen over de rijksbegroting van 1929 met als titel *Tegen de Coalitie*. Zie *Vooroorlogse SGP-geschriften* deel 2, 175-203.

moest optreden om verkiezingsbijeenkomsten van de SGP in Apeldoorn, Den Haag en Harderwijk doorgang te laten vinden. ARP'ers verstoorden de speeches van Kersten en Zandt.¹⁰² Rond de verkiezingen van 1925 bestreden ARP en SGP elkaar in een brochures. De ARP'er J. Hollander schreef de brochure *Is er oorzaak?*, waarin hij het bestaansrecht van de SGP ter discussie stelde. Van SGP-zijde werd er scherp gereageerd met een brochurereeks van vijf uitgaven met als titel *Is er geen oorzaak?*.¹⁰³

In die brochures kwam ook duidelijk een van de eerdergenoemde hete hangijzers ter sprake: de interpretatie van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Naast het gezantschap bij de paus, de coalitie met de Rooms-Katholieke Staatspartij, vaccinatieplicht, verzekeringsplicht, vrouwenstemplicht, zondagsrust en tal van ethische zaken, waarbij de ARP van compromisbereidheid blijf gaf, bleek artikel 36 een echt breekpunt. De belangrijkste bloedgroep binnen de ARP bestond uit leden van de Gereformeerde Kerken en dit kerkverband had in 1905 een zinsnede uit artikel 36 geschrapt. Hoewel Visscher zijn eigen lezing had over de uitlegging van artikel 36, was men binnen de ARP de idee van de neutrale staat toegedaan.¹⁰⁴ Ondanks de overeenkomsten tussen SGP en ARP bleek met name het leerstuk van de al dan niet neutrale staat een sjibbolet te zijn.¹⁰⁵ In paragraaf 3.6 wordt nader ingegaan op de interpretatie van het omstreden artikel 36.

102. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 131.

103. Ibidem, 123.

104. Ibidem, 130.

105. Fieret, 'Lingbeek- en Kerstenzweepen achter den rug', 76/77.

HOOFDSTUK 3

De oude waarheid II: bevindelijke belevingshorizon

3.1 *Bevinding en verinnerlijking*

Het vergt enige inspanning om de belevingshorizon van de bevindelijk gereformeerden in de jaren dertig en veertig zich eigen te maken. Wanneer men bezig is een voorbije wereld te reconstrueren, valt op hoezeer het verleden een andere wereld was waar mensen de dingen anders deden. Ze deden niet alleen de dingen anders, ze zagen de dingen ook anders en dachten op een andere wijze. Om de beschreven mensen en hun beweegredenen recht te doen is het nodig hun historische context en hun referentiekader te kennen en als het ware in hun huid te kruipen. Belangrijk is het om daarbij niet al te finalistisch te werk te gaan en het anachronisme te vermijden. De verleiding is namelijk erg groot om menselijk gedrag te beoordelen vanuit de eigen belevingshorizon en te vergeten dat wij, in tegenstelling tot de beschrevenen, de uitkomsten en gevolgen van het historische proces kennen.

Onder de bevindelijk gereformeerden was de veronderstelling dat zij in een lange traditie stonden gemeengoed. Zij identificeerden zich met diverse ‘oude schrijvers’ of ‘oudvaders’. Dit zijn gereformeerde (in de latere zin van ‘hervormde’) predikanten uit met name de zeventiende en achttiende eeuw die al dan niet tot de Nadere Reformatie – een historiografische term uit de twintigste eeuw – gerekend kunnen worden. Het werk van deze predikanten had grote invloed binnen de bevindelijk gereformeerden kring en hun prekenbundels en theologische verhandelingen, alsmede hun Bijbelverklaringen werden in de periode 1920 tot 1950 veelvuldig uitgegeven en gelezen.¹

De nadere reformatoren streefden naar een verdere doorwerking van de gereformeerde belijdenis in het leven van de individuele gelovige en in het volksleven. De predikanten die tot deze geestesstroming in de Gereformeerde Kerk behoorden, combineerden op die wijze individuele levensheiliging en doorleving van het geloof met een maatschappelijk program van striktere observantie van Gods geboden in de samenleving. Op deze wijze wilden zij het werk dat Luther, Calvijn en anderen in de zestiende eeuw waren begonnen voltooien. In de vroomheidsbeweging van de Nadere Reformatie was de invloed van het lutherse piëtisme en het Engelse puritanisme onmiskenbaar.² Vooral het werk van Engelse en Schotse puriteinse predikanten diende veelal als voorbeeld. In deze voorlopers vonden de bevindelijk gereformeerden hun oude waarheid die zij zo liefhadden. Zo citeerde de redactie

1. Exalto, *Wandelende bijbels*, 19.

2. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 219/220.

van *De Saambinder* in 1928 met instemming de voorrede op de heruitgave van de preken van de gebroeders Ralph en Ebenezer Erskine waarin werd gewezen op het oppervlakkige christendom dat sprak uit de toenmalige christelijke literatuur. ‘We voelen, bij het lezen der oude schrijvers, dat ons een stuk uit het leven wordt aangeboden; het is de realiteit zelve die ons te aanschouwen wordt gegeven. Als het ons niet om phantasie maar om werkelijkheid, ook in de dingen van Gods koninkrijk, te doen is, kunnen wij, kunnen inzonderheid ook de schrijvers van Christelijke verhalen, niet beter doen, door een tijd lang bij mannen als de Erskines ter schole te gaan en in hun geschriften zich te verdiepen. En het is het minste deel van ons volk niet, dat in die stichtelijke lectuur van vroeger dagen nog altijd zich de ziel verkwikt.’³

Het meest wezenlijke kenmerk van bevindelijk gereformeerden was hun theologie. De ‘aloude’ gereformeerde leer zoals die te vinden was in de algemene christelijke belijdenisgeschriften, de Drie Formulieren van Enigheid⁴ en in de preken, Bijbelverklaringen en theologische werken van de oude schrijvers stond centraal. De grondtoon was die van levensernst. Het uitgangspunt was de Bijbel als Gods onfeilbare Woord. Het Schriftgezag van de Bijbel stond bij bevindelijken niet ter discussie. In de prediking werd de noodzaak van de bekering van de mens sterk benadrukt. De mens moest in een verzoende betrekking zien te geraken met een vanwege de zonde vertoornde God. Die verzoende betrekking was alleen mogelijk dankzij het middelaarswerk van de Heere Jezus Christus. Er moest in het leven van ieder mens een ommekeer, een bekering, plaatsvinden. Een andere kenmerkende theologische opvatting was de dubbele predestinatie, waarin God in de eeuwigheid besloten had wie wel en wie niet zalig zouden worden. Bevindelijk gereformeerden beleden dat de mens niets aan zijn eigen bekering kon bijdragen, maar dat de bekering een eenzijdig soeverein Godswerk was. In de prediking werd sterk gesepareerd tussen de reeds bekeerden en de onbekeerden. De bevinding bestond vooral in de strikt persoonlijke beleving van de omgang met God, waarbij de Heilige Geest het Woord van God toepast aan het hart. Bevindelijken legden ook sterk de nadruk op Gods voorzienigheid, hetgeen gemakkelijk lijdelijkheid tot gevolg had.⁵

3.2 Met een boekje in een hoekje

Binnen de bevindelijk gereformeerde wereld bestond een geheel eigen leescultuur. De uitdrukking ‘met een boekje in een hoekje’ wilde zo veel betekenen als het zich terugtrekken om aan de hand van de geschriften van de oudvaders zich bezig te houden met het eigen zielenheil. De uitdrukking ‘met een boekje in een hoekje’ schijnt afkomstig te zijn van Thomas a Kempis (ca. 1380-1472), representant van de Moderne Devotie en schrijver van het ook onder bevindelijk gereformeerden gelezen *De Imitatione Christi* (Over de Navolging van Christus). Preken van de zogenaamde oudvaders of oude schrijvers en meer theologische

3. ‘In de voorrede’, *De Banier*, 27 september 1928.

4. De Drie Formulieren van Enigheid (of drie bijzondere belijdenisgeschriften) zijn de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561), de Heidelbergse Catechismus (1563) en de Dordtse Leerregels (1619).

5. Hoekstra en Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*, 117.

werken zoals *De Redelijke Godsdienst* van ‘vader’ Wilhelmus à Brakel werden veel gelezen. Daarnaast bestond er nog een ander veelgelezen genre; dat van de bekeringsverhalen en de nagelaten bevindelijke brieven. Deze bekeringsverhalen waren veelal autobiografische documenten van gewone mannen en vrouwen die met hun bekeringsverhaal probeerden anderen te stichten. Meestal gingen de verhalen over iemand die aanvankelijk in de wereld leefde of juist een bijzonder sterk wettisch leven leidde. Na veel wederwaardigheden werd zo’n persoon ‘stilgezet’ en volgde na kortere of langere tijd een volledige ommekeer in het leven. Wat eerst zoet scheen, werd daarna bitter. Vervolgens werd dan beschreven hoe een vereniging met de Zaligmaker volgde. De teneur van deze bekeringsgeschiedenissen was steeds: als het (de bekering) voor mij kon, dan kan het ook voor u. Geschat wordt dat er ongeveer 400 van deze bekeringsgeschiedenissen in druk verschenen zijn. Meestal betrof het kleine traktaatjes met een lage prijs. Het gros van de bekeringsgeschiedenissen is in de negentiende eeuw verschenen. Ook in de eerste helft van de twintigste eeuw was het een geliefd genre. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er weinig nieuwe bekeringsgeschiedenissen meer bijgekomen, wel werden bestaande bekeringsgeschiedenissen opnieuw uitgegeven.⁶ Het lezen van dit soort werkjes zal een uniformerende werking hebben gehad in zowel de beleving van de bekering als de verwoording van die bekering.⁷

Hoewel de bevindelijken weinig internationale contacten onderhielden⁸ bevatte hun leescultuur een ongedacht internationale dimensie. Men las puriteinse werken uit het Angelsaksische taalgebied, piëtistische werken uit Duitsland en voorreformatorische devotionalia.⁹ Het *Martelarenboek* ging veelal over qua tijd en ruimte ver gelegen oorden. Het waren verhalen over volharding in tijden van vervolging, met soms wonderlijke uitreddingen. De martelaren werden de gelovigen voorgesteld als voorbeelden ter navolging. Opvallend is dat juist de voorman van de neogereformeerden, A. Kuyper, het *Martelarenboek* opnieuw uitgaf. Vanzelfsprekend bevatten ook de kerkgeschiedenisboeken verhalen over Duitsland (Luther) en Frankrijk en Zwitserland (Calvijn). Een bijzonder prominente plaats namen toch wel ‘de Schotten’ in binnen de bevindelijke leescultuur. De publicaties van deze zeventiende-eeuwse puriteinse predikanten uit het Angelsaksisch taalgebied (‘de Schotten’ komen niet noodzakelijkerwijs alleen uit Schotland) werden veel gelezen en gedrukt. Ook uit de kring van de negentiende-eeuwse Engelse Strict Baptists werden predikaties gelezen. Met name J.C. Philpot (1802-1869) werd door velen bijzonder gewaardeerd. De diversiteit aan plaats en tijd laat zien dat de gang van God met Zijn volk een tijdloze waarheid was die zich deels aan de historische en geografische context onttrok.¹⁰

6. Van Lieburg, *De stille Luyden*, passim; Exalto, *Wandelende bijbels*, 31/32.

7. Exalto, *Wandelende bijbels*, 35-37, 119/120. Zie voor een verdere beschrijving van de piëtistische (auto)biografie hoofdstuk 2 ‘Diep onwaardig stof’ p. 35-53.

8. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 208.

9. Exalto, *Wandelende bijbels*, 18.

10. Paul, ‘Een verleden zonder historiciteit’, 168. Zie verder voor de functie van levensbeschrijvingen, bekeringsverhalen, sterfbedverhalen, martelarenboeken e.d.: Exalto, *Gereformeerde heiligen*, 172.

Naast preken, theologische verhandelingen, martelarenboeken, kerkgeschiedenisboeken en bekeringsverhalen hadden ook geschiedkundige werken een plaats in de bevindelijke leescultuur en vormden zo mede de belevingshorizon van deze 'stille luyden'. In de zeventiende eeuw waren het voornamelijk predikanten die aan geschiedschrijving deden. Enkelen van hen waren: Van de Velde, Baudartius, Gysius, Fruytier en Barueth. In de negentiende eeuw kwam er een nieuwe groep orthodox-protestantse geschiedschrijvers op onder wie Bilderdijk en Groen van Prinsterer.¹¹ De belangrijkste historische auteurs in bevindelijke kring waren Abraham van de Velde en Guillaume Groen van Prinsterer. Hierbij dient echter wel opgemerkt te worden dat Groen van Prinsterer wellicht iets te deftig was voor het bevindelijke lezerspubliek. Hoewel Van Prinsterer en Van de Velde in een volstrekt andere tijd leefden, zijn er duidelijke overeenkomsten tussen beide geschiedschrijvers. Zij zagen duidelijk Gods handelen in de geschiedenis. Dit blijkt bij Van de Velde alleen al uit de titel van zijn beroemdste historische werk, *Wonderen des Allerhoogsten*. R. Kuiper stelt dat geschiedwerken als dat van Abraham van de Velde 'zelfverzekerde vertogen met een sterk apologetische trek' waren. Hij wijst erop dat historische gebeurtenissen als de ondergang van de Armada in 1588 werden gezien als onthullingen van de goddelijke voorzienigheid. 'Godt heefse [de schepen van de Armada] door zyn tempeest verscheurt en vernielt.' Historische gegevens werden veelal gebruikt als 'apologetisch arsenaal'. 'Preken en stichtelijke verhandelingen werden gelardeerd met historische exposés die de theologische waarheid moesten versterken.'¹² Dat deze lectuur populair was blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in 1933 in *De Saambinder*, het kerkblad van de Gereformeerde Gemeenten, een zeer positieve recensie werd geschreven naar aanleiding van een herdruk van *Wonderen des Allerhoogsten* van Van de Velde.¹³

De bevindelijke leescultuur resulteerde in een welhaast mythisch universum waarin geloofsvertrouwen, bekeringen, wonderlijke uitredingen en geloofshelden een 'piëtistische mythe van een godzalige verleden' in stand hielden.¹⁴ Het verleden diende niet zelden als voorbeeld voor de tegenwoordige tijd, die altijd geschilderd werd als een tijd van diep verval in staat en kerk. De historische werken die in bevindelijk kring gelezen werden, zorgden ook voor een wonderlijk wereldbeeld. Veelal stonden de Tachtigjarige Oorlog en de Gouden Eeuw centraal in dit soort geschiedenisboeken. Op die manier trad er een soort identificatie op met het zestiende en zeventiende eeuw. De internationale setting van die tijd werd soms probleemloos overgezet naar de eigen tijd. Diverse commentaren in *De Banier* en Kamerbijdragen van de zijde van de SGP getuigen daarvan. Voorvallen van eeuwen terug werden aangehaald om Spanje, Frankrijk, Engeland en vooral ook

11. Kuiper, 'Het wonderwerk in de historie', *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 15.

12. Ibidem, 14.

13. 'Wonderen des Allerhoogsten', *De Saambinder*, 23 maart 1933.

14. Paul, 'Een verleden zonder historiciteit', passim.

‘Rome’ te ontmaskeren in hun snode bedoelingen.¹⁵ Kersten riep bijvoorbeeld met een beroep op het rampjaar 1672 de Nederlandse regering in 1937 op de defensie-uitgaven aanzienlijk te verhogen.¹⁶ Zeker wanneer men verstoken bleef van andere nieuwsbronnen dan de kerkbladen en *De Banier* kon men makkelijk een zeventiende-eeuws wereldbeeld ontwikkelen dat weinig van doen had met de vigerende internationale werkelijkheid. Ook de jeugd werd met dit wereldbeeld opgevoed. In de feuilletons die in de diverse landelijke kerkbladen en in *De Banier* stonden afgedrukt, ging het steevast om historische verhalen. Bijna altijd hadden zij betrekking op de Tachtigjarige Oorlog, de Gouden Eeuw of episoden uit de kerkgeschiedenis. De identificatie die daarbij optrad moet wel geleken hebben op de identificatie van de naoorlogse jeugd met allerlei helden uit de jeugdboeken over de Tweede Wereldoorlog. Het gevoel van spijt die spannende tijd niet zelf meegemaakt te hebben.

3.3 *Laaghangende oordelen*

Een opvallende constante in de bevindelijke dispositie was het achteruitgangsgeloof.¹⁷ Het verleden werd niet zelden verheerlijkt zonder daarbij acht te geven op de historiciteit van dat zelfde verleden. Het heden was daarentegen een tijd van verval en de toekomst zag er zelfs nog donkerder uit. De omgang met het verleden, heden en de toekomst in de bevindelijk gereformeerde kring is een ‘utopische visie met een minteken’ ofwel een dystopie.¹⁸ Deze *Sitz im Leben* vertaalde zich in wereldmijding of op zijn minst in kritische distantie ten opzichte van de cultuur. Het verzet tegen de geest der eeuw had een nostalgisch-conservatief karakter. Het verleden functioneerde daarbij als ijkpunt voor heden en toekomst, een toekomst die met angst en beven tegemoet gezien werd. In allerlei uitingen in de gereformeerde gezindte kwam men het topos van de ‘laaghangende oordelen Gods’ tegen. Predikanten en anderen schuwden daarbij niet het profetische getuigenis waarin de oordelen Gods over de zonden van land en volk werden aangekondigd. Zo kan het optreden van ds. Kersten en ds. Zandt in de Tweede Kamer getypeerd worden als dat van oudtestamentische boeteprofeten.¹⁹ Hun optreden was kenmerkend voor de hele groep en had duidelijke deuteronomistische trekken. Keer op keer benadrukten Kersten en Zandt dat God zegent wie Hem gehoorzaamt, maar dat Hij straft wie dat niet doet.²⁰

15. Zo riep Frankrijk bij ds. Kersten herinneringen op aan het bloedbad van de Bartholomeüsnacht van 1572, het verraad van de hertog van Anjou in 1583, de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 en de Franse Revolutie van 1789. Kersten betoogt dat steunen op Frankrijk ‘steeds ten verderve is geweest’. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 177/178.

16. ‘Begroting van Defensie; Aanmerkelijke verbetering; Rede ds. Kersten’, *De Banier*, 8 december 1937.

17. Exalto spreekt van een ‘achteruitgangsgeloof’ zie: Exalto, ‘Oudvaders’, 70.

18. Paul, ‘Een verleden zonder historiciteit’, 165-170.

19. Nijsink, *Eruit mannen*, 22; Stap, *De S.G.P. voor 1940*, 64.

20. Van der Schans, *Kuyper en Kersten*, 93.

Een van de meest sprekende voorbeelden van deze gemoedsgesteldheid leverde de Rotterdammer Pleun Kleijn. Kleijn leidde een nogal ongeordend kerkelijk leven, maar kan zeker gerekend worden tot de bevindelijk gereformeerde groep. Hij was een leken­theoloog die eigen samenkomsten belegde. Kleijn onderhield goede contacten met onder anderen ds. Kersten.²¹ In 1933 schreef hij een open brief aan zijn vrienden over de deplorabele staat van land en kerk. Deze brief werd in brochurevorm op de markt gebracht door boekhandelaar J.P. van den Tol Jz. te Nieuw-Beijerland. Kleijns boodschap was helder: Gods oordelen zullen over

Pleun Kleijn

G. Koeteeww

Nederland komen vanwege de algehele godsverzaking en godsverlating. Kleijn raadde zijn vrienden aan te zwijgen onder de oordelen en een slaande God lief te krijgen. De brief schilderde in de meest schrille kleuren het algemene gebrek aan tucht en orde en het steeds meer ontbreken van de ware godsvrucht. Dit werd geïllustreerd door in de brief de meest uiteenlopende zonden en gebreken over de hekel te halen. Zo betreurde Kleijn de afschaffing van de doodstraf, het algehele gebrek aan tucht, het vloeken, de zondagsontheiliging, geboortebeperving, onzedige vrouwenkleding, spilzucht, weelderigheid, het wegnemen van maatschappelijke verschillen, de koopzucht in de warenhuizen, het machtsmisbruik van trusts en het grootkapitaal, de kerkelijke verdeeldheid en het samenwerken met Rome door de coalitie. Zelfs het gebruik van broeikassen moest het ontgelden, omdat broeikassen strijden met Gods wetten der natuur. De naïviteit van de wereldverbeteraars werd eveneens bekritiseerd en fijntjes constateerde Kleijn dat het Vredespaleis te Den Haag nog maar een jaar oud was toen de grote wereldoorlog uitbrak.²²

Een collega-leken­theoloog, de oefenaar G. Koeteeww van de oud gereformeerde gemeente te Rhenen, wees de lezers van een van zijn brochures eveneens op de naderende oordelen Gods over de zonden van land en volk. Hij hoopte dat zijn lezers zouden leren bukken onder de stoffelijke en geestelijke oordelen. Alleen de titel van deze in 1932 uitgegeven brochure was al een preek op zich. De brochure kreeg als titel mee: *De verschoonende lankmoedigheid Gods over een schuldig volk of een roepende stem tot Nederland zijnde een ernstig woord met betrekking tot de omstandigheden op kerkelijk en staatkundig gebied.*²³ In 1938 werd Koeteeww in een droom bepaald bij het uitgetrokken zwaard van Gods oordeel vanwege de zonden van Nederland.²⁴

De Scherpenzeelse ouderling Bart Roest zag de toekomst eveneens somber in.

21. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2, 124-126.

22. Kleijn, *Een overdenking over den toestand van Land en Kerk*, passim.

23. Koeteeww, *De verschoonende lankmoedigheid Gods*, passim.

24. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4, 18.

Hij vreesde dat de economische malaise van de jaren dertig slechts het beginsel van de smarten zou blijken te zijn. In 1933, nog voor het aan de macht komen van Hitler, schreef Roest: ‘Veel openbaart de Heere me in de toekomst bange wereldweën.’ Opvallend is dat Roest zich vaak een eenling voelde in dezen. Hij had de indruk dat veel ambtsbroeders en predikanten het helemaal niet zo somber inzagen als hij. Vlak voor de machtsovername van Hitler schreef Roest: ‘Bang en benauwd worden de tijden. Ondergang en verwoesting op komst. De wereld gaat onder, de kerk straks gelouterd, o, wat zal er afvallen.’²⁵

In de bakkeriaanse gemeente van Rhenen waarschuwde oefenaar J. Vijverberg in zijn oefeningen voor de oordelen die Nederland zouden treffen. In een van zijn oefeningen in 1937 waarschuwde hij de gemeente dat een bijzonder oordeel Rhenen zou treffen en dat er in Rhenen meer bloed van jonge mannen zou vloeien dan elders. Zijn hoorders zagen in de slag om de Grebbelinie de vervulling van dat wat Vijverberg gezegd had.²⁶

Het valt op dat de meeste gelegheidspreken en partijredes uit de jaren dertig een variatie op ditzelfde thema vormen. De titels van de diverse partijredes door ds. G.H. Kersten uitgesproken voor de algemene vergaderingen van de SGP in de jaren dertig spreken wat dat betreft voor zich. Om er slechts enkelen te noemen: ‘Het land wankelt’ (1930), ‘Trouwelooselijk gehandeld’ (1931), ‘Waar toch de goede weg zij’ (1932), ‘Gebroken bakken’ (1933) en ‘Hooft de roede’ (1934). Steeds opnieuw hamerde Kersten op hetzelfde aambeeld. De zonden van land en volk riepen Gods ongenoegen op en de oordelen konden dan ook niet uitblijven. Alleen in de weg van de ware verootmoediging, schuldverslagenheid en bekering kon er nog redding zijn. Het toch al aanwezige achteruitgangsgeloof werd nog eens versterkt door de onzekere internationale situatie en de economische crisis. Kersten was van mening dat ‘het land wankelt’ vanwege de ‘brute doorbreking in de zonde’. Hij zag dat Rome zich al meer manifesteerde, de overheid de geboden Gods niet serieus nam, er nauwelijks nog zondebesef was, de kerk lauw was en dat ons volk al ‘badend in de zonde bioscoopt en danst’ in de richting van het eigen verderf. Kersten zag in de economische crisis en de crisis in de landbouw een goddelijke bestraffing van al dit kwaad en hij riep dan ook op tot bekering.²⁷

Toen in 1935 binnen acht dagen drie Nederlandse vliegtuigen neerstortten, hield de christelijke gereformeerde predikant van Arnhem, ds. L.S. den Boer,

Bart Roest

J. Vijverberg

25. Kranendonk, *Uw liefdedienst heeft mij nog nooit verdrotten*, 151/152.

26. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2, 237.

27. Kersten, *Het land wankelt*, passim.

een predikatie waarin hij de zonden en de hoogmoed van het Nederlandse volk bekritiseerde. Hij beschreef hoe het vooruitgangsgeloof en het vertrouwen op de techniek schier religieuze trekken begon te vertonen. ‘De aether trilt van juichtonen der mensch- en techniek aanbidders.’ Den Boer stelde dat deze nieuwe religie er één is waarin de mens de mens verlost. Hij schreef: ‘Neen, wij stellen de leuze: De mensch verlost door den Mensch; door den sterken mensch, den gecultiveerden mensch; den Übermensch! Weg met het zwakke! Hulde aan den sterke. Aan den mensch der techniek. Dat is onze religie. De religie van het Schoone!’ Den Boer riep op te zien op de roede en op Wie die roede besteld heeft. De geestelijke les die geleerd moest worden was om een slaande God lief te krijgen. Want juist nationale rampen getuigden van het feit dat God nog bemoeienis met het Nederlandse volk wilde houden. De rampen waren aansporingen van Godswege om te komen tot een nationale bekering.²⁸

Ds. L.S. den Boer

3.4 Conservatisme

De maatschappijvisie van de bevindelijken was behoudend, misschien wel reactionair. Verandering en vernieuwing stuitten veelal op onbegrip. Over het algemeen was het niet zo dat dit conservatisme gebaseerd was op diepgravende filosofische bespiegelingen. Het conservatisme van de bevindelijken was vooral een levenshouding. Het kader, voor zover aanwezig in de bevindelijk gereformeerde kring, liet zich onder andere inspireren door het werk van Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876). Zo pleitte SGP-hoofdbestuurder P. van der Meulen nadrukkelijk voor een nadere doordenking van het gedachtegoed van Groen van Prinsterer²⁹ en werd het werk van Groen van Prinsterer heruitgegeven, op jongelingsverenigingen en kiesverenigingen besproken en in de kerkelijke pers beschreven.³⁰ Deze aandacht voor Groen van Prinsterers werk zal wellicht ook hebben bijgedragen aan deze behoudende mentaliteit. In zijn *Geschiedenis van het vaderland*³¹ kwam een duidelijk conservatief, protestants en orangistisch geluid naar voren. Van Prinsterer zag de geschiedenis als de openbaring van Gods wil en dat ‘wat onder Gods voorzienig bestel geworden is, zal men niet lichtvaardig aan de kant schuiven’.³² Van Prinsterer huldigde daarmee een organische maatschappijvisie waarin het bestaande een zekere redelijkheid en billijkheid in zichzelf heeft, omdat

28. Den Boer, *De Godsspraak in den ramp te Ezeon-Geber*, passim.

29. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A. 1.3, nr. 40. Brief van 6-9-1940 van algemeen penningmeester P. van der Meulen aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

30. Zo levert de zoekterm ‘Prinsterer’ in Digibron bij de tijdschriften *De Waarheidsvriend*, *De Wekker*, *Gereformeerd Weekblad*, *De Saambinder* in de periode 1920-1950 bijna 500 hits op. *De Waarheidsvriend* wijdde een artikelenserie aan Groen van Prinsterer van september 1926 tot januari 1927.

31. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, passim.

32. Janse, *Bewaar het pand*, 88.

het op een natuurlijke (organische) wijze is gegroeid en bewezen heeft te functioneren. Deze behoudende inslag impliceerde nog niet dat de bestaande samenleving door bevindelijk gereformeerden als ideaal werd gezien. Het bevindelijke conservatisme was vooral berustend en pessimistisch van aard. Bevindelijken ontwaarden namelijk overal achteruitgang, verval en leefden in vrees wat betreft de toekomst. De status quo was wat hun betreft al erg genoeg en zij hoopten dat wat God in Zijn goedheid nog had overgelaten bestendig mocht worden. Deze houding kon trekjes van ‘quiëtisme en fatalisme’ vertonen.³³ Dat deze dispositie zich slecht verhiel met het activisme zoals onder neogereformeerden werd gevonden, is wel duidelijk. Bevindelijken waren in die zin geen idealisten en wereldverbeteraars. Grootschalige acties en maatschappelijke hervormingen waren hun vreemd.

Ongetwijfeld zal ook de geringe opleiding, het rurale bestaan en de bescheiden maatschappelijke positie van veel bevindelijk gereformeerden dit conservatisme gevoed hebben. De afkeer van de moderniteit uitte zich soms in het afwijzen van technische vernieuwingen, zoals de weigering kerkgebouwen op het elektriciteitsnet aan te sluiten. Die afwijzing betrof meestal niet zozeer de technische vooruitgang, maar veel meer het moderne levensgevoel en de gewijzigde opvattingen met betrekking tot de zede, maatschappelijke verhoudingen, politiek en theologie. In preken, tijdsredes, brochures en artikelen in de kerkelijke pers waren het over het algemeen niet de technologische verworvenheden, maar de opvattingen die tot de moderniteit behoren die afgewezen werden. De opvattingen en rolpatronen binnen de bevindelijk gereformeerde groep waren bijzonder traditioneel. De emancipatie van de vrouw, om nog maar te zwijgen over neomalthusiaanse geboortebeperving, waren aan bevindelijk gereformeerden niet besteed, evenmin als de hang naar ‘brood en spelen’.

3.5 Democratie en volkssoevereiniteit

Binnen de bevindelijk gereformeerde groep leefden reserves ten opzichte van de democratie. Enerzijds waardeerde men de democratie omdat zij machtsmisbruik voorkwam, anderzijds kon men niet uit de voeten met de gedachte dat de helft plus één zijn zin krijgt, ook als dit indruist tegen de Heilige Schrift. Vooral de idee van volkssoevereiniteit werd in de orthodox-protestantse wereld verafschuwd als een wanproduct van de door hen zo verguisde verlichting en verfoeide Franse Revolutie. Niet het volk heeft de hoogste macht en bepaalt ten principale wie het overheidsambt zal bekleden, maar God. Dit wil overigens nog niet zeggen dat daarmee de democratie compleet werd afgewezen. De SGP functioneerde in een democratisch systeem en stond machtendeling voor. Gezien de menselijke conditie, de neiging tot het kwade, pleitte de SGP voor spreiding van macht en bevoegdheden. Juist machtsconcentratie bij één of zeer weinigen werkt machtsmisbruik in de hand. Eén voorbehoud wilden de bevindelijken echter wel aanbrengen in

33. Ibidem.

het democratische systeem. Het gaat niet aan om bij meerderheid van stemmen in strijd met goddelijke geboden te handelen.³⁴

De verhouding met het systeem van de parlementaire democratie was zeker voor de oorlog enigszins problematisch. Enerzijds verwierp Kersten de parlementaire democratie omdat hij van mening was dat de regering niet ondergeschikt diende te zijn aan het parlement, anderzijds maakte hij zelf deel uit van datzelfde parlement en maakte hij graag gebruik van de mogelijkheid de regering ter verantwoording te roepen. Hoewel Kersten de regering een grote rol toedichtte, liet hij niet na diezelfde regering te striemen met zijn kritiek over van alles en nog wat. Met name alle vormen van overheidsdwang moesten het in Kerstens Kamerbijdragen ontgelden. In de Kamerbijdragen van Kersten liepen ook in dit opzicht werkelijkheid en wenselijkheid meer dan eens door elkaar.³⁵

Deze ambivalentie ten opzichte van de democratie was onder orthodox-protestanten gemeengoed.³⁶ Zo werd bijvoorbeeld in 1931 bij de promotie van E.H.T. Kwast aan de Vrije Universiteit de stelling verdedigd dat de invoering van de evenredige vertegenwoordiging een van de oorzaken was van de aftakeling van het politieke partijleven.³⁷ Zowel de ARP als de CHU, de CNA en de SGP hadden zo hun kanttekeningen bij het functioneren van de parlementaire democratie en wezen de volkssoevereiniteit af. Zeker in de jaren twintig en dertig was de kritiek op de democratie niet van de lucht vanwege de lastige kabinetsformaties, de geweldig toegenomen versplintering onder politieke partijen, de trage besluitvorming en de toegenomen partijpolitiek. In orthodox-protestantse partijen werd deze kritiek nog eens versterkt door de toch al halfslachtige aanvaarding van het systeem van de parlementaire democratie.³⁸

In *De Banier* verwoordde columnist Kees Buur het algemene gevoel van onbehagen met betrekking tot de democratie. ‘Ons regeeringsstelsel is door het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht niet verstevigd. Integendeel, het is verzwakt. De Regeeringen zijn maar al te veel de zaakwaarnemers der kiezers geworden. Die ’t brutaalst is voert den boventoon, deelt de lakens uit. Niet in ieders handen zijn de landsbelangen veilig, niet ieder heeft de bekwaamheid land of gewest of gemeente te besturen. In het oude Athene reeds heeft Aristophanes de opkomende volksregering bestreden en heeft de afgevaardigden sarcastisch toegevoegd: ”Zeker, gij bezit alle eigenschappen die noodig zijn om de stad te besturen gij hebt een scherpe, schelle stem, gij zijt van geringe komaf en gij zijt brutale vlegels.”’ De slotsom was duidelijk volgens Kees Buur: ‘t Wordt hoog tijd dat in ons land met vaste hand het roer gegrepen wordt.’³⁹ Twee weken later trad Kees Buur de democratie iets welwillender tegemoet en zag hij de democratie

34. Zie voor uiteenzetting visie van de SGP op de overheid hoofdstuk 3 ‘Overheid, parlement en maatschappij’ in: Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 78-120.

35. Van der Schans, *Kuyper en Kersten*, 94-97.

36. Tolsma, *Christuskruis en bakenkruis*, passim; Van Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 274.

37. Van Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 189.

38. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 168/169.

39. ‘Overdenkingen van Kees Buur’, *De Banier*, 6 augustus 1938.

zelfs als iets bij uitstek calvinistisch. ‘Wie op het voetspoor van Calvijn de democratische staatsinrichting waardeert, moet met mij begeren, dat die democratie de kracht toone, uitwassen af te snijden. Is de moed daartoe niet meer aanwezig, dan zijn de dagen van de democratische staatsvorm geteld.’⁴⁰

De democratie was een systeem dat men accepteerde bij gebrek aan een beter en haalbaar alternatief. De populariteit van ondemocratische partijen werd voorgesteld als een van ‘de schadelijke gevolgen van de evenredige vertegenwoordiging met stemdwang’. Dit systeem werkte het in de hand dat de kiezer louter en alleen voor het eigen belang opkwam en het algemeen belang uit het oog verloor. De kiezer verlangde niet anders dan dat de regering zijn verlanglijstje zou afwerken. Daardoor kwamen tucht en eerbied voor het gezag onder druk te staan. De anti-democratische ideologieën hadden bij deze onvrede garen kunnen spinnen volgens de schrijver van de rubriek ‘Staat en Maatschappij’ in *De Waarheidsvriend*. Hij vreesde dat regeren werd gereduceerd tot het vervullen van ieders wensen.⁴¹ De auteur van de rubriek ‘Kerkelijke rondschaouw’ was ervan overtuigd dat de volkssoevereiniteit ‘fatale en rampzalige gevolgen [heeft] voor Volk en Vaderland’.⁴²

3.6 Dienaresse Gods

Bevindelijk gereformeerden hadden een pessimistisch mensbeeld en een conservatieve maatschappijvisie. Wat betreft het mensbeeld waren de bevindelijken volstrekt duidelijk: de mens deugt nergens toe.⁴³ De mens is totaal verdorven en geneigd tot alle kwaad. Zozeer zelfs dat de mens van nature geneigd is God en zijn naaste te haten.⁴⁴ Van de mens is niets goeds te verwachten. Door de val in Adam is de mens belast met erf- en dadelijke zonden die het hem onmogelijk maken in goede harmonie met zijn Schepper en zijn naaste te leven. Om de menselijke ondeugden en de ongebondenheid van de mens in te tomen, heeft het God behaagd om overheden in te stellen,⁴⁵ tot straf van hen die kwaad doen en tot prijs van hen die goed doen.⁴⁶

De overheid werd door de bevindelijk gereformeerden gezien als dienaressen Gods. Zij wordt geroepen om Gods wet, de decaloo, in het openbare leven te handhaven. Het geregeerd worden door de overheid werd beschouwd als onderdeel van de algemene genade. De verdorven menselijke natuur zou samenleven onmo-

40. Ibidem, 20 augustus 1938.

41. ‘Staat en maatschappij’, *De Waarheidsvriend*, 21 september 1933.

42. ‘Kerkelijke rondschaouw’, *De Waarheidsvriend*, 10 mei 1934.

43. Zoals verwoord in de ‘vijf dierbare nieten’. Ds. W. Schortinghuis (1700-1750) beschreef de verdorven staat van de mens als volgt: ‘ik wil niet, ik kan niet, ik weet niet, ik heb niet en ik deug niet’.

44. Heidelbergse Catechismus, zondag 2 vraag en antwoord 5: ‘Kunt gij dit alles [de wet Gods zoals samengevat in het liefdesgebod] volkomenlijk houden? Neen ik; want ik ben van nature geneigd God en mijn naaste te haten.’

45. Nederlandse Geloofsbelijdenis, artikel 36 ‘Van het ambt der overheid’.

46. 1 Petrus 2 : 13, 14 ‘Zijt dan alle menselijke ordening onderdanig, om des Heeren wil; hetzij den koning als opperste macht hebbende, hetzij den stadhouders, als die van hem gezonden worden tot straf wel der kwaaddoeners, maar tot prijs dergenen die goed doen.’

gelijk maken indien God niet Zelf het staatkundige gezag zou hebben ingesteld 'opdat de ongebondenheid der mensen bedwongen worde en het alles met goede ordinantie onder de mensen toega'.⁴⁷ Verder riep artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis de overheid op 'ook de hand te houden aan den heiligen kerkedienst; om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst, om het rijk van den antichrist te gronde te werpen, en het Koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen, het woord des Evangelies overal te doen prediken, opdat God van een iegelijk geëerd en gediend worde, gelijk Hij in Zijn Woord gebiedt.' Dit artikel van de Nederlandse Geloofsbelijdenis riep tevens de gelovigen op zich te onderwerpen aan het gezag, voor de overheid te bidden, belasting te betalen, de overheid te gehoorzamen en eerbied te bewijzen. De onvoorwaardelijke gehoorzaamheid kende echter wel één restrictie: gehoorzaamheid is geboden in 'alle dingen, die niet strijden met Gods Woord'.

Bevindelijk gereformeerden verwierpen de opvatting dat de staat neutraal zou moeten of zou kunnen zijn. De staat behoorde een duidelijke christelijke overtuiging uit te dragen en de openbare zeden in overeenstemming te brengen met de gereformeerde ethiek. Het overheidsgezag was door God Zelf ingesteld en behoorde de overheid daarom als Gods dienaar de ware leer te verdedigen en niet-christelijke godsdiensten te bestrijden. Het in ere houden van deze woorden resulteerde in misschien wel de meest in het oog springende karakteristiek van de vooroorlogse SGP: haar virulente antipapisme.

Revolutie en anarchie waren in de ogen van bevindelijk gereformeerden een aanranding van de door God ingestelde orde. Zij verafschuwden daarom revolutie en oproer. Het was voor hen dan ook volstrekt duidelijk dat een revolutionaire gezindheid een teken was van gemis aan geestelijk leven. Groen van Prinsterer maakte deze koppeling ook al in zijn boek *Ongeloof en revolutie*, waarin hij de Franse Revolutie en haar gevolgen weet aan gebrek aan christelijke moraal.⁴⁸ De verlichting en veel van de daaraan ontleende noties werden door de bevindelijken afgewezen, waaronder de scheiding van kerk en staat en het leerstuk van de volkssoevereiniteit.

De bevindelijken dichtten de overheid geen al te bepalende rol toe. Over het algemeen voelden de meesten zich vooral thuis bij een soort van nachtwakersstaat zoals door de liberalen uit de negentiende eeuw werd voorgestaan. De SGP-stemmers hadden een afkeer van staatsbemoeyenis, die fnuikend zou zijn voor het particuliere initiatief en ook nog eens zou leiden tot onnodige hoge belastingtarieven. De vooroorlogse SGP liep verder te hoop tegen vaccinatieplicht, die werd gezien als een ontoelaatbare staatsinmenging in de private sfeer.⁴⁹ De SGP pleitte zelfs voor de afschaffing van de socialeverzekeringswetten, die het bedrijfsleven zware financiële lasten oplegden en waren als een 'bloedhond, die op ons losgelaten is'.⁵⁰ Ook de landbouwcrisiswetgeving werd gezien als een inbreuk op de vrijheid

47. Nederlandse Geloofsbelijdenis, artikel 36 'Van het ambt der overheid'.

48. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie*, passim.

49. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 48/49.

50. Fieret, 'Lingbeek- en Kerstenzweepen achter den rug', 80.

van de ondernemer.⁵¹ Gezien de maatschappelijke achtergrond van deze ‘stille luyden’ was deze opstelling toch wel opmerkelijk. Zij wensten, ondanks hun eigen benedenmodale inkomen, geen overheid met een grote sociaaleconomische rol.⁵²

De CHU stond een vergelijkbare sociaaleconomische politiek voor van zo min mogelijk staatsinmenging en veel vrijheid voor de ondernemer.⁵³ De antirevolutionairen kenden de overheid een iets grotere rol toe en waren van mening dat de uitwassen van het kapitalistische systeem bestreden moesten worden door te streven naar een meer organische economie waarin niet alleen winst, maar ook maatschappelijke belangen werden meegewogen. De economische ordening van voor de Franse Revolutie, waarin patroon en werknemer samenwerkten en corresponderende belangen hadden, was het uitgangspunt. De ARP streefde naar herstel van die voorrevolutionaire organische maatschappij, waarin de maatschappelijke kringen hun eigen soevereiniteit zouden behouden en de staat niet als albedil zou optreden.⁵⁴

Opvallend is dat de beginselprogramma’s van de orthodox-protestantse partijen van voor de Tweede Wereldoorlog nauwelijks van elkaar verschilden wat betreft de beoordeling van democratie, volkssoevereiniteit, het overheidsgezag en de sociaaleconomische rol van de overheid. Zelfs het hete hangijzer van de al dan niet neutrale staat blijkt bij vergelijking van de beginselprogramma’s voer voor politieke en theologische fijnproevers. In de praktijk bleken de verschillen echter wel iets groter dan de beginselprogramma’s deden vermoeden. Zie voor een vergelijking van de beginselprogramma’s bijlage 1.

De politieke participatie van bevindelijk gereformeerden stuitte in de eigen kring aanvankelijk op bezwaren. Naarmate de ligging ‘zwaarder’ was, kon er soms sprake zijn van een bijna doperse wereldmijding. De verinnerlijking van het geloof en de pessimistische mens- en maatschappijvisie leidden meer dan eens tot een houding van teruggetrokkenheid en volstrekte onwetendheid en soms zelfs vijandigheid ten opzichte van politiek, maatschappij en georganiseerde verbanden. ‘Met een boekje in een hoekje’ bezig zijn met ‘het enige nodige’ werd gezien als vromer dan maatschappelijke betrokkenheid, laat staan politieke activiteit. Politiek werd door sommigen gezien als ongeestelijk en van weinig importantie. In eeuwigheidslicht bezien was politiek slechts iets van tijdelijke aard en bovendien ook nog eens gevaarlijk. De kans dat een christenpoliticus zichzelf compromitteerde door een compromis op een terrein waar rechtlijnigheid geboden was, zou levensgroot zijn. Het soms wel erg robuuste waarheidsbesef verdroeg zich lang niet altijd met een coöperatieve politieke opstelling.⁵⁵ De politiek werd door enkelen gezien als de verwerpelijke wereld van het compromis. In dat licht moeten ook de interventies van enkele predikanten tegen de SGP gezien worden. Zij waren van mening dat predikantschap en een politieke loopbaan niet samen konden gaan.

51. Ibidem, 79-80.

52. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 124-125; Stap, *De Staatkundig Gereformeerde Partij tijdens het Interbellum*, 59-66.

53. Zie artikel 19 van het in 1928 hernieuwde beginselprogramma van de CHU.

54. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 202.

55. Stap, *De Staatkundig Gereformeerde Partij tijdens het Interbellum*, 51.

3.7 Wetenschap en historie

Een andere opvallende karaktertrek van het bevindelijke volksdeel was de sfeer van anti-intellectualisme. De meeste bevindelijken waren werkzaam in eenvoudige beroepen en hadden een arbeidsethos dat gekenmerkt werd door ‘degelijkheid, betrouwbaarheid en arbeidzaamheid’ waarbij stijging op de maatschappelijke ladder niet zo belangrijk werd gevonden.⁵⁶ In dat beeld paste ook de huiver voor het volgen van hoger onderwijs. ‘Vooral vroeger was men in bevindelijk gereformeerde kring beducht dat een voortgezette studie, een maatschappelijke carrière en een grotere welvaart, een mens zou afvoeren van de dingen van het Koninkrijk Gods.’ Berusting in het eigen maatschappelijke lot werd gezien als eenswillendheid met de voorzienigheid Gods.⁵⁷ Het vermeerderen van kennis kon al snel leiden tot opgeblazenheid en hoogmoed. De kennis waar het echt op aankwam was immers geestelijke kennis. Bevindelijk gereformeerden met een hbs- of universitaire opleiding waren voor de Tweede Wereldoorlog erg schaars. Hun opleiding werd met argwaan bejegend.

Ook bij de opleiding tot predikant gaf deze anti-intellectualistische inslag problemen. Predikanten dienden op de school van de Heilige Geest gezeten te hebben en niet zozeer een theologische opleiding te hebben gevolgd. Ware godskennis hoorde in het hart te zitten en niet in het hoofd. Ds. Kersten heeft dan ook veel moeite moeten doen om een theologische school voor de Gereformeerde Gemeenten te kunnen realiseren.⁵⁸ Zijn voornemen riep weerstand op tegen zogenaamde ‘fabrieksdominees’.⁵⁹ Een vooraanstaande predikant als Fraanje was in eerste instantie tegen een theologische school omdat hij vreesde voor ‘letterknechten’.⁶⁰ Hij was er aanvankelijk van overtuigd dat een mens zonder middelen door God geleerd moest worden. Later zou hij echter een voorstander van de Theologische School worden.⁶¹

Bevindelijk gereformeerden legden een bovengemiddelde interesse aan de dag voor het verleden.⁶² Dit wilde overigens nog niet zeggen dat hun beeld van dat verleden juist was en dat de uitkomsten van wetenschappelijk historisch onderzoek altijd werden gewaardeerd. Deze houding kon zelfs resulteren in een antihistorisme om daarmee een ontmythologisering van het verleden door historisch onderzoek te voorkomen. De bevindelijk gereformeerde omgang met het verleden was van meer narratieve aard en was voornamelijk een herinneringscultuur waarin de boodschap en de nagedachtenis van godzalige mannen en vrouwen centraal stond.⁶³ Op die wijze ontstond een narratieve identiteit bestaande uit verhalen die bedoeld waren als zelfidentificatie van een groep of individu.⁶⁴

56. Janse, *Bewaar bet pand*, 94.

57. Ibidem, 93

58. Mastenbroek, ‘Ds. G.H. Kersten en de Theologische School’, 209-246.

59. Ibidem, 227.

60. Ibidem, 235.

61. Florijn, ‘Fraanje’, 203/204.

62. Janse, *Bewaar bet pand*, 62.

63. Paul, ‘Een verleden zonder historiciteit’, 158-181.

64. Exalto, ‘Welkom in de strijd’, 93.

H. Paul merkt in *Het gereformeerde geheugen* op dat het gereformeerde protestantisme 'een relatief hechte en eenduidige canon van lieux de mémoire kende'.⁶⁵ De krachtigsten onder deze (gemeen)plaatsen van herinnering waren de tachtigjarige strijd tegen de Spaanse rooms-katholieke onderdrukking, de trits 'God, Nederland en Oranje' en de gedachte dat Nederland het nieuwe Israël was. 'Lieux de mémoire vertolkten of verbeeldden wat het betekende om 'gereformeerd' te zijn.'⁶⁶ Paul wijst er wel op dat er een spanning kon bestaan tussen groepswerkelijkheid en groepsverbeelding. Naast een afzwakkend antipapisme hadden de gereformeerde (sub)groepen een 'basiscatalogus van historische teksten, symbolen en begrippen' gemeen.⁶⁷ Gold dit voor het gereformeerde protestantisme als geheel, voor de bevindelijk gereformeerden gold het des te meer. 'Zij verantwoordden hun levensbeschouwing met een basiscatalogus van normatieve teksten uit het verleden, waarvan de oudvaders het onbetwiste centrum vormen.'⁶⁸

3.8 God, Nederland en Oranje

Een historische notie die onder de bevindelijk gereformeerden bijzonder krachtig was, vormde het zogenaamde drievoudige snoer bestaande uit God, Nederland en Oranje. Daarin zagen zij de onlosmakelijke band die God Zelf had gesmeed tussen Oranje, Nederland en Hemzelf. 'Een drievoudig snoer wordt niet haast gebroken.' (Prediker 4: 12b). Zowel Abraham van de Velde als Guillaume Groen van Prinsterer benadrukte in hun geschiedschrijving de rol die de diverse vertegenwoordigers uit het Huis van Oranje hadden gespeeld in de Nederlandse Opstand. Soms ging de appreciatie van de familie van Oranje-Nassau zo ver dat diverse representanten uit dit 'zo doorluchte huis' een bijzondere vroomheid kregen toegedicht.⁶⁹ Dit gebeurde met name bij de vader des vaderlands Willem van Oranje, prins Maurits en koning-stadhouder Willem III. De verknochtheid aan het Oranjehuis, de gedachte dat het Nederlandse volk het nieuwe volk van God was en het nadrukkelijk aanwijzen van Gods bevrijdend handelen in de ontstaansgeschiedenis van de Republiek vormden de hoofdingrediënten van de gereformeerd-orangistische geschiedschrijving van zowel zeventiende-eeuwse predikant-geschiedschrijvers als de negentiende-eeuwse historici uit de kring van het Reveil. In de negentiende eeuw werd dit gevoelen kort samengevat in de kreet 'God, Nederland en Oranje'. In vooroorlogse Kamerredevoeringen en artikelen van zowel ds. Kersten als ds. Zandt kwam dit denkbeeld veelvuldig en nadrukkelijk naar voren.

65. Paul, 'Inleiding: een program voor de studie van religieuze herinneringsculturen', 14.

66. Ibidem, 15.

67. Ibidem, 18.

68. Exalto, 'Oudvaders', 70.

69. Exalto, *Gereformeerde heiligen*, 215-266. In hoofdstuk 5 getiteld 'Geduchte Heeren' gaat Exalto in op de exemplarische rol die de Oranjes speelden.

Kersten over de geboorte van Nederland als protestantse natie: 'En God schonk de zege. Rome ging ten onder, en de staat der Nederlanden verrees als een Calvinistische natie. Plechtig had Oranje verklaard, met den Heere der heren een vast verbond gemaakt te hebben. De Nederlanden stonden met God in een verbond. En de Heere maakte het kleine Holland groot en machtig. De bloeitijd der Nederlanden ligt in de bloeitijd der Reformatorische beginselen.' Bron: Kersten, *Die zich aangordt*, 10.

De christelijke gereformeerde predikant A. Dubois hield in 1936 naar aanleiding van de verloving van prinses Juliana met prins Bernhard een gelegenheidspreek. Hij nam 1 Samuël 12:24 en 25⁷⁰ als uitgangspunt voor dit tijdwoord. Dubois stond uitgebreid stil bij de grote dingen die de Heere gedaan had in de Nederlandse historie, waarbij hij ruim aandacht besteedde aan het drievoudige snoer dat gesmeed was in de tachtigjarige strijd tegen Spanje en Rome en later werd hernieuwd bij het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813. Verder noemde Dubois het verrijden van Troelstra's revolutiepoging in 1918 en de wankelende tronen elders in Europa. In dit alles zag hij de voorzienige hand Gods die Nederland maakte tot het 'Israël van het Westen'. Hij vreesde echter wel dat velen uit de onderste lagen van de bevolking bezet waren met de revolutionaire geest van de antichrist. 'Voor de Oranjespeld komt dan het merkteeken van het beest.' Het 'bolsjewistisch-revolutionistisch-materialistisch denken' van links leek veld te winnen. Desondanks werd door Gods voorzienigheid en goedheid de Oranjedynastie door de komst van prins Bernhard versterkt, terwijl elders de vorstenhuizen het veld moesten ruimen. Te midden van de rechtvaardige oordelen Gods was de verloving van de kroonprinses nog een teken van Gods bemoeienissen met Nederland. Dubois zag in de economische crisis van de jaren dertig de oordelen over de zonde. Hij betreurde het dat Gods Naam door de overheid in het openbaar nog nauwelijks werd beleden en dat de zondagsontheiliging hand over hand toenam. Hij hekelde eveneens de door de duivel uitgevonden neutraliteit van de staat ten opzichte van de religie. Dubois riep op tot bekering en verootmoediging om zo de grote dingen die God gedaan had te erkennen met dankbaarheid. 'Dàn zullen wij vreugde bedrijven, maar niet als de wereld in holheid en brooddronkenheid. Dàn zullen wij blijde zijn, maar niet op tetterende toeters en in lallende liedjes, in een knallend-knetterend, pief-paf-poefend, rommelig-rumoer.'⁷¹

Ter gelegenheid van de geboorte van prinses Beatrix in 1938 hield ds. G.H. Kersten een gelegenheidspredicatie over 1 Thessalonicenzen 5:18, waar het vermaan van de apostel is: 'Dankt God in alles.' De preek was eigenlijk één grote geschiedenisles over de roemruchte historie van het Oranjehuis. Het drievoudige snoer bestaande in Gods weldaden aan Nederland bewezen door het Huis van

70. De tekst luidt: 'Vreest slechts den Heere, en dient Hem trouwelijk met Uw gansche hart; want ziet, hoe groote dingen Hij bij ulieden gedaan heeft! Maar indien gij voortaan kwaad doet, zoo zult gij lieden, als ook uw koning, omkomen.'

71. Dubois, *Vreugd en vreeze*, passim.

Oranje werden uitvoerig beschreven. Kersten betreurde het dat gelegenheden als de geboorte van een prinses werden aangegrepen om nationale feestdagen te veranderen in ‘vreeselijke nationale zondedagen’. Allerlei zonden werden benoemd en opnieuw klonk een oproep tot bekering omdat anders de oordelen Gods Nederland zouden treffen.⁷² In hetzelfde jaar ter gelegenheid van de viering van het veertigjarige regeringsjubileum van koningin Wilhelmina en in 1939 bij de geboorte van prinses Irene liet Kersten een identiek geluid horen. In de geschiedenis van het Oranjehuis werden voorbeelden gevonden van godvruchtige vorsten die tot zegen voor ons vaderland waren geweest. Maar door zonden van land, volk en vorstenhuis was alles in verval en dreigde Nederland weer onder het juk van Rome te geraken. Gods wraak over de zonden openbaarde zich onder andere in een economische crisis en in ‘nieuwe machten [die] grijpen naar de wereldheerschappij’.⁷³

3.9 *Neêrlands Israël*

De geschiedschrijving door de zeventiende-eeuwse predikanten heeft een belangrijke historiografische betekenis omdat deze predikanten de parallel tussen Nederland en het oude bondsvolk Israël als eersten trokken. Deze vergelijking leek sterk op het ‘humanistische vergelijkingsstramien’ met de antieke oudheid dat veel geschiedschrijvers toepasten.⁷⁴ De historische parallel tussen Nederland en Israël werkte binnen de bevindelijke kring bijzonder sterk en werd in de periode 1920 tot 1950 ook veelvuldig getrokken. Zoals eens het volk Israël uit het diensthuis van Egypte was geleid, was ook het Nederlandse volk bevrijd van het Spaans-roomse juk dat hen drukte. Als een tweede Mozes had Willem van Oranje leiding gegeven aan de verdrukten en hen naar de vrijheid geleid, al mocht Willem van Oranje, gelijk eens Mozes, zelf het Kanaän der ruste niet smaken.⁷⁵ Overigens blijkt uit de bronnen uit de periode 1920-1950 niet dat de bevindelijk gereformeerden Nederland daadwerkelijk als het nieuwe Israël zagen. Nederland werd niet zo zeer gelijkgesteld aan Israël als wel vergeleken met het oude verbondsvolk. In de geschiedenis van het volk van Israël zag men bruikbare overeenkomsten en men hanteerde de geschiedenis van Israël als analogie.⁷⁶

De gedachte dat het Nederlandse volk een tweede Israël of het Israël van het Westen vormde, impliceerde dat het Nederlandse volk een uitverkoren volk was dat in een verbondsrelatie met God stond. Die verbondsrelatie betekende echter ook dat Gods verbondswraak Nederlands deel zou zijn indien het Nederlandse volk Gods wetten zou breken. Juist die verbondswraak was een in de jaren twintig en dertig veelvuldig te beluisteren element in tijdredes en preken. Een verbondswraak gebaseerd op de deuteronomistische visie dat die verbondsrelatie niet al-

72. Kersten, *Dankt God in alles*, passim.

73. Kersten, *De gedachtenis van de Naam des Heeren*, passim; Kersten, *De goedertierenheden des Heeren*, passim.

74. Kuiper, ‘Het wonderwerk in de historie’ in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 15 (1991) 14.

75. Groenhuis, *De predikanten*, 77-87.

76. *Ibidem*, 77/78.

leen een voorrecht, maar ook een verantwoordelijkheid inhield. Door zonden en afwijkingen van de kant van het Nederlandse volk was het verbond verbroken en kon God niet anders dan die verbondsontrouw straffen met Zijn rechtvaardige oordelen over land en volk.⁷⁷

De christelijke gereformeerde predikant G. Wisse van Arnhem schreef in 1923 ter ere van het zilveren jubileum van koningin Wilhelmina de predikatie 'Onder de onweêrsgalmen Nederland ten festijn'. Wisse betoogde dat Nederland niet kon bogen op de 'paarden en wagens' van een indrukwekkende weermacht, maar wel op de 'meest heerlijke openbaring Gods'. In deze context noemde hij Nederland 'het Israël van het Westen'. Wisse zag Nederland als het land van de klassieke vrijheid, ontstaan door een tachtigjarige vrijheidstrijd. Daarom was het wezenskenmerk van Nederland dat van vrijheid, democratie en protestantisme. Wisse vreesde de 'satanische geest van opstand en revolutie', die niets anders zal weten te bewerkstelligen dan een hel op aarde. Hij sprak er zijn verbazing over uit dat ondanks de godsverzaking van het Nederlandse volk het nog niet getuchtigd was door de roede Gods. Wisse wees op de maatschappelijke, kerkelijke en staatkundige zonden van Nederland. Vooral de zedeloosheid, het materialisme en de ingezonkenheid van de kerk werden door Wisse beschreven: 'Over uw feesten rolt de donder Gods. Hoort gij dien wel? In de oordeelen, die op de aarde zijn. De teekenen der tijden spellen ons, dat de groote dag des gericht, tevens de dag van het groote eeuwigheidsfeest van de Bruid des Lams aanstaande is. Kunt ge dan feestvieren, onbekeerde, ijdele, dansende, in uw wellusten ondergaande massa? Gij, alsook uw koning zult omkomen,⁷⁸ indien uw festijnen niet nog eens veranderen in bekleeding des zaks, in boeterouw over de goddeloosheid uwer ongerechtigheden.'⁷⁹

In zijn partijrede van 1931 riep Kersten in herinnering hoe God Nederland bevoorrecht had boven andere staten. Daarbij dacht hij met name aan de wordingsgeschiedenis van de Nederlandse staat in de strijd met Spanje. 'Gelijk Israël uit Egypte, werd Nederland verlost van Spanje en Rome.' Hij memoreerde hoe de Nederlandse staat gefundeerd werd op de 'rots der reformatorische beginselen'. Zo was het echter niet gebleven. Kersten betreurde het dat het Nederlandse volk grotendeels afscheid had genomen van die reformatorische beginselen. Hij bekritiseerde de revolutionaire geest die onder het Nederlandse volk rondwaarde en zei geen heil te verwachten van allerlei internationale pogingen om oorlog uit te bannen. Hij stelde dat als er geen overblijfsel van getrouwen in ons land meer gevonden zal worden, ons land aan Sodom en Gomorra gelijk zal worden. Heel het maatschappelijke leven was in beroering en de maatschappelijke verhoudingen werden omgekeerd. 'Een zware rookkolom van zonden en ongerechtigheden gaat op, dag bij dag, en roept Gods oordeelen in. God in den hemel wordt getart.' Kerstens vrees was dat het Nederlandse volk zich zou verharden tot de verwoesting toe. 'Slechts één weg opent ons Gods Woord om de gedreigde oordeelen te

77. Ibidem, 82; Van der Schans, *Kuyper en Kersten*, 93.

78. 1 Samuël 25:25: 'Maar indien gij voortaan kwaad doet, zo zult gijlieden, als ook uw koning, omkomen.'

79. Wisse, *Onder de Onweêrsgalmen Nederland ten Festijn*, passim; De Rijke, *Gerard Wisse*, 106-108.

ontkomen. Voor ons allen geldt het, dat slechts een eenige weg ter behoudenis is ontsloten. Het is de weg van vernedering en boetvaardigheid, van belijdenis en verlaten der zonden.' Zo niet, dan zal God zeker komen met Zijn straffen en dan zal Ninevé, dat zich op de prediking van de profeet Jona bekeerde, met Nederland opstaan in het gericht om tegen ons te getuigen.⁸⁰

3.10 Antipapisme

De opvatting dat Nederland zijn zelfstandigheid had weten te bevechten in een tachtigjarige strijd tegen Spanje en Rome en dat in die strijd de band tussen God, Nederland en Oranje was gesmeed, impliceerde dat het Nederlandse volk als een louter protestants volk gezien werd. Dit was echter in strijd met de waarneembare werkelijkheid, aangezien in 1899 35,1 procent en in 1947 38,5 procent van de Nederlandse bevolking rooms-katholiek was.⁸¹ En juist die groei van de rooms-katholieke bevolking baarde veel orthodox-protestanten grote zorgen. In het Interbellum probeerde zowel de CHU als de HGSP en de SGP de groeiende roomse invloed in te dammen.⁸²

De SGP riep de overheid keer op keer op om het afgodische rooms-katholicisme te remmen in zijn manifestatiedrang.⁸³ Een van de belangrijkste wapenfeiten uit de geschiedenis van de SGP, de zogenaamde 'Nacht van Kersten' uit 1925, herinnert nog aan dit antipapisme. Na herhaalde pogingen (1922, 1923 en 1924) lukte het ds. Kersten in november 1925 zijn amendement op de begroting van Buitenlandse Zaken met betrekking tot opheffing van het gezantschap bij de paus aangenomen te krijgen. Dit betekende het einde van het eerste kabinet-Colijn. Het amendement werd namelijk ook door de regeringspartij de CHU gesteund, evenals door de HGSP en de oppositiepartijen SDAP, VDB en de Vrijheidsbond, die hierin een mooie aanleiding zagen om van het kabinet-Colijn I af te komen. De vier ministers van de regeringspartij RKSP voelden zich door de CHU verraden en stelden hun portefeuille ter beschikking, waarmee de val van het kabinet een feit was. Dat de CHU deze motie steunde was op zichzelf niet vreemd, daar de CHU nooit haar antipapisme onder stoelen of banken had gestoken en ook in haar beginselprogramma klip-en-klaar aangaf Nederland als een protestantse natie te beschouwen.⁸⁴

In de beginfase van de SGP als partij en *De Banier* als partijorgaan was er maar één front dat in ieder nummer aan bod kwam: Rome. In de biografie over ds. Kersten van de hand van ds. Golverdingen wordt in dit kader gesproken van een

80. Kersten, *Trouwelooselijk behandeld*, passim.

81. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 174.

82. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 70-74.

83. Fieret, 'Lingbeek- en Kerstenzweepen achter den rug', 78/79.

84. Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, 164; Art. 4. In overeenstemming met de historische ontwikkeling van het Christendom op Nederlandschen bodem moet Nederland bestuurd worden als een Christelijke Staat in Protestantischen zin. Beginselprogramma (1928) CHU.

merkwaardige fixatie.⁸⁵ De afkeer van het rooms-katholicisme was met name tot op het moment dat *De Banier* een dagblad werd wel heel erg pregnant aanwezig. Koen Vossen beschrijft in zijn boek *Vrij vissen in het Vondelpark* het antipapisme van de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij. Hoewel er duidelijke verschillen tussen de SGP en de HGSP bestonden, kwamen beide partijen wat betreft antiroomse sentimenten naadloos overeen.⁸⁶ ‘Het virulente en paranoïde antipapisme dat de HGSP aan de dag legde, was in zijn soort wellicht ongekend, het raakte echter wel aan een in brede kring nog zeer krachtig levend vijandbeeld. Om dit vijandbeeld te begrijpen is het van belang op te merken dat de Tachtigjarige Oorlog tot 1940 als belangrijkste, centrale metafoor van de vaderlandse geschiedenis gold.’ De liberalen zagen in de Nederlandse Opstand een strijd om staatkundige vrijheid, terwijl protestanten juist het religieuze motief van de Opstand accentueerden. Zowel liberalen als protestanten zagen Rome als een tirannieke macht die door middel van ultramontanisme probeerde invloed uit te oefenen in Nederland. Dit betekent dat samenwerking met rooms-katholieken voor zowel liberalen als protestanten een beladen thema was. Samenwerken met de RKSP bleef ‘toch iets hebben van heulen met de geestelijke nazaten van het Rome van de brandstapels en de inquisitie.’⁸⁷ Vanaf het moment dat *De Banier* dagelijks verscheen daalde het percentage antipapistische uitingen aanmerkelijk.⁸⁸

De Saambinder over samenwerking met de Rooms-Katholieke Kerk: ‘Is het niet diep te betreuren, dat de verzwagering met Rome zoo ver gaat, alsook uit dit artikel van Prof. Kuyper blijkt? Waarom nog van Rome ons gescheiden gehouden, indien ware vroomheid, dat is wezenlijke Godsvrucht bij haar gevonden wordt? Zouden degenen, die van Rome zich alleen gescheiden gevoelen om bij omstandigheden, maar niet met haast tot die „moederkerk” terugkeeren? De Hervormingsstrijd is niet gekampt om bijzaken. Goed en bloed hebben de Reformatoren en hun zaad geofferd, omdat het geschil met Rome de zaligheid gold. In Rome’s leer en kerk konden zij, over wie het licht der waarheid opging, het onmogelijk uithouden. Aan geen vagevuur geloofden zij; voor hen waren slechts twee wegen: hel en hemel. Voor geen beeld konden zij meer buigen, noch de heiligen aanroepen, want er is één Middelaar Gods en der menschen, de mensch Christus Jezus. Geen ouwel mochten zij de eere geven, die God alleen toekomt. In één woord, Rome rooft Gods heerlijkheid; verloochent Christus eeuwig-geldende zoen- en kruisdood. Maar dan kan bij Rome ook niet de weg der Zaligheid zijn. Wie in z’n hart Roomsch sterft gaat verloren. Omdat de Hervormers doordrongen waren van dien ernst; omdat Gods eer en de zaligheid er mede gemoeid was, waarlijk niet om een bagatel, hebben zij hun leven gegeven, liever dan dat zij Rome toevielen. Brandstapels hebben zij beklommen; op schavotten gewillig het hoofd gebogen; en wat meer zegt. God heeft

85. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 160.

86. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 72.

87. *Ibidem*.

88. In 1929 wordt *De Banier* een dagblad.

Zijn genade gelijk eens aan Stefanus in diens sterven, aan hen rijkelijk betoond. Zij zijn als overwinnaars den vreeselijksten dood tegemoet gegaan. Het moet ons diep bedroeven, dat in Nederland, het land der Hervorming, de verblindende zóó groot is, dat men en dan nog wel van "Gereformeerde" zijde smadelijk hen een klap in het aangezicht geeft, die een wolk der getuigen vormt, welke rondom ons ligt. Het smarte ons en doet ons weenen voor God, dat het verval en de verslapping zoover is doorgedrongen, dat zonen van de Hervormers kunnen en durven schrijven, gelijk wij boven aanhaalden. Indien ooit, dan roep ieder, die den schadelijken invloed van Rome's omgang bemerkt, met luider stemme van de Coalitie terug. O, doe God ons volk ontwaken uit den slaap, waarin wij vervielen. Bron: 'Waar moet het toch heen?', *De Saambinder*, 11 april 1929. Schrijver onbekend.

De vraag blijft echter hoe merkwaardig die fixatie op Rome nu werkelijk was. Vanuit de eenentwintigste eeuw terugkijkend is het bevreemdend dat de SGP in Rome een grotere vijand zag dan in het nationaalsocialisme. Daarbij moet echter niet vergeten worden dat het fascisme en het nationaalsocialisme in de jaren twintig en jaren dertig in ons land nooit echt grote partijen hebben voortgebracht en dat een eventuele Duitse bezetting voor velen lange tijd een absurditeit leek. Daarentegen was het electoraat van de RKSP zeker niet marginaal en vermoedde men wel dat Rome actief politiek bedreef om ook de Lage Landen aan zich te onderwerpen. De RKSP was in die tijd met kop en schouders de grootste politieke partij van ons land. In 1918 kreeg ons land voor het eerst een rooms-katholieke premier in de persoon van Ruys de Beerenbrouck. Bovendien steeg het percentage RKSP-stemmers gestaag tot 32,26 procent bij de Kamerverkiezingen van 1925. Daarna zette een lichte daling in, maar de RKSP bezette steevast zo'n 30 zetels in een Tweede Kamer die toen nog 100 zetels telde.⁸⁹ In het blad *De Terughblik*⁹⁰ vestigde de schrijver van de rubriek 'Van de sprokkelaar' er de aandacht op dat Rome *ultra montes* Nederland probeerde te onderwerpen door van de gelovigen absolute politieke gehoorzaamheid te eisen in encyclieken. Bovendien groeide het rooms-katholieke volksdeel gestaag. De 'sprokkelaar' adstrueerde dit door enige demografische informatie weer te geven, waaruit bleek dat 45 procent van alle Nederlandse kinderen in een rooms-katholiek gezin geboren werd.⁹¹ Daar kwam nog bij dat de rooms-katholieken in het Interbellum een nieuw zelfbewustzijn aan de dag legden. Het waren de jaren van het 'rijke roomse leven'. De rooms-katholieke bevolking begon zich aan het isolement te ontworstelen en zich succesvol te emanciperen onder leiding van de clerus. Niet zelden was er, in protestantse ogen

89. Percentage stemmen en zetelaantal van de RKSP bij de Kamerverkiezingen in de jaren twintig en dertig: 1918: 30,03% - 30 zetels / 1922: 30,97% - 32 zetels / 1925: 32,26% - 30 zetels / 1929: 29,64% - 30 zetels / 1933: 27,88% - 28 zetels / 1937: 28,85% - 31 zetels. Zie: databank verkiezingsuitslagen van de Kiesraad. <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/Na1918/Verkiezingsuitslagen.aspx?VerkiezingsTypeId=1>

90. Blad van het Landelijk Verband van Studie-Vereenigingen in Nederland der Staatkundig Gereformeerde Partij.

91. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, B, 2.4 nr. 213. *De Terughblik*, 4 juni 1938 en 3 oktober 1938.

althans, sprake van rooms triomfantalisme. Dit werd door veel protestanten als bijzonder bedreigend ervaren. Het protestantse karakter van de Nederland kwam steeds meer onder druk te staan van het rooms ultramontanisme.⁹²

Dat nogal wat bevindelijken zo gebeten waren op het rooms-katholicisme is bovendien te verklaren daar velen van hen nooit een duidelijk onderscheid maakten tussen de geestelijke en de politiek-maatschappelijke werkelijkheid. In hun optiek waren nationaalsocialisme/fascisme en het communisme/socialisme exponenten van ongelooft, dat naar zijn aard wel gevaarlijk was, maar tevens makkelijk te herkennen. In geestelijk opzicht waren zij veel meer bevreesd voor het schijngehoof van de neocalvinisten en het bijgeloof van de rooms-katholieken.⁹³

3.11 *Het oude bondsvolk*

De visie van de bevindelijk gereformeerden op het Joodse volk werd onder andere bepaald door levensbeschrijvingen over tot het christendom bekeerde Joden zoals die van de negentiende-eeuwse Sarah Diamant of de achttiende-eeuwse predikant Christiaan Salomon Duijtsch. In de biografieën wordt benadrukt dat alle religieuze, culturele en morele barrières tussen de Joden en de protestantse Nederlanders geslecht werden door hun bekering tot het christendom. Men schreef traditioneel vrij veel negatieve kenmerken aan de Joden toe, maar die verdwenen klaarblijkelijk zodra een zoon of dochter van Abraham zich had bekeerd tot de Christus der Schriften.⁹⁴ Het primaat van de orthodox-protestantse aandacht voor het volk der Joden lag voor de Tweede Wereldoorlog vooral bij de zogenaamde Jodenzending. Er was nauwelijks aandacht voor de maatschappelijke nood onder de Joden.⁹⁵ Hoe de bevindelijken reageerden op het Duitse antisemitisme en de nationaalsocialistische rassenleer is beschreven in paragraaf 5.3.4 'Rassenleer en nationalisme' en paragraaf 5.3.4 'Antisemitisme'.

T. Brienens schreef in 1983 dat er in de loop der eeuwen een drietal visies op Israël heeft bestaan binnen de kerk. Hij onderscheidt de chiliastische, de polemische en de irenische visie.⁹⁶ De polemische visie stelt dat de kerk in de plaats van Israël gekomen is. Het volk van de Joden is daarmee niet meer een volk dat een aparte plaats inneemt in Gods heilsplan. De enige weg tot behoud is ook voor de Jood bekering tot Jezus Christus. Dit impliceert dat de joodse religie heeft afgedaan en vaarwel gezegd moet worden. In de polemische visie wordt veel waarde gehecht aan argumenten om de Joden te overtuigen van hun verkeerde godonterende inzichten. De polemische visie is er vooral op gericht de Joden te bekeren tot het

92. Stap, *De S.G.P. voor 1940*, 20 en 42-46.

93. Van der Zwaag, 'Ds. G.H. Kersten: een boeteprediker in de politiek', 41.

94. Van Bekkum, 'To see ourselves as others see us' in: Brasz en Kaplan (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others*, 139/140.

95. Van Klinken, 'Dutch Jews as perceived by Dutch protestants 1860-1960' in: Brasz en Kaplan (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others*, 130-132.

96. Brienens, 'Reformatie en Nadere Reformatie over de plaats van Israël in het heilshandelen Gods' in: Den Boer, Van Campen en Van der Graaf, *Zicht op Israël*.

christendom.⁹⁷ Het veld van uitlatingen in de kerkelijke pers overziend met betrekking tot het volk van de Joden is de conclusie gerechtvaardigd dat in de jaren twintig en dertig vooral de polemische visie gehanteerd werd. Van Bennekom poneert dat de polemische visie de meer gedifferentieerde visie van de Nadere Reformatie verdrongen lijkt te hebben.⁹⁸

In de Nadere Reformatie werd door theologen, zoals Wilhelmus à Brakel in zijn werk *Redelijke Godsdienst*, benadrukt dat er nog rijke beloften lagen voor het Joodse volk. Zij voorzagen dat in het laatst der dagen ‘de beminden om der vaderen wil’⁹⁹ zich massaal zouden bekeren tot de Christus der Schriften. Die mening was ds. G.H. Kersten niet toegedaan. Kersten schreef in *De Banier* van 28 mei 1940 een analyse over het Joodse volk. Het artikel getuigt van de theologische opvattingen die Kersten had met betrekking tot de plaats die Israël inneemt in de heilshistorie. Hij schreef dat het onjuist is om de Bijbelse beloften voor Abrahams zaad letterlijk toe te passen op het Joodse volk. Kersten constateerde dat er steeds meer mensen waren die ‘een heilrijke toekomst’ voor het Joodse volk voorzagen. Hij was van mening dat ze daarin dwaalden.¹⁰⁰

Kersten over de plaats van de Joden in Gods heilsplan: ‘Over het natuurlijk geslacht van Abraham komt de vloek, die het over zichzelf heeft ingeroepen: “Zijn bloed kome over ons en onze kinderen”. Die vloek gaat door, van eeuw tot eeuw, totdat het Jodendom naar het getal der uitverkorenen buigen zal voor den eeuwigen Koning van Sion, Dien het smadelijk verworpen heeft en nog verwerpt. De beloften gelden het geestelijk geslacht Abrahams; de kinderen der beloftenissen. Die zijn het volk van God; de uitverkorenen des Vaders; de door Christus’ bloed gekochten, die door den Heiligen Geest zijn toegebracht tot de gemeente die zalig wordt. Over hen zijn de barmhartigheden Gods.’ Bron: ‘Uwe barmhartigheden’, *De Banier*, 28 mei 1940.

97. Van Bennekom, *De Wachters op de muren*, 51. Van Bennekom vat op p. 51 ook de chiliastische en de irenische visie samen: De chiliastische visie: Hierin worden de ontwikkeling en de geschiedenis van Israël in verschillende fasen ingedeeld. ‘Na een eerste periode van Israëls verharding komt de heilstijd voor de heidenen, die de Heiland wel aanvaarden en dat in groten getale en door vele tijden heen. Is echter hun volheid ingegaan in het genaderijk van God, dan zal er een wending intreden en de bekering van Israël als natie worden ingezet. Deze fase wordt ‘het duizendjarig rijk’ genoemd, dat soms concreet wordt getekend, waarbij allerlei variaties zichtbaar worden zoals: de terugkeer van Israël naar het eigen land, de herbouw van de tempel daar, enz.’ De irenische visie: ‘In deze visie blijft de Joodse kerk de wortel en de heidenen zijn hierbij ingelijfd. De Joodse kerk blijft de moederkerk. God is vandaag nog bezig met Zijn bondsvolk der Joden. Wij moeten beginnen met te erkennen, dat de Joden nog onder des Heeren erfenis verkeren. Verder behoren wij zelf in vroomheid te wandelen en zo de Joden tot jaloersheid te verwekken.’

98. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 38.

99. Romeinen 11:28: ‘Zo zijn zij wel vijanden aangaande het evangelie, om uwentwil, maar aangaande de verkiezing zijn zij beminden, om der vaderen wil.’

100. ‘Uwe barmhartigheden’, *De Banier*, 28 mei 1940.

We zien hier dat Kersten zich nadrukkelijk begaf in het voetspoor van Calvijn en minder in dat van diverse oudvaders die wel degelijk een grootse toekomst voor het volk van de Joden verwachtten.¹⁰¹ Kersten was van mening dat Gods genadeverbond alleen was opgericht met de uitverkorenen. Die uitverkorenen komen zowel uit het Joodse volk als uit de heidenen voort. In die zin is de kerk het ware Israël, namelijk het volk van de belofte. Kersten benadrukte in zijn *Gereformeerde Dogmatiek* sterk dat de uitverkiezing in de tijd van het Oude Testament een nationale openbaringsvorm kende en dat de openbaringsvorm van de nieuwe bedeling de kerkelijke openbaringsvorm is. Van die kerk maken echter de heiligen van de oude en de nieuwe bedeling deel uit. Daarmee is het volk van de Joden niet afgeschreven. Ook voor hen is het heil als zij de Christus der Schriften aanvaardden. Het was voor Kersten volstrekt duidelijk dat er geen zaligheid mogelijk was buiten Christus om.¹⁰² Hoewel sommigen dit theologisch antisemitisme achten, lijkt mij dat vergezocht. Het belangrijkste voor Kersten was of een mens wel of niet in Christus gevonden werd. Zo lang de Joden in meerderheid de Christus verwierpen als de Zaligmaker en Middelaar behoorden zij niet tot de uitverkorenen. Wel is het zeer de vraag of de actuele duiding die Kersten gaf aan de tekst ‘Zijn bloed kome over ons en onze kinderen’ een juiste was.

De christelijke gereformeerde ds. H. Janssen hing meer de chiliastische interpretatie aan en was van mening dat niet alleen het Joodse volk zich zou bekeren, maar ook zou weerkeren naar het Beloofde Land.¹⁰³ De opvattingen met betrekking tot het Joodse volk waren in de bevindelijk gereformeerde kring in het Interbellum vrij divers, maar over twee elementen stemden de meeste bevindelijken overeen: het volksvreemde karakter van de Joden inclusief de daaraan verbonden negatieve karakterisering en de noodzaak van bekering van het jodendom tot het christendom.

Dat de schrijvers van artikelen in de diverse kerkbladen en in het dagblad *De Banier* kinderen van hun tijd waren, blijkt overduidelijk uit hun houding ten opzichte van het Joodse volk. De kwalificaties die zij bezigden zijn voor ons, die leven ‘na Auschwitz’, moeilijk navolgbaar. Dezelfde geluiden waren overigens ook in de orthodox-gereformeerde wereld van de ARP van voor de oorlog te beluisteren.¹⁰⁴ Diverse stukken getuigen op zijn minst van ethnocentrisme en wellicht zelfs van latent aanwezig antisemitisme. Zo werden de Joden in *De Banier* neergezet als profiteurs van de Sovjet-Russische onderdrukking. ‘Wie rijdt er in de duurste auto’s, wie ziet men in de restaurants?: de leiders.

Ds. H. Janssen

101. Janse, ‘Ds. Kersten en de Joden. Deel 2’, 7-9.

102. Kersten, *Gereformeerde Dogmatiek* deel 2, 311-316.

103. ‘Kerk en staat’, *De Wekker*, 30 juni 1933.

104. Van Kaam, *Opstand der gezagsgetrouwen*, 9-12, 258; Van Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 97, 191/192, 219/220; Tolsma, *Christuskruis en bakenkruis*, passim.

Allemaal gemaskerde Joden, potsierlijk vermomd als arbeider.¹⁰⁵ Joden werden veelal getekend als sluw, leugenachtig en uit op eigenbelang.¹⁰⁶ Veelvuldig werd de beschuldiging van communistische sympathieën geuit.¹⁰⁷

Toen ds. Van Grieken in *De Waarheidsvriend* schreef over ‘het beginsellooze communisme en socialisme’ kwalificeerde hij David Wijnkoop, de leider van de CPH, als ‘de jood-atheïst-anarchistcommunist-bolsjewist’ en ‘held op sokken’.¹⁰⁸ Juist het feit dat het overgrote deel van de Joodse gemeenschap in Nederland sterk was gesecculariseerd zorgde er voor dat orthodox-protestanten hen indeelden bij de politieke vijanden. De Joodse elite bewoog zich vooral in liberale kring en de arbeiders en armen onder de Joden in de grote steden bekenden zich massaal tot het socialisme of – nog erger – tot het communisme. Deze bijkomstigheid maakte de houding van orthodox-protestanten ten aanzien van de Joden niet positiever. Maar antipathie jegens socialist en communisten is niet hetzelfde als antisemitisme. Het was immers niet zo dat Joodse communisten negatiever werden beoordeeld dan communisten die niet Jood waren.

In het blad *De Terugblik* van het Landelijk Verband van Studie-Vereenigingen in Nederland der Staatkundig Gereformeerde Partij werd in 1938 in een tweetal artikelen stilgestaan bij het antisemitisme. Beide artikelen zeiden het antisemitisme te verwerpen, maar staan bol van vooroordelen ten opzichte van Joden. Wie de schrijvers van de artikelen waren is niet duidelijk. Wel is duidelijk dat

Ds. M. van Grieken

het om twee verschillende schrijvers gaat, daar in het tweede artikel de schrijver zijn instemming betuigde met het eerder gepubliceerde artikel. Het eerste artikel van 4 juni 1938 spreekt eveneens over het oordeel dat de Joden over zichzelf hebben afgeroepen. Ook werd de Joden naast hun communistische sympathieën verweten dat zij tal van ondeugden vertoonden. De schrijver sloot af met op te merken dat het antisemitisme al heel oud was en zeker niet iets van de laatste tijd sinds de opkomst van Hitler. Hij wenste dat allen (lezers en Joden) geestelijke zwerfers mochten worden, zoals de dichter van Psalm 56.¹⁰⁹

Artikel over de Joden in *De Terugblik* in 1938: ‘Welk een vreeselijk oordeel riep het volk der Joden over zich in, toen Christus voor Pilatus stond en het volk in bittere haat uitriep: “Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen”. Hoe is dat bloed van Christus over hen gekomen, de heele wereldgeschiedenis door. (...) Al is het waar, dat het anti-semitisme afkeurenswaardig is, en dat bij het Christendom van rassenhaat

105. ‘De toestanden in de Sowjet-Unie’, *De Banier*, 30 augustus 1934.

106. Zie bijvoorbeeld: ‘Rome en de Joden’, *De Banier* 21 juni 1938.

107. Zie bijvoorbeeld: ‘Buitenland; De Joden in Duitschland’, *De Banier*, 16 november 1935.

108. ‘Kerkelijke rondschoow’, *De Waarheidsvriend*, 17 december 1936.

109. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, B 2.4, nr. 213. *De Terugblik* 6, 4 juni 1938.

geen sprake is, de Jood heeft door zijn eigen handelwijze dikwijls aanleiding gegeven tot Jodenhaat. De Jood blijft een echte Oosterling, en evenals elke Oosterling heeft hij een sterk fantasieleven, dat dikwijls tot leugenachtigheid voert. Joden zijn in sterke mate bedrieglijk en onbetrouwbaar, al is het waar, dat het beroep door de meeste Joden uitgeoefend (de handel), meer dan eenig ander bedrijf gelegenheid tot oneerlijkheid geeft. Men is dan ook van Jodenstreken evenmin gediend als van Jezuitenstreken. In den volksmond is een oneerlijke koopman, van welk ras dan ook, een "Jood". Dit pleit niet voor de Joden. Evenmin valt te ontkennen, dat onder de Joden veel revolutionairen schuilen. Liebknecht, Lenin, Trotsky, Litwinoff en Wijnkoop, het zijn allen Joden. Begrijpelijk is zulks wel. Immers, de Jood voelt zich eeuwenlang de verworpene en aan die verworpenheid tracht hij zich te ontworstelen, of door zich te verzetten tegen het gezag (communisme), of door terug te keeren naar Palestina, het oude vaderland (Zionisme). De heerschezucht der Joden is evenals hun geldgierigheid, bekend, en wordt door den anti-semiet schromelijk overdreven, en gretig aangegrepen om hen te vervolgen, terwijl hun doorgaans goede intellectueele aanleg den anti-semiet een doorn in het oog is. Men denke in dit verband slechts aan het weigeren van veel Joodsche studenten aan de universiteiten in Duitschland.' Bron: NL-HaNA, SGP, 2.19.203, B 2.4, nr. 213. *De Terugblik*, 4 juni 1938.

In augustus 1938 kwam een andere schrijver terug op de inhoud van het artikel over antisemitisme in het juninummer. De scribent stemde volledig in met de inhoud van dit 'uitnemende artikel', maar had nog wel een kleine aanvulling op de Joodse ondeugdencatalogus. De eerste schrijver was namelijk vergeten te vermelden dat er ook veel 'woekeraars' onder de Joden gevonden werden en dat zij de overige bevolking ergerden door 'hun verregaande vrijpostigheid en onuitstaanbare op- en indringerigheid'. Toch waren er gelukkig ook nog goede dingen over Joden te melden, want naast hun vele ondeugden beschikten de Joden ook nog over deugden.¹¹⁰

Nogmaals *De Terugblik* over de Joden: 'Lui zijn ze zeker niet. Verkwistend ook niet. Drankzucht komt onder hen weinig voor. Zeer zelden gaat een Jodenmeisje het verkeerde pad op. Hun eerbied voor ouderdom, vooral voor eigen ouders, is zeer groot. Sterk is onder hen de band van het gezinsleven. Een genoten weldaad zal de Jood niet licht vergeten. Zijn dankbaarheid is even groot als helaas óók zijn wraakzucht is. Voor dat alles schijnt echter de anti-semiet geen oog te hebben. Ook schijnt hij geen besef te hebben, dat (zooals de schrijver in het Juni-nummer terecht opmerkte) bij het Christendom geen sprake mag zijn van rassenhaat tegen de Joden en van Jodenvervolging. Wie Gods volk aanraakt, raakt nog altijd Zijn oogappel aan. Ook zelfs ná de verwerping van den Christus, gaf de Heere dat Joodsche volk een voorkeur. Het evangelie moest gepredikt worden "beginnende van Jeruzalem", en het was,

110. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, B 2.4, nr. 213. *De Terugblik*, 4 augustus 1938.

gelijk Paulus zegt “eerst den Jood en óók den Griek” een kracht Gods tot zaligheid. Hierin ligt de absolute veroordeling van het Anti-Semitisme.’ Bron: NL-HaNA, SGP, 2.19.203, B 2.4, nr. 213. *De Terugblik*, 4 augustus 1938.

De Terugblik, het blad van het Landelijk Verband van Studie-Vereenigingen in Nederland der Staatkundig Gereformeerde Partij

Een ander voorbeeld van latent antisemitisme komen we tegen in *Luctor et Emergo*. Ene W.H. te A. beschreef hoe het in de trein kwam tot een geestelijk gesprek tussen een christen en twee Joden. Dit gesprek kwam echter pas tot stand nadat beide Joodse mannen een meningsverschil hadden. ‘De een verweet den ander, dat hij schijnbaar niet wist, wat “eerlijk stelen” was, maar het des te meer in praktijk bracht. De ander, zijn bedoeling begrijpend, beet terug, dat er van die concurrentie-heksen waren, die nog al vat op de menschen hadden. Ook waren er, die een ander niet een stukje brood gunden.’¹¹¹ De Jood werd op deze wijze neergezet als een onbetrouwbare sjacheraar.

Ds. G. Salomons schreef in *De Wekker* een artikelenserie over de Joodse wereld. Salomons behoorde op politiek vlak tot de SGP en werd in 1924 gekozen tot hoofdbestuurslid van de partij, voor welke functie hij bedankte.¹¹² Hoewel zijn boodschap er één was van begrip voor en mededogen met de Joden, ontkwam

111. ‘Een gesprek in den trein’, *Luctor et Emergo*, 28 november 1928.

112. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3, 176. De naam Salomons doet een Joodse afkomst vermoeden. Toch zal dit niet het geval geweest zijn, daar Salomons tijdens de oorlog, na in 1939 als predikant afgezet te zijn vanwege zijn levenswandel, werkzaam was als corrector bij het exameninstituut PBNA. In 1952 werd Salomons opnieuw predikant, nu in de vrije gereformeerde gemeente te Arnhem.

ook hij niet aan vooroordelen ten opzichte van de Joden. Hij typeerde het Joodse volk als 'een van huis uit roerig volkje' dat even 'arrogant' als 'intelligent' is. De Nederlandse overheid werd er door Salomons toe opgeroepen om te voorkomen dat Nederlanders door Joodse immigranten werden verdrongen op de arbeidsmarkt. 'Broodnijd' en concurrentie laten vaak het 'diep in het bloed' liggende antisemitisme opvlammen. Anderzijds verwierp Salomons de idee dat de mens 'God een handje [zou] moeten helpen in het tuchtigen der Messias-verwerpende Joden'.¹¹³

Ds. G. Salomons

Salomons was van mening dat de Joden voor een deel de vervolgingen in Duitsland over zichzelf hadden afgeroepen, omdat ze te weinig assimileerden en in de revolutionaire jaren na de Eerste Wereldoorlog zich niet onbetuigd hadden gelaten in het steunen van allerlei socialistische en communistische revolutieopgelingen. 'Zij [de vanuit het oosten naar Duitsland geëmigreerde Joden] meenden in Duitsland zoo'n beetje te kunnen en mogen doen wat ze wilden en vroegen weinig of niet naar wet en orde. Het had hun werkelijk niet gehinderd indien het bolsjewisme het Duitse land had veroverd. Gewetenloze en laagstaande elementen kregen zelfs een leidende plaats in het Duitse volksleven, wat niet anders als zeer funest moest werken.

Daarbij kwam, dat het zelfs in de slechtste jaren den Joden economisch nog opberbest ging; hun bedrieglijke, geraffineerde handelspraktijken deden hen zich verrijken in heel korten tijd, zoo opzienbarend, dat dit door de Duitschers niet anders dan met leede oogen kon worden aangezien. Daarbij kwam, dat vooral de geïmmigreerde Joden zoo pretencieus en arrogant optraden tot in de hoogste kringen des volks, dat dit 't Duitse volkskarakter, dat zelf van huis uit van deze eigenschappen niet vrij is, onaangenaam aandeed en wederkeerig tot verzet uitlokte.' Bovendien riep een aantal vermeende karaktereigenschappen van het Joodse volk antipathie op bij Salomons. 'De Jood is daarbij geen mensch, die op zijn mondje gevallen is, alhoewel hij veel lijden moet, lijdzaamheid is geen deugd van den Jood. Zijn intellectuele meerderheid gaat niet gepaard met ootmoed, integendeel zij kweekt een verregaande en hinderlijke hoogmoed bij hem.' Salomons beweerde dat 'deze voor anderen zoo hinderlijke karaktereigenschap' zelfs bij bekeerde Joden 'niet geheel omgezet en gereinigd' is. Vervolgens verhaalde hij van een ontmoeting in de trein met een wat vrijpostige Joodse dame. 'Maar bij 't afscheid nemen van haar dacht ik zoo: de Jood verloochent zijn karakter niet, wie hij ook is en waar ge hem ook ontmoet. Vriendelijk en tevens aanmatigend, kruiperig en toch ook vrijpostig, het ligt zoo ineengestremgeld in de Jodenziel, dat ge 't altijd weer bij hem terugvindt.'¹¹⁴

Salomons stelde dat velen een 'instinctieve ras-antipathie' ten opzichte van de Joden gevoelen. Hij noemde dit 'geheel verkeerd' en 'absoluut onchristelijk',

113. 'De Joodsche wereld I', *De Wekker*, 25 maart 1938.

114. 'De Joodsche wereld II', *De Wekker*, 29 april 1938.

maar kwam wel tot de slotsom dat er, zijns inziens, ‘veel meer zelfverloochening en zondaars-liefde noodig is om te arbeiden onder de Joden dan wel onder de heidenen’.¹¹⁵ Hoewel Salomons’ vooroordelen ten opzichte van de Joden er niet om logen, zal het hem aan deze specifieke zondaarsliefde niet ontbroken hebben, daar hij actief was in de evangelisatie onder de Joden.

De Wekker over Joden: ‘Nu heeft dat niet kleur bekennen den Jood eigenlijk meer schade gedaan dan goed. Hun algemeene kleurloosheid, vooral in Duitschland na 1918, heeft toch sterk aan ’t licht gebracht hun geraffineerde baatzucht, hun streven naar macht en aanzien. Als de Joden zich trouw onder de Joodsche vaan hadden gesteld, dan zouden de Ariërs toch respect voor hen moeten hebben. Maar de meeste Joden hebben Ezau’s kleeren aangetrokken, alhoewel de Jacobsstem hen wel moest verraden. De houding van het Duitsch Nationalisme is afschuwelijk, en alle antisemitisme is uit den booze, maar we mogen ’t niet voorbijzien, dat de Joden zelf voor een heel groot deel de schuld er van zijn. Hoe reageeren de Joden nu op de verdrukkingen en vervolgingen in Europa? Insteede van hun fouten, hun ondeugden, hun sjacher-houding in te zien, blijven zij voortgaan op den ingeslagen weg.’ Salomons concludeert dat veel Joden erg druk zijn met economisch gewin en zich inmengen in de politiek van de landen waar zij wonen en die twee zaken maken hen bij de bevolking niet geliefd. ‘Ondanks de slagen, die hen treffen en ’t feit, dat ze overal meer geduld dan gewaardeerd worden, nemen ze toch altijd weer de houding aan, alsof zij de menschen zijn, waarvan men het hebben moet, deze hun arrogante houding bewijst overduidelijk, dat zij Gods slaande hand in de historie nog in ’t geheel niet opgemerkt hebben.’ Bron: ‘De Joodsche wereld’, *De Wekker*, 24 juni 1938.

3.12 *Het rode gevaar*

Met het oog op de houding van de bevindelijk gereformeerden ten aanzien van het nationaalsocialisme is het van belang om ook de bejegening van de andere totalitaire ideologie onder de loep te nemen. Er waren maar weinig politieke onderwerpen waarover men in orthodox protestants-christelijke kring zo eensgezestes was als over de verwerpelijkheid van het communisme. De protestants-christelijke partijen bestreden schouder aan schouder het rode gevaar en wedijverden met elkaar in de bestrijding van het communisme. In deze wedstrijd in anticommunistische gezindheid was men voortdurend op zoek naar de superlatief. De SGP is, evenals ARP en CHU, altijd erg resoluut geweest in het afwijzen van het communisme. Na de bestrijding van het rooms-katholicisme en de andere protestants-christelijke partijen, was het communisme de derde vijand waartegen de SGP zich verweerde. De scribenten in de diverse kerkelijke bladen wezen het communisme hartgrondig en veelvuldig af.

115. ‘De Joodsche wereld’, *De Wekker*, 24 juni 1938.

Het kerkelijk blad van de Gereformeerde Gemeenten, *De Saambinder*, liet zich nauwelijks over politieke en maatschappelijke, laat staan buitenlandse, zaken uit. Toch werd het communisme meer dan eens genoemd. In de meest schrille kleuren werd de situatie in de Sovjet-Unie, waar onder het ‘helsch bewind der Bolsjewisten’ de nood nog erger was dan in Duitsland, geschilderd. ‘Maar is de stoffelijke ellende groot, de zedelijke overtreft haar nog. De huwelijksband is wettelijk uiteengerafeld. De bestialiteit viert hoogtij. Gerechtelijke moord is aan de orde van den dag. De jeugd wordt stelselmatig verdierlijkt, alle besef van zedelijkheid, van wat eerbaar en betamelijk is, wordt uitgebluscht. Dit is echter dezen beest-menschen niet genoeg. Het gaat dezen Godloochenaars bovenal om de vernietiging van Godsdiens en kerk’,¹¹⁶ zo schreef ds. Den Hengst te Leiden in 1923. Twee jaar later beschreef ds. Den Hengst in de rubriek ‘Kerkgeschiedenis’ de slag bij Frankenhausen van 1525. De boerenleider Thomas Müntzer werd gekwalificeerd als een geestdrijver en communist die voor moord en brandstichting niet terugdeinsde.¹¹⁷

Het kerkelijk blad van de groep Oud Gereformeerde Gemeenten rond ds. B. Hennephof, het *Gereformeerd Maandblad ter verbreiding van de aloude beginselen der Gereformeerde leer onder het Nederlandsche volk*, stelde in het tweede nummer op een vraag van een lezer expliciet geen politieke en maatschappelijke onderwerpen te willen behandelen.¹¹⁸ Dit was overigens wel in strijd met wat hetzelfde nummer een paar bladzijden eerder te bieden had. In een meditatieve tekst over de noodzaak om dankdag te houden, werd door ds. B. Hennephof zelf met zoveel woorden verwezen naar de toestanden in Rusland, alwaar kerken werden afgebroken of werden hergebruikt als danszalen. Ook nazi-Duitsland, Spanje en China werden in dit

Ds. B. Hennephof

verband genoemd. Hennephof scheef in dit verband onder andere over ‘brallende stemmen van dictators’. De godsverlating in deze landen noopte de gelovigen in Nederland tot dankbaarheid en bovenal tot verootmoediging.¹¹⁹

Duymaer van Twist beschreef in 1919 in *De Waarheidsvriend* sociaaldemocraten als revolutionairen die het voorzien hadden op de tronen van vorsten en ‘volken in rouw en ellende’ dompelden. Het bolsjewisme en het communisme waren echter ‘nog veel gruwelijker machten uit den afgrond’. Van Twist signaleerde dat er al diverse landen ten prooi waren gevallen aan deze ‘demonische geesten’ en vreesde dat het communistische gevaar in Duitsland en Oostenrijk niet te stuiten zou zijn. Hij was bang dat door de ‘dubbelhartigheid’ van de sociaaldemocraten ons land dan de ‘ondergang tegevoet’ zou gaan.¹²⁰ Hierbij doelde hij ongetwijfeld op het oproerige karakter van

116. ‘Voor den nood in Duitschland’, *De Saambinder*, 28 juni 1923.

117. ‘Kerkgeschiedenis’, *De Saambinder*, 13 augustus 1925.

118. *Gereformeerd Maandblad ter verbreiding van de aloude beginselen der Gereformeerde leer onder het Nederlandsche volk* 1 (1937) 11.

119. *Ibidem*, 5/6.

120. ‘Staat en maatschappij’, *De Waarheidsvriend*, 4 april 1919.

de SDAP en haar leider Troelstra die in 1918 een vergeefse poging ondernam om een sociaaldemocratische revolutie te ontketenen. De vrees voor het communisme en het socialisme was vooral ingegeven door het feit dat deze bewegingen niet terugdeinsden voor terreur en geweld. ‘Socialisten en communisten terroriseeren alles, wat hun niet welgevallig is.’¹²¹

Evenals Duymaer van Twist moest ds. G.H. Kersten niets hebben van de revolutionaire woelingen van communisten en sociaaldemocraten. Toen de regering eind november 1918 een nationale biddag uitschreef voor de toestand van land en volk gaf Kersten aan deze oproep gehoor. De revolutie(poging) zoals die in Rusland, Duitsland en Nederland zich had voorgedaan, noemde hij ‘dat monsterdier der hel’. Als uitgangspunt van zijn preek nam Kersten Psalm 60:6: ‘Maar nu hebt Gij dengenen die U vrezen, een banier gegeven, om die op te werpen, vanwege de waarheid.’ Naar aanleiding van Troelstra’s revolutiepoging zei hij: ‘Wij waren aan den rand des afronds; de helsche macht der revolutie dreigde ons de allergrootste ellende te brengen. Maar de Heere heeft verlossing gegeven. Hij trad voor het wettig gezag henen en behield ons. O, ons gansche volk mocht Zijn daden zien, en zingen: “God heeft Zijn vijanden verjaagd.”’ Kersten was van mening dat het oordeel van de revolutionaire woelingen over Nederland was gekomen vanwege de zonden van land en volk. Dat God nog wilde verlossen van Troelstra’s snode plan was Gods goedheid en een oproep tot nationale bekering. In de toepassing, het laatste deel van de preek, riep Kersten regering en volk op om zich te scharen achter de banier tegen de revolutie, namelijk het Evangelie.¹²²

Op 11 oktober 1923 werd in het ‘Buitenlandsch Overzicht’ onder de titel ‘Donker Europa’ de toestand in zowel de Sovjet-Unie als het ontredderde Duitsland beschreven. De ‘jammerlijke staat’ van Rusland werd verwoord, waarbij de schrijver opmerkte dat het communisme wel de hemel op aarde belooft, maar dat het eindigt in een hel van ‘hongersnood en pestilentie en menigvuldige jammer’. Rusland ‘heeft er stout den oorlog aan God en Zijn Woord verklaard en in Rusland heeft men op ontzettende wijze, zelfs aan den lijve, ondervonden, dat God zich niet laat bespotten en het dien slecht zal wedervaren, die den opstand tegen Hem en Zijn inzettingen predikt en drijft.’ Het communisme werd gekenschetst als een ‘heilooze leer’, een onhaalbare ‘utopie’ en een ‘razernij des ongeloofs’¹²³ of zelfs ‘het roode beest, waarvan de Openbaring van Johannes ons spreekt’.¹²⁴ Op 29 november 1923 werd opgemerkt dat de Sovjet-Unie in tegenstelling tot Duitsland wel ‘eene krachtige regeering heeft; maar zij kan zich echter slechts met geweld en bloedige onderdrukking handhaven’ en zij slaagde er maar niet in de sociaal-economische situatie van het land te verbeteren. Dit behoefde natuurlijk niet te verwonderen, daar ‘de huidige regeerders geleraard hebben, dat er een hemel op aarde zoude komen, zoo spoedig als men het kapitalisme maar had afgeschafft; dat de mensch niet door de zonde verdorven was en dat er geen God bestond!

121. Ibidem, 22 juni 1933.

122. Kersten, *Een banier tegen de revolutie* passim.

123. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 3 juli 1924.

124. Ibidem, 19 augustus 1926.

Hoe zeer wordt het door God bespot en hoe hebben wij hier Gods hand op te merken!¹²⁵

Het antirechtstatelijke karakter van het communisme wordt in *De Banier* al vroeg onderkend. Nergens ter wereld zuchtten zo veel arbeiders in gevangenschap en regelrechte slavernij als in Rusland en dat met een arbeidersregering. 'Daar wordt dan alles bestierd naar het beginsel van het Humanisme, echter ook in geen enkel land worden de mensen zoo gemarteld, zoo wreed vervolgd en zoo onbarmhartig vermoord.'¹²⁶ De verschijnselen schijnprocessen en afgedwongen bekentenissen werden door *De Banier* gesignaleerd. Naar aanleiding van de uitzuivering van Trotski en Kamenev werd geschreven dat deze schuldbekenenis wel 'niet vrijwillig en uit eigener beweging is geschied', maar dat deze zuivering wel een overwinning betekende voor 'een meer gematigd communisme' zoals Stalin dat wenste door te voeren.¹²⁷ Dat meer gematigde communisme ontaardde echter wel in de zuiveringen van de jaren dertig, waarbij vele Sovjetburgers het leven zouden laten. Met die wetenschap in het achterhoofd komt de in *De Banier* gedane bewering over het gematigde karakter van Stalins communisme enigszins bevreemdend over. Toch kunnen we dat de schrijver van het 'Buitenlandsch Overzicht' in *De Banier* niet euvel duiden, dat alles lag in 1926 nog in de schoot dertoeekomst verborgen. In 1939, toen meer duidelijk was geworden over de meedogenloze regeerstijl van Stalin, werd Stalin in *De Wekker* 'moordenaar van professie' genoemd. Zijn 'moscovische barbarisme' werd gezien als de resultante van de 'gedegenerende Mongolen-heerschappij'. Van het Duits-Russische niet-aanvalsverdrag¹²⁸ werd gezegd dat Herodes en Pilatus vrienden geworden waren.¹²⁹

Dat de SGP vooral gebeten was op de totalitaire ideologie van het communisme en minder ontvankelijk was voor de dreiging van rechts blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat er in *De Banier* overal communistische of Russische infiltraties werden waargenomen. 'Dit voorval [een communistisch complot in Estland] doet ons zien, hoe zeer men het in Rusland nog immer op eene wereldrevolutie toelegt en hoe waakzaam de regeering der onderscheidene volken hebben te zijn.'¹³⁰ Of het nu treinstakingen in Engeland of mijnstakingen in Noord-Frankrijk waren, overal 'stookt Sovjet-Rusland'. Het gevaar van de communistische propaganda en infiltraties werd zo groot ingeschat dat het volledige 'Buitenlandsch Overzicht' van 24 september 1925 eraan gewijd was.

Veelal werden communisten weggezet als oproerkraaiers en revolutionairen die de openbare orde verstoorden en de maatschappelijke orde dreigden te ondermij-

125. Ibidem, 29 november 1923.

126. Ibidem, 23 oktober 1924, 10 november 1927. 'Tien jaren duurt het sovjet-regime nu. Wat al afzichtelijke moorden, wreede vervolgingen en jammerlijke martelingen zijn er in die tien jaren al bedreven! Welk een oceaen van ellende en lijden is er in dat tijdsbestek over het arme Rusland uitgestort! Hoe zeer is er de welvaart verwoest en niet dan met bajonet en geweer wordt de dwingelandij staande gehouden.'

127. Ibidem, 21 oktober 1926.

128. Ook wel Molotov-Von Ribbentrop Pact genoemd.

129. 'Veluwsche brieven', *De Wekker*, 20 oktober 1939.

130. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 18 december 1924.

nen. Wijnkoop, de leider van de Communistische Partij Holland (CPH), werd beschreven als 'een zaakwaarnemer van het bolsjewisme die zijn instructies vanuit Rusland ontvangt'. En de schrijver voegde daaraan toe: 'Arm volk, dat gehoor geeft aan de schoone beloften van een verderfelijk beginsel dat in antichristelijke bestialiteit zich uitleeft.'¹³¹ Communisten waren niet anders dan schreeuwers,¹³² rabiante afgodendienaars¹³³ of godloochenaars en hun bijdrage aan debatten werd steevast betiteld als 'agitatie' of 'communistisch-atheïstische propaganda'.¹³⁴ In het blad van het Verband van Landelijke Studie-Vereenigingen van de SGP, *De Terugblik*, heette het communisme een religie te zijn en had Stalin meer macht dan Hitler en Mussolini en 'minstens evenveel macht als de paus in de Roomsche kerk'.¹³⁵

Toen begin jaren twintig rechts en links elkaar in de haren vlogen en er bijna dagelijks botsingen tussen nationalist en communisten uit Duitsland te melden waren, werden de communisten als de veroorzakers aangewezen. Zo berichtte *De Banier* op 22 mei 1924 het volgende: 'Overigens valt er op het oogenblik in Duitschland een felle strijd tusschen de Völkischen en de Communisten waar te nemen. De eerste beleggen hunne z.g. Deutsche dagen, de laatsten vereeren deze met hunne tegenbetooingen. Het gaat daarbij verre van vreedzaam toe. Dolk en revolver worden daarbij wederzijds maar al te dikwerf gebruikt.' De schuld werd echter eenzijdig bij de communisten gelegd. 'De laatsten, namelijk de Communisten, wenden alles aan om de noodige onrust en verbittering onder de bevolking te wekken. (...) Zij strooien het zaad van haat en ontevredenheid met kwistige hand'¹³⁶ De suggestie werd hier gewekt dat de nationalist en de communisten in het politieke besluitvormingsproces fatsoenlijk gedroegen en het Duitse volk niet ophitsten en voedden met haatgevoelens. In het hele artikel werd met geen woord gerept over de misdragingen van de nationalist en de communisten.

In 1934 werd naar aanleiding van de Jordaanoproer in een redactioneel stuk op de voorpagina van *De Banier* opgeroepen tot een verbod op de CPH, die slechts opriep tot revolutie en gewelddadigheden.¹³⁷ Bovendien werd de regering onder leiding van Colijn verweten te laat het communistische blad *Tribune* verboden te hebben, waarin volgens het commentaar van *De Banier* openlijk de revolutie

131. Ibidem, 25 december 1924.

132. Ibidem, 28 augustus 1924. 'Oorzaak daarvan [sluiten en verdagen van een zitting van de Rijksdag] was een communist, de heer Schwartz, die, zooals zijn partijgenooten dat meer doen, rumoer en kabaal verwekte (...).' En: Ibidem, 4 september 1924. 'Alle fatsoen en goede manieren waren er zoek. Herhaaldelijk werd de president dr. Walraff openlijk gehoond en werden hem de grufste scheldwoorden als "schoft" en "ploert" door de communisten toegeroepen (...)' Natuurlijk is dit gedrag van de communisten verwerpelijk, maar van het optreden van de nationalist en de nationaal-socialisten wordt nauwelijks melding gemaakt terwijl die zich bepaald niet onbetuigd hadden gelaten in het verstoren van de vergaderorde. Het enige negatieve wat er over de nationalist en de communisten in het artikel staat is dat generaal Ludendorff 'luid ging kijken' met een ander Rijksdaglid.

133. Ibidem, 11 december 1924. 'Deze Marxistische afgodendienaars (...).'

134. Ibidem, 5 maart 1925; 'Communistische agitatie', *De Banier*, 2 januari 1932.

135. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, B 2.4 nr. 213. *De Terugblik*, 4 juli 1938.

136. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 22 mei 1924.

137. 'Verbod Communistische Partij', *De Banier*, 12 juli 1934.

gepredikt werd.¹³⁸ De kroniekschrijver van *De Vaandrager* kon het billijken dat communisten en 'staatsgevaarlijke socialisten' in Duitsland werden opgesloten in concentratiekampen om daar op andere gedachten gebracht te worden en tot fatsoenlijke burgers getransformeerd te worden. Wel betwijfelde hij of deze maatregelen het gewenste effect zouden hebben. Hij vreesde veeleer een averechts effect.¹³⁹

In *De Wekker* konden de christelijke gereformeerden lezen dat het op zich goed toeven was in Nederland en dat minister-president Colijn de roep om een sterke man in ons land overbodig maakte, maar dat orde en staatsgezag nog niet geheel veiliggesteld waren zolang de CPH nog niet verboden was en haar vertegenwoordigers nog lid konden zijn van allerlei vertegenwoordigende staatslichamen.¹⁴⁰

Voortdurend werd erop gewezen dat het streven naar de heilsstaat door de Sovjetregering een totale mislukking was. De desastreuze gevolgen van collectivisatie, industrialisatie en zuiveringen onder Stalin werden veelvuldig bekritiseerd. Rusland was 'Satans rijk'¹⁴¹ en 'een arbeidersparadijs waar het toe gaat als in de hel'.¹⁴² Niet alleen de praktijk van het communisme, maar ook de theoretische onderbouwing van het communisme werd beschreven. In *De Vaandrager* verscheen in 1932 een serie over de ideologie van het socialisme en het marxisme. De ideologische wortels en de leerstellingen van het communisme werden in deze serie van tien artikelen uitvoerig uiteengezet en verworpen.¹⁴³ Van Grieken bekritiseerde in deze bijdragen de opstelling van de socialistten ten opzichte van het fascisme. Volgens hem waren beide ideologieën in beginsel even dictatoriaal. Het gaf daarom ook geen pas als socialisten beweerden de democratie te beschermen tegen de dictatuur van het fascisme. 'Maar – wij meenen toch te weten, dat als de revolutionaire democratie aan 't woord komt, het geweld, met onderdrukking en bloed vergieten, niet achterblijft.' Hij riep de revolutiepoging van 1918 door Troelstra weer in herinnering. 'De socialistten moesten iets minder praatjes verkoopen tegenover de N.S.B., en de Fascisten, schamper sprekend van "de dictatuur". Want rooien zijn erfelijk belast met machtswellust en dictatoriale neigingen, waarbij macht, geweld, vervolging, onderdrukking, moord, brand, roof, enz. in der rooien lijn ligt. De oom socialist en de neef communist verschillen hierin maar een heel klein streepje.'¹⁴⁴

138. 'Het optreden der regeering tegenover revolutionaire vreemdelingen', *De Banier*, 10 juli 1934.

139. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 12 april 1933.

140. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland XIV', *De Wekker*, 2 november 1934.

141. 'Is de Sovjet-Unie een paradijs of een hel? II', *De Vaandrager*, 11 januari 1933.

142. 'Hoe ziet het er in Sovjet-Rusland uit?', *De Vaandrager*, 29 juni 1932.

143. 'Het Socialisme', *De Vaandrager*, 23 maart 1932 tot 26 oktober 1932.

144. 'Kerkelijke rondschaouw', *De Waarheidsvriend*, 3 oktober 1935.

3.13 Duitsland, Frankrijk en Engeland

In het traditionele beeld hoe de bevindelijk gereformeerden zich hebben verhouden tot het nationaalsocialisme komt steevast naar voren dat hun vermeende *Deutschfreundlichkeit* zou zijn ingegeven door anti-Engelse gevoelens. Deze weerzin tegen het ‘perfidie Albion’¹⁴⁵ zou zijn veroorzaakt door de Boerenoorlog van 1899 tot 1902. Vooral de boeken van L. Penning zouden het anti-Engelse sentiment nog eens extra hebben aangewakkerd. Daarom oriënteerden de neocalvinisten en de bevindelijk gereformeerden zich in hun buitenlandse beleid op Duitsland. Ook J.J. Visser brengt dit verhaal te berde in een artikel in *Wapenveld*.¹⁴⁶ Toch is hier wel wat op af te dingen.¹⁴⁷

Wanneer aan de hand van allerlei commentaren in *De Banier* een waardering voor de Europese grootmachten gegeven moet worden, is het een feit dat Duitsland vrijwel altijd positief benaderd werd. Opvallend is echter dat niet zozeer Engeland als wel Frankrijk negatief werd beoordeeld. De grondhouding tegenover Engeland was veeleer neutraal te noemen, hoewel de Engelse regering soms wel karakter-slapte en besluiteloosheid verweten werd¹⁴⁸ en ook hetgeen voorgevallen was in Zuid-Afrika nog weleens gememoreerd werd.¹⁴⁹ Soms werd Engeland bovendien beschuldigd van opportunisme. ‘Het [Engeland] zoekt doorgaans zijn voordeel en is helaas maar al te weinig kieskeurig op de middelen hoe het dit bereiken kan. Englands macht, welvaart en handel – onze voorouders hebben het meermalen ervaren – gaat het boven alles.’¹⁵⁰ In *De Wekker* schreef G. te A. naar aanleiding van de viering van de Zuid-Afrikaanse nationale feestdag over het ‘juk van Albion’ en het ‘door goudorst verteerde Engeland’ dat de vrijheid van de ‘stamverwante’ Boeren inperkte en duizenden vrouwen en kinderen liet omkomen ‘door de ellende van de concentratiekampen’.¹⁵¹ Dezelfde geluiden waren te beluisteren in het hervormde blad *De Vaandrager*, waar eveneens Englands onwaarachtigheid ten aanzien van Abessinië werd bekritiseerd¹⁵² en ‘Albion’ de neutraliteitsschending van Noorwegen in april 1940 in de schoenen werd geschoven, waarmee een Duitse inval min of meer gerechtvaardigd zou zijn geweest.¹⁵³

145. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 22 oktober 1925.

146. Visser, ‘De houding van het gereformeerd protestantisme’, 154.

147. In hetzelfde artikel stelt Visser ook: ‘In de buitenlandse politiek was men strikt neutraal.’ Onder men moeten we dan de protestantse politieke partijen van de jaren dertig (ARP, CHU, SGP, HGS) verstaan. Van die principiële neutraliteit van de SGP is mij bij de bestudering van *De Banier* en Kamerbijdragen weinig gebleken. Steevast werd een duidelijk pro-Duits standpunt ingenomen.

148. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 11 oktober 1923. En: ‘Veluwsche brieven’, *De Wekker*, 21 april 1939.

149. Ibidem, 22 oktober 1925. Zie ook: ‘Uit de brievenbus’, *De Waarheidsvriend*, 18 september 1914; ‘Uit de pers’, 20 november 1914, ‘Allerlei’, 5 maart 1915, ‘Staat en maatschappij’, 13 april 1923, ‘Staat en maatschappij’, 3 augustus 1923.

150. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 22 oktober 1925.

151. ‘Veluwsche brieven’, *De Wekker*, 16 december 1938.

152. ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 10 juli 1935.

153. Ibidem, 1 mei 1940.

Toch was de houding ten aanzien van Engeland veel positiever dan die ten opzichte van Frankrijk. Wellicht kan hieruit worden geconcludeerd dat, hoewel de rol van Engeland tijdens de Boerenoorlog door de bevindelijk gereformeerden niet werd geapprecieerd, er toch een zekere achting voor de Engelsen was. Ds. Kersten bewonderde de Engelse natie om haar koloniale rijk en hij zag in Engeland nog steeds een protestantse natie met een achtenswaardige historie.¹⁵⁴ Frankrijk daarentegen werd voortdurend negatief afgeschilderd. Bij de herinvoering van de dienstplicht in Duitsland werd de Franse reactie als volgt afgeschilderd: 'Het was het oude welbekende Fransche lied, dat Laval nog eens zong. Het is te overbekend dan dat men daar lang bij stil zou behoeven te staan. In weinige woorden gezegd komt heel de inhoud daarvan hier op neer: Frankrijk is zoo zacht, zoo vredelievend als een lam, zoo vol liefde tot gerechtigheid in alle deugd als zich maar denken laat ... maar Duitschland is de groote booze weerwolf. (...) De Fransche haan kraait nu eenmaal gaarne koning.'¹⁵⁵ Zo werd Frankrijk in de partijrede van 1935 door ds. Kersten 'een rietstaf' genoemd 'die de hand doorboort'.¹⁵⁶ Kersten betoogde dat Nederland altijd verkeerd was uitgekomen als het vertrouwdde op Frankrijk. Frankrijk was de exporteur van de godonterende verlichting en de personificatie

154. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 176; NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H. Archief P. van der Meulen nr. 304: Knipsel met pen gedateerd October 1939 'Wat zal het ook nu zijn?' Artikel is vermoedelijk afkomstig uit *De Banier* en de schrijver was naar alle waarschijnlijkheid ds. G.H. Kersten (andere artikelen in mapje komen uit *De Banier* en zijn van de hand van ds. Kersten. Artikel werd geschreven naar aanleiding van de Duitse inval in Polen. 'Het komt ons voor, dat met name de Engelsche politiek zich te richten hebbe op bewaring van de overblijfselen der Hervorming in Europa. Daartoe zou het den vrede en vriendschap met Duitschland moeten zoeken. Engeland en Duitschland zijn, hoezeer ook ontaard, krachtens historie Protestantsche landen. Niet het Roomsche Frankrijk, waar het bloed der Huguenoten om wrake roept, zij Englands voornaamste vriend.'; 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 6 december 1923. In dit artikel werd verzucht dat er nergens meer een Willem van Oranje of een Oliver Cromwell regeert die nog met God en Zijn gebod rekening houdt; 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 27 maart 1924. 'Wij zien daarin een teken van den tijdgeest en betreuren het ten zeerste voor Engeland, dat andere volken gaat volgen in het schandelijk ootereen van Gods heiligen dag. Wij beschouwen dit als een veeg teeken voor genoemd land, van meening als wij zijn, dat het zijn welvaart voor een niet gering deel had te danken aan de stipte handhaving van Gods dag, waarin het eeuwen achtereen andere landen heeft beschaamd.'; 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 31 januari 1936. Naar aanleiding van de dood van koning George V van Engeland en de daarop volgende troonsbestijging van koning Edward VIII, die in de Privy Council een eed moest afleggen dat hij een gelovig protestant is en dat hij het protestantisme zou beschermen, komt de waardering van Engeland als protestantse natie duidelijk naar voren. 'Het ware te wenschen, dat elke Koning zulk eene belofte moest afleggen en nog meer dat hij ze bij zijne regeering getrouw nakwam.'

155. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 29 maart 1935.

156. Partijrede van 7 februari 1935, 'Zijn hout en zijn stok' zoals gepubliceerd in *Hoort de roede (deel I); Partijredes uitgesproken door ds. G.H. Kersten op Algemene (jaar)vergaderingen van de Staatkundig Gereformeerde Partij in de periode 1926-1936* (1980 z.p.).

van de revolutie die tegen God en gezag opstaat.¹⁵⁷ Duitsland daarentegen was het land waar de Reformatie begon en het protestantisme nog een belangrijke plaats innam.¹⁵⁸

In *De Wekker* werd het verschil in waardering voor de Europese grootmachten fraai geïllustreerd aan de hand van een karakterisering van de diverse naties. De Fransen werden neergezet als revolutionaire schreeuwers, terwijl de Engelsen een meer nuchtere blik hadden. De Duitsers waren gemoedsmensen met een neiging naar pantheïstische mystiek.¹⁵⁹ Het denken in categorieën als volksaard was op zichzelf genomen ook een typisch verschijnsel uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Zo typeerde *De Vaandrager* de Duitser als een ‘massamensch, die gaarne in rijen van vier marcheert’.¹⁶⁰

Ondanks de enigszins isolationistische neigingen van bevindelijk gereformeerden stond begin jaren dertig in het kerkelijk blad van de Gereformeerde Gemeenten, *De Saambinder*, een overzicht van de gaven die door de lezers waren overgemaakt voor de gereformeerden in Elberfeld-Barmen bij Wuppertal. Ds. W. den Hengst riep in 1923 op tot het inzamelen van geld om de geloofsbroeders aan de andere kant van de grens bij te staan in de economische crisis die was uitgebroken door de Franse bezetting van het Ruhrgebied en door de hyperinflatie. Hij wees op ‘het geweldige drama, dat ginds wordt afgespeeld. Op de neertrapping en uitmergeling dier nijvere natie, die ondanks den onvermoeiden arbeid, dien zij presteert, niet bij machte is in eigen onderhoud te voorzien. Door de afpersing van den overwinnaar, die haar levenskracht verbruikt. (...) Thans rinkelt ook daar de sabel der onderdrukker, trilt ook daar de rijzweep in der Fransozen vuist.’¹⁶¹ In december 1923 merkte ds. Den Hengst in de rubriek ‘De nood in Duitsland’ op

157. ‘Kroniek’, *De Banier*, oktober 1922. ‘Hoort Frankrijks minister-president spottend in hemeltergende taal antwoorden op den vraag wat hij doen zou als over acht dagen de wereld verging. “Leve het einde der wereld! Want op dien dag zal ik het met Lloyd George eens zijn over het uitstel aan Duitsland van het totaal zijner schulden! Persoonlijk ben ik besloten mij tot het einde toe te vermaken. Elken avond zal er bal en cottillon zijn in het Elysée; de champagne zal stroomen; de hoofden zullen dermate op hol zijn, dat niemand onder ons het oogenblik zal bemerken, waarop hij uit deze uitnemende wereld naar een betere zal overgaan.” Vreeselijke woorden, die een pedant vormen met het enkele jaren geleden door Viviani uitgesprokene: “De lichten des hemels zijn gedooft en zij zullen niet meer ontstoken worden.” De leiders dezes volks zijn verleiders en door hen geleid gaat het Fransche volk een donkere toekomst tegen.’; ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 30 augustus 1923. ‘Van den verderfgelijken invloed van Fransche materialisten en encyclopaedisten als Voltaire, Rousseau, Helvetius en Diderot bevrijd.’; ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 6 december 1923. ‘Professor Bolland toont in zijn geschrift over de vrijmetselarij zakelijk aan, dat het geheime genootschap der vrij-metselaars krachtig heeft mede gewerkt aan het ontstaan van de Fransche revolutie. Ongetwijfeld heeft de gestaãge propaganda van het genoemde genootschap van de theorieën van ongelooft en revolutie mede den weg gebaand tot de omwenteling, die een goede eeuw geleden in de staatkunde en in het leven der volkeren heeft plaats gegrepen.’

158. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 2 augustus 1923. ‘Moge God Zich erbarmen over het land, waarin eenmaal een Luther woonde en waaruit het leerboek der vaderen, de Heidelbergse Catechismus, afkomstig is.’; Ibidem, 6 december 1923. ‘Want dat Rome werkt, hard werkt in het Protestantsche Duitsland om het daar verloren terrein te herwinnen, dat staat wel vast (...)’

159. ‘Christuskruis en Hakenkruis’, *De Wekker*, 28 juli 1933.

160. ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 2 mei 1934.

161. ‘De nood in Duitsland’, *De Saambinder*, 22 februari 1923.

dat 'de moed herleeft (...) in het hart van dit energieke volk'.¹⁶² Er zijn dan al vele duizenden guldens ingezameld voor de noodlijdende gemeente van Elberfeld. In een meditatie over Zacharia 5:3 in *De Saambinder* werd geschreven dat Frankrijk zich er niet om bekommerde dat 'Duitschland aan den rand des afgronds wordt gebracht'. 'Of het zwaar bezochte volk hongert van armoede en tot wanhoop wordt gedreven' was de Fransen om het even.¹⁶³ Op 11 februari 1932 stond in de meditatie 'Te lang geweest?' over Zacharia 7:3b: 'Duitschland zinkt zieltoegend ineen onder de misschien door angst ingegeven wreede afpersing vooral van Frankrijk.' Het is duidelijk dat de scribenten het niet begrepen hadden op Frankrijk en dat men in principe – of uit principe? – positief tegenover Duitsland stond. In *Luctor et Emergo* kwam Frankrijk er meestentijds ook maar bekaaid af. De buitenlandse politiek van Frankrijk kon niet op bijval rekenen. 'De haat tegen Duitschland zit er ingebrand, en indien de haan van Frankrijk niet kan koning kraaien is 't Fransche volk niet voldaan.'¹⁶⁴ De bezetting van het Ruhrgebied door de Fransen werd eveneens afgewezen.¹⁶⁵

Een bijzonder pregnant voorbeeld van de appreciatie van Duitsland boven Frankrijk in bevindelijk gereformeerde kring is van veel eerdere datum en gaf ds. C. van den Oever, predikant van de gereformeerde gemeente onder het kruis te Rotterdam, in de herfst van 1870 en het voorjaar van 1871. Hoewel het buiten de beschreven periode valt, is het voorbeeld te mooi om het niet te noemen, bovendien werd het werk van Van den Oever ook in het Interbellum uitgegeven¹⁶⁶ en gelezen, zodat het deel uitmaakte van de buitenlandse oriëntatie van bevindelijk gereformeerden in de jaren twintig en dertig. Van den Oever schreef brieven aan de koning en koningin van Pruisen waarin hij een Pruisische overwinning voorspelde. Van den Oever deed dit in de wetenschap dat de koning van Pruisen en hij 'te zamen onderdanen zijn van dien grooten Koning, Die eens al Zijne en onze vijanden heeft overwonnen op het bloedig slagveld van Golgotha!'¹⁶⁷ Met betrekking tot het verloop van de strijd schreef hij aan de Pruisische koningin het volgende: 'Zijne Majesteit heeft nu al reeds vele steden ten onder gebragt, en bezetting daarin gelegd. Doch is nu ook gekomen aan die vaste en sterke stad, waarop de vijanden zoo roemen! En zeggen: hij zal hier niet inkomen. Doch ik zag, en dacht, de koning is geen vreemdeling van God, en zal welligt in zijn harte roepen: Wie zal ons voeren in die vaste stad, "in Parijs!" de hoofdstad van Frankrijk? Zult Gij 't niet zijn, o God? In deze gedachte riep mijn harte hem toe:

162. Ibidem, 27 december 1923.

163. 'De vloek over het gansche land', *De Saambinder*, 22 oktober 1931.

164. 'Kroniek', *Luctor et Emergo*, 8 juli 1924.

165. Ibidem, 29 september 1926.

166. Door uitgeverij J.P. v.d. Tol uit Nieuw-Beijerland.

167. Van den Oever, 'Brief aan Z.M. den Koning van Pruisen' in: Van den Oever, *Predicaties en geschriften* deel 5, 351. 'En hoewel wij in dezen voor en door Hem één zijn, zoo heeft het Hem behaagd, om op deze aarde U als Koning te stellen, tot een hoofd en gebieder van een talrijk en zeer machtig volk, en mij om Zijn duur gekochte volk te leeren, te leiden en te weiden. Doch hoe verschillend ook in het uitwendige, geloof ik nochtans, dat wij broeders zijn in JEZUS CHRISTUS, Die ons met Zijn bloed heeft gekocht.'

Ja! Ja! Koning, God zal dat doen; Die zal er u in leiden, gij zult ook uw schoen op dat fransche Edom werpen. Dat broeinst van alle zonden en goddeloosheid! Die pest, en verderf van gansch Europa, zal God uitroeien!¹⁶⁸ In zijn brief aan zijne majesteit de keizer van Duitsland en koning van Pruisen van maart 1871 feliciteerde Van den Oever Wilhelm I met zijn overwinning op Frankrijk en hij vergeleek deze historische overwinning met die van Debora op Sisera en die van David op ‘den trotschen Goliath’.¹⁶⁹

Ds. C. van den Oever

Van den Oever onderbouwde zijn vergelijking tussen Frankrijk en Edom op de volgende wijze: ‘L.i. zaterdagnacht, den 8 Oct. 1870 werd ik verwaardigd om op de knieën mijn Verbonds GOD! In CHRISTUS, te smeeken voor ons Land en Volk. Doch inzonderheid ook voor het “rondom Parijs” liggende heirleger der Pruisen. Toen werd mij door Gods Geest onder de aandacht gebracht, hoe Koning David eens in het Land van Edom (nakomelingen van Ezau, Jakobs broeder) vele steden had overwonnen en bezettingen in die steden had gelegd, maar kwam eindelijk voor die groote en bijna onoverwinnelijke stad “Bosra!” de hoofdstad van Edom. Toen riep David uit: Wie zal mij voeren in een vaste stad? Wie zal mij leiden in Edom?! Doch in, en door het geloof versterkt!! Zegt hij: Zult Gij ‘t niet zijn o GOD?! Toen werd ik met mijne gedachte verplaatst voor Parijs, toen zag ik de nauwe overeenkomst van Edom met Frankrijk. Het Fransche volk in oorspronk zijn in zekere betrekking ook broeders in Europa. Dewijl zij ook de naam van christenen dragen. Doch gelijk de Edomieten, Israël (hun broeders) trotsch! valsch en moorddadig behandelden en Israël veel moeite aandeden; alzoo heeft de Fransche natie ook hunne broeders, (of liever naburen) dikwijls trotsch! valsch en moorddadig behandeld, en zeer veel moeite aangedaan; wie schrikt niet van die Barthloméusnacht? Wie gedenkt niet met siddering aan 1811, 12, 13? En zie nu gebruikt de HEERE een andere David! (nam.) den koning van Pruisen! om dat Fransche Edom ten onder te brengen en uit te roeijen.’ Bron: C. van den Oever, ‘Brief aan H.M. de Koningin van Pruisen, door C. van den Oever Pred. Bij de Ger. Gem. onder ‘t Kruis te Rotterdam (Rotterdam juli 1870).’ Bron: Van den Oever, *Predicaties en geschriften* deel 5, 358, 359.

Dat de voorkeur voor Duitsland breder leefde onder de Nederlandse protestanten bleek uit het feit dat de irenisch hervormde predikant A.W. Bronsveld in zijn blad *Stemmen voor Waarheid en Vrede* in 1870 en 1871 eenzelfde geluid liet horen. Bronsveld verwierp weliswaar het militarisme en de expansionistische politiek

168. Van den Oever, ‘Brief aan H.M. de Koningin van Pruisen’ in: *Ibidem*, 358/359.

169. Van den Oever, ‘Brief aan Z.M. den Keizer van Deutschland en Koning van Pruisen’ in: *Ibidem*, 361-373.

van Duitsland, maar verkoos Duitsland toch verre boven Frankrijk. Frankrijk was voor hem een tweekoppig monster dat het roomse ultramontanisme en de erfenis van de Franse Revolutie in zich verenigde. Tegenover het zedeloze en verdorven Frankrijk was de keus voor het protestantse Duitse broedervolk snel gemaakt.¹⁷⁰

Ook de christelijke gereformeerde ds. H. Janssen, predikant te Den Haag en lange tijd vlootpredikant, ontkwam niet aan een pro-Duitse houding. Als scribent voor *Luctor et Emergo*, het blad van de jongelingsverenigingen van de Christelijke Gereformeerde Kerk, stak hij zijn voorkeur voor Duitsland niet onder stoelen of banken. In 1932 schreef hij dat de Nederlanders zich aan Duitsland verwant voelden en dat de Duitsers onafgebroken goede burens waren geweest. Hij stelde dat onder de oudere christelijke gereformeerden velen keizer Wilhelm I hebben bewonderd en dat er ‘vanaf den kansel om Gods zegen over de Duitse wapenen gebeden’ was in de oorlog van 1870/1871. Bij herhaling beweerde Janssen dat de monarchie in Duitsland hersteld zou worden.¹⁷¹ Bovendien veronderstelde hij dat bijna allen tijdens de Grote Oorlog sympathiek tegenover Duitsland gestaan hadden, al ware het dat Duitsland op ‘brute wijze het volkenrecht had geschonden’ door België onder de voet te lopen.¹⁷²

Janssen over Duitsland: ‘Het ideaal van Bismarck [Duitsland als eenheidsstaat] is in het Derde Rijk volkomen vervuld, alleen de keizer ontbreekt nog. Maar die komt wel, wanneer men alles voor zijn ontvangst en kroning gereed heeft. (...) En dan komt de keizer; en het Romeinsche rijk, dat Duitschlands laatste keizer voor oogen gestaan heeft, wordt dan in een vorm gepast voor onze 20ste eeuw. Wie die keizer wezen zal, doet niets ter zake. ‘t Kan Hitler zijn of een Hohenzollern, of een Wittelsbacher, niemand kan dit alles nog voorspellen.’ En: ‘Kroniek’, *Luctor et Emergo*, 15 februari 1928. De bondsvoorzitter stelde naar aanleiding van de verkiezingen in Duitsland dat het nog niet duidelijk was of links of rechts de verkiezingen zou gaan winnen, maar dat het duidelijk was dat: ‘t mag nog eenige jaren duren, maar Duitschland krijgt weer een keizer: een Hohenzollern of Wittelsbacher, een protestant of een katholiek’; *Ibidem*, 9 juni 1932. Naar aanleiding van de ontbinding van het kabinet-Brüning: ‘Duitschland is op weg naar de afschaffing van de republiek en de herstelling van het Keizerrijk. En men zal het van buiten af niet kunnen verhinderen. De republiek is het Duitse volk door de Socialisten opgelegd, maar in de ziel van het volk leeft de monarchie.’ Bron: ‘Kerk en staat’, *De Wekker*, 21 april 1933.

In Janssens bijdragen aan het kerkelijke blad van de Christelijke Gereformeerde Kerk, *De Wekker*, bleek, soms tot ergernis van de lezers,¹⁷³ eveneens zijn voorliefde voor Duitsland. Janssen was tot 1940 de vaste auteur van de rubriek *Kerk*

170. De Graaf, ‘Franse Revolutie’, 201/202.

171. Zie bijvoorbeeld: ‘Kerk en staat’, *De Wekker*, 21 april 1933.

172. ‘Adolf Hitler I’, *Luctor et Emergo*, 4 februari 1932.

173. ‘Oratio pro domo’, *De Wekker*, 14 juni 1935.

en Staat en bezocht veelvuldig theologische conferenties in Duitsland, waarover hij opgetogen reisverslagen schreef. Dit zette hij ook na de machtsovername in 1933 voort.¹⁷⁴ Janssens visie op de internationale politiek was niet altijd even navolgbaar. Zo was hij niet onder de indruk van de verontwaardiging van Engeland over de bezetting van Abessinië door Italië. De Engelse verontwaardiging was in zijn ogen hypocriet omdat de Engelsen in Transvaal hetzelfde hadden gedaan.¹⁷⁵ Met betrekking tot de toenadering van Engeland ten opzichte van Frankrijk had hij zo zijn twijfels. Hij schreef dat de buitenlandse politiek van Engeland ‘een weinig onbegrijpelijk’ was en hij vroeg zich af wat Engeland toch in Frankrijk zag. Volgens Janssen was Frankrijk erg onstabiel en stond een arbeidersrevolutie op punt van uitbreken. Janssen begreep de oproep van de Engelse krant *The Times* wel dat Engeland meertoenadering tot Duitsland moest zoeken. Verder noemde hij Roosevelt een president met ‘dictatoriale allures’ en stelde hij niet goed hoogte te kunnen krijgen van zijn politiek. Wel vermeldde hij dat Roosevelt soms werd verdacht van communistische sympathieën.¹⁷⁶

Dit alles betekende echter niet dat Duitsland kritiekloos werd bejegend. Ook Duitsland was een toonbeeld van afval van de ware dienst aan God. In Duitsland had het rationalisme het geloof van Luther¹⁷⁷ vervangen en de desastreuze gevolgen waren dan ook niet uitgebleven. ‘Welk een droeve geest er onder het volk, dat eenmaal een Luther voortbracht, thans heerscht. (...) De H. Schrift is al sedert lang in tal van gezinnen verdwenen. Schrijvers, als Goethe en Schiller, Heine en Lessing, Hegel en Schopenhauer, Marx en Strausz en zoo vele anderen, die de autoriteit van Gods Woord naar omlaag haalden, namen er de plaats van in. De Duitse universiteiten werden veelal kweekplaatsen voor het ongeloof, en zoo werd het volk in breede lagen opgevoed in den geest van het volslagen atheïsme.’¹⁷⁸

Op 8 mei 1924 werd naar aanleiding van een wel heel tumultueuze Rijksdagvergadering, waarin communisten en nationalistten elkaar het spreken onmogelijk maakten, het volgende in *De Banier* geschreven: ‘En dit alles valt voor in het land, waarin Kant en Hegel, Fichte en Schiller en zoo vele anderen den lof der zuivere rede bezongen hebben en de schoonste triumpfen voor de menschheid hebben voorspeld, indien de menschelijke rede, ontdaan van alle boeien, slechts als soevereine Heerscheresse en Leidsvrouw gevolgd werd. Wij zien hier duidelijk tot welk een chaos in Staat en Maatschappij men komt, indien de beginselen der Revolutie “geen God en geen meester”, “de mensch zijn eigen heer” gaan heerschen. Men heeft dan

174. Zie bijvoorbeeld: ‘Reisindrukken I’, *De Wekker*, 16 juli 1937. Janssen vertelde dat op reis door Duitsland hem opviel dat het economisch steeds beter gaat met Duitsland. Verder roemde hij het feit dat een groot deel van de bevolking vlijtig werkt op het land. Janssen verheerlijkte daarmee het boerenbestaan en moedigde aan dat ook vrouwen en meisjes op het land werkzaam zijn en het werk niet overgelaten moet worden aan machines. Verder was hij bijzonder onder de indruk van de orde in Duitsland, tot in het zaaiplan van de boeren toe. Wat betreft orde stelde Janssen Duitsland ten voorbeeld aan Nederland.

175. ‘Kerk en staat’, *De Wekker*, 3 september 1937; Ibidem, 29 april 1938.

176. Ibidem, 15 oktober 1937.

177. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 30 oktober 1924.

178. Ibidem, 24 mei 1928.

in Duitschland de rede tot schutpatronesse verheven en zie hier de uitkomst: eene verwarring zonder wedergade. Men geraakt in een doolhof, waaruit schier straks niemand meer den uitweg kan vinden. En niet alleen in Duitschland, maar ook in Rusland stellig niet minder plukt men de wrange vruchten van den zoogenaamden vrijheidsboom. Ja, in dat land voornamelijk.¹⁷⁹ Toch moeten we wel bedenken dat soortgelijke kritiek ook geuit werd ten opzichte van eigen land en volk. Kersten en Zandt zegden het Nederlandse volk meer dan eens Gods oordelen aan omdat ook in het Koninkrijk der Nederlanden het pad der vaderen was verlaten en de menselijke rede werd aanbeden.¹⁸⁰

De Gouden Eeuw was voor veel bevindelijken het referentiekader. Ds. Kersten had een bijna zeventiende-eeuws wereldbeeld¹⁸¹ wat betreft de verhouding tussen staat en kerk¹⁸² en ook zijn visie op het onderwijs werd gestempeld door die tijd.¹⁸³ Kerstens wereldbeeld wat betreft internationale politiek was aan dezelfde periode ontleend.¹⁸⁴ Zijn perceptie van Duitsland was vooral romantisch van aard en hij zag in Duitsland een protestantse natie die door een expansionistisch Frankrijk werd geknecht. Zo meldde *De Banier* op 10 september 1925 dat een Franse minister in een openingsrede op een pacifistisch congres had beweerd dat Frankrijk 'immer den vrede en de gerechtigheid had voorgestaan'. De schrijver voegde daar schamper aan toe: 'Het was maar goed, dat hij daarbij geen melding maakte van Lodewijk XIV noch van die Napoleon.' Terwijl de laatste staaltjes van expansionisme (Pruisisch-Deense Oorlog van 1864, Pruisisch-Oostenrijkse Oorlog van 1866, Frans-Duitse Oorlog van 1870-1871 en de Eerste Wereldoorlog 1914-1918) door Pruisen en het wilhelminische Duitsland waren geleverd en niet door Frankrijk. Wellicht had deze merkwaardige internationale politieke perceptie ook te maken met het feit dat de laatste bezetting van Nederland door een buitenlandse mogendheid de Franse bezetting van 1795 tot 1813 was geweest. Dit zou bijvoorbeeld kunnen blijken uit het volgende uit *De Banier* afkomstige citaat naar aanleiding van een Franse afgevaardigde die de vredelievendheid van Frankrijk

179. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 8 mei 1924.

180. Zie bijvoorbeeld de partijredenen van ds. Kersten eind jaren twintig en jaren dertig zoals uitgegeven in: *Hoort de roede*.

181. Van der Schans, *Kuyper en Kersten*, 97.

182. Fieret, 'Geen water bij de wijn', 130; Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 178.

183. Schipper, 'Ds. G.H. Kersten en het onderwijs', 253.

184. Een treffende illustratie van het zeventiende-eeuwse wereldbeeld van ds. G.H. Kersten is te vinden in 'Begrooting van defensie; Aanmerkelijke verbetering; Rede Ds. Kersten', *De Banier*: 8 december 1937. Kersten riep het kabinet-Colijn op meer werk te maken van 's lands verdediging. Hij constateerde dat het kabinet eindelijk de uitgaven voor de defensie had verhoogd. De parallel werd getrokken tussen 1672 en de situatie die destijds dreigde. Kersten hekelde het pacifisme van met name Kamerlid Van Houten (Chr. Dem. Unie), eveneens werd de roomse inmenging in de defensie bekritiseerd. Opmerkelijk is wel dat Kersten de Duitse dreiging in het geheel niet noemde, er zelfs niet indirect naar verwees, terwijl hij wel Japan en België (sic) noemde! 'Of zouden wij, als b.v. Japan het oog op onze Indiën sloeg, maar moeten zeggen: "Als 't U blijft, wilt ge er soms de West ook nog bij hebben?" Of als b.v. België belust wordt op de Schelde, zouden wij dan maar van al onze rechten moeten afstaan, onze groote handelssteden tot den ondergang doemen en vragen, of onze naburen er misschien Zeeuwsch-Vlaanderen nog bij begeeren? Dat leert ons Gods Woord nergens, ook niet in de tekst dien de heer Van Hout aanhaalde.'; Van der Schans, *Kuyper en Kersten*, 97.

benadrukte tijdens een conferentie. ‘Zag hij [de Franse afgevaardigde Painlevé] op Frankrijk hij had alle moed, want dat land had eene “eeuwenoude traditie om te bevrijden en verzoenen.” Men moet toch maar durven! De Fransche inval van 1672 in ons land, de geweldige Napoleontische oorlogen en nog zoo vele anderen zag Painlevé daarbij over het hoofd.’¹⁸⁵

Kerstens biograaf, M. Golverdingen, merkt met gevoel voor understatement op dat Kerstens visie op de internationale politiek zeker niet het sterkste punt in zijn optreden was.¹⁸⁶ Opmerkelijk is wel dat in *De Banier* de analyses van de interne ontwikkelingen binnen Duitsland vaak scherp en adequaat waren, terwijl de internationale politieke inschatting weinig realistisch aandoet. Zo werd in de jaren twintig en begin jaren dertig in het ‘Buitenlandsch Overzicht’ keer op keer aandacht gevraagd voor de interne verdeeldheid in Duitsland en werden de tegenstellingen tussen nationalisten en communisten duidelijk uitgelegd. Ook de interne zwakte van de Weimarrepubliek, de rechtse sympathieën van het leger en de onevenwichtige constitutionele verhoudingen werden helder en ter zake kundig uiteengezet.¹⁸⁷ Bovendien begrepen de leidslieden van de SGP heel goed dat de geschiedenis van de twintigste eeuw voor een belangrijk deel door Duitsland bepaald zou worden. ‘Evenwel is het niet alleen voor Duitschland maar ook voor gansch de wereld van groote beteekenis, wie Duitschland zullen regeeren en overeenkomstig welke beginselen de regeerders zullen regeeren.’¹⁸⁸

185. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 8 oktober 1925.

186. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 178.

187. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 1 november 1923. ‘Alleen kunnen wij wel met zekerheid vaststellen, dat de troepen van de Rijksweer, daar deze rechts-gezind moeten zijn, veel liever tegen het roode Saksen dan tegen het rechtse Beieren zullen optreden.’

188. *Ibidem*, 9 oktober 1924.

De nieuwe orde

4.1 *Fascisme en nationaalsocialisme*

De begrippen fascisme en nationaalsocialisme vragen om een definitie. In deze studie worden de begrippen fascisme en nationaalsocialisme niet streng van elkaar onderscheiden. Hoewel beide begrippen niet geheel synoniem zijn, is de overlap tussen beide begrippen wel zo groot dat ze in veel gevallen door elkaar gebruikt kunnen worden. Het nationaalsocialisme is als een Duitse variant op het van oorsprong Italiaanse fascisme te beschouwen. Het nationaalsocialisme is, in tegenstelling tot het fascisme, expliciet racistisch. Legt het fascisme vooral de nadruk op het sterke staatsgezag, het nationaalsocialisme benadrukt vooral de zuiverheid van het ras.¹ De door mij gebruikte bronnen maken lang niet altijd onderscheid tussen beide begrippen en gebruiken geregeld het begrip fascisme als containerbegrip ook wanneer zij het nationaalsocialisme bedoelen. De verwarring met betrekking tot beide begrippen bestond in de jaren dertig eveneens. Op de vraag of fascisme en nationaalsocialisme als synoniemen beschouwd mogen worden antwoordde de NSB in 1933 in een officiële publicatie: ‘Of onze beweging ‘nationaal-socialistisch’ of ‘fascistisch’ héét, is in wezen onverschillig. Het gaat niet om de vlag, maar om de lading, niet om den naam maar om de beginselen. Wij imiteren niet het Duitsch Nationaal-Socialisme (we zijn b.v. niet anti-semietisch), en importeeren niet kant en klaar het Italiaansche fascisme (we zweren b.v. geen eed van trouw aan een ‘duce’) maar we streven er naar de groote beginselen en de hervormingsgedachten, die beide bewegingen gemeen hebben, – voorzoover deze kunnen leiden tot een krachtigen Nederlandschen staat, – in *Nederlandschen*, d.w.z. in onzen eigen nationalen geest te verwerkelijken.² Mussert zag het Duitse nationaalsocialisme en het Italiaanse fascisme als varianten van ‘het generieke fenomeen fascisme’. Binnen het fascisme is het nationaalsocialisme te beschouwen als de meest radicale vorm van fascisme.³

De beschrijving van het fascisme en het nationaalsocialisme is lastig omdat zij geen ideologieën zijn zoals de andere ‘ismen’ die in de negentiende eeuw ontstonden. Deze ‘ismen’, zoals conservatisme, liberalisme, socialisme en communisme, zijn coherente wereldbeschouwingen. Zij kennen theoretische en filosofische argumentaties. De beide ‘ismen’ uit de twintigste eeuw, fascisme en nationaalsocialisme, zijn daarentegen niet of nauwelijks intellectueel onderbouwd.⁴ Fascistische leiders zagen zichzelf als profeten van een idee of *Weltanschauung*, maar die idee

1. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 35.

2. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 24.

3. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 29.

4. Paxton, *The anatomy of fascism*, 16, 214.

was meer gevoelsmatig dan theoretisch. 'Fascist leaders made no secret of having no program.'⁵ Het woord fascisme geeft bovendien geen aanwijzing over de inhoud van de fascistische ideologie. 'Der aus dem italienischen Wort für Bund –*fascio* – abgeleitete Begriff Faschismus is gewissermaßen inhaltsleer. Er sagt so gut wie nichts über das Wesen

Benito Mussolini

dessen aus, was faschistisch ist oder sein soll.' Daar komt nog bij dat voornamelijk door de tegenstanders van het fascisme werd bepaald wat nu het wezen van het fascisme uitmaakt. Het waren juist de tegenstanders die zich, in tegenstelling tot de fascistische zelf, bezighielden met de theoretische onderbouwing van het fascisme.⁶ Dit gebrek aan programmatische onderbouwing van de fascistische politiek werd opgevuld door 'the leaders mystical union with the historic destiny of his people' en de hang naar actie.⁷ Mussolini benadrukte dat het fascisme geen partij maar een beweging was. Voor Mussolini stond een partij gelijk aan 'een museum van dogma's en onsterfelijke beginselen'. Het fascisme was bijzonder pragmatisch en derhalve erg flexibel. Die ideologische flexibiliteit maakte het voor fascistische bewegingen betrekkelijk eenvoudig om effectief te anticiperen op actuele ontwikkelingen.⁸ Walther Hofer wijst er in zijn bronnenpublicatie op dat Hitler er niet in slaagde om op ordelijke wijze een beroep te leren of iets systematisch te doordenken dan wel een eenmaal begonnen project te voltooien. Hitlers denken ontbeerde systematische analyse als gevolg van eclectische zelfstudie. Hofer stelt dat dit het latere denken en handelen van Hitler en zijn partij zou blijven kenmerken.⁹

Het verschil tussen de oudere ideologieën en de ideologie van het fascisme is dat de eerste ontstonden in een tijd dat politiek nog een zaak was van gedistingeerde heren. Deze geleerde en beter gesitueerde heren hadden voldoende tijd en niveau om filosofische debatten met elkaar te voeren en politieke ideeën tot een coherent ideologisch systeem te smeden.¹⁰ Kiezers en gekozenen spraken dezelfde taal omdat zij vanwege het censuskiesrecht uit dezelfde sociale milieus afkomstig waren.¹¹ Fascisme daarentegen is een ideologie die ontstond in een tijd dat poli-

5. Ibidem, 17.

6. Wippermann, *Faschismus*, 7.

7. Paxton, *The anatomy of fascism*, 15, 17.

8. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 47.

9. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 10.

10. Paxton, *The anatomy of fascism*, 43.

11. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 98.

Adolf Hitler

tiek al gepopulariseerd was tot massapolitiek. 'Unlike conservatives and cautious liberals, fascists never wanted to keep the masses out of politics. They wanted to enlist, discipline, and energize them.'¹² Van het fascisme ging een geweldige wervende en disciplinerende kracht uit voor de ongeordende massa en vormde daarmee een alternatief voor zowel het liberalisme als het socialisme/communisme. Het fascisme is vooral een 'politischer Kampfbegriff'.¹³ Fascisme is dus niet alleen een ideologie, het is ook een methode van mobilisatie van de massa. Adolf Hitler was zich er terdege van bewust dat de massa het best met emotie te mobiliseren viel. De meest krachtige te mobiliseren emotie is die van de haat, zo schrijft

hij in zijn boek *Mein Kampf*. In redevoeringen moest het niet zozeer draaien om ratio als wel om gevoel. De massa is dom en amorf en alleen te begeesteren met het grootse gebaar. Hitler heeft het in dit verband over 'beseelende Fanatismus' en 'vorwärtsjagende Hysterie' en schrijft: 'Wer die breite Masse gewinnen will, muß den Schlüssel kennen, der das Tor zu ihrem Herzen öffnet. Es heißt nicht Objektivität, also Schwäche, sondern Wille und Kraft.'¹⁴

In het fascisme ging het niet zozeer om de juistheid van zijn vooronderstellingen als wel om de wijze waarop het fascisme inspeelde op de gevoelens van de massa door middel van rituelen, retoriek en zorgvuldig voorbereide massabetogingen.¹⁵ Voor het fascisme is de verpakking minstens zo belangrijk als de inhoud van zijn boodschap. 'Fascism's deliberate replacement of reasoned debate with immediate sensual experience transformed politics (...) into aesthetics. And the ultimate fascist aesthetic experience (...) was war.'¹⁶ De ideologische onbelijndheid van het fascisme impliceerde dat fascistische politieke programma's, voor zover aanwezig, een vloeibaar karakter hadden. De louter instrumentele opvatting van waarheid door de fascisten betekende dat bij een programmatische verandering geen theo-

12. Paxton, *The anatomy of fascism*, 43.

13. Wippermann, *Faschismus*, 8.

14. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 20/21; Weissmann, *Faschismus*, 25. Weissmann stelt dat het fascisme vooral een 'Verachtung der modernen Demokratie' is die zich kenmerkt door 'Hochschätzung irrationaler Antriebe im Seelenleben der Masse, der vorwärtstreibenden Kraft spontan entstehender, kollektiver Mythen, der Erziehungsmacht direkter Aktion.'

15. Paxton, *The anatomy of fascism*, 16.

16. *Ibidem*, 17.

retische rechtvaardiging benodigd werd. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het communisme. Stalin liet bij iedere aanpassing van de partijlijn een theoretische onderbouwing schrijven om te bewijzen dat de nieuwe lijn in overeenstemming was met de principes van Marx en Lenin. ‘Hitler and Mussolini never bothered with any such theoretical justification.’¹⁷ Zij kwamen veelal niet verder dan enkele algemeenheden. Adolf Hitler verwoordde de inhoud van zijn ideologie als volgt: ‘Der Kampf ist der Vater aller Dinge, die Tugend ist eine Angelegenheit des Blutes, Führertum ist primär und entscheidend.’ Dit is de kern van de nationaalsocialistische ‘dogmatiek’.¹⁸ Het gebrek aan theoretische onderbouwing zorgde er ook voor dat het fascisme niet in staat bleek om een internationaal standaardwerk over de leer van het fascisme voort te brengen. Fascisme was vooral nationaal bepaald en kon per land verschillen. In die zin was fascisme niet zo’n succesvol exportartikel als bijvoorbeeld het communisme.¹⁹

Een ander probleem met betrekking tot de beschrijving van het fascisme dat zich voordoet is de discrepantie tussen de woorden en de daden van fascistische regimes. Daarom is het van belang om het fascisme niet in de eerste plaats te beoordelen op basis van zijn woorden, maar veelmeer te kijken naar de acties van fascistische regeringen. De ware inhoud van het fascisme was te zien in het functioneren van fascistische machtsapparaten.²⁰

Nadat Paxton de diverse stadia van fascistische ontwikkeling beschreven heeft en niet alleen de woorden, maar vooral ook de daden van fascistische bestudeerd heeft, komt hij tot de volgende definitie van fascisme: ‘Fascism may be defined as a form of political behavior marked by obsessive preoccupation with community decline, humiliation, or victimhood and by compensatory cults of unity, energy and purity, in which a mass-based party of committed nationalist militants, working in uneasy but effective collaboration with traditional elites, abandons democratic liberties and pursues with redemptive violence and without ethical or legal restraints goals of internal cleansing and external expansion.’ Bron: Paxton, *The anatomy of fascism*, 218.

Het fascisme kan ook gekarakteriseerd worden als ‘de extreme uitingen van alledaagse, “normale” verschijnselen, de uitwassen van het gewone en banale’.²¹ Het fascisme is dan vooral een variant op de grotemannenpolitiek van de jaren twintig en dertig en een crisisverschijnsel.²² De verschijningsvorm van fascisme en nazisme was die van ‘moderne, jonge en dynamische bewegingen’ die tegelijkertijd

17. Ibidem, 18.

18. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 17.

19. Paxton, *The anatomy of fascism*, 20.

20. Ibidem, 14.

21. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 9.

22. Ibidem, 10.

sterk op het verleden gericht waren.²³ ‘Fascisme en nazisme waren de rebellie van de horden, de opstand van vereenzaamde, bange, massamensen in een moderne, zakelijke wereld zonder geloof. Het fascisme en het nazisme boden een uitlaatklep voor hartstochtelijke gevoelens van liefde – voor volk en vaderland – en voor haat: tegen de Joden, tegen de roden en het bestaande verrotte bestel waarin de democratie de heerschappij van de middelmaat was.’²⁴ Door de ‘gecompliceerde gemechaniseerde maatschappij’ trad vervreemding op bij de kleine burgerij en dit vormde een voedingsbodem voor rechtsextremisme.²⁵ Het fascisme bood een alternatieve vorm van moderniteit tegenover links en rechts. Het fascisme wenste een nieuwe orde te creëren in de vorm van een *Volksgemeinschaft* met totalitaire trekken en een corporatieve economische ordening. Hierdoor kwamen de fascistengeregeld in botsing met conservatieven die de traditionele waarden van bijvoorbeeld kerk en gezin verdedigden tegen de oprukkende totalitaire staatsinmenging in het privédoem. Deze hang naar een nieuwe maatschappelijke orde kan bezwaarlijk als conservatief of reactionair worden aangemerkt. Het was een alternatieve moderniteit volgens de ‘Derde Weg’.²⁶ Het fascisme kenmerkt zich door een ambigue houding ten opzichte van de moderniteit. Enerzijds werd de eerste groep fascisteng veelal gevormd door *modernization’s losers* omdat zij de snelle industrialisatie en globalisering als bedreiging zagen en zich terugtrokken in een plattelandsnostalgie, maar anderzijds maakte deze groep wel gebruik van de modernste propagandatechnieken.²⁷

Een ander lastig vraagstuk is of fascisme en nationaalsocialisme links of rechts te noemen zijn. De indeling van het fascisme aan de rechterkant van het politieke spectrum is gebruikelijk. Dit is te begrijpen, daar het fascisme zich van meet aan te weer stelde tegen communisme en socialisme. Bovendien benadrukte het fascisme vooral die punten in de eigen wereldbeschouwing – nationalisme, darwinisme, militarisme en de sterke staat – die het tot een natuurlijke bondgenoot maakte van rechtse nationalistische elementen.²⁸ Dat velen fascisme en nationaalsocialisme als rechtse verschijnselen zien, betekent echter niet dat er geen duidelijk aanwijsbare linkse elementen in beide te ontdekken zijn. Het was juist een typisch fascistisch verschijnsel dat zowel rechtse als linkse elementen in de wereldbeschouwing werden geïncorporeerd. Opvallend is echter wel dat het fascisme in de aanloop naar de machtsovername duidelijk de linkse ideologische elementen pleegde te benadrukken. Toen het fascisme eenmaal aan de macht was, verschoof dat accent naar meer rechtse ideeën. Deze inhoudelijke ideologische verschuiving maakt het beeld nogal diffuus.²⁹ Het fascisme was in het beginstadium zeker niet extreem rechts. Veel fascistische sociaaleconomische opvattingen waren links

23. Ibidem, 15.

24. Ibidem, 99.

25. Ibidem, 101.

26. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 29.

27. Paxton, *The anatomy of fascism*, 12.

28. Weissmann, *Fascismus*, 45.

29. Ibidem, 29/30.

en revolutionair. ‘Mussolini voelde zich aangetrokken tot het politieke streven van links om de welvaart van de massa’s te verhogen en de autoritaire ideeën van rechts over elites en leiders. Het oorspronkelijke fascisme vormde in zekere zin een synthese van deze twee. De intellectuelen die een bijdrage leverden aan de totstandkoming van de fascistische ideologie kwamen zowel uit extreemrechtse nationalistische kringen als uit het milieu van de linkse nationaalsyndicalisten en voormalige socialisten.’³⁰ Daarmee vormden fascisme en nationaalsocialisme het ‘extremisme van het midden’ van de kleine burgerij en de middenstand. Enerzijds kenden fascisme en nationaalsocialisme een reactionair element door de volksgemeenschap centraal te stellen en anderzijds waren zij revolutionair omdat zij de strijd aanboden met de oude elites.³¹ Bovendien was het streven naar een nieuwe corporatieve *Volksgemeinschaft* voluit revolutionair en geenszins conservatief, laat staan reactionair.³²

De staat en de *raison d'état* namen een belangrijke plaats in binnen het fascistische denken. De Italiaanse partijideoloog Alfredo Rocco stelde dat zoals de achttiende eeuw het individu van de staat had bevrijd, de twintigste eeuw de staat van het individu zou bevrijden. Rocco zag, in navolging van de Duitse filosoof Hegel, de staat als een organisch geheel. De staat had zo zijn eigen karakter en beweegredenen. Rocco verafschuwde het liberalisme dat het individu boven de gemeenschap stelde. Het individuele belang diende ondergeschikt te zijn aan het groepsbelang en het groepsbelang was op zijn beurt weer ondergeschikt aan de staat. Rocco stelde: ‘Voor het fascisme is de maatschappij het doel en het individu het middel, en de gehele werkzaamheid van het fascisme bestaat in het gebruiken van de individuen om het maatschappelijke doel te verwezenlijken.’³³

*De Duitse filosoof
Georg Wilhelm
Friedrich Hegel*

4.2 De wortels van het fascisme

Er waren verschillende bronnen waaruit het fascisme ontstond. De directe aanleiding voor het ontstaan van het fascisme moet in het verloop van de Eerste Wereldoorlog gezocht worden. De veteranen zagen het als hun goed recht de staat, waarvoor zij de loopgraven in hadden gemoeten, te besturen zoals zij dat wensten. Grote groepen van verbitterde veteranen vormden in een aantal Europese landen een destabiliserende politieke factor. Bovendien had de Grote Oorlog laten zien hoe effectief manipulatie van de publieke opinie kon zijn. Verder had de oorlog ook getoond hoe de overheid de economie ten bate van de staat en oorlogvoering kon exploiteren. Deze drie zaken zorgden na de Eerste Wereldoorlog voor de

30. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 46.

31. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 40.

32. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 29.

33. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 49.

ideale voedingsbodem voor het nieuwe extreme nationalisme van de fascisten. En zo begon in 1918 het tijdperk van het fascisme, zoals de Duitse historicus Ernst Nolte in zijn boek *Der Faschismus in seiner Epoche* betoogt.³⁴ ‘Het fascistische ideaal van de ‘totale staat’ was voor een belangrijk deel gebaseerd op de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog, waarbij de hele maatschappij op autoritaire wijze werd gemobiliseerd voor de oorlogvoering.’³⁵ Zowel de fascistische preoccupatie met geweld en oorlog als de fascistische hang naar klassenoverstijgende kameraadschappelijkheid vonden hun oorsprong in de ‘loopgraven-gemeenschap’ van de Eerste Wereldoorlog. ‘Zij [Hitler en Mussolini] speelden daar handig op in en waren voor de velen der teleurgestelden “één der hunnen”. De keurige, gematigde en redelijke politici, die op veilige afstand van het trommelvuur gepraat hadden, waren dat niet.’³⁶

De Eerste Wereldoorlog functioneerde als een ‘stroomversneller’ van extreem nationalistische gevoelens. Het concept van de totale oorlog had het volk geleerd te haten. Deze haat kon gemakkelijk door de fascisten gecultiveerd worden. Bovendien had de Eerste Wereldoorlog Europa van een hele generatie mannen beroofd. De ‘vaderloze’ samenlevingen die achterbleven zochten naar ‘een figuur die kracht en gezag uitstraalde, vaderlijke autoriteit belichaamde’. Hieruit is het eenvoudig te verklaren dat het fascisme vooral een beweging was met grote aantrekkingskracht op jongeren. Veel jongeren hadden hun vader verloren in de Eerste Wereldoorlog en waren op zoek naar compensatie voor het geleden verlies.³⁷

Op de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog waren niet alleen soldaten gesneuveld, maar ook de idealen van vooruitgang en Europese superioriteit. Ontheemde en ontgoochelde samenlevingen op zoek naar houvast bleven achter. Fascisme en nazisme kunnen daarom opgevat worden als ‘pogingen (...) om Europa als wereldmacht nummer een te handhaven’.³⁸ Het fascisme was bovendien een reactie op de dreiging die er uitging van de Russische Revolutie en het bolsjewisme. Het fascisme herkende zijn doodsvijand in het communisme, hoewel beide ideologieën vanwege hun totalitaire karakter meer met elkaar gemeen hadden dan de wederzijdse hartstochtelijke bestrijding deed vermoeden.³⁹

Toch waren er voor 1918 ook al de eerste aanzetten tot het ontstaan van het fascisme. De intellectuele, culturele en emotionele wortels van het fascisme lagen in de negentiende eeuw. ‘Deeper preconditions of fascism lay in the late-nineteenth-century revolt against the dominant liberal faith in individual liberty, reason, natural human harmony, and progress. Well before 1914 newly stylish antiliberal values, more aggressive nationalism and racism, and a new aesthetic of instinct and violence began to furnish an intellectual-cultural humus in which fascism

34. Paxton, *The anatomy of fascism*, 28-32.

35. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 39.

36. *Ibidem*, 40.

37. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 20-23.

38. *Ibidem*, 23/24.

39. *Ibidem*, 25.

could germinate.⁴⁰ De eerste aanzetten tot fascistisch denken waren te vinden bij de filosofen Nietzsche, Sorel en Le Bon. Het fascisme vond zijn oorsprong in ‘de antiliberale tegencultuur die tijdens het fin de siècle opkwam en de meeste idealen van de Verlichting en Franse revolutie (vooruitgangsgeloof, volksoevereiniteit, gelijkheidsprincipe, vertrouwen in de natuurlijke goedheid van de mens, rationalisme, etc.) verwierp.’ De Duitse filosoof Nietzsche was een van de geestelijke vaders van het fascisme. Nietzsches bestrijding van egalitaire denkbeelden, het concept van de Übermensch, *der Wille zur Macht* en zijn verheerlijking van oorlog en instinct waren kenmerkende aspecten van het latere fascisme.⁴¹ De Franse denker en antidemocraat Gustave le Bon is met zijn in 1895 gepubliceerde boek *La psychologie des Foules* over de irrationaliteit van de massa eveneens van blijvende invloed geweest op de fascistische ideologie. ‘Om de irrationele massa in toom te houden moest niet aan rede, maar aan emoties en gevoelens geappelleerd worden. De massa was vooral ontvankelijk voor symbolen en mythen: vaderland, natie, durf, heroïsme, offer, familie, staat, gerechtigheid en vrijheid. Volgens Le Bon zocht de massa instinctief naar een autoritaire leider, die wilskrachtig, energiek en het liefst ook enigszins tiranniek moest zijn.’⁴² De ‘syndicalistische theoreticus’ Sorel is wel van belang geweest voor het Italiaanse fascisme, maar heeft met zijn theorie over economische en maatschappelijke ordening geen enkele invloed gehad op het Duitse nationaalsocialisme.⁴³

Het sociaaldarwinisme had echter een nog grotere invloed op het fascisme dan de aristocratische filosofie van Nietzsche, de massapsychologie van Le Bon of de ideeën over economische en maatschappelijke ordening van Sorel. Het sociaaldarwinisme werd gebruikt als rechtvaardiging van de superioriteitsaanspraken van het Arische ras. Het darwiniaanse concept van *the survival of the fittest* maakte oorlog en uitroeiing van de zwakkere rassen onvermijdelijk. Het biologisch gefundeerde racisme zou uiteindelijk culmineren in de rassenpolitiek van nazi-Duitsland.⁴⁴

De negentiende eeuw was een eeuw vol veranderingen. Het *ancien régime* was verdwenen en had langzamerhand plaatsgemaakt voor een klassensamenleving en meer politieke inspraak voor het volk. De oude elites zagen dit alles met lede ogen aan. De industrialisatie zorgde voor andere sociale verhoudingen. Het platteland ontvolkte en de (industrie)steden groeiden. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd Europa voor het eerst getroffen door een wereldwijde economische crisis.⁴⁵ Industrialisatie, urbanisatie en globalisering bleken niet alleen vooruitgang in te houden. Het optimistische vooruitgangsgeloof van de negentiende eeuw begon haarscheurtjes te vertonen. De steeds complexer wordende samenleving riep vervreemding op. De vlucht in de geborgenheid van de gemeenschap,

40. Paxton, *The anatomy of fascism*, 32.

41. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 37.

42. Ibidem.

43. Ibidem, 38.

44. Ibidem.

45. Paxton, *The anatomy of fascism*, 45.

de natie, het ras, de traditie en de historie bleek voor velen een aantrekkelijke ontsnappingsroute. ‘De hele Romantiek met de archaisch–volkse idealen was een vlucht voor de onzekerheden van het moderne, een zich terugtrekken in een droomwereld, met onderliggend een diep doorvoeld cultuurpessimisme en de hoop op verlossing.’⁴⁶ Vooral in Duitsland vormde de romantiek een reactionaire afwijzing van de industriële samenleving. Deze Duitse romantiek stond bol van ‘antidemocratische, antirationele en antiliberaal’ opvattingen en daarmee dreigde Duitsland de aansluiting op de rest van Europa te verliezen waar de burgerij zich wel steeds duidelijker manifesteerde en emancipeerde.⁴⁷

In Frankrijk ontstond in de jaren tachtig van de negentiende eeuw een eerste populistische en nationalistische massabeweging rond een charismatische figuur. Dit ‘boulangisme’ was vanwege de vroegtijdige, zelfverkozen dood van de leider, generaal Boulanger, geen lang leven beschoren. Maar de geest was uit de fles. De Action Française van Charles Maurras, ontstaan tijdens de Dreyfusaffaire, bestond aanzienlijk langer. Steeds weer zouden er in Frankrijk en ook elders in Europa soortgelijke bewegingen ontstaan.⁴⁸

De uitbreiding van het kiesrecht in de negentiende eeuw zorgde voor het ontstaan van massapolitiek. Hoewel het in de meeste landen tot na de Eerste Wereldoorlog duurde voordat het algemeen kiesrecht werd ingevoerd. De oude elites behoorden politiek gezien vooral tot het conservatisme. De arbeiders sloten zich daarentegen aan bij allerlei linkse politieke stromingen. Naarmate het kiesrecht werd uitgebreid, nam de invloed van het socialisme toe. De traditionele middenklasse koos meestal voor het liberalisme als ideologie. Liberale politici behoorden echter veelal tot de hogere klassen en zo kon het gebeuren dat vooral de lagere middenklasse vervreemde van het liberalisme. De groeiende middenklasse raakte voor een groot deel politiek dakloos. Zij wenste zich over het algemeen niet aan te sluiten bij het socialisme van de arbeidersklasse, maar het liberalisme was hen te elitair. In sommige landen bood het confessionalisme onderdak aan de lagere middenklasse. De relatief grote aanhang van het fascisme onder de middenklasse is te verklaren uit de politieke dakloosheid van deze groep. Dat de arbeidersklasse in eerste instantie grotendeels niet viel voor het fascisme valt te verklaren uit het feit dat arbeiders vaak al generaties lang participeerden in de socialistische subcultuur. Hoewel het fascisme een politieke stroming voor alle maatschappelijke lagen wilde zijn, was het, zeker in de begintijd, toch vooral een beweging van kleine zelfstandigen. Het fascisme bleek aanvankelijk overigens ook relatief meer aantrekkingskracht uit te oefenen op de elite dan op de arbeiders.⁴⁹ In die zin kan het fascisme worden opgevat als het extremisme van het midden en het ressentiment van de lagere middenklasse.⁵⁰

Toen in het Interbellum een wereldwijde economische crisis uitbrak, werden

46. Hesemann, *Hitlers religie*, 74.

47. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 50/51.

48. *Ibidem*, 48/49.

49. *Ibidem*, 50.

50. *Ibidem*, 210.

bovengenoemde aspecten nog eens versterkt. De zwakte van de representatieve democratie kwam pijnlijk openbaar. Politici van divers plimage bleken niet in staat de grote economische problemen het hoofd te bieden en het landsbelang in plaats van het partijbelang prioriteit te geven. De antidemocratische partijen van de linker- en de rechterzijde speelden handig in op de onvrede die het gevolg was van recessie, politieke besluiteloosheid en economisch wanbeleid. Zowel fascistische als communistische partijen zagen begin jaren dertig hun aanhang groeien. Fascisme en nazisme functioneerden vooral als crisisverschijnselen die zich voordeden in samenlevingen die met grote problemen werden geconfronteerd.⁵¹ Crisis in economie en politiek is dan noodzakelijke voorwaarde, maar geen voldoende voorwaarde voor groeiende aanhang van fascisme en nazisme. Dat wil zeggen dat fascisme en nazisme alleen konden floreren in landen waar er sprake was van crisis in politiek en economie, maar dat een crisis in politiek en economie niet noodzakelijkerwijs resulteerde in groei van fascisme en nationaalsocialisme. Wanneer de crisis niet alleen beperkt bleef tot de markt, maar ook andere instituties zoals het parlement en het onderwijs aantastte, greep het fascisme zijn kans. Het zelfregulerende vermogen van de markt slaagde niet in het oplossen van de economische problemen van de jaren dertig. Het parlement schoot tekort in het nemen van moeilijke beslissingen met betrekking tot economisch beleid. En het onderwijs kon geen antwoord geven op de maatschappelijk desintegrerende krachten van tegenstrijdige belangen tussen de diverse groepen in de samenleving.⁵² Bovendien was er van een democratische traditie in zowel Duitsland als Italië nauwelijks sprake. Fascisme was vooral een fenomeen dat zich voordeed in 'failed democracies' die een manier zochten om maatschappelijk ongenoegen te kanaliseren.⁵³ De Weimarrepubliek bleek een 'republiek zonder republikeinen' te zijn. In Duitsland had het begrip democratie voor velen een negatieve inhoud en diende slechts als een vernis over de 'oude autoritaire samenleving'.⁵⁴

4.3 *Fascisme en nationaalsocialisme als pseudoreligie*

In zijn bronnenpublicatie komt Walther Hofer tot de conclusie dat 'der Nationalsozialismus (...) zur Ersatzreligion [wurde] oder vielleicht besser: zum Religionsersatz'.⁵⁵ Het nationaalsocialisme wenste religie te vervangen, ja overbodig te maken. Fundamentalistische fascistische bewegingen, waaronder de NSDAP in Duitsland, kenden religieuze dan wel pseudoreligieuze elementen.⁵⁶ Het fascisme vulde op die wijze het gat dat ontstond door de secularisering van de samenleving en de moraal.⁵⁷ Raphael Gross stelt in zijn studie over nationaalsocialistische

51. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 10.

52. Paxton, *The anatomy of fascism*, 44.

53. Paxton, *The anatomy of fascism*, 216.

54. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 68/69.

55. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 121.

56. Wippermann, *Faschismus; Eine Weltgeschichte*, 283.

57. Paxton, *The anatomy of fascism*, 214.

moraal voor om het nationaalsocialisme te zien als een moreel systeem. ‘Ein Moralsystem ist tiefer in intersubjektiv eingeübte und subjektiv übernommene Verhaltensweisen, in Gefühle, spontane Beurteilungen und Reaktionsformen eingewoben als politisch-ideologische Überzeugungen; es überlebt auf andere Weise.’⁵⁸ Het betreft hier echter wel de inversie van de christelijke en democratisch-rechtsstatelijke moraal. Het is een moraal waarin ongelijkheid centraal staat en het zwakke gemarginaliseerd of zelfs geëlimineerd dient te worden. De nationaalsocialistische *Weltanschauung* moet dan eerder als religie of filosofie opgevat worden dan als ideologie. De religieuze lading van het nationaalsocialisme was onder meer te herkennen in de status van Hitler als Germaanse messias en in de ‘nazi-iconografie’ die bol stond van ‘christelijke ideeën over offer en verlossing’.⁵⁹ Hofer stelt daarentegen dat de hele nazi-ideologie slechts fungeerde als instrument van machtsuitoefening, zelfverheerlijking en megalomanie van Adolf Hitler. Hij concludeert: ‘So etwas wie geistige Werte im Nationalsozialismus zu suchen, ist doch wohl ein nutzloses Unterfangen. Wer sie dennoch zu entdecken glaubte, der hatte sie wohl selbst hineininterpretiert.’⁶⁰

Michael Hesemann betoogt in zijn boek *Hitlers religie* dat het nationaalsocialisme niet zozeer een politieke ideologie was als wel ‘een mythisch-religieuze wereldvisie’. Religie was volgens Hesemann zelfs het wezen van het nationaalsocialisme. ‘Het nationaal-socialisme had alle karakteristieken van een religie: het gaf een eenduidig geformuleerde heilsleer, een evangelie (*Mein Kampf*), een catechismus (de mythe van de 20ste eeuw), een geloof in de bovennatuurlijke macht van de voorzienigheid en in een voortbestaan na de dood, apocalyptiek en messianisme, een stichtingsmythe, sacrale gebouwen en pelgrimssteden, een gepolijste liturgie, geritualiseerde optochten en wijdingen, de volledige overgave opeisen van de gelovigen, gemeenschappelijke belevenissen en de mystieke binding met een Messiasfiguur, zelfopoffering en blinde gehoorzaamheid, geloofsbelijdenissen en eedafleggingen, sacramenten, een feestdagenkalender, karakteristieke levensfaserituelen, een bloed- en vuurcultus, martelaren en relikwieën, een systeem van ordes en een gemeente die zich radicaal onderscheidde van “ongelovigen”. Juist door de aanspraak op exclusiviteit en de verklaarde vijandschap tegenover alle andere religieuze gemeenschappen, definieerde de bruine onheilsleer zichzelf als religie.’⁶¹ Hesemann stelt dat de wortels van het nationaalsocialisme vooral in de gnostiek gezocht moeten worden en dat het nationaalsocialisme een antichristelijk karakter had.⁶² Hij betoogt dat het nationaalsocialisme zeker geen derivaat van het christendom was, maar veel meer een antichristelijke tegenreligie wilde zijn.⁶³

Hofer poneert echter dat tijdgenoten het antichristelijke karakter van het nazisme niet zo duidelijk opmerkten omdat de nationaalsocialisten doelbewust

58. Gross, *Anständig geblieben*, 13.

59. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 24.

60. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 17/18.

61. Hesemann, *Hitlers religie*, 444.

62. *Ibidem*, 15/16.

63. *Ibidem*, 444.

verwarring schiepen met betrekking tot de verhouding tussen christendom en nationaalsocialisme. Het ‘positieve christendom’ dat de nationaalsocialisten voorstonden, was dermate vaag dat het iedere denkbare invulling en interpretatie mogelijk maakte.⁶⁴ Zo onduidelijk als de nazi’s in het openbaar waren, zo duidelijk waren ze intern. In zijn gesprekken met Rauschning⁶⁵ gaf Hitler volmondig toe waar het hem om te doen was: de totale uitroeiing van het christendom. ‘Man ist entweder Christ oder Deutscher. Beides kann man nicht sein.’⁶⁶ Adolf Hitler stelde zich met betrekking tot de godsdienst twee doelen: de deconfessionalisering van de Duitse samenleving en de uitschakeling van de kerk als politieke machtsfactor.⁶⁷ Ook zijn rechterhand Martin Bormann was de mening toegedaan dat ‘die Einflußmöglichkeit der Kirche restlos beseitigt werden [muß]’. In een strikt vertrouwelijk memo beschreef Bormann dat het christendom en de kerken, evenals ‘andere Schwindler’, onschadelijk gemaakt moesten worden. Alleen de partij had het recht om het volk te leiden.⁶⁸ De kerk had haar strijd te voeren op meerdere fronten. De strijd moest aangeboden worden met het nieuwe heidendom dat door de nationaalsocialisten werd verspreid en de kerk moest zich verdedigen tegen de staatsmacht om zo haar positie als instituut te verdedigen tegen gelijkshakeling en marginalisering.⁶⁹ Het einddoel dat de nazi’s voor ogen stond was helder: ‘Nach siegreicher Beendigung des Krieges gegen die äußeren Feinde gedachte Hitler dann mit den inneren Feinden endgültig abzurechnen, und da standen die christlichen Kirchen an der Spitze’.⁷⁰

Hitlers secretaresse over Hitler en het christendom: ‘Evenmin heb ik ooit begrepen, waarom hij [Adolf Hitler] iedere redevoering besloot met een beroep op de Almachtige. Ik ben overtuigd, dat hij dit alles alleen deed om de sympathie van de christenen in het rijk te winnen. Ook hier speelde hij een afschuwelijke komedie. Telkens wanneer het gesprek ging over het geestelijk leven, verzette hij zich in cynische bewoordingen tegen het christendom, welks leerstellingen hij met een gemene felheid bestreed. Zijn eigen overtuiging kan worden samengevat in de dikwijls door hem herhaalde woorden: “Het christendom heeft de wereld tweeduizend jaar geremd in haar natuurlijke ontwikkeling.”’ Bron: Zoller, *Twaalf jaar bij Hitler*, 217/218.

64. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 120.

65. Hermann Rauschning maakte aantekeningen van de gesprekken die hij met Adolf Hitler voerde. Als NSDAP-senaatspresident van Danzig had Rauschning een aantal malen toegang tot de kring van Hitlers intimi. Als gelovige protestant was hij zo geschokt door de opvattingen die Hitler en andere nazi’s in de privésfeer uitten dat hij zich afkeerde van Hitler en het nationaalsocialisme en Duitsland ontvluchtte. Zie: Hesemann, *Hitlers religie*, 11-13. Overigens wordt aan de authenticiteit van de gespreksverslagen door verschillende historici getwijfeld.

66. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 121.

67. Ibidem.

68. ‘Nationalsozialismus und Christentum, In einem streng vertraulichen Rundschreiben Martin Bormanns’, 6. juni 1941 in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 160/161.

69. Ibidem, 123.

70. Ibidem, 125.

Hesemann schets in zijn werk de geestelijke achtergrond van de leer van het nationaalsocialisme. Hij maakt aannemelijk dat de wortels van de mythisch-religieuze heilsleer van het nationaalsocialisme in het gnosticisme en in de esoterie gezocht moeten worden. Een onafzienbare rij van mediums, zieners, profeten, spiritisten en geheime genootschappen uit het wilhelminische Duitsland wordt door Hesemann beschreven. Hesemann beweert dat bijna alle nazikopstukken zich bezighielden met esoterie, gnostiek en occultisme⁷¹ en dat een gemeenschappelijk element in hun biografieën een breuk met de religie van hun jeugd, het christendom, was.⁷² Ondanks hun breuk met het christendom bedienden de nazi's zich wel van christelijke elementen in hun presentatie. Enerzijds leken de nazi's de christelijke vormentaal te gebruiken om christenen voor de nationaalsocialistische zaak te winnen. Anderzijds waren de nazibonzen opgegroeid in een christelijke cultuur en zo gebakerd in dat christendom dat ze in hun presentatie, symboliek en retoriek niet los konden komen van hun christelijke achtergrond.

Dat dit aanschurken tegen het christendom weerklank vond onder de bevolking blijkt uit het merkwaardige mengsel van nationaalsocialistische overtuiging en christendom dat te vinden is in het boek *Briefe an Hitler. Ein Volk schreibt seinem Führer* van Henrik Eberle. Allerlei briefschrijvers dichtten Hitler messiaanse trekken toe en bezongen de Führer in bewoordingen die sterk doen denken aan psalmen en gezangen. Zo verbasterde, ondanks zijn betekenisvolle voornaam, de 55-jarige Gottlob Heubach, een 'Korbmacher' uit Beutelsbach bij Schorndorf in mei 1934 het gezang 'Nun danket alle Gott' om de Führer te bezingen. Overigens merkt Eberle in zijn boek niet op dat dit lied een parafrase is op een bestaand evangelisch gezang. Gottlob schreef zijn lied 'Nun danket alle Gott, dem Führer und dem Spender' als danklied voor het werk van de Winterhulp.⁷³

'Nun danket alle Gott, dem Führer und dem Spender.
Sie haben uns gebracht hin durch den kalten Winter.
Sie haben uns geschützt vor Hunger und vor Frost,
Mit kleidern uns bedacht, wenn uns der Sturm umtost.
Der ewig reiche Gott will unsern Führer segnen
Auf jedem schritt und Tritt, in Gnaden ihm begegnen.
Gott gebe Kraft und Mut und ein langes Leben.
Glück und Gesundheit mög' immer ihn umgeben.
Lob, Ehr und Preis sei Gott, dem Führer und den Spendern,
Die Opfer viel gebracht in allen deutschen Ländern.
Keiner durfte hungern, keiner durfte frieren.
Drum tausendfachen Dank soll das Ende zieren.'
Bron: Eberle, *Briefe an Hitler*, 164.

71. Hesemann, *Hitlers religie*, 17.

72. Ibidem, 446.

73. Eberle, *Briefe an Hitler*, 164

De ongetwijfeld rooms-katholieke Paula Ohland zond in mei 1938 haar in 1936 geschreven gedicht over Hitlers moeder aan de Rijkskanselarij te Berlijn. De eerste regels van haar gedicht zouden zo in een Mariahymne kunnen passen:

‘O Mutter, da du diesen Sohn geboren,

Wurd’st du zu Königin erkoren.

Was schenkest du der Welt mit diesem Kinde,

Das deine Spur verweht nicht mit dem Winde!’

Het gedicht eindigt met: ‘Durch deinem Sohn – o Mutter, wird dies Werk vollbracht!’ Opnieuw verzuimt Eberle erop te wijzen dat deze ‘poëzie’ nauw aansluit bij noties die aan het christendom ontleend zijn. Eberle wijst er slechts op dat de verering van de moeder van Hitler paste in de moedercultus van het nazisme, waarin de vrouw in het algemeen werd geëerd als voortbrengster van nieuw leven ter versterking van het Arische ras.⁷⁴ De analogie met de Mariadevotie lijkt mij echter evident aangezien Maria in de rooms-katholieke traditie als hemelkoningin wordt gezien en zij geëerd wordt omwille van haar Zoon. Een andere Hitler-adept, de gepensioneerde Nikolaus Kahlke, ontzag zich niet om Hitler, de werkelijkheid ten spijt, als ‘Friedensfürst’ te bezingen. Overigens kan zingen hier letterlijk genomen worden, omdat Nikolaus nadrukkelijk vermeldde dat het gedicht op de melodie van de oude keizerhymne ‘Heil dir im Siegerkranz’ gezongen kon worden.⁷⁵ Van een dergelijke blasfemische identificatie met Christus, Die in de Bijbel Vrededorst genoemd wordt, is het nog maar een kleine stap naar een in nationaalsocialistische trant herschreven geloofsbelijdenis.

De werkloze Weense hotelportier Karl Jorde stelde een nationaalsocialistische herziening van de apostolische geloofsbelijdenis voor in zijn brief van 7 september 1938 aan de Führer. ‘Ich glaube an Gott den Vater, allmächtigen Schöpfer Himmels und der Erden und an Adolf Hitler, seinen auserwählten Sohn, den er auserkoren hat, um sein deutsches Volk von der Schlangenbrut und Otternggezücht (Juden, Pfaffen und Dynastien) durch jahrhundertelange Zerissen-, Niedergetretenheit und fortschreitende Verelendung zu erlösen, und ihm auch dessen Führung zur Auferstehung von Einigkeit, Macht, neuer Schaffenskraft und Lebensmut in solchem Maße verliehen hat, dass es trotz Widerwärtigkeiten und verschiedentlicher Anfeindungen von nun an in aller Zukunft und Ewigkeit bestehen bleiben wird. Amen.’⁷⁶ Dit soort verwijzingen naar het christendom waren niet alleen afkomstig van fanatieke briefschrijvende volgelingen van de Führer, maar werden ook door de officiële instanties niet geschuwd, zoals blijkt uit de vernieuwde Duitse variant van het Onze Vader die door de Bund Deutscher Mädel (BDM) werd gebruikt: ‘Adolf Hitler, onze grootse leider bent U, Uw naam laat de vijanden sidderen, Uw Derde Rijk is op komst, Alleen Uw wil is wet op aarde. Laat ons iedere dag Uw stem horen, en beveel ons via Uw leiders, aan wie wij zullen gehoorzamen met inzet van ons eigen leven. Dat beloven wij. Heil Hitler!’⁷⁷ Een ander voorbeeld

74. Ibidem, 240/241.

75. Ibidem, 296/297.

76. Ibidem, 248/249.

77. Hesemann, *Hitlers religie*, 320.

is een deel van een dictaat aan de Volksschule dat ging over Jezus en Hitler en waarin de vergelijking tussen beiden in het voordeel van de laatste uitviel.

Zweimal 'positives Christentum', im Diktat der Volksschule: 'Jesus und Hitler. Wie Jesus die Menschen von der Sünde und Hölle befreite, so rettete Hitler das deutsche Volk vor dem Verderben. Jesus und Hitler wurden verfolgt, aber während Jesus gekreuzigt wurde, wurde Hitler zum Kanzler erhoben. Während die Jünger Jesu ihren Meister verleugneten und ihn im Stiche ließen, fielen die 16 Kameraden für ihren Führer. Die Apostel vollendeten das Werk ihres Herrn. Wir hoffen, daß Hitler sein Werk selbst zu Ende führen darf. Jesus baute für den Himmel, Hitler für die deutsche Erde.' Bron: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 128.

Binnen de Evangelisch-Lutherse Kerk in Duitsland probeerde een groep de nazi-ideologie en het christelijk geloof te verzoenen. Zij zagen zichzelf als de 'SA van Jezus Christus'. Dit 'Duitse' of 'positieve christendom' stond een *beldische Jesusgestalt* voor en verwierp de 'Joodse loonmoraal' van het Oude Testament. De groep Duitse christenen streefde naar een zuivering van al het 'undeutsche' in kerk godsdienst en belijdenis. Daarom stelden zij een aangepaste belijdenis voor waarin de blijde boodschap van de 'trotse mens als kind van God en het goddelijke' doorklinkt.⁷⁸ Dat Hitler in het openbaar soms stelling nam tegen een al te radicale antikerkelijke stroming binnen het nationaalsocialisme is beter vanuit zijn opportunisme en politieke handigheid te verklaren dan vanuit zijn innerlijke overtuiging. Hij wilde een al te openlijke confrontatie met de kerken voorkomen om zo de kerkleden niet af te schrikken.

Das 'Bekenntnis' der 'Deutschen Christen'; Richtlinien der Kirchenbewegung Deutsche Christen (Nationalkirchliche Bewegung) in Thüringen vom 11. Dezember 1933. '1. Wir Deutschen Christen glauben an unseren Heiland Jesus Christus, an die Macht seines Kreuzes und seiner Auferstehung. Jesu Leben und Sterben lehrt uns, daß der Weg des Kampfes zugleich der Weg der Liebe und der Weg zum Leben ist. Wir sind durch Gottes Schöpfung hineingestellt in die Blut- und Schicksalsgemeinschaft des deutschen Volkes und sind als Träger dieses Schicksals verantwortlich für seine Zukunft. Deutschland ist unsere Aufgabe, Christus ist unsere Kraft! 2. Quelle und Bestätigung unseres Glaubens sind die Gottesoffenbarung in der Bibel und die Glaubenszeugnisse der Väter. Das Neue Testament ist uns die heilige Urkunde vom Heiland, unserem Herrn, und seines Vaters Reich. Das Alte Testament ist uns Beispiel göttlicher Volkserziehung. Für unserem Glauben ist es von Wert, soweit es uns das Verständnis für unseres Heilandes Leben, Kreuz und Auferstehung erschließt. 3.

78. 'Entschiessung der Glaubensbewegung Deutsche Christen vom 13. November 1933' in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 132.

Wie jedem Volk, so hat auch unserem Volk der ewige Gott ein arteigenes Gesetz eingeschaffen. Es gewann gestalt in dem Führer Adolf Hitler und in dem von ihm geformten nationalsozialistischen Staat. Dieses Gesetz spricht zu uns in der aus Blut und Boden erwachsenen Geschichte unseres Volkes. Die Treue zu diesem Gesetz fordert von uns den Kampf für Ehre und Freiheit. 4. Der Weg zur Erfüllung des deutschen Gesetzes ist die gläubige deutsche Gemeinde. In ihr regiert Christus, der Herr, als Gnade und Vergebung. In ihr brennt das feuer heiliger Opferbereitschaft. In ihr allein begegnet der Heiland dem deutschen Volke und schenkt ihm die Kraft des Glaubens. Aus dieser Gemeinde Deutscher Christen soll im nationalsozialistischen Staat Adolf Hitlers die das ganze Volk umfassende 'Deutsche Christliche Nationalkirche' erwachsen. Ein Volk! – Ein Gott! – Ein Reich! – Eine Kirche! Bron: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 131.

4.4 Kenmerken fascisme en nationaalsocialisme

Omdat het fascisme en het nationaalsocialisme weinig belijnde politieke ideologieën waren, is het lastig een duidelijke lijst met kenmerken samen te stellen. Bovendien waren er ook diverse richtingen binnen het fascisme. Een aantal kenmerken kwam echter bij bijna alle fascistische partijen en bewegingen voor.

Het fascisme was een beweging die streefde naar volledige eenwording van een door desintegratie bedreigde samenleving. Alle fascistische bewegingen werden gekenmerkt door een combinatie van nationalistische en socialistische ideeën. Het fascisme bood een verlossingsleer en bestreed alle andere ideologieën, wereldbeschouwingen, godsdiensten en groepen die de eenheid van de natie zouden kunnen schaden. Daarbij werd geweld als zuiveringsmiddel niet geschuwd. Geweld werd als middel en als doel gezien, hetgeen zich uitte in militarisme en een expansionistische en sociaal-darwinistische politiek. Het fascisme streefde een nieuwe orde na met een nieuwe mens. Om dit te bereiken probeerde men de massa op een moderne wijze te mobiliseren door middel van propaganda, indoctrinatie, rituelen en massabijeenkomsten. De massa moest onderworpen worden aan het absolute gezag van de grote leider. Het fascisme was een totalitaire ideologie die, zo ver de moderne technieken dat toelieten, probeerde het individu op te lossen in de volksgemeenschap. Staat, samenleving en partij dienden zo veel mogelijk samen te vallen en het individu was altijd ondergeschikt aan het collectief. De fascistische staat werd van bovenaf geregeerd door de grote leider die de incarnatie van de volkswil belichaamde. Hij bepaalde wat recht was en was daarbij niet gebonden aan morele overwegingen of het staatsrecht. Het nationaalsocialisme voegde hier nog een rassenleer aan toe waarin men uitging van de principiële ongelijkheid van rassen. In de volgende paragrafen zullen enkele van deze kenmerken nader uitgewerkt worden.

Een drietal definities van het fascisme:

Weissmann noemt in zijn boekje *Faschismus. Eine Klarstellung* een elftal kenmerken van de fascistische ideologie: '1 eine politische Bewegung, deren Ziel die vollständige Integration einer von Desintegration bedrohten Gesellschaft ist, 2 weshalb alle historische Faschismen nationalistisch waren 3 und ihren Nationalismus mit sozialistische Ideen kombinierten. 4 Die Weltanschauung des Faschismus ist idealistisch und voluntaristisch und 5 entstand in einem bestimmten "intellektuellen Klima", das von sehr verschiedenen philosophischen, religiösen und ästhetischen Strömungen Europas geprägt wurde. 6 Der Faschismus bekämpft im Namen seines hauptziels jede Ideologie (Kommunismus, Sozialismus, Liberalismus, unter Umstände Konservatismus) oder Gruppe (Juden, Freimaurer, Angehörige sonstiger Geheimgesellschaften, Sekten, unter Umstände Kirchen), die der Integrität der Nation schaden kann beziehungsweise einen entsprechenden Verdacht weckt. 7 Der Faschismus schätzt die Gewalt als Mittel, 8 das autoritative Handeln (Führerprinzip, Entscheidung, Befehl-Gehorsam) 9 und einen entsprechenden politischen Stil (Massierung, Militarisierung). 10 Der Faschismus will nicht zurück, er strebte grundsätzlich etwas neues an: ein "neuer Mensch" in einer "neuen Ordnung" am Beginn eines "neuen Zeitalters". 11 Er ist insofern modern, wie auch sein Anspruch auf "Totalität" nur aus den Handlungsmöglichkeiten erwachsen kann, die mit der Moderne gegeben sind.'
Bron: Weissmann, *Faschismus*, 17/18 .

Paxton onderscheidt daarentegen negen kenmerken van het fascisme. Beide opsommingen vertonen duidelijk overlap al laten ze ook verschillen zien. Paxton beschrijft de kenmerken als *mobilizing passions*. Het betreft hier volgens Paxton gevoelens die succesvol door de fascistten zijn geëxploiteerd. 1 'a sense of overwhelming crisis beyond the reach of any traditional solutions; 2 the primacy of the group, toward which one has duties superior to every right, whether individual or universal, and the subordination of the individual to it; 3 the belief that one's group is a victim, a sentiment that justifies any action, without legal or moral limits, against its enemies, both internal and external; 4 dread of the group's decline under the corrosive effects of individualistic liberalism, class conflict, and alien influences 5 the need for closer integration of a purer community, by consent if possible, or by exclusionary violence if necessary; 6 the need for authority by natural chiefs (always male), culminating in a national chieftain who alone is capable of incarnating the group's historical destiny; 7 the superiority of the leader's instincts over abstract and universal reason; 8 the beauty of violence and the efficacy of will, when they are devoted to the group's success; 9 the right of the chosen people to dominate others without restraint from any kind of human or divine law, right being decided by the sole criterion of the group's prowess within the Darwinian struggle.' Bron: Paxton, *The anatomy of Fascism*, 219/220.

Wippermann stelt in zijn definitie van fascisme vooral de uitoefening van geweld centraal. 'Fascistische Partijen waren hiërarchisch nach dem Führerprinzip gegliedert, verfügten über uniformierte und bewaffnete Abteilungen und wandten einen damals neuartigen und spezifischen politischen Stil an, wobei man auf Massenaufmärschen

und –kundgebungen den jugendlichen en zugleich männlichen Charakter betonte en ihn mit pseudoreligiösen en gewaldbetonten Riten en Ritualen feierte. Im Mittelpunkt stand jedoch das Bekenntnis zur die Ausübung von schrankloser Gewalt tegen verschiedene en durchaus austauschbare "Feinde". In der Regel waren dies Kommunisten en Sozialisten sowie Juden en andere rassistisch stigmatisierte Minderheiten. Diese Gewaltausübung wurde mit dem Hinweis auf eine Ideologie begründet, die mehr war als bloß verschleiernde Propaganda, sondern einen programmatischen Charakter hatte. Die fascistische Ideologie setzte sich aus einem rassistischen Kern zusammen, um den sich weitere antisemitische, antimarxistische, antidemokratische, antifeministische en vor allem nationalistische Elementen gruppieren. Zur Macht gelangten diese Parteien in der Situation eines politischen en sozialen Gleichgewichts durch einen Putsch oder ein Bündnis mit den konservativen Kräften, in dem sich die Faschisten aber tegenüber ihren konservativen Partnern durchsetzen en, gestützt auf ihre Parteiarmee en im Besitz der Exekutive, einen weitgehend totalen Staat errichten konnten.' Bron: Wippermann, *Faschismus*, 12.

4.4.1 Nationalisme, racisme en antisemitisme

Om te kunnen vaststellen of bevindelijk gereformeerden een specifieke *Anneigung* tot het fascisme vertoonden, is het noodzakelijk een aantal fascistische opvattingen en kenmerken nader te bespreken en te bekijken in hoeverre zij overeenkomen met orthodox-protestantse opvattingen. Het virulente nationalisme van het fascisme en het nationaalsocialisme en het expliciete racisme en het antisemitisme waren wel de meest in het oog springende elementen. Het Italië van Benito Mussolini droomde van een herstel van de luister van het oude Rome. Adolf Hitler trachtte de grootsheid van het Heilige Roomse Rijk der Duitse natie uit de middeleeuwen en het wilhelminische tweede Duitse keizerrijk te doen herleven in het Derde Rijk, dat het duizend jaar zou moeten volhouden. Het fascisme van Mussolini was sterk nationalistisch en gericht op de grootsheid van het Italiaanse/Romeinse verleden,⁷⁹ maar miste een expliciet racistisch element. Het Duitse nationalisme daarentegen was minder historisch of cultureel bepaald. Het nationalisme zoals dat door de nazi's werd gepropageerd was vooral beïnvloed door hun opvattingen over ras en volk.

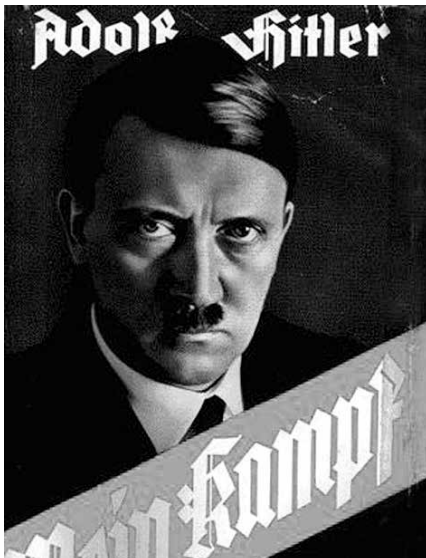
De rassenleer was niet zomaar een ornament van het nationaalsocialisme, maar een essentieel onderdeel van de moraal en de ideologie van het nationaalsocialisme. De oplossing van het Joodse vraagstuk vormde het kernpunt van Hitlers *Weltanschauung*.⁸⁰ Hitler noemde in *Mein Kampf* de strijd tegen de Joden 'het granieten fundament' van zijn denken.⁸¹ Hofer benadrukt dat het een misvatting is te denken dat de vernietiging van het Joodse volk pas later een centraal thema van de nazi-ideologie geworden is. Adolf Hitler is altijd zeer duidelijk geweest over

79. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 17.

80. Gross, *Anständig geliebt*, 65 en 67.

81. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 33.

zijn doelstelling om van Europa een *judenrein* continent te maken. In *Mein Kampf* beschrijft Hitler zijn politiek van etnische zuivering, die hij in de oorlogsjaren ook daadwerkelijk ten uitvoer legde. In zijn beroemde rede voor de Rijksdag op 30 januari 1939 sprak Hitler letterlijk over ‘die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa’.⁸² Het antisemitisme was voor de nazi-ideologie onmisbaar. Hofer stelt: ‘Ohne den Antisemitismus fällt das Gebäude der nationalsozialistischen Weltanschauung in sich zusammen.’ Hij concludeert daarom dat het antisemitisme geen ontaarding van de nazileer, maar juist zijn wezenskenmerk was. Zoals de klassenvijand noodzakelijkerwijze hoorde bij het bolsjewisme, zo hoorde de vijand van het ras, de Jood, bij het nazisme.⁸³ Hofer maakt ook aannemelijk dat de regering van nazi-Duitsland systematisch de Jodenhaat heeft gepropageerd en bevorderd om zo een geschikt klimaat te creëren voor de eliminatie van het Joodse volk. Door middel van propaganda en pseudowetenschappelijke theorieën probeerde men het

Mein Kampf

Duitse publiek en voornamelijk de jeugd voor te bereiden op de massamoord op de Joden. Hofer schetst daarbij de fasegewijze opbouw van de anti-Joodse maatregelen. De eerste jaren (1933-1935) leek er sprake te zijn van terughoudendheid. De jaren daarna (1935-1938) waren de jaren van de juridische maatregelen waardoor de bewegingsvrijheid van de Joden al meer werd beperkt. Deze fase begon met de afkondiging van de Neurenberger rassenwetten. De derde fase was die van het fysieke geweld tegen de Joden. De Kristallnacht van 1938 was het begin van deze fase. De laatste fase begon met de aanval op de Sovjet-Unie in 1941, die uiteindelijk zou eindigen in de Holocaust.⁸⁴

82. ‘Hitler propheet die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa; aus der Reichstagrede vom 30. Januar 1939: “Wenn es dem

internationalen Finanzjudentum inner- und außerhalb Europas gelingen sollte, die Völker noch einmal in einen Weltkrieg zu stürzen, dann wird das Ergebnis nicht die Bolschewisierung der Erde und damit der Sieg des Judentums sein, sondern die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa!” Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 277.

83. Ibidem, 268; Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 80: ‘Wenn es sich bei diesen Verbrechen unvorstellbaren Ausmaßes auch um die letzte Stufe in der Entwicklung des SS-Staates handelt, so wäre es doch ein Fehler, darin eine Entartung der nationalsozialistischen Herrschaft zu sehen, wie das auch heute von vielen gutwilligen Deutschen, d.h. von solchen, die diese Verbrechen an sich keineswegs zu verkleinern suchen, getan wird. Von Entartung sprechen, das würde die Annahme voraussetzen, als ob der Nationalsozialismus auch eine positive, eine gute Entwicklung hätte nehmen können, als ob an sich gute Ideale und Zielsetzungen in ihr Gegenteil verdreht worden waren. Unmenschlichkeit und Maßlosigkeit, Brutalität und Rücksichtslosigkeit waren aber zutiefst mit dem Wesen dieser Weltanschauung verbunden und waren durchaus von Anfang da.’

84. Ibidem, 269-276.

De Amerikaanse socioloog Robert Paxton ziet de moord op de Joden als een ontkenning van de moderne rationaliteit en een terugval in het barbarisme. Hij stelt dat dit het gevolg is van een radicalisatie in de oorlogsfase van het fascisme en deelt dus niet Hofers opvatting dat het racisme behoort tot de wezenskern van het Duitse fascisme. In zijn visie is de Holocaust het totale gebrek aan moraliteit. ‘Nazi “racial cleansing” built upon the purifying impulses of twentieth-century medicine and public health, the eugenicists’ eagerness to weed out the unfit and unclean, an aesthetic of the perfect body, and a scientific reationality that rejected moral criteria as irrelevant.’⁸⁵ De Zwitserse historicus Raphael Gross daarentegen stelt dat de Holocaust zonder moraal ondenkbaar is. Sterker nog, deze massamoord is een gevolg van de moraal.⁸⁶ Zij het een moraal die menigeen tegen de borst stuit. In deze moraal is het, zoals een Duitse propagandafilm stelde, ‘ein Gesetz der Natur, die Rasse rein zu halten’. Zo is het ook te verklaren dat Himmler, de architect van de systematische uitroeiing van minderwaardige rassen, zichzelf tot het einde toe bleef zien als een moralist.⁸⁷ Himmler verklaarde in zijn beruchte Posenrede ‘ehrlich, anständig, treu und kameradschaftlich haben wir zu Angehörigen unseres eigenes Blutes zu sein und zu sonst niemandem. (...) Ob die anderen Völker in Wohlstand leben oder ob sie verrecken vor Hunger, das interessiert mich nur soweit, als wir sie als Sklaven für unsere Kultur brauchen, anders interessiert mich das nicht. (...) Wir Deutschen, die wir als einzige auf der Welt eine anständige Einstellung zum Tier haben, werden ja auch zu diesen Menschentieren eine anständige Einstellung einnehmen, aber es ist ein verbrechen gegen unser eigenes Blut, uns um sie Sorge zu machen und Ideale zu bringen, damit unsere Söhne und Enkel es noch schwerer haben mit ihnen.’ Himmler vat de juiste morele instelling van de SS-man als volgt samen: ‘Eines der heiligsten Gesetze der Zukunft [ist]: Unsere Sorge, unsere Pflicht, ist unser Volk und unser Blut; dafür haben wir zu sorgen und zu denken, zu arbeiten und zu kämpfen, und für nichts anderes. Alles andere kann uns gleichgültig sein.’⁸⁸ Deze redenering volgend kan dan ook begrepen worden hoe Himmler ertoe kwam om de systematische vernietiging van Joods leven ‘ein niemals geschriebenes und niemals zu schreibenes Ruhmesblatt unserer Geschichte’ te noemen en te beweren dat de SS-kampbewakers zich ‘anständig’, dat wil zeggen fatsoenlijk, hebben gedragen.⁸⁹

Heinrich Himmler

85. Paxton, *The anatomy of fascism*, 13.

86. Gross, *Anständig geblieben*, 248.

87. Ibidem, 247.

88. ‘Aus einer Rede des Reichsführers-SS, Heinrich Himmler über SS-Moral’ in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 113.

89. Aus einer Rede des Reichsführers-SS, die Ausrottung des Jüdischen Volkes – ein Ruhmesblatt unserer Geschichte in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 114.

De zondeval van de rassenvermenging⁹⁰ moest door een zuivering ongedaan gemaakt worden. Pas dan zou de nieuwe (god)mens, de ‘aan God gelijke Ariër’, zichzelf kunnen verwezenlijken. Zo bezien vormde de Holocaust een onmisbare voorwaarde in de ‘nazi-eschatologie’. Om het duizendjarige Germaanse vrede-rijk te kunnen stichten was het uitroeien van minderwaardige rassen een ‘heilige plicht’ geworden. In een ‘apocalyptische eindstrijd’ met het ‘wereldjodendom’ zouden de Duitsers ‘met hun Führer na een periode van lijden collectief (...) herrijzen’. De wil tot handelen stond daarbij centraal en resulteerde in een ‘praktiserende Apocalyps’. Door de strijd heen zou de Führer als ‘afgezant van de goddelijke voorzienigheid’ redding brengen.⁹¹ Om die verlossing te kunnen bewerkstelligen was het echter wel noodzakelijk zelf de strijd aan te binden.

De wortels van het nationaalsocialistische racisme en antisemitisme liggen in de negentiende eeuw. In de negentiende eeuw benadrukten veel Duitse denkers het karakter van het Duitse volk. Het volk kwam als mythe centraal te staan. Het denken over rassen en volken was aanvankelijk gebaseerd op allerlei linguïstische theorieën over het ontstaan van talen en taalfamilies. De Duitse romantiek probeerde de volksgeest te beschrijven, te bestuderen en te bezingen. Daarbij vormden oude liederen, sagen en sprookjes een belangrijke bron. Verder werd de verbinding tussen het volk (*Blut*) en de grond (*Boden*) benadrukt in een soort van ‘neo-heidense natuurmystiek’,⁹² volk en bodem vormden een ‘kosmisch en biologisch geheel’.⁹³ ‘Het land, de Duitse geboortegrond, ging door voor heilig. Het volk werd gezien als een vereniging van individuele zielen, die bestond uit een samenspel tussen landschap en natuur, en die zich als een hoger, bovennatuurlijk wezen ergens tussen God en de mens bevond. Wie niet met deze wortels was verbonden, en dit gold in eerste instantie voor de Joden, werd gezien als een indringer en buitenstaander.’⁹⁴

In 1859 schreef Joseph Arthur graaf de Gobineau een boek, *Essai sur l'Inégalité des Races Humaines*, dat grote invloed zou uitoefenen. De Gobineau stelde de edelgermaan als meest zuivere mens centraal in zijn denken. De Ariër is de cultuurschepper. Alle andere rassen zijn aan hem inferieur. Via de Duitse componist Richard Wagner en zijn schoonzoon, de van oorsprong Engelse germanofiel Houston Stewart Chamberlain, zouden de ideeën van De Gobineau ingang vinden in het negentiende-eeuwse Duitsland. Houston Stewart Chamberlain zag het Germaanse ras als het uitverkoren ras, benadrukte de noodzaak van de zuiverheid van het ras en beweerde dat Jezus geen Jood, maar een Ariër was.⁹⁵ Chamberlain was een van de geestelijke vaders van het nationaalsocialisme. Hij stelde in zijn boek *Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts* voor om het christendom te zuiveren van

90. “Die Sünde wider Blut und Rasse ist die Erbsünde dieser Welt und das Ende einer sich ihr ergebenden Menschheit.” Hitler doziert Rassenlehre aus ‘*Mein Kampf*’ in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 31.

91. Hessemann, *Hitlers religie*, 442/443.

92. Ibidem, 70-73.

93. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 35.

94. Hessemann, *Hitlers religie*, 73.

95. Ibidem, 60.

alle Joodse smetten en het Oude Testament van de Bijbel te verwerpen. Zijn boek werd de bijbel van de antisemieten⁹⁶ en de latere partijideoloog van de NSDAP, Alfred Rosenberg, zou voor zijn werk *Der Mythos des XX. Jahrhunderts* veel aan het werk van Chamberlain ontlenen. Het was vervolgens Arthur Dinter die met zijn boek *Die Sünde wider das Blut* de grootste bijdrage leverde aan de popularisering van de antisemitische volkse religie van het nazisme.⁹⁷

In de negentiende eeuw ontstond een andere visie op het ontstaan van de soorten. Charles Darwin schreef zijn *On the Origin of Species* en *The Descent of Man*. Darwin beschreef in zijn theorie hoe de strijd om het bestaan resulteerde in het overleven van de meest sterke soort. Deze *struggle for life* met als gevolg daarvan de *survival of the fittest* werd voor de nazi's normatief. De strijd om het bestaan en het overleven werden niet langer als gegeven beschouwd, maar werden als nastrevenswaardig en wenselijk gezien. Hitler stelde in *Mein Kampf* dat de *Kampfums Dasein* een hogere ethiek veronderstelt.⁹⁸ Een ethiek die Hitler als volgt verwoordde: 'Demgegenüber [die Erbsünde dieser Welt] erkennt die völkische Weltanschauung die Bedeutung der Menschheit in deren rassischen Urelementen. Sie sieht im Staat prinzipiell nur ein Mittel zum Zweck und faßt als seinen Zweck die Erhaltung des rassischen Daseins der Menschen auf. Sie glaubt somit keineswegs an eine Gleichheit der Rassen, sondern erkennt mit ihrer Verschiedenheit auch ihren höheren oder minderen Wert und fühlt sich durch diese Erkenntnis verpflichtet, gemäß dem ewigen Wollen, das dieses Universum beherrscht, den Sieg des Besseren, Stärkeren zu fördern, die Unterordnung des Schlechteren und Schwächeren zu verlangen. Sie huldigt damit prinzipiell dem aristokratischen Grundgedanken der Natur und glaubt an die Geltung dieses Gesetzes bis herab zum letzten Einzelwesen.'⁹⁹ Kortom, het sterkere moet geholpen worden het zwakkere te overwinnen. '(...) Es gibt nur ein heiligstes Menschenrecht, und dieses Recht ist zugleich die heiligste Verpflichtung, nämlich: dafür zu sorgen, daß das Blut rein erhalten bleibt, um durch die Bewahrung des besten Menschentums die Möglichkeit einer edleren Entwicklung dieser Wesen zu geben.' Middel om dit doel, 'Ebenbilder des Herrn zu zeugen', te bereiken was het tegengaan van de 'voortdurende rassenschande' van vermenging om 'misgeboorten tussen mens en aap' te voorkomen.¹⁰⁰

Antisemitisme was zeker niet nieuw in Europa, maar het had zich voorheen vooral laten voeden door theologische, culturele en economische motieven. Nu werd er een biologische argumentatie aan toegevoegd. Het Jodendom werd niet

96. Hessemann, *Hitlers religie*, 180-184.

97. Gross, *Anständig geblieben*, 61/62.

98. "Allein sie kann auch einer ethischen Idee das Existenzrecht nicht zubilligen, sofern diese Idee eine Gefahr für das rassische Leben der Träger einer höheren Ethik darstellt; denn in einer verbastardierten und vernegerten Welt waren auch alle Begriffe des menschlichen Schönen und Erhabenen sowie alle Vorstellungen einer idealisierten Zukunft unseres Menschentums für immer verloren. Menschliche Kultur und Zivilisation sind auch auf diesem Erdteil unzertrennlich gebunden an das Vorhandensein des Ariers." Hitler doziert Rassenleere in *Mein Kampf* in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 31/32.

99. Ibidem, 31.

100. Ibidem, 32.

langer als een religie gezien, maar als een ras.¹⁰¹ De rassenleer van de nazi's deelde de Joden in bij de minderwaardigste soort, die van de parasieten. Deze parasieten poogden zich door huichelarij te nestelen in de sterkere rassen en zo deze rassen te verzwakken.¹⁰² 'So ist der Jude der große Hetzer zur restlosen Zerstörung Deutschlands.'¹⁰³ De Jood kreeg van ongeveer alles de schuld¹⁰⁴ en het Joodse ras werd gezien als 'tegenras' dat probeerde het Arische ras te verdringen.¹⁰⁵ De Jood werd in de rassenleer van de nazi's gezien als het voorbeeld van de *Untermensch*. Het SS-Hauptamt omschreef hen als volgt: 'Der Untermensch – jene biologisch scheinbar völlig gleichgeartete Naturschöpfung mit Händen, Füßen und eine Art van Gehirn, mit Augen und Mund, ist doch eine ganz andere, eine furchtbare Kreatur, ist nur ein Wurf zum Menschen hin, mit menschenähnlichen Gesichtszügen – geistig, seelisch jedoch tiefer stehend als jedes Tier. Im Inneren diese Menschen ein grausames Chaos wilder, hemmungsloser Leidenschaften, namenloser Zerstörungswille, primitivste Begierde, unverhüllteste Gemeinheit. Untermensch – sonst nichts! Denn es ist nicht alles gleich was Menschenantlitz trägt. – Wehe dem, der das vegißt!'¹⁰⁶

4.4.2 De totale staat

In de typologie die Zbigniew K. Brzezinski en Carl J. Friedrich maakten om te bepalen of een staat totalitair genoemd kan worden, scoort zowel de Sovjet-Unie als nazi-Duitsland de hoogst mogelijke score. Zij voldoen aan alle zes de door hen opgestelde criteria: 'governed by single parties employing an official ideology, terroristic police control, and a monopoly of power over all means of communication, armed force, and economic organization'.¹⁰⁷ Dit totalitarisme moet echter niet verward worden met een perfect geoliede staatsmachinerie. Het staatsapparaat van nazi-Duitsland was verre van perfect en geolied en kon daardoor niet altijd zijn totalitaire aanspraken waarmaken.¹⁰⁸ De vraag is dan ook of het fascisme en het nationaalsocialisme even totalitair waren als het communisme. De ideologische flexibiliteit van het fascisme doet vermoeden dat zulks niet het geval was.¹⁰⁹ In deze context is het van belang dat het dodental van het fascisme en het nationaalsocialisme nergens de aantallen doden van de 'rode terreur' wist te evenaren.¹¹⁰ Wel was nazi-Duitsland van alle fascistische regimes beslist het

101. Gross, *Anständig geblieben*, 65.

102. 'Darwinistische Weltanschauung aus einer ideologischen Schrift der NSDAP' in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 33.

103. 'Die jüdische Weltverschwörung nach *Mein Kampf*' in: Ibidem.

104. De Joden krijgen de schuld van: materialisme, individualisme, beheersing van de geldmarkt, handel banken en beurswezen, vrijmetselarij, revolutie, democratie en parlementarisme, de afname van het kindertal, oorlogen, bolsjewisme, Brits imperialisme en Amerikaanse plutocratie getuige de hoofdstuktitels van een brochure voor *Weltanschauliche Erziehung* van 1944 in: Ibidem, 34/35.

105. Ibidem, 15.

106. Ibidem, 280.

107. Paxton, *The anatomy of fascism*, 211.

108. Ibidem, 213.

109. Weissmann, *Faschismus*, 14.

110. Ibidem, 16.

meest totalitaire. Er was geen fascistisch regime dat zo'n verstreckende controle op de bevolking door propaganda en terreur bereikte als dat van Adolf Hitler. Desondanks, of misschien dankzij deze propaganda en terreur, was er nergens in Europa een fascistisch bewind dat kon rekenen op zo'n massale aanhang onder de bevolking als nazi-Duitsland.¹¹¹

Het concept van de totale staat bestaat daarin dat partij, samenleving en staat samenvallen. Iedere vorm van het private wordt onder gezag gesteld van de staat en zijn ideologie. 'Der Kontrollapparat des Staates drang immer stärker auch in die gesellschaftlichen und Lebensbereiche, so daß der Staatsbürger schließlich in seinem ganzen Dasein kontrolliert und dirigiert wurde. Das ganze soziale Leben wurde von der Partei überwacht.'¹¹² De totale staat is dus meer dan alleen een vorm van staatsinrichting. 'Es ging ihnen nicht nur um die Schaffung einer neuen Staatform, sondern einer neuen deutschen Lebensform, wie sie sich selbst auszudrücken beliebten. Alle Bereiche des deutschen Lebens sollten nach den Grundsätzen der alleinherrschenden Ideologie ausgerichtet bzw. neugeschaffen werden.'¹¹³ Het concept van de totale staat zoals de nazi-ideologie voorstond was een tegenpool van de liberale democratie. De liberale democratie probeert de persoonlijke levenssfeer van de burger te beschermen tegen staatsinmenging. Het totalitarisme daarentegen poogt de private sfeer van de burger zo klein mogelijk te maken en zo mogelijk te doen verdwijnen.¹¹⁴

Het gehele maatschappelijk leven in nazi-Duitsland, of het nu cultuur, onderwijs, opvoeding, wetenschap, economie of sport betrof, werd door de partij beheerst. Iedere burger moest minimaal lid zijn van een van de bij de NSDAP aangesloten massaorganisaties. Het meest succesvol in deze missie is ongetwijfeld de Hitlerjugend (HJ) geweest. 'Dadurch waren reiche Möglichkeiten geboten, etwaige 'Erziehungsfehler' aus Familie und Schule im nationalsozialistischen Sinne zu korrigieren.'¹¹⁵ Zoals ook blijkt uit artikel 2 van de wet op de Hitlerjugend, die de eerste december 1936 werd afgekondigd: 'Die gesammte deutsche Jugend ist außer in Elternhaus und Schule in der Hitlerjugend körperlich, geistig und sittlich im Geiste des Nationalsozialismus zum Dienst am Volk und zur Volksgemeinschaft zu erziehen.'¹¹⁶

De nazitotaalstaat was vooral een SS-staat, waarin de SS een raszuivere elite vormde met romantische, maar vooral gewelddadige idealen om zo de noodzakelijke atmosfeer van voortdurende terreur te scheppen die zo kenmerkend en onmisbaar is voor de totale staat.¹¹⁷ De SS functioneerde als aristocratie van het nieuwe Duitsland. De SS stond een staat voor ogen naar analogie van de aristocratieën van de hellenistische stadstaten. Een aristocratie van ongeveer 5

111. Wippermann, *Faschismus*, 60, 284.

112. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 74.

113. Ibidem.

114. Ibidem.

115. Ibidem, 75.

116. Ibidem, 87.

117. Ibidem, 78.

à 10 procent van de bevolking, ‘ihre beste Auslese’, moest heersen en de rest zou moeten werken en gehoorzamen. De economie zou gedragen moeten worden door ‘heloten’, onderworpen volkeren die als slaaf het werk zouden moeten doen.¹¹⁸ Dat onderwerpen van andere volken zorgde ervoor dat het overgrote deel van het Duitse volk de persoonlijke vrijheid graag opgaf voor internationale macht en de grootsheid en eer van Duitsland. De grote idealen van volksgemeenschap zonder klassentegenstellingen en de strijd tegen het bolsjewisme deden voor velen de balans doorslaan ten faveure van de NSDAP, waarbij het verlies aan burgerlijke vrijheden op de koop toegenomen werd.¹¹⁹

Dit alles vroeg wel om een nieuwe definitie van het begrip vrijheid. In die behoefte kon Goebbels voorzien. Hij sprak over een totale revolutie in een rede in november 1933 en stelde dat de individuele vrijheid alleen gewaarborgd kan worden als het voortbestaan van de volksgemeenschap is gewaarborgd. Goebbels zag hier op zichzelf geen beperking van de vrijheid in, het is alleen een andere invulling van het begrip vrijheid. Hij stelde de vrijheid van het volk, van de gemeenschap boven de individuele vrijheid.¹²⁰ Het resultaat was dat het fascisme de grens tussen het private en het publieke domein herdefinieerde en het private domein steeds meer begon terug te dringen. Burgerschap betekende niet langer de realisering van burgerrechten en burgerplichten, maar het opgaan in rituelen en massabijeenkomsten vol met disciplinerende en uniformerende elementen. Individuele rechten kregen een totaal andere betekenis. Alleen binnen de kaders van het collectief had het individu nog enige waarde. De staat was uit op totale controle van de samenleving.¹²¹

4.4.3 *Leidersprincipe*

Het leidersprincipe is een kenmerk van zowel het fascisme als het nationaal-socialisme, hoewel Mussolini nooit zo’n macht heeft genoten als Hitler. De leider werd gezien als een van God gezondene die een natuurlijk gezag uitstraalde. De leider was zo uniek dat hij feitelijk onvervangbaar was. De leider maakte aanspraak op ‘blinde trouw en volstrekte gehoorzaamheid’. ‘Van het *‘Führerprinzip’* was het nazisme geheel en al doortrokken: het leidde overal tot een strakke hiërarchie waardoor slaafse volgzzaamheid en een mentaliteit van likken naar boven en trappen naar beneden gestimuleerd werden.’¹²² Van het leidersprincipe werd verondersteld dat het slagvaardiger functioneerde dan de democratie. Een sterke leider

118. ‘Die SS als kommende nationalsozialistische Aristokratie, aus ‘Der SS-Staat’, Eugen Kogon in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 108.

119. Ibidem, 81.

120. ‘Wenn der Liberalismus vom Individuum ausging und den Einzelmenschen in das Zentrum aller Dinge stellte, so haben wir Individuum durch Volk und Einzelmensch durch Gemeinschaft ersetzt. Freilich mußte dabei die Freiheit des Individuums insoweit eingegrenzt werden, als sie sich mit der Freiheit der Nation stieß oder im Widerspruch befand. Das ist keine Einengung des Freiheitsbegriffes an sich. (...) Denn nur die Sicherheit des nationalen Freiheitsbegriffes verbürgt ihm auf die Dauer persönliche Freiheit.’ Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 89.

121. Paxton, *The anatomy of fascism*, 11.

122. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 36/37.

zou in tijden van crisis snel kunnen reageren en het goed geoliede staatsapparaat zou efficiënt kunnen optreden. De praktijk bleek echter wel wat weerbarstiger. De voortdurende concurrentie- en competentiestrijd binnen de top van nazi-Duitsland zorgde voor onduidelijkheid, chaos en inefficiëntie.¹²³ Naar buiten toe leek nazi-Duitsland een goed georganiseerd land, maar in werkelijkheid was het een bestuurlijk chaos die doelbewust door Adolf Hitler werd nagestreefd. De competentiegeschillen die de partijbonzen onderling uitvochten, bezorgden Hitler namelijk een onbedreigde positie als Führer.

Hitler zelf zag de leider als volgt: ‘Immer wird der Führer von oben eingesetzt und gleichzeitig mit unbeschränkter Vollmacht und Autorität bekleidet. (...) Er bestimmt und trägt damit aber auch auf seinen Schultern die Verantwortung. (...) Es ist eine der obersten Aufgaben der Bewegung, dieses Prinzip zum bestimmen nicht innerhalb ihrer eigenen Reihen, sondern auch für den gesamten Staat zu machen. Wer Führer sein will, trägt bei höchster unumschränkter Autorität auch die letzte und schwerste Verantwortung. Wer dazu nicht fähig ist, taugt nicht zum Führer. Nur der Held ist dazu berufen.’¹²⁴ De benoeming van bovenaf kon natuurlijk niet voor de hoogste leider zelf gelden. Boven de leider is er immers niets. Zelfs de Duitse volksgemeenschap had niet het recht de leider aan te stellen. De leiding van nazi-Duitsland moest volgens Hitler ‘eine Führung [sein], die nicht im Volk ein Objekt ihrer Betätigung erblickt, sondern die im Volke lebt, mit dem Volke fühlt und für das Volk kämpft.’¹²⁵

De leider werd niet door en uit het volk gekozen, maar door de ‘voorzienigheid’ aangesteld. De Duitse historicus Michael Heselmann, die het nationaalsocialisme vooral als een religie duidt, schrijft het volgende over de mystieke eenheid tussen de leider en zijn volk: ‘Zij [de miljoenen die Hitler volgden] geloofden dat zij in een mythische verbinding met hem stonden (“Eén volk, één Duits Rijk, één Führer”) en ooit “in” Hitler te worden, zoals alle christenen ooit “in” Christus zullen zijn. Ze waren ervan overtuigd dat ze getuigen van een wonder waren, “dat is het wonder van onze tijd, dat jullie mij hebben gevonden”, van de verschijning van een afgezant van de goddelijke voorzienigheid: de snelle metamorfose van Duitsland in de eerste zes jaren van zijn heerschappij en het weer tot bloei komen van het gekwelde land, leek een bewijs te zijn voor zijn wonderbaarlijke kracht. Ze waren ertoe bereid om hem blindelings te volgen (“geef het bevel Führer, wij volgen u!”), omdat ze er zeker van waren dat zij met hun Führer na een periode van lijden collectief zouden herrijzen.’¹²⁶ Zo’n leider kon vanzelfsprekend aanspraak maken op onvoorwaardelijke trouw. Volgens Gross kende de ‘Germanenideologie’ drie sleutelbegrippen: ‘Führer, Gefolgschaft und Treue’. In plaats van trouw te zijn aan de eigen volksklasse leerde men trouw te zijn aan de Duitse volksgemeenschap en aan de Führer persoonlijk.¹²⁷ De SS hanteerde als motto ‘Meine Ehre heißt

123. Ibidem, 76.

124. ‘Hitler erläutert das Führerprinzip in *Mein Kampf*’ in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 35.

125. Ibidem, 83.

126. Heselmann, *Hitlers religie*, 442/443.

127. Gross, *Anständig geblieben*, 78.

Treue'. Die trouw betrof de nationaalsocialistische *Weltanschauung*, het eigen ras, de kameraden, maar voor alles betrof die trouw de Führer zelf.¹²⁸

Naast *Oberste Befehlshaber der Wehrmacht* was Hitler ook de opperste gerichtshoofd. 'Der Wille Hitlers konnte Recht setzen. Das war der neue Führerstaat in seiner ganzen furchtbaren Konsequenz.'¹²⁹ De Duitse rechtsfilosoof en politoloog Carl Schmidt stelde in 1934: 'Der ware Führer ist auch immer Richter. (...) In der höchsten Not bewährt sich das höchste Recht und erscheint der höchste Grad richterlich rächender Verwirklichung des Rechts. Alles Recht stammt aus dem Lebensrecht des Volkes.'¹³⁰ De leider als hoogste rechter vroeg om een nieuwe ethiek en een herziening van het categorisch imperatief. *Reichsrechtsführer* Hans Frank vatte deze nieuwe rechtsfilosofie als volgt samen: 'Handle so, dass der Führer, wenn er von deinem Handeln Kenntnis hätte, dieses Handeln billigen würde.'¹³¹ Rechter Frank stelde tevens dat de rechter als hoogwaardigheidsbekleder niet boven het volk verheven was, maar een levend lidmaat van de Duitse volksgemeenschap was. De belangrijkste rechtsbronnen waren volgens hem de nationaalsocialistische *Weltanschauung*, zoals in het partijprogramma en in het bijzonder in de uitlatingen van de Führer vervat. Vanzelfsprekend begreep Frank dat het geen pas gaf de beslissingen van de Führer te toetsen aan het recht, omdat de Führer zelf recht scheidt. Frank benutte naast de bovengenoemde rechtsbronnen ook het 'gesundes Volksempfinden' om recht te spreken.¹³² Het sprak voor zich dat dit *gesundes Volksempfinden* alleen weggelegd was voor raszuivere Germanen. Wilde iemand rechtspreken dan moest hij zelf 'deel uitmaken van de rechtsscheppende gemeenschap en existentieel tot haar behoren'. Iemand van een ander ras dan het Germaanse was 'Artfremd' en kon daarom het Duitse recht niet begrijpen omdat hij anders denkt en begrijpt.¹³³

4.4.4 Militarisme en imperialisme

Een agressieve en expansionistische buitenlandse politiek is kenmerkend voor het fascisme en het nationaalsocialisme. Omdat het fascisme zich vooral als een antibeweging aandienende was het hebben van duidelijke vijandbeelden onontbeerlijk. 'Het ergens tegen zijn komt bij alle politieke stromingen voor, maar nergens zo buitensporig, zo fanatiek en zo principieel.' Fascisme en nationaalsocialisme

128. Ibidem, 69-92.

129. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 49.

130. 'Carl Schmidt: Der Führer schützt des Recht, 30. Juni 1934' in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 105/106.

131. Gross, *Anständig geblieben*, 256: Hans Frank zoals geciteerd door Aurel Kolnai in *The War Against The West* in: Ibidem. 'Formerly, we were in the habit of saying: this is right or wrong; today we must put the question accordingly: What would the Führer say? This attitude towards the Führer as well as his own person, are the Categorical Imperative to which German life must henceforward conform. We were under the great obligation of recognizing as a holy work of our Volk's spirit the laws signed by Adolf Hitler's name. Hitler has received his authority from God. Therefore he is a champion, sent by God, for German Right in the World.'

132. Nationaalsocialistisch Recht; Leitsätze des Reichsrechtsführers Frank vom 14. Januar 1936 in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 101/102.

133. 'Carl Schmidt über arteigenes Rechtsdenken' in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 102/103.

bestonden vooral bij de gratie van de strijd en het geweld. ‘Vrede is capitulatie, duf, slap, onmannelijk.’¹³⁴ Mussolini verklaarde bij het begin van zijn veldtocht tegen Abessinië in 1935: ‘Voor alles gelooft het fascisme noch aan de mogelijkheid noch aan het nut van een duurzame vrede... Het verwerpt het pacifisme, dat een vlucht voor de strijd, een ontwijken van de opoffering maskeert. Alleen een oorlog brengt inspanning van alle menselijke krachten, alleen zij adelt de volkeren die de moed hebben haar te wagen.’¹³⁵ Het fascisme en het nationaalsocialisme waren per definitie antichristelijk en antihumaan omdat zij het geweld verheerlijkten, ja zelfs een ‘eredienst aan het geweld’ voorstonden.¹³⁶ De (gewelddadige) daad werd centraal gesteld, niet het denkvermogen. Het fascisme wenste het recht van de sterkste en zag weinig in de kracht van argumenten. Dit anti-intellectualisme probeerde te appelleren aan primitieve emoties en instincten.¹³⁷

Hitler was in zijn militaristische opvattingen vanaf het begin duidelijk. In *Mein Kampf* schreef hij al: ‘Heute werde ich nur von der nüchternen Erkenntnis geleitet, daß man verlorene Gebiete nicht durch die Zungenfertigkeit geschliffener parlamentarischer Mäuler zurückgewinnt, sondern durch ein geschliffenes Schwert zu erobern hat, also durch einen blutigen Kampf.’¹³⁸ Het soldateske en gewelddadige stonden centraal in de nieuwe volksgemeenschap zoals die in de nazitotaalstaat verwezenlijkt werd.¹³⁹ Ook de kunst, naast educatie en propaganda, kon daar het hare aan bijdragen. ‘Kämpferisch und nationalistisch, soldatisch und heroisch, in jedem Fall aber volkstümlich und volksnah sollte die neue Kunst sein.’¹⁴⁰ In nazi-Duitsland ontsood een ware geweldscultus.

Hitler vertolkte zijn ideaal met betrekking tot de opvoeding van de Duitse jeugd al even militaristisch: ‘Meine Pädagogik ist hart. Das Schwache muß weggehämmt werden. In meinen Ordensburgen wird eine Jugend heranwachsen, vor der sich die Welt erschrecken wird. Eine gewalttätige, herrische, unerschrockene, grausame Jugend will ich. Jugend muß das alles sein. Schmerzen muß sie ertragen. Es darf nichts Schwaches und Zärtliches an ihr sein. Das freie, herrliche Raubtier muß erst wieder aus ihren Augen blitzen. Stark und schön will ich meine Jugend. Ich werde sie in allen Leibesübungen ausbilden lassen. Ich will eine athletische Jugend. Das ist das Erste und Wichtigste. So merze ich die Tausende von Jahren der menschlichen Domestikation aus. So hab ich das reine, edle Material der Natur vor mir. So kann ich das Neue schaffen.’ Adolf Hitler über Jugenderziehung aus *Gespräche mit Hitler* van Hermann Rauschning zoals geciteerd in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 88.

134. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 37.

135. Ibidem, 37/39.

136. Ibidem, 39.

137. Ibidem.

138. ‘Geschliffenes Schwert und blutiger Kampf, aus *Mein Kampf*’ in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 176.

139. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 74.

140. Ibidem, 77.

Ogenschijnlijk leek het militarisme van het nationaalsocialisme aan te sluiten bij de Pruisische traditie, zoals de waardering van Hitler voor koning Friedrich der Große deed vermoeden. Toch had Hitler een afkeer van de 'deftige Pruisische officier' en gaf hij de voorkeur aan de 'radicale, niets ontziende "volkse" SS'er'.¹⁴¹ Een volkse SS die doordrongen was van de noodzaak van een veroveringsoorlog en etnische zuiveringen om het voortbestaan van het Duitse volk en Germaanse ras veilig te stellen. 'Nur ein genügend großer Raum auf dieser Erde sichert einem Volke die Freiheit des Daseins.'¹⁴² Voor Hitler en zijn SS was de verovering van *Lebensraum* een noodzakelijkheid, ja een natuurwet.¹⁴³ Aldus werd de werkelijkheid gereduceerd tot een darwinistische strijd om het bestaan. Daarmee is dan ook meteen de link gelegd tussen het imperialisme en de rassenleer van het nationaalsocialisme. 'Wie eng die Rassenideologie mit dem deutschen Imperialismus verbunden ist, zeigt sich auch hier: denn mit den ausgelesenen und gezüchteten nordisch-germanischen Menschen sollte dann der noch zu eroberende neue Lebensraum besiedelt werden.'¹⁴⁴ Adolf Hitler had zelf die verbinding tussen rassenleer en imperialisme in *Mein Kampf* ook al gelegd: 'Gleiches Blut gehört in gemeinsames Reich. Das deutsche Volk besitzt solange kein moralisches Recht zu kolonialpolitischer Tätigkeit, solange es nicht einmal Seine eigene Söhne in einen gemeinsamen Staat zu fassen vermag. Erst wenn des Reiches Grenze auch den letzten Deutschen umschließt, ohne mehr die Sicherheit seiner Ernährung bieten zu können, ersteht aus der Not des eigen Volkes das moralische Recht zur Erwerbung fremden Grund und Bodens.'¹⁴⁵

4.4.5 Corporatisme

Mussolini benutte het in rooms-katholieke kringen ontstane corporatisme als economisch ordeningsprincipe. Het corporatisme zou het 'medicijn tegen het socialisme en de klassenstrijd' zijn. Het corporatisme probeerde het middeleeuwse gildewezen nieuw leven in te blazen en in de moderne geïndustrialiseerde samenleving in te passen. Werkgevers, werknemers en overheid zouden onder gezag van de staat moeten komen tot afspraken over arbeidsvoorwaarden en sociaaleconomische vraagstukken. De corporatie was in de ogen van Mussolini de aangewezen plaats om als werknemer invloed uit te oefenen. Het vertegenwoordigende principe van de parlementaire democratie had afgedaan en moest plaatsmaken voor een nieuwe vorm van medezeggenschap binnen de bedrijfstak. In de praktijk

141. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 49.

142. 'Der Lebensraum des deutschen Volkes liegt im Osten; aus *Mein Kampf*' in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 175.

143. Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 17.

144. Ibidem, 79. Zie ook: Ibidem, 168: 'Er [Adolf Hitler] macht kein Hehl daraus, daß eine solche Erweiterung des Lebensraumes nur durch einen blutigen Kampf möglich sein werde. Dies stimmt nun wiederum ganz überein mit seiner darwinistischen Philosophie, wonach der Stärkere sich immer behauptet und auch das Recht hat sich durchzusetzen.'

145. 'Gleiches Blut gehört in ein gemeinsames Reich, aus *Mein Kampf*' in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 178.

betekende het corporatisme in fascistische landen veelal een allesbeslissende rol voor de overheid.¹⁴⁶

Het fascisme ging een verbond aan met de kapitalistische economische ordening. Het kapitalisme als zodanig werd niet afgeschaft. Wel werden de onafhankelijke vakbonden overal ontbonden en werd het stakingsrecht afgeschaft. Wanneer fascisten de kapitalisten bekritiseerden was dat omdat de bourgeoisie te slap en te individualistisch was, niet omdat zij de werkende klasse beroofde. De economische maatschappelijke ordening werd door fascistische regimes nauwelijks aangepast. Economische crises moesten bestreden worden met voldoende politieke wil om te komen tot algehele werkgelegenheid en productiviteit. De enige aanpassing aan de sociale structuur en hiërarchie was dat Joden werden onteigend en dat een aantal avonturiers een nieuwe elite gingen vormen. De grootste structurele economische aanpassing was dat in sommige fascistische staten er een meer staatgeleide economie ontstond met een belangrijke plaats voor de oorlogsindustrie. 'What they [fascisten] criticized in capitalism was not its exploitation but its materialism, its indifference to the nation, its inability to stir souls. More deeply, fascists rejected the notion that economic forces are prime movers of history.'¹⁴⁷ Economische ordening stond niet centraal in het denken van de fascist en de nationaalsocialisten, zoals dat wel het geval was bij de communisten. Economie werd slechts gezien als middel om het doel, een sterke, raszuivere en expansionistische staat, te bereiken. Dit betekende dat de effecten van de nationaalsocialistische en fascistische machtsovernames op de sociaaleconomische ordening relatief gering waren. De corporatistische ordening stelde de Duitse overheid echter wel in staat om de economie tijdens de Tweede Wereldoorlog totaal dienstbaar te maken aan de oorlogsinspanningen.

4.4.6 *Anticommunisme*

Na de Jood kende het nationaalsocialisme geen grotere vijand dan de communist. 'Fascisme en nationaal-socialisme speculeerden op de wijd en zijd verbreide angstgevoelens van uiteenlopende aard. In een woelige tijd boden zij een houvast en pretendeerden zij de bolwerken tegen de rode vloed te zijn. (...) In zekere zin kan men dan ook fascisme en nationaal-socialisme omschrijven als antwoord bij uitstek op de uitdaging die er van de Russische Revolutie uitging, als een extremisme tegenover bolsjewistisch extremisme.'¹⁴⁸ De grote tegenstelling tussen beide ideologische blokken was dat het communisme geloofde in principiële gelijkheid tussen mensen en dat het nationaalsocialisme juist een diametraal standpunt verdedigde: de principiële ongelijkheid van mensen.

De angst voor het communisme wisten zowel de fascist en de nazi's goed te exploiteren. Deze angst zorgde ervoor dat naast de middenklasse ook de elite zich voor een groot deel liet paaien door Mussolini en Hitler. De middenklasse

146. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 36.

147. Paxton, *The anatomy of fascism*, 10/11.

148. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 25.

en de aristocratie vreesden een sociale omwenteling naar Russisch voorbeeld en zochten naar een sterke man die dit gevaar zou kunnen afwenden. In de jaren na de Eerste Wereldoorlog was in Duitsland zonneklaar gebleken dat de dreiging van het communisme verre van hypothetisch was. Verschillende linksradicale revolutie pogingen waren er tegen de Weimarrepubliek ondernomen. De elite koos ervoor de duivel uit te werpen door Beëlzebub. In het nationaalsocialisme zag de elite een kleiner kwaad dan in het bolsjewisme en daarom besloot de conservatieve Von Papen in 1933 te regeren met Adolf Hitler. Het bleek een misrekening. Al snel was Von Papen uitgerangeerd en ontwikkelde Duitsland zich tot een totalitaire eenpartijstaat.¹⁴⁹ De afkeer van het communisme zorgde ervoor dat ook veel christenen positief stonden ten opzichte van fascisme en nationaalsocialisme omdat zij in het communisme de antichrist zagen.¹⁵⁰

4.4.7 Antidemocratie

Het nationaalsocialisme was uitgesproken antidemocratisch. Het parlementarisme en openlijke discussie werden in de fascistische ideologie gezien als tekenen van verval.¹⁵¹ ‘Liberalisme, vrijheid van het individu en volksinvloed waren in de ogen van de nazi’s degeneratieverschijnselen die de volkseenheid ondermijnden.’¹⁵² Bovendien vonden de nazi’s de scheiding van de wetgevende en de uitvoerende macht maar een wangedrocht.¹⁵³ De staat diende ongedeeld te zijn. Het hiervoor beschreven leidersprincipe liet geen enkele ruimte voor democratie en parlementarisme. De participatie van nationaalsocialisten aan de parlementaire democratie diende maar één doel, namelijk de afschaffing van diezelfde door hen zo verfoeide parlementaire democratie.¹⁵⁴ Hitler schiep er een genoeg in de democraten met hun eigen wapens, namelijk verkiezingen, te verslaan om zo langs ‘democratische’ weg de democratie te laten verdwijnen.¹⁵⁵

Democraten werden in de naziretoriek weggezet als praatjesmakers die eerder het partijbelang lieten prevaleren dan zich te bekommeren om het belang van volk en staat. De democratie was volgens Hitler niet anders dan een methode van het ‘wereldjodendom’ om de macht in handen te krijgen.¹⁵⁶ Met deze hetze tegen de democratie hadden de nazi’s het tij mee. In Duitsland werd er breed getwijfeld aan de slagvaardigheid van parlementaire besluitvorming in tijden van crisis. De

149. Paxton, *The anatomy of fascism*, 91-96.

150. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 48.

151. Weissmann, *Faschismus*, 37.

152. Schneiders en Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, 50.

153. Carl Schmidt über den Führergedanken (1933) in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 36

154. Hitler erläutert das Führerprinzip; aus *Mein Kampf* in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 35/36. ‘Damit [het leidersprincipe] ist die Bewegung aber antiparlamentarisch, und selbst ihre Beteiligung an einer parlamentarischen Institution kann nur den Sinn einer Tätigkeit zu deren Zertrümmerung besitzen, zur Beseitigung, einer Einrichtung, in der wir eine der schwersten Verfallserscheinungen der Menschheit zu erblicken haben.’

155. Wippermann, *Faschismus*, 55.

156. ‘Der Jude durchwühlt mit Hilfe des Freimaurertums, von Revolutionen, von Demokratien und Parlamentarismus die völkischen Ordnungen jeder Gemeinschaft, jedes Staates.’ In einer Broschüre für Weltanschauliche Erziehung (1944) in: Hofer, *Der Nationalsozialismus*, 34.

democraten waren er immers niet in geslaagd de economische crisis van 1929 en volgende jaren het hoofd te bieden. Breed leefde de opvatting dat een sterke man nodig was om Duitsland door de crisis heen te helpen. Zo zouden stroperigheid van besluitvorming en partijpolitiek gekrakeel plaatsmaken voor slagvaardigheid en snelheid. Het gebrek aan een democratische traditie kwam in het Duitsland van de jaren dertig pijnlijk openbaar.¹⁵⁷

4.5 *Ontstaan van het fascisme in Nederland*

De Jong en de coauteurs Te Slaa en Klijn beschrijven in hun werk de opkomst van het fascisme in Nederland. Leek de beschrijving van de vele protestantse Nederlandse kerkgenootschappen in het vorige hoofdstuk al een doolhof, de versplintering in de beginjaren van het fascisme maakte de schismatieke neiging van Nederlandse protestanten tot kinderspel. Een schier onuitputtelijke rij van groepen, clubjes, partijen en afscheidingen wordt door De Jong, Te Slaa en Klijn opgedist.¹⁵⁸ De hiernavolgende beschrijving is dan ook slechts globaal.

In Nederland ontbrak een echte voedingsbodem voor het ontstaan van een brede fascistische beweging. Ons land was van deelname aan de Eerste Wereldoorlog verschoond gebleven en derhalve bestond er geen door het oorlogsverloop gefrustreerd nationalisme. In ons land ontbraken de horden gedesillioneerde frontsoldaten die zo vatbaar bleken voor extreem nationalistische en autoritaire opvattingen. Bovendien kende ons land geen nationaliteitsvraagstuk en etnische spanningen. Antisemitisme werd door het overgrote deel van de Nederlandse bevolking als onbehoorlijk gezien. Wel bestond er kritiek op het functioneren van de parlementaire democratie. Maar van een existentiële crisis en evidente dreiging van het communisme, zoals in Duitsland of Italië, was in ons land geen sprake.¹⁵⁹

De Jong stelt dat de ‘rechts-autoritaire stroming’ zoals die in de jaren twintig ontstond, werd gevoed door ‘afkeer van de parlementaire democratie en afkeer van het socialisme’.¹⁶⁰ De afkeer tegen de parlementaire democratie was ingegeven door de politieke verdeeldheid die de democratie veroorzaakte. ‘Dieper nog: het individualistisch karakter van de moderne maatschappij deed een hunkering ontstaan naar meer gebonden, ‘organische’ maatschappij- en staatsvormen waarin elk tevreden zou zijn met de hem geschonken plaats.’¹⁶¹ Het fascisme van Benito Mussolini was in deze fase, begin jaren twintig, nog het grote voorbeeld van rechts-autoritair denkend Nederland. De oriëntatie op het nationaalsocialisme van Adolf Hitler stamt op zijn vroegst van begin jaren dertig, toen de NSDAP steeds succesvoller werd.¹⁶²

157. Paxton, *The anatomy of fascism*, 82.

158. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 236-277; Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 73-104.

159. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 73.

160. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 244/245.

161. *Ibidem*, 245.

162. *Ibidem*, 246.

De Jong traceert de eerste fascistoïde neigingen bij excentriekelingen als E. Wichman, J. Baars, prof. G.J.P.J. Bolland, H.A. Sinclair de Rochemont, dr. J.H. Valckenier Kips en prof. dr. F.C. Gerretson. Het was een bont gezelschap met diverse ideeën en overtuigingen, maar met een gemeenschappelijke afkeer van democratie en socialisme.¹⁶³ Organisaties als het Verbond van Actualisten, het Vaderlands Verbond, de Nederlandse Oranje-Nationalisten, Nieuw Verbond van Nationalisten, Nationale Unie, Algemene Nederlandse Fascisten Bond en Verbond voor Nationaal Herstel¹⁶⁴ ontstegen meestal niet het niveau van splintergroepjes van enkele tientallen leden die in onderling geruzie bleven steken. De ambities van de diverse leiders waren over het algemeen niet in overeenstemming met het ledental van de eigen organisatie. Opmerkelijk is dat doel en middel haaks

Prof. G.J.P.J. Bolland

op elkaar stonden. Het doel van de nationale organische eenheid verzandde in repeterende versplintering. De fascistoïde groeperingen bleken niet in staat om het onbehagen over de status quo te kanaliseren en om te smeden tot een brede beweging van gelijkgezinden.

In de jaren twintig en dertig ontstond er onder agrariërs grote onvrede over het beleid van de regering ten aanzien van de agrarische sector. De crisiswetgeving van de jaren dertig maakte de stemming onder boeren er niet beter op. De Plattelandersbond van de reactionaire boer Braat trok ten strijde tegen het doordraaien van voedsel, de verstedelijking, de industrie en de groothandel. Een vergelijkbare organisatie met de naam 'Landbouw en Maatschappij' bleek achteraf als 'voorportaal' van de NSB gefunctioneerd te hebben.¹⁶⁵ In zijn Kamerbijdragen keerde de politieke leider van de SGP, ds. G.H. Kersten, zich ook

in niet mis te verstane bewoordingen tegen de achterstelling van de boerenstand en de crisiswetgeving. Vooral het doordraaien van voedsel was hem eveneens een doorn in het oog.¹⁶⁶

De Jong ruimt nogal wat plaats in voor de beschrijving van het rooms-katholieke fascisme. Hij constateert dat een antidemocratische instelling veelvuldig voorkwam in de rooms-katholieke wereld en dat, zo er al sprake was van aanvaarding van de parlementaire democratie, dit geschiedde uit opportunisme. Hij neemt binnen het rooms-katholicisme een 'romantisch smachten naar een integraal-katholieke samenleving' waar, evenals 'verzet tegen de moderne tijd'.

163. Ibidem, 248-251.

164. Ibidem.

165. Ibidem, 253-256.

166. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 182-186.

Deze houdingen vonden volgens hem hun complementen in ‘die typische reeks irrationele sentimenten van de kleinburger ...: extreem nationalisme, xenofobie, mystiek racisme, anti-semitisme, sexuele frustratie, patriarchale idealisering van de vrouw en het gezin, angst voor de grote stad’.¹⁶⁷ Een beweging als Zwart Front van Arnold Meyer, berucht vanwege haar voorliefde voor geweld en rabiaat anti-semitisme, bestond uit rooms-katholieken.¹⁶⁸ De Vlaamse beweging Verdinaso, met haar ‘Dietse’ ideaal van een verenigd Vlaanderen en Nederland, telde onder de Nederlandse leden vooral rooms-katholieke studenten.¹⁶⁹

Een eerste meer serieus te nemen fascistische groepering in ons land was de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij (NSNAP) waarin dr. Ernst ridder van Rappard aanvankelijk een vooraanstaande rol speelde. Ook deze partij ging door interne leiderschapstwisten ten onder. Een andere groep die kortstondig van zich deed spreken was de Nationaal-Socialistische Partij, onder leiding van Albert de Joode, die zich om begrijpelijke redenen meestal als Albert van Waterland presenteerde. Na een interne twist kwam de Nationaal-Socialistische Partij onder leiding van de gepensioneerde majoor C.J.A. Kruyt, die in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) gediend had.¹⁷⁰ Om de versplintering te boven te geraken probeerde men onder leiding van Sinclair de Rochemont in 1932 te komen tot een fascistische federatie. Nog voor de federatie goed en wel van de grondgekomen was, spatte ze uiteen. Bovendien ontbrak bij de toen nog kleine NSB iedere welwillendheid om tot samenwerking te komen. Al snel wist de NSB alle andere fascistische en nationaalsocialistische groepen in de schaduw te stellen. De rancune bij de overige bleek vooral uit het feit dat vele van hen zich tijdens de bezetting nadrukkelijk rekenden tot de SS-richting en niet meer de oorspronkelijke idealen van de NSB voorstonden.¹⁷¹

4.6 De Nationaal-Socialistische Beweging

De in 1931 opgerichte Nationaal-Socialistische Beweging ontwikkelde zich in de jaren dertig tot de belangrijkste vertegenwoordiger van het fascisme/nationaalsocialisme in Nederland, daarbij de overige fascistoïde splinterpartijen overschaduwend. De NSB was vooral het resultaat van de inspanningen van ir. A. Mussert. De Jong karakteriseert Mussert als ‘een jeugdige dromer, verliefd op zijn eigen gedachten-constructies waarbij hij, ook in het politieke vlak de ingenieur blijvend, meende, “mensen te kunnen leiden zoals men watermassa’s kanaliseert.”’ De Jong spreekt van een man met ‘dwangneurotische trek’ die zich uitte in zijn ‘nauwkeurigheid tot op het absurde af’,¹⁷² kortom een typisch voorbeeld van een

167. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 259/260.

168. Ibidem, 261.

169. Ibidem, 263.

170. Ibidem, 271-277.

171. Ibidem, 276.

172. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 286/287.

Nederlandse kleinburger.¹⁷³ Te Slaa en Klijn beschrijven Mussert als een kundig organisator die meer leek op ‘een pragmatisch ingestelde bedrijfsleider dan op een bevlogen ideoloog’ die erin slaagde om veelvuldig botsende ego’s bijeen te houden.¹⁷⁴ Jan Meyers schetst in zijn biografie van Mussert een beeld van een wat naïeve man met grote idealen en vol van vaderlandsliefde, die, ondanks zijn goede bedoelingen, door foutieve inschattingen aan de ‘verkeerde’ kant van de geschiedenis terecht kwam.¹⁷⁵ Zelf zag Mussert zich als een profeet van de ‘Nieuwe Tijd’ en streefde hij naar ‘de wedergeboorte van het glorierijke Nederlandse imperium’.¹⁷⁶

Mussert trad als organisator van het Nationaal Comité van Actie tegen het Verdrag met België¹⁷⁷ in 1925 voor het eerst in de openbaarheid. Deze buitenparlementaire actie slaagde mede door de tomeloze inzet van de succesvolle ingenieur.¹⁷⁸ Het verdrag werd verworpen en Mussert had in nationaal voelende kringen zijn naam gevestigd als voorvechter van de Nederlandse belangen.¹⁷⁹ Overigens was ook de SGP, vanwege dezelfde redenen als door Mussert cum suis verwoord, een fel tegenstander van het verdrag met België.¹⁸⁰

Anton Mussert

Te Slaa en Klijn vestigen, evenals Vossen, er de aandacht op dat de geschiedenis van de NSB veelal wordt geschetst als een geïsoleerd en finalistisch proces. Alsof het vanzelfsprekend was dat de NSB de overige fascistische partijen voorbij zou streven. Dit beeld willen zij nuanceren. De NSB stelde zeker in de beginperiode weinig voor. Bovendien dreigde het matige succes meteen in de knop gebroken te worden door een financieel probleem

in 1932. ‘Pas in de loop van 1933 zou zij [de NSB] zich definitief onttrekken aan de marginaliteit van het Nederlandse fascisme.’ Door de toegenomen populariteit van de NSB voelden steeds meer Nederlandse fascistten zich tot de NSB aangetrokken en zorgden zo voor een ‘directe ideologische continuïteit tussen het Nederlandse fascisme uit de jaren twintig en het Nederlands nationaalsocialisme van de NSB’.¹⁸¹ Overigens bestrijdt Vossen dat er een duidelijke continuïteit valt waar te nemen tussen het fascisme van de jaren twintig en het kader van de NSB. Vossen stelt dat

173. Ibidem, 290/291.

174. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 787.

175. Meyers, *Mussert*, passim.

176. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 781.

177. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 112.

178. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 282; Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 112-116.

179. Kooy, *Het ebec van een ‘volkse’ beweging*, 3.

180. *Handelingen der Tweede Kamer*, 1926/1927, 302-305 (2-11-1926).

181. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 31/32; Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 164.

de NSB wel de uiterlijkheden en de methoden van het vroege fascisme overnam, maar deze enigszins kuiste om zo gematigder en burgerlijker over te komen.¹⁸² Bovendien onderscheidt Vossen een vroege en een late NSB. De vroege NSB richtte zich meer op het Italiaanse fascisme en had vooral hegeliaanse idealen met betrekking tot een sterke staat. De keuze voor het begrip nationaalsocialisme in de naam van de NSB was vooral uit opportuniteitsoverwegingen gemaakt en had aanvankelijk weinig te maken met het programma. Mussert was van mening dat het begrip fascisme in diskrediet was geraakt door allerlei zich fascistisch noemende partijtjes en koos daarom voor nationaalsocialistisch. Mussert zei te streven naar een specifiek Nederlandse variant van het fascisme en het nationaalsocialisme. 'Hij probeerde hiermee enige afstand te bewaren tot zowel Hitler als Mussolini.'¹⁸³ De late NSB, vanaf ongeveer 1935, oriënteerde zich steeds nadrukkelijker op het Duitse nationaalsocialisme en radicaliseerde steeds verder. Deze late NSB kwam steeds meer onder de invloed van 'volkse', op het Duitse nationaalsocialisme gerichte, figuren als Rost van Tonningen¹⁸⁴ die het leidersprincipe en de rassenleer invoerden.¹⁸⁵

Het begrip 'volks' werd door een van de vroegste NSB-leden en latere theoreticus van de de Nederlandse SS, J.C. Nachenius, als volgt omschreven: 'De inhoud van dit woordje was voor ons volkomen klaar en duidelijk. Zoals gezegd, wij zouden het niet kunnen definiëren en het was bij alle duidelijkheid toch ook veelomvattend en vaag in zijn begrenzing. Maar dat is niets bijzonders of ongewoons in Germaansche talen. Deze inhoud was voor velen even nieuw als het woord zelf, want die hield verband met 'bloed en bodem', dus met ras, met nationaal-socialistische begrippen en voorstellingen. Volksch waren die dingen die verband hielden met onzen aard, die geen mode of aangeleerde uiterlijkheden betroffen, maar waarden die met den erfelijken aanleg in verband stonden. Wat echt volksch was, was vrij van Zuidelijke invloeden, om niet te spreken van Afrikaansche of Aziatische nabootsing. Volksch scheidde dus het vreemde van het eigene.' Bron: Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 383/384.

Vanaf het moment dat de volkse bloedgroep binnen de NSB de overhand kreeg, verdween Hegel in de boekenkast en golden fascisme en nationaalsocialisme niet langer als synoniemen.¹⁸⁶ Te Slaa en Klijn noemen cultuurpessimisme, rassendenken, sociaaldarwinisme, een hang naar mystieke romantiek en een soms virulent

182. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 166/167.

183. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 124/125.

184. 'Een man met een hysterisch temperament', 'niet alleen driftig en onbetrouwbaar, doch vooral grenzeloos eerzuchtig', 'een amok-loper', een 'weezinwekkende persoonlijkheid', aldus de secretaris-generaal van beide economische departementen Hirschfeld, die veelvuldig met Rost van Tonningen, als president van De Nederlandse Bank, had moeten samenwerken. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 375.

185. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 165.

186. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 697-699.

antisemitisme de basisingrediënten van het ‘volkse’ gedachtegoed.¹⁸⁷ Met name binnen de boerenbeweging van de NSB, onder leiding van E.J. Roskam, zou de ideeënwereld van ‘bloed en bodem’ grote aandacht krijgen. De gereformeerde Roskam probeerde zijn geloofsovertuiging te combineren met het concept van bloed en bodem. De ‘Saks’ Roskam zag in de legendarische koning Radboud de grootste vaderlander en streefde naar bevrijding van ‘alles wat Latijns en vreemd is’ door de vrije ‘Friese geest’.¹⁸⁸ De boeren werden gezien als de ‘hoeders van de ongerepte, zuivere en oorspronkelijke volksziel van de Nederlandse stam’. Roskam probeerde de protestantse plattelanders ervan te overtuigen dat nationaalsocialisme en christendom samen konden gaan. Zijn opvattingen waren duidelijk schatplichtig aan die van de Glaubensbeweging Deutsche Christen. Roskams redevoeringen stonden bol van kritiek op de ‘zedeloze verstedelijking’ en kenmerkten zich door een ‘nostalgische hang naar het pre-industriële tijdperk’. Bovendien predikte hij de ‘suprematie van het blanke ras’ gecombineerd met een ‘apocalyptisch antimodernisme’. ‘De ideologische cocktail van fysiocratie, cultuurpessimisme, calvinistische godsvrees en Germaanse rassenleer bezorgde Roskam een unieke positie als boerenpropagandist binnen de NSB.’¹⁸⁹ Deze volkse overtuiging impliceerde echter niet dat de nieuwe heidense religie die in nazi-Duitsland opgeld deed volledig werd geaccepteerd.¹⁹⁰

*Boerenleider
E.J. Roskam*

In 1935 stond de NSB op het toppunt van haar electorale invloed. ‘Bijna 300.000 Nederlanders menen met Mussert, dat zijn dictatuur voor het door economische crisis zwaar geteisterde en politiek meer dan ooit verdeelde Nederland de oplossing is.’¹⁹¹ Welke factoren zorgden ervoor dat de NSB in 1935 bij de Statenverkiezingen 7,9 procent van het electoraat achter zich wist te verenigen? Die vraag heeft al heel wat pennen in beweging gebracht. In internationaal perspectief is het in 1935 door de NSB behaalde percentage ook opmerkelijk, aangezien fascistische partijen in Scandinavië, Engeland, Ierland en Frankrijk veelal niet boven de 2 procent uitkwamen.¹⁹² Kritiek op het functioneren van de parlementaire democratie leefde in de jaren dertig breed in Europa. Ook in Nederland werden er vraagtekens bij de democratie gezet. Er was sprake van frustratie en teleurstelling over de resultaten die de beginselpartijen hadden weten te bereiken. De traditionele partijen hadden hoge verwachtingen bij het electoraat gewekt, die lang niet altijd waargemaakt konden worden. Het hooggestemde ideaal maakte plaats voor ‘de kunst van het bereikbare’. Een kleine elite vergaderde en organiseerde zonder de massa te kun-

187. Ibidem, 383.

188. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 329.

189. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 384-393.

190. Ibidem, 717.

191. Kooy, *Het ebec van een ‘volkse’ beweging*, 4.

192. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 23.

nen inspireren. Politiek bleek vooral een saai gebeuren gespeend van iedere vorm van heroïek. ‘Zolang hiervan de materiële en immateriële vruchten konden worden geplukt, ondervond deze nieuwe gematigdheid relatief weinig verzet, maar nadat het economische tij omsloeg, ontstond vooral onder de jongere generaties een toenemende hang naar idealisme, passie en inspirerend leiderschap.’¹⁹³ Dit liet overigens onverlet dat in de jaren dertig nog steeds ruim 80 procent van het Nederlandse electoraat stemde op de gevestigde middenpartijen en niet ter linker noch ter rechter zijde afweek. Bovendien waren hier te lande de ideeën van anti-liberale denkers als Nietzsche, Sorel, Le Bon en Hegel nauwelijks doorgedrongen tot de Nederlandse intelligentsia, zodat een al te antidemocratische opstelling niet werd gewaardeerd.¹⁹⁴

Vossen over de Nederlandse politieke cultuur van het Interbellum: “Onze tijd kenmerkt zich door vereering van uitersten”, schreef de conservatief-liberale journalist P.H. Ritter jr in 1934. “Wie poogt dezen tijd te boetseeren in woord of beeld, moet het zoeken aan de peripherie”, zo adviseerde hij dan ook. Het waren volgens hem immers niet de grote partijen en de machtige politici die de “volksbelangstelling” weerspiegelden, maar de “extreme figuren van links en rechts”. Als men op advies van Ritter het vooroorlogse Nederland aan de hand van de kleine partijen gaat schetsen, ontstaat een beeld dat in veel opzichten afwijkt van het traditionele beeld. In plaats van een stabiel en conservatief land met een gematigde, lijdzame bevolking wordt Nederland dan een land van felle strijd, diepe tegenstellingen, grootse idealen en bittere vijandbeelden. Niet gematigde regenten als Ruys de Beerenbrouck en De Geer, of een kloeke *Macher* als Colijn symboliseren dan dit tijdperk, maar gepassioneerde profeten als Piet Schmidt en J.A. Vervaart, onbesuisde provocateurs als Erich Wichman en boer Braat, donderprekende dominees als C.A. Lingbeek en G.H. Kersten en militante revolutionairen als Henk Sneevliet en Meinoud Rost van Tonningen. Zo’n beschrijving van het vooroorlogse Nederland zou ernstig vertekend zijn. De verkiezingsuitslagen wijzen immers uit dat zelfs ten tijde van de economische nood van de jaren dertig steeds meer dan tachtig procent van de Nederlandse bevolking op een van de grote partijen stemde. De overige stemmen gingen naar een veelheid van partijtjes, lijsten en verbonden, die alle machteloos langs de kant stonden. Waarschijnlijk was de NSB de enige nieuwe partij waarvan korte tijd een reële dreiging uitging. Na haar succes in 1935 (7,94% van de stemmen) stakte haar opmars echter en werd zij een van de vele, geïsoleerde kleine partijtjes. Wie uit zucht naar spanning en sensatie het interbellaire Nederland tot de dramatische proporties van de Republiek van Weimar of zelfs de Franse Derde Republiek wil opblazen, doet de historische werkelijkheid geweld aan. Men kan wel volhouden dat de kleine partijen een belangrijk inzicht bieden in de angsten, verlangens en onlustgevoelens van deze periode. Alleen hun ontstaan was immers al het resultaat van (een combinatie van)

193. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 200/201.

194. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 788.

bepaalde gevoelens van onvrede. Aangezien bovendien toch vaststond dat zij binnen het heersende bestel tot de oppositiebanken waren veroordeeld, hoefden zij zich in hun optreden niet geremd te voelen door strategische overwegingen: zij konden tegenstellingen aanscherpen, zonder rekening te houden met de bestuurbaarheid van het land, heikle thema's politiseren die de grote partijen liever onaangeroerd lieten en ongestraft kritiek uiten op de politieke ruilhandel, waaraan zijzelf niet deelnamen. Door hun eeuwige oppositierol en hun zucht naar een electorale doorbraak spraken de meeste kleine partijen uit wat zij dachten dat in bredere kring aan frustraties en onbehagen leefde.' Bron: Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 199/200.

Een ander belangrijk kritiekpunt op de democratie was dat de economische crisis¹⁹⁵ door de heren politici niet afdoende werd bestreden en dat de parlementaire democratie de eenheid van de natie dreigde te ondermijnen door een steeds verder voortschrijdende versplintering.¹⁹⁶ Deze versplintering nam zulke vormen aan – in 1933 deden bijvoorbeeld 54 partijen aan de verkiezingen mee – dat velen een desintegratie van de Nederlandse samenleving vreesden.¹⁹⁷ Het fascisme diende zich aan als het recept tegen desintegratie van de natiestaat. Opmerkelijk genoeg droeg dit fascisme op zijn beurt weer bij aan het ontstaan van nog meer politieke partijen. Doel en middel kwamen dus niet overeen. De roep om een krachtige leider: 'een Man die Nederland zal bevrijden van de tyrannie der partijpolitiek' werd intussen steeds luider.¹⁹⁸ Vossen wijst erop dat in orthodox-christelijke kringen, hetzij van protestantse hetzij van rooms-katholieke oorsprong, de aanvaarding van de democratie meer uit pragmatisme voortkwam, namelijk het veiligstellen van de groepsbelangen, dan een principiële motivering kende.¹⁹⁹ Daarnaast bestond er een gefrustreerd conservatief-liberaal nationalisme dat ook in de deftige kringen van de CHU gevonden werd. De roep om nationale eenheid gecombineerd met 'de kleine crisis der democratie', zoals A.A. de Jonge de jaren dertig typeerde, voorzagen de NSB van het nodige groeipotentieel.²⁰⁰

Een andere reden van de onstuimige groei van de NSB was de partij zelf. De NSB streefde naar een 'legale revolutie' en deed daarom mee aan verkiezingen. Mussert wilde de democratie met haar eigen middelen verslaan.²⁰¹ De NSB was in tegenstelling tot de eerdere fascistische partijen professioneel georganiseerd en had een fatsoenlijk en burgerlijk karakter. Daarmee was de NSB representatief voor de 'collectieve geest van de jaren dertig'. In de hele samenleving bestond een bepaalde organisatiedrift die zich uitte in massabijeenkomsten en uniformering van de eigen leden. 'De NSB hechtte onmiskenbaar veel waarde aan het cultiveren

195. Kooy, *Het ebec van een 'volkse' beweging*, 1/2.

196. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 167/168.

197. *Ibidem*, 66.

198. *Ibidem*, 61.

199. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 170.

200. *Ibidem*, 168/169.

201. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 23.

van haar politieke stijl.²⁰² Deze vorm van mobilisatie van de massa werd door alle zuilen toegepast en was in die tijd modern.²⁰³

Het profiel van de NSB was begin jaren dertig nog een beetje vaag, maar de nadruk op eenheid, orde en gezag sprak voor velen tot de verbeelding.²⁰⁴ De NSB had een aanzienlijke aanhang onder de jeugd, de deftige vrijzinnige burgerij van de steden in het westen des lands, de middenstanders en de boeren.²⁰⁵ De beweging zou echter nooit echt greep krijgen op de georganiseerde arbeiders.²⁰⁶ De boeren voelden zich tot de NSB aangetrokken vanwege de grote nadruk op het eerlijke plattelandsleven en de bescherming van de agrarische sector. Organisaties als Landbouw en Maatschappij fungeerden in veel gevallen als voorportaal voor de NSB²⁰⁷ en leverden grote aantallen stemmen voor de NSB op in bijvoorbeeld de provincie Drenthe.²⁰⁸ Ook onder de 'goed gesitueerde burgerij' werd relatief veel NSB gestemd.²⁰⁹ Kooy beschrijft in dit kader de 'deftige' gemeenten De Bilt, Maartensdijk, Naarden, Zandvoort, Bloemendaal en Voorburg. In deze gemeenten behaalde de NSB hoge stemmenpercentages. Kooy noemt dit verschijnsel 'salonnazisme'. In het milieu van de hogere burgerij leefde 'een krachtig nationalistisch gevoel met imperialistische strekking' dat in sommige gevallen zelfs als 'gefrustreerd nationalisme' gekarakteriseerd kan worden. Bovendien leefde in deze kringen een grote afkeer van alles wat socialistisch en revolutionair was en wenste men voor alles orde en gezag.²¹⁰ N.P. Passchier en H.H. van der Wusten komen tot de conclusie dat de meeste NSB-leden uit de 'gegoede stedelijke buurten en uit suburbane gebieden in het Westen' kwamen.²¹¹

Het ambtenarenverbod van eind 1933 betekende een slag voor het 'fatsoenlijke imago van Musserts partij',²¹² maar maakte van Mussert en Van Geelkerken wel 'martelaren voor een heilige zaak'.²¹³ Naarmate de NSB minder hegeliaans en meer volks werd, nam het aandeel van de hogere burgerij onder de NSB-aanhang af en nam het geringe percentage arbeiders toe.²¹⁴ Opmerkelijk is verder dat de percentages leden in de grote steden veel hoger waren dan het landelijke gemiddelde. Zo kende Den Haag tweemaal zo veel leden als overeenkwam met het bevolkingspercentage. Amsterdam kende bijna tweemaal zo veel leden en Rotterdam een-en-twee-derde maal zo veel.²¹⁵

202. Ibidem, 789.

203. Ibidem, 790.

204. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 175/176.

205. Ibidem, 184.

206. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 314.

207. Ibidem, 301.

208. Kooy, *Het ebec van een 'volkse' beweging*, 317-326.

209. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 302.

210. Kooy, *Het ebec van een 'volkse' beweging*, 332-334.

211. Passchier en Van der Wusten, 'Het electorale succes van de NSB in 1935' in: Klein en Borger (red.), *De jaren dertig*, 263.

212. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 22.

213. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 294/295.

214. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 189.

215. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 313.

Rond 1935 vond er een duidelijke radicalisering in de standpunten van de NSB plaats. Steeds nadrukkelijker werd het Duitse nationaalsocialisme als ideologisch uitgangspunt genomen. Deze radicalisering was mede veroorzaakt door het isolement waarin de NSB terechtgekomen was. In 1935 verklaarde Mussert, tot verbijstering van de Nederlandse samenleving en tot verbazing van de eigen achterban, dat de NSB de inval van het fascistische Italië in Abessinië kon billijken.²¹⁶ Deze opstelling maakte de NSB de paria van het politieke bestel in het Nederland van de jaren dertig²¹⁷ en zorgde ervoor dat de NSB als ‘on-Nederlands’ werd gezien en zich moest verdedigen voor alles wat Hitler en Mussolini op hun kerfstok hadden.²¹⁸ De NSB verloor mede daardoor steeds meer aanhang. De NSB was intern bovendien een verdeeld huis. Naast de richtingensrijd tussen hegelianen en volksen kwam nog de *Überorganisierung*, die te veel tijd opslokte met nutteloze interne boekhoudkundige bezigheden en die ten koste ging van de werfkracht van de beweging.²¹⁹ Daar kwamen dan nog de voortdurende vriendjespolitiek, het machtsmisbruik en de competentiestrijd tussen de kopstukken van de beweging bij.²²⁰

Vanaf 1935 stokte de zegetocht van de NSB. De helft van het NSB-electoraat liet de NSB in de steek. De NSB boette aan populariteit in omdat voor velen de zoektocht naar een sterke man bij Colijn en niet bij Mussert eindigde.²²¹ Bovendien herstelde de economie zich na 1935 enigszins, zodat de verleiding om extreem te stemmen minder werd. Daar kwam nog bij dat binnen de kerken de oppositie tegen de NSB steeds duidelijker en feller werd. De Nederlandse bisschoppenconferentie wijdde twee mandementen aan het nationaalsocialisme en de NSB. In beide mandementen werd principieel afstand genomen van zowel de leer van het nationaalsocialisme als van de NSB. Was het herderlijk schrijven van 1934 nog enigszins vaag, dat van 1936 was duidelijk genoeg: NSB-lidmaatschap betekende geen toegang tot de sacramenten.²²² Ook in de diverse protestantse kerken kwam de discussie rond de NSB op gang. In de Nederlandse Hervormde Kerk leidde dat niet tot een eenduidige stellingname, hetgeen gezien de modaliteiten binnen dat kerkverband ook nauwelijks te verwachten viel. Zo niet in de Gereformeerde Kerken in Nederland. De synode van 1936 verklaarde het lidmaatschap van de NSB onverenigbaar met dat van de Gereformeerde Kerken.

Een andere oorzaak van de tanende populariteit van de NSB was de ideologische radicalisering en de steeds agressievere methoden van de NSB, waardoor vooral de deftige burgerij vervreemde van de NSB.²²³ De conservatieve burgerij herkende zich aanvankelijk in de hegeliaanse staatkundige ideeën van ir. B. Wigtersma zo-

216. Kooy, *Het ebec van een ‘volkse’ beweging*, 5; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 365.

217. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 189.

218. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 786; Kooy, *Het ebec van een ‘volkse’ beweging*, 5.

219. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 316/317.

220. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 791.

221. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 309.

222. *Ibidem*, 348-359.

223. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 186 en 189.

als die verwoord waren in de brochures I tot en met IV. In deze brochures werd gepleit voor een sterke staat, aangevoerd door een sterke uitvoerende macht. De voorgestane staatsinrichting was duidelijk schatplichtig aan het Italië van Mussolini. Vanaf 1935 kwam de ideologische focus echter steeds meer op het Duitse nazisme te liggen. De vraag die centraal kwam te staan was of de volksgemeenschap cultuurhistorisch of juist racistisch ingevuld diende te worden.²²⁴ De NSB telde in de zomer van 1935, naar een verklaring van Van Geelkerken, zo'n 150 Joodse leden.²²⁵ In Brochure V oarmde de NSB de nationaalsocialistische rassenleer, zij het in 'mildere' vorm. Het leidersprincipe en allerlei volkse symbolen (onder andere de wolfsangel) deden hun intrede.²²⁶ De NSB begon zich steeds nadrukkelijker te manifesteren als een dependance van de Duitse NSDAP. *Volk en Vaderland* sloeg een steeds antisemitischer toon aan.²²⁷ Rost van Tonningen was de meest spraakmakende en invloedrijke representant van deze volkse stroming binnen de NSB.²²⁸ Toch bleef Mussert altijd zijn reserves ten aanzien van het volkse denken behouden,²²⁹ hetgeen tijdens de oorlog duidelijk bleek in een richtingstrijd. Mussert wilde een zelfstandige rol voor Nederland in een Germaanse Statenbond creëren. Rost van Tonningen en Feldmeijer,²³⁰ beiden behorend tot de volkse SS-richting, wensten daarentegen dat het Nederlandse volk zou opgaan in een groot-Germaans rijk.²³¹

De Jong over Mussert: 'Overtuigde nationaal-socialisten konden Mussert dan ook niet anders zien dan als een bedroevend-slecht-nationaal-socialist; als een politicus die, de rassenleer afwijzend en Joden als medestrijders aanvaardend, toonde, het wezen van het nationaal-socialisme niet begrepen te hebben; als een schipperaar die, zuiver uit opportunistische motieven, voortgesleept door een deel van zijn volgelingen, bevreesd de aansluiting bij het steeds machtiger Duitsland te verliezen, met de mond een antisemitisme ging prediken waar hij in zijn hart niet in geloofde.' Bron: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1 Voorspel, 331/333.

224. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 383.

225. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 326.

226. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 187.

227. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 328.

228. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 189.

229. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 331; De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, 172.

230. Kromhout, *De voorman*, passim.

231. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 785.

Mr. dr. ir. M.M. Rost van Tonningen

Het Leidend Beginsel van de NSB was voor het overgrote deel een getrouwe kopie van het programma (het zogenaamde 25-punten-plan) van de NSDAP.²³² De passages over rassenleer en *Führerprinzip* waren echter weggelaten.²³³ Mussert weigerde aanvankelijk het antisemitisme van de NSDAP over te nemen omdat er in de Nederlandse cultuur geen traditie van antisemitisme bestond.²³⁴ Bovendien leek het leidersbeginsel weinig toepasselijk gezien de kleurloze persoonlijkheid van Mussert. Daarnaast ontbrak er in Nederland een militaristische traditie, zodat er in het Leidend Beginsel niet gepleit werd voor het veroveren van *Lebensraum* en ook de Weerafdeling (WA) van de NSB zich niet al te gewelddadig gedroeg.²³⁵ Wel werd Musserts visie op de internationale politiek bepaald door het sociaaldarwinisme. Daarom pleitte Mussert voor een sterk leger om de overlevingskansen van de Nederlandse staat te kunnen waarborgen in een anarchistische internationale statengemeenschap waarin het recht van de sterkste gold.²³⁶ Hoe dat Nederland eruit zou moeten zien was een moeilijk te beantwoorden vraag. Binnen de NSB leefden verschillende gedachten over de toekomst van Nederland. Mussert was de 'Dietsche' of 'Groot-Nederlandse' gedachte toegedaan waarbij Nederland en Vlaanderen of zelfs geheel België samengevoegd zouden worden. Zelfs voor de Zuid-Afrikanen moest er plaats zijn in dit Dietschland. 'Onze eenige natuurlijke bondgenooten zijn onze stamverwanten.'²³⁷ Anderen daarentegen zagen geen

232. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 283.

233. *Ibidem*, 310.

234. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 25.

235. *Ibidem*.

236. *Ibidem*, 130.

237. *Ibidem*, 131.

zelfstandige rol voor Nederland weggelegd en sorteerden voor op een plaats in een groot-Germaans rijk.²³⁸

Te Slaa en Klijn karakteriseren de ideologische positie van de NSB in de periode 1931-1935 als één 'die balanceerde tussen het Italiaanse fascisme waarin de staat centraal stond en het Duitse *völkische* nationaalsocialisme met zijn deterministische rassenleer en virulente antisemitisme.²³⁹ Centraal in het staatkundige denken van de NSB stond het begrip 'volksgemeenschap'. Dit 'kernconcept' kreeg met name invulling in het corporatieve economische ordeningsprincipe. 'De corporatieve staat vormde het fascistische alternatief voor de haperende democratie en het falende kapitalisme.'²⁴⁰ Deze corporatieve ordening impliceerde echter wel dat er voortaan onderscheid gemaakt zou moeten worden tussen volwaardige en onvolwaardige volksgenoten. De rechten van de burger werden gekoppeld aan het nut van desbetreffende burger voor de volksgemeenschap.²⁴¹ De preambule op het Leidend Beginsel vatte het begrip volksgemeenschap als volgt samen: 'Voor het zedelijk en lichamelijk welzijn van een volk is noodig een krachtig Staatsbestuur, zelfrespect van de natie, tucht, orde, solidariteit van alle bevolkingsklassen en het voorgaan van het algemeen (nationaal) belang boven het groepsbelang en van het groepsbelang boven het persoonlijke belang.' Door het staatsbelang en het belang van de gemeenschap te laten prevaleren boven de individuele belangen bewees de NSB een volbloed fascistische partij te zijn.²⁴²

'In veel opzichten was de NSB die in 1937 aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer deelnam, zo een andere partij geworden: revolutionairder in haar middelen, principiëler in haar standpunten en minder deftig in haar stijl en aanhang. Zeker, deze gedaanteverwisseling ging uiterst langzaam en niet zonder verzet binnen de partij. Nog voor de verkiezingen van 1937 zouden verschillende deftige conservatief-nationale leden Mussert oproepen sterker op te treden tegen de volkse militanten.'²⁴³ De oproep mocht echter niet baten. De volkse stroming kreeg de overhand binnen de NSB en de meer conservatieve sympathisanten vertrokken, terwijl de nieuwe leden meestal radicaler en minder gesitueerd waren. Het ledental van de NSB daalde van 50.000 in 1935 via 39.000 in 1938 naar 32.000 in 1940.²⁴⁴ Aan de vooravond van de bezetting waren bijna 100.000 (1,25 procent van de totale bevolking) Nederlanders kortere of langere tijd lid van de NSB geweest.²⁴⁵ De NSB-aanhang stabiliseerde zich na 1935 rond de 4% van het electoraat. In de periode 1937-1940 is de NSB een kleine, geïsoleerde, maar stabiele partij. De NSB kampte met een buitenproportioneel groot ledenverloop²⁴⁶ en begon zich steeds meer te gedragen als een 'verstarde sekte' die de vijandigheid van de rest

238. Ibidem, 785.

239. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 26.

240. Ibidem, 30.

241. Ibidem, 128.

242. Ibidem, 126.

243. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 190.

244. Ibidem, 191; Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 22.

245. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 22.

246. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 312.

van de bevolking zag als een bevestiging van de ‘eigen zuiverheid’.²⁴⁷ Een partij die overigens nog wel van zich deed spreken vanwege het onbehouden optreden van politici als Rost van Tonningen, die de democratie voortdurend chicaneerden.²⁴⁸

De Duitse bezetting betekende voor de NSB een keerpunt. Na jaren van isolatie en marginalisering werd de NSB de enig toegestane partij in het bezette Nederland. De NSB was de enige mogelijkheid om nog politiek carrière te maken. Het ledental steeg tot 85.000 in 1942.²⁴⁹ De NSB ontwikkelde zich steeds meer tot een totalitaire partij. ‘Een partij waarin het geloof van de kerk is gecombineerd met de discipline van het leger. Er geldt geen onderscheid tussen privé-leven en partijleven: participatie in de partij betekent volledige toewijding en gehoorzaamheid aan de leiding, die over alle aspecten van het leven van haar aanhang zeggenschap heeft. Politiek is voor de leden van de ‘Partij’ een allesomvattende levensvulling geworden.’²⁵⁰ De overwegingen om zich bij de NSB aan te sluiten konden zeer divers zijn. Josje Damsma en Erik Schumacher stelden in 2009 in hun artikel ‘De strijd om Amsterdam’ in *BMGN* dat naast opportunistische ideologische bevoegenheid en het kameraadschappelijke van de NSB redenen konden zijn om lid te worden. Hoewel zij de situatie tijdens de bezetting beschrijven, mag toch aangenomen worden dat deze overwegingen ook voor de bezetting een rol gespeeld zullen hebben. Zij stellen dat er na de Duitse overwinning in mei 1940 veel zogenaamde meikevers tot de NSB toetraden. Onder hen zullen er zeker geweest zijn die uit opportunistische en baantsjesjagerij de stap naar de NSB maakten. Anderen voelden zich echter aangetrokken door het ideologische elan van de beweging. Zij lieten zich inspireren door een nieuwe orde waarin nationale eenheid en daadkracht centraal stonden. Bovendien voorzag de NSB in de behoefte aan gemeenschapszin door allerlei verenigingsactiviteiten. Zeker in een grote plaats als Amsterdam voorzag de NSB in een geheel eigen verenigingsleven en tal van kameraadschappelijke en sociale activiteiten, die welhaast resulteerden in een aparte NSB-minizuul. NSB-lidmaatschap kon weliswaar leiden tot sociale uitsluiting door de rest van de bevolking, maar voorzag tevens in een alternatieve sociale setting. Damsma en Schumacher bepleiten om de geschiedenis van de NSB te onderzoeken op het aspect van sociale verbanden en gemeenschapszin. Juist het kameraadschappelijke aspect van lidmaatschap zou kunnen verklaren waarom velen tot het einde van de oorlog lid bleven van de NSB.²⁵¹

De bezetting plaatste de NSB voor een nieuw dilemma. De NSB had altijd sterk nationalistische sentimenten gevoed en daarmee was een Duitse machtsovername strijdig. Anderzijds betekende de inval van Duitsland dat het nationaalsocialisme ook in Nederland een nieuwe orde zou kunnen scheppen. De NSB kon daarin een vooraanstaande rol spelen.²⁵² Het resultaat was collaboratie op grote schaal door

247. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 791 en 794.

248. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 192/193.

249. *Ibidem*, 194.

250. *Ibidem*, 194/195.

251. Damsma en Schumacher, ‘De strijd om Amsterdam’, 329-348.

252. Kooy, *Het ebec van een ‘volkse’ beweging*, 7.

de NSB en NSB-leden. De NSB zou tot de ineenstorting van nazi-Duitsland in het voorjaar van 1945 loyaal blijven aan de Duitse overheid.²⁵³ Kooy wijst erop dat het tragisch en paradoxaal is dat veel NSB'ers kwamen tot landverraad uit brandende vaderlandsliefde.²⁵⁴

De NSB probeerde het christendom en het nationaalsocialistische gedachtegoed te combineren. Zo werd in Brochure IV Abraham Kuiper nadrukkelijk geciteerd en deden de formuleringen met betrekking tot de staat denken aan Bijbelplaatsen.²⁵⁵ De volksgemeenschap zou gekenmerkt moeten worden door een primaat voor de gemeenschap, solidariteit tussen alle groepen binnen de bevolking en dat op algemeen christelijke grondslag.²⁵⁶ Naast de positie van het Huis van Oranje was het 'algemeen christelijke karakter' van de Nederlandse samenleving een specifieke en elementaire Nederlandse omstandigheid waar de NSB rekening mee wilde houden. Zolang de kerken zich niet met de politiek inlieten, garandeerde de NSB hun godsdienstvrijheid.²⁵⁷ Het algemeen christelijk karakter van de Nederlandse samenleving sloot echter de Joden buiten omdat zij 'een werkelijk Christelijk nationale gedachte' in de weg stonden. Dit antisemitisme was cultuurhistorisch en nog niet racistisch gefundeerd. De natie werd door de NSB aanvankelijk gezien als een ras van de geest en niet als een ras van het bloed.²⁵⁸

'Een van de meest omstreden punten uit het NSB-programma was de passage over godsdienst. De NSB beloofde volledige godsdienst- en gewetensvrijheid "met bescherming van den Christelijken godsdienst voor het in Europa gelegen rijk". Dit leek in tegenspraak met een ander belangrijk punt uit het programma, namelijk het streven naar een krachtig staatsgezag, "onafhankelijk van (...) kerkelijke overheden". Hoe was de macht tussen de kerk en de staat geregeld? En waarom was dit programmapunt gerangschikt onder de kop "De Nationaal-Socialistische Beweging ten aanzien van de cultuur", alsof het geloof een soort folkloristisch vermaak zou zijn? De sterke roep van de NSB om een krachtig staatsgezag deed bij velen vermoeden rijzen dat de kerk ondergeschikt zou worden gemaakt aan de staat.²⁵⁹ Dat vermoeden leefde binnen de NSB klaarblijkelijk ook omdat partijfunctionaris Farwerck, desgevraagd, bij het hoofdkwartier moest informeren of de beweging volledige godsdienstvrijheid voorstond. 'Het feit dat een partijfunctionaris hierover navraag deed bij het Hoofdkwartier, maakt duidelijk dat het standpunt van volledige godsdienstvrijheid onder de kameraden zelf evenmin als vanzelfsprekend werd ervaren.'²⁶⁰ In 1934 bekritiseerde *Volk en Vaderland* nog het staatsabsolutisme van het Duitse nationaalsocialisme, dat resulteerde in de verspreiding van antichristelijke theorieën door de nazitheoreticus Rosenberg.²⁶¹

253. Ibidem, 8.

254. Ibidem, 9.

255. De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, 86.

256. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 407.

257. Ibidem, 409.

258. Ibidem, 409/410.

259. Ibidem, 131.

260. Ibidem, 196/197.

261. Ibidem, 415/416.

Anderzijds wenste de NSB dat de kerken ophielden te functioneren als ‘wereldlijke machtsinstituten’.²⁶² Het christendom van de NSB was een christendom boven geloofsverdeeldheid; een vaag en algemeen christendom waarin zowel rooms-katholieken als protestanten zich konden vinden en waar niet-confessionelen zich niet aan zouden storen. ‘Het Hoofdkwartier had de weinig benijdenswaardig taak de verschillende confessionele bloedgroepen binnen de beweging tevreden te stellen.’²⁶³ Boerenleider Roskam deed verwoede pogingen zijn volkse denkbelden met het (protestantse) christendom te verenigen.²⁶⁴ De NSB leek meer werk te maken van het overtuigen van protestanten dan van rooms-katholieken.²⁶⁵ Zo probeerde ds. H.A. de Geus zijn gereformeerde geloofsgenoten op andere gedachten te brengen door het in een open brief op te nemen voor de NSB²⁶⁶ en maakte de eveneens gereformeerde ds. H.W. van der Vaart Smit, die in het geheim lid van de NSB was, ‘sluwe pro-Duitse en pro-nationaal-socialistische propaganda’ via het Nederlands Christelijk Persbureau. De ‘Orde van Getuigen van Christus’, onder leiding van de NSB’er G.J.K. baron van Lynden van Horstwaerde, was eveneens een protestantse aangelegenheid. De orde probeerde door middel van het blad *Evangelie en Volk* protestanten te winnen voor het nationaalsocialisme.²⁶⁷ Verder organiseerde de orde bijeenkomsten en bestond er een lijst van ruim vijftig protestantse predikanten en godsdienstonderwijzers die als spreker gevraagd konden worden.²⁶⁸ Deze acties bleven niet geheel zonder resultaat. Te Slaa en Klijn concluderen dat meer ‘mannenbroeders’ de voorkeur gaven aan ‘het vrome, lutheraanse Duitsland’ boven het ‘losbandige Frankrijk met zijn geboortebeperving, of het arrogante Engeland dat de Transvaalse boeren in Afrika wreed had onderdrukt.’²⁶⁹ Anderzijds beweren Passchier en Van der Wusten dat naarmate de verzuilingsgraad hoger was de penetratie van de NSB afnam. Zij stellen dat vooral het

Ds. H.W. van der Vaart Smit

262. Ibidem, 417.

263. Ibidem.

264. ‘Dat het Nationaal Socialisme ook in ons land krachtig zal doordringen en binnen korten tijd heel ons volk zal omspannen, komt inderdaad, omdat het aansluit aan en stemt op onze Germaansche volksaard. Dat bedoel ik nu niet heidensch, want dat is het niet. (...) God is een vreeselijke Majesteit. Alles moet voor dien Majesteit sidderen. Dat is de zijde, waarop de Germanen voor en na de invoering van het Christendom den nadruk leggen waar heel hun zieleleven op is ingesteld.’ Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 385. En: ‘Overigens was Mussert zelf niet de enige, die de christelijke kool en de nazi-geit poogde te sparen: zelfs een zo ijverig nazi-ideoloog als Roskam bleef tegelijk schermen met zijn lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk.’ De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, 113.

265. De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, 91. Vooral rooms-katholieke geestelijken werden, in tegenstelling tot protestantse geestelijken, het mikpunt van spot in NSB-kringen.

266. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 420.

267. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 361; Ridderbos, *Strijd op twee fronten* deel 2, 209-212.

268. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 123, NSB, inv. no. 1377/1378.

269. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 418.

aandeel NSB-stemmen afnam naarmate de ‘minizuilen’ bestaande uit rechtzinnigen sterker waren.²⁷⁰

4.7 Overeenkomsten en verschillen

Nu zowel de bevindelijke belevingshorizon als het nationaalsocialisme beschreven is kan de balans opgemaakt worden wat betreft de raakvlakken tussen beide. Er waren inderdaad overeenkomsten tussen de bevindelijke oriëntatie en een aantal fascistische opvattingen. Meestal waren de overeenkomsten echter oppervlakkig en/of slechts ten dele. Er zijn echter ook duidelijke verschillen waar te nemen. Het geheel overziend kan geconcludeerd worden dat de bevindelijke politieke oriëntatie vooral rechts en conservatief genoemd kan worden. Daarin kwamen het nationaalsocialisme en de bevindelijke oriëntatie deels overeen. Het aantal verschillen was echter te groot om van een specifieke verleidbaarheid tot het nationaalsocialisme te kunnen spreken. Schematisch kunnen de overeenkomsten en verschillen als volgt worden weergegeven:

Onderwerp	Mate van overeenkomst	Fascisme/nationaalsocialisme	Bevindelijke oriëntatie
<i>Democratie</i>	±	Principieel antidemocratisch	Afwijzing volkssoevereiniteit, organisch kiesrecht en beperkte rol voor parlement.
<i>Totaalstaat</i>	-	Staat, partij en samenleving vallen samen.	Soevereiniteit in eigen kring. Eerbiediging van de persoonlijke leefsfeer en eigenstandige positie van de kerk ten opzichte van de staat.
<i>Sterke leider</i>	±	Führerprincipe.	Enigszins autoritaire neiging. Hang naar politiek van ‘grote mannen’.
<i>Rechtsstaat</i>	-	De staat en de leider zijn niet gebonden aan het recht. Individuele vrijheidsrechten worden ingeperkt.	De rechtsstaat wordt gewaardeerd als een waarborg van de traditionele vrijheden.

270. Passchier en Van der Wusten, ‘Het electorale succes van de NSB in 1935’ in: Klein en Borger (red.), *De jaren dertig*, 268.

Onderwerp	Mate van overeenkomst	Fascisme/nationaalso-cialisme	Bevindelijke oriëntatie
<i>Volksgemeenschap</i>	±	Het collectief prevaleert boven het individu.	Organische maatschappijvisie met nadruk op gemeenschap.
<i>Nationalisme</i>	±	Virulent nationalistisch gebaseerd op ras.	Vaderlandsliefde.
<i>Historie</i>	+	Verlangen naar de restauratie van een groots verleden.	Verleden als normatief kader/nostalgie.
<i>Rassenleer</i>	-	Principiële ongelijkheid van rassen.	Principiële gelijkheid van rassen. Wel een neiging tot ethnocentrisme of zelfs latent antisemitisme, maar niet gebaseerd op rassenleer.
<i>Blut und Boden</i>	±	Mystieke eenheid tussen grond en volk. Verheerlijking plattelandsleven, afkeer van de stad.	Verheerlijking plattelandsleven, afkeer van de stad.
<i>Corporatisme</i>	-	Economie gereguleerd in arbeidsgemeenschappen met staatsinmenging.	Economisch liberalisme.
<i>Afkeer communisme</i>	+	Communisme als doodsvijand.	Communisme als 'beest uit de afgrond'.
<i>Militarisme</i>	-	Verheerlijking van geweld, expansionistisch.	Nadruk op landsverdediging.
<i>Moraal</i>	-	Anti-christelijke utilistische moraal	Christelijke moraal
<i>Communicatie</i>	-	Propaganda en massapsychologie, massabijeenkomsten, gebruikmaking van moderne media.	Traditionele communicatie door middel van drukwerk en toogdagen.
<i>Organisatie</i>	-	Moderne massa-organisatie/beweging.	Traditionele politieke partij.

Onderwerp	Mate van overeenkomst	Fascisme/nationaalsocialisme	Bevindelijke oriëntatie
<i>Moderniteit</i>	±	Tegenreactie op moderniteit, anderzijds wel gebruikmaking moderne middelen.	Tegenreactie op moderniteit.
<i>Symboliek</i>	±	Mystiek heidendom met christelijk idioom.	Christelijk.
<i>Godsbesef</i>	-	Vaag en onbelijnd in termen van de Voorzienigheid gebaseerd op gnostiek.	Orthodox-christelijk, persoonlijke God.
<i>Opvoeding</i>	-	Taak van de staat c.q. volksgemeenschap/ gelijkgeschakeling.	Taak van gezin, kerk en school. Soevereiniteit in eigen kring.
<i>Rolpatronen</i>	±	De man als krijger. Mannen van de daad. Vrouw als moeder.	De man als hoofd in kerk, staat en gezin. Vrouw als moeder.
<i>Houding</i>	-	Voluntaristisch en revolutionair.	Passief en dociel (lijdelijk).

Figuur 11. Overeenkomsten en verschillen tussen het fascisme/nationaalsocialisme en de bevindelijke oriëntatie

Het oordeel aangezegd I: internationaal en ideologisch

5.1 Internationaal tijdsbeeld 1920-1940

In 1920 was de wereld nog maar net bekomen van de Eerste Wereldoorlog, die toen nog de Grote Oorlog werd genoemd. De kaart van Europa was definitief veranderd en grote rijken zoals Oostenrijk-Hongarije en het Osmaanse Rijk waren verdwenen. In veel Europese landen werd de monarchie afgeschaft en deed de parlementaire democratie schoorvoetend haar intrede, om in veel gevallen al snel weer vervangen te worden door een dictatuur of autocratie. Rusland was al tijdens de Eerste Wereldoorlog onder leiding van Lenin veranderd in een totalitaire communistische staat. In Italië resulteerde de frustratie van voormalige frontsoldaten in het ontstaan van een nieuwe politieke beweging: het fascisme. De fascisten wisten in 1922 onder leiding van Mussolini de macht te grijpen en veranderden Italië in een extreem nationalistische totaalstaat. Het wilhelminische Duitsland was verslagen door de geallieerden en moest een zware prijs betalen. Het Verdrag van Versailles ontnam Duitsland iedere mogelijkheid om ooit de wereldvrede weer in gevaar te brengen. Zo werd Duitsland gedwongen tot schuldbelijdenis, als zou het als enige schuld hebben gehad aan het uitbreken van de Grote Oorlog. Daarnaast moest Duitsland Franse en Belgische troepen dulden in het gedemilitariseerde Duitse Rijnland. Verder verloor Duitsland een deel van zijn grondgebied en werd het leger teruggebracht tot een sterkte van 100.000 man. Bovendien bepaalde het Verdrag van Versailles dat Duitsland en Oostenrijk nooit herenigd zouden mogen worden. De zwaarste bepaling van het Verdrag van Versailles was echter dat Duitsland gedwongen werd enorme herstelbetalingen te doen.

De nieuwe Duitse staat, de Weimarrepubliek, werd geconfronteerd met grote problemen. Duitsland was vlak na het einde van de Eerste Wereldoorlog bijzonder instabiel. Allerlei staatsgrepen en opstootjes van zowel ultranationalistische als communistische zijde moesten worden overwonnen. De interne zwakte van de Weimarrepubliek kwam daarbij pijnlijk openbaar daar het leger stevast hardhandig optrad tegen linkse staatsgrepen, maar rechtse putchisten enigszins ontzag. In deze periode deed Adolf Hitler voor het eerst van zich spreken door zijn mislukte staatsgreep van 1923 in München samen met generaal Ludendorff. De toestand werd voor de Weimarrepubliek nog uitzichtlozertoen, in reactie op het uitblijven van Duitse herstelbetalingen, de Fransen en Belgen overgingen tot de bezetting van het Ruhrgebied. Hierdoor werd de haat onder de Duitsers jegens de Fransen enorm aangewakkerd. Het door hyperinflatie geplaagde land kon er zonder buitenlandse hulp niet meer bovenop komen.

Die buitenlandse hulp kwam in 1924 in vorm van het Dawesplan, dat voorzag

in Amerikaanse leningen aan het noodlijdende Duitsland. Al snel trok de Duitse economie aan en keerde de rust in Duitsland min of meer terug. In de tweede helft van de jaren twintig leek Duitsland zich langzamerhand te stabiliseren en zich te ontwikkelen tot een volwaardige democratie. De Duitse regering probeerde een salonfähig land te worden door lid te worden van de Volkenbond en diverse internationale (vredes)verdragen te sluiten zoals het Verdrag van Locarno in 1925 (betreffende erkenning grenzen Verdrag van Versailles) en het Briand-Kelloggcompact in 1928 (betreffende verwerping aanvalsoorlog). Niet iedereen in de Weimarrepubliek was het eens met deze nieuwe koers van de Weimarrepubliek. Vooral onder de elite en de legerleiding leefden nationalistische en conservatieve gevoelens en droomde men van een wederopstanding van het wilhelminische Duitsland. Zo lang echter de Duitse economie relatief goed draaide, stemden de meeste Duitsers op de middenpartijen. Die economie zou echter roet in het eten gooien. In 1929 klapte in de Verenigde Staten de aandelenmarkt in, wat een wereldwijde economische crisis veroorzaakte. Een crisis die in Europa haar weerslag had op alle landen, maar vooral op het van Amerika zo afhankelijke Duitsland.

Het gebrek aan democratische traditie veroorzaakte in Duitsland een enorme populariteit van de antidemocratische partijen aan de linker- en de rechterkant van het politieke spectrum. De middenpartijen kwamen in Duitsland steeds meer onder druk te staan en verloren hun meerderheid. Er ontstond een ware machtsstrijd, die al snel het karakter van een burgeroorlog begon aan te nemen. De strijd werd gevoerd door de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) en de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) van Adolf Hitler. Met name de gewapende tak van de NSDAP, de Sturmabteilung (SA), liet zich niet onbetuigd in de straatteer van de vroege jaren dertig. Door middel van intimidatie, massabetogingen en moderne propaganda wist de NSDAP in juli 1932 een geweldige winst te boeken bij de verkiezingen voor de Rijksdag en behaalde ruim 37 procent van de stemmen. Bij de Rijksdagverkiezingen van september 1932 daalde de aanhang van de NSDAP licht, desondanks bleef de NSDAP veruit de grootste fractie in de Rijksdag. Nadat rijkspresident Von Hindenburg Adolf Hitler in januari 1933 tot rijkskanselier had benoemd, werd de Rijksdag ontbonden en werden weer verkiezingen uitgeschreven. Het zouden de laatste verkiezingen voor de Rijksdag zijn. De NSDAP behaalde bijna 44 procent van de stemmen. Hitler greep de Rijksdagbrand aan om de KPD de facto te ontbinden en de machtigingswet door de Rijksdag te loodsen waardoor de regering volmacht kreeg om zonder tussenkomst van het parlement te regeren. Daarmee had de Rijksdag zichzelf buitenspel gezet. De Weimarrepubliek kwam aan haar einde en nazi-Duitsland was een feit.

Ondertussen had er in de Sovjet-Unie ook een machtswisseling plaatsgevonden. Na Lenins dood in 1924 was het aanvankelijk onduidelijk wie hem zou opvolgen. Eind jaren twintig werd duidelijk dat Joseph Stalin de nieuwe leider van de Sovjet-Unie was. Stalin schakelde in een reeks van schijnprocessen zijn politieke tegenstanders uit en veroorzaakte een ware staatsterreur. In de jaren dertig zette Stalin zijn meedogenloze politiek voort en lanceerde hij de collectivisatie in de

landbouw en een grootscheepse industrialisatie om in de tijdspanne van enkele vijftienplannen het kapitalistische Westen voorbij te streven. Om het matige succes van deze projecten te maskeren werden er wederom allerlei showprocessen gehouden en nam het totalitaire karakter van de Sovjetstaat alleen maar toe.

Duitsland was terzelfder tijd hard op weg om een totalitaire staat te worden. De nieuwe orde manifesteerde zich al snel in Duitsland. Eerst losten de nazi's de staat op in de partij, om vervolgens de samenleving steeds meer te laten samenvallen met de NSDAP-staat. Door middel van staatsterreur, propaganda en gelijkschakeling werd het maatschappelijk middenveld hoe langer hoe meer gemarginaliseerd en de persoonlijke levenssfeer ingeperkt. Duitsland ontwikkelde zich tot een totalitaire eenpartijstaat. Al snel werden de eerste opposanten, zoals communisten, geestelijken en sociaaldemocraten, opgesloten in concentratiekampen. Bovendien werden tal van anti-Joodse maatregelen genomen. Toen in 1934 rijkspresident Von Hindenburg stierf, werd Hitler rijkskanselier en rijkspresident. Voortaan liet hij zich *Führer* noemen. Vanaf dat moment moesten alle Duitse soldaten trouw zweren aan Hitler. Tussen de Duitse regering en de Duitse kerken ontbrandde een kerkstrijd die in het buitenland met grote zorg werd gadeslagen.

In 1935 verschafte de Duitse regering zich een 'legale' basis voor de anti-Joodse maatregelen door de Neurenberger rassenwetten aan te nemen. Op het internationale toneel begon Hitler zich ook te roeren en zijn eisen op te schroeven. Hitler voelde zich gesterkt doordat in 1935 het Saarland in een plebisciet met overweldigende meerderheid koos voor aansluiting bij Duitsland, zodat hij het militaire deel van het Verdrag van Versailles durfde op te zeggen en de militaire dienstplicht weer invoerde. In maart 1936 trokken Duitse troepen het gedemilitariseerde Rijnland binnen, hetgeen in het buitenland tot grote onrust leidde.

Onderwijl was het aan de andere kant van de wereldbol eveneens onrustig. Het Japanse keizerrijk viel in 1931 Mantsjoerije binnen. Na een veroordeling van de Japanse agressie door de Volkenbond stapte Japan in 1933 op als lid van die bond. Het fascistische Italië en het nationaalsocialistische Duitsland zouden binnen enkele jaren volgen. Italië viel in 1935 Abessinië (Ethiopië) binnen en ook nu bleek de Volkenbond niet in staat om effectief op te treden tegen deze schending van het internationale recht. Italië en Duitsland stapten beide in 1936 uit de Volkenbond.

Oostenrijk werd, nadat Duitsland zich al enkele jaren met interne Oostenrijkse politieke zaken bemoeid had, in maart 1938 ingelijfd in nazi-Duitsland. Hitler begon geleidelijk steeds meer territoriale eisen te stellen en zette de Tsjecho-Slowaakse staat steeds meer onder druk. De Conferentie van München had als uitkomst dat Sudetenland aan Duitsland mocht toevallen, maar dat de territoriale integriteit van de rest van Tsjecho-Slowakije niet door Duitsland geschonden mocht worden. Engeland en Frankrijk, bang als zij waren voor nazi-Duitsland, pasten de zogenaamde *appeasement*-politiek toe om een nieuwe wereldbrand te voorkomen. Ondertussen werd door de Kristallnacht duidelijk dat het antisemitisme in nazi-Duitsland steeds ernstiger vormen begon aan te nemen. De spanningen liepen op in de internationale politiek. De toegeeflijkheid van Engeland en Frankrijk werd door Hitler, niet geheel ten onrechte, als zwakte geëvalueerd en

daarom veroverde nazi-Duitsland de rest van Tsjechië (Slowakije werd bestuurd door een door de Duitsers in het zadel geholpen marionettenregering) en lijfde het Memelland (onder dwang afgestaan door Litouwen) in. Tot verbijstering van de rest van de wereld sloten Stalin en Hitler in augustus 1939 een Duits-Russisch niet-aanvalsverdrag. Al op 1 september 1939 werd duidelijk waarom Stalin en Hitler elkaar gevonden hadden. Hitler viel Polen aan, waarop Engeland en Frankrijk nazi-Duitsland de oorlog verklaarden. De Tweede Wereldoorlog was begonnen.

Nadat Duitsland het westelijk deel en de Sovjet-Unie het oostelijk deel van Polen hadden ingenomen bleef het even rustig aan het front. Engeland en Frankrijk waren nog niet klaar voor militair ingrijpen en de oorlog had alleen nog in het oosten van Europa gewoed. In april 1940 veranderde dat en werden Denemarken en Noorwegen door de Duitse legers overrompeld en ingenomen. Op 10 mei 1940 werd plan *Fall Gelb* ten uitvoer gelegd door de Duitse generale staf: België, Nederland, Luxemburg en Frankrijk werden aangevallen.¹

5.2 Internationale politiek

In zijn dissertatie over de SGP stelt Fieret dat de vooroorlogse SGP vooral een binnenlandsgeoriënteerde partij was.² Internationale contacten zoals ds. Kersten die onderhield met de Free Presbyterian Church of Scotland waren binnen de bevindelijk gereformeerde groep eerder uitzondering dan regel.³ Wel waren er intensieve contacten met de in Amerika ontstane kerkelijke gemeenten. In de jubileumbundel *Van goedertierenheid en trouw* wordt opgemerkt dat de buitenlandse politiek nooit een centrale plaats heeft ingenomen in het optreden van de SGP. Er wordt gesteld dat de vooroorlogse SGP geen coherente visie op buitenlands beleid bezat.⁴ Dit zou samenhangen met de sociale positie en de beperkte internationale sociale contacten van de bevindelijk gereformeerden.⁵

Dit beeld wordt echter door *De Banier*, het partijorgaan van de SGP, niet bevestigd. In de jaren twintig en dertig werd een behoorlijk deel van de krant⁶ gevuld met buitenlands nieuws, hoewel het ook weleens voorkwam dat er geen buitenlands nieuws opgenomen was. Zo meldde de redactie op 8 januari 1925 dat er in beide vorige nummers als gevolg van de drukte, het weinige internationale nieuws en de beperkte ruimte er geen 'Buitenlandsch Overzicht' was opgenomen.⁷ In bijna

1. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, deel 2; Knopp, *Die Machtergreifung*, passim.

2. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 208.

3. Florijn, 'Levensloop van ds. G.H. Kersten', 31.

4. Lenselink, 'Buiten onze grenzen', 260.

5. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 208.

6. Aanvankelijk (1921-1923) verscheen *De Banier* als maandblad. In de periode van 1923 tot 1929 was *De Banier* een weekblad. Vanaf 1929 verscheen het als dagblad. Zie: Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', 33-35.

7. Dit gebeurde eveneens in het nummers van 25 november 1926 en 27 oktober 1927, waaruit blijkt dat het niet verschijnen van het 'Buitenlandsch Overzicht' wel degelijk als een gemis werd gezien door de achterban, 'Op herhaald verzoek vatten wij de pen weder op om het wekelijksch Buitenlandsch Overzicht te schrijven.'

ieder nummer was er een 'Buitenlandsch Overzicht' of prijkte er een internationale kwestie op de voorpagina. Hoewel de opstelling van de SGP-Tweede Kamerleden als isolationistisch gekenschetst kon worden, gold dit niet de inhoud van *De Banier*. Wellicht was het ook zo dat buitenlands nieuws diende als bladvulling bij gebrek aan beter (lees: binnenlands) nieuws. Feit blijft dat er in *De Banier* ruime aandacht werd gegeven aan de internationale politieke verhoudingen. Bij deze constatering dient natuurlijk wel in ogenschouw genomen te worden dat het internationale nieuws in deze jaren van zo'n importantie was dat deze nieuwsfeiten zich wel in de kijker moesten spelen. De internationale politieke en economische verhoudingen waren in het Interbellum van dien aard dat ze, zelfs met een isolationistische inslag, eenvoudigweg niet genegeerd konden worden. De Russische Revolutie van 1917, de afwikkeling van de Eerste Wereldoorlog, het echec van de Volkenbond, het ontstaan van nieuwe staten en de daarbij behorende strubbelingen, de wereldwijde economische crisis van de jaren dertig en de opkomst van het fascisme en het nationaalsocialisme waren thema's die dan ook in *De Banier* uitgebreid voor het voetlicht werden gebracht.

Ook in de diverse kerk- en jongelingsbladen was er in bijna iedere aflevering aandacht voor de internationale en nationale politieke situatie. Een uitzondering op deze regel vormde het kerkblad van de Gereformeerde Gemeenten, *De Saambinder*. Dit blad functioneerde vooral als kerkelijk mededelingenblad en vulde de kolommen met kerknieuws, kerkgeschiedenis en teksten van meer meditatieve aard. In de meditatie werd weleens zijdelings het wereldnieuws aangehaald. Veelal betrof het illustraties van de oordelen Gods over menselijke hoogmoed zich uitend in het maakbaarheidsideaal en de zondedienst.

Meditatie 'Te lang geweest?' over Zacharias 7:3b in *De Saambinder*: 'Hier moge de opmerking plaats vinden, den wereldgrootten tot leering en vermaning, dat zij zich buigen voor den hoogen God en de belangen van Zijn volk behartigen. Dat zij het in oprechtheid doen zullen! Helaas! het is er zoo verre van. Wat bekommeren de grooten en machtigen der aarde van onzen tijd zich om de eere Gods en om Zijn kerk! Op de wegdrijvende zandgronden van menschelijke berekening wil men het geluk der volkeren bewerken. Millioenen worden jaarlijks besteed aan de vergaderingen van den Volkenbond, die beter aan de armen der aarde konden worden uitgedeeld. Prachtige woorden worden gesproken; van recht en vrede wordt gewaagd; verbonden worden gesloten; tractaten vastgesteld om den oorlog uit de wereld te bannen, enz. enz. Maar men stelt God niet voor oogen. Een gekerm der nooddrufftigen gaat ten hemel op, en... wie neemt het ter harte? Rusland moordde duizenden en nog eens duizenden zijner inwoners; het hongerde de nijvere burgers uit. Het slaat met den knoet; het verbant naar de onherbergzaamste streken der wereld. En wie handhaaft het recht? Duitschland zinkt zieltogend ineen onder de misschien door angst ingegeven wreede afpersingen vooral van Frankrijk. Waar blijft de Volkenbond? Japan voert oorlog, zonder oorlogsverklaring en rooft van China wat het er van rooven wil en maakt alle bepalingen van Geneve tot een bespottling. Wie bekommert zich om

al dien gruwel ? Zoo ooit dan komt wel duidelijk uit, dat waar geen vreeze Gods voor hun oogen is, de grooten der aarde machteloos staan om iets ten blijvenden zegen tot stand te brengen. Gods vloek ligt op hun doen. De rechten des Heeren kennen zij niet, naar Sion vragen zij niet. Zou dan de Heere met hen optrekken? Rust ook op de regeering in Nederland niet de plicht het door haar geschonden recht van Sion te handhaven? Maar zij spot met de kerke Gods. Van haar geen afgezanten om het aangezicht des Heeren te smeeken, als ware het heil van geheel ons volk af te scheiden van den welstand der kerk. Een onvoldane schuld roept sinds meer dan een eeuw onder ons om betaling; een geschonden recht eischt herstelling. Och of de grooten onder ons niet te groot waren om voor God te buigen en zenden om Zijn aangezicht te smeeken. Die wenk ligt in het komen van Sarezzer en Regemi-Melech. Ja die leering geldt ons allen persoonlijk, dat wij n.l. voor den Heere leeren buigen en Zijn aangezicht zoeken.' Bron: 'Te lang geweend?', *De Saambinder*, 11 februari 1932.

De overige kerkbladen kenden alle speciale rubrieken waarin de nationale en internationale politiek werden beschreven en geduid. In het kerkelijk blad van de Christelijke Gereformeerde Kerk, *De Wekker*, schreef met name ds. Hector Janssen over de internationale politieke situatie in zijn rubriek 'Kerk en Staat'. In het christelijke gereformeerde jongelingsblad *Luctor et Emergo* komen we ds. Janssen eveneens tegen in een soortgelijke rubriek met de naam 'Kroniek'. In *De Vaandrager*, het blad van de jongelingsverenigingen op gereformeerde grondslag binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, werd in de eveneens 'Kroniek' geheten rubriek de nationale en internationale politieke situatie beschreven door D. Broeren. In het blad van de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, *De Waarheidsvriend*, werd in diverse rubrieken en artikelen door verschillende schrijvers aandacht besteed aan het politieke leven in binnen- en buitenland. De rubriek 'Staat een maatschappij' werd door L.F. Duymaer van Twist verzorgd. Duymaer van Twist was een militair in hart en nieren en speelde een belangrijke rol in het oprichten van de Vrijwillige Landstorm en het 'neerslaan' van de 'revolutiepoging' van Troelstra in 1918. Daarnaast was hij Kamerlid van 1901 tot 1946 voor de ARP.⁸ Ds. M. van Grieken besprak in de rubriek 'Kerkelijke rondschaou' soms ook politieke en maatschappelijke onderwerpen. Verder schreef prof. dr. H. Vischer artikelen voor *De Waarheidsvriend*.⁹ Ds. P. Zandt verzorgde in het dagblad *De Banier* het 'Buitenlandsch Overzicht'.

Ds. P. Zandt

8. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 14/15 en 22/23.

9. Ibidem, 14/15.

5.2.1 *Verdrag van Versailles*

Over weinig bestond zo veel overeenstemming als de afwijzing van het Verdrag van Versailles. Voorzover de kerkelijke bladen zich erover uitspraken was het oordeel negatief. Breed leefde het gevoel dat dit verdrag Duitsland groot onrecht aandeed. Het ‘krenkende artikel’ dat Duitsland als enige verantwoordelijk stelde voor het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog moest het in de kerkelijke pers ontgelden.¹⁰ Er was begrip voor het Duitse verlangen om de meest pijnlijke bepalingen van het verdrag ongedaan te maken of zelfs het hele verdrag eenzijdig op te zeggen.¹¹ Het verdrag, dat door de christelijke gereformeerde ds. H. Janssen in zijn hoedanigheid als scribent van *De Wekker* getypeerd werd als ‘van a tot z één stuk ongerechtigheid en dwingelandij’, was de oorzaak van alle onrust in Europa en diende ‘tot zijn laatste letter geliquideerd’ te worden.¹² Janssen vergeleek het Verdrag van Versailles met een vrede zoals Nebukadnezar, Sanherib en Nero die oplegden. Het meest bittere was echter dat Duitsland moest verklaren alleen schuldig geweest te zijn aan de uitbraak van de oorlog. ‘Vernederender en gevaarlijker belijdenis is er stellig nooit van eenig ander volk afgeperst dan in 1919 van de Duitschers gedaan werd. Want daaronder kan geen volk dat zichzelf nog eenigermate respecteert voortleven en daarmee hebben de Geallieerden zich onsterfelijk geblameerd.’¹³ De causale relatie tussen het Verdrag van Versailles en de groeiende populariteit van Adolf Hitler werd meer dan eens gelegd.¹⁴

Een van de redenen waarom Frankrijk het zo menigmaal in *De Banier* in het ‘Buitenlandsch Overzicht’ moest ontgelden was dat met name Frankrijk, niet geheel ten onrechte, werd gezien als de kwade genius achter de vernedering van Duitsland bij de Vrede van Versailles en de bezetting van het Rijnland en het Ruhrgebied.¹⁵ ‘Zelfs een verdrag van Versailles kan een volk van meer dan zestig miljoen zielen niet machteloos maken.’¹⁶ Wanneer de deplorabele politieke of economische situatie van Duitsland ter sprake kwam, werd er gerefereerd aan de verwoestende uitwerking van het verdrag. Zo verscheen er in 1933 (na de machtsovername door Hitler) een serie bijdragen over de bezetting van het Ruhrgebied door de geallieerden onder de kop ‘Brieven uit Duitschland’. Deze bezetting was toen al enkele jaren verleden tijd. In de eerste brief uit Duitsland werd aangegeven dat met name de Fransen en de Belgen zich bijzonder onbehoorlijk hebben gedragen ten opzichte van de Duitsers in het Ruhrgebied. ‘Wij kunnen niet nalaten eenige voorbeelden aan te halen ten bewijze, dat aan den wrok, die onder de bevolking in de toenmaals bezette gebieden wonend, heerscht, de

10. ‘Kroniek’, *Luctor et Emergo*, 1 oktober 1924.

11. ‘Kerk en staat’, *De Wekker*, 10 mei 1935.

12. Ibidem, 30 september 1938.

13. ‘Adolf Hitler III’, *Luctor et Emergo*, 17 maart 1932.

14. ‘Kerk en staat’, *De Wekker*, 10 mei 1935.

15. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 4 oktober 1923. ‘en strooide hij [Poincaré] er, weder als altijd, met kwistige hand de zaden van wantrouwen en haat tegen Duitschland uit.’; Ibidem, 1 november 1923. ‘Het wordt toch al duidelijker en duidelijker dat de Fransche regeering niets meer of minder dan Duitschlands ondergang en verscheuring beoogt.’

16. Ibidem, 10 februari 1927.

buitenlandsche soldaten voor een groot deel schuld hebben.’ In deze brief was er sprake van ‘pijnlijke herinneringen aan de plaaggeest die, de goeden niet te na gesproken, uit alle handelingen dezer militairen sprak.’ Daarbij werd echter wel de volgende kanttekening geplaatst: ‘Vermeld moet worden, dat de Engelschen in vele opzichten een gunstige uitzondering maken. De Engelschen hebben zich behoorlijk gedragen. Dit was de algemeene opinie.’¹⁷ Ook hier een begripvolle houding ten aanzien van Duitslands wraakgevoelens,¹⁸ een positieve houding ten aanzien van de Engelsen en een ronduit negatieve beoordeling van de Fransen. Weliswaar werd erkend dat ook aan Duitse zijde fouten waren gemaakt tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar dat nam de teneur van het artikel niet weg. In de bijdragen die nog volgden onder de kop ‘Brieven uit Duitschland’ werden allerlei wederwaardigheden verteld, maar volgde nergens een analyse.¹⁹ Het lag voor de hand te veronderstellen dat met name de Franse en de Belgische soldaten uit een vorm van revanchisme de inwoners van het Ruhrgebied het leven zuur maakten. Juist in België en Noord-Frankrijk was er het hardst gevochten tijdens de Eerste Wereldoorlog. Natuurlijk hadden ook de Engelsen enorme verliezen geleden op het slagveld, maar hun land was niet zo gehavend als Frankrijk en België.

In 1923 besteedde P. van der Meulen²⁰ in de rubriek ‘Kroniek’ van *De Banier* aandacht aan de zedenverwilderung in het verslagen Duitsland. Hij maakte melding van het feit dat de Fransen de Duitsers in het Rijnland dwongen om bordelen toe te staan voor het gerief van de Franse soldaten. In dezelfde bijdrage werden echter ook de zedeloosheid en de ontkerkelijking van de Duitsers gelaakt.²¹ Uit het ‘Buitenlandsch Overzicht’ van 5 juli 1923 bleek heel duidelijk de sympathie jegens Duitsland en de antipathie jegens Frankrijk, terwijl de houding van Engeland gematigd positief werd opgevat. Zo werd er gesproken over het zegevierende Frankrijk, dat er niet aan dacht zijn overwinning prijs te geven en dat zijn wil wenste te laten gevoelen aan de overwonnenen. Terwijl de opstelling van de Engelse minister Baldwin ‘het eenige lichtpunt in den donkeren toestand’ werd genoemd. Met name de opstelling van Engeland riep bewondering op, want Albion stond op de vredesconferentie alleen en scheen als enige te begrijpen dat ‘Duitschland’s nood een spoedig ingrijpen eischt’. Ook op 19 juli 1923 beschuldigde de schrijver van het ‘Buitenlandsch Overzicht’ de Fransen van machtsmisbruik. De ondertitel ‘Frankrijk wil aan het vasteland van Europa de wet voorschrijven –

17. ‘Brieven uit Duitschland’, *De Banier*, 2 juni 1933.

18. Evenals bijvoorbeeld in: ‘Brieven uit Duitschland III’, *De Banier*, 12 juni 1933, waarin met instemming werd gemeld dat in Dantzig de nationaalsocialisten een klinkende overwinning hadden behaald en daarmee de Poolse aspiraties om Dantzig in te lijven werden gedwarsboomd. Verder stelde deze Brief uit Duitschland dat het niet vreemd was dat Hitler in een rede aangaf de afgenomen Duitse koloniën weer te willen innemen.

19. ‘Brieven uit Duitschland’, *De Banier*, 9 juni 1933 en 12 juni 1933.

20. P. van der Meulen uit Kampen was vanaf 1918 tot en met 1941 hoofdbestuurslid van de SGP. Hij bezette bovendien bij de verkiezingen van 1925 de derde plaats op de kandidatenlijst der SGP, na ds. Kersten en ds. Zandt. Van der Meulen was in de jaren twintig eveneens actief als scribent voor *De Banier*.

21. ‘Kroniek’, *De Banier*, 1 februari 1923.

Engeland probeert dit te verhinderen' sprak boekdelen. Wederom waardering voor de houding van Engeland, zoals blijkt uit het volgende citaat. 'Engelands minister sprak terecht "dat de methoden, welke slechts op den ondergang van Duitschland kunnen uitloopen, noodlottig zullen zijn voor ons land, voor onze bondgenooten en heel Europa."

In de 'Buitenlandsche Overzichten' van 1923 werd gaandeweg dat jaar steeds vaker aandacht geschonken aan de deplorabele staat van Duitsland.²² De toestand in de door de Fransen en de Belgen bezette gebieden tartte, volgens *De Banier*, iedere beschrijving. Zo verscheen er op 30 augustus in *De Banier* een bijdrage met als titel 'Vae Victis' (wee de overwonnenen). Ook de niet bezette gebieden van Duitsland waren in rep en roer door zedenverwildering, de economische malaise en de interne politieke spanningen. De tegenstellingen tussen communisten en nationalistinnen maakten het Duitse volksleven tot 'een leven op een vulkaan'.²³ Waarbij een totale burgeroorlog zeker tot de mogelijkheden behoorde.²⁴ In al deze tegenheden voor het Duitse volk was Gods slaande hand over de zonden te bemerken. Duitsland had zich dit oordeel meer dan waardig gemaakt gezien het algemene ongeloof dat tot uiting kwam in wetenschappen en kunst. 'Mede toch door deze ongeloofs-theorieën en stellig niet het minst door eigen zonde is Duitschland heden in zulk een stikdonkeren nacht van ellende verzonken.' De enige redding voor Duitsland werd gezien in een terugkeer tot God en Zijn Woord, zoals ook Luther het Duitse volksleven eens reformeerde.²⁵

Zandt in *De Banier* over de geestelijke toestand in Duitsland: 'Machtige ongodistische geesten zijn er [in Duitsland] maar al te gemeen als de corypheën der wetenschap gehuldigd. Hunne woorden werden al te gaar beter geloofd dan het Woord van den levenden God. Men denke om van het begin der vorige eeuw af enkelen te noemen aan mannen als Hegel, Marx, Büchner, Vogt, Max Stirner, Schopenhauer, von Hartmann, Nietzsche en – doch waartoe u met meerdere namen vermoeid? Waartoe hun onderscheidene stelsels u vermeld die, hoezeer zij onderling ook tegen elkander inloopen, allen gekenmerkt worden door een en dezelfde loochening, bestrijding, ja zelfs bespottig van des Heeren Woord en Ordinantiën. Duitschlands volk is deze mannen als lichtende sterren aan den hemel gevolgd en kan thans smartelijk ervaren in welk een moeras men verzinkt, wanneer men dwaallichten voor sterren aanziet.'
Bron: 'Buitenlandsch Overzicht, *De Banier*, 2 augustus 1923.

22. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 9 augustus 1923, 16 augustus 1923, 23 augustus 1923.

23. Ibidem, 2 augustus 1923; 16 augustus 1923. 'En dit geschiedt, terwijl Duitschlands positie al hachelijker en hachelijker wordt en in dat land alles er op wijst, dat eene ontbinding of revolutie weleens niet in het verre verschiet kon liggen.'

24. Ibidem, 27 september 1923.

25. Ibidem, 2 augustus 1923.

In 1924 meende de schrijver van het 'Buitenlandsch Overzicht' een relatie te ontwaren tussen de Franse onderdrukking in het Rijnland, de bezetting van het Ruhrgebied en de te verwachten zege van rechts-radicalen en nationalisten bij de Rijksdagverkiezingen.²⁶ Bovendien was het voorstelbaar dat de vernedering door het Verdrag van Versailles zou leiden tot een nieuwe oorlog. 'Het gaat Duitschland heden als Frankrijk voor den grooten wereldoorlog. Het koestert ongetwijfeld de gedachte aan revanche; het denkt er aan, maar spreekt er niet over.'²⁷ De scribent van de rubriek 'Staat en maatschappij' in *De Waarheidsvriend* sloot zich hierbij aan door te stellen dat Frankrijk en België het Duitse volk tot excessen en verwildering dreven met hun bezetting van het Ruhrgebied. Hij merkte hierbij op dat de Fransen en de Belgen niet schenen te begrijpen dat 'het zwaard zich zoo aanstonds ook tegen henzelfen zal keeren'.²⁸ Dat Frankrijk dit niet opmerkte was omdat het 'verblind van haat' was en liever Duitsland geheel verwoest zag dan 'ook maar even verademing geschonken aan dat volk der barbaren'.²⁹

Een van de eisen van het Verdrag van Versailles was het verbod op vereniging tussen Duitsland en Oostenrijk. In *De Banier* werd deze eis als onterecht gezien. Het was duidelijk dat de Duitsers en de Oostenrijkers feitelijk één volk waren, zij waren immers 'van ééne bloede'. 'Het is toch een ijdele droom te denken dat men zulk een machtig volk – Duitschland telt 64 miljoen inwoners en Oostenrijk 7 – op den duur louter met geweld onderdrukken kan en het kweekt maar grieven en eenen verbitterde, oorlogszuchtige stemming, wanneer het in zijn gerechtvaardigde begeerten gedwarsboomd wordt.'³⁰ Opgemerkt werd in een ander artikel dat als de veertien punten van de Amerikaanse president Wilson werkelijk verwezenlijkt zouden zijn, Duitsland en Oostenrijk ook één staat hadden moeten kunnen vormen. Het zelfbeschikkingsrecht der volkeren gold dan immers ook het Duitse volk dat verdeeld was over twee staten. De Fransen werd in dezen een huichelachtige houding verweten. De Fransen schreeuwden om het hardst dat een eenwording tussen Duitsland en Oostenrijk in strijd was met het Verdrag van Versailles. Maar de Fransen haddener toch ook mee ingestemd dat de veertien punten van Wilson, waaronder het zelfbeschikkingsrecht voor volken, de grondslag voor het Verdrag van Versailles vormden.³¹

Het verlies van de koloniën door Duitsland kwam meer dan eens ter sprake. De onuitgesproken veronderstelling was dan steeds dat een beschaafd Europees land recht had op koloniën. Voor de Eerste Wereldoorlog had Duitsland overzeese gebiedsdelen en daarom was het niet meer dan billijk dat deze koloniën weer aan de rechtmatige eigenaar werden teruggegeven. Wenselijk werd geacht dat 'voor het "volk zonder ruimte" gebieden zouden worden geopend, waarin het voor zijn ras

26. Ibidem, 20 maart 1924.

27. Ibidem, 10 februari 1927.

28. 'Staat en maatschappij', *De Waarheidsvriend*, 13 april 1923.

29. Ibidem, 3 augustus 1923.

30. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 2 augustus 1928.

31. Ibidem, 9 augustus 1928.

koloniatieruimte zou kunnen scheppen en het groote werk van den vrede zou kunnen opbouwen.³²

5.2.2 *De Volkenbond*

Op 26 juli 1923 werd er in het ‘Buitenlandsch Overzicht’ in *De Banier* stilgestaan bij de Conferentie van Lausanne. In het commentaar op deze conferentie was te beluisteren dat de SGP grote moeite had met het maakbaarheidsideaal, waarbij ‘het heil bij menschen wordt gezocht’. Steevast zouden allerlei internationale conferenties en samenwerkingsverbanden door de SGP bekritiseerd worden. Internationale samenwerking werd meestentijds gezien als menselijke hoogmoed en het voorbijgaan aan de menselijke conditie van na de zondeval. Met name het ideaal van de Volkenbond werd veelvuldig geduid als een hernieuwde torenbouw van Babel.³³ In het kader van het Italiaans-Griekse conflict van 1923 werd het inadequate optreden van de Volkenbond vergeleken met het neerstorten van een afgod. ‘Weder zien wij hier een der Dagonen onzer dagen ter aarde vallen. Wat is er over dezen Volkenbond bij zijn ontstaan niet gejuicht! Hoevelen hebben er niet afgodisch bij gezworen en er van verwacht dat hij den langverbeiden algemeenen vrede onder de volkeren zou brengen! Welk eene bittere teleurstelling moet deze afgoderij niet bij velen brengen!’³⁴

De Volkenbond was tot de ondergang gedoemd omdat de bond gegrond was op de menselijke rede en voorbijging aan God en Zijn Woord.³⁵ Toch maakte de schrijver van het ‘Buitenlandsch Overzicht’ zich er niet zo makkelijk vanaf dat hij met deze causale relatie volstond. In zijn bijdrage van 2 oktober 1924 gaf Zandt een gedegen analyse van alle onvolkomenheden en interne zwakten van de Volkenbond. De conclusie was echter dezelfde: ‘Ja, het heeft er op het oogenblik zelfs allen schijn van, dat de Babelstoren van Genève als een kaartenhuis in elkander gaat storten.’³⁶ Om deze ‘vroegtijdige dood’ van de Volkenbond zou de SGP echter niet treuren, want de Volkenbond zou ‘in stede van een “eeuwigen” vrede een

32. ‘Buitenland’, *De Banier*, 17 juni 1933.

33. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 208-209; Lenselink, ‘Buiten onze grenzen’, 265/266. Op 14 februari 1924 berichtte *De Banier* in het ‘Buitenlandsch Overzicht’ over een wereldconferentie die de regering van Engeland bijeen wilde roepen. ‘Deswege zien wij daarin niet meer dan een streven om andermaal een toren van Babel te willen bouwen en kunnen wij tevoren met stellige zekerheid voorspellen, dat ook deze babelstoren verbroken zal worden en zijn bouw aan zijne bouwers en heel de mensheid duur zal komen te staan.’ Zie ook: *Handelingen der Tweede Kamer*, 1934/1935, 408 (20-11-1934). ‘Mijnheer de Voorzitter! De laatstgebouwde toren van Babel is gevallen. Het bankroet van den Volkenbond en diens actie worden thans algemeen aanvaard.’

34. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*; 6 september 1923.

35. Ibidem, 11 september 1924. ‘Wij hebben bij deze conferentie in Genève herhaaldelijk aan Calvijn gedacht. Ons kwamen daarbij inzonderheid de eerste woorden uit diens “Institutie” voor den geest: “De geheele hoofdsom van onze wijsheid, die slechts voor eene ware en grondige wijsheid moet gehouden worden, bestaat uit twee deelen: de kennis van God en van ons zelve.” En ach! Wij hebben in de vergadering van den Volkenbond van deze ware en grondige wijsheid niets bemerkt; want wel heel duidelijk is daarin aan het daglicht gekomen, dat er noch kennis van God noch van den gevallen mensch gevonden wordt.’

36. Ibidem, 2 oktober 1924.

doorlopenden oorlog brengen'.³⁷ Een decennium later was Zandt niet van mening veranderd. Bij de behandeling van de begroting voor 1937 van het departement van Buitenlandse Zaken in de Tweede Kamer velde Zandt een gelijksoortig oordeel. Hoewel recht en gerechtigheid nastrevenswaardige zaken zijn en zelfs door de Schrift worden aangeprezen, zag Zandt niet in welke rol de Volkenbond zou kunnen spelen in het realiseren van recht en gerechtigheid. Zandt concludeerde dat de begrippen recht en gerechtigheid toch moeilijk konden corresponderen met de bepalingen van het Verdrag van Versailles en dat binnen de Volkenbond vooral het recht van de overwinnaars gold. Hij sprak in dit verband van 'de meest gruwelijke willekeur en de tirannie van den sterkste'.³⁸

Hoe nobel het streven naar wereldvrede ook mocht zijn, de SGP hekelde allerlei pogingen om tot vrede te komen.³⁹ De 25-jarige herdenking van de eerste Haagse vredesconferentie in 1924 vormde de aanleiding om in het 'Buitenlandsch Overzicht' in *De Banier* in te gaan op deze 'jammerlijke mislukking'. 'Want hoedanig hebben de beginselen van vrede door menselijk overleg in de achter ons liggende 25 jaren geen schipbreuk geleden!' De schrijver noemde het streven naar wereldvrede een 'hoog en machtig ideaal', maar het zou nooit bereikt kunnen worden buiten God om. 'Vrede zal er slechts zijn door onderworpenheid en gehoorzaamheid aan Gods ordiantien'.⁴⁰ De conferentie te Locarno trof eenzelfde lot en werd gezien als een vervulling van de profetie van Ezechiël, die hoogmoed en stille gerustheid benoemde als de zonden van Sodom. Deze zelfde zonden karakteriseerden ook de conferentie van Locarno. 'God is daar niets, de mensch er alles'.⁴¹ Dit in tegenstelling tot het bevindelijke uitgangspunt: 'God het al, de mens het niets.'

Naar aanleiding van het verwerpen van de uitkomsten van de conferentie van 1924 te Londen door de Volkenbond schreef *De Banier* het volgende: 'Geen oorlog meer – zoo jubelde men – maar altijdurende vrede geschraagd op de stutten van gerechtigheid en rede zal er zijn. Zelfs ten onzent zong meer dan een blad van rechts in dien algemeenen jubelzang mede. En ziet, nog geen half jaar later... ligt het gouden kalf, waarom men destijds zoo opgetogen danste, verbrijzeld ter aarde. Het is gevallen, dat groote Babel en zijn val is groot geweest. Welk een sprekend Godsgericht! Welk een klare uitspraak van den hemel! Hoe zijn zij van uit den Hooge belachen, die den mensch ten troon hadden verheven en de werken zijner wijsheid hemelhoog hadden verheven!' Bron: 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 19 maart 1925.

37. Ibidem, 25 maart 1926.

38. *Handelingen der Tweede Kamer 1936/1937*, 684-688 (1-12-1936).

39. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 19 maart 1925.

40. Ibidem, 22 mei 1924.

41. Ibidem, 15 oktober 1925.

De teneur van de kerkelijke bladen was min of meer dezelfde. Hoewel in een artikelenserie over de vredesbeweging in *De Vaandrager* de grondtoon positiever was. De organisatorische imperfecties van de Volkenbond, het internationalisme en de pan-Europese gedachte werden bekritiseerd, maar er was wel waardering voor het streven naar vrede.⁴² Het radicale vredesstreven werd echter revolutionair genoemd en afgewezen.⁴³ In de rubriek 'Staat en Maatschappij' in *De Waarheidsvriend* werd enerzijds de Volkenbond een 'gouden kalf' genoemd, maar anderzijds was er ook oog voor het goede werk dat er door de Volkenbond werd verricht.⁴⁴ Deze meer genuanceerde houding ten opzichte van de Volkenbond, vredesconferenties en vredesverdragen was kenmerkend voor het orgaan van de Gereformeerde Bond.⁴⁵ Dat veel scribenten van *De Waarheidsvriend* actief waren voor de ARP zal daar wel aan bijgedragen hebben. De ARP stelde zich veel positiever op ten opzichte van de Volkenbond en internationale vredes- en ontwapeningsconferenties.

In het artikel 'De Vredesbeweging I' van v.R. in *De Vaandrager* werd de Volkenbond als te idealistisch afgeschilderd, hoewel het zedelijke doel – vredeshandhaving – werd onderschreven. De organisatorische zwakheden van de Volkenbond werden in het artikel besproken: 'Men bouwe niet op de Volkenbond als middel om de vrede te bewaren! De Volkenbond hebbe wel onze sympathie om zooveel mogelijk oorlog te voorkomen. Ook de Pan-Europa gedachte en Internationalisme zullen de wereld niet redden. Niemand kan rasverschillen wegnemen of particuliere belangen vervangen door algemeene.' Dit artikel was het eerste in een serie van tien artikelen over de vredesbeweging. Bron: 'De Vredesbeweging', *De Vaandrager*, 16 december 1931.

In *De Wekker* was men kritischer en werd bij het uittreden van Duitsland, Italië en Japan uit de Volkenbond gesteld dat 'dit gedrocht van de overwinnende grootmachten dezer aarde de kwitantie van zijn prestaties thuis gekregen [heeft]'.⁴⁶ Ook in *Luctor et Emergo* trok ds. Janssen van leer tegen de Volkenbond als 'mensenwerk en nog niet eens van de beste kwaliteit'.⁴⁷ Dat de Volkenbond een onderwerp was dat de gemoederen bezighield, bleek wel uit het feit dat de afdeling Gronin-

42. 'De Vredesbeweging', *De Vaandrager*, 16 december 1931.

43. 'De Vredesbeweging II', *De Vaandrager*, woensdag 30 december 1931.

44. 'De Volkenbond', *De Waarheidsvriend*, 17 januari 1935.

45. Zie bijvoorbeeld ook: 'Wat de pers te leere geeft', *De Waarheidsvriend*, 5 augustus 1937. 'Wij hebben 't dan ook te waardeeren, als de Volkenbond blijft bestaan, mits beantwoordende aan zijn doel. Alleen maar, men zoek ook hier de fouten en misslagen niet allereerst in het "statuut", maar in den mensch!'

46. '1937', *De Wekker*, 31 december 1937. Het betreft hier een jaaroverzicht.

47. 'Kroniek', *Luctor et Emergo*, 14 november 1928. Zie ook: *Ibidem*, 29 oktober 1924. 'Is er één vergadering van den Volkenbond gehouden in 't gevoel van afhankelijkheid van de Allerhoogste; heeft men daar ooit God gebeden om zegen op den arbeid? Neen! En zal dan niet reeds bij voorbaat die arbeid met vruchteloosheid zijn geslagen?'

gen-Drenthe van de christelijke gereformeerde jongelingsverenigingen op 27 februari 1929 te Wildervank een avond belegde over dit thema. De secretaris van de jongelingsvereniging van Groningen hield een referaat waarin de Volkenbond werd gekarakteriseerd als ‘een instituut dat berust op mensenwerk, waarbij met de zonde en Gods wereldbestuur in ’t geheel geen rekening wordt gehouden.’⁴⁸

5.2.3 Mussolini en het Italiaanse fascisme

In *De Banier* van 6 september 1923 werd voor de eerste maal aandacht gegeven aan het verschijnsel fascisme en de persoon van Benito Mussolini. Mussolini werd met zoveel woorden neergezet als een dictator en een oorlogshitser die ‘het Italiaansche volk door zijn pen stelselmatig opzweept’. Het fascisme werd in het artikel een ‘goddeloos bedrijf’ en de prediking van het ‘heilig nationaal egoïsme’ genoemd. In een ander artikel sprak men van het ‘fascistische juk’.⁴⁹ De Italiaanse aanval op Griekenland werd door Italië vergoelijkt met de woorden ‘tijdelijke vreedzame maatregelen’. De scribent veroordeelde deze handelwijze als volgt: ‘Welk een satanisch karakter vertoont onze tijd toch, waarin men goddelooze daden keer op keer liefst met de schoonste woorden betitelt!’⁵⁰

Het ondemocratische karakter van het fascisme werd door *De Banier* in het ‘Buitenlandsch Overzicht’ van 22 januari 1925 beschreven. Zandt gaf aan weinig vertrouwen te hebben in het eerlijke verloop van verkiezingen in Italië zolang deze onder een fascistische regering plaatsvonden. Ook het feit dat de vrijheid van meningsuiting door het fascisme aan banden gelegd zou worden, werd onderkend. Zo gaf *De Banier* van 15 april 1926 weer dat een filosofisch congres uitliep op een handgemeen omdat fascistten zich stoorden aan het openlijk uitdragen van de vrijheid van gedachte door een van de sprekers. Gevolg was dat de congreszaal door de fascistische overheid gesloten werd en het congres de volgende dag geen doorgang kon hebben. De schrijver vervolgde: ‘Meermalen treden de fascistten met middelen op, die te veroordelen zijn. Vaak mishandelen of erger nog vermoorden zij hen, die ze in den weg treden.’ Dit alles nam echter niet weg dat er ook waardering was voor de fascistische overheid van Italië. ‘Nochtans kunnen vriend en vijand niet ontkennen, dat het fascisme in Italië menig nuttig werk tot stand gebracht heeft. (...) Het fascisme kwam, bemachtigde de regeering, bracht orde en slaagde er in Italië tot groote bloei te brengen.’⁵¹ Deze ietwat tweeslachtige houding – enerzijds veroordeling van het antirechtstatelijke karakter van het fascisme, anderzijds bewondering voor de gebrachte eenheid, orde en welvaart in Italië – kenmerkte de houding van de kerkelijke pers en de SGP ten aanzien van het fascisme. In een ander artikel vestigde de schrijver de aandacht op de oorlogsdreiging die er van het fascistische Italië uitging, maar vervolgde met ‘ofschoon men niet mag voorbijzien, dat Mussolini orde heeft gebracht in Italië en dat op een tijdstip, waarin het door

48. ‘Vereenigingsnieuws’, *Luctor et Emergo*, 21 maart 1929.

49. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 27 oktober 1927.

50. Ibidem, 6 september 1923.

51. Ibidem, 15 april 1926.

revolutie dreigde onder te gaan.⁵² Hieruit kan geconcludeerd worden dat Zandt van mening was dat revolutie (waarschijnlijk van links) altijd nog erger is dan een rechtse autoritaire staat zoals het Italië van Mussolini. Opmerkelijk blijft het dan wel dat de machtswisseling tussen het oude Italië en het nieuwe fascistische Italië klaarblijkelijk niet onder de noemer van revolutie te plaatsen is.

Naar aanleiding van een mislukte moordaanslag op Mussolini meldde *De Banier* dat *Il Duce* door deze aanslag nog verder in populariteit was gegroeid. 'Had men opzettelijk de positie van genoemde dictator willen versterken, dan had men het niet beter kunnen aanleggen dan men deed, toen men hem naar het leven stond.' Daarnaast merkte de schrijver van het 'Buitenlandsch Overzicht' op dat de fascistische deze aanslag aangrepen als een excuus om de oppositie nog verder te minimaliseren en een nog strengere censuur op te leggen, waarbij geweld niet geschuwd werd. Hij sloot af met de vraag of Mussolini, evenals Napoleon dat eens deed, wellicht naar de keizerskroon streefde of dat hij, om de aandacht van de binnenlandse problemen af te leiden, misschien zou overgaan tot een oorlog met een andere mogendheid.⁵³ Deze militaristische inslag van Mussolini en het fascisme werd later nog eens beschreven. Mussolini had zich in een redevoering enorm opgewonden over de Duitse inmenging in zijn binnenlandse politiek met betrekking tot het terugdringen van het Duits als spreektaal in Italiaans Tirol. 'Hij [Mussolini] heeft in eene zeer scherpe redevoering aan zijn ontstoken woede lucht gegeven. Hij rinkelde daarbij niet weinig met den sabel en sprak in vrij oorlogzuchtige taal.'⁵⁴ Verder vermeldde *De Banier* op 11 maart 1926 dat Mussolini weliswaar beweerde dat Duitsland een grote vijand van de wereldvrede is, maar dat het aannemelijker was dat Mussolini zelf het grootste gevaar voor de wereldvrede vormde.⁵⁵ Het is dus duidelijk dat de scribent al vroegtijdig het gewelddadige karakter van het fascisme, zoals zich dat in Italië openbaarde, heeft onderkend.

Een van de meest opmerkelijke artikelen in *De Banier* is wel het artikel ter ere van Mussolini's vijftigste verjaardag. In een lang artikel werd de leider van Italië bewierookt als een groot leider. In de inleiding van het stuk was te lezen hoe 'het de uitdrukkelijke wensch [is] van den machtigen "Duce" tegen wien gansch Italië in vereering opblijkt, dat iedere persoonlijke huldiging zal achterwege blijven. Maar dit verhindert geenszins het levenswerk van den grooten strijder voor een nieuw, herlevend Italië te herdenken.' Mussolini was immers een 'bouwer' die de 'eerste steen' had gelegd voor een 'Nieuw-Europa' en Italië had gered 'op den rand van een allergevaarlijksten afgrond'. Onder deze afgrond moest verstaan worden het communistische gevaar dat de stabiliteit van de staat Italië bedreigde. In het artikel werd veelvuldig gefulmineerd tegen het bolsjewisme. En zoals altijd in noodsituaties traden er sterke mannen naar voren die de macht aan zich trokken. Het artikel suggereerde dat het hier ging om een historische wetmatigheid. In Rusland was die sterke man Lenin en in Italië Mussolini. Toch was er tussen

52. Ibidem, 29 april 1926.

53. Ibidem, 19 november 1925.

54. Ibidem, 18 februari 1926.

55. Ibidem, 11 maart 1926.

die twee een hemelsbreed verschil. ‘Het is voor Mussolini weggelegd zooveel goeds voor de menschheid in het leven te roepen als Lenin de wereld met slechts heeft overgoten.’ Nadat de politieke carrière van de *Duce* was beschreven volgde de slotalinea die ik hier volledig weergeef: ‘Het is de doelbewuste wil van een enkelen man, voor wien het woord: “onmogelijk” niet geschreven schijnt, geruggesteund door een ijzeren volharding, een geniale kijk op organisatie, een volkoomen erkenning van de macht eener niets ontziende discipline, een verziende blik in de toekomst, die begint te denken bij een punt, dat anderen als eindpaal beschouwen, bekroond door een gloeiende liefde voor het eigen land, Italië, die orde gebracht heeft in een hopeloos schijnenden chaos, op wien het woord van Godden⁵⁶ volkomen toepasselijk is: “Mussolini is geen gewoon mensch, hij is een laaiende vlam gelijk!”’ Onder het artikel stond tussen haakjes vermeld dat nadruk verboden was. Een auteursnaam of bronverwijzing ontbraken.⁵⁷ Gezien de gezwollen fascistoïde retoriek die het stuk ademde, kan het bijna niet anders dan dat dit artikel is overgenomen uit een fascistisch, misschien zelfs buitenlands, blad. Je vraagt je alleen wel af wat de redactie bezielde heeft om dit artikel zonder enig commentaar te plaatsen. Is het wellicht vanwege een gebrek aan kopij dat de redactie overging tot het plaatsen van stukken uit andere bladen, waarbij de inhoud er dan klaarblijkelijk mindertoe deed? Het is immers niet aannemelijk, zeker gezien de overige citaten, dat een redactielid van *De Banier* een zodanig persoonsverheerlijkende bijdrage over Mussolini geschreven zou hebben. Dit laat echter onverlet dat de redactie het stuk op zichzelf genomen acceptabel genoeg vond om te publiceren, hetgeen een veeg teken is.

In het jongelingsblad *Luctor et Emergo* besteedde de bondsvoorzitter in 1926 aandacht aan het fascisme. Hij vreesde dat Mussolini ‘booze plannen’ had en dat ‘Mussolini een groot gevaar voor de Europeesche, ja voor den wereldvrede kan worden.’⁵⁸ Een paar weken later beschreef hij het Italiaanse expansionisme en noemde Mussolini ‘een nachtmerrie voor alle diplomaten’. De Italianen vereerden Mussolini echter als hun god en ‘de kiem der oppositie wordt gesmoord in de jubelkreten van een enthousiast volk’. Janssen had wel enig ontzag voor wat Mussolini allemaal had weten te bereiken. ‘En hij doet wat. Hij doet veel. Hij doet veel goed. Zelfs zijn vijanden moeten erkennen dat hij de janboel van Italië heeft opgeruimd. Wat zal deze man doen? Waarvoor heeft God dezen man verwekt? Wij weten het niet. Mussolini is een van de raadselen dertoekomst, dat niet wij maar God Zelf ontraadselen moet.’⁵⁹ In 1927 vroeg Janssen zich af hoe het fascisme van Mussolini nu beoordeeld moest worden. Hij zag een parallel met de Sovjet-Unie, waarover de mening ook zo verdeeld waren. De één hield het voor een hemel en een ander voor de hel.⁶⁰

56. Verwijzing naar de Engelse schrijfster Rumer Godden (1907-1998).

57. ‘Mussolini 50 jaar; Eens opstandige, thans dictator; Een historische beschouwing over zijn stormachtig leven’, *De Banier*, 28 juli 1933.

58. ‘Kroniek’, *Luctor et Emergo*, 12 mei 1926.

59. *Ibidem*, 9 juni 1926.

60. *Ibidem*, 23 november 1927.

In 1933 typeerde een scribent van *Luctor et Emergo* Mussolini als ‘een man van groot formaat’. Mussolini werd geprezen om wat hij in Italië had weten te bereiken en daarom had de schrijver respect voor Mussolini’s ‘persoonlijke bekwaamheden’. De schrijver wees echter het revolutionaire karakter van het fascisme af en riep de lezers op niet blind te zijn voor de gevaren die aan de staatsleer van het fascisme kleven.⁶¹ Janssen beschreef in 1935 Mussolini’s buitenlandse politiek als ‘grillig’ en ‘provocerend’. Zo onberekenbaar Mussolini internationaal was, zo vastbelijnd was hij in zijn binnenlandse politiek. Janssen was van mening dat Italië veel aan Mussolini te danken had. Wel wees hij erop dat het Italiaanse volk in toenemende mate werd beroofd van zijn vrijheden. Janssen verklaarde de grillige buitenlandse politiek van Mussolini uit het feit dat zij vooral bedoeld was voor binnenlandse consumptie. Mussolini streefde naar het herleven van de grootsheid van het Romeinse Rijk. Op die wijze probeerde hij het Italiaanse volk te enthousiasmeren voor het fascisme. Janssen sloot zijn beschouwing als volgt af: ‘Maar in alles wat hij doet of wat hij laat zoekt hij niet zich zelve, maar de grootheid van zijn land, dat hij onuitsprekelijk liefheeft. Zulk een man, met zulk een geweldige eierzucht en met een groot warmbloedig volk achter zich, is een factor van geweldige betekenis op internationaal gebied.’⁶² In het hervormd-gereformeerde jeugdblad *De Vaandrager* had D. Broeren, de schrijver van de rubriek ‘Kroniek’, drie jaar eerder een gelijksoortige analyse ten beste gegeven. Ook hij benadrukte dat er een discrepantie bestond tussen de woorden en de daden van Mussolini en dat ook in zijn geval de soep meestal niet zo heet werd gegeten als hij wordt opgediend. ‘Italië’s dictator heeft zich trouwens bij herhaling doen kennen als iemand die vandaag rustig het tegenovergestelde van gisteren beweert, wanneer dat in zijn kraam te pas komt.’⁶³

5.2.4 Machtübernahme

Op 8 november 1923 dook de naam Hitler voor het eerst op in *De Banier*. Er werd melding gemaakt van een parade van rechts-radicalen en nationalisten in München waarbij ook de *Kampfbund* van Hitler tegenwoordig was. In ditzelfde artikel werd stilgestaan bij de diverse linkse en rechtse revolutiepogingen en ordeverstoringen. Verder werd opgemerkt dat de rechts-nationalistische vrijkorpsen beschikten over veel wapentuig en dat veel hoge militairen sympathie hadden voor de vrijkorpsen.⁶⁴ In het volgende nummer van *De Banier*⁶⁵ dook Hitler opnieuw op in de kop en de tekst van het ‘Buitenlandsch Overzicht’, maar nu consequent foutief gespeld als Hirtler. Het artikel ging onder andere over de ‘jammerlijk’ mislukte putsch van Hitler en generaal Ludendorff in Beieren. Aangenomen mag worden dat de scribent het woord ‘jammerlijk’ niet als een kwalitatieve beoordeling van deze revolutiepoging bedoeld heeft. Wel was duidelijk dat ‘de rechts-radicalen beweging een volkomen fiasco sloeg’. Naar aanleiding van het proces tegen ‘de hoogverrader’

61. ‘Het vraagstuk van het gezag in onzen tijd’, *Luctor et Emergo*, 4 oktober 1933.

62. ‘Kroniek’, *Luctor et Emergo*, 23 januari 1935.

63. Ibidem, 2 november 1932.

64. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 8 november 1923.

65. Ibidem, 15 november 1923.

Hitler schreef *De Banier* dat Hitler te München als ‘een redder des vaderlands’ werd gehuldigd. De schrijver concludeerde ‘dat de aloude vaderlandsliefde hoe langer hoe meer in de harten opvlamt’.⁶⁶

De eerste vermelding van het begrip nationaalsocialisme komen we tegen in *De Banier* van 5 juni 1924. ‘In de vorige week kwam de Rijksdag bijeen. De eerste zitting leverde een groot schandaal op. Het was een herrie, dat een mensch het hooren en zien verging. De Communisten schreeuwden en loeiden eerst en zongen ten slotte uit volle borst de Internationale. De Duitsch-Völkischen en de Nationaal-Socialisten, die thans tot eene partij, de Nationaal-Sociale Vrijheidspartij geheeten, vereenigd zijn, riepen met alle macht daartegen in en vergastten den Rijksdag op hun krijgshaftig gezang van “Deutschland, Deutschland über alles.”’ De schrijver noemde dit ‘razernij’ waartoe mensen gebracht worden door de tijdgeest.⁶⁷

Een saillant detail is dat een van de eerste foto’s in *De Banier* Adolf Hitler toonde.⁶⁸ Tot die tijd waren het bijna altijd leden van de koninklijke familie die de eer van een afbeelding te beurt viel. Het was helemaal bijzonder gezien het zeer geringe aantal foto’s in *De Banier*, dat drie weken later opnieuw een foto van Adolf Hitler gepubliceerd werd. Ditmaal ging de foto vergezeld van een vrij uitvoerig interview.⁶⁹ Alleen al in 1932 verscheen er driemaal een foto van Adolf Hitler en tweemaal een foto van Von Hindenburg in *De Banier*. Dit was een respectabel aantal, daar het totaal aantal foto’s per jaar niet meer dan tien bedroeg.

1932 was ook in een ander opzicht een bijzonder jaar. In dit jaar was de opmars van de nationaalsocialisten in Duitsland niet meer te stoppen. De nazi’s boekten verkiezingswinst na verkiezingswinst en hun invloed en dreiging begon steeds groter te worden. Desondanks ging er slechts één artikel expliciet over de ideologie van het fascisme en het nationaalsocialisme.⁷⁰ In allerlei commentaren werd uitvoerig ingegaan op de bedreigingen vanuit Rome en de Sovjet-Unie, maar voor de bedreiging van het nationaalsocialisme bestond nog een blinde vlek bij de redactie. Veelal kwam de redactie niet verder dan het geven van feitelijke informatie zonder die informatie te duiden. De redactie nam letterlijk hele artikelen, redes en interviews over uit diverse nationaalsocialistische bladen (*Völkische Beobachter* en *National Sozialistische Korrespondenz*) en plaatste deze zonder ze te nuanceren of van commentaar te voorzien.

In het jaar van de machtsovername door Adolf Hitler in Duitsland kopte *De Banier* op maandag 30 januari 1933 op de voorpagina: ‘Deutschland onder Hitler’. In Duitsland was het kabinet-Schleicher na 57 dagen al ten val gekomen. Rijkspresident Von Hindenburg had schoorvoetend het ontslag van dit kabinet aanvaard en vroeg vervolgens de vorige kanselier, Von Papen, een nieuw kabinet te vormen. De schrijver stelde ‘In de huidige omstandigheden kan dit kabinet

66. Ibidem, 3 april 1924.

67. Ibidem, 5 juni 1924.

68. ‘Hitler Rijkskanselier?’, *De Banier*, 21 november 1932.

69. ‘Adolf Hitler’, *De Banier*, 10 december 1932.

70. ‘Het nationalisme is een religie’, *De Banier*, 3 juli 1932.

De Banier
Staatkundig Gereformeerd Dagblad
Maandag 21 November 1932

Hitler Rijkskanselier?
Hindenburg heeft den boden-
schied getrokken en nu
laten de krachten van het
centrum, 21 November 1932

**Koning en den Franschen
premier Herriot**
Sportief verscheid door een
ontstelling korten tijd voor-
dat de trede, waarmee hij
reide, een passereen.

**Herriot geeft de schuld aan
Duitse nationalisten**
In de eerste zitting van de
commissie van onderzoek naar
de oorlog, 21 November 1932

**Hitler heeft zijn beschermers
aan de hand van de
verkiezingen van 1932**
De partij van Adolf Hitler
heeft de verkiezingen van 1932
overwonnen en nu heeft de
Duitse regering een nieuwe
kabinet-ontstelling van Adolf
Hitler aangekondigd.

Adolf Hitler

De partij van Adolf Hitler heeft de verkiezingen van 1932 overwonnen en nu heeft de Duitse regering een nieuwe kabinet-ontstelling van Adolf Hitler aangekondigd. Dit bericht is afkomstig uit Berlijn, 21 November 1932.

De Banier
Zaterdag 10 December 1932

ADOLF HITLER
DE LEIDER VAN DE DUITSE
NATIONAL-SOCIALISTEN

Een Interview
(Van den interviewer: door)
SOCIETALISTEN

Adolf Hitler

De partij van Adolf Hitler heeft de verkiezingen van 1932 overwonnen en nu heeft de Duitse regering een nieuwe kabinet-ontstelling van Adolf Hitler aangekondigd. Dit bericht is afkomstig uit Berlijn, 21 November 1932.

De Banier van 21 november 1932

Interview met Hitler in De Banier van 10 december 1932

slechts onder leiding van Hitler staan.' Er werd gesuggereerd dat er slechts één oplossing mogelijk was, namelijk dat Hitler de nieuwe kanselier werd, gesteund door alle nationalistische partijen en facties van het Harzburger front en met gedoogsteun van het Centrum. In hetzelfde nummer werd op pagina drie onder het kopje 'Telegrammen' bericht dat Hitler inderdaad de nieuwe rijkskanselier was en dat zijn regering al gevormd was. Waarschijnlijk heeft dit telegram bij het ter perse gaan de actualiteit van het hoofdartikel ingehaald en ontbrak de tijd om nog een nieuw hoofdartikel te schrijven. Reeds de zaterdag voorafgaand had *De Banier* op de voorpagina een bericht opgenomen waarin verondersteld werd dat er een Duitse regeringscrisis op til zou zijn. In dat artikel werd voor het eerst voorzichtig gewag gemaakt van de mogelijkheid dat Hitler een rol voor zich zelf zou opeisen in de nieuw te vormen Duitse regering. Ter geruststelling werd aan die suggestie toegevoegd dat rijkspresident van Hindenburg niet bereid was zijn het kanselierschap aan de leider van de nationaalsocialisten toe te vertrouwen.⁷¹

Een opmerkelijk feit is dat de dag na het aantreden van het kabinet-Hitler er geen commentaar gewijd werd aan de machtsovername in Duitsland.⁷² Het commentaar van dinsdag 31 januari 1933 ging over een pater die op een prekstool

71. 'Von Papen weer Rijkskanselier?', *De Banier*, 28 januari 1933.
72. *De Banier*, 31 januari 1933. Wel was het hoofdartikel ('De nieuwe Duitse regering; Minister Frick legt geruststellende verklaring af') op de voorpagina aan de machtsovername door Hitler gewijd.

in een van de gereformeerde kerken te Rotterdam het woord gevoerd had.⁷³ Des te opmerkelijker was het dat het commentaar van die dag niet over de toestand in Duitsland ging, daar de vorige dag de schrijver van de rubriek 'Buitenland' schreef: 'Het heeft er allen schijn van dat dit moment in de geschiedenis van het naoorlogsche Duitsland van vérstrekkende beteekenis zal worden.' Ook de daaropvolgende dag was het commentaar niet gewijd aan de machtsovername in Duitsland. Op 1 februari ging het commentaar op de voorpagina met als titel 'Voor of tegen de Coalitie' over de perikelen rond het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck III, bestaande uit RKSP, CHU en ARP. Deze ambivalente houding was kenmerkend. Enerzijds werd de opkomst van het nationaalsocialisme gesignaleerd en werd onderkend dat dit van grote betekenis was, anderzijds werd er nauwelijks inhoudelijk commentaar geleverd op de gebeurtenissen in Duitsland noch op de portee van het nationaalsocialisme. Meestentijds volstond *De Banier* met het geven van de nieuwsfeiten met betrekking tot de Duitse politieke situatie en ontbrak de levensbeschouwelijke duiding van die feiten. Dit is temeer opvallend omdat allerlei bedreigingen van de kant van Rome, de ARP of het communisme veelvuldig van commentaar werden voorzien.

In *De Banier* van dinsdag 31 januari 1933 werd op pagina twee wel uitgebreid aandacht besteed aan de fakkeloptocht die ter ere van Hitlers machtsovername plaatsvond. Dat deze oostentatieve uiting van afhankelijkheid aan de nieuwe Duitse regeringsleider tot tegenreacties van de zijde der socialisten en communisten zou leiden, was te verwachten. De daaropvolgende dag maakte *De Banier* dan ook melding van 'communistische agitatie'. Ook deze opstelling was symptomatisch. Eind jaren twintig en begin jaren dertig werd bijna iedere dag melding gemaakt van opstootjes tussen communisten en nationalisten/nazi's, waarbij op een gegeven moment zelfs gesproken werd over 'de kleine burgeroorlog in Duitsland'.⁷⁴ Dat de bruinhemden van de NSDAP daarbij veelal de veroorzakers waren, werd nauwelijks verwoord. Wel werden met name de communistische gewelddaden van commentaar of suggestieve krantenkoppen⁷⁵ voorzien. Onder de kop 'Moordend Duitsland' werd melding gemaakt van vechtpartijen in heel Duitsland tussen nazi's en communisten waarbij het 'optreden der communisten voornaamste oorzaak der botsingen' was volgens een tussenkopje.⁷⁶ Op 2 februari werd de integrale regeringsverklaring van het nieuwe kabinet-Hitler gepubliceerd.⁷⁷ Ook de overwinningrede van 10 februari van Adolf Hitler in het Sportpalast te Berlijn

73. 'Een pater op den preekstoel in een der Geref. Kerken te Rotterdam', *De Banier*, 31 januari 1933.

74. 'De kleine burgeroorlog in Duitsland', *De Banier*, 18 juli 1932.

75. Een aantal voorbeelden van suggestieve koppen in *De Banier* met betrekking tot communisten c.q. het communisme: 20 september 1932: 'Schreeuwende communisten', 9 augustus 1932: 'Bom-aanslagen; zit Moskou achter de schermen?', 12 juli 1932: 'Achter de mijnstaking werkt Moskou', 27 januari 1933: 'Haters Gods van nature', 1 juni 1932: 'De zetel der godlozen internationale naar Moskou', 6 juni 1932: 'De Sovjet stookt in Spanje'.

76. 'Moordend Duitsland; krasse maatregelen der rijksregering', *De Banier*, 19 juli 1932.

77. 'Proclamatie van Hitler's Regeering; Een program voor vier jaren; Strijd tegen het Communisme; hulp aan den Landbouw; bestrijding van de Werkloosheid', *De Banier*, 2 februari 1933.

werd volledig afgedrukt.⁷⁸ Bovendien werd een rede door Adolf Hitler te Keulen verslagen.⁷⁹ Al deze berichten werden zonder begeleidend commentaar afgedrukt.

Vanzelfsprekend kreeg ook de brand in de Rijksdag aandacht in *De Banier*. Op zowel 28 februari als 1 maart 1933 werd er bericht over de ‘scherpe maatregelen’ tegen de communisten vanwege de Rijksdagbrand. Beide verslagen waren louter descriptief en gingen niet in op de schending van de rechtsstaat. Er werden geen vraagtekens gezet bij de redelijkheid en billijkheid van de maatregel om de communistische partij te verbieden omdat zij verdacht werd van een complot tegen de Duitse staat. De volgende dag schreef *De Banier* dat Goering nadere details gaf over het communistische complot. Goering beweerde dat de communisten allerlei vervalste dagorders hadden doen uitgaan naar de rechtse paramilitaire organisaties zoals de SA en de Stahlhelm om de gewelddadigheid van de nazi’s aan te tonen. De redactie voegde in dit artikel tussen haken de volgende tekst toe: ‘Zou het stuk, dat de *Vooruit* heeft gepubliceerd en dat wij gisteren in ons blad overnamen ook zulk een vervalsching zijn? Red.’⁸⁰ Kortom, de redactie hechtte geloof aan de verklaring van Goering dat de communisten hadden gecomplotteerd en daartoe vervalsingen van dagorders gebruikten. Nergens werd ook maar gesuggereerd dat de hele Rijksdagbrand weleens door de nazi’s geënceneerd zou kunnen zijn.

De agenda van Hitlers buitenlandse politiek werd in het partijorgaan van de SGP begripvol tegemoet getreden. De meeste territoriale aanspraken van de nazi’s waren immers te billijken in het licht van wat Duitsland was aangedaan bij de Vrede van Versailles. ‘Door de vredesstichters van Versailles is in het Oosten van Europa een permanent oorlogsgevaar geschapen. Dezen toch hebben het nodig en oirbaar geacht zoo genaamd om Polen een toegang tot de zee te geven een stuk Duitsch grondgebied aan Polen af te staan. Daardoor scheid[d]en zij Pruisen in tweeën en formeerden zij den dusgenaamden Poolschen corridor. Het is te verstaan dat die corridor een doorn in het oog van elken Duitscher is. Hetzelfde zou voor elken Nederlander het geval zijn indien een stuk grondgebied aan eenige vreemde mogendheid werd afgestaan waardoor feitelijk Nederland in tweeën verbroken werd. Begrijpelijkerwijze leggen de Duitschers er *alles* op toe, om aan zulk een grievenden toestand een einde te maken en het oude Deutsche grondgebied terug te bekomen (...).’⁸¹ Op donderdag 8 juni 1933 werd in de rubriek ‘Buitenland’ ten aanzien van de Duits-Franse relatie zelfs opgemerkt: ‘Heeft Adolf Hitler niet duidelijk genoeg zijn wil tot vrede uitgedrukt?’

Klaarblijkelijk werd het ook niet nodig geacht redactioneel te reageren op de ernstige schendingen van het recht in het Duitsland van vlak na de machtsovername door Hitler. Al in maart⁸² en april⁸³ 1933 doken in *De Banier* de eerste

78. *De Banier*, 11 februari 1933.

79. *Ibidem*, 20 februari 1933.

80. *Ibidem*, 2 maart 1933.

81. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 2 juni 1933.

82. *De Banier*, 29 maart 1933. In de buurt van Stuttgart moesten 1500 politieke gevangenen dwangarbeid verrichten in een concentratiekamp.

83. *Ibidem*, 15 april 1933. Een kort bericht over het neerschieten van drie communisten bij een vlucht uit een concentratiekamp.

berichten op over het regime in de Duitse concentratiekampen. Er werd volstaan met korte feitelijke weergaven van de nieuwsfeiten zonder daar conclusies aan te verbinden met betrekking tot het niet rechtstatelijke karakter van het nationaalsocialisme. Zelfs toen in juni 1933 vier communisten te Altona ter dood werden veroordeeld, riep dat geen redactionele reactie op ten aanzien van het wezen van het nationaalsocialisme.⁸⁴

Een eerste echt kritische noot met betrekking tot de vestiging van de nazidictatuur in Duitsland viel te lezen in *De Banier* van 10 juni 1933. In een artikel op pagina 5 met als titel 'Stort de Duitse Sociaal Democratie nog verder ineen?' werd negatief gesproken over de *Gleichschaltung* van de SPD. Dat nationaalsocialisten de contributies bij leden van de SPD inden ter 'bescherming' van de belangen van de leden der SPD werd bespottelijk gemaakt met de woorden: 'Grotesker situatie is moeilijk denkbaar!' Dit was een van de eerste letterlijke blijken van wantrouwen ten aanzien van de goede democratische en rechtstatelijke intenties van de nazi's. Wonderlijk was dan ook dat precies één week later in de rubriek 'Buitenland' het volgende werd gesteld: 'De meeste sociaal-democratische organisaties hebben zich vrijwillig ontbonden, nadat de leiders hun functies hadden neergelegd.'⁸⁵ Aangenomen mag worden dat de schrijver bedoelde dat de nazi's niet op een gewelddadige wijze de sociaaldemocratische organisaties hoefden te ontbinden, maar dat de sociaaldemocraten zelf, na van de zijde van de nazi's geïntimideerd te zijn, over zijn gegaan tot opheffing. De rest van het artikeltje geeft echter geen uitsluitsel over deze zaak.

In de kerkelijke pers waren de reacties op de machtsovername door Hitler divers. In 1932 beschreef Duymaer van Twist de plotselinge groei van de NSDAP bij de landdagverkiezingen van de diverse Duitse staten en riep hij in herinnering hoe Adolf Hitler 13,5 miljoen stemmen kreeg bij de presidentsverkiezingen. Hij wees het nationaalsocialisme principieel en duidelijk af. Het nationaalsocialisme zou als een nieuwe toren van Babel geen toekomst hebben.⁸⁶ Een jaar later beschreef hij in *De Waarheidsvriend*, naar aanleiding van de machtsovername, de nazi's als 'verschrikkelijke mensen'. De 'Hitlerianen' waren mensen die alles plat slaan en met wie toch niet te praten valt. 'De nazi's zijn fascistten van het fanatiekste soort' die de vrijheid aan banden leggen.⁸⁷ Al eerder, namelijk in het voorjaar van 1933, had hij erop gewezen dat de nationaalsocialisten en de communisten zorgden voor ordeverstoringen in Duitsland. Hij verweet beide groepen de straat als particulier domein te beschouwen en te misbruiken voor gewelddadige acties van hun stormafdelingen of partijlegertjes. Derhalve pleitte hij in Nederland voor een uniformverbod.⁸⁸ Al snel na de nationaalsocialistische machtsovername werd er in *De Waarheidsvriend* aandacht gevraagd voor de kerkstrijd in Duitsland.⁸⁹

84. 'Vier communisten ter dood veroordeeld', *De Banier*, 2 juni 1933.

85. 'Buitenland', *De Banier*, 17 juni 1933.

86. 'Staat en maatschappij', *De Waarheidsvriend*, 2 juni 1932.

87. *Ibidem*, 29 juni 1933.

88. *Ibidem*, 25 mei 1933.

89. 'Kerkelijke rondschouw', *De Waarheidsvriend*, 27 juli 1933.

Ook in *De Vaandrager* werd de machtsstrijd in Duitsland op de voet gevolgd. Kroniekschrijver D. Broeren verweet de nazi's samen met de communisten schuldig te zijn aan de politieke chaos en het bloedvergieten in Duitsland.⁹⁰ Broeren stelde in augustus 1932 dat Hitler op het toppunt gekomen was van zijn macht. Ook was Broeren niet onder de indruk van Hitlers leiderschapskwaliteiten.⁹¹ Hij kon niet geloven dat Hitler op een gewelddadige wijze de macht zou grijpen.⁹² De kroniekschrijver herhaalde in december 1932 dat Hitler over zijn hoogtepunt heen was omdat het voor een dictatoriale partij als de NSDAP een tactische fout was om via de parlementaire weg de macht te willen verkrijgen.⁹³ Nadat Hitler was aangetreden als kanselier, schreef Broeren dat hij een nieuwe oorlog vreesde die weleens de *'Untergang des Abendlandes'* zou kunnen betekenen. Hij beschreef hoe deze machtswissel de ongeregelde heden tussen nationaalsocialisten en communisten weer had verhevigd, met als gevolg dat er dagelijks doden vielen in Duitsland.⁹⁴

In het volgende nummer constateerde de kroniekschrijver dat het in Duitsland wel heel snel de kant van een totalitaire dictatuur op ging. Hij schreef dat Hitler op alle sleutelposities in de staat nazi's had weten te benoemen en dat de pers gecensureerd werd.⁹⁵ Na de Rijksdagverkiezingen stelde hij dat een staatsgreep van nationaalsocialistische zijde was uitgebleven omdat de nazi's samen met de Duits-nationalen een meerderheid in het parlement hadden weten te verwerven en Hitler dus kon blijven regeren. Verder werd opgemerkt dat Hitler zich geen betere propaganda had kunnen wensen dan de Rijksdagbrand. Met instemming werd verwezen naar de bestrijding van het communisme door Hitler. De bestrijding van het communisme zou, volgens schrijver, ook in ons land wel wat voortvarender ter hand genomen mogen worden. Hij was van mening dat de regeerstijl van Hitler sterk leek op die van Mussolini.⁹⁶

Al snel maakte ook de kroniekschrijver melding van concentratiekampen waar communisten en socialisten werden heropgevoed. Hij vroeg zich af of dit geen averechts effect zou sorteren. Verder concludeerde hij dat met de Joden 'niet veel vriendelijker' werd gehandeld. Toch was het nog te vroeg om de balans op te maken over het naziregime. De kroniekschrijver stelde voor om af te wachten en het beleid van Hitler op zijn merites te beoordelen.⁹⁷ Dat afwachten duurde niet al te lang, want al in het volgende nummer velde hij een oordeel over het beleid dat Hitler in Duitsland had doorgevoerd. Broeren had gezocht naar positieve daden van de regering-Hitler en kon er geen vinden. Hij beschreef de censuur, de propaganda en de anti-Joodse maatregelen. Het optreden tegen de communisten kon hij billijken, maar het overige werd door hem gekwalificeerd als 'zeer onchristelijk'.⁹⁸

90. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 10 augustus 1932.

91. Ibidem, 24 augustus 1932.

92. Ibidem, 7 september 1932.

93. Ibidem, 28 december 1932.

94. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 22 februari 1933.

95. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 8 maart 1933.

96. Ibidem, 22 maart 1933.

97. Ibidem, 12 april 1933.

98. Ibidem, 19 april 1933.

In mei 1933 constateerde hij dat Duitsland een totaalstaat was geworden waarin staat en partij samenvielen.⁹⁹

In *Luctor et Emergo* schreef Janssen meteen na de machtsovername dat de opstelling van Hitler meeviel. De rede die Hitler hield bij zijn ambtsaanvaarding als kanselier was, volgens Janssen, een vertolking van wat er onder het Duitse volk leefde. 'Het waren geen holle phrasen, maar zaken, waarheden en perspectieven.' Verder waardeerde hij het dat Hitler het gezag handhaafde.¹⁰⁰ Een paar maanden later constateerde Janssen echter dat het in Duitsland niet zo meeviel. 'Individuele rechten en vrijheden bestaan daar haast niet meer.' Hij beschreef hoe in de totaalstaat de kerk, de school en de maatschappij van boven af gedicteerd werden¹⁰¹ en de jeugd door middel van staatsopvoeding geïndoctrineerd werd.¹⁰²

In *De Wekker* veroordeelde ds. Janssen eveneens de gewelddadigheden tussen nationaalsocialisten en communisten.¹⁰³ Hij was echter aanvankelijk tevens van mening dat het nationaalsocialisme geen blijvertje zou zijn¹⁰⁴ en dat Hitler de noodzakelijke leiderschapskwaliteiten ontbeerde.¹⁰⁵ Na de machtsovername door Hitler in Duitsland constateerde Janssen dat Duitsland een heidense staat was geworden, 'die de religie en de moraal aan zijn eigen bestaan ondergeschikt maakt en het christendom in zijn midden zolang kan tolereren als het zich voegt en ordent naar hetgeen de staat voor zijn eigen bestaan noodig en nuttig oordeelt'.¹⁰⁶ In *De Wekker* werd positief geschreven over de bestrijding van het communisme in Duitsland.¹⁰⁷ Wel was er stevige kritiek op de procesgang van Marinus van der Lubbe. Janssen stelde dat de nazi's zelf de hand hadden in de Rijksdagbrand en dat het doodvonnis over Van der Lubbe 'volstrekt onwettig' was.¹⁰⁸ Bovendien bekritiseerde hij de rassengedachte stevig.¹⁰⁹

5.2.5 Hitler

Hitler stond in de jaren dertig volop in de belangstelling van de orthodox-protestantse pers. Ook op jongelingsverenigingen werd er aandacht besteed aan zijn persoon.¹¹⁰ De appreciatie van de persoon Adolf Hitler vertoonde door de tijd heen behoorlijke verschillen. Aanvankelijk werd hij in de kerkelijke pers en *De Banier*

99. Ibidem, 17 mei 1933.

100. 'Kroniek', *Luctor et Emergo*, 22 februari 1933.

101. Ibidem, 1 november 1933.

102. Ibidem, 7 maart 1934.

103. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 29 juli 1932.

104. Ibidem, 12 augustus 1932.

105. Ibidem, 23 september 1932.

106. Ibidem, 21 april 1933.

107. 'Uit de pers', *De Wekker*, 12 januari 1934.

108. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 19 januari 1934.

109. Ibidem, 9 februari 1934.

110. 'Vereenigingsnieuws', *Luctor et Emergo*, 25 januari 1933. JV Timotheüs te 's-Gravendeel vergaderde op 19 januari 1933 en besprak onder andere het onderwerp, 'Adolf Hitler en het Nat. Socialisme'; Ibidem, 8 februari 1933. De gecombineerde jongens en meisjesverenigingen van Drachten hielden op 19 januari 1933 hun jaarvergadering. Eén van de geagendeerde voordrachten droeg de titel 'Heil Hitler!'

vooral neergezet als een mislukkeling. Dat veranderde echter toen de NSDAP steeds nadrukkelijker een machtsfactor werd. Hitler werd toen gezien als een groot staatsman. Vervolgens sloeg het beeld om. In de tweede helft van de jaren dertig werd vooral het buitenissige van de karakterstructuur van Hitler benadrukt.

In *Luctor et Emergo* schreef ds. Janssen naar aanleiding van een tweetal 'gepeperde' reacties van lezers dat hij van mening was dat Hitler niet in de schaduw kon staan van Mussolini. Twee bondsleden hadden zich eraan gestoord dat Janssen Hitler negatief afschilderde. Janssen schreef dat er onder de bondsleden een toenemende aanhang was te bespeuren van fascisme en nationalisme, maar ook van het pacifisme. Hitler was volgens Janssen een man met capaciteiten. Janssen noemde zijn redenaarstalent, waardoor hij mensen imponeerde en vervoerde en waarvan een suggestieve kracht uitging, maar was ook van mening dat Hitler 'een man is met weinig doorzicht'. Aanvankelijk had Janssen, zo schrijft hij, Hitler meermaals verdedigd tegenover mensen die hem niet opgewassen vonden tegen de taak die hij zichzelf stelde. Hoewel Janssen geloofde dat Hitler 'de man was, die Duitsland op dit oogenblik noodig had', was hij van die gedachte teruggekomen. Het staatsmanschap van Hitler stak maar magertjes af tegen dat van Mussolini, Bismarck en Von Hindenburg. Hitler zou te veel afhankelijk zijn van zijn raadgevers en bovendien beschikken over een te weinig autonome persoonlijkheid om hem tot een groot staatsman te maken.¹¹¹

Kroniekschrijver Broeren van het hervormd-gereformeerde jongelingsblad *De Vaandrager* was dezelfde mening toegedaan. Hitler was zeker geen nieuwe Bismarck. 'De ex-Oostenrijkschen volksmänner kan deze vergelijking niet doorstaan, want verstandige staatlieden spreken in 1932 in het aangezicht van de ontzaglijke moeilijkheden in de wereld niet zulke aanmatigende taal als hij.' Verder was Broeren van mening dat Hitler bij de verkiezingswinst van 1932 op het toppunt van zijn macht gekomen was en dat weldra de neergang van Hitlers partij een feit zou zijn. Dit was ook zeer wenselijk, omdat Hitlers opvattingen en plannen de ondergang van Duitsland zouden betekenen.¹¹²

In september 1932 beweerde Janssen eveneens dat Hitler geen blijvertje zou blijken te zijn op de Duitse politieke bühne. 'Hij [Hitler] heeft stellig zijn tijd gehad, want hij heeft in geen enkel opzicht aan de verwachtingen, die hij gewekt heeft, beantwoord. Hij wordt meer geleid, dan dat hij zelf leiding geeft en wanneer er dan nog tegenslagen en teleurstellingen bij komen, is het gevaar groot, dat de geestdrift verflauwt en als gevolg daarvan de verbrokkeling intreedt.'¹¹³ De kroniekschrijver van *De Vaandrager* sloot zich hierbij aan en stelde dat Hitler over zijn hoogtepunt heen was omdat hij niet de revolutionaire, maar de 'burgerlijken weg' gekozen had.¹¹⁴

Ondanks de inschatting dat Hitlers invloed tanende was, publiceerde ds. Janssen enkele maanden eerder nog een serie van vier artikelen over hem in het jongelings-

111. 'Kroniek', *Luctor et Emergo*, 14 december 1932.

112. Ibidem, 24 augustus 1932.

113. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 23 september 1932.

114. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 28 december 1932.

blad van de Christelijke Gereformeerde Kerk.¹¹⁵ In het eerste artikel beschreef Janssen de opkomst van Hitler als het logische gevolg van de knechting van het Duitse volk na de Eerste Wereldoorlog. Positief was dat Hitler het communistische gevaar, ‘dat thans in Duitschland welig tiert’, had weten in te dammen. Janssen karakteriseerde in het artikel Hitler als ‘een volslagen antisemiet’.¹¹⁶ In zijn tweede artikel beschreef Janssen de Duitse leider als een vertolker van de nationalistische gevoelens die er al leefden onder het Duitse volk. ‘Want de beweging was er al voor hij [Hitler] optrad, alleen zij was zichzelf nog niet bewust. Zij wachtte slechts op den man, die haar tot zelfbewustzijn brengen zou. Die, met andere woorden, het woord spreken zou, dat de vertolking was van hetgeen er onbewust in het hoofd en hart van duizenden in Duitschland leefde.’¹¹⁷ In zijn derde artikel borduurde Janssen op dit thema voort. ‘Het Duitse volk ziet dit [politieke machtsspelletjes van roomsen en socialisten] heel goed in en heeft er meer dan genoeg van, maar het heeft geen leiders, die het uit het politieke moeras kunnen helpen en vooral het jongere Duitschland heeft vanaf 1918 gewacht en uitgezien naar een man die te midden van deze politieke corruptie en ontaarding het verlossende woord spreken zou. Dat woord is gesproken door Adolf Hitler. Hitler heeft den moed gehad om radicaal met het verleden te breken en den blik naar de toekomst te richten. Niet wat geweest is, heeft voor hem beteekenis, maar wat komen moet. Hij gelooft in Duitschlands toekomst en hij heeft die toekomst op een meesterlijke wijze getypeerd in de formule “het derde rijk”. (...) In dat derde rijk zal niet de staat, maar het volk nummer één zijn.’ In dit artikel nam Janssen bijna de terminologie van het Duitse nationaalsocialisme over dat in Adolf Hitler een van God gezonden Duitse verlosser zag.

Janssen was er van overtuigd dat het radicalisme van Hitler een grote beking voor de jeugd bezat. Hij poneerde dat Hitlers boodschap drie elementen bevatte: idealisme, nationalisme en radicalisme.¹¹⁸ Janssen noemde het een verstandige daad van Adolf Hitler dat hij op legale wijze aan de macht wenste te komen en niet door middel van een revolutie, zoals door de communisten werd voorgestaan.¹¹⁹

Als kroniekschrijver van *Luctor et Emergo* zag Janssen in het rijkskanselierschap van Hitler ‘iets van Gods vinger’. ‘Wij hebben altijd op het standpunt gestaan, dat God met dezen man iets voor had, en toen naar alle menselijke berekeningen, zijn kans verkeken was, toen men algemeen de overtuiging had, dat het met deze heele beweging aan het eind was en zij weldra aan haar innerlijken tweespalt bezwijken zou, keerden zijn kansen en kwam hij langs een gansch anderen weg dan iemand zich had voorgesteld tot het door hem zoo vurig begeerde ambt. Gesmaad en gehoond, verdacht gemaakt en bespot, zit hij thans op de hoogste plaats, en wij moeten hierbij toch onwillekeurig denken aan het woord uit Psalm

115. ‘Adolf Hitler I’, *Luctor et Emergo*, 4 februari 1932; ‘Adolf Hitler II’, 18 februari 1932; ‘Adolf Hitler III’, 17 maart 1932; ‘Adolf Hitler IV’, 14 april 1932.

116. ‘Adolf Hitler I’, *Luctor et Emergo*, 4 februari 1932.

117. ‘Adolf Hitler II’, *Luctor et Emergo*, 18 februari 1932.

118. ‘Adolf Hitler III’, *Luctor et Emergo*, 17 maart 1932.

119. ‘Adolf Hitler IV’, *Luctor et Emergo*, 14 april 1932.

75: God is rechter, die 't beslist, Die, als aller Oppervoogd, Deez', vernedert, dien verhoogt.' Janssen was even vergeten dat hij een halfjaar geleden nog van mening was dat Hitler het veld zou moeten ruimen. De bondsvoorzitter prees Hitler voor zijn handhaving van het gezag, de bestrijding van het communisme en omdat hij het Duitse volk weer perspectief bood en de waarheid zei. Ook bespeurde hij een zekere voorzichtigheid bij Hitler, waaruit opgemaakt kon worden dat hij de verantwoordelijkheden van zijn hoge ambt besepte. Dat gaf de bondsvoorzitter hoop dat de excessen af zouden nemen. Hij adviseerde rustig af te wachten hoe Hitler zich verder zou ontwikkelen: 'Als deze man een instrument is waarvan God zich bedienen wil, kan niemand zeggen, waartoe God hem gebruiken kan. Niet oordeelen, maar afwachten (...)'.¹²⁰

Niet iedereen kon het waarderen dat de christelijke gereformeerde ds. H. Janssen in zijn stukken Hitler weleens prees als een verstandig staatsman. Janssen schreef in *De Wekker* van 31 mei 1935 dat 'Hitler een man is om naar te luisteren. Hij zegt geen domme dingen en de schrijver van "Mein Kampf" ontwikkelt zich tot een staatsman, die een zeer scherpe kijk heeft op het internationale complex van verhoudingen en die geen intrigant is. Hij weet ook de dingen raak en helder te zeggen (...)'. Janssen geloofde er niets van dat er in Duitsland sprake zou zijn van een toenemende ontevredenheid onder het Duitse volk ten opzichte van het nieuwe regiem. Als bewijs daarvoor haalde hij aan dat iemand hem vertelde dat tijdens een toespraak van Hitler alle verkeer tot stilstand kwam en iedereen 'eerbiedig' naar 'den Führer' luisterde. De rede werd met grote instemming beluisterd 'en telkens rees uit die luisterende schare een spontaan applaus op, wanneer hij weer een van die "rake zetten" ten beste gaf, waarin Hitler een meester is en waardoor hij de ziel van het Duitse volk grijpt'.¹²¹ Deze kwalificaties gingen enkele lezers duidelijk te ver. In *De Wekker* van 14 juni 1935 schreef Janssen een artikel naar aanleiding van de negatieve reacties die hij ontvangen had.¹²² Na dit artikel werd de houding van Janssen wel steeds antinationaalsocialistischer, Hitler werd niet meer zo openlijk verheerlijkt en de houding van Janssen werd iets minder pro-Duits.

Janssen verdedigde zichzelf voor de inhoud van de rubriek 'Kerk en Staat' in *De Wekker*. Hij kreeg nogal wat negatieve reacties op zijn stukje: 'Men krijgt als men in het publiek met de pen optreedt, natuurlijk critiek en dat is noodzakelijk en nuttig. Wij hebben ons daar ook nimmer aan gestooten of geërgerd, en zoo langzaam geleerd op dit gebied wel het een en ander te kunnen verdragen. Maar eerlijk gezegd wordt het in de laatste maanden wel een beetje kras. Lezers, die bij de Christ. Dem. Unie behooren, protesteeren. Lezers, die aangesloten zijn bij de S.G.P. eveneens. Lezers, die Nat. Socialist zijn, schrijven dat ik er niets van weet. Christelijk-Historischen zeggen: dat de Vereeniging van de A.R.P. en de Christ.-Hist. Unie niet mogelijk is.

120. 'Kroniek', *Luctor et Emergo*, 22 februari 1933.

121. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 31 mei 1935.

122. 'Oratio pro domo', *De Wekker*, 14 juni 1935.

Anti-revolutionairen dringen er op aan om toch in alles achter de Regeering te gaan staan. Gaat dat alles nu maar eens in praktijk brengen.' Bron: 'Oratio pro domo', *De Wekker*, 14 juni 1935.

In 1938 stelde Janssen de Hitlercultus onder kritiek. Hij zag de verheerlijking van de Führer als een openbaring van 'de mens der zonde'. Het voerde hem te ver om in Hitler de antichrist te zien, maar het stond voor hem vast dat zowel Hitler als Mussolini een 'geweldige geestelijke macht over hun volk' heeft. Waarbij hij opmerkte dat de macht van Hitler veel groter is dan die van Mussolini.¹²³ Hitler stond voor Janssen dus niet langer meer in de schaduw van Mussolini. Het was nu veeleer omgekeerd. Prof. Van der Schuit viel Janssen enkele weken later bij in hetzelfde kerkelijke blad. In de mensverheerlijking van Hitler ontwaarde hij eveneens de openbaring van de mens der zonde. Van der Schuit had een massademonstratie in het Berlijnse Sportpalast via de radio gehoord en beluisterde in het 'mein Führer' van Goebbels 'een zekere wee mystieke klank' die hij zag als een symptoom van 'een geestelijke overspanning in het Duitse volk'. 'Hier zijn klanken, die ons doen denken aan den Johannes den Dooper van den anti-christ. Begrijp mij goed. Ik zou niet gaarne zeggen, dat Hitler een voorlooper van den antichrist was. Ik zie zelfs het goede niet voorbij, dat hij heeft tot stand gebracht in een staat, die door Bolsjewisme van alle zijden werd bedreigd.'¹²⁴

In hetzelfde nummer van *De Wekker* karakteriseerde prof. Wisse de bijeenkomst in het Sportpalast als 'massahysterie'. Dat Hitler zich beriep op zijn goddelijke roeping om het Duitse volk te verheffen, was volgens Wisse een 'eigenaardig psychisch verschijnsel (...) van alle idealisten met een fantastenpsyche'. Wisse vreesde dat Hitler zich van een fantast zou ontwikkelen tot een 'fanatist'. 'Natuurlijk alles voor het goede doel. Bij de huidige constellatie zou dus de vraag rijzen: Is Hitler een staatsman of een fantastisch hervormer? Sommigen spreken over hem als een misdadiger, een revolutionair enz. Dat moeten we niet doen. Hij is een geniale figuur, maar in overspannen temperament. Een vergelijking met z'n evenknie Mussolini teekent het nog beter. Hitler-Mussolini. Maar dat lijkt wel gelijk doch het is het daarom niet. Mussolini is meer de rationalist, Hitler de gevoelsman. Bij Mussolini is meer "logos", bij Hitler "mythos". Echt Duitsch. Bij Hitler krijgt het al meer den geloofs- en godsdienst-vorm; in den verkeerden zin dan natuurlijk. Mussolini is veel doordachter; Hitler laat zich gaan. Hij wordt "geführt". De Uebermensch lijkt hem "in den kop geslagen". Daarom de in 't oog loopende hiaten en contradicties in zijn spreken en doen.' Vervolgens beschreef Wisse een aantal van die contradicties in Hitlers spreken en handelen. Zo stelde Hitler op te komen voor de verdrukte Duitsers in Tsjecho-Slowakije, terwijl hij in eigen land Joden en christenen onderdrukte. Enerzijds onderdrukte hij de Joden, maar hij hief wel belastingen van hen. Hitler zei de vrede te willen, maar breidde zijn

123. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 16 september 1938.

124. 'Spanning-Overspanning-Ontspanning', *De Wekker*, 7 oktober 1938.

wapenarsenaal enorm uit. Wisse verbaasde zich erover dat die ‘Heil Hitler roepers’ de vervolging van de Joden legitimeerden door erop te wijzen dat de Joden het vervloekte volk zijn. Deze opvatting meenden zij aan de Bijbel te kunnen ontleen, maar waarom nemen zij de rest van de Bijbel dan niet serieus door te buigen voor de Christus der Schriften? Verder was Wisse van mening dat er nog beloften liggen voor het Joodse volk. ‘Tenslotte de Uebermensch-idee is zoo oud als de val. Telkens als nu die Uebermensch een openbaring vertoont, geculmineerd in een of andere persoon, tuimelt die persoon, als hij op het toppunt is gekomen, ook neer. Dit is een gericht in de historie. Dit moet: want Uebermensch is in zijn principieel anti-christ. Zoo ging het met de Assyrische en Babylonische wereldveroveraars, zoo met Napoleon, zoo zien we het ook genaken voor moderne lijdens aan machtsneurose. Want God is rechter, Die ’t beslist.’¹²⁵

Janssen werd in maart 1940 andermaal tot verdediging van zijn standpunt gedwongen door negatieve reacties van lezers: ‘t Is mij altijd een genoegen geweest, onze Wekkerlezers van voorlichting te dienen, maar zij moeten het mij toch niet al te lastig maken met hun kritiek. Wij trachten zooveel mogelijk de groote vraagstukken van onzen tijd objectief te zien en voor en boven alles de waarheid te zeggen. Want de waarheid zal uiteindelijk toch triomfeeren. Zij mag tijdelijk ondergaan, maar zij zal zich handhaven. Maar de objectieve waarheid komt in dagen, als die wij thans doorleven, telkens in botsing met de subjectieve opvattingen en beschouwingen van den mensch, die deze dan voor de waarheid houdt. En zoo ontstaat er dan, zonder dat men dit opzettelijk bedoelt of wil, wrijving tusschen den lezer en den schrijver. Wij maken daar nu al eenige maanden kennis mee, ondanks ons pogen om zoo objectief mogelijk de dingen te zien en te zeggen. Velen zien in den schrijver van “Kerk en Staat” een volbloed pro-Duitscher, die met zijn sympathieën aan de zijde van Duitschland staat. Ja, sommigen zijn zelfs nog verder gegaan, en houden hem voor een stillen aanhanger van het Nationaal Socialisme ondanks het feit, dat hij in deze zelfde rubriek het Nationaal Socialisme als een anti christelijke beweging aan de kaak heeft gesteld.’ Bron: ‘Kerk en staat’, *De Wekker*, 8 maart 1940.

Opvallend is dat, hoewel *De Waarheidsvriend* veel aandacht aan politiek en aan het fascisme en het nationaalsocialisme in het bijzonder besteedde, er nauwelijks over Hitler geschreven werd. De meeste stukken betroffen ideologische, filosofische en levensbeschouwelijke verhandelingen waarbij de actualiteit lang niet altijd een rol speelde. In 1935 werd Hitler omschreven als de ‘opperafgod’ van de nieuwe Duitse Christenen.¹²⁶ Twee jaar later werd verslag gedaan van de nieuwe Duitse variant van het kerstfeest, waarbij Christus en Hitler vereenzelvigd werden.¹²⁷ Ook

125. ‘Oorlogs-opwinding’, *De Wekker*, 7 oktober 1938.

126. ‘Kerkelijke ronschouw’, *De Waarheidsvriend*, 30 mei 1935.

127. ‘Kerk, school, vereeniging’, *De Waarheidsvriend*, 7 januari 1937.

meldde *De Waarheidsvriend* in de rubriek ‘Kerkelijke rondschouw’ dat er in de Duitse kranten rouwadvertenties voorkwamen waarin de familie van de overledene meedeelde dat deze ‘in vast geloofsvertrouwen op Adolf Hitler is ontslapen’. De schrijver van het artikel zag dit als het bewijs van het verval bij onze oosterburen.¹²⁸

Een van de weinige kwalificaties van Hitlers gedrag als politicus treffen we aan in een artikel over een plebisciet in het juist ingelijfde Oostenrijk. De volksraadpleging resulteerde in een percentage van meer dan 99 procent voor inlijving van Oostenrijk in nazi-Duitsland. Deze uitslag was zelfs voor Hitler boven verwachting en hij liet dan ook niet na zijn eigen roem te bezingen: ‘Ik heb door mijn leven bewezen, dat ik meer kan dan de dwergen, die hier een land naar den afgrond regeerden. Of over 100 jaar nog iemand zich den naam van mijn voorganger hier zal herinneren, weet ik niet, maar mijn naam zal blijven bestaan als die van den grooten zoon van dit land.’ De schrijver vervolgde: ‘Bij zulk een grootspraak van een nietig menschenkind voelt men zich even koud worden. Bij deze hoogmoedige taal is er voor grootmoedigheid ten opzichte van den overwonnen voorganger geen plaats, en klinkt het spreken over “deemoed voor den wil van den Almachtige” bijna als een vloek. Ook politiek beteekent een dictator, die zich als rechtstreekse uitvoerder van den wil der “Voorzienigheid” beschouwt, een gevaarlijk element in de samenleving.’ Het artikel benadrukte dat juist zulke mensen de ‘gevaarlijkste verstoorders van den vrede’ zijn. Juist zulke ‘übermensen meenen nu eenmaal boven menselijke wetten en rechtsinstellingen verheven te zijn’. Hitler werd vergeleken met de Bijbelse koning Nebukadnezar, die het ook ver gebracht had, maar vernederd werd.¹²⁹ Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 stelde de schrijver van de rubriek ‘Rondblik buiten de grenzen’ dat velen gedacht hadden dat Hitler tot bezinning zou komen en Engeland niet zou provoceren. ‘Maar we hebben de “waanzinnige eerzucht” van den man, die menschelijkerwijs gesproken, het lot van Duitschland in handen houdt, onderschat en hem redelijke overwegingen toegeschreven welke hem ten eenenmale vreemd blijken te zijn.’¹³⁰

In *De Saambinder* werd Hitler slechts enkele malen zijdelings genoemd. Bij de herdenking van de 450^e geboortedag van Luther werd, tot afschuw van de schrijver, een parallel getrokken tussen Luther en Hitler. Luther zou teruggegaan zijn naar de oerkrachten en oergevoelens van het Duitse volk, zoals Hitler dat ook deed. De schrijver kon het niet nalaten fijntjes op te merken dat Hitler nog steeds rooms-katholiek was. Luther werd niet teruggebracht naar de oerkrachten en oergevoelens van het Duitse volk, maar teruggeleid tot Gods Woord. ‘Wie Luther herdenken wil, moet Gods werk in hem zien en door hem verricht. Hitlers werk heeft hiermede niets gemeen en een parellel is tusschen Luther en Hitler niet te trekken. Och, dat het verre weggezonden Duitse volk nog eens tot den God van Luther werd terug gebracht en den Hervormer mocht herdenken en eeren, door

128. ‘Kerkelijke rondschouw’, *De Waarheidsvriend*, 27 oktober 1938.

129. ‘Rondblik buiten de grenzen’, *De Waarheidsvriend*, 14 april 1938.

130. *Ibidem*, 7 september 1939.

in de wegen te wandelen, die hij naar Gods Woord wijzen mocht.¹³¹ In een ander artikel dat handelde over de plaats van de kerk in de samenleving werd Hitler, naast andere gevaren, ook genoemd. Hitler werd volgens de scribent gebruikt om het communisme te keren en 'Rome's ongerechte heerschappij' te breken en daarom was het 'te meer te betreuren, dat deze machthebber voor Gods Kerk geen oog heeft en den staat boven God verheft'.¹³²

In *De Banier* waren de opvattingen omtrent Hitler divers, maar lijkt een positieve grondtoon te overheersen. In een artikel naar aanleiding van de machtsovername werd geconcludeerd: 'Wij kunnen voor het afwenden van den bolsjewistischen chaos God en Zijn werktuig Adolf Hitler, niet genoeg dankzeggen.'¹³³ Op 13 november 1933 beschreef de redactie van *De Banier* Adolf Hitler als 'de meest gehate en meest verafgode man in de wereld', 'er zijn er millioenen die hem afgodisch vereeren als een genie en wonderdoener.' Het artikel 'Adolf Hitler's Zegepraal. Een verbazingwekkende carrière' gaf een levensbeschrijving van Adolf Hitler. In het artikel werd geschreven dat Hitler beschikte over 'onvergelijkelijk organisatietalent, menschenkennis, scherp psychologisch inzicht en een ijzeren wilskracht.' Ook werd opgemerkt dat Hitler 'een hypnotischen invloed op de mensen' had. Na een beschrijving van diens carrière eindigde het stuk als volgt: 'Hoe men ook over Hitler moge denken, zijn werk is als het werk van een oersterke geest, een man van uitzonderlijke kwaliteiten.'¹³⁴

Het opmerkelijkste voorbeeld van beeldvorming in dagblad *De Banier* met betrekking tot Adolf Hitler was wellicht een advertentie waarin de krant adverteerders probeerde te werven. De advertentie bevatte een sterk gestileerd portretje van Adolf Hitler met de begeleidende tekst: 'Herr Hitler heeft het ver gebracht, klein is z'n snor, maar gróót zijn macht. Zoo klein de kosten, gróót de baat, als hier uw advertentie staat.'¹³⁵

Toen Von Papen in juni 1934 een bijzonder kritische rede over de nieuwe orde in Duitsland hield en er een breuk ontstond in de Duitse regering, nam *De Banier* het op voor Hitler. De krant schreef dat Hitler boven de partijen stond en dat er van

aeriej op als een ing der en ant- haring. gd een voer in ing en ring in bestand rboden		inkomsten tot dusvern 9 mmander f 185.000 bei Een ande teruggang de laatste jermasin e f 1 tot 30 streken va pen van f Typeeret den achte tusschen artikelen. cijfers... van dit j f 6.200.000, f 5.700.000 Vervolg bosch-pro gatie en van de sa Noy. 20
<hr/> Herr Hitler heeft het ver gebracht, Klein is z'n snor, maar gróót zijn macht. Zoo klein de kosten, gróót de baat, Als hier uw advertentie staat. <hr/>		

Advertentie in *De Banier* van 12 december 1933

131. 'Luther 450 jaar', *De Saambinder*, 24 augustus 1933.

132. 'Vragen; Van de Kerk III', *De Saambinder*, 28 april 1938.

133. 'Het Duitsch-nationale front stort ineen; Gelijkschakeling der kerken', *De Banier*, 28 juni 1933.

134. 'Adolf Hitler's Zegepraal; Een verbazingwekkende carrière', *De Banier*, 13 november 1933.

135. Advertentiepagina, *De Banier*, 12 december 1933.

een richtingenstrijd binnen de NSDAP geen sprake was. ‘Slechts één ding weten wij: Hitler staat boven de strijdende personen en groepen! In enkele buitenlandse bladen heeft men het voorgesteld, alsof Hitler tot den rechter-vleugel der N.S.D.A.P. was overgegaan. Göbbels [sic] zou dan de leider der radicale linker-vleugel in de partij zijn. Dit is klinkklare nonsens. Göbbels is een intiem vriend van den Rijkskanselier. De wil van den leider is ook den wil van den Minister voor propaganda. Natuurlijk heeft Göbbels een zekere invloed op den leider. Ook andere leden van de Regeering en menschen van de partij hebben echter invloed. Hitler hoort allen. Hij neemt zijn besluiten zelfstandig. En deze worden door ieder geëerbiedigd.’¹³⁶ Of dit nu daadwerkelijk een zelfstandig observatie van de redactie was is maar zeer de vraag. Waarschijnlijker is dat de redactie van de krant kritiekloos de teksten heeft overgenomen van een Duits persbureau.

Ds. P. Zandt, de schrijver van de rubriek ‘Buitenlandsch Overzicht’, was in ieder geval een stuk negatiever over Hitler. Naar aanleiding van de Rijkspartijdag van 1934 te Neurenberg stelde hij: ‘Aan zelfverheerlijking heeft het daarbij tot dusverre niet ontbroken. Alsof Hitler de schepper en maker der historie is, zoo profeteerde hij, dat in geen duizend jaar een revolutie meer in Duitschland zou uitbreken. Wel een bewijs hoezeer hij ingenomen is met het werk der partij. (...) Men moet toch wel heel sterk met zich zelf en zijn werk ingenomen zijn, om zoo iets te durven beweerden en men houdt al heel geene rekening met een Almachtig God en Diens vrijmachtig bestuur wanneer men zoo iets zegt.’¹³⁷ Ook een briefschrijver uit Rotterdam waarschuwde in 1935 voor de blasfemische zelfverheffing van Hitler. De briefschrijver citeerde het *Berliner Kirchenblatt*. De strekking van het citaat was duidelijk: Hitler was de nieuwe Messias. Allerlei voorvallen van verafgoding en blasfemische vergelijkingen van Adolf Hitler met Jezus werden aangehaald. Waaronder de formule ‘Adolf Hitler gisteren, heden en in eeuwigheid’ en de zinsnede ‘Hitler nam het brood, zegende het, brak het en gaf het aan zijn ondergeschikten ter verdeling onder het volk’. De schrijver vroeg of het geen ‘verregaande Godslastering [is] zóó te spreken en een nietig menschenkind gelijk te stellen met den Gezalfde?’ De ingezonden brief eindigde met een oproep om zich verre te houden van het nationaalsocialisme en de NSB.¹³⁸

In 1939 wijdde *De Banier* een uitvoerige levensbeschrijving aan de vijftig jaar geworden Adolf Hitler. Beschrijving en beoordeling wisselden elkaar af. Er werd gesproken over een ‘ongelooflijke carrière’ en van zijn ster die ‘eensklaps [was] opgegaan aan den politieken hemel, als een ster van allereerste grootte’. Hitler werd beschreven als een man met zeer bijzondere gaven. Zijn suggestieve sprekerstalent werd onder andere geroemd. De schrijver stelde dat Hitlers devies voor Duitsland ook op hemzelf van toepassing is: ‘Men mag ons haten, als men ons maar vreest.’ Voor haat en vrees was dan ook alle reden volgens de schrijver. Hij noemde daarbij expansiezucht, Jodenvervolging, economische druk en bewapeningswedijver.

136. ‘Buitenland; De Barst in de Duitse Regeering’, *De Banier*, 25 juni 1934.

137. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 7 september 1934.

138. ‘Ingezonden Stukken’, *De Banier*, 16 april 1935.

‘Doch op zijn 50sten verjaardag toont Hitler zich krachtiger, onverzettelijker, vastberadener dan ooit; de verpersoonlijking der ijzeren wilskracht, een man in de volle beteekenis van het woord, onverschillig hoe men zijn denkbeelden en de door hem toegepaste methoden ook moge be- en veroordeelen.’¹³⁹ In het redactionele commentaar van 9 oktober 1939 werd geschreven dat, hoewel ‘verafgoding’ en ‘haat’ veroordeeld moeten worden, Hitler ‘iemand is van meer dan gewone kwaliteit’. De schrijver constateerde dat Duitsland onder Hitler niet was vervallen tot chaos. Wel viel Hitler inconsequentie te verwijten daar hij altijd het bolsjewisme bestreden had en nu toch een verdrag met de Sovjet-Unie sloot. ‘Te betreuren is slechts, dat Hitler niet buigt voor het onfeilbaar en eeuwigblijvend Woord Gods. Dat doen tal van andere staatshoofden evenmin. Het onderscheid is echter, dat wanneer dit verschijnsel zich voordoet bij een staatshoofd, die met dictatoriale macht bekleed is, de gevolgen daarvan zooveel te ernstiger zijn.’¹⁴⁰

Ds. Zandt schreef naar aanleiding van de mislukte moordaanslag op Hitler in 1939 in de Bürgerbräukeller te München het volgende: ‘Terecht wordt in de Duitse bladen het behoud van Hitler als een beschikking der Voorzienigheid gevoeld. Het was zijn tijd nog niet. God heeft Hitler nog noodig om Zijn Raad uit te dienen. Hoe was het te wenschen, dat deze gebeurtenis Hitler en zijn metgezellen eens tot zelfinkeer mocht brengen; dat er bij hun eens onder de zaligmakende werking des Heiligen Geestes een bukken en buigen voor God gevonden mocht worden.’¹⁴¹

5.2.6 Het buitenlands beleid van Mussolini en Hitler

Het militarisme en de nationalistische expansiepolitiek van Italië werden veelvuldig gehekeld door ds. Zandt in zijn ‘Buitenlandsch Overzicht’. Ook in de kerkelijke periodieken sprak men zijn afschuw uit over de oorlogsverheerlijking van Mussolini die door Janssen in *Luctor et Emergo* als ‘nachtmerrie voor alle diplomaten’ werd gekarakteriseerd.¹⁴² Al was de kroniekschrijver in *De Vaandrager* er ook van overtuigd dat de soep van Mussolini’s oorlogszuchtige gebral over de oorlog die het beste in de mens naar boven roept, niet zo heet gegeten werd als dat hij geserveerd werd.¹⁴³ Precies een jaar later zou blijken dat dit niet helemaal het geval was. In oktober 1935 viel Italië Abessinië binnen. Vooral de onrechtmatigheid van de Italiaanse aanval op Abessinië was meer dan eens onderwerp van Zandts bijdragen in zowel *De Banier* als in de Tweede Kamer.¹⁴⁴ Het verwerpen van de Italiaanse agressie leidde echter niet tot het instemmen met de boycot van Italië. Zandt bekritiseerde in de Kamer de agressie van Italië in scherpe bewoordingen. Toch stemde de SGP tegen de voorgenomen sancties tegen Italië omdat die sancties in Volken-

139. ‘Adolf Hitler vijftig jaar; Van onbekend handwerksman tot stichter van het Groot-Duitsche Rijk’, *De Banier*, 14 april 1939.

140. ‘Adolf Hitler’, *De Banier*, 9 oktober 1939.

141. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 10 november 1939.

142. ‘Eenige beschouwingen over het Fascisme I’, *De Vaandrager*, 14 december 1932; ‘Kroniek’, *Luctor et Emergo*, 12 mei 1926, 9 juni 1926, 23 januari 1935.

143. ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 17 oktober 1934.

144. ‘Buitenlandsch Overzicht’, 28 december 1934, 16 februari 1935, 14 juni 1935, 27 augustus 1935, 4 oktober 1935; *Handelingen Tweede Kamer 1935/1936*, 187/188 (24-10-1935).

bondsverband genomen zouden worden. Zandt stelde dat de SGP principieel tegen de Volkenbond was en dat dit ‘wangedrocht’ een ‘afgod’ was die gelijk Dagon aan stukken was gevallen. Bovendien was de SGP tegen sancties omdat het de Nederlandse economische belangen te zeer zou schaden en sancties toch niets uit zouden halen. In de inleiding op de in *De Banier* gepubliceerde rede werd dan ook gezegd dat de rede van ds. Zandt nogal wat weerstand en rumoer in de Kamer opleverde. Maar dat was volgens de schrijver niet zo verwonderlijk als je afgod net in stukken is gevallen.¹⁴⁵ Klaarblijkelijk was de opstelling van Zandt onderwerp van veel discussie en kritiek, daar er 5 november nog een redactioneel artikel op de voorpagina verscheen met daarin een uitleg van het SGP-standpunt met betrekking tot de sanctiemaatregelen tegen Italië. Het stuk erkende volmondig dat het hier om een ‘onrechtvaardige oorlog’ ging en dat Italië de agressor was. Nogmaals werd uitgelegd dat de sancties Nederland onevenredig hard zouden treffen. Vervolgens werd met allerlei cijfers bewezen hoe zwaar de Nederlandse economie getroffen zou worden door de sancties. Het Volkenbondargument werd nu niet herhaald.¹⁴⁶

De territoriale eisen die nazi-Duitsland stelde, werden in *De Banier* en de kerkelijke pers met belangstelling gevolgd. Iedere stap die Hitler zette om zijn buitenlandse beleid van *Heim ins Reich, Lebensraum* en *Drang nach Osten* te realiseren werd besproken. Dat de door de Vrede van Versailles verloren gegane gebieden weer door Duitsland werden opgeëist, was niet meer dan logisch.¹⁴⁷ Dat Duitsland als grote mogendheid het recht had er koloniën¹⁴⁸ en een sterk leger¹⁴⁹ op na te houden werd niet betwist. Moeizamer waren de aanspraken die Duitsland maakte op Sudetenland en de wens om Oostenrijk bij Duitsland te voegen. Al was er ook een zekere billijkheid in die eisen omdat het in beide gevallen Volksduitsers betrof. Bovendien had de Volkenbond zich ook ongeloofwaardig gemaakt door het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren te prediken, maar dit het Duitse volk te ontzeggen. De territoriale ambities met betrekking tot het herstel van het grondgebied van het eerste Duitse keizerrijk uit de middeleeuwen konden niet op instemming rekenen. *De Banier* beschreef in november 1934 dat de Duitse overheid propagandamateriaal had uitgegeven in het kader van het plebisciet over het Saarland waarin gesteld werd dat het Saarland bewaard moest worden voor het lot dat Holland, Vlaanderen, Luxemburg, Zwitserland en Bourgondië had getroffen, namelijk het losraken van het moederland. Het artikelje eindigde als volgt: ‘Dus Holland moet óók bij Duitschland komen? Juist! Maar toch niet zonder slag of stoot, Hitler?’¹⁵⁰

145. ‘Nederland en de sancties; Ds. Zandt bestrijdt het wetsontwerp’, *De Banier*, 28 oktober 1935.

146. ‘De Sanctiemaatregelen’, *De Banier*, 5 november 1935.

147. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 11 mei 1934, 5 oktober 1934, 18 januari 1935; ‘Kerk en Staat’, *De Wekker*, 7 april 1939.

148. ‘Brieven uit Duitschland III’, *De Banier*, 12 juni 1933; ‘Duitschland eischt teruggave van koloniën’, *De Banier*, 17 november 1937; ‘Kerk en Staat’, *De Wekker*, 24 maart 1939.

149. ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 21 september 1932; ‘Buitenlandsch Overzicht’, 29 maart 1935.

150. ‘Duitsche propaganda in het Saargebied; Holland zoiets als een “verloren Saargebied”’, *De Banier*, 14 november 1934; ‘Buitenland; Deutschland über alles; Prof Banse wil een groot-Duitschland, waarvan Nederland een provincie zal zijn!’, *De Banier*, 9 april 1935.

De opbouw van de Duitse Wehrmacht, Kriegsmarine en Luftwaffe werd als bedreigend ervaren,¹⁵¹ al konden Zandt en Janssen zich voorstellen dat Duitsland zich wilde revancheren voor het Verdrag van Versailles.¹⁵² In mei 1935 schreef Zandt naar aanleiding van de herbewapening en de herinvoering van de dienstplicht in Duitsland: 'Met beklemdheid des harten mag dit een ieder wel vervullen. Al die wapens worden toch niet aangemaakt bij wijze van kinderspeelgoed om er wat mede te spelen en te paradeeren. Zij zullen per slot van rekening voor veel vreeslijker gebruik dienst moeten doen. Wel een dwaas in het kwadraat is diegene, die van oordeel is, dat de Volkenbond en zijn vredesacties ooit eenigen gunstigen keer in die fameuze oorlogstoerusting zal kunnen brengen.'¹⁵³ In het eerste 'Buitenlandsch Overzicht' van 1936 schreef Zandt over de nieuwjaarstoespraak van Hitler waarin gesteld werd dat de nieuwe Duitse weermacht een instrument was om de vrede te bewaren. 'Het behoeft toch weinig betoog, dat een machtig Duitsch leger veeleer een gevaar voor den vrede zal opleveren dan dat het tot behoud van vrede zal strekken.'¹⁵⁴ Zandt en Kersten pleitten vanwege de toegenomen oorlogsdreiging in de Kamer keer op keer voor verhoging van de defensiebudgetten, maar vermeden daarbij angstvallig Duitsland ook maar te noemen. Wel werd de dreiging van de Sovjet-Unie en het Japanse keizerrijk genoemd.¹⁵⁵

Bij het binnentrekken van Duitse troepen in het Rijnland was de reactie in *De Banier* enigszins laconiek. Het verbreken van het Verdrag van Locarno en het handelen in strijd met het Verdrag van Versailles was formeel gesproken wel onrechtmatig, maar was wel in het belang van Duitsland. 'Hij [Hitler] heeft ook in dit opzicht zijn woord gebroken. Noch het verdrag, noch zijn belofte hebben dus voor Hitler eenige waarde gehad (...) Ten tweeden male heeft Hitler alzo de wereld voor het feit van een verdragsschending geplaatst.' De eerste verdragsbreuk was het vergroten van de Duitse weermacht, hetgeen in strijd was met het Verdrag van Versailles. 'Hitler heeft de wereld de werkelijkheid getoond. Die werkelijkheid is dat Duitschland niet ten allen tijde kan blijven bukken onder het juk van vernederende, opgelegde vredesverdragen en dat de opgedreven wapeningen tenslotte ook een reactie gaan wekken aan de Oostzijde van den Rijn. Formeel: pleegde Hitler onrecht. Moreel: heeft hij slechts gedaan wat logisch en in het belang van Duitschland was. (...) Het verdrag van Versailles en het pact van Locarno waren verouderde apparaten, welker ondoeltreffendheid en verkeerde opzet zonneklaar was gebleken. Daaronder het verjongde, krachtige Duitschland gevangen te wil-

151. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 18 oktober 1934; 'De vredelievendheid van het Duitse Nationaal-Socialisme', *De Banier*, 24 mei 1934; 'Kroniek', *De Vaandrager*, 19 februari 1936.

152. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 1 februari 1935; 'Kerk en Staat', *De Wekker*, 10 mei 1935.

153. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 3 mei 1935.

154. *Ibidem*, 3 januari 1936.

155. *Handelingen Tweede Kamer 1935/1936*, 1312/1313. (13-2-1936); 'Het defensie-fonds; Totale mislukking van den Volkenbond; Rede ds. Zandt', *De Banier*, 15 februari 1936; 'Verbetering van ons leger; Jarenlang verwaarloosd', *De Banier*, 28 september 1937; *Handelingen Tweede Kamer 1937/1938*, 667-671 (7-12-1937); 'Begrooting van defensie; Aanmerkelijke verbetering; Rede Ds. Kersten', *De Banier*, 8 december 1937.

len houden was een politieke domheid.¹⁵⁶ In *De Vaandrager* werd ook met een zekere welwillendheid geschreven over het door Duitsland binnentrekken van het Rijnland. Duitsland moest zich op een gegeven moment wel 'ontworstelen aan en wringenden greep van het onnatuurlijk verdrag van Versailles'.¹⁵⁷

Naar aanleiding van de koloniale eisen van Duitsland schrijft Zandt in 1937 dat we ons daar niet al te druk over moesten maken omdat Duitsland veeleer in Europa territoriale eisen zou gaan stellen want: 'Reeds in zijn "Mein Kampf", schreef Hitler dat Deutschland zich naar grondgebied in het Oosten, daarmee doelend op Rusland, moet oriënteren. De vroegere koloniën lieten Hitler koud. Het Deutsche volk moest er volgens hem voor zorgen de basis van zijn kracht te vinden in eigen grondgebied in Europa.' Zandt doorzag heel duidelijk de geopolitieke doelen van het nazisme en gaf er blijk van Hitlers boek *Mein Kampf* gelezen te hebben of in ieder geval op zijn minst *au sérieux* te nemen.¹⁵⁸

Naarmate nazi-Duitsland erin slaagde steeds meer gebieden in te lijven nam de bezorgdheid in de kolommen van *De Baniertoetoe*. De annexatie van Oostenrijk werd door Zandt afgekeurd en hij voorspelde dat met de *Anschluss* Duitslands territoriale honger nog niet gestild zou zijn. Met die voorspelling stond hij niet alleen. Ook D. Broeren, de kroniekschrijver van *De Vaandrager*, vreesde dat Hitler zijn eisen zou opschroeven en dat het succes van de inlijving van Oostenrijk in Duitsland naar meer smaakte.¹⁵⁹ Zandt voorzag problemen met het aan Tsjecho-Slowakije behorende Sudetenland.¹⁶⁰ Op 24 september 1938 verscheen er in *De Banier* een beschouwing naar aanleiding van de verwickelingen omtrent Sudetenland. De eisen van Duitsland waren volgens het stuk een logisch gevolg van de vernedering van Versailles. Engeland en Frankrijk grepen niet in omdat een oorlog ook hen zou uitputten en omdat zij door zouden hebben dat Versailles niet rechtvaardig was. Gelukkig was het de Sovjet-Unie niet gelukt de 'vette bout' Duitsland, waarop zij het oog had laten vallen, te verkrijgen. 'Hitler kreeg het bewind in handen. Het nationaal-socialisme kwam op. Deutschland herleefde.' De schrijver bekritiseerde de Volkenbond wederom uiterst fel. Tsjecho-Slowakije werd beschreven als een experiment dat wel moest mislukken. De mogendheden hadden bij het creëren van deze staat geen rekening gehouden met de door God gegeven grenzen tussen volkeren. Daarom was het logisch dat de in de Tsjecho-Slowaakse staat wonende Duitsers bij Duitsland wilden horen.¹⁶¹

Eind september begin oktober 1938 was de opluchting tastbaar in *De Banier*. De Conferentie van München en haar uitkomst werden in alle toonaarden bezongen en geprezen. De hoofdartikelen op de voorpagina hadden zelfs feestelijke

156. 'Moreel recht, formeel onrecht', *De Banier*, 9 maart 1936.

157. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 25 maart 1936.

158. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 3 december 1937.

159. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 30 maart 1938.

160. Ibidem, 18 maart 1938; 'De Deutsche Drang naar het Oosten; Hoe zullen de Oost-Europese staten daarop reageren?', *De Banier*, 18 juni 1938, 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 16 september 1938.

161. 'De toestand in Oost-Europa', *De Banier*, 24 september 1938.

oranjekleurige koppen waarin gesteld werd dat het oorlogsgevaar geweken was.¹⁶² Chamberlain werd in de diverse bladen beschreven als een middel in Gods hand om de vrede te waarborgen en het in het Verdrag van Versailles aan Duitsland ontnomen gebied terug te geven.¹⁶³ Dit laatste was strikt genomen niet waar, daar Sudetenland niet tot het wilhelminische Duitsland, maar tot Oostenrijk-Hongarije had behoord. In de Kamer erkende ds. Zandt met zo veel woorden dat hij niet behoorde tot degenen die de uitkomst van de Conferentie van München verwierpen. Hij zag in dat verdrag juist een waarborg van de vrede.¹⁶⁴ De vraag naar de rechtmatigheid van de uitkomsten van de Conferentie van München werd in *De Vaandrager* behandeld. De kroniekschrijver was van mening dat de prijs wel hoog was, maar niet te hoog. De Tsjecho-Slowaakse staat was eigenlijk maar een constructie van de winnaars van de Eerste Wereldoorlog en had gezien de etnische diversiteit nauwelijks bestaansrecht.¹⁶⁵ Ook Janssen benadrukte in *De Wekker* dat Tsjecho-Slowakije maar een gecreëerde staat was en dat de vrede belangrijker was dan het lot van de Tsjecho-Slowaakse staat.¹⁶⁶ In *De Banier* werd de vraag gesteld of Duitsland nu werkelijk geen verdere territoriale eisen zou stellen. Die vraag wierp zich op daar Hitler er al meer blijk van had gegeven eens gegeven woorden te breken. De schrijver kon de Duitse expansie billijken zolang het gebieden betrof die werden bewoond door ‘Volksduitsers’.¹⁶⁷

D. Broeren over de uitkomst van de Conferentie van München: ‘Thans, nu de herkenningsplaatjes weer zijn ingeleverd, beginnen de beroeps- en bittertafelpolitici te polemiseeren over de vraag, of de prijs niet te groot is geweest, of men niet te toegevend is geweest voor Duitschland, of het eigenlijk geen verraad is geweest jegens de Tsjechen, en zoovele andere vragen meer. Ik ben geen beroespolicus, doch slechts de eenvoudige Kroniekschrijver van “De Vaandrager”, en alleen als zoodanig wil ik even treden in de vraag, of de prijs voor den vrede te hoog geweest is. Wat was dan Tsjecho-Slowakije? Een lappendekenstaat, ontstaan uit het ongelukkige “vredes”-verdrag van Versailles, waarin een stuk of zeven, acht nationaliteiten samengevoegd waren, en die door de overwinnaars stellig bedoeld is geweest als fort tegen Duitschland. Meer dan zegge en schrijve twintig jaar geschiedenis heeft deze republiek niet gehad. Ik verheug mij allerminst in den tegenslag der Tsjechen, ik kan me best begrijpen, dat dáár heel wat minder opluchting was dan hier. Ik vind het lot van de duizenden, die ernstig getroffen zijn door deze gang van zaken, zeer betreurenswaard. Maar op één ding wil ik gaarne antwoorden: zou het béter geweest zijn, het laatste restje levenskracht van Europa op te offeren, zou het dan béter geweest

162. ‘Hitler wil verder onderhandelen’, *De Banier*, 29 september 1938; ‘Overeenstemming te München; Sudeten-probleem geregeld; Oorlogsgevaar thans verdwenen’, *De Banier*, 30 september 1938.

163. ‘Verademing in Europa’, *De Banier*, 1 oktober 1938; ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 8 oktober 1938.

164. *Handelingen Tweede Kamer 1938/1939*, 532-535 (25-11-1938); ‘De behandeling van Buitenlandse Zaken in de Tweede Kamer; Rede Ds. Zandt’, *De Banier*, 1 december 1938.

165. ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 8 oktober 1938.

166. ‘Kerk en Staat’, *De Wekker*, 7 oktober 1938, 14 oktober 1938, 4 november 1938.

167. ‘De Duitse expansie; Is Berlijn inderdaad tevreden?’, *De Banier*, 7 oktober 1938.

zijn, wéér eens ettelijke miljoenen mensen, misschien wel tien miljoen, zoals in den vorigen oorlog, op afschuwelijke wijze te laten uitroeien? Neen, de prijs was hoog, maar niet tè hoog.' Bron: 'Kroniek', *De Vaandrager*, 8 oktober 1938.

Al snel bleek dat Berlijn allerm minst tevreden was. In strijd met de afspraken van de Conferentie van München werd in maart 1939 geheel Tsjechië geannexeerd. De inlijving van Tsjechië kon niet de goedkeuring van Zandt wegdragen. Hij zag daarin het werk van de satan en hekelde Hitlers ontrouw aan zijn gegeven woord. Zandt vreesde dat dit vroeg of laat zou uitlopen op een grote Europese oorlog.¹⁶⁸ De maanden erna stond de beschrijving van de internationale toestand vooral stil bij de groeiende spanningen tussen Duitsland en Polen.¹⁶⁹

Op 23 augustus werd een groot beschouwend artikel op de voorpagina van *De Banier* gewijd aan het Duits-Russische niet-aanvalsverdrag. De schrijver – het stuk is ondertekend met het initiaal 'X' – stelde dat het niet ondenkbeeldig was dat nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie Polen hadden verdeeld en dat Polen binnenkort op zijn minst een belangrijke grenscorrectie te verwerken zou krijgen of zelfs helemaal van de kaart zou worden geveegd. Deze analyse was bijzonder adequaat en getuigde van internationaal-politieke realiteitszin. In het artikel werd wel uiting gegeven aan de grote verbazing over het feit dat de twee landen die diametraal tegenovergestelde ideologieën vertegenwoordigden, toch tot een verdrag kwamen.¹⁷⁰ Zandt deelde die verbazing en zijn conclusie was dat een grote oorlog wel onafwendbaar zou zijn.¹⁷¹

De Waarheidsvriend gaf in de rubriek 'Rondblik buiten de grenzen' een mooi tijdsbeeld van de weken vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. De toon was bepaald anti-Duits te noemen: 'Niet onwaarschijnlijk weet de lezer, als hem dit overzicht onder oogen komt, méér omtrent de politieke situatie, dan ons, op het oogenblik dat we dit schrijven, bekend is. Het heeft er namelijk alle schijn van, dat het einde dezer week de spanning, welke rondom Dantzig gekweekt werd, haar hoogtepunt zal vinden. Hoe dit gevaarlijke bommetje echter barsten zal en hoeveel ander buskruit er mede door tot explosie zal worden gebracht, is nu nog een geheim. Vorige week vielen reeds tal van woorden en daden te signaleeren, welke aan het voorspel van het "Münchensche drama" herinnerden. En daar zijn de laatste dagen nu de gruwelberichten over onderdrukking van Duitsche volksgenooten nog bijgekomen. Als de naam van „Herr Benesj" even in "de Poolsche regeering" veranderd werd, zouden de Duitsche bladen zoo het zetsel van vorig jaar hebben kunnen gebruiken. De in Polen vertoevende Duitschers werden op een niet minder vreeselijke manier

168. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 17 maart 1939.

169. Ibidem, 26 mei 1939, 30 juni 1939.

170. 'Non-agressiepact tusschen Berlijn en Moskou; Historie, achtergrond, beteekenis', *De Banier*, 23 augustus 1939.

171. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 25 augustus 1939.

mishandeld en gemarteld, dan de “volksgenooten”, welke ten vorigen jare in Praag vertoefden. We hadden daar eerder nog niet veel van gehoord. Maar dat komt, naar het Deutsche Nieuwsbureau ons thans onthult, omdat de Deutsche pers over die vervolgingen langen tijd met opzet gezwegen heeft. Terwille van den vrede en de rust, weet u. Maar nu kon Berlijn het toch niet langer aanzien. Op heftige wijze ging de Deutsche pers tegen Polen tekeer. De eene beschuldiging volgde op de andere. En zoo werd het vraagstuk-Dantzig plotseling opgeblazen tot een probleem-Polen. Een “probleem”, dat blijkbaar moeilijk meer met het hooggeprezen “zelfbeschikkingsrecht” in verband kon worden gebracht en daarom maar ingedeeld werd bij de problemen, waarvoor “een natuurlijke oplossing” gevonden moest worden. De Italiaansche pers zong aanstonds met deze “Ode aan de natuurlijke oplossing” mede. Gelijk ze vorig jaar het zelfbeschikkingsrecht bejubelde.

Uit dit alles blijkt wel, dat zij, die na het bezoek van Ciano aan Hitler, ten opzichte van Polen een meer-gematigde houding van Duitschland verwachtten, de zaak te optimistisch bekeken. Het Praagsche experiment heeft Mussolini achteraf, nolens volens, goedgekeurd. Nu had Hitler nog gelegenheid om deze goedkeuring vooraf te vragen. Maar de marschroute stond voor Berlijn ongetwijfeld reeds vast.

Toen de Deutsche pers alles onder hoogspanning had gebracht en “Der Weg Zuruck” daarmede was afgesneden, kwam de Dantzigse Gouwleider Forster vertellen, dat Hitler best van den Corridor had willen afzien; en zelfs ook nog van meer. Als Polen de voorstellen van October en Maart maar had aanvaard. Doch wanneer Polen die voorstellen inderdaad had aanvaard, zou het den Corridor reeds kwijt zijn geweest, want Hitler eischte toen en Dantzig en den Corridor. Forster's redevoering moest kennelijk dienen om de verantwoordelijkheid voor de komende dingen af te schuiven, door het voor te stellen alsof Hitler vroeger tot concessies bereid is geweest.

In werkelijkheid heeft Duitschland het vraagstuk-Dantzig zóó lang sleepende willen houden, tot het niet-aanvalspact tusschen Berlijn-Moskou geteekend en daarmede de aanval in den rug bezworen was. Zoodra deze zaak practisch in kannen en kruiken was, kon de hetze tegen Polen beginnen.

Het moet worden toegegeven, dat Duitschland zijn spel meesterlijk gespeeld heeft, ook al weten we thans nog allerminst of het tot een goed einde zal worden gebracht. Maar een feit is in ieder geval, dat de besprekingen tusschen de vertegenwoordigers minder-vallend en meer-succesvol verloop hebben ge van het Derde Rijk en de Sovjet-Unie, een heel wat had dan de Britsch-Russische besprekingen [door zetfouten is waarschijnlijk een deel van de zin weggevallen]. Of moeten we een en ander als oorzaak en gevolg zien ?

Overigens behoeft men zich over de totstandkoming van de Duitsch-Russische samenwerking niet al te zeer te verwonderen. Althans niet uit de overweging, dat communisme en nationaal-socialisme aartsvijandinnen zouden zijn. Wie geleerd heeft de dingen principieel te toetsen, zal de geestelijke verwantschap tusschen beide levensbeschouwingen duidelijk zijn. Er waren den laatsten tijd, op het terrein van de practische politiek, bovendien symptomen waar te nemen, die op een Duitsche-Russische toenadering konden wijzen. Het aftreden van den Russischen minister

van Buitenlandsche Zaken, Litwinoff, was zulk een symptoom. Diens streven om een anti-Duitsch bloc te vormen, had kennelijk niet meer de instemming der Russische machthebbers. Bij zijn aftreden (12 Mei 1939) opperden we dan ook reeds de mogelijkheid "dat Rusland, bij een eventueelen oorlog tusschen de as-mogendheden en het Westen, neutraal zou blijven, of zelfs met Duitschland tot overeenstemming zou komen, ten koste van Polen en Roemenië." Onze veronderstelling "dat achter de schermen in dit opzicht meer gebeurd is dan de wereld weet," werd nu bewaarheid. Het was ook Litwinoff, die in November van het vorig jaar de verlenging van het non-agressiepact tusschen Polen en de Sovjet-Unie wist te bewerkstelligen. Tot 31 December 1945 zouden, krachtens dit pact, de vreedzame betrekkingen tusschen beide landen zijn gewaarborgd. „Zouden zeggen we. Want of de door Litwinoff geratificeerde overeenkomst nog wel eenige beteekenis heeft, nu ze door een Duitsch-Russisch pact wordt doorkruist ?

Opmerkelijk is ook, dat Hitler den laatsten tijd geen onvriendelijk woord meer over Rusland gezegd heeft. Scheldend op het communisme, is de Führer groot geworden, doch nú koos hij zich mindermachtige vijanden : Schuschnigg, Benesj, Beek. En Stalin op zijn beurt liet sinds maanden alle critiek op het nationaal socialisme achterwege. Thans behoeft niet meer gevraagd te worden waarom. De beide dictators zijn, uit wederzijdsche angst, elkaar in de armen gevallen. Duitschland kan in midden-Europa experimenteeren zonder vanuit het Oosten bedreigd te worden, en de Sovjet-Unie behoeft voor Duitschland's historischen "Drang nach Osten" voortaan niet meer te vreezen. Indien een Pact tusschen twee zulke onbetrouwbare bondgenooten althans nog eenige werkelijke waarde heeft.

Maar ook wie, met het Fransche blad "l' Ordre", dit Pact, als zoodanig, niet al te ernstig opvat, zal toch in ieder geval moeten toestemmen, dat het voor Engeland een zeer bittere pil beteekent. Terwijl de Britsche militaire autoriteiten te Moskou besprekingen voeren, teneinde met behulp van Rusland, een sterk anti-agressie-front te bouwen, blijkt Stalin reeds zijn steun te hebben toegezegd aan een Staat, van wie wel in de eerste plaats nieuwe agressie moet worden verwacht. Het is een fraai stukje politiek ! Wanneer Duitschland inderdaad van plan is nu binnenkort een oplossing van „het Poolsche probleem" te forceeren, is het van belang te weten, welke houding Hongarije daartegenover zal innemen. De Duitsche invloed op Hongarije is groot, maar of het nu bereid is om hand- en spandiensten te verrichten bij een overval op Polen, staat nog te bezien. Graaf Csaky is reeds eenige malen bij de Duitsche oomes op visite geweest. En daar komen vertegenwoordigers van kleine randstaten meestal niet zonder kleerscheuren van terug. Het moet voor Hongarije echter wat waard zijn om een vrij en onafhankelijk Polen naast zijn grens te houden. Want indien het „bevriende Duitschland" de plaats van Polen komt innemen, ziet het er voor de onafhankelijkheid van Hongarije al heel kwaad uit. En van Hongarije trouwens niet alleen.' Bron: 'Rondblik buiten de grenzen', *De Waarheidsvriend*, 24 augustus 1939.

De door velen voorspelde grote oorlog brak eerder uit dan veel commentatoren hadden gevreesd. Begin september 1939 verklaarden Engeland en Frankrijk Duitsland de oorlog nadat Duitsland Polen was binnengevallen. In een beschouwing van ds. Kersten naar aanleiding van het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werden de mislukkingen van de Volkenbond en de ontwapeningsconferenties nog eens aangehaald. 'Frankrijk en Engeland mogen nu de schuld van den ontstanen oorlog op Duitschland schuiven en Duitschland moge Frankrijk en Engeland als de eigenlijke veroorzakers van den Europeeschen brand aanmerken, achter dit alles staat de Rechter van hemel en aarde, van Wien Gods Woord betuigt, dat Hij de heidenen hoeden zal met een ijzeren scepter en dat zij als pottenbakkersvaten zullen vermorzeld worden. En dat alleen vanwege de zonden en ongerechtigheden van overheden en volkeren, gelijk we dat in den tweeden Psalm duidelijk aangegeven vinden.' Kersten besloot zijn beschouwing met de constatering dat Nederland het er al niet beter afgebracht had dan die andere landen en dat de zonden van Nederlands volk en regering eveneens om vergelding riepen.¹⁷²

Zandt over het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog: 'Na 25 jaren is dus in Europa opnieuw een oorlog ontketend tusschen de allergrootste mogendheden, waarmede het geroep van vrede, vrede en geen gevaar, totaal verstomd is. De Heere is ten gerichte opgestaan en wee het volk, dat door Zijn oordeelen wordt getroffen. Er is toch geen kwaad in de stad, dat de Heere niet doet. Onder kwaad moet hier niet verstaan worden de zonde, want dan zou de Heere de autheur van de zonde zijn. Kwaad beteekent hier het kwaad van de straf, welke de Heere op de zonde heeft bedreigd en die Hij op Zijn tijd ten uitvoer komt brengen. Die straf kan verschillend van aard zijn. De economische crisis, welke Nederland en andere landen hebben doorgemaakt in de achterliggende jaren, was ongetwijfeld ook een straf, die de Heere oplegde. De mobilisatie en alles wat met de internationale verhoudingen verband houdt, is niet minder een straf. Vreeslijk is echter wanneer de Heere een volk met den geesel van den oorlog treft, gelijk thans in Polen geschiedt.' Bron: 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 8 september 1939.

Nogmaals Zandt over het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog: 'Wanneer men in deze dagen het oor eens te luisteren legt en kennis neemt van de gesprekken, die er in trein en boot, op de tram en voor de aanplakborden der nieuwsbladen gevoerd worden, dan gebeurt het menigmaal dat men de opmerking verneemt: "Hoe is 't mogelijk, als er een God bestaat, dat Hij al dat bloedvergieten, al dat moorden en al die ellende kan gedoogen?" Degenen, die deze vraag stellen, hebben er natuurlijk heelemaal geen erg in dat zij daarmede juist het bewijs leveren, dat Gods oordeel rechtvaardig is. Dat er namelijk zulke vreeselijke dingen op deze aarde plaatsvinden, vindt zijn diepste oorzaak in het verlaten van God, in het uitbannen van Hem en Zijn Woord uit het leven, zoowel het persoonlijke en gezins- als het maatschappelijk en staatkundig leven, gelijk door millioenen, onder wie ook de boven gesignaleerde

172. 'Bankroet der rede', *De Banier*, 5 september 1939.

vraagstellers, wordt gedaan. God zou geen God zijn indien Hij dit ongestraft liet, want als God moet Hij jaloersch zijn op Zijn eer. (...) Die Nietzsche-geest ["God is dood, leve de mensch"] heeft de volkeren allemaal min of meer aangegrepen. In het nationaal-socialisme bespeurt men die geest evenzeer als in het marxisme. Het is de geest van de krachtfiguur, de Uebermensch, in wien de wil tot macht verheven is. Al wat zwak is moet volgens de vereerders van dien geest worden afgemaakt. Recht is datgene, wat in staat is om dien geest te doen zegevieren. Vandaar dat het recht niet langer op vaste normen berust, maar zich wisselt met de omstandigheden en zich richt naar het belang van den Staat. Zoo achtte Italië het in zijn belang om Abessynië en Albanië te annexeren en dat was voor de machthebbers van dit land een voldoende rechtsgrond om den Negus van Abessynië en den Koning van Albanië te verjagen. Japan ging van hetzelfde standpunt uit ten aanzien van China en de huidige machthebbers van Duitschland gingen al niet anders te werk. Zoo is het echter in vroeger jaren ook gegaan. Men behoeft werkelijk niet Italië, Japan en Duitschland alleen van zucht naar macht, eer en uitbreiding van grondgebied te betichten. Frankrijk had indertijd zijn Napoleon en de Franschen waren allerminst afkeerig van het zich toeëigenen van land, waarop zij generlei recht konden laten gelden. Engeland gaat al evenmin vrij uit. We behoeven slechts te herinneren aan wat Engeland aan het begin dezer eeuw tegenover de Boerenrepublieken heeft misdaan. Wat al leed en ellende hebben de Engelsche machthebbers de Boeren niet berokkend, alleen om de begeerte naar goud en diamanten te stillen. En meent men dat Engeland en Frankrijk thans voor Polen opkomen omdat zij het voor het recht willen opnemen? Zoo wordt het voorgesteld, maar waarom heeft men indertijd Abessynië en China, om maar niet meer voorbeelden te noemen, in den steek gelaten, terwijl toch de bepalingen van het statuut van den Volkenbond een veel krachtiger optreden eischten dan nu ten aanzien van deze landen is gedaan? Het wil ons daarom voorkomen dat de hulp, door Frankrijk en Engeland thans aan Polen geboden, voornamelijk in het eigen belang zijn grond vindt. Eigenbelang deed Frankrijk en Engeland reeds bij het Verdrag van Versailles schier de laatste bloeddruppel van Duitschland aftappen. Eigenbelang is ook de drijfveer om 't nationaal-socialisme in Duitschland volkomen te vernietigen.' Bron: 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 15 september 1939.

De spanning liep na de annexatie van Polen steeds verder op. Zandt veronderstelde dat de gruwelverhalen die over het Duitse optreden in Polen werden verspreid een poging van de Engelsen en Franssen waren om de haat tegen Duitsland aan te wakkeren. Bovendien had hij er moeite mee dat uitgerekend Churchill die vermeende Duitse wandaden aan de kaak stelde, aangezien Churchill zich bepaald niet onbetuigd had gelaten in het wrede Engelse optreden tegen de Afrikaners in de Boerenoorlog.¹⁷³ De Duitse inval in Denemarken en Noorwegen werd geweten aan de Engelsen, die in Deense en Noorse wateren zeemijnen hadden gelegd en zo

173. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 2 februari 1940.

de Duitse regering een *casus belli* hadden gegeven.¹⁷⁴ In een artikel getiteld 'Bange tijden' werd in *De Banier* ingegaan op de staat van beleg die door de Nederlandse overheid was afgekondigd.¹⁷⁵ De oorlogsspanning werd steeds voelbaarder, al vertrouwden velen nog op de neutraliteitspolitiek van de Nederlandse regering.

5.2.7 De kerkstrijd in Duitsland

Dat het nationaalsocialisme een totalitaire wereldbeschouwing was, die geen ruimte zou laten voor het christendom, werd velen snel duidelijk doordat de kerkelijke bladen en *De Banier* uitgebreid berichtten over de kerkstrijd in Duitsland. Al in 1932 bepaalde ds. Janssen op de bondsdag de christelijke gereformeerde jeugd bij het totalitaire karakter van het nationaalsocialisme, dat geen christendom naast zich kon dulden. Janssen beschreef dat het christendom nog slechts een marginale positie innam in Duitsland en dat vele protestanten het nationaalsocialisme steunden. 'Want het gaat bij het Nat. Socialisme niet om het christendom, dat neemt eerlijk gezegd een ondergeschikte plaats in en wanneer het derde Rijk werkelijk komt, zal het daaruit niet worden verbannen, noch daarin worden vervolgd, maar het zal er worden geduld, en het zal zich kunnen ontplooiën voor zoover het niet met den Staat en zijn belangen in botsing komt. In het Nat. Socialisme herleeft de cultuur staat van het oude Hellas, want het stoelt op den wortel van het gekerstend Humanisme dat den Staat tot God maakt, die door allen moet worden gediend dus ook door de christenen.'¹⁷⁶

In juli 1933 repte *De Waarheidsvriend* van de Duitse kerkstrijd.¹⁷⁷ *De Banier* berichtte in diezelfde maand dat de naziregering probeerde de Lutherse Kerk te knechten, maar dat een aantal predikanten weigerde te buigen voor de nieuwe orde.¹⁷⁸ Het redactionele commentaar in *De Banier* van 22 augustus 1933 wees op de inmenging van de staat in strikt kerkelijke aangelegenheden die wel het gevolg moest zijn van de verafgoding van de staat in het nationaalsocialisme. 'De kerk mag dus niet allereerst haren Koning dienen, neen, zij moet zich in de eerste plaats onderwerpen aan de staat. De Staatsmacht vormt in Deutschland thans de Opperste macht.'¹⁷⁹

De *Pfarrernotbund* stond in de belangstelling. Er werd geschreven over de bijeenkomst in Berlijn van predikanten die zich niet aan de staatsinmenging wilden onderwerpen en niet mee konden gaan met de leer van de zogenaamde Duitse christenen, die poogden christendom en nationaalsocialisme te verenigen.¹⁸⁰ Met waardering werd geschreven over de *Barmer Thesen*, waarin de *Bekennende Kirche*

174. Ibidem, 13 april 1940; 'Kroniek', *De Vaandrager*, 1 mei 1940; 'Staat en maatschappij', *De Waarheidsvriend*, 18 april 1940.

175. 'Bange tijden', *De Banier*, 26 april 1940.

176. 'Rede ds. Janssen', *Luctor et Emergo*, 18 augustus 1932.

177. 'Kerkelijke rondschaou', *De Waarheidsvriend*, 27 juli 1933.

178. 'Kerknieuws, Predikanten in verzet te Berlijn', *De Banier*, 10 juli 1933.

179. 'Het nationaal-socialisme en de kerk', *De Banier*, 22 augustus 1933.

180. 'Kerkelijke oppositie vergadert te Berlijn; Grootsche demonstratie van den "Pfarrernotbund"', *De Banier*, 9 januari 1933; 'Het groeiende gereformeerde verzet tegen de "Duitse Christenen"', *De Banier*, 22 januari 1934.

afstand nam van de nationaalsocialistische wereldbeschouwing.¹⁸¹ ‘Deze verklaring bestaat uit 5 artikelen en is een merkwaardig blijk van verzetskracht, die nog in deze belijders van Gereformeerde origine tegenover de dwalingen van het nationaal-socialisme aanwezig is.’¹⁸² Grote zorg bestond er over de Duitse christenen die met hun nationaalsocialistische ideologie steeds meer greep op de kerk konden gaan krijgen.¹⁸³ De arrestatie en de mishandeling van de leider van de *Bekennende Kirche*, dr. Niemöller, werd geduid als een teken aan de wand. Nationaalsocialisme in de praktijk betekende dus knechting van de kerk. Daarom was een waarschuwing ten aanzien van de NSB ook op haar plaats.¹⁸⁴ De staatsidee van het nationaalsocialisme kon niet anders dan in conflict komen met de waarheidsaanspraken van het christendom.¹⁸⁵

Zandt over de kerkstrijd in Duitsland: ‘Zulk een vreeselijke haat tegen den Gezalfden Gods leggen thans de machthebbers in Sovjet-Rusland aan den dag, waar zij het Christendom met allerlei middelen zoeken te verdelgen en zulk een haat kenmerkt vele regenten in het huidige Duitschland. Daar toch hebben onophoudelijke vervolgingen tegen predikanten plaats, die zich tegen het heidensch staatsabsolutisme van het fascisme verzetten. Schier dagelijks toch verneemt men uit Duitschland, dat de een of andere predikant, die den afgod der fascisten niet genoegzaam hulde wil brengen naar het concentratiekamp gezonden is om aldaar kaal geschoren als een boef dwangarbeid te verrichten. Alzoo zien wij het moderne heidendom, dat aldaar min of meer verscholen al sedert geruimen tijd was, in al zijn vreeselijkheid tot openbaring komen op een groot deel der wereld, waar het nog wel heet dat men vrijheid van godsdienst en geweten voorstaat. Want het is toch merkwaardig, dat juist onder de leuzen van vrijheid van godsdienst en geweten het moderne heidendom van het fascisme en het nationaal-socialisme de onbepaalde staatstyrannie gaan invoeren om de Christelijke religie daarmee te onderdrukken en te vervolgen. Daar bij gaat het steeds van kwaad tot erger. Naarmate men de macht in handen gekregen heeft, treedt men steeds brutaler en driester op. Zoolang men de kiezers noodig heeft, komt men met zoet gefluit, maar heeft men eenmaal het heft in handen dan ontziet men straks niets en niemand meer. Alzoo is het in Duitschland gegaan, waarin de strijd tegen iedere belijdende godsdienst steeds scherper vormen gaat aannemen. Zoo komt deze week het bericht uit genoemd land, dat van Overheidswege eene verordening uitgevaardigd is, waarin bepaald wordt, dat geen enkel blad mag worden opgericht in den vorm van naamlooze vennootschappen. Verder is elk blad verboden, dat de belangen vertegenwoordigt van andere organisaties dan die welke tot

181. ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 7 februari 1934.

182. ‘De Duitse Gereformeerden en het nationaal-socialisme; Een verklaring, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat’, *De Banier*, 22 januari 1934.

183. ‘De kerk in Duitschland; Donkere toekomst’, *De Banier*, 22 januari 1934.

184. ‘Geen eerbied voor Goddelijke waarheid’, *De Banier*, 28 augustus 1934; ‘Uit de pers’, *De Wakker*, 9 april 1937; ‘Leidraad over de beginselen van de N.S.B. (Vervolg) DE STAAT’, *Luctor et Emergo*, 30 oktober 1935.

185. ‘Het Nationaal-Socialisme en de kerk’, *De Banier*, 6 maart 1934, 17 april 1934.

de nationaal-socialistische partij behooren. De eigenaars en uitgevers van bladen moeten bewijzen, dat sedert 1800 hun afstamming en die van hun vrouw zuiver Arisch is. Confessioneele bladen zullen binnen drie maanden moeten worden opgeheven, en tal van burgerlijke bladen moeten verdwijnen. Inderdaad het heidendom steekt geducht den kop op. Bange en benauwde dagen dreigen op allerlei gebied te zullen aanbreken. Zowel geestelijk als stoffelijk doet de toekomst zich zeer donker aanzien.' Bron: 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 26 april 1935.

Op de tweede arrestatie van dr. Niemöller in 1937 en zijn internering in een concentratiekamp werd met afschuw gereageerd.¹⁸⁶ Op 16 september 1937 verscheen op de voorpagina van *De Banier* een artikel over de kerkstrijd in Duitsland met een bijzonder opvallende opmaak. In het gevlochten kader stond de kop: 'Ernstig vermaan van den landsbroederraad in Saksen; "Zij zullen weldra ook Jezus Christus Zelf aantasten." De tijd der beslissing is in den Duitschen Kerkstrijd gekomen.' Onder de kop volgde een gedeelte van een oproep van de Saksische broederraad om het nationaalsocialisme te weerstaan. In *De Wekker* werd geschreven dat de duivel triomfeerde in Europa, dat Gods getrouwe dienstknechten in Duitsland in de concentratiekampen zuchtten en de opvoeding der jeugd niet meer een taak van het gezin en de kerk was, maar van de staat.¹⁸⁷

Het proces tegen Niemöller in 1938 bracht de pennen opnieuw in beweging. Het proces werd door *De Wekker* beschreven als een botsing tussen de dictatuur, die zich noodzakelijkerwijs bediende van censuur, en de kerk, die de vrijheid opeiste het Woord van God te prediken. 'En dat dit [een vrije kerk met het vrije woord] in Duitschland van regeeringswege ontoelaatbaar is, zal ieder kunnen begrijpen, die weet, hoe bang, de eeuwen door, de dictators voor de vrijheid van het woord zijn geweest. Dictatuur en censuur gaan onafscheidelijk samen, want de dictatuur zou in niet één land ter wereld eenigen bestaansduur hebben, wanneer de vrijheid van het woord niet werd opgeheven, en alles, wat er gesproken en geschreven werd, onder de censuur geplaatst.'¹⁸⁸ Overigens begreep de schrijver van het artikel, ds. Hovius, niet waarom Niemöller en de zijnen de eed van trouw aan Adolf Hitler niet wensten af te leggen. Hovius vond de bezwaren van ds. Niemöller c.s. tegen het afleggen van deze eed niet steekhoudend omdat door de aanroeping van de Godsnaam duidelijk werd dat men Gode meer gehoorzaam diende te zijn dan de mensen.¹⁸⁹

Dat de Duitse kerkstrijd de aandacht had van de Nederlandse protestanten bleek onder andere uit een persbericht in *Luctor et Emergo* over een boek dat ging over de kerkstrijd bij de oosterburen. W. Laatsman had een boek geschreven over een reis die hij door Duitsland gemaakt had en waarbij hij in gesprek was geweest met

186. 'Ook Ds. Niemoeller gearresteerd; De knapste woordvoerder van de Belijdende Kerk', *De Banier*, 2 juli 1937; 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 9 juli 1937.

187. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 12 februari 1937.

188. *Ibidem*, 18 februari 1938.

189. 'Eed van trouw aan de overheid door predikanten I', *De Wekker*, 29 juli 1938.

allerlei staatkundige en kerkelijke leiders (o.a. ds. Marahrens, ds. Niemöller, dr. Dinter, Himmler, Kerl, Rosenberg en zelfs Adolf Hitler) om zich zo een objectief beeld van de kerkstrijd te kunnen vormen.¹⁹⁰ Bovendien werden er op christelijke gereformeerde en hervormd-gereformeerde jeugdverenigingen avonden belegd over de Duitse kerkstrijd.¹⁹¹

De Wekker over de kerkstrijd in Duitsland: 'Ook nu wordt het vuur der beproeving heet gestookt. In Rusland, maar niet minder in Duitsland, waar het goud des geloofs in den smeltkroes wordt gekeurd. De strijd tegen de kerk, die zich gaandeweg verscherpt, staat in het teken van het geruchtmakende proces tegen Ds. Niemöller, dat de belangstelling der geheele wereld wekt. 't Gaat in dit rechtsgeding in eerste instantie niet tegen dezen dienaar van Christus, maar tegen de kerk, wier pleitbezorger hij is. Onder het regiem van het Nationaal-Socialisme is geen plaats voor de kerk. Zij kan als zichtbare openbaring van het lichaam van Christus niet geduld worden. In den Totalitaireren staat is hoegenaamd geen mogelijkheid voor souvereiniteit in eigen kring. Geheel het leven met al zijn functioneering gaat in den albeheerschenden staat over. Gezin en school, maatschappij en kerk geabsorbeerd. Met dit beginsel staat en valt het Nationaal-Socialisme. (...) Het regiem, dat de Joden uitbande, de communisten en socialisten neersloeg, dat het leger in zijn hoogste leiding zuiverde van anti-nationaal-socialistische personen, zal niet terugdeinzen voor maatregelen tot versmoring van iedere stem, die zich tegen den staat durft verheffen. Wat in Duitsland plaats grijpt moge een waarschuwing zijn voor allen, die meenen, dat het in ons land met die fascistischen mentaliteit niet zoo'n vaart zal loopen. Men rekent met de Hollandsche nuchterheid, en den laatsten uitslag der verkiezingen. Maar dat is spelen met vuur. De beginselen, door het nationaal-socialisme verdedigd, verhouden zich niet met den Christus en met alles, wat van Christus is. Hun religie is staatsaanbidding.' Bron: 'Veluwsche brieven', *De Wekker*, 25 februari 1938.

5.3 Fascisme

Duymaer van Twist beschreef in 1926 in *De Waarheidsvriend* in de rubriek 'Staat en maatschappij' het fascisme en constateerde dat het fascisme in heel Europa aan populariteit won. Hij wees op de groeiende aanhang van het fascisme in België en stelde vast dat de 'actualisten' ook in ons land actief waren. Hij verwachtte echter niet dat deze actualisten of fascisten voet aan wal zouden krijgen in Nederland.

190. 'Persbericht', *Luctor et Emergo*, 21 juli 1937.

191. 'Vereenigingsnieuws', *Luctor et Emergo*, 16 november 1938: Ds. Salomons hield voor jv Samuël te Den Haag-Centrum een lezing over 'De Duitse kerkstrijd en de Duitse jeugd'; Ibidem, 30 november 1938: Afdeling Groningen-Drenthe zal op 15 december vergaderen met als onderwerp de kerkstrijd in Duitsland; 'Vereenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 26 januari 1938: De ring Twenthe vergaderde op 14 januari 1938 te Hooze Hexel alwaar dhr. Geerling uit Rijssen sprak over de Duitse kerkstrijd; Ibidem, 2 februari 1938: Ring Ottoland en omstreken vergaderde op 14 januari 1938 in Molenaarsgraaf. D. van Dam sprak daar over 'de strijd tusschen Kerk en Staat in Duitsland'.

De vrijheidsliefde, godsdienstzin en de liefde voor het vorstenhuis waren te sterk ontwikkeld om het fascisme een goede voedingsbodem te bieden. Wel riep hij op tot waakzaamheid, zeker als het parlementaire systeem verzwakt dreigde te raken.¹⁹² Om die waakzaamheid gestalte te geven sprak Zijne Excellentie generaal Duymaer van Twist de bondsdag van de Hervormde Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag in 1933 toe en waarschuwde hij nadrukkelijk voor het revolutionaire fascisme dat zich kantte tegen het ‘Christelijke wereldbeginsel’. Hij sprak de hoop uit dat ons land bewaard zou blijven voor de ‘proefnemingen van deze stroomingen’. ‘Voor onze jonge mannen is bij deze stroomingen geen plaats.’¹⁹³ Een waarschuwing die weerklank kreeg gezien het aantal avonden van de jongelingsverenigingen en de mannenverenigingen waarop het fascisme werd behandeld.¹⁹⁴ Overigens was de voorlichting van de hervormd-gereformeerde jeugd aanvankelijk enigszins ambivalent. In 1929 en 1930 schreef Joh. C.A. Vroegindewij een tiental artikelen over Italië, het fascisme en Mussolini. Enerzijds bewonderde Vroegindewij de wilskracht, dadendrang en visie van Mussolini, anderzijds wees hij de staatsverheerlijking van het fascisme duidelijk af.¹⁹⁵

De christelijke gereformeerde ds. Janssen zag geen enkel verschil tussen het fascisme en het nationaalsocialisme. Hij stelde in april 1933 dat Italië de blauwdruk was voor wat Duitsland te wachten stond. Het Italiaanse fascisme verhieft de staat tot het hoogste goed en beheerste het sociale, economische, culturele en geestelijk leven en perkte derhalve de vrijheid van de kerk in.¹⁹⁶ Broeren was in *De Vaandrager* helder in zijn opstelling ten opzichte van het fascisme en het nationaalsocialisme. Beide wees hij in 1932 en 1933 in twee artikelenseries over het fascisme en het nationaalsocialisme principieel en radicaal af. Hij wees erop dat terreur tot het wezen van beide hoorde.¹⁹⁷

In de rubriek ‘Vereenigingsnieuws’ van *Luctor et Emergo* werd eind jaren twintig en begin jaren dertig veelvuldig melding gemaakt van avonden van jongelingsverenigingen die het fascisme behandelden. In de boekenrubriek werd een brochure aanbevolen met referaten gehouden op de Groninger bondsdag. De recensent riep vooral de ‘fascisten-geesten’ onder de lezers op de bijdrage over calvinisme en nationalisme te lezen.¹⁹⁸ Ook op de Noord-Hollandse ‘landdag’ en de Zeeuwse ‘jeugd dag’ van de christelijke gereformeerde jongelingsverenigingen werden toespraken gehouden over het fascisme, waarna een discussie werd ge-

192. ‘Staat en maatschappij’, *De Waarheidsvriend*, 2 juli 1926.

193. ‘Kerkelijke rondschaou’, *De Waarheidsvriend*, 1 juni 1933.

194. In het christelijke gereformeerde jongelingsblad *Luctor et Emergo* telde ik in de jaren dertig in de rubriek ‘Vereenigingsnieuws’ 24 aankondigingen van verenigingsavonden over het fascisme/nationaalsocialisme/NSB. In het orgaan van de Bond van Nederlandse Hervormde Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag, *De Vaandrager*, telde ik in de jaren dertig in de rubriek ‘Vereenigingsnieuws’ 14 aankondigingen van verenigingsavonden over het fascisme/nationaalsocialisme/NSB.

195. Van Driel, ‘Geïmponeerd door Mussolini’, 6/7.

196. ‘Kerk en Staat’, *De Wekker*, 28 april 1933.

197. Van Driel, ‘Geïmponeerd door Mussolini’, 6/7.

198. ‘Leestafel’, *Luctor et Emergo*, 1 september 1932.

voerd met de zaal.¹⁹⁹ Ds. W. Kremer van Kornhorn hield in 1928 de christelijke gereformeerde jeugdvereniging van Assen in een meditatie voor dat de hele wereld in de ban leek van 'krachtmensen'. 'De z.g. "Übermensch", waarvan de Godvergetende mensch droomt, openbaart zich alom in Bolsjewist en Fascist, maar ook in den techniek-mensch, die alles meent te kunnen onderwerpen door zijn alles-beheerschenden kracht.'²⁰⁰ Ds. H. Janssen mediteerde in 1929 op de christelijke gereformeerde jongelingsvereniging van 's-Gravendeel over Openbaring 5. Niemand in de hemel, noch op de aarde was in de staat de boekrol te openen. 'Noch Gabriël of Michaël, noch Alexander de Groot, Napoleon of Mussolini, noch Beëlzebub werd waardig bevonden dat boek te openen.'²⁰¹

De christelijke gereformeerde jeugd van Enschede vroeg in 1931 de bondsvoorzitter ds. Janssen hoe het fascistische Verbond van Nationalisten, een van de vele fascistoïde splinterorganisaties in Nederland in de jaren twintig en begin jaren dertig, beoordeeld moest worden. Ds. Janssen vroeg een deskundige hierover een bijdrage in *Luctor et Emergo* te schrijven. Helaas valt niet te achterhalen wie die deskundige was. De deskundige schreef dat het optreden van Mussolini aanvankelijk een zegen was geweest voor Italië omdat Mussolini daarmee Italië had beschermd tegen de 'roode terreur'. De fascistische militie had door op te treden tegen de revolutionaire arbeidersraden in Milaan Italië voor een burgeroorlog behoed. De schrijver stelde dat het fascisme niet alleen op basis van de uitwassen beoordeeld moest worden. Hij waardeerde, toen hij op reis naar Rome was, 'den geregelden gang der treinen, de veiligheid op de stations en op de wegen en de afwezigheid van bedelarij'. Hij sloot zich aan bij Mussolini's opvatting dat het fascisme een interne Italiaanse aangelegenheid was en niet geschikt was voor export. Nederland had geen behoefte aan fascisme omdat Nederland een geordende, gepacificeerde samenleving was met een christelijke overheid. De Nederlandse nabootsing van het fascisme was dan ook 'een heel slap aftreksel' van het Italiaanse origineel. Het fascisme kenmerkte zich door daadkracht, die weleens gemist werd in een parlementaire democratie; hetgeen het fascisme voor velen aantrekkelijk maakte. Toch zag hij geen enkele reden om in Nederland het fascisme aan te hangen, daar corruptie en een incapabele volksvertegenwoordiging, zaken die het Italiaanse fascisme bestreed, in Nederland afwezig waren. Vervolgens beschreef hij enige Nederlandse fascistoïde organisaties. De deskundige was van mening dat fascistena zich compromitteerden als zij deelnamen aan verkiezingen omdat ze dan deelnamen aan een politiek stelsel dat ze bestreden. Zulk een deelname zou hooguit één Kamerzetel opleveren en zou een 'lachwekkende vertooning' worden, die meer van 'persoonlijk ijdelheid' getuigde dan van liefde voor de 'verkondiging van nieuwe begrippen'. De diverse fascistische krantjes werden getypeerd als geschrijf vol 'dwaasheden' in 'zeer onbehoorlijke taal' en als 'zeer tendencieus'.

199. 'Vereenigingsnieuws', *Luctor et Emergo*, 11 januari 1933.

200. Ibidem, 1 februari 1928.

201. Ibidem, 21 maart 1929.

De Nederlandse 'naäperij' van het Italiaanse fascisme werd door de deskundige gezien als een 'flauwe vertooning' vol 'kinderlijke onverantwoordelijkheid'. In potentie vormden de fascistische milities een gevaar voor de stabiliteit van de staat en de schrijver verwonderde zich erover dat 'bij dit provoocerend kwajongensachtig vertoon' de politie niet ingreep.²⁰² In zijn tweede artikel kon de deskundige begrip opbrengen voor een enigszins sceptische houding ten aanzien van de democratie. Soms werkte de 'parlementaire machine allerm minst onberispelijk' en ook was het waar dat heel wat 'paljassen' deelnamen aan de politieke strijd. De schrijver riep op het Verbond van Nationalisten en daarmee het fascisme met 'bezadigde blik te bekijken'. 'Waardeerend de goede bedoeling en erkentelijk voor enkele goede opvattingen, zijn propaganda en uitvoering te veel dilettanten werk om ernstig te worden genomen.'²⁰³

De afwijzende artikelen en referaten binnen het jeugdwerk van de Christelijke Gereformeerde Kerk hadden slechts ten dele effect, zoals bleek uit de brieven die de bondsvoorzitter kreeg. Zo schreef een bezoeker van de Groninger bondsdag een brief van zes kantjes aan de bondsvoorzitter om zich te beklagen over de afwijzing van het fascisme in een van de toespraken. De bondsvoorzitter antwoordde dat hij begreep dat het fascisme een grote aantrekkingskracht had op de jeugd en dan vooral op de werkloze jeugd. Desondanks kwam hij andermaal tot een duidelijke afwijzing van het fascisme.²⁰⁴

In de vragenrubriek van het volgende nummer werd door een lezer gevraagd of een christen fascist kon zijn. Het antwoord van prof. Van der Meiden liet aan duidelijkheid niets te wensen over: 'Een Christen kan noch mag dus fascist zijn.' Van der Meiden wees op de onchristelijke staatsopvatting van het fascisme, waarin de juiste verhouding tussen gezag en vrijheid werd gemist en waarin Gods soevereiniteit niet werd erkend.²⁰⁵ Het bondsbestuur antwoordde op vragen dienaangaande dat de jeugdverenigingen inderdaad moesten overgaan tot het royeren van leden die overduidelijk volhardden in hun fascistische opvattingen.²⁰⁶ Wel werd, wederom na een vraag vanuit een lokale vereniging, gemaand tot voorzichtigheid in het royeren van leden vanwege fascistische sympathieën. Er kon immers sprake zijn van een kortstondige bevestiging en zolang de kerkenraad het nog niet nodig geacht had iemand, vanwege steun aan het fascisme, onder censuur te stellen, was er ook geen reden om desbetreffend lid van de jeugdvereniging te royeren. Het verdiende, volgens prof. Van der Meiden, aanbeveling om open de discussie aan te gaan zodat leden met fascistoïde ideeën door argumenten werden overtuigd van hun misvattingen.²⁰⁷

In *De Vaandrager* werd in 1932 in een viertal artikelen het fascisme besproken door D. Broeren. De schrijver stelde het gewelddadige karakter van het fascisme en

202. 'Het Verbond van Nationalisten', *Luctor et Emergo*, 11 juni 1931.

203. Ibidem, 25 juni 1931.

204. 'Kroniek', *Luctor et Emergo*, 19 oktober 1932.

205. 'Vragenbus', *Luctor et Emergo*, 2 november 1932.

206. 'Driestarren', *Luctor et Emergo*, 5 april 1933.

207. 'Fascisme en de JV', *Luctor et Emergo*, 3 mei 1933.

de onfeilbaarheid van de leider onder kritiek.²⁰⁸ Hij waarschuwde verder voor het revolutionaire karakter van het fascisme, dat een 'nieuwe revolutionaire aristocratie' zou moeten voortbrengen. De fascistische partij in Italië had zich ontwikkeld tot een staat in de staat. De Italiaanse staat was niet alleen tekortgeschoten in zijn verzet tegen de communistische woelingen, maar ook ten opzichte van de fascistische machtsaanspraak. De schrijver wees erop dat Mussolini op een onwettige wijze de macht aan zich getrokken had²⁰⁹ en het parlement buitenspel gezet had.²¹⁰ Verder bekritiseerde hij de staatsterreur die de fascistische Italiaanse overheid toepaste op het eigen volk. Het fascisme werd beschreven als nationalistisch. De schrijver achtte nationalisme in strijd met het christendom. Een christen is wel nationaal gezind, maar niet nationalistisch. De schrijver concludeerde dat er drie redenen waren om het fascisme fundamenteel te verwerpen. Te weten het aanwenden van geweld om macht te krijgen en uit te oefenen. Ten tweede de verwerping van de Bijbelse visie op het overheidsgezag. Ten laatste het revolutionaire karakter dat bleek uit het feit dat het overheidsgezag gebaseerd werd op de soevereiniteit van de dictator en zich daarom onttrok aan de tucht van Gods Woord.²¹¹ Deze conclusie riep bij een jeugdige lezer vragen op. In een brief aan de schrijver vroeg hij zich af of het fascisme juist niet contrarevolutionair was in plaats van revolutionair. Het fascisme verzette zich immers tegen het communisme. De briefschrijver was van mening dat de democratie niet bestand was tegen de cellenbouw van het communisme en dat het fascisme daarom wellicht een alternatief bood. De reactie was dat alles wat niet onvoorwaardelijk boog voor Gods Woord per definitie revolutionair was en dat derhalve het fascisme even revolutionair was als het communisme. Bovendien was het fascisme, hoewel het 'voor het oogenblik goede dingen gedaan heeft' in Italië, dictatoriaal en bijzonder willekeurig. Dit verhield zich niet tot de vrijheidslievendheid van de Nederlandse bevolking. De conclusie was opnieuw duidelijk: 'Daarom verwerpen wij het Fascisme, omdat het strijdig is met de Schriftuurlijke beginselen.'²¹²

Een jv-lid vroeg de bondsvoorzitter of het Nederlandse fascisme te vergelijken was met de Italiaanse en de Duitse variant. De bondsvoorzitter was van mening dat er ten principale tussen deze varianten geen wezenlijke verschillen bestonden. De praktische uitwerking en de openbaringsvorm mochten dan verschillen, de beginselen waren hetzelfde. De bondsvoorzitter voorzag geen grote toekomst voor het fascisme in Nederland, daar de specifieke voedingsbodem, die in Duitsland en Italië wel voorhanden was, in ons land ontbrak. De voorzitter bekritiseerde de idee van de 'Koningsmensch' zoals die door de fascistten werd gepredikt. De Schrift roept op om geen 'vleesch tot zijn arm te stellen', daaronder viel ook alles te verwachten van de sterke man. De bondsvoorzitter sprak de hoop uit dat de

208. 'Eenige beschouwingen over het Fascisme I', *De Vaandrager*, 14 december 1932.

209. 'Eenige beschouwingen over het fascisme II', *De Vaandrager*, 28 december 1932.

210. 'Eenige beschouwingen over het fascisme III', *De Vaandrager*, 11 januari 1933.

211. 'Eenige beschouwingen over het fascisme IV', *De Vaandrager*, 25 januari 1933.

212. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 22 februari 1933.

‘bondsmakkers’ geen steun aan het fascisme zouden verlenen omdat zij dan ‘buiten den weg van Gods Woord zijn’.²¹³

In hervormd-gereformeerde kring leefde eveneens de vraag of fascistien leden konden zijn van de jongelingsvereniging. De bondsvoorzitter stelde dat het fascisme op het eerste gezicht veel bekoorlijks had voor de jeugd. Hij noemde ‘de doortastendheid, de spontaniteit, het met een zekere driestheid optreden in staatkundige aangelegenheden’. In dit kader noemde hij eveneens de afkeer van het communisme en het centraal stellen van de daad en het sportieve element. Dit betekende echter nog niet dat het fascisme te verzoenen zou zijn met de ‘Gereformeerde levensbeschouwing’. De bondsvoorzitter dacht dat de meeste jv-leden met fascistische sympathieën last hadden van een tijdelijke bevlieging. Wanneer men echter uit volle overtuiging fascist was en bleef, dan diende men als lid geroeyd te worden.²¹⁴ In november 1933 verzuchtte de bondsvoorzitter dat er ‘zelfs in onzen Bond kameraden zijn, die lid zijn van of althans sympathie koesteren voor de N.S.B.’. Hij vervolgde met de vraag of al het waarschuwen dan geen enkel effect had. Hij was teleurgesteld dat ondanks de voorlichting van de bond in *De Vaandrager* er nog steeds jv-leden waren die het fascisme steunden.²¹⁵

Ook nu bleven de reacties niet uit. ‘De opmerkingen, die we de vorige maal in deze rubriek gemaakt hebben over de Nationaal Socialistische Beweging hier te lande, hebben – gelijk we trouwens ook wel verwacht hadden – eenige correspondentie van lezers aan den Kroniekschrijver ten gevolge gehad.’ Er volgde een oproep om de vragen die er leefden in te zenden naar de redactie van *De Vaandrager*, zodat er een artikel geschreven kon worden aan de hand van de vragen.²¹⁶ De oproep om vragen en reacties was niet aan dovemansoren gericht en de redactie ontving een aantal brieven, waaronder één van een NSB-lid.²¹⁷ De interesse in dit onderwerp bleek overigens ook uit het grote aantal avonden van hervormd-gereformeerde jongelingsverenigingen waar het fascisme besproken werd, zoals vermeld in de rubriek ‘Vereenigingsnieuws’.

5.3.1 Staatsleer

De staatsleer van het fascisme en het nationaalsocialisme werd in de kerkelijke pers veelvuldig bekritiseerd. De kritiek beperkte zich niet alleen tot theologische argumenten. De staatsleer van het fascisme en het nationaalsocialisme werd ook staatsrechtelijk en filosofisch onder kritiek gesteld. Het betrof veelal doorwrochte artikelen die nogal wat kennis bij het publiek veronderstelden. De filosoof Hegel werd aangewezen als de geestelijk vader van de leer van het staatsabsolutisme. Ds. H. Janssen, die een negentiendelige artikelenreeks over de staatsidee van het nationaalsocialisme in *De Wekker* schreef, wees erop dat de almacht van de moderne staat zich had uitgebreid tot ons ‘geheele sociale en economische leven’

213. Ibidem, 31 mei 1933.

214. Ibidem, 12 april 1933.

215. ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 29 november 1933.

216. Ibidem, 27 december 1933.

217. ‘De Nationaal Socialistische Beweging’, *De Vaandrager*, 21 februari 1934.

en dat de afzonderlijke individuen daarbij in het niet verzonken. Janssen weet dit aan de hegeliaanse staatsidee waarin de staat zich ontwikkelde tot de 'Al-Vader'. De leider werd door Janssen getypeerd als de 'incarnatie' van de nationaalsocialistische staatsidee.²¹⁸ Deze staatsidee was in strijd met de christelijke moraal en verving die door 'het heil van de natie'. De staat werd dan het hoogste goed ten koste van persoonlijke rechten en Gods geopenbaarde wil. Janssen wees in dit verband op een uitspraak van nazi-ideoloog Rosenberg, die stelde dat 'recht is datgene, wat Arische mannen voor recht verklaren'.²¹⁹ In dat licht duidde Janssen dan ook hetgeen voorgevallen was in de Nacht van de Lange Messen. Hij wilde dan nog wel geloven dat er direct ingegrepen moest worden uit het oogpunt van staatsveiligheid, maar de wijze waarop dit alles geschied was, 'heeft ons met schrik en ontzetting vervuld'. Janssen concludeerde dat 'als dat de rechtspleging in de Nationalistische Staat is, dan mogen wij onzen God wel dag en nacht bidden, dat Hij ons voor zulk een regiem in het heden en in de toekomst bewaren zal. Wij moeten in ons land dezen staat niet hebben. 't Is een machtsstaat en geen rechtsstaat'.²²⁰ In het zestiende artikel over de nationaalsocialistische staatsidee stelde Janssen dat deze staatsidee door en door Duits was. Hij achtte de hegeliaanse staatsidee in strijd met onze 'volksaard'. De monistische 'Hegelsche Conceptie' van de staat was in 'lijnrechten strijd met de Christelijke staatsgedachte'.²²¹

De slotconclusie die Janssen in artikel XIX trok, liet aan duidelijkheid niets te wensen over: 'Wij hebben hiermede onze beschouwing over het Nationaal Socialisme beëindigd, en vatten alles nog eenmaal samen in deze slot-conclusie: Het Nationaal Socialisme is in zijn oorsprong en wezen naturalistisch, d.w.z. het komt op uit den mensch, die boos en verkeerd is; zijn leven en wereldbeschouwing is pantheïstisch; zijn religie is anti-christelijk en leidt tot schepselvergoding; zijn moraal is zonder eenigen christelijken norm en de consequente doorvoering en toepassing van het principe maakt den Staat tot alvader en leidt tot een beperking van onze godsdienstige-zedelijke en staatkundige vrijheid, die wij niet kunnen en niet mogen aanvaarden.' Bron: 'Het Nationaal Socialisme in Nederland XIX', *De Wekker*, 14 december 1934.

Op de Zuid-Hollandse provinciale landdag van de Bond van Nederlandse Hervormde Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag in 1928 te Nieuwpoort waarschuwde mr. J.P.C. van Kuyk, burgemeester van Veenendaal, in zijn rede 'Staat en individu' dat fascisme en communisme beide leiden tot de afgodendienst van de staat. Het resultaat was dat men de staat in plaats van middel als doel gaat zien. 'Men scheidt zich een god in gedachten in den vorm van den staat'.²²² De

218. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland V', *De Wekker*, 6 juli 1934.

219. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland VII', *De Wekker*, 27 juli 1934.

220. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland XIII', *De Wekker*, 19 oktober 1934.

221. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland XVI', *De Wekker*, 16 november 1934.

222. 'Landdag te Nieuwpoort', *De Waarheidsvriend*, 10 augustus 1928.

staatsleer van het fascisme en het nationaalsocialisme werd in de kerkelijke pers in verband gebracht met een keur aan filosofen. In *De Waarheidsvriend* werd de staatsidee van het fascisme toegeschreven aan Plato. De aristocratische staat van Plato werd gekarakteriseerd als een dwangstaat waarin van individuele vrijheid geen sprake meer is. De staat werd er god. Deze ‘Vader-Staat’ werd geregeerd door een kaste van wijzen die het leven van het individu tot in detail zouden ‘be-maatregelen’.²²³ Deze totale staat eiste onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de ‘incarnatie’ van het collectief: de leider.²²⁴

Tijdens de jaarvergadering van 1936 in Gouda van de Hervormde Mannenbond op Gereformeerde Grondslag sprak ds. Van Ginkel over ‘Tweeërlei levensbeschouwing’. Hij zag de filosofie van Plato als een verlossingsleer waarin de wereld eens door het intellect geregeerd zou worden. Verder verbond Van Ginkel het nationaalsocialisme met de verheerlijking van het despotisme van Machiavelli.²²⁵ Duymaer van Twist, de schrijver van de rubriek ‘Staat en maatschappij’ in *De Waarheidsvriend*, gaf er blijk van de brochures van de NSB over staatsinrichting gelezen te hebben. Hij citeerde bijvoorbeeld uit diverse brochures van de hand van ir. B. Wigtersma, de staatsrechttheoreticus van de NSB in de eerste helft van de dertiger jaren.²²⁶

Ds. M. van Grieken beschreef in de rubriek ‘Kerkelijke rondschaouw’ in *De Waarheidsvriend* hoe de politieke realiteit pendelde tussen de uitersten van ‘volkssoevereiniteit en geen overheidsgezag’ en ‘staatsabsolutisme en verkrachting van de rechten van het volk’. Volgens Van Grieken moest noch het gezag van de staat noch het gezag van het volk het hoogst zijn, maar de ‘Sovereiniteit Gods’ zou het hoogst gezag moeten zijn. Hij geloofde niet in het geneesmiddel van het fascisme: ‘het staatsabsolutisme van een dictator’. Sarcastisch merkte hij op dat de roep om de sterke man, die de volkswil zegt te belichamen, ervoor zorgt dat de rechten van het volk ‘om hals geholpen worden’. Het is een afgodische staatsleer waarin de staat als god wordt aanbeden, ‘waarvoor men knielt; waarvoor men goed en bloed veil heeft; waaraan alles moet worden gewijd. En de Leider is de hoogepriester’.²²⁷ In zijn bijdrage van 10 mei 1934 trok Van Grieken een lijn tussen de staatsleer van Hegel en de fascistische en nationaalsocialistische staatsidee. De staat is een grote en mysterieuze personificatie van het volk en belichaamt het absolute recht. Het individu moet totaal verzinken in die grote entiteit van de staat. Individuen hebben rechten voor zover ze van belang zijn voor het collectief, de staat. De dictator is de verpersoonlijking van die totaalstaat en kan derhalve absolute gehoorzaamheid eisen. ‘Van een “rechtsstaat” kan men eigenlijk niet spreken, ’t gaat om een machts-staat, waarbij de Dictator zelf het recht schept, het recht stelt en toepast en verandert, naar eigen welbehagen, naar de regels van een belangen-politiek.’ De staat is een persoon uit een ver en duister verle-

223. ‘Geestelijke opbouw’, *De Waarheidsvriend*, 16 oktober 1931.

224. ‘Staat en maatschappij’, *De Waarheidsvriend*, 2 juni 1932.

225. ‘Uit de afdelingen’, *De Waarheidsvriend*, 5 maart 1936.

226. ‘Staat en maatschappij’, *De Waarheidsvriend*, 13 december 1934.

227. ‘Kerkelijke rondschaouw’, *De Waarheidsvriend*, 26 april 1934.

den en dient zich aan in de vorm van een mythe, die het volk moet bezielen tot dadendrang.²²⁸

Op de Rotterdamsche Landdag der Hervormd Gereformeerde Jeugdcentrale van 1934 sprak ds. J.G. Abbringh van Papendrecht over 'De sterke Man'. Hij legde een verband tussen de filosofie van Nietzsche en de verering van de grote leider.²²⁹ Een verband dat ook door meerdere scribenten in de kerkelijke pers werd gezien.²³⁰ Ds. Van Grieken noemde Nietzsche de filosoof van de 'oppermensch', de 'ideaalmensch' die de democratie veracht en zich niet bekommert om het volk. Nietzsche had geprobeerd een geestelijke aristocratie te creëren. Nietzsche vond ongelijkheid nastrevenswaardig en, als leerling van Darwin, preees hij het selectiemechanisme aan. Zijn opvattingen over de 'heerenmoraal' waren antidemocratisch en antichristelijk. 'In den weg van de aesthetische opvoeding vordert het proces der evolutie en gaat het in de richting van den oppermensch.' De slavenmoraal van de christelijke cultuur moest terzijde geschoven worden en moest plaats maken voor de *Wille zur Macht*. Deze *Umwertung aller Werte* zou moeten leiden tot de immorele 'Koningsmensch'. Van Grieken riep de kerk op te getuigen tegen dit grote gevaar voor het christendom.²³¹ Daaruit volgde logisch dat de nationaalsocialistische staatsopvoeding verworpen moest worden. De gedachte dat kinderen de staat toebehoren en door de staat opgevoed zouden moeten worden, werd afgewezen als een uitvloeisel van de heidense filosofie van Plato.²³² Van Grieken zag ook een verband tussen de staatsopvattingen van Machiavelli en het fascisme en het nationaalsocialisme. De machiavellistische idee dat toepassing van geweld en bedrog in dienst van de staat gerechtvaardigd zijn, werd onder kritiek gesteld. Van Grieken noemde Machiavelli de schutsheer van Mussolini en Hitler.²³³

Het hegeliaanse staatsconcept van het nationaalsocialisme werd in 1939 beschreven in *De Waarheidsvriend*. De overheidsmacht is in de staatsleer van Hegel bovenredelijk of irrationeel. De staat moet intuïtief handelen en het volk bezielen. Die bezieling wordt vooral gevoed door het mysterie van de mythe. De staat wordt in deze conceptie een 'soort nationaal organisme', een 'Persoon, een meta-fysische, bovennatuurlijke wezenheid, een afgod', waarbij het individu in het niet verzinkt. 'De Staat is de Moloch, die alles verslindt.' Deze staatsopvatting werd verworpen omdat zij was ontleend aan denkers als Hegel, Schelling en Fichte en in wezen heidens en pantheïstisch was.²³⁴ In het hervormde jongelingsblad *De Vaandrager*

228. Ibidem, 10 mei 1934.

229. 'Kerk, school, vereeniging', *De Waarheidsvriend*, 12 juli 1934.

230. Zie bijvoorbeeld: 'Wodan', *De Wekker*, 15 februari 1935; 'Veluwsche brieven', *De Wekker*, 17 mei 1935; 'Kroniek', *De Vaandrager*, 31 mei 1933; 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 15 september 1939.

231. 'Kerkelijke ronschouw', *De Waarheidsvriend*, 2 mei 1935.

232. Ibidem, 1 juli 1937.

233. Ibidem, 2 februari 1939.

234. 'Een dreigend gevaar voor de volkeren', *De Waarheidsvriend*, 9 maart 1939. In het christelijke gereformeerde jongelingsblad *Luctor et Emergo* werd de fascistische staat door ds. W. Kremer eveneens als een alles verslindende Moloch getypeerd. Een Moloch waaraan de jeugd, door middel van staatsopvoeding, werd geofferd. Zie: 'Bij het zoeklicht', *Luctor et Emergo*, 8 maart 1939.

werd eveneens gewaarschuwd tegen de staatsvergodung van het fascisme 'die vloekt tegen den geest van het Christendom'.²³⁵

De christelijke gereformeerde jeugd werd in twee bijzonder uitvoerige artikelen in *Luctor et Emergo* voorgelicht over de staatsidee van de NSB aan de hand van de brochures die de NSB uitgegeven had. De schrijver van de artikelen was ARP'er en Tweede Kamerlid ds. C. Van der Zaal. Hij betoogde dat de wortels van de staatsopvatting van de NSB gezocht moesten worden in de Franse Revolutie. Als filosofische grondleggers van het fascisme en het nationaalsocialisme werden Machiavelli, Sorel, Pareto en Hegel genoemd. Hegels staatkundige en rechtsfilosofische ideeën werden door Van der Zaal samengevat: 'Hegel's filosofie is pantheïstisch. In het schepsel is het wezen Gods. Schepsel en Schepper zijn niet onderscheiden maar een. "God is de denkende kiem der wereld." Heelal werd door evolutie uit Gods gedachte. God en de wereld zijn dezelfde en steeds wordend. Eerst was de idee, dan herkent de idee zich in de gemeenschap, die zich voordoet als familie, dan als maatschappij, ten laatste als Staat. Deze is de hoogste vorm, de levende, algemeene rede zelf.'²³⁶ In het tweede artikel werd beschreven hoe het individu door de allesbeheersende staat wordt verzwolgen. De staat wordt in de staatsleer van het fascisme gezien als de uitdrukking van de algemene wil. In zo'n staat verliest het individu zijn vrijheid en geldt het recht van de sterkste. Verder werden de corporatieve staat en de staatsopvoeding beschreven. Van der Zaal zag in deze opvattingen niets dan een 'bruut materialisme'. De conclusie aan het eind van het tweede artikel was helder: alle revolutionaire stromingen, waaronder communisme en nationaalsocialisme, moesten verworpen worden.²³⁷

De christelijke gereformeerde hoogleraar De Bruin merkte op dat het staatsabsolutisme van Duitsland en Italië zou eindigen in het ondergeschikt maken van de maatschappij aan de staat. De overheid organiseert het maatschappelijk leven ten behoeve van de staat. De Bruin stelde dat dit 'in volstrekten strijd is met 's Heeren ordinantiën voor staat en maatschappij'.²³⁸ Het staatsabsolutisme werd in een ander artikel vergeleken met de 'ijzeren dwang' van een industrieel proces. De staat gelijkt op een fabriek waar gelijkheid en gelijkvormigheid iedere vorm van vrijheid en verscheidenheid onmogelijk maken. Verscheidenheid werd door de scribent echter gezien als een kenmerk van het leven en derhalve was de totalitaire absolute staat de heerschappij van de dood. De schrijver wenste geen opheffing van het onderscheid tussen staat en maatschappij door beide te scheiden of samen te laten vallen. Derhalve verwierp hij zowel het liberalisme als het socialisme en eveneens het fascistische staatsabsolutisme.²³⁹

In *De Banier* schreef ds. Zandt over het staatsabsolutisme van het nationaalsocialisme, dat hij kwalificeerde als een 'onschriftuurlijk beginsel'. Hij verwierp de nationaalsocialistische gedachte dat recht is wat voor de staat nuttig is en dat

235. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 12 april 1933.

236. 'Leidraad over de beginselen van de N.S.B.', *Luctor et Emergo*, 16 oktober 1935.

237. 'Leidraad over de beginselen van de N.S.B. (Vervolg)', *Luctor et Emergo*, 30 oktober 1935.

238. 'Staatkundige opstellen', *Luctor et Emergo*, 11 augustus 1937.

239. 'Maatschappelijke onderwerpen', *Luctor et Emergo*, 18 mei 1938.

onrecht is wat voor de staat onnuttig is.²⁴⁰ In een columnachtig artikel geschreven onder het pseudoniem Kees Buur werd de hegeliaanse staatsopvatting van het nationaalsocialisme gehekeld. Keesbuur vond het staatsconcept van het nationaalsocialisme een vaag idee verpakt in hoogdravende woorden. Het fundament van deze staatsidee is van ‘heidensch-wijsgeerigen’ oorsprong. ‘Alle verschil in denken en gevoelen moet opgelost in den verpersoonlijkten “Staat”. De Staat immers zou zijn een eenheid boven al de toevallig-levende, dus vergankelijke burgers uit, de Staat “is als geest der natie een Persoon”. Zij spreken van de “zich ontwikkelende idee”. Welnu, ik lees in Genesis van God, Die hemel en aarde schiep en Die ze draagt door het Woord Zijner kracht. Dat is iets anders dan een zich ontwikkelende idee. “Zich” ontwikkelen doet, strikt genomen, niets. Geen creatuur is er dat niet uit Gods Voorzienigheid leeft, bewust of onbewust. En tegenover die “zich” ontwikkelende, alles omvattende idee stelt de Heere in Zijn Woord Zijn scheppende, herscheppende en onderhoudende genade. Geopenbaard in Christus den Zoon, Die door de eeuwen heen Zich een volk vergadert ten eeuwigen leven. Uw Koninkrijk kome, dat is de bede der Kerk. En dat is iets anders dan de alvermogende staat van Mussert, in welken de gevallen mensch ten troon geheven wordt.’²⁴¹

Ds. G.H. Kersten over de totalitaire staat in een ongedateerde schets (waarschijnlijk gebruikt voor een tijdrede voor de SGP) met als titel ‘Babel of Jerusalem’: ‘Nimrod is de eerste der statenstichters en wereldveroveraars die door een eenheid van regering, onder één scepter, éénheid van vorm beoogde. Op hem zijn gevolgd een lange rij van heerschers, die onder ijzeren dwang, de uit de aard der dingen voorkomende verscheidenheid wilden wegbannen, opdat slechts één doel – één gedachte allen zal beheerschen. Dezelfde menselijke – anti Goddelijke idee leeft nog tot op den huidigen dag voort, denkt slechts aan Nat. Soc.-Fascisme, N.S.B., den totalitairn staat, toegespitst in den Leider-Fuhrer-Duce of hoe ge het noemen wilt. Den Übermensch, de verpersoonlijkte Godheid. De vergoding van de Alstaat. De staat het hoogste recht over de onderdanen en zichzelf ten doel hebbende. Wel een God, maar een God naar het model van eigen gedachtewereld. Een Christus die geen Borg is. Een religie zonder de wederbarende kracht des Heiligen Geestes. De zelfbewuste mensch keert zich in eigen kracht tegen God. Wil zelf zijn weg bepalen, plaatst zichzelf in het middelpunt. Werpt zich op de cultuur en wenscht door eigen kracht te komen tot een heilstaat hier op aarde.’ Bron ter beschikking gesteld door H. Florijn.

240. ‘Buitenlandsch Overzicht’, *De Banier*, 10 september 1937.

241. ‘Overdenkingen van Keesbuur’, *De Banier*, 9 april 1938.

5.3.2 De democratie

In het jaaroverzicht van 1933 beschreef ds. H. Janssen in *De Wekker* dat de totalitaire ideologieën nationaalsocialisme en communisme, hoewel uit dezelfde revolutionaire moederschoot voortgekomen, elkaar op leven en dood bestreden. Samen bestreden zij echter de parlementaire democratie. Janssen constateerde dat daarmee de democratie steeds meer onder druk kwam te staan.²⁴² Hij was echter zelf ook niet geheel en al een overtuigd democraat. Zo betreurde hij het dat de SDAP met algemeen kiesrecht werd beloond voor de revolutiepoging van 1918. Janssen was altijd tegen dit algemeen kiesrecht geweest omdat dan volkssoevereiniteit en absolute dictatuur als vanzelf hun intrede zouden doen.²⁴³ Daarom begreep hij dat de NSB zich 'scherp en bitter uitlaat over het tegenwoordige kiesstelsel'. Sterker nog, hij kon de kritiek op het kiesstelsel onderschrijven omdat hij evenals de NSB in dat kiesstelsel 'het grootste gevaar voor de Nationale eenheid van ons volk' onderkende.²⁴⁴ Anderzijds wilde hij er wel voor waken dat het parlement een schijnvertoning werd, zoals in een nationaalsocialistische staat. De vrijheid van vergadering en drukpers dienden te worden gehandhaafd. 'Een herziening van de kieswet en een hervorming van den staat, zooals het N.S. projecteert, is onaanvaardbaar voor ons, omdat dit in strijd met onzen volksaard en onze historie is.'²⁴⁵ Janssen trok aan de hand van de voor de communisten en nationaalsocialisten teleurstellend verlopen Kamerverkiezingen van 1937 de conclusie dat 'wij noch onder den knoet van Moscou, noch onder de zweep van Mussert willen'.²⁴⁶ Desondanks werd de democratie niet altijd verdedigd. In het christelijke gereformeerde jongelingsblad werd in 1926 door de kroniekschrijver beweerd dat een dictatuur soms nodig was om een politiek instabiel land overeind te houden. In Frankrijk werden diverse regeringen door kleine meerderheden steeds naar huis gestuurd. In dit verband was hij van mening dat er voor Frankrijk maar één oplossing was om aan een dreigende revolutie te ontsnappen: een dictatuur.²⁴⁷ In 1936 was hij van mening dat de democratie 'krank is in den levenswortel'.²⁴⁸

In *De Vaandrager* werd in 1935 het bezwaar aangedragen dat een democratie het geheel reduceerde tot 'een hoop individuen, die bij meerderheid van stemmen over hun eigen lot beslissen'. Daaruit vloeide het gevaar voort dat er geen onderscheid meer wordt gemaakt tussen de volksvertegenwoordiging en de regering. 'Voor de N.S.B. teert op die ontevredenheid en komt weer op voor krachtige gezagshandhaving, die bij het individualistische kiesrecht verloren moest gaan, maar men vergeet, dat de wortel van de N.S.B. evenzeer in het humanisme ligt als die van de tanende democratie.'²⁴⁹ In een boekbespreking van enkele jaren later werd de democratie met veel overtuiging verdedigd tegen de mensen die een dictatuur

242. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 29 december 1933.

243. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland', *De Wekker*, 15 juni 1934.

244. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland XII', *De Wekker*, 5 oktober 1934.

245. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland XV', *De Wekker*, 9 november 1934.

246. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 4 juni 1937.

247. 'Kroniek', *Luctor et Emergo*, 4 augustus 1926.

248. *Ibidem*, 8 oktober 1936.

249. 'Vraagbespreking', *De Vaandrager*, 13 november 1935.

wensten. In het boekje *Wat zegt de jeugd ervan?* werd in een van de bijdragen 'Democratie of dictatuur' een lans gebroken voor de dictatuur. De recensent deelde die mening niet. In de boekbespreking werd bestreden dat de dictatuur zo veel voordelen boven de democratie zou hebben. 'Dictatuur leidt alleen maar tot willekeur.' De recensent was duidelijk: de voordelen van de dictatuur wogen niet op tegen de nadelen. De nadelen die hij opsomde waren: 'Jodenvervolgving, agressie, strijd tegen de kerk en oorlogsgevaar.' Misschien waren democratieën niet zo goed in het bestrijden van werkloosheid als dictaturen, maar in een democratie hoefden de inwoners 'niet iederen dag bang te zijn voor het concentratiekamp'. De recensent riep de lezers op niet te schelden en te mopperen op de democratie, maar haar te verdedigen en pal te staan voor de traditionele vrijheden. 'Dan eerst zullen we begrijpen, welk een groot en kostbaar goed de democratie is.'²⁵⁰ Enerzijds werd de democratie verdedigd, anderzijds stelde men het functioneren van de parlementaire democratie onder kritiek.

Iets van de ambivalentie ten opzichte van de representatieve democratie bleek ook uit een filosofische verhandeling over staatsinrichting in *De Waarheidsvriend* van 9 maart 1939. In het stuk werd de aristocratische machtsstaat beschreven. De schrijver stelde dat het nationaalsocialisme 'misschien een gerechtvaardigde reactie' op de moderne democratie was, maar dat de nationaalsocialistische aristocratische staat evenzeer humanistische wortels heeft als de representatieve democratie. Daarmee was het nationaalsocialisme geen reëel alternatief omdat het uitgangspunt niet deugde. Dat nam nog niet weg dat het nationaalsocialisme wel goede elementen kon bevatten 'als reactie op de brutale, ongebonden democratie'. De schrijver verlangde zeker niet naar een dictatoriale eenpartijstaat, maar hij kon de 'rationalistische rechtsstaat der moderne democratie' met zijn 'democratische chaos' ook niet waarderen. Hij zag de nationaalsocialistische machtsstaat, met zijn nadruk op het overheidsgezag, als een reactie op de staatkundige desintegratie die veroorzaakt was door het omarmen van de volkssoevereiniteit.²⁵¹

Prof. dr. H. Visscher haalde in de jaren dertig het nationaalsocialisme en de NSB meer dan eens over de hekel in het *Gereformeerd Weekblad*. In andere artikelen erkende hij echter ook goede elementen bij de NSB te ontwaren. Zo afwijzend zijn houding aanvankelijk soms kon zijn ten aanzien van het nationaalsocialisme, zo positief was in ieder geval zijn grondhouding ten opzichte van onze oosterburen. Visschers houding ten aanzien van het nationaalsocialisme kenmerkte zich door een zekere ambivalentie. Die ambivalentie boog na 1935 echter steeds meer om naar waardering voor het nationaalsocialisme en nazi-Duitsland. Wellicht speelde er ook enige rancune mee ten opzichte van de christelijke politiek. Bovendien was Visscher teleurgesteld in de democratie. In 1935 stapte Visscher uit de ARP en zijn poging om met zijn eigen partij, de CNA, in de Kamer te komen, mislukte. Daarbij kwam dat Visscher het grootste deel van de kritiek van de NSB op de democratie in het algemeen en het Nederlandse parlementaire stelsel in het bijzonder deelde.

250. 'Wat zegt de jeugd ervan?', *De Vaandrager*, 3 april 1940.

251. 'Kerkelijke ronschouw', *De Waarheidsvriend*, 9 maart 1939.

Evenals de NSB verzette Visscher zich tegen het algemeen kiesrecht en zag hij meer in een organisch kiesrecht binnen een corporatieve staat. Verder stond Visscher evenals het fascisme een sterk overheidsgezag voor.²⁵²

5.3.3 *Neuheidentum*

Het nieuwe heidendom, zoals in het Duitse nationaalsocialisme voorgestaan, kreeg in de bevindelijke pers veel aandacht. Dit heidendom werd door de geestelijke leidlieden beschreven en van meet af aan bekritiseerd. Zoals gebruikelijk besteedde het kerkelijke blad van de Gereformeerde Gemeenten, *De Saambinder*, aan deze materie de minste aandacht. Het sterk meditatieve en kerkelijke karakter van dit kerkblad zorgde ervoor dat politieke en maatschappelijke ontwikkelingen nauwelijks aandacht kregen. Slechts eenmaal werd het nieuwe heidendom genoemd en dat slechts zijdelings. Er werd geschreven over een nieuw heidendom dat door het nationaalsocialisme wordt aangekweekt. De schrijver waardeerde het dat Hitler de invloed van het communisme had weten te keren en 'Rome's ongerechte heerschappij' had gebroken, maar betreurde het dat 'deze machthebber voor Gods Kerk geen oog heeft en den staat boven God verheft'.²⁵³

Het christelijke gereformeerde blad *De Wekker* stond veel uitvoeriger stil bij het nieuwe heidendom. Prof. Van der Schuit wees er in 1933 op dat het hakenkruis een heidens symbool was. 'Dat hierop [de rooms-katholieke omgang met het kruisteken] van protestantsche zijde reactie moest volgen was te voorzien, en toch zien wij liever het teeken van het Christus-kruis dan het teeken van het hakenkruis. Het is bekend dat de Hitler-partij in Duitschland met dweepende vereering opziet tot dit teeken. (...) Dit hakenkruis is niet van christelijke, maar van Buddhistischen oorsprong.' Van der Schuit gaf diverse mogelijke betekenissen weer van het hakenkruissymbool. 'Wanneer de Hitler-partij in dit teeken zijn kracht zoekt dan wordt het reeds door dit embleem duidelijk, dat wij hier eerder een heidensche dan een christelijke actie zullen ontmoeten. (...) Dit zelfde hakenkruis is het symbool van Joden- en Jehova-haat.' Van der Schuit achtte het niet ondenkbaar dat het hakenkruis het merkteken was van het beest uit de Apocalyps.²⁵⁴ De redactie van de hervormde *Waarheidsvriend* nam dit artikel met instemming over.²⁵⁵

Naar aanleiding van het besluit van de christelijke padvinderij in Duitsland om voortaan ook het symbool van het hakenkruis te gebruiken in plaats van het christelijk kruis schreef Van der Schuit het volgende: 'Het is zeker een teeken des tijds, wanneer wij lezen van de Christelijke (?) padvindere in Duitschland, dat deze besloten hebben het hakenkruis als symbool te aanvaarden "daar dit zuiver als een teeken der nationale vernieuwing van Duitschland opgevat moet worden". Hier vindt ge het kenmerk van den Duits-pantheïstischen geest, waar men er steeds op uit is

252. Wiegeraad, *Hugo Visscher*, 291-296.

253. 'Vragen; Van de Kerk III', *De Saambinder*, 28 april 1938.

254. 'Het Hakenkruis', *De Wekker*, 21 april 1933.

255. 'Het Hakenkruis', *De Waarheidsvriend*, 18 mei 1933.

God en wereld, Christus en satan, te vermengen. Heeft de Engelschman meer den nuchteren blik, en vindt ge daarom in Engeland steeds de nuchtere verstandsrichting, kenmerkt zich de Franschman door zijn revolutionaire schreeuw "ni Dieu, ni maître", noch God noch meester. De Duitscher is de gemoedsmensch, aangelegd op pantheïstische mystiek. Het echte pantheïstisch getinte woord van den satan "gij zult als God zijn" is het meest aantrekkelijk voor het Duitsche denken. Het Duitsche denken heeft altijd de wetenschap beheerscht met dezen eigensoortigen inslag om voor allen godsdienst een rationalistischen grondslag te leggen. Zoo nu wil men voor het hakenkruis, symbool van afgodisch nationalisme, ook weer een religieusen grondslag zoeken in het Christuskruis. Is dit ook de teekening van Johannes, wanneer deze ziener spreekt van het beest in de gedaante van het lam? Dat is de zonde der vermenging van christendom en wereld, van Christuskruis en Deutschtum, van geloof en cultuurapothose, van kerk van Christus en de God dezer eeuw.' Bron: 'Christuskruis en hakenkruis', *De Wekker*, 28 juli 1933.

Ds. H. Janssen, de vaste schrijver van de rubriek 'Kerk en Staat' in *De Wekker*, zag in het nationaalsocialistische streven naar een Groot-Duitsland een analogie met het heidense Romeinse Rijk.²⁵⁶ 'De christelijke staat ging onder en de Heidensche staat trad er voor in de plaats. De Heidensche staat, die van den christelijken zoowel in oorsprong als in wezen, wezenlijk onderscheiden is. De Heidensche staat, die de religie en de moraal aan zijn eigen bestaan ondergeschikt maakt en het christendom in zijn midden zoolang kan tolereeren als het zich voegt en ordent naar hetgeen de staat voor zijn eigen bestaan noodig en nuttig oordeelt.'²⁵⁷ Ditzelfde heidense streven ontwaarde Janssen ook bij de Nederlandse NSB. Het feit dat de NSB zichzelf theïstisch noemde was 'zelfmisleiding' die moest resulteren in 'volksmisleiding'. Janssen betoogde dat het godsbegrip van de NSB 'pantheïstisch' was en niet 'theïstisch'.²⁵⁸ De bronnen van de nationaalsocialistische ideologie zag Janssen in de filosofie van de Duitse filosoof Hegel. In de hegeliaanse staatsopvatting, die ook door de NSB aangehangen werd, is de staat god. Janssen signaleerde dat de crisiszorg en verdere overheidsbemoeienis met de samenleving er in had geresulteerd dat de hegeliaanse staatsvisie ook in Nederland was gaan predomineren. 'De staat wordt de Al-Vader. Nog één schrede: en de staat moge dan theoretisch geen God zijn, praktisch wordt hij het wel. Men mag hier te lande nog niet zoo ver gaan, als in Duitschland, waar men sprekende van uit dat zelfde beginsel in Hitler een door God verwekten verlosser verafgoodt en daarmee in de zonde van het heidendom terugvalt, waar het schepsel geëerd wordt boven den Schepper. Maar

256. Zie ook: 'Kerk en staat', *De Wekker*, 19 februari 1937. 'Maar ook dit [de verheerlijking van de leider met goddelijke eer] is een van de consequenties van het N.S. dat het wel een God in den hemel aanvaardt en belijdt, dat deze ons geschapen heeft en ons leidt en richt, maar daarnaast en tegenover plaatst het zijn leider als een God op aarde die met den God in den hemel geen verbinding heeft. Het is modern heidendom, dat den divinus Augustus weer doet herleven en het ontbreekt er maar aan dat de Rijksdag aan Hitler het predicaat "goddelijk" toekent.'

257. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 21 april 1933.

258. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland IV', *De Wekker*, 29 juni 1934.

het Duitse Führer principe wordt door den N.S.B. hier te lande overgenomen, omdat het onafscheidelijk met het N.S. samenhangt.' Janssen typeerde de leider als de 'incarnatie' van de nationaalsocialistische staatsidee.²⁵⁹ Hoewel Janssen in zijn bijdragen keer op keer blij gaf van een diepgevoelde loyaliteit aan Duitsland, wees hij het nieuwe heidendom faliekant af.

Janssen over het moderne heidendom in Duitsland: 'Want niet in Rusland, maar in Deutschland, wordt thans een strijd gestreden, waarvan de uitkomst beslissend zal zijn voor het Christendom in geheel Europa: het is de worsteling tusschen het christendom en het moderne heidendom. Wij schenken hier te lande nog veel te weinig aandacht aan die strijd en wat wij vroeger al eens opgemerkt hebben: wij gelooven, dat het Nat.-Socialisme en het Moderne heidendom onafscheidelijk verband met elkaar houden; ja zoo onafscheidelijk is dit verband, dat wanneer het Nat. Socialisme in ons vaderland inderdaad doorbreken zou, dit tegelijk de doorbraak van dit moderne heidendom zou wezen. Want er is in ons land al veel meer van dit heidendom dan wij vermoeden, alleen het is nog niet georganiseerd, het heeft nog geen ruggesteun in den staat zelf, zooals dit in Deutschland het geval is. Want de Nat. Socialistische staat in Deutschland is zelf reeds een product van dit heidendom en heeft zijn aanhangers en pleitbezorgers in de hoogste regionen. Ik denk hier aan mannen als Rosenberg – Göbels – Goering – Frick – Streicher – en weer anderen. Wel is het momenteel een weinig naar den achtergrond gedrongen, maar zoolang het Nat. Socialisme pretendeert: dat het een nieuwe levens- en wereldbeschouwing is (het zelfde beweert ook het Nat. Socialisme ten onzent) kan het niet anders, of het zal en moet dat Moderne heidendom propagandeeren. Daarom is een man als Baldur von Sirach zoo gevaarlijk, want hij is de leider van de jeugd, die de millioenen in deze moderne heidensche richting leidt. De levens- en wereldbeschouwing van het Nat. Socialisme eischt een nieuwe religie, een nieuwen God, een nieuwen Jezus en een nieuwen mensch. In deze levens- en wereldbeschouwing is de mensch en niet God het voorwerp der aanbidding en vereering. De mensch neemt daarin de plaats van God in. De mensch is geen schepping Gods, maar God is een schepping van de mensch. Het gaat in Deutschland om deze eene vraag, of God God is of de mensch de plaats van God zal innemen en de leiding uit Gods hand in eigen hand zal nemen. Ik heb vroeger gedacht dat het Communisme de anti-christ zou voortbrengen, maar op dit punt is mijn zienswijze totaal gewijzigd en ben ik van meening en deze meening steunt op de Heilige Schrift, dat de vergoddelijking van den mensch in de levens- en wereldbeschouwing van het Nat. Socialisme past.' Bron: 'Indrukken uit Wernigerode IV', *De Wakker*, 9 augustus 1935.

259. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland V', *De Wakker*, 6 juli 1934.

De begrafenis van rijkspresident Paul von Hindenburg in 1934 veroorzaakte veel reuring in de christelijke pers. Bij deze gelegenheid sloot Adolf Hitler zijn lijkrede af met de volgende zinnen: ‘Want als zelfs het laatste spoor van dit leed verstorven zal zijn, zal de naam nog steeds onsterfelijk zijn. Doode veldheer, ga thans in tot het Walhalla.’ De duidelijke verwijzing naar de Germaanse plaats van gelukzaligheid, het Walhalla, opende velen de ogen voor de toenemende invloed van het nieuwe heidendom. Zo schreef prof. Van der Schuit in *De Wekker*: ‘Dat Duitsland al meer den weg van het Heidendom opgaat is mij in de laatste weken op reis duidelijk gebleken. In de pers was het een verheerlijken van Zarathustra en Nietzsche, in de kleding (“ontkleding”) een terugkeer tot de “natuur”, en in de religie een verheerlijken van Wodan. Een man als Adolf Rosenberg [moet Alfred Rosenberg zijn], die de rechterhand van Hitler heet, en wiens werk “Der Mythe der 20. Jahrhunderts” [moet “Der Mythos des 20. Jahrhunderts” zijn] door duizenden met instemming wordt gelezen, krijgt al meer volgelingen en maakt al meer school. Het duidelijkst is dit gebleken bij de begrafenis van den grooten Duitschen Veldmaarschalk-Generaal en Rijkspresident von Hindenburg.’ Van der Schuit betreurde de door Hitler gesproken woorden te meer daar Von Hindenburg tijdens zijn leven blijk had gegeven van een christelijke levensovertuiging. ‘Volgens den evangelischen bisschop Dr Dohrmann was het de wensch van von Hindenburg: “Ik wil geen loftuigen of woorden van roem. Beveelt mij aan in Gods genade. Ik heb niet anders gedaan dan de gaven gebruikt, die God mij gegeven heeft. Roem en eer zijn slechts Gods genade.” Toen ik dat las heb ik mij verblijd om zulk een belijdenis uit den mond van zulk een held, maar daarom te meer mij bedroefd over wat Hindenburgs opvolger, Adolf Hitler heeft gesproken aan ’t graf van dezen doode.’²⁶⁰

In zijn waardering voor Hindenburg stond Van der Schuit niet alleen. In *De Banier* van 2 augustus 1934, die bijna geheel gewijd was aan het overlijden van Von Hindenburg, stonden de volgende koppen: ‘Een leven, dat in trouwe plichtsbetrachting aan Duitsland gewijd was’; ‘Roem en grootheid, eer en aanzien ontroofden hem zijn oprechten eenvoud niet’; ‘Een levensloop met ononderbroken climax’; ‘De dagtaak van den “ouden heer”’; ‘Orde en regelmaat bij alles’; ‘Eenvoud in alles’; ‘Hindenburg’s gemoedelijke humor’; ‘Godsvrucht, arbeid, moed’. Op 3 augustus beschreef ds. Zandt in de rubriek ‘Buitenlandsch Overzicht’ Von Hindenburg als ‘een man met een edel karakter en vele militaire en politieke gaven’ en een dag later werd Von Hindenburgs grote rol in de Grote Oorlog uitvoerig beschreven op de voorpagina. Zelfs het overlijden en de begrafenis van prins Hendrik kregen minder aandacht in *De Banier*. In *De Vaandrager* typeerde ds. Bartlema Von Hindenburg als ‘een der grootsten onder de menschenkinderen’. Bartlema zag in Von Hindenburg een groot maarschalk en een goed en bescheiden christen.²⁶¹

260. ‘Uit de pers’, *De Wekker*, 3 augustus 1934.

261. ‘Naar aanleiding van het verscheiden van Von Hindenburg’, *De Vaandrager*, 22 augustus 1934.

Van der Schuit in *De Wekker* over het moderne heidendom: ‘De geest van Nietzsche vaart door het Duitsche volk. Het land, dat eens stond aan het toppunt der reformatie, dat zulk een groote beteekenis heeft gehad voor de uitbreiding van het Koninkrijk Gods, datzelfde land daalt thans met niets ontziende vaart van zijn hoogte af en dreigt een groot deel van Europa mee te nemen. Het moderne heidendom breekt alom baan, en dat met een intellect, en dat naar een vast systeem, die laten zien, hoe hier de bijlslagen dreunen op de fundamente van onze christelijke belijdenis. (...) Het zaad, door ALFRED [Van der Schuit is waarschijnlijk geweest op zijn feilen] Rosenberg gestrooid, draagt maar al te welig vrucht. Rosenberg, van wien men in Duitschland zegt: “Hitler beveelt, wat Rosenberg wil” schrijft in zijn boek “Der Mythus der 20^e Jahrhunderts” [Duits was waarschijnlijk niet Van der Schuits beste vak] op p. 228 dat in de plaats van Wodan tot ongeluk van Europa Jahwe is gekomen. Onder de prediking van dezen God is de vrije Germaansche mensch geestelijk den verstikingsdood gestorven, totdat er weer een levendwording kwam bij de mystieken der Middeleeuwen. Pas in onzen tijd kan die herlevende mensch weer op zijn voeten staan. Dat is de heerlijke taak van het Nationaal-Socialisme. Wodan moet weer op den troon in de plaats van den God des Bijbels. Een vreeselijke tijd, met een nog vreeselijker menschheid!’ Bron: ‘Wodan’, *De Wekker*, 15 februari 1935.

Prof. Wisse beschreef in zijn geheel eigen stijl het nieuwe heidendom: ‘Weet ge wat heel dit, neen niet Leidsche,²⁶² maar Duitsche hutspotje is? Een oudbakken, opgewarmd potje filosofisch-theosophisch-pantheïstisch allegaartje, saam-gescharreld uit keukenresten van door logica, historie en ware wijsheid al lang veroordeelde en verworpen bespiegelingen; om bij verwerping der Christelijke religie dienst te doen als “nieuwe Religie”. Het zal wel blijken dat, hij die er van eet, bij het ontwaken nog hongerig is.’ Wisse schreef verder over de Übermensch die zelf god is.²⁶³ Hoewel Wisse hier nadrukkelijk afstand nam van ‘Leidse’ filosofische bespiegelingen, heeft hij zelf verklaard schatplichtig te zijn aan prof. Bolland. Naast Bavinck en Kuyper, die een stempel op zijn denken hadden gezet, noemde hij ook Bolland.²⁶⁴ In zijn *Memoires* noemde Wisse Bolland ‘een eigenaardig geleerde (...) van groot en geweldig formaat. Een “Boanerges” op wijsgerig gebied.’ In zijn tijd als predikant te Leiden woonde Wisse slechts enkele huizen bij Bolland vandaan. Op initiatief van Wisse ontstond er contact dat uitgroeide tot een goede relatie. Wisse kreeg zelfs privaattlessen in de filosofie van Bolland.²⁶⁵

262. Waarschijnlijk een verwijzing naar de in Leiden docerende hoogleraren G.J.P.J. Bolland en F.C. Gerretson. Prof. Gerretson probeerde de ‘universeel-fascistische gedachte op historisch Nederlandse grondslag’ uit te werken en hing de Groot-Nederlandse gedachte aan. Gerretson werd gezien als de leidende kracht achter de ‘Nationale Unie’, die zich meer in autoritaire dan fascistische richting ontwikkelde. Gerretson is nooit lid geweest van de NSB. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 248-253; Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 74-79.

263. ‘Nieuwe religie’, *De Wekker*, 3 augustus 1934.

264. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 25.

265. Wisse, *Memoires*, 53-55.

Dit is des te opmerkelijker daar Bolland gezien kan worden als de wegbereider van het Nederlandse fascisme. Bolland wordt door De Jong getypeerd als een ‘rancuneuze, archaische autocraat met duidelijke symptomen van grootheids- en vervolgingswaanzin’. Bolland doceerde de staatsidee van Hegel en wist een groep geestverwante studenten, de bollandisten, om zich heen te verzamelen. Zij zouden zich binnen het Nederlandse fascisme en de NSB verdienen maken.²⁶⁶ De stijl van Wisse leek overigens ook enigszins schatplichtig aan die van Bolland, zij het dat Wisse zich minder ongenueanceerd en kwetsend uitliet dan Bolland.

Ook de Veluwe brieven schrijver [G. te A., prof. J.W. Geels te Apeldoorn] waarschuwde in zijn bijdragen in *De Wekker* voor het Germaanse heidendom, dat zo welig tierde in het land van Luther. Hij gaf blijk van enige kennis van zaken door te wijzen op de neopaganistische invloed van generaal Ludendorff en zijn vrouw. Hij kon niet begrijpen dat er onder christelijke belijders aanhangers van de NSB konden zijn. ‘Naar haar beginsel staat de N.S.B. tegenover de christelijke Kerk. Beiden kunnen zich niet naast elkander verhouden!’²⁶⁷ Collega hoogleraar aan de theologische hogeschool te Apeldoorn L.H. van der Meiden schreef in *Luctor et Emergo*, het blad van de christelijke gereformeerde jongelingsvereniging, een tweetal artikelen over de herkomst en de betekenis van de swastika. Van der Meiden wees op de puur heidense oorsprong van dit symbool. De schrijver liet een hele reeks van mogelijke betekenissen en oorsprongen van dit symbool voorafgaan aan zijn eigen opvatting. Volgens Van der Meiden was de swastika een symbool van de Assyrische aanbidding van het zonnerad en stamde het oorspronkelijk uit Babel, ‘de bron van alle afgoderij’. Onder Semitische volken werd dit symbool niet gevonden en daarom paste het ook zo goed bij de antisemitische agenda van het nationaalsocialisme. ‘Deze swastica is ook het symbool van den herlevenden Wodansdienst onder de Al-Duitsche Nationalisten. Het Nationaal-Socialisme in zijn uiterste consequenties is dus geen positief Christendom, doch een afval van het Christendom. En het Hakenkruis is niet het kruis van Christus, doch een vals kruis. Het is hoogstens een misbruik van het kruisteken.’ Vervolgens ging de schrijver in op het symbool van het christendom, het kruis. ‘De swastica spreekt van den mensch; Golgotha van den Christus; swastica van eigen kracht; het Kruis van Christus’ gebrokenheid.²⁶⁸ De schrijver trok aan het einde van zijn tweede artikel de volgende conclusie: ‘Wij kunnen begrijpen, dat een jonge en sterke jongelingschap gaarne zulke klanken [De Mensch van de toekomstige Duitse eeuw zal de veroverde aarde tot een voetstuk maken voor het monument zijner ziel (Völkischer Beobachter)] hoort, en dat zij deze wilde tonen oneindig liever heeft dan al het gekonkel van de partijen van Weimar. Maar toch – wij veroordeelen dit trotsche idealisme zoo scherp mogelijk. Hier is een moraal aan het woord, die den koningsmensch het recht geeft, zich zelf den wet te stellen.’²⁶⁹

266. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 248-253; Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 74-79.

267. ‘Veluwsche brieven’, *De Wekker*, 9 augustus 1935; ‘Veluwsche brieven’, 30 oktober 1936.

268. ‘De Swastica’, *Luctor et Emergo*, 3 mei 1933.

269. ‘Swastica II’, *Luctor et Emergo*, 31 mei 1933.

In de rubriek ‘Kroniek’ van *Luctor et Emergo* werd in april 1935 aandacht besteed aan de jeugdcatechismus van de heidense grondbeginselen zoals door Busso Lawe uitgegeven onder de titel *A B C van den Germaanschen Heiden*. De schrijver stelde dat dit boek duidelijk maakte, ook voor degenen onder de lezers die hier nog aan twijfelden, wat de huiveringwekkende consequenties zijn van het nationaalsocialisme. De schrijver gaf een uitvoerige samenvatting van de inhoud van het boek.²⁷⁰

Uit de recensie van *A B C van den Germaanschen Heiden* in de ‘Kroniek’ van *Luctor et Emergo*: ‘In zijn voorwoord zegt de auteur: Men beschouwt het woord heiden vaak als een beleediging. Wij niet. Wij beschouwen het als een eeretitel. Wij zijn fier op ons Germaansch geloof in onze hoedanigheid van Nordische heidenen. De catechismus bepaalt zich tot 25 punten; waarvan wij de voornaamste weergeven zoals zij worden samengevat door Busso Lawe. “Wij gelooven, dat God zich aan ons geopenbaard heeft door middel van ons Germaansch bloed en van ons Germaansch geweten. Wij gelooven, dat die openbaring heeft plaats gehad in onze Germaansche woning en in onze Germaansche geschiedenis. Iedereen kan de Godservaring deelen in de werkelijkheid van al het bestaande, doch slechts in zooverre hij deel heeft aan het werkelijke Germaansche heidendom. Wij verwerpen alle geloofspunten die tot heden gegolden hebben; omdat wij gelooven in Duitschland. Ons Heilig land is niet langer Rome of Palestina, maar Duitschland. Zoals wij de Joden en hun invloed verjaagd hebben uit het politieke, economische en juridische leven, zoo nemen wij ook hun invloed uit ons religieuze leven. Een internationale godsdienst kunnen wij niet erkennen. Wij gelooven niet in den Heiligen Geest; wij gelooven in de heiligheid van ras en bloed. De drie groote dingen, die waarde geven aan het leven zijn de strijd, de arbeid en de liefde. Het toekomstige leven aanvaarden wij krachtens een instines[?], niet krachtens een dogma. Er is een Germaansch besef van de eeuwigheid. Christus en Paulus zijn Joden zegt Lawe. Zij zijn dus niet de geschikte leeraren voor het Germaansche, van nature anti-semietische ras. Wanneer wij deze stellingen lezen – zij werden ons medegedeeld door het R.K. dagblad *De Tijd*, van 22 Febr. 1935 – huiveren wij toch wel even. En wanneer wij dan lezen, dat de bekende generaal Ludendorff, aan den vooravond van zijn 70sten verjaardag zich openlijk voor deze leer uitspreekt en van zichzelf verklaart dat hij antichrist is, en wij zien hoe deze man daags daarop bewierookt wordt, dan vraagt men zich af: waar gaat het in Duitschland heen? (...) Wanneer wij deze dingen lezen, en zij moeten gelezen worden, opdat de oogen open zouden gaan voor het gevaar dat ons van het Nat. Socialisme bedreigt, dan moeten wij toch wel tot het besef komen, dat het onze roeping is om dit Nat. Socialisme met alle kracht en met alle geoorloofde middelen te weerstaan. Die zijn land en volk, zijn godsdienst en geestelijke vrijheid liefheeft, kan en mag zich geen oogenblik aan de dwaze illusie overgeven, dat het Nat. Socialisme ons den weg zou kunnen banen naar een beteren tijd. Wanneer ons volk op dien weg zou gaan, zou het zijn nationaliteit op het spel zetten, zijn geschiedenis verloochenen, de worsteling van onze vaderen

270. ‘Kroniek’, *Luctor et Emergo*, 17 april 1935.

veroordeelen, en het komende geslacht in een geestelijke slavernij brengen, waarin het ons, die daaraan meegewerkt hadden, zou veroordeelen. Wij moeten niet van God af, maar naar God terug, niet de Wodan der oude Germanen en het Walhalla, maar de God onzer vaders en de hemel die Jezus Christus voor ons geopend en in bezit genomen heeft, moeten het voorwerp van ons geloof en onze verwachting zijn.' Bron: 'Kroniek', *Luctor et Emergo*, 17 april 1935.

De voorlichting van de christelijke gereformeerde jeugd beperkte zich niet tot de kolommen van *Luctor et Emergo*. In het blad stonden allerlei verenigingsactiviteiten vermeld. Tijdens vergaderingen van de plaatselijke jv's werden tal van onderwerpen ingeleid en besproken. Zo sprak ds. Kremer op 15 februari 1934 te Leeuwarden naar aanleiding van Openbaring 13:11: 'En ik zag een ander beest uit de aarde opkomen, en het had twee hoornen, des Lams *hoornen* gelijk, en het sprak als de draak. (...) In den breede behandelde spr. dit onderwerp, vooral wijzend op een der laatste vormen der valsche profetie, zooals die gezien wordt in het Duitsch Nationaal Socialisme en zijn vertolking vindt bij Alfred Rosenberg, de "profeet" van deze beweging.'²⁷¹

In de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk werd naast *De Waarheidsvriend* het mededelingenblad van de jongelingsvereniging *De Vaandrager* gelezen. Ook in dit blad werd veelvuldig aandacht geschonken aan het nieuwe heidendom. Het onderwerp had ook op de verenigingsavonden de aandacht.²⁷² Op 9 december 1936 stelde de schrijver van de 'Driestarren' dat het nationaalsocialisme ook goede dingen zoals 'uiterlijke orde, rust en betrekkelijke welvaart' bewerkstelligd mag hebben, maar dat het nationaalsocialisme 'als stelsel' 'volkomen heidensch' is en het 'gemunt heeft op den ondergang van het ware Christendom. (...) De levenswortel van het nationaal-socialisme is uit de aarde aardch en die van het Christendom is hemelsch, dus in wezen elkanders tegengestelde. De een verheerlijkt den mensch op het hoogst, de andere de Christus Gods. In Duitschland wordt zooveel mogelijk alle principieele uitingen der Christenen tegengegaan. Waarschuwend stemmen worden gesmoord en geschriften vernietigd.'²⁷³ Ook in *De Waarheidsvriend* werd het moderne heidendom van de nationaalsocialisten beschreven en verworpen. Van Grieken beschreef het natio-

271. 'Verenigingsnieuws', *Luctor et Emergo*, 7 maart 1934.

272. 'Verenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 21 maart 1934. Ring Schieland, vergadering 8 maart 1934 onder voorzitterschap van ds. J.E. Uitman. 'Na voorlezen en goedkeuring der notulen gaf Zweitse Tjeerd Moes, een onderw[er]p. over "Het Nationaal Socialisme" en bracht dit in verband met onzen Germaanschen volksgeest en merkte op, dat in de naaste toekomst de strijd slechts zal gaan tusschen Fascisme en Communisme. Van de gelegenheid tot vragen stellen werd goed gebruik gemaakt. '; 'Verenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 16 mei 1934. Kring Schoonhoven vergadering jv 'Jozef' op 12 april. In aanwezigheid van ds. J.H. Gunning werd door A. Terlouw een onderwerp besproken onder de titel "Germaansch volksleven"; 'Verenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 20 maart 1935. Ring Schoonhoven en omstreken, 1 maart 1935 Lopik, C. Kooiman uit Willige-Langerak sprak over "Modern heidendom" naar aanleiding van het nationaalsocialisme. Volgens het zeer korte verslag volgde er een zeer drukke en leerzame bespreking.

273. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 9 december 1936.

naalsocialisme als een nieuwe 'eenig ware godsdienst, geboren uit bloed, bodem, den nordischen geest en de arische ziel'. Daarbij haalde hij de twaalf artikelen aan van de Deutsche Christenen en Rosenbergs boek *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts*. Verder besteedde hij aandacht aan het antichristelijke denken van generaal Ludendorff.²⁷⁴ Met afschuw werd in 1937 in de rubriek 'Kerk, school, vereniging' beschreven hoe Kerrl, de rijksminister voor kerkelijke aangelegenheden in nazi-Duitsland, ter gelegenheid van het kerstfeest Hitler vereenzelvigde met Christus. Naar analogie van Christus noemde Kerrl Hitler de 'man die is opgestaan en ons leven opnieuw richting en vastigheid gegeven heeft, doordat hij ons weer tot de goddelijke orde terugbracht'. Kerrl was van mening dat het kerstlicht pas echt opging voor hen die beseffen dat God hen geplaatst heeft in de door bloed bepaalde gemeenschap van het eigen volk. Vervolgens werd beschreven hoe Goebbels het kerstevangelie profaneerde door te beweren dat de Duitse kinderen zich in een 'innig dankgebed tot den Führer' hebben gewend op dit moment waarop de kinderen in de geest met hem verenigd zijn. Goebbels sloot zijn toespraak tot het Duitse volk als volgt af: 'Ik begroet u derhalve met de oude kerstboodschap, die juist op dit oogenblik zoo tot ons spreekt: "Eere zij den Heer en vrede den menschen, die van goede wille zijn". Wij allen voor den Führer en het vaderland! Sieg Heil!'²⁷⁵

In de rubriek 'Rondblik buiten de grenzen' werd aandacht besteed aan de ongeloofttheorieën van het echtpaar Ludendorff dat een nieuw heidendom propageerde. Opgemerkt werd dat het niet te hopen was dat generaal Ludendorff een aandeel zou krijgen in de Duitse legerleiding omdat hij de mond vol had van de totale oorlog en de totale staat die op de rassentheorie gebaseerd is.²⁷⁶ Ook Duymaer van Twist besprak het echtpaar Ludendorff. Hij noemde Ludendorff 'de meest principieele en hardnekkige bestrijder van het Christendom'. De boeken die hij samen met zijn vrouw schreef waren 'anti-christelijk' en 'in gemeenheid nauwelijks te overtreffen'. Van Twist meldde dat het door Ludendorff uitgegeven blad geboorteadvertenties bevatte met 'aankondigingen van de geboorte van een Duitschen heiden'.²⁷⁷

In *De Waarheidsvriend* van 12 januari 1939 schreef ene v.d.P. een artikel met als titel 'Menschaanbidding en (Af) godenvereering in oude en nieuwe vormen'. Hierin werd beschreven hoe het nieuwe heidendom een oud ideaal had: het staatshoofd als pontifex maximus (hogepriester). Dit moderne heidendom sprak nog wel over een soort van voorzienigheid, maar zag het staatshoofd als verlosser. 'En de meest verdwaasde laat dan op zijn grafsteen beitelten "ontslapen in Hitler"'. Het artikel betoogde dat iedere staatsvergoding noodzakelijkerwijs zal eindigen in het offeren

274. 'Kerkelijke ronschouw', *De Waarheidsvriend*, 30 mei 1935.

275. 'Kerk, school, vereniging', *De Waarheidsvriend*, 7 januari 1937.

276. 'Rondblik buiten de grenzen', *De Waarheidsvriend*, 8 april 1937.

277. 'Staat en maatschappij', *De Waarheidsvriend*, 15 april 1937. Ter illustratie werd de tekst van een door Ludendorff gepubliceerde briefkaart geciteerd: 'Nicht Katholik, noch Protestant gibt's in Deutschem Land. Nichts gilt uns Bethlehem und Rom, Der Deutsche Wald ist unser Dom. Und frei führt uns aus Not und Nacht Der Gott, der tief in uns erwacht.'

van mensen. 'Elke godsdienst, en zeker die, welke culmineert in de apotheose van den Staat, eischt vroeg of laat menschenoffers.' Er werd op gewezen dat nazi-Duitsland met 'gehuicheld humanisme' het rituele slachten heeft verboden, maar daar voor in de plaats het offeren van mensen stelde. 'Om het even, of men in Rusland of Duitschland is, de dictatoriale Alstaat zal menschenoffers blijven eischen.' De schrijver profeteerde dat na de 'doodmarteling der Joden' iedereen aan de beurt zal komen 'die den modernen Staatsbaäl geen goddelijke eer wil bewijzen'.²⁷⁸

Het dagblad *De Banier* schreef in de jaren dertig meer dan eens over het zogenaamde nieuwe heidendom. Toen in maart 1934 Alfred Rosenberg door Hitler benoemd was tot officiële partijideoloog, werd daar een redactioneel artikel op de voorpagina aan gewijd. De inhoud van Rosenbergs boek *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* werd zeer kritisch besproken en afgewezen. Rosenberg werd gekarakteriseerd als een 'verklaarde vijand van den geopenbaarden Christelijken godsdienst en van de Christelijke zedenleer'.²⁷⁹ De inhoud van de boekenrubriek 'Leestafel' van drie maanden later liet echter een ander geluid horen. Het boekje *Hitler-regiem en religie* van de hand van P. Prins werd daar besproken. 'Overigens is, bij alle goeds wat van dit werkje te zeggen is, ons groote bezwaar dat de titel niet deugt. Het gáát hier niet over het Hitlerregiem en de religie. Het gaat om Alfred Rosenberg en zijn volgelingen, die welhaast Wodan weer gaan aanbidden. Het gaat niet aan den nat.-socialistische leiding te verwijten wat de "intellectueel" R. bedreef'.²⁸⁰ De schrijver van de boekenrubriek maakte, in tegenstelling tot de schrijver van het redactionele commentaar, een onderscheid tussen de nationaal-socialistische leiding en het gedachtegoed van Rosenberg. Verder werd er in *De Banier* onder de kop 'Modern heidendom; Waar gaan we heen?' melding gemaakt van een huwelijksluiting volgens Germaanse riten. De conclusie was: 'Waar men toe komt indien met Gods Woord verwerpt'.²⁸¹

Op de Rijkspartijdag van 1935 legde Adolf Hitler de eerste steen voor het nieuwe partijgebouw dat te Neurenberg verrijzen moest. 'Men zal er acht jaar voor noodig hebben dit geweldige nazipaleis op te trekken. Hitler beweert dat het over duizend jaar nog getuigenis moet geven van de groote daden dezer generatie. (Men leze Genesis 11!) In het fundament van dezen Duitschen Babeltoren heeft men een kistje gemetseld, waarin twee boeken zijn gelegd, n.l. Hitler's "Mein Kampf" en Rosenbergs "De mythe der twintigste eeuw". Dit laatste boek is de leer van het nieuwe heidendom, de verheerlijking van bloed en bodem en is een doorlopende bespotting van den Bijbel. Op dat fundament bouwt Duitschland het paleis van zijn overwinning! Over het manifest van Hitler zelf willen wij niets zeggen. Onze lezers zullen de vijandschap tegen God en Zijn Gebod, daarin duidelijk genoeg bemerken'.²⁸²

278. 'Menschaanbidding en (Af) godenvereering in oude en nieuwe vorm', *De Waarheidsvriend*, 12 januari 1939.

279. 'Nationaal-socialistische opvoeding', *De Banier*, 24 maart 1934.

280. 'Leestafel', *De Banier*, 29 juni 1934.

281. 'Modern heidendom; Waar gaan we heen?', *De Banier*, 14 juli 1934.

282. 'Het partijcongres der Nazi's; Wat te Neurenberg gezegd wordt', *De Banier*, 12 september 1935.

In *De Banier* stelde men dat er tussen Berlijn en Moskou nog slechts een ‘gradueel verschil’ bestond als het ging om de wijze waarop men zich opstelde tegenover ‘de kerke Christi’ en dat deze opstelling Hitler duur zou komen te staan. ‘De regeering van het Derde Rijk wil het nieuwe heidendom dat Rosenberg uitvond propageeren ter verheerlijking van den “eeuwigen Duitschen geest” en den Arischen Hitler-Christus (...).’²⁸³ De scribenten van *De Banier* bleven enigszins ambivalent in hun beoordeling van het nieuwe heidendom. Was dit nieuwe heidendom nu wel of niet de officiële doctrine van nazi-Duitsland? ‘Half-officieel heeft de Deutsche regeering het heidendom van Ludendorff en Rosenberg, de leer van bloed en aarde en rasvergoding, tot de eigenlijke religie van den nieuwen Duitschen mensch verheven.’²⁸⁴

Op het moment dat dit nieuwe heidendom ook in Nederland gesignaleerd werd schreef *De Banier*: ‘Het ziekelijke gedweep met “ras” heeft in Duitschland tot verschrikkelijke consequenties geleid. Jodenvervolging en nieuw Germaansch heidendom zijn er de droeve gevolgen van. Hoe vèr men daar durft gaan in zijn vereering van de oud-Germaansche afgoden en in zijn verachting voor het Christendom, mag bekend geacht worden. Ten onzent is een politieke groep die de Deutsche methoden in alles na-aapt. Thans wordt ook zelfs de voorliefde voor de Germaansche “wereldbeschouwing” overgenomen. In het ietwat wijsgerig getinte nazitijdschrift “Nieuw Nederland” verscheen dezer dagen een opstel, waarin de leer van Christus een “nieuwe cultuur” wordt genoemd tegenover de oude Germaansche. Siegfried, het toonbeeld van Germaansche kracht en trouw, de held van edele inborst en zonnige levensblijheid, moest wijken voor den Christen-god, welke gebukt onder het kruis der slechtheid van het volk, zich offerde voor de wereld. Siegfried stond op de zonnige hoogte van een onverdorven ras. Christus daarentegen stond aan het einde van een op dwaalwegen geraakte beschaving. “Waarom”, zoo vraagt het blad tenslotte, “zou Nederland niet tot een thans rijpende wereldbeschouwing kunnen komen, welke het eigen volkskarakter typeert?” Wat zal die eigen wereldbeschouwing dus moeten zijn? Een godsdienst die “het eigen volkskarakter typeert”, dat wil zeggen: een heidendom naar de behoeften van den modernen rasbewusten mensch. De Siegfried-figuur, de Germaansche heidenheld, als voorbeeld voor een nieuwe wereldbeschouwing, waarin dan misschien óók nog wel een ledige frase herinneren zal aan het “Christendom”. Dit heet dan de “rijpende wereldbeschouwing”, die het begeleidende verschijnsel van het nationaal-socialistisch regiem wil worden. Arm troosteloos.’ Bron: ‘Rijpende wereldbeschouwing’, *De Banier*, 2 juni 1936.

283. ‘Duizenden Deutsche predikanten in huisarrest’, *De Banier*, 18 maart 1935.

284. ‘Buitenland; Duitschland’s Kerk wordt zwaar verdrukt; Een bange tijd aanstaande voor de Belijdenisbeweging’, *De Banier*, 14 augustus 1935.

De persoon van Alfred Rosenberg dook zeer geregeld op in de kolommen van *De Banier*. Op de Rijkspartijdag van 1937 te Neurenberg ontving Rosenberg, in het artikel abusievelijk Rosenberger genoemd, uit handen van Hitler de Duitse nationale prijs voor kunst. 'Deze Rosenberger is berucht uit zijn bestrijding van het Christelijk geloof, waarvan hij ook nu nog een staaltje gaf door op te merken, dat hij voor het Germaansche ras de erfzonde afwees en daarentegen voor dit ras aanspraak maakte op erfadel. Zoo iemand kreeg van Hitler den eereprijs. Wel een bewijs hoe verre Duitschland van het waarachtige Christendom is afgeweken en het heidendom is toegefallen.'²⁸⁵ De bespreking van Rosenbergs *Mythus des zwanzigsten Jahrhunderts* haalde zelfs de voorpagina. Aangezien het stuk is ondertekend met drie sterren, is ds. G.H. Kersten de schrijver van het artikel. Het werk werd gekarakteriseerd als 'satanswerk'. Rosenberg werd in plaats van een volksopvoeder, zijn officiële functie in nazi-Duitsland, een volksverleider genoemd. Het artikel legde uit dat de verering van het bloed in plaats is gekomen van het christendom. Dit denken is in wezen pantheïstisch, daar het de Schepper vereenzelvigd met het geschapene. Rosenberg was een verklaard tegenstander van het Oude Testament, een verhaal van 'souteneurs en veekooplieden'. Ook was Rosenberg tegen de 'vervalscher van het Evangelie', de apostel Paulus. Het christendom poogde van alle Germanen Joden te maken door middel van de Bijbel. Kortom, Rosenberg liet zich op een 'allergodslasterlijkste wijze' uit over de Bijbel. Verder werd gesteld dat de nazi's niets zien in de Jezus van de Bergrede, maar Jezus alleen willen zien als een niet-Jood en als een heldenfiguur. Het artikel stelde dat het nazisme ervan uitgaat dat alleen raszuiverheid de Germaan kan verlossen van deze verjoodsing. Geëindigd werd met de oproep de ogen te openen voor deze 'helsche leeringen' die 'in goddeloosheid voor het Marxisme geenszins onderdoet'.²⁸⁶ De constatering dat het nationaalsocialistische nieuwe heidendom niet onderdeel voor het communisme wat betreft goddeloosheid werd geregeld herhaald.²⁸⁷

Op 2 juli 1938 opende *De Banier* met een beschouwing op de voorpagina naar aanleiding van een publicatie van Karl Barth. 'Ook doet het [de publicatie van Karl Barth] ons zien, dat het nationaal-socialisme zich niet alleen bezighoudt met den materieelen toestand van het volk. Neen, het is een levens- en wereldbeschouwing, waarin voor het Christendom, dat gegrond is op Gods Woord, geen plaats is. Met dat Woord hebben de nationaal-socialistische leiders finaal gebroken. Zij zijn teruggekeerd tot het oude heidendom met zijn Wodandienst.' Verder werd nog vermeld dat de nazi's een heilige berg hebben, de Hessenberg. Op deze berg was ter ere van een heidens midzomerfeest door Julius Streicher, hoofdredacteur van het antisemitische blad *Der Stürmer*, een heidense rite met een heilige brandstapel opgevoerd. 'Ziehier een staaltje van het Duitse nieuwheidendom, dat niet slechts vijandig staat tegenover Rome, maar ook tegenover de Reformatie. Bij al het goede, dat het nationaal-socialisme tot stand gebracht

285. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 10 september 1937.

286. 'De verderfelijke Nat.-Sociale leer van Rosenberg', *De Banier*, 9 december 1937.

287. Zie bijvoorbeeld: 'Nieuw heidendom; De anti-Christ verheerlijkt', *De Banier*, 10 februari 1938.

moge hebben, is dit de groote schaduwzijde. Hierom alleen reeds zal niemand, die de belijdenisgeschriften onzer vaderen wenscht te handhaven, zich ooit met het nat.-Socialisme kunnen vereenigen.²⁸⁸

5.3.4 *Rassenleer en nationalisme*

T.W. van Bennekom merkt op dat de kring waarin de bevindelijke kerkelijke pers functioneerde, gekenmerkt werd door een sterk nationalisme, antisocialisme en vaag racisme.²⁸⁹ Twee van deze kwalificaties verdienen enige nuancering. Met betrekking tot het nationalisme dient opgemerkt te worden dat de bevindelijke leidlieden over het algemeen benadrukten dat verbondenheid aan land, volk en vorstenhuis historisch was gefundeerd. De idee van God, Nederland en Oranje was inderdaad gemeengoed. Toch werd deze verbondenheid niet gefundeerd op de romantische idee als zou het Nederlandse volk in zichzelf beter zijn dan andere volkeren. Men benadrukte sterk Gods wonderlijke leidingen in de historie van het Nederlandse volksbestaan.²⁹⁰ Steeds werd er in de kerkelijke periodieken op gewezen dat vaderlandsliefde natuurlijk en gepast is, maar dat nationalisme een groot kwaad is.²⁹¹ Prof. J.W. Geels noemde het nationalisme 'egoïsme' en 'de saamvatting van allerlei nationale ondeugden: n.l. nationale hoogmoed, nationale zelfgenoegzaamheid, nationale haat, nationale zelfverheerlijking'.²⁹² De eveneens christelijke gereformeerde ds. H. Janssen maakte een duidelijk onderscheid tussen vaderlandsliefde en nationalisme, daar nationalisme andere volkeren uitsluit en vaderlandsliefde niet. Janssen noemde het nationalisme op zichzelf al een 'verwording van vaderlandsliefde'.²⁹³ Een christen kent twee vaderlanden. De verbondenheid aan het Koninkrijk der Nederlanden mag niet naast of in plaats van het Koninkrijk der hemelen komen. Daarom voelt men zich één met alle christenen die de waarheid belijden, ongeacht hun nationaliteit. In die zin was de gereformeerde gezindte opvallend internationaal georiënteerd. De kwalificatie nationalisme is derhalve te zwaar aangezet. Het roept immers associaties op met het in de negentiende eeuw ontstane nationalisme dat gestempeld werd door sociaaldarwinisme en *Realpolitik*. Daarom is het beter te spreken van vaderlandsliefde dan van nationalisme. Dit neemt niet weg dat ook in de bevindelijke pers wel elementen van het negentiende-eeuwse nationalisme gevonden werden. De scribenten waren wat dat betreft kinderen van hun tijd en gaven er soms blijk van beïnvloed te zijn door het nationalistische denken en het idioom dat daarbij hoorde.

288. 'Nationaal-Socialisme en nieuw heidendom', *De Banier*, 2 juli 1938.

289. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 28.

290. Zie bijvoorbeeld: De partijredes van ds. Kersten zoals 'Die zich aangordt' (1929), 'Trouwelooselijk gehandeld' (1931), 'Waar toch de goede weg zij' (1932), 'Gebroken bakken' (1933).

291. Zie bijvoorbeeld: 'Vragenbus', *De Banier*, 8 mei 1937.

292. 'Veluwsche brieven', *De Wekker*, 3 mei 1935.

293. 'Stellingen Nationalisme', *Luctor et Emergo*, 14 juni 1933. 'Bij nationalisme dreigt het gevaar, dat de eigen natie boven de anderen verheven wordt. De andere natiën zijn er dan feitelijk om de eigen natie te dienen. Het nationalisme, dat zelf reeds een verwording van de Vaderlandsliefde is, ontaardt dan zoo licht in chauvinisme en snobisme, waarmede het imperialisme hand aan hand gaat.'

De Waarheidsvriend over vaderlandsliefde: 'Het Nieuwe Testament kent geen vaderlandsliefde, omdat het voor de christelijke gemeente niet was weggelegd in het 'Vaderland' te wonen. Maar naast 'Vreest God, eert de Koning' staat liefde tot het volk en land waar de Heere ons geboren doet worden en doet wonen. Waar God een eigen volkshistorie, cultuur en taal geeft, daar wil de Heere, dat wij Zijn goede gave liefhebben en waarderen. Met eerbied voor andere landen en volkeren gaat bij de christen gepaard liefde tot zijn volk en Vaderland. Hij heeft zijn eigen land om Gods wil lief en om de historie. Maar hij is geen dwaas om eigenzinnig zijn eigen land hemelhoog te verheffen en andere naties met de nek aan te zien.' Bron: 'De Vragenbus', *De Waarheidsvriend*, 11 augustus 1932.

Met het nationalismebegrip hangt ook het vermeende vage racisme samen. Een aantal bijdragen in de kerkelijke pers zou inderdaad te bestempelen kunnen zijn als vaag racistisch of latent antisemitisch. Verschillende voorbeelden daarvan worden verderop beschreven. Ook daarin toonden de bevindelijke prominenten dat zij niet altijd wisten te ontsnappen aan de tijdgeest. Desondanks is de beschuldiging van vaag racisme wat al te boud. Het biologische racisme dat leert dat het ene ras superieur is aan het andere ras werd juist met stelligheid afgewezen. De scribenten veegden de vloer aan met de wetenschappelijke pretenties van de op het sociaaldarwinisme gebaseerde nationaalsocialistische rassenleer.²⁹⁴ Het racisme werd op wetenschappelijke en op principiële gronden verworpen. Benadrukt werd dat het 'ganse menselijke geslacht uit eenen bloede is'²⁹⁵ en dat 'wij leem zijn uit een en denzelfden klomp' en daarom voor God gelijk.²⁹⁶ In een meditatie in *De Waarheidsvriend* werd de houding van de christen ten aanzien van het racisme als volgt samengevat: 'In Christus is noch Jood noch Griek, zegt de Schrift. Maar daarmee verzet de Schrift zich ook heden diametraal tegen het Duitse fascisme, hetwelk de leer van den rassenhaat op de spits drijft, door het oude bondsvolk te haten en het oude Germaansche ras weer te verheerlijken.'²⁹⁷ In de bevindelijke pers werd nadrukkelijk gewaarschuwd tegen theorieën over ras en bloed. Desondanks kwamen angst voor andere volkeren en het centraal stellen van de eigen cultuur en etniciteit onder bevindelijken voor, maar dit was slechts zelden gebaseerd op rassenkundige overwegingen. Derhalve was de houding van de gereformeerde gezindte ten aanzien van andere, vooral niet-Europese, volkeren eerder te karakteriseren als xenofob en etnocentrisch dan als (vaag) racistisch. Duidelijk is in ieder geval dat het geen biologisch racisme betreft. Hetgeen niet

294. 'Het Nationaal-Socialisme II', *De Vaandrager*, 8 maart 1933; 'Semitisme en de West-Europese volken', *Luctor et Emergo*, 15 mei 1935; 'Geestelijke stromingen', *Luctor et Emergo*, 6 oktober 1937; 'Kerk, school, vereeniging', *De Waarheidsvriend*, 1 september 1938.

295. Zie bijvoorbeeld: 'Driestarren', *De Vaandrager*, 14 september 1938; 'Kerk, school, vereeniging', *De Waarheidsvriend*, 1 september 1938.

296. Zie bijvoorbeeld: 'Het anti-semitisme', *De Wekker*, 14 april 1933.

297. 'Meditatie', *De Waarheidsvriend*, 3 juni 1937.

wegneemt dat sommige citaten op eenentwintigste-eeuwers racistisch overkomen.

De nationaalsocialistische rassenleer werd in 1933 onder kritiek gesteld in *De Vaandrager*. Geponeerd werd dat de rassenleer een centrale plaats innam in de nationaalsocialistische opvattingen. Gewezen werd op de inhoud van *Mein Kampf* en het daarin vervatte streven naar een Germaanse staat van de Duitse natie. De schrijver introduceerde de begrippen Ariër en Übermensch en stelde dat de nazirassentheorie alleen oog heeft voor de culturele scheppingen van het noordse ras. Daarna volgde een etnologische weerlegging van de rassentheorie. Afstamming blijkt heel moeilijk te bepalen en hangt van allerlei (historische) elementen af. 'Dit is slechts een wetenschappelijke weerlegging van Hitlers "übermenschlichen Ariër", doch hoe denkt God over deze Koningsmensch?' Een aantal Bijbelgedeelten uit Job werd aangehaald. 'Op grond van Gods openbaringen in de Schrift verwerpen wij daarom Hitlers beschouwing over den cultuurscheppenden Koningsmensch, den Ariër.'²⁹⁸

In 1933 meldde *De Banier* dat men in Duitsland 'een sterk geslacht wil kweken door onvruchtbaarmaking van zekere personen'. Dit werd gekwalificeerd als 'waanwijsheid waarmee de hoogmoedige kracht-mensch onzer dagen optreedt'.²⁹⁹ In het redactionele commentaar van 5 oktober 1933 wordt nog nadrukkelijker afstand genomen van de sterilisatiewet. De schrijver was van mening dat er veel goeds van het Duitse nationaalsocialisme te zeggen viel, zoals de bestrijding van het communisme, maar dat de sterilisatiewet lijnrecht indruist tegen het Woord van God. De commentator merkte op dat de staat boven Gods Woord wordt gesteld in Duitsland en dat het resultaat een systeem was dat gekenmerkt werd door dwang. Die dwang uitte zich bijvoorbeeld in het feit dat de staat nu ook meende zeggenschap te kunnen hebben over het lichaam van de onderdanen om zo het ras te verbeteren. De commentator kwam tot de conclusie dat dit een nieuwe stap was in de richting van het heidendom. De vrees die sprak uit het redactionele commentaar was profetisch: 'Bovendien dreigt het gevaar, dat men nog verder zal gaan. Dat men er niet voor terug zal deinzen om in het belang van het ras, allen die "niet-arisch" zijn, onvruchtbaar te maken en nog een stap verder om allen, die voor de maatschappij een ballast zijn, af te maken.'³⁰⁰ Vijf jaar later werd de nationaalsocialistische preoccupatie met het ras een 'ware afgoderij' genoemd. De commentator benadrukte het volstrekt antichristelijke karakter van de rassenleer en stelde dat deze theorie leidt tot de 'verdierlijking' van de mens.³⁰¹

Al in 1928 had prof. Wisse tegen de lichaamscultus gewaarschuwd in een tijdrede. Hij gaf daarin een mooi tijdsbeeld. Wisse stelde dat ertoentertijd alleen maar aandacht was voor het *diesseitig* en niet voor het *jenseitig*. Het *diesseitige* werd vooral beheerst voor de bovenmatige aandacht voor de sportende mens. 'Er is geen ander leven dan het leven thans, hier; en dat leven is enkel stof en lichaam, zonder

298. 'Het Nationaal-Socialisme II', *De Vaandrager*, 8 maart 1933.

299. 'Buitenland; In eigen kracht; Het nieuwe Deutschland wil een sterk geslacht kweken door onvruchtbaarmaking van zekere personen', *De Banier*, 26 juli 1933.

300. 'De Sterilisatie-wet', *De Banier*, 5 oktober 1933.

301. 'De consequentie der rassenleer', *De Banier*, 6 oktober 1938.

ziel en zonder geest; ik ben wat ik eet, en de eigenlijke volle mens is de bokser of de voetballer. Kortom de athleet, de Olympiade-reus: dat is de ware volle mens.' Wisse vreesde dat de sport en de lichaamscultus de godsdienst zouden gaan vervangen. 'De internationale cultus van de moderne lichaamsreligie; de cultus van den athleet, van den Übermensch der 20^e eeuw. De Pinksterdag des vleesches, in verloochening van ziel en geest.'³⁰²

De commentator van *De Vaandrager* vroeg in 1933 aandacht voor de rassenleer van de nationaalsocialisten. De rassenleer werd gezien als een nieuw politiek element, maar tevens ook als een centraal element in de nationaalsocialistische ideologie. De schrijver wees op het volstrekt onwetenschappelijke en onchristelijke van de rassenleer.³⁰³ Met instemming citeerde de redactie van *De Vaandrager* een artikel uit het blad *De Nederlander* dat ertoe opriep het nationaalsocialisme op grond van het christelijk geloof te verwerpen. Van de nationaalsocialistische rassenleer werd geen spaan heel gelaten. 'Alsof een appèl op het rasseninstinct zedelijke waarden zou kunnen scheppen en versterken! Het rassengeloof is puur materialisme van de ergste soort. Het vertrouwt op het bloed van den mensch in plaats van op den Geest van God. Niet door een betere teeltregeling, maar alleen door innerlijke bekeering kan de mensch zedelijk vooruitkomen. Nationaalsocialistische dwalingen als deze kunnen door ons niet genoeg worden bestreden. Laten wij dit dan doen met alle overtuigingskracht, welke alleen het geloof in God kan schenken.'³⁰⁴

In *Luctor et Emergo* werd eveneens gewezen op het antichristelijke denken dat de basis vormt van de rassenleer van de nazi's. Ds. W. Kremer benadrukte sterk het onwetenschappelijke en het onchristelijke van de rassentheorie.³⁰⁵ Dat deed de Apeldoornse prof. Van der Meiden ook.³⁰⁶ Ds. H. Janssen merkte in *Luctor et Emergo* op dat de staat in het fascisme het doel is, terwijl in het nationaalsocialisme de staat slechts middel is om het doel, het behoud van het Duitse volk, te waarborgen. Hij vatte Hitlers boodschap als volgt samen: 'De Duitse staat is verdorven, maar het Duitse volk heeft toekomst. Als het maar zuiver bewaard wordt. Want raszuiverheid is voorwaarde voor zedelijke kracht. "Wij nationaalsocialisten gronden ons streven in de reine waarden van het Duitse bloed." Dit bloed, als drager van het Duitse wezen, geeft ons zekerheid, wil tot leven en kracht tot de daad. In dezen stroom van het bloed, dat wakker en zichzelf bewust is geworden, hebben wij de ankers laten vallen, hebben wij nieuwen grond gevonden.'" (*Völkische Beobachter*)³⁰⁷ In mei 1933 citeerde de schrijver van het artikel 'Swastica II' in *Luctor et Emergo* gedeelten uit *Mein Kampf* van Adolf Hitler en uit *Die Sünde wider das Blut* van Arthur Dinther om de rassenleer te beschrijven.

302. Wisse, *Van Golgotba naar de Olympiade*, passim.

303. 'Het Nationaal-Socialisme II', *De Vaandrager*, 8 maart 1933.

304. 'Uit de pers', *De Vaandrager*, 18 april 1934.

305. 'Geestelijke stromingen: De Joden IIIb', *Luctor et Emergo*, 17 november 1937.

306. 'De Swastica', *Luctor et Emergo*, 3 mei 1933. En: 'Semitisme en de West-Europeesche volken', *Luctor et Emergo*, 15 mei 1935.

307. 'Adolf Hitler III', *Luctor et Emergo*, 17 maart 1932.

De conclusie die hieruit getrokken werd was helder: 'Hier is een moraal aan het woord, die den koningmensch het recht geeft, zich zelf den wet te stellen. Hier horen wij de woorden van Nietzsche weer, die het Blonde Beest verheerlijkt uit het heidensche verleden der Germanen, en den Uebermensch verwachtte in een nieuwe Germaansche toekomst. Hier is geen welwillende neutraliteit tegenover het Christendom, maar hier wordt een anti-christelijke geest openbaar. (...) Nooit geen teeken van swastica op des christens borst!'³⁰⁸ De redactie van *De Waarheidsvriend* sloot zich hierbij aan. 'Nu komen de Hitlerianen, die den mond vol hebben over christendom en godsdienst op zéér onchristelijke wijze rassenhaat preken.'³⁰⁹

Toch was er ook enige ambivalentie in de kerkelijke pers te bespeuren ten aanzien van de nationaalsocialistische rassentheorie en het sociaaldarwinisme. De rassentheorie werd enerzijds beslist afgewezen op ethisch-religieuze en wetenschappelijke gronden. Anderzijds ontkwam men zelf ook niet aan een bepaalde appreciatie van het Germaanse ras. Zo werd in 1932 in *Luctor et Emergo* het Germaanse ras een grootse toekomst voorspeld. 'Het Germaansche ras heeft beslist nog een toekomst en zijn kracht is, dat het zelf in de toekomst gelooft. Het gelooft in zijn roeping.' Het door Adolf Hitler wakker geroepen nationale zelfbewustzijn van het Duitse volk werd beschreven als een drijvende kracht van de nationale wederopstanding in Duitsland. Het Duitse volk werd geschilderd als een volk dat grote dingen heeft gerealiseerd en nog realiseren zal. De schrijver stelde dat een Groot-Nederlandse gedachte ons wel dwaasheid mag lijken, maar dat eenzelfde beweging in Duitsland een politieke realiteit is waar men mee te rekenen heeft.³¹⁰

Ds. H. Janssen behandelde in hetzelfde blad een aantal stellingen met betrekking tot het nationalisme. Ten aanzien van de rassentheorie merkte hij het volgende op: 'Het blanke ras heeft meer dan 2000 jaar hierin [waarin wordt uit de voorgaande tekst niet geheel duidelijk] de leiding gehad en het is nog aan geen ander ras gelukt ons uit deze bevoorrechte positie te verdringen. Maar gevolg van deze positie is geweest, dat de ontwikkeling en de vooruitgang, zoowel op wetenschappelijk als cultureel gebied, nergens zoo groot was als juist bij ons. Het blanke ras heeft een bijzonderen aanleg om te organiseeren en zoo ontwikkelde zich in Europa een geordend staatwezen, zooals nergens gevonden werd.' Ook wilde Janssen niet weten van schamperen op gevoelens van vaderlandsliefde. 'Vaderlandsliefde is niet iets minderwaardigs, maar zij is een van de edelste uitingen van een volk en indien er wat meer van deze liefde en wat minder nationalisme was, zou het er in de wereld niet uitzien, zooals het er thans uitziet.'³¹¹ De eveneens christelijke gereformeerde prof. Van der Meiden ontkwam evenmin aan een ethnocentrische houding. Hij schreef een artikel naar aanleiding van de Amerikaanse film *Green Pastures*. Hij oordeelde dat het een profane film betrof. De Afro-Amerikanen in deze film, die door hem 'primitieve Christen-negers uit Amerika' werden genoemd, hadden

308. 'Swastica II', *Luctor et Emergo*, 31 mei 1933.

309. 'Kerk, school, vereniging', *De Waarheidsvriend*, 30 maart 1933.

310. 'Adolf Hitler IV', *Luctor et Emergo*, 14 april 1932.

311. 'Stellingen over het Nationalisme', *Luctor et Emergo*, 3 mei 1933.

volgens Van der Meiden ‘kinderlijk eenvoudige geloofsvoorstellingen’. Hij zag deze film als een nieuw bewijs dat de ‘neger-“cultuur” – let op de aanhalings-tokens! – verheerlijkt werd. ‘Na hun Jazz nu hun “geloofsvoorstellingen”!’³¹² Ds. Janssen merkte in een artikel in *De Wekker* zijdelings op dat het voor iedereen wel duidelijk was dat de muziek van heidense volken ‘op een zeer laag peil staat’.³¹³

5.3.5 Antisemitisme

Reeds in 1921 nam de schrijver van de rubriek ‘Uit het kerkelijk leven’ in *De Waarheidsvriend* antisemitische tendensen waar in Duitsland. Hij beschreef vol afschuw de onwetenschappelijkheid van het boek *Die Große Täuschung* van Friedrich Delitzsch, die als een Jodenhater van het ergste soort werd gekwalificeerd.³¹⁴ Ruim een decennium later verwierp men nog steeds het antisemitisme, maar was men ook kritisch ten aanzien van het optreden van de Joden. ‘De oorzaken van Jodenhaat worden veelal gezocht in afkeer van het ras, en omdat men verstoord is over het zich menigmaal schuldig maken aan woeker en afpersing. Het groot kapitaal is dikwijls door hen op minder edele wijze verkregen en het sjacherende, bedriegende volk, dat weinig deelneemt aan productieven arbeid maar het veelal zoekt in den handel, staat tegen. Ook dat vele Joden in het bolsjewisme, communisme en socialisme niet zelden een groote en verderfelijke rol spelen, wekt wrevel. Maar een rassenhaat bot te vieren kan en mag onder christennaam zeker niet geschieden en allerm minst worden goedgekeurd.’³¹⁵ Met instemming werd enkele weken later in dezelfde rubriek prof. dr. H.H. Kuyper geciteerd. De Joden mochten dan over het algemeen goede vaderlanders zijn, ze bleven ‘een eigen natie’. ‘En wanneer dit min of meer exotische element een zoo belangrijke plaats innemen gaat in de pers, bij de rechtbanken en onder de advocaten, in de handelswereld en bij de groote warenhuizen, dan is dat op zich zelf wel te begrijpen, dat bij een zoo sterke nationalistische beweging als thans in Duitschland overheerscht, men aan dien invloed paal en perk wil stellen om het Germaansche karakter van den Staat zuiver te houden. (...) We zeggen dat niet om dit antisemitisme, dat in Duitschland thans zich gelden doet, te verdedigen, maar wel om tot een bezadigd oordeel te vermanen.’³¹⁶ Ter geruststelling zij opgemerkt dat antisemitisme en calvinisme onverenigbaar waren, blijkens – opnieuw – dezelfde rubriek in februari 1934. Juist in landen die enigermate door het calvinisme gestempeld waren, heeft het antisemitisme nooit een grote aanhang gehad. Nederland, Engeland en Zwitserland werden als bewijzen opgevoerd. Overigens werd er ook gewezen op het feit dat het op rassenleer gebaseerde antisemitisme niet van Duitse, maar van Franse oorsprong is en zijn geestelijke vaders heeft in Gobineau en Renan.³¹⁷ De

312. ‘Driestarren’, *Luctor et Emergo*, 12 januari 1938.

313. ‘Het Nationaal Socialisme in Nederland IX’, *De Wekker*, 17 augustus 1934.

314. ‘Uit het kerkelijk leven’, *De Waarheidsvriend*, 27 mei 1921.

315. ‘Kerk, school, vereeniging’, *De Waarheidsvriend*, 30 maart 1933.

316. ‘Kerk, school, vereeniging’, *De Waarheidsvriend*, 20 april 1933.

317. *Ibidem*, 1 februari 1934.

nationaalsocialistische ‘opperbisschop’ Alfred Rosenberg werd verweten met een ‘hardnekkige vijandschap’ tegen het christendom te woeden. Zijn dweperij met ras en bloed werd gekenschetst als een ‘heidensche verheerlijking van het Germaansche ras’. ‘Heidensch is zijn verheerlijking van het Germaansche ras, waarin hij den maatstaf aller dingen, ook van de eeuwige dingen, ziet.’³¹⁸

De Apeldoornse hoogleraar Van der Schuit wees in 1933 op de geestelijke dimensie van het antisemitisme. Hij zag het antisemitisme als een miskennis van de notie dat ‘wij leem zijn uit een en denzelfden klomp’. Van der Schuit betoogde dat in Gods oog alle mensen(-rassen) gelijk zijn en dat christenen veel, ja zelfs alles te danken hebben aan het Joodse volk, daar ‘de zaligheid is uit de Joden’. Van der Schuit zag het antisemitisme als een botsing van religieuze waarden.³¹⁹ Zijn collega J.W. Geels benadrukte eveneens de geestelijke kant van deze zaak. Hij zag de oplossing van het Joodse probleem niet zozeer in de politiek als wel in het handelen van God met Zijn oude bondsvolk.³²⁰

Aanvankelijk nam de kroniekschrijver in *De Vaandrager* een afwachtende houding aan ten aanzien van het nationaalsocialistische antisemitisme. Reeds in 1933 meldde hij tal van anti-Joodse maatregelen. Desondanks riep hij op ‘eens af te wachten’. Uit zijn bijdragen blijkt dat Broeren weleens een nummer van de nationaalsocialistische krant *Völkischer Beobachter* las.³²¹ Al snel kwam hij tot de conclusie dat afwachten niet zo veel zin had, daar er geen positief nieuws te melden viel. Hij realiseerde zich dat in Duitsland alleen de Hitler-welgevallige pers mocht publiceren en dat daardoor een vertekend beeld van de werkelijkheid ontstond. Bovendien begreep hij de volledige portee van de nationaalsocialistische retoriek niet daar hij, zoals hij zelf schreef, ‘het begripsvermogen van een nat.-socialist’ mist. Vooral minister van Propaganda Goebbels moest het ontgelden. ‘Wanneer we zeggen, dat deze woorden opgeschroefd en aanmatigend zijn, dan is ons oordeel niet te hard en ongemotiveerd. Overleg en bedachtzaamheid ontbreken er ten eenenmale aan en de beteekenis van Goebbels’ uitlatingen kunnen we dikwijls niet vatten.’ Met betrekking tot de vervolging van de Joden in Duitsland stelde de kroniekschrijver dat we zulke acties ‘ten scherpste afkeuren’ moeten. Aanvankelijk kon hij de opstelling tegenover de communisten en sociaaldemocraten billijken, maar de Jodenvervolging ging te ver.³²² In mei 1934 herhaalde hij zijn bezorgdheid met betrekking tot het Duitse Jodendom. Het was winter voor hen en hij sprak de vrees uit dat het voor hen in Duitsland niet snel weer zomer zou worden. De kroniekschrijver vreesde, gezien de gevaarlijke manier van propaganda bedrijven, spontane pogroms in Duitsland. ‘Deutschland zet zijn laatste restje internationaal aanzien op het spel. Zeker, de nazi’s hebben orde gesticht, waar dat nodig was, weleens wat hardhandig, maar dat kan tenslotte nog vergeven worden, doch hun

318. ‘Uit de pers’, *De Waarheidsvriend*, 3 mei 1934.

319. ‘Het anti-semitisme’, *De Wekker*, 14 april 1933.

320. ‘Het probleem van het Jodendom I’, *De Wekker*, 20 augustus 1937.

321. ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 12 april 1933; *Ibidem*, 19 april 1933.

322. *Ibidem*, 19 april 1933.

bloeddorstige haat tegen de Joden vindt overal scherpe afkeuring.³²³ Wel moest hij de nationaalsocialisten nageven dat het niet geheel ten onrechte was dat zij Jodendom en marxisme vereenzelvigden.³²⁴

De Banier over anti-Joodse maatregelen in Duitsland: ‘Tenslotte de actie tegen de Israëlieten. Hiervan is in het openbaar, inzonderheid in het Rijnland, waarop deze reisindrukken speciaal betrekking hebben, weinig te merken. Een enkele maal ziet men een reclamebord, waar men leuzen aantreft inzake raszuiverheid, maar men kan niet zeggen dat van anti-semietische actie in het openbaar veel te merken is. Wat er verder op dit gebied gebeurt zou weer een nadere beschouwing eischen. Wij komen op grond van dit alles tot de conclusie, dat een algemeene afkeuring even onjuist is als een algemeene bewondering van hetgeen in Duitschland is geschied en nog steeds geschiedt. Zooals met alle nieuwe bewegingen het geval is, zijn ook hier excessen voorgekomen. Het laat zich echter aanzien, dat men deze langzamerhand overwint en dat men tegelegenertijd een goed oordeel zal kunnen vormen over de waarde van de nieuwe Duitse beweging.’ Bron: ‘Reisindrukken uit Duitschland’, *De Banier*, 12 mei 1934.

In de rubriek ‘Vragenbus’ in *De Waarheidsvriend* werd op 22 augustus 1935 de vraag gesteld waarom men in Duitsland zo tegen de Joden was en of dat goed te keuren was. Het antwoord begint met de constatering dat ‘de rasidee (...) het grondprincipe geworden [is] in Duitschland’. ‘Op den Duitschen bodem mag maar één ras wonen. De Duitschers hebben daarbij uitgevonden, dat ze van het Arische ras zijn; en alle niet-Ariërs moeten buiten de staatsgemeenschap gestoten worden, die mogen geen burgerrechten hebben en moeten verbannen worden.’ De schrijver betwijfelde of allen die tot het Duitse volk behoren wel van hetzelfde ras zijn. Hij stelde dat de nazi’s het toelaten van Joden in Duitsland zien als schending van het Duitse bloed en ontwijding van de Duitse bodem. Halverwege het uitvoerige antwoord stelde de schrijver de retorische vraag ‘Waarom zou een Jood geen Nederlander, geen Duitscher, geen Belg kunnen zijn?’ Toch was de schrijver niet kritiekloos ten aanzien van de Joden en hun gedragingen. Hij was van mening dat de Joden in Duitsland zeer talrijk geworden waren. Feitelijk was deze bewering onjuist. De Joodse bevolkingsgroep maakte nog geen procent uit van de Duitse bevolking. De Joden hadden zich als ‘slimmelingen’ in alle kringen ingewerkt ‘waarbij de markt, het geld, de handel, de pers, de rechtbank enz. enz. bijna geheel en uitsluitend in de handen van de Joden waren’. De ‘slimme en overtalrijke Joden’ waren bovendien ‘allerminst vreemd (...) aan het socialisme, het anarchisme en het bolsjewisme’. De conclusie bleef echter dat de rassentheorie van de leiders van nazi-Duitsland geenszins valt goed te keuren. ‘Echter hebben

323. Ibidem, 30 mei 1934.

324. Ibidem, 2 december 1936.

de Joden te bedenken, dat hun niet alles geoorloofd is en dat zij geen recht hebben het volksleven te beheerschen en de regeering des lands ondersteboven te werpen. De Joden mogen niet al te brutaal optreden, zoodat het alle perken te buiten gaat. 't Eene moet even zoo goed gezegd worden als het andere.' Met dit laatste doelde de schrijver waarschijnlijk op het afkeuren van het antisemitisme enerzijds en het veroordelen van de te grote Joodse invloed anderzijds.³²⁵

In augustus 1936 deed *De Waarheidsvriend* verslag van een lezing over 'Het Jodenprobleem in onzen tijd' door ds. Jac. van Nes uit Den Haag gehouden te Arnhem voor de Nederlandse Christelijke Vrouwenbond. Van Nes kwam onomwonden tot de conclusie dat christenen de 'rassentheorie absoluut verwerpen en afwijzen' moeten. 'In Christus is geen man of vrouw, noch Jood of Griek. Voor Hem zijn alle menschen gelijk.' Verder bekritiseerde hij de opvatting dat Jezus en Zijn discipelen Germanen geweest zouden zijn.³²⁶ Ds. J. Rottenberg kwam tot een soortgelijke slotsom. 'Trouwens, al de geleerde en ongeleerde, de gemoedelijke en vijandige bespiegelingen omtrent ras – men vergeve mij de uitdrukking – zijn nonsens.' 'Joden en niet-Joden zijn uit één bloed. Het menschdom is één geslacht.' Rottenberg velde als oordeel dat de rassenleer niet alleen onchristelijk, maar ook onwetenschappelijk is. Hij zag het Jodenprobleem als een godsdienstig en niet als een raciaal probleem. Rottenberg beschouwde alles wat het Joodse volk overkwam als noodzakelijke gebeurtenissen om tot een 'nationale wedergeboorte' van dit 'wondervolk' te komen.³²⁷

In het christelijke gereformeerde jongelingsblad *Luctor et Emergo* waarschuwde ds. W. Kremer in een artikelenreeks van vier afleveringen nadrukkelijk tegen antisemitische sentimenten: 'Wat wij nimmer mogen doen is voet geven aan de gedachte dat de Jood, als Jood, minderwaardig zou zijn. Zeer sterk is dat gedaan en in het Duitschland van heden is het mode. Chamberlain [wijsgeer en theoloog, van geboorte Engelse germanofiel, dus niet de Engelse politicus], de geestelijk vader van de moderne Jodenhetze, heeft gezegd: "Hun bestaan is zonde, en een misdaad tegen de heilige wetten des levens." En de huidige minister Goebbels sprak zijn waardeering van den Jood op deze wijze uit: Zeker, de Jood is ook een menschelijk wezen. Nooit heeft iemand van ons daaraan getwijfeld. Maar de vloot is ook een dier, alleen geen aangenaam. Daar de vloot geen aangenaam dier is, gevoelen wij geen enkele plicht tegenover ons zelf en ons geweten om het te bewaken en te beschermen en ze te laten tieren, zoodat zij ons kunnen bijten en kwellen, maar wij moeten ze onschadelijk maken. Zoo staat het ook met de Joden. Men heeft deze haat tegen den Jood nu een wetenschappelijke fundeering trachten te geven in het z.g.n. "rassenprobleem". In deze rassen-theorie deelt men de menschheid in in enkele rassen, waarbij dan b.v. het Arische en het Semitische tegenover elkaar komen te staan. Het Arische is dan

325. 'Vragenbus', *De Waarheidsvriend*, 22 augustus 1935.

326. 'Wat de pers te lezen geeft', *De Waarheidsvriend*, 13 augustus 1936.

327. 'Kerk, school, vereeniging', *De Waarheidsvriend*, 1 september 1938.

het meerwaardige, het Semitische het minderwaardige. De Jood als behorend tot het laatste is daarom te verachten en moet uitgezuiverd uit het Arische ras. Het staat intusschen met heel deze rassentheorie, naar kenners verzekeren, nog zeer wankel. Het is n.l. nog lang niet uitgemaakt wat het kenmerkende der verschillende rassen is. Er zijn dan ook geleerden, o.a. Prof. Huizinga, de schrijver van : "In de schaduwen van morgen", die protest aantekenen tegen de wijze, waarop tot het opbouwen van de Jodenhaat, de wetenschap misbruikt wordt. Er zijn voor deze haat dan ook andere gronden dan wetenschappelijke.' Bron: 'Geestelijke stroomingen: De Joden II', *Luctor et Emergo*, 6 oktober 1937.

De reactie op de Kristallnacht was in *De Waarheidsvriend* scherp. Er werd gewaagd van een 'Germaansche heldendaad' waarmee de 'beschaafde Ariërs' 'de gewetenlooze Joodsche klik, volgens het hooge Duitsche recht gestraft' hebben. De schrijver was er duidelijk over; de plannen waren allang klaar voordat er een geschikte aanleiding gevonden was om deze 'helsche machine' in werking te zetten. 'Hij [de moordenaar van Vom Rath] bespaarde de machthebbers de moeite om een openlijke terreurdaad, als de Rijksdagbrand, in scène te zetten, en heeft zoo, ten genoegen van alle Goebbels, de rol van Marinus van der Lubbe vervuld.' De schrijver veronderstelde dat toch wel niemand zo naïef zou zijn om te geloven dat de Kristallnacht een spontane uitbarsting van volkswoede geweest is. Daar achtte hij de meeste Duitsers te fatsoenlijk voor. In dit verband merkte hij op dat er voor gevallen als dhr. Goebbels, die stevast contrair de werkelijkheid verklaringen geeft, onder psychiaters een speciale vakterm gebezigd wordt. Hij liet overigens na die vakterm te noemen. Verder bekritiseerde de schrijver de strafmaatregelen waarmee de Joden gestraft werden voor een vergrijp waarvan zij zelf het slachtoffer zijn geworden.³²⁸

De kroniekschrijver van *De Vaandrager* zag de moord op Vom Rath eveneens niet als oorzaak, maar als aanleiding tot de Kristallnacht. Toch betekende dit wat hem betreft niet dat de grenzen geopend dienden te worden voor voortvluchtige Joden. Ons land had zo zijn eigen werkloosheidsproblemen en kon niet ongelimiteerd Joden toelaten. In dezen steunde hij de politiek van het kabinet-Colijn. Bovendien vreesde de kroniekschrijver dat de Joden, die 'de singuliere gave [hebben] om er zich bovenop te werken', 'weleens een ongewenschte macht zouden kunnen krijgen'. Hij riep daarbij in herinnering hoe 'in Rusland onder aanvoering van voor een groot deel Joodsche revolutionairen een slachting onder Christenen gehouden is, waarbij die onder de Romeinsche keizers in het niet verzinken'.³²⁹

In mei 1938 waarschuwde *De Banier* voor een al te grote instroom van Joodse vluchtelingen vanuit Duitsland en werden Joodse socialisten verantwoordelijk gehouden voor de verslechterde verhoudingen tussen het Koninkrijk der Neder-

328. 'Rondblik buiten de grenzen', *De Waarheidsvriend*, 17 november 1938.

329. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 14 december 1938.

landen en nazi-Duitsland. 'Het Nederlandsche volk heeft er geen behoefte aan, dat op zijn vaderlandschen bodem een Joodsch-rood journalistendom de persvrijheid misbruikt om te ageeren tegen den staatsvorm en de regeerders van een bevriend nabuurland.' De Nederlandse gastvrijheid kende wat *De Banier* betreft wel grenzen. 'Wij kennen hier gelukkig geen officieel anti-semitisme, wij zijn een gastvrij volk. De Joden zullen goed doen van die gastvrijheid geen misbruik te maken door onze persvrijheid te gebruiken voor een emigrantenhetze. Onze Nederlandsche boter is verdrongen door de margarine van een Joodsch concern en wij hebben het geslikt, maar onze Staatsveiligheid te laten verdringen door rassenbelangen van een kleine Joodsche minderheid, dáárvoor hebben de heeren Polak en Kleerkoper ons nog niet genoeg "Marxistisch-bewust" gemaakt!'³³⁰

In reactie op het hierboven geciteerde artikel schreef dr. Henri Polak in *De Arbeiderspers* een artikel dat getuigde van 'echt-Joodsche vrijmoedigheid'. Zo was te lezen in *De Banier* van 21 mei 1938. De Banierschrijver verwierp met kracht de door Polak geuite beschuldiging van antisemitisme en concludeerde: 'Men behoeft waarlijk geen bewondering te hebben voor wat de eeuwen door tegen de Joden geschreven is (van Tacitus en Seneca via Erasmus, Kant, Schopenhauer en andere denkers tot Adolf Hitler) om toch de werkelijkheid te zien en die werkelijkheid is deze: dat voor de Joden in alle landen waar zij gastvrijheid en burgerrechten verkregen tóch de rassengemeenschap-over-alle-grenzen-heen praedomineert over hun verbondenheid met het volk temidden waarvan zij leven. Zijn die Joden daarenboven nog aanhangers van de door hun rasgenoot Karl Marx gegrondveste roode internationale, dan wordt hun activiteit in bepaalde omstandigheden gevaarlijk voor de belangen van het volk, welks gasten zij zijn. Zóó is de werkelijkheid en wij hebben geen enkele reden om die werkelijkheid niet nuchter onder oogen te zien.'³³¹

De angst voor de communistische en socialistische sympathieën van veel Joden bracht ds. G.H. Kersten, als leider van de SGP, ertoe om in de Tweede Kamer te waarschuwen tegen het al te ruimhartig toelaten van Joodse vluchtelingen uit Duitsland. Bovendien moesten politici hun beleid niet laten bepalen door de alarmerende berichten in de dagbladen over de situatie van de Joden in Duitsland. Kersten was van mening dat die 'gruwelberichten' sterk overdreven waren. 'Nu dat is vooral te verstaan als Joden die kranten redigeeren.' Enerzijds zag Kersten de Joden als 'beminden om der vaderen wil' en veroordeelde hij de anti-Joodse maatregelen die door de Duitse overheid genomen waren. Anderzijds vreesde hij een te grote Joodse invloed in Nederland. Die ambivalentie kwam ook naar voren in het laatste deel van een van Kerstens Kamerbijdragen: 'En toch, Mijnheer de Voorzitter, de volharding in den weg, waarin de Joden den beloofden Messias verwerpen, maakt het menigmaal zoo, dat de volken, waarbij zij schuiling gevonden hebben, hen uitwerpen. Niet alleen de macht die de Joden

330. 'Ernstige waarschuwing uit Berlijn; De roode pershetzers bederven onze goede betrekkingen met Duitschland; Berlijn dreigt met economische maatregelen', *De Banier*, 6 mei 1938.

331. 'Het gevaarlijke geschrijf in de roode pers; Dr. Henri Polak probeert ons buiten de Nederlandsche gemeenschap te plaatsen; Een Joodsch-Roode aanval in de *Arbeiderspers*', *De Banier*, 21 mei 1938.

zich toeëigenen; het kapitaal, dat zij beheeren; de pers, die zij in handen nemen en waardoor zij van hun standpunt uit het volk voorlichten, dat alles en zooveel meer is het niet alleen, doch de vrijmetselarij van talloos velen hunner en het communisme, dat in de Joden ontzagelijke macht heeft, noopt meermalen om tegen hen positie te gaan kiezen.³³² Kersten kon daarom niet instemmen met het toelaten van grote groepen Joodse vluchtelingen in ons land. Hij vreesde dat de Nederlandse identiteit onder druk zou komen te staan. Wel nam hij nadrukkelijk afstand van de rassentheorie zoals Rost van Tonningen, afgevaardigde voor de NSB, die in de Kamer naar voren bracht.³³³ Het resultaat was echter wel dat alleen de afgevaardigden van de NSB en de SGP tegen de naturalisatievoorstellen stemden.³³⁴

De tweede man van de SGP, ds. P. Zandt, schreef in het 'Buitenlandsch Overzicht' in *De Banier* van 9 december 1938: 'In Duitschland gaat men inmiddels voort met het economische leven geheel te ont-Joodschen. Zelfs hebben de Joden hun rijbewijzen moeten inleveren, zoodat ze geen auto meer besturen mogen. Men kan in een groote massa Joden in het land een gevaar zien. Inderdaad zijn vele Joden communist en socialist. Publieke gemakkelikheden, zooals de zeden-ondermijnende dancings enz. zijn veelvuldig in handen van Joden, terwijl de zoogenaamd neutrale maar in werkelijkheid Christendom-vijandige-pers, ook in ons land, niet zelden door Joden wordt geredigeerd. Dit kan alles waar zijn, en het is goed, dat tegen dit alles maatregelen genomen worden, opdat het volk niet ten verderve gevoerd wordt.' Zandt constateerde echter dat dit alles in Duitsland reeds lang geschied was en dat het daarom niet echt redelijk meer was nog meer maatregelen tegen de Joden te nemen. De Duitse angst voor Joodse invloed was overdreven, daar de Joden al uit de maatschappij gestoten waren. 'Intusschen blijft het een oordeel Gods waarover wij in ootmoed hebben te buigen.³³⁵ In de Tweede Kamer riep Zandt de minister van Justitie in november 1938 op om terughoudend te zijn met het toelaten van Joden tot Nederland en deze zaak internationaal te regelen. 'Het gaat niet aan, dat één volk zich met den vollen last belasten zou. Ook de zorgelijke toestand van ons eigen land mag hierbij niet uit het oog verloren worden.'³³⁶

Veelvuldig werd verwezen naar het feit dat de Joden het oordeel over zichzelf hadden ingeroepen door Barabbas boven Jezus³³⁷ te verkiezen en te roepen 'Zijn bloed kome over ons en onze kinderen'.³³⁸ En hoewel de Joden nog

332. *Handelingen der Tweede Kamer* 1938, 724/725. (2-12-1938); 'Het Joden-vraagstuk; Interpellatie-Alberda. Beperkte toelating; De vervolging een oordeel Gods; Rede van Ds. Kersten', *De Banier*, 6 december 1938.

333. *Handelingen der Tweede Kamer*, 1937, 769 (14-12-1937).

334. *Ibidem*, 770.

335. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 9 december 1938.

336. *Handelingen der Tweede Kamer*, 1938/1939, 381 (18-11-1938).

337. Mattheüs 27: 11-26, Markus 15: 1-15, Lukas 23: 13-25, Johannes 18: 39-40.

338. Zie bijvoorbeeld: 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 9 juli 1937; 'Jodenvervolging', *De Banier*, 29 maart 1938; 'Duitsche Joden opgejaagd; Vreeselijke toneelen van verwoesting en ellende', *De Banier*, 11 november 1938; 'Tienduizenden Joden naar concentratiekamp'.

steeds 'voortlevende in de zonden hunner vaderen, waarvan de verwerping van Christus, den aan de vaderen beloofde Messias een der voornaamste is', mocht dit geen voorwendsel zijn om over te gaan tot het vervolgen van de Joden. In dit kader werd geregeld aangehaald wat de apostel Paulus en 'vadertje' Brakel³³⁹ over het Joodse volk geschreven hadden. Namelijk dat in het laatst der dagen het grootste deel van het Joodse volk zich zal bekeren tot de Christus der Schriften. Juist die toekomstverwachting voor het Joodse volk zou een reden moeten zijn om het antisemitisme van de nationaalsocialisten te verwerpen.³⁴⁰ Desondanks waren de Duitse machthebbers, gelijk de verstokte farao van Egypte, 'instrumenten in Gods hand' die niet anders konden doen dan Gods raad ten aanzien van het Joodse volk uitvoeren.³⁴¹

De Banier over de oorsprong van het antisemitisme: 'Ongetwijfeld hebben we hierin een oordeel Gods te zien, gelijk ook in vroeger eeuwen de onderdrukking waaraan de Joden bloot stonden, oordeelen Gods waren. Dat wordt ons nadrukkelijk verklaard in Gods Woord, dat zoo nauw met de geschiedenis der Joden verbonden is. Dat Woord zegt ons ook waarom de Joden voortdurend door de oordeelen des Heeren getroffen werden. Het was vanwege de Hem tergende zonden, bestaande vooral in afgodendienst en daaruit voortspruitende verachting van de woorden Gods, bespottung der van God gezondene profeten en tenslotte verwerping van den waren Messias. Om de zonden werden zij gevankelijk naar Babel gevoerd.' Bron: 'Vervolging van Joden I. Ook in vroeger tijden', *De Banier*, 16 november 1938.

Het 'Joodsche vraagstuk' hield de gemoederen danig bezig. Alleen al de titels van de artikelen in *De Banier* spraken boekdelen: '*Nederland kaatst vele Joden terug. Wat is men begonnen!*'; *De vreemdelingendienst werkt dag en nacht*³⁴² en '*Van Uddel tot Elspeet een groot Jodenkamp. Blijft er voor ons óók nog wat heide over?*'.³⁴³ Het 'Joodsche vraagstuk' bleek ook een dankbaar onderwerp voor een inleiding

339. Wilhelmus à Brakel (1635-1711) ging in zijn dogmatische werk *De Redelijke Godsdienst* in op de toekomst en de plaats van het Joodse volk.

340. 'De vervolging van de Joden II', *De Banier*, 19 november 1938.

341. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 25 november 1938.

342. 'Nederland kaatst vele Joden terug; Wat is men begonnen!; De vreemdelingendienst werkt dag en nacht', *De Banier*, 2 januari 1939: overgenomen uit het *Nationaal Dagblad* (nat.soc. blad, Rost van Tonningen hoofdredacteur) Het stuk is bepaald niet welwillend ten opzichte van de Joodse vluchtelingen uit Duitsland, die worden getypeerd als 'bepaald niet de rustigste burgers van Duitschland. (...) Nu blijkt, dat die arme immigranten lang niet zoo arm, lang niet zoo stil en ook lang niet zoo lief zijn als men dit in de Nederlandsche bladen deed voorkomen.'

343. 'Van Uddel tot Elspeet een groot Jodenkamp; Blijft er voor ons óók nog wat heide over?', *De Banier*, 10 maart 1939.

of bespreking op de studievereniging uitgaande van de SGP³⁴⁴ of de christelijke jongelingsvereniging.³⁴⁵

Over de rassenleer van het nationaalsocialisme velde de christelijke gereformeerde ds. Salomons in *De Wekker* van 10 juni 1938 een negatief oordeel. 'Onheilige rassen-instincten zijn van den bodem bovengekomen en zij vergiftigen heel de sfeer der menselijke samenleving bij onze oostelijk burenen.' De haat van de nazi's tegen het jodendom kon zich niet alleen tot hen beperken, maar zou zich ook richten op de christelijke kerken daar zij staan op dezelfde basis; namelijk het Oude Testament. Het zogenaamde Duitse christendom was voor Salomons een onbegaanbare weg. Het christendom kon zich onmogelijk met de oude Germaanse religie verzoenen.³⁴⁶ Ds. H. Janssen sloot zich bij deze analyse aan,³⁴⁷ maar nam het veel nadrukkelijker op tegen de Jodenhaat. Janssen benadrukte juist de rijke Bijbelse beloften voor het Joodse volk. Op basis van nauwkeurige Bijbelstudie was Janssen tot de conclusie gekomen dat de Joden een eigen staat zouden krijgen.³⁴⁸ Bij Janssen treffen we geen passages aan waarin hij negatieve kwalificaties aan Joden of hun gedrag verbond. Janssen beperkte zich tot de volstreekte afwijzing van het antisemitisme van de nationaalsocialisten. Hij was er van overtuigd dat 'deze goddeloosheid zou bezocht worden', omdat ze zich vergrepen aan 'de beminden om der vaderen wil'.³⁴⁹ Verder was hij van mening dat Luther zich in zijn boek *Over de Joden en hun leugens* 'lang niet malsch' uitliet over Joden, maar dat

344. 'Vereenigingsnieuws', *De Banier*, 6 december 1939. De studievereniging van Ridderkerk heeft een vergadering met als thema 'Anti-Semitisme'. 'Vriend Van Belle' zal daar de inleiding verzorgen.

345. 'Vereenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 12 februari 1936. Tijdens een vergadering van de ring Twenthe te Wierden op 31 januari 1936 heeft dhr. Bloemendaal uit Rijssen een referaat gehouden over 'Het Jodenvraagstuk', dat uiteenviel in drie gedachten: 'de oorsprong, de geschiedenis en de Joden en wij'; 'Vereenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 7 september 1939: ring Utrecht en omstreken kondigt een aantal vergaderingen aan, waaronder die van 8 december 1938 met als vrij onderwerp 'Het toenemend anti-semitisme of beschouwingen over de rassenleer in Duitschland en Italië of het hedendaagsch Jodenvraagstuk bezien in het profetisch Woord'. Verder wordt een vergadering aangekondigd op 28 februari 1939 met als mogelijke vrije onderwerpen: 'Bellamy-beweging, Fascisme en N.S.B. of Klassenstrijd'; 'Vereenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 11 januari 1939. De ring Hasselt en omstreken vergaderde op 14 december 1938 waarbij dhr. Van Oosten uit Staphorst een bijdrage gaf over het 'Jodenprobleem'; 'Vereenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 8 februari 1939. De ring Alphen aan den Rijn en omstreken vergaderde op 27 januari 1939 waarbij dhr. R. van Bakhuizen uit Boskoop een bijdrage gaf over 'Het Jodenvraagstuk'; 'Vereenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 8 maart 1939. G. van Vliet behandelde het 'zoo actuele Jodenvraagstuk' op een jv-vergadering te Bergambacht op 24 februari 1939. Dhr. Floor uit Bunnik besprak 'Het Jodenvraagstuk' waarna een drukke bespreking volgde tijdens een vergadering van de ring Utrecht en omstreken op 28 februari 1939; 'Vereenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 10 januari 1940. Verslag van de vergadering van de Prov. Afdeling "Rondom Maas en Waal" van 11 december 1939 te 's-Grevelduin-Capelle. Na de pauze spreekt ds. Slok uit Wijk over het onderwerp 'Het vraagstuk der Jooden'. Verder geen inhoudelijke info; 'Vereenigingsnieuws', *Luctor et Emergo*, 1 november 1933. De ring Groningen en omstreken besloot dat op de avond te Assen in Februari 1934 een referaat gehouden zou worden over het Jodenvraagstuk; 'Vereenigingsnieuws', *Luctor et Emergo*, 22 maart 1939. Te Zwolle hield de ring Noord-Overijssel een avond op 16 februari, alwaar na de pauze een inleiding werd gehouden over 'Het Jodenvraagstuk' door Jac. Van der Berg te Kampen.

346. 'De Joodsche wereld IV', *De Wekker*, 10 juni 1938.

347. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 16 december 1938.

348. Ibidem, 16 april 1937; 25 november 1938.

349. Ibidem, 30 juni 1933.

dit geen theologische rechtvaardiging van antisemitisme kon zijn. Wanneer de nazi's zich in dezen op Luther beroepen, zouden ze dat ook met betrekking tot andere zaken moeten doen. Bovendien betrof het hier alleen de late Luther, die uit teleurstelling over de onbekeerlijkheid van de Joden zulke krasse uitspraken over hen deed. Daar kwam nog bij dat het denken in categorieën van ras en rassen theorie Luther totaal vreemd was.³⁵⁰

Ds. R. Bartlema uit Zeist, de voorzitter van de bond van Nederlandse Hervormde Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag, kwalificeerde de uitspraken van Luther in zijn boek *Von den Juden und ihren Lügen* als 'zeer kras'. Bartlema zag hoe in zijn tijd de legende van 'de wandelende Jood' een 'huiveringwekkende actualiteit krijgt'. 'Hier past diepe deernis met het lot der getroffenen. Temeer, wijl wij het Jodenvolk hebben te zien als het volk, op welks hoofd als staat geschreven de klacht Gods uit Psalm 81: 14 "Och, dat Mijn volk naar Mij gehoord had, dat Israël in Mijne wegen had gewandeld!" Zien wij toe, dat wij die den Naam van Christus dragen, niet onder hetzelfde oordeel vallen.'³⁵¹ De schrijver van de rubriek 'Driestarren' sloot zich aan bij de geestelijke les die er getrokken kon worden uit de vervolging van de Joden. Hij stelde dat het Jodenprobleem geen raciaal probleem, maar een godsdienstig probleem was. Bovendien benadrukte hij dat het hele menselijk geslacht is uit 'eene bloede' en dat mitsdien de rassenleer een on-Bijbelse leer is.³⁵²

In 1938 dook er in *De Waarheidsvriend* in de rubriek 'Kerkelijke rondschouw' opeens een ander geluid op. De Joden bleken opeens wel van een ander ras te zijn. 'De Joden zijn van een bepaald ras, dat is aan de Joden te zien (...). Een Jood is een Jood (...).' De schrijver zag de verwerping van de Christus als de oorzaak van alle ellende die de Joden overkwam. Hij karakteriseerde de Jood als 'jagend naar geld en goed' en schreef hem 'grooten, dikwijls geheimzinnige invloed' toe. Naarmate deze invloed groeide, nam ook de tegenstand tegen de Joden toe. 'Waarbij nog komt, dat de Joden van den grootsten invloed veelal ongeloofige Joden zijn, atheïstisch, anarchistisch, bolsjewistisch van aard.' In de zionistische beweging ontwaarde de schrijver een 'als de kanker voortvretend' communisme en bolsjewisme. Derhalve riep de schrijver op geen Joden meertoe te laten tot Nederland. 'Socialisten, anarchisten, atheïsten, bolsjewisten hebben we hier genoeg. Geen haat zij bij ons tegen de Joden. Maar wel verweer tegen bolsjewisme en anarchisme!'³⁵³

In de kerkelijke periodiek van de Oud Gereformeerde Gemeenten rond ds. Hennephof werd meestal slechts zijdelings ingegaan op de rassenleer en het antisemitisme. Zo noemde ds. Hennephof in het *Gereformeerd Maandblad* de theorie van 'bloed, bodem en ras', die in Duitsland hoogtij vierde, als voorbeeld van afwijking van de dienst aan God. Hij liet echter na deze theorie te beschrijven en inhoudelijk te weerleggen.³⁵⁴ Wel verscheen er in december 1938 een uitgebreid artikel van

350. Ibidem, 24 februari 1939; 3 maart 1939.

351. 'Van het kerkelijk erf', *De Vaandrager*, 23 november 1938.

352. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 14 september 1938.

353. 'Kerkelijke rondschouw', *De Waarheidsvriend*, 15 december 1938.

354. 'Dankdag', *Gereformeerd Maandblad*, november 1937, 5/6.

ene K. te R. (waarschijnlijk de toen in Rotterdam woonachtige Arie Kaptein) over 'Het oordeel Gods over de Joden'. K. beschreef hoe het al tweeduizend jaar oude probleem met betrekking tot de Joden 'door de jongste maatregelen der Duitse autoriteiten weer in zijn volle gruwelijkheid actueel is geworden'. K. zag de anti-Joodse maatregelen in Duitsland als een bewijs dat de verwerping van Gods Zoon door God gestraft wordt. Hij beluisterde in de 'smartekreten der vertrapten' de echo van de vervloeking die de Joden eens over zichzelf en hun nakomelingen hadden ingeroepen door hun kreet 'Zijn bloed kome over ons en onze kinderen'. De schrijver was van mening dat het Joodse vraagstuk niet zozeer etnisch of politiek was als wel theologisch. Het had wat hem betreft ook geen zin om zich te verliezen in allerlei speculaties over het toekomstige lot van de Joden zonder daarbij aandacht te hebben voor de geestelijke dimensie. Hij riep de lezers op tot medelijden met en gebed voor de vervolgte Joden. Bovendien benadrukte hij dat het nodig was het Evangelie te prediken onder het Joodse volk. Tegelijkertijd bekritiseerde hij de antisemitische maatregelen van de Duitse overheid scherp. 'Wee intusschen over dezulken die de "beminden om der vaderen wil" in hun doldriesten eigenwaan als volgelvrijverklaarden beschouwen. De gruwelijke onbarmhartigheden, waaraan de menschheid in Europa helaas meer en meer gewend raakt, zijn even zooveel overtredingen van de geboden des Heeren. De Heere zal er wrake over doen. Hij, Die den hoogmoed der "werkheilige" Joden verguisde tot grauwe ellendigheid zal, op *Zijn* tijd, óók den hoogmoed der als halfgoden pralende moderne Ceasaren verpletteren en hunner naam zal geen gedachtenis meer zijn.'³⁵⁵

In augustus 1939 schreef ds. Hennephof met instemming over het getuigenis dat de Evangelisch Reformierte Kirche van Basel had gegeven met betrekking tot de Joodse vluchtelingen. Hennephof citeerde een artikel uit de *'s Gravenhaagsche Kerkbode* over dit getuigenis. De strekking was dat een dergelijk getuigenis ook in ons land zijn waarde had, daar ook in Nederland de propaganda tegen de Joden begon toe te nemen als gevolg van het groeiend aantal Joodse vluchtelingen uit Duitsland. Het getuigenis bevatte een zestal overwegingen. De kerkenraad van Basel stelde dat het Joodse volk het door God uitverkoren volk is. Dat het Joodse volk apart gesteld is, vindt zijn oorzaak niet in het verschil tussen rassen, maar in de plaats die God dat volk gegeven heeft. Jodenhaat is niet anders dan 'een slag in het gelaat der naastenliefde' en een 'nieuwe bespottung van de genade'. Gesteld werd dat er rijke beloften voor het Joodse volk zijn. Helaas had 'de fatale invloed van een modern heidendom' het juiste zicht op het Joodse volk verduisterd. Zowel Jood als christen is aangewezen op Gods genade. Ds. Hennephof was verheugd over dit getuigenis en besloot om ter wille van 'de beminden om der vaderen wil' dit stuk over te nemen.³⁵⁶

Van Bennekom signaleert latent aanwezig antisemitisme onder bevindelijk gereformeerden in de jaren dertig. Dit antisemitisme frappeert hem omdat uit de Nadere Reformatie juist een duidelijke appreciatie van het Joodse volk sprak.

355. 'Het oordeel Gods over de Joden', *Gereformeerd Maandblad*, december 1938, 35/36.

356. 'Een waardig Kerkeraadsgetuigenis', *Gereformeerd Maandblad*, augustus 1939, 127/128.

Hij stelt dat dit antisemitisme religieuze, economische en politieke motieven had. Het religieuze motief was dat de Joden de Christus hebben gekruisigd en verworpen. Met name de bloedtekst 'Zijn bloed kome over ons en onze kinderen' werd in dit verband veelvuldig geciteerd.³⁵⁷ Daarbij was het theologische zicht op de oordelen van God niet juist, zodat de Joden zelf de schuld kregen van de oordelen die hen troffen.³⁵⁸

De vraag is echter of deze bejegening van de Joden als antisemitisch gediskwalificeerd mag worden. Duidelijk is wel dat deze opstelling weinig gelukkig en in het licht van de uiteindelijke uitkomst zelfs laakbaar is. Zo er echter al sprake was van antisemitisme, dan moet toch duidelijk zijn dat dit 'bevindelijke antisemitisme' totaal andersoortig was. Het was in ieder geval niet gebaseerd op de overtuiging dat er betere of slechtere rassen bestonden en het was in zijn uitwerking niet gewelddadig. Dit in tegenstelling tot het nationaalsocialistische antisemitisme dat voortkwam uit een racistische overtuiging en voorzag in een beleid van achteruitstelling en uiteindelijk zelfs uitroeiing.

5.3.6 *Dam tegen het communisme*

De afschuw van het communisme ging in bevindelijke kring zo ver dat velen het nationaalsocialisme prefereerden boven het communisme. In 1933 stelde ds. Zandt dan ook dat, hoewel de nationaalsocialistische staatsverheerlijking te verwerpen was, de nationaalsocialisten 'verre boven de communisten te verkiezen vallen'.³⁵⁹ Visscher deelde Zandts mening. Hij schreef in 1936 in het *Gereformeerd Weekblad* dat Hitler bijval oogstte van mensen die het inhoudelijk niet met Hitler eens waren omdat het nationaalsocialisme Duitsland had behoed voor het marxisme. Visscher was van mening dat van twee kwaden, hier het minst kwade, namelijk het nationaalsocialisme, was gekozen.³⁶⁰ Toch waren er ook andere geluiden, zoals dat van Duymaer van Twist. In 1933 kwam hij tot de conclusie dat het fascisme en het nationaalsocialisme in potentie nog gevaarlijker waren dan de sociaaldemocratie en het communisme, omdat de laatste zich openlijk als revolutionair aandienen, in tegenstelling tot de eerste.³⁶¹ Deze mening was echter geen gemeengoed. Over het algemeen zag men in het communisme een grotere vijand van het christelijk geloof dan in het nationaalsocialisme. Mussolini en Hitler werden in de kerkelijke bladen en *De Banier* meermaals geprezen omdat zij in hun beider landen een communistische machtsovername hadden voorkomen.

357. Van Bennekom, *De Wachters op de muren*, 131/132.

358. Ibidem, 129.

359. 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 22 september 1933.

360. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 18.

361. 'Staat en maatschappij', *De Waarheidsvriend*, 19 oktober 1933; 7 december 1933.

Naar aanleiding van de berechting van de communist Marinus van der Lubbe schreef ds. P. Zandt het volgende: 'Het schijnt wel of men al de gruwelen, die communisten in Rusland bedreven hebben, ten eenenmale vergeten is, zoo nemen sommige bladen het daarbij voor de communisten op. Hetgeen de nationaal-socialisten leeren over de waarde van het ras, loopt lijnrecht in tegen hetgeen Gods Woord daarover leert. Ook hun staatsverheerlijking laat zich niet met het Woord des Heeren rijmen. Maar dit alles neemt niet weg, dat zij nochtans verre boven de communisten te verkiezen vallen. Ongetwijfeld hebben zij in Duitschland velerlei zaken tot stand gebracht, die nuttig en heilzaam voor het land zijn. De staatsomwenteling, die zij gebracht hebben, heeft bovendien aan weinig menschen het leven gekost. Men vergelijkte daarbij de millioenen en millioenen slachtoffers, die de Russische Revolutie gemaakt heeft en de haat die zij tegen de religie aan den dag legt en dan slaat de schaal zeer verre ten gunste van de Nazi's om.' Bron: 'Buitenlandsch Overzicht', *De Banier*, 22 september 1933.

Wel zag men overeenkomsten tussen het communisme en het nationaalsocialisme. Zo benadrukte ds. H. Janssen in *De Wekker* dat hoewel nationalisme en communisme elkaar op leven en dood bestreden, zij uit dezelfde revolutionaire moederschoot waren voortgekomen en dat zij samen de parlementaire democratie bestreden.³⁶² Hoewel fundamenteel tegen het nationaalsocialisme gewaarschuwd werd, werd er niet gepleit voor het verbieden van fascistische en nationaalsocialistische (splinter) partijen, zoals in het geval van het communisme, *en passant*, wel gebeurde.³⁶³ En hoewel ds. Janssen het wel niet met zoveel woorden zei, leek het er op zijn minst op dat hij, evenals nogal wat 'Duitsche broeders', Adolf Hitler zag als een man 'dien God verwekt, gezonden en bekrachtigd heeft om het Duitsche volk uit de doodelijke omklemming van het Communisme te verlossen'.³⁶⁴ Anderzijds erkende Janssen dat hij vroeger dacht dat het communisme de anti-christ zou voortbrengen, maar dat hij, gezien de vergoddelijking van de mens in de nationaalsocialistische wereldbeschouwing, het nationaalsocialisme daar eerdere toe in staat achtte.³⁶⁵

Toen nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie tot verbijstering van de wereldgemeenschap een niet-aanvalsverdrag sloten en vervolgens beide Polen binnenvielen, schreef *De Wekker* over de grote verrassing van deze samenwerking. De schrijver merkte op dat beide landen zich leken te verhouden als water tot vuur, maar dat ondanks Hitlers optreden tegen het communisme, communisme en nationaalsocialisme meer gemeenschappelijk hebben dan op het eerste gezicht lijkt. 'Ze mogen beiden een anderen weg en methode kiezen ter bereiking van hun ideologische idealen, in oorsprong en wezen zijn beiden, en Communisme en Nationaal-Socialisme, kinderen van één moeder. Beiden zijn takken, opgeschoten uit de stam der Revolutie. Tweelingen, maar geen Siameesche.'³⁶⁶

362. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 29 december 1933.

363. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland XIV', *De Wekker*, 2 november 1934.

364. 'Indrukken uit Wernigerode III', *De Wekker*, 2 augustus 1935.

365. 'Indrukken uit Wernigerode IV', *De Wekker*, 9 augustus 1935.

366. 'Veluwsche brieven', *De Wekker*, 29 september 1939.

Het oordeel aangezegd II: houding ten opzichte van de NSB

6.1 Nationaal tijdsbeeld 1920-1940

In Nederland begon de periode na de Eerste Wereldoorlog niet zo tumultueus als elders in Europa, alhoewel Troelstra en zijn SDAP in 1918 een greep naar de macht deden. Deze socialistische coup strandde echter door interne verdeeldheid. De toegesnelde Vrijwillige Landstorm hield daarop een pro-Oranjemanifestatie. De monarchie zat vaster in het zadel dan ooit. Wel was Nederland geconfronteerd met de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog door de internering van tienduizenden Belgen en door schaarste. Door de ontstane schaarste maakte het Nederlandse volk kennis met distributie van levensmiddelen van overheidswege. Daardoor nam de sociaaleconomische rol van de overheid toe.

Bij de pacificatie van 1917, waarbij de schoolstrijd tevens beëindigd werd, was het districtenstelsel vervangen door een systeem van evenredige vertegenwoordiging met algemeen mannenkiesrecht. Vrouwenkiesrecht zou enkele jaren later volgen. Dit betekende dat grote groepen in de samenleving zich politiek emancipeerden en de socialisten en de confessionelen aanzienlijke winsten boekten, terwijl de liberalen een behoorlijk verlies moesten incasseren. Vele groepen en groepjes beproefden met wisselend succes hun electorale geluk. Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging resulteerde al snel in een ongekeerde politieke versplintering. Bij Kamerverkiezingen was het niet ongebruikelijk dat er tientallen politieke partijen naar de kiezersgunst dongen. Het relatief grote SDAP-electoraat –de SDAP was na de RKSP met kop en schouders de grootste partij in de Tweede Kamer – vertaalde zich echter niet in regeringsdeelname. De SDAP van Troelstra werd vanwege de mislukte revolutiepoging van 1918 diep gewantwoord door de confessionele partijen. Pas in 1939 kregen de socialisten voor het eerst regeringsverantwoordelijkheid. De gehele vooroorlogse periode maakten de confessionelen de dienst uit. De Rooms-Katholieke Staatspartij kon steevast ongeveer een derde van de stemmen opeisen en de gereformeerde ARP en CHU waren samen goed voor ongeveer een kwart van de stemmen. Gedurende de gehele periode betekende dit een confessionele meerderheid.

Het politieke klimaat werd voor een belangrijk deel beheerst door de tegenstelling tussen confessionelen en niet-confessionelen, waarbij de grote confessionele partijen steevast tot het rechtse kamp behoorden. Binnen het confessionele kamp bestond er echter enige wrijving tussen met name de RKSP en de CHU. Het zelfbewuste optreden van de rooms-katholieken boezemde sommige orthodox-protestanten angst in. Vooral binnen de CHU leefde de notie dat Nederland een protestants land was en zou moeten blijven. In 1925 had het antipapistische

sentiment binnen de CHU tijdens de Nacht van Kersten geresulteerd in de val van het kabinet-Colijn I. De ARP hanteerde de antithese en zag daarentegen de tegenstelling veel meer liggen tussen de partijen die zich baseerden op het christendom en de partijen die hun beginsel in de Franse Revolutie hadden. De ARP stelde dat ondanks alle verschillen tussen Rome en Dordt, het rooms-katholicisme en het protestantisme wel op dezelfde wortel des geloofs stoelden.

De Nederlandse samenleving was in de periode 1920 tot 1940 een door en door verzuilde samenleving. De media, het verenigingsleven en de gezondheidszorg waren opgedeeld volgens levensbeschouwelijke scheidslijnen. Deze constellatie zorgde voor maatschappelijke rust en de verkiezingsuitslagen waren nooit echt grote verrassingen. Behalve die ene keer in 1935, toen bij de Statenverkiezingen de NSB vanuit het niets 7,9 procent van de stemmen wist te verwerven. In het verzuilde Nederlandse politieke bestel was dit een nooit eerder vertoonde politieke aardverschuiving. De leiders van de zuilen gingen meteen in het defensief en keerden zich en masse tegen de NSB en probeerden het verloren electoraat weer aan de zuil en de partij te binden.

De eerste kennismaking van Nederland met het fascisme stamde uit 1923, toen het Verbond van Actualisten werd opgericht. In de jaren twintig en begin jaren dertig zouden tal van fascistische en nationalistische splinterpartijen ontstaan en weer verdwijnen, totdat in 1931 de NSB werd opgericht. In 1924 maakte Nederland kennis met het medium van de radio en de NCRV werd als eerste verzuilde omroepvereniging opgericht. In 1927 begon men met de aanleg van de Afsluitdijk als begin van de Zuiderzeewerken en werd eveneens begonnen met de bouw van het olympisch stadion te Amsterdam voor de Olympische Spelen van 1928.

De beurskrach van 1929 zou zich ook in Nederland geducht doen voelen. In de jaren dertig had Nederland te kampen met een grote werkloosheid en de economische politiek van de kabinetten-Ruys de Beerenbrouck III en Colijn II zorgden ervoor dat de economische malaise relatief lang aanhield. Het bezuinigingsbeleid en het vasthouden aan de Gouden Standaard verergerden aanvankelijk de situatie alleen maar. Halverwege de jaren dertig begonnen de diverse crisismaatregelen hun vruchten af te werpen en trok ook de internationale handel weer aan. De economische crisis had ook in Nederland het effect dat de flanken van het politieke spectrum groeiden, zij het bescheiden. Dat de fascistische en de communistische slechts bescheiden winsten wisten te boeken, was naast het verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving te danken aan het charisma van Colijn. Velen zagen in minister-president Colijn de sterke man die nodig was om in woelige tijden het schip van staat vast op koers te houden. Toen na 1935 ook de Nederlandse economie weer begon aan te trekken, nam de aanhang van de antidemocratische partijen weer af.

Was Nederland in de jaren twintig, ondanks de politieke versplintering, het toonbeeld van maatschappelijke rust, de jaren dertig waren een stuk rumoeriger. De politieke versplintering nam nog verdere toename en fascistische en communistische begonnen zich steeds nadrukkelijker te roeren. De muiterij op het marineschip De Zeven Provinciën bracht de Nederlandse overheid ertoe een ambtenarenverbod

uit te vaardigden voor extremistische linkse partijen. In een later stadium werd ook de NSB aan de lijst van voor ambtenaren verboden partijen toegevoegd. In 1936 besloot de regering een uniformverbod voor weerkorpsen in te voeren. De economische crisis zorgde voor maatschappelijke onrust en ongeregelheden. In 1933 brak vanwege bezuinigingsmaatregelen de al eerder genoemde muiterij op het slagschip *De Zeven Provinciën* uit. Deze muiterij werd hardhandig neergeslagen. In de zomer van 1934 was er in diverse Nederlandse steden sprake van oproer. De oproer in de Amsterdamse stadswijk de Jordaan werd in bloed gesmoord. Toch was het in de jaren dertig niet alleen kommer en kwel. De verloving (1936) en het huwelijk (1937) van prinses Juliana en prins Bernard evenals de geboorten van de prinsessen Beatrix (1938) en Irene (1939) gaven aanleiding tot grootse volksfeesten.¹

Kabinetten 1918-1940:

1918-1922 kabinet Ruys de Beerenbrouck I (RKSP)

ARP, CHU, RKSP

1922-1925 kabinet Ruys de Beerenbrouck II (RKSP)

ARP, CHU, RKSP

1925-1926 kabinet Colijn I (ARP)

ARP, CHU, RKSP

1925-1929 kabinet De Geer I (CHU)

ARP, CHU, RKSP

1929-1933 kabinet Ruys de Beerenbrouck III (RKSP)

ARP, CHU, RKSP

1933-1935 kabinet Colijn II (ARP)

ARP, CHU, RKSP, VDB² en LSP³

1935-1937 kabinet Colijn III (ARP)

ARP, CHU, RKSP, VDB en LSP

1937-1939 kabinet Colijn IV (ARP)

ARP, CHU, RKSP

1939 kabinet Colijn V

ARP, CHU, LSP

1939-1940 kabinet De Geer II (CHU)

ARP, RKSP, CHU, VDB en SDAP

1. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1 en deel 2, passim.

2. VDB: Vrijzinnig Democratische Bond (links-liberale partij).

3. LSP: Liberale Staatspartij, ook wel De Vrijheidsbond genoemd.

6.2 Mussert

In *De Banier* van 28 oktober 1926 kan een eerste verband gelegd worden tussen de SGP enerzijds en de toekomstige leider van de NSB anderzijds. Naar aanleiding van het Nederlandsch-Belgisch Verdrag met betrekking tot de bereikbaarheid van Antwerpen en het gebruik van de rivier de Schelde werd gesteld dat de bezwaren tegen de aanleg van de kanalen breedvoerig door ‘bekwame pennen’ waren beschreven. Ongetwijfeld werd hier gedoeld op de actie die onder anderen door ir. A. Mussert was opgezet om het sluiten van dit verdrag te voorkomen.⁴ In *De Banier* van een week eerder was al aangegeven om welke redenen de SGP tegen dit verdrag zou gaan stemmen. De argumentatie van de SGP kwam sterk overeen met die van het actiecomité van Mussert.⁵ In die zin was de eerste kennismaking met Mussert een positieve ervaring en het is dan ook wel aannemelijk dat hem dit enig krediet heeft gegeven in SGP-kringen. Opvallend is verder de anti-Belgische stemming die uit de diverse bijdragen in *De Banier* sprak.⁶ En natuurlijk leverde dit onderwerp ook weer een fraai podium op om weer eens lucht te geven aan het antipapisme. Het sprak voor zich dat het overgrote deel der roomse Kamerleden voor dit verdrag stemde, ‘Rome kent hooger belangen dan die van het land’.⁷ Gememoreerd werd hoe onze vaders zich in tachtig jaren door bittere strijd hadden ontworsteld aan het juk van de Spaanse dwingeland en hoe de Zuidelijke Nederlanden daarin een weinig fraaie rol hadden gespeeld. De conclusie was dan ook helder en werd zelfs dikgedrukt in de tekst weergegeven: ‘God scheidde Nederland en België.’⁸

Het commentaar in *Luctor et Emergo* met betrekking tot het verdrag met België ademde eenzelfde sfeer. Het verdrag werd verworpen omdat het niet het Nederlandse belang diende. De bondsvoorzitter betreurde het gebrek aan nationaliteitsgevoel onder de jeugd. Met instemming memoreerde hij de actie die er gevoerd was tegen dit verdrag. Hij stelde de mannen die deze actie voerden, onder wie Mussert, tot een voorbeeld voor de jeugd als het ging om gezond nationaliteitsgevoel. Hij was van mening dat de jeugd gezond idealisme nodig had. Een idealisme dat gevoerd diende te worden door liefde voor het eigen volk, de strijd van het voorgeslacht, de traditie en de historie. De idealen van de jeugd waren volgens de schrijver veel te materialistisch, egoïstisch en platvloers.⁹

Hoewel de opkomst en de ideologie van het fascisme en het nationaalsocialisme veelvuldig beschreven werden in de kerkelijke periodieken, was er relatief weinig

4. Meyers, *Mussert; Een politiek leven*, 41-47.

5. ‘Het Verdrag Nederland-België’, *De Banier*, 21 oktober 1926; ‘Het Verdrag Nederland-België II’, *De Banier*, 28 oktober 1926.

6. ‘Het Verdrag Nederland-België II’, *De Banier*, 28 oktober 1926. ‘Nog herinneren wij ons de dagen, dat de in ons land vriendelijk onthaalde en welgevoede Belgische vluchtelingen terugkeerden naar hun land. Hun dankbetuiging lag in het schimpwoord: Kaaskoppen! Niet ten tweede male schelde de Belg den Hollander (...)’

7. ‘Nog eens ‘t Belgisch Verdrag’, *De Banier*, 25 november 1926.

8. ‘Het Verdrag verworpen’, *De Banier*, 31 maart 1927.

9. ‘Kroniek’, *Luctor et Emergo*, 10 november 1926.

aandacht voor de persoon Mussert. Dit is des te opvallender omdat Musserts partij, de NSB, bijzonder vaak in de kolommen van de kerkelijke pers voorkwam. Vermoedelijk vond men Mussert als persoonlijkheid niet interessant en bedreigend genoeg om over hem te schrijven. Met de persoonlijkheden van Hitler en Mussolini was dit duidelijk anders. Meestal werd de naam Mussert slechts zijdelings vermeld. Wel stelde de kroniekschrijver van *Luctor et Emergo* dat veel Nederlandse jongeren in Mussert hun grote leider zagen. Hij wees erop dat Mussert en de NSB erin slaagden de jeugd te trekken, terwijl de traditionele verbanden zoals de kerk hun greep op de jeugd dreigden kwijt te raken. De schrijver verwachtte eerder groei dan krimp voor het fascisme. Op geen enkele wijze werd overigens dit succes van het fascisme onder de jeugd toegeschreven aan de kwaliteiten van Mussert.¹⁰

In *De Wekker* schreef de 'Veluwsche' brieven-schrijver in juni 1937 bepaald niet positief over Mussert. De aanleiding is de verkiezingsnederlaag van de NSB in 1937. Mussert werd vergeleken met de snoevende Sanherib,¹¹ 'die den God van Israëls legerscharen met zijn brallende taal lasterde'. De val van de 'dictator in spé' werd niet zonder leedvermaak beschreven. Het Nederlandse volk 'heeft weer eens zijn nuchter oordeel getoond' en was niet onder 'den suggereerenden invloed van Mussert gekomen'. De schrijver trok de historische parallel met het mislukken van de staatsgreep van Troelstra in 1918. De schrijver was blij dat 'deze filmacteur' niet geslaagd was in zijn 'schandelijke toelag'.¹² De redactie van dagblad *De Banier* was al niet veel positiever. Zij kwalificeerde Mussert als een 'dwaallicht'¹³ en een ongeschikte leider.¹⁴ Mussert, de 'Utrechtse Führer', werd in *De Banier* van 13 mei 1936 een totaal gebrek aan inlevingsvermogen verweten. Na een feitelijke beschrijving van een NSB-bijeenkomst te Den Haag, waarbij een tweetal aanwezigen hardhandig uit de zaal was verwijderd, volgde een naschrift van de redactie. Mussert zou niet begrijpen wat er in het Nederlandse volk omging. Bovendien werd hij beticht van minachting voor het menselijk gevoel van het Abessijnse volk. De NSB steunde namelijk Italië in zijn verovering van Abessinië. 'Waarom gaat de heer Mussert zoo te keer tegen het medegevoel, dat ons bezielt met de arme Abessijnsche gewonden? Dat is een mentaliteit die ons vreemd is. Dat is de aanbidding van het geweld, de verachting van het medelijden. (...) Hoe minderwaardig is dit alles! En als de leider van de N.S.B. zich dit durft veroorloven, wat hebben wij dan van de rest te verwachten?'¹⁵

10. Ibidem, 15 mei 1935.

11. Zie 2 Koningen 18 en 19, 2 Kronieken 32 en Jesaja 36 en 37.

12. 'Veluwsche brieven', *De Wekker*, 4 juni 1937.

13. 'Wat in het binnenland gebeurde', *De Banier*, 31 december 1935.

14. 'Veroordeeld zonder onderzoek; Hoe ds. Van Duyl de N.S.B. werd uitgewerkt; Ex-burgemeester mr. Pont vertelt bijzonderheden; Mussert als leider niet geschikt geacht', *De Banier*, 1 oktober 1937.

15. 'Mussert of Italië's overwinning; NSB vergadering te 's-Gravenhage', *De Banier*, 13 mei 1936.

6.3 De NSB en de kerken

Hoe reageerden de diverse kerkverbanden op de opkomst van het fascisme en de NSB? Die vraag kan niet beantwoord worden zonder ook aandacht te besteden aan hoe de NSB omging met de kerken. Aanvankelijk besteedde de NSB nauwelijks aandacht aan het christendom. De eerste drie ideologische brochures van de NSB waren wat religie betreft neutraal. Dit veranderde vanaf Brochure IV. Brochure I tot en met III gingen over nationale eenheid en staatsabsolutisme en waren doordrenkt met de staatsleer van Hegel. De vierde, vijfde en zesde brochure over het 'Leidend Beginsel' ademen nadrukkelijk een meer christelijke geest. In Brochure IV stond de soevereiniteit Gods centraal. De christelijke godsdienst prevaleerde daarin zelfs boven recht en staat. Wie de brochure heeft geschreven is onduidelijk. Gezien de formuleringen in de brochure is het voor de hand liggend dat het gaat om iemand uit het (orthodox)protestantse volksdeel. Orthodox-protestanten waren aanvankelijk vrij talrijk onder de intellectuelen binnen de NSB. In het geheel van de NSB hebben orthodox-protestanten echter nooit een groep van enig belang gevormd.¹⁶

In Brochure V werd gesproken over een 'Godbelijdende vrije Dietsche volksstaat' waarbinnen het leiderschapsprincipe en de rassenleer functioneerden. In Brochure VI stond het Godsvertrouwen centraal, hoewel deze brochure een meer 'volks' dan christelijk karakter had. Dit Godsvertrouwen moest zich uiten in liefde voor volk en vaderland en eerbied voor de arbeid. Een beroep op Groen van Prinsterer ontbrak niet om orthodox-protestanten te overtuigen van het christelijke karakter van de nationaalsocialistische ideologie.¹⁷

Naast de brochures over de ideologie van de NSB verscheen er bij de Nederlandse Nationaal-Socialistische Uitgeverij (NENASU) een brochure van de doopsgezinde predikant ds. G. Hofstede getiteld *Christendom en Nationaal-Socialisme*. Hofstede had jarenlang zitting gehad in het Centraal Comité van de ARP en was Statenlid voor die partij in Overijssel geweest.¹⁸ Het schutblad van de brochure vermeldde de opdracht: 'Opgedragen aan mijne Protestantsche Volksgenooten'. Hofstede brak een lans voor een christelijk-nationale politiek die door de NSB zou worden voorgestaan. Hij beweerde dat de NSB een christelijke politiek voorstond in de lijn van Groen van Prinsterer en Kuyper. Ook de NSB stelde zich teweerge tegen de gevolgen van de Franse Revolutie en was daarom eveneens antirevolutionair. Hofstede ergerde zich aan de christelijke partijen die uit louter zelfbehoud de NSB afschilderden als revolutionair en geen onderscheid wensten te maken tussen het Duitse en het Nederlandse nationaalsocialisme. Dat de NSB dingen wilde veranderen in staat en maatschappij was duidelijk, maar dat was nog niet meteen revolutionair. Hij ondersteunde deze redenering door te stellen dat als verandering en revolutie synoniemen zijn, in dat geval ds. Kersten ook revoluti-

16. De Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, 86.

17. Dam, *De NSB en de kerken*, 52-85 en 136-159.

18. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 362.

onair was. In zijn betoog bekritiseerde Hofstede de politieke versplintering door het 'demo-liberale stelsel' dat de volksgemeenschap verbasterde in een partijstaat waarin staat en maatschappij los van elkaar stonden. Het parlementaire stelsel was wat hem betreft niet anders dan doorgeschoten individualisme en materialisme. Wel nam Hofstede afstand van Rosenberg en zijn uitingen, 'die bedenkelijk teruggrijpen naar de Germaansche vadersen'. Hij stelde dat Rosenberg behoorde tot een van de stromingen binnen het nationaalsocialisme, maar dat zijn opvattingen niet het nationaalsocialisme zelf waren en dat veel nationaalsocialisten zijn opvattingen ook niet deelden. Aan de andere kant bepleitte Hofstede wel het *völkische* denken. Het moderne internationalisme 'miskent de onderscheidene gaven en daaruit voortvloeiende onderscheiden roeping, welke God aan de volken heeft gegeven'. Het *völkische* denken kon daarop een antwoord zijn, zonder meteen tot een 'vergoddelijking van het ras te komen'. Zijn conclusie was deze: 'Eén weg is er slechts om ons volk te redden uit het moeras, waarin het dreigt te verzinken: alle partijchap vergetende, ons scharen om de banier der Nationaal-Socialistische Beweging; met God voor koningin en vaderland.'¹⁹ Hofstede zou later de NSB verlaten vanwege het 'Germaansch heidensche' dat binnen de NSB steeds meer de boventoon ging voeren. Wel wilde hij nog kerkdiensten verzorgen voor de aan de NSB gelieerde organisatie 'Terug naar het Evangelie'.²⁰

De boerenleider van de NSB, de gereformeerde Evert Roskam, schreef op 25 januari 1936 een open brief in *Volk en Vaderland* aan 'gereformeerde volksgenooten'. Hij stelde dat de gereformeerde geloofsovertuiging en het nationaalsocialisme elkaar geenszins hoefden uit te sluiten. De NSB was er veel aan gelegen om de beweging als christelijk neer te zetten, om zo een des te groter electoraat aan zich te binden. Daarbij ging de NSB planmatig te werk door zich specifiek op de diverse kerkelijke groepen te richten, waaronder de orthodox-protestanten.²¹ Het christelijke karakter van de NSB diende als masker dat uit opportunisme en niet uit principe door de NSB-leiding werd gekozen.²² Deze keuze was niet geheel zonder resultaat, zoals zal blijken bij de behandeling van de diverse kerkelijke denominaties.

Een ander middel dat de NSB in de strijd wierp om de kerken aan zich te binden was 'De orde van getuigen van Christus'. Deze orde vormde het onderdak voor protestantse predikanten die zich tot het nationaalsocialisme voelden aangetrokken. De orde stond onder leiding van de gereformeerde baron Van Lynden van Horstwaerde. De orde vormde een groep die studie maakte van de combinatie christendom en nationaalsocialisme. Verder probeerde de orde samen met de comités 'Terug naar het Evangelie' (Den Haag e.o.) en 'Evangelie en Volk' kerkdiensten naar fascistisch/nationaalsocialistische smaak te beleggen. In 1937 besloot het Comité Predikbeurten onder leiding van Van Lynden van Horstwaerde om zich alleen te beperken tot geordende predikanten uit de volgende kerkelijke denominaties: Nederlands hervormd, gereformeerd, christelijk gereformeerd, gereformeerd

19. Hofstede, *Christendom en Nationaal-Socialisme*, 35.

20. NIOD, archief 123 NSB, inv. no. 1377 en 1378.

21. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 407-420.

22. Dam, *De NSB en de kerken*, 169.

hersteld verband, doopsgezind, evangelisch-luthers, hersteld evangelisch-luthers, remonstrants en oud katholiek. Het Comité Predikbeurten legde bovendien een lijst aan met predikanten die gevraagd konden worden.²³

De lijst is niet geheel compleet en een aantal gegevens (initialen, woonplaats, kerkverband) ontbreekt. 'Aalders (uit de Orde getreden op vriendschappelijke wijze), G. Barger Ezn (Heukelum), J.W. Bart (Ravenstein, vanaf 1944 Utrecht), Boissevain (Oegstgeest, NHK), G. Bouritius (Zwolle, Gem. Gedoopte Chr., Lid NSB, gebd. 30-4-1894), A. Breet Noord (Franeker, vanaf 1944 Utrecht), J.L. Brinkerink (Katwijk aan Zee), J.W.H.M. Brünkläus (Vught, godsdienstonderwijzer), J.J. Creutzberg (Nijmegen, NHK), B. Dagevos (Baarland, vanaf 1944 Deventer), W.R. Diephuis (Oostwoud), F.W. Dijkstra (Groningen), van Duyl (Amsterdam, NHK, Vereniging van vrijzinnig hervormden), Duyverman (Bennekom), W.E.M. Eggink (Nyega-Small), Ekering (Amsterdam), M. Faber (Den Haag, godsdienstonderwijzer/evangelist), P.W. Foeken (Haarlem, NHK), Fritsche (Zaandam), J. v.d. Groep (Den Haag, oud-zendeling), Grolle (Den Haag, NHK, waarschijnlijk bereid een dienst te leiden, december 1941 nog theolog. kandidaat), A.F.L. Hengel (Apeldoorn), den Hertog, J.C.E. van Herwerden (Groningen, vanaf 1943 Soest, NHK), Hoek (Amsterdam), G. Hofstede (Uit NSB gestapt vanwege Germaansche heidensche dat de boventoon binnen de NSB gaat voeren, verzorgt nog wel diensten voor 'Terug naar het Evangelie'), M.W. Hykoop (Haarlem, godsdienstonderwijzer), C.B. Hylkema (Doopsgezind), H.J. Jaanus (Rotterdam), Knottnerus (Varseveld, voormalig leider Orde), Marang (NHK, waarschijnlijk bereid een dienst te leiden), A.J. Mast (Ommen, godsdienstonderwijzer), J.L.J. Meiners (Amsterdam, redacteur van het Algemeen Handelsblad en kandidaat.) van der Molen (St. Oedenrode, vanaf 1944 's-Hertogenbosch), J.A. Monsma (Rotterdam, Baptist), J.H. Mulder (Rotterdam, NHK), F.H. Oosten (Rotterdam), Ouwerkerk (Purmerend), Poot, E. Reeser (Winterswijk), A.A. Sepp (Zaandam, Doopsgezind), J. Sterk (Zuilen, vh. Prediker in Vlaanderen), Straatsma, K.L. Sijbranda (Leeuwarden, godsdienstonderwijzer), H.W. van der Vaart Smit (Den Haag, Geref.), Veen (NHK, waarschijnlijk bereid een dienst te leiden), Versteeg (Den Haag, godsdienstonderwijzer), Stado J. Verveld (Blokzijl, vanaf 1943 Den Horn bij Groningen, Doopsgezind), C.I. Vervloet, J.J.H. Visch (Varseveld), C.C.G. Visser.' Bron: NIOD, Archief: Nationaal-Socialistische Beweging, Toegangsnummer: 123/2 Afdelingen en formaties/2.38 Orde van Getuigen van Christus, Inventarisnummer: 1377 en 1378.

6.4 De kerken en de NSB

In de kerkelijk pers dook de NSB geregeld op in de kolommen. De toon varieerde van terughoudendheid tot regelrechte afwijzing. Die kritische insteek werd, zeker in de eerste helft van de jaren dertig, niet altijd door de lezers gedeeld. Zo zag

23. NIOD, archief 123 NSB, inv. no. 1377 en 1378.

de christelijke gereformeerde ds. H. Janssen zich genoodzaakt tot het schrijven van een uitvoerige artikelenserie over het nationaalsocialisme in Nederland omdat het nationaalsocialisme 'ook in onze kringen zijn aanhangers en verdedigers vindt'.²⁴ Hoewel de Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren dertig nooit tot een veroordeling van het nationaalsocialisme en de NSB kwam, is het duidelijk dat de hervormd-gereformeerde kerkelijke bladen²⁵ afwijzend stonden ten aanzien van de NSB en de nationaalsocialistische ideologie. Duymaer van Twist werd na de verkiezingsoverwinning van de NSB bij de Statenverkiezingen van 1935 steeds duidelijker in zijn afwijzen van de NSB. Ongetwijfeld heeft de verkiezingsoverwinning van de NSB gezorgd voor een gevoel van urgentie. Bovendien radicaliseerde de NSB steeds meer en ontwikkelde de partij zich van fascistisch in de richting van nationaalsocialistisch. In 1936 riep Duymaer van Twist de overheid op harder op te treden tegen de NSB omdat de NSB pamfletten vol leugens verspreidde en zich schuldig maakte aan 'demagogisch gedoe'.²⁶

Een opvallende zaak is dat diverse predikanten op de verzendingslijst van het blad *Hier Dinaso* van het Verbond van Dietse Nationaal-Solidaristen (Verdinaso) stonden.²⁷ Verdinaso was een van de fascistische voorlopers van de NSB en is derhalve bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie ook onder de NSB gerangschikt. Het betrof hier overigens, voor zover ik heb kunnen vaststellen, nauwelijks bevindelijke, maar meereendeels orthodox-confessionele predikanten. Toch waren er wel predikanten van bevindelijk gehalte die in de jaren dertig, zij het naar alle waarschijnlijkheid eenmalig, de kant van de NSB kozen. Een honderdtal predikanten schreef in het najaar van 1934 een open brief aan de rijksoverheid met als titel *Moedig woord van predikanten om der waarheid en des rechts wille. Aan Overheid en Volk van Nederland*²⁸ met daarin het verzoek om de harde maatregelen die de NSB hadden getroffen, uniform- en ambtenarenverbod, te verzachten. Wel haastten de predikanten zich om duidelijk te maken dat 'geen onzer (...) van die Beweging lid [is]'. Dat bleef overigens voor een aantal ondertekenaars niet het geval. Zij zouden toetreden tot de NSB en soms zelfs tot het kader van de NSB, zoals in het geval van dr. W. Th. Boissevain.²⁹

Dr. W.Th. Boissevain

24. 'Het Nationaal Socialisme in Nederland I', *De Wekker*, 8 juni 1934.

25. *De Waarheidsvriend*, *Het Gereformeerd Weekblad* en *De Vaandrager*.

26. 'Wat de pers te lezen geeft', *De Waarheidsvriend*, 1 oktober 1936; 'Staat en maatschappij', *De Waarheidsvriend*, 15 oktober 1936; 3 december 1936.

27. Het betreft ds. F.C. Willekes te Spijk, ds. J.W. Roth te IJsselmonde, ds. IJssbrands te Monster, ds. G.H.J. Marsman te Urk en ds. J. Brins jr. te Dordrecht. NIOD, archief 123 NSB, inv. no. 168a/1f.

28. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) Vrije Universiteit Amsterdam, collectienummer 227 (Collectie J. Ridderbos) doos 32 (NSB & christendom/kerk 1933t/m 1940) nummer m2 (Propaganda onder/door protestanten): *Moedig woord van predikanten om der waarheid en des rechts wille; Aan Overheid en Volk van Nederland*.

29. Tijssen, *De dominee van de NSB*, passim; Dam, 'Boissevain', 45-47.

Onderdeel van het pamflet *Moedig woord van predikanten om der waarheid en des rechts wille. Aan Overheid en Volk van Nederland*: 'Daar is, ten derde de kwestie van het ambtenarenverbod waarmede onze Regeering de Nationaal-Socialistische Beweging heeft getroffen. Geen onzer is van die Beweging lid, maar dit mag ons niet beletten om der waarheid en om des rechts wille uit te spreken, dat ook de felheid van den politieken strijd die om deze Beweging is ontbrand, nimmer had mogen leiden tot een maatregel die in het licht der bloote feiten moet genoemd worden in strijd met de gerechtigheid en de waarheid genomen zijn. Met de gerechtigheid in strijd, omdat de N.S.B., vaderlandslievend, getrouw aan Oranje, en die den politieken strijd langs den wettigen weg wil strijden, door een zoo harden maatregel werd getroffen, en daarnaast de S.D.A.P., aan welke blijkens zoo talrijke uitlatingen van hare voormannen en hare pers deze eigenschappen niet zijn toe te kennen, buiten schot kon blijven. En met de waarheid in strijd, omdat dit ambtenarenverbod op de N.S.B. werd toegepast op een grond, die duidelijk gebleken is géén grond te zijn. Was eerst een hoogstaand Eerste Kamerlid als Prof. Jhr. Mr. Dr. de Savornin Lohman overtuigd van het recht de Regeering, op grond van hare mededeelingen in het parlement, later heeft deze zelfde Senator openlijk verklaard, dat die mededeelingen in strijd met de feiten waren geweest en hij deswege zijne instemming terug moest nemen. Terwijl ook mannen als Generaal Snijders en Prof. Jhr. Mr. Dr. Rengers Hora Siccama dit ambtenarenverbod voor de N.S.B. en het betreffende Regeeringsperscommuniqué als in strijd met recht en waarheid hebben gediskwalificeerd. En hoevelen, vooraanstaand of niet-vooraanstaand onder ons volk, denken er even zoo over? Het is thans niet aan ons omtrent het staatkundig streven der N.S.B. voor of tegen uitspraak te doen, maar wel, om, wien het dan ook geldt, waarheid waarheid te noemen en onrecht onrecht, en dit nog te meer, waar zoovele leden onzer eigene Kerken leden der N.S.B. zijn, dies mede lijden onder den smaad van het ambtenarenverbod, en zich geplaatst zagen voor een zeer pijnlijk conflict in hun geweten. En wij verzekerd, dat het geschokte rechtsgevoel van ons volk eerst dan zal zijn bevredigd, wanneer de Overheid hare vergissing in deze erkennende, haar verbod ten aanzien van de N.S.B. zal opheffen niet alleen, maar de leden dezer Beweging ook wedertoegang verleenen tot Bijzonderen Vrijwilligen Landstorm en Burgerwachten. Om nog te zwijgen van het feit, dat ook bij openbare demonstraties zoo herhaaldelijk met twee maten blijkt te worden gemeten: verbod van ontplooide nationale driekleur eenerzijds, vrijuit ontrolde roode vanen anderzijds op onze vaderlandsche straten.' Bron: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) Vrije Universiteit Amsterdam, collectienummer 227 (Collectie J. Ridderbos) doos 32 (NSB & christendom/kerk 1933t/m 1940) nummer m2 (Propaganda onder/door protestanten): *Moedig woord van predikanten om der waarheid en des rechts wille. Aan Overheid en Volk van Nederland*.

Onder de ondertekenaars waren naast ds. K.P. de Groot, predikant van de Nederlands gereformeerde gemeenten (afgescheiden groep rond ds. D.C. Stempvoort)³⁰ te Delft, ook de christelijke gereformeerde predikanten J.B.G. Croes van Steenwijk en P. de Groot te Gorinchem. De Groot behoorde duidelijk tot de meer bevindelijke christelijke gereformeerden. Verder bevat de lijst de naam van ds. A. van Dijke uit Nieuw-Beijerland. Hoewel de lijst hem als hervormd predikant vermeldt, was Van Dijke predikant van de gereformeerde gemeente ter plaatse. Ook A.J. Rasker ondertekende het verzoekschrift.³¹

Ondertekenaars van het pamflet *Moedig woord van predikanten om der waarheid en des rechts wille. Aan Overheid en Volk van Nederland* waren de volgende predikanten: D. Bins (NH, Dordrecht), E. Boeke (NH, Haarlem), W.Th. Boissevain (NH, Leiden), R. Dijkstra (NH, Amsterdam), C.W. Ekerink (NH, Amsterdam), H.E. Gravemeijer (NH, Amsterdam), B. Gijzel (NH, Amsterdam), G.A. den Hertog (NH, Amsterdam), J.C.E. van Herwerden (NH, Groningen), G. Hofstede (Doopsgezind, Blokzijl), A.G.H. van Hoogenhuyze (NH, Amsterdam), J.G. Knottnerus (NH, Varseveld), J. Kooy (NH, Amsterdam), J.C. Kromsigt (NH, Rinsumageest), J. Laurensen (NH, Amsterdam), C.A. ter Linden (NH, Amsterdam), F.J. Los (NH, Amsterdam), J.W. Roth (NH, IJsselmonde), F.C. Willekes (NH, Spijk), H. Bakker (? , Harlingen), C. Barger (NH, Heukelem), J. W. van Barneveld (NH, Varus), S. Bartstra (em. NH, Aerdenhout), J. van Bentum (Vrije Chr. Gem., Winschoten), G. Th. van Beusekom (NH, Aarlanderveen), M.G. Blaauw (NH, Haarlem-N), P. Boendermaker (E.L., Hilversum), P. Beersma (NH, De Krim), J. Booy (NH, Capelle a.d. IJssel), A. de Bruyn (NH, Hooge Zwaluwe), L.G. de Bruyn (NH, Heteren), C.D. Buenk (NH, Nijmegen), H.J. Couvée (em. NH, Zeist), P.J. Couvée (em NH, Zwolle), J.B.G. Croes (Chr. Ger., Steenwijk), H.C.J. v. Deelen (NH, Oosterend), A.C. Diederiks (NH, Hilversum), G.J. v. Dingstee (NH, Almkerk), J.D. Domela Nieuwenhuis Nijegaard (NH, Beetsterzwaag), G. van Dorssen (em. NH, Utrecht), G. v. Duyl (NH, Hilversum), A. v. Dijke (NH [moet GG zijn!], Nieuw-Beijerland), B.S. Dijkstra (NH, Nieuw Weerdingen), J.P. Enklaar (NH, Delden), W. v. Eyk (Apos. Gem., Utrecht), A.J. Eykman (NH, Zoeterwoude), Ph. F. Faber (NH, Sloten), H.S.J. v.d. Flier (em. NH, Rijsenburg), O. Groenewoud (NH, Vriezenveen), J.H. Grolle (NH, Utrecht), K.P. de Groot (N. Ger. Gem., Delft), P. de Groot (Chr. Ger., Gorinchem), M.D. Gijsman (NH, Drachten), L. de Haan (Bapt., Utrecht), C.H. Hagen (NH, 's-Hertogenbosch), J. v.d. Heide (NH, Minnertsga), W.L. Hermanides (NH, Hulst), P.H. Heymans Visser (NH, Velp), W.Th. Hoek (NH, Hardenberg), A.W. Huiskamp (NH, Meerssen), F.E. Huizinga (Bapt., Leeuwarden), C.B. Hylkema (Doopsgez., Haarlem), Joh. D. Jansen (NH, Roozendaal), O.S. Jellema (NH, Beilen), Arn. De Jong (Doopsgez., Broek op Langendijk), J. Jonker (NH, Over-Asselt), T. Jonker (NH, Akkerwoude), W.H. Kelder Jr. (NH, Breskens), J. Kramer (NH, Elden), J.A. v. Krieken (NH, Haaksbergen), R. Kuipers (Doopsgez., Middenbeemster), J.J. Kuyper (NH, Genderen), P.J. v. Leeuwen (NH, Heveskes), H. v.d. Linde (NH, Aalsmeer),

30. Zie voor dit kerkgenootschap: Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*, passim.

31. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, passim.

J. Louw (Bapt., Groningen), H. v. Lunsen (NH, Hoorn), J. Magendans (NH, Huizen), H. Makkink (E.L., Alkmaar), J. Meeuwenberg (NH, Wychen), W.C. Mense (NH, Loenen o.d. Veluwe), R.J. v.d. Meulen (NH, Someren), J.J. van Meurs (NH, Hekelingen), G.J. Mooi (NH, Hallum), L. Moolhuizen (NH, Oostwold), G. Mosterd (H.E.L., Harlingen), J.H. Mulder (NH, Rotterdam), J.C. Neeleman (NH, Pernis), G.C. v. Nifterik (NH, Schraard), C.F. Nolte (E.L., Middelburg), W.Br. Onnekes (NH, Wedde), F.H. v. Oosten (NH, Feyenoord), H.L.G. Ouwkerk (E.L., Purmerend), Joh. J. v. Petegem (Vrij Ev., Hilversum), W.G. Planten (NH, Goor), P. Pras (NH, Katwijk a. Zee), H.K. Queré (NH, Domburg), O.J. Queré (em. NH, Bilthoven), L.A. Rademaker (em. NH, Rijswijk), A.J. Rasker (NH, Nieuw Buinen), W.J. Roscam Abbing (NH, Valburg), Th. Scharter Jr. (E.L., Monnikendam), J.C. Schröder (em. E.L., Amsterdam), L. Seinhorst (NH, Pesse), A. v. Selms (NH, Hansweert), P. Six Dijkstra (NH, Tull en 't Waal), F. Smid (NH, Feerwerd), G.Th. Smit (em. NH, Apeldoorn), J.M. Snetlage (NH, Appelscha), J.A. Steenbakker Moriljon Loysen (NH, Erica), W.P. Stratingh (NH, Beerta), Prof. Dr. J.Th. Ubbink (NH, Groningen), G. Visser (Bapt., Noorderbergum), H. Visser (Bapt., Sneek), J. v.d. Vlugt (em. NH, Bergen op Zoom), J.J. v.d. Vlugt (em. NH, Haarlem), S. de Vries (NH, Nieuw Amsterdam), J. Weener (NH, Haarlem), H. Ysebrands (NH, Ter Heyde a. Zee). Bron: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) Vrije Universiteit Amsterdam, collectienummer 227 (Collectie J. Ridderbos) doos 32 (NSB & christendom/kerk 1933t/m 1940) nummer m2 (Propaganda onder/door protestanten): *Moedig woord van predikanten om der waarheid en des rechts wille. Aan Overheid en Volk van Nederland.*

In de rechterflank van het gereformeerd protestantisme verschenen in de jaren dertig twee afwijzende brochures met betrekking tot het nationaalsocialisme. Het betreft *Nationaal-Socialisme of Calvinisme als Nationale kracht* van de hervormd-gereformeerde ds. P.A.A. Klüsener en *Het Nationaal-Socialisme als geestesstroming* door de christelijke gereformeerde ds. W. Kremer. In beide gevallen betrof het referaten die waren gehouden op de bondsdag van de respectievelijke bonden voor jongelingsverenigingen. In de boekenrubrieken van *Luctor et Emergo* en *De Vaandrager* werden ook soortgelijke brochures uit neocalvinistische kring instemmend besproken en ter lezing of bespreking binnen de jv aanbevolen.³²

Uit de onder kerkenraden gehouden enquête (zie bijlage 2) kan voorzichtig de conclusie getrokken worden dat over het algemeen het lidmaatschap van de NSB onder kerkleden gering was. De respons op de enquête was 46,5 procent. Van de 428 kerkenraden³³ reageerden er 199. In 22 gevallen was medewerking niet mogelijk omdat de notulen verloren waren gegaan (tijdens het bombardement op Rotterdam en de Watersnood van 1953) of omdat de notulen bij een andere

32. Zie bijvoorbeeld: 'Onze leestafel', *Luctor et Emergo*, 9 november 1927; *Ibidem* 7 maart 1934; 'Leestafel', *De Vaandrager*, 25 november 1936; 'Boekbespreking', *De Vaandrager*, 30 november 1932; *Ibidem*, 3 mei 1933; *Ibidem*, 22 augustus 1934.

33. Aantal aangeschreven kerkenraden per kerkverband: NHK 191/GG 112/CGK 73/OGG 30/Vrije gemeenten 22.

kerkelijke gemeente terecht waren gekomen door kerkscheuringen. In sommige gevallen waren er nooit notulen gemaakt. Twintig kerkenraden gaven expliciet aan geen medewerking te verlenen vanwege de gevoeligheid van de materie of andere redenen. Negen kerkenraden wilden niet zelf het onderzoek ter hand nemen, maar gaven wel toestemming de notulen te raadplegen. Daarmee komt het aantal bruikbare reacties op 149 stuks (34,8 procent van het totaal aangeschreven kerkenraden). Van die 149 kerkenraden gaven 105 (70,5 procent van de bruikbare reacties) kerkenraden aan dat er in de notulen geen sprake is van NSB-leden. In de overige gevallen betrof het aantal NSB-leden vaak één of enkele gevallen, soms enkele families. De respons is helaas te gering en de spreiding over de diverse kerkverbanden te groot om tot verdere analyse over te gaan. Wel leverde de enquête een aantal fraaie citaten uit kerkenraadsnotulen en bruikbare casussen op. In de volgende paragrafen over de diverse kerkverbanden zullen die gebruikt worden.

6.4.1 De Gereformeerde Gemeenten

In 1935 werd op de classis Rotterdam van de Gereformeerde Gemeenten³⁴ gesproken over de vraag of leden van de NSB geloofsbelijdenis mochten afleggen. De classis besloot dit niet toe te staan tenzij de generale synode anders zou besluiten. Het verslag van deze classisvergadering in *De Saambinder* stelde verder: 'Steeds meer komt openbaar, dat de N.S.B. terugvoert naar het heidendom. Men moge de Nederlandsche Beweging willen onderscheiden van de Duitsche, doch het is niet te loochenen, dat beide loten zijn van denzelfden stam en den Staat stellen boven God en godsdienst. Het lidmaatschap der kerk zal zich met dat der N.S.B. niet verdragen.'³⁵ Het verslag van de Noordelijke Particuliere Synode³⁶ van januari 1936 meldde dat het lidmaatschap van de NSB 'scherp wordt afgekeurd'. Er werd een commissie ingesteld.³⁷ Op de Noordelijke Particuliere Synode van 1937 rapporteerde ds. W.C. Lamain over de vraag of doopleiden die lid waren van de NSB geloofsbelijdenis mochten afleggen. Het rapport maande tot voorzichtigheid en riep op ieder geval op zichzelf te beoordelen. Niet alle aanwezigen waren het hiermee eens. Een aantal afgevaardigden wilde dat er strenger opgetreden zou worden. Daarom besloot de particuliere synode deze vraag door te sturen naar de generale synode. Opvallend detail is dat de particuliere synode in dezelfde vergadering wel besloot om het lidmaatschap van vakbonden, 'zoo de statuten van zulk een bond in strijd zijn met de Belijdenisschriften', censurabel te stellen.³⁸ Een van de leden die wilden dat er scherper opgetreden werd tegen leden van de NSB was waarschijnlijk ds. J. Fraanje van Barneveld. Hij weigerde in Goes namelijk een kind van een WA-man te dopen omdat hij van mening was dat een NSB'er

34. Zie voor houding Gereformeerde Gemeenten ten opzicht van het nationaalsocialisme ook: Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 52/53.

35. 'Kerknieuws', *De Saambinder*, 9 mei 1935.

36. Voor de oorlog kende de Gereformeerde Gemeenten twee particuliere synoden. De Zuidelijke Particuliere Synode omvatte de provincie Zeeland. De Noordelijke Particuliere Synode besloeg de rest van Nederland.

37. 'Twee Synoden in één week', *De Saambinder*, 13 februari 1936.

38. 'Kerknieuws', *De Saambinder*, 11 februari 1937.

nooit de doopbelofte kon waarmaken daar de ouders van de dopeling beloven hun kind te zullen onderwijzen in de kerkelijke leer. Desbetreffende WA-man kwam overigens tot inkeer en legde openbare schuldbelijdenis af.³⁹

De generale synode besloot niet strenger op te treden tegen NSB-leden, zoals sommige afgevaardigden van de Noordelijke Particuliere Synode wel wensten. De generale synode conformeerde zich aan de uitspraak door de Noordelijke Synode gedaan. Wel voegde zij toe aan de bevindingen van de onderzoekscommissie dat ‘wij van de N.S.B. gescheiden zijn om des beginsels wil’. De synode sprak uit dat het staatkundige en het kerkelijke terrein van elkaar onderscheiden zijn, maar dat de kerk wel de roeping heeft de overheid de eis van Gods Woord voor te houden. De synode benadrukte de uiterste voorzichtigheid te betrachten bij het beoordelen van het lidmaatschap van een politieke partij. Verder diende ieder individueel geval afzonderlijk beoordeeld te worden. Het voorstaan en propageren van opvattingen, ook staatkundige, die in strijd zijn met de Drie Formulieren van Enigheid en de vrede in de gemeente verstoren werden geacht onverenigbaar te zijn met het lidmaatschap van de kerk. Als voorbeeld daarvan werd het lidmaatschap van de NSB expliciet genoemd, hoewel het daartoe niet beperkt was. De kerkenraden werden opgeroepen om hieraan de hand te houden.⁴⁰ Van deze synodale uitspraak werd verslag gedaan in *De Saambinder*: ‘Inzake de toelaatbaarheid tot het afleggen van belijdenis door doopleden der gemeenten, die lid zijn van de N.S.B., spreekt de Synode uit, dat Gods Woord en de daarop gegronde Belijdenis ons van de N.S.B. scheidt en vereenigt zij zich voorts met de conclusies van het rapport, uitgebracht in de Noordelijke Particuliere Synode. Van het rapport is de hoofdstrekking, dat elk geval op zichzelf moet behandeld worden door den kerkeraad.’⁴¹

De uitspraak van de generale synode der Gereformeerde Gemeenten over lidmaatschap van de NSB: ‘Artikel 9. N.S.B. De Particuliere Synode (Noord) vraagt het oordeel der Generale Synode over het standpunt dat is in te nemen tegenover hen, die lid zijn van de N.S.B. en zich door belijdenis tot de kerk wenschen te voegen. Het beginsel der N.S.B. wordt veroordeeld en eenparig besluit de Synode het rapport, uitgebracht op de Particuliere Synode (Noord) te Utrecht 3 Februari 1937 over te nemen, alleen met de bijvoeging van de clause: “dat wij van de N.S.B. gescheiden zijn om des beginsels wil”. Hier volgen nu de conclusies van het uitgebrachte rapport hierboven genoemd. Overwegende dat de kerk tot haar eigen gebied zich te bepalen hebbe, dat van het staatkundig terrein wel te onderscheiden is, en mitsdien in prediking en verdere onderwijzing te leeren hebbe den eisch van Gods Woord voor overheid en volk naar artikel 36 der Ned. Geloofsbelijdenis, opdat de beginselen naar Gods Woord mogen bewaard worden en tegen den afval een krachtig getuigenis uitga, vooral in deze dagen van diep verval, zijn Uwe deputaten van oordeel: 1°. dat

39. Bel en Kranendonk, *Leven en werk van ds. J. Fraanje*, 147.

40. *Handelingen der Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland gehouden te Rotterdam (12 en 13 mei 1937)*, 10/11.

41. ‘Generale Synode’, *De Saambinder*, 13 mei 1937.

de alleruiterste voorzichtigheid te betrachten zij in het beoordeelen van het lidmaatschap harer leden van eenige politieke partij op zichzelf; 2°. dat elk geval op zichzelf dient beoordeeld en het vanzelfsprekend is dat personen, die met woord en/of daad gevoelens propageeren en openlijk voorstaan tot krenking van de Waarheid Gods en in strijd met de Formulieren van Eenigheid, tot aanstoot en verstoring van den vrede der gemeente, noch lid worden, noch blijven kunnen der gemeente, ook als dit openbaringen betreft op staatkundig terrein; 3°. dat dit geldt in betrekking de N.S.B., doch ook van andere partijen die de aloude belijdenis der Nederlandsche kerken aanranden; 4°. dat elke kerkenraad dienovereenkomstig geroepen is te waken tegen het inkomen in de gemeente van hen op wie het onder 2° genoemde van toepassing is.' Bron: Handelingen der Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland gehouden te Rotterdam (12 en 13 mei 1937), uitg. bij N.V. Drukkerij De Banier (Rotterdam z.j.) 10/11.

Dat er wel enige aanleiding voor de Gereformeerde Gemeenten bestond om zich te beraden op het lidmaatschap van de NSB bleek bijvoorbeeld in Gouda, waar een kerklid openlijk de NSB propageerde en colporteurde met *Volk en Vaderland*.⁴² Toch waren de aantallen leden van de NSB binnen de Gereformeerde Gemeenten over het algemeen zeer gering.⁴³ De kerkenraad van Vlaardingen zat in zijn maag met een twee- of drietal NSB-leden en vroeg derhalve de classis om advies. Naar alle waarschijnlijkheid ging het hier om vrij jeugdige gemeenteleden, want na enige tijd waren ze NSB-lid af en legden ze alsnog belijdenis des geloofs af.⁴⁴ In Opheusden was het aantal NSB-leden ook zeer gering. Het waren er naar alle waarschijnlijkheid niet meer dan een paar.⁴⁵ In andere gemeenten betrof het slechts één geval, zoals in Apeldoorn, Rijssen en Veenendaal. In de meeste gemeenten waren er waarschijnlijk helemaal geen NSB-leden.⁴⁶ Zo telde bijvoorbeeld de grote gemeente van Barneveld geen enkel NSB-lid, hoewel niet valt uit te sluiten dat sommigen wel NSB stemden.⁴⁷ We moeten hier echter wel een slag om de arm houden, want dat er niets in de kerkenraadsnotulen terug te vinden is wil nog niet per definitie zeggen dat er geen NSB'ers in desbetreffende gemeenten voorkwamen, hetgeen wel blijkt uit de gevallen van Tholen en Werkendam. In beide plaatsen zouden er leden van de gereformeerde gemeente tevens lid geweest

42. 'Verliefd stel op zondag bij elkaar', *Reformatisch Dagblad*, 1 februari 2011.

43. Zie bijlage 2 enquêtegegevens.

44. Ibidem.

45. Ibidem.

46. Het betreft hier in ieder geval de gereformeerde gemeenten van: Aagtekerke, Aalburg, Amersfoort, Beekbergen, Boskoop, Doetinchem, Enkhuizen, Hendrik-Ido-Ambacht, Katwijk aan Zee, Nisse, Oud-Beijerland, Oudemirdum, Poortvliet, Ridderkerk, Scherpenzeel (Gld), Sprang-Capelle, Tricht-Geldermalsen, De Beek-Uddel, Veen, Vriezenveen, Woerden, Wolphaartsdijk, Zeist, Zierikzee en Zoetermeer. Gegevens ontleend aan door mij uitgezette enquête. Ook in Benthuisen waren er geen NSB-leden onder de leden van de gereformeerde gemeente, zie: Vogelaar, *Weerdigh t'aenmercken*, 185.

47. Bel en Kranendonk, *Leven en werk van ds. J. Fraanje*, 146

zijn van de NSB, maar in de kerkenraadsnotulen is hiervan niets terug te vinden. Dit kan betekenen dat de notulen niet volledig zijn, maar waarschijnlijker is het om te veronderstellen dat er geen officiële kerkelijke stappen ondernomen zijn met betrekking tot deze leden. Daarmee handelden deze kerkenraden niet volgens de adviezen van de diverse classes en het besluit van de generale synode van 1937. Helaas zijn de kerkenraadsnotulen van de meeste gemeenten niet bijzonder mededeelzaam als het gaat over deze materie. We mogen echter wel veronderstellen dat, hoewel het in die tijd binnen de Gereformeerde Gemeenten gebruikelijk was zeer summier te notuleren, tuchtgevallen in ieder geval wel werden opgetekend.

In de gereformeerde gemeente van Gouda worstelde de kerkenraad eveneens met leden die fascistische sympathieën koesterden of lid van de NSB waren. Er werd ook hier advies gevraagd aan de classis. De classis adviseerde de kerkenraden desbetreffende leden ernstig te vermanen, hetgeen vervolgens gebeurde. Dat dit vermaan niet het gewenste resultaat opleverde bleek tijdens de kerkvisitatie door de predikanten G.H. Kersten en W.C. Lamain. Aan de visitatoren werd door de kerkenraad gevraagd hoe te handelen met NSB-leden die hun kinderen wilden laten dopen. De visitatoren stelden dat de doop niet geweigerd diende te worden, maar dat deze leden wel ernstig vermaand moesten worden door de kerkenraad.⁴⁸ Daarin sloten zij zich aan bij dat wat de enerale synode van de Gereformeerde Gemeenten in 1937 had uitgesproken.

Toch is daarmee niet het hele verhaal van de Gereformeerde Gemeenten en de NSB in de jaren dertig verteld. Er was namelijk een opmerkelijke regionale uitzondering op het patroon van verwaarloosbare NSB-penetratie. Een groot deel van de kerkenraden van de gereformeerde gemeenten in Zeeland heeft niet gereageerd op mijn verzoek om informatie uit de kerkenraadsnotulen. Andere kerkenraden reageerden wel, maar dan afwijzend. In een drietal gevallen gaven zij ook de reden daarvoor aan. Desbetreffende kerkenraden vonden deze materie te gevoelig en te pijnlijk.⁴⁹ Met name op het eiland Tholen moet het percentage NSB-leden onder de leden van de gereformeerde gemeenten beduidend hoger hebben gelegen dan landelijk het geval was. Zo heb ik een man gesproken die zelf lid was van de NSB op het eiland Tholen en tevens lid was van de gereformeerde gemeente. Hij colporteurde met *Volk en Vaderland* en verzekerde mij dat in de plaatselijke gereformeerde gemeente meer leden van de NSB waren. De kerkenraad van deze gemeente reageerde echter niet op mijn verzoek om informatie. In de gereformeerde gemeente van Scherpenisse, eveneens op het eiland Tholen, diende een ouderling die niet geheel vrij was van fascistische sympathieën. Daarin was hij in die gemeente geen unicum. De kerkenraadsnotulen vermelden echter geen problemen rond lidmaatschap van de NSB. Wel is het zeer waarschijnlijk dat er diverse gemeenteleden waren die NSB stemden. Dit aantal was echter nog

48. De Visser en De Visser, *Het braambos niet verteerd*, 123-129.

49. Het betreft hier de gereformeerde gemeenten van Goes, Krabbendijke en Kruiningen.

relatief laag vergeleken bij dat van het nabijgelegen St. Annaland.⁵⁰ In een andere Zeeuwse gemeente, namelijk Waarde, werden vier leden geschorst vanwege hun lidmaatschap van de NSB.⁵¹

Opvallend is dat een adequate kerkelijke voorlichting met betrekking tot het fascisme binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten bijna geheel lijkt te ontbreken. In het kerkelijk blad *De Saambinder* was er behoudens de synodalia nauwelijks enige aandacht voor de NSB. Als *De Saambinder* de NSB al noemde, was dat slechts zijdelings. In de jaren dertig zoekt men tevergeefs een artikel waarin de NSB en haar ideologie beargumenteerd worden afgewezen. Het is bovendien erg onwaarschijnlijk dat de jongelingsbond van de Gereformeerde Gemeenten een belangrijke bijdrage geleverd heeft in de bewustwording van het nationaalsocialistische gevaar, daar een mededelingenblad ontbrak en het jeugdwerk op veel plaatsen nog niet van de grond was gekomen. Bovendien gaf ds. A. de Blois van Gouda op de bondsdag van 1939, als voorzitter van de jeugdbond, te kennen dat politiek niet op de avonden van de jv besproken mocht worden. In een rede getiteld 'Stof en methode' bracht hij de uitspraak van de bondsvergadering van 14 februari 1934 in herinnering, waarin bepaald werd dat politieke onderwerpen niet geagendeerd mochten worden. Dat deze regel lang niet altijd nageleefd werd, blijkt wel uit het feit dat in 1935, een jaar na de afspraak geen politieke onderwerpen te behandelen op de jv, tijdens de bondsvergadering een lezing met als onderwerp het fascisme werd gehouden. Dit tot verbazing van een van de aanwezigen, die verwees naar de uitspraak van een jaar eerder.⁵² In de praktijk bleek dit overigens weleens vaker te gebeuren. De Blois vertelde in zijn rede over een avond van een jongelingsvereniging alwaar het onderwerp 'fascisme' op de agenda stond. Dit voorval bracht hem ertoe om de uitspraak van de bondsvergadering van 1934 nog eens onder de aandacht te brengen. Uit zijn rede blijkt dat de jv zich zou moeten beperken tot Bijbelstudie en bespreking van onderwerpen met betrekking tot de kerkgeschiedenis en eventueel de vaderlandse geschiedenis. Opmerkelijk is wel dat De Blois nog geen bladzijde later pleitte voor een gezond objectivisme, zodat de jongeren de 'verschillende gevaarlijke stromingen van onzen tijd, zoowel op godsdienstig als op politiek-maatschappelijk terrein' leerden onderkennen.⁵³ In zijn openingswoord naar aanleiding van 2 Thessalonicenzen 2:7 en 8 trok De Blois zelf ook lijnen van de tekst naar het (politieke) heden. Nadat hij historische voorbeelden van de openbaring van de antichrist had genoemd, stelde hij zich en zijn publiek de vraag waar de antichrist in hun dagen geopenbaard zou worden. De Blois noemde verschillende mogelijkheden: Rusland, Italië, Frankrijk, Duitsland of Spanje. Eén

Ds. A. de Blois

50. Duvetkot en Kleppe, *Gods trouwe zorg 1861-2011*, 209.

51. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 117.

52. Golverdingen, *Om het beboud van een kerk*, 78.

53. De Blois, *De verborgenheid der ongerechtigheid*, 16-26.

ding was wel duidelijk: de antichrist is de mens der zonde en ongerechtigheid die zich als god laat aanbidden.⁵⁴

6.4.2 De Christelijke Gereformeerde Kerk

Op de bondsdag van de christelijke gereformeerde jongelingsbond van 1934 werd er in het openbaar gediscussieerd over de onverenigbaarheid van het lidmaatschap van de jongelingsvereniging en van de NSB en CDU. Uit het verslag blijkt dat dit de gemoederen danig bezighield. Uit de discussie bleek eveneens dat er inderdaad NSB-leden te vinden waren onder de leden van de diverse jongelingsverenigingen in den lande. De toenemende belangstelling voor het fascisme onder bondsleden werd beschreven als een kwaad dat voort vrat als de kanker. Besloten werd dat lidmaatschap van de jv en van de NSB en de CDU onverenigbaar waren. Wel riep het bondsbestuur op 'uiterste clementie' te betrachten ten opzichte van hen die al lang lid waren van de jv en tevens sympathie hebben voor het fascisme, zolang zij echter niet actief wierven voor de NSB. Bij de rondvraag sprak een jongere uit Rijnsburg die bekende fascist te zijn, maar die overtuiging niet kon verenigen met het gedachtegoed van de NSB. Een jongeling uit IJmuiden meldde dat catechisanten niet tot de catechisatie werden toegelaten met het insigne van de NSB, maar dat ook bondsleden hun bondsinsigne moesten verwijderen van hun kleding. De voorzitter stelde dat dit soort zaken beter schriftelijk afgehandeld kon worden dan in de openbaarheid besproken te worden. 'Het Bondsbestuur kon dan deze zaken rijpelijk overwegen en de vrienden van advies dienen.'⁵⁵

In 1934 schreef ds. Janssen dat hij niet bang was dat de christelijke gereformeerde jeugd zich zou inlaten met het socialisme. Het leek hem tamelijk ondenkbaar dat de jeugd van de kerk lid zou willen worden van de aan de SDAP gelieerde jeugdbeweging Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), omdat lidmaatschap van de AJC betekende dat men ophield christen te zijn. Dit in tegenstelling tot het fascisme en het nationaalsocialisme, die zich ogenschijnlijk lieten combineren met het christendom. Janssen stelde dat hij geen gevaarlijker beweging voor de kerkjeugd kende dan het fascisme ofwel het nationaalsocialisme.⁵⁶

Op de bondsdag van 1935 van de Bond van Christelijke Gereformeerde Jongelingsverenigingen in Nederland werd er uitgebreid stilgestaan bij de internationale politieke situatie en bij het opkomende nationaalsocialisme. Het openingswoord van de bondsvoorzitter, ds. H. Janssen, ging over de jeugd in de branding van de tijd. Hij schetste de tijd waarin het 'opkomend geslacht' zijn weg zal moeten vinden. Het was een tijd vol van onrecht in de internationale politiek. Stalins Rusland tiranniseerde de eigen bevolking. Italië vocht in Abessinië een oorlog uit die 'met recht en wet spot'. Janssen vreesde dat Frankrijk en Spanje aan de vooravond van een dictatuur stonden, een lot dat Oostenrijk en Polen reeds had getroffen. En in Duitsland, dat weliswaar voor de communistische terreur bewaard was gebleven,

54. Ibidem, 1-15.

55. 'Vereenigingsnieuws', *Luctor et Emergo*, 19 september 1934.

56. 'Kroniek', *Luctor et Emergo*, 24 januari 1934.

zag hij hoe de totalitaire ideologie van het nationaalsocialisme de vrijheden aan banden legde. Eén overeenkomst tussen al die landen en systemen zag Janssen wel: dat de staat de opvoeding van de jeugd geheel voor zichzelf opeiste. Hij beschreef hoe Baldur von Schirach met zijn nationaalsocialistische jeugdbeweging in Duitsland de jeugd inwijdde in meer heidense dan christelijke grondbeginselen. Janssen vreesde dat het bindmiddel van het christendom steeds meer aan belang zou inboeten en dat Europa dan overgeleverd werd aan het moderne heidendom. Janssen was er heel stellig van overtuigd dat het nationaalsocialisme diep religieus was. Het was doordeesemd van de oude Germaanse religie, die zich kenmerkte door 'goden- en heldenvereering, (...) rechteloosheid en immoraliteit'. Janssen betreurde het dat het christendom op zijn retour was. Hij zag in het christendom de belangrijkste cultuurscheppende kracht. Sterker nog: hij beweerde dat alle vooruitgang te danken was aan het christendom. In vijf symptomen zag Janssen het bewijs van zijn stelling dat het christendom bezig was zijn bindende kracht voor Europa en de Europese cultuur te verliezen. Hij zag dat de saamhorigheid steeds meer afnam, de splijtzwammen in kerk en staat steeds grotere afmetingen aannamen, de partijpolitiek zelfs de werking van het parlementaire systeem dreigde op te heffen, de nationale idee steeds meer losgelaten werd en de geestelijke goederen ten faveure van egoïsme en materialisme verwaarloosd werden. Janssen waarschuwde nadrukkelijk voor het gevaar dat er school in de gedachte dat het in Nederland allemaal zo'n vaart niet zou lopen.⁵⁷

Op diezelfde bondsdag sprak ook ds. W. Kremer. Hij begon zijn lezing voor de bondsdag met de opmerking dat er onder zijn gehoor zullen zijn die verzuchten dat het alweer over het nationaalsocialisme gaat. Hij veronderstelde dat dit onderwerp reeds veelvuldig besproken was op avonden van de jv. En hoewel het reglement verbood praktische politieke zaken op de jv te bespreken, stelde hij dat het nationaalsocialisme behandeld diende te worden omdat het hier gaat over de beginselen. Kremer zag het nationaalsocialisme als een uiting van een nieuwe profetische geest. Hij benadrukte sterk het mystieke karakter van de nationaalsocialistische wereldbeschouwing. Niet zozeer de ratio, als wel de intuïtie is voor de nationaalsocialist leidend. Daarbij mag de mythe desnoods fictief zijn, als de mythe maar een bezielende stuwkracht in het volksleven kan zijn. De rechtsethiek van het nationaalsocialisme is er één waarin de staat het recht zelf is. De staat staat boven het recht en schept het recht. Terwijl de leider weer de personificatie is van de staat. Het nationaalsocialisme wil een gemeenschapsgevoel aankweken tegen de klassenstrijd van het marxisme en tegen het internationalisme. Het wil een 'wij' creëren. 'En dat "wij", waarin men zijn "ik" gelooft veilig te zijn, vindt zijn hoogste openbaring in den leider, den held.' Kremer stelde dat het nationaalsocialisme een product was van humanisme en verlichting. Hij voerde een aantal filosofen op als grondleggers van het nationaalsocialistische wereldbeeld. Kremer noemde in dit verband Pareto, Sorel en Hegel.⁵⁸

57. Janssen en Kremer, *Bondsdag 1935*, 1-9.

58. *Ibidem*, 10-17.

Toch kon Kremer wel enig begrip opbrengen voor de populariteit van het nationaalsocialisme. Hij was van mening dat de politiek het er zelf naar gemaakt had dat zulke extremen waren ontstaan. 'Valsche democratie had het gezag ondermijnd en de regeering tot een uitvoerdster der volkswil gemaakt. Partijversplintering maakte het parlementarisme bloedziek. Geforceerde partijpolitiek schiep aldus een bevoorrechte klasse.' En zo kon het gebeuren dat een 'smidsjongen uit Dovia' de leider van Italië werd en een 'arme verschopte schildersknecht' Duitsland regeerde. Het volk hunkerde naar actie en deze mannen van de daad konden voorzien in die behoefte.⁵⁹

Kremer sprak er zijn verbazing over uit dat sommige confessioneel hervormde predikanten verwachtten dat het ideaal van Hoedemaker, 'heel de kerk en heel het volk' door middel van deze nieuwe geestesstroming gestalte zou kunnen krijgen. Kremer was van mening dat de beginselen van deze geestesstroming, evenals die van socialisme en communisme, haaks staan op Schrift en belijdenis. Hij zag nationaalsocialisme als overtreding van het derde gebod. Bovendien was het godsbesef dat sprak uit de brochures van de NSB allesbehalve orthodox. Het behelsde een vaag spreken over God als kracht, maar God is een Persoon. De conclusie kon dan ook niet anders zijn dan dat het nationaalsocialisme 'antitheïstisch' is en 'op alle punten (...) in strijd [is] met Schrift en belijdenis'. Ten diepste is het volharden in de beginselen van het nationaalsocialisme zonde tegen de Heilige Geest.⁶⁰ In zijn hele rede gaf Kremer blijk van een grote belezenheid met betrekking tot het onderwerp. Hij citeerde veelvuldig uit de brochures waarin de NSB haar ideologie uiteen had gezet. Bovendien voegde hij bij de publicatie van zijn referaat ook een literatuurlijst toe voor de geïnteresseerde lezer. En ook in deze uitgave was achterin een beantwoording op vragen naar aanleiding van het referaat opgenomen.

Ds. Kremer stelde, desgevraagd, dat toepassing van de kerkelijke tucht gepast is wanneer men volhardt in het aanhangen van de beginselen van het nationaalsocialisme. Maar tucht mocht geen 'hakbijl zijn tot haastige executie'. Daarom moesten jv's ook niet te snel overgaan tot roeyement van leden. Het kon immers een jeugdbevlieging zijn. Een andere vraagsteller wilde weten of het nationaalsocialisme niet gewaardeerd moest worden omdat daardoor het communisme tot een halt was gebracht. Kremer waardeerde dat zeker, maar daarmee was het nationaalsocialisme zelf nog niet acceptabel geworden. Bovendien was het verschil tussen beide maar klein omdat ze deels op dezelfde filosofische concepten zijn gebaseerd. Wat Kremer betreft was een christelijke nazi een contradictio in terminis. 'Of hij is geen christen (...) of hij is een christen die dwaalt.'⁶¹

De christelijke gereformeerde synode kwam in 1937 tot een uitspraak over de verenigbaarheid van het lidmaatschap der kerk en het lidmaatschap van de NSB.⁶² Deze uitspraak werd relatief laat gedaan terwijl de kerkenraden al begin jaren dertig om richtlijnen vroegen. Zo werd in 1933 door de kerkenraad van

59. Ibidem, 18.

60. Ibidem, 19-22.

61. Ibidem, 23-28.

62. Ibidem, 51/52.

de christelijke gereformeerde kerk te Enschede om een instructie gevraagd aan de classis Zwolle over de vraag of lidmaatschap van de kerk en de NSB konden samengaan. De classis Zwolle besloot daarop een commissie⁶³ in te stellen.⁶⁴ In 1934 behandelde de generale synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk een instructie van de Particuliere Synode van het Midden waarin werd gevraagd hoe men te handelen had met leden en ‘zelfs’ woordvoerders van de CDU en het fascisme die tevens lid zijn van de kerk. De generale synode besloot eveneens een studiecmissie⁶⁵ in te stellen. In het preadvies van de hoogleraren Wisse, Geels en De Bruin werd geadviseerd om alle gevallen afzonderlijk te beoordelen en niet te komen tot een beoordelingen van desbetreffende partijen. Prof. Van der Schuit en ds. H. Janssen waren het daar niet mee eens en vroegen om een principiële beoordeling van deze partijen. Bij meerderheid van stemmen werd door de generale synode besloten dat er een commissie moest komen om tot een beoordeling van de ‘principia’ van de CDU en het fascisme te komen.⁶⁶

Doordat het relatief lang duurde voordat de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk tot de uitspraak kwam dat lidmaatschap van de NSB en van de kerk onverenigbaar waren,⁶⁷ veronderstelden sommigen dat de christelijke gereformeerden niet al te afwijzend stonden ten opzichte van het nationaalsocialisme. In *Volk en Vaderland* werd zelfs gesuggereerd dat het christelijke gereformeerden toegestaan was lid te zijn van de NSB. Het stuk in *Volk en Vaderland* riep vragen onder het kerkvolk op. En hoewel de synode zich in deze materie op dat moment nog niet in concluderende zin had uitgelaten, voelde ds. W. Kremer zich geroepen deze ‘fatale leugen’ in *De Wekker* te weerspreken.⁶⁸ Juist in zijn hoedanigheid als lid van de synodale onderzoekscommissie was hij in staat om alvast een doorblik te geven in de richting van de uiteindelijke standpuntbepaling van zijn kerkverband. Wel erkende Kremer dat het (te) lang geduurd had aler men duidelijkheid verschaft had. Dit overziende kan gesteld worden dat de Christelijke Gereformeerde Kerk achter de maatschappelijke ontwikkelingen aanliep en niet erg alert op diezelfde maatschappelijke ontwikkelingen gereageerd heeft.⁶⁹

63. Commissie bestaande uit ds. Van Smeden, ds. Oosthoek en de ouderlingen Van Laar en Plantinga.
64. ‘Kerkelijke berichten; Kort verslag van de vergadering der Classis Zwolle, op Dinsdag 10 October’, *De Wekker*, 27 oktober 1933.

65. Commissie bestaande uit ds. G. Salomons (Amsterdam W.), ds. H. Janssen (Den Haag), ds. W. Kremer (Kornhorn) en ouderling B.J. Boerrigter (Deventer). *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland gehouden te Zwolle van 4-6 september 1934*, artikel 97 Deputaatschappen, 41.

66. *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland gehouden te Zwolle van 4-6 september 1934*, artikel 43 Kerk en politiek, 23; ‘Generale Synode’, *De Wekker*, 14 september 1934.

67. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 38.

68. ‘Vragenbus’, *De Wekker*, 21 mei 1937.

69. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 38.

Kremer weerlegde in *De Wekker* dat de Christelijke Gereformeerde Kerk een positieve grondhouding had ten aanzien van de NSB: 'Van verschillende zijden bereikt mij de vraag of het juist is wat in "Volk en Vaderland" van 12 April j.l. beweerd wordt, dat de Chr. Ger. Kerk zulk een gunstige uitzondering maakt onder de kerken in ons vaderland, dat haar leden zonder eenige hinder lid der Nationaal Socialistische Beweging kunnen zijn. Zooals het daar gezegd is, is het een fatale leugen. Wil men beweren, dat er nog geen officieele kerkelijke veroordeeling gegeven is van de beginselen der N.S.B., dan is dat ten deele juist. Wat echter niet zeggen wil, dat de noodzaak daarvan niet besproken zou zijn. Op verschillende Classicale vergaderingen kwam zij reeds aan de orde. En b.v. de classis Leeuwarden besteedde er reeds aandacht aan door een dertien in haar midden zijnde predikanten uit te noodigen haar voor te lichten over de verhouding, waarin de N.S.B.-beginselen stonden tot de belijdenis. Hoewel geen officieele veroordeeling volgde, was dit alleen om formeele reden, niet omdat men meende, dat er voor zulk een veroordeeling geen grond was. Integendeel. De Classis Zwolle ging verder. Zij veroordeelde de beginselen der N.S.B. en sprak een ernstige afkeuring en waarschuwing uit, achtende deze beginselen met de Gereformeerde belijdenis in absoluten strijd. Ook op de Generale Synode van 1934 kwam dezelfde zaak via de Classis Amsterdam aan de orde. Daar werd de noodzaak gevoeld, dat ook de Christelijke Gereformeerde kerk een uitspraak moet doen over de al of niet vereenigbaarheid van deze beginselen met de belijdenis. Een commissie van rapport werd toen benoemd, die in 1937 de Synode in deze aangelegenheid zou voorlichten. 't Is misschien, van achteren gezien, wel juist geweest van hen, die ter Synode aandrongen op een directe behandeling, dat een tijdvak drie jaar, eer er een definitieve uitspraak gedaan zou worden, in zulk een belangrijke zaak, te lang was. Nu komt de zaak wel aan de orde. Vermoedelijk zal het desbetreffende rapport wel niet tot dezelfde conclusie komen als "Volk en Vaderland". Daar is dan ook – en nu spreek ik persoonlijk – alle reden voor. Immers de beginselen van de N.S.B. zijn in strijd met de Gereformeerde belijdenis op zeer vele punten. Zij vertoonen veel meer overeenkomst met de grondgedachten van de Vrijmetselarij – het viel mij dezer dagen bij een vergelijking telkens op – dan met onze schoone belijdenis. Men late zich dan ook niet misleiden door de z.g.n. intrekking van Brochure 3. De beginselen zijn daardoor absoluut niet gewijzigd. En al noemt Broch. 5 nog zoo menigvuldig de naam van God, daar is niet mee gezegd, dat Hij beleden wordt als de zich – openbarende, de sprekende en daardoor absoluut gezag voor Zich opeischende God des hemels en der aarde, die Schepper en Herschepper tevens is, zooals ons belijdenis Hem eert. De kerk zal dan ook niet anders dan haar afkeuring over zoodanige beginselen kunnen uitspreken. Men houde haar daarvan niet af met het beweren, dat zij niet aan politiek mag doen en er naar de kerkorde geen andere dan kerkelijke zaken op haar vergaderingen aan de orde komen. Dit is allereerst een zaak die het leven der kerk raakt. Immers het kan haar niet onverschillig zijn, welke beginselen hare leden aanhangen, die in haar midden met eigen woord beleden hebben geen andere leer dan die der kerk te willen omhelzen. Het geldt hier dan ook niet een zaak van politiek, maar zuiver van kerkelijk opzicht en tucht. Pilaar en vastigheid der waarheid

te zijn is de schoone eer der kerk. Daarom klemt haar roeping te meer om wat in strijd met haar heilige belijdenis is fier en beslist af te wijzen. Zij geeft den leiding aan wankele zielen en eert haar Koning, die haar de schat Zijner eeuwige waarheid heeft toebetrouwd. KREMER' Bron: 'Vragenbus', *De Wekker*, 21 mei 1937.

De door de generale synode van 1934 benoemde commissie bestond uit de predikanten H. Janssen (voorzitter), W. Kremer (secretaris), G. Salomons en W. Bijleveld (rapporteur) en ouderling B.J. Boerrigter. De deputaten ad hoc wezen de beginselen van het fascisme en de NSB principieel af. Deze afwijzing werd beargumenteerd door te wijzen op de verheerlijking van het natuurlijke leven door het fascisme. Die verheerlijking gaat voorbij aan de gebrokenheid van het menselijk bestaan en leidt tot een overschatting van volk en ras. En wel zo dat volk en ras grootheden worden die verheven zijn boven het leven zelf. De verheerlijking van ras en volk is niet anders dan zelfhandhaving van de mens buiten God en is daarmee een miskenning van Gods heilsbemoeyenis met de mens. Bovendien is het een miskenning van Gods algemene genade dat God het menselijk geslacht in delen heeft verbroken die door overheden afzonderlijk geregeerd worden om zo het menselijk leven te beschermen en de staat in te richten naar Gods bevel. Niet de staat en het volk zijn de behouders van het leven, maar de Christus. De NSB miskende het werk en de centrale betekenis van Christus. Bovendien maakte de NSB de godsdienst stelselmatig ondergeschikt aan de cultuur. De deputaten verwierpen de gedachte dat de kerk ondergeschikt is aan de idee van volk en natie. De eindconclusie was dat er een onoverbrugbare kloof gaapte tussen de beginselen van de NSB en het gereformeerde belijden. De onderzoekscommissie had slechts op hoofdlijnen willen argumenteren en was verder niet ingegaan op allerlei afgeleide beginselen. De deputaten hadden, om tot dit oordeel te komen, diverse brochures van de NSB bestudeerd en verwezen daar in hun rapportage ook naar.⁷⁰ De generale synode kwam, op basis van de rapportage en een preadvies van prof. J.J. van der Schuit tot een afwijzing van het fascisme en het lidmaatschap van de NSB en de CDU.⁷¹

70. Rapport inzake CDU en NSB samengesteld door de deputaten (ad hoc) ds. H. Janssen (Voorzitter), ds. W. Kremer (Scriba), ds. G. Salomons en ouderling B.J. Boerrigter zoals door ds. W. Bijleveld tijdens de synode van Hilversum van 1937 gerapporteerd. Zoals te vinden in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) Vrije Universiteit Amsterdam, collectienummer 69 (Collectie G. van Roon) *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* doos 2 (Christelijke Gereformeerde Kerken (1933-1971) en Gereformeerde Gemeenten (1934-1972); *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland gehouden te Hilversum van 31 augustus-2 september 1937*; artikel 74 Rapport C.D.U. en N.S.B., 30 en Bijlage XVII, 172-179.

71. De synode kwam met betrekking tot de C.D.U. tot de volgende conclusie: 'a. De beginselverklaring in het program der C.D.U. is zeer vaag, onbelijnd, biedt groote aanleiding tot verwarring van gedachten en tevens ruimte voor onschriftuurlijke beginselen; b. de artikelen 1, 2 en 10 uit het program laten gemakkelijk allerlei afwijkende meeningen toe omtrent Overheidsgezag en burgerplicht, die tot fundamentele dwalingen leiden; c. Art. 10 is een uitgesproken verwerping van Rom. 13 en art. 36 der Ned. Geloofsbelijdenis; d. derhalve moet de kerk haar leden waarschuwen zich niet aan te sluiten bij opgemelde politieke partij en de aangeslotenen door breede en lankmoedige onderwijzing daarvan terug zien te brengen.'

De uitspraak van de Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk over lidmaatschap van de NSB: '1^e. De beginselen van de N.S.B. zijn in het licht van Schrift en belijdenis absoluut te veroordeelen; 2^e. het lidmaatschap van deze beweging houdt erkenning van de beginselen in; 3^e. bewuste aanvaarding van deze beginselen is loslating van Schrift en belijdenis en doet vallen onder vermaning en tucht der kerk.'⁷² De synode stelde voor de kerkelijke behandeling van NSB-leden de volgende richtlijnen op: '1^e. De veroordeling der genoemde beginselen is geen reden tot tucht op alle leden der gemeente, die lid zijn van deze organisatie, die deze beginselen aanhangen zonder meer. Elk geval zal op zichzelf moeten worden beoordeeld. 2^e. De tucht bedoelt, vooral in gevallen als de onderhavige, de behoudenis en terechtbrenging van de dwalenden. Men zoek allereerst en vooral in samenspreking over de beginselen de kracht van de tucht. 3^e. In voorkomende gevallen houde men er ook rekening mee of leden der gemeente in woord en daad propaganda voeren voor bedoelde beginselen, ja dan neen. 4^e. Mocht men als gevolg van de begonnen tuchtoefening zich als lid van genoemde organisatie terugtrekken, dan staat het den kerkenraad vrij een persoonlijke schriftelijke verklaring te vragen van de zoodanigen of zij met de beginselen gebroken hebben. 5^e. De tuchtoefening ga uit van de gedachte dat het lidmaatschap van bedoelde organisatie ook verantwoordelijk stelt voor de propaganda van de beginselen daarvan.' Bron: *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland gehouden te Hilversum van 31 augustus-2 september 1937*, Bijlage XVII, 178/179.

Net als in de Gereformeerde Gemeenten was er ook in de Christelijke Gereformeerde Kerk gerede aanleiding om zich uit te spreken over het fascisme en de NSB. In Dordrecht telde de christelijke gereformeerde kerk vijf leden van de NSB verdeeld over twee gezinnen. Twee meisjes uit de gemeente colporteerden met *Volk en Vaderland*. Desbetreffende gezinnen kregen extra huisbezoeken om hen te vermanen. Of dit vermaan geholpen heeft of dat een aantal van hen zich heeft onttrokken aan de gemeente is niet geheel duidelijk. Wel was het aantal NSB-leden in 1940 gedaald tot drie. Aan de overzijde van de Merwede was het aantal christelijke gereformeerde⁷³ NSB'ers groter. In Zwijndrecht waren enige tientallen lid van de NSB. Deze families zagen in het communisme en in Rome een groter gevaar dan in het fascisme. Wel nam het aantal NSB-leden flink af toen de ware aard van het nationaalsocialisme in nazi-Duitsland openbaar kwam. Het lijkt erop dat de sympathie voor de NSB vrij openlijk werd geuit. Op de jongelingsvereniging was een lid actief dat brochures van de NSB ter lezing aanbood. Ook een kandidaat-kerkenraadslid werd lid van de NSB. De kerkenraad reageerde

72. *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland gehouden te Hilversum van 31 augustus-2 september 1937*; artikel 74 Rapport C.D.U. en N.S.B., 30 en Bijlage XVII, 172-179; 'Synodalia II', *De Wekker*, 10 september 1937.

73. Tegenwoordig behoort deze kerkelijke gemeente tot het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten.

in deze gevallen door extra huisbezoeken af te leggen en NSB-leden te vermanen bij een eventuele doopaanvraag. De doop werd in voorkomende gevallen echter niet geweigerd. In het Friese Dokkum was er één gezin actief voor de NSB. Het betrof hier overigens vooral activiteiten van de vader van dit gezin. De kerkenraad ging over tot het afleggen van extra huisbezoeken om deze broeder te vermanen. Hij stelde daar op den duur geen prijs meer op en weigerde verdere bezoeken van de ambtsdragers.⁷⁴ De man was een zeer overtuigde en openlijke NSB'er. In 1935 stond hij zelfs op de kandidatenlijst van de NSB voor de Provinciale Statenverkiezingen.⁷⁵ De gemeente van Zuidland kende één of twee leden die sympathiseerden met de NSB. Voor de overige gemeenten, voor zo ver zij gereageerd hebben op de enquête, geldt dat er in de kerkenraadsnotulen niets te vinden is over eventueel lidmaatschap van de NSB.⁷⁶ Opnieuw is het echter de vraag of de weergave in de notulen altijd even accuraat is.

De kerkenraad van Haarlem-Centrum besloot in 1937 een brief aan kerkleden te sturen van wie zij wisten of vermoedden dat zij sympathiseerden met de CDU of de NSB. Deze leden werd in de brief gevraagd of zij met deze partijen sympathiseerden dan wel of zij van deze partijen lid waren. In geval van lidmaatschap van deze partijen vroeg de kerkenraad het lidmaatschap van deze partijen op te zeggen. Of hieraan gevolg gegeven is, wordt niet duidelijk. Wel is duidelijk dat de brief deels een averechtse uitwerking had en een aantal kerkleden het kerklidmaatschap opzegde en dat anderen bijzonder verontwaardigd waren dat de kerkenraad dergelijke sympathieën bij hen veronderstelde. Er waren er ook die een brief brieven aan de kerkenraad waarin de NSB en haar beginselen werden verdedigd.⁷⁷

De predikant die Haarlem-Centrum van 1939 tot 1944 diende, ds. W.F. Laman, zal in zijn preken zijn gemeente ongetwijfeld gewezen hebben op het verwerpelijke van het nationaalsocialisme. Dit is te veronderstellen daar hij in zijn eerdere gemeente, Middelharnis, in preken en lezingen nadrukkelijk stelling nam tegen het fascisme. Zo preekte hij ter gelegenheid van het koninklijke huwelijk van 1937 over het thema 'Feestzaal-Godsgericht', waarin hij aandacht schonk aan het 'godonterende' communisme en nationaalsocialisme waardoor de Nederlandse samenleving werd ondergraven. Tijdens een ouderavond in maart 1939 op de Groen van Prinstererschool in Middelharnis sprak Laman over het gezag. In de lezing waarschuwde hij tegen de bandeloosheid die in de Sovjet-Unie uitgeleefd werd. Die bandeloosheid was een gevolg van het loslaten van het natuurlijke gezag van ouders over hun kinderen. In Duitsland daarentegen ontaardde het gezag juist in slavernij omdat daar gezag was verworden tot despotisme.⁷⁸

74. Gegevens met betrekking tot Dordrecht, Zwijndrecht en Dokkum zie bijlage 2 enquêtegegevens. Zie voor informatie Zwijndrecht ook: Van den Berg, *D'oude dagen herdacht*, 53-60.

75. NIOD, archief 123 NSB, inv. no. 1425.

76. Het betreft hier in ieder geval de gemeenten van: Alphen aan den Rijn, Ameide, Culemborg, Eemdijk, Elburg, Ermelo, Gorinchem, Harderwijk, Klundert, Maassluis, Nieuw-Balinge, Noordoos, Nunspeet, Opperdoes, Rijnsaterwoude, Rijnsburg, Ridderkerk, Sliedrecht (Beth-El), Zeist.

77. Noppe, *Afgescheiden vanuit 't Heiligland*, 70.

78. Kwantes, *Genade en eer*, 67.

Bij de voorlichting in christelijke gereformeerde kring hebben de jeugdbond en het kerkelijke blad *De Wekker* een grote bijdrage geleverd. Van meet af aan was *De Wekker* duidelijk in het afwijzen van het fascisme en het nationaalsocialisme, al bleek wel telkenmale de pro-Duitse en enigszins autoritaire inborst van ds. H. Janssen, die internationale en politieke onderwerpen beschreef in zowel *De Wekker* als *Luctor et Emergo*. W. Capellen ziet een tweetal onderscheiden perioden in de wijze waarop de christelijke gereformeerde kerkelijke pers het nationaalsocialisme bejegende. De eerste periode was die van voorzichtige afwijzing met erkenning van enkele goede punten (1931-1933). In de periode daaropvolgend (1933-1935) kwam er steeds meer aandacht voor het atheïstische en absolutistische karakter van het nationaalsocialisme en werd de toon in de kerkelijke periodieken steeds scherper.⁷⁹ Tot een verdere periodisering komt Capellen niet. Op basis van bestudering van *De Wekker* en *Luctor Emergo* is het mogelijk een derde periode te onderscheiden. Deze periode van 1935 tot 1940 kenmerkte zich door enerzijds het principieel afwijzen van het nationaalsocialisme en anderzijds een verflauwende aandacht voor het nationaalsocialisme.

Van Bennekom suggereert dat de christelijke gereformeerden zo onbevungen afstand namen van het nationaalsocialisme omdat zij 'immuun waren voor theocratische wensdromen en de daaraan verbonden verheffing van een onbelijnd volkskerkideaal'.⁸⁰ Van Roon daarentegen stelt dat er binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk juist zo veel aandacht voor de bestrijding van het nationaalsocialisme was omdat het nazisme onder de christelijke gereformeerde jeugd populair was.⁸¹

6.4.3 De Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk

Binnen de Nederlandse Hervormde Kerk bleek het onmogelijk te zijn om tot kerkelijke uitspraken te komen inzake politieke kwesties. L. de Jong concludeert dat het binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, door hem Nederduits-Hervormde Kerk genoemd, niet kwam tot een helder getuigen tegen de gevaren van fascisme en nationaalsocialisme. 'De kerkorde gedoogde al niet dat men ten aanzien van fascisme of nationaal-socialisme (of ten aanzien van welke andere stroming ook) tot een gemeenschappelijke, openlijke uitspraak kwam.' Wel haalt hij enkele hervormde theologen aan die op persoonlijke titel waarschuwden tegen het nationaalsocialisme. Overigens behoorde geen van de door De Jong aangehaalde theologen tot de rechterflank van de Nederlandse Hervormde Kerk. Verder memoreert hij dat enkele tientallen hervormde predikanten, al dan niet bedekt, lid waren van de NSB. De Jong typeert het grootste protestantse kerkgenootschap als *Weltfremd* en machteloos in staatkundig opzicht.⁸² G. van Roon komt tot een soortgelijke kwalificatie. Hij stelt dat de hervormde synode meer een juridisch en administratief lichaam was dan dat er geestelijke leiding van uitging. Ondanks herhaalde pogin-

79. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 25/26.

80. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 130/131.

81. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 51.

82. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 360/361.

gen van lokale kerkbesturen en organisaties om de synode tot andere gedachten te brengen, bleef de Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren dertig weigeren zich officieel uit te spreken over de toestand in Duitsland en de nationaalsocialistische ideologie. De synode bewaarde angstvallig haar neutraliteit en vond dat de kerk zich niet al te veel op het terrein van de politiek diende te begeven.⁸³ A.J. Rasker probeert dit beeld te nuanceren door te stellen dat door de confrontatie met de nieuwe ideologische vijand er een nieuw elan werd geboren in de Nederlandse Hervormde Kerk. Een elan dat er zelfs in slaagde de oude richtingstrijd in de kerk te boven te komen. Rasker zag dit nieuwe elan in de totstandkoming van de Amersfoortse Thesen onder leiding van J. Koopmans. Deze Amersfoortse Thesen waren een navolging van de Barmer Thesen waarin het nationaalsocialisme principieel op Bijbelse gronden werd afgewezen. Opvallend is alleen wel dat Rasker geen enkele theoloog uit de rechterflank van de Hervormde Kerk opneemt in zijn beschrijving. Klaarblijkelijk was hijzelf de richtingstrijd niet helemaal ontgroeid. Zijn opsomming betreft alleen socialistisch georiënteerde of middenorthodoxe predikanten. Verder laat hij liggen dat er ook hervormde predikanten tot de NSB toetraden en dat de Nederlandse Hervormde Kerk er voor de oorlog niet in slaagde een officieel standpunt in te nemen met betrekking tot het nationaalsocialisme.⁸⁴

H. Dam stelt dat er binnen de Nederlandse Hervormde Kerk enige ruimte was voor het aanhangen van het NSB-gedachtegoed. Naar zijn inschatting voelden enkele tientallen hervormde predikanten zich aangetrokken tot de NSB. Dam is van mening dat Touws inschatting⁸⁵ dat het hier slechts vijftien predikanten betrof aan de lage kant is, zeker voor wat betreft het midden van de jaren dertig. Er waren namelijk diverse verbanden van predikanten met min of meer fascistoïde denkbeelden. Zo werd in de theologische studieclub 'Guido de Brès' de nalatenschap van H.F. Kohlbrugge en Ph.J. Hoedemaker bediscussieerd. Dit gezelschap was politiek verwant aan de HGSP en ging zich steeds nadrukkelijker oriënteren op de NSB. Naast de predikanten W.Th. Boissevain en L.C.W. Ekering, die beiden lid werden van de NSB, was ook de eerder aangehaalde A.J. Rasker lid van deze studiekekring. Vanuit deze studiekekring werd in 1934 het initiatief genomen om een open brief aan de regering te schrijven met betrekking tot de behandeling van de NSB. Dam ziet dit 'moedig woord van predikanten' als een vrij openlijke steunbetuiging aan de NSB. Dat dit zo openlijk kon gebeuren binnen de Nederlandse Hervormde Kerk verklaarde Dam door erop te wijzen dat hervormden niet zo antithetisch dachten als de gereformeerden en daardoor ook meer openstonden voor andere politieke stromingen.⁸⁶ Dat ook orthodoxe predikanten zich aangetrokken voelden tot de NSB kan wellicht verklaard worden doordat zij evenals de NSB zich verzetten tegen het leerstuk van de volkssoevereiniteit en in de nieuwe

83. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 13-19.

84. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 280/281.

85. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* deel 1 en 2, passim.

86. Dam, *De NSB en de kerken*, 94-96.

orde hoopten de theocratische idealen van Hoedemaker te kunnen realiseren.⁸⁷ Deze orthodoxe predikanten vonden in de ‘Orde van Getuigen van Christus’ hun onderdak.⁸⁸ Bevindelijke predikanten waren er echter onder hen niet.⁸⁹ Gedreven door idealen als herstel van het christelijke c.q. protestantse karakter van Nederland en een hang naar eenheid zocht een aantal hervormde predikanten⁹⁰ hun heil bij de NSB. Over het algemeen waren zij het met dr. W. Th. Boissevain, hervormd predikant te Leiden, eens dat een soort van *Führerprinzip* binnen de kerken bevrijdend zou werken. Het zou het middel bij uitstek kunnen zijn om een eenheid van kerk en staat te realiseren en de besluiteloosheid in de kerk en de politiek tegen te gaan. Een sterke leider was nodig om heel de kerk en heel het volk te kunnen blijven aanspreken.⁹¹

Binnen de rechterflank van de Nederlandse Hervormde Kerk waren de opvattingen met betrekking tot het nationaalsocialisme niet altijd eenduidig. Wel nam *De Waarheidsvriend* een duidelijk afwijzende houding aan ten aanzien van het fascisme en de NSB.⁹² Van Bennekom tekent protest aan tegen de manier waarop Van Roon de Gereformeerde Bond neerzet.⁹³ Volgens Van Bennekom gaat het niet aan om de steeds profascistischer wordende opvattingen van prof. H. Visscher als representatief te zien voor het geheel van de Gereformeerde Bond.⁹⁴ In dit onderzoek zijn Visscher en het *Gereformeerd Weekblad* grotendeels buiten beschouwing gelaten omdat beide meer tot de AR-richting behoorden. Daar komt bij dat Visscher inderdaad een uitzonderlijke positie innam en er over hem al een uitputtende studie verschenen is.⁹⁵ Visscher schreef in het *Gereformeerd Weekblad* dat de basis van de NSB niet deugde, maar dat bepaalde principes wel gesteund konden worden. Visscher legde een grote liefde voor Duitsland aan de dag en vergoelijkte het dat sommige kerkleden zich aangetrokken voelden tot de NSB. Hij begreep dat de huidige ‘futloze’ politiek mensen ertoe bracht de NSB te steunen. Visscher kon de staatsidee van het nationaalsocialisme niet delen en zag in de calvinistische staatsleer betere waarborgen voor een gezond volksleven. Anderzijds stond Visscher, evenals de NSB, een sterke regering voor die intern orde op zaken stelt. In zijn kritiek op de regering stond Visscher vaak zij aan zij met de NSB. Visscher was verder verontwaardigd dat de NSB getroffen werd door allerlei overheidsmaatregelen. Hij was van mening dat er veel gevaarlijker en revolutionairder stromingen binnen de Nederlandse politiek actief waren. In de loop

87. Ibidem, 108.

88. Ibidem, 109.

89. NIOD, archief 123 NSB, inv. no. 1377 en 1378.

90. Volgens H. Tijssen betreft het naast Boissevain: L.C.W. Ekering (Amsterdam), P.W. Foeken (Haarlem), J.W. van Bart (Ravenstein), J.C. Dagevos (Baarland), G. van Duyl (Ooster- en Westerblokker), W.A.M. Eggink (Nijega), H.W.M. Hupkes (Zwaagwesteinde), J. van der Molen (Sint-Oedenrode), W. Okken (Nijbroek), W.B. Onnekes (Wedde), E. Reeser (Winterswijk), J.R.J. Schut (Schingen), J.J.H. Visch (Varseveld), G. Barger (Heukelum).

91. Zoals te vinden in een artikel van H. Tijssen, Tijssen, ‘Hoedemaker, Groen en Hitler’, 6/7.

92. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 125, 128.

93. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, passim.

94. Van Bennekom, *De Wachters op de muren*, 127-130.

95. Wiegeraad, *Hugo Visscher*, passim.

van de jaren dertig werd duidelijk dat Visscher steeds verder weg groeide van de ARP en de Gereformeerde Bond. Een openlijke confrontatie kon niet uitblijven en het kwam tot een breuk tussen Visscher en *De Waarheidsvriend*. Het officiële orgaan van de Gereformeerde Bond stelde geen prijs meer op medewerking van prof. Visscher. De appreciatie van het fascisme en de pro-Duitse houding van Visscher waren zo duidelijk dat ze binnen de NSB niet onopgemerkt bleven en *Volk en Vaderland* met instemming stukken van Visscher citeerde. Daarmee vervreemde Visscher zich van een groot deel van de hervormd-gereformeerden.⁹⁶

Het is om diverse redenen moeilijk inzicht te krijgen in de mate van infiltratie van de NSB in de tot de rechterflank behorende gemeenten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Omdat de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk niet kwam tot een integrale afwijzing van het nationaalsocialisme en het lidmaatschap van de NSB was dit derhalve niet censurabel. De plaatselijke kerkenraden hadden geen kerkelijk recht om gemeenteleden vanwege hun sympathie voor of lidmaatschap van de NSB te censureren. Dit betekent dan meteen ook dat zulke zaken niet of nauwelijks in de notulen van de kerkenraadsvergaderingen voorkomen. Bovendien was de Nederlandse Hervormde Kerk een pluriforme volkskerk waardoor ook in de meest orthodoxe gemeenten randkerkelijkheid een bekend verschijnsel was. Lidmaatschap van de plaatselijke hervormde gemeente betekende nog niet meteen dat men ook tot dezelfde denominatie binnen die kerk behoorde als het merendeel van de lokale kerkenraad. De kerkenraadsnotulen van de plaatselijke gemeenten van de Nederlandse Hervormde Kerk zijn daarom minder geschikt voor de beantwoording van de enquêtevragen zoals die gesteld zijn. Uit veel antwoorden blijkt dan ook dat er in de notulen van voor 1940 geen enkele vermelding te vinden is met betrekking tot lidmaatschap van de NSB.⁹⁷ Bij navraag blijkt dan soms dat er wel kerkleden waren die sympathiseerden met of lid waren van de NSB.⁹⁸ Anderen hebben aan de hand van hun geheugen en dat van gemeenteleden proberen te reconstrueren of en zo ja hoeveel NSB-leden er waren. Het gaat dan vaak om één persoon of slechts enkele personen en of families,⁹⁹ soms betreft het echter grotere aantallen.¹⁰⁰ In slechts een enkel geval staat er iets in de notulen. Zo was er zowel in Ridderkerk als Sprang één persoon die vanwege zijn NSB-lidmaatschap de kerkenraadsnotulen van de hervormde gemeente haalde. Twee bezoekers van de hervormde evangelisatie te Vriezenveen waren eveneens lid van de NSB.¹⁰¹

96. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 100-108.

97. Het betreft hier onder andere de hervormde gemeenten van: Andel, Bruchem, Gameren, Genemuiden, Goudswaard, Herwijnen, Houten, Jaarsveld, Leerdam, Lienden, Loon op Zand, Maartensdijk, Mastenbroek, Meerkerk, Molenaarsgraaf, Nieuwleusen, Nieuw-Lekkerland, Ottoland, Oud-Beijerland, Papendrecht, Sint Anthoniepolder, Spijk, Wierden.

98. Het betreft hier de hervormde gemeenten van: Sint Maartensdijk, Tholen, Wijngaarden

99. Zoals in het geval van: Ameide-Tienhoven, Benthuizen, Bodegraven, Bruinisse, Schoonrewoerd.

100. Zoals in Monster.

101. Gegevens in bovenstaande alinea zijn ontleend aan een door mij in augustus 2010 uitgezette enquête. Zie bijlage 2.

De hervormde Pieter Cornelis van Beek uit Ridderkerk was al vroeg lid van de NSB. In september 1934¹⁰² trad de 33-jarige Pietertoe tot de NSB. Zijn afkeer van 'de rooien' en de effecten van de economische crisis van de jaren dertig maakten Pieter tot een aanhanger van de NSB. In zijn agenda zette hij voor zichzelf systematisch op een rij waarom hij de NSB steunde. Naast tijdelijke voordelen zag Pieter ook meer ideologische voordelen. Zo vond hij het belangrijk dat het godsvertrouwen een wezenlijk kenmerk is van het nationaalsocialisme en dat de NSB zich inspande om de 'grote waarden van het christendom' te handhaven.¹⁰³

Dat de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk niet tot een afwijzing van het nationaalsocialisme kwam, betekende echter nog niet dat dit ook gold voor de hervormd-gereformeerde kerkelijke pers. In zowel de *Waarheidsvriend* als *De Vaandrager* nam men meer dan eens afstand van de NSB en het nazisme. Vooral de hervormd-gereformeerde jeugdbond maakte veel werk van de bestrijding van het nationaalsocialisme.¹⁰⁴ De schrijver van de rubriek 'Driestarren' in het blad van de hervormd-gereformeerde jongelingsbond *De Vaandrager* kreeg in reactie op zijn afwijzing van de NSB het uitvoerige gedicht *Aan de "Broeders"* toegestuurd van een lezer. Dit gedicht werd geschreven naar aanleiding van een voorval op een jongelingsvereniging in Zuid-Holland. Een openlijke sympathisant van de NSB was lid geworden van de jongelingsvereniging en probeerde anderen te winnen voor het nationaalsocialisme. Daartoe hielp hij jongens met het voorbereiden van inleidingen en bijdragen voor de vergadering van de jongelingsvereniging. Deze bijdragen hadden daardoor een nationaalsocialistische inhoud. De waarnemend voorzitter van de jongelingsvereniging trad hier echter tegen op. De kroniekschrijver vroeg de lezers alert te zijn op 'celvorming' door de NSB binnen de gelederen van de jongelingsverenigingen. Gezien de latere ontwikkeling in het denken van prof. H. Visscher was de oproep om naast Gods Woord, de belijdenisgeschriften en de principiële voorlichting van het Bondsbestuur ook die van Visscher als leidraad te gebruiken, enigszins curieus.¹⁰⁵

AAN DE "BROEDERS"

Kom je voor een eigen meening

Open en eerlijk uit.

Dan wordt je tien keer tegen één

Gescholden voor schavuit.

Dan ben je: "Knecht van 't Kapitaal"

En nu ook nog "illegaal".

102. Mastenbroek, *Uit het oorlogsdagboek van Jaap van Beek*, 15. Aldaar wordt gesuggereerd dat Pieter van Beek bij de (plaatselijke?) oprichtingsvergadering van de NSB in 1931 was en meteen toetrad als lid. Dit blijkt echter niet uit het dossier bij het CABR. Daarin staat dat hij sinds september 1934 lid was van de NSB. Zie: NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 52855.

103. Mastenbroek, *Uit het oorlogsdagboek van Jaap van Beek*, 15.

104. Van Lieburg, *Jeugdwerk met een watermerk*, 68-70.

105. 'Als de vos de passie preekt ...', *De Vaandrager*, 16 mei 1934.

Ook wanneer je lid wil worden
Van een jongelingschaar
Wordt je eigen overtuiging
Tot een geestelijk gevaar.
Hoor je "U bent welkom vent,
Mits je maar onmondig bent".
Houdt een vriend daar een lezing,
Die getuigt van waarheidszin
Mompelen die "lieve broeders"
"Daar heeft hij de hand weer in".
En men voert zooiets voor straf
Voortaan van den rooster af.
Maar het mooiste van die vrienden
Is wel hun standvastigheid.
Zij besluiten onherroep'lijk
Waarheid, recht en deugd ten spijt
Neen, alleen zijn uitverkoren
Die tot hun partij behooren.
Weest in eigen kring slechts broeders
Is de leus, die hen bekoort.
Praat niet over broederliefde
Smijt die leuze overboord.
Kwets je naaste, trap hem neêr
Hoop'lijk keert hij dan niet weêr.
Bah, ik walg van zulke menschen
Vol van zelfgerechtigheid
Die de Christendeugd vervangen
Door de leer van haat en nijd.
Die de Heere eere geven
Om zichzelf uit te leven

Het hervormde jongelingsblad *De Vaandrager* kreeg meer dan eens commentaar als de NSB bekritiseerd werd.¹⁰⁶ De kroniekschrijver stelde met verbazing vast dat er zelfs in 'onze Bond' er 'kameraden' zijn die lid zijn van de NSB of met de NSB sympathiseren. 'We dachten, dat ze toch wel beter wisten. Helpt dan al ons waarschuwen, waarbij we telkens en telkens weer op de beginselen wijzen, heelemaal niet? Hoe is het mogelijk, dat ge U geeft aan een beweging, welke grondbeginselen niet ondergeschikt zijn aan Gods Woord?'¹⁰⁷ De reacties ble-

106. Zie bijvoorbeeld: 'Driestarren', *De Vaandrager*, 22 februari 1933; 'De Nationaal Socialistische Beweging', *De Vaandrager*, 21 februari 1934; 'Driestarren', *De Vaandrager*, 15 januari 1936; 'Vraag en antwoord', *De Vaandrager*, 30 december 1936.

107. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 29 november 1933.

ven, getuige het volgende nummer, niet uit.¹⁰⁸ De predikant die op 10 juni 1936 de vragenrubriek voor zijn rekening nam, meldde dat toen hij had gepreekt over het gehoorzamen van de overheid, een lid van de NSB kwam protesteren. De protesterende NSB'er was voorheen lid van de SGP. Dit verbaasde de predikant niet omdat hij overeenkomsten zag tussen de werkwijze van beide partijen.¹⁰⁹ Kennelijk behoorde deze predikant tot de AR-richting binnen de Gereformeerde Bond. Nogal wat hervormd-gereformeerden stemden ARP. In de meer bevinde-lijke gemeenten stemde men wel overwegend SGP, maar daar waren veelal geen jongelingsverenigingen en derhalve ook geen abonnees van *De Vaandrager*.

In de beantwoording van een vraag naar de gehoorzaming van de overheid kwam in *De Vaandrager* de volgende passage voor: 'Hoe teer deze dingen liggen, bleek mij laatst, toen ik in mijn prediking gewezen had op de roeping van den christen de overheid onderworpen te zijn, ook in die bepalingen, die vaak als een zware last in het bedrijfsleven gevoeld worden. Ik kreeg daarop een lid van de N.S.B. bij mij om te protesteeren tegen deze bedekte aanval op de N.S.B. Het is wel teekenend, dat men een eenvoudige leering, zonder nadere toepassing uit Gods Woord genomen, niet meer verdragen kan; later in de prediking daarop terugkomende, heb ik gezegd dat de N.S.B., die dergelijke vermaningen niet verdraagt en iedere partij, die meent door dergelijke vermaningen aangetast te worden, blijkt zich te stooten aan het Woord des Heeren. Het verwonderde mij niet, dat het N.S.B.-lid, dat met zijn klachten kwam, vroeger lid is geweest van de S.G.P. Reeds daar is hij gedrenkt geworden met dezen geest. Ook in verband daarmee kan ik zeggen, dat Ds. Kersten met zijn **strijdwijze**, want daarover gaat het meer dan over beginselen, wind zaait, maar storm zal oogsten.' Bron: 'Vraagbespreking', *De Vaandrager*, 10 juni 1936.

De schrijver van de rubriek 'Driestarren' begreep dat het fascisme en de NSB veel aantrekkelijks hadden voor de jeugd. 'Oppervlakkig gezien heeft het fascisme voor onze jongens veel bekoorlijks. Vooral de doortastendheid, de spontaniteit, het met een zekere driestheid optreden in staatkundige aangelegenheden. Het met geweld te keer gaan tegen het communisme. Vooral dit actieve is voor den jongeling zeer aantrekkelijk.' Maar de schrijver vertrouwde erop dat dit een jeugdige bevlieging was die wel weer over zou gaan. Wel was hij zeer duidelijk over hen die uit volle overtuiging het fascisme aanhingen. Deze personen dienden geroyeerd te worden.¹¹⁰ De kroniekschrijver kwam eveneens tot een categorale afwijzing van de NSB. Hij geloofde niet dat de NSB christelijk was en dat de godsdienstvrijheid in veilige handen was bij de NSB. Hetgeen er in Duitsland gebeurde was voor hem een baken in zee.¹¹¹ De NSB werd gekarakteriseerd als 'evolutionistisch en

108. Ibidem, 27 december 1933.

109. 'Vraagbespreking', *De Vaandrager*, 10 juni 1936.

110. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 12 april 1933.

111. 'De Nationaal Socialistische Beweging', *De Vaandrager*, 21 februari 1934.

Hegeliaansch'. Wie de NSB steunde was hoogmoedig en schaarde zich onder 'de belagers van het Godsrijk'.¹¹²

Bondsvoorzitter ds. Bartlema schreef dat hij blij was dat het fascisme en het nationaalsocialisme de aandacht van de jeugd hadden. Hij sprak echter wel de vrees uit dat die belangstelling 'hier en daar wat eenzijdig zal zijn'. De schrijver beval het boek *Op weg naar een nieuwe maatschappij* aan ter bestudering op de jeugdvereniging.¹¹³ In de rubriek 'Boekbespreking' werden geregeld boeken met betrekking tot het nationaalsocialisme en de NSB gerecenseerd. De recensent was van de mening dat dhr. P. Prins, schrijver van het boekje *Wat wil Mussert?* het revolutionaire karakter van de NSB nog niet ten volle had gepeild. A. Janse bracht het er met zijn boekje *De nieuwe geest van de NSB* beter vanaf.¹¹⁴ Naar alle waarschijnlijkheid nam men adviezen om deze boekjes te lezen ter harte. Er werden namelijk veelvuldig avonden op de jongelingsvereniging belegd met de NSB en het nationaalsocialisme als onderwerp.¹¹⁵

De schrijver van de rubriek 'Driestarren' noemde het besluit van de Nederlandse bisschoppen om leden van de NSB de sacramenten te weigeren 'een kloek getuigenis'.¹¹⁶ De kroniekschrijver liet duidelijk zijn sympathie blijken voor het besluit van de synode van de Gereformeerde Kerken om het lidmaatschap van de NSB censurabel te stellen. Hij beschreef hoe de Hitlerjugend en het rooms-katholieke jongerenwerk in Duitsland met elkaar in botsing waren gekomen. De schrijver wees op de trouw van de nationaalsocialisten aan hun beginsel. Wat betreft overtuiging en beginselvastheid waren zij christenen tot voorbeeld. Als illustratie noemde hij dat enkele vooraanstaande NSB'ers offers ter wille van hun beginsel hadden gebracht. Waarschijnlijk duidde de schrijver op Anton Mussert en Cornelis van Geelkerken, die hun baan bij Rijkswaterstaat hadden moeten opgeven na het ambtenarenverbod dat de NSB had getroffen. De scribent stelde zijn lezers de vraag hoe zij zouden kiezen als ze voor de keus werden gesteld tussen God of de staat.¹¹⁷

In de rubriek 'Wat de pers te lezen geeft' nam de redactie van *De Waarheidsvriend* een artikel van Tilanus uit *De Christenvrouw* over. De populariteit van het fascisme en het nationaalsocialisme werd daarin verklaard door een viertal oorzaken. In de eerste plaats had de moeilijke crisistijd gezorgd voor ontvankelijkheid onder de gedupeerden voor beloften een einde te maken aan de economische crisis. In de tweede plaats was na de Eerste Wereldoorlog ook in ons land het gezag met te weinig kracht gehandhaafd, zodat gezagsondermijning kon optreden. Ten derde

112. 'Driestarren Waarom tegen de N.S.B.', *De Vaandrager*, 15 januari 1936.

113. 'Op weg naar een nieuwe maatschappij', *De Vaandrager*, 4 april 1934.

114. 'Boekbespreking', *De Vaandrager*, 22 augustus 1934.

115. Zie bijvoorbeeld: 'Vereenigingsnieuws', *De Vaandrager*, 20 februari 1935. Ring Twenthe 11 jan. Gebouw Jeruël te Rijssen. Van Weer uit Wierden hield een verhandeling over de NSB. Uit een kort verslag blijkt een duidelijk afwijzende houding ten opzichte van de NSB. Driesum-Ooster-Nijkerk 7 febr. te Driesum, B. v.d. Ploeg uit Driessum hield een referaat over 'N.S.B. en Christendom'. Eveneens een afwijzing van de NSB.

116. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 10 juni 1936.

117. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 18 april 1934.

zag de jeugd geen heil in alle 'redeneerkunst' die de natiestaat en de gemeenschap uitholden. Ten laatste zorgde een gebrek aan kennis van de christelijke staatkunde voor een toenemende populariteit van fascisme en nationaalsocialisme.¹¹⁸

In *De Waarheidsvriend* ging Duymaer van Twist in op de open brief die predikanten aan de regering hadden gericht met betrekking tot de bejegening van de NSB door de overheid. De open brief werd door hem afgekeurd. De ondertekenende predikanten verweet hij het wezen van het fascisme niet te doorzien.¹¹⁹ De hervormd-gereformeerde AR-man Duymaer van Twist was aanvankelijk van mening dat een onderscheid in bejegening door de overheid ten aanzien van fascist en sociaaldemocraten onrechtvaardig was.¹²⁰ Bij nader inzien conformeerde hij zich echter aan de lijn van zijn ARP door te stellen dat twee redenen het onderscheid tussen de NSB en de SDAP rechtvaardigden. In de eerste plaats omdat de leider van de NSB, Mussert, bevelen uitvaardigde die lijnrecht ingingen tegen die van de regering. In de tweede plaats had het optreden van de NSB een militair karakter en vormde het daarmee een gevaar voor de staatsveiligheid.¹²¹ In de strekking van de open brief kon hij zich niet vinden. Hij vond de brief te eenzijdig en te positief over de NSB.¹²² Toen Duymaer van Twist schreef dat hij de gelofte van de WA-mannen van de NSB in strijd achtte met de staatsveiligheid en de wetten van het land,¹²³ kreeg hij een tweetal kritische reacties.¹²⁴ Overigens overkwam het de generaal wel vaker dat hij kritische reacties kreeg als hij zich te negatief over het nationaalsocialisme of de NSB uitliet.¹²⁵

Op de bondsdag van de Nederlandse Hervormde Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag van 1934 te Utrecht sprak ds. P.A.A. Klüsener over 'Nationaal-Socialisme of Calvinisme als Nationale kracht?' Klüsener wilde de aandacht vestigen op het fascisme en het nationaalsocialisme omdat menigeen beide 'enkel beoordeelt naar het goede, dat ze tot nog toe tot stand hebben gebracht'. Klüsener liet in zijn lezing zien dat hij goed geïnformeerd was en kennis had genomen van de meest relevante publicaties van de NSB. Hij was erkentelijk dat het nationaalsocialisme het communisme in Duitsland had weten te bedwingen. Dat God de NSDAP had willen gebruiken om de macht van het communisme te breken wilde echter nog niet zeggen dat de nationaalsocialistische ideologie daarmee Gode welgevallig was. Instemming betuigde hij met de kritiek die de NSB had op de volkssoevereiniteit, maar constateerde tegelijkertijd dat die kritiek niet dezelfde kritiek was als het gereformeerde volksdeel had.¹²⁶ Klüsener zag het

118. 'Wat de pers te lezen geeft', *De Waarheidsvriend*, 30 juli 1936.

119. 'Staat en maatschappij' en 'Wat de pers er van zegt', *De Waarheidsvriend*, 25 oktober 1934; 'Staat en maatschappij', *De Waarheidsvriend*, 8 november 1934.

120. 'Staat en maatschappij', *De Waarheidsvriend*, 21 september 1933.

121. *Ibidem*, 18 januari 1934.

122. *Ibidem*, 25 oktober 1934.

123. *Ibidem*, *De Waarheidsvriend*, 8 november 1934.

124. *Ibidem*, 29 november 1934.

125. *Ibidem*, 13 december 1934.

126. Klüsener, *Nationaal-Socialisme of Calvinisme als Nationale kracht*, 4.

nationaalsocialisme als een reactie op het individualisme.¹²⁷ Een individualisme dat gecombineerd met de idee van de volkssoevereiniteit had gezorgd voor politieke verdeeldheid en het laten prevaleren van partijbelangen boven landsbelangen.¹²⁸ Het benadrukken van het collectief boven het individu door het fascisme en het nationaalsocialisme leidde van de weeromstuit tot een totalitaire en absolute staat waarin de vrijheden van de burger in het gedrang kwamen.¹²⁹ Het gevolg was dat niet langer het individu of het volk, maar het gezag autonoom was geworden. Dat autonome gezag verwerd automatisch tot staatsabsolutisme en een religie van het vaderland. In Duitsland werd dit versterkt door ‘nog primitievere gevoelens van bloed en ras’. Het gevolg was ‘nationaal individualisme’.¹³⁰ De natie werd op haar beurt weer gepersonifieerd in de figuur van de leider.¹³¹ In dit alles klonk onmiskenbaar de staatsopvatting van de filosoof Hegel door en daarom kon het fascisme ook niet gecombineerd worden met het christendom.¹³² Volgens Klüsener ging het niet aan om te stellen dat christenen lid moesten worden van de NSB om de NSB christelijker te maken. Het fascisme en het christendom zijn daarvoor te onderscheiden.¹³³ Klüsener zag ook niet in waarom fascisme en christendom gemengd zouden moeten worden, daar het calvinisme een veel betere nationale kracht is dan het nationaalsocialisme ooit zou kunnen worden. Hij adstrueerde dit met historische voorbeelden waaruit bleek dat het calvinisme een niet te onderschatten bijdrage heeft geleverd op politiek en maatschappelijk terrein.¹³⁴ Wel was Klüsener van mening dat de Nederlandse regering met twee maten mat als de NSB allerlei beperkingen werden opgelegd en de SDAP daarvan verschoond bleef.¹³⁵ Klüsener stelde dat het parlementaire systeem zeker niet vlekkeloos functioneerde en dat daarom herbronning nodig was. Het partijpolitieke individualisme over de gehele breedte en de splijtingsziekte binnen de confessionele richting moesten een halt toegeroepen worden.¹³⁶ Bekering was daarom nodig. Die bekering bestond mede daarin dat het gereformeerde volksdeel zijn maatschappelijke en politieke taak leerde verstaan en zijn ‘politicophobie’ liet varen.¹³⁷ De ware nationale kracht moest niet in het nationaalsocialisme, maar in het calvinisme gezocht worden.¹³⁸ Om die kracht goed te gebruiken was het nodig studie te maken van de calvinistische bronnen en het antirevolutionaire gedachtegoed van Groen van Prinsterer.¹³⁹

Het referaat van ds. Klüsener op de bondsdag riep onder het publiek vragen op. Daarom heeft Klüsener bij de publicatie van zijn lezing in brochurevorm een aantal

127. Ibidem, 5.

128. Ibidem, 6.

129. Ibidem, 7.

130. Ibidem, 8.

131. Ibidem, 9.

132. Ibidem, 10-12.

133. Ibidem, 13/14.

134. Ibidem, 15-17.

135. Ibidem, 18.

136. Ibidem, 19.

137. Ibidem, 20.

138. Ibidem, 21.

139. Ibidem, 22/23.

vragen opgenomen en die voorzien van een antwoord. Dat zijn onderwerpskeuze niet zonder reden tot stand was gekomen, blijkt direct uit de eerste twee vragen die hij beantwoordde. De vraagstellers wilden weten hoe er omgegaan diende te worden met leden van de jeugdvereniging die door het fascisme ‘geïnfecteerd’ waren en hoe men kon voorkomen dat jonge mensen zich aansloten bij de NSB. Klüsener was van mening dat het begrip ‘geïnfecteerd’ hier inderdaad op zijn plaats was. Hij begreep dat jongeren onder de bekoring raakten van het fascisme vanwege de door de fascistenaars gebezigde leuzen en de gedane beloften. De beste remedie was met zulke leden te spreken over de beginselen van de NSB en de artikelen van ds. Visscher over de NSB in het *Gereformeerd Weekblad* te lezen. Hij riep op om niet al te snel leden te royeren vanwege fascistische sympathieën omdat velen zich alleen gevoelsmatig aangetrokken voelden tot de NSB, maar de officiële brochures van de NSB niet eens kenden. Wanneer een lid uit volle overtuiging voor de fascistische levensbeschouwing koos, dan bleef er geen andere oplossing mogelijk dan royement.¹⁴⁰ De overige vragen betroffen veelal verzoeken om informatie met betrekking tot het fascisme en de NSB. Overigens bleek uit de beantwoording van de laatste vraag zonneklaar dat ds. Klüsener zich nadrukkelijk niet rekende tot de SGP-achterban, maar zich tot de ARP rekende, maar dan wel tot de visscheriaanse richting binnen de ARP.¹⁴¹

Klüsener nam een ferme houding aan ten aanzien van de NSB en liet het niet alleen bij publicaties en lezingen. Samen met zijn Vinkeveense kerkenraad verzette Klüsener zich in 1934 tot tweemaal toe tegen de verhuur van het verenigingsgebouw door de kerkvoogdij aan de lokale afdeling van de NSB. De president-kerkvoogd verklaarde ingestemd te hebben met de verhuur om wraak te nemen op de politieke stellingname van Klüsener ten gunste van de ARP. De kerkenraad besloot in de ochtenddienst van 30 september 1934 na het zingen van Psalm 127¹⁴² een verklaring voor te lezen met de volgende strekking: ‘De kerkenraad betuigt bij deze aan de gemeente zijn leedwezen, dat ondanks het protest van de vorige maal, nu wederom ons verenigingsgebouw tegen de geest van het overgrote deel van onze gemeente – althans van het kerkelijk meelevende deel – is afgestaan aan een beweging, die zich als geestelijk aandient en ons door stormgetij wil heen loodsen, zonder zich daarbij te richten naar de beginselen die naar Gods Woord zijn, blijkbaar menende dat de godsdienst een privé zaak is; doch ook hier geldt wat zij zo-even zongen van psalm 127 vers 1.’¹⁴³

6.4.4 De Oud Gereformeerde Gemeenten en de vrije groepen

Om een beeld van de Oud Gereformeerde Gemeenten te schetsen op basis van de kerkenraadsnotulen is bijna ondoenlijk. Veel kerkenraden binnen dit kerkverband

140. Ibidem, 27.

141. Ibidem, 31/32.

142. Het betreft hier Psalm 127 vers 1 in de berijming van 1773. ‘Vergeefs op bouwen toegelegd; Vergeefs, om ’t huis voltooid te zien; Gezwoegd, gezweet, o arbeidsliên; Zo God Zijn hulp aan ’t werk ontzegt; Vergeefs, o wachters, is uw vlijt; Zo God niet zelf de stad bevrijdt.’

143. ‘Globaal bekeken’, *De Waarheidsvriend*, 14 november 2013.

kenden in de onderzochte periode helemaal geen notulen. Andere gemeenten gingen in later tijden zo weinig zorgvuldig met de notulen om dat deze zijn verdwenen. De gemeenten die wel notulen bijhielden, deden dit in nogal wat gevallen bijzonder fragmentarisch of zo beknopt dat er nauwelijks gegevens aan te ontleen zijn. Daar komt nog bij dat de meeste gemeenten geen ledenadministratie bijhielden, maar volstonden met een indicatie van het aantal vaste bezoekers van de eredienst. Voor de nog kleinere kerkverbanden, lokale vrije groepen en kerkelijke samenkomsten geldt het bovenstaande in nog sterkere mate.¹⁴⁴ Uit de kerkenraadsnotulen die er wel zijn blijkt nergens dat er NSB'ers onder de gemeenteleden waren. Dit geldt de oud gereformeerde gemeenten van Bolnes, Grafhorst, 's-Gravenpolder, Hendrik-Ido-Ambacht, Nieuw-Beijerland, Oosterland, Overberg en Rhenen. De gemeente van Sint Philipsland weigerde expliciet medewerking. Voor de vrije gemeente te Bergambacht,¹⁴⁵ het hervormd lokaal te Capelle aan den IJssel, de gereformeerde gemeente in hersteld verband te Capelle aan den IJssel, de zelfstandige hervormde vereniging "Calvijn" te Dordrecht, het hervormd lokaal te Sliedrecht,¹⁴⁶ de vrije hervormde gemeente te IJsselmuiden en de vrije Nederlandse hervormde gemeente te Ysselstein geldt eveneens dat uit de notulen niet blijkt dat er in de jaren dertig 'leden' waren die tevens lid waren van de NSB.¹⁴⁷ Bijkomend probleem is dat in de kring van Oud Gereformeerde Gemeenten en de vrije groepen er nauwelijks sprake was van een kerkelijke pers. Dit maakt het bijzonder lastig om een beeld te schetsen van de houding ten aanzien van het nationaalsocialisme.

In het kerkelijke blad van de Oud Gereformeerde Gemeenten (groep rond ds. Hennephof), het *Gereformeerde Maandblad*, later *Tot de Wet en de Getuigenis* geheten, werden in principe geen politieke onderwerpen behandeld, maar werd zijdelings wel het nationaalsocialisme afgewezen¹⁴⁸ en de rassenleer en het antisemitisme expliciet veroordeeld.¹⁴⁹ Daarentegen hechtte ds. K.P. de Groot, predikant van de Nederlands gereformeerde gemeente (afgescheiden groep rond ds. D.C. Stempvoort) te Delft in 1934 zijn naam aan de open brief aan de Nederlandse overheid waarin het min of meer werd opgenomen voor de NSB. De Groots ambtsbroeder ds. J. Overduin van de gereformeerde gemeente in hersteld verband te Sliedrecht ging in zijn sympathie voor de NSB verder. Hoewel hij zelf geen lid was van de NSB, raadde hij in 1939 een gemeentelid aan in plaats van *Het Nieuws van de Dag Volk en Vaderland* te lezen. Overduins dochtertje zou het desbetreffende gemeentelid dezelfde avond een exemplaar van *Volk en Vaderland* gebracht hebben. Tegen het gemeentelid had Overduin ook verklaard dat het in Duitsland beter toeven was voor een zakenman dan in Nederland. Tegen weer een ander gemeentelid

144. Zo kende bijvoorbeeld de gereformeerde samenkomst te Alblasterdam (tegenwoordig hersteld hervormde gemeente te Alblasterdam) in de jaren dertig geen organisatiestructuur. Er waren geen bestuursvergaderingen en ook kende men geen ledenadministratie.

145. Tegenwoordig oud gereformeerde gemeente in Nederland.

146. Ibidem.

147. Zie bijlage 2 enquêtegegevens.

148. 'Dankdag', *Gereformeerde Maandblad*, november 1937, 5/6.

149. 'Het oordeel Gods over de Joden', *Gereformeerde Maandblad*, december 1938, 35/36; 'Een waardig Kerkeraadsgetuigenis', *Gereformeerde Maandblad*, augustus 1939, 127/128.

zou Overduin gesteld hebben dat hij niets onchristelijks zag in de NSB. Dat was maar beter ook, daar een van zijn zonen lid was van de NSB en een schoonzoon donateur van de NSB was. Overduin las niet alleen af en toe *Volk en Vaderland*, maar bleef via het abonnement van zijn zoon op het aan de NSB gelieerde *Het Nationale Dagblad* goed op de hoogte van de ontwikkelingen binnen de NSB.¹⁵⁰

6.4.5 *Verschillen tussen de kerken*

Opvallend verschil met de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk enerzijds en de Gereformeerde Gemeenten anderzijds is de rol van de jongelingsbond bij de bestrijding van het nationaalsocialisme. Door zowel de christelijke gereformeerde jongelingsbond als de bond van hervormd-gereformeerde jongelingsverenigingen werd nadrukkelijk aandacht besteed aan de opkomst van fascisme en nationaalsocialisme. In het voorgaande hebben we kunnen lezen dat op veel jv-avonden en bondsdagen deze onderwerpen werden besproken. Bovendien waarschuwden de periodieken van beide bonden, *Luctor et Emergo* en *De Vaandrager*, veelvuldig voor het nationaalsocialisme. De jongelingsbond van de Gereformeerde Gemeenten heeft een veel kleiner stempel kunnen drukken op het kerkelijke denken over fascisme en nationaalsocialisme. Veel gemeenten kenden overigens geen of nauwelijks verenigingsleven. Daar kwam nog bij dat de jongelingsbond van de Gereformeerde Gemeenten geen eigen periodiek had. Het is niet waarschijnlijk dat het fascisme en het nationaalsocialisme veelvuldig besproken zijn tijdens verenigingsavonden binnen de Gereformeerde Gemeenten.

Een ander verschil met de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk was dat er binnen de Gereformeerde Gemeenten nauwelijks aandacht was voor het nationaalsocialisme in het kerkelijke periodiek. *De Saambinder* was in de jaren dertig een kerkelijk mededelingenblad met een sterk meditatief karakter. Aan maatschappelijke en politieke zaken werd nauwelijks aandacht geschonken. Er werd veelal in algemene termen gesproken over de 'nood der tijden' en de 'laaghangende oordeelen Gods', maar het werd vrijwel nooit specifiek. Van een ideologische bestrijding van het nationaalsocialisme was in *De Saambinder* geen sprake. Van Bennekom komt in zijn boek *De wachters op de muren* tot een soortgelijke conclusie. Wel stelt hij dat de houding van Kersten pro-Duits is en getuigt van antisemitische gevoelens. Het eerste lijkt juist te zijn, het tweede is te veel een waardeoordeel en te ongenueanceerd. Onjuist is het wanneer Van Bennekom zijn betoog adstrueert met citaten uit *De Banier*, het partijblad van de SGP, terwijl hij pretendeert een conclusie te trekken voor het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten.¹⁵¹

Voor de Oud Gereformeerde Gemeenten en de vrije groepen geldt dat het kerkvolk geheel verstoken was van voorlichting met betrekking tot het nationaalsocialisme. Een kerkelijke pers ontbrak vrijwel geheel en er was geen jeugdwerk binnen deze

150. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109118 (parket Den Haag 208).

151. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 131.

kerkverbanden en gemeenten. In één opzicht komen de behandelde kerkverbanden overeen: in de loop van de jaren dertig nam het aantal NSB'ers onder de kerkleden af.¹⁵²

6.5 Het electoraat van de NSB en de SGP

De vraag hoe het electoraat van de SGP en de NSB zich tot elkaar hebben verhouden, heeft al heel wat pennen in beweging gebracht. De suggestie dat een niet onaanzienlijk deel van de SGP-stemmers in de jaren dertig op de NSB stemde, wordt in heel wat publicaties gewekt. Zo beweert L. de Jong in deel 1, *Voorspel*, van zijn werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* dat de SGP bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 in Zeeland wel tot de helft van haar aanhang zag overlopen naar de NSB. Dit zou vooral het geval zijn geweest op Zuid-Beveland en Tholen.¹⁵³

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Annland (St.)	550		521	560	135		525	94	LV	595	127 (102)*
Maartensdijk (St.)	414	222	532	394	75		489	32		416	32
Oud- Vossemeer	111	107	136	129	80	147	106	52	75	113	34
Poortvliet	282	148	389	376	109	107	385	41	160	418	31
Scherpenisse	273	146	329	308	30	176	288	16	181	277	16
Stavenisse	259		416	344	35		357	20		367	17
Tholen	306	328	415	413	99	311	436	49	394	447	35
TOTALEN	2195	951	2738	2524	563	741	2586	304	810	2633	292

* In deze gemeente deed de NSB wel mee aan de gemeenteraadsverkiezingen. Het behaalde resultaat bij deze gemeenteraadsverkiezingen is tussen haken opgenomen.

Figuur 12. Verkiezingsresultaten SGP en NSB op het eiland Tholen¹⁵⁴

152. Zie bijlage 2.

153. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 302.

154. Gegevens afkomstig van Centraal Bureau voor de Statistiek te Den Haag Leidschenveen. Handgeschreven cahiers: VOORBURG: 3C5/PS+GR/1931, VOORBURG: 3C5/TK/1933, VOORBURG: 3C5/PS+GR/1935, VOORBURG: 3C5/TK/1937, VOORBURG: 4E1/1901, VOORBURG: 3C5/PS/1939. Gegevens eveneens te raadplegen via Databank verkiezingsuitslagen op website van de Kiesraad. <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/>

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Baarland	25		29	38	11		31	3		35	16
Borsele	138	133	143	139	28	123	165	17	139	168	5
Ellewoutsdijk	9		17	19	13		19	3		9	-
Goes	128		117	157	269		154	132		133	136
's-Gravenpolder	154	121	152	176	9	132	181	6	189	184	8
's-Heer- Abtskerke	6		6	6	12		6	4		7	2
's-Heer- Arendskerke	85	101	89	95	67	85	102	29	103	107	27
's-Heerenhoek	4		7	5	4		2	3		3	-
Heinkenszand	23		33	33	44		35	25		28	12
Hoedekenskerke	92	128	108	111	10		109	5		105	10
Kapelle	100		112	103	48		102	15	79	100	7
Kattendijke	27		24	27	55		26	30		24	25
Kloetinge	47		54	66	47		64	25		67	35
Krabbendijke	324	273	345	359	91	342	391	50	372	383	37
Kruiningen	152	124	172	169	175	133	179	72	153	173	68
Nisse	39	43	47	44	6	40	43	-	41	38	-
Oudelande	16		25	31	24		23	13		25	9
Ovezande	-		3	2	12		-	-		-	1
Rilland-Bath	168	138	170	177	59	120	157	23	151	175	15 (38)*
Schore	40		42	48	41		46	14		31	10
Waarde	117	113	135	144	142	139	144	110	196	150	96
Wemeldinge	78	120	115	71	36	100	73	11		55	10
Wolphaartsdijk	148	150	175	174	130	130	175	90	202	166	68 (86)*
Yerseke	291	300	408	365	197	345	384	64	366	377	107
TOTALEN	2211	1744	2528	2559	1530	1689	2611	744	1991	2543	704

* In deze gemeente deed de NSB wel mee aan de gemeenteraadsverkiezingen. Het behaalde resultaat bij deze gemeenteraadsverkiezingen is tussen haken opgenomen.

Figuur 13. Verkiezingsresultaten SGP en NSB op Zuid-Beveland¹⁵⁵

De verkiezingsuitslagen van de jaren dertig staven deze bewering allerminst. Wanneer er niet naar de percentages, maar naar de absolute aantallen wordt gekeken, blijkt dat bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 de SGP op Tholen en Zuid-Beveland groeide. Het is daarom niet logisch te veronderstellen dat de NSB groeide dankzij het overlopen van SGP-stemmers. Laat staan dat volgehouden kan worden dat 'tot de helft van haar aanhang' overliep naar de NSB. Wel kan er een verband gelegd worden tussen de Hervormd Gereformeerde Staatspartij van ds. C.A. Lingbeek en de NSB. Een niet onaanzienlijk deel van het electoraat en van de leiding van de HGSP kwam vroeger of later in NSB-vaarwater terecht.¹⁵⁶

155. Ibidem.

156. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 82.

Een meer dan tragisch voorbeeld daarvan is de hervormde predikant dr. W. Th. Boissevain.¹⁵⁷

In deel 13, *Bijlagen*, heeft De Jong zijn betoog over de electorale relatie tussen de SGP en de NSB genuanceerd en als volgt hergeformuleerd: 'In Zeeland deed de NSB verscheidene partijen kiezers verliezen, daaronder ook Kerstens Staatkundig Gereformeerde Partij.' In deel 14, *Reacties. Eerste helft*, beschrijft De Jong een tweetal reacties op deze bewering. De Jong kon, na kritiek op zijn foutieve interpretatie, niet anders dan eerst zijn uitspraak relativeren en vervolgens geheel herroepen. Op p. 1077 vab deel 2, *Reacties. Tweede helft*, gepubliceerd in 1991, wordt vervolgens erkend dat de conclusie dat de SGP stemmen verloor aan de NSB bij de Statenverkiezingen van 1935 onjuist is omdat in 1931 de SGP 8,6 procent van de stemmen haalde en in 1935 9,4 procent.

Een soortgelijke foutieve interpretatie is te lezen in de biografie van ds. Fraanje, predikant van de gereformeerde gemeente te Barneveld. Verondersteld wordt dat de SGP 117 stemmen bij de verkiezingen van 1935 verloor en dat de meeste daarvan bij de NSB terechtkwamen.¹⁵⁸ Het is echter de vraag of die conclusie getrokken kan worden op basis van de verkiezingsuitslagen. Het is juist dat de SGP ten opzichte van de Kamerverkiezingen in datzelfde jaar 117 stemmen verloor, maar ten opzichte van de provinciale verkiezingen in 1931 en de gemeenteraadsverkiezingen van 1931 was er juist sprake van een forse winst. Opvallend is verder dat in het algemeen de SGP bij landelijke verkiezingen veel hoger scoorde dan bij gemeentelijke en provinciale verkiezingen. Bovendien was, ondanks de opkomstplicht, de opkomst bij de provinciale verkiezingen lager dan bij de Kamerverkiezingen. Daar komt nog bij dat de SGP ronduit slecht scoorde bij gemeentelijke verkiezingen en dat waren nu net de verkiezingen waar de NSB in Barneveld niet aan meedeed. Barneveldse kiezers die landelijk op de SGP stemden, brachten in de jaren dertig bij gemeentelijke en gewestelijke verkiezingen veelvuldig hun stem op andere partijen uit.¹⁵⁹ Dat er in de grote gereformeerde gemeente van Barneveld geen enkel gemeentelid tevens lid was van de NSB, is al een indicatie dat de aantrekkingskracht van de NSB op het SGP-electoraat niet heel erg groot geweest kan zijn.¹⁶⁰

157. Tijssen, *De dominee van de NSB*, passim.

158. Bel en Kranendonk, *Leven en werk van ds. J. Fraanje*, 146.

159. Gegevens afkomstig van Centraal Bureau voor de Statistiek te Den Haag Leidschenveen. Handgeschreven cahiers: VOORBURG: 3C5/PS+GR/1931, VOORBURG: 3C5/TK/1933, VOORBURG: 3C5/PS+GR/1935, VOORBURG: 3C5/TK/1937, VOORBURG: 4E1/1901, VOORBURG: 3C5/PS/1939. Gegevens eveneens te raadplegen via Databank verkiezingsuitslagen op website van de Kiesraad. <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/>

160. Bel en Kranendonk, *Leven en werk van ds. J. Fraanje*, 146.

PS 1931	GR 1931	TK 1933	PS 1935	PS 1935	GR 1935	TK 1937	TK 1937	GR 1939	PS 1939	PS 1939
SGP	SGP	SGP	SGP	NSB	SGP	SGP	NSB	SGP	SGP	NSB
605	570	981	864	473	240	1155	271	231	799	195

Figuur 14. Verkiezingsresultaten SGP en NSB in Barneveld¹⁶¹

Hedel in de Bommelerwaard stond in de regio bekend als het meest foute dorp in de buurt.¹⁶² In beschrijvingen van Hedel wordt een verband gelegd tussen de ‘zwartekousenkerk’ en het lidmaatschap van de NSB. De vraag laat zich echter stellen of dat terecht is. Vooropgesteld moet worden dat het in het geval van Hedel de hervormde kerk betreft, daar er in de hele Bommelerwaard slechts één bevindelijke afgescheiden kerkelijke gemeente bestond, namelijk de gereformeerde gemeente van Aalst. Het bevindelijke gehalte van de hervormde gemeente te Hedel kan echter niet, zoals Annejet van der Zijl doet, getypeerd worden met ‘loodzwaar in de leer’.¹⁶³ Dit bleek bijvoorbeeld uit het feit dat de hervormde gemeente van ruim 1000 zielen niet meer dan 100 tot 170 SGP-stemmers telde. Het merendeel van de hervormden stemde ARP of CHU, twee partijen die maar zeer ten dele bevindelijke stemmers aan zich wisten te binden. Wanneer we de verkiezingsuitslagen van Hedel van de jaren dertig bekijken, zien we een diffuus beeld. Er is geen sprake van een duidelijk verband tussen de groei van de NSB en een afname van de SGP.

PS 1931	GR 1931	TK 1933	PS 1935	PS 1935	GR 1935	TK 1937	TK 1937	GR 1939	PS 1939	PS 1939
SGP	SGP	SGP	SGP	NSB	SGP	SGP	NSB	SGP	SGP	NSB
45	-	169	66	11	-	152	35	-	121	76

Figuur 15. Verkiezingsresultaten SGP en NSB in Hedel¹⁶⁴

Opvallend is wel dat naarmate de jaren dertig vorderden, de NSB populairder werd in Hedel, dit in tegenstelling tot de landelijke trend, waarbij de NSB in 1935 bij de Provinciale Statenverkiezingen het hoogtepunt bereikte en vervolgens halveerde. Het aantal partijen was echter zo groot en het beeld zo divers dat er moeilijk een electoraal verband te leggen is tussen de partijen. Wel is duidelijk dat de RKSP en de SDAP gedurende de periode voor de oorlog groeiden, terwijl de ARP, de CHU, de SGP, de VDB en de HGSP in 1937 iets van hun electoraat moesten inleveren.

161. Gegevens afkomstig van Centraal Bureau voor de Statistiek te Den Haag Leidschenveen. Handgeschreven cahiers: VOORBURG: 3C5/PS+GR/1931, VOORBURG: 3C5/TK/1933, VOORBURG: 3C5/PS+GR/1935, VOORBURG: 3C5/TK/1937, VOORBURG: 4E1/1901, VOORBURG: 3C5/PS/1939. Gegevens eveneens te raadplegen via Databank verkiezingsuitslagen op website van de Kiesraad. <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/>

162. Van der Zijl, ‘Fout dorp aan de rivier’, 9-16; Veenhof, ‘Tussen kasteel en kleindierpark’, *Nederlands Dagblad*, 17 februari 2007.

163. Van der Zijl, ‘Fout dorp aan de rivier’, 9-16.

164. Centraal Bureau voor de Statistiek: VOORBURG: 3C5/PS+GR/1931, VOORBURG: 3C5/TK/1933, VOORBURG: 3C5/PS+GR/1935, VOORBURG: 3C5/TK/1937, VOORBURG: 4E1/1901, VOORBURG: 3C5/PS/1939, VOORBURG: 3C5/PS+GR/1939, kie.

Voor zowel de ARP, de CHU, de SGP als de HGSP geldt dat een deel van het verloren electoraat in 1937 overgelopen kan zijn naar de Christelijk Nationale Actie van Hugo Visscher. Een ander deel zal inderdaad voor de NSB gekozen hebben.

Uit de verkiezingsuitslagen blijkt dat Van der Zijls veronderstelling dat de NSB in Hedel vooral gevoed werd vanuit het protestantse deel van de bevolking klopt. Van der Zijl schrijft dat in de jaren dertig ongeveer 900 bewoners van Hedel rooms-katholiek waren en de overige 1100 protestants. De rooms-katholieken waren vooral kleine middenstanders en arbeiders. De protestanten waren vooral boeren. Juist de boeren hadden ernstig te lijden onder Colijns crisismaatregelen. Het verzet onder de boeren tegen de Controle Dienst nam in de Bommelerwaard in de jaren dertig toe. De boeren begonnen hun vertrouwen in de overheid te verliezen. De sinds enkele jaren in Hedel woonachtige kapper Den Haak ontpopte zich als een fervent propagandist van de NSB. En de NSB groeide na 1935 in Hedel tegen de landelijke trend in. Samen met kapper Den Haak vormde een andere van oorsprong niet-autochtoon, kringleider Hendriks, een ijzersterk duo. Ze waren zeer succesvol in het overtuigen van het protestantse deel van de bevolking van Hedel van de nationaalsocialistische beginselen. Bij de rooms-katholieken sloeg hun propaganda-activiteit niet aan. Slechts één lid van de rooms-katholieke parochie sloot zich bij de NSB aan. De rooms-katholieken waren de RKSP trouw en namen het vermaan van de bisschoppen ter harte om niet met de NSB in zee te gaan.

Hoewel het wel zeer aannemelijk is dat de NSB in Hedel een vooral protestantse aangelegenheid was, is het verband met het bevindelijke deel van de bevolking niet helder. De hervormde gemeente van Hedel behoorde tijdens de oorlog tot de Gereformeerde Bondsrichting, was derhalve wel orthodox, maar niet uitgesproken bevindelijk. Bovendien is daarmee niet gezegd dat alle leden van de hervormde gemeente zich tot de Gereformeerde Bond rekenden. Het is zeer wel mogelijk dat vooral de meer randkerkelijke hervormden overgegaan zijn tot de NSB. Het is echter moeilijk vast te stellen of dit ook daadwerkelijk zo geweest is, daar de aangeschreven kerkenraden in de Bommelerwaard, op twee uitzonderingen na, niet hebben gereageerd op de enquête.¹⁶⁵ Duidelijk is dat de groei van de NSB mede werd veroorzaakt door de malaise in de landbouw en het charisma van de twee NSB-propagandisten. Wat dat betreft vertoonde het beeld van Hedel een opvallende overeenkomst met dat van Winterswijk. In deze eveneens overwegend agrarische gemeente, met tevens een rooms-katholieke en een protestantse gemeenschap – overigens relatief wel kleiner en meer gesecculariseerd dan in Hedel –

165. Van de hervormde kerkenraad van Bruchem kreeg ik de reactie dat de notulen niets vermelden over lidmaatschap van de NSB. Er wordt vermoed dat één lid tevens lid was van de NSB. De hersteld hervormde kerkenraad van Gameren reageerde dat de kerkenraadsnotulen bij de hervormde gemeente (PKN) in Gameren zijn, maar de scriba van de hersteld hervormde gemeente kon zich niet heugen ooit iets over eventueel NSB-lidmaatschap gelezen te hebben. Van de overige kerkenraden kreeg ik geen reactie. Het betreft de (hersteld) hervormde gemeenten van Gameren, Zuilichem, Brakel, Aalst, Nederhemert, Kerkwijk en Hedel zelf. Verder kreeg ik ook geen reactie van de gereformeerde gemeente te Aalst.

Partij	1929 (789 stemmen)	1933 (841)	1937 (906)	1946 (834)
RKSP / KVP	328 / 41,57%	358 / 42,57%	387 / 42,72%	339 / 40,65%
CHU	170 / 21,55%	81 / 9,63%	49 / 5,41%	67 / 8,03%
ARP	133 / 16,86%	152 / 18,07%	136 / 15,01%	193 / 23,14%
SGP	101 / 12,80%	169 / 20,10%	152 / 16,78%	124 / 14,87%
SDAP / PvdA	32 / 4,06%	35 / 4,16%	79 / 8,72%	91 / 10,91
VDB	8 / 1,01%	5 / 0,59%	1 / 0,11%	
Verbond van Nationalisten	5 / 0,63%	1 / 0,12%		
Plattelandersbond	4 / 0,51%			
HGSP	3 / 0,38%	10 / 1,19%	4 / 0,44%	
Middenpartij voor Stad en Land	2 / 0,25%			
Vrijheidsbond	2 / 0,25%	4 / 0,59%	6 / 0,66%	
CPN	1 / 0,13%	2 / 0,24%	7 / 0,77%	13 / 1,56%
Onafhankelijk Socialistische Partij		7 / 0,83%		
Algemeene Democratische Unie		7 / 0,83%		
CDU		3 / 0,36%		
NBTM		3 / 0,36%	7 / 0,77%	
Katholiek Democratische Bond		2 / 0,24%		
Rooms Katholieke Volks Partij		2 / 0,24%		
VNH		2 / 0,24%		
Nationaal-Socialistische Partij		1 / 0,12%		
Nieuwe Socialistische Partij		1 / 0,12%		
Algemeen Nederlandse Fascistenbond		1 / 0,12%		

Figuur 16. Stemmen en percentages per partij bij Kamerverkiezingen van 1929 tot 1946 te Hedel¹⁶⁶

166. Gegevens zoals te vinden op website van de Nederlandse Kiesraad: <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/>
Geraadpleegd op 28/2/2014.

was het ook persoonlijk charisma, namelijk dat van de lokale veearts Wim Bos, dat de NSB deed groeien.¹⁶⁷

In zijn boek *Het échec van een 'volkse' beweging* analyseert Kooy het electoraat van de NSB. Kooy constateert dat het electoraat van de NSB vooral bestond uit de beter gesitueerden uit de stad of uit suburbane gebieden in het westen van het land. Op zich is dit een in het oog springende analyse, daar het Duitse nationaal-socialisme vooral een plattelandsbeweging was.¹⁶⁸ Passchier en Van der Wusten komen na bestudering van de verkiezingsuitslagen tot dezelfde conclusie namelijk dat de NSB het meest succesvol was in de meest verstedelijkte en welvarendste gemeenten van ons land. Zij stellen dat de welstand de grootste determinerende factor is en dat de gemeenten met een geringe welstand en relatief weinig werklozen – een wonderlijke combinatie – het meest resistent waren tegen de NSB.¹⁶⁹ Bovendien constateren zij dat de mate van verzuiling eveneens van invloed was op de populariteit van de NSB. Naarmate een gemeente meer verzuild was nam de penetratie van de NSB af.¹⁷⁰ Dit verband was nog sterker wanneer de minizuilen, zoals die van de bevindelijk gereformeerden, sterker waren.¹⁷¹ Flap en Tammes bevestigen in hun onderzoek uit 2008 de verbanden die Passchier en Van der Wusten hebben gelegd en komen tot de conclusie dat er nog een correlatie is; namelijk dat naarmate het aantal migranten, in dit geval voornamelijk Joden, toenam, ook de steun voor de NSB groeide.¹⁷² Passchier en Van der Wusten gaan in op de door Kooy aangevoerde Zeeuwse gemeente Waarde om het verband tussen de SGP en de NSB te staven. Zij stellen dat er in de gemeente Waarde inderdaad relatief veel NSB-stemmers waren,¹⁷³ maar dat het hier een uitzonderlijk geval betreft van bovendien zeer kleine omvang.¹⁷⁴ Het voorbeeld van de gemeente Waarde is voor hen dan ook geen plausible verklaring voor de redenering dat 'ultra-orthodoxe protestanten' een algemene neiging tot de NSB zouden hebben vertoond.¹⁷⁵ De absolute aantallen van de verkiezingsuitslagen in de gemeente Waarde bevestigen dat het onwaarschijnlijk is dat een (groot) deel van het electoraat van de NSB zou hebben bestaan uit overgelopen SGP'ers, aangezien de SGP groeide of stabiel bleef toen de NSB haar grootste winsten boekte. Het gelijktijdig voorkomen van hoge percentages SGP- en NSB-stemmers was uitzonderlijk en zeker niet het algemene beeld. Over het algemeen valt te constateren dat daar waar de SGP een hoger stemmenpercentage had dan het landelijk gemiddelde, de NSB juist lager

167. Kooy, *Het échec van een 'volkse' beweging*, 16-282.

168. Passchier en Van der Wusten, 'Het electorale succes van de NSB in 1935' in: Klein en Borger (red.) *De jaren dertig*, 272.

169. *Ibidem*, 265.

170. *Ibidem*, 266.

171. *Ibidem*, 268.

172. Flap en Tammes, 'De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', 23-47.

173. Bij de Kamerverkiezingen van 1937 behaalde de NSB 22,45 procent van de stemmen.

174. Waarde had in 1937 556 kiesgerechtigden. Gegevens afkomstig van de Kiesraad en te raadplegen via de website <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/Na1918/Verkiezingsuitslagen>.

175. Passchier en Van der Wusten, 'Het electorale succes van de NSB in 1935' in: Klein en Borger (red.) *De jaren dertig*, 273.

scoorde dan het landelijk gemiddelde. Ook W. Visscher heeft al op dit verschijnsel gewezen in zijn beschrijving van de politieke situatie in Kampen in de jaren dertig. Hij komt tot de conclusie dat het niet aannemelijk is dat SGP-stemmers overgelopen zouden zijn naar de NSB.¹⁷⁶

Gemeente Waarde	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Absoluut	117	113	135	144	142	139	144	110	196	150	96
Percentage			31,4	33,2	31,8		29,4	22,5			

Figuur 17. Verkiezingsresultaten SGP en NSB in Waarde¹⁷⁷

Het is lastig om aan de hand van de verkiezingsuitslagen van de jaren dertig een relatie te leggen tussen het electoraat van de SGP en de NSB. De NSB deed over het algemeen niet mee aan gemeentelijke verkiezingen, hetgeen het beeld vertekent.¹⁷⁸ Overigens deed ook de SGP in lang niet alle gemeenten mee aan de gemeenteraadsverkiezingen. De vraag is ook of gemeenteraadsverkiezingen en de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer zich laten vergelijken. Bij de SGP deden zich grote schommelingen voor in het aantal behaalde stemmen wanneer de gemeenteraadsverkiezingen vergeleken worden met de overige verkiezingen. Als de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 en 1937 worden vergeleken, doet zich een opmerkelijk verschijnsel voor. Juist in de voor de SGP perifere gebieden nam het aantal SGP-stemmers in 1937 sterk af. Het lijkt erop dat buiten het bevindelijke hartland een stem op de SGP vooral functioneerde als een proteststem tegen de kabinetten-Colijn.¹⁷⁹ Waarschijnlijk was de NSB die mening ook toegedaan, daar Mussert bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1935, waaraan de NSB zelf in bijna geen enkele gemeente meedeed, adviseerde om op partijen te stemmen die de NSB niet hadden dwarsgezet. Een van de partijen die van Mussert een gunstig stemadvies ontvingen was de SGP.¹⁸⁰

176. Visscher, 'Opdat de christelijke sfeer behouden blijve', in: *Kamper Almanak* (1989) 175-220.

177. Gegevens afkomstig van Centraal Bureau voor de Statistiek te Den Haag Leidschenveen. Handgeschreven cahiers: VOORBURG: 3C5/PS+GR/1931, VOORBURG: 3C5/TK/1933, VOORBURG: 3C5/PS+GR/1935, VOORBURG: 3C5/TK/1937, VOORBURG: 4E1/1901, VOORBURG: 3C5/PS/1939. Gegevens eveneens te raadplegen via Databank verkiezingsuitslagen op website van de Kiesraad. <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/>.

178. In de volgende gemeenten deed de NSB wel mee aan gemeentelijke verkiezingen in 1939: Winterswijk, Zelhem, IJsselstein, St. Annaland, Rilland-Bath, Wolphaartsdijk. Gegevens afkomstig van Centraal Bureau voor de Statistiek te Den Haag Leidschenveen. Handgeschreven cahier: VOORBURG: 3C5/PS+GR/1939,ste.

179. Fieret wijst in zijn dissertatie ook op het feit dat de SGP in de jaren dertig als protestpartij tegen de kabinetten-Colijn heeft gefunctioneerd en voor ontevreden boeren en middenstanders van orthodox-calvinistischen huize een serieus alternatief voor de ARP en CHU vormde en zo voorkwam dat deze stemmen op de NSB werden uitgebracht. Fieret gaat niet in op de correlatie tussen de SGP-stemmers en de NSB in voor de SGP perifere gebieden. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 206.

180. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 665/666 en 732.

Kersten had in de voorafgaande jaren niet nagelaten om de kabinetten-Colijn te bekritisieren op tal van terreinen. Zo fulmineerde Kersten onder andere tegen de samenwerking met de RKSP, de crisiswetgeving, de deplorabele staat van 's lands defensie en het gebrek aan staatsgezag.¹⁸¹ Stap stelt dat de SGP begin jaren dertig functioneerde als een spreekbuis van het ongenoegen van de boeren. Hij bespeurt in de woorden over de landbouw van de anders zo gezagsgetrouwe Kersten hier en daar een 'opruïend tintje'. Uit Kerstens woorden bleek een afkeer van het modernisme, de stad en staatsingrijpen door een 'heirleger' van ambtenaren die 'parasiteren' op de bevolking en haar uitzuigen.¹⁸² Op het moment dat er een alternatieve conservatieve protestpartij ontstond, de NSB, koos een aanzienlijk deel van dit perifere SGP-electoraat voor de NSB. In het bevindelijke hartland zelf is deze relatie veel minder evident en nam het electoraat van de SGP slechts licht af. Waarbij opgemerkt dient te worden dat de SGP enkele duizenden stemmen verloor aan de Christelijk Nationale Actie van de uit de ARP getreden H. Visscher. In totaal behaalde de CNA 20.486 stemmen.¹⁸³ Verondersteld mag worden dat een deel van dit electoraat afkomstig was van de SGP.¹⁸⁴

De SGP liet in de verkiezingsuitslagen een wisselend beeld zien. Ten opzichte van de Provinciale Statenverkiezingen en de gemeenteraadsverkiezingen van 1931 won de SGP fors bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935. Zetten we deze uitslag echter af tegen de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 dan verloor de SGP stemmen in 1935. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 verloor de SGP stemmen ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1933, maar won juist stemmen afgezet tegen de Provinciale Statenverkiezingen van 1935. Een deel van de electorale achteruitgang van de SGP was in 1937 te wijten aan de CNA van Visscher. De NSB verloor bij de Kamerverkiezingen in 1937 stemmen ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1935. In 1939 bleef de NSB nagenoeg stabiel en verloor de SGP stemmen.

In slechts twee van de elf provincies scoorde in 1937 bij de Kamerverkiezingen zowel de SGP als de NSB boven het landelijk gemiddelde. Het betrof de provincies Utrecht en Zuid-Holland. Wanneer we de verkiezingsuitslagen van deze twee provincies op gemeentelijk niveau gaan analyseren, blijkt echter dat vooral in de urbane en suburbane gebieden de NSB haar stemmen rekruteerde en dat de SGP dit juist in de meer landelijke gebieden deed. Over het algemeen gold in zowel Utrecht als Zuid-Holland dat daar waar de SGP relatief groot was de NSB

181. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 121-213.

182. Stap, *De S.G.P. voor 1940*, 47/48 en 91/92.

183. Gegevens Kiesraad: <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/>.

184. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 82.

Provincie	Aantal stemmen op SGP 1933	Aantal stemmen op SGP 1937	Overeenkomst
Groningen	322	238	0,74
Friesland	1.214	964	0,79
Drenthe	393	202	0,51
Overijssel*	6.759	5.680	0,84
Gelderland*	14.320	13.713	0,96
Utrecht*	9.145	7.569	0,83
Noord-Holland	4.306	3.330	0,77
Zuid-Holland*	39.836	34.052	0,85
Zeeland*	11.102	10.543	0,95
Noord-Brabant	4.941	2.201	0,45
Limburg	937	127	0,14
TOTAAL	93.961	78.619	0,84
* Bevindelijke hartland	81.162	71.557	0,88
Overige provincies	12.799	7.062	0,55

Figuur 18. Vergelijking tussen de resultaten van de Kamerverkiezingen van 1933 en 1937 voor de SGP per provincie

Provincie	Percentage SGP afgezet tegen het landelijk gemiddelde	Percentage NSB afgezet tegen het landelijk gemiddelde
Groningen	0,12 ↓	5,19 ↑
Friesland	0,47 ↓	1,69 ↓
Drenthe	0,20 ↓	8,64 ↑
Overijssel	2,13 ↑	3,37 ↓
Gelderland	3,24 ↑	3,95 ↓
Utrecht	3,37 ↑	4,50 ↑
Noord-Holland	0,40 ↓	5,43 ↑
Zuid-Holland	3,37 ↑	4,40 ↑
Zeeland	8,56 ↑	2,72 ↓
Noord-Brabant	0,51 ↓	1,63 ↓
Limburg	0,05 ↓	5,32 ↑
TOTAAL	1,94	4,22

Figuur 19. Vergelijking per provincie tussen de resultaten van de Kamerverkiezingen van 1937 voor de SGP en de NSB in verhouding tot het landelijke gemiddelde

relatief klein bleef. Wanneer we in alle provincies kijken naar de gemeenten¹⁸⁵ waar de SGP bij alle verkiezingen in de jaren dertig¹⁸⁶ deelnam, dan zien we in driekwart van die gemeenten hetzelfde beeld. In de overige gemeenten scoorde de NSB boven het landelijk gemiddelde.¹⁸⁷

6.6 Ledenstatistieken NSB

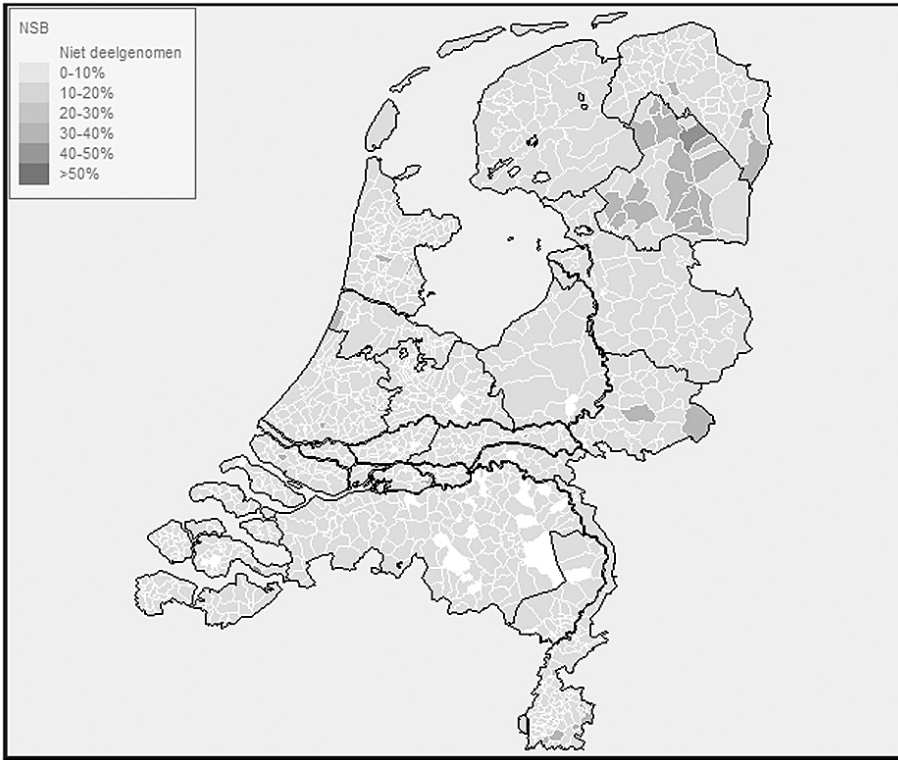
Hoeveel NSB-leden er in de diverse plaatsen waren is moeilijk te bepalen. De ledenadministratie van de NSB is na de oorlog uiteengevallen doordat de lidmaatschapskaarten opgenomen zijn in de persoonlijke dossiers van de Bijzondere Rechtspleging die uit meer dan 200.000 dossiers bestaat.¹⁸⁸ Het systematisch doorzoeken en analyseren van lidmaatschapsgegevens is derhalve niet mogelijk.

185. Het betreft hier 123 van de 1069 gemeenten: **Friesland**: Dantumadeel, **Overijssel**: Genemuiden, Kampen, Rijssen, Staphorst, Zwolle, Zwollerkerspel, **Gelderland**: Barneveld, Echteld, Ede, Ermelo, Gameren, Geldermalsen, Haaften, Harderwijk, Kesteren, Waardenburg, Wageningen, Zuilichem, **Utrecht**: Amerongen, De Bilt, Driebergen-Rijssenburg, IJsselstein, Jaarsveld, Loosdrecht, Maartensdijk, Renswoude, Rhenen, Utrecht, Veenendaal, Zeist, **Noord-Holland**: Haarlemmermeer, Hilversum, Huizen, **Zuid-Holland**: Alblasterdam, Alphen a/d Rijn, Beijerland (Nieuw-), Beijerland (Oud-), Benthuisen, Bergambacht, Bleskensgraaf, Bodegraven, Boskoop, Capelle a/d IJssel, Delft, Dirksland, Dordrecht, Giessendam, Gouda, Gouderak, 's-Gravenhage, 's-Gravenzande, Groot-Ammers, Hardinxveld, Hendrik-Ido-Ambacht, Herkingen, Krimpen a/d IJssel, Krimpen a/d Lek, Leerbroek, Leerdam, Lekkerkerk, Lekkerland (Nieuw-), Lexmond, Lisse, Melissant, Middelharnis, Moerkapelle, Molenaarsgraaf, Monster, Nieuwerkerk a/d IJssel, Ouderkerk a/d IJssel, Pijnacker, Reeuwijk, Ridderkerk, Rotterdam, Stad aan 't Haringvliet, Stolwijk, Streefkerk, Tonge (Nieuwe-), Tonge (Oude-), Vlaardingen, Waddinxveen, Zwijndrecht, **Zeeland**: Aagtekerke, Arnemuiden, Axel, Biggekerke, Borsele, Domburg, 's-Gravenpolder, Haamstede, 's-Heer-Arendskerke, Hoek, Kortgene, Koudekerke, Krabbendijke, Kruiningen, Laurens (St.), Meliskerke, Middelburg, Neuzen, Nieuw- en St. Joosland, Nieuwerkerk, Noordgouwe, Oosterland, Oostkapelle, Oud-Vossemeer, Poortvliet, Rilland-Bath, Scherpenisse, Serooskerke (W.), Tholen, Waarde, Westkapelle, Wissenerkerke, Wolphaartsdijk, Yerseke, Zaamslag, Zoutelande, **Noord-Brabant**: Dinteloord en Prinsenland, Werken (de) en Sleeuw, Werkendam, Wijk en Aalburg.

186. Het betreft hier de volgende verkiezingen: Provinciale Staten 1931, Gemeenteraad 1931, Tweede Kamer 1933, Provinciale Staten 1935, Gemeenteraad 1935, Tweede Kamer 1937, Gemeenteraad 1939, Provinciale Staten 1939.

187. Het betreft hier 34 van de 123 gemeenten: Echteld, Ede, Amerongen, De Bilt, Driebergen, Maartensdijk, Utrecht, Zeist, Haarlemmermeer, Hilversum, Huizen, Werkendam, Wijk en Aalburg, Arnemuiden, Krabbendijke, Nieuw- en St. Joostland, Nieuwerkerk, Oud-Vossemeer, Poortvliet, Waarde, Wolphaartsdijk, Zoutelande, Alphen, Benthuisen, Bergambacht, Bodegraven, Capelle a/d IJssel, Gouderak, 's-Gravenhage, Lekkerkerk, Moerkapelle, Ouderkerk a/d IJssel, Pijnacker, Wassinxveen.

188. Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) in het Nationaal Archief te Den Haag.

Figuur 20. Percentage NSB-stemmers per gemeente in 1937

Gemeente	Percentage SGP	Percentage NSB
Wijk en Aalburg	38,95	10,45
Waarde	29,39	22,45
Benthuizen	40,13	9,31
Lekkerkerk	11,82	9,74
Moerkapelle	17,42	9,60

Figuur 21. Gemeenten waar zowel de NSB als de SGP dubbele percentages haalden bij de Kamerverkiezingen van 1937¹⁸⁹

Voor het overige zullen we aan de hand van de hiervoor weergegeven verkiezingsuitslagen en secundaire gegevens een beeld moeten schetsen van de penetratie van de NSB in de diverse bevindelijke gemeenschappen. Daartoe kunnen we gebruikmaken van kerkenraadsnotulen en een bewaard gebleven ledenlijst

189. Gegevens Kiesraad: <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/>.

van de Nationale Jeugdstorm, de jeugdbeweging van de NSB.¹⁹⁰ Verkoop- en abonnementscijfers van de nationaalsocialistische kranten *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad* hadden ons ook verder kunnen helpen, ware het niet dat alle beschikbare gegevens met betrekking tot abonnementen en verkoop de oorlogsjaren betreffen.¹⁹¹

Gemeente	Provincie	Perc. SGP 1937 ¹	Perc. NSB 1937 ²	Inwonertal, volkstelling 1931 ³	Leden Nationale Jeugdstorm ⁴	Percentage ⁵ (landelijk 0,23%)
Aagtekerke	Zld	49,18	0,55	760	-	0
Brakel	Gld	38,87	2,21	1.762	-	0
Bruinisse	Zld	20,71	1,35	2.444	-	0
Gameren	Gld	21,20	1,47	1.917	2	0,10
Genemuiden	Ov	20,37	2,66	3.338	-	0
Goudswaard	Z-H	34,32	2,22	1.509	2	0,13
Hei en Boeicop	Z-H	34,88	1,23	635	-	0
Herkingen	Z-H	39,59	3,05	978	-	0
IJsselmuiden	Ov	23,56	1,90	3.006	13	0,43
Kesteren	Gld	32,76	2,89	4.112	11 (3 in Kesteren, 8 in Opheusden)	0,27
Krabbendijke	Zld	34,36	4,39	2.404	-	0
Meliskerke	Zld	50,80	0,64	713	-	0
Melissant	Z-H	25,94	1,95	1.825	4	0,22
Nederhemert	Gld	46,83	1,02	1.036	-	0
Nieuwe-Tongue	Z-H	25,10	1,15	1.947	-	0
Oosterland	Zld	23,18	0,90	1.908	-	0
Ouddorp	Z-H	21,34	0,45	3.681	1	0,03
Ouderkerk a/d IJssel	Z-H	32,78	4,86	3.789	11	0,29
Oude-Tongue	Z-H	23,27	0,81	3.108	1	0,03
Poederoijen	Gld	36,62	1,49	1.243	-	0
Poortvliet	Zld	48,55	5,17	1.668	5	0,30
Rijssen	Ov	36,77	1,76	9.558	8	0,08
Ruwiel	Utr	21,15	0,77	574	-	0
Scherpenisse	Zld	45,79	2,54	1.313	-	0
's-Gravenpolder	Zld	32,26	1,07	1.114	-	0
Sint Annaland	Zld	43,39	7,77	2.634	18	0,68
Sint Maartensdijk	Zld	38,93	2,55	2.719	4	0,15
Sint Philipsland	Zld	52,92	1,09	2.194	-	0
Sommelsdijk	Z-H	24,11	1,33	3.496	2	0,06

190. NIOD, archief NSB, inv. no. 2070.

191. Het betreft hier de cijfers van *Volk en Vaderland* (NIOD, archief NSB, inv. no. 1448) en *Het Nationale Dagblad* (NIOD, archief NSB, inv. no. 1361).

Staphorst	Ov	21,01	3,56	6.866	2 (1 in Staphorst en 1 in Rouveen)	0,03
Stavenisse	Zld	60,20	3,37	1.903	-	0
Tholen	Zld	29,36	3,30	2.928	14	0,48
Veen	N-Br	20,44	0,54	928	6	0,65
Waardenburg	Gld	32,04	2,50	1.553	-	0
Wijk en Aalburg	N-Br	38,95	10,45	2.499	20	0,80
Wijngaarden	Z-H	37,39	2,82	419	-	0
Zuilichem	Gld	30,84	0,43	1.085	5	0,46

Figuur 22. Gemeenten waar de SGP meer dan 20 procent van de stemmen behaalde en de NSB relatief hoog scoorde (tweemaal het landelijk percentage) in relatie tot lidmaatschap van de Nationale Jeugdstorm van de NSB

Slechts in 9 van de 37 gemeenten namelijk: IJsselmuiden, Kesteren, Ouderkerk a/d IJssel, Poortvliet, Sint Annaland, Tholen, Veen, Wijk en Aalburg en Zuilichem, was het percentage leden van de Nationale Jeugdstorm hoger dan het landelijk gemiddelde. Ook in dit geval is er sprake van een negatief verband tussen SGP en NSB. In gemeenten waar de SGP 20 procent of meer van het electoraat achter zich wist te verenigen, waren over het algemeen gesproken relatief weinig jeugdleden van de NSB te vinden.

Uit een van de fragmentarische ledenstatistieken van de NSB van voor de oorlog blijkt dat de provincie Zeeland, in NSB-jargon district XXI, 359 leden telde in 1938 en dat district XVII, de Betuwe, slechts 160 leden rijk was.¹⁹² In het geval van Zeeland, waar de SGP bij de Kamerverkiezingen van 1937 10.543 stemmen behaalde, dat wil zeggen 8,56 procent¹⁹³ – het hoogste percentage van alle provincies – betekende dit op een bevolking van 247.938¹⁹⁴ zielen dat 0,14 procent van de Zeeuwse bevolking lid was van de NSB. Op 1 januari 1938 waren er landelijk ongeveer 38.000 leden van de NSB.¹⁹⁵ Het landelijk percentage NSB-leden kwam uit rond de 0,44 procent in 1938.¹⁹⁶ De Jong concludeert dat Zeeland relatief gezien aanzienlijk minder NSB-leden telde dan het landelijk gemiddelde. In slechts één provincie binnen het traditionele SGP-areaal was het ledenaantal van de NSB relatief hoog: Zuid-Holland. De Jong merkt hierbij op dat de NSB-aanhang zich daar echter in de grote steden concentreerde.¹⁹⁷ Opnieuw blijkt het verband tussen de SGP en de NSB negatief.

192. NIOD, archief 123 NSB, inv. no. 1951.

193. Gegevens afkomstig van Centraal Bureau voor de Statistiek te Den Haag Leidschenveen. Handgeschreven cahier: 3C5/TK/1937. Gegevens eveneens te raadplegen via Databank verkiezingsuitslagen op website van de Kiesraad. <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/>.

194. *Bevolking en oppervlakten der gemeenten in Nederland op 1 januari 1932*, Centraal Bureau voor de Statistiek ('s-Gravenhage 1932) 34.

195. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 313.

196. Totale bevolking in 1938 is 8.640.000 zie: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37556&D1=0-10&D2=a&HD=121130-1525&HDR=T&STB=G1>.

197. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 313.

6.7 In grond en wezen heidensch

In zijn dissertatie over de Staatkundige Gereformeerde Partij geeft Fieret een overzicht van de bewijsvoering die de hypothese van de Wageningse socioloog Kooy, als zou de SGP-achterban een ‘sterke nazi-Anneigung’ hebben vertoond, ontkrachten.¹⁹⁸ Kooy stelt dat de SGP-aanhang allerm minst immuun was voor het nazisme. Dit onderbouwt hij met, naar later is aangetoond foutief geïnterpreteerde,¹⁹⁹ verkiezingsuitslagen van Waarde, Poortvliet en St. Annaland.²⁰⁰ Hoewel Kooy in het voorwoord bij de tweede druk in 1981 erkent dat de door hem gebruikte gegevens niet kloppen, blijft hij bij zijn stelling dat mensen uit het SGP-milieu behept waren met een ‘specifieke verleidbaarheid’ voor het nazisme. Daarvan zijn, zo stelt hij, verschillende voorbeelden te geven tijdens de Duitse bezetting. Kooy laat echter na deze voorbeelden te noemen.²⁰¹ Hij beweert dat er een direct verband bestond tussen de opstelling voor en tijdens de oorlog. Hij stelt dat de NSB voor de oorlog al ‘relatief sterke bijval’ kreeg vanuit de ‘SGP-hoek’ en dat er sprake was van een affiniteit tussen beide partijen. Hij zoekt die vermeende affiniteit in de godsdienstige belevings- en gedachtewereld en in de maatschappelijke samenstelling van het SGP-electoraat. Overigens levert hij opnieuw geen bewijzen of voorbeelden waaruit die bijval en affiniteit blijken.²⁰²

Kooy ziet een deel van de verklaring van de door hem veronderstelde ‘nazi-Anneigung’ van bevindelijk gereformeerden in hun maatschappelijke positie. Onder het SGP-electoraat van Waarde ontwaart hij veel landarbeiders, kleine en grotere boeren en kleine zelfstandigen. Door de toenemende macht van zowel de grootindustriëlen als de arbeidersbeweging voelden zij zich achtergesteld. De nazistische dispositie van de SGP-stemmers wijt hij aan ‘opgekropte klassegevoelens’. Toch is dit slechts een deel van de verklaring. Kooy ziet de verklaring vooral in overeenkomsten tussen beide levensbeschouwingen.²⁰³

De eerste overeenkomst tussen het SGP-gedachtegoed en het nationaalsocialisme is hun beider afkeer van de democratie en het parlementarisme. Dat de overheid bij de gratie Gods regeert, betekende volgens de SGP, zo stelt Kooy, dat volksvertegenwoordiging de SGP een doorn in het oog was en dat het staatkundig gezag aan niemand dan alleen aan God verantwoording schuldig was.²⁰⁴ Mijns inziens is hier sprake van een simplificatie. Fieret wijst er terecht op dat het Beginselprogramma van de SGP in hoofdstuk III artikel 12 sprak van een overheid die het gezag uitoefent ‘onder medewerking van het volk’. De SGP heeft zich nooit uitgesproken tegen een volksvertegenwoordiging. Bovendien streefde de SGP naar een overheid die regeerde bij de gratie Gods en streefde de NSB naar een

198. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 204-206.

199. *Ibidem*, 205.

200. Kooy, *Het ebec van een ‘volkse’ beweging*, 205.

201. *Ibidem*, Voorwoord bij de tweede druk (bladzijden ongenummerd).

202. *Ibidem*, 328/329.

203. *Ibidem*, 330.

204. *Ibidem*, 330/331.

regering door een sterke leider.²⁰⁵ Wel bekritiseerde de SGP het revolutionaire beginsel van de volkssoevereiniteit, waarin de meerderheid doorslaggevend is, ook als daarmee Gods geboden worden overtreden. Verder was de SGP kritisch over de wijze waarop de democratie functioneerde. De partij was van mening dat de regering niet een slaaf diende te zijn van het parlement, maar dat de regering een eigenstandige bevoegdheid bezat en die ook moest gebruiken. Daarmee wees de SGP vooral het parlementaire karakter van de Nederlandse democratie af.²⁰⁶ In die zin waren er inderdaad overeenkomsten tussen het nationaalsocialisme en de staatkundig gereformeerde opvattingen. Daarbij dient dan wel aangetekend te worden dat ook de ARP, de CHU en de RKSP het leerstuk van de volkssoevereiniteit verwierpen als een product van de Franse Revolutie. Zij gingen daarin niet altijd zo ver als de SGP, maar deelden wel het principe. Bovendien waren er ook in de andere confessionele partijen negatieve geluiden te beluisteren over het functioneren van de democratie en wel zo dat er gesproken kan worden van een ‘kleine crisis der democratie’.²⁰⁷ Kooy's bewering dat zowel de NSB als de SGP een partij was die een sterke regering met een krachtige leider voorstond is juist. Dit gold echter grosso modo voor de meeste partijen en wel in het bijzonder in het geval van de ARP.²⁰⁸ En juist die ARP wordt door hem ten voorbeeld gesteld als een partij die van meet af aan het nazisme afwees.

Kooy's argumentatie is weinig historisch. Zo is hij van mening dat zowel de SGP als de NSB een typisch mannelijk partij was.²⁰⁹ Nu zal niemand ontkennen dat de SGP een mannelijke partij was, maar daarin waren haar (!) leden in de dertiger jaren niet uniek. Politiek was in de jaren voor de oorlog een bijna uitsluitend mannelijke aangelegenheid, zeker binnen het confessionalisme. Dat zowel de NSB als de SGP de plaats en de roeping der vrouw vooral thuis en in het gezin zag, was niet zozeer onderscheidend voor beide partijen als wel typerend voor die tijd. Fieret merkt terecht op dat zowel de RKSP als de ARP hetzelfde beeld vertoonde.²¹⁰ Ook Kooy's observatie dat zowel de SGP als de NSB het ‘Godsgezag’ geloofde en beleid verdient enige aanvulling en nuancering. Aanvankelijk was de NSB immers niet een partij die zich baseerde op een christelijke staatsopvatting. Onder invloed van onder anderen de predikanten W. Th. Boissevain en G. Hofstede en om nog enig electoraal succes te kunnen hebben in een overwegend christelijk en verzuimd land, begon de NSB zich steeds nadrukkelijker als een christelijke partij te manifesteren.²¹¹ Toch was het christelijke gehalte van de NSB en de SGP wel heel erg verschillend. Fieret zegt dat er een groot verschil bestond tussen het ‘belijnde, dogmatische gereformeerde standpunt van de SGP en het vage, algemeen christelijke van de NSB’.²¹² Het behoeft nauwelijks betoog dat ook deze

205. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 205.

206. Van der Schans, *Kuyper en Kersten*, 95.

207. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 169.

208. Te Velde, ‘De domesticatie van democratie in Nederland’, 11-19.

209. Kooy, *Het ebec van een ‘volkse’ beweging*, 331.

210. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 206.

211. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 178; Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 421-436.

212. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 206.

overeenkomst onmogelijk determinerend kon zijn, daar de hiervoor genoemde overige partijen eveneens geloofden in het gezag van God.

Verder signaleert Kooy een overeenkomst tussen de SGP en de NSB daar beide partijen zich nadrukkelijk richtten op het verleden.²¹³ Ook dit was in de jaren dertig veel meer gemeengoed dan het heden ten dage is. Vooral binnen de confessionele en liberale stroming refereerde men veel en vaak aan het verleden. Bij de protestanten was deze aandacht voor de historie vooral nostalgisch van aard. Het verleden van ons land werd door hen als een protestants verleden gezien. De liberalen zagen in ons land meer het klassieke land van de tolerantie en de vrijheid. Fieret wijst erop dat de aandacht voor het verleden binnen de SGP en de NSB totaal verschillend functioneerde. De NSB zag de vaderlandse geschiedenis als een verhaal vol heldenmoed en daadkracht waaruit inspiratie voor de huidige generatie geput kon worden. De SGP daarentegen zag in de geschiedenis van het vaderland vooral Gods trouwe zorg en goedheid uitblinken. Terwijl de NSB godsdienstige twisten als splijtzwam voor de natie zag, zag de SGP deze vaak aan voor het wezen. Juist de godsdienst had Nederland gemaakt tot wat het was.²¹⁴

Een laatste overeenkomst tussen de SGP en de NSB die Kooy heeft weten te destilleren is het manicheïstische karakter van beide.²¹⁵ De twee partijen brachten volgens Kooy een verlossingsleer. Verschil is alleen wel dat de verlossingsleer van de NSB politiek en maatschappelijk was, terwijl de verlossingsleer zoals de SGP die voorstond vooral transcendent, geestelijk verstaan moest worden.²¹⁶

Stap meent dat de SGP, die hij een antidemocratische partij acht te zijn, de democratie een dienst bewezen heeft door op te treden als protestpartij. Door het protest van de SGP heeft zij voorkomen dat orthodox-protestantse boeren massaal op de NSB zijn gaan stemmen.²¹⁷ Overigens stelt Stap dat SGP-kiezers niet of nauwelijks overliepen naar de NSB omdat de levensbeschouwelijke verschillen tussen de NSB en de SGP te groot waren. Wel ziet hij dat er tussen beide overtuigingen enige affiniteit bestond, daar beide erg gesteld waren op orde en gezag, het socialisme bestreden, gericht waren op de kleine burger en boer, de parlementaire democratie onder kritiek stelden, het platteland boven de stad verkozen, het grootkapitaal en de macht van de vakbonden vreesden en niet vreemd waren aan antisemitische opvattingen. Daarom betoogt Stap dat de SGP het nationaalsocialisme weliswaar principieel afwees, maar in de politieke praktijk de NSB zag als bondgenoot in de strijd tegen ordeloosheid en het socialisme. Daarom nam de SGP de NSB ook in bescherming tegen het optreden van de overheid ten opzichte van de NSB.²¹⁸ Zo kon het dagblad *De Banier* zich vinden in de strekking van de open brief van de predikanten.²¹⁹ De SGP heeft zich bij monde van

213. Kooy, *Het ebec van een 'volkse' beweging*, 331.

214. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 206.

215. Kooy, *Het ebec van een 'volkse' beweging*, 331.

216. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 206.

217. Stap, *De S.G.P. voor 1940*, 101.

218. *Ibidem*, 94-103.

219. 'Een tweede adres van Hervormde predikanten', *De Banier*, 15 oktober 1934.

ds. Zandt en ds. Kersten in de Tweede Kamer op dezelfde wijze uitgelaten.²²⁰ De SGP-afgevaardigden vroegen zich af waarom het ambtenarenverbod en het uniformverbod niet voor alle revolutionaire groepen golden. Zandt en Kersten beschouwden dit als inconsequent en onrechtvaardig.

Ondanks de overeenkomsten die Kooy en Stap signaleren, nam de SGP in de jaren dertig veelvuldig afstand van de NSB. Zo liet de provinciale SGP van Zuid-Holland in 1935, ter gelegenheid van de Statenverkiezingen, een schrijven uitgaan aan haar achterban met daarin onder andere een waarschuwing tegen de NSB. Dit pamflet kreeg de titel 'Aangegord ten strijde' mee en was een oproep om op de SGP te stemmen bij de komende verkiezingen voor de Provinciale Staten. In het schrijven werd eerst gesteld dat vanwege de beginselverzeking, de samenwerking met Rome en de crisiswetgeving de principiële stemmer zijn stem niet zal uitbrengen op de ARP of de CHU. Het pamflet vervolgt dan: 'Indien gij eenige rekening houdt met Gods Woord, kunt ge evenmin de mannen van links uw stem verleen, dan kunt ge onmogelijk stemmen op liberaal, vrijzinnig-democraat of communist. Maar dan kunt ge ook evenmin stemmen op de fascist, de kandidaten der N.S.B. De nationaal-socialisten beloven wel koeien met gouden hoornen, maar kunnen onmogelijk brengen wat zij zeggen te zullen brengen. Zij toch rekenen evenmin met Gods Woord, dewijl hun partij den Bijbel niet eens als Gods Woord erkent. Zij noemen zich wel voorstanders van den godsdienst, maar de maatregelen van hun geestverwanten tegen de kerken in Duitschland toonen het wel heel anders aan.'²²¹

Als raadslid van de gemeenteraad van Delft verwierp ds. Zandt het nationaal-socialisme. De raadsnotulen van 1938 vermelden dat Zandt principiële bezwaren had tegen het nazisme dat hij een 'stelsel van Machiavelli' noemde. Zulke staatsverheerlijking was ook door de gereformeerde vaders altijd veroordeeld.²²² In 1935 liet het Zuid-Hollandse Statenlid A.J. Kersten zich eveneens in diere voege uit over het nationaal-socialisme.²²³ In de algemene beschouwingen bij de begrotingsbehandeling voor 1936 in de Staten van Zeeland nam de fractievoorzitter van de SGP, D. Kodde, nadrukkelijk afstand van de NSB.²²⁴ Op de algemene vergadering van 1938 stelde de kiesvereniging Zeist de vraag aan het hoofdbestuur

220. *Handelingen der Tweede Kamer*, 1933/1934, 506 (21-11-1933). Zandt: 'Daarbij komt nog, dat het wetsontwerp gemakkelijk aanleiding kan geven, dat de justitie dienstbaar gesteld wordt aan bepaalde politieke inzichten. Wij zouden het hoogst onrechtvaardig achten, als, gelijk bij het uniform verbod, uitzonderingsgevallen geschapen werden. Dit zou nieuwe rechtvaardige ergernis verwekken. Het feit toch, dat de A.J.C. en de Graal bij het uniformverbod uitgeschakeld werden, heeft onder ons volk bij zeer velen geen geringe aanstoot verwekt. Het straks in te dienen wetsontwerp moge dan ook geen uitzonderingsgevallen inhouden, waardoor een bepaalde partij een zekere bevoorrechtiging zou verkrijgen. Het steune niet de macht van Rome, dat in ons land voorwaarts zoekt te dringen.' Zie voor Kersten: *Handelingen der Tweede Kamer*, 1933/1934, 261 (9-11-1933).

221. 'Aangegord ten strijde; Oproep der Staatkundig Gereformeerde Partij bij de Staten-verkiezingen in Zuid-Holland in 1935' in: Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studievereenigingen, *Vooroorlogse SGP-geschriften deel II* (z.p. 1986) 329-336, aldaar 336.

222. Verwijs, 'Hoe ds. Fokkema zich liet gaan!', 115.

223. Zonder auteur (red.), 'Wanneer van provinciewege iets te doen is', 218.

224. Rentier, *De SGP in de Zeeuwse Staten*, 28.

van de SGP wat de houding was ten aanzien van het fascisme en welke houding afgevaardigden in Staten en raden moesten aannemen met betrekking tot de door de overheid genomen maatregelen tegen fascistische ambtenaren. Het hoofdbestuur antwoordde dat het fascisme en het nationaalsocialisme op principiële gronden afgewezen dienden te worden. Wel was het hoofdbestuur van mening dat er met twee maten gemeten werd, maar dat de afgevaardigden zich niet moesten verzetten tegen ontslag van deze ambtenaren als dat van hogerhand werd geëist.²²⁵ Bij de algemene beschouwingen op de rijksbegroting van 1934 zei Kersten dat hij in het fascisme waardeerde dat het 'krachtig tegen de revolutionaire partijen optreedt'. Desondanks moest hij het fascisme verwerpen omdat er een scheiding tussen de staatkundig gereformeerde politiek en het fascisme bestond 'om des beginsels wille'. Het fascisme nam namelijk niet Gods Woord als uitgangspunt van zijn politieke handelen. Kersten concludeerde dan ook dat hij 'noch een volksregering, noch een fascistischen Staat' wenste.²²⁶

Van Bennekom stelt in zijn boek *Wachters op de muren* dat Kersten enerzijds het nationaalsocialisme in scherpe bewoordingen veroordeelde, maar anderzijds weinig deed aan de bredere doordenking van het nationaalsocialisme. Hij beoogt dat dit gebrek aan doordenking te wijten was aan de manier waarop men de politiek zag binnen de SGP. Politiek werd binnen de SGP als te aards gezien en men had meer aandacht voor het verdedigen van de waarheid dan voor het bedrijven van praktische politiek, waarbij Rome dan als grootste gevaar werd bestreden. Verder wordt Kersten door Van Bennekom gekwalificeerd als pro-Duits en antisocialistisch. Van Bennekom suggereert dat Kersten eerder de SDAP zou hebben willen verbieden dan de NSB.²²⁷ De fixatie op Rome was wel duidelijk, evenals Kerstens appreciatie van Duitsland en zijn antipathie ten opzichte van het socialisme. Waarop echter de uitspraak berust dat Kersten liever de SDAP dan de NSB zou hebben willen verbieden, is onduidelijk. Dit blijkt uit geen enkele Kamerbijdrage, partijrede of artikel van Kersten.

De houdbaarheid van de opvatting dat Kersten weinig aandacht besteedde aan de doordenking van de nationaalsocialistische ideologie is twijfelachtig, maar kan zeker niet gelden voor de SGP als geheel. In *De Banier* werd naast het meer feitelijke nieuws over het nationaalsocialisme ook geregeld afwijzend ingegaan op de levensbeschouwing van het nationaalsocialisme. In redactionele commentaren op de voorpagina van *De Banier* werd het nationaalsocialisme meermaals uitvoerig beschreven en afgewezen.²²⁸ Bovendien waren er naast deze redactionele stukken, waarvan een aantal door ds. Kersten was geschreven, ook nog tal van andere artikelen over de ideologie van het fascisme, het nationaalsocialisme en de NSB. B. van der Ros komt op basis van bestudering van *De Banier* in zijn

225. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A.1.1. Agenda's en notulen, nr.2. Notulen ALV 28 februari 1938.

226. *Handelingen der Tweede Kamer*, 1933/1934, 261 (9-11-1933).

227. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 114.

228. Zie bijvoorbeeld de voorpagina van *De Banier* van: 22 augustus 1933, 5 oktober 1933, 14 november 1933, 22 januari 1934, 6 maart 1934, 24 maart 1934, 17 april 1934, 24 mei 1934, 26 mei 1934, 19 juni 1934, 28 augustus 1934 en 24 september 1934. Ik heb mij hier beperkt tot de jaren 1933 en 1934.

boek over de geschiedenis van de christelijke dagbladders in Nederland tot de conclusie dat Kersten inderdaad bleef hameren op het roomse en rode gevaar, maar dat hij tevens wel degelijk principieel en nadrukkelijk afstand nam van het nationaalsocialisme en de NSB. Voor Kersten was er principieel zo'n diepe kloof met de NSB dat er geen sprake was van een gunstig klimaat voor nazificatie.²²⁹

Binnen de plaatselijke, gemeentelijke en provinciale kiesverenigingen van de SGP was er eveneens aandacht voor de ideologie van het fascisme c.q. het nationaalsocialisme getuige de grote hoeveelheid avonden waarop dit onderwerp op de agenda stond.²³⁰ Ir. C.N. van Dis en J. van Bochove vervulden voor de kiesverenigingen diverse spreekbeurten over het fascisme en het nationaalsocialisme. In de rubriek 'Vereenigingsnieuws' van *De Banier* van 11 januari 1934 was een verslag afgedrukt van een openbare avond van de kiesverenigingen Banier II en Banier IV te Rotterdam. Volgens het verslag sprak dhr. J. van Bochove over 'de mythe, het symbool der Fascisten, hun oorsprong en leer, maar ook hun praktijken, die

229. Van der Ros, 'De Banier', 226/227.

230. Zie dagblad *De Banier*. Aantal voorbeelden uit de jaren 1933 en 1934: 26 augustus 1933, 'Vereenigingsnieuws': De eerste vermelding van een openbare avond/lezing over het nazisme./29 augustus studie- en propagandaclub Calvijn te Rotterdam Delfshaven organiseerde een avond o.l.v. dhr. P. Hekman over het onderwerp 'Hitler en de Kerk'. In *De Banier* van 29 augustus 1933 was te lezen 'dat de vergadering van hedenavond niet doorgaat'. Later weer in *De Banier*, avond verzet naar 12 september/8 september 1933, 'Vereenigingsnieuws': Studieclub Groen van Prinsterer te Rotterdam-Zuid, C. Huyser 'Het fascisme in zijn beginsel veroordeeld./6 november 1933 'Vereenigingsnieuws': Scheveningen, 7 november, A. Dijkhuizen, onderwerp: Het fascisme en de SGP/13 november 1933 'Vereenigingsnieuws': Veenendaal, 15 november kiesvereniging Gideon, J. den Hengst, onderwerp: Het fascisme/22 november 1933, 'Vereenigingsnieuws': Provinciaal bestuur Zuid-Holland 20 januari te Rotterdam, ir. C.N. van Dis: Het fascisme/Delft, 28 november J. van Bochove: Fascistische en staatkundig gereformeerde beginselen/Alphen aan de Rijn, verslag van de avond van 17 november, huishoudelijke vergadering, na de pauze discussie over de stelling: Calvinist of nationaal-socialist?/27 november 1933, 'Vereenigingsnieuws': De Banier I Rotterdam (Noord en Centrum), 6 december J. van Bochove: Fascisme, socialisme en calvinisme/19 december 1933, 'Vereenigingsnieuws': Kiesvereniging De Bilt, J. van Bochove, Fascisme en calvinisme 'Tot genoegen gaf spreker aan de uitnodiging van bovengenoemde afdeling gehoor, om de ongegrondheid van de vooraf onder het opkomend geslacht hier zoo zichtbaar veldwinnende N.S.B. te bestrijden met den vasten grondslag van het Calvinisme, gebouwd op het Fundament der Apostelen en Profeten in Gods Woord verklaard./20 december 1933, 'Vereenigingsnieuws': Statenkring Den Haag, lezing Rechtsch of rechtsch?/1 februari 1934, 'Vereenigingsnieuws'. Verslag van een openbare avond te Hilversum alwaar B.J. van Putten, lid van de gemeenteraad te Kampen, een lezing hield over 'De strijd om de heilige beginselen' Daarbij komt ook het nat. soc. ter sprake en de NSB. 'Spreker is het in het geheel niet eens met deze beweging, maar daar de regeering verdwaald is, wil hij dit doen uitkomen, door er op te wijzen, dat men den ambtenaar verbiedt lid van de N.S.B. te zijn maar de sociale democratie en de roode pers laat men wel toe. Het blad van de N.S.B. laat men daarentegen weer wel toe, en zoo is het een chaos waar de regeering zelf niet weet uit te komen./9 februari 1934, 'Vereenigingsnieuws': Verslag van de jaarvergadering der Provinciale Vereniging Zeeland, spreker was van Dis over het nationaalsocialisme. 'Op duidelijke wijze gaf spreker weer hoe het fascisme tot zoo krachtige ontwikkeling kwam, dat noodzakelijk de kerk in het gedrang moet komen, dat in het on- en bijgeloof de revolutie wortelt, waartegen alleen gesteld kan worden, het Evangelie, Gods Woord./10 februari 1934, 'Vereenigingsnieuws': Verslag vergadering KV Groot-Ammers, Van Bochove met het referaat 'De afgoden dezer eeuw' (waaronder, getuige het verslag, het fascisme)/22 maart 1934, 'Vereenigingsnieuws': Aankondiging openbare avond KV Harderwijk 23 maart, met een causerie van den voorzitter over de NSB (vervolg).

hoe langer hoe duidelijker toonen, dat zij lijnrecht tegen Gods Woord en inzettingen indruischen. Hij toont aan, dat het Fascisme niet anders is in den grond der zaak dan menschvergoding en voor ons absoluut verwerpelijk. Na ernstige waarschuwing om toch bij de zuivere Waarheid te blijven eindigt spr[eker]. met den wensch uit Psalm 4 vers 8.²³¹

Van Dis sprak in aanwezigheid van partijvoorzitter ds. Kersten de provinciale vergadering van Zuid-Holland toe in januari 1934. Van Dis stelde dat de chaos in Italië en de sociale onrust Mussolini en zijn bruinhemden aan de macht gebracht hebben. Het fascisme heeft daar orde weten te scheppen. In Duitsland waren Hitler en zijn nazi's aan de macht gekomen vanwege de onvrede over het Verdrag van Versailles. Bovendien waren de sociaaldemocraten (in dit verslag foutief door de secretaris als SDAP aangeduid, hetgeen de Nederlandse sociaaldemocratische partij was) en de communisten ervoor verantwoordelijk dat er in Duitsland een even grote 'ontreddering' als in Italië heerste. Het rationalisme en de mythe vormen de basis van het nationaalsocialisme. 'De mythe is thans de leus' en 'de spontane daad stelt de norm vast.' Vervolgens wijdde de spreker uit over de slappe weinig gezag afdwingende politiek van de Nederlandse regering, die revolutie van linkse zijde in de hand zou werken en belonen. Van Dis zag het fascisme en het nazisme als reacties op die dreiging.²³²

In een referaat met de titel 'Wat is nationaal?' ging ene W. van der Spek tijdens de jaarvergadering in 1934 van de kiesvereniging Hilleegersberg in op de roep om een fascistoïde staatsbestuur. Het verslag meldt het volgende: 'Bij het feilen van het democratisch parlementaire stelsel (aldus spreker) gaat men in onze dagen eischen, krachtig éénhoofdig bestuur, waarvan de roep om een sterke man een onderdeel vormt, en een saamvatting van reactionaire krachten genoemd kunnen worden, in alle landen zich baanbrekend als nationaal. (...) Alleen Gereformeerd is in Nederland waarlijk Nationaal!' Na de lezing volgde 'een vrij breedvoerige gedachtenwisseling, waarbij ook het nationaal socialisme bezien werd als zijnde een toepassing des apostels vermaning "geloof niet een iegenlijken geest, maar beproeft de geesten of ze uit God zijn".²³³

Dhr. Kattenberg uit Moerkapelle sprak de ledenvergadering van de Statenkring Gouda in 1934 toe over 'Het fascisme en onze S.G.P. beginselen'. Hij bekritiseerde het fascisme en de NSB door te wijzen op het principieel antichristelijke karakter. Kattenberg stelde dat alle middelen in het fascisme zijn toegestaan, daar alleen het eindresultaat telt. Hij staaft dit met een keur aan citaten van fascistische leiders uit buiten- en binnenland.²³⁴ Deze 'nieuwste list van de satan'²³⁵ werd echter niet voldoende door de ARP onderkend, volgens sommige sprekers. De coalitie trad

231. 'Vereenigingsnieuws', *De Banier*, 11 januari 1934.

232. Ibidem, 23 januari 1934.

233. Ibidem, 10 februari 1934.

234. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, G 1, nr. 282. Notulen jaarvergadering Statenkring Gouda, 6 januari 1934.

235. 'Vereenigingsnieuws', *De Banier*, 7 februari 1934. Verslag jaarvergadering KV Borssele, dhr. Busch hield een inleiding over 'Satans nieuwste list', waarmee hij het fascisme bedoelde blijkens het verslag van de secretaris.

volgens de sprekers te slap op, was te weinig christelijk en spande samen met Rome zodat het nationaalsocialisme zijn kans kon waarnemen.²³⁶

C.E. van Koetsveld hield op de jaarvergadering van 1939 van het Landelijke Verband van Studie-Vereenigingen van de SGP een lezing over 'Twee verleiders', daarbij doelend op de CDU en de NSB. Hij stelde dat hij de kritiek op het functioneren van de parlementaire democratie, zoals door de NSB geuit, wel kon delen, maar dat het medicijn dat de NSB voorstelde erger was dan de kwaal. Van Koetsveld was van mening dat het 'partijgekonkel' dat partijpolitieke belangen liet prevaleren boven landsbelangen en zelfs boven de voorgestane ideologie de oorzaak was van 'parlementsmoetheid'. De spreker kon de roep om een krachtige regering billijken. Die sterke regering kan alleen niet gegrond worden op 'de sterke man', daar hij ook slechts een kwetsbaar en feilbaar mens is. Een krachtige regering dient geworteld te zijn in de soevereiniteit Gods. Die soevereiniteit is opgedragen aan de Kroon, die het land naar Gods geboden zou moeten regeren. 'Tegenover het op leemen voeten staande en dus ten ondergang voorbeschikte Babylon van het Nat.Soc., plaatsen wij het op onwrikbaren grondslag gefundeerde Sion van het Legitimisme.'²³⁷

In enkele partijredes uit de jaren dertig nam ds. G.H. Kersten nadrukkelijk afstand van de NSB en waarschuwde hij tegen het nationaalsocialisme. Wel kwam die waarschuwing relatief laat. In bijna alle partijredes van de jaren twintig en vroege jaren dertig worden Rome, de overige confessionele partijen, de sociaal-democratie en het communisme als bedreigingen geschetst. Voor het opkomende fascisme in Italië en het zich baanbrekende nationaalsocialisme in Duitsland was tot 1934 geen aandacht. In de partijrede van 1934 ging Kersten in op het nationaalsocialisme en de NSB. Hij sprak er zijn verbazing over uit dat de regering zulke strenge maatregelen tegen de NSB had uitgevaardigd, maar dit naliet bij de socialisten. Verder stelde hij zijn gehoor de retorische vraag of het fascisme dan erger was dan het socialisme. Ondanks deze ietwat naïef aandoende relativering van het gevaar van het fascisme, ging Kersten vervolgens over tot het bestrijden van de principia van het fascisme. Hij verwierp het Leidend Beginsel van de NSB omdat Gods Woord erin miskend werd en stelde dat niet het zelfrespect van de natie, maar de vreze des Heeren voorop moest staan in het staatkundige leven. De nadruk op het lichamenlijk welzijn van het volk door de NSB vond hij een miskenning van de geestelijke dimensie. De conclusie was dat ook het fascisme en het nationaalsocialisme revolutionair zijn. De staatsidee die uitgaat van het absolute staatsgezag en waaraan de fascist zijn gehele leven opoffert, zag Kersten als een totale miskenning van de soevereiniteit Gods. Kersten stelde dat Calvijn

236. Ibidem, 30 april 1934. Twee verslagen van vergaderingen, KV Vlaardingen en KV Zwammerdam. In beide verslagen van de lezingen en besprekingen werd een link gesuggereerd tussen de politiek van de ARP (te slap, te weinig christelijk, samenwerking met Rome) en de opkomst van de NSB. De titel van het referaat te Vlaardingen door de secretaris van die vereniging was: 'NSB, ARP, SGP'.

237. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, B 1.1, nr. 155. Verslag jaarvergadering van het Landelijk Verband van Studie-Vereenigingen in Nederland der Staatkundig Gereformeerde Partij van 25 januari 1939. Referaat door de weledelgestrengde heer C.E. van Koetsveld over 'De Twee Verleiders'.

het despotisme uitdrukkelijk verwierp in zijn *Institutie*. Te veel macht in de handen van slechts één persoon verwordt al snel tot tirannie. Bovendien betekende het nationaalsocialisme een gevaar voor de vrijheid van de kerk. Verder bekritiseerde hij de economische politiek van de NSB. Deze politiek was er één van schone beloften, zonder een reële kans op inlossing van die beloften. Kersten waarschuwde met name de jeugd zich niet in te laten met het nationaalsocialisme.²³⁸

In de partijrede van 1935 beschreef Kersten de situatie in nazi-Duitsland. Hij erkende dat er 'ernstige feilen' kleefden aan de regering van Adolf Hitler, maar zag het nieuwe Duitsland wel als een bescherming tegen het Russische communisme. Rusland was 'een vuurbrand van ontzaglijk gevaar voor geheel de wereld'. Desondanks werd het regime van nazi-Duitsland door Kersten afgewezen omdat het geweld liet gelden voor recht en op geweld zijn gezag had gebaseerd. Bovendien miskende de Duitse overheid de soevereiniteit Gods. 'Het volk van Luther is Luthers God kwijt.' In de strijd tussen de kerk en de Duitse staat zag Kersten een ernstig symptoom van het verwerpen van Gods Woord door het nationaalsocialisme. Desondanks had hij sympathie voor het Duitse volk, omdat het zich wilde ontworstelen aan de onterechte bepalingen van het Verdrag van Versailles. Kersten beschreef met enthousiasme de eenheid van het Duitse volk en de hereniging van het Saarland met de rest van Duitsland. In ons land zag Kersten eveneens het nationaalsocialisme groeien. Hij begreep dat velen onder bekoring waren geraakt van de NSB omdat de regering-Colijn de beginselen verzaakte, te weinig daadkrachtig was en partijpolitiek boven landsbelang stelde. 'Wie echter eenig crediet voor Gods Woord behouden heeft, moet geheel de beweging veroordeelen. Wij kunnen onder Musserts banieren ons niet scharen om des beginsels wil. Gods Woord scheidt ons van hen met een diepe kloof. Draagt het uit in uw huis en in uw kringen, dat geen terugkeer tot Gods ordinantiën te wachten is van Musserts optreden. Daarenboven begeere niemand toch voor ons land een eigenmachtig optredend despotisme, dat de rechten en vrijheden van het Nederlandsche volk onder den voet loopt.'²³⁹

De partijrede van 1936 was voor een groot deel gewijd aan de bestrijding van de NSB. Verder was er veel aandacht voor de internationale politieke situatie met betrekking tot Duitsland. Kersten zag naast het 'bloedrode revolutiegevaar' van het communisme nu ook het fascisme en het nationaalsocialisme de wereld beroeren. Fascisme en nationaalsocialisme hadden gemeen dat ze de staat boven God en godsdienst stellen. Kersten beschreef hoe alles dienstbaar werd gemaakt aan de staat, die als god vereerd werd. Alles moest buigen onder de staat en opgeofferd worden aan het staatsbelang. In deze context noemde hij dat het Italiaanse staatsbelang vorderde dat er een expansionistische politiek gevoerd werd om de groeiende bevolking onder te kunnen brengen. Verder benadrukte Kersten dat de kerk in nazi-Duitsland moest bukken onder de staat. 'Beide bewegingen [fascisme en nationaalsocialisme] zoeken Christus van den troon te stooten.' De NSB had

238. Kersten, *Hoort de roede*, passim.

239. Kersten, *Zijn hout en Zijn stok*, passim.

gemeen met het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaalsocialisme dat het eveneens de staat verafgoodde. De suggestie van NSB-zijde dat de NSB artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zou handhaven, werd door Kersten vergeleken met de belofte van de vos dat hij, als hij eenmaal in het hoenderhok is, de kippen wel sparen zal. Kersten bekritiseerde scherp de verkiezingsbeloften van de NSB, die hij karakteriseerde als 'sirenezangen'. Vooral de sociaaleconomische opvattingen van de NSB werden gediskwalificeerd als onrealistisch en populistisch. Bovendien zag Kersten daarin het bewijs dat de opvattingen van de NSB niet anders waren dan materialisme. De NSB sprak wel van de ziel van de arbeider, maar deed niets anders dan die ziel voeden met 'zwijsndraf'. De mensvisie van de NSB, die streefde naar de nieuwe mens als een krachtig en zelfbewust mens werd door Kersten afgewezen als 'ijdele filosofie' die in strijd is met Gods Woord. De mens werd hier op de troon gezet. Verder waarschuwde Kersten dat de NSB de vrijheid van de kerk zou gaan inperken. Hij zag daarvan het bewijs in wat er in Duitsland plaatsgreep. 'Voor wie de rechten des Heeren tegen alle verloochening wenscht te handhaven, breken eenmaal onder 't Nationaal-Socialistisch bewind gekomen, bange dagen aan. Hij die met den stoeren geest der oude Calvinisten is bezield, wordt als onverdraagzaam uitgebannen. Wat? De N.S.B. zou aan handhaving van Art. 36 onzer Confessie denken? Spotten doet zij er mede. Zij vertrappt het in den modder van beloofde godsdienst-vrijheid. Waakt, o ik bid u, waakt tegen het gevaar dat van de N.S.B. dreigt. Houdt u er verre van; u zelf en uw kinderen. Want het Nationaal Socialisme heeft een groote zuigkracht, die vooral vele jongeren dreigt mee te voeren.' Kersten begreep dat velen de NSB naliepen uit protest tegen de 'futloosheid van de reeds een halve eeuw gevoerde politiek', waarin ons land werd overgeleverd aan het 'anti-Christelijk Rome'. Op dit 'anti-Christelijke Rome' en de dreiging die ervan uitging voor Nederland ging ds. P. Zandt in een tweede rede uitvoerig in. Kersten sloot zijn rede af met een oproep tot bekering. Daarin en niet in de NSB lag de remedie voor de problemen van land en volk.²⁴⁰

Ds. Kersten over de NSB tijdens de partijdag van 1936: 'Terug! Neerlands volk moet terug! Tot de Wet en de Getuigenis. Ons land gaat bij de verzaking van Gods rechten ten verderve. Gods heilig ongenoegen treft ons. Slechts één remedie is er tot ons behoud. Neen, mijne vrienden, dat remedie ligt niet in de N.S.B. O, laat mijn woord bij u, jongen en ouden, ingang vinden; het heil voor Nederland ligt niet in de N.S.B., de beweging die den mensch verheerlijkt en den staat tot zijn God aanbidt; maar, laat uw eigen consciëntie spreken, het middel tot de verlossing van ons volk uit zijn diepe ellenden ligt in den wederkeer tot God en Zijne geboden.' Bron: Kersten en Zandt, *Hunne handelingen*, 17.

240. Kersten en Zandt, *Hunne handelingen*, passim.

In de partijredes van 1937 en 1938 was er slechts geringe aandacht voor de NSB en het nationaalsocialisme. Wel waarschuwde Kersten in 1937 dat de vrijheid der kerk ernstig in het geding is in een nationaalsocialistische staat. Ook noemde hij de staatsidee van de NSB 'in grond en wezen heidensch'. Uitvoerig stond Kersten stil bij de in zijn ogen verwerpelijke samenwerking in de coalitie tussen Rome en de ARP. Verder beschreef hij de economische crisis en ging hij uitgebreid in op de mislukte samenwerking met prof. Hugo Visscher en zijn Christelijk Nationale Actie. Opvallend is dat in zijn beschrijving van de gespannen internationale situatie de dreiging die er uitging van nazi-Duitsland slechts cryptisch werd verwoord, terwijl de communistische dreiging expliciet werd genoemd. Kersten verwees naar de fascistische en nationaalsocialistische regimes als 'een weder opkomen van den ouden Romeinschen staat, die het ware Christendom niet dulden kan'.²⁴¹

Ds. Kersten over de NSB tijdens de partijdag van 1937: 'Zoo wij op dat Woord mochten bouwen, hadden wij de revolutie niet te vreezen. Ook de *N.S.B.* niet! Die *N.S.B.* is een der jongste uitingen voor een staatsbestel dat in grond en wezen heidensch is. De staat is de god voor wien de *N.S.B.*-er de knie ootmoedig buigt. Wordt de godsdienst al geduld, het is slechts voor zoover de staat er belang bij heeft. Ons volk droome niet in verwachting van bescherming en handhaving der kerk door de *N.S.B.* Het is te verstaan, dat velen den huidigen gang van zaken moede zijn en tot de grenzen der wanhoop worden gebracht. Doch dat mag hen niet doen vluchten tot een *Beweging*, die Gods Woord verkracht. (...) Wij moeten terug. Wij moeten onvoorwaardelijk naar Gods Woord terug. De bange tijden die wij beleven, het vreeselijk woeden van het communisme; de burgeroorlog in Spanje; de felle bewapening van alle volkeren; het weder opkomen van den ouden Romeinschen staat, die het ware Christendom niet dulden kan; in één woord: de groote donkerheid, die de wereld bedekt heeft, noopt ons meer dan ooit terug te roepen tot onderwerping aan God en Zijne geboden.' Bron: Kersten, 8.

In 1938 besteedde Kersten vooral aandacht aan de geboorte van prinses Beatrix en aan het twintigjarige bestaan van de SGP. Naast een obligate tirade tegen Rome en de coalitie werd er ook aandacht gevraagd voor de bezuinigingsmaatregelen en de alsmaar toenemende oorlogsdreiging. De Volkenbond was niet bij machte gebleken problematische landen binnen boord te houden. De toegenomen oorlogsdreiging werd in verband gebracht met Stalins dreiging met een wereldrevolutie. Allerlei andere 'tot de tanden toe gewapende' mogendheden zoals Amerika, Frankrijk en Engeland werden genoemd, de Spaanse burgeroorlog werd aangehaald. Merkwaardig genoeg werden Duitsland en Italië wel genoemd als landen die de Volkenbond hadden verlaten, maar werden ze verder niet in verband gebracht met de toegenomen oorlogsdreiging.²⁴²

241. Kersten, *Vier hoornen*, passim.

242. Kersten, *Van Goedertierenheid en Recht*, passim.

Ook in de rede van 1939 klonk de gespannen internationale verhouding duidelijk door. Het belangrijkste deel van deze rede bestond uit aandacht voor de economische crisis, de coalitie met Rome en een lastercampagne van de ARP tegen de SGP. Het lijkt erop dat het nationaalsocialisme in deze rede enigszins werd gebagatelliseerd. Kersten stelde namelijk dat het Duitse systeem verworpen diende te worden om het beginsel, maar dat dit evenzeer het Nederlandse systeem gold. Iets verderop sprak hij echter wel weer van een wereldworsteling tussen ‘Ruslands helsche anti-Godpropaganda en Duitschlands staats-verheerlijking’. In deze rede riep Kersten de regering eveneens op niet al te ruimhartig te zijn in het toelaten van vreemdelingen tot ons land. Hij vreesde dat de Joodse invloed weinig goeds voor Nederland zou betekenen vanwege hun godsdienstloosheid, liberalisme, socialisme en communisme. Bovendien meende Kersten dat velen van hen zich ‘onduldbaar’ hadden gemaakt door hun grote rijkdom en macht in de handel en in de media zodat zij de rest van de bevolking benauwden. Verder riep hij in herinnering dat de Joden zelf een oordeel over zich hadden afgeroepen, maar dat zij desondanks ‘beminden om der vaderen wil’ waren.²⁴³

In zijn laatste partijrede voor de bezetting besteedde ds. Kersten geen aandacht aan de nationaalsocialistische ideologie. Wel had hij aandacht voor de oorlogsdreiging die steeds meertoenam. Hij bekritiseerde fel de ‘Volkenbondsaanbidders’ en ontwapeningsbeweging en stelde dat Denemarken en Noorwegen wellicht niet door Duitsland overrompeld zouden zijn als ze niet bezuinigd hadden op de weermacht. Hij riep zijn hoorders op om zich niet te laten leiden door voorliefde voor deze of gene staat. ‘Ook onder ons zijn verschillende sympathiën; menschen die meer voor Duitschland of meer voor Engeland gevoelen. Doch laat al deze overwegingen en gesteldheden op den achtergrond gedrongen worden door het opzien tot en de onderwerping aan Hem, Die regeert en Die recht is in Zijn doen en rechtvaardig in Zijn richten. Geen van Zijn gedachten kan afgesneden worden; het betaamt ons met aanbidding ons Hem te onderwerpen en schuldig tot ons zelf in te keeren.’ Kersten memoreerde hoe enkele maanden eerder de Tweede Wereldoorlog was begonnen en hij schilderde bij vernieuwing de laaghangende oordelen. Oordelen die ook Nederland zouden treffen als er een nationale bekeering uitbleef. ‘Van verre rommelde de donder van Gods heilig misnoegen over de zonde. Hij is geen ledig aanschouwer van onze daden en Zijn gerechtigheid eischt wraak over de zonde. Al nader kwam het zwiepen Zijner roede en toen niet werd gehoord, sloeg Zijn hand en deed Hij bij vernieuwing het roode paard van den oorlog rijden.’²⁴⁴

243. Kersten, *Als een eenig man!*, passim.

244. Kersten, *Zijt standvastig*, passim.

Het oordeel voltrokken I: wederzijdse welwillendheid

7.1 Vier bezettingsfasen

Om een al te statisch beeld van de bezetting te voorkomen, is het van belang dat men zich realiseert dat velen in hun houding ten opzichte van de bezetter een ontwikkeling hebben doorgemaakt. Het is derhalve bijzonder lastig om op fragmentarische aanwijzingen het standpunt van een persoon ten opzichte van de bezetter te reconstrueren. Bovendien is het traceren van mentaliteiten en stemmingen op zichzelf al een lastige bezigheid, vooral als het de bezetting betreft. Een vrije pers was er niet en rapporten van de bezetter over de stemming onder het volk zijn gekleurd door de overheidsinstanties die ze schreven. Dit betekent dat we ons moeten baseren op bronnen met een meer secundair karakter of op private bronnen. Die bronnen uit de privésfeer zijn echter veelal subjectief en behept met bedoelde en ook wel onbedoelde vertekeningen van de werkelijkheid. Het is daarom van belang om over een grote hoeveelheid bronnen van verschillende aard te beschikken om tot meer inzicht in het historische proces te komen.¹

De beschikbare bronnen betreffen meestal momentopnamen, zonder dat de verdere ontwikkeling in het denken te traceren is. Wil men de mensen en hun opvattingen recht doen, dan is het noodzakelijk om te weten hoe zij zich meteen na mei 1940 opstelden, maar ook welke houding zij in de latere fasen van de bezetting aannamen. Het best gedocumenteerde geval van voortschrijdend inzicht is dat van ds. G.H. Kersten. Van geen enkele bevindelijke predikant kunnen we zo veel achterhalen als van de voorman van de Gereformeerde Gemeenten en de Staatkundig Gereformeerde Partij. Kersten trad als spreekbuis van de bevindelijk gereformeerde wereld veelvuldig op de voorgrond. In zijn denken over het gehoorzamen van het Duitse gezag is een duidelijke ontwikkeling waar te nemen. Van bijna pro-Duits aandoende accommodatie of lijdelijkheid ontwikkelde hij zich in de richting van moreel protest en zijdelingse steun aan het verzet. Daarin was hij overigens niet uniek.

Die ontwikkeling in denken heeft ongetwijfeld te maken gehad met het verloop van de oorlog en de steeds toenemende repressie van Duitse zijde. In het verloop van de oorlog kunnen vier fasen onderscheiden worden. De eerste fase kenmerkte zich door wederzijdse welwillendheid. In deze periode van mei 1940 tot begin 1941 nam het Nederlandse volk een afwachtende en in beginsel coöperatieve houding aan. In de tweede fase (begin 1941 tot voorjaar 1943) probeerde de bezetter met steeds repressievere maatregelen de Nederlandse samenleving gelijk

1. Blom, *In de ban van goed en fout*, 20.

te schakelen en te nazificeren. Hoewel de Nederlandse bevolking persisteerde in haar houding van coöperatieve accommodatie begon de stemming steeds anti-Duitsers te worden. In de derde periode, van voorjaar 1943 tot herfst 1944, nam het aantal conflicten toe. Langzamerhand werd duidelijk dat Duitsland deze oorlog zou gaan verliezen en de bezetter begon een stelselmatige exploitatiepolitiek te voeren. In deze periode namen steeds meer Nederlanders een anti-Duitse houding aan en groeide de illegaliteit aanzienlijk. De vierde en laatste fase van herfst 1944 tot mei 1945 kenmerkte zich door de totale ontregeling van het leven. Een Duitse nederlaag was onafwendbaar geworden en de bezetter ging zich te buiten aan onsystematische roof en terreur. De bevolking was nu zeer anti-Duits gestemd, maar was vooral bezig met overleven. Het verzet kreeg een massaal karakter.²

7.2 Tijdsbeeld mei 1940 tot begin 1941

In alle vroegte vielen de Duitse legers op 10 mei 1940 Nederland binnen. De Nederlandse regering had tevergeefs tot op het laatste moment vastgehouden aan een strikte neutraliteitspolitiek. Na een verbeten strijd van enkele dagen en het meedogenloze bombardement op Rotterdam van dinsdag 14 mei capituleerde de Nederlandse legerleiding. Op maandag 13 mei waren koningin Wilhelmina en het kabinet naar Engeland uitgeweken. Het Nederlandse volk was als verdoofd en had enige tijd nodig om weer bij zijn positieven te komen en de balans op te maken. Eerst moest het stof van de chaos en verwarring van de meidagen neerdalen. Eén doel werd door de Duitse generale staf echter niet verwezenlijkt. Nadat Nederland, België, Luxemburg en het grootse deel van Frankrijk ingenomen waren, lanceerde Duitsland een aanval op Engeland. In deze *Battle for Britain* moest de Duitse Luftwaffe het onderspit delven tegen de Britse Royal Air Force. De Duitse bombardementen op de Engelse steden hadden niet het Engelse moreel gebroken, maar juist versterkt.

De Duitse legerleiding had de Duitse militairen op het hart gebonden zich ten opzichte van de Nederlandse bevolking te gedragen en ordelijk te werk te gaan met inachtneming van het Nederlandse recht. De discipline van de Duitse weermacht werd door velen opgemerkt en gewaardeerd. Ondanks de gevoelige verliezen was de eerste indruk van de nieuwe machthebber redelijk positief. Al op 29 mei werd het militaire gezag vervangen door een burgerlijk gezag onder leiding van de Oostenrijkse dr. A. Seyss-Inquart. De Duitse bezetter had haast en wenste voor alles rust in het bezette Nederlandse gebied. Daartoe werd het overgrote deel van het Nederlandse staatsapparaat en wet- en regelgeving intact gelaten om het nieuwe Duitse bewind een zachte landing te kunnen laten maken en de Nederlandse bevolking niet te zeer tegen zich in het harnas te jagen. Overigens was het ook de inzet van de uitgeweken Nederlandse regering om het ambtelijk apparaat ten behoeve van de bevolking zo veel mogelijk in functie te laten.

2. Ibidem, 36/37.

Voor velen ging het leven verder en was er aanvankelijk weinig te merken van het nieuwe bewind. Wederzijds trad men elkaar tegemoet met een zekere welwillendheid en poogde men het beste ervan te maken. Als bewijs van goede bedoelingen lieten de Duitse autoriteiten de Nederlandse krijgsgevangenen na enkele weken naar huis gaan. Toch kwam de eerste openlijke confrontatie tussen het Duitse gezag en de Nederlandse bevolking al snel. De verjaardag van prins Bernhard op 29 juni werd aangegrepen om openlijk uiting te geven aan de liefde voor het Oranjehuis en te demonstreren tegen de NSB. De Duitse bezetter kon het niet waarderen en maakte duidelijk geen prijs te stellen op zulke uitingen van loyaliteit aan de Oranjedynastie. Ondertussen had het nieuwe gezag niet stilgezeten en probeerde het Nederlandse staatsapparaat en de Nederlandse maatschappij steeds meer in zijn greep te krijgen. Voorzichtig werd een begin gemaakt met de nazificatie van Nederland. Aanvankelijk beperkte zich dit vooral tot de hogere echelons van de bureaucratie en de politie. Bovendien begon ook de Duitse propagandamachine te draaien en deed de censuur op de pers haar intrede.

Het zelfverzekerde optreden van de NSB – Mussert zag zichzelf als leider van het Nederlandse volk en liet die ambitie ook duidelijk blijken aan Berlijn – werd door het merendeel van de Nederlandse bevolking als hinderlijk en landsverraderlijk ervaren. Anderen sloten zich uit opportunistische overwegingen juist bij de NSB aan. De NSB groeide dankzij deze ‘meikevers’ aan het begin van de bezetting aanzienlijk. Om toch een daad te kunnen stellen, wendden velen zich tot de in juli opgerichte Nederlandsche Unie. De Unie had zich tot doel gesteld de NSB de wind uit de zeilen te nemen en namens de gehele Nederlandse bevolking een gesprekspartner voor de bezetter te zijn. Dit impliceerde overigens wel dat de Unie zich, zij het node, neerlegde bij de ontstane situatie. Dit initiatief werd door velen met geestdrift ontvangen, omdat het een nieuwe nationale eenheid creëerde in de verzuilde Nederlandse samenleving. Overigens was de berustende houding van de Nederlandsche Unie niet uniek. In juni 1940 publiceerde Colijn de brochure *Op de grens van twee werelden*, waarin hij een lange periode van Duitse hegemonie op het Europese continent voorzag.

Voorzichtig aan begonnen ook de eerste aanzetten tot georganiseerd verzet (Geuzenverzet rond Vlaardingen) en ontstond een illegale pers. De protestantse kerken hadden zich sinds juli 1940 georganiseerd in het Convent van Kerken om zich te beraden op de ontstane situatie, geestelijk leiding te geven aan het Nederlandse volk en indien nodig hun bezwaren kenbaar te maken bij de bezetter. De Duitse autoriteiten begonnen steeds nadrukkelijk op te treden tegen oppositioneel gedrag en maakten ook steeds meer werk van hun antisemitische agenda. Alle Joden in overheidsdienst werden ontslagen en de bewegingsvrijheid van de Joden werd steeds meer aan banden gelegd.

In februari 1941 volgde de eerste echte confrontatie tussen een deel van de Nederlandse bevolking en de nieuwe nationaalsocialistische orde. In Amsterdam werd een kleine burgeroorlog uitgevochten tussen provocerende NSB'ers en Joodse knokploegen geholpen door niet-Joodse Amsterdammers. De Duitse autoriteiten hielden als represaille de eerste razzia in de Amsterdamse Jodenbuurt en arres-

teerden 425 Joodse jonge mannen, die naar concentratiekamp Mauthausen werden afgevoerd. De communisten riepen vervolgens op tot een algemene staking om te protesteren tegen dit onrecht. De algemene staking was vooral een succes in Amsterdam en omstreken. De Duitse bezetter brak de staking met grof geweld en fusilleerde enkele communistische stakingsleiders en leden van het Geuzenverzet. De wederzijdse welwillendheid begon enigszins te schuren.³

Blom karakteriseert de eerste fase van de bezetting: 'De eerste fase, van mei 1940 tot begin 1941, zou men die van de wederzijdse welwillendheid kunnen noemen. W. Warmbrunn spreekt niet zonder overdrijving zelfs van 'honeymoon'. De vooruitzichten in de oorlog zijn voor Duitsland zeer gunstig, al slaagt de Duitse luchtmacht er niet in Engeland op de knieën te krijgen. De politiek van de bezetter is in het algemeen voorzichtig. Hij poogt de bevolking met zachte hand voor zijn doeleinden te winnen. Wel legt hij, nog nauwelijks door anderen doorzien, de basis voor de deportatie van de Nederlandse Joden. Elites zowel als massa's der bevolking reageren, hoewel niet bepaald pro-Duits of pro-nationaal-socialistisch, afwachtend en coöperatief. Men poogt zoveel mogelijk de dagelijkse routines te blijven volhouden. Dat met name de politieke elite van zijn taak wordt beroofd, accepteert men zonder veel morren. Een poging tot vernieuwing van de samenleving door een nieuw opgerichte organisatie (Nederlandse Unie) roept zelfs enthousiasme op. Van illegaal verzet is nog nauwelijks sprake, al wordt in een aantal opzichten (bijvoorbeeld ten aanzien van de illegale pers) de basis gelegd voor wat later zal uitgroeien tot grote ondernemingen.' Bron: Blom, *In de ban van goed en fout*, 36.

7.3 Bange meidagen

De grote spanning van de oorlogsdagen bracht ds. R. Kok van de gereformeerde gemeente te Veenendaal ertoe Nederlandse soldaten een hart onder de riem te steken door midden op straat met een aantal zenuwachtige soldaten geknield een gebed uit te spreken.⁴ De christelijke gereformeerde predikant A. Gruppen liet zich tijdens de meidagen van 1940 kennen als een goed vaderlander door als vrijwillig veldpredikant de manschappen te bemoedigen en aan te vuren in de strijd. Voor zijn bijzondere krijgsverrichtingen werd hij na de oorlog beloond met het Oorlogsherinneringskruis met gespen.⁵

De spanning en onzekerheid klonken ook door in de kerkelijke pers. De eerste publicaties van kerkbladen na de meidagen van 1940 kenmerken zich door verdoving en verbijstering. Prof. Van der Schuit uit Apeldoorn schreef in *De Wakker* een artikel onder de titel 'De dag van schrik en wee', waarin hij een beschrijving

3. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 3, passim.

4. Van der Ham, *Sions beil en troost*, 166.

5. Van Hattem, *De Christelijke Gereformeerde Kerk van Elburg*, 50-53.

gaf van de tiende mei. In hetzelfde nummer schreef hij in een ander artikel in zeer algemene en vooral geestelijke bewoordingen over de nieuwe situatie. De toon was er één van berusting.⁶ In het volgende nummer ging prof. Wisse uitgebreider in op het feit van de bezetting.⁷ Ook hier werden er geestelijke lessen getrokken uit de ontstane situatie en werd benadrukt dat de bezetting gezien moest worden als een rechtvaardige straf van God op de zonden van land en volk. Daarmee werd de Duitse bezetter een middel in Gods hand. Wisse riep op tot onderwerping aan God en aan de bezetter. In de volgende twee nummers van *De Wekker* schreef Wisse vervolgartikelen die eenzelfde teneur hadden.⁸

Prof. Wisse in *De Wekker* over de bezetting: 'God heeft het gericht over u, o Nederland gebracht. Het gericht vanwege ook uwe zonden. Alle beschouwing welke daar naast gaat, is fout. Niet dit of dat volk, deze of gene heerschappijvoerder; maar God, de God die jaloersch is op Zijn eer, Die heeft ons geslagen; geslagen na lang getergd geduld. Wie dit niet beaamt, hij gaat met al zijn beschouwingen, (politieke, wijsgeerige of welke ook) met al deze dingen naar de verkeerde zijde. En wie dat wel mocht verstaan, hij komt op de plaats, waar de Heere ons hebben wil. Eerst dan zal de beproeving vrucht kunnen afwerpen. Het wijst ons de plaats die wij hebben in te nemen. Toen destijds Israël was gevoerd in ballingschap, o neen, toen heeft de profeet Jeremia niet opgezweept tot revolutie, ook niet tegen Babel; maar toen heeft hij gepredikt, dat men zich onder het oordeel zou buigen en vernederen; omdat het niet eigenlijk Babel was, maar de Heere die Israël tuchtigde; Babel was slechts de gees in Godes hand. Vandaar dat Jeremia vermaande, om niet te trachten ten spoedigste Babel weder te ontvliden; maar er te blijven, totdat het Gods tijd zou zijn, om weder te keeren. En wanneer was het Gods tijd? Deze is altijd in alle benauwdheid onder de tuchtroede Gods de tijd; n.l. als de bestelde roede gehoord is; en doel getroffen heeft.' Bron: 'In benauwdheid', *De Wekker*, 31 mei 1940.

Wisse nogmaals over de bezetting: 'Heere, zij hebben U bezocht in de benauwdheid, zoo luidt het. U, ja U. Vanwaar en waarom was zulks? Ik noem er slechts drie zaken van. Vooreerst, omdat die benauwdheid eene was, die God zelf over hen gebracht had. Neen, niet de Babyloniërs, niet wie en wat ook. Néén, de Heere had hen geslagen. Op "bezoek" zijn zij bij den Heere geweest, omdat de Heere hen "bezocht" had. Dit zal in deze dagen ook noodig zijn te erkennen. Dit toch vóór alles. De Heere heeft een twist met alle vleesch en ook met Nederland. O, ontroerende gedachte, wij hadden onze neutraliteit trachten te bewaren; onze weermacht, onze waterlinie, onze ... noem maar op wat ge wilt; wij hadden alles in stelling gebracht, het alles opgeroepen, het alles aangewend, om den vrede te vinden en te bewaren. Maar is het niet, alsof God van den hemel door alle deze onze dingen op éénmaal een streep haalde.' Bron: 'In benauwdheid II', *De Wekker*, 7 juni 1940

6. 'De dag van schrik en wee' en 'Rust', *De Wekker*, 24 mei 1940.

7. 'In benauwdheid', *De Wekker*, 31 mei 1940.

8. 'In benauwdheid II', *De Wekker*, 7 juni 1940; 'In benauwdheid III', *De Wekker*, 14 juni 1940.

In het christelijke gereformeerde jongelingsblad *Luctor et Emergo* werd in het nummer van 15 mei in een korte mededeling door de bondsvoorzitter opgeroepen tot bekering.⁹ In het volgende nummer schreef de bondsvoorzitter dat in tijden van beproeving het ware geloof openbaar komt. ‘In kinderlijk geloof buigen we dan onder de tuchtende liefdehand des Heeren en gelooven, dat die hand in liefde slaat. Wij zien dan niet op mensen, maar op God. Hij spreekt. Hij slaat vanwege onze zonden. Hij roept op tot ware bekeering. Laten we deze dingen toch recht verstaan, Juist nu!’¹⁰ In hetzelfde nummer was ook een rouwadvertentie opgenomen van Karel Hekke uit Schiedam, die op 24-jarige leeftijd als soldaat zijn leven gaf voor het vaderland.¹¹

Hoewel de schrijver van de rubriek ‘Staat en maatschappij’ in *De Waarheidsvriend* van 18 april 1940 nog de verwachting uitsprak dat Nederland gevrijwaard zou blijven van een Duitse bezetting,¹² werd er in het nummer van 23 mei 1940 gemediteerd over Klaagliederen 3:22-33 naar aanleiding van de bezetting. Het betreft een preek van ds. P. van Toorn zoals uitgesproken de zondagmorgen voor het verschijnen van dit nummer van *De Waarheidsvriend* in de Koninginnekerk te Rotterdam. Ook Van Toorn benadrukte dat het oorlogsgeweld een verdiend oordeel was over de zonden. Hij stelde het Rotterdamse kerkvolk de profeet Jeremia ten voorbeeld in verootmoediging en waarachtig schuldbesef.¹³

In de hem kenmerkende stijl schreef de hervormde predikant van Kesteren, J.T. Doornenbal, in de kerkbode *Immanuël* voor Kesteren en Opheusden op 7 juni 1940 over de bezetting van Nederland. Als uitgangspunt nam Doornenbal de tekst: ‘Wij hebben ook in den weg Uwer gerichten U, o Heere verwacht.’¹⁴ Doornenbal schreef: ‘Nog onverwacht brak de oorlog uit. Menigmaal hadden wij gevreesd en velen zeiden: Nederland kan er niet buiten blijven, als we zien op de zonde en de ongerechtigheid van land en volk, doch niemand die er meer mee rekende. Het zal met de komst van Gods oordelen steeds weer zijn als in de dagen van Noach: “Zij bekenden het niet ... totdat de zondvloed kwam.” Wij zullen die vrijdagmorgen van de tiende mei niet licht vergeten. Reeds hadden velen in onze gemeenten de nacht wakende doorgebracht, in vrezen en hopen, tot het verschijnen van talloze vliegtuigen en ’t onophoudelijk ratelen van het afweergeschut bij het aanbreken van de morgen de laatste hoop ontnam: Nederland was in oorlog met Duitsland. Hoeveel is er sinds dat ogenblik gebeurd? En het einde? Het vaderland in vreemde handen, het diepbemide vorstenhuis in ballingschap, het leger gedemobiliseerd. Met ontzetting gedenken wij de vreselijke dagen, de bloedige strijd, waarin zo velen vielen voor het vaderland, de gruwel der verwoesting als gevolg van beschietingen en bombardementen, de evacuatie met haar eindeloze verschrikkingen.’¹⁵

In de hervormd-gereformeerde *De Vaandrager* mediteerde ene d.B.d.G onder

9. ‘Driestar’, *Luctor et Emergo*, 15 mei 1940.

10. Ibidem, 5 juni 1940.

11. ‘Advertenties’, *Luctor et Emergo*, 5 juni 1940.

12. ‘Staat en maatschappij’, *De Waarheidsvriend*, 18 april 1940.

13. ‘Met verootmoediging hopen op het heil des HEEREN’, *De Waarheidsvriend*, 23 mei 1940.

14. Jesaja 26:8.

15. Neven, ‘Immanuël’, 29.

de titel 'Het kwade gekomen' over Job 2:10b: 'Zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet ontvangen?'¹⁶ In hetzelfde nummer riep de bondsvoorzitter in de rubriek 'Driestarren' zijn jeugdige lezers op om stil te zijn en niet tegen God in opstand te komen. 'Laat deze tuchtoefening niet tot verharding, doch tot verteederding zijn.' In het artikel werd verder de 'leeuwenmoed' van het Nederlandse leger geprezen.¹⁷ In het volgende nummer werd het boekje van ds. P.A.A. Klüsener, *Het Nationaal Socialisme of het Calvinisme als nationale kracht*, op de advertentiepagina aangeboden.¹⁸ Op 12 juni 1940 verscheen een hoofdartikel over 'Getrouw tot den dood' naar aanleiding van Openbaring 2:10c. De schrijver, d.B.d.G, meldde dat hij voldaan was toen hij van de verloofde van zijn zoon hoorde dat zijn zoon zich liever zou doodvechten dan zich over te geven. Bovendien had het hem goed gedaan dat de Duitse legerleiding de moed van het Nederlandse leger had geprezen.¹⁹ Eenzelfde geluid vinden we in de rubriek 'Van het kerkelijk erf'. De schrijver, ds. R. Bartlema, was zeer te spreken over de correctheid waarmee de Duitse legerleiding Nederland bejegende. Minder lovend was hij over de 'communistische instincten' waaraan een deel van de burgerbevolking zich had overgegeven.²⁰ De bondsvoorzitter sprak in hetzelfde nummer zijn vrees uit dat de hele maatschappelijke ordening weleens zou kunnen veranderen en dat het jeugdwerk een heel andere opzet zou kunnen gaan krijgen nu de Duitsers de baas waren. Maar wat er ook veranderen mocht, de jeugdbond zou zich voornamelijk richten op de bestudering van de Bijbel.²¹

In *De Saambinder* van 30 mei 1940 stond op de voorpagina de meditatie 'De leeuw heeft gebruld'. Het uitgangspunt van de meditatie was Amos 3:8: 'De leeuw heeft gebruld, wie zou niet vrezen? De Heere HEERE heeft gesproken, wie zou niet profeteren?' In de inleiding werd gewezen op de snelle en onverwachte verovering van Nederland door de 'niet te stuiten Duitse legerscharen'. De schrijver, waarschijnlijk hoofdredacteur ds. G.H. Kersten, wees erop dat voor de meidagen de aanzeggingen van het oordeel over Nederland niet gelooft werden. 'Met minachting werd zelfs ieder begroet, die wijzend op de toenemende zonden des volks en op de verharding onder de oordeelen Gods, sprak van de roede, die ons treffen moest.' De schrijver bekritiseerde het zelfvertrouwen van de Nederlandse overheid. En hoewel de Nederlandse soldaten 'als leeuwen hebben gevochten' bleef hun slechts de overgave aan de vijand over om een 'totalen ondergang en verwoesting' te voorkomen. Het Duitse leger werd beschreven als een middel in Gods hand 'om Nederland te doen zien, dat God de zonde straft op Zijn tijd'. De waarschuwingen voor het oordeel Gods vanwege 'de schreeuwende zonden, die om vergelding riepen', hadden ook in het parlement geklonken, maar men wilde er niet naar luisteren. De schrijver riep op tot verootmoediging en onderwerping

16. 'Hoofdartikel', *De Vaandrager*, 29 mei 1940.

17. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 29 mei 1940.

18. *De Vaandrager*, 5 juni 1940.

19. 'Hoofdartikel', *De Vaandrager*, 12 juni 1940.

20. 'Van het kerkelijk erf', *De Vaandrager*, 12 juni 1940.

21. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 12 juni 1940.

aan het oordeel. 'En die dag [de dag van het oordeel] noopt ons te hooren naar de stem des Heeren, die er in klinkt, opdat wij niet bijten op den steen, maar zien op Dien, Die hem werpt.'²²

In het volgende nummer van 13 juni 1940 stond het tweede deel van de overdenking van Amos 3:8. De schrijver hield de lezer voor dat Gods oordelen altijd onverwacht komen. Hij beschreef de weelderige leefstijl in het tienstammenrijk van koning Jerobeam II, de 'brooddronkenheid' van die dagen en het sociale onrecht. Uitvoerig werden de hemelgergende zonden en afgoderij van de tijd van Amos geschilderd. De parallel met Nederland in het Interbellum werd daarbij getrokken.²³ De derde en laatste aflevering van de meditatie 'De leeuw heeft gebruld' beschreef het vertrouwen dat men stelde in de Volkenbond als hoeder van de vrede. Dat vertrouwen was echter ijdel gebleken omdat de bond geen rekening hield met de regering Gods. De Volkenbond werd afgeschilderd als een moderne torenbouw van Babel. Het Verdrag van Versailles kwam er al niet veel beter af. Dit verdrag werd beschreven als een knechting van de overwonnenen, zodat het 'de kiem van een nieuwen oorlog in zich droeg'. De zelfgenoegzaamheid werd als volgt samengevat: 'In naam van beschaving en ontwikkeling waanden de snoevende wereldgrooten de wereld te zullen beheerschen.' Opnieuw werden de verschrikkingen van de moderne oorlogsvoering beschreven, in het bijzonder zoals die zich bij het bombardement van Rotterdam hadden geopenbaard. Desondanks bleef het Nederlandse volk volharden in zijn zondige levenswandel. 'Zal Nederland zichzelf nog dieper vernedering bereiden? In stee van onder God te buigen en Zijn Majesteit te aanbidden en Zijn recht te erkennen, zoekt het de oogen te sluiten voor zijn ellenden en maakt het zich verder vet voor den dag der slachting. Dansen wil het en pret maken. Van verlaten der zonde is geen sprake zelfs.' Een van de oorzaken van het oordeel van de oorlog was dat de Nederlandse politiek zich aan 'Rome' had uitgeleverd. Opgeroepen werd tot een bukken onder Gods slaande hand.²⁴

De oproepen tot verootmoediging verhinderden echter niet dat er actie werd ondernomen om oorlogsgetroffenen te helpen. Wat dat betreft was er zeker geen sprake van lijdelijkheid, maar eerder van activisme. In het eerste nummer van *De Saambinder* dat tijdens de bezetting verscheen, schreef ds. Kersten dat hij een inzamelingsactie was begonnen in *De Banier* ten behoeve van de door oorlogsgeweld getroffenen.²⁵ Uit het volgende nummer van *De Saambinder* bleek dat ds. Kersten niet had stilgezeten, maar direct actie ondernomen had om te voorzien in de noden van de getroffen gemeenteleden. Er was een comité gevormd, bestaande uit de predikanten A. van Stuijvenberg, A. Verhagen en G.H. Kersten. Ds. Kersten was belast met het inzamelen van de giften. In de twee weken sinds de laatste uitgave van het kerkblad was al meer dan 3000 gulden voor de hulpbehoevenden ingeza-

22. 'De leeuw heeft gebruld', *De Saambinder*, 30 mei 1940.

23. 'De leeuw heeft gebruld II', *De Saambinder*, 13 juni 1940.

24. 'De leeuw heeft gebruld III', *De Saambinder*, 27 juni 1940.

25. 'Hulpverlening', *De Saambinder*, 30 mei 1940.

meld.²⁶ De redactie van *De Saambinder* sprak in het nummer van 7 juni 1940 van een ‘wedijver der liefde, om naar, ja boven vermogen te doen’. In twee weken tijd was bijna 25.000 gulden ingezameld.²⁷

In het kerkblad *Tot de Wet en de Getuigenis*²⁸ van de groep oud gereformeerde gemeenten rond ds. Hennephof werd in het jaaroverzicht over 1940 eveneens stilgestaan bij de bezetting. Hennephof hoopte dat de kerk in Nederland de ‘geweldige prediking Gods’, die er besloten lag in het oorlogsverloop, leerde verstaan. Hij was echter bevreesd dat dit niet het geval zou zijn. ‘Want waar en wat men hoort, allen vinden wij den toestand vreeselijk, doch er is geen sprake van verootmoediging vóór en onder den Heere.’²⁹ Reeds in 1939 had ds. Hennephof geschreven dat de kerk in Nederland een lakse houding aannam ten aanzien van de oordelen Gods die over de wereld gingen. Hennephof riep de kerk op om zich te verootmoedigen. Hij vreesde dat deze nieuwe oorlog een van de meest verschrikkelijke oorlogen zou worden. Ook Hennephof zag de oorlog als een gevolg van de zonde. ‘Want was de schrikkelijkste en allergrootste oorlog tegen God den Schepper, niet hieraan vooraf gegaan, deze oorlog was ons bespaard gebleven.’³⁰

In *De Banier* van 18 mei stond onder de kop ‘Gods gerechtigheid gehandhaafd’ een merkwaardige analyse van de aanleiding tot de vijandigheden tussen Duitsland en Nederland. Kersten (het stuk is ondertekend met drie sterren) stelde dat de Duitse regering een verzoek aan de Nederlandse regering had gedaan om door Nederland te mogen trekken met het Duitse leger. De Nederlandse regering had dit verzoek afgewezen en op die wijze zelf de oorlog over zich afgeroepen. Kersten suggereerde dat de Nederlandse regering dit verzoek had afgewezen omdat zij hoopte op Engelse en Franse steun. Hij stelde dat het vertrouwen van het Nederlandse volk en de regering op de eigen verdedigingswerken en het leger volledig was beschaamd. Kersten billijkte de beslissing van generaal Winkelman om te capituleren, gezien de ‘ontzaglijke luchtbombardementen’ die Rotterdam verwoest hadden en die ook dreigden voor andere Nederlandse steden. ‘Hoe zeer ware toch te wenschen, dat ons volk in de harde slagen, die het ontving, de hand des Heeren mocht opmerken, Die om onzer zonden wil, Zijn rechtvaardige gramschap over ons heeft uitgestort.’ Volgens Kersten was het Nederlandse volk ‘spelende en dansende zijn ondergang tegemoet’ gegaan. Over het uitwijken van de regering schreef de Rotterdamse predikant het volgende: ‘Onze Regeering, de Koningin aan het hoofd, heeft het land verlaten. Van uit den vreemde zou Zij den oorlog leiden! Zoo miste de krijgsmacht de aanvuring en het volk elk woord van troost, dat zou kunnen gegeven zijn, indien volk en Vorstenhuis één gebleven waren in den kamp, om onze zelfstandigheid.’ Aan het einde van het artikel bepleitte hij berusting. ‘Voor opstand en murmureering behoeft de Heere ons. Laat ons tot

26. Ibidem, 13 juni 1940.

27. Ibidem, 27 juni 1940.

28. Het kerkblad was een voortzetting van het *Gereformeerd Maandblad*, zoals blijkt uit het feit dat de jaargangen worden doorgenummerd. Na interne onenigheid was de naam van het kerkblad veranderd.

29. ‘Wat voorbij ging en wat komt’, *Tot de Wet en de Getuigenis*, december 1940, 31.

30. ‘Vrede of verschrikking?’, *Tot de Wet en de Getuigenis*, november 1939, 19/20.

ons zelf inkeeren en naar Boven mogen opzien. God doet geen onrecht, ook niet als Hij den Duitscher gebruikt om ons te slaan. In dit alles roept Hij ons toe: "Vernedert U onder de krachtige hand Gods". Zijn majesteit blinkt in den weg Zijner gerichten, waarover Juda's dochteren zich verheugd hebben en waarover nog het volk van God zich in het binnenst zijner ziel verheugen zal, zelfs al kost dat vleesch en bloed.³¹

REDACTIE: H. G. N. V. K. (K. N. V. N. V. D. B.)

ABONNEMENTEN: De prijs van een jaargang is 1.20 f. (inclusief verzending). De prijs van een nummer is 0.12 f. (inclusief verzending). De prijs van een nummer is 0.12 f. (inclusief verzending).

ABONNEMENTEN: De prijs van een jaargang is 1.20 f. (inclusief verzending). De prijs van een nummer is 0.12 f. (inclusief verzending). De prijs van een nummer is 0.12 f. (inclusief verzending).

ABONNEMENTEN: De prijs van een jaargang is 1.20 f. (inclusief verzending). De prijs van een nummer is 0.12 f. (inclusief verzending). De prijs van een nummer is 0.12 f. (inclusief verzending).

BRUNNEN Telefoon: 226-235
Kortenaars: Telefoon: 655-65

5 cent

De Banier

ZATERDAG 18 MEI 1940

GOEDS GERECHTIGHEID GEHANDHAAFD

De heer de Vries... (text continues)

AAN ONZE ABONNEES

Door de U allen bekende om... (text continues)

Gewone omgang met Duitsche militairen wettelijk

VERHOORDE ERKENNENDE IN VRIJEN RECHT

De heer de Vries... (text continues)

Feitbericht van D.N.R.

BRUSSEL 17 Mei. (D.N.B.). — Met opperbevel van de Weermacht maakt bekend: Na de inderwijde verlegging van de twee Zouaven van Leaven gelezen Britisch-Franche stelling zijn vandaag tegen den avond de Duitse troepen Brussel binnengegaan. Hier D.N.R. meldt: Duitse troepen zijn nu zwaare gevechten door de Dyle-stelling ten Noorden van Leaven heersjpraken en hebben Mechelen gewonnen. In een vortval op groote schaal is Leaven vandaag gevallen. In het Noorden van Antwerpen zijn de Duitse troepen bij hun verovering opgedrongen tot het Noordoost toegericht op de vesting gevechten.

HET BOMBARDEMENT VAN ROTTERDAM

Het aantal burgerslachtoffers valt mee. GRAVENHAGE 17 Mei. — Eindhoven de het dorus hier beledt gevonden vast milder te zijn dan de in andere steden gevonden, en schadeloos deelde. Het aantal burgerslachtoffers valt mee.

Fa. GEBR. DE HOOGHE

KANTOERMACHINEHANDEL

voorheen WESTE WAGENSTR. 65 thans tijdelijk SCHRIJFMACHINES uit vo vraad TE KOOP OF TE HUUR

INTACT

onze uiterst moderne drukkerij. Levering in den Meinsten TIJD PRIJZEN ONVERANDERD

COOK ALL MELK

De heer de Vries... (text continues)

J. H. W. v. HORSSER

Beleidsconsulent Accountant

voorheen JONKER FRANSTR. 58 thans tijdelijk Sonmansstr. 122a

De Banier van 18 mei 1940

Twoe dagen later prijkte een foto van dr. Arthur Seyss-Inquart, de rijkscommissaris voor Nederland, op de voorpagina van *De Banier*. In het bijbehorende artikel werd de benoeming van Seyss-Inquart door Adolf Hitler feitelijk beschreven. Overigens werd Hitler in het desbetreffende artikel aangeduid met 'de Führer'.³²

31. 'Gods gerechtigheid gehandhaafd', *De Banier*, 18 mei 1940.
32. 'Dr. Seyss-Inquart Rijkscommissaris', *De Banier*, 20 mei 1940.

De Banier van 20 mei 1940

In het commentaar op de voorpagina van *De Banier* van 22 mei 1940 werden de oprukkende Duitse legers vergeleken met het Bijbelse oordeel van een sprinkhanenplag.³³ De commentator vreesde dat 'dit in 1918 geknechte volk thans wraak [zal] nemen'. In dit alles zag hij de 'roede in Gods hand om Europa te slaan'. Zoals koning Ceres van Godswege gebruikt werd om het trotse Babel te slaan, zo gebruikte God nu het Duitse volk om Europa te tuchtigen. Het commentaar eindigde met de volgende wens: 'Worde het ons gegeven de majesteit Gods in den weg Zijner gerichten te aanbidden. Zijn doen is enkel Majesteit.'³⁴ In de redactionele commentaren van 23, 25 en 30 mei probeerde ds. Kersten de situatie te duiden. Kersten bekritiseerde de slappe houding van Engeland, dat zijn troepen terugtrok in plaats van te vechten. De reden waarom Nederland dit alles overkwam was de 'anti-Reformatische politiek' waarin Romes macht op de troon was verheven.³⁵ In het commentaar van 25 mei trok Kersten de vergelijking tussen het optreden van de kerk en dat van de oudtestamentische profeet Jeremia. De profetieën van Jeremia brachten het volk niet tot inkeer. 'Toen maakte God Zich vrij, om de zonden, die ten hemel opgestapeld werden, te bezoeken. Want het zijn onze zonden, die het ons zoo bitter maken.'³⁶ Op 30 mei stelde Kersten dat de ware belijders en trouwe SGP'ers zijn als de boetprofeten van het Oude Testament. Hij noemde in dit verband de profeet Elia. Ook naar hem werd niet geluisterd toen hij de oordelen aanzegde. 'Nu, diezelfde God van Elia leeft nog. Hij zal zorgen voor degenen, die Hem vreezen. Hij beloofde het, dat hun brood

33. Joël 2:25.

34. 'Niet te stuiten macht', *De Banier*, 22 mei 1940.

35. 'Ontmoediging bij de geallieerden', *De Banier*, 23 mei 1940.

36. 'Gods recht erkend', *De Banier*, 25 mei 1940.

zeker zal zijn en hun water gewis. Ook al zijn de tijden bang en zwaar, de Heere zal hen niet verlaten. Och, dat zij op Hem mochten zien en berusten in Zijn beleid.³⁷

Ook een lezer van *De Banier* (25 mei 1940) zag in de Duitse bezetting Gods wraak over Nederlands zonden. Ene v. Brl. te R. [waarschijnlijk J. van Baarle uit Rotterdam, SGP-bestuurder] schreef naar aanleiding van het oorlogsgeweld en van Nahum 1:1-7 het volgende gedicht:

Het boek des gezichts van Nahum (1:1-7)

“Een ijvrig Wreker is de Heere
En grimmig Zijner weêrpartij,
Hij zal gewis Zijn toorn den vijand
Behouden, door Zijn Heerschappij!
Voorwaar, de Heere is lankmoedig
Doch, Hij is ook van groote kracht,
En, dien Hij schuldig heeft bevonden,
Gewiss'lijk niet onschuldig acht!
Gods weg is in de wervelwinden,
Zijn voeten in der wolken boog;
Des Heeren weg is in de stormen,
Hij scheldt de zee en maakt ze droog!
De bergen en de heuv'len beven
Voor Hem, de gansche aarde licht,
Zich op, met alle haar bewoners,
Al sidd'rend voor Zijn strafgericht!
Wie zal de hittigheid verdragen
Van Godes toorn en grimmigheid?
Die, als een vlamvend vuur der wrake,
De bergen smelt, de rotsen splijt!
De Heer' is goed; Hij is ter sterkte
Ten allen tijde, hoe fel benauwd;
De Heere kent ze, die Hem vreezen,
Een ieg'lijk, die op Hem vertrouwt!”

De Heere Heere heeft gesproken
In dezen fel bewogen tijd;
Hij toont Zijn Godd'lijk ongenoegen,
En handhaaft Zijn Gerechtigheid!
God zond het roode paard des oorlogs,
Hetwelk Europa dav'ren doet,
Hij velt ze neêr bij duizendtallen
De aard' doorweekend met hun bloed.

37. 'Gods trouwe zorg', *De Banier*, 30 mei 1940.

De Heere heeft Zijn instrumenten
Tot dezen grooten krijg bereid,
De machtigen der aarde beven
Het alles zwicht voor Gods beleid.

Ook Nederland is zwaar getroffen
En in een zwaren rouw gehuld,
Nu, na een strijd van enk'le dagen
Ons land met weedom is vervuld!
Hoe machtig groot is de verwoesting
Ook onze oude Rottestad
Heeft van de teisterende slagen
Wel een ontzagg'lijk deel gehad!
De Heere Heere heeft gesproken
Och wierd' dit woord allom verstaan,
Om tot belijdenis te komen:
Wij hebben God op 't hoogst misdaan!
Vergramden God, den God des levens
Die zooveel wond'ren had verricht;
Op onzen vaderlandschen bodem
Eens Zich een zetel had gesticht!
Och, ware er een wederkeeren
Tot God, Die eeuwiglijk regeert
Opdat Zijn hoog te duchten wrake
Ons niet ter helle toe verneërt!

De gedichtenschrijver was in zijn gevoelen niet alleen. Zo schreef het hoofdbestuurslid van de SGP en burgemeester van Zoutelande D. Kodde op 25 juni 1940 in een persoonlijke brief aan partijsecretaris Van Dis: 'Terecht schrijft U, het oordeel Gods is gekomen; het is gekomen, en waar is nu de verootmoediging? Och mocht die nog eens komen; die verootmoediging die groot kan maken, ook in tegenspoed.'³⁸ Ook buiten de kring van hen die politiek actief waren leefden dezelfde gevoelens getuige de persoonlijke brieven die zij elkaar schreven. Nogal wat bevindelijke gelovigen correspondeerden met elkaar.³⁹ Deze persoonlijke brieven hadden meestentijds een louter geestelijke strekking en gingen niet dan zijdelings in op de politieke en maatschappelijke situatie. In deze brieven werd de bezetting steevast geduid als een oordeel Gods over de zonden van Nederland. Mientje Vrijdag uit Rijssen schreef in een brief aan ds. M. Heikoop van de gereformeerde gemeente te Utrecht dat de oorlog Nederland niet onverhoeds was

38. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A, nr. 40. Brief van 25-6-1940 van hoofdbestuurslid D. Kodde aan secretaris HB, C.N. van Dis.

39. Exalto, *Wandelende bijbels*, 124-126.

overvallen, maar dat de Heere 'ons' erop had voorbereid. Waarschijnlijk bedoelde Mientje Vrijdag dat de predikanten het kerkvolk hadden gewaarschuwd voor Gods ongenoegen over de zonden van Nederland. Mientje verzuchtte dat 'wij en ons volk ons keren mochten tot Dien, die ons slaat en dat wij Hem mochten zoeken en dat met vasten en gewezen en bitter rouwklagen om onze zonden'. Ze constateerde echter dat die terugkeer tot God niet plaatsvond en dat men in plaats van schuld te belijden zich juist verzette tegen Gods oordelen.⁴⁰ Fijjge Bons schreef op 21 mei 1940 aan de familie Spuijbroek over 'kommervolle tijden' en 'duizenden bij duizenden over het rond der aarde' die vallen door het oorlogsgeweld. Toch was de situatie volgens Fijjge nog niet geheel uitzichtloos. 'Gods barmhertigheden roemen nog tegen en temidden van het welverdiende oordeel. Want zo de Heere naar onze zonden had komen te straffen, och, we zouden niet meer zijn. Maar nu heeft Hij temidden Zijns toorns nog des ontfermens willen gedenken.'

De toen achttienjarige P. Boom had de tiende mei 1940 een existentiële geestelijke ervaring. Op het moment dat hij 's avonds bezig was de koeien op het land te melken, kwamen er Duitse vliegtuigen over die de olieschepen op de Hollandsche IJssel bestookten. Uit lijfsbehoud ging hij plat op de grond liggen. 'Toen gebeurde het onbegrijpelijke wonder, dat ik nog niet kan bevatten. Ik kreeg onder Gods oordeel te bukken. Al zou God ons hele volk wegdoen, dan zou het nog eeuwig goed zijn. De Heere kon geen kwaad meer doen. Dat we nog weer mochten opstaan zonder geraakt te zijn, werd een onbevattelijk wonder voor me.'⁴¹ Opvallend is dat ds. Kersten een bijna identieke ervaring meemaakte in de meidagen van 1940. In een brief aan de in Amerika wonende ds. Van Zweden schreef Kersten op 30 juni 1945: 'In 1940 is Rotterdam vreselijk gebombardeerd, verraderlijk, omdat er over de overgave nog onderhandeld werd. Wat bange nachten zijn ertoen doormaakt. Ons huis beefde; dag en nacht kwamen wij niet uit de kleren. Mijn vrouw kreeg vreselijke hartkloppingen. Ik werd verwaardigd Gods oordelen als rechtvaardig te zien om der zonden wil en vol van Zijn Majesteit, zodat ik buigen mocht onder het aanbiddelijke Opperwezen.'⁴² In zijn brochure *Mijn standpunt toegelicht* uit 1945 schreef Kersten dat terwijl de bommen op Rotterdam vielen en zijn 'huis op zijn fundamenten schudde, en de vloer onder onze voeten golfde, toen werd ik verwaardigd onder Gods recht te buigen en Zijn Majesteit in Zijn oordeelen te aanbidden'.⁴³ In zijn dankdagpreek van 1940 verwoordde Kersten dit eveneens. 'Wij vernamen uit Gods Woord dat de oorlogen door den Heere verwekt worden en dat Hij ook alle andere oordeelen zendt, als de rechtvaardige bezoeking der zonden en ten goede Zijner uitverkorenen. Hebben wij nu de hand Gods mogen zien over ons diep gezonken vaderland, toen de oorlog uitbrak? Toen in den vroegen morgen de lucht zwart werd van vliegtuigen en toen vreemde krijgsmachten ons land bezetten? Toen de bommen onze steden deden schudden; onze huizen in puin deden nederzinken en honderden en honderden het leven lieten? Welk

40. Vogelaar, 'De strik ontkomen II', 6/7.

41. Vogelaar, *Tot opzieners gesteld*, 13.

42. Kersten, 'Een brief van ds. G.H. Kersten', 15.

43. Kersten, *Mijn standpunt toegelicht*, 8.

een ontzettende verschrikking kwam over ons. Nooit zullen wij die dagen kunnen vergeten. Maar... hebben wij leeren bukken voor God? Gij en ik? Hebben wij Gods rechtvaardig oordeel mogen erkennen en Zijn Majesteit aanbidden?⁴⁴

De christelijke gereformeerde hoogleraar G. Wisse schreef in zijn in 1953 gepubliceerde *Memoires* eveneens iets dergelijks: 'In de vroege morgen meldde de Radio-omroep den nauwelijks ontwaakten burgers, wat ontzettende gebeurtenis die nacht had plaats gevonden: de geweldige legerscharen van Hitler hadden ons aangevallen. Als aan de grond genageld stonden we die droeve mare aan te horen. Ik snelde naar boven naar de slaapkamer en viel op mijn knieën voor God. Onder de uitroep: O God, nu betreft Gij Nederland ook in het gericht. Dit zijn onze en ook mijne zonden, die Ge komt te bezoeken. De Heere liet mij de oordelen toevallen. Dat was toch een zalig moment. Van toen af was mijn houding bepaald, niet schelden of razen, maar getuigen dat de Heere deze gesel over ons bracht, en in dat teken de schapen ons toebetrouwd te leiden.' Wisse benadrukte dat ons eigenlijke vaderland ook niet staat of valt met een buitenlandse inval, maar Boven is. Hij stelde de houding van Jeremia ten voorbeeld.⁴⁵

De teneur in de kerkelijke pers en *De Banier* was dezelfde. Algemeen werd de bezetting gezien als een straf op de zonden van land en volk. De oproep om zich in lijdzaamheid te onderwerpen aan de slaande hand Gods, zich te bekeren en zich fatsoenlijk te gedragen ten opzichte van de bezetter klonk in bijna alle bijdragen door. Daarin verschilde de meer bevindelijk gereformeerde pers overigens niet van de gereformeerde pers aan het begin van de oorlog.⁴⁶ Gereformeerde predikanten zagen in de oorlog eveneens een oordeel over de zonden en ook zij riepen in de gereformeerde pers op tot aanvaarding, verootmoediging en bekering.⁴⁷

7.4 De prediking van Gods gerichten

De aangrijpende gebeurtenissen hadden ook hun weerslag op dat wat er van de kansels te beluisteren viel. In diverse preken en tijdredes werd een poging gedaan de ontstane situatie geestelijk en soms ook praktisch voor het kerkvolk te duiden. Voor de bevindelijk gereformeerden zal dit minstens zo veel invloed gehad hebben als de artikelen in de kerkelijke pers. Die artikelen zou men nog afgedaan kunnen hebben als de mening van deze of gene, maar in de prediking gaat het om Gods Woord zelf. De tekstkeuze hing veelal samen met Gods gerichten en het bezoeken van de zonde. De naar Nunspeet geëvacueerde ds. J. Fraanje van de gereformeerde gemeente te Barneveld preekte op eerste pinksterdag 1940 over 1 Petrus 5:6: 'Vernedert u onder dan onder de krachtige hand Gods, opdat Hij u verhoge te Zijner tijd.'⁴⁸

44. Kersten, *De paarden tusschen de mirten*, 14.

45. Wisse, *Memoires*, 110/111.

46. Van Kaam, *Opstand der gezagsgetrouwen*, 60-76.

47. Ridderbos, *Strijd op twee fronten; Deel 1*, 298-301.

48. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4, 65.

De christelijke gereformeerde ds. P. de Groot uit Meerkerk vatte het gevoelen in een voorwoord op een tijdrede samen. Hij schreef: 'Geachte Lezer! Het is met enige schroom, dat wij, op verzoek, besloten dit "tijdwoord" het licht te doen zien. De doelstelling is, mede getuigenis te geven, dat in de ontzaggelijke gebeurtenissen onzer dagen wij de oordeelen Gods hebben te zien. Hij is met Zijn wraakoefenende gerechtigheid onder ons volk, en dat vanwege de zonden van land en volk, van Kerk en huisgezin. Daarop opmerkzaam te maken is het eerste oogmerk van dit woord. Maar ook zoeken wij den weg te wijzen, waardoor dit oordeel kan worden afgewenteld. Dit moet geschieden in den weg van boete en ootmoed. De Heere zegt: wanneer Mijn volk (ook ons volk als natie) zich zal schuldig kennen, zal Ik Mijn Verbond gedenken. Wij staan ons inziens nog op den tweesprong, n.l. of er van onzentwege een bukken voor den Heere komt, of, bij weigering daarvan, dat de Heere met Zijn bezoekende hand verder moet doorgaan. En dit laatste vreezen wij, vandaar den drang bij ons, om ons volk te waarschuwen. O, dat wij nog mochten inroepen dat bloed des Verbonds, over ons en onze kinderen. Wij moeten weer leeren, dat het bitter en kwaad is, tegen den Heere te zondigen. Zegene daarom de Heere dit woord voor menig hart persoonlijk, maar ook voor ons volk in het gemeen. Verder den lezer heil! DE SCHRIJVER.' Bron: De Groot, *Een Bochimsure*, 3.

De christelijke gereformeerde predikant van Meerkerk nam als uitgangspunt van een tijdrede naar aanleiding van de Nederlandse capitulatie Richteren 2: 1-5. In de voorrede schilderde ds. De Groot de ernstige situatie en de oorzaak. De volkszonden en de Godsverlating hadden zulke proporties aangenomen dat het oordeel als het ware was afgedwongen. De wraakoefening in de vorm van een buitenlandse bezetting moest wel komen. Desondanks was de indruk van Gods oordelen niet blijvend, hetgeen bleek uit de hang naar spel en vermaak. De Groot stelde de opstelling van de profeet Jeremia het Nederlandse volk ten voorbeeld. Jeremia begon niet met een dadelijke wederopbouw en nog minder met het zoeken naar vermaak. Jeremia begon met de verwoesting van Jeruzalem te bewenen en de gemeenschappelijke schuld te erkennen. De Groot riep het Nederlandse volk op niet alleen het gevoelige verlies, maar ook de zonden te bewenen. 'Wanneer wij nu onze puinhopen (hier letterlijk en overdrachtiglijk bedoeld) eens met onze schulden boetetranen besproeiden voor God, wat zou de herstelling veel beter gaan.'⁴⁹

In de preek trok De Groot de parallel tussen Israël en Nederland. Hij herinnerde eraan hoe Nederland door God beweldadigd was geweest zoals eens Israël. Helaas vertoonde Nederland hetzelfde beeld als Israël in zijn afval van God door 'geestelijke hoererijs' te plegen. De 'altaren' voor de uitlandse goden stonden ook in Nederland hoog opgericht. Deze goden bestonden uit gezagsondermijning, zedeloosheid en genotzucht.⁵⁰ En daarom was de Duitse bezetter als 'een knecht

49. De Groot, *Een Bochimsure of een nationale bekeering*, 5/6.

50. Ibidem, 12/13.

des Heeren' gezonden om het Nederlandse volk te tuchtigen vanwege zijn ongehoorzaamheid. De Groot merkte in deze tuchtiging echter ook de weerhoudende genade Gods op. 'En dan handelt de Heere nog zachtkens met ons. De bezetting is nogal dragelijk. O, het had nog zoo anders kunnen zijn.'⁵¹ Het ware te wensen dat het Nederlandse volk, evenals het volk van Israël, een Bochim, een 'plaats des geweens', zou mogen krijgen om de eigen zonden te bewenen, zich te verootmoedigen en God om genade te smeken.⁵²

Ds. De Groot schilderde de situatie van Nederland voor de bezetting: 'Ons volksgezag was zoek, dit als gevolg dat Gods wet zich niet meer laat gelden in de consciëntie. Onze regeeringslichamen wierden opgelost in groepsbelangen, elk had zijn eigen altaar en het meerendeel bekommerde zich niet om Gods wet en eere. Wij werden schier begraven onder bonden en verzekeringswetten, die bij lange na niet allen den toets van Gods Woord konden doorstaan. De persoonlijke vrijheid en het persoonlijk initiatief werd gedrukt, wij waren zoo zachtkens aan meer een nummer dan een persoonlijkheid in de samenleving of gemeenschap. De import uit den vreemde vierde hoogtij. Vreemde woorden, manieren, zeden en gewoonten golden voor het ware; de heidensche sport stond bovenaan; er was een leven boven zijn stand en de aloude hollandsche huiselijkheid was zoek; hoe ver ging de pronk- en praalzucht; men bemint meer de *ontkleeding* dan de *bekleeding*, ook al eene zuivere heidensche nabootsing, wij denken voorts aan de pretzucht en uitgaanszucht, waardoor menig huisgezin tot ontbinding kwam. En dan is er nog de verkwisting, de werkschuwheid, losheid van zeden, ongebreidelde taal, het schenden van den Naam en den dag des Heeren, de bioscoop, het toneel, die ons moeten opvoeden?! Het vermoeit schier om in verdere optelling door te gaan. Gij zult hunnen altaren afbreken, zoo luidt het ook hier.' Bron: De Groot, *Een Bochimsure*, 12/13.

De pas bevestigde en aan Melissant verbonden hervormde predikant ds. A. van den End was op het moment dat de oorlog uitbrak niet in zijn eigen gemeente. In verband met de verjaardag van zijn schoonvader was Van den End op 10 mei in Bodegraven. Het is onduidelijk of hij van plan was om zondag 12 mei weer in Melissant te zullen zijn. Wel is duidelijk dat hij op zondag 12 mei tweemaal het Woord bediende in de gemeente van Boskoop, waar hij ruim een jaar als hulp-prediker gediend had. Hoewel het homiletisch memorandum de datum 12 mei niet bevat – wellicht vergeten in te vullen vanwege alle consternatie – zijn er twee preken door Van den End nagelaten die hij op die dag gehouden heeft. In de ochtenddienst van deze pinksterzondag stond Van den End eerst uitgebreid stil bij de gebeurtenissen van de afgelopen dagen. Van den End sprak over het Nederlandse leger. Aanvankelijk stond er het woord weermacht, maar dat is – vanwege de te

51. Ibidem, 13.

52. Ibidem, 15.

Duitse klank? – met potlood doorgestreept. Hij riep op tot trouw aan de regering en het Oranjehuis en memoreerde de tachtigjarige vrijheidsstrijd. Van den End zag de oorlog als een gevolg van de wereldgelijkvormigheid van het Nederlandse volk, dat alleen maar vroeg naar brood en spelen. De beproevingen van crisis en werkloosheid hadden niet geleid tot een wederkeer tot God en Zijn dienst. ‘Nu komt Hij met den gesel van den oorlog. Gebruikt vijand om ons te kastijden, zoals eens Israël door buitenlandsche vijanden, Syrië, Assyrië, Babylonie. Om ons terug te voeren.’ De preek is niet in zijn geheel uitgeschreven en is meer een spreeknotitie, zodat niet alle zinnen even mooi lopen. Van den End bepaalde zijn gehoor in Boskoop ook bij de aard van de vijand. ‘Hij rekent niet met God, niet met Christus, niet met christelijke moraal of zeden. Wil elke orde omkeeren.’ Van den End erkende dat het Nederlandse volk een diepe schuld had ten opzichte van God, maar dat het rechtvaardig was ten opzichte van de vijand. Na deze inleidende woorden bepreekte Van den End Handelingen 2:1-21. Hij vergeleek de vrede die de inwoning van de Heilige Geest geeft met de situatie van oorlog waarin Nederland verkeerde. ‘Een festijn van de Booze, waarop de haat zegeviert en de hel zich verheugt.’ Niet de Heilige Geest, maar de ‘geest van de afgrond’ manifesteert zich in deze oorlog.⁵³

In de avonddienst bepaalde Van den End zijn Boskoopse gehoor bij Jesaja 26:1-16. Hij wees op de strijd tussen het rijk van het licht en het rijk van de duisternis. Sanherib mocht zich snoevend beroepen op zijn militaire macht, maar koning Hizkia vertrouwde op God. ‘God zelf strijdt voor Israël. Hij zorgt, dat geen vijand er in komt.’ Van den End citeerde Psalm 20 vers 4 (berijming van 1773):

‘Op wagens, paarden, en op helden,
 Zij onze vijand stout;
 Wij zullen d’eer en grootheid melden,
 Van God, Die ons behoudt.’

De vijand mocht daarmee spotten en zich beroemen op zijn ‘wagens, paarden, kanonnen, vliegtuigen’, maar God is de ‘Almachtige, die alle dingen regeert en Zijn welbehagen doet en tot Zijn vijanden zegt: Tot hiertoe en niet verder.’⁵⁴

De dankdagpredikatie van ds. G.H. Kersten gehouden in de gereformeerde gemeente te Rotterdam in 1940 had een lijdelijke strekking. Kersten memoreerde de oordelen die ons land sinds de biddag van 1940 hadden getroffen. Opnieuw benadrukte Kersten dat de Duitse bezetting een straf van God was op de zonden van land en volk. Hij herinnerde zijn gehoor aan de vele waarschuwingen die Gods knechten hadden laten horen, maar dat zonder resultaat. Een nationale bekering bleef uit. En zelfs na het oordeel van de oorlog kwam het Nederlandse volk niet tot inkeer. ‘Ons volk danst en springt; kroegt en bioscoopt als weleer. Het zoekt in den weg der zonde het bittere leed te vergeten, in plaats dat het tot den God der

53. Preeknotitie ds. A. van den End over Handelingen 2:1-21 van pinksterzondag 12 mei (morgendienst) te Boskoop. Transcriptie beschikbaar gesteld door zoon Th. van den End uit Apeldoorn.

54. Preeknotitie ds. A. van den End over Jesaja 26:1-16 van pinksterzondag 12 mei (avonddienst) te Boskoop. Transcriptie beschikbaar gesteld door zoon Th. van den End.

vaderen wederkeert.⁵⁵ Na het oordeel van de massale werkloosheid en verarming van de jaren dertig was het oordeel van de verharding gevolgd. Ondanks de slagen bekeerde het volk zich niet, ja de zonden werden alleen maar meer. Daarom kon het oordeel van de verwoesting niet uitblijven. Kersten riep zijn hoorders op om niet op Duitsland te blijven zien, maar op God en te bukken onder het oordeel. Niet Duitsland, maar God straft Nederland vanwege de zonden en de ‘dodelijke gerustheid’.⁵⁶ Kersten vroeg zijn gemeente of zij in het oorlogsgeweld de hand Gods hadden opgemerkt en of ze daarin Gods rechtvaardigheid en majesteit hadden mogen leren bewonderen.⁵⁷ Kersten waarschuwde voor oppositioneel gedrag tegenover de bezettende autoriteiten.

Ds. Kersten over het oordeel van de bezetting in zijn dankdagpreek van 1940: ‘Geliefden, Sinds wij den laatsten keer op een bededag in des Heeren huis vergaderd mochten zijn, heeft een zwaar oordeel Gods ons land getroffen. Op het onverwachts werd ook Nederland in den vreeselijken oorlog betrokken en in vijf dagen tijds overweldigd door de Duitsche macht, die in Gods hand gebruikt is als een roede, om ons te slaan. Want Gods hand is tegen ons opgeheven vanwege onze zonden. Zoo menigmaal heeft Gods Woord ons, vooral met de bede- en dankdagen, vermaand om de zonden te verlaten; doch er was geen opmerken. Noch de zegeningen, noch de oordeelen vermochten het harde hart des volks te breken. Steeds onbeschaamder werden de geboden Gods vertreden; steeds bruter werden de vermaningen des Heeren in den wind geslagen; tot de Heere het moede geworden is. Ongewaarschuwd is Nederland zijn diepe vernedering niet tegemoet gegaan; Gods getrouwe knechten hebben dikwerf onder hoon en smaad der wereldlingen, op ’t naderend oordeel gewezen en den dag van Gods toorn gevreesd en die is ons aangekomen. Nog klinken ook de woorden van vele vromen, wier zielen reeds juichen voor den troon, in onze ooren als zij van de bange dagen spraken, waarvan zij zeiden, die zelf niet te zullen beleven, doch waarover zij beducht waren voor hun kinderen. En die dagen zijn gekomen. Och, of wij het toch opmerkten: wij hebben met God te doen. Zijn toorn is over ons uitgestort door de macht, die zonder Zijn wil toch niets vermocht. Assyrië wordt in den Bijbel vergeleken bij een bijl en een zaag. Maar wat vermag een bijl zonder dat er één is, die er mede slaat? En wat doet een zaag, als er niet één is, die ze trekt? O, geliefden! Laat ons volk opzien tot den Heere! Hij sloeg. Hij trok de zaag. Zijn hand wierp ons neder en maakte al onze sterkten tot ijdelheid. Hij heeft onze ongerechtigheden saamgebonden, als al de rekeningen van een schuldenmaker. Hij eischt voldoening en waar ons volk weigerde naar Hem te hooren, kwam de dag der wrake. Dat wij er het hart toch op zetten, opdat wij ons niet verder verhardden, maar voor den Heere ons vernederen en uitroepen: “Wij hebben gezondigd, omdat wij tegen den Heere gesproken hebben”. Helaas! Zelfs van een

55. Kersten, *De paarden tusschen de mirten*, passim.

56. *Ibidem*, 9/10.

57. *Ibidem*, 14.

uiterlijke verootmoediging, als eens Ninevé van het oordeel bevrijdde, is schier niets te bemerken. Ons volk danst en springt; kroegt en bioscoopt als weleer. Het zoekt in den weg der zonde het bittere leed te vergeten, in plaats dat het tot den God der vaderen wederkeert. Gods Kerk ligt in het stof nedergeworpen; hare fundamenten zijn ondergraven. Van haar gaat op het volk schier geen kracht meer uit. En Gods volk, voor wie de verborgenheden des Heeren zijn, gaat veelal zwijgend zijn weg; soms nog met de blinde wereldling mede-opstandig onder de slaande hand de Heeren. Het brengt den lande geen behoudenis aan. Is het wonder, dat het geen licht heeft in den weg, dien God houdt? En toch is dat volk ten allernauwste bij het vreeselijke wereldgebeuren betrokken. Het gaat hun in de eerste plaats aan. De Heere voert Zijn raad er door uit tot hun verlossing. (...) Velen zien niet verder dan de macht, die ons overweldigde. Een groote bitterheid spreekt uit hunne woorden. Reeds heeft menigeen zijn onvoorzichtige uitlatingen met zware straffen moeten boeten. O, ik vermaan u in allen ernst, gelijk ik onophoudelijk heb gedaan, onderwerpt u; buigt voor den hoogen God; zwijg wijl die macht kwam naar Gods eeuwig recht. Ik wensch mij vrij te maken van ieder, die mij hoort en van ons gansche volk, opdat men, als de koorden vaster worden aangehaald, niet zeggen zal: gij hebt ons niet gewaarschuwd. En de bitterheid van uw hart zal breken, zoo gij Gods oordeel als rechtvaardig erkennen moogt. (...) Men moge ons smalen voor pro-Duitsch, als waren wij een landverrader, de Heere is onze getuige, dat wij spreken om het heil van ons volk, opdat het buigend onder de roede waarmede God sloeg, bij Hem ontferming vinde en Hij Nederland eens vrij make. Arme menschen, die vol bitterheid, bijten op den steen en met stijven nek hun weg gaan.' Bron: Kersten, *De paarden tusschen de mirten*, 3/4 en 14/15.

In de kerstpreek 'Vrede op aarde' van 1940 stelde Kersten dat iedere oorlog op deze aarde een gevolg van en een oordeel over de zonde is. De mens is van nature in oorlog met God en dat bleek ook uit het feit dat de hele wereld met elkaar in oorlog was. De tekst spreekt echter van vrede, een hemelse en niet een aardse vrede. Christus is onze vrede. In de toepassing aan het einde van de preek maakte Kersten de balans op. Voor de tweede maal een wereldwijde oorlog in een kwart eeuw tijd. Verbittering allerwegen, niet het minst omdat men weigerde te bukken onder Gods slaande hand. Kersten vreesde dat deze oorlog zou uitlopen op een totale vernietiging, maar in Christus is de ware vrede.⁵⁸ In het voor deze studie gebruikte exemplaar van deze preek staat aan de binnenkant van het kaft dat de preek gelezen is in 1943 en 1944 in Hamm te Westfalen. Waarschijnlijk is de preek gelezen door in Duitsland tewerkgestelden. Helaas vermeldt het kaft geen namen.

Kerstens biddagpreek van 1941 had als titel 'De engel met het eeuwig Evangelie, aankondigend de komst van Christus ten oordeel'. De preek had Openbaring

58. Kersten, *Vrede op aarde*, passim.

14:6-7⁵⁹ als uitgangspunt. Kersten stelde dat het ene na het andere volk Christus heeft ‘weggebeden’. De machthebbers waren hun volken in dat wegbidden voorgaan. Het beest uit de aarde manifesteerde zich in zogenaamde wetenschap en valse theorieën. Die valse theorieën leiden tot wanhoop en eindigen in de dood. Kersten waarschuwde dat het beeld van het beest niet toegepast moest worden op personen omdat niet duidelijk is wanneer dit alles in vervulling gaat. Tot troost van de kerk is echter het woeden van dat beest in Gods hand evenals de oorlog. De duivel hitst de volken wel op, maar God regeert alle dingen. Kersten was van mening dat veler hart vol bitterheid was, ook van predikanten, omdat men zich niet wilde onderwerpen aan het welverdiende oordeel. Wereld Nederland nog gespaard in de laatste oorlog, door de eigen onbekeerlijkheid trof het oorlogsgeweld Nederland nu wel. Kersten was dan ook van mening dat ware vaderlandsliefde daarin bestond dat de zonde wordt aangewezen en wordt bestraft. Want het waren de zonden van Nederland die dit oordeel hadden veroorzaakt. Eens was ook Rome beziel met de geest van het beest en heeft het bloed van de heiligen met stromen tegelijk gedronken. In die bange strijd was Nederland geboren uit de waarheid. Maar Nederland wankelde omdat het is losgeraakt van dat vaste fundament. Het behaagde de Heere juist in Nederland, Engeland en Duitsland het licht der Reformatie op te laten gaan, maar nu waren ze door ‘listige, zelfzoekende politiek’ met elkaar in oorlog. Ook de ‘godverzakende theorieën’ van de Volkenbond hadden het hunne bijgedragen aan het ontstaan van deze oorlog. Alleen nationale bekering zou nog kunnen helpen. Niet herwonnen vrijheid moest het belangrijkste zijn. Kersten riep zijn gehoor op af te zien van verzet tegen Gods slaande hand. Maar ook Babylon zal eens vallen en een eeuwig oordeel treft hen die het beest aanbidden.⁶⁰ Een enkele zinsnede uit de paaspreek van 1941 sloot hierbij aan. Kersten schreef dat de groten der aarde zich hier menigmaal gedragen alsof de wereld hun eigendom is en het volk van God er is om getiranniseerd te worden. ‘Hun macht is echter gebroken. Ze zijn als dooden geworden toen de Leeuw uit Juda’s stam heeft overwonnen. En de oprechten zullen over hen heerschen “in dien morgenstond”. Met een oog van medelijden moeten wij hen aanzien, die Gods volk onderdrukken. Hun oordeel is geveld; de overwinning is bevochten.’⁶¹

In het begin van de bezettingstijd kwam het overigens ook voor dat Duitse militairen ter kerke gingen om zich te stellen onder de prediking van het Evangelie. Hieraan kwam een einde toen de legerleiding de soldaten verbood nog langer Nederlandse kerkdiensten te bezoeken. Op Urk had de christelijke gereformeerde ds. E. du Marchie van Voorthuisen aanvankelijk enkele Duitse militairen onder zijn gehoor tijdens de zondagse erediensten. En hoewel sommigen daar moeite mee

59. Openbaring 14:6-7 ‘En ik zag een anderen engel, vliegende in het midden des hemels, en hij had het eeuwig Evangelie, om te verkondigen aan degenen die op de aarde wonen, en aan alle natie en geslacht en taal en tong. Zeggende met eene groote stem: “Vreest God en geeft Hem heerlijkheid; want de ure Zijns oordeels is gekomen; en aanbidt Hem, die den hemel, en de aarde, en de zee, en de fonteinen der wateren gemaakt heeft.’

60. Kersten, *De engel met het eeuwig Evangelie*, passim.

61. Kersten, *De opstanding des Heeren*, passim.

hadden, stelde Du Marchie dat hij deze soldaten graag in de kerk had, zij hadden immers ook een ziel voor de eeuwigheid. Zo af en toe zei Du Marchie ook iets in het Duits tijdens de dienst.⁶² In de gereformeerde gemeente van Krabbendijke preekte ds. J. van den Berg met het oog op een Duitse officier die geregeld in de kerk verscheen over Cornelius de Romeinse hoofdman, die godzalig was en God vreesde met heel zijn huis.⁶³

De preken van zowel ds. De Groot als van ds. Van den End als van ds. Kersten, dienden een pastoraal en geestelijk doel. Wel waren de preken betrokken op de politieke en maatschappelijke situatie. De omstandigheden vormden de aanleiding en de achtergrond waartegen de inhoud begrepen moet worden. Pas in tweede instantie waren hun preken politieke of maatschappelijke statements. Daarom is het gevaarlijk om uit leerredes als deze politieke en maatschappelijke opvattingen te destilleren. Desondanks is het belangrijk om van de inhoud van dit soort predikaties en tijdredes kennis te nemen, omdat zij ongetwijfeld een diepe indruk op de hoorders hebben gemaakt. Bovendien zullen de hoorders met een scherp oor geluisterd hebben naar de praktische implicaties van de gegeven geestelijke lessen. Het is niet vreemd te veronderstellen dat de onder bevindelijk gereformeerden al aanwezige lijdelijke houding, ook in het maatschappelijke en staatkundige leven, door de preektrant van diverse predikanten is versterkt. Anderzijds waren er ook die de geestelijke lessen wel wilden aanvaarden, maar het oneens waren met de daaruit voortvloeiende gevolgtrekking, namelijk meegaandheid met of onderwerping aan het Duitse gezag.

Kersten kan in dezen echter nauwelijks inconsequentie worden verweten. De preken van voor en tijdens de bezetting laten een volstrekt gelijk geluid horen. Steeds had Kersten gewaarschuwd dat als nationale bekering zou uitblijven, Gods oordelen niet zouden uitblijven. Nu dat oordeel was gekomen, paste het te bukken onder de rechtvaardige oordelen. Van Roon stelt in zijn boek *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* dat de opstelling van de protestantse opinieleiders ten aanzien van de Duitse bezetter vooral bepaald werd door hun houding ten aanzien van het nationaalsocialisme en het Duitse Rijk voordat er sprake was van een bezetting. Niet de bezetting zelf, maar de eerder ingenomen standpunten waren determinerend voor de aangenomen houding ten opzichte van de bezetter.⁶⁴ Kersten vormde op dit patroon geen uitzondering. De enige inconsistentie die Kersten verweten zou kunnen worden is dat hij voor de bezetting felle oppositie voerde tegen de Nederlandse regering, terwijl hij in de beginfase van de bezetting opriep tot onderwerping aan het Duitse gezag. Toch vloeiden beide standpunten voort uit zijn geestelijk verstaan van de politieke werkelijkheid. Kersten had het als zijn taak gezien als een boetgezant Nederlands volk en regering op te roepen tot bekering. Die oproep werd verpakt in oppositioneel gedrag in de Kamer. Toen ondanks zijn waarschuwingen volk en regering zich verhardden en zijn verma-

62. Vermeulen, *De zoon van Bornia*, 91-93.

63. Vogelaar, 'De strik ontkomen II', 6/7. De bedoelde tekst is uit de Handelingen der apostelen hoofdstuk 10.

64. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 317; Blom, *In de ban van goed en fout*, 19.

ningen in de wind sloegen, moest noodzakelijkerwijs de afstraffing wel komen. Logisch doorredenerend is het dan niet vreemd dat Kersten zich vervolgens niet verzette tegen diezelfde afstraffing. Het was zijns inziens een rechtvaardig loon naar werken.

7.5 Het Duitse gezag

De vraag die velen zich stelden was hoe men de geestelijke houding van berusting en verootmoediging in de praktijk van het maatschappelijk en staatkundig leven diende te vertalen. Die vertaling betrof vooral de houding ten opzichte van de bezetter. Hierin week het bevindelijk gereformeerde antwoord aanvankelijk nauwelijks af van de orthodox-gereformeerde of neocalvinistische opvatting. In de praktijk kwam het erop neer dat berusting en verootmoediging zich vertaalden in een aanvaarding van het Duitse gezag. Zo riep *De Banier* zijn lezers in mei 1940 op zich correct ten opzichte van de bezetter te gedragen.⁶⁵ In de kerkbladen vermaanden de scribenten de lezers eveneens om zich minimaal fatsoenlijk te gedragen ten opzichte van de Duitsers en de bevelen van de Duitse autoriteiten op te volgen. Geluiden als die van prof. K. Schilder, die van meet af aan opriep tot verzet, waren ook in de orthodox-gereformeerde wereld uitzonderlijk.⁶⁶ Het merendeel van de gereformeerde leidslieden wilde aan het begin van de bezetting de bezetter het voordeel van de twijfel geven. De brochure *Op de grens van twee werelden* van dr. H. Colijn was daarvan wel het meest pregnante voorbeeld. Colijn drong aan tot eenheid onder het Nederlandse volk en het aanvaarden van de nieuw ontstane situatie. Colijn voorzag een nieuwe realiteit waarin het voorshands niet te verwachten viel dat nazi-Duitsland verslagen zou worden. Daarom maande hij tot realiteitszin, die wat hem betreft vooral daarin bestond dat Nederland een plek moest vinden in een door Duitsland overheerst Europa. Om die plek te waarborgen was het echter nodig dat het Nederlandse volk een eenheid vormde.⁶⁷

Een soortgelijk geluid liet H. Visscher horen, zij het dat Visscher de oplossing meer in de nationaalsocialistische richting zocht. Nadat Duitsland Nederland bezet had, zag Visscher voor Nederland een zelfstandige plaats binnen het Groot-Duitse Rijk. Binnen Nederland zou de NSB, op voorwaarde dat de NSB zich meer zou funderen op het Nederlandse volksbewustzijn, een belangrijke rol kunnen spelen. De NSB zou, gebaseerd op de christelijke overtuiging, de eenheid en het staatsgezag kunnen terugbrengen. Ook zijn publicatie *Het stervend partijwezen* getuigde van deze visie. Visschers kritiek op de parlementaire democratie was geïnspireerd door Groen van Prinsterer en Hoedemaker, die de volksgemeenschap vooral als een bezielde eenheid zagen. Deze meer organische visie verwierp de notie van het individualisme die de volksgemeenschap degradeerde tot een verzameling individuen. De Nederlandse volksgemeenschap diende in de ogen van

65. 'Nederland onder Duitsch militair bestuur; Een ieder gedrage zich correct!', *De Banier*, 25 mei 1940.

66. Ridderbos, *Strijd op twee fronten* deel 1, 295-358; Van Klinken, *Strijdbaar & omstreden*, 149-151.

67. Colijn, *Op de grens van twee werelden*, passim.

Visscher een volksgemeenschap met een duidelijk protestants-christelijk karakter te zijn. Visschers organische visie op de volksgemeenschap liet zich vrij eenvoudig combineren met het ‘volkse’ denken van het nationaalsocialisme. Dat Visscher de bezettende overheid aanvaarde had alles te maken met zijn uitleg van Romeinen 13. In Visschers ogen diende ook een overheid erkend te worden die op een onrechtmatige wijze zich de macht toe-eigent.⁶⁸ Hij was van mening dat Nederland de bezetting aan zichzelf te wijten had omdat de Nederlandse politiek te weinig neutraal was geweest. Visscher zag de bezetting van Nederland als een door God gewilde realiteit en riep op tot onderwerping zoals de profeet Jeremia, het volk Israël opriep tot onderwerping aan de koning van Babel. Hij kwam zelfs tot een positieve waardering van het nationaalsocialisme als een middel tot beteugeling van de losbandigheid.⁶⁹

De hervormde ds. I. Kievit uit Baarn probeerde als scribent van het *Gereformeerd Weekblad* zich te distantiëren van zijn medescribent prof. dr. H. Visscher, die een steeds meer pro-Duitse koers begon te varen.⁷⁰ Hij was van mening dat Visschers appreciatie van Hitler veel te ver ging. Kievit accepteerde het Duitse bewind noodgedwongen, maar niet van harte, zoals bleek uit de artikelen die hij in het *Gereformeerd Weekblad* schreef. Hij vond wel dat men voor zowel de Nederlandse als voor de Duitse overheid moest bidden. Hij stelde dat men de Duitse overheid diende te gehoorzamen voor zover zij de geestelijke vrijheden ongemoeid liet.⁷¹ In *De Waarheidsvriend* werden de artikelen van Kievit over het bidden voor de overheid, ook voor de bezettende overheid, positief besproken. In navolging van de christenen te Rome, die voorbede deden voor een overheid die heidens was

Ds. I. Kievit

en christenen vervolgte, werd de Nederlandse kerk geroepen ook de Duitse overheid in haar gebeden te gedenken. Dit bidden was tevens een erkenning ‘boven persoonlijke anti- en sympathieën uit’ van Gods heilsplan. Wel werd het advies gegeven de voorbede voor de overheid sober te houden.⁷² In januari 1941 gaf de hervormde synode een bewerking van het formuliergebed ‘voor alle nood der christenheid’ uit waarin de voorbede voor de overheid als volgt was geformuleerd: ‘Wij bidden U voor de wereldlijke regering, voor alle koningen, vorsten en heeren. Maar inzonderheid bidden wij U voor de koningin, die Gij over ons gesteld hebt en voor de bezettende macht, die Gij over ons hebt toegelaten.’⁷³

68. Wiegeraad, *Hugo Visscher*, 141.

69. Ibidem, 143.

70. Ibidem, 144.

71. Hille, *De tijd is kostbaar*, 132-136.

72. ‘Uit de kerkelijke pers; De voorbede voor de Overheid’, *De Waarheidsvriend*, 3 oktober 1940.

73. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 283.

De christelijke gereformeerde ds. H. Janssen was in *De Wekker* van mening dat de rede van Seyss-Inquart, die hij hield bij zijn ambtsaanvaarding als rijkscommissaris, was meegevallen. Janssens analyse van de internationale politieke en militaire situatie kwam naadloos overeen met die van Colijn. De conclusie was dat de Duitse suprematie een gegeven was en dat het er voor Engeland niet al te best uitzag.⁷⁴ Overigens kwam Janssen zelfstandig tot deze beoordeling, daar de brochure van Colijn op dat moment nog niet gepubliceerd was. Naar alle waarschijnlijkheid heeft niet iedereen deze bijdrage van Janssen kunnen waarderen. In het volgende nummer van *De Wekker* schreef Janssen dat er in de rubriek 'Kerk en staat' voorlopig niet meer op de internationale politieke situatie zou worden ingegaan. Dit besluit was na overleg met de redactie genomen.⁷⁵ Wellicht was dit ingegeven door negatieve reacties uit de achterban of door angst voor ingrijpen van de Duitse autoriteiten. Hoe het ook zij, het voornemen om zich niet in te laten met de internationale politieke situatie was Janssen al binnen een maand vergeten. Eind juli en begin augustus schreef hij in de rubriek 'Kerk en staat' een viertal bijdragen over Colijns brochure *Op de grens van twee werelden*.

Niet zonder voldoening schreef Janssen dat hij, en niet de hem bekritiserende briefschrijvers uit het verleden, gelijk had gekregen.⁷⁶ Hij betoogde naar aanleiding van de publicatie van *Op de grens van twee werelden* dat gekomen was waarvoor hij al jaren geleden in de rubriek 'Kerk en staat' gewaarschuwd had: namelijk Gods wraak over het onrechtmatige Verdrag van Versailles. 'Toen wij dan ook lazen, dat wij met Duitschland in oorlog waren, hebben wij tot een van onze vrienden gezegd: dat God het Vredesverdrag van Versailles tot den laatsten letter zou liquideeren en dat ook de makers er van op de meest vreeschelike wijze zou treffen. Want daar is een God, Die leeft en op deez' aarde vonnis geeft. En nu hebben wij dat verdrag zien vernietigen en den Volkenbond, die op dit verdrag gebouwd was en voor de handhaving er van zorg dragen moest, uiteen zien vallen. En wat zal er met Engeland nog geschieden. Wij wagen ons aan geen enkele voorspelling en hebben maar af te wachten, wat God over dit land brengen zal.'⁷⁷

Redacteur L.H. van der Meiden van *Luctor et Emergo* riep op tot trouw. Dit deed hij naar aanleiding van vragen over loyaliteit aan het Oranjehuis en het al dan niet ondertekenen van een ambtenarenverklaring. Hij schreef dat de lezers in de eerste plaats trouw moesten zijn aan Gods Woord. Hij hield de lezers voor dat ze niet de martelaar moesten willen spelen. Wel bepleitte hij nadrukkelijk ook trouw te zijn aan het Huis van Oranje. Van der Meiden zag niet in op welke wijze het ondertekenen van de ambtenarenverklaring daarmee in strijd was. Ook de Duitse overheid moest gehoorzaamd worden, zolang zij maar niets zou vragen dat tegen Gods Woord indruist. Van der Meiden ging vooralsnog uit van de goede bedoelingen van de bezetter met de ambtenarenverklaring. Wanneer er zich toch een conflict voor zou doen, dan moest men zich waardig gedragen.

74. 'Kerk en staat', *De Wekker*, 7 juni 1940.

75. Ibidem, 28 juni 1940.

76. Velema, 'Kerk in oorlogstijd', 121.

77. 'Kerk en staat I', *De Wekker*, 26 juli 1940.

Dit alles overkwam het Nederlandse volk immers vanwege de zonde en daarom paste aanvaarding. Alleen in de weg van de bekering kon God Nederland weer oprichten.⁷⁸ In hetzelfde nummer bleek ook de trouw aan het vorstenhuis in de rubriek ‘Driestarren’, waarin aandacht werd besteed aan de verjaardag van prins Bernhard.⁷⁹ Ds. Kremer pleitte een paar bladzijden verder voor trouw aan het calvinisme, dat altijd de drijvende kracht van ons volk geweest was. Hij poneerde dat aanpassingsvermogen een wezenskenmerk van het calvinisme is. ‘Telkens, wanneer een nieuwe tijdswenning kwam en uit deze omwenteling nieuwe toestanden voortkwamen, vond dit Calvinisme de kracht om, naar eigen beginsel, deze nieuwe vormen te benutten en te vullen met een eigen inhoud. (...) Het droeg een kracht in zich, waardoor het in staat was ook nieuwe vormen en nieuwe tijden te benutten voor de beleving van hetgene, waaraan het zijn hart verpand had.’⁸⁰

Kremers calvinistische aanpassingsvermogen was echter niet zo groot dat hij maatregelen van de Duitse overheid klakkeloos aanvaardde. Hij was kritisch over het verplicht stellen van lichamelijke oefening op alle scholen. Kremer verwierp het puur fysieke ideaal van het nationaalsocialisme, maar was tevens van mening dat een beetje ‘kwiekheid’ onder de jeugd geen kwaad doet. Hij stelde dat men ‘ferme jongens en stoere knapen’ wilde kweken. ‘Er zijn mensen van de daad nodig.’ Hij was echter bang dat deze nadruk op het lichamelijke zou doorschieten. ‘De maat was zoek en de excessen bleven niet uit. De oefening en harding van het lichaam scheen tot een perverse uitleving van lusten omgeslagen. Zulks staalt niet, maar verslapt en verderft lichaam en geest beide. Insteed van “dynamische” mensen kweekt men dan “daemonische”.’⁸¹ Bovendien was Kremer niet blij met het nieuwe ideaal van volkseendheid zoals dat tot uitdrukking kwam in het gelijkschakelen van jeugdorganisaties. In de gelijkschakeling zag hij een aantasting van de levensbeschouwelijke diversiteit.⁸²

Prof. L.H. van der Meiden

De christelijke gereformeerde bondsvoorzitter riep de jeugd op zich te houden aan de verordeningen die de bezettende overheid had uitgevaardigd. Zolang deze verordeningen niet nadrukkelijk ingingen tegen Gods Woord was gehoorzaamheid geboden. ‘Niet altijd valt het opvolgen gemakkelijk, maar als de Heere ons onder een kruis doet gaan hebben we ook te gehoorzamen.’⁸³ Een anonieme open brief riep op tot liefde ook voor de vijand. De briefschrijver wees erop dat predikanten veel uit het Oude Testament preekten en allerlei parallellen trokken met de huidige situatie. Hij vroeg zich af waar de boodschap van ‘den liefdevollen

78. ‘Trouw’, *Luctor et Emergo*, 3 juli 1940.

79. ‘Driestarren’, *Luctor et Emergo*, 3 juli 1940.

80. ‘Bij het zoeklicht’, *Luctor et Emergo*, 3 juli 1940.

81. *Ibidem*, 31 juli 1940.

82. *Ibidem*, 20 november 1940; 29 januari 1941.

83. ‘Driestarren’, *Luctor et Emergo*, 23 oktober 1940.

Heiland' gebleven was. Hij was bevreesd voor de 'vreeselijke haat' die er groeide op 'den bodem des harten' van het Nederlandse volk. Want wie wind zaait, zal storm oogsten. Verder moest hij niets hebben van het maken van al te gemakkelijke vergelijkingen tussen het Koninkrijk der hemelen en het Koninkrijk der Nederlanden. De schrijver raadde de jeugd aan zich te verootmoedigen en het oordeel aan God over te laten.⁸⁴

In de hervormd-gereformeerde wereld waren de geluiden al niet veel anders. 'In gehoorzaamheid aan de autoriteiten, door wie het God belieft ons te regeeren, is er de begeerte voort te gaan' met het kerkenwerk.⁸⁵ Prof. Severijn schreef in *De Waarheidsvriend* van 27 juni 1940 een meditatie met de titel 'Voor koningen en allen, die in hoogheid gezeten zijn'. Hij benadrukte, zonder echt praktisch te worden, dat de overheid een dienaar van Gods is. Hierbij haalde Severijn Romeinen 13:1 aan: 'want er is geen macht dan van God en de machten, die er zijn, zijn van God geordineerd'. Verder citeerde hij ook het vijfde vers van datzelfde hoofdstuk: 'Daarom is het nodig onderworpen te zijn, niet alleen om der straffe, maar ook om des gewetens wil.' Toch was het niet alleen een oproep om de Duitse autoriteiten zonder meer te gehoorzamen. Severijn schreef: 'Waar het lichaam van Christus tot openbaring komt, wordt zij vermaand deze roeping des gebeds [om te bidden voor de overheid], welke der kerk wordt bevolen, op te volgen en in acht te nemen. Het ligt ook voor de hand, dat zij die in de eerste plaats zal vervullen jegens het eigen land en volk, waarin zij tot openbaring kwam, en jegens de wettige overheid, aan welke haar leden als burgers en onderdanen gehoorzaamheid schuldig zijn. Doch ook zoo is de voorbeding voor de koningen en overheden der wereld niet uitgesloten. Integendeel, want het gaat niet om een of andere landskerk en een of ander land in den tekst, maar over de kerk in de wereld.'⁸⁶

In *De Vaandrager* van 26 juni werd in de rubriek 'Driestarren' betoogd dat de bezettende overheid geen eed van trouw van de onderworpen volken kon en mocht eisen. Alle overheidsdienaren en burgers bleven trouw verschuldigd aan hun eigen overheid. Wel konden de bezettende autoriteiten verlangen dat men zich aan hun verordeningen zou houden en dat men zich zou onthouden van handelingen gericht tegen het Duitse Rijk of de Duitse weermacht.⁸⁷ De bondsvoorzitter voer echter een iets meer pro-Duitse koers. Voor de oorlog had Bartlema in zijn functie als bondsvoorzitter in *De Vaandrager* de jeugd meermaals gewaarschuwd voor het nationaalsocialisme. Bartlema verwierp het nationaalsocialisme op principiële gronden en is ook nooit lid geweest van de NSB of een aan de NSB gelieerde organisatie. Wel gaf hij al voor de oorlog blijk van een zekere waardering voor Duitsland. In *De Vaandrager* van 24 juli 1940 schreef de predikant dat het goed was als er op de jongelingsvereniging aandacht was voor de vaderlandse geschiedenis. Hij adstrueerde dit door op het voorbeeld van Duitsland te wijzen. 'Als het Duitse volk zijn historie had losgelaten, en niet de band met zijn verleden had

84. 'Ingezonden', *Luctor et Emergo*, 20 november 1940.

85. 'Uit de kerkelijke pers', *De Waarheidsvriend*, 15 augustus 1940.

86. 'Voor koningen en allen, die in hoogheid zijn', *De Waarheidsvriend*, 27 juni 1940.

87. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 26 juni 1940.

verstevigd, geloof gerust, het had zich niet uit zijn versmading en vernedering van 1918 opgericht tot nieuwe opbloei.’⁸⁸ Dit al te nadrukkelijk aanschurken tegen het Duitse gezag werd hem binnen het hervormd-gereformeerde jeugdwerk niet in dank afgenomen.⁸⁹

Bartlema’s ambtsbroeder te Houten, ds. M.J. Lekkerkerker, ging veel verder in zijn acceptatie van het Duitse gezag. Lekkerkerker was in zijn uitlatingen op en onder de kansel zeer pro-Duits. In de openbare erediensten bad hij wel voor de bezettende overheid, maar niet voor de uitgeweken regering. Voor de lokale overheid werd aanvankelijk helemaal niet gebeden; de burgemeester was rooms. Toen er echter een NSB-burgemeester werd benoemd bad hij wel voor de gemeentelijke overheid. Lekkerkerker stelde dat men het effectieve gezag diende te gehoorzamen. De Duitse overheid werd door hem gezien als de wettige overheid. Daarin was hij zo stellig dat hij van mening was dat als men de Duitse overheid niet erkende men geen deel mocht nemen aan het heilig avondmaal. Dit betekende ook dat Lekkerkerker iedere vorm van verzet en sabotage afwees en het kerkvolk opriep om de maatregelen van de Duitse overheid te gehoorzamen. Hij zag de Duitse bezetting als een oordeel over de zonden van het Nederlandse volk. De Nederlandse regering had, zijns inziens, opgehouden wettige overheid te zijn daar zij, in strijd met de Grondwet, de regering had verplaatst buiten de grenzen van het eigen grondgebied.⁹⁰ Dit laatste was trouwens een opvatting die hij met Visscher en met voormalig minister-president Colijn deelde.⁹¹

Ook de zelfbenoemde predikant van de Vrije Evangelische Gereformeerde Gemeente tot Verbreiding der Waarheid te Alkmaar, ds. J.J. Ruijs,⁹² ontpopte zich al snel na de capitulatie, tot verbazing van velen, tot een pleitbezorger van het Duitse gezag. Hij zag in Hitler een man door God gezonden om andere volkeren te bekeren. Bovendien waardeerde hij het dat Hitler een dam opwierp tegen het communisme. Ruijs stelde dat Duitsland als Babel was om de Joden te tuchtigen. Tijdens de erediensten bad Ruijs publiekelijk voor Hitler.⁹³

In de gereformeerde gemeente van Scherpenisse leverde de houding ten opzichte van de bezetter in de kerkenraad meer dan eens discussie op. Een van de ouderlingen was van mening dat krachtens Romeinen 13 de Duitse overheid gehoorzaamd moest worden. Omdat desbetreffende ouderling in de erediensten bad voor de bezettende overheid werd hij in 1940 door zijn kerkenraad, in overleg met de consulent ds. J. van den Berg van Krabbendijke, niet herkiesbaar gesteld. De kerkenraad kwam mede tot dit besluit omdat sommige gemeenteleden in het naburige St. Maartensdijk gingen kerken.

88. ‘Van en voor ons werk; Wat blijvend noodig is IV; De band der historie (a)’, *De Vaandrager*, 24 juli 1940.

89. Van Lieburg, *Jeugdwerk met een watermerk*, 70/71.

90. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 97828 (PRA Utrecht 13148).

91. Colijn, *Op de grens van twee werelden*; NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 95720 (PRA Nijmegen 3878).

92. Zie voor een beschrijving van het leven en werk van deze markante persoonlijkheid: Vogelaar, ‘Zaaien aan alle wateren’, 13-19.

93. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 2839 (PRA Alkmaar 2216); inv. 14838 (PRA Alkmaar 111A).

In de prekenreeks *Genade voor Genade* verzorgde de hervormd-gereformeerde ds. J. Spelt uit Rijssen in 1941 een preek over zondagsafdeling 39 van de Heidelbergse Catechismus.⁹⁴ Enerzijds benadrukte Spelt dat alle machten door God gewild zijn en dat ook de onderdrukkende Romeinse overheid door Paulus Gods dienaar genoemd werd. ‘Daarom heeft de overheid een zeer beslist recht op de gehoorzaamheid der onderdanen. Ongehoorzaamheid tegenover degenen, die over ons zijn gezet, beteekent zonde tegen God.’ Anderzijds benadrukte Spelt dat het zijn van Gods dienaar ook betekent dat de overheid zich aan Gods geboden gebonden moet weten en dat overheidsgezag niet op volksgunst of geweld gebaseerd dient te zijn, maar op het gezag van God. Alleen als de overheid recht doet in Gods ogen zal de overheid een toekomst hebben. ‘Overheid en onderdaan moeten dus beiden hun plaats zien naar het goddelijk gebod.’ Spelt stelde daar tegenover dat als de overheid zaken verlangt die strijdig zijn met Gods Woord, dat de onderdaan dan de plicht heeft Gode meer gehoorzaam te zijn dan de mens. Spelt sloot zijn preek af met de volgende passage: ‘Het kan ons menschen, die niet in Gods raad kunnen inzien, moeilijk zijn het gezag te gehoorzamen. Ook dat kost misschien zelfverloochening. Laat het ons dan troosten, dat eenmaal aan niets wordt gehoorzaamd dan aan den Heere. Eenmaal zal alle tong Hem belijden en alle knie voor Hem buigen. Dan zullen Gods kinderen wandelen in het licht en volkomen doen de wil van hun hemelsche Vader.’⁹⁵ De gehoorzaamheid aan de overheid bracht ds. Spelt zelf ook in praktijk zoals blijkt uit een verslag van een vergadering in *De Vaandrager*. De ring Twenthe vergaderde op 22 augustus te Wierden, alwaar ds. J. Spelt van Rijssen instructies gaf over wat er wel en niet behandeld mocht worden op vergaderingen van de jv. ‘Hij kwam hierbij tot het besluit, dat alle onderwerpen nog mochten worden behandeld, met uitzondering van politieke en maatschappelijke onderwerpen. Alle vergaderingen moesten worden aangevraagd bij de Procureur-Generaal.’⁹⁶

Naast opinieleiders die opriepen het Duitse gezag te accepteren waren er velen die een andere mening waren toegedaan. Sommigen namen geen blad voor de mond en lieten openlijk hun afkeer van de bezetter blijken. In zijn prediking liet ds. Kok van de gereformeerde gemeente te Veenendaal er geen misverstand over bestaan dat hij de Duitse overheid niet als wettige overheid erkende. Kok bad openlijk voor de koningin en velen vreesden dat zijn duidelijke afwijzing van het gezag van de Duitse bezetter hem noodlottig zou worden.⁹⁷ Dat duidelijkheid vanaf de kansel ook gevaarlijk kon zijn, bleek al snel in Dokkum. De christelijke gereformeerde predikant van Dokkum, ds. H.W. Eerland, werd door een van zijn eigen gemeenteleden aangegeven bij de Duitse autoriteiten vanwege een zinsnede

94. Vraag 104: Wat wil God in het vijfde gebod? Dat ik mijn vader en moeder, en allen die over mij gesteld zijn, alle eer, liefde en trouw bewijze, en mij hunner goede leer en straf met behoorlijke gehoorzaamheid onderwerpe, en ook met hun zwakheid en gebreken geduld hebbe, aangezien het Gode belieft ons door hun hand te regeren.

95. Spelt, ‘Het gezag; predikatie over zondag 39 Heidelbergse Catechismus’ in: Van den Berg en Timmer (red.), *Genade voor genade* 15/23 april (1941) 193-208.

96. ‘Vereenigingsnieuws’, *De Vaandrager*, 26 februari 1941.

97. Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?*, passim; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5, 130.

in een van zijn preken.⁹⁸ Dit gemeentelid had voor de oorlog bij de provinciale verkiezingen op de kandidatenlijst van de NSB gestaan. Eerland werd een maand gevangen gehouden in Leeuwarden omdat hij in een preek gesteld had dat alle rijken eens ten onder zouden moeten gaan om plaats te maken voor het Rijk van Christus.⁹⁹

7.6 NSB'ers in de kerk

Kerkelijk optreden tegen NSB'ers was nu wel erg riskant geworden. De kans dat een NSB'er zich bij de bezettende overheid zou beklagen, was levensgroot aanwezig. De kerken hadden over het algemeen geen zin om de bezettende overheid tegen de haren in te strijken en onderwierpen zich uit vrees aan haar gezag. Sommige NSB'ers waren zich van de onmogelijke situatie van de kerken terdege bewust en legden bepaald uitdagend gedrag aan de dag. Lange tijd waren ze genegeerd en bestreden door de kerken en nu konden de kerken niet meer om hen en de nieuwe situatie heen. In de christelijke gereformeerde kerk van Zwijndrecht leverde dit problemen op. Een aantal leden had zich voor de oorlog laten kennen als warme propagandisten voor de NSB. In juli 1940 liep een lid van de gemeente ostentatief in een zwart NSB-hemd. In de kerkenraad kwam dit ter sprake, maar de predikant raadde aan hier niets tegen te doen zolang de politieke situatie was zoals ze op dat moment was.¹⁰⁰

Ouderling K. Keijman van de gereformeerde gemeente te Rhenen bad tijdens de zondagse erediensten voor de koningin terwijl er ook leden waren die met de NSB sympathiseerden. Deze NSB-sympathisanten beriepen zich op de houding van ds. Kersten. Dat dit ten onrechte gebeurde bleek toen Kersten een van zijn Rotterdamse catechisanten in Rhenen ontmoette. Het meisje was bij haar ouders weggelopen omdat haar ouders haar bij de Jeugdstorm wilden aanmelden. Kersten zei dat ze er goed aan gedaan had weg te lopen, omdat het nationaalsocialisme een 'afgodische leer' was. Keijmans optreden resulteerde in een bezoek van de SD. Desondanks nam Keijman duidelijk stelling tegen de NSB. Tijdens een mansledenvergadering kwam de vraag of ouders een kind mochten laten dopen als zij lid waren van de NSB. Keijman was daar duidelijk over; dat was niet toegestaan. Hij wenste zich te houden aan de uitspraken van de classis en de synode van voor de oorlog.¹⁰¹

In de christelijke gereformeerde kerk van Sassenheim speelde in oktober 1940 een gelijksoortig geval. Ook daar wilde een gemeentelid dat tevens lid was van de NSB zijn kind laten dopen. De kerkenraad stuurde een brief aan het Deputaatschap Correspondentie met de Hoge Overheid met de vraag hoe te handelen. Moest het synodebesluit van 1937 onverkort worden toegepast? De deputaten waren van mening dat voorzichtigheid geboden was en dat deze kwestie geen weerslag

98. Gegevens ontvangen van de kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk te Dokkum.

99. Velema, 'Kerk in oorlogstijd', 124.

100. Van den Berg, *D'oude dagen herdacht*, 53-69.

101. Hulsman, Karens en Van Wijk, *Door God bewaard en staande gehouden*, 30-33.

mocht hebben op het gehele kerkverband. Prof. Van der Schuit vond dat de kerk zich niet in politieke zaken moest mengen. Het deputaatschap stuurde een brief aan de kerkenraad van Sassenheim om met desbetreffend lid in overleg te treden. Namens het deputaatschap ging een tweetal, Janssen en Sluiter, het gesprek aan met de kerkenraad. De notulen van het deputaatschap vermelden dat de kerkenraad correct had gehandeld. Hoe de kerkenraad van Sassenheim gehandeld heeft wordt echter niet duidelijk.¹⁰²

7.7 Democratie onder kritiek

Voor de bezetting leefden er al breed bezwaren van allerlei aard tegen de democratie en het parlementaire stelsel binnen de bevindelijk gereformeerde groep. Nu de democratie was ingeruild voor een dictatuur kon de balans opgemaakt worden. Ondanks de ongemakken van het totalitaire stelsel vonden sommigen scribenten het opportuun om ook nu nog hun kritiek op het parlementaire stelsel te beschrijven. In het tweede artikel gewijd aan Colijns brochure stelde Janssen de moderne democratie onder kritiek. Hij stipuleerde het punt dat de democratie het Nederlandse volk van bovenaf was opgelegd in 1918 en refereerde daarbij aan een Kamerdebat met Troelstra. Janssens stelling was dat democratie al te makkelijk onttaardt in dictatuur. Volgens Janssen waren de democratische wereldorde en de daarbij horende Volkenbond uitgelopen op fiasco's. 'De democratie is, zegt de schrijver [dr. H. Colijn] op een ordeloze terugtocht. Inderdaad is zij dat, met al de gevolgen, die daaraan verbonden zijn. Welke gevolgen zijn dat? Dat overal de dictatuur er voor in de plaats treedt, als zijnde het enige middel om aan den ondergang te ontkomen. Het parlementaire stelsel is over de geheele linie losgelaten en waar men het nog in stand gehouden heeft, daar heeft het hoegenaamd geen beteekenis meer.' Janssen stemde met Colijn in dat de kiezer in een parlementair stelsel zich als een kiezer-koning gedraagt door van volksvertegenwoordigers te eisen dat zij doen wat de kiezers willen. Bovendien waren de financiën in een democratie niet te beheersen en gaven democratisch gekozen politici blijk van een 'plundergeest'. De hoofdredacteur, prof. J.J. van der Schuit, plaatste een naschrift bij deze bijdrage waarin hij opmerkte dat er nogal eens brieven binnenkwamen van lezers die het niet eens waren met de inhoud van de rubriek 'Kerk en staat'. Verder stelde de hoofdredacteur dat, wilde men het artikel recht begrijpen, men zich moest realiseren dat er in het artikel geen kritiek geleverd wordt op de democratie als zodanig, als wel op de moderne vorm van democratie. Ook merkte Van der Schuit op dat een teveel aan democratie een gevaar vormt, dat al veel eerder was opgemerkt. Van der Schuit sloot af met: 'Het lijkt mij niet overbodig thans bekend te maken, dat ik den geachten Schrijver van "Kerk en Staat" reeds meermalen heb verzocht in de gegeven omstandigheden geen staatkundige onderwerpen te behandelen. Telkens blijkt het, hoe moeilijk het is, zich hieraan te houden.'¹⁰³

102. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 98/99.

103. 'Kerk en staat II', *De Wakker*, 2 augustus 1940.

Ondanks het bijschrift van de hoofdredacteur ging Janssen door met zijn artikelenreeks naar aanleiding van de brochure *Op de grens van twee werelden* van Colijn. De democratie had zichzelf, volgens Janssen, te veel overschat en leidde of tot een dictatuur of tot een krachteloze regering. In ons land was het resultaat een regering die 'niet veel te zeggen had', met als resultaat 'een toenemende tuchteloosheid'. De bemoeienis van de overheid met de volkshuisvesting en de voedseldistributie was, gezien de situatie, wenselijk en getuigde van een voortvarende aanpak door de overheid. Voor Nederland zou, bij herwonnen zelfstandigheid, de constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje-Nassau de meest wenselijke staatsvorm zijn.¹⁰⁴ In het vierde en laatste artikel concludeerde Janssen in navolging van Colijn dat Engeland compleet geïsoleerd was, nu Duitsland het vasteland van Europa beheerste. Beiden zagen geen spoedige verandering in deze situatie intreden, zodat van een spoedige terugkeer van de democratie geen sprake zou zijn. Wat betreft het koningshuis werd gesteld dat van terugkeer naar Nederland vooreerst geen sprake kon zijn.¹⁰⁵ Met dit artikel had ds. Janssen zijn laatste bijdrage aan *De Wekker* geschreven.

Voor Kersten was duidelijk dat de parlementaire democratie haar tijd had gehad. In *De Banier* schreef hij dat Nederland zich in een overgangsfase bevond tussen het oude en het nieuwe systeem. Daarom zag hij niets in het vormen van een tijdelijke regering. De Duitsers waren zeer wel bij machte om Nederland zonder politieke partijen te besturen. Kerstens grootste vrees leek wel te zijn dat het oude systeem van de parlementaire democratie weer zijn intrede zou doen. Volgens Kersten behoefde het nieuwe systeem in het geheel ook geen democratische legitimatie, omdat de nieuwe orde de democratie niet erkende. Hij sprak de vrees uit dat een voorlopige regering bestaande uit de oude politieke partijen slechts het verzet onder het volk tegen het nieuwe systeem levend zou houden. Bovendien wenste hij niet dat de oude politieke partijen weer aan de macht kwamen en de coalities met rooms-katholieken en/of socialisten zouden worden voortgezet. Beter was het af te zien van 'ophitsingspolitiek' en de nieuwe orde te aanvaarden en onder Gods oordelen te bukken.¹⁰⁶

Ook in *De Waarheidsvriend* werd de democratie niet con amore in bescherming genomen. In de rubriek 'Uit de kerkelijke pers' werd een artikel van dr. J.C. Kromsigt uit het hervormde kerkelijk weekblad *De Gereformeerde Kerk* aangehaald. Hij wierp de vraag op wat de kerkleden nu te doen stond. Kromsigt was van mening dat de mens geen grootse daden diende te verrichten, maar dat men leerde 'grote dingen van Hem [te] verwachten'. De mens was geroepen zich te buigen onder de heerschappij des Heeren. 'Wij moeten vóórgaan in de eerbiediging van die heerschappij en anderen moeten wij daartoe opwekken. "Niet democratie", noch autocratie, of aristocratie, of dominocratie, of synodale, of bestuurlijke hiërarchie, maar alleen Christologie ! Het verlossende woord en de verlossende werkelijkheid

104. 'Kerk en staat III', *De Wekker*, 9 augustus 1940.

105. 'Kerk en staat IV', *De Wekker*, 16 augustus 1940.

106. 'Een overgangs-tijdperk', *De Banier*, 28 september 1940.

voor enkeling en gemeenschap is: Christusregering!’ Erg praktisch was dit niet, maar het liet duidelijk de ambivalente houding ten aanzien van de democratie zien.¹⁰⁷

7.8 De Nederlandsche Unie

Het enthousiasme waarmee de Nederlandsche Unie als redelijk alternatief voor de NSB werd begroet door het Nederlandse publiek werd onder bevindelijk gereformeerd duidelijk niet gedeeld. Het streven naar eenheid onder het Nederlandse volk om zo een gesprekspartner voor de bezetter te kunnen zijn, werd afgewezen. Deze afwijzing gold niet zozeer het als defaitistisch te typeren beleid van de Unie als wel het eenheidsstreven boven geloofsverdeeldheid. Hoofdredacteur Van der Schuit waarschuwde in *De Wekker* dat men zich niet te snel moest laten meeslepen door initiatieven als dat van de Nederlandsche Unie, die een nationaal gevoelend alternatief voor de NSB wilde bieden. Wel zag de scribent in de eenheidszin van de Nederlandsche Unie een aansporing tot eenheid van de diverse kerkverbanden.¹⁰⁸ Opmerkelijk is dat nog geen maand later in het blad van christelijke gereformeerde jv's het boekje *Wie zijn de drie mannen van de Nederlandsche Unie* ter lezing werd aanbevolen.¹⁰⁹

Naar aanleiding van het succes van de Nederlandsche Unie merkte de schrijver van de ‘Driestarren’ in *De Vaandrager* op dat veel in de plannen van de Unie nog onduidelijk was. Hij bezag het succes van de Unie met enige scepsis en waarschuwde voor al te groot enthousiasme. De Unie benadrukte wel de eenheid van het Nederlandse volk, maar hoe zat het met de levensbeschouwelijke diversiteit en de Duitse eis tot concentratie of gelijkenschakeling? ‘De echte Christen is nuchter en laat zich niet licht meevoeren door al wat zich als nieuw voordoet. Een echte Nederlander leeft niet van namaak, maar wortelt in zijn eigen nationaliteit, waarbij de vrijheidszin kenmerkend is. Hij onthoude zich van oogendienerij en opportunisme jegens de bezetter.’¹¹⁰ De kroniekschrijver en de scribent van de ‘Driestarren’ waren ditmaal wel eensgestes. In hetzelfde nummer wees de kroniekschrijver namelijk de Nederlandsche Unie eveneens af. De Unie baseerde een volkseenheid op algemeenheden zonder acht te geven op christelijke waarden. De scribent veronderstelde dat ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ waarschijnlijk de steunpilaren van de Unie waren.¹¹¹

Het initiatief van de Nederlandsche Unie kon ook in *De Banier* op weinig instemming rekenen. In augustus 1940 wijdde Kersten een aantal hoofdredactionele commentaren aan deze unie. De Nederlandsche Unie was in de ogen van Kersten een monsterverbond omdat participatie in de Unie samenwerking met Rome impliceerde. Zoals eens de Nederlanders gearmd en verdwaasd om de Franse

107. ‘Uit de kerkelijke pers’, *De Waarheidsvriend*, 15 augustus 1940.

108. ‘1942?’, *De Wekker*, 23 augustus 1940.

109. ‘Leestafel’, *Luctor et Emergo*, 25 september 1940.

110. ‘Driestarren’, *De Vaandrager*, 14 augustus 1940.

111. ‘Kroniek’, *De Vaandrager*, 14 augustus 1940.

vrijheidsboom dansten, zo 'gaat de Chr. Hist. Unie met Rome gearmd den weg op, om met opzijetting van Gods eeuwig getuigenis en totale verloochening van de Reformatie, een Unie te vormen'. In Kerstens ogen was het een nieuwe Babelstoren. Het enige vaste fundament ontbrak. Kersten stelde dat velen deze afwijzing van de Unie ook wel weer niet zouden begrijpen. Dat deerde hem echter in het geheel niet. Zijn gehele politieke loopbaan was hij al het voorwerp van haat en hoon geweest. Desondanks wilde hij voor de beginselen van de Reformatie opkomen. Hij wees, ondanks een net gepubliceerd verbod op afhankelijkheidsbetuigingen aan het Huis van Oranje, op Willem van Oranje, die als vader des vaderlands het vaste fundament voor de Nederlandse staat gelegd had.¹¹² Zes dagen later constateerde Kersten, niet zonder leedvermaak, dat de Unie te lijden had onder interne verdeeldheid. Het verbaasde hem niet. Zonder een vast fundament zou ook 'dit nieuw ontworpen Babels-torentje' instorten.¹¹³

De weigering om tot de Nederlandsche Unie toe te treden riep, zoals blijkt uit het hoofdredactionele commentaar van 24 augustus 1940, inderdaad wrevel en onbegrip op. 'Gedurende de achttien jaren dat de S.G.P. in de Staten-Generaal vertegenwoordigd was, is tegen de beginsel-verzaking ernstig en getrouw geprotesteerd. Wij zijn niet veranderd en wenschen dat verdwenen regiem niet terug. Gedurende al die jaren heeft onze tegenstander zich niet ontzien smaad en laster over ons uit te gieten. Geheel de pers werkte schier zonder uitzondering er aan mede de S.G.P. zwart en bespottelijk te maken. (...) Op ons protest verwierven wij haat en minachting. En het is thans niet anders geworden: "De S.G.P. is pro-Duitsch; de leiders zijn N.S.B.-ers", zo strooit men onder het volk rond. En dat beteekent dan zoo iets alsof wij landverraders zouden zijn. Het zij zoo. Ook Jeremia werd een landverrader geacht, toen hij het diep vervallen volk vermaande in den vrede van Babel vrede te zoeken. (...) Wij achten het onzen duren plicht het volk te vermanen tot onderwerping aan de over ons heerschende macht en op te houden verzet te voeden in de harten en kwaad te stoken, waardoor men de ellende over ons nog grooter maken zal.' Kersten sloot af met te stellen dat het veruit het beste was de schuld te erkennen en onder de straf te bukken.¹¹⁴ De Unie was niet anders dan een 'futloze eenheid' die een verloochening was van de historie van ons land. Door samen te werken met Rome werden Gods daden in de geschiedenis miskend en sloeg men hen in het aangezicht, 'die eenmaal goed en bloed hebben geofferd voor de vrijheid van ons land'. Het beste was zich toe te betrouwen aan de handen Gods en troost te vinden in de wetenschap dat God regeert. Kersten verwachtte dat de Duitse overheid wel 'een woordje zou meespreken' als het ging om de herinrichting van de Nederlandse staat. Desondanks vreesde hij geen aantasting van de vrijheden van het Nederlandse volk, daar die door Seyss-Inquart waren gegarandeerd in zijn redevoeringen van 29 mei en 27 juli.¹¹⁵

112. 'De Nederlandsche Unie; Ons standpunt', *De Banier*, 8 augustus 1940.

113. 'Waar moet dat heen?', *De Banier*, 14 augustus 1940.

114. 'Wiens zonen zijn wij?; Wij zijn zonen der Reformatie', *De Banier*, 24 augustus 1940.

115. 'Waar moet dat heen?', *De Banier*, 31 augustus 1940.

7.9 Oranjeliefde

Onder protestanten was de schok van de scheiding tussen Oranje en Nederland groot. Het vertrek naar Engeland door het koningshuis en de regering werd nogal verschillend beoordeeld. Ondanks die verschillende beoordelingen bleek wel duidelijk dat het verbreken van het drievoudige snoer 'God, Nederland en Oranje' voor allen een pijnlijke zaak was. In *De Vaandrager* riep hoofdredacteur M. Noteboom uit Hilversum in de rubriek 'Driestarren' op om niet al te hard te oordelen over het uitwijken van de Nederlandse regering en de koningin naar Londen. De titel van de bijdrage was 'Nederland en Oranje'. De schrijver begreep de teleurstelling van velen. 'We hopen dat het niet lang meer zal duren, dat God, Nederland en Oranje weer opnieuw nauw met elkander verbonden zal hebben. Laat ons den Heere bidden om die eenheid. De toekomst zal veel openbaren. Laten we niet te haastig in ons oordeel zijn. De Heere geve de vrijheid en zelfstandigheid onzer erve spoedig terug en dat we gelouterd tevoorschijn zullen komen.'¹¹⁶ De kroniekschrijver¹¹⁷ was die mening niet toegedaan. In het volgende nummer noemde hij het vertrek van de regering en de koningin 'op het critiekste moment' een 'geweldige moreele slag'. Hij stelde de houding van de Belgische koning Leopold III aan koningin Wilhelmina ten voorbeeld.¹¹⁸ Desondanks schroomde de schrijver van de 'Driestarren' niet om in het daaropvolgende nummer uitgebreid stil te staan bij de verjaardag van prins Bernhard. Opnieuw sprak hij de wens uit dat volk en vorstenhuis weer snel herenigd zouden worden. 'Hoe groot de afstand ook moge zijn, de Oranjeliefde overbrugt alles.'¹¹⁹

In een artikel naar aanleiding van de verjaardag van koningin Wilhelmina riep de hoofdredacteur van *De Weeker* op het verbod op feestelijkheden, uitgevaardigd door de Duitse autoriteiten, te eerbiedigen. Wel betuigde hij uitdrukkelijk zijn liefde voor vaderland en vorstenhuis: 'Hoe zullen wij dezen dag noemen? Nationale feestdag? Maar het is geen tijd voor hoog gestemd feestgedruisch. Nationale rouwdag? Maar wij zijn als Volk en Vorstenhuis nog niet ten grave gedaald. Nationale gebedsdag? Ja, dat mag, dat moet 31 Aug. zijn, en dat zal deze dag zijn voor allen, die den God der vaders kennen en voor wie God, Nederland en Oranje meer is dan een leuze. Wij hebben als volk bladzijden in de rol der historie, die het ons herinneren: "En heeft verhoord, wanneer ik uit d'ellenden riep naar omhoog." 31 Augustus was jarenlang een dankbare gedenkdag. Toch was het voor de massa geen gedenkdag, maar veeleer lawaaidag, pretdag, kermisdag. Er was bombarie, die niet meer dan larie was. Het

116. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 19 juni 1940.

117. Onduidelijk is wie de kroniekschrijver was. Het artikel is alleen ondertekend met M. In de redactie en het bestuur van de jongelingsbond hadden geen leden zitting van wie de achternaam met een M begon. Het enige redactie- en/of bestuurslid met als initiaal M was dhr. Noteboom. En juist hij schreef een stuk dat diametraal stond ten opzichte van dat wat in de 'Kroniek' geschreven werd.

118. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 26 juni 1940.

119. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 3 juli 1940.

is alles geen verlies, als wij eens wat meer tot bezinning moeten komen, en het stille denken tot het stille danken noopt. Hier valt alle drukte weg, maar ook alle gedweep. Bij het ernstig indenken zien wij niet voorbij aan de fouten van Oranje en de zonde van ons Vorstenhuis, maar evenmin aan een God, Die in Christus vaderlijk vergeeft. En wanneer wij aan onze Vorstin denken, treden wij niet in juridische kwesties. Het hart van den rechtgeaarden Nederlander heeft zijn eigen taal en zijn eigen liefde en het bidt voor onze Vorstin kracht van omhoog, waardoor elke dag van smart tot een dag des Heeren zal worden. Ook de balling op het eiland Padmos heeft ervaren: Hoe donker Gods weg kan wezen, God ziet in gunst op die hem vreezen. Het zij het deel onzer Vorstin in deze voor haar en haar volk zorgvolle dagen.' Bron: '31 augustus', *De Wekker*, 30 augustus 1940.

In het nummer van 30 augustus 1940 van *De Wekker* werd door de 'Veluwsche briefschrijver' eveneens aandacht gevraagd voor de aanstaande Koninginnedag. De schrijver sprak uit dat het hoofd gebogen moest worden onder het Duitse verbod op viering van de Koninginnedag, maar dat het wel pijn deed. Hij sprak bovendien zijn verlangen uit naar de hereniging van vorstin en volk. Hij vreesde dat de Koninginnedag sommigen aanleiding zou geven om ondoordachte dingen te doen. Daartegen waarschuwde hij zeer en riep op zich te onderwerpen aan de overheid. 'Niet zonder zorg wordt de 31ste Augustus verbeid. Er heerscht n.l. in onze groote steden een stemming, welke op een gelegenheid wacht om zich in onverantwoordelijke daden te uiten. Maar hiervoor moet met grooten ernst gewaarschuwd worden! Sabotage van het thans heerschende gezag, elke provocatie onder het symbool van Oranje, kan tot bloedige verwickelingen leiden. Het gezond verstand moet doen inzien, tot wat onheilen dergelijk optreden kan leiden. (...) Maar niet om het minst om der consciëntie wille, zijn wij tot onderwerping geroepen.' De schrijver onderbouwde zijn visie dat gehoorzaming van het buitenlandse overheidsgezag geboden was met een verwijzing naar Christus Die Zich onderwierp aan de Romeinse overheid. Bovendien wees hij op Romeinen 13, waarin de apostel Paulus de Romeinen opriep om zich aan de overheid te onderwerpen. 'Met aan dit vermaan te gehoorzamen, verloochenen we onze historie en traditie, ons vaderland en vorstenhuis niet! Men dwingt ons allerminst tot oogendienst om de thans heerschende overheid aangenaam te zijn. Dat zou een uiting van lafhartigheid zijn. Wij zijn en blijven Nederlanders en geen macht ter wereld is in staat ons te vervreemden van ons vaderland. Eerst in deze dagen gaat men beseffen, wat beteekenis vaderland en vorstenhuis hebben.' De schrijver stelde een onbehaaglijk gevoel te hebben bij kreten als concentratie, wederopbouw en nationale eenheid. 'Men streeft naar een staatsvorm, welke niets gemeen heeft met onze historie. (...) Neen, geen opbouw, welke vreemd is aan het eigensoortige, het typische, waardoor Nederland bekend staat. Geen imitatie naar buitenlandsch model.'¹²⁰

Deze aanhankelijkheidsbetuigingen aan het Oranjehuis zijn de censor blijkbaar

120. 'Veluwsche brieven', *De Wekker*, 30 augustus 1940.

in het verkeerde keelgat geschoten. *De Wekker* kreeg een verschijningsverbod dat pas in oktober 1942 ongedaan gemaakt zou worden. In de kerkelijke archieven is overigens niet te vinden waarom het verschijningsverbod is opgelegd en waarom het in 1942 ook weer is tenietgedaan.¹²¹ De hoofdredactie had in ieder geval het signaal begrepen. De overige nummers van *De Wekker* die tijdens de oorlog verschenen, waren volstrekt apolitiek.

7.10 Jodenvervolging?

In het nummer van woensdag 5 maart 1941 werd in de vragenrubriek van *De Vaandrager* door ds. H.S.J. Kalf te Renswoude een antwoord geformuleerd op de vraag of alle volkeren te herleiden waren tot de zonen van Noach. Hij schreef: 'Het getuigenis van Gods Woord is ons meer waard dan alle theorie over ras en volkenkunde die meer op speculatie berust dan op werkelijkheid.'¹²² De censor kon dit antwoord minder waarderen. Woensdag 5 maart 1941 was het laatste nummer van *De Vaandrager*. Het laat zich raden dat in de officiële kerkelijke organen en het dagblad *De Banier* geen stukken meer verschenen waarin expliciet de nationaalsocialistische rassenleer werd bestreden of het al te nadrukkelijk werd opgenomen voor de Joodse medemens. De censor stond zulks niet toe en velen zullen het ook niet opportuun geacht hebben over deze materie te publiceren. Desondanks verantwoordde ds. W. Kremer in juli 1940 in *De Wekker* de inkomsten ten bate van de Jodenzending en schreef hij: 'Men heeft mij gevraagd, hoe het nu met dezen arbeid moet. Het antwoord daarop kan heel kort zijn: Wij hopen rustig voort te gaan als tot heden.'¹²³

Het artikel met de suggestieve titel 'Jodenvervolging?' in *De Banier* zal toch ook wel enig opzien gebaard hebben. Op 5 april werd er verslag gedaan van een lezing door dr. H.W. van der Vaart Smit, een van de partij-ideologen van de NSB, voor het Haagse comité 'Evangelie en Volk', dat zich nadrukkelijk tot de nationaalsocialistische wereldbeschouwing aangetrokken voelde. Van der Vaart Smit betoogde dat het internationale Jodendom een strijd had opgevat tegen Duitsland. Met name in de wereldpers had het internationale Jodendom die strijd gevoerd. Dat de Jood een *Fremdkörper* was, kwam omdat 'bloed en bodem bijeen hooren'. 'Een volk zonder bodem moest òf ondergaan en tot zigeunerswezen afdalen, òf bij de ontaarding (dit woord letterlijk te nemen) van zijn wezen van zijn slechte eigenschappen zijn deugd maken.' Daarom voerde Duitsland niet alleen een oorlog tegen Engeland en Frankrijk, maar 'nog principieeler en feller voeren zij oorlog tegen het joodsche volk'. Desondanks hadden de Joden niet te klagen, want de Duitse strijd tegen het Jodendom was menigmaal 'met geduld en verschooning gevoerd'.¹²⁴ De redactie liet na het artikel te nuanceren dan wel te duiden. Zonder context of commentaar kreeg de lezer de inhoud van de antisemitische lezing voorgeschoteld.

121. Velema, 'Kerk in oorlogstijd', 120.

122. 'Vragenbus', *De Vaandrager*, 5 maart 1941.

123. 'Jodenzending', *De Wekker*, 5 juli 1940.

124. 'Jodenvervolging?', *De Banier*, 5 april 1941.

Op 7 juni 1940 schreef *De Banier* op de voorpagina over de ‘strijdmethoden der Fransche negers’. Het stuk was afkomstig uit Berlijn en was bijzonder racistisch. De Franse negroïde soldaten werden afgeschilderd als bloeddorstige monsters. Het artikel stelde dat het brute optreden van deze koloniale troepen gezien moest worden als een inbreuk op de Europese cultuur en het oorlogsrecht dat tussen beschaafde landen van kracht is. Het artikel was waarschijnlijk alleen vertaald, ieder commentaar ontbrak op deze bespottelijke voorstelling van zaken.¹²⁵ Menig lezer zal toch op zijn minst zijn wenkbrauwen hebben gefronst bij lezing. Was het niet vanwege de racistische toonzetting dan toch wel omdat de Duitsers de Fransen beschuldigden van het niet volgens de regels van het oorlogsrecht voeren van de oorlog.

Arie Kaptein, van april 1941 tot november 1941 hoofdredacteur van respectievelijk *De Banier* en het *Algemeen Protestantsch Dagblad*, liet zich een aantal malen expliciet racistisch uit in zijn artikelen. Dat Kaptein de nationaalsocialistische rassenleer min of meer accepteerde, bleek toen hij de lezer opmerkzaam maakte op de goede behandeling die het Nederlandse volk als Germaans broedervolk ten deel viel. Maar, zo hield hij de lezers voor, die liefde kon niet van één kant blijven komen. Wanneer de Duitse autoriteiten het Nederlandse volk als broedervolk behandelden, dan moest het Nederlandse volk zich ook als broedervolk gedragen. Dat betekende dat de Nederlander zijn traditionele eigengereidheid en zijn gebrek aan discipline zou moeten laten varen en zich zou moeten schikken in de door de Duitse autoriteiten aangegeven kaders.¹²⁶

De hervormde synode nam stelling tegen de antisemitische agenda van de bezetter en stuurde aan het begin van 1941 een schrijven aan alle kerkenraden om het bordje ‘verboden voor Joden’ niet aan te brengen. Dit schrijven werd in de kerkenraad van de hervormde gemeente te Jaarsveld besproken, zo melden de notulen. Het bordje kwam in Jaarsveld niet op de kerkelijke gebouwen te hangen.¹²⁷

7.11 Het Convent van Kerken/InterKerkelijk Overleg

De gezamenlijke kerken protesteerden in een aantal gevallen tegen de maatregelen die door de bezettende overheid werden genomen. In dit geheel was de bijdrage van bevindelijk gereformeerde kerkgenootschappen bescheiden. Het enige (deels) bevindelijke kerkgenootschap dat gedurende de hele oorlog actief was binnen het gezamenlijk overleg van kerken, aanvankelijk georganiseerd in het Convent van Kerken en later in het InterKerkelijk Overleg (IKO), was de Christelijke Gereformeerde Kerk.¹²⁸ Namens dit kerkgenootschap bezocht aanvankelijk ds. H. Janssen de vergaderingen. In november 1940 probeerden tien in de classis Utrecht georganiseerde oud gereformeerde gemeenten te participeren in het Convent. De voorzitter van het Convent, dr. J.R. Slotemaker de Bruïne, had met

125. ‘De strijdmethoden der Fransche negers’, *De Banier*, 7 juni 1940.

126. ‘De voedselpositie’, *De Banier*, 21 mei 1941.

127. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Jaarsveld, 12 februari 1941.

128. Capellen, *Onderwijzingen des bemels*, 103/104.

een afgevaardigde – onduidelijk is wie – van desbetreffende gemeenten gesproken en gewezen op het feit dat andere grotere kerkverbanden dan eerder in aanmerking kwamen voor een plaats in het Convent. De voorzitter van het Convent sprak met de afgevaardigde af dat hij belangwekkende besluiten van het Convent aan hem zou meedelen, maar dat de Oud Gereformeerde Gemeenten in het Convent geen plaats kregen. De overige afgevaardigden in het Convent konden zich in deze werkwijze vinden.¹²⁹

Uit de notulen wordt niet duidelijk of naar aanleiding van het verzoek van de tien oud gereformeerde gemeenten contact is opgenomen met ds. G.H. Kersten om een betere vertegenwoordiging van het bevindelijke volksdeel te realiseren. Pas op de elfde vergadering van het Convent van Kerken op 3 januari 1941 was namens de Gereformeerde Gemeenten ds. G.H. Kersten voor het eerst aanwezig. Volgens de notulen had Kersten zelf de wens uitgesproken toe te willen treden tot het Convent.¹³⁰ Ds. Kersten zou in de periode van januari 1941 tot eind februari 1941 een vijftal vergaderingen bijwonen.¹³¹

Uit de notulen van het Convent blijkt dat Kersten één circulaire heeft ondersteund, maar dat hij te laat was om het desbetreffende telegram te ondertekenen. Het betreft een protest van de gezamenlijke kerken tegen het indienen van een collecteplan. Kersten stelde tijdens de vergadering van 3 januari 1941 dat hij dit protest niet kon ondertekenen zonder eerst in zijn eigen kerkverband te hebben overlegd.¹³² De protestbrief werd op 6 januari 1941 verstuurd aan het departement van Justitie zonder de ondertekening van Kersten.¹³³ De volgende vergadering van het Convent van 13 januari 1941 betuigde Kersten namens de Gereformeerde Gemeenten alsnog adhesie aan de verzonden protestbrief.¹³⁴ Het Convent stelde dat de overheidsinmenging in diaconale zaken een inbreuk betekende op de rechten van de kerk. Bovendien verwierp men het idee dat een deel van de collecten bestemd zou moeten zijn voor de nationaalsocialistische Winterhulp. Het Convent vreesde dat de staat op die wijze de diaconale taak van de kerk probeerde over te nemen.¹³⁵ Inhoudelijk was Kersten het eens met de lijn van het Convent, zoals blijkt uit een circulaire die namens hem aan alle kerkenraden van de gereformeerde gemeenten werd rondgestuurd. Kersten schreef in deze circulaire van eind december 1940 of begin januari 1941 dat de kerkenraden vooralsnog geen antwoord hoefden te schrijven op het verzoek van de overheid om een collecteplan in te dienen. In de circulaire, die overigens niet voor publicatie bestemd was – zoals blijkt uit de onderstreepte woorden boven aan de brief – ging Kersten verder in op het vraagstuk van de loonbelasting voor predikanten. Meerdere gemeenten uit

129. Notulen Convent van Kerken van 12 november 1940. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 249-0375C, Kerkelijk verzet – Convent van Kerken, inv. no. A13.

130. NIOD, archief 249-0375C Kerkelijk verzet – Convent van Kerken, inv. no. A17.

131. Het betreft de vergaderingen van het Convent van Kerken van 3-1-1941, 13-1-1941, 21-1-1941, 4-2-1941 en 25-2-1941. Ibidem, inv. no. A17, A19, A20, A21 en A23.

132. NIOD, archief 249-0375C Kerkelijk verzet – Convent van Kerken, inv. no. A17.

133. Ibidem, A18.

134. Ibidem, A19.

135. Ibidem, A21.

diverse kerkverbanden weigerden een collecteplan in te leveren.¹³⁶ De kerkenraad van de hervormde gemeente te Kockengen besloot echter, tegen het uitdrukkelijk advies van de algemeen synodale commissie in, wel een collecteplan op te sturen naar de burgemeester. De voorzitter van de kerkenraad, ds. J. Bus, hield de mannenbroeders voor dat 'het toch niet noodig is, om, waar het hier een bloote opgave van de gewone collecten betreft, en een ieder het mag weten wat collecten die zijn, aanstonds een afwijzend standpunt in te nemen'.¹³⁷

In een ongedateerde circulaire aan de kerkenraden van de gereformeerde gemeenten ging Kersten in op het verzoek van het Convent om een landelijke biddag uit te schrijven vanwege de nood der tijden. De circulaire was vertrouwelijk en niet bestemd voor publicatie. Kersten schrijft dat hij deelnam aan de vergaderingen van het Convent en dat daar gevraagd was om op zondag 23 maart 1941 in de morgendienst speciale aandacht te hebben voor de nood van ons land in het algemeen en van de Joden in het bijzonder. Voorafgaand aan het gebed voor de noden van land en volk zou er echter de volgende kanselboodschap voorgelezen moeten worden: 'De aan de kerk door God opgedragen verkondiging van Zijn Woord legt haar de dure roeping op om op te komen voor recht en gerechtigheid, voor waarheid en liefde. De kerk moet staan voor de handhaving der vrijheden, welke de noodzakelijke voorwaarden zijn voor vervulling van Christenplichten. De kerk blijve spreken en handelen te opzichte van het volk Israël naar den eisch van Gods Woord. Vreeze Gods dringe ons deze dingen voor Zijnen troon uit te spreken. Hij ontferme zich over ons en onze kinderen.' Kersten schreef daar moeite mee te hebben. Hoewel hij de kerkenraden expliciet vrijliet hoe hierin te handelen, was het wel duidelijk dat hij een bepaalde richting op stuurde door alleen argumenten te geven om niet mee te werken. Kersten was van mening dat zolang de godsdienst zelf niet aangetast werd door de overheid, het niet aan de kerk was om tegen beleid van de overheid te protesteren. En aangezien de kanselboodschap nadrukkelijk inging op de situatie van de Joden, vroeg hij zich af of het opportuun was zich achter deze gezamenlijke actie van de kerken te scharen. Kersten achtte het gevaarlijk voor de kerk om al te nadrukkelijk te protesteren.

136. Bijvoorbeeld: oud gereformeerde gemeente te Dordrecht: Nelemans, *Opdat men niet vergete*, 109; gereformeerde gemeente te Hendrik-Ido-Ambacht: Bregman e.a., *Op deze Petra...*, 127; gereformeerde gemeente te Meliskerke: Davidse, *Die trouwe houdt*, 122-137; gereformeerde gemeente te Scherpenzeel: Kranendonk, *Onder Zijn geleide*, 145; christelijke gereformeerde kerk te Soest: Van Arkel, Slagboom en Westeneng, *Van trouw en genade*, 88/89.

137. Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen, archieftoegang 1088 Nederlands-Hervormde Gemeente te Kockengen, inventarisnummer 6 notulen van de kerkenraad 1890-1943, notulen d.d. 6 januari 1941.

De ongedateerde circulaire aan de kerkenraden van de gereformeerde gemeenten luidde: 'Aan de Kerkenraden der Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Waarde broeders, Zoo gij weet is een convent gevormd van vertegenwoordigers der verschillende Protestantsche kerken. Dit convent wordt door mij voor de Gereform. Gemeenten bijgewoond. Op dit convent is ter sprake gekomen het uitschrijven van een biddag, waartoe de Synode der Geref. Kerken reeds besloten heeft en ook de Algemeene Synodale Commissie der Ned. Herv. Kerk. Zondag 23 Maart a.s. wenscht men in de morgen-godsdiensstoefening in het bijzonder den nood van ons land te gedenken. Bovendien zal dan vóór het gebed een schrijven worden voorgelezen, dat luidt als het hierbij gevoegde. Ik heb gemeend u niet onwetend te mogen laten van hetgeen in andere kerken geschiedt, geheel aan u overlatend of gij dit voorbeeld volgen zult. Daarbij moge ik opmerken dat mij voorlezing van bijgaand getuigenis *niet zonder bezwaar* voorkomt. Indien de Overheid van een land maatregelen nemen zou, die de kerk zelve of in het algemeen den dienst des Heeren krenken, zou de kerk moeten getuigen, ook al was er vervolging tot den dood aan verbonden. De Heere mocht ons dan getrouwmakende genade schenken. Ik vraag mij echter af, of de kerk *den plicht* heeft om in de gegeven omstandigheden zich uit te spreken gelijk anderen dit wenschen te doen, die er prijs op stellen, dat *alle* kerken in Nederland één lijn trekken; iets wat op zichzelf, als het de verdediging van de rechten der kerk in het algemeen geldt, niet zonder beteekenis te achten is, voor zoover ook de kerk aan middelen is gebonden. Daarom klemt de vraag, of de Geref. Gemeenten zullen meedoen, dan wel dit getuigenis niet zullen voorlezen. Wij zijn *niet gewoon* dergelijke afkondigingen van den kansel te doen. Ook hebben de gemeenten zoo juist *den biddag gehouden*. Dit feit behoeft echter een opdragen van de nooden van land en kerk in het gebed niet te verhinderen, gelijk toch naarmate de Heere vrijmoedigheid geeft gedurig geschiedt. Maar ieder berade zich ernstig of de kerk zich op dezen weg begeven moet, overwegende gevolgen er van als de kerk zich in dezen tijd uitspreekt over vraagstukken, als in bijgaand stuk worden genoemd. Vooral de paragraaf over de Joden komt mij, gelijk de meeste predikanten, gevaarlijk voor en niet liggend *op den weg der kerken*. Over dit laatste gaat het. Hiermede is dus volstrekt niet een anti-Joodsche uitspraak gedaan, doch ik ben van oordeel aan u de ernstige vraag te moeten voorleggen *of de kerk geroepen is zich uit te spreken in den zin*, als in bijgaand getuigenis geschiedt. Zou het, zoo vragen wij ons af, indien de kerk geroepen wordt om te spreken, niet veeleer den aangewezen weg zijn dit door de Synode te doen en *niet met de publiciteit aan het voorlezen in de kerk verbonden*? De Heere geve u wijsheid in dezen te doen, wat Hem welbehagelijk is en der kerk tot nut en stichting dienen kan tot eere van Zijn naam. Met vriendelijke groeten, Heilbiddend, Ds G.H. KERSTEN.'

Kerstens aanwezigheid in het Convent was van betrekkelijk korte duur. Al vrij snel maakten de overige leden van het Convent duidelijk dat op zijn aanwezigheid niet langer prijs werd gesteld. Deze afwijzing had naar alle waarschijnlijkheid te maken

met Kerstens te meegaande houding ten opzichte van de bezettende overheid.¹³⁸ Enkele maanden voordat Kersten kortstondig deel uitmaakte van het Convent had dr. H.H. Kuyper van de Gereformeerde Kerken eenzelfde lot getroffen. Kuyper maakte er geen geheim van in principe wars te zijn van alle vormen van verzet tegen de bezettende overheid. Nadat Kuyper in het openbaar zich uitgesproken had tegen het voorlezen van een kanselboodschap van het Convent, wilden de overige leden van het Convent niet meer met hem vergaderen. Kuyper trok zich officieel terug vanwege zijn hardhorendheid, die het hem steeds onmogelijker maakte de vergaderingen met vrucht bij te wonen. Mr. J. Donner volgde hem als vertegenwoordiger van de Gereformeerde Kerken binnen het Convent op.¹³⁹ Het verschil tussen het geval Kuyper en Kersten was dat de eerste wel en de laatste niet door een andere vertegenwoordiger werd vervangen. Het Convent stelde geen prijs meer op een al te nadrukkelijke vertegenwoordiging van bevindelijke kerkgenootschappen. De vertegenwoordigers van deze kerkgenootschappen werden waarschijnlijk als te passief gezien.

De christelijke gereformeerde vertegenwoordiger, ds. H. Janssen, wilde veelal ook niet zo ver gaan als de overige leden van het Convent in het aantekenen van protest tegen het beleid van de autoriteiten. Bovendien werden in de christelijke gereformeerde gemeenten niet alle kanselboodschappen van het Convent voorgelezen.¹⁴⁰ Binnen het Convent voer de Christelijke Gereformeerde Kerk een voorzichtige koers. De deputaten voor Correspondentie met de Hoge Overheid waren van mening dat het niet aanging dat de kerk zich al te nadrukkelijk in het politieke en maatschappelijke debat mengde. Desondanks ondertekende de Christelijke Gereformeerde Kerk wel de appelschriften van het Convent en het IKO aan de autoriteiten.¹⁴¹ De weifelende houding van Janssen leek ingegeven door angst. Toen de Ariërverklaring ter sprake kwam op het overleg van de kerken, wilde Janssen niet meteen een standpunt innemen, maar eerst overleggen binnen zijn eigen kerkverband. Janssen was, samen met de gereformeerde prof. H.H. Kuyper, van mening dat protesteren tegen het verplicht tekenen van de Ariërverklaring niet tot het terrein van de kerk behoorde en bovendien vreesde hij dat er nadelige gevolgen voor de kerken aan verbonden konden zijn. Daar kwam nog bij dat Janssen niet geloofde dat een protest van de kerken ook maar iets zou veranderen aan de situatie van de Joden. De overige christelijke gereformeerde deputaten voor Correspondentie met de Hoge Overheid, Geels en Van der Schuit, waren het met Janssen eens. Ze besloten dat Janssen in het Convent tegen dit protest zou stemmen.¹⁴²

Binnen de Nederlandse Hervormde Kerk waren er meerdere predikanten die weigerden de kanselboodschappen van het Convent voor te lezen voorafgaand aan de eredienst. Zo waren ds. Bartlema van Zeist, ds. Koster van Montfoort (later

138. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* deel 1, 138; deel 2, 34/35.

139. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 4, 773-777.

140. Ibidem, 774 en 776.

141. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 107.

142. Ibidem, 99.

Maartensdijk), prof. Visscher en ds. Hooijkaas van Arnemuiden¹⁴³ van mening dat het niet aan de synode was om te gelasten een kanselmededeling te doen, maar dat alleen de plaatselijke kerkenraad daartoe gemachtigd was. Zij stelden niet zozeer vanwege de inhoud van de kanselboodschappen te weigeren, maar alleen om procedurele redenen. Opvallend is alleen wel dat zeker in drie van de vier gevallen die weigering samenging met een min of meer pro-Duitse houding.

7.12 Een nieuwe schoolstrijd

De Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs ontkwam evenmin aan dilemma's. De overheid had immers een rechtmatige invloed op het onderwijs, maar hoe om te gaan met de eisen van een bezettende overheid? In de meeste gevallen werd gehoor gegeven aan de eisen die de bezetter stelde. Hoewel de oefening van het lichaam van weinig nut mocht zijn,¹⁴⁴ werd op bevel van de autoriteiten lichamelijke oefening toegevoegd aan het leerplan van de lagere scholen. Verder werden door de bezetter verboden leermiddelen¹⁴⁵ verwijderd, evenals de beeltenis van prins Bernhard. Het hoofd van de school in Krabbendijke, P. Kuijt, legde het bevel om anti-Duitse boeken uit de school te verwijderen naast zich neer. Zo niet in Borssele en Veenendaal, waar wel werk werd gemaakt van het verwijderen van de boeken.¹⁴⁶

Daarnaast boog de VGS onder het nieuwe door de autoriteiten gesanctioneerde benoemingsbeleid.¹⁴⁷ In strijd met de vrijheid van onderwijs moest iedere benoeming door de schoolinspectie worden goedgekeurd en moest iedere nieuwe leerkracht een verklaring tekenen dat hij zich zou onthouden van handelingen tegen het Duitse Rijk. De letterlijke tekst van de verklaring luidde: 'Ik verklaar hierbij plechtig, dat ik; zoolang ik mijn ambt bekleed, de verordeningen en andere bepalingen van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied en van de hem ondergeschikte organen naar eer en geweten zal nakomen en mij zal onthouden van elke handeling, gericht tegen het Duitsche Rijk of de Duitsche Weermacht. Dit bekrachtig ik door mijn handtekening.' Het nieuwe benoemingsbesluit leverde de schoolvereniging uitgaande van de gereformeerde gemeente van Rijssen nog een flink probleem op. Een kwekeling zou geweigerd zijn omdat hij Duitse liedjes had gefloten. Dit was echter niet het geval; de kwekeling had

143. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 97746 (PRA Utrecht 12416); Ibidem, inv. 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-1-142T); Ibidem, 95720 (PRA Nijmegen 3878); 95177 (PRA Middelburg 1687 A).

144. Met een beroep op de tekst 1 Timotheüs 4:8: 'Want de lichamelijke oefening is tot weinig nut; maar de godzaligheid is tot alle dingen nut, hebbende de belofte des tegenwoordigen en des toekomstigen levens', namen de bevindelijk gereformeerden een negatieve houding aan ten aanzien van sport en spel. Overigens klopt deze exegese niet, daar de apostel Paulus met de 'oefening des lichaams' vooral de ascese en het vasten op het oog had en niet zozeer sportieve activiteiten.

145. Het betreft lesboeken met een inhoud die de Duitse overheid niet kon appreciëren.

146. Exalto, *Wordt een beer!*, 117.

147. Bekendmaking No. 12 van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland; Inhoud: Besluit betreffende benoeming en ontslag van onderwijzend personeel, april 1941.

geweigerd een proefles te geven en was daarom door het schoolbestuur afgewezen. In deze zaak speelde Arie Kaptein een onfrisse rol. Kaptein had het voorval namelijk doorgegeven aan het departement van Volksvoorlichting en Kunsten. De inspecteur van onderwijs te Deventer werd vanwege deze kwestie ontslagen.¹⁴⁸

Het bestuur van de VGS was van mening dat men niet anders kon dan de autoriteiten gehoorzamen, wilde men het voortbestaan van de scholen van de Gereformeerde Gemeenten niet op het spel zetten. De secretaris van de VGS, J.W. Kersten, concludeerde in zijn jaarverslag over het jaar 1940: 'Uit dit alles spreekt wel zeer klaar de nieuwe toestand, waarin Nederland ook op het gebied van onderwijs is gekomen. Wij hebben steeds geprotesteerd tegen den bestaanden toestand van elck wat wils, die aan bijgeloof en ongelooft, aan Atheïsten en Roomschen dezelfde rechten toekende als aan den belijder der Gereformeerde Religie, eens het bloed en hart der Nederlanden genoemd. De dure roeping ten opzichte van de jeugd werd verzaakt, en dat heeft zich gewroken. Doch evenmin als wij den bestaanden toestand konden goedkeuren, evenzeer bezwaart ons de vraag, wat worden zal. De Heere heeft echter alle dingen in Zijn hand. Hij leere ons tot Hem opzien en het behage Hem ons volk tot Hem weder te brengen en het verbond met Hem te vernieuwen, opdat de kinderen onzes volks onder de beademing van Zijn Woord worden opgevoed.'¹⁴⁹

Ds. G.H. Kersten verklaarde, blijkens de notulen, in de algemene vergadering van de VGS van 10 januari 1946 dat hij nog geprobeerd had de VGS steun te laten betuigen aan het protest van het Convent van Protestantsche Kerken van 10 maart 1941 tegen het voorgenomen benoemingsbesluit. Hij werd echter door realiteit ingehaald. Nog voordat hij een reactie van de overige hoofdbestuursleden had ontvangen op zijn voorstel om zich aan te sluiten bij het protest van het Convent, was het benoemingsbesluit al genomen. Daarmee was protesteren niet langer nuttig. Het bestuur van de VGS wilde, in afwijking van de Schoolraad voor de Scholen met den Bijbel en de Vereeniging voor Christelijk Volksonderwijs, echter niet door weigering nieuwe benoemingen voor te leggen het voortbestaan van de scholen in gevaar brengen.¹⁵⁰

7.13 *De Banier tijdens de eerste bezettingsfase*

De lezers van *De Banier* werd al in het nummer van 18 mei 1940 aangeraden om zich correct te gedragen ten opzichte van de bezetter. Sterker nog; met het oog op de wederopbouw was het wenselijk dat er 'normale en zelfs vriendschappelijke betrekkingen' tussen Nederlanders en Duitsers bestonden. De schrijver benadrukte dat uit het oogpunt van openbare orde en rust van 'beide zijden gestreefd wordt

148. Crum-Nieuwland (red. e.a.), *'k Zal gedenken*, 48; Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 250.

149. *Jaarverslag van de Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs, uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland over het jaar 1940* zoals in januari 1941 uitgegeven door NV. De Banier te Rotterdam.

150. *Verslag van de Algemeene Vergadering van de Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs, uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, 10 januari 1946.

naar het scheppen van een sfeer van wederkeerig vertrouwen en samenwerking'. Hij was verheugd dat zulks het geval was. 'Even verheugend is de samenwerking van de Duitse militaire instanties en de Nederlandsche militaire en burgerlijke autoriteiten, waardoor het mogelijk was terstond een aanvang te maken met den wederopbouw van het vredeswerk.'¹⁵¹

In een aantal hoofdartikelen in *De Banier* ging ds. G.H. Kersten nader in op de ontstane situatie. Kersten zag de Duitse macht als een 'roede (...) in Gods hand om Europa te slaan, gelijk weleer Ceres Gods knecht genaamd werd om Babel ten val te brengen'. Hij zag in het zegevieren van de Duitse troepen een revanche op de vernedering Duitsland aangedaan na de Eerste Wereldoorlog. Kersten sprak de hoop uit dat het de lezers gegeven mocht worden 'de majesteit Gods in den weg Zijner gerichten te aanbidden'.¹⁵² De oorzaak van de bezetting was de 'Godsverzaking' en de 'anti-Reformatorische politiek, die sinds jaren was gevoerd, om Rome op den troon te verheffen'. Kersten sprak de hoop uit dat Duitsland de macht van Rome in ons land zou breken. Hij betoogde verder dat van Engeland geen heil te verwachten was en verweet de Engelsen een slappe houding.¹⁵³ Kersten vereenzelvigde zich met de oudtestamentische profeten Jeremia en Elia. De boe-
teprediking van deze profeten leidde ook niet tot bekering van het volk. Toen de bekering uitbleef heeft God het volk met Zijn rechtvaardige oordelen bezocht.¹⁵⁴ In de meditatie in *De Banier* trokken andere predikanten vergelijkbare parallellen.¹⁵⁵

Op 1 juli schreef Kersten een hoofdartikel met de titel 'Het nieuwe regiem'. In dit artikel riep hij de lezers op om het Duitse gezag te aanvaarden. Niet omdat we dit Duitse bewind gewenst hadden, maar omdat het feitelijke gezag nu bij de Duitse autoriteiten berustte. Kersten stelde dat het beter was om alle wrevel en bitterheid te vergeten en te buigen. Wel begreep hij dat dit niet van harte zou gaan. 'Van niemand wordt verlangd dat hij hiervoor de vlag zal uitsteken, maar niemand is het ook geoorloofd tegen het nieuwe regiem op te staan.' Kersten verweet de regering gevluht te zijn. De vlucht van de koningin en het kabinet waren in zijn ogen funest geweest voor het moreel van de vechtende troepen. Opnieuw zag Kersten de oorzaak van de bezetting in de verzwagering met Rome in de Nederlandse politiek. De neogereformeerden moesten het daarom ontgelden evenals de kabinetsdeelname van de SDAP, die door Kersten als een triest dieptepunt gezien werd. 'Dat, zij het onder de slaande hand des Heeren, aan zulk een beleid een einde gemaakt is, is ons niet tot droefheid. Wij hopen dat aan het aanmatigend optreden van de roomsche politici in ons Calvinistenland en in geheel Europa voor goed paal en perk worde gesteld. En wil God daarvoor de Duitse macht gebruiken, wij wenschen onder de roede Zijner Majesteit met aanbidding te zwijgen, biddend

151. 'Gewone omgang met Duitse militairen wenschelijk', *De Banier*, 18 mei 1940.

152. 'Niet te stuiten macht', *De Banier*, 22 mei 1940.

153. 'Ontmoediging bij de geallieerden', *De Banier*, 23 mei 1940.

154. 'Gods recht erkend', *De Banier*, 25 mei 1940; 'De trouwe zorg Gods', *De Banier*, 30 mei 1940.

155. Zie bijvoorbeeld: 'Bochim', *De Banier*, 1 juni 1940; 'De last des Heeren aan den profet Hosea', *De Banier*, 18 en 19 juni 1940; 'Het eeuwig vrede-rijk', *De Banier*, 21 juni 1941; 'Roepstem in eenzijdige ontferming', *De Banier*, 28 juni 1940.

voor vrede van ons land en om bewaring Zijner Kerk, die Hij eens op zulk een wonderbare wijze hier gepland heeft.¹⁵⁶ Een dag later wees Kersten nog andere oorzaken van de bezetting aan: de onrechtvaardige vrede van Versailles en het falen van de Volkenbond. De SGP had tegen beide met klem gewaarschuwd, maar niemand wilde luisteren. Met name het vertrouwen op de Volkenbond was door de SGP afgewezen als een moderne torenbouw van Babel. Desalniettemin waanden velen zich veilig binnen het systeem van de Volkenbond.¹⁵⁷

Naast deze commentaren en meditaties verschenen er tal van andere artikelen en advertenties in *De Banier*. Op 20 mei werd bijna de hele voorpagina in beslag genomen door het nieuws dat dr. Arthur Seyss-Inquart benoemd was als rijkscommissaris van Nederland. Het artikel was neutraal en feitelijk. Ook een foto ontbrak niet. In hetzelfde nummer was een artikel opgenomen over ‘valschermsoldaten’. Zij werden het elitekorps van Duitsland genoemd. In het artikel werd ontkend dat Duitse soldaten zich vermomd zouden hebben om Nederlandse soldaten te misleiden.¹⁵⁸ Op 25 mei stonden er mededelingen van het Duitse opperbevel in *De Banier*. De mededelingen werden van geen enkel commentaar voorzien, afgezien van de kop erboven, die eenieder opriep zich correct te gedragen.¹⁵⁹ Verder werd en passant nog afgegeven op de strijdmethoden van de negers in het Franse leger¹⁶⁰ en werd gemeld dat de Franse troepen die eerst met gejuich in Zeeland waren begroet, een oorzaak zijn geweest van de verwoesting van Middelburg. ‘Zoo heeft de rietstaf waarop werd geleund, onze hand doorboord.’¹⁶¹ Op 29 juni werd een bericht van ‘het Britsche leugenministerie’ ontkracht dat de Duitsers het vlaggen met de vaderlandse driekleur zouden hebben verboden. Nederlandse ambtenaren hadden een instructie verzonden dat het vlaggen op openbare gebouwen niet gepast was vanwege de geleden verliezen. Op dezelfde bladzijde werd door middel van een artikel min of meer reclame gemaakt voor werken in Duitsland.¹⁶²

Niet iedereen kon dit allemaal meemaken. Kersten schreef in zijn commentaar van 17 juli dat hij een tweetal brieven van *Banier*-lezers had ontvangen waarin kritiek geuit werd op de wijze waarop er in *De Banier* geschreven werd over de Duitse bezetting. Kersten repliceerde dat hij, net als voor de bezetting, niet alles maar kon zeggen en schrijven wat hij dacht. Voor de bezetting kon dit niet vanwege de onverdraagzaamheid van de andere partijen en nu niet omdat de Duitse overheid paal en perk wilde stellen aan de verspreiding van geruchten. Kersten begreep dat de Duitse overheid de geruchtenstroom wilde tegengaan uit het oogpunt van staatsveiligheid. Hij stelde dat onderwerping aan het overheidsgezag juist in oorlogstijd van groot belang was, ook aan de bezettende overheid ‘die thans onder

156. ‘Het nieuwe regiem’, *De Banier*, 1 juli 1940.

157. ‘De bakermat van de oorlog’, *De Banier*, 2 juli 1940.

158. ‘Valschermsoldaten; Het keurcorps van Duitsland’, *De Banier*, 20 mei 1940.

159. ‘Nederland onder Duitsch militair bestuur; Een ieder gedrage zich correct!’, *De Banier*, 25 mei 1940.

160. ‘De strijdmethode der Fransche negers’, *De Banier*, 7 juni 1940.

161. ‘Zeeuwsche brief’, *De Banier*, 11 juni 1940.

162. ‘Waarom niet gevlagd wordt van openbare gebouwen; Weerlegging van Engelsch bericht’ en ‘Arbeid in Nederland en Deutschland’, *De Banier*, 29 juni 1940.

Gods bestel het bewind voert in ons land'. Door niet te gehoorzamen zou men zichzelf en geheel het land en volk in gevaar kunnen brengen. 'Om het belang van ons land, om het welzijn van geheel ons volk, dring ik dan ook met ernst aan op een stil en onderworpen gedrag. En wat meer is, wij zijn naar Gods Woord verplicht de Overheden te gehoorzamen, tenzij haar gebod tegen Gods gebod indruischt. Dan toch eischt Gods Woord dat men Gode meer gehoorzamen moet dan de menschen. Maar in alle andere gevallen geldt wat in Rom. 13 vers 1 geschreven is: Alle ziel zij de machten over haar gesteld onderworpen; want er is geen macht dan van God en de machten, die er zijn, zijn van God verordineerd. Daarbij komt nog, dat ons volk in het voornaamste wat er is, n.l. in den dienst Gods, nog zijn vrijheid behouden heeft. Onze kerken en scholen wordt nog geen geweld aangedaan. Wij mogen nog vrij in- en uitgaan. Ja, met ernstige consciëntie-bezwaren wordt rekening gehouden.' Dit laatste adstrueerde Kersten met een voorbeeld. Ds. Verhagen tekende bezwaar aan tegen een verplichte vaccinatie en kreeg van de Duitse autoriteiten onmiddellijk een vrijstelling. 'Wij geven dit ééne voorbeeld slechts als bewijs, dat de Duitse Overheid niet doof is voor oprechte bezwaren, die te Harer kennis worden gebracht. En dit voorbeeld doet ons hopen, dat onder Haar regiem, al zal er zeer veel veranderen, toch mogelijkheid blijft bestaan voor het leven naar de ordinantiën des Heeren.' Kersten sloot af met een hernieuwde oproep om zich te onderwerpen. 'Wij achten 't onzen duren plicht hierop voortdurend aan te dringen.' Zelfs al zou het voorgoed gedaan zijn met een zelfstandig voortbestaan van Nederland, dan nog was Kersten van mening dat we het ons zelf vanwege de zonden waardig gemaakt hadden en dat God geen onrecht doet.¹⁶³ Of de twee briefschrijvers deze analyse onderschreven is zeer de vraag.

Het commentaar op Kerstens houding en artikelen kwam niet alleen uit de eigen kring. Begin september 1940 kreeg Kersten een brief van ene C.B. van de Wal uit 's-Hertogenbosch. Uit zijn brief blijkt dat hij een antirevolutionair was. Van de Wal beschuldigde Kersten in een uitvoerige brief van inconsistentie. Zo fel Kersten van leer was getrokken tegen allerlei crisismaatregelen van de kabinetten-Colijn, zo stil bleef hij toen de bezetter gelastte tot het afslachten van pluimvee. Van de Wal had via een lezer van *De Banier* een hele stapel kranten gekregen om te onderzoeken of 'Uw reactie in de juiste verhouding stond tot Uw vroegere uitspraken opzichts de toenmalige Nederlandsche Regeering'. De briefschrijver kon niet anders concluderen dan dat Kersten alle moed in de schoenen was gezonken en nu juist opriep tot gehoorzaming van de overheid. Van de Wal veegde in de brief bovendien de vloer aan met het antipapisme van Kersten: 'Wanneer ooit de geschiedschryver Uw naam zal ter sprake brengen, dan zal hy niet meer kunnen vertellen dan dat er eens een Ds. Kersten heeft geleefd, die geen onderwerp kon behandelen zonder er den naam Rome by ter sprake te brengen en die, door anti-papisme verblind, steeds het zakelyke uit het oog verloor.' In een lang exposé mat hij het falen van Kersten uit en verdedigde hij Kuyper, Colijn en de ARP. Hij verweet Kersten verder dat hij zich ten onrechte beriep op Groen van

163. 'Ter ernstige overdenking', *De Banier*, 17 juli 1940.

Prinsterer. Van de Wal was bovendien van mening dat de SGP helemaal niet zo ver verwijderd was van de Nederlandsche Unie als Kersten in *De Banier* beweerd had. Vroeger hadden veel staatkundig gereformeerden immers liberaal gestemd. Daar kwam nog bij dat de kennis die Van de Wal de stapel kranten had geleverd er zich over beklaagde dat grote aantallen SGP'ers de Hagespraak van de NSB in Lunteren hadden bijgewoond.¹⁶⁴

De brief van Van de Wal legde de vinger inderdaad bij een gevoelige plek: de schijnbare inconsistentie tussen het voeren van felle oppositie tegen de diverse kabinetten en de meegaande houding ten opzichte van de bezetter. Waarom verdedigde Kersten passiviteit en lijdzaamheid als de juiste houding ten opzichte van de Duitse autoriteiten, terwijl hij voor de oorlog bepaald niet lijdzaam en passief was in zijn benadering van de Nederlandse regering en van het door haar gevoerde beleid? In de eerste plaats bezagen de bevindelijken de bezetting door Duitsland als een oordeel, hetgeen toch niet gezegd kan worden van het Nederlandse parlementaire stelsel, hoewel ze daar wel hun bedenkingen bij hadden. God Zelf had Nederland gestraft voor zijn onbekeerlijkheid en ongezeglijkheid. Ondanks de vermaningen van de zijde der kerk en de afgevaardigden van de SGP, had men nagelaten de staat in te richten overeenkomstig Gods geboden. Bovendien ontbrak het podium om felle oppositie te voeren tegen het bewind. De Tweede Kamer had als taak tot wetgeving te komen en de regering te controleren. De afgevaardigden van de SGP hadden de bevoegdheden van dit staatkundige gremium aangegrepen om hun mening te verwoorden over het door de regering gevoerde beleid. Welnu, die mogelijkheid bood de nieuwe orde hun niet. Ongetwijfeld hing de gekozen houding ook samen met de vrees voor represailles van de kant van de bezetter. Wellicht werd Kerstens houding ook ingegeven door diens pro-Duitse gevoelens en zijn ambivalente houding ten opzichte van de parlementaire democratie.

Begin september 1940 werd *De Banier* bij gebrek aan commentaren van de hoofdredacteur gevuld met allerlei door persbureaus aangeleverde berichten. De redactie was in haar keuze bepaald niet kieskeurig. Op 3 september werden de geniale strategische inzichten van Hitler en zijn generale staf uitbundig geprezen. De 'zich baanbrekende politieke heroriëntering van Europa' was vooral te danken aan het hoogstaande moreel van de Duitse troepen en hun voortreffelijke leiding. Het artikel 'Het jaar der snelle Duitse overwinningen' eindigde met de conclusie dat het tweede oorlogsjaar voor Duitsland begon 'met een buitengewoon schitterende balans van militaire en politieke successen'.¹⁶⁵ Twee dagen later werd er propaganda gemaakt voor werken in Duitsland. Er werd geschreven dat steeds meer Nederlandse jonge mannen in Duitsland werkzaam waren. De omstandigheden en de arbeidsvoorwaarden waren goed. Ter illustratie was een aantal brieven van arbeiders aan het thuisfront toegevoegd. De teneur was duidelijk: in Duitsland was het beter toeven dan in Nederland.¹⁶⁶ De brieven waren

164. Brief van C.B. van de Wal aan ds. G.H. Kersten d.d. 30 augustus 1940. HDC collectie 54 H. Colijn.

165. 'Het jaar der snelle Duitse overwinningen', *De Banier*, 3 september 1940.

166. 'Nederlandsche arbeiders in Duitschland', *De Banier*, 5 september 1940.

te mooi om echt te zijn. En, zo bleek een dag later, wat de kerken niet was gelukt vermocht het nationaalsocialisme wel, namelijk de ontbinding van de vrijmetselaarsloges. 'Alle aanvallen van de zijde der kerken tegen de loges leidden niet tot resultaat en eerst aan de nationaal-socialistische en fascistische revoluties bleef het voorbehouden, de organisatorische en grotendeels geestelijke steunpunten van het wereldliberalisme en van de geldheerschappij te overwinnen.'¹⁶⁷ Goebbels zelf zou het niet treffender hebben kunnen verwoorden.

Op 18 september schreef Kersten over de regeringsvoorschriften met betrekking tot de kerken. Weer riep hij op tot onderwerping aan het Duitse gezag. Hij vroeg zich af of men in bepaalde kringen wel beseftte dat 'met ons morren en wroeten tegen Duitschland' wij ons lot alleen maar verergerden. 'Onderwerping is ons geboden. Dit kan niet genoeg herhaald worden.' Het was God Die sloeg, maar Wiens handen ook helen.¹⁶⁸ Tien dagen later bekritiseerde Kersten openlijk prof. K. Schilder. Hij was van mening dat Schilder niet vanwege het geloof vervolgd werd. Nog steeds mochten de kerken de volle raad Gods preken. Het voeden van oppositioneel gedrag kwalificeerde Kersten als onverantwoordelijk. De ophitsingspolitiek van sommige kerkelijke leiders zou resulteren in een zwaardere verdrukking. Kersten verwachtte verder geen enkel heil van een tijdelijke Nederlandse regering, omdat dit zou betekenen dat het oude systeem weer zijn intrede zou doen. 'Wij vragen ons af, wat al het saamflansen van oude politieke partijen beduiden moet, nu de bezettende Duitse macht toch de uiteindelijke beslissing aan zich zal houden.' De overige politieke partijen leken maar niet te begrijpen dat de situatie totaal anders was geworden.¹⁶⁹ Ook op 2 oktober 1940 schreef Kersten dat het niet realistisch was zich tegen de Duitse overmacht te verzetten. Hij hield predikanten en hoogleraren, die het volk aanwakkerden tot innerlijk verzet in plaats van te manen tot onderwerping, verantwoordelijk voor de daaruit voortvloeiende gevolgen.¹⁷⁰ Winst van de huidige toestand was echter wel dat de macht van Rome eindelijk gebroken was. 'Tal van mensen, die nu ach en wee roepen over de overheersching van Duitschland, in plaats er van, dat zij de zonden van het volk beweenen, die er de oorzaak van zijn, werkten hard mede om ons geheel in de macht van Rome over te leveren, door de handhaving van een rot politiek stelsel, waarbij zij zochten wel te varen.'¹⁷¹

Eind 1940 schreef Kersten aanzienlijk minder in *De Banier*. Hij constateerde wel dat de vrede maar niet leek te komen en dat de 'Dagon van Genève (...) tot verbazing van zijn aanbidders' omvergeworpen was.¹⁷² De toestand maakte de vraag ook actueel of het nog nodig was om staatkundig gereformeerd te zijn. Zolang echter de overheid de SGP niet verbood, had zij de taak de beginselen hoog te houden en niet te versagen in het belijden daarvan. Mocht de overheid

167. 'Vrijmetselaarsloges ontbonden; In het raam der nieuwe orde', *De Banier*, 6 september 1940.

168. 'Regeeringsvoorschriften en de Kerk', *De Banier*, 18 september 1940.

169. 'Een overgangs-tijdperk', *De Banier*, 28 september 1940.

170. 'Er zijn grenzen', *De Banier*, 2 oktober 1940.

171. 'Een ongevraagde verdediging', *De Banier*, 21 september 1940.

172. 'Nog geen einde te zien', *De Banier*, 10 oktober 1940.

eisen tegen de geboden Gods te handelen, 'dan hebben wij liever verdrukking te dragen dan het beginsel te verzaken'.¹⁷³

De voortdurende oproep in *De Banier* om het Duitse gezag te aanvaarden en te bukken onder de oordelen, riep bij nogal wat lezers irritatie op. Zij lieten dat blijken in brieven aan de hoofdredacteur. Kersten schreef op 1 februari 1941 daarom een artikel met als titel: 'Wordt onze toestand begrepen?' Hij trok ten strijde tegen de jarenlange gevoerde vriendjes- en partijpolitiek van het oude bestel. Hij hekelde het vertrouwen dat velen stelden in de Volkenbond en bekritiseerde nogmaals de buitenproportionele macht van Rome in Nederlands staatszaken. Daarnaast veegde hij de vloer aan met het financiële wanbeleid van de jaren dertig en het doordraaien van voedsel. Bovendien stond het oude regiem de verspreiding van on- en bijgeloofspropaganda toe, hetgeen had geresulteerd in een 'valsche en verderfelijke staatkunde'. De conclusie van Kersten was hard en helder: het Nederlandse volksbestaan was een voortdurend 'verraad van de heilige beginselen der Hervorming'. 'In plaats dat de leeraren het volk wijzen op de zonde, als oorzaak van al de ellende, die ons trof, schijnen enkelen althans heimelijk of meer openbaar tot verzet aan te sporen. In stede van het volk er van te doordringen, dat het tekort aan levensmiddelen dat over de wereld dreigt, vrucht is van het verderven van het vee en alle levensmiddelen, wordt gekankerd en de gemeente verre gehouden van het ootmoedig buigen onder de slaande hand des Heeren. Want toch het kan niet samengaan onder God te bukken en verbitterd te zijn'.¹⁷⁴

Kerstens bijdrage een week later was een variatie op hetzelfde thema. 'Met het oog op geheel de verraderlijke, ons land aan Rome overleverende politiek, hebben wij reeds korten tijd na de overgave van ons land geschreven, dat wij het oude regiem niet terugwenschen. Daarmede hebben wij niet zoozeer 't oog gehad op personen, doch op de wijze van regeeren. Men moge ons er om smaden en haten, ieder wete dat wij hierbij hopen te blijven. Wij zijn in dezen niet veranderd. Achttien jaren lang hebben wij tegen dat regiem gevochten. Dikwijls werd zooveel rumoer in de Tweede Kamer gemaakt, dat alleen met groote inspanning wij ons konden verstaanbaar maken. (...) Wat nu? Juichen wij de bezetting van Nederland toe? Hebben wij den vlag uitgestoken toen ons land na vijf dagen slechts van bangen strijd het onderspit delven moest?' Kersten beantwoordde deze vraag ontkennend. Hij schreef: 'Ik gevoel mij Nederlander. En voor dat gevoel was de smadelijke vernedering van mijn land een smart. Maar meer. Ik moest buigen onder de rechtvaardigheid Gods. Ik moest om der zonden wil de hand op den mond leggen en stil zwijgen. De zonde is bezocht.' Kersten beschreef hoe Nederland politiek en economisch in verval was geraakt door het verlies van zijn onafhankelijkheid, handel en koloniën. Het antwoord op de vraag: 'wat nu?' moest zijn een terugkeer naar Gods geboden en een breken met de nationale zonden.¹⁷⁵

Op 10 februari 1941 riep Kersten de lezers op geen valse strijd te voeren. Hij

173. 'Nog Staatkundig Gereformeerd?', *De Banier*, 23 oktober 1940.

174. 'Wordt onze toestand begrepen?', *De Banier*, 1 februari 1941.

175. 'Wat nu?', *De Banier*, 8 februari 1941.

was van mening dat de Duitse inname van Nederland niet te vergelijken was met welke ramp uit Nederlands geschiedenis dan ook. Het rampjaar 1672 en de Franse bezetting van 1795 verbleekten bij de meidagen van 1940. Kersten wees op de zeer zware straffen die de bezettende overheid toepast in het geval van verzet. Hij vroeg de lezers zich niet te lenen voor het verspreiden van allerlei geruchten. ‘Nog eens wil ik er op wijzen, dat ieder dag na dag de zware straffen kan lezen, die worden uitgesproken over hen die de Duitse macht smaden. Ik bid u, leen het oor er [aan de verspreiding van de geruchten] niet aan. Of zal het wèl zijn, als gij straks achter slot en grendel over uw optreden zult kunnen nadenken en uw onvoorzichtig, maar ook onwaardig gedrag zult betreuren? Zal het wèl zijn als gij om zulk optreden van vrouw en kinderen, van arbeid en kerk weggehaald, onuitsprekelijke ellende over u en de uwen hebt gebracht? Daarbij brengt zulk een optreden het land geen behoudenis; integendeel het stelt stad en dorp aan groote gevaren bloot.’ Kersten stelde dat als het ging om de het welzijn van de kerk onverzettelijkheid op haar plaats was. Hij sprak echter de hoop uit dat het niet nodig zou zijn om van die onverzettelijkheid blijf te geven en dat men onder de bezettende overheid een ‘stil en een gerust leven’ zou mogen leiden. Kersten bad of God de ogen van de bezettende overheid wilde openen voor dat wat Gods volk heilig is omdat God het Zelf geboden heeft. Hij wees erop dat de kerk in Nederland een bijzondere positie had en dat de overheid die positie diende te eerbiedigen. Als een waarschuwing voor de bezettende overheid voegde hij eraan toe dat koning Willem I er ook niet in slaagde de kerkelijke oppositie de baas te worden.¹⁷⁶ De Duitse autoriteiten konden dit artikel niet echt waarderen en ds. Kersten en zijn zoon Sam Kersten, de directeur van de NV De Banier, moesten zich melden bij de Sicherheitsdienst om zich te verantwoorden.¹⁷⁷

De bezetter zal ongetwijfeld met groter genoegen het nummer van 13 februari 1941 gelezen hebben. Op pagina vier stond namelijk een verslag van een bezoek aan de opleiding van de SS Standarte Westland te München. Alwaar ‘jongelui, stoer van lijf en leden, worden opgeleid tot eerste klas soldaten, strijders voor een nieuw Europa naar lichaam en geest’. De verslaggever stelde dat het regiem van het opleidingsinstituut streng was, maar dat de resultaten daardoor in alle opzichten tot tevredenheid stemden. ‘Maar wij meenen te mogen zeggen, dat het hier de houding is van jongemannen, die het hoofd hoog dragen, omdat zij in de zekerheid leven, iets te geven voor hun schoonste ideaal.’ Onderling was er sprake van een kameraadschappelijke geest waarin het individu zich ondergeschikt leerde te maken aan de groep. ‘Hier is geen plaats voor het individu in de beteekenis van den man, die zijn eigen zin kan doen. Bij de samenwerking van allen ontstaat er een gemeenschap van gelijkgeaarde, gelijk denkende strijders voor een groot doel.’ Die samensmelting zag de verslaggever ook op het hogere niveau. ‘Men zou het eigenlijk zoo kunnen formuleeren, dat hier geen Duitschers, Nederlanders en Vlamingen worden voorbereid op hun groote taak, maar dat allen van Ger-

176. ‘Voer geen valsche strijd’, *De Banier*, 10 februari 1941.

177. NL-HaNA, SGP, 2.19.2003, H, nr. 304.

maansche bloede hier zijn vereenigd om te worden tot mannen van de daad.¹⁷⁸

Opnieuw gaf *De Banier* er zelf blijk van dat er lezers waren die zich stoorden aan de teneur van de artikelen. Het is niet duidelijk wie de scribent was van het stuk 'Waardering voor De Banier', maar het heeft er, gezien de stijl, alle schijn van dat het hier A. Kaptein betreft. Dat kan ook nog net omdat Kaptein eind februari 1941 zijn betrekking bij *De Banier* opzegde. Het artikel stelde dat er zijn die *De Banier* het liefst zouden verbranden omdat het een Duitse krant zou zijn. 'Dat is dan de waardeering over al den arbeid en de zorg en de opoffering besteed aan een blad voor ons volk. Maar och, die scheldende vrienden kunnen het blijkbaar beter met de neo-Gereformeerden houden, die met hun politiek het volk van de hechte grondslagen hebben afgetrokken. Vrienden, laat ons rustig voortgaan en 't heil van ons Nederlandsche volk zoeken, door onvermoeid het terug te roepen tot de verlaten wegen des Heeren. Het zal gaan door goed en kwaad gerucht.'¹⁷⁹

Voorals de kwade geruchten kwamen goed door. Nog geen twee dagen later zag ds. Kersten zich genoodzaakt de beschuldiging van landverraad verre van zich te werpen in een hoofdredactioneel stuk. Kersten vermoedde een doelbewuste hetze tegen *De Banier*. Kersten stelde met enig genoegen vast dat ondanks alle pro-Duitse aantijgingen het aantal abonnees stabiel bleef. Dat zou echter snel veranderen. Volgens Kersten was het geen landverraad dat uit de stukken in *De Banier* sprak, maar een in de gegeven omstandigheden zoeken van het beste voor het Nederlandse volk. Hij riep op de verlossing van de Heere en niet van Engeland te verwachten. Al zeer veel landen waren met hun vertrouwen op Engeland beschaamd uitgekomen. Door zich niet te onderwerpen aan de bezettende macht kon men alleen maar het eigen lot verzwaren. 'Verwaardige de Heere ons tot Hem op te zien; in lijdzaamheid onze weg te bewandelen, opdat wij tegen allen, die ons ophitsen, in waarheid met Job mogen zeggen: "Gij spreekt als een der zottinnen spreekt, ja zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet ontvangen?"' In dit alles zondigde Job met zijne lippen niet. Als wij op zulk een gedrag wijzen, verraden wij de belangen van Nederland niet, maar wij dienen ze. En dat hopen wij te doen, omdat wij ons land liefhebben, dat de Heere ons eens na 80-jarigen strijd uit Spaansch-Roomsche overheersching geschonken heeft.¹⁸⁰

7.14 De SGP tijdens de eerste bezettingsfase

Al snel na de meidagen van 1940 drong binnen de SGP het besef door dat de bezetter de partijen niet ongemoeid zou laten. Het hoofdbestuur¹⁸¹ wist aanvankelijk niet wat men met de situatie aan moest. De kiesvereniging van Vlissingen schreef

178. 'Een dag S.S. man; Op bezoek bij de Standarte Westland in München', *De Banier*, 13 februari 1941.

179. 'Waardering voor De Banier', *De Banier*, 20 februari 1941.

180. 'Is dat verraad?', *De Banier*, 22 februari 1941.

181. Bij aanvang van de oorlog bestond het hoofdbestuur van de SGP uit ds. G.H. Kersten (voorzitter), ir. C.N. v. Dis (secretaris), P. v.d. Meulen (penningmeester), ds. P. Zandt, ds. D.J. v.d. Graaf, ds. A.F.P. Pop, D. Kodde, Joh. de Kok en F.M.C. Brinkman.

op 23 juli 1940 een alarmerende brief aan het hoofdbestuur. De voorzitter van de kiesvereniging, W. Jobse, had een telefoontje gekregen van de politie met het verzoek om de adresgegevens van alle bestuursleden van de kiesvereniging te ontvangen. De secretaris van Vlissingen, H. van Weele, schreef aan het hoofdbestuur dat hij vreesde dat dit een opmaat was naar het opheffen van de politieke partijen en inbeslagname van de bezittingen. De brief van Vlissingen kwam pas op 5 augustus binnen en is meteen dezelfde dag, blijkens een aantekening op de brief, beantwoord door het partijbureau. Helaas ontbreekt een doorslag van dit antwoord, zodat we niet weten of het hoofdbestuur hiervan op de hoogte was en welke handelwijze het hoofdbestuur heeft aangeraden.¹⁸² De vraag is namelijk of het hoofdbestuur überhaupt richtlijnen in dezen aan de kiesverenigingen gestuurd heeft.

Op 2 augustus 1940 schreef de algemeen penningmeester van het hoofdbestuur van de SGP, P. van der Meulen, een brief aan de secretaris van het hoofdbestuur, ir. C.N. van Dis. Van der Meulen drong aan op een vergadering van het hoofdbestuur op zo kort mogelijke termijn. Hij schreef dat de ledenaantallen van de kiesverenigingen begonnen terug te lopen omdat het principiële geluid was verstomd. 'Mij dunkt een HB verg. om de richtlijnen naar de toekomst te trekken is danig nodig.' Hij pleitte voor een 'vast principiële geluid ook en met name in deze revoluties-zwangere tijd'. Verder vroeg Van der Meulen wat het advies van het hoofdbestuur was ten opzichte van de Nationale Unie. Waarschijnlijk berust dit op een verschrijving en bedoelde Van der Meulen de eind juli 1940 opgerichte Nederlandsche Unie. Van der Meulen hechtte eraan dat de onduidelijkheid zo snel mogelijk werd weggenomen. 'Wat zijn onze richtlijnen voor de toekomst? Wie trekt ze? M.i. moeten we weten wat we willen! Een HB vergadering acht ik daartoe dringend noodzakelijk.' Van der Meulen sloot af met de mededeling dat hij in Genemuiden weinig tot niets merkte van de oorlog.¹⁸³

Hoofdbestuurslid Van der Meulen gaf in zijn brieven blijk van een toenemende zorg met betrekking tot de koers van de partij en van *De Banier*. Op 19 augustus schreef hij aan partijsecretaris Van Dis dat hij bang was dat de partij zou imploderen. Hij ontwaarde 'veel lautheid onder onze mensen' en zag dat ook het aantal abonnees van *De Banier* daalde vanwege een gebrek aan principiële voorlichting. Hij was bang dat de komende gelijkschakeling het einde van de partij betekende en dat alle banktegoeden van de partij geconfisqueerd zouden worden. Van der Meulen was van mening dat het moment daar was om tot een krachtig getuigenis tegen de Duitse overheid te komen. Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis was ook van toepassing op de Duitse overheid. Van der Meulen stelde voor een manifest aan het Nederlandse volk te schrijven en volk en overheid op te roepen tot wederkeer. Verder zag Van der Meulen geen enkel heil in de Nederlandsche Unie.¹⁸⁴ Helaas ontbreekt nu eveneens een doorslag van de antwoordbrief.

182. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A, nr. 40. Brief van 23-7-1940 van KV Vlissingen aan HB.

183. Ibidem, brief van 2-8-1940 van algemeen penningmeester P. van der Meulen aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

184. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A. 1.3, nr. 40. Brief van 19-8-1940 van algemeen penningmeester P. van der Meulen aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

Een voormalig lid van de CNA, ene F.H.C. Jansen uit Zeist, schreef op 20 augustus 1940 een brief aan ds. G.H. Kersten met het verzoek om de SGP te laten toetreden tot een concentratie van groepen. Het betrof een concentratie van groepen 'die sinds lang van de politiek der oude grootere partijen afkeerig waren en die niet uitgesproken vijandig staan tegenover de denkbeelden, die Italië en Duitsland tot nieuw leven hebben gebracht'. Volgens Jansen was het evident dat de 'G.S.P.' [!] ook tot deze concentratie behoorde. Deze concentratie vond zijn middelpunt, zo schreef Jansen, in het blad *De Waag*, een blad dat reeds lang 'eene doelbewuste en in vele opzichten goed-Nederlandsche politiek' had voorgestaan. Het blad *De Waag* was voor het eerst in 1937 verschenen en stond onder redactie van ir. B. Wigtersma. Wigtersma was een volgeling van de Leidse prof. Bolland, een hegeliaan die berucht was vanwege zijn antidemocratische, antisemitische en reactionaire standpunten.¹⁸⁵ Wigtersma was aanvankelijk een van de leidende partijideologen van de NSB. Vooral de in 1933 verschenen *Brochure nr. 3*, waarin de ideologie van de NSB werd beschreven, ademde de hegeliaanse filosofie die Wigtersma voorstond.¹⁸⁶ Merkwaardig is dat Jansen veronderstelde dat de SGP zich thuis zou kunnen voelen in dit fascistoïde gezelschap. Briefschrijver Jansen meende dat ds. Kersten hem nog wel zou kennen van de conferenties in een van de kerkgebouwen van de Gereformeerde Gemeenten over samenwerking tussen de CNA en de SGP. Jansen had een brochure van zijn 'naaste politieke medewerker', J.H. van Lonkhuyzen, aan de brief toegevoegd.¹⁸⁷

Op 24 september 1940 schreef partijsecretaris Van Dis namens ds. Kersten een brief aan alle hoofdbestuursleden over het verzoek van dhr. Jansen. Van Dis vatte de brochure *Op den drempel van den nieuwen tijd* van dr. J.H. van Lonkhuyzen samen en stelde dat de concentratie de volgende punten wilde verwezenlijken: de vorming van een wettige voorlopige Nederlandse regering, de verwerping van den partijstaat, de aanvaarding van de organische volksstaat en het instellen van een commissie die de totstandkoming van een volksvertegenwoordiging op organische grondslag en een minister-presidentschap met ruime regeringsbevoegdheden zal voorbereiden. Uit deze samenvatting blijkt wel zeer duidelijk de fascistoïde inslag van de voorgestane concentratie.

Van Dis vroeg alle hoofdbestuursleden zo spoedig mogelijk te antwoorden op de vraag of men het wenselijk achtte om tot deze concentratie toe te treden. De gestelde vraag was echter wel enigszins retorisch, daar Van Dis alvast een voorshot nam op het antwoord door in dezelfde brief te schrijven dat de tijden wel erg onzeker waren en dat alleen een eenheid op grond van de belijdenis de beginselen kon waarborgen. Aan de andere kant was Van Dis niet rouwig over het feit dat het parlementaire stelsel had opgehouden te bestaan. 'Zonder twijfel zal elk onzer zich er over verheugen, dat het stelsel "elck wat wils" de bodem ingeslagen is, doch niemand kan onverschillig zijn omtrent hetgeen daarvoor in de plaats [komen] zal.

185. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 74-79.

186. *Ibidem*, 190.

187. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A. 1.3, nr. 40. Brief van 29-8-1940 van F.H.C. Jansen aan ds. G.H. Kersten.

Een bange worsteling wacht ons tegen on- en bijgeloof, en dringt wel bijzonder tot vereeniging van allen, die Gods rechten niet wenschen prijs te geven, noch in het huiselijk, noch in het kerkelijk, noch in het staatkundig leven.' Van Dis sloot de brief af met de oproep om in de gevraagde antwoordbrief tevens te vermelden of men een vergadering van het hoofdbestuur wenselijk vond.¹⁸⁸

Nog dezelfde dag schreef Van Dis in een brief aan ds. Kersten dat naar zijn oordeel geen enkel heil te verwachten viel van een dergelijke concentratie die zich niet fundeerde op Gods Woord. Bovendien vroeg Van Dis zich af welke concentratie Jansen en Van Lonkhuyzen eigenlijk bedoelden. In het aan de NSB gelieerde *Nationale Dagblad* werd immers een uitgave door de Nationaal-Socialistische Uitgeverij (NENASU) van de hand van Hugo Visscher over 'de ondergang der politieke partijen' aangekondigd.¹⁸⁹ Verder schreef Van Dis aan Kersten dat Van der Meulen gevraagd had om een vergadering van het hoofdbestuur. Van Dis gaf aan niet veel in zo'n vergadering te zien. Hij stelde voor om eerst het verloop van de oorlog af te wachten alvorens richtlijnen inzake het praktische politieke leven te geven. Wel maakte Van Dis zich zorgen over de financiële positie van de partij.¹⁹⁰

In het archief van het hoofdbestuur van de SGP zijn slechts twee reacties op de brief van Van Dis bewaard gebleven. Beide reacties, van P. van der Meulen en D. Kodde, zijn afwijzend. Kodde schreef 'nog weinig voor een samenwerking te gevoelen'. Liever zag hij een eenheid op een goede grondslag. Kodde zag niets in het beleggen van een vergadering van het hoofdbestuur. Bovendien was het voor hem onmogelijk Walcheren te verlaten vanwege de grote bestuurlijke verantwoordelijkheid die hij in deze situatie gevoelde als burgemeester van Zoutelande. Kodde was van mening dat het niet de tijd was om politiek te gaan bedrijven. Beter was rust, het nemen van verantwoordelijkheid en bovenal verootmoediging. 'Intusschen gevoel ik er ook weinig voor om den politieken strijd in z'n gewoonlijke felheid voort te zetten. Afgezien van alle fouten en tekortkomingen die onder ons volk waren, zijn er toch ook nog goede dingen. Daarbij komt dat de zonden van ons volk ook onze zonden zijn. Wij zijn mede schuldig aan al de afmakingen van ons land en volk, en veel meer dan een afschuiven op anderen, zag ik liever een bekentenis van onze schuld. Het oordeel begint van het huis Gods. Dus, in de eerste plaats zijn wij verantwoordelijk, wij die beter wisten. Ach, dat ons hoofd water ware, en onze oogen een springader van tranen. Er was nog hoop.'¹⁹¹

Van der Meulen was niet in staat om een oordeel te vellen over de inhoud van de brochure van Van Lonkhuyzen, omdat hij die brochure niet in bezit had. Wel benadrukte hij dat alles wat niet de toets van de beginselen kon doorstaan, afgevoerd diende te worden. Van der Meulen was van mening dat het geen tijd was voor 'struisvogelpolitiek'. Juist in onzekere tijden als deze moest het hoofdbestuur

188. Ibidem, brief van 5-9-1940 van partijsecretaris C.N. van Dis namens partijvoorzitter ds. G.H. Kersten aan alle leden van het hoofdbestuur.

189. Bedoeld wordt: Visscher, *Het stervend partijwezen*, passim.

190. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A. 1.3, nr. 40. Brief van 5-9-1940 van C.N. van Dis aan ds. G.H. Kersten.

191. Ibidem. Brief van 9-9-1940 van D. Kodde, lid HB, aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

leiding en richting geven. De kiesverenigingen wisten nu niet wat ze doen moesten en daarom was een vergadering van het hoofdbestuur meer dan gewenst. In deze tijd, die zich kenmerkte door een *Umwertung aller Werte* was er dringend behoefte aan een leidersfiguur als Groen van Prinsterer. Van der Meulen vreesde dat er grote veranderingen aanstaande waren. 'Zeker, we beleven een onzekere tijd en het komt mij voor dat meer dan ooit uitzien, toetsen en keuren van al hetgeen op de publieke markt wordt aangediend om het Nederlandsche volksleven weer op te heffen uit de verneederling en de impasse, waarin we geraakt zijn door binnenlandsche misstanden en buitenlandsche inmenging, noodzakelijk is. Een toetsen en keuren aan onze beginselen, die naar den Woorde Gods zijn en we als een Patrimonium, een Vaderlijk erfdeel, van het voorgeslacht ontvangen hebben en aan ons nageslacht hopen door te geven.'¹⁹²

Ondanks dat Van Dis en Kodde niet veel voelden voor een vergadering zal een meerderheid van de hoofdbestuurleden wel voorstander geweest zijn van het beleggen van een vergadering van het hoofdbestuur, daar er 24 september, voor het eerst sinds de bezetting, vergaderd werd. Alle hoofdbestuurleden waren aanwezig behalve ds. Pop en Joh. de Kok. Het enige wat de notulen over de gewijzigde situatie vermelden is dat ds. Kersten in zijn openingswoord zei verheugd te zijn dat ook 'in de huidige ernstige tijdsomstandigheden' er nog vergaderd kon worden. Opvallend is dat er niet gesproken werd over richtlijnen voor de kiesverenigingen met betrekking tot de nieuwe situatie. Ook werd er, voor zover de notulen het weergeven, niet gesproken over de teneur van de artikelen in *De Banier*. Dit is opvallend, omdat in ieder geval penningmeester Van der Meulen in zijn briefwisseling met partijsecretaris Van Dis zijn zorgen uitte met betrekking tot de gepubliceerde stukken en het ontbreken van leiding door het hoofdbestuur. Wel werd er ter vergadering 'breedvoerig' gesproken over het verzoek om tot de concentratie van politieke partijen toe te treden. Het hoofdbestuur kwam tot de conclusie dat de SGP niet moest toetreden, daar 'in heel deze concentratie de vaste grondslag van Gods Woord wordt gemist'. De notulen vermelden verder helaas weinig inhoudelijks over deze discussie.¹⁹³

Van der Meulens vrees dat er te weinig door het hoofdbestuur aan voorlichting op levensbeschouwelijk en op praktisch gebied gedaan werd voor de kiesverenigingen lijkt bevestigd te worden door een brief van de kiesvereniging te Leiden. De Leidse SGP had een vragenlijst ontvangen van de overheid over de staat van de vereniging. Een aantal vragen was echter zo technisch van aard dat het bestuur de antwoorden niet wist en daarom de secretaris van het hoofdbestuur te hulp riep.¹⁹⁴

In Rotterdam schreef het bestuur van kiesvereniging Banier III op 7 februari 1941 een brief aan alle leden. Vanwege de oorlogsomstandigheden werd er afgezien

192. Ibidem. Brief van 6-9-1940 van algemeen penningmeester P. van der Meulen aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

193. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A1.1 nr. 2. Notulen HB 24 september 1940. Zie ook: Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 225/226.

194. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A. 1.3, nr. 40. Brief van 1-11-1940 van bestuur kiesvereniging Leiden aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

van het houden van een jaarvergadering. Het bestuur schreef: 'Is er alzo voor onze vereeniging, die per 31 december 1940 nog 126 leden telde, nog reden tot dank, de staatkundige toestand waarin ons land als bezet gebied verkeert, legt onze partij zekere beperkingen van haar werkzaamheid op. Sedert Mei '40 zijn wij onder Duitsch bestuur gekomen, een bestuur dat onze parlementair-democratische staatsinstelling niet kent. Door de bezettende macht is wel te kennen gegeven, dat zij met ons volk wil samenwerken, maar een vorm voor die samenwerking is nog niet gevonden. Aansluiting bij een der groote stromingen, welke zich onder ons volk openbaren, brengt ons in beginsel niet weinig in gedrang, zoodat de partij er nog ver van is zichzelf in deze maalstroom te werpen. Ook is de oorlog nog niet beëindigd en weten wij dus niet welke de eindbestemming van het Nederlandsche volk zal wezen. Ons aller begeerte gaat uit naar een vrijheid zooals wij die gekend hebben, zij het ook, dat de ware vrijheid slechts zegen afwerpt als zij gebonden blijft aan wat God in Zijn Woord van Volk en Overheid eischt. Wij leven dus nog in een onzekeren toestand, hetgeen uiteraard zijn invloed heeft op de werkzaamheid eener politieke vereeniging als de onze. Voorlopig kunnen wij niet de activiteit aan den dag leggen welke ons tot hiertoe eigen was.' Tot een ontplooiing van die activiteiten zou het voorshands ook niet komen, daar enkele maanden later alle Nederlandse politieke partijen, met uitzondering van de NSB, werden geliquideerd. Het bestuur besloot de brief met de wens dat het God zou mogen behagen betere tijden over Nederland te doen komen. Totdat het zo ver was paste vernedering onder de hand des Heeren, opdat Hij ons zal verhogen te Zijner tijd.¹⁹⁵

7.15 *Het christelijk jeugdwerk*

De aanvankelijke pogingen van de bezetter om het kerkelijke jeugdwerk naar Duitse snit om te vormen tot nationaalsocialistisch jeugdwerk mislukte volkomen. De reacties op de nationale samenwerking binnen de Nederlandsche Unie spraken al boekdelen. Men zag niets in zo'n samenwerking waarbij de christelijke identiteit werd opgeofferd aan de eensgezindheid.¹⁹⁶ Laat staan dat de jeugdbonden van de Christelijke Gereformeerde Kerk, de Gereformeerde Bond en de Gereformeerde Gemeenten zich zouden laten gelijkschakelen om in een soort Nederlandse Hitlerjugend te participeren om de jeugd in nationaalsocialistische zin te vormen. De hervormd-gereformeerde *Vaandrager* stelde met zo veel woorden dat opvoeding tot het terrein van het gezin en in tweede instantie van de kerk behoorde en niet van de staat.¹⁹⁷ De voorzitter van de christelijke gereformeerde jeugdbond, ds. Kremer, was van mening dat gelijkschakeling een valse tegenstelling veronderstelde tussen de begrippen nationaal en confessioneel.¹⁹⁸ Kremer verwierp het ideaal van de hele Nederlandse jeugd in één organisatie. In zo'n organisatie zou er niets

195. Mulder, *Het volk onder de Banier*, 58/59.

196. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 14 augustus 1940.

197. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 4 september 1940.

198. 'Bij het zoeklicht', *Luctor et Emergo*, 20 november 1940.

terecht komen van de zo nodige christelijke vorming van de jeugd.¹⁹⁹ De hardnekkige weigering van de kerken om de jeugdorganisaties te laten gelijkschakelen wekte wrevel bij de bezetter. Al snel zouden de bladen van de jeugdbonden niet meer verschijnen. Zij waren niet dienstig aan de opvoeding van de jeugd zoals de nieuwe orde dat voorschreef.

Om het jeugdwerk doorgang te kunnen laten hebben was het nodig zich te laten registreren bij de autoriteiten. Vanaf oktober 1940 gold deze verordening voor alle verenigingen zonder commercieel doel. Voor die officiële erkenning moest echter wel een prijs betaald worden. Niet langer zouden politieke en maatschappelijke onderwerpen behandeld mogen worden in de bladen en op de avonden van de jeugdbonden. Bovendien moest voor iedere avond van de jeugdvereniging toestemming aan de autoriteiten worden gevraagd. Lukte het de bezetter niet de kerkelijke jeugdbeweging voor zijn eigen doeleinden in te zetten, dan moest de jeugdbeweging zo onschadelijk mogelijk worden gemaakt. Uit het voorbeeld van ds. Spelt, die de nieuwe regels met betrekking tot vergaderen op de kring Twenthe uiteenzette, blijkt dat de maatregelen van de bezetter functioneerden (zie einde paragraaf 7.5). Ds. Kremer schreef in *Luctor et Emergo* over de verordeningen: ‘Verordeningen moeten gehoorzaam opgevolgd worden als ze ons worden opgelegd door hen, die dit kunnen doen en van ons niet iets eischen dat tegen God en Zijn Woord ingaat. De overheid b.v. heeft recht van spreken. Niet altijd valt het opvolgen gemakkelijk, maar als de Heere ons onder een kruis doet gaan hebben we ook te gehoorzamen.’²⁰⁰

7.16 De kerkelijke pers

In drie meditaties met als titel ‘De leeuw heeft gebruld’ werd er in *De Saambinder* ingegaan op de bezetting van ons land. Voor het overige zoekt men in *De Saambinder* bijna tevergeefs naar aanwijzingen dat Nederland bezet was. Wat in ieder geval ontbrak is praktische leiding aan het kerkvolk. In geen van de artikelen werd ingegaan op de vraag hoe men zich te gedragen had ten opzichte van de bezetter. Het enige wat geschreven werd, was dat de oordelen ons land getroffen hadden en dat we daaronder moesten leren bukken, maar praktisch werd het nergens. De kerkleden van de Gereformeerde Gemeenten moesten het wat betreft het eigen kerkelijk orgaan stellen zonder leiding op maatschappelijk gebied. Voor *De Waarheidsvriend* gold dit in mindere mate. De hervormd-gereformeerden kregen tijdens de bezetting in *De Waarheidsvriend* wel minder leiding met betrekking tot maatschappelijke en politieke zaken dan zij voor de oorlog gewend waren geweest.

In de (kerkelijke) pers kon men in een aantal gevallen, naast de gebruikelijke teksten over bukken onder het oordeel en het gehoorzamen van de overheid, tussen de regels door moreel verzet bespeuren. Dit betrof echter niet *De Waarheidsvriend* en *De Saambinder*, deze bladen begaven zich vanaf de meidagen van 1940 niet

199. Ibidem, 29 januari 1941.

200. ‘Driestarren’, *Luctor et Emergo*, 23 oktober 1940; Van Lieburg, *Jeugdwerk met een watermerk*, 70/71.

op glad ijs en hadden een apolitieke inhoud. De overige bladen schuwden commentaar op de maatschappelijke en politieke situatie niet. Deze uitingen hadden vooral betrekking op de jaren 1940 en 1941. De algemene stemming was in 1940 nog afwachtend en nog niet zo uitgesproken anti-Duits als in de latere fases van de oorlog. Vanwege de censuur was het morele verzet in desbetreffende artikelen vaak vrij subtiel. De oplettende lezer zal de boodschap echter hebben opgepikt. Dit soort uitingen waren, behalve in de illegale pers, in 1942 en latere jaren afwezig vanwege de toegenomen censuur en omdat steeds meer bladen werden getroffen door een verschijningsverbod al dan niet veroorzaakt door papierschaarste.

In *De Wekker* was de kritiek aanvankelijk soms vrij openlijk. Zo werd de gelijkshakeling van allerlei organisaties expliciet verworpen²⁰¹ en schreef men dat het constitutionele koningschap onder het Huis van Oranje-Nassau voor Nederland de meest wenselijke staatsvorm was.²⁰² Een van de scribenten wees erop dat 'een volksziel niet in één keer omgezet' wordt en dat volkseenheid niet ontstaat door samenwerking van partijen.²⁰³ Naar aanleiding van de Koninginnedag (31 augustus) werd onder andere het volgende geschreven: 'En wanneer wij aan onze Vorstin denken, treden wij niet in juridische kwesties. Het hart van den rechtgeaarden Nederlander heeft zijn eigen taal een zijn eigen liefde en het bidt voor onze Vorstin.'²⁰⁴ Een andere schrijver hoopte op een snelle terugkeer van de vorstin en verheugde zich op haar 'blyde incomste in de residentie'. Hij voelde zich onbehagelijk bij de kretologie van de nieuwe tijd. Concentratie, wederopbouw en nationale eenheid waren wat hem betreft schamele excuses om een staatsvorm in te voren 'welke niets gemeen heeft met onze historie'. Hij wenste 'geen imitatie naar buitenlandsch model'.²⁰⁵ Deze openlijke rebellie tegen de nieuwe orde werd door de autoriteiten bestraft met een verschijningsverbod voor *De Wekker*.

In het eveneens christelijke gereformeerde blad *Luctor et Emergo* klonk dezelfde kritiek op de nieuw ontstane situatie door. Ook hier werd er opgeroepen de koningin in de gebeden te gedenken²⁰⁶ en bekritiseerde men de gelijkshakeling die een tegenstelling tussen de begrippen nationaal en confessioneel suggereert.²⁰⁷ Zo werd de oplossing van de Nationale Jeugdstorm met zoveel woorden afgewezen. Het streven om de hele Nederlandse jeugd onder te brengen in één organisatie was in strijd met de waarde van christelijke vorming van de jeugd. En hoewel het blad van de Nationale Jeugdstorm, *De Stormmeeuw*, er goed uit zag, was de vraag waarheen de vlucht van de stormmeeuw ging.²⁰⁸ Een van de medewerkers van *Luctor et Emergo* schreef het niet altijd gemakkelijk te vinden om de verordeningen van de bezettende overheid op te volgen.²⁰⁹

201. 'Uit de pers; Eenheidof gelijkshakeling', *De Wekker*, 5 juli 1940.

202. 'Kerk en staat III', *De Wekker*, 9 augustus 1940.

203. '1942?', *De Wekker*, 23 augustus 1940.

204. '31 augustus', *De Wekker*, 30 augustus 1940.

205. 'Veluwsche brieven', *De Wekker*, 30 augustus 1940.

206. 'Driestarren', *Luctor et Emergo*, 3 juli 1940.

207. 'Bij het zoeklicht', *Luctor et Emergo*, 20 november 1940.

208. Ibidem, 29 januari 1941.

209. 'Driestarren; Verordeningen', *Luctor et Emergo*, 23 oktober 1940.

De onvrede over het streven om te komen tot gelijkschakeling van alle jeugdorganisaties was ook in *De Vaandrager* niet te missen. Expliciet werd (gedwongen) samenwerking zonder rekening te houden met levensbeschouwelijke verschillen afgewezen.²¹⁰ Openlijk werd ontkend dat opvoeding een taak van de staat of de gemeenschap zou zijn.²¹¹ De nadruk op het nationale werd beschreven als een openbaringsvorm van de tijdgeest.²¹² Toen ook nog eens de rassenleer in *De Vaandrager* werd ontkend,²¹³ was het geduld van de censor op.

De inmenging in de kerkelijke pers werd door de bezetter steeds nadrukkelijker ter hand genomen. Het openlijke verzet dat uit sommige kerkelijke bladen expliciet of impliciet sprak was voor het departement van Volksvoorlichting en Kunsten reden om de redacties van kerkelijke bladen een niet mis te verstane brief te schrijven. In de brief waarschuwden de autoriteiten de redacties van de kerkelijke bladen ook geen impliciete aanvallen op het Duitse gezag in hun kolommen toe te staan.²¹⁴

Een dreigbrief van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten aan de redacties van kerkbladen: 'Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten wijst U nogmaals op het schrijven dat U dd. 27 Januari 1941 gezonden werd door de vereeniging "De Provinciale en Periodieke Pers". De inhoud luidde: Ernstige waarschuwing aan de kerkelijke pers. Het Referat Zeitschriften, der Hauptabt. Volksaufklärung und Propaganda deelt het volgende mede: De Deutsche bezettingsautoriteiten stellen tot hun verwondering vast, dat een groot deel van de Kerkelijke Pers het blijkbaar als een van haar voornaamste taken beschouwt tegenover het Nationaal Socialistische Deutschland een afwijzende, of zelfs een vijandige houding aan te nemen. Hoewel in het algemeen, om begrijpelijke redenen, rechtstreeksche aanvallen worden vermeden, des te meer wordt echter in vele kerkbladen, tusschen de regels door, hun min of meer negatieve, en daardoor vijandige houding tegenover de nieuwe orde, tot uitdrukking gebracht. Bij deze praktijken zijn de redacties van de kerkbladen ongetwijfeld van meening, dat zulke uitlatingen van Deutsche zijde nauwelijks opgemerkt worden. Deze opvatting is ten eenen male onjuist. Want evengoed als alle gebeurtenissen in het land met de geboden opmerkzaamheid gadeslagen worden, evengoed is de inhoud van de kerkbladen het onderwerp van voortdurende observatie bij de daarvoor aangewezen instanties. Wanneer niettegenstaande dit, tot op heden tegen bladen die hun lezers bij voortdoring, meest door bedekte aanduidingen in Duitsch-vijandigen zin, NIET de daarvoor aangewezen maatregelen getroffen werden, dan is ook DIT, aan de door de bezetting [sic! Bezetter?] verkondigde grootmoedigheid toe te schrijven. Vanaf heden moet het vooral aan uitgevers van kerkbladen duidelijk zijn, dat de tot nu toe betoonde lankmoedigheid van de Deutsche autoriteiten niet langer meer op zijn plaats

210. 'Kroniek', *De Vaandrager*, 24 juli 1940, 4 september 1940.

211. 'Driestarren', *De Vaandrager*, 30 oktober 1940.

212. 'Van en voor ons werk; Van de jeugdorganisaties III', *De Vaandrager*, 6 november 1940.

213. 'Vragenbus', *De Vaandrager*, 5 maart 1941.

214. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 102, Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten, inv. no. 1818.

is. Alle kerkelijke bladen moeten zich nu eenmaal op het volkomen natuurlijke standpunt stellen, dat de bezettingsautoriteiten, alleen al op grond van het Volkenrecht, een loyale houding van de zijde van alle instanties en instellingen van het bezette land, dus OOK van de kerkelijke pers, verlangen mogen en moeten. De redacties van deze organen worden dan ook zéér dringend verzocht, alle passages met een dubbelzinnigen inhoud tegen Duitschland in hun artikel te vermijden, daar zulke passages alléén ertoe dienen de rust en de orde onder de bevolking te verstoren. In plaats daarvan blijven voor de kerkelijke pers ander onderwerpen in overvloed over, waarvan het aansnijden een waardevolle positieve bijdrage in verzoenlijken zin is. De tot nu toe ingenomen houding van verschillende persorganen, kan niet langer geduld worden. In de toekomst zal tegen dergelijke bladen op de daarvoor aangewezen wijze worden opgetreden.' Bron: NIOD, 102 Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten, inv. 1818 Persorganisatie kerkelijke bladen.

Het oordeel voltrokken II: dwang en problemen

8.1 Tijdsbeeld begin 1941 tot voorjaar 1943

Na de Februaristaking was de stemming ten opzichte van de Duitse bezetter al enigszins antipathieker geworden. De diverse anti-Joodse maatregelen, het harde optreden tegen iedere vorm van oppositie en de toenemende censuur en propaganda waren daar debet aan. De wederzijdse welwillendheid was veranderd in coöperatieve accommodatie. Men werkte uit welbegrepen eigenbelang nog wel mee, maar niet vanwege enige sympathie of welwillendheid. De invoering in april van een verplicht persoonsbewijs werd gezien als een duidelijk bewijs van de toegenomen controle. Dat de invloed van de bezetter op de Nederlandse samenleving was toegenomen, was in maart ook al gebleken toen de vrijheid van onderwijs aan banden werd gelegd door het verplicht laten sanctioneren van benoemingen door de overheid. De Koninginnedag (31 augustus) van 1941 verliep door de toegenomen antipathie tegen de Duitsers minder rustig dan die van 1940.

In juni 1941 had nazi-Duitsland de Sovjet-Unie aangevallen. Deze titanenstrijd zou alle reserves van Duitsland aanspreken en de Duitse overheid probeerde daarvoor ook de Nederlandse middelen in te zetten. Daartoe werd nadrukkelijk de anticomunistische troefkaart gebruikt. De Duitse propaganda probeerde Nederlandse jonge mannen over te halen zich te melden voor de strijd tegen de goddeloze Sovjet-Unie. De in Duitsland leeggevallen plaatsen in de economie moesten door buitenlandse werkkrachten worden opgevuld. Steeds meer Nederlandse mannen werden opgeroepen om in Duitsland tewerkgesteld te worden.

Dat de Duitse overheid de druk op de Nederlandse samenleving opvoerde, bleek onder andere ook uit het besluit in juli 1941 om alle politieke partijen, behalve de NSB, op te heffen en te liquideren. Bovendien werden ook alle studentenorganisaties door de bezetter verboden verklaard. Dat de repressie toenam bleek eveneens uit de opening van Kamp Amersfoort in augustus 1941 en het besluit tot het verplicht dragen van een Jodenster voor Joodse Nederlanders in september. Met het oog op de nazificatie van de Nederlandse samenleving maakte de bezetter een begin met het vervangen van zittende burgemeesters door burgemeesters van NSB-huize. De Nederlandsche Kultuurraad werd geïnstalleerd om de wetenschap en de cultuur te hervormen in nationaalsocialistische zin. De Kultuurkamer had tot doel de Nederlandse kunst en pers te nazificeren. Na enkele strubbelingen tussen de Nederlandsche Unie en de bezetter, werd eind 1941 ook de Nederlandsche Unie verboden.

Nadat de Japanners de Amerikaanse vlootbasis Pearl Harbor in december 1941 hadden aangevallen, mengden ook de Verenigde Staten zich in de oorlog. De

Nederlandse regering in ballingschap beschouwde zich in oorlog te zijn met het Japanse keizerrijk. De regering in Londen beseftte heel goed dat Nederlands-Indië een potentieel slachtoffer was van de Japanse expansie. Al in januari 1942 werd die vrees bewaarheid, Japan viel Nederlands-Indië binnen. In februari 1942 werd de Slag in de Javazee door de geallieerde marine verloren en moest Nederlands-Indië als verloren beschouwd worden.

Eind januari 1942 werd de Wannseeconferentie gehouden, waarin hooggeplaatste nazi's zich bogen over de vraag door wie en hoe het Europese Jodendom uitgeroeid zou moeten worden. Het besluit om de Europese Joden om te brengen was al eerder, vlak na de aanval op de Sovjet-Unie, genomen. In Nederland werd een begin gemaakt met het bijeenbrengen van Joden in het Amsterdamse getto. Het Convent van Kerken protesteerde herhaaldelijk bij de Duitse autoriteiten over tal van zaken, waaronder de vervolging van de Joden. Hoewel de protestantse kerken in februari 1942 een audiëntie bij Seyss-Inquart hadden mogen afleggen, bleef hun kritiek zonder waarneembare resultaten.

Het oorlogsgeweld bereikte in mei 1942 ook Duitse bodem. Nadat de Duitse Luftwaffe eerder Engelse steden had geterroriseerd, werden nu de Duitse steden getroffen door massale bombardementen door de Royal Air Force. Ondertussen woedde in Rusland de oorlog verder. De Duitse opmars richting Leningrad, Moskou en Stalingrad ging onverminderd voort en ook in Noord-Afrika maakten de Duitse legers vorderingen. Ondertussen werd een begin gemaakt met het industrieel vermoorden van Joden in het oosten van Europa. De eerste treinen met Joden vertrokken in juli 1942 vanuit Westerbork naar Polen.

Begin 1943 werd duidelijk dat de Duitse krijgskansen keerden. Het Zesde Leger onder generaal Paulus gaf zich bij Stalingrad over en ook in Noord-Afrika waren de Duitsers nu op de aftocht. In Nederland nam het verzet tegen de bezetter langzamerhand toe en het georganiseerde verzet en de illegale pers kwamen nu echt van de grond. In de eerste maanden van 1943 werd een begin gemaakt met het liquideren van collaborateurs door het verzet, hetgeen resulteerde in represailles van Duitse zijde. Ook tegen de plegers van de spectaculaire overval op het Amsterdamse bevolkingsregister werd hard opgetreden, allen werden na verraad opgepakt en gefusilleerd. Naast de Duitse nederlaag bij Stalingrad gaf de geboorte van prinses Margriet eind januari aanleiding tot enige feestvreugde en demonstratief vertoon van Oranjegezindheid. Zulke blijken van vaderlandsliefde werden door de bezetter niet op prijs gesteld. In maart 1943 verlangde de bezetter van alle studerenden een loyaliteitsverklaring.¹

1. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 4, passim; deel 5, passim; deel 6, passim.

Blom karakteriseert de tweede fase van de bezetting: 'De tweede fase, van begin 1941 tot voorjaar 1943, kan worden geduid als die van toenemende dwang en problemen. De beroemde Februaristaking van 1941 markeert de overgang van de eerste naar de tweede fase. Militair gezien gaat het Duitsland eerst nog voor de wind, maar de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten scharen zich achter Engeland en zorgen op den duur voor het keren der kansen. De politiek van de bezetter verhardt nadat de pogingen de bevolking vrijwillig tot het nationaal-socialisme te brengen zijn mislukt. Gebruikmakend van zijn machtspositie gaat hij over tot gelijkschakeling en nazificatie van het openbare leven. Op grote schaal worden, vooral vanaf midden 1942, Joden weggevoerd. De bevolking, aan het begin van deze periode al enigszins geïrriteerd over de gang van zaken, onttrekt zich zoveel mogelijk aan deze door de bezetter verordonneerde maatregelen. Coöperatieve accommodatie blijft kenmerkend, maar de stemming keert zich scherper tegen de bezetter, die het leven zoveel ingewikkelder maakt en het volhouden van de dagelijkse routines bemoeilijkt. Mede in verband hiermee beginnen de illegale organisaties wat grotere vromen aan te nemen.' Bron: Blom, *In de ban van goed en fout*, 36.

8.2 Geestelijke duiding

Ds. Postma van Jaarsveld verzorgde voor *De Waarheidsvriend* in augustus 1941 een meditatie² over Richteren 6:1.³ Postma schreef hoe de Heere genoodzaakt was Zijn volk te straffen voor hun zonden. Het broedervolk van de Midianieten werd door God gebruikt voor Israëls bestraffing. 'Israël verliet zijnen God en kwam onder de macht van vreemden. Vreemden, die geen macht zouden hebben over het volk des Heeren, als de Heere hen niet in hunnen hand verkocht had.' De parallel met het bezette Nederland was wel erg voor de hand liggend, al werd die nergens expliciet. Ongetwijfeld heeft de oplettende lezer dat verband zelf gelegd. Postma riep zijn lezers op tot verootmoediging en bekering. Vervolgens sloot hij af met een deel van de berijmde Psalm 106. Hij citeerde vers 24:

'Hij zag hunn' angst, hun tranen aan
En hunner haatren verwoedheid.
Hij dacht aan Zijn gestaafd verbond
En had berouw, naar al Zijn goedheid
Meedoogendheid met Israels wond.'

Hoewel de meditatie niet erg praktisch werd, zal de strekking ervan velen toch vertroost hebben.

Vlak nadat bekend geworden was dat nazi-Duitsland een grote nederlaag bij Stalingrad had moeten incasseren, preekte ds. W.C. Lamain op 7 februari 1943

2. 'Israëls bestraffing', *De Waarheidsvriend*, augustus 1941.

3. 'Maar de kinderen Israëls deden dat kwaad was in de ogen des Heeren, zo gaf hen de Heere in de hand der Midianieten zeven jaren.'

in de gereformeerde gemeente van Rotterdam-Zuid over Psalm 58:10-12. ‘Eer dan uwe potten den doornstruik gewaar worden, zal Hij hem als levend, als in heeten toorn wegstormen. De rechtvaardige zal zich verblijden, als hij de wraak aanschouwt; hij zal zijn voeten wasschen in het bloed des goddeloozen. En de mensch zal zeggen: “Immers is er vrucht voor den rechtvaardige; immers is er een God, Die op de aarde richt.’ Hoewel de preek vooral een geestelijke strekking had, kan de treffende overeenkomst tussen de tekst en de toenmalige situatie de luisteraar niet zijn ontgaan. Lamain zei dat de vijand Gods volk onder Gods toelating kan benauwen en beoorlogen. De psalmdichter Asaf was met ‘heilige verontwaardiging en toorn tegenover de schaamteloze en verstokte boosheid zijner vijanden, die saamvergaderd waren om hem te richten en te oordeelen op een onrechtvaardige wijze’ vervuld. Het thema van de preek was ‘De volvoering van het ingeroepen oordeel door den Rechtvaardigen God’. Dit thema viel in drie punten uiteen: ten eerste ‘Die volvoering geschiedt plotseling en geducht’, ten tweede ‘Die volvoering heeft plaats tot blijdschap en verlossing van de Kerk’ en ten laatste ‘Die volvoering zal de wereld zien en belijden’. Lamain sprak over onrechtvaardigen die op een verborgen wijze plannen beraamden en onder schijn van recht veroordeelden en vonnissen velden. Een andere psalmdichter riep om Gods wraak en de totale vernietiging van de vijand: ‘O God, verbreek hun tanden in hun mond.’ Lamain verhaalde van de plotselinge ondergang van de machtige farao van Egypte en zijn leger. Ook memoreerde hij het plotselinge en gewelddadige einde van koning Belsazar van Babel. De vijanden konden Gods kerk als verscheurende dieren aanvallen, plagen en haar het leven bitter maken, maar God zou afrekenen met de vijand. Wanneer voor de ogen van de kerk de antichristelijke macht zal geoordeeld worden, zal de kerk zich daarin verblijden. De kerk mag dan triomferen over de goddelozen wier plannen verijdeld zijn geworden. Het grote Babel was gevallen en de goddelozen zouden als kaf met onuitblusselijk vuur verbrand worden. De wereld zal Gods oordelen zien en erkennen dat de Heere God is. Zoals eens de Baälpriesters op de Karmel in God hun meerdere moesten erkennen en de tovenaars van Egypte beleden: ‘Dit is Gods vinger.’ ‘O dat God Zich in Zijn aanbiddelijke en heerlijke gerechtigheid mocht openbaren. De kerk bidt er om in Ps. 94: 10 O God der wrake, verschijn blinkende. Hij staat op tot den strijd in Ps. 68. Hij rekt met Zijn vijanden af en verlost Zijn gunstgenooten.’⁷⁴

Ds. W.C. Lamain

Een tweede preek van Lamain ging over een ‘Goddelijk antwoord op enkele voor Daniël en voor ons duistere vragen, betreffende de toekomst die wij tegengaan’ naar aanleiding van Daniël 12:10. Daniël leefde eveneens in een wereld vol duisterheid en onzekerheid over de toekomst. Hij profeteerde van een antigoddelijke wereldmacht die zich stelde tegen de komst van het Godsrijk. De troost bestond

4. Lamain, *Betekenisvolle boodschappen*, 7-22.

echter daarin dat Gods Rijk niet ten onder gebracht kon worden, ook al werd het door de machten van de wereld verdrukt. Lamain verhaalde hoe de Heere Zijn volk in de smeltkroes van Egypte bracht, hoe Juda in Babel door Nebukadnezar gelouterd werd en hoe tien Romeinse keizers gebruikt zijn als wan in Gods hand. Zij zijn allen voortgegaan in hun goddeloosheid en sloegen geen acht op de roepstemmen van de God van de hemel. 'Ze wilden God uit den hemel stooten, en er zelf ingaan om de teugels van het bewind der wereld in handen nemen.' Als voorbeeld van de meest verdorven goddeloosheid en perfide machtsuitoefening werd Antiochus Epifanes als een antichrist voorgesteld. 'Dit laatste tijdperk zou zich kenmerken door verschrikkelijke vreesaanjagende gebeurtenissen.' In de toepassing stelde Lamain dat zo er ooit een tijd geweest was waarin God sprak, dan was het wel de huidige tijd was, waarin God niet alleen door Zijn Woord spreekt, maar juist ook door Zijn oordelen. De aarde was doordrenkt van 'oorlogsbloed en moordenaarsbloed'. Het zijn voortekenen van de komst van de Christus op de wolken des hemels.⁵

8.3 InterKerkelijk Overleg

Op 8 maart 1941 schreef Kersten in *De Banier* een artikel over 'vooze eenheid'. In het artikel nam Kersten stelling tegen het interkerkelijk samenwerken dat een eenheid boven geloofsverdeeldheid zou moeten inhouden. Kersten riep de kerkelijke strijd tegen de libertijnen en de arminianen in herinnering. En dat libertijnse geslacht was nog lang niet uitgestorven. 'In allerlei richting heeft het zich onder ons volk geopenbaard en niets zou dit verderfelijke geslacht liever zijn, dan de uitroeiing van de ware Gereformeerde religie. Zij vooral zingen het loflied der eenheid, dat moet ingeleid door verdraagzaamheid.' Het gaf volgens Kersten dan ook wel te denken dat zelfs Rome positief stond tegenover deze samenwerking. Zulk een samenwerking kon niet anders dan leiden tot opoffering van de ware leer. Kersten zag de vrijzinnigheid binnen het protestantisme al snel ten prooi vallen aan de usurpatie van Rome. Maar Rome moest niet denken dat de belijders van de ware gereformeerde religie het bloed vergeten waren dat Rome vergoten had. De zielen van de geestelijke voorvaders die aan Romes machthonger ten prooi waren gevallen riepen van onder het altaar om de dag der wrake. Daarom had de SGP ook nooit kunnen instemmen met politieke samenwerking met de rooms-katholieken. De oecumenische beweging was de kerkelijke variant van de Volkenbond. Kersten waarschuwde tegen gezamenlijke kerkdiensten die steeds meer gehouden werden. De eenheid der kerk bestond vooral in een eenheid gebaseerd op de waarheid. Alle eenheid zonder het vaste fundament van de waarheid was slechts een 'vooze eenheid'.⁶ Het verschijnen van dit artikel viel vrijwel gelijktijdig met Kerstens afscheid van het Convent van Kerken. Uit de rapportage van de deputaten bij de hooge overheid op de generale synode van 1944 blijkt dat hij zich

5. Ibidem, 23-47

6. 'Vooze eenheid', *De Banier*, 8 maart 1941.

binnen het Convent gekeerd had tegen de participatie van de Rooms-Katholieke Kerk, waarna het Convent hem niet meer uitnodigde om de vergaderingen bij te wonen.⁷

H.C. Touw schrijft in zijn boek over het verzet van de Nederlandse Hervormde Kerk dat Kersten het rekest van 10 maart 1941 aan de overheid behelzende een protest tegen het voorgenomen benoemingsbesluit van leerkrachten ondertekend zou hebben.⁸ Dat is echter onjuist. In de eerste plaats staat onder dit rekest niet de handtekening van Kersten (of iemand anders) namens de Gereformeerde Gemeenten.⁹ Bovendien was hij na 25 februari 1941 op geen enkele vergadering van het Convent dan wel het IKO aanwezig geweest. Daar komt bij dat in het verslag van de algemene vergadering van de VGS van 1946 staat dat de voorzitter, ds. Kersten, aangaf wel sympathie gevoeld te hebben voor dit rekest, maar het uiteindelijk niet had ondertekend.¹⁰

Namens de Gereformeerde Gemeenten lijkt slechts één appelschrift aan de overheid ondertekend, namelijk dat van 11 juli 1942 waarin de kerken, vanaf januari 1942 georganiseerd in het InterKerkelijk Overleg (IKO), protesteerden tegen de door de Duitse autoriteiten genomen maatregelen tegen de Joden. In een gestencilde circulaire aan het Nederlandse volk stonden onder het telegram dat aan de rijkscommissaris verzonden was naast de diverse andere kerkgenootschappen¹¹ ook de Gereformeerde Gemeenten.¹² Deze circulaire was echter niet de brief zelf en gezien het feit dat Kersten al sinds februari 1941 de vergaderingen van het Convent niet meer bezocht, is het zeer twijfelachtig of het telegram daadwerkelijk door hem of door een ander namens de Gereformeerde Gemeenten is ondertekend. Helaas is het originele telegram aan de Rijkscommissaris in de archieven niet te vinden, zodat we nooit met zekerheid zullen kunnen weten of Kersten het bewuste telegram nu wel of niet getekend heeft. Zeer waarschijnlijk is het echter niet. Temeer omdat hij zich over het algemeen voorzichtig opstelde richting de autoriteiten en al snel van mening was dat iets niet tot het terrein van de kerk behoorde. Wel is duidelijk dat Kersten namens de gereformeerde gemeenten van Rotterdam een telegram aan de Duitse autoriteiten heeft ondertekend waarin

7. *Handelingen der Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht, 29 juni 1944*, Bijlage II Rapport van Deputaten bij de Hooge Overheid: 'De samenkomsten van het Convent der Protestantsche Kerken in Nederland werden slechts enkele malen bijgewoond, nadat uw vertegenwoordiger zijn bezwaar te kennen gegeven had tegen het mede-onderteekenen van een request dier kerken namens de Roomsche kerk en hij zich verklaard had tegen het bijwonen dier vergaderingen door een Roomsche priester dier kerk. Sindsdien heeft hij van de samenkomsten van het Convent geen kennis verkregen. Gaarne vernam hij dienaangaande het oordeel der Synode.'

8. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* deel 2, 34/35.

9. NIOD, archief 249-0375C Kerkelijk verzet – Convent van Kerken, inv. no. A25.

10. *Verslag van de Algemeene Vergadering van de Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs, uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, 10 januari 1946.

11. Het betreft de Nederlandse Hervormde Kerk, de Rooms-Katholieke Kerk, de Christelijke Gereformeerde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Algemeen Doopsgezinde Sociëteit, de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, de Evangelisch-Luthersche Kerk en de Hersteld Evangelisch-Luthersche Kerk.

12. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 249-0375G, Kerkelijk Verzet – Kerken gezamenlijk, inv. no. A7.

de Rotterdamse kerken de bezetter opriepen om geen onschuldige gijzelaars te fusilleren.¹³

De door de bevindelijken gekozen woorden weken overigens niet eens heel veel af van het spreken van de gezamenlijke kerken. Bij de in januari 1942 gepubliceerde circulaire van het InterKerkelijk Overleg aan het volk van Nederland betreffende het protest tegen de anti-Joodse maatregelen was een 'gebed van schuld en boete' gevoegd. Dit gebed kwam deels overeen met de geluiden die ook vanaf de bevindelijk gereformeerde kansels te horen waren. Het gebed is naar alle waarschijnlijkheid geschreven door de gereformeerde juriste dr. G.H.J. van der Molen.¹⁴ In het gebed werd gesproken over het oordeel van God dat over Nederland kwam vanwege de zonden. Het bevatte verder een voorbede voor de Joden, vervolgd, gevangen en in Duitsland tewerkgesteld.¹⁵ De toon en de strekking van het eerste deel van het gebed vertonen opvallende overeenkomsten met de uitingen van diverse bevindelijke predikanten. Toch zal in het geval van Gezina van der Molen niemand getwijfeld hebben aan haar vaderlandslievendheid en moed om de bezetter te weerspreken, daar het tweede deel van het gebed aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. Bovendien nam mejuffrouw Van der Molen een grote plaats in de illegaliteit in en was zij actief in de hulp aan Joden.¹⁶

Het eerste deel van het gebed van de gezamenlijk kerken uit januari 1942 luidt: 'Wij bidden U, of Gij ons wilt bewaren, opdat wij niet alleen anderen aanklagen, maar allereerst onszelf. Beweeg ons door Uw Heiligen Geest zóó, dat wij, vóór alles en in alles klagen over onze zonden. Het zijn onze zonden, die van land en volk, onze Kerk, onze gezinnen en personen, die Uwe oordeelen naar recht over ons hebben gebracht. Wij hebben geleefd in zelfgenoegzaamheid en gerustheid, in overmoed en eigenwaan, in wereldsche gezindheid en genietingen, in dubbelhartigheid en dubbelzinnigheid van leven, ook in schijn van Godsvrucht en deugzaamheid, en wij hebben daarbij vergeten en vertreden het recht, dat Gij op ons hebt en dat onze naasten in Uw Naam op ons kunnen doen gelden. Wij hebben geen ernst gemaakt met Uw recht en wet, met Uwe heiligheid en liefde, met het kostbaar bloed van Christus en de zalving van Uwen Geest. En nu zijn Uw oordeelen gekomen. Geef, dat zij ons tot verbrijzeling en bekeering mogen brengen, persoonlijk en gemeenschappelijk. Ruk

13. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 6, 73.

14. Het desbetreffende gebed vertoont grote overeenkomsten met een ander gebed waarvan zeker is dat dr. G.H.J. van der Molen het geschreven heeft. In het archief van het NIOD bevindt zich dit gestencilde gebed met daarbij een handgeschreven verklaring van Van der Molen dat zij dit gebed geschreven heeft. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 249-0375A, Dossier – Kerkelijk verzet, inv. no. A6. Zie ook het 'beknopt levensbericht' van G.H.J. van der Molen in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam bij collectienummer 268. In dit beknopte levensbericht wordt beschreven dat Van der Molen een gebed voor de vervolgte Joden heeft geschreven.

15. NIOD, archief 249-0375G Kerkelijk verzet – Kerken gezamenlijk, inv. no. A15.

16. Van Klinken, *Strijdbaar & omstreden*, passim. Zie verder het 'beknopt levensbericht' van G.H.J. van der Molen in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam bij collectienummer 268.

daartoe weg uit ons hart alle wortel der bitterheid, blusch uit elke vlam van onheiligen haat en leer ons voor U bukken in de gemeenschap van zonde en schuld met alle mensen, ook met hen, wien Gij toelaat ons te vernederen en te tuchtigen. Wij bidden U ook voor hen om bekeering. Leer ons aanvaarden en dragen wat Gij ons oplegt, zoolang het U behaagt ons te straffen, omdat wij het hebben verdiend. Leer ons gelooven, dat bij U vergeving is voor hen, die oprecht hunnen zonden voor U belijden.' Bron: NIOD, toegangsnummer: 249-0375G (Kerkelijk verzet – Kerken gezamenlijk), inventarisnummer: A15.

Binnen het IKO bleef de Christelijke Gereformeerde Kerk een voorzichtige koers varen. De weifelende houding van de christelijke gereformeerden in het spreken van de kerken aan het adres van de bezetter bleek onder andere bij het bezoek van vertegenwoordigers van de kerken aan de rijkscommissaris. De afgevaardigde van de Christelijke Gereformeerde Kerk was niet aanwezig bij dit bezoek.¹⁷ Binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk betwijfelde men of zo'n bezoek überhaupt iets zou uitwerken en bovendien was men bang voor de mogelijke negatieve consequenties van zo'n bezoek.¹⁸ Vanaf 1943 nam S. van der Molen namens de Christelijke Gereformeerde Kerk zitting in het IKO. Janssen en Van der Molen ondertekenden namens de Christelijke Gereformeerde Kerk wel diverse appelschriften aan de autoriteiten.

De communicatie tussen de Christelijke Gereformeerde Kerk en het Convent en later het IKO verliep niet altijd even soepel.¹⁹ Over en weer was er sprake van wrijving en onbegrip. Vooral dat veel kanselboodschappen niet in de christelijke gereformeerde kerken werden voorgelezen zorgde voor verwijdering. De Christelijke Gereformeerde Kerk stelde zich steeds op het standpunt dat kerkelijke en politieke zaken zo veel mogelijk gescheiden dienden te worden en dat de kerk alleen moest protesteren als het de rechten van de kerk zelf aanging. Wanneer de overheid inbreuk maakte op de rechten van de kerk, kwam er inderdaad protest. Zo ontraadden de deputaten de gemeenten van Nieuwe-Pekela en Groningen het bordje 'voor Joden verboden' op het kerkgebouw aan te brengen. Janssen zou hierover in het Convent overleggen en wanneer dit te lang mocht duren zouden de deputaten zelf een adres aan de secretaris-generaal van Justitie schrijven. Er werd eveneens bezwaar aangetekend tegen het inleveren van een collecteplan door de kerk.²⁰

De Nederlandse Hervormde Kerk, die voor 1940 maar niet kon komen tot een

17. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 020, Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, inv. no. 602. Verslag bijeenkomst van 5 januari 1942 van Generalsekretär im Ministerium für Justiz prof. Schrieke en een afvaardiging van de diverse kerken over hun klachten. Verslag voor Seys-Inquart. CGK niet aanwezig.

18. Ibidem, 99/100.

19. Capellen, *Onderwijzingen des bemels*, 102.

20. Ibidem, 97.

duidelijke afwijzing van het nationaalsocialisme,²¹ slaagde daar tijdens de oorlog wel in. Binnen het Convent en het IKO werden onder andere heldere standpunten ingenomen ten aanzien van de Jodenvervolging, de Ariërverklaring, gedwongen tewerkstelling in Duitsland, de vrijheid van de kerken en de 'gelijkschakeling' van het jeugdwerk. De Nederlandse Hervormde Kerk schaarde zich steeds achter deze protesten en was in sommige gevallen voortrekker van de protesten. Protesten die ook in het openbaar gehoord werden omdat er kanselboodschappen aan gewijd werden.²² Niet dat de Duitse overheid er zich veel van aantrok. De Duitse autoriteiten verwoordden dat ook met zoveel woorden in een brief van 19 april 1941 aan dr. K.H.E. Gravemeijer, voorzitter van het Convent van Kerken. De onbekende auteur schreef een zeer uitgebreid antwoord van vijftien bladzijden op alle klachten van het Convent. Hij schreef het antwoord in opdracht van en namenspraak met Seyss-Inquart. De portee was dat alleen het nationaalsocialisme voor volkseenheid zou kunnen zorgen en dat de kerken juist de Nederlandse natie uiteendreven. Doordat de kerken zo nadrukkelijk stelling namen tegen de NSB en het nationaalsocialisme forceerden zij een breuk in de Nederlandse samenleving. Bovendien weerlegde de schrijver pagina's lang de opvatting dat het antisemitisme afgewezen zou moeten worden. Hij adstrueerde zijn stelling door lange citaten te geven van een afscheidscollege van prof. Bolland over het Joodse vraagstuk.²³

Hoewel de Gereformeerde Kerk voor de oorlog ondubbelzinnig afstand had genomen van het nationaalsocialisme lukte het aanvankelijk niet of moeizaam, zolang H.H. Kuyper de Gereformeerde Kerk in het Convent vertegenwoordigde, om de Gereformeerde Kerk de protesten *con amore* te laten ondersteunen. Nadat mr. J. Donner Kuyper had opgevolgd, werd de houding van de Gereformeerde Kerk ten aanzien van de bezetter oppositiever en lagen de ingenomen standpunten meer in lijn met de ondubbelzinnige afwijzing van het nationaalsocialisme in de jaren dertig. Binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk was het nationaalsocialisme in de jaren dertig, zij het relatief laat, eveneens ondubbelzinnig afgewezen. Tijdens de oorlog was het optreden van de Christelijke Gereformeerde Kerk binnen het Convent en het IKO minder helder. De afgevaardigden waren vooral voorzichtig en afwachtend. De protesten werden wel ondersteund, maar men was zelf meestal voorstander van een minder uitgesproken koers en ging niet over tot voorlezing van de kanselboodschappen. Deze enigszins ambivalente houding was mede ingegeven door angst voor de gevolgen voor de kerk. De rol van de Gereformeerde Gemeenten in het gezamenlijk verzet van de kerken was marginaal en kwam niet overeen met de duidelijke afwijzing van het nationaalsocialisme in de

21. De enige keer dat de NSB voorkomt in de synodalia van de jaren dertig van de Nederlandse Hervormde Kerk is in 1934 (119^e gewone vergadering, vrijdag 10 augustus 1934: 'Gelezen wordt een schrijven van J.J. van den Broek te Leiden betreffende tuchttoefening op de leden der N.S.B. ger. No. 6. Het wordt eveneens voor kennisgeving aangenomen.' *Handelingen der 119^e vergadering van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1934*, 416.

22. Zo besloot bijvoorbeeld de kerkenraad van de hervormde gemeente te Papendrecht expliciet om de kanselboodschappen vanaf de kansel af te kondigen. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Papendrecht, 1935 t/m 1948.

23. NIOD, archief 020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, inv. no. 2180.

jaren dertig. Wel dient hierbij aangetekend te worden dat het afwijzen van het nationaalsocialisme en het accepteren van een bezettende overheid niet een op een te vergelijken zijn. De kerkelijke leidslieden wezen over het algemeen nog steeds het nationaalsocialisme af, maar een aantal van hen voelde zich wel geroepen de bezettende overheid te accepteren.

8.4 De Duitse autoriteiten en de kerken

Uit de archieven van het NIOD blijkt overduidelijk dat de Duitse autoriteiten een bijzondere belangstelling hadden voor de protestantse kerken in Nederland. Om de kerkelijke staalkaart van Nederland enigszins te kunnen begrijpen werden er hele rapporten geschreven over de samenstelling van het Nederlandse protestantisme²⁴ en werden er adressenbestanden bijgehouden van kerkelijke instanties waarbij zelfs de vrije groepen niet ontbraken. Schokkend is het om te zien dat twee kerkverbanden zijn doorgestreept: het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap en het Portugeesch Israëlitisch Kerkgenootschap.²⁵ Hoewel in het meest uitgebreide rapport de Gereformeerde Gemeenten niet werden genoemd en andere kleinere kerkverbanden wel zijn opgenomen en beschreven, was de beschrijving redelijk accuraat. Zo deelde men de Christelijke Gereformeerde Kerk in bij het *altreformierte Typus*²⁶ en onderscheidde men drie verschillende orthodoxe stromingen (Gereformeerde Boond [sic!], Konfessionelle Richtung en Ethisch-orthodox) binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. De beschrijving van de Gereformeerde Bond luidde als volgt: 'Die erste und radikalste Splittergruppe ist der Gereformeerde Boond, dessen Mitglieder in ihrer Haltung den Mitgliedern der Gereformeerde Kerk, Richtung Colijn, gleichen. Sie gehören trotz ihrer gereformeerden Haltung noch der großen Nederlandsch Hervormde Kerk an. Die Theologen dieser Gruppe studieren zumeist in Utrecht. Der bekannteste Theologe dieser Gruppe ist Prof. Severijn (Professor der systematischen Theologie zu Utrecht).'²⁷

Die belangstelling voor de kerk leverde ds. W.C. Lamain, predikant van de gereformeerde gemeente te Rotterdam-Zuid, een ondervraging op naar aanleiding van de inhoud van zijn preken en het bidden voor de koningin tijdens de erediensten.²⁸ Lamain vertelt zelf, in het voorwoord van de publicaties van twee van zijn preken, dat hij een uur lang ondervraagd was over met name de preek van zondag 7 februari 1943. In deze preek had hij slechts zijdelings de val van Stalingrad en van Sicilië in verband gebracht met de tekstwoorden. Hij schreef dat de diensten keer op keer werden bezocht door geheim agenten. De ondervragers hadden een betere uitwerking van zijn preek dan hijzelf omdat hij alleen een preekschets kon overleggen. Toch kon na de oorlog aan de hand van zijn preekschets en een door een gemeentelid uitgeschreven en vervolgens gestencilde preek een reconstructie

24. Ibidem, inv. no. 2130.

25. Ibidem, inv. no. 2131, 2145, 2146, 2159, 2180 en 2181.

26. Ibidem, inv. no. 2130.

27. Ibidem, 2181.

28. Demper, *Een haven in een havenstad*, 89.

gemaakt worden van hetgeen hij op die bewuste zondagmorgen gezegd heeft. Lamain heeft helaas de al te specifieke verwijzingen naar de oorlog uit zijn preek gehaald, zodat de preek in de vacante gemeenten gelezen kon worden.²⁹

De bezetter manifesteerde zich in de loop van de tijd steeds nadrukkelijker op het terrein van de kerk. Die bemoeienis betrof drie zaken. In de eerste plaats probeerde de bezetter door middel van censuur en verschijningsverboden de kerkelijke pers in zijn greep te krijgen. Die censuur gold overigens ook de inhoud van kerkelijke vergaderingen. Kerkelijke bijeenkomsten moesten vooraf gemeld worden en kregen alleen een vergunning 'mits geen onderwerpen van politieke aard ter sprake worden gebracht, direct noch indirect'. Zo moest bijvoorbeeld de Gereformeerde Zendingbond (GZB) jaar op jaar toestemming vragen voor zijn jaarvergadering.³⁰ De bezetter probeerde bovendien aanvankelijk het kerkelijk jeugdwerk gelijk te schakelen om zo invloed uit te kunnen oefenen op de wereldbeschouwelijke opvoeding van de jeugd. Toen dat mislukte werd het kerkelijk jeugdwerk tegengewerkt met allerlei maatregelen en restricties. Ten derde probeerden de Duitse autoriteiten de rol van de kerken in de maatschappij te marginaliseren door de diaconale taken van de kerk te controleren door een verplicht in te leveren collecteplan en het overnemen van diaconale taken door de staat door middel van de Nederlandsche Volksdienst en de Winterhulp.

Dat de sfeer er gedurende de bezetting niet beter op werd tussen de kerken enerzijds en de Duitse autoriteiten anderzijds blijkt onder andere uit een duplicaat van een appelschrift van de kerken aan Seyss-Inquart. Een medewerker van de rijkscommissaris heeft op de brief geschreven: 'Ohne die sonst immer gebräuchliche Anrede Exzellenz'. In het appelschrift beklagden de kerken zich over het besluit van de bezetter om alle voormalige studerenden in Duitsland tewerk te stellen.³¹

8.4.1 De kerkelijke pers

Dat de Duitse autoriteiten probeerden zich steeds nadrukkelijker te mengen in het Nederlandse kerkelijk leven, blijkt ook uit de brief die Max Blokzijl namens het departement van Volksvoorlichting en Kunsten aan alle redacties van kerkelijke bladen in Nederland – het betrof vele honderden kerkbladen – stuurde. Ditmaal werd niet verboden over bepaalde zaken te schrijven, maar werd de redacties juist opgedragen over bepaalde zaken wel te schrijven. Aanvankelijk werd de kerkelijke pers getroffen door censuur, maar al snel werd van hen verwacht mee te werken aan de Duitse propagandamachine. Blokzijl droeg de redacties op aandacht te besteden aan de inval in de Sovjet-Unie en wel op zulk een wijze dat het de Duitse autoriteiten welgevallig zou zijn. De brief eindigde met het impliciete dreigement verpakt in een herinnering aan het feit dat van alle kerkelijke bladen drie exem-

29. Voorwoord in: Lamain, *Betekenisvolle boodschappen*, 3-6.

30. Het Utrechts Archief, archieftoegang 63 Archief Gereformeerde Zendingbond 1901-1961, inventarisnummer 311 Stukken betreffende de contacten met overheidsinstanties in Nederland gedurende de bezettingstijd, 1940-1944.

31. NIOD, archief 020 Generalkommissariaat für Verwaltung und Justiz, inv. no. 602.

plaren naar het departement van Volksvoorlichting en Kunsten gestuurd moesten worden.³²

Deel van Blokzijls brief aan de redacties van kerkelijke bladen: 'Het Duitsche Rijk is in strijd geraakt met de goddelooze Sovjet-Unie. De ontzettende gruwelen, bedreven door de communisten tegen de kerk en haar dienaren, zijn U natuurlijk voldoende bekend. Nu groote en kleine Christelijke Staten den strijd tegen het bolsjewisme met zijn bloedige geschiedenis tot op den huidigen dag hebben opgenomen, is er o.i. voldoende aanleiding om in Uw bladen de geloovigen attent te maken op de geweldige worsteling, die in het communistische Rusland plaats heeft. Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten zag gaarne, dat U in Uw eerstvolgende nummers het communistische vraagstuk aan de orde stelde. (...) Met groote belangstelling zal worden nagegaan op welke wijze door U in deze buitengewoon ernstige zaak wordt meegewerkt.' Om het laatste dreigement kracht bij te zetten vermeldde Blokzijl in een postscriptum dat van ieder nummer van elk kerkblad drie exemplaren opgestuurd dienden te worden naar het departement. Bron: NIOD, 102 Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten, inv. 1816 Aanwijzingen Departement m.b.t. kerkelijke bladen.

Om greep te kunnen houden op de kerkelijke pers werden in november 1941 twee gemachtigden, W.J. Delleman (uitgever te Aalten) en W.C.F. Scheps (journalist te 's-Gravenhage), aangesteld met als opdracht een concentratie van kerkelijke bladen te realiseren. Deze reorganisatie van de kerkelijke pers werd voortvarend ter hand genomen en resulteerde erin dat de meeste kerkverbanden nog slechts enkele nationale en regionale bladen overhielden die bovendien onderworpen werden aan een zeer strenge censuur.³³

De Wekker was al snel in aanraking met de censuur gekomen en kreeg een verschijningsverbod opgelegd naar aanleiding van de wel zeer uitbundige aankondigingsbetuigingen aan het Huis van Oranje in augustus 1940. De redactie en vooral hoofdredacteur Van der Schuit hebben zich ingespannen om het verschijningsverbod ongedaan te maken. Op de generale synode van Apeldoorn van 1944 kwam het weer verschijnen van *De Wekker* in oktober 1942 ter sprake. Prof. Van der Schuit wilde als hoofdredacteur van *De Wekker* alle geruchten in de kiem smoren als zouden de Duitse autoriteiten allerlei voorwaarden gesteld hebben ten aanzien van de herverschijning van het kerkelijke orgaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk.³⁴

Meteen na het verschijningsverbod had Van der Schuit geprobeerd om via de directeur van het Christelijk Persbureau het verschijningsverbod ongedaan te

32. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 102, Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten, inv. no. 1816.

33. Ibidem, inv. no. 1818.

34. *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, gehouden te Apeldoorn van 25-27 Juli 1944*, Artikel 31 en Bijlage IX (z.p. z.j.): Artikel 31 en Bijlage IX.

maken. De notulen van 27 oktober 1940 van de deputaten voor *De Wekker* vermelden dat deze directeur veel invloed bij de Duitse instanties heeft. Naar alle waarschijnlijkheid betrof het de pas aangetreden A. Kaptein, die in een dubbelrol het een en ander voor de kerkelijke pers betekend heeft. Ds. Janssen waarschuwde echter om langs deze weg te komen tot de opheffing van het verschijningsverbod.³⁵

Het is echter de vraag of Van der Schuit zich inderdaad niet heeft laten compromitteren om *De Wekker* weer te kunnen laten verschijnen. In zijn hoedanigheid van deputaat Correspondentie met de Hoge Overheid liet hij zich kennen als iemand die erg voorzichtig was en vooral de autoriteiten niet tegen de schenen wilde schoppen.³⁶ Daar komt bij dat in het dossier van A. Kaptein in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging te Den Haag zich een bijzonder vreemde brief van Van der Schuit aan Kaptein bevindt. De brief was van 9 mei 1941. Van der Schuit schreef Kaptein, die nota bene in 1929 de Theologische Hogeschool te Apeldoorn als student had verlaten na conflicten met enkele hoogleraren,³⁷ dat hij de inspanningen van Kaptein om *De Wekker* weer te laten verschijnen bijzonder waardeerde, maar hij had wel een paar bezwaren. Het betrof hier niet zozeer persoonlijke bezwaren als wel bezwaren 'van de zijde der kerk'. Van der Schuit vreesde namelijk dat bekend zou worden tegen welke prijs zij erin geslaagd waren *De Wekker* weer vrij te krijgen. Hij schreef over een 'aanbod' dat aan de Duitse autoriteiten was gedaan. Van der Schuit vroeg Kaptein of het misschien een goed idee was om contact op te nemen met de Sicherheitspolizei om zo te weten te komen welke voorwaarden de autoriteiten stelden aan het verschijnen van *De Wekker*. Of was het beter dat hij meteen contact opnam met het departement van Voorlichting?³⁸

Het contact met Kaptein leverde echter niet meteen het gewenste resultaat op. Het zou nog bijna anderhalf jaar duren eer *De Wekker* weer verscheen. Op 11 maart 1942 bezochten de deputaten Van der Schuit en Nieuwenhuijze het paleis op de Kneuterdijk om met de Duitse instanties te overleggen over het vrijgeven van *De Wekker*. Na een paar maanden van onzekerheid kreeg Van der Schuit op 5 september 1942 het bericht dat *De Wekker* weer mocht verschijnen.³⁹ Uit een bedankbrief van Van der Schuit aan Kaptein van 2 oktober 1942 blijkt dat Kaptein hierin een belangrijke rol heeft gespeeld.⁴⁰

De inhoud van deze twee brieven staat toch wel enigszins op gespannen voet met hetgeen Van der Schuit de synode van 1944 nadrukkelijk zou voorhouden, namelijk dat er geen enkele voorwaarde gesteld was ten aanzien van het opnieuw

35. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 96.

36. Ibidem, 97-104.

37. Ridderbos, *Strijd op twee fronten* deel 2, 399.

38. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109116 (parket Den Haag 91/1945).

39. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 96.

40. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109116 (parket Den Haag 91/1945). Bedankbrief van Van der Schuit aan Kaptein van 2 oktober 1942.

verschijnen van *De Wekker*.⁴¹ Het moge dan zo zijn dat er geen officiële voorwaarden door de autoriteiten gesteld waren, maar Van der Schuit heeft waarschijnlijk wel degelijk aangeboden om tot zelfcensuur te zullen overgaan. In de praktijk bleek dit na de herverschijsing ook zo te functioneren, daar de inhoud van *De Wekker* vanaf dat moment volstrekt apolitiek was.⁴² Bovendien stond *De Wekker* op een door Kaptein samengestelde ongedateerde lijst van kerkelijke bladen, die beloofd hadden geen voorlichting te zullen geven met betrekking tot het volksleven. *De Saambinder* en *De Waarheidsvriend* ontbraken beide op de lijst.⁴³ Na het verschijningsverbod van *De Wekker*, dat van 4 oktober 1940 tot 2 oktober 1942 duurde, schreef de hoofdredacteur dat ds. Janssen vanwege ouderdom besloten had niet meer in het kerkblad te zullen schrijven.⁴⁴ Op dat moment was Janssen zeventig jaar oud. Het heeft er alle schijn van dat de hoofdredactie het afbreukrisico van Janssens medewerking te groot vond en in zijn leeftijd een handig excuus had om op elegante wijze afscheid te nemen van de langstzittende scribe van *De Wekker*.

Dat *De Wekker* in oktober 1942 weer mocht verschijnen, was bijzonder, daar veel andere kerkbladen in 1942 juist verdwenen waren. Juist dat gegeven maakte de hernieuwde verschijning zo curieus. In januari 1942 werd *De Saambinder* getroffen door een verschijningsverbod. Een aanwijsbare reden daarvoor was er niet, *De Saambinder* was immers volstrekt apolitiek. Het is niet onwaarschijnlijk dat de invloed van A. Kaptein op het departement hieraan niet vreemd was. Vanaf begin 1942 kreeg Kaptein namelijk van Max Blokzijl de vrije hand om de kerkelijke pers te reorganiseren.⁴⁵ Deze A. Kaptein – later meer over hem – voerde een strijd tegen de familie Kersten en door een verschijningsverbod van *De Saambinder* kon hij ds. Kersten dwarszitten. Papierschaarste werd als excuus voor het verschijningsverbod gebruikt.⁴⁶ In september 1942 vroeg Kersten Kaptein persoonlijk om ‘tenminste een mededeelingenblad’ voor de Gereformeerde Gemeenten. Kaptein gaf pas toe nadat Kersten ook via prof. Visscher zijn verzoek om een mededeelingenblad nogmaals onder de aandacht had gebracht. Zodoende beschikte het kerkverband der Gereformeerde Gemeenten vanaf februari 1943 over een klein

41. *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, gehouden te Apeldoorn van 25-27 Juli 1944*, Artikel 31 en Bijlage IX (z.p. z.j.): Artikel 31: ‘De synode spreekt haar grote blijdschap uit over het feit, dat “De Wekker” zonder eenige voorwaarde werd vrijgegeven.’; Bijlage IX: ‘Wat ben ik nà die 11e Maart nog geschokt en beproefd, totdat Zaterdag 5 September 1942 ik geroepen werd bij de Sicherheitspolizei te Arnhem, waar mij werd medegedeeld, dat “De Wekker” vrijgegeven werd en het blad weer als altijd kon verschijnen. Er werden geen voorwaarden gesteld, doch “De Wekker” kon als voorheen zijn loop vervolgen. Ik zeg dit met zeer hoge nadruk, omdat mij hier en daar ter ore is gekomen, alsof er – ik weet niet wat – beloofd is om de mogelijkheid van wederverschijsing te bewerken. Dit is op zijn zachtst gezegd geheel onjuist.’

42. Velema, ‘Kerk in oorlogstijd’, 121.

43. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 105, Persgilde, inv. 1744. Brief J.J. van der Schuit. Waarom de inventaris ‘brief’ vermeld is niet helemaal helder, want de omslag bevat een veel uitgebreidere correspondentie dan slechts een enkele brief.

44. ‘Ds. H. Janssen’, *De Wekker*, 2 oktober 1942.

45. Ridderbos, *Strijd op twee fronten* deel 2, 401.

46. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 193B, Commissie Zuivering Staten-Generaal, inv. no. 1C. Rapport van de Politieke Opsporingsdienst van Rotterdam (20-7-1945).

kerkelijk mededelingenblaadje, waarin alleen feitelijk kerkelijk nieuws te lezen was.⁴⁷

Bij Kapteins herinrichting van de kerkelijke pers was ook geen ruimte meer voor *De Waarheidsvriend*. Vanaf het voorjaar van 1942 verscheen dit hervormd-gereformeerde blad niet meer. Naar een reden moet gegist worden, maar opnieuw zal papierschaarste wel als reden dienst gedaan hebben. Ondertussen waren de kerkelijke jeugdbladen *De Vaandrager* en *Luctor et Emergo* ook al uit de roulatie genomen. Op deze wijze trachtten de autoriteiten de kerkelijke pers monddood te maken. Voor volksvoorlichting buiten de nationaalsocialistische kaders om was in de nieuwe orde geen plaats. Aangezien de orthodox-protestantse kerkelijke pers niet de nationaalsocialistische wereldbeschouwing wilde verbreiden, moesten deze kerkelijke bladen verdwijnen. Het kerkvolk moest het vanaf voorjaar 1942 zelf maar een beetje uitzoeken. De kerkelijke pers was gereduceerd tot een paar mededelingenblaadjes (op *De Wekker* na) en gaf geen enkele maatschappelijke leiding meer.

8.4.2 *Het christelijk jeugdwerk*

Alle tegenwerking ten spijt probeerden de hervormd-gereformeerde jeugdbonden het verenigingsleven zo veel mogelijk voort te zetten. Zo werden de jaarlijkse bondsdagen van de jongelingsbond gewoon gehouden. De meisjesbond had alleen bondsdagen in 1941 en 1942. Naar de gelegenheid van de tijd en ongetwijfeld als knipoog naar de mislukte gelijkschakelingspogingen sprak ds. H.S.J. Kalf over 'meisjes in uniform' op de meisjesbondsdag van 1941. Het referaat ging over de geestelijke wapenrusting uit Efeze 6.⁴⁸

In augustus 1940 hield ook de christelijke gereformeerde jeugdbond zijn bondsdag. Ds. W. Heerma van Zeist sprak er over 'Niet versagen'. Heerma typeerde de eigen tijd als een overgangstijd met een onzekere uitkomst. Maar wat de uitkomst ook zou mogen zijn, de christelijke gereformeerde jeugd moest blijven bouwen op het vaste fundament Christus. In de strijd tussen de ideologieën en de staten zag hij een strijd met een geestelijke dimensie: 'Want achter deze titanische wereldworsteling liggen zuiver geestelijke factoren. God van den hemel spreekt hierin tot de menschenkinderen. Hij spreekt van Zijn hoogheid en onze geringheid; van Zijn wijsheid en onze dwaasheid. Hij slaat onzen torenbouw in elkander, opdat wij afleeren verlossing te zoeken bij het schepsel, en het Paradijs hier beneden te willen hebben.'⁴⁹

Binnen de hervormd-gereformeerde jeugdbeweging deed zich in 1942 nog een uiterst pijnlijke zaak voor. De voorzitter, ds. Bartlema, werd door de huishoudelijke vergadering weggestemd. Al eerder had zijn onversneden visscheriaanse houding tot wrijving binnen het bestuur van de jeugdbond geleid. Al snel na de Duitse inval werd Bartlema van zijn taak als columnist in *De Vaandrager* ontheven. Zijn pro-Duitse opvattingen maakten hem op die positie onhoudbaar. Eind 1941 legde

47. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 215/216.

48. Van Lieburg, *Jeugdwerk met een watermerk*, 70/71.

49. 'Niet versagen'; Toespraak gehouden op den bondsdag van Chr. Geref. J.V. in Nederland op 6 Augustus 1941 te Utrecht, door ds. W. Heerma van Zeist', *Luctor et Emergo*, 27 augustus 1941.

hij een motie van wantrouwen van zijn medebestuurders naast zich neer. De medebestuurders verdachten Bartlema ervan dat hij de autoriteiten aangeboden zou hebben het blad van de jeugdbond naar de eisen van de nieuwe tijd te redigeren.⁵⁰ Ondanks de motie van wantrouwen stelde Bartlema zichzelf herkiesbaar als voorzitter. Op de huishoudelijke vergadering kreeg hij slechts 83 van de 239 stemmen. Bartlema trok daaruit zijn conclusie, bad in de vergadering het Onze Vader en vertrok.⁵¹

De bladen van de jeugdbonden verschenen niet meer. Zo af en toe werd er door de hervormd-gereformeerde jeugdbond nog weleens een mededelingenblad verspreid,⁵² maar de maatschappelijke voorlichting en het nationale jeugdbondsleven werden steeds verder bemoeilijkt. De inhoud van de vergaderingen was aan allerlei restricties onderhevig en de vergaderingen zelf werden door verordeningen belemmerd. Wat niet wegneemt dat lokale jeugdverenigingen een rol gespeeld kunnen hebben in de principiële afwijzing van het nationaalsocialisme, ook tijdens de latere fases van de oorlog. Want wat er binnen de muren van het verenigingslokaal gebeurde kwam meestentijds niet openbaar. In één geval kwam het gesprokene wel openbaar en dat leverde meteen problemen op. Tomas Pas uit Rijssen had in september 1941 een anti-Duitse bijdrage over stadhouder Willem V geleverd tijdens een jv-avond. Dit werd echter doorgebriefd, met de arrestatie van Tomas Pas als gevolg. Hij kwam terecht in het huis van bewaring in Almelo en vervolgens via Scheveningen in Kamp Amersfoort. Eerst in juni 1942 zou hij zijn vrijheid weer herkrijgen. Overigens kostte het akkefietje Tomas Pas ook zijn baan als onderwijzer aan de Julianaschool te Rijssen. De Duitse autoriteiten hadden hem als onderwijzer ontslagen.⁵³

8.4.3 Diaconaal werk

De bezetter eiste eind 1940 dat de kerken een collecteplan zouden inleveren. Het Convent van Kerken (inclusief de Christelijke Gereformeerde Kerk) verwierp deze eis, omdat de kerken het verplicht indienen van een collecteplan zagen als een inbreuk op de rechten van de kerken. Bovendien werd ook de nationaalsocialistische Winterhulp afgewezen.⁵⁴

Diaken en hoofdonderwijzer J. van Bochove van de gereformeerde gemeente in Zeist nam het voortouw om in Zeist te komen tot een afwijzing van het indienen van een collecteplan door de gezamenlijke kerken. Dit werd hem niet in dank afgenomen door de NSB-locoburgemeester van Zeist. Van Bochove moest onderduiken en kreeg via ds. Kok een onderduikadres.⁵⁵ Van Bochove zou zich

50. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 87746 (PRA Utrecht 12416). Proces-verbaal 6/10/1945, verhoor van een collega-predikant.

51. Van Lieburg, *Jeugdwerk met een watermerk*, 71.

52. Ibidem, 70/71.

53. De Pater, *Het schoolverzet*, 481.

54. NIOD, archief 249-0375C Kerkelijk verzet – Convent van Kerken, inv. no. A17, A18 en A21.

55. Vogelaar, 'De strik ontkomen II', 6/7.

bijzonder verdienstelijk maken in het verzet⁵⁶ en werd daarom na de oorlog in het noodparlement benoemd voor de SGP.

Dat de Winterhulp door het Convent was afgewezen, wilde echter nog niet zeggen dat alle gemeenten zich afzijdig hielden van de Winterhulp. Zo zat er namens de gereformeerde gemeente van Boskoop zelfs een diaken in het plaatselijke comité van de Winterhulp. De kerkenraad raadde echter leden wel af zich tot de Winterhulp te wenden voor ondersteuning.⁵⁷ De gereformeerde gemeente van Oostkapelle weigerde een collecteplan in te leveren, maar kondigde wel de Winterhulpcollecte af.⁵⁸ De kerkenraad van de hervormde gemeente te Jaarsveld besloot juist geen mededeling te doen van de Winterhulpcollecte en liet dit besluit ook notuleren.⁵⁹ De kerkenraad van de hervormde gemeente te Maartensdijk besloot eerst af te wachten en het collecteren te beperken tot binnen in het kerkgebouw.⁶⁰ Individuele gemeenteleden deden soms een beroep op de kas van Winterhulp. In de kerkenraad van de gereformeerde gemeente van Aagtekerke meldde een ouderling dat een van de gemeenteleden er bezwaar tegen maakte dat er gemeenteleden waren die via Winterhulp geholpen werden. Voorzitter ds. A. Visser raadde aan zulke bezwaren aan te horen en er verder niet op te reageren.⁶¹ Tijdens de kort daarop volgende mansledenvergadering wees ds. Visser met het oog op de Winterhulpactie de leden erop dat ze trouw moesten blijven aan de instellingen Gods.⁶²

Toen de christelijke gereformeerde kerkenraad van Middelburg geen haast maakte met de ondersteuning van een groot armoedig gezin raadde de pastor loci, ds. G. Wisse, de vader van dit gezin aan zich te wenden tot de Winterhulp. Zelf zat Wisse ook niet stil. Hij benaderde de voorzitter van de Winterhulp in Zeeland met de vraag of de Winterhulp iets kon betekenen in de leniging van de nood van dit grote gezin. Toen de Winterhulp wel met een donatie over de brug kwam, kwamen ook de diakenen eindelijk in actie. Zij vermaanden de vader van het gezin en zeiden dat het verkeerd was om hulp te vragen bij een nationaalsocialistische instelling als Winterhulp. De diaconie van de christelijke gereformeerde kerk van Middelburg voorzag voortaan in de behoeften van dit gezin.⁶³ Het lijkt erop dat Wisse deze tactiek toepaste om zijn eigen kerkenraad onder druk te zetten om eens tot actie over te gaan in dit specifieke geval. Als dat zo was, dan kan geconcludeerd worden dat het middel ongelukkig gekozen was, maar wel het gewenste effect opleverde.

56. 'Naast buigen onder de roede ook verzet; Binnen gereformeerde gezindte leefde ook afkeer jegens Duitse bezetter', *Reformatorisch Dagblad*, 28 april 2001.

57. Witvliet, *De HEERE regeert*, 79.

58. Davidse, *Het beschermend schild*, 91/91.

59. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Jaarsveld, 17 februari 1941.

60. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Maartensdijk, 13 januari 1941.

61. Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente te Aagtekerke, 12 januari 1942.

62. Notulen mansledenvergadering gereformeerde gemeente te Aagtekerke, 17 januari 1942.

63. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 95430 (PRA Middelburg 1985A). Proces-verbaal van de POD te Middelburg getuigenverhoren 23 september 1945 contra Wisse.

Een andere poging om het maatschappelijke dienstbetoon te nazificeren was de Nederlandsche Volksdienst (NVD). Deze armenzorg werd echter wel geheel volgens de nationaalsocialistische rassenleer alleen aan Arische personen en gezinnen verleend. Bovendien werd hulp aan asociale, bejaarden en gehandicapten geweigerd. De hervormde ds. J.H. Koster van Montfoort steunde vanaf december 1941 de NVD door een maandelijkse gift. Hij hoopte dat noodlijdenden uit zijn eigen gemeente daar voordeel van zouden kunnen hebben, omdat de diaconie onmogelijk in alle behoeften kon voorzien.⁶⁴ Vanaf juli 1942 ondersteunde ook ds. J.P. Paauwe⁶⁵ de NVD met een maandelijkse gift van één gulden.⁶⁶ De hervormde Pieter Cornelis van Beek was actief als wijkhoofd voor de NVD in zijn woonplaats Ridderkerk.⁶⁷

8.5 Het einde van de SGP

In mei 1941 nodigde partijsecretaris Van Dis de leden van het hoofdbestuur uit voor een vergadering op 3 juni 1941. Van der Meulen schreef op 28 mei 1941 aan Van Dis dat hij met belangstelling de uitnodiging voor een vergadering van het hoofdbestuur had gelezen. De vergadering was echter niet bedoeld om leiding aan de partij te geven, maar om de verhouding tussen de partij en uitgeverij *De Banier* te regelen. In zijn brief aan Van Dis schreef Van der Meulen dat hij in de achterliggende tijd veelvuldig met ds. Kersten over de verhouding tussen de partij, het dagblad en de uitgeverij had gecorrespondeerd. Kersten wenste namelijk dat de partij jaarlijks duizend gulden extra zou afdragen aan dagblad *De Banier* en dat de partij eveneens een jaarlijkse bijdrage van veertienhonderd gulden zou leveren aan uitgeverij NV *De Banier*. Van der Meulen weigerde dit omdat hij in oktober 1940 alle schulden en bezittingen aan de procureur generaal had moeten opgeven. Alleen reeds aangegane verplichtingen mochten worden voldaan. Zonder tussenkomst van de Commissaris van de Vereenigingen met niet economisch doel mochten er geen nieuwe verplichtingen worden aangegaan. Van der Meulen verwees Kersten naar commissaris Lehning Müller om deze zaak te regelen. Hierop lijkt Kersten niet ingegaan te zijn. Kersten had zich door de penningmeester niet laten overtuigen, hetgeen erin resulteerde dat Van der Meulen per brief zijn ontslag als lid van het hoofdbestuur had aangevraagd bij partijvoorzitter Kersten. Van der Meulen schreef geen enkele verantwoordelijkheid te willen dragen voor het tekenen van welke kwitantie dan ook als de autoriteiten daarin niet gekend waren. Daarna gooide de uitgeverij het echter over een

Ir. C.N. van Dis

64. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-I-142T).

65. Schenderling, 'Paauwe', 289/290.

66. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 90765 (PRA Den Haag 32427).

67. Ibidem, inv. 52855.

andere boeg. Zij vorderde en schreef veertienhonderd gulden af van de renteloze lening die de partij eerder aan de uitgeverij verstrekt had. Van der Meulen was bereid om de negenduizend gulden aan renteloze lening aan de uitgeverij te schenken, maar dan wilde hij wel dat de lening werd geruild met de preferente aandelen. Deze preferente aandelen werden beheerd door de diverse hoofdbestuursleden om er zo voor te zorgen dat de partij altijd een meerderheidsbelang in de uitgeverij had, zodat men verzekerd was van het voortbestaan van het eigen aan de partij gelieerde dagblad *De Banier*.⁶⁸ Van der Meulen sorteerde hiermee voor op het losmaken van de band tussen de uitgeverij en de partij. Deze stellingname leek te worden ingegeven door de steeds meer pro-Duitse koers van dagblad *De Banier*.⁶⁹

Burgemeester D. Kodde

Hoofdbestuurslid Kodde meldde in een brief aan ds. Kersten dat het voor hem moeilijk zou zijn om de vergadering bij te wonen. Kodde bleef liever in zijn eigen gemeente om als burgemeester leiding te kunnen geven. ‘De gemoederen zijn nu eenmaal niet zoo rustig en al is er groote kans dat er niets plaats vindt, dan zou ik het toch zeer betreuren juist weg te zijn als er wel wat plaats vond, vooral omdat m’n persoonlijk invloed op de bevolking niet gering is.’ Kodde schreef verbaasd te zijn dat er in de uitnodigingsbrief geschreven werd over ‘den band welke oorspronkelijk tusschen Partij en blad bestond’. Hij vroeg zich af of die band dan veranderd was en door wie dat gedaan was en hoe zich dat tot de statuten verhiel. Als

Kodde niet ter vergadering aanwezig kon zijn, wenste hij wel uitvoerig ingelicht te worden over het besprokene. Verder schreef Kodde dat de beoordeling van *De Banier* ‘er in de laatste tijd niet beter op [wordt]’.⁷⁰

De nooit vastgestelde en ondertekende notulen van de laatste vergadering van het hoofdbestuur tijdens de bezetting, die van 3 juni 1941, zijn uiterst summier. Volgens de notulen zijn alle hoofdbestuursleden aanwezig behalve Kodde. Het is duidelijk dat ds. Kersten vooralsnog bakzeil heeft moeten halen. Zijn voorstel om de preferente aandelen van de hoofdbestuursleden los te maken van de partij werd niet aangenomen. Men besloot de situatie te laten zoals ze was, daar het bezwaarlijk was zondertoestemming van de autoriteiten wijzigingen aan te brengen.⁷¹ Van der Meulen had klaarblijkelijk zijn medehoofdbestuursleden weten te overtuigen. Over een eventueel aftreden van Van der Meulen als penningmeester werd verder niet meer gerept. Van der Meulen bleef aan en handelde alles af wat de bezettende overheid nodig achtte ter liquidatie van de partij.

In een brief van 18 juni van ds. Kersten aan Van Dis schreef Kersten dat de secretaris van de kiesvereniging Capelle aan den IJssel bij hem langs geweest was

68. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 57, 226.

69. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A. 1.3, nr. 40. Brief van 28-5-1941 van algemeen penningmeester P. van der Meulen aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

70. Ibidem, brief van 31-5-1941 van hoofdbestuurlid D. Kodde aan partijvoorzitter ds. G.H. Kersten.

71. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A 1.1, nr. 2. Notulen HB, 3 juni 1941.

en hem meedeelde dat de kiesvereniging was ontbonden, het bestuur was geschorst en alle boeken en gelden waren gevorderd en naar Den Haag opgestuurd. De voorzitter van de kiesvereniging begreep niet waarom dit was gebeurd en stelde dat de kiesvereniging zich altijd had onthouden van enige anti-Duitse propaganda of uitlatingen. Kersten vermoedde dat de naam van kiesvereniging, 'Willem de Zwijger', aanleiding had gegeven tot deze actie. Kersten verzuchtte: 'Wat hangt ons boven het hoofd?' In een postscriptum stelde hij voor dat de partijsecretaris aan alle kiesverenigingen een brief zou schrijven zich te allen tijde, ook privé, te wachten voor anti-Duitse uitingen.⁷² Van Dis leek het twijfelachtig dat alleen de naam van de kiesvereniging aanleiding geweest was voor het ontbinden van de kiesvereniging. Hij schreef weleens gelezen te hebben dat men wel waarderen over historische personen uit het Oranjehuis mocht spreken. Dit lag anders met de nog in leven zijnde Oranjes. Van Dis vond het geen goed idee om een circulaire uit te laten gaan naar de kiesverenigingen om te waarschuwen tegen anti-Duitse uitingen. Hij was bang dat de Duitse autoriteiten juist door zo'n circulaire opmerkelijk gemaakt zouden worden en anti-Duitse sentimenten bij de SGP zouden gaan vermoeden. Van Dis zag het nut van een dergelijk schrijven temeer niet in daar er nog nauwelijks vergaderd werd.⁷³

Kersten betreurde het in de brief van 18 juni 1941 dat de medehoofdbestuurders niet overtuigd waren van de juistheid van het idee om de preferente aandelen van de partij te vervreemden. Dit schreef hij naar aanleiding van het schrappen van de woorden Staatkundig Gereformeerd Dagblad in het opschrift van *De Banier*. Volgens hem was daarmee *De Banier* los komen te staan van de partij en had dit ook voor de aandelen kunnen gelden als men zijn raad had opgevolgd. Kersten kondigde aan naar het departement te zullen gaan om deze zaak afdoende te regelen.⁷⁴ Van Dis was het hier voorshands nog niet mee eens, zo liet hij merken in zijn antwoord. Hij stelde dat die tweeduizend gulden aan preferente aandelen bij de autoriteiten opgegeven waren als bezit van de partij. Dat bovendien de vijf namen van de hoofdbestuurders die de preferente aandelen (vier preferente aandelen van honderd gulden per hoofdbestuurder) in beheer hadden, waren doorgegeven aan de procureur generaal. De partij zou dus minimaal met tweeduizend gulden schadeloosgesteld moeten worden door degene die de preferente aandelen opkocht. Van Dis vroeg zich echter af of de instanties in deze figuur zouden bewilligen. Hij raadde Kersten aan dit eerst eens uit te zoeken bij desbetreffende instanties om vervolgens opnieuw de vraag aan een vergadering van het hoofdbestuur voor te leggen.⁷⁵

72. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A. 1.3, nr. 40. Brief van 18-6-1941 van partijvoorzitter ds. G. H. Kersten aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

73. Ibidem. Brief van 24-6-1941 van secretaris van het HB C.N. van Dis aan partijvoorzitter ds. G. H. Kersten.

74. Ibidem. Brief van 18-6-1941 van partijvoorzitter ds. G. H. Kersten aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

75. Ibidem, brief van 24-6-1941 van secretaris van het HB C.N. van Dis aan partijvoorzitter ds. G. H. Kersten.

Uit een brief van penningmeester Van der Meulen blijkt dat ds. Kersten op nog een andere wijze probeerde uitgeverij De Banier in de benen te houden. Op 7 juli 1941 schreef Van der Meulen aan Van Dis dat Kersten stelde dat het bedrag van ruim tienduizend gulden van het zogenaamde 'Banierfonds', dat als renteloze lening aan *De Banier* ter beschikking was gesteld, eigendom van de NV De Banier was. Kersten wilde daarom dat Van der Meulen en Van Dis een nieuwe opgaaf van bezittingen van de partij aan de procureur generaal zouden doen omdat het bedrag van het Banierfonds als bezitting van de partij was opgegeven. Van der Meulen was bereid dit te doen en vroeg Van Dis hieraan mee te werken. Het is niet geheel duidelijk of Van der Meulen met Kersten van mening was dat dit feitelijk juist was of dat deze handelwijze werd toegepast om te voorkomen dat er al te veel geld van de partij verdween in de zakken van de autoriteiten. Van der Meulen schreef aan Van Dis dat Kersten niet meer repte over de preferente aandelen. Zijn conclusie was deze: 'En nu is het gedaan met het Partijen-leven in Nederland. Ook de St. Ger. Partij is ontbonden verklaard en zal geliquideerd worden. Boeken en gelden zullen wel opgezonden moeten worden. 't Doet even weemoedig aan, al was het wel te voorzien, dat het daartoe zou komen.'⁷⁶

Van Dis vroeg zich in zijn antwoord af of het Banierfonds wel eigendom van de NV was. Het Banierfonds was namelijk gevuld met overschotten op de exploitatie van het weekblad *De Banier* over de jaren 1925 tot en met 1928. Dit weekblad ging uit van de SGP en was ook bezit van de partij. Pas in 1929 was het dagblad *De Banier* ontstaan. Dit dagblad was wel aan de partij gelieerd, maar ging uit van een NV met aandeelhouders en niet meer van de partij. Winsten waren derhalve voor de NV en niet voor de partij. Dit gold echter niet het Banierfonds, omdat dit wel degelijk eigendom van de partij was. Van Dis was bang dat men hun het verwijt zou kunnen maken dat zij geld van het algemeen hadden overgeheveld naar een 'bepaalde groep, waarin bovendien enkelen de meeste zeggenschap hebben'. Met die enkelen zal Van Dis ongetwijfeld de familie van ds. Kersten bedoeld hebben, die op dat moment al een aanzienlijk deel van de aandelen had verworven en bovendien in de directie van de NV vertegenwoordigd was in de figuur van Samuel Kersten, zoon van ds. Kersten. Van Dis bleef van mening dat het Banierfonds eigendom van de partij was. Hij citeerde als bewijs de notulen van de algemene vergadering van 4 april 1929 en de notulen van de hoofdbestuursvergaderingen van 19 september 1929 en 17 april 1930. Van Dis was huiverig voor het doen van een nieuwe aangifte bij de autoriteiten omdat zij tot onderzoek zouden kunnen overgaan. Hij wilde alleen meewerken als Van der Meulen hem kon overtuigen 'dat we gerust en zonder bezwaar een stuk kunnen sturen'. Van Dis vond het overigens wel onplezierig dat ds. Kersten dit niet eerder had bedacht, zodat er nu een hernieuwde opgaaf nodig was.⁷⁷ Blijkens de brief van 16 juli 1941 van Van Dis aan Kersten hadden Van Dis en Van der Meulen eerst telefonisch contact

76. Ibidem, brief van 7-7-1941 van penningmeester P. van der Meulen aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

77. Ibidem, brief van 10-7-1941 van secretaris van het HB C.N. van Dis aan penningmeester P. van der Meulen.

gehad en was Van der Meulen bij Van Dis thuis geweest om alle zaken ter liquidatie van de partij te regelen. Van Dis schreef dat aan dr. Franssen, de door de Duitsers aangestelde gevolmachtigde met betrekking tot de SGP, een antwoord was gestuurd op de vraag naar de verhouding tussen de partij en NV De Banier. Hij meldde dat het antwoord in overeenstemming was met de notulen. Of dit nu betekent dat er een nieuwe opgave is gedaan, is niet duidelijk. Erg waarschijnlijk is het echter niet, daar de notulen in dit opzicht vrij helder zijn. Van Dis eindigde zijn laatste brief in zijn hoedanigheid als partijsecretaris aan zijn partijvoorzitter ds. Kersten als volgt: 'Het is dus gedaan. De taak der S.G.P. is ten einde. Zij is er echter niet tevergeefs geweest, gelijk in den dag der dagen blijken zal.'⁷⁸

Dat de SGP verboden werd, wilde overigens niet zeggen dat er helemaal geen activiteiten meer werden ontplooid. Het is te veronderstellen dat veel leden, al dan niet via de kerk, contacten bleven onderhouden. In ieder geval ging in één plaats de SGP ondergronds. In Rotterdam functioneerde de kiesvereniging Banier V als een soort verzetsgroep. De illegale werker Van Marion uit Rotterdam bracht namelijk na de oorlog in de tweede bestuursvergadering van de gemeentelijke SGP-kiesvereniging een verslag uit aan het bestuur over de illegale activiteiten die door de SGP waren ontplooid tijdens de bezetting.⁷⁹

8.6 Het einde van De Banier

Kersten schreef op 21 maart 1941 dat er een ware AR-anticampagne was losgebarsten tegen *De Banier*. Volgens Kersten was de AR bezig lezers van *De Banier* te winnen voor de eigen antirevolutionaire pers door *De Banier* te betichten van een pro-Duitse houding. Hij ontzenuwde de geruchten dat hij als hoofdredacteur was opgestapt en dat er verschil van inzicht zou zijn tussen hem en ds. Zandt. Kersten stelde bijzonder vaderlandslievend te zijn door de lezers te waarschuwen tegen verzet dat alleen maar zware represailles van de bezetter uitlokte. Hij wees wederom op de uiterst scherpe maatregelen die de Duitse autoriteiten namen bij sabotage- en verzetsdaden en gaf daar voorbeelden van. Zijn conclusie was: 'Wij burgers kunnen geen strijd voeren; mogen het ook niet; en ons leger is overwonnen en ontwapend, na een heldhaftigen, zij het korten, tegenstand. Laat nu ieder zich wachten van daden van verzet; van onvoorzichtige uitlatingen; van alles, wat hemzelf en zijn gezin en geheel zijn omgeving in groot gevaar brengen kan. Zulk een gedrag zal u mogelijk zijn, indien wij eenigen indruk er van hebben mogen, dat de hand des Heeren tegen ons is opgeheven. Het ware bukken voor God in het stof, zou ons daarenboven vrijmoedigheid kunnen geven de nooden van ons land Hem op te dragen, in Wiens hand ook de toekomst ligt.' Dat de negatieve geruchtenstroom ten aanzien van *De Banier* waarschijnlijk niet geheel zonder gevolgen is gebleven, kan geconcludeerd worden uit de oproep waarmee Kersten

78. Ibidem, brief van 16-7-1941 van secretaris van het HB C.N. van Dis aan partijvoorzitter ds. G. H. Kersten.

79. Notulenboek der gemeentelijke kiesvereniging der Staatk. Geref. Partij te Rotterdam 18-7-1945 tot 2-5-1947 boek 1. Zie notulen van 20-7-1945.

het artikel afsloot. Kersten riep de lezers op om meer abonnees aan te brengen omdat de kosten per krant steeds hoger dreigden te worden.⁸⁰ Nog geen maand eerder had hij met voldoening gesteld dat het abonneebestand stabiel bleef.

Al vrij snel nadat A. Kaptein teruggekeerd was bij *De Banier*, en dat in de hoedanigheid van hoofdredacteur, nam Kaptein de pen weer ter hand om de lezers te overtuigen van de zegeningen van de nieuwe orde. Zo bejubelde Kaptein het journalistenbesluit van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Hij schreef dat het maar beter was dat de journalistiek niet langer dreef op particuliere deelbelangen, maar nu stevig was verankerd in de volksgemeenschap. Journalistiek was voortaan het metier van 'geselecteerde volksvoorlichters' die hun verantwoordelijke taak in het algemeen belang van de volksgemeenschap invulling zouden geven. Vanzelf, zo stelde Kaptein, kon een predikant die af en toe een artikel scheef niet een volwaardige journalist zijn, daarbij Kersten declasserend. De journalist nieuwe stijl was slechts een dienaar van de volksgemeenschap met zuivere volksvoorlichting als taak. Het sprak voor zich dat 'Joden en andere volksvreemden', 'die ons volk bezwaarlijk kunnen voorlichten en opvoeden', geen journalist meer konden zijn.⁸¹ Vanwege dit journalistenbesluit moest Kersten terugtreden als hoofdredacteur, omdat hij weigerde lid te worden van het door de bezetter gecontroleerde Verbond van Journalisten.⁸²

Nadat op 6 mei de redactie had medegedeeld welke redactionele verandering had plaatsgevonden, schreef Kersten op 7 mei een zeer kort artikelje onder de titel 'Mijn arbeid beëindigd'. Kersten deelde daarin mee dat hij niet langer hoofdredacteur was en dat hij hoopte dat *De Banier* zijn eigen geluid en beginselen zou blijven uitdragen en dat dit mocht leiden tot een bredere lezerskring. Het kan bijna niet anders of hij schreef dit tegen beter weten in. In het nummer van 6 mei stond bijvoorbeeld een artikel waarin de opmars van de Duitse troepen in het oosten werd geprezen. Triomfantelijk werd opgemerkt dat de Engelsen nergens op het Europese continent ook maar voet aan de grond hadden en dat de Angelsaksen hun bondgenoten in de steek lieten. Het artikel eindigde met de volgende conclusie: 'Hier zijn de wereldbeschouwingen, en hier zijn geestelijke machten in botsing. En een geweldige geestelijke macht, tot nieuwvorming van de volkerenwereld, uit de ziel van deze volken voortkomend, raakt aan een oud en blijkbaar afgeleefd stelsel, dat vaak bij de eerste aanraking reeds ineens stort en tot geen innerlijken, geestelijk overtuigden en overtuigenden tegenweer meer in staat is.'⁸³

De stukken van Kaptein werden steeds openlijker en frequenter in pro-Duitse en nationaalsocialistische zin geschreven, hoewel Kaptein bij zijn benoeming verklaard had niet in pro-Duitse geest te zullen schrijven. De raad van commissarissen had wellicht voorvoeld dat hij zich in die richting zou gaan ontwikkelen omdat hem ook nadrukkelijk gevraagd was of hij lid was van de NSB. Kaptein verklaarde,

80. 'Een opwekking', *De Banier*, 21 maart 1941.

81. 'Pers en volksgemeenschap', *De Banier*, 5 mei 1941.

82. Van der Ros, 'De Banier', 230.

83. 'Groote dagen', *De Banier*, 6 mei 1941.

in strijd met de waarheid, geen lid te zijn van de NSB.⁸⁴ Dat zijn schrijfsels niet door iedereen geapprecieerd werden, bleek uit het feit dat het bedankjes regende vanwege de pro-Duitse teneur van veel artikelen totdat het abonneebestand was gehalveerd.⁸⁵ Een *Banier*-lezer, ene Janse uit Meeuwen, was de schrijfsels van Kaptein zo zat dat hij het volgende gedichtje maakte en naar *De Banier* opstuurde:

In nacht en stormgedruis

Kaptein, de “captain” der Banier,
Schoon handig in ’t laveren,
Moet, hoe hij er zijn best voor doet
Nog beter schipp’ren leren!⁸⁶

Uit het archief van P. van der Meulen blijkt dat Kaptein zich de moeite getroostte om de schrijver een alleraardigst gedichtje te retourneren:

Ondergegaan, maar met eere

Voor wie recht toe recht an slechts leerde varen,
Valt het laveren uiteraard niet mee.
Bij ’t bulderen van den storm en ’t bassen der gevaren,
Strandt menig schip in ’t zicht der veil’ge ree.

Intusschen: ondergaan kàn eervol wezen,
Voor wie één koers als goede slechts erkent.
En die, frank, vrij en zonder vreezen,
Zóó “zee bleef houden” tot het end.

En voorts: het zal nog moeten blijken
Wie aan het eind de vlag moest strijken.
Ik blijf, met ongeschokt gemoed
Aan ’t roer! Hou zee – maar doe het Goed!
A. Kaptein.⁸⁷

Kaptein maakte het ook wel erg bont. In een artikel ter gedachtenis aan de meidagen van 1940 schreef hij dat zowel de Nederlandse als de Duitse gevallenen herdacht dienden te worden. Het Duitse leger had zich op alle fronten superieur getoond ten opzichte van het Nederlandse. Fijntjes merkte Kaptein op dat degenen die op Engeland vertrouwden al in Engeland zaten, terwijl de Nederlandse soldaten nog voor hen stredden. Kaptein memoreerde hoe eenieder die ook maar iets positiefs in Duitsland wist te ontdekken, het gevaar liep meteen voor landverrader uitgekreten te worden. Nu was dat echter over en moest Nederland zijn kans grijpen om in het nieuwe Europa zijn rechtmatige plaats in te nemen binnen de

84. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109116 (parket Den Haag 91/1945); Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, archief 194, Commissie Perszuivering, inv. no. 450, nr. 1016 Algemeen (De Banier).

85. Van der Ros, ‘De Banier’, 230/231; NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109116 (parket Den Haag 91/1945). Proces-verbaal inzake A. Kaptein door Politieke Opsporingsdienst Delft, 5 juni 1945.

86. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304.

87. Ibidem.

band van de Germaanse volkerengemeenschap. 'Nòg is het tijd, om onze plaats met eere in te nemen in wordend Europa. Als een vrij, eerlijk partner kunnen wij deel hebben aan den bouw in den nieuwen tijd. (...) Daartoe dienen haat en bitterheid te verdwijnen, daartoe dient alle vruchteloos negativisme over boord te worden geworpen, daartoe hebben wij onze volksgemeenschap te beleven in hechten trouw, in edele opofferingsgezindheid, in kloekmoedige fierheid, in het besef van onze nationale waarden, in gebondenheid aan de geslachten die na ons komen zullen en bovenal in biddend opzicht tot den God der vaâdren. De historie heeft aan de poort van ons volksleven geklopt. Dat wij haar roep verstaan, opdat wij ons waardig toonen aan de bloedoffers, die het onze plicht is in deze dagen met diepsten eerbied en warmste dankbaarheid te gedenken. Zóó – en zóó alleen – zal ons herdenken de waarde hebben die het hebben moet.'⁸⁸ De overige door Kaptein geschreven artikelen⁸⁹ lieten eenzelfde wonderlijke mix van bevindelijke vroomheid en nationaalsocialistische wereldbeschouwing zien.

De ontbinding van de SGP in de zomer van 1941 betekende nog niet het einde van *De Banier* als dagblad en evenmin van de uitgeverij NV De Banier. Dankzij een in 1948 door P. van der Meulen vervaardigd chronologisch overzicht is goed te achterhalen wie wanneer welk artikel in *De Banier* geschreven heeft en hoe de situatie rond de NV De Banier zich ontwikkelde.⁹⁰ In zijn brief van 28 mei 1941 aan Van Dis sprak Van der Meulen zijn verwondering uit over de benoeming van A. Kaptein tot hoofdredacteur⁹¹ en al eerder, in augustus 1940, klaagde Van der Meulen dat het aantal abonnees daalde omdat 'het principiële geluid is verstomd'.⁹² Die verwondering van Van der Meulen over Kapteins benoeming kon ingegeven zijn door de pro-Duitse artikelen van Kaptein, maar ook door

88. 'Herdenken', *De Banier*, 13 mei 1941.

89. Zie bijvoorbeeld de volgende artikelen in *De Banier*: 'Uitkijken en dagen tellen' (28 juli 1941); 'Van Christelijk standpunt uit gezien' (2 augustus 1941); 'De vraag naar Gods rechtvaardigheid' (? september 1941); 'Biddag' (11 september 1941); 'Maranatha' (? oktober 1941).

90. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304. Kersten schreef de volgende artikelen in *De Banier* nadat Nederland bezet werd: mei 1940: 'Gods gerechtigheid gehandhaafd', 'Gods recht erkend', 'Niet te stuiten macht'. Juli 1940: 'Ter ernstige overdenking', 'Het nieuwe regiem', 'De bakermat van de oorlog'. Augustus 1940: 'Wiens zonen zijn wij?', 'De Nederlandsche Unie', 'Waar moet dat heen?'. September 1940: 'Eenheid, maar op een vast fundament', 'Eindelijk recht gedaan', 'Regeringsvoorschriften en de Kerk', 'Een ongevraagde verdediging', 'Een overgangs-tijdperk'. Oktober 1940: 'Er zijn grenzen', 'Nog geen einde te zien', 'Nog Staatkundig Gereformeerd', 'Gedenkt den Sabbatdag I'. November 1940: 'Iets over het onderwijs', 'Gedenkt den Sabbatdag II'. December 1940: 'Nieuwe belastingen', 'Een woord aan onze S.G.P.ers'. Januari 1941: 'Criminaliteit'. Februari 1941: 'Wordt onze toestand begrepen?', 'Wat nu?', 'Voer geen valschen strijd', 'Diaconale armenzorg', 'Zondagsarbeid', 'Is dat verraad?', 'Kloosterling-onderwijzers', 'Stelsel van kerkregering'. Maart 1941: 'Vooze eenheid', 'Een opwekking'. April 1941: 'De Bijbel Gods Woord'. Mei 1940: 'Mijn arbeid beëindigd', 'Indien gij uwen voet van den Sabbath afkeert', 'Wij hadden één hoofddoel'. In het *Algemeen Protestantisch Dagblad* schrijft Kersten slechts drie artikelen na oktober 1941: 'Aan de lezers'. December 1941: 'Beknopt overzicht van de toestand der Gereformeerde Gemeenten in Nederland'. Februari 1942: 'Het laatste nummer'.

91. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A, 1.3, nr. 40. Brief van 28-5-1941 van algemeen penningmeester P. van der Meulen aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

92. Ibidem. Brief van 2-8-1940 van algemeen penningmeester P. van der Meulen aan secretaris van het HB C.N. van Dis.

het feit dat Kaptein een jaar eerder als medewerker van *De Banier* ontslagen was. Waarom Kaptein ontslagen werd, is niet duidelijk. Volgens ds. Kersten en zijn zoon Samuel Kersten werd hij ontslagen vanwege een zedendelict. Kaptein zelf voerde onenigheid met Samuel Kersten als reden voor ontslag aan. Een derde, een typograaf, stelde dat Kaptein te veel wist van de praktijken van vader en zoon Kersten⁹³ en een vierde beweerde dat alle medewerkers van NV De Banier Sam Kersten haatten omdat hij zijn personeel schoffeerde, vernederde en uitbuitte.⁹⁴

Eind mei 1941 schreef Kodde een brief aan ds. Kersten waarin hij eveneens zijn verontrusting uitsprak over de koers van *De Banier*. Kodde raadde Kersten aan afstand te nemen van *De Banier* en de aanduiding Staatkundig Gereformeerd uit de kop van de krant te verwijderen. Kodde schreef dat stukken over bijvoorbeeld de Arbeidsdienst niet bevallen.⁹⁵ Het stuk waaraan hij refereerde was geschreven door de op 28 april⁹⁶ tot hoofdredacteur benoemde Arie Kaptein. Overigens verscheen dat artikel in vooreerst een van de laatste nummers van *De Banier* omdat het blad eind mei 1941 een verschijningsverbod van twee maanden kreeg opgelegd.⁹⁷ De reden van dat verschijningsverbod was gelegen in een misverstaan van een anekdote die ‘Oom Jan’, alias Sam Kersten, in zijn puzzelrubriek op 7 mei 1941 ten beste had gegeven. Op een gezelschap te Zeist⁹⁸ waren Duitse soldaten aanwezig en toen Psalm 79:1 – Getrouwe God, de heid’nen zijn gekomen – werd gezongen betrokken de aanwezige Duitse militairen dat op henzelf. De aanwezige predikant ontkende dat dit vers gekozen was vanwege hun aanwezigheid. Een van de Duitse militairen gaf vervolgens een andere psalm op om te zingen, namelijk Psalm 106:4 ‘Wij hebben God op ’t hoogst misdaan’. Deze Duitse soldaat eigende de schuld en erkende een zondaar te zijn. Hetgeen door de aanwezigen op het gezelschap werd gewaardeerd en geestelijke herkenning gaf. De censor kon het echter niet waarderen en nog minder herkennen. Hij veronderstelde, bij gebrek aan kennis van de tale Kanaäns en van de bevindelijke geloofsbeleving, dat het hier een belediging van de Duitse weermacht en het Duitse Rijk betrof.⁹⁹

In het laatste nummer voordat het verschijningsverbod van kracht werd, schreef Kaptein een artikel over de ‘verplichte arbeidsdienst’ en stelde dat het te goedkoop is om alles wat de bezettende overheid invoert per definitie af te wijzen. Kaptein schreef dat de burgerlijke stand ook eens door een bezettende overheid was ingevoerd en dat niemand meer twijfelde aan het nut van een dergelijke instelling. Zo zou de arbeidsdienst zich ook kunnen ontwikkelen. Kaptein zag namelijk grote voordelen in de verplichte arbeidsdienst. De arbeidsdienst kon namelijk bijdragen aan de waardering van en ethische plicht tot arbeid. Bovendien droeg een

93. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 230.

94. NIOD, archief 194 Commissie Perszuivering, inv. no. 1017.

95. Ibidem, brief van 31-5-1941 van hoofdbestuurlid D. Kodde aan partijvoorzitter ds. G.H. Kersten.

96. Het overzicht van Van der Meulen vermeldt deze datum. Zie: NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304. Fieret noemt echter als datum van benoeming 29 mei 1941. Zie: Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 247.

97. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304.

98. Aldus overzicht van bestuurslid Van der Meulen. Zie: NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304.

99. *De Banier*, 7 mei 1941; Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 231-233.

verplichte arbeidsdienst bij aan de Nederlandse volksgemeenschap. Kaptein vond arbeid een 'eereplicht jegens het volk'. Verder bekritiseerde hij de kleinburger en intellectueel die neerkijkt op eerlijke arbeid met de handen als een 'karakterlooze slappeling'. Hij voorzag dat de verplichte arbeidsdienst zou resulteren in een grotere waardering van het eerlijke handwerk.¹⁰⁰ Toch zal dit artikel niet het enige geweest zijn in het nummer van 27 mei dat Kodde niet heeft kunnen waarderen. Op de voorpagina stond bijvoorbeeld te lezen dat er geen enkel bewijs was voor de bewering dat de NSB in de meidagen van 1940 verraad had gepleegd. Verder werd er in het artikel 'Gruwelen in Polen' breed uitgemeten welke gruweldaden de Polen begaan hadden tegen de Volksduitsers. Het lijkt er op zijn minst op dat dit artikel moest dienen als een verontschuldiging van de Duitse agressie in september 1939 tegen Polen. Over het buitengewoon brute optreden van de Duitse troepen tegen de Poolse bevolking geen woord. Vervolgens roemde Arie Kaptein in het stuk 'De oorlog III' het strategische inzicht van Adolf Hitler met betrekking tot het opleggen van de Franse vloot. Kaptein schreef dat nog geen jaar geleden de Franse troepen hun bloed gaven voor het bondgenootschap met de Engelsen, maar dat die liefde nu omgeslagen is in haat. Zowel het stuk 'De oorlog III' als 'Verplichte arbeidsdienst' was ondertekend met de initialen van Arie Kaptein.¹⁰¹

Dat men groot belang hechtte aan het herverschiijnen van *De Banier* blijkt wel uit de contacten die er geweest zijn met de vooraanstaande NSB'er Rost van Tonningen om het verschijningsverbod ongedaan te maken. Het bezoek had plaats in juni 1941. Volgens het overzicht van hoofdbestuur lid Van der Meulen hadden Sam Kersten en Arie Kaptein in juni 1941 een onderhoud met 'R.v.T.'.¹⁰² Dat Sam Kersten en Arie Kaptein bij Rost van Tonningen hebben gepleit voor opheffing van het verschijningsverbod is voor de hand liggend, daar beiden als respectievelijk directeur en hoofdredacteur een groot belang hadden bij het opnieuw verschijnen van *De Banier*. Uit het verweer inzake de perszuivering na de oorlog blijkt echter dat Sam Kersten waarschijnlijk niet op de hoogte was van het feit dat ze Rost van Tonningen zouden bezoeken. Tijdens het onderhoud met Rost van Tonningen deed hij er, naar eigen zeggen, dan ook het zwijgen toe. Uit ditzelfde verweerschrift blijkt overigens dat ds. Kersten en ds. Zandt ook contact hebben gehad met Rost van Tonningen en Van Woudenberg, maar dan om te vragen om de opheffing van dagblad *De Banier*. Bovendien hadden ds. Kersten en S. Kersten nog geprobeerd om via Max Blokzijl af te komen van A. Kaptein. Beide pogingen waren echter zonder resultaat gebleven.¹⁰³

Op 18 juli 1941 kreeg Arie Kaptein een nieuw contract als hoofdredacteur. Dit contract, ondertekend door Sam Kersten, de directeur van NV De Banier, bestond uit een nieuwe arbeidsovereenkomst die Kaptein recht gaf op een hoger salaris. Bovendien bevatte het contract een merkwaardige zinsnede over de inhoud

100. 'Verplichte arbeidsdienst', *De Banier*, 27 mei 1941.

101. Ibidem.

102. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304.

103. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A, nr. 41. Verweerschrift jhr. mr. W.L. Schorer inzake perszuivering met begeleidend schrijven aan hoofdbestuur leden d.d. 24 juni 1946.

van zijn hoofdredacteurschap. De benoemingsbrief vermeldde 'dat de inhoud van het blad strekt tot medewerking aan de nieuwe opbouw van de Nederlandsche volksgemeenschap zooals de eischen van de tijd die bepalen'.¹⁰⁴ Sam Kersten was de regie duidelijk kwijt. Hetgeen nog eens te meer blijkt uit het feit dat *De Banier*, in strijd met de doelstelling en beginselen, de ondertitel *Algemeen Protestantisch Dagblad voor Nederland* droeg en niet langer S. Kersten als plaatsvervangend hoofdredacteur noemde. Het is niet onwaarschijnlijk dat Kaptein dit nieuwe contract zelf heeft opgesteld en S. Kersten alleen nog om een handtekening gevraagd heeft. Het idioom van het contract komt namelijk naadloos overeen met dat van Kapteins artikelen. Bovendien schreef Kaptein wel vaker epistels die S. Kersten in zijn hoedanigheid van directeur moest ondertekenen. Zo schreef Kaptein in juli 1941 een brief aan Max Blokzijl om hem te attenderen op de NV De Banier om zo drukorders binnen te krijgen. De NV stond namelijk onder druk doordat het aantal opdrachten sterk terugliep. Om het bedrijf rendabel te houden en het personeel aan het werk te houden plaatste S. Kersten zijn handtekening onder de brief aan Blokzijl, waarin stond dat de foto, waaruit moest blijken dat de drukkerij groot genoeg was om alle voorkomende orders uit te kunnen voeren, op verzoek van ds. Kersten gestuurd werd.¹⁰⁵ Dat het voortbestaan van de NV zwaar woog bleek ook uit het feit dat de directeur een zeker opportunisme aan de dag legde met betrekking tot de aard en inhoud van het geleverde drukwerk.

Op 23 juli 1941, na een verschijningsverbod van twee maanden, prijkte er op de voorpagina van *De Banier* in de rechterbovenhoek een grote V met daaronder de tekst 'Duitsland wint voor Europa op alle fronten'. Dit werd geflankeerd door een artikel waarin vermeld werd dat het Sovjetfront in stukken was gescheurd en dat Duitsland voor Europa streed. In de komende weken gingen alle legerberichten vergezeld van de kop 'Duitsland strijdt voor Europa' en stond geregeld de grote V op de voorpagina. Op pagina 5 stond een advertentie waarin opgeroepen werd dienst te nemen in het Vrijwilligerslegioen Nederland. Een dag later schreef Kaptein dat het wel zeer bedenkelijk was als men Stalin als bondgenoot had. Hoe kon men nu voor Stalins wapens zijn, maar tegen Stalins ideologie? Kaptein wees op de kracht van een ideologie die de soldaat kan opzweepen tot grootse prestaties. Hij schilderde in de meest schrille kleuren de afschuwelijkheid van de communistische ideologie, die niet anders was dan volkerenmoord en vernietiging van de cultuur.¹⁰⁶

Op 28 juli was Kaptein nog explicieter: 'Het is dan ook een misdadige kortzichtigheid, te hopen, dat Duitsland, hetzij door de bolsjewieken van Stalin, hetzij door wie weet welke fantastische combinatie van Amerikaansch-Engelsch-Palestijnsche legerscharen worde vernietigd.' De hoop te vestigen op Stalin was niet alleen dwaas, maar ook goddeloos. 'Eén vrijwilliger die onder Nederlandsche vlag ten strijde trekt tegen de bolsjewieken beteekent voor de toekomst van Eu-

104. NIOD, archief 194 Commissie Perszuivering, inv. no. 1019.

105. Ibidem, inv. no. 1021; Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 236; Van Manen, 'Herinneringen van dhr. S. Kersten', 34.

106. 'Wapens en wereldbeschouwing', *De Banier*, 24 juli 1941.

De Banier

ALGEMEEN PROTESTANTSCH DAGBLAD VOOR NEDERLAND

1e JAARGANG

WOENSDAG 23 JULI 1941

8 Pag. - No. 4020

Directeur: S. Keraten te Rotterdam
Hoofdredacteur: A. Kaptein
te 's-Gravenhage

ABONNEMENTSPRIJZEN DAGBLAD

voor plaatsen waar een agentschap is gevestigd
p. kwartaal f 3.— of 23 ct. p. week. Voor andere
plaatsen f 3.— p. kwart. pl. 15 ct. beschikings-
kosten. Voor Vrijdagnummer f 1.72 per halfjaar

svantg, beter, dan de overvloed
open.
verlaat Bethlehem, het brood-
rod machtig was hem te verzor-
g naar den vreemde. Hij zocht
ede Gods te ontmoeten, en gaf
smach, dat een Ijeren roede
n treffen. En doet hij dit zich-
n ontrok ook vrouw en zonen
n en aan het Heiligdom des
oeve afocht naar Moab. Die
teeft smart op smart te vree-
onderschieten de beproeving;
s een scherp zwaard. Maar
op te heffen, dat God ons
liging toezendt, als we het-
ongunst zoeken te ongaan?
Hierder gevolgen met zich

g om als vreemdeling te
sb. Hij had het voornemen,
ir te vertoeven, dan noodig
geen inwoner van Moab
e Bethlehem niet voor al-
en wilde den dienst des
geven, noch zijn volk ver-
wat is er van dat voor-
' Eenmaal aangekomen in
sidaar. Zijn voornemen
Hoe gemakkelijk kon hij
n. Het is hem geen smart
eren te moeten missen.
i Elimelech verkoopt was
de goedkeuring des Hee-
verwachten.
huizerrouw? Zij is haren
welijk of zonder tegen-
bedenkingen heeft zij
feld was gena in haar
e van haren man niet
e goedertierenheid des

DUITSCHLAND STRIJDT VOOR EUROPA

Duitsch weermachtsbericht.

HET SOWJETFRONT IN STUKKEN GESCHEURD

Van uniforme leiding valt bij den vijand niets meer
te bespeuren. — Actie tegen afzonderlijke
groepen wordt onafgebroken voortgezet.

Moskou voor het eerst aangevallen.

HOOPDKWARTIER VAN DEN
FUEHRER, 22 Juli (DNB) Het opper-
bevel van de weermacht maakt bekend:
De doorbraak operaties van de Duit-
sche weermacht en haar bondgenooten
hebben het verdedigingsfront van de
Sovjets in onsamenhangende groepen
gesplitst. Ondanks taal plaatselijk verzet
en hardnekkig ondernomen tegenaanval-
len valt er geen eengezinde leiding van
den vijand meer te onderscheiden. Aan
het geheele Oostelijke front worden de
operaties gestadig voortgezet. De krijgs-
verrichtingen zijn hier gericht op ver-
strooiing en vernietiging van de afzon-

In de buurt van het Kremlin en van de
bocht van de Moskwa verrekten bomb-
treffers talrijke groote branden. Gebou-
wen van hooge dienstinstaties en over-
heden der Sowjets alsmede ravitaille-
ringsbedrijven der stad werden verwoest
of zwaar getroffen.

In het zageveld om Engeland plaats-
ten gevechtsvliegtuigen voltreffers op
twee groote vrachtschepen. Andere ge-
vechtsvliegtuigen bombardeerden in den
afgelopen nacht havenwerken in het
Zuidoosten van het eiland. Aan het Suez-
kanaal bestookten Duitse gevechts-
vliegtuigen in den nacht van 21 op 22
Juli militaire werken met bommen van
allerlei kaliber. Jagers schoten bij po-
gingen van den vijand om overdag de
kust van het Kanaal aan te vallen.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

V

Duitsland wint voor
Europa op alle fronten

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

De Finsche strijd.

Radiorede van Hakklia.

Uit Helsinki: De voorzitter van de
Finschen Rijksdag, Hakklia, heeft voor de
microfoon gesproken over den oorlogsto-
stand. Hij zeide o.m.: de tegenwoordig
oorlog beteekent voor Finland een direct
voortzetting van den vorigen oorlog, wa-
de tijd na den vrede van Moskou is vo-
het Finsche volk een waar vagevuur.
weest. Ditmaal staat Finland niet alle-
daarom bestaat de hoop, dat Finland z

De Banier van 23 juli 1941

ropa meer dan duizend vruchteloos critiseerende sceptici.¹⁰⁷ Het barbarisme,¹⁰⁸ de goddeloosheid en het antichristelijke karakter van het communisme waren zo groot dat het logisch was dat oprechte christenen de strijd van Duitsland tegen de Sovjet-Unie steunden.¹⁰⁹ Maar gelukkig maakte de 'prachtige moed der Duitse soldaten' korte metten met de 'Sovjet-misdadigers', hoewel ze taaiere tegenstand boden dan verwacht. De communistische propagandamachine had de 'primitieve Russische soldaten' er namelijk van overtuigd dat de Duitsers geen gevangenen maakten en alle Russen zouden vermoorden. 'Vanzelfsprekend heeft deze infame leugen den strijd lust der roode soldaten ten zeerste aangewakkerd, maar daarnaast ook hun aangeboren wreedheid tot een huiveringwekkende, gruwelijke dierlijkheid opgevoerd.¹¹⁰ Kaptein maakte na twee jaren oorlog de balans op en constateerde dat Duitsland op alle fronten won en dat zelfs degenen die het oneens waren met de politiek van de Führer moesten erkennen dat het een voordeel voor heel Europa was dat hij de strijd met de grootste bedreiging van het Avondland, de Sovjet-Unie, had aangeboden.¹¹¹ Misdadig waren echter de geallieerde bombardementen die Nederlandse steden troffen. Het was 'terreur van de laagste soort'.¹¹²

107. 'Uitkijken en dagen tellen', *De Banier*, 28 juli 1941.

108. 'Het barbarisme der Sovjets', *De Banier*, 21 augustus 1941.

109. 'Van christelijk standpunt uit gezien', *De Banier*, 2 augustus 1941.

110. 'Cijfers en feiten; Hersens en massa', *De Banier*, 7 augustus 1941.

111. 'Twee jaren', *De Banier*, 2 september 1941.

112. 'Terreur', *De Banier*, 8 september 1941.

Kaptein keurde een Engelse nationale biddag af omdat er op die biddag gebeden zou zijn voor de Russische overwinning op Duitsland. Hij noemde zulk bidden vloeken. Op zichzelf was hij een pleitbezorger van nationale bededagen, maar dan mochten ze geen politiek bijvoegmerk hebben. 'Een nationale biddag is dus geenszins af te keuren. Mits het dan ook in geest en waarheid een biddag is. Wordt het een zinledige demonstratie, een met vooze vroomheid overtoegen politiek schouwspel, dan wordt de biddag een vloekdag, dan wordt godsdienst afgodsdienst, dan wordt de kerk een geestelijke prostituee van de staatkunde. Dan wordt het geheele gedoe een aanfluiting voor het Christendom en een walg voor Gods heilig aangezicht.'¹¹³

Was er al kritiek op de inhoud van de stukken van ds. Kersten in *De Banier*, nadat Kaptein hoofdredacteur was geworden en steeds meer stukken begon te schrijven nam de kritiek alleen maar toe. De wel zeer pro-Duitse stukken werden door velen niet gewaardeerd en resulteerden in een gestaag dalend aantal abonnees waardoor de krant uiteindelijk zelfs verliesgevend werd. De NV De Banier wilde daarom van de krant af om op die manier het voortbestaan van de drukkerij veilig te stellen.¹¹⁴ De dalende populariteit van het dagblad kan ook geïllustreerd worden aan de hand van het afnemend aantal predikanten dat nog meditaties voor het dagblad wilde verzorgen.¹¹⁵ Om van het verliesgevende dagblad *De Banier* af te kunnen komen bezochten ds. Kersten en zijn zoon Sam in september 1941 het hoofd van de afdeling perswezen van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten en tevens berucht nationaalsocialistisch propagandist, Max Blokzijl.¹¹⁶ Het bezoek leverde niet het resultaat op waarop gehoopt was, namelijk de ontkopeling tussen dagblad en drukkerij.

Op 3 oktober 1941 bevatte de voorpagina van *De Banier* een waarschuwing zich niet in te laten met sabotage. 'De kracht van het Duitse leger wordt er waarlijk niet door geschaad, als hier of daar een verdwaasde, door radio-inspuitingen verdoofde, een Duitscher vermoordt of een kabel doorsnijdt. Al deze daden behoren tot die categorie domheden, waarmede men alleen maar zichzelf treft en waardoor men den toestand van zijn volk slechts verslechtert.'¹¹⁷ Verder pleitte Kaptein voor een strengere censuur om de om zich heen grijpende zedenverwildering een halt toe te roepen. Papier was schaars en diende op een voor 'de volksgemeenschap meest nuttige wijze [te] worden aangewend'. Kaptein was blij met het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, dat de kunst vrij zou weten te houden van de 'wanproducten van ordinaire geesten' om zo het volk te vrijwaren van 'volksge-

113. 'Biddag', *De Banier*, 11 september 1941.

114. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 235.

115. De predikanten die nog meditaties schrijven tijdens het hoofdredacteurschap van Kaptein zijn: ds. L. Vroegindewij en ds. D.J. van de Graaf (beiden hervormd), ds. C. Kramp (oud gereformeerde gemeente) en J.D. Barth (gereformeerde gemeente) en eenmalig een oudejaarsmeditatie op 31 december 1941 door ds. W.C. Lamain (gereformeerde gemeente). Zie ook: Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 234 en 260.

116. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304.

117. 'Waarschuwing', *De Banier*, 3 oktober 1941.

Algemeen Protestantisch Dagblad

Hoofddirectie: A. KAPTEIN te 's-Gravenhage
 1ste JAARGANG - N° 2 VRIJDAG 17 OKTOBER 1941 *** 6 P.A.C.
 Abonnementenprijs Dagblad: voor plaatsen waar opzending is gevestigd p kwartaal f 1.25 of 32 s. 6 w. w. voor andere plaatsen f 3.00 p. kw. p. 15 ct. bezekingsgraad. Voor Verkoopnummers f 1.75 p. half.

De Heere is een heelmeester

Komt en laat ons wederkeren tot den Heere, want Hij schiedt en Hij zal ons genezen, Hij schiedt en Hij zal ons genezen, Hij schiedt en Hij zal ons genezen, Hij schiedt en Hij zal ons genezen. Hoofd 1: 4.

Laat u inlichten, Jeruzalem, opdat mijn van u niet afgekeren worde; opdat u niet stiele tot een woestheid, tot een eenoosd land! Dit is een woord, dat fans door Zijn profet. Jeremia geprekeert tot zijn volk Israél, maar dat hem nog ten volle geldt: De oordeelen Heeren gaan over de wereld en over ons. Ja ook over ons eigen leven. Van we maken we daar echter niet op. Dan we het niet, dat het oordeelen Gods nieuwe zonden, vanwege onze onschuldigen, vanwege het menselijke overvloed van 's Heeren wet. Den eeren we te ook niet als straf over oorden. We aanvaarden de oordeelen geen als een noodlot, als een noodzaak om niet te ontkomen is, als een bekende verdelheid waar we in keuzen, maar we loopen niet f schuldtekens van den Heere, die niet verbroken en verzoeken soeken om te genade voor recht te doen.

er de Heere ons echer op Zijn i neemt en ons gaat onderwerpen vor der zigheid, want die zonde is de schuld tot schuld. Ja die we met. Pindus heestemen niet den; daar is niemand die f; daar is niemand, die God en zijn se afgeweken, keamen nu geworden, daar is niemand, der, daar is ook niet tot één toe; is een zonden gra met hun genen zij bedrog, slangenvenis is lippen, welke mond vol is van f en bitterheid; hun voeten zijn oot tot vergieting; versneling en

Kalining en Kaluga in Duitse handen.

Sovjet-legerbericht geeft vergering van toestand toe.

BERLIN, 16 Oct. (DNB). — Kalining en Kaluga zijn, naar het D.N.B. verneemt, reeds sedert dagen in Duitse handen. Om de buitenste verdedigingslinie van Moskou wordt gevochten.

BERLIN, 16 Oct. — De swere artillerie van het Duitse leger heeft, naar het D.N.B. verneemt, in een loop van 15 October met succes militaire en voor den oorlog belangrijke installaties te Leningrad onder het Oostelijk front onderaan de bolsjewisten op de Duitse stellingen, welke aanval door verschillende pantsierwagens werd gesteund. In deels hevige gevechten sloegen de Duitse troepen de bolsjewisten met zware verliezen voor den vijand terug. Vijf bolsjewistische pantsierwagens werden hierbij vernietigd.

BERLIN, 16 Oct. (D.N.B.). — De Belgische avondbladen publiceren in koppen over de gebeurte pagina de in het weer-maschericht van heden vervatte mededeeling, volgens de welke de Duitse troepen op verschillende plaatsen rondom kilometer voor Moskou gestreden wordt en besprengden in verband daarmee het bolsjewistische legerbericht van hedenmorgen, dat voor de eerste maal openlijk toepreft, dat 'de toestand aan het Westelijk front' in den loop van den nacht van 14 op 15 October verzonk is. Hierbij kwam thans nog het bericht, dat de Roemeense troepen de verdedigingslinie der Sovjet bij Odessa gepasseerd zijn.

ISTANBOEL, 16 Oct. — Sadak schrift in Ankara het Sovjetleger heeft tot duwer rond 14,000 vliegtuigen, 18,000 pantsierwagens en 20,000 stukken geschut verloren. In het bezit zijnde van dit oorlogsmateriaal vernooit het niet den opranch van den vijand te stellen. De bolsjewisten moeten

Duitsland strijdt voor Europa

ODESSA IS INGENOMEN

Duitschers op de buitenste linie om Moskou.

HOOFDKWARTIER VAN DEN FUHRER, 16 Oct. — Het opperbevel der weermacht maakt bekend: Volgens mededeeling van het Roemeense hoofdkwartier zijn de troepen van het vierde Roemeense leger van Odessa en door de laatste linie van verset heengebracht. Zij zijn 's middags Odessa binnengeraakt. De beveling ontving de Roemeensch-Duitse troepen met gezindheid.

De plaatsvervangende Roemeense premier, Michael Antonescu, heeft — medevond om zeven uur voor de Roemeense radio — en daerder verzoeken, waarin hij het bericht van het Roemeense hoofdkwartier heeft bevestigd en dat de laatste haarden van verzet, zou worden daarin nog reed, worden thans in strafrechten opererend.

HOOFDKWARTIER VAN DEN FUHRER, 16 Oct. (D.N.B.). — Het opperbevel der weermacht deelt mede: In het Oosten wordt reeds op verschillende plaatsen om de ongeveer 100 verdichtingen der Sovjethoofdstad gestreden. De belangrijke steden Kalining en Kaluga, 100 km. ten Zuidoosten resp. ten Noordwesten van Moskou bezet, vinden zich al dagen in onze handen. Zoals reeds in een eerdere bericht be-

JAPANS KABINET IS AFGETREDEN.

Reedovering van admiraal Darion te Rennes.

PARIS, 16 Oct. (D.N.B.). — Vice-president admiraal Darion, die den laatste vijftien verleden dagen van het bezette Franche gebied bezocht heeft, heeft gisteren zijn reis door Bretagne voortzet in gedschap van de leden van zijn kabinet. Op een ontvangst door het gemeentebestuur van Rennes hield admiraal Darion een uitvoerige toespraak, waarin hij de Bretonsche bevolking namens maatschappelijk tot eenheid en discipline oerriep.

Daarbij ook aan de hand van de taak voltooien ondanks alle belemmeringen en verduchtmakingen, omdat ik ervan overtuigd ben, dat de weg dien de maatschappelijk bevolken heeft, de eentje is, die Frankrijk de mogelijkheid biedt om de roering te boven te komen en in het nieuwe Europa de plaats in te nemen die het toekomt. De

VERDIJSTEREN

Zou uit het hoofdkwartier van den Heere, in bestaaf het dubbel De Banier moet; het is overgegaan in het Algemeen Protestantisch Dagblad. Verloft bent niet die. Christend. Daardoor moet, zo tot gisteren toe en het geval was, de 10 onomgankelijk, waartoe ook het gaf aan papier zeer sterk meede, bleef de afgeleide geind van boekele, bleef De drukkerij De Banier, die nog steeds staat en het mogelijk het drukwerk blijven leveren en de oude Gereformeerde vertoed de nieuwe contract te worden. Daar mijn taak thans geheel 's avonds is, gevoel ik mi gedwongen een week waartoe om te schrijven. Hetgeen alle in den meeren artikel welke wil niet, welke overgiving om des begreep te vaken en daeren ook een daphal gesteld tot het laatste toe. In het dank ik hen, die met den artik De Banier hebben meded en onder van week tot week stichting schreuen.

De behoef niet te verhoeden, e geworden veranderingen bekeerd. Al heb ik meermalen bekeerd, e vertiching van den volen alle gegreuen worden, ik heb niet beken, dat dit in deen weg gant De Heere roept ook in deen v bedanen om Hem te smellen. In need is in Zijn oorde.

Met den wensch, dat wi alle bijzoeder ons opkomend regeer moegen worden bij de beproefd moege Gods Woord ons gepreue Heilighen schriften. Dat die e door genade daarin, als verkerigen om te drazen, wat

Kersten verklaart in het APD van 17 oktober 1941 zijn werkzaamheden voor de krant beëindigd te hebben

wordt dan wel in zeer bijzonderen zin het slechtste!¹²⁰ Steevast wist Kaptein vooral de positieve aspecten van de veldtocht tegen de Sovjet-Unie en de bezetting van Nederland te benadrukken. Hij liet niet na om vol bewondering te schrijven over de kracht van het Duitse leger en de redelijkheid van de nieuwe orde.

In het archief van P. van der Meulen bevindt zich een artikelje van de hand van S. Kersten in het *Algemeen Protestantisch Dagblad* waarin hij de lezers meedeelde dat de drukkerij De Banier nog steeds bestond ondanks alle 'concentratie' en papierschaarste en dat de drukkerij nog steeds 'de oude Gereformeerde lectuur zal blijven uitgeven'. Van der Meulen heeft daarbij geschreven 'en bidprentjes en biscoopkaartjes en verzekeringspapieren'.¹²¹ Dat dit soort drukwerk verzorgd werd door NV De Banier blijkt ook uit het dossier van de Commissie Perszuivering. Bovendien drukte de NV ook nog enkele boeken voor de nationaalsocialistische uitgeverij Westland. Het betrof enkele romans en boeken over de natuur.¹²² Het abonneestbestand van het *APD* liep echter terug en de samenwerking met Kaptein werd steeds problematischer. Ten langten leste zag S. Kersten geen andere optie dan abonnees te adviseren hun abonnement op te zeggen om zo het dagblad op te heffen. De agenten van NV De Banier kregen van S. Kersten het advies om

120. 'Het Christendom in de schuilkelders; De gevaren van het negativisme', *Algemeen Protestantisch Dagblad*, 7 november 1941.
 121. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr: 304.
 122. NIOD, archief 194 Commissie Perszuivering, inv. no. 116.

geen drukwerk van de Wehrmacht aan te nemen en om geen lid te worden van de Kultuurkamer.¹²³

Het *APD* had inhoudelijk en ideologisch erg weinig meer van doen met dagblad *De Banier* als spreekbuis van de SGP, hetgeen alleen al bleek uit de reclame die het blad maakte voor de Nederlandsche Radio-omroep en het vroegtijdig verzenden van de sinterklaascadeaus.¹²⁴ Ds. Kersten schreef dan ook aan de lezers van het *APD* dat er nu feitelijk geen enkel christelijk dagblad meer bestond.¹²⁵ Kersten was zo teleurgesteld in de hele gang van zaken dat hij weigerde de nieuwe krant te ontvangen. Bovendien zorgde hij ervoor dat de leningen die de kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Rotterdam en het curatorium van de Theologische School bij de NV De Banier hadden uitstaan werden teruggetrokken. Sam Kersten probeerde het *APD* te dwarsbomen door geen papier te verstrekken. Nadat Kaptein gedreigd had Sam Kersten aan te geven bij het departement wegens sabotage werd er weer papier geleverd om het *APD* te drukken. Wel probeerde Sam Kersten als directeur van de NV De Banier nogmaals van de verliesgevende krant af te komen door het *APD* te koop aan te bieden. Hij deed dat door een brief aan Max Blokzijl en aan de Commissie Persreorganisatie te schrijven.¹²⁶ Weer slaagde hij er niet in het dagblad kwijt te raken. Het *APD* bleef op de begroting van de NV De Banier drukken tot ook voor het *APD* op 21 februari 1942 het doek viel. Intussen was eind november Kaptein opgevolgd door ene S. Baars als hoofdredacteur.¹²⁷

8.6.1 Arie Kaptein

Wie was deze Arie Kaptein? Zijn rol was, zoals al eerder geconstateerd door Fieret, buitengewoon schimmig en dubieus.¹²⁸ Reeds tijdens de oorlog rezen er grote bedenkingen tegen Kaptein. In het kerstnummer van het illegale *Vrij Nederland* van december 1941 (no. 6) werd geschreven over de ‘cameleon’ Arie Kaptein die zich als ‘prachtige Duitscherhater’ voordeed, maar tegelijkertijd een ‘wit voetje’ had gehaald op het ‘Departement van Volksoplichting en Rare Kunsten’. De schrijver stelde dat Kaptein van twee walletjes at en dat het *Algemeen Protestantisch Dagblad* een ‘duivelsinstrument’ was ‘in de handen van den bezetter om ons volk gelijk te schakelen’.¹²⁹

123. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A, nr. 41.

124. Zie bijvoorbeeld *Algemeen Protestantisch Dagblad* van 29 november, 13 december en 24 december 1941.

125. ‘Aan de lezers’, *De Banier*, 17 oktober 1941.

126. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 234; NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304.

127. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304.

128. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 245-252.

129. ‘Binnenlandsch Nieuws; Algemeen Protestantisch Dagblad’, *Vrij Nederland*, december 1941.

Vrij Nederland over Kaptein en het APD: 'Uit de chaos van de "persorganisatie" is "De Banier", de krant van Ds. G.H. Kersten, gemethamorfiseerd als "Algemeen Protestantsch Dagblad" te voorschijn gekomen. De hoofdredacteur van dien tijd de heer A. Kaptijn [moet zijn: Kaptein] heeft zich in een vroom gesteld artikel den volke voorgesteld als de man, die nu vrijwel alleen geroepen was om de Christelijke beginselen onder ons volk uit te dragen. Mijnheer Kaptijn is intusschen al weer verdwenen als hoofdredacteur, opgevolgd door een heer Baars, die noch in journalistieke, nog [sic!] in de Christelijke kringen ook maar eenige bekendheid geniet. Weest op uw hoede. Arie Kaptijn staat minder mooi bekend. Men moet daarnaar maar eens informeeren in de omgeving waar hij zijn jeugd doorbracht in de burgerlijke gemeente Ridderkerk. Deze man is het best te vergelijken met een cameleon. Het dier, dat telkens van kleur verandert. Wij kennen hem als prachtige Duitscherhater, die men zich denken kan; maar we kennen hem eveneens als de man, die op het Departement van Volksoplichting en Rare Kunsten, een wit voetje heeft en waar hij beloofde zijn krant in de "goede" richting te sturen. Toen ds. Kersten destijds een redacteur noodig had, ging hij bij Ds. v.d. Vaart-Smit informeeren, wie hij in die functie benoemen zou. Hem werden aanbevolen A. Kaptijn en Martin Beversluis, de protestant geworden Roomsche dichter. Beiden hingen naar de N.S.B., Ds. Kersten koos Kaptijn en deze werd, toen de dominee geen zin had lid van het "Journalistenverbond" te worden, hoofdredacteur. Die man wilde toen de "redder" van de Christelijke pers worden. Nu is hij weer verdwenen. Waarheen?? Het is ons niet bekend, maar zijn onguur werk zal wel niet gestaakt worden. Ons Christenvolk zij op zijn hoede. En wat het Algem. Prot. Dagblad betreft; dat moet even snel verdwijnen als zijn eerste hoofdredacteur. De kranten zijn duivelsinstrumenten in de handen van den bezetter om ons volk gelijk te schakelen. Laten we spoedig tot een besluit komen!!' Bron: 'Binnenlandsch Nieuws. Algemeen Protestantsch Dagblad', *Vrij Nederland*, december 1941.

B. van der Ros stelt in het boek *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland* dat al in 1933 de invloed van toen nog redacteur Kaptein op de inhoud van *De Banier* openbaar kwam door het opnemen van allerlei positief getoonzette artikelen met betrekking tot het nazisme en de persoon van Adolf Hitler. Als voorbeeld noemt Van der Ros het artikel 'Hoe ik een Antisemiet werd'. Op 27 april 1933 verscheen dit artikel van de hand van Adolf Hitler in *De Banier* zonder ook maar één regel commentaar.¹³⁰ De min of meer lovende artikelen over het fascisme, nationaalsocialisme, de ommekeer in Duitsland en de persoon van Adolf Hitler verschenen in *De Banier* zonder vermelding van de schrijver. Wel was duidelijk dat ze niet van de hand van ds. Kersten waren omdat hij zijn stukken markeerde met drie sterren. Naar alle waarschijnlijkheid stamden deze artikelen inderdaad

130. Van der Ros, 'De Banier', 225.

Arie Kaptein en zijn vrouw tijdens een bruiloft in 1941. Kaptein is de tweede van links. De derde van links is Kapteins vrouw

uit de koker van Kaptein.¹³¹ Van der Ros vermeldt dat Kaptein in 1929 bij *De Banier* als redacteur-verslaggever werd aangenomen.¹³²

Kaptein was tevens lid van de NSB. Het is niet precies duidelijk hoe lang Kaptein lid is geweest van de NSB. Uit een verhoor na de oorlog blijkt dat hij al in mei 1940 lid was van de NSB en dat zou blijven tot minimaal augustus 1942.¹³³ In het overzicht van Van der Meulen staat echter dat Kaptein in september 1940 lid werd van de NSB.¹³⁴ Duidelijk is in ieder geval dat Kaptein enige tijd lid is geweest van de NSB. Zelf verklaarde Kaptein na de oorlog tegenover de Commissie voor de Perszuivering dat zijn lidmaatschap een dekmantel was om de invloed van ds. Kersten op zijn achterban onschadelijk te maken. Hij zou gepoogd hebben *De Banier* kapot te schrijven door steeds meer pro-Duitse artikelen te schrijven.¹³⁵ Het doel was dat een groot deel van het abonneebestand

zou bedanken voor de krant. Op die wijze kon de funeste invloed van Kersten op zijn achterban ongedaan gemaakt worden.¹³⁶

De verklaringen die ten aanzien van A. Kaptein zijn afgelegd,¹³⁷ zijn echter zo divers dat een eindoordeel over de beweegredenen van deze man moeilijk te vellen is. De verklaringen variëren van uiterst negatief tot bijzonder positief. Enerzijds kon Kaptein bijzonder vroom zijn en preekte hij zelfs als oefenaar in de oud gereformeerde gemeente te Scheveningen en anderzijds verdedigde hij

131. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109116 (parket Den Haag 91/1945). Zie verder: Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 202.

132. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 224.

133. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109116 (parket Den Haag 91/1945). Proces-verbaal (5-6-1945) POD-Delft. Zie verder: Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 247.

134. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 304.

135. Ibidem; NIOD, archief 194 Commissie Perszuivering, inv. no. 1019. Kaptein schreef de volgende opiniërende artikelen in *De Banier* nadat Nederland bezet werd: Mei 1941: 'Pers en volksgemeenschap', 'Herdenken', 'Verplichte arbeidsdienst'. Juli 1941: 'Wapens en wereldbeschouwing', 'Uitkijken en dagen tellen'. Augustus 1941: 'Van christelijk standpunt uit gezien', 'Plutocraten', 'Diaconie'. September 1941: 'De leer omtrent Christus', 'De vraag naar Gods rechtvaardigheid', 'Twee jaren', 'Voorgeschiedenis', 'Laster', 'Beginselen', 'Terreur', 'De Zondag', 'Bezorgdheid', 'Biddag', 'Geen statistiek', 'De wijze kater'. Oktober 1941: 'Moeilijke winter', 'Maranatha'. In het *Algemeen Protestantisch Dagblad* schrijft Kaptein de volgende opiniërende artikelen: Oktober 1941: 'Tot zware taak geroepen', 'Reden tot dankbaarheid', 'Plegen wij volksverraad?'. November 1941: 'Twee vliegen in één klap', 'Het christendom in de schuilkelders; De gevaren van het negativisme', 'Ten afscheid'.

136. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109116 (parket Den Haag 91/1945). Proces-verbaal (5-6-1945) POD-Delft. Zie verder: Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 247.

137. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109116 (parket Den Haag 91/1945).

onder pseudoniem de NSB in een politiek debat.¹³⁸ Het geheel aan verklaringen overziend kan echter wel geconcludeerd worden dat Kaptein een man met twee gezichten was en dat opportunisme hem niet vreemd was. Het zou weleens kunnen dat het Kapitein alleen te doen was om geldelijk gewin en om carrière te maken. Om het risico te verkleinen probeerde hij zich zo veel mogelijk in te dekken, wat de uitkomst van de oorlog ook zou mogen zijn. Op die wijze was het mogelijk dat er zeer pro-Duitse en zeer vaderlandslievende verklaringen omtrent zijn gedrag zijn afgegeven na de bevrijding. Duidelijk was ondertussen wel dat Kaptein, tot verbazing van zijn burens in Pijnacker, tijdens de oorlog zich een steeds luxueuzere levensstandaard kon veroorloven. Uit een brief van zijn notaris blijkt dat hij tal van waardepapieren, dure schilderijen en een vleugel had weten te bemachtigen. Van de vleugel werd vermoed dat het voormalig Joods bezit betrof.¹³⁹

In zijn dissertatie *Strijd op twee fronten* gaat J. Ridderbos in een excurs in op de persoon van Arie Kaptein. Ridderbos typeert Kapteins houding tijdens de oorlog als ‘aanpassing, collaboratie én verzet in één persoon’. Arie Kaptein was een onecht kind dat door zijn stiefvader niet werd erkend. Hij bleek een goede leerling en doorliep zonder moeite het gymnasium. Na het gymnasium studeerde hij een tijdlang theologie aan de Theologische Hogeschool van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Apeldoorn. Door hoogoplopende meningsverschillen met de hoogleraren aldaar brak hij zijn studie af en trad in 1929 bij weekblad *De Banier* in dienst. In 1940 verliet hij *De Banier* en werd de rechterhand van Van der Vaart Smit als adjunct-directeur van het Nederlandsch Christelijk Persbureau. In februari 1941 keerde Kaptein terug bij *De Banier*, waar hij na het kortstondige verschijningsverbod van *De Banier* in april hoofdredacteur werd. Kaptein probeerde via zijn connecties ervoor te zorgen dat de uitkomst van de persreorganisatie zou zijn dat er nog maar één protestants dagblad zou overblijven, namelijk *De Banier/APD*, met hem als hoofdredacteur. Dit voornemen mislukte echter. In november 1941 nam hij opnieuw ontslag om begin 1942 in dienst te treden van *De Standaard* als algemeen vertegenwoordiger. Deze functie zou hij tot de bevrijding bekleden. In 1942 kreeg Kaptein van Max Blokzijl, die ondertussen was opgeklommen tot een hoge positie aan het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, de vrije hand in de reorganisatie van de kerkelijke pers. In deze hoedanigheid hielp hij ook Van der Schuit bij het ongedaan maken van het verschijningsverbod van *De Wekker*. Kaptein wist van deze positie handig gebruik te maken en verloor daarbij zijn eigen belang niet uit het oog. Enerzijds hielp hij kerkelijke bladen te blijven verschijnen – dit leverde hem veel *goodwill* op onder diverse kerkelijke leiders – anderzijds dwong hij de kerkelijke bladen zich te voegen naar de reorganisatie van de kerkelijke pers.¹⁴⁰

138. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 248.

139. Nationaal Archief, Den Haag, NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109116 (parket Den Haag 91/1945).

140. Ridderbos, *Strijd op twee fronten* deel 2, 399-405.

8.6.2 *Wisses kritiek op de democratie*

De christelijke gereformeerde prof. G. Wisse schreef in *De Banier* van 6 mei 1941 een opmerkelijk artikel waarin hij het feilen van de democratie breed uitmat. Wisse bekritiseerde de werking van het democratische systeem en riep zijn lezers op zich niet te verliezen in een strijd voor het behoud van de democratie. 'Dit stelsel is toch ook niet van alle eeuwen her het volprezene geweest; zelfs niet het in zwang zijnde.' Wisse betoogde dat alle stelsels hier op het benedenrond van voorbijgaande aard zijn. De democratie had haar ontwikkeling van opgang, blinken en verzingen doorgemaakt en was bezig te verdwijnen. Wisse was van mening dat het geen zin had zich te verzetten tegen de evolutie in de geschiedenis. Juist de bloeiperiode van de democratie bracht ook haar onvolkomenheden aan het licht. Wisse achtte, in navolging van klassieke filosofen, de democratie ongeschikt voor het besturen van een grote staat. De democratie is een stelsel met een hoge potentie aan zelfvernietiging. Wisse citeerde dat democratie gelijk is aan geregeerd worden door hen die er niets van begrijpen. Juist de democratie had de nekslag betekend voor de theocratie. Wat Wisse betreft waren de westerse democratieën niet meer dan 'door de Revolutie verkankerde resten van het Westersche Christendom'. Wisse achtte het systeem ondergeschikt aan het beginsel. Als het beginsel is dat Gods ordinantiën de hoogste zeggenschap hebben, dan zijn alle systemen in principe bruikbaar. Het artikel beschreef dat er op dit moment een vruchtbaarder 'Leitmotiv' in de politiek waar te nemen was, namelijk dat waarin het nationale en het sociale bijeengebracht zijn op verstandiger en doeltreffender wijze dan tot op heden het geval was. Dat de Germaanse volken steeds nauwer samenwerkten op allerlei vlak was volgens Wisse logisch en historisch noodzakelijk. In deze nieuwe constellatie moest ook Nederland zijn plaats innemen en meehelpen aan de opbouw van een nieuw Europa. Door dit alles heen gaat het in de wereldgeschiedenis echter om de komst van het Rijk van Christus.¹⁴¹

De boodschap van Wisses artikel leek bijzonder veel op de inhoud van Colijns brochure *Op de grens van twee werelden*. Wisse schuurde hier wel erg nadrukkelijk aan tegen het Duitse gezag en lijkt zelfs de totalitaire dictatuur voor lief te nemen. Joh. de Rijke, de biograaf van Wisse, meent dat dit artikel meer pro-Duits klinkt dan het in werkelijkheid was. Hij stelt dat Wisse zelf zijn afkeuring van de democratie enigszins nuanceerde door erop te wijzen dat alleen het Evangelie zich zou handhaven dwars door alle staatsvormen heen. Bovendien bekritiseerde Wisse de democratie niet om de Duitsers te plezieren, maar omdat hij altijd al fundamentele kritiek op de democratie had gehad.¹⁴² Enerzijds is deze nuancering begrijpelijk, omdat Wisse in de jaren dertig niet alleen de democratie, maar ook nadrukkelijk het nationaalsocialisme onder kritiek stelde. De lezers van *De Banier* zullen zich dat over het algemeen gerealiseerd hebben. Anderzijds droegen dit soort artikelen bij aan de verwarring die er onder het Nederlandse volk bestond. De argeloze lezer zou immers kunnen veronderstellen dat het onder alle omstan-

141. 'Democratie', *De Banier*, 6 mei 1941.

142. De Rijke, *Gerard Wisse*, 148.

digheden wenselijk was het Duitse gezag te accepteren en te gehoorzamen. Men zou zelfs kunnen veronderstellen, wanneer men geen kennis had genomen van Wisses eerdere publicaties op dit gebied, dat er een lans gebroken werd voor het nationaalsocialisme. Na de oorlog zou blijken dat dit nadrukkelijk niet de bedoeling van Wisse was.

Het artikel van Wisse zorgde voor onrust onder het christelijke gereformeerde predikantenkorps. De christelijke gereformeerde predikant van Gouda, ds. A. Dubois, schreef na de oorlog aan de Commissie voor de Perszuivering dat het gewraakte artikel van Wisse tot een pijnlijke situatie leidde op een christelijke gereformeerde predikantenvergadering. Wisse zou op die bijeenkomst een referaat houden. Voor het zover kwam ontstond er een discussie onder de aanwezige predikanten of Wisse, gezien zijn artikel in *De Banier*, wel geschikt was om een lezing te houden. De emoties liepen daarbij zo hoog op, dat twee predikanten de vergadering verlieten toen Wisse alsnog zijn bijdrage mocht leveren.¹⁴³

Uit het dossier van Wisse in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging blijkt dat de meest gewraakte passage uit dit artikel helemaal niet van Wisse was. Wisse had inderdaad een artikel geschreven waarin de democratie werd bekritiseerd, maar Wisse had niet de intentie gehad het op te nemen voor het nationaalsocialisme als ideologie of voor de totalitaire dictatuur als staatsvorm. Toen Wisse op 23 september 1945 werd verhoord door de Politieke Opsporingsdienst van Middelburg ontkende hij de volgende passage geschreven te hebben: 'Op het oogenblik wordt gans Europa beheerscht door het zich steeds vruchtbaarder ontplooiende Leitmotiv eener politiek, waarin het nationale en sociale zijn saamgesnoerd op doeltreffender en verstandiger wijze dan tot dusver in de geschiedenis het geval was. Het gevolg daarvan, dat de staten wier bevolking van Germaansche Bloede is, zich nauw aaneensluit op politiek, economisch en militair gebied is logisch, onafwendbaar en in de gegeven historische feiten verankerd liggende consequentie. Ook Nederland zal bij den voortgang dezer nieuwe strooming – uiteraard met strikt behoud van eigen geestelijke, cultureele waarden – als gelijkgerechtigd partner aan de nieuwe opbouw van Europa hebben deel te nemen.' De vraag wie deze passage had toegevoegd, was al snel beantwoord.

Ds. Kersten werd, als toenmalig hoofdredacteur van *De Banier*, gevraagd wie de passage geschreven zou kunnen hebben. Hij zei dat niet te weten, maar dat hij vermoedde dat Arie Kaptein deze passage had toegevoegd. Kersten verklaarde verder dat Wisse 'goed bevriend' was met Arie Kaptein. Uit het proces-verbaal dat opgemaakt is door de Politieke Opsporingsdienst Rotterdam van het verhoor van Arie Kaptein van 15 februari 1946 blijkt inderdaad dat de bedoelde passage van de hand van Kaptein was.¹⁴⁴

143. NIOD, archief 194 Commissie Perszuivering, inv. no. 1016. Brief van 11 september 1945 van ds. A. Dubois.

144. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 95430 (PRA Middelburg 1985A).

8.7 De schoolstrijd gaat verder

In Januari 1942 kwam het departement van Onderwijs met een tweede benoemingsbesluit. In dit besluit werd de secretaris-generaal van het departement be- deeld met doorzettingmacht bij eventuele onenigheid over een benoeming. De VGS maakte een modelbrief die de schoolbesturen aan de secretaris-generaal konden sturen. In de brief werd geuit dat de overheid toch geen benoemingen zou toestaan die in zouden druisen tegen de identiteit van de schoolvereniging. De modelbrief was dus niet zozeer een protest tegen het beleid, als wel een verwoor- ding van een zorg. Kersten stelde dat de VGS nooit van mening was geweest dat de overheid geen rol in benoemingen zou mogen spelen. Wat Kersten betreft was de vrijheid van onderwijs nooit het ideaal geweest, maar een staatschool gebaseerd op de gereformeerde belijdenis. In zulk een constellatie zou de staat immers ook invloed gehad hebben in benoemingen. Derhalve was hij geen principieel tegen- stander van een overheid die zich mengt in benoemingen.¹⁴⁵ Deze redenering was in het licht van Kerstens politieke bijdragen uit de jaren dertig met betrekking tot de vrijheid van onderwijs wel enigszins curieus, zo niet contrair.

De modelbrief luidde als volgt: 'Hoogedelgestrenge Heer, Het Bestuur der Vereeniging tot verstrekken van Lager Onderwijs op Gereformeerde Grondslag te neemt bij dezen beleefd de vrijheid U het volgende mede te deelen, in verband met de uitbrei- ding Uwer bevoegdheid inzake benoemingen en ontslagen van onderwijzers. Op grond der Belijdenisgeschriften; door de Nationale Synode gehouden te Dordrecht, anno 1618-1619 vastgesteld, belijdt zij het de roeping der Overheid te zijn, zorg te dragen voor zulk onderwijs aan de kinderen des volks te geven, dat gebouwd is op Gods Woord, en te weren alle onderwijs dat daartegen strijdt. Onder de bestaande regeling was het haar niet anders mogelijk dan door stichting van eigen scholen de door haar beleden beginselen voort te planten, hoewel zij krachtens bovenstaande stelsel verwerpelijk moest achten, dat in Nederland werd toegepast en aan iedere groep van bepaalde numerieke sterkte gelegenheid bood voor rekening der publieke kassen scholen te stichten, waardoor bovendien het onderwijs hopeloos verscheurd werd. Nu de bevoegdheden van den Secretaris-Generaal tot benoemingen en ont- slagen van onderwijzers blijkens de jongste bekendmaking zeer zijn uitgebreid, is het schoolbestuur bezorgd, dat de mogelijkheid zich voordoen kan, dat aan zijn school een onderwijzer zal benoemd worden, die de belijdenis welke op Gods Woord ge- grond is, niet onderschrijft. Indien dit het geval zou zijn, zou het Bestuur zich voor groote moeilijkheden geplaatst zien, zulk een onderwijzer tot haar school te moeten toelaten. Dit bezwaar klemt temeer waar het scholen gelden zou, voor eigen rekening gebouwd, hoewel de roeping van alle schoolbesturen in deze dezelfde is. Het Bestuur

145. *Verslag van de Algemeene Vergadering van de Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs, uit- gaande van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, 10 januari 1946. Zie ook: Op 't Hof en Van Manen, 'Het einde van ds. Kerstens parlementaire loopbaan', 61-74.

bovengenoemd spreekt de hoop uit, dat bij eventueele benoemingen het tot zulk een conflict niet komen zal en dat U Hoogedelgestreng met de aan het Bestuur door Gods Woord opgelegde heilige roeping rekening houden zult.'

Het bestuur van de christelijke ulo te Ede legde zich alleen neer bij het benoemingsbesluit 'zóólang het Christelijke beginsel onzer school niet aangetast wordt'. Na de vergadering waarin deze lijn werd afgesproken, bedankte de Duitsgezinde voorzitter ds. H. Japchen, hervormd predikant te Ede, als voorzitter. Japchen werd opgevolgd door de eveneens hervormde predikant H.A. Leenmans.¹⁴⁶ Leenmans had van 1930 tot 1940 zitting gehad in het hoofdbestuur van de SGP. Leenmans verzette zich tegen maatregelen die de vrijheid van onderwijs inperkten en nam deel aan het schoolverzet. Hij realiseerde zich dat de Edese schoolvereniging door samen te werken een vuist kon maken ten opzichte van het departement. De scholen met den Bijbel en een aantal hervormde scholen uit de omgeving, namelijk die te Ede, Lunteren, Harskamp, Ederveen, Bennekom, Wageningen, Rhenen, Veenendaal, Renswoude en Scherpenzeel, verenigden zich in een illegale scholenbond: de Scholenkring Ede. Ondanks het vergaderverbod kwam men toch in vergadering bijeen in diverse woningen, waaronder de woning van ds. Leenmans. Tijdens een vergadering in zijn woning werd de vergadering overlopen door een inspecteur van politie. Hij vroeg naar de aard van de bijeenkomst en noteerde de namen van alle aanwezigen. Na overleg met de commissaris van politie verdween de agent en werd de vergadering voortgezet.¹⁴⁷

Niet alle hervormd-gereformeerde predikanten wezen de benoemingsbesluiten af. Een van hen was ds. Bartlema. Hij wenste een conflict met de Duitse autoriteiten over het benoemingsbeleid te vermijden. Bartlema stond binnen het schoolbestuur alleen in zijn standpunt benoemingen van onderwijzend personeel op de hervormde scholen aan de inspecteur van onderwijs voor te leggen, zoals door de autoriteiten opgedragen was. Bartlema was van mening dat de vrijheid van onderwijs een groot goed was, maar dat die vrijheid al sinds 1920 niet meer echt bestond, omdat de bekostiging van het onderwijs door de overheid ook overheidsbemoeienis met zich meebracht. Daarom zag hij het ter goedkeuring voorleggen van benoemingen slechts als een graadueel en niet als een principieel verschil.¹⁴⁸ Diverse hervormde predikanten huldigden, in navolging van hun leermeester prof. H. Visscher, dit zelfde standpunt. Ook in Rijssen was de voorzitter van de hervormde schoolvereniging, ds. A. van Willigen, dezelfde mening toegedaan als Bartlema en Visscher.¹⁴⁹ Dit resulteerde er in dat de ledenvergadering hem

146. Leenmans heeft een dossier bij het CABR, maar dit dossier is vrijwel leeg. Het bevat alleen een verzoek om informatie met betrekking tot Leenmans en het antwoord op dit verzoek. Het antwoord luidt dat er geen informatie over Leenmans beschikbaar is. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 103859 (PRA Den Haag 15/IVb/2271).

147. Van Bruggen, *In gedachtenis*, 142.

148. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 97746 (PRA Utrecht 12416); Ibidem, inv. 56461 (tribunaal Utrecht 1706).

149. Notulen schoolbestuur hervormde scholen te Rijssen, 17 april 1941 en 19 maart 1942.

niet herkoos. De commissaris voor de Niet-commerciële Verenigingen dwong het Rijssense schoolbestuur echter de predikant-voorzitter weer als voorzitter te laten optreden. De gewezen voorzitter weigerde echter op die wijze in zijn positie hersteld te worden, waarop het Rijssense schoolbestuur zich tot het departement van Onderwijs wendde. Het departement was van mening dat de commissaris voor de Niet-commerciële Verenigingen buiten zijn bevoegdheden had gehandeld.¹⁵⁰

Het schoolbestuur van de hervormde scholen te Rijssen besloot in de bestuursvergadering van 26 mei 1942 om geen aanplakbiljetten van de SS en de NSB in de schoolgebouwen te zullen ophangen. Dit besluit werd ook met zo veel worden in de notulen van de vergadering vastgelegd.¹⁵¹ In Schoonhoven werd het hoofd der hervormde school door een lokale NSB'er gesommeerd een propagandaposter van de Jeugdstorm van de NSB op te hangen op een zichtbare plek in het schoolgebouw. Zulks geschiedde, maar nog dezelfde dag dwong de voorzitter van de schoolvereniging, ds. D.J. van de Graaf, hem het aanplakbiljet onmiddellijk te verwijderen. Niet lang daarna werd Van de Graaf vereerd met een bezoek van de lokale kringleider van de NSB. Ondanks zijn dreigementen bleef Van de Graaf bij zijn standpunt dat zulke biljetten niet in een schoolgebouw hoorden.¹⁵² Het bestuur van de scholen van de gereformeerde gemeenten in Rotterdam weigerde eveneens te voldoen aan het verzoek van de autoriteiten om platen van de Waffen-SS, die propaganda maakten voor de strijd tegen de Sovjet-Unie, op te hangen. Ook de posters van de Nationale Jeugdstorm werden niet in de schoolgebouwen opgehangen. Het schoolbestuur stuurde een schrijven aan alle Rotterdamse directeuren de posters te weigeren. Wel wees het schoolbestuur erop dat deze weigering onder geen enkele voorwaarde gepaard mocht gaan met enig demonstratief optreden, om problemen te voorkomen.¹⁵³

De druk om propagandamateriaal op te hangen in de scholen nam in 1942 allengs toe. De schoolbesturen verlangden van het bestuur van de VGS duidelijkheid in deze en andere zaken. Het schoolbestuur van Middelburg had zich al eerder beklaagd over de tekortschietende leiding en voorlichting van de zijde van het landelijk bestuur. De bezwaren leefden in Middelburg zo sterk dat de Middelburgse voorzitter van het schoolbestuur, ds. A. Verhagen, uit het bestuur van de VGS stapte. Nadat er nogal wat reuring in de VGS-gelederen was ontstaan, ging ds. Kersten, als voorzitter van de VGS, op audiëntie bij het departement om de bezwaren kenbaar te maken. Ter departemente werd Kersten toegezegd dat het propagandamateriaal vooralsnog niet verplicht opgehangen hoefde te worden.¹⁵⁴

In Borssele werd het schoolbestuur geconfronteerd met een klacht dat leerlingen van de school zich negatief uitlieten over de Duitse Wehrmacht. Het schoolbestuur van Borssele besloot daarop een brief aan de ouders te sturen 'tot aansporing tot een juiste verhouding tot de bezettende macht'. Van zo'n meegaande houding was

150. De Pater, *Het schoolverzet*, 114.

151. Notulen schoolbestuur hervormde scholen te Rijssen, 26 mei 1942.

152. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 55579.

153. Mulder, *Lerende ben onderhouden*, 102/103.

154. De Pater, *Het schoolverzet*, 100; Exalto, *Wordt een heer!*, 119/120.

op de school van Krabbendijke geen sprake. Het hoofd der school, P. Kuijt, liet ondanks klachten en dreigementen van NSB'ers het Wilhelmus en andere vaderlandse liederen zingen. De plaatselijke burgemeester waarschuwde bij controle of dreigend gevaar.¹⁵⁵

8.8 Jodenvervolging

De situatie van de Nederlandse Joden verslechterde dramatisch in de jaren 1941 en 1942. De Jodenvervolging werd door de nazi's openlijk en steeds heftiger ter hand genomen. De christelijke gereformeerde predikanten W.F. Laman van Haarlem en A. Ponstein van Lisse waren voor de oorlog al actief geweest in de zending onder de Joden en konden tijdens de bezetting hun contacten gebruiken om Joden te helpen ontsnappen aan de vervolgingen. Samen met ds. W. Kremer te Kornhoorn vormden Laman en Ponstein het eerste Israël-Deputaatschap van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Ondanks de daaraan verbonden gevaren bleef het deputaatschap gedurende de bezetting geheime vergaderingen beleggen. Een door het deputaatschap geschreven circulaire aan alle plaatselijke gemeenten werd door de NSB onderschept en in de nationaalsocialistische pers afgedrukt met de namen van de deputaten. De NSB betitelde de circulaire als sabotage en riep de bezetter op deze 'Jodenvrienden' een gepaste straf te geven, namelijk opsluiting in een concentratiekamp.¹⁵⁶

Christelijk-Gereformeerde sabotage! EN HET TEGENGIF!

Nu van overheidswege allengs maatregelen worden getroffen om den joodschen invloed uit het Nederlandsche volksleven uit te schakelen en de joden naar een eigen, gesloten gemeenschap terug te dringen, probeert de Christelijk Gereformeerde Kerk op brutale wijze deze maatregelen te saboteren, getuige het hierbij afgedrukte rondschriften. Deze heeren, die blijkbaar de stelling willen verdedigen, dat Christendom gemobiliseerd jodendom is, doen hun uiterste best het contact met de joden te verstevigen. Wij willen hen hierbij gaarne van dienst zijn en adviseeren de bevoegde instanties de onderteekenaars van dit rondschriften een jaar lang in een concentratiekamp voor joden op te bergen. Of zij na afloop van dien tijd nog altijd zulke jodenvrienden zullen zijn, valt te betwijfelen. In ieder geval is dit het eenig juiste tegengif!

Haarlem. Maart 1942

Weleerwaarde en Eerwaarde Broeders,

Zoals U bekend zal zijn, heeft onze Kerk, in haar laatste Generale Synode, bij vernieuwing uitgesproken, dat de Zending onder de Joden zaak der Kerk is. Daartoe gaf de Gen. Synode Depp. mandaat aan alle Kerkeraden te verzoeken een collecte op

155. Exalto, *Wordt een heer!*, 122.

156. *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Utrecht van 9-18 September 1947*, Bijlage VIII, 82.

den 2en Paaschdag te bestemmen voor dezen arbeid. Depp. zijn zoo vrij langs dezen weg U hieraan te herinneren en dringen er bij U sterk op aan, dienovereenkomstig een besluit te nemen. Deze inkomsten zijn noodig om het evangelisatieblad "Malak Sjaloom", speciaal voor Joden bestemd, in ca. 1000 gezinnen te kunnen blijven zenden. Vervolgens vragen Depp. Uw aandacht voor het navolgende.

Naast het geschreven woord, is noodig met Joden persoonlijk contact te zoeken. De Heere draagt Zijn kerk op het Evangelie te verkondigen "beginnende van Jeruzalem." De druk waaronder Jacobs kroost leeft, eischt zulks. Wie kan beter tot de verdrukten uitgaan, dan de Kerk, die ervaart en daarom zingt: "Treft iemand druk, Hij wil den druk verlichten"? Hoe kan dit persoonlijk contact tot stand komen, vraagt gij. Laten Depp. U dit ter overweging mogen voorleggen: elke Kerkeraad zoek naar (een) geschikt(e) persoon(en), die tracht(en) met Joden contact te krijgen. Middelen om hiertoe te geraken, laten Depp. gaarne aan de bekwaamheid van den Kerkeraad over, hoezeer zij in aanbieding van "De Vrede-bode" een geschikt middel zien. De hoofdzaak is: de Kerk moet haar getuigenis laten uitgaan; moet iets gaan doen, al is dit nog zoo bescheiden. Spreekt de Schrift niet van een pijl, in eenvoudigheid geschoten? Depp. stellen er prijs op, dat één dezer namens den Kerkeraad uitgaande broeders tevens correspondent voor de Joden-zending ter plaatse is. Gaarne ontvingen zij daarvan bericht. Beleefd verzoeken wij U dit bericht te zenden aan één der Deputaten van de Part. Synode waaronder U ressorteert. De liefde Christi wone rijkelijk in Uwe harten, dan zullen wij het den Apostel Paulus kunnen nazeggen: de toegenegenheid mijns harten en het gebed, dat ik voor Israël doe, is tot hunne zaligheid.

Met hartelijke broedergroeten en toebidding des H. Geestes

Voor de P. S. v. h. Noorden: Ds. W. Kremer Ds. K. G. van Smeden

Voor de P. S. v. h. Midden: Ds. A. Ponstein Ds. W. F. Laman

Voor de P. S. v. h. Zuiden: Ds. A. Dubois

P. S. Geldzendingen te storten op postg. 365271 ten name van: Penn. der Depp. v. d. Zending o. d. Joden der C. G. K. te Leeuwarden.

Bron: 'Christelijke-Gereformeerde sabotage! EN HET TEGENGIF!', *De Mistoorn. Onafhankelijk en onpolitiek orgaan tot wering van den joodschen invloed. Officieel orgaan van het Comité tot Bestudeering van het Joodsche Vraagstuk*, 11 april 1942.

De circulaire van het Deputaatschap voor de Zending onder de Joden bleef niet zonder resultaten, zoals blijkt uit de kerkenraadsnotulen van de christelijke gereformeerde kerk te Ouderkerk aan de Amstel. Op de kerkenraadsvergadering van 2 april 1942 had de kerkenraad, naar aanleiding van een schrijven over de zending onder de Joden, al besloten om broeder W. Meijer naar Amsterdam te laten gaan om daar contacten met Joden te leggen.¹⁵⁷ Op de kerkenraadsvergadering van 2 september 1942 werd een schrijven van prof. Geels besproken.¹⁵⁸ Prof. Geels, die

157. Notulen kerkenraad christelijke gereformeerde kerk te Ouderkerk aan de Amstel, 2 april 1942.

158. Ibidem, 2 september 1942.

van mening was dat men de Duitse overheid diende te gehoorzamen,¹⁵⁹ schreef aan de kerkenraden een brief waarin hij aanraadde om mee te werken aan het opgeven van namen van Joodse gemeenteleden.¹⁶⁰ De kerkenraad van Zwijndrecht nam dit advies niet ter harte en besloot niet mee te werken.¹⁶¹

Ds. Laman en zijn Haarlemse kerkenraad belegden in 1942 een gebedsuur voor de nood van de Joodse medemens. Daarnaast werden ook de kanselboodschappen van het Convent van Kerken, waarin geprotesteerd werd tegen de anti-Joodse maatregelen, voorgelezen. Laman had de beschikking over een heel aantal Joodse adressen in Haarlem. Deze adressen werden gebruikt om de *Vrede-bode*, een evangelisatieblad, te verspreiden. De kinderen van Laman werden ingezet als boodschappers. De brieven, die ze bij de Joodse adressen moesten bezorgen, werden verstopt in de handvatten van hun fiets of in muziekboeken geplakt. Met de hulp van Laman wisten veel Joden een veilig heenkomen te vinden. Laman werkte daarbij samen met de bisschop van Haarlem, Mgr. J.P. Huybers. De bisschop zorgde er voor dat de gealarmeerde Joden konden onderduiken in de kelder van de rooms-katholieke kerk.¹⁶² De christelijke

Het gezin van ds. W.F. Laman in Haarlem

gereformeerde predikant van Ermelo, D. van Leeuwen, hielp eveneens Joden aan onderduikadressen. Hij riep gemeenteleden op om Joodse mensen te herbergen.¹⁶³ Ook ds. J. Kampman van Opperdoes, die actief betrokken was bij de illegaliteit, huisvestte naast andere onderduikers ook Joden in zijn eigen pastorie.¹⁶⁴

Voor Joden die lid waren van de kerk kon hun lidmaatschap uitstel van deportatie betekenen. Dhr. Rippe wist uit Westerbork terug te keren doordat hij zijn doopakte kon overleggen. Rippe was lid van de gereformeerde gemeente in hersteld verband te Rotterdam bij ds. D. Chr. Overduin.¹⁶⁵ Dit bracht sommigen ertoe zich bij de kerk te melden om aan deportatie te ontkomen. Zo meldde ene heer Cohen zich bij de kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk van Rotterdam (Rehoboth). De kerkenraad besloot, na advies van prof. Geels en ds. H. Janssen ingewonnen te hebben, om dhr. Cohen niet te helpen, omdat hij niet gedoopt was. Deze zaak deed de kerkenraad ertoe besluiten om zich aan te sluiten bij het Convent van Kerken in Rotterdam.¹⁶⁶

159. Capellen, *Onderwijzingen des bemels*, 88/89.

160. Van Driel, *Rehoboth in Rotterdam*, 47/48.

161. Van Oord, '...Niet wagen, maar gelooven...', 50.

162. Kwantes, *Genade en eer*, 92.

163. Duifhuizen (red.), *Op vaste grond*, 11.

164. Capellen, *Onderwijzingen des bemels*, 90.

165. Van Holten, *In het jubeljaar*, 44.

166. Van Driel, *Rehoboth in Rotterdam*, 47/48.

De Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (VGS) gaf in bekendmaking No.14 van september 1941 aan de schoolbesturen blijk van een ambivalente houding. De scholenbond adviseerde de schoolbesturen om de circulaire van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming met betrekking tot de opgave van het aantal Joodse kinderen te beantwoorden, ook als er geen Joodse kinderen op de school zaten. Daarmee brak de VGS het schoolverzet van de overige confessionele koepelorganisaties voor onderwijs.¹⁶⁷ Het bestuur van de VGS stelde: 'De vraag rakende den rechtsgrond dezer handeling, ligt niet ter onzer beoordeeling.' Het bestuur was overigens ook van mening dat de school geen evangelisatieproject was, maar een onderwijsinstelling. Bovendien woonden de Joodse kinderen, als ze een christelijke school bezochten, juist het godsdienstonderwijs niet bij. De brief eindigde met de volgende alinea: 'En wat het verwijderen van bepaalde kinderen *op zichzelf* betreft, geven wij U het volgende ter overweging: Gestel nu eens, dat bepaald werd dat de scholen uitgaande van de Ger. Gemeenten alleen zouden mogen bezocht worden door doopleden dier gemeenten. Zoudt ge dan Uw school er voor willen sluiten, door opgave en eventuele verwijdering van andere kinderen te weigeren? Immers neen! Zoo oordeelen wij het ook niet raadzaam dat gij op heden zoudt weigeren op te geven dat er geen Joodsche kinderen de school bezoeken. Wij adviseeren dus aan de gevraagde opgave te voldoen en geen conflict uit te lokken.'

Het bestuur van de VGS compromitteerde zich door de eigen belangen van de scholen te stellen boven de belangen van eventuele Joodse leerlingen. De angst om de eigen scholen, waar zo hard voor gestreden was, te verliezen was te groot. Bovendien, zo stelde Kersten, betrof het op het moment dat de opgave verlangd werd maar één Joodse leerling op alle scholen van de Gereformeerde Gemeenten. Het betrof een kind van een bekeerde Jood op de school in Den Haag.¹⁶⁸ Gemakshalve vergat Kersten daarbij wel op te merken dat de schoolvereniging van Veenendaal de VGS verlaten had, omdat zij weigerde het Joodse meisje Mirjam de Groot op te geven bij de autoriteiten.¹⁶⁹ Daarmee kwam het aantal Joodse kinderen in ieder geval op twee.

Het bestuur van de VGS zal toentertijd ongetwijfeld de reikwijdte van dit advies niet hebben overzien. Het besluit om over te gaan tot de industriële moord op alle Joden in Europa zou pas vijf maanden later, tijdens de Wannseeconferentie, genomen worden. Dat het bestuur op deze wijze meewerkte aan de tenuitvoerlegging van de anti-Joodse maatregelen door de Duitse autoriteiten, getuigde enerzijds van opportunisten, maar is anderzijds ook een aanwijzing dat men nog niet kon

167. Exalto, *Wordt een heer!*, 118.

168. *Verslag van de Algem. Vergadering van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs, uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op Donderdag 10 Januari 1946, in het catechisatielokaal der Geref. Gemeente, Boezemsingel 30, Rotterdam*. Artikel 2 Openingsrede.

169. Van Beek, *De houding van G.H. Kersten als leider van de SGP tegenover de Joden*, 46-49; 'Ds. Kersten handelde soms antisemitisch', *Reformatorsch Dagblad*, 6 augustus 2007; Op 't Hof en Van Manen, 'Het einde van ds. Kerstens parlementaire loopbaan', 61-74.

bevroeden welke aard en schaal de Jodenvervolgving zou gaan krijgen. Velen zullen naïef gedacht hebben dat Hitler toch onmogelijk alles zou kunnen uitvoeren wat hij met betrekking tot de Joden beweerd had. De vraag wat men wel en niet kon of wilde weten met betrekking tot de uitroeiing van de Joden is moeilijk te beantwoorden. De polemiek over deze materie naar aanleiding van Bart van der Booms boek *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* uit 2012 spreekt wat dat betreft boekdelen. Van der Boom stelt dat het maar zeer de vraag is of de Nederlanders weet hadden van de massale uitroeiing van de Joden in het oosten van Europa.¹⁷⁰ De critici stellen daartegenover dat die onwetendheid een schuldige onwetendheid is omdat men het niet wilde, maar wel kon weten.¹⁷¹ In 2006 had Ies Vuijsje dit in zijn boek *Tegen beter weten in*¹⁷² ook al beweerd en Van der Booms boek is dan ook te verstaan als een reactie daarop.

Toch waren er ook tijdens de bezetting al die de opstelling van de scholenbond met hun kritiek striemden. Een van hen was ds. R. Kok, predikant van de gereformeerde gemeente te Veenendaal. Hij tekende namens het Veendendaalse schoolbestuur protest aan tegen de beleidslijn van de VGS. Opmerkelijk was dat ds. Kok zelf ook, blijkens het door drukkerij De Banier uitgegeven jaarverslag over 1940 van de VGS, zitting had in het hoofdbestuur van de VGS.¹⁷³ In een brief van Kersten aan het Veendendaalse schoolbestuur van 13 september 1941 repte de eerste ook van de grote spoed die er vereist was in de beantwoording van de circulaire van het departement. Het heeft er alle schijn van dat de bekendmaking met betrekking tot de opgave van Joodse kinderen door de VGS een eenmansactie is geweest van ds. Kersten, zonder dat de overige bestuursleden daarin gekend waren. Kersten schreef dat het hem niet was ontgaan dat de mogelijkheid er was dat kinderen van christelijke Joden naar de scholen van de scholenbond gingen. Hij was echter van mening dat als dat het geval was het desbetreffende bestuur dan actie moest ondernemen richting de autoriteiten. Hij zag in dezen, vooralsnog, geen taak voor zichzelf noch voor het hoofdbestuur van de VGS. In de brief van het bestuur van de schoolvereniging van Veenendaal aan het bestuur van de VGS was waarschijnlijk gewezen op een mogelijke ontsnappingsclausule. Hadden immers tot het christendom bekeerde Joden niet opgehouden Jood te zijn? Kersten was van mening dat die vraag niet door hem of het bestuur van de VGS, maar door de autoriteiten beantwoord zou moeten worden. Ds. Kok en het schoolbestuur van Veenendaal konden zich met deze gang van zaken niet verenigen en verlieten het verband van de VGS en gingen als zelfstandige schoolvereniging verder. Overigens had de secretaris van de schoolvereniging van Veenendaal al wel een antwoord aan het departement en de gemeentelijke overheid verzonden.

170. Van der Boom, *Wij weten niets van hun lot*, passim. Met name hoofdstuk 8 'Kenni: de berichten' p. 219-262 is in dit kader relevant. Uit dit hoofdstuk blijkt dat de berichten veelal vaag en soms tegenstrijdig waren. Bovendien bereikten deze berichten relatief laat Nederland.

171. Gans en Ensel, 'Wij weten niets van hun lot'; Gans en Ensel, 'Wij weten niets van hun lot II'; Meershoek, 'Een aangekondigde massamoord'.

172. Vuijsje, *Tegen beter weten in*, passim.

173. Het bestuur werd in 1940 gevormd door ds. J. Fraanje, ds. G.H. Kersten, ds. R. Kok, Joh. de Kok, ds. W.C. Lamain, ds. A. Verhagen en H. Vermaas.

Daarin stond dat er geen Joodse leerlingen op de school waren. Hij had echter de overige bestuursleden hierin niet gekend. Het bestuur van de schoolvereniging was het er niet mee eens en stuurde daarop een nieuwe brief naar het Veenendaalse gemeentebestuur,¹⁷⁴ met het verzoek de eerder geschreven antwoordbrief als niet geschreven te beschouwen. In die brief tekende het schoolbestuur protest aan tegen de maatregelen met betrekking tot Joodse kinderen. Dit protest werd mede gebaseerd op het advies van de Schoolraad voor de Scholen met den Bijbel en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs.¹⁷⁵ De Veenendaalse schoolvereniging was niet de enige schoolvereniging in VGS-verband die weigerde, ook de schoolverenigingen van Genemuiden,¹⁷⁶ Lisse en Zeist weigerden mee te werken aan het opgeven van Joodse kinderen. De schoolvereniging van Krabbendijke nam de circulaire voor kennisgeving aan, maar verzond geen antwoord. De schoolverenigingen van Meliskerke en Aagtekerke stuurden wel een antwoord, waarin zij te kennen gaven geen Joodse leerlingen op hun scholen te hebben.¹⁷⁷

Brief Veenendaals schoolbestuur aan het gemeente bestuur met betrekking tot het opgeven van Joodse kinderen: 'Naar aanleiding van de ontvangen circulaire van den Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, d.d. 16 augustus 1941, meent het Bestuur ernstig te moeten protesteren tegen het daarin gevraagde onderzoek van joodsche leerlingen op onze school, daar het Bestuur het onttrekken van joodsche leerlingen aan het christelijke onderwijs in strijd acht met Gods Woord, waar ons bevolen wordt het Evangelie te verkondigen aan alle creaturen waar toch in het geloof van den Heere Jezus Christus geen onderscheid is tusschen Jood en Griek, dienstknecht en vrije, man en vrouw (Galaten 3: 28). Het Bestuur verzoekt U dan ook het aan U gericht schrijven, d.d. 29 augustus 1941, aangaande deze gelegenheid, als niet gezonden te beschouwen.' Bron: 'Het einde van ds. Kerstens parlementaire loopbaan', *In het spoor*, 1 oktober 1990.

De hervormde predikant van Houten, ds. M.J. Lekkerkerker, liet zich meer dan eens antisemitisch uit. Hij had het plan opgevat om zijn catechisanten het door de NSB opnieuw uitgegeven boekje *Wieder die Juden* van Luther ter lezing te geven. Achter in het boekje was een lijst opgenomen met aanbevolen literatuur, waaronder *Mein Kampf*. Lekkerkerker beval het antisemitische werkje van Luther aan zijn catechisanten ter lezing aan, temeer daar een van zijn collegae het boek 'smerig en vuil' noemde. Dit veroorzaakte onder de catechisanten zo veel reuring, dat hij het boekje toch maar niet uitdeelde. Lekkerkerker was van mening dat de Joden

174. Exalto, *Wordt een beer!*, 118; Op 't Hof en Van Manen, 'Het einde van ds. Kerstens parlementaire loopbaan', 61-74.

175. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 229.

176. Beens-van Schothorst, *Aldaar zal gras met riet en biezen zijn*, 168.

177. Exalto, *Wordt een beer!*, 117/118.

door God gestraft werden. Hoewel hij het 'afslachten' van Joden afkeurde, ging hij niet tegen de Duitse maatregelen met betrekking tot de Joden in, omdat hij van mening was dat het niet nodig was de Joden de hand boven het hoofd te houden.¹⁷⁸ Naast Lekkerkerker waren er meer die tot een negatieve beoordeling van de Joden kwamen. Dit antisemitisme was echter niet gebaseerd op de nationaalsocialistische rassenleer, maar op theologische overtuigingen en etnocentrisme. De Joden werd verweten onbekeerlijk te zijn en zelf de wraak van God over zich afgeroepen te hebben door de Christus der Schriften te verwerpen. Wel lijkt het erop dat, naarmate de oorlog langer duurde en de Jodenvervolgving door de Duitse bezetter rigoureuzer ter hand werd genomen, de anti-Joodse uitlatingen verminderden.

8.9 Oranje boven!

De afhankelijkheid aan het Oranjehuis was een bron van moreel verzet. Veel predikanten baden voor de koningin. Zij het, dat ze dat niet altijd even expliciet deden, om problemen te voorkomen. Zo bad ds. Hovius van de christelijke gereformeerde kerk van Zwolle stevast 'voor allen die in hoogheid zijn gezeten'. In zijn preken kwam tussen de regels wel openbaar waar hij stond. Een goed verstaander had immers aan een half woord genoeg.¹⁷⁹ De kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk te Rotterdam-West besloot op 12 september 1941 juist expliciet om niet in de openbare eredienst voor de koningin te bidden, om een conflict met de bezetter te vermijden.¹⁸⁰

In welk jaar het gebeurde is niet geheel duidelijk,¹⁸¹ de datum is wel helder. Het was op 31 augustus toen de Haarlemse moeder Laman haar dochter Gré ter ere van Koninginnedag oranje strikken in het haar deed, voordat ze naar school ging. Het bleef niet onopgemerkt. Gré werd opgepakt, naar het politiebureau gebracht en ondervraagd. Ds. W.F. Laman en zijn vrouw werden op het politiebureau ontboden. Daar moesten zij schriftelijk verklaren dat ze voortaan de bevelen van de bezettende autoriteiten stipt zouden navolgen.¹⁸²

Ds. A. Verhagen van de gereformeerde gemeente te Middelburg moest zich tegenover de Gestapo verantwoorden voor het bidden voor de koningin op zondag 31 augustus 1941. Tijdens de dienst op Koninginnedag had Verhagen bovendien parallellen getrokken tussen de situatie van de koningin en die van David op de puinhopen van Ziklag.¹⁸³ Ook de hervormde dominee E.J. Beens van Hedel moest zich ten overstaan van de Duitse autoriteiten verantwoorden. Een niet-toerekeningsvatbare jongen uit zijn gemeente had hem aangegeven met de beschuldiging

178. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 97828 (PRA Utrecht 13148).

179. Wallet, 'In de kerk voelden de mensen zich veilig. Prof. dr. W. van 't Spijker over zijn herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog', *De Wekker* 119/9 (april 2010) 6/7.

180. Zonder auteur, *Wandelen in het licht*, 23/24.

181. Waarschijnlijk betreft het 31 augustus 1942, daar in 1940 er nog niet echt van overheidswege werd opgetreden tegen uitingen van Oranjegezindheid en 31 augustus 1941 op een zondag viel.

182. Kwantes, *Genade en eer*, 92.

183. Nieuwland, *Uit het leven van Ds. A. Verhagen*, 74 en 81; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5, 291; Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*, 36; Segers, *Uw trouw is groot*, 91.

dat Beens gezegd zou hebben dat de Duitsers het brood hadden vergiftigd. Beens begreep niet waar het over ging en na enig heen en weer gepraat, ging hem een licht op. Tijdens een avondmaalsbediening had Beens een voorval uit de Duitse kerkgeschiedenis aangehaald, waarbij iemand gif in de avondmaalswijn gedaan had. Deze uiting van Beens was in geen geval bedoeld als anti-Duits. Overste Panhuys nam met deze verklaring genoegen. Maar nu Beens toch bij de Duitse autoriteiten was, nam hij de gelegenheid te baat om te klagen over een van Panhuys' ondergeschikten. Een Duitse soldaat had namelijk een collega-predikant in het gezicht geslagen, omdat de predikant op Koninginnedag een oranje accessoire droeg. Overste Panhuys zei totaal geen respect voor een koningin te hebben die met een zak vol goud naar Engeland was gevlucht. Beens verzocht hem de koningin niet te beledigen. Panhuys werd daarop bepaald onaangenaam en schreeuwde Beens toe of hij wel wist wie er hier de overheid was. Beens antwoordde daarop dat hij zeer wel wist wie zijn overheid was, namelijk: God en de koningin. Dit antwoord resulteerde in Beens' arrestatie en zeven maanden internering in concentratiekamp Amersfoort. In het concentratiekamp bemoedigde hij zijn medegevangenen door beurtelings met ds. D.A. van den Bosch voor te gaan in de dagelijkse illegale avondsluiting.¹⁸⁴

Dat moreel verzet nare gevolgen kon hebben, bleek ook bij een voorval in Huizen op 31 augustus 1941. Toen ds. G.J. Koolhaas in de Oude Kerk de zegen had uitgesproken, zette de organist spontaan het Wilhelmus in, waarop de gehele gemeente inviel en het eerste couplet van het Wilhelmus zong. Het zingen van het Wilhelmus gebeurde ter gelegenheid van de verjaardag van koningin Wilhelmina. Een NSB'er die op enige afstand van de kerk woonde, hoorde echter het zingen en briefde dit door aan de Duitse autoriteiten. De gevolgen bleven niet uit. Organist Jan Baas werd door de Sicherheitsdienst in Amsterdam verhoord en werd drie weken opgesloten in het huis van bewaring te Amsterdam. Ook ds. Koolhaas moest zich tegenover de Sicherheitsdienst van Amsterdam verantwoorden, maar werd niet vastgezet. De hervormde gemeente van Huizen kreeg een boete opgelegd van 59.450 gulden. Van dit enorme bedrag wist de gemeente tenslotte 34.000 gulden bijeen te brengen en aan de Duitse autoriteiten over te maken. Met behulp van een Duitse legerpredikant werd een brief aan de autoriteiten geschreven, dat er in Nederland geen kerkelijke belastingen bestonden en de kerk alleen leefde van giften, zodat het bijeenbrengen van zulke grote sommen geld lastig was. De hervormde kerkenraad van Huizen hoorde vervolgens nooit meer wat van het voorval.¹⁸⁵

In Veen had een soortgelijke gebeurtenis dramatischer gevolgen. Organist Bart Vos speelde, overigens na overleg met de kerkenraad, ter gelegenheid van de verjaardag van koningin Wilhelmina het Wilhelmus in de hervormde kerk van Veen.

184. Harinck, 'Geestelijk had ik een prachttijd', 39-44; Van Kooten, 'Bij de kansel van Hedel', 36; 'Oude namen voor nieuwe domineeswijk in Hedel', *Reformatorisch Dagblad*, 31 december 2013; 'Kerkhistorie :-); Het geval Beens', *Reformatorisch Dagblad*, 3 mei 2010.

185. De Bie (e.a.), *Vier eeuwen Hervormde Gemeente Huizen*, 37/38; 'In oorlogstijd klonk in Oude Kerk 't Wilhelmus', *Reformatorisch Dagblad*, 30 augustus 2013.

De organist werd verraden en naar concentratiekamp Buchenwald afgevoerd.¹⁸⁶ De hervormde predikant van Giessendam-Nederhardinxveld, ds. J. Haring, moest zijn morele verzet boeten met een gevangenschap van drie weken aan het Haagseveer te Rotterdam. Haring had de gewoonte om tijdens het godsdienstonderwijs op de openbare school het Wilhelmus te laten zingen. Tijdens zijn preken, catechisaties en godsdienstlessen kwam hij openlijk uit voor zijn vaderlandsliefde en zijn afkeer van het nationaalsocialisme. Een aantal NSB'ers, wellicht zelfs via een met Haring gebrouilleerd kerkenraadslid, gaf hem aan bij de SD.¹⁸⁷

De zo pijnlijke gevoelde scheiding tussen vorstehuis en volk moest op een of andere manier verwerkt worden. Iemand uit de bevindelijke kring heeft die verwerking willen helpen door een fictieve brief te schrijven en in circulatie te brengen. De brief zou door prinses Juliana, namens haar moeder koningin Wilhelmina, geschreven zijn. De schrijver heeft waarschijnlijk geprobeerd zijn bevindelijke geestverwanten een hart onder de riem te steken door deze vorstelijke troostbrief voor de lijdende natie te fingeren. Vooral de geestelijke herkenning zal als vertroosting hebben gefunctioneerd. Bovendien kon de brief dienen als legitimatie van de lijdelijke houding van nogal wat bevindelijk gereformeerden. Tijdens de oorlog circuleerde deze brief in verschillende varianten in het bezette Nederland.¹⁸⁸

'Dierbare landgenoten,

In naam mijner Moeder, Ulieder Koningin, kom ik met haar bede tot U:

Terwijl de oordelen Gods over Europa gaan en dagelijks zwaarder worden voor ons land en wellicht honger voor de deur staat en het strijdtoneel; terwijl de bezetter het U benauwder maakt, zo hoop ik dat wij gezamenlijk, Vorstehuis en Volk, ons onder de slaande hand Gods mogen verootmoedigen en buigen, breken met onze zondige handelingen en nalaten de zondag te ontheiligen. Wegens de verdrukking van de bezetter zal er geen bededag in de bedehuizen kunnen zijn, maar mocht die dan zijn van Gods Kinderen en het hele volk in de binnenkamer. De Heere verschoonde Nineveh, en Joël zegt: "Scheurt uw hart en niet uw klederen en bekeert u tot den Heere." O, lieve landgenoten, die ons in het leed dat ons allen getroffen heeft, nog dierbaarder geworden zijn, mocht dit van beide kanten zo zijn.

Ook weten wij dat het deel van het volk, dat ons verlaten en het land verraden heeft, zijn volksgenoten nog dagelijks meer knecht. Tot hen is onze roep niet, maar tot de Nederlanders die vasthouden aan het snoer: God, Nederland en Oranje.

Dat wij samen bukken, wie weet, God mocht Zich wenden van de hittigheid Zijns toorns. "Heer", wil naar onze bede, onze smeekstem horen; merk naar Uw goedgunstigheên, op de stem van onze beên."

186. De Gast, *Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena* Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland XCIV, 331; 'Dankzij mijn angst heb ik het overleefd', *Reformatorisch Dagblad*, 12 april 2014.

187. Den Breejen (red.), *Van geslachte tot geslacht*, 214.

188. Van Lieburg, 'De bijbelgordel in Nederland', *Geloof in Nederland* 32 (2009) 1001-1030; aldaar 1017.

O, kinderen Gods, zucht ook voor Engeland. Het leed is dag en nacht zo zwaar, de overmacht zo groot en de moordmiddelen zijn zo ontzettend. Mocht de Heere onze wapenen zegenen.

O, Volk, ik weet het. Koningin en regering dragen u een warm hart toe en zouden alles willen doen om u van de bezetting te bevrijden. Treurig, dat het vergif van het regime zo doortrekt in alle landen, ook in ons Vaderland. Zij zullen tot bezinning komen, als het te laat is; dat is onze diepe smart.

De hartelijke groeten en U 's Heeren zegen toebiddende voor U, arm verdrukt en lijdend volk.'

Was getekend: Wilhelmina.

8.10 Onderduiken of eronder buigen?

Impliceerde buigen onder de oordelen Gods ook dat tewerkstelling in Duitsland ondergaan moest worden? Die vraag hield menigeeen, vooral tijdens de laatste twee fases van de bezetting, bezig. In deze tweede fase speelde deze vraag nog niet op zo'n grote schaal. Een aanzienlijk deel van de bevindelijk gereformeerde jongemannen had niet de vrijmoedigheid om zich te onttrekken aan het bevel zich te melden voor dwangarbeid. Voor hen was het een gewetenszaak. Zij zagen de dwangarbeid als een gevolg van het oordeel dat Nederland getroffen had. Zij waren er innerlijk van overtuigd dat het vanwege de zonden van land en volk zo ver was gekomen en dat ze zich niet mochten onttrekken aan Gods rechtvaardige oordeel. Zij wensten de weg te gaan van de oudtestamentische profeet Jeremia, die het volk Israël opriep Gods oordelen te billijken en te ondergaan. Deze houding mag in de meeste gevallen echter niet vereenzelvigd worden met sympathie voor het nationaalsocialisme of pro-Duitse sentimenten.¹⁸⁹

Anderen kwamen al van meet af aan tot een andere conclusie en doken meteen onder. Een van hen was Johan Oudshoorn uit Voorschoten. Hij bivakkeerde vanaf oktober 1941 tot de bevrijding in Stroe als onderduiker. Zijn zus Julia voorzag hem van bonkaarten, die via ene Jan de Vreugd van de ondergrondse geregeld werden. Zelf zei hij in 1988 over de keus van zijn ouders en van hemzelf om onder te duiken: 'Nou, wij behoorden tot de Gereformeerde Gemeenten, en wij dachten daar anders over.' Met 'daar' doelde Oudshoorn op de opvatting als zou er voor bevindelijke jongens geen andere keuze geweest zijn dan zich te melden voor tewerkstelling in Duitsland.¹⁹⁰ Dat zijn ouders een andere opvatting hadden over het al dan niet gehoorzamen van de Duitse overheid bleek wel uit het feit dat ze ook zelf onderduikers in huis namen, onder wie Arie Vergunst.

189. De Wit, 'Een aanspraak van het gaande geslacht' in: zonder auteur, *Om te gedenken*, 18; Van Wijk, *Lotgenoten*, 5, 13.

190. Van Essen, 'Eindpunt Stroe', 8.

8.11 Collaboratie

De hervormd-gereformeerde landarbeider Hendrik Smit uit Bergambacht tekende totaal onverwacht en tot verbijstering van zijn familie en vrienden in juli 1942 voor het vrijwilligerslegioen van de SS. Tijdens een verhoor door de Politieke Opsporingsdienst (POD) van Gouda in 1947 verklaarde Hendrik: 'Ik ben zonder na te denken plompverloren lid der Waffen S.S. geworden. Het was een soort wanhoopsdaad. Ik ben in 1940 in Nederlandse militaire dienst geweest. Ik ben voor de Marechaussee en het K.N.I.L. afgekeurd. Ik had na drie dagen berouw van mijn toetreding tot de S.S. en kreeg de keus: of de gevangenis of in de S.S. Het is gebrek aan moed geweest, dat ik niet de gevangenis verkoos. Mijn verloving was in die tijd ook afgeraakt, mede vanwege een bepaalde afwijking waaraan ik lijdende was.' In alle getuigenverklaringen kwam naar voren dat zijn toetreding tot de SS een poging was om te vluchten in avontuur of zelfs de dood vanwege het verbreken van zijn verloving. Zijn verloofde maakte de verloving uit toen ze ontdekte dat Hendrik een lichamelijk gebrek had. Uit het dossier wordt niet duidelijk welk gebrek dit is geweest, er wordt gesproken over een 'tere zaak'. Dat Hendrik SS'er werd, kwam bijzonder onverwacht. Hendrik was jarenlang secretaris van de hervormd-gereformeerde jongelingsvereniging te Bergambacht. In die hoedanigheid had hij ook antinationaalsocialistische bijdragen aan de vergaderingen geleverd. Bovendien verklaarden diverse getuigen dat Hendrik altijd uitgesproken anti-Duits geweest was en niets moest hebben van het nationaalsocialisme. Wel was hij enigszins militaristisch en voelde hij zich afgewezen doordat hij afgekeurd werd voor de marechaussee en het KNIL. In de meidagen van 1940 had Hendrik als dienstplichtig militair tegen de Duitsers gevochten. Hij las de christelijke pers en luisterde naar de verboden Engelse radio om zich een opinie te kunnen vormen. De ontgoocheling in Hendriks directe omgeving was groot toen hij zich aanmeldde. Zijn vader verklaarde in 1942 tegenover derden liever zijn zoon te hebben begraven dan te moeten meemaken dat hij in Duitse krijgsdienst trad. Zelf kwam Hendrik al snel tot het inzicht dat hij een domme zet gedaan had, maar dat hij niet terug kon. Tegen twee vrienden zei hij dat hij, als hij wat langer had nagedacht, nooit tot deze stap gekomen zou zijn, maar dat hij nu de consequenties van zijn daad moest aanvaarden. Deserteren en onderduiken was voor hem geen optie, daar hij dan anderen in gevaar zou brengen. En zo belandde Hendrik na een opleiding in de Ober Elzass aan het oostfront bij Leningrad en zou hij als lid van *Legion Nederlande* de slag om Berlijn in 1945 meemaken.¹⁹¹

In het Ridderkerkse gezin Van Beek brak na de armoede van jaren dertig, dankzij de Duitse oorlogsindustrie, een betere tijd aan. Pieter werkte in 1941 enige tijd in Duitsland bij de scheepsbouwer Blohm & Voss te Hamburg. Hij was in Duitsland gaan werken om zijn talrijke gezin te kunnen onderhouden. Tijdens de bezetting was Pieter actief als WA-man, bracht *Volk en Vaderland* rond en was hij wijkhoofd

191. Heerma van Voss, 'Familiefoto. Over de oorlog werd gezwegen', 40/41; NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 54187 (tribunaal Rotterdam 1806).

van de Nederlandsche Volksdienst.¹⁹² Pieters oudere kinderen distantieerden zich nadrukkelijk van de politieke activiteiten van hun vader. Ze geneerden zich als vader in zijn WA-uniform over straat liep en weigerden toe te treden tot de Jeugdstorm van de NSB. En hoewel Pieter zich steeds minder kerkelijk betrokken voelde en zich vooral richtte op de NSB, voelde oudste zoon Jaap zich tot de Gereformeerde Gemeenten aangetrokken en begon daar kerkelijk mee te leven. De jongere kinderen van Pieter traden onder dwang wel toe tot de Jeugdstorm, maar traineerden opzettelijk de boel door niet mee te zingen en opzettelijk uit de pas te lopen tijdens exercities. Het resultaat was dat de leiding Pieter verzocht om zijn kinderen niet meer te sturen.¹⁹³

Op het eiland Tholen waren er relatief veel NSB'ers. Onder hen waren ook leden van bevindelijke kerkgenootschappen. In Scherpenisse was er een ouderling van de gereformeerde gemeente met enige sympathie voor de NSB en de Duitse bezetter. Zijn zoons waren actief voor de NSB. Een van hen wist namens de NSB burgemeester van het nabijgelegen St. Annaland te worden en de ander werd NSB-burgemeester van Axel. In de gereformeerde gemeente van Scherpenisse waren het vooral kleine boeren en arbeiders die de NSB steunden.¹⁹⁴ In St. Annaland was de NSB behoorlijk actief. Een jeugdig lid van de gereformeerde gemeente gaf leiding aan de Jeugdstorm van de NSB en colporteerde met *Volk en Vaderland*. Hoewel zijn familie fel tegenstander van zijn keuze was, volhardde hij en leidde hij demonstratieve marcheexercities op het schoolplein. Dit veroorzaakte een volksoploop van tegenstanders en NSB-burgemeester Van der Weele, eveneens kerkend bij de plaatselijke gereformeerde gemeente, riep de hulp van de *Ortskommandant* in om aan de oploop een einde te maken. NSB-burgemeester Van der Weele stuurde zijn kinderen naar de catechisatie van de gereformeerde gemeente. De catechiseermeester, ouderling D. Hage, had heel wat met het uitdagende gedrag van deze kinderen te stellen en moest hen herhaaldelijk vermanen.¹⁹⁵

Ook op Zuid-Beveland was een aantal leden van de gereformeerde gemeenten vrij openlijk lid van de NSB. Sommigen kwamen zelfs geüniformeerd ter kerke. Op het nabijgelegen Walcheren werd dit door de kerkenraden niet getolereerd. In Krabbendijke telde de gereformeerde gemeente enkele NSB-leden. Een huisschilder was vanwege economische overwegingen lid geworden van de NSB en diende het Duitse gezag als landwachter. Een van zijn zonen was tevens lid van de NSB. De familie was het om principiële redenen niet eens met hun beider keuze. In een tweede gezin was de vader lid van de NSB, maar was niet erg actief. Een zoon daarentegen meldde zich in 1943 bij de Waffen-SS. In een ander geval kwam het tot een ommekeer. De uit Krabbendijke afkomstige NSB-groepsleider van Waarde zegde in februari 1942 zijn lidmaatschap van de NSB op en verbrandde als symbolische handeling zijn omvangrijke collectie NSB-lectuur. Hij zou vanwege zijn geloofsovertuiging tot andere inzichten gekomen zijn. Zelf beweerde

192. Ibidem, inv. 52855.

193. Mastenbroek, *Uit het oorlogsdagboek van Jaap van Beek*, 16/17.

194. Duvekot en Kleppe, *Gods trouwe zorg*, 209.

195. Gegevens ontleend aan een vraaggesprek met de Jeugdstormleider van de NSB.

hij na zijn ommekeer het verzet financieel gesteund te hebben en afschriften van radioberichten van de Engelse zender te hebben verspreid.¹⁹⁶

In de gereformeerde gemeente van 's-Gravenpolder nodigde de kerkenraad een lid uit om hem af te brengen van het door hem ingenomen standpunt.¹⁹⁷ De notulen vermelden niet expliciet waarom het gaat, maar uit overlevering blijkt dat het om iemand ging met een pro-Duitse houding. De kerkenraad diende echter met voorzichtigheid te werk te gaan. Helaas bleek het gesprek niet het gewenste effect te hebben en was de kerkenraad genoodzaakt de eerste trap van censuur toe te passen, omdat betrokkene liever zijn lidmaatschap van de kerk opzegde dan schuldbelijdenis te doen.¹⁹⁸ Nadat de gemeente was medegedeeld dat er iemand onder censuur was geplaatst, zegde de betrokkene ook daadwerkelijk zijn lidmaatschap op.¹⁹⁹

Binnen een gemeente kon de houding aanzienlijk verschillen. In de kerkenraad van de gereformeerde gemeente van Rotterdam-Centrum werd gediscussieerd over de vermeende pro-Duitse houding van zijn voorzitter, ds. G.H. Kersten. Een van de diakenen en tevens bovenmeester en docent aan de Theologische School, A. van Bochove, was het niet eens met Kerstens lijdelijke houding en liet dit ook tijdens de eredienst merken door in de kerkenraadsbank Kersten de rug toe te keren als hij te nadrukkelijk opriep tot onderwerping aan het gezag van de bezetter.²⁰⁰ Een andere ambtsdrager, ouderling Van Bale, die begrafenisonderneemer was, maakte van zijn antipathie tegenover de bezetter geen geheim door te verklaren alle Duitsers wel te willen begraven. Tegelijkertijd was zijn voorzitter een stuk voorzichtiger en waren er gemeenteleden die sympathiseerden met de NSB en de Duitsers. Twee zussen werden van de doopledenlijst afgevoerd vanwege hun veelvuldige absentisme tijdens de erediensten en omdat ze samenleefden met Duitse militairen.²⁰¹

Een indicatie voor de mate waarin bevindelijk gereformeerden collaboreerden, kan het aantal abonnees op nationaalsocialistische kranten zijn in plaatsen waar relatief veel bevindelijk gereformeerden woonden. Het aantal abonnees op *Volk en Vaderland* en het *Nationale Dagblad* in plaatsen als Rijssen, Staphorst, Tholen en Maartensdijk was echter zeer gering. Ook de losse verkoop van *Volk en Vaderland* in plaatsen met relatief veel bevindelijk gereformeerden was klein. In de eerste helft van 1942 werden er in Rijssen 120 tot 250 exemplaren van *Volk en Vaderland* per maand verkocht. Dat betekent dat er dagelijks vijf tot tien exemplaren door middel van colportage werden gesleten. In Rijssen waren er drie abonnees op *Volk en Vaderland* en vijftien op het *Nationale Dagblad*. In Staphorst daarentegen telde *Volk en Vaderland* slechts één abonnee en waren er twee abonnees op het *Nationale Dagblad*. In de statistieken van de losse verkoop van *Volk en Vaderland*

196. Exalto, *Wordt een heer!*, 123/124.

197. Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente te 's-Gravenpolder, 29 maart 1943.

198. Ibidem, 4 mei 1943.

199. Ibidem, 31 mei 1943.

200. Exalto, *Wordt een heer!*, 121.

201. Mastenbroek, *Zijn vuur- en haardstede*, 204, 210 en 227.

Plaats	Abonnees <i>Volk en Vaderland</i>	Abonnees <i>Nationale Dagblad</i>	Losse verkoop <i>Volk en Vaderland</i> per maand (eerste halfjaar 1942)
Alblasserdam	2	2	
Arnemuiden		1	
Barneveld		2	500
Bergambacht	6	12	
Ede	13		
Garderen		3	
Genemuiden	1	2	
Kampen	39	1	300-550
Katwijk aan Zee	11	2	
Kesteren	3	2	
Kootwijkerbroek		3	
Maartensdijk	1	1	
Nunspeet	8	11	40-70
Opheusden	2	1	
Rijssen	3	15	120-250
Staphorst	1	2	
Stavenisse		1	
Tholen	2	14	
Urk	8		20-50
Veen		3	
Veenendaal	19	29	
Werkendam	1	2	
Wijk en Aalburg		9	240-675 (inclusief Heusden)
Yerseke		13	
Zoutelande	3	2	

Figuur 23. Verspreiding nationaalsocialistische kranten tijdens de bezetting in een aantal plaatsen met relatief veel bevindelijk gereformeerden

komt Staphorst niet voor. Dit wil overigens niet zeggen dat er in Staphorst niet werd gecolporteerd. Staphorst had geen eigen NSB-kring en de administratie werd per kring en niet per plaats bijgehouden.

In het eerder aangehaalde Hedel bloeide tijdens de bezetting het NSB-verenigingsleven. WA'ers paradeerden er door de straten, zeventien jonge mannen meldden zich voor de SS, de boeren hadden zich georganiseerd in de Landstand en ook de Jeugdstorm was populair.²⁰² De vraag is alleen of deze zaken op het conto van bevindelijk gereformeerden te schrijven zijn.

1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	SOM	Inwonertal, volkstelling 1931 ¹	Percentage Jeugdstorm (landelijk: 0,23%)
-	-	-	-	-	17	1	5	23	1.677	1, 37%

Figuur 24. Aantal leden Nationale Jeugdstorm te Hedel²⁰³

8.12 Verzet

In bevindelijke kring waren er mensen die van meet af aan een houding van verzet aannamen tegen de bezetter. Godsdienstonderwijzer J. Kars van de Nederlands gereformeerde gemeente (groep rond ds. Franke) te Kralingseveer was actief betrokken bij de verdediging van Nederland tegen de invallende Duitse troepen. Volgens zijn biografie nam hij zelf deel aan de gevechtshandelingen en moedigde hij de soldaten aan. Na de meidagen zette hij zich in voor het realiseren van een gedenkteken voor de gevallen soldaten. In 1941 sloot, de dan predikant geworden, Kars zich aan bij de verzetsbeweging 'De Leeuwengarde' te Rotterdam. Al snel was zijn pastorie een middelpunt van de verzetsbeweging die zich bezighield met spionage en sabotage. Via zijn pastorie werden Joden en onderduikers naar Zwitserland en Spanje gebracht. Op 6 april 1942 werd ds. Kars het slachtoffer van verraad. Na een huiszoeking in het kerkgebouw, waarbij Kars op het orgel gespeeld zou hebben en het Wilhelmus gezongen zou hebben, werd hij gearresteerd en gevangengezet in de gevangenis van Scheveningen. Vervolgens kwam hij in concentratiekamp Amersfoort terecht. Tijdens zijn gevangenschap

Ds. J. Kars

202. Van der Zijl, 'Fout dorp aan de rivier', 9-16.

203. NIOD, archief 123 NSB, inv. no. 2070.

heeft hij medegevangenen bemoedigd door illegaal te preken. Op 29 december 1942 werd ds. J. Kars, samen met nog twintig anderen, gefusilleerd op de Leusderheide.²⁰⁴

Toen een Joods jongetje, Izac Isnawitsch, opgepakt dreigde te worden tijdens een razzia, kon hij bij ds. R. Kok te Veenendaal onderduiken.²⁰⁵ De schuilplaats was een wel heel bijzondere: onder de preekstoel.²⁰⁶ Op de zolder van de kerk doken ook diverse mensen onder. Tot hen behoorden Engelse piloten en de plaatselijke gereformeerde predikant, ds. Van Enk, die vanwege zijn verzetswerk gezocht werd. Een dochter van Kok was actief als koerierster voor het verzet.²⁰⁷ Er wordt wel gesuggereerd dat het feit dat ds. Kok in 1941 tot voorzitter van de synode van de Gereformeerde Gemeenten gekozen werd, erop wijst dat velen het niet eens waren met de meer lijdelijke opstelling van Kersten ten opzichte van de bezetter.²⁰⁸ Kok was immers een representant van hen die, binnen de Gereformeerde Gemeenten, duidelijk afstand namen van de opvatting dat de bezettende overheid op grond van Gods Woord gehoorzaamd diende te worden. Het is waar dat ds. Kersten vaak tot synodepreses gekozen werd.²⁰⁹ Anderzijds was het al voor de oorlog vijf keer voorgekomen dat Kersten geen preses was.²¹⁰ Bovendien werd hij in 1944, 1945 en 1947 wel weer gekozen als voorzitter van de synode van de Gereformeerde Gemeenten. Het is mogelijk dat het verkiezen van een van de meest uitgesproken anti-Duitse predikanten binnen het kerkverband door de afgevaardigden bedoeld is geweest als een signaal aan het adres van ds. Kersten. Dat betekent dan ook dat het tot voorzitter kiezen van ds. Kersten in 1944 en 1945 duidt op een veranderde houding. Het laat in ieder geval zien dat de machtspositie van ds. Kersten binnen zijn eigen kerkverband ook weer niet overdreven moet worden.²¹¹

Ds. R. Kok

Kerstens schoonzoon, dokter J.C. Hage, raakte in zijn hoedanigheid als politie- en gevangenisarts betrokken bij verzetsactiviteiten. Om zijn werk als politie- en gevangenisarts te kunnen blijven uitoefenen, ontkwam hij er echter niet aan om ook lid te zijn van het nationaalsocialistische Medisch Front. Als snel kreeg Hage

204. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*, 94-100; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2, 115; Stoppelenburg, 'Uit het kerkelijk leven van Capelle a/d IJssel (2)', *Kerkhistorische Kroniek* 7/2 (1970) 18; Harinck, 'Geestelijk had ik een prachttijd' 46; Van Klinken, 'Herdenken zonder voorbeeld', 168.

205. Schipper, *Maar Gij hebt ons bijgestaan*, 66.

206. Ook in de christelijke gereformeerde kerk van Soest werd de preekstoel als onderduikplaats gebruikt, evenals de consistorie. Van Arkel, Slagboom en Westeneng, *Van trouw en genade*, 103.

207. Ibidem; Crum-Nieuwland (red. e.a.), *'k Zal gedenken*, 48.

208. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 206; 'Naast buigen onder de roede ook verzet; Binnen gereformeerde gezindte leefde ook afkeer jegens Duitse bezetter', *Reformatorisch Dagblad*, 28 april 2001; 'Vernieuwing en verwarring rond 1950', *Reformatorisch Dagblad*, 27 februari 2014.

209. Zo was Kersten synodepreses in 1911, 1919, 1925, 1931, 1937, 1944, 1945 en 1947.

210. In 1912, 1913, 1922, 1928 en 1934.

211. Janse, 'Ds. Kersten en de Joden. Deel 1', 7-9.

Ds. R. Kok tijdens de trouwdienst van zijn zoon Reinier in 1941 op de preekstoel waarin hij onderduikers verborg

spijt van zijn inschrijving bij het Medisch Front en wilde hij die ongedaan maken. Hij bleef echter op aandringen van de illegaliteit lid van het Medisch Front om te voorkomen dat in Hages plaats een NSB'er als politiearts aangesteld zou worden.²¹² Medio 1941 trad Hage aan als waarnemend gevangenisarts aan het Haagseveer, alwaar hij door middel van vriendschappelijke contacten met de Sicherheitsdienst (SD) probeerde het een en ander te betekenen voor de gevangenen. Zo wist Hage een einde te maken aan de ergste mishandelingen van arrestanten door de SD. Hage nam arrestanten vanuit de cel mee naar de dokterskamer om 'onderzocht' te worden. In werkelijkheid werd de privacy van de dokterskamer benut om de arrestanten in contact te kunnen brengen met illegale werkers, zodat ze informatie konden uitwisselen. Deze acties waren zeker niet van gevaar ontbloot, daar er in de gevangenis informanten voor de SD werkzaam waren, zoals de gevangenskapper. Doordat de kapper dokter Hage hinderlijk volgde, palmde Hage hem in door amicaal gedrag. Door de vriendschappelijke omgang met de SD werd Hage ook belast met het beoordelen of zieke Joden geschikt waren om op transport naar Westerbork gesteld te worden. In negen van de tien gevallen verklaarde Hage dat de patiënten te ziek waren voor transport. Om geen argwaan te wekken, moest Hage af en toe iemand geschikt voor transport verklaren.²¹³ Verder gaf Hage de namen van Joodse informanten van de SD, die hij als politiearts moest behande-

212. Van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde*, 665.

213. *Ibidem*, 449/450.

len, door aan de illegaliteit. Acht van hen werden door het verzet geliquideerd.²¹⁴ Een van hen had zich voorgedaan als Joodse gevangene. Hage stelde tijdens het medische onderzoek een aantal vragen aan deze man en net op het moment dat hij wilde beginnen over het organiseren van een bevrijdingspoging kwam er een landwachter binnen. Hage verliet daarop de cel en wilde een ander moment afwachten. Die dag kreeg hij echter via het verzet te horen dat de Joodse gevangene een informant van de SD was. Waarschijnlijk vertrouwde de SD Hage toch niet helemaal en werd dat op deze wijze getest. De informant werd vervolgens door de illegaliteit geliquideerd.²¹⁵

Vier gearresteerd KP'ers zouden te Den Briel worden gefusilleerd, maar het transport naar Den Briel werd door Engelse vliegtuigen aangevallen. De gevangen KP'ers kwamen daarom weer terug in de gevangenis. Hage zag dit als een bewijs van Gods voorzienigheid. De volgende dag zouden de vier echter alsnog gefusilleerd worden. Hage wist echter via een bewaker de vier te laten ontsnappen, zodat ze ontkwamen aan een gewisse dood.²¹⁶ De vele werkzaamheden – na zijn werk als politie- en gevangenisarts moest Hage 's avonds nog zijn eigen praktijk draaiend houden inclusief visites – en de spanningen vanwege zijn illegale activiteiten werden Hage te veel. Hij vroeg overplaatsing aan voor een maand. Hage werd tijdelijk ingezet bij het keuringscentrum van de Staatspolitie te Utrecht. Aangezien hij bij de keuring van de politierekruten vooraf de politieke oriëntatie wist, slaagde hij erin veel NSB'ers af te keuren voor de politiedienst.²¹⁷

Voor ds. Kersten kwamen de illegale activiteiten van zijn schoonzoon dichterbij, omdat Kersten bij dokter Hage kwam in te wonen. De pastorie aan de Westersingel werd eind april 1942 door de autoriteiten gevorderd.²¹⁸ Hages huisartsenpraktijk aan huis ontwikkelde zich al snel tot een knooppunt van illegale activiteiten. Illegale werkers kwamen op het spreekuur om te vernemen hoe het ging met arrestanten die aan het Haagseveer verbleven. Hage trad op als intermediair tussen de arrestanten en het verzet. Bovendien beraamde hij samen met het verzet een aantal ontsnappingspogingen. De huisartsenpraktijk werd verder door zeer velen gebruikt om een verklaring te ontvangen dat men niet geschikt was voor tewerkstelling. Hage schreef de verklaring uit en liet via illegale contacten desbetreffende dossiers uit het archief van het gemeentelijk arbeidsbureau verwijderen.²¹⁹ In de brochure *Mijn standpunt toegelicht* schreef Kersten dat er wel een boek te schrijven zou zijn over de gebeurtenissen rond dokter Hage. Daarin overdreef Kersten niet en Hage heeft zelf in een tweetal cahiers een uitvoerig verslag geschreven van zijn activiteiten.²²⁰ Uit de cahiers blijkt overigens ook de grote papierschaarste. Een van

214. Handgeschreven verslag van J.C. Hage over zijn activiteiten als gevangenisarts. Groen cahier genummerde bladzijden 13 en 17.

215. Ibidem, 47-49.

216. Ibidem, 27/28.

217. Van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde*, 449/450.

218. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 300.

219. Handgeschreven verslag van J.C. Hage over zijn activiteiten als gevangenisarts. Cahier genummerde bladzijden 13 en 17.

220. Deze cahiers werden mij ter beschikking gesteld door G.H.I.J. Hage uit Schoonhoven.

de cahiers is een oud collegedictaat handelsgeschiedenis. De nog lege bladzijden zijn voor diverse doeleinden gebruikt, zoals het bijhouden van de betalingen van patiënten van de huisartsenpraktijk en voor lesjes Engels en Russisch! Het andere cahier is eigenlijk een telefoonklapper of adressenboek.

Binnen de SGP-kiesverenigingen van Rotterdam ontstond er rond de voorzitter van kiesvereniging De Banier V, Siem van Marion, een illegale organisatie die zich aansloot bij de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). De drijvende krachten achter deze organisatie, die zich de OV-101 noemde, waren –naast S. van Marion – C.P. Huijers, J. van Marion, W. Saly en A. Saly. Ze hielden zich bezig met het illegaal verspreiden van voedselbonnen voor onderduikers, het stencilen van drukwerk voor het verzet en het regelen van voedsel. Als het stencilapparaat niet gebruikt werd, had Van Marion er een preek op staan, met naast het stencilapparaat al een aantal exemplaren van de preek. Op deze wijze probeerde hij bij een eventuele inval de autoriteiten om de tuin te leiden. Dat deze activiteiten niet van gevaar ontbloot waren, bleek toen S. van Marion zich moest melden voor een verhoor. Op een of andere wijze was er een verdenking op hem komen te rusten. Het verhoor liep met een sisser af. Van Marion moest op het SD-kantoor wachten voordat hij werd verhoord. In de wachtkamer viel hij niet op als verdachte vanwege zijn correcte kleding en de SD'ers die in en uit liepen merkten hem dan ook niet op. Zo kwam hij te weten dat een politieagent die avond opgepakt zou worden vanwege betrokkenheid bij het illegale werk. Van Marion prentte het adres goed in zijn hoofd en vroeg na het verhoor of hij wellicht een *Ausweis* kon krijgen, omdat hij voor de spertijd niet thuis zou kunnen komen. Van Marion kreeg de gevraagde *Ausweis* en met behulp daarvan kon hij zich onbekommerd op straat begeven, zodat hij, voordat hij naar huis ging, desbetreffende agent waarschuwde en zo zijn arrestatie wist te voorkomen.²²¹

8.13 Predikant in oorlogstijd

De positie van de spreekwoordelijke burgemeester in oorlogstijd is weinig benijdenswaardig. Hoe ver kon een bestuurder gaan in het inwilligen van de Duitse eisen zonder zich te compromitteren? Die vraag stelden sommige predikanten zich ook. Niet alles wat de Duitse overheid van de Nederlandse bevolking verlangde, was immers onredelijk. Sommige zaken waren uit het oogpunt van maatschappelijke orde wenselijk of zelfs noodzakelijk. Dit vraagstuk werd des te prangerender wanneer men iets van de Duitse autoriteiten gedaan wilde krijgen. In het bevindelijke domineesland waren er diverse varianten. Er waren predikanten die van meet af aan een vaderlandslievende houding aannamen en openlijk aangaven dat hun sympathie niet bij de bezetter lag. Sommigen onder hen gingen ook daadwerkelijk over tot het plegen van verzet. Het merendeel van de predikanten accommodeerde echter. Andere predikanten waren weliswaar het nationaalsocialisme niet welgezind, maar waren wel Duitsgezind. Een enkeling ging over tot

221. Mulder, *Het volk onder de Banier*, 60/61.

actieve steunverlening aan de bezetter. Over de laatste twee categorieën gaat het in deze paragraaf.

Dat niet alle predikanten geschikt waren om te functioneren binnen de nieuwe orde was een jonge hervormde juffrouw uit Rietveld bij Woerden wel duidelijk. Daarom schreef zij als ‘onderdaan’ van Mussert in februari 1943 een lange brief met adviezen inzake kerkelijke aangelegenheden en geschiktheid van predikanten aan de ‘Leider van het Nederlandsche Volk’.²²²

Adviezen aan de ‘Leider van het Nederlandsche volk’ inzake kerkelijke aangelegenheden: ‘23 Februari 1943 Edelachtbare Heer Mussert, Al ben ik een eenvoudige boerin uit Rietveld, mag ik zoo vrij wezen om U eenige letteren te schrijven? Ik voel mij gedrongen om U eenige aanwijzingen te verschaffen aangaande onze Ned. Herv. Kerk in het algemeen en heb zoodoende niet eenige personen op het oog. Zooals U weet, is daar niet alleen een Katholiek schrijven, maar ook een schrijven van de Ned. Herv. Synode bij onzen Rijkscommissaris binnengekomen! Geachte Mijnheer Mussert, zulke dingen moeten U ook groot leed doen. Hoe ziet onze Herv. Kerk eruit? De grootste helft der Predikanten brengt een verpolitiekte bedekte prediking naar voren. Hoe komt dat? Wel, heel eenvoudig, omdat dengenen, die dat doen, niets anders zijn als gewoon baantjesjagers, welke van Godswege heel geen roeping bezitten om Zijn Woord uit te dragen, maar ter wille van de smeer en het groote traktement Predikant zijn geworden, en terwijl men geen Hemelsche roeping van Boven bezit, kan men ook onmogelijk enkel en alleen Hemelsche dingen of het Evangelie van Christus naar voren brengen, onmogelijk wijl men Gods Geest daartoe mist. Nu zult U hier altijd last van hebben als U aan het bewind mag komen en nu kunt U in het vervolg komen te verhoeden, laat ik U eens wat mogen mededeelen. Geachte Mijnheer Mussert, onze oude Ned. Herv. Kerk heeft vanouds zulke heerlijke goddelijke grondslagen vastgelegd in 1618-19, n.l. de Synode van Dordt, toen gaf de Heere zijn Kerk rust, vrede en licht en ruste [!] zijn zegen over dit alles, toen was onze Kerk niet verpolitiekt, zooals het is te dezen dage. Nu is die Synode van Dordt gehandhaaft [!] gebleven tot de jaren 1813 toe en is toen door allerlei wolven geschraapt en in plaats daarvan is gekomen de Synode uit den Haag, waar U telkens mee te kampen hebt. Wat is er nu van onze Kerk geworden. Ach Mr. Mussert, de Heere de Koning van de Kerk is er al lang niet meer met zijn Zegen, want Hij regeert niet vanuit den Haag, maar vanuit Dordt. Alles zucht dus onder allerlei reglementen en de tucht is eruit geweest, want een ieder predikt doet maar wat recht is in zijn oogen. Nu zijn er nog heel veel godzaligen Predikanten in onze Kerk, Mr. Mussert! Gelukkig wel! Die brengen alleen het Evangelie van Christus, hebben heel geen politiek noodig, hebben wel wat anders te doen dan dat, maar worden gedrongen door God den Heiligen Geest, om een zuivere prediking te brengen, ook in onze Herv. Kerk. Lezen absoluut geen bepalingen van die Haagsche Synode voor, integendeel zij zijn vijanden van den Haag en liefhebbers van Dordt. Dezulken is het een groote droefenis, dat de Synode nog steeds de

222. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-I-142T).

Leerregels van Dordt verwerpt en ook blijft verwerpen. Die negentien Heeren, waaruit de Synode bestaat, zijn dus haters van Dordt. Geachte Mr. Mussert, mag ik U eens van raad bijstaan en doe U een onderzoek naar al deze dingen. Prof. H. Visscher (hij zit in de cultuurraad) heeft zich eertijds erg verdienstelijk gemaakt voor de Synode van Dordt, doch alles zonder resultaat, integendeel verwerping van die man met zijn kostelijke waarheid. Dié man kan alles veel schooner en helderder uitleggen dan ik, maar stelt U uzelf eens met hem in verbinding. Zoudt U soms een gedachte van mij omtrent den raad, welke ik zoo zie, willen aanhooren? Wel, als U een schrijven richt tot alle Ned. Herv. Predikanten of hun zich willen aansluiten bij die oude Synode van Dordt of de nieuwe van den Haag, dan zullen de meesten teekenen voor den Haag. Dat is voor U dan een zuiver bewijs, welke Predikant verpolitiekt en een baantjesjager is, ja of neen, en teekent hij Dordt, dan is dat voor U een teeken, dat men alleen wil uitdragen het Evangelie van Christus zonder meer. En dan doet U heel eenvoudig, evenals men tegenwoordig de burgemeesters gedaan geeft en uit hun ambt ontzet en in plaats daarvoor anderen benoemd [!], evenzoo doet men met Predikanten, die liever den Haag hebben en men laat hun plaats innemen door Godzalige oefenaars, die niet in de Herv. Kerk mogen prediken, omdat die zich vasthouden aan Dordt. Als U de Synode van Dordt wederom mag planten in de Ned. Herv. Kerk, dan plant U meteen de tucht wederom daarin, welke den Haag verwerpt. Dan zal de Heere U zegenen, Mijnheer Mussert, als U voor ons de vredespaden weder opzoekt. Wellicht moet U ook daarin des Heeren raad komen uit te dienen, wat zou dat heerlijk wezen. Daarom hopen we van harte, dat als U straks Heer bent over Nederland, dat de Heere U zegenen mag met alle geestelijke zegeningen, dat Hij Zijn Heiligen Geest mag schenken, opdat U ons moog regeeren in recht en in gerechtigheid en in de vreeze des Heeren, dat U voor Uw persoonlijk leven moog ondervinden de Genade van Jezus Christus dat Hij U net als Zijn uitverkoren volk mag komen te wasschen in Zijn bloed tot vergeving der zonden. Ik zal hieronder nog wat adressen opschrijven van Godzalige Predikanten uit de Herv. Kerk, waar U inlichtingen zoudt kunnen inwinnen over dit alles. Ds. Koster uit Montfoort, Ds. de Graaf uit Zevenhoven, Ds. Leeman uit Ede, Ds. Cuperus uit Doornspijk, Ds. v.d. Meer uit Utrecht, Ds. v.d. Linden uit Noordwijkerhout, Ds. Kievit uit Baarn en nog vele anderen. Ontvang de hartelijke groeten van Uw onderdaan Mej. [naam] te Woerden.' Bron: CABR (2.09.09) inv. 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-I-142T).

8.13.1 Prof. dr. H. Visscher

Een van de kerkelijke kopstukken die zich gedurende de oorlog steeds nadrukkelijker compromitteerden, was de hervormd-gereformeerde prof. dr. Hugo Visscher.²²³ Hij kwam uiteindelijk tot een pragmatische aanvaarding van de rasseneleer, die hij beoordeelde als inherent onderdeel van de scheppingsordinantie. Niet uitgesloten moet worden dat ook Visschers moeilijke en bij vlagen twistzieke karakter en de mislukking van het politieke experiment van de CNA het hunne aan

223. De Groot, 'Visscher', 375.

de keus voor het nationaalsocialisme en aanvaarding van de bezettende overheid hebben bijgedragen.²²⁴

Dat Visscher tijdens de bezetting steeds ontvankelijker werd voor het nationaalsocialisme, had ook te maken met de strijd tegen de Sovjet-Unie. Visscher zag in het nationaalsocialisme een dam tegen het communisme, dat Visscher een groter kwaad achtte te zijn dan het nationaalsocialisme.²²⁵ Visscher schreef tijdens de bezetting in het fascistische blad *De Waag*. In zijn publicaties benadrukte hij keer op keer dat er een nieuwe situatie was ingetreden. Deze nieuwe orde was wat hem betreft te verkiezen boven de versplintering, partijpolitiek en maatschappelijke chaos van de jaren dertig. Het feit dat Christus de Romeinse overheersing aanvaardde, betekende voor hem dat ook de autoritaire staatsvorm, die onder Gods albestuur over Nederland gekomen was, geaccepteerd diende te worden.²²⁶ In *De Waag* van 19 september 1941 schreef hij dat Hitler een door God verwekte krijgsman was die door God geroepen werd om de christelijke cultuur te redden en de kerk van Christus op aarde te behouden.²²⁷

Visschers publicitaire activiteiten waren ook binnen de NSB niet onopgemerkt gebleven. Hoewel hij lange tijd niet als een sympathisant gezien werd, werd hij meer dan eens instemmend aangehaald in *Het Nationale Dagblad* en *Volk en Vaderland*. Vooral zijn kritische beschouwingen over het functioneren van de parlementaire democratie en het communisme konden binnen de NSB op bijval rekenen. Daar kwam nog bij dat Visscher een sterk overheidsgezag voorstond en het Nederlandse verleden verheerlijkte. Al deze elementen maakten hem, hoewel geen NSB'er, wel een natuurlijke bondgenoot. Nadat Visscher begon met het schrijven van artikelen voor *De Waag*, werd hij steeds nadrukkelijker met de NSB in verband gebracht.²²⁸

In Visschers dossier bevindt zich een vergunning om zijn radiotoestel te mogen houden, aangezien Visscher 'Mitglied des Niederl. Kulturrates' was. Dat de hervormd-gereformeerde Visscher lid was van de Nederlandse Kultuurraad, werd door velen niet begrepen. In een brief van maart 1942 verdedigde hij zijn lidmaatschap van de Kultuurraad. Aan wie de brief was gericht, is niet duidelijk. Wel is duidelijk dat de te Oud-Beijerland wonende geadresseerde het niet eens was met de door Visscher gevolgde koers. Visscher verdedigde zijn lidmaatschap door erop te wijzen dat zijn lidmaatschap hem geen geldelijk gewin opleverde, maar dat hij lid was om nog iets voor het Nederlandse volk te kunnen betekenen. Visscher benadrukte dat de Kultuurraad slechts een adviserend orgaan was en niet een beroepsvereniging zoals de Kultuurkamer. Hij betreurde het dat collega-predikanten zijn positie niet begrepen. Hij wees erop dat Jeremia in vrijwel dezelfde situatie handelde gelijk hij. Hij verdedigde zijn houding ten opzichte van de nieuwe situatie met een uitgebreid historisch exposé.²²⁹

224. Wiegeraad, *Hugo Visscher*, 291-296.

225. Ibidem, 133/134.

226. Ibidem, 145/146.

227. Ibidem, 147.

228. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 95720 (PRA Nijmegen 3878).

229. Ibidem.

Visscher verdedigt zijn lidmaatschap van de Kultuurraad met een beroep op de geschiedenis: 'Nederlands lot is diep tragisch, maar de Heere doet geen onrecht. Het vaderlijk erfdeel hebben zij verkwist, het land overgebracht in de hand van Rome, terwijl het Vorstenhuis, sinds Willem I, die in 1816 de Kerk der Vaders onder het juk der Loge bracht, tot heden weinig zich scheen te herinneren van zijn roeping. Het was Gods weg dat H.M., die de Grondwet bezworen heeft, waarin ook staat, dat in geen geval de regeering buitenslands mag worden gebracht, hier bij het volk gebleven was. In Gods weg had haar nimmer kunnen gebeuren, wat er nu geschiedt. Zij is nu oorzaak, dat Indië voor Nederland verloren gaat. Voeg daarbij, dat ze een redelijk aantal millioenen meenam en reeds van tevoren te gelde heeft gemaakt om tijdig klaar te zijn en het is duidelijk: dit is Gods weg niet. Gods weg ware geweest te blijven, waar Zij door God geroepen was, afgezien van al wat mogelijk was en komen kon. De Heere redt in Zijnen weg Zijne kinderen. Doch de fout was, dat ons volk, ook in Oud-Beijerland, veel liever hoorde naar de klanken der reclame, die betaald werd met ruime hand uit de zakken der petroleumgebruikers, dan naar den oproep tot wederkeer. Nederland krijgt nu zijn rechtvaardig oordeel. Dat ook Ds Rynsburger dat niet kan zien, doet mij zeer leed voor hem; dat hij het openbaar gebed gebruikt voor politieke demonstratie, is niet goed, Hij heeft het door de Vaders nagelaten formuliergebed als een officieel kerkelijk stuk te volgen. En zit hij nu in een Oranjekamer, de dagen komen, waarop hij de gordijnen wel [onleesbaar] zakken voor rouw. Wij verliezen Ned.-Indië en dat beteekent eene ongekende armoede over heel ons volk. De weelde zal wel verdwijnen en ook H.H. predikanten zullen dit ervaren aan den lijve. Dit alles zijn vruchten van de politiek der Heeren, die zich, evenals de Heer COLYN, voor een soort genie hielden, hoewel de grondige kennis niet alleen, maar ook de rechtschapenheid ontbrak. Groen van Prinsterer heeft het reeds doen verstaan, dat het verkeerd ging. Maar de Heeren zeiden tegen mij: 'Van Groen moeten wij niets meer hebben'. Dat zei mij JAN SCHOUTEN in een volle vergadering. Welnu, zij hebben bereikt, wat de vrucht is van corruptie, baantjesjagerij, eerzucht en gekonkel met Rome. Ik raad U aan de geschiedenis van Jeremia te lezen bij den ondergang van het volk en de weg van Gods rechtvaardig oordeel niet te verwerpen, opdat ons nog niet wat ergers overkome. Als het ideaal van Ds Rynsburger vervuld wordt, zal de Bolschewiek wel daar zijn om hem te leeren, dat er nog wat ergers is.' Bron: CABR (2.09.09) inv. 95720 (PRA Nijmegen 3878).

Uit een andere brief blijkt eveneens Visschers keuze om de nieuwe orde te aanvaarden. Op 8 september 1942 schreef hij een bedankbrief aan de burgemeester van Haarlem, dhr. S. Plekker, waarin hij de burgemeester bedankte voor de uitnodiging om het Nationale Zangfeest bij te wonen. In zijn brief gaf hij de burgemeester en de NSB en passant nog een paar adviezen mee om de nationaalsocialistische boodschap beter te laten landen bij orthodoxe calvinisten. Visscher schreef dat zijn inzichten op religieuze en wetenschappelijke opvattingen gebaseerd zijn. Een gebrek aan kennis van de Nederlandse volksaard, historie en cultuur zorgde ervoor

dat de boodschap van de NSB niet opgepikt werd door de bevolking. Hij pleitte ervoor om de protestanten niet van de NSB te vervreemden door antireligieuze uitingen, omdat protestanten het beste deel van de natie vormden. Visscher was ervan overtuigd dat het protestantisme eenvoudig te combineren was met het nationaalsocialisme. Het gereformeerd protestantisme stond volgens hem bepaald niet vijandig tegenover het nationaalsocialisme. Om de NSB voor calvinisten aantrekkelijk te laten zijn, moest voorkomen worden dat de NSB zich positioneerde als de voortzetting van het oude liberalisme en moest de NSB zich wachten voor schending van de zondag. Zelf was Visscher overigens nooit lid van de NSB. Dat zijn adviseursarbeid vrij was van iedere vorm van eigenbelang, is nog maar zeer de vraag. Uit zijn dossier blijkt dat hij als lid van de Kultuurraad zijn radio mocht houden en bovendien recht had op extra kolen om zijn studeervertrek te kunnen verwarmen.²³⁰

8.13.2 Ds. R. Bartlema

Een van de meest vooraanstaande predikanten van de hervormd-gereformeerde richting, ds. Roelof Bartlema van Zeist, laadde tijdens de bezetting de verdenking op zich pro-Duits te zijn. Dat hij door de huishoudelijke vergadering van de hervormd-gereformeerde jongelingsbond van 1942 als voorzitter werd weggestemd, moet voor hem als ervaren predikant bijzonder pijnlijk geweest zijn. Bartlema was een gevierd predikant vanwege zijn sterke persoonlijkheid, grote theologische kennis en predikgaven. Evenals velen van zijn ambtsbroeders zag hij de bezetting als een oordeel Gods over de zonden van Nederland. Met een beroep op Romeinen 13 riep Bartlema het kerkvolk op de over hen gestelde machten te gehoorzamen. Hij volgde ook in deze opvatting zijn leermeester prof. dr. Hugo Visscher blindelings.²³¹

Bartlema was van mening dat ingevolge Romeinen 13 de Duitse overheid van God gewild was, hetgeen impliceerde dat aan haar bevelen gehoor gegeven diende te worden. De restrictie die hij hierbij nadrukkelijk hanteerde, was dat zulks gehoorzamen niet in strijd met Gods Woord en het geweten mocht zijn. Na de oorlog verklaarde hij dat de uitgeweken Nederlandse overheid voor zover als feitelijk mogelijk was eveneens gehoorzaamd diende te worden. Diverse getuigen, onder wie collega-predikanten te Zeist, verklaarden dat Bartlema nooit op de kansel blijkt heeft gegeven van zijn pro-Duitse gevoelens en dat hij ook weleens bad voor de koningin. Het bidden voor de koningin in de openbare eredienst gebeurde meestal op een cryptische manier en nam toe naarmate de krijgskansen voor de Duitsers kenterden. Een aantal getuigen stelde dat Bartlema een tijd lang niet voor de koningin gebeden

Ds. R. Bartlema

230. Ibidem.

231. Van Driel, 'Houding leidt tot schorsing', 6/7.

had, maar dat hij dit pas begon te doen na de voor Duitsland desastreus verlopen slag om Stalingrad. Bartlema verklaarde dat hij gedurende de hele oorlog tijdens de erediensdiensten voor de koningin gebeden had, maar dat hij dit ook weleens vergat. Een getuige wist zich te herinneren dat Bartlema wel kritiek had op het politieke systeem van voor mei 1940, maar dat hij wel zo vaderlandslievend was dat hij in het openbaar in een gebed dankzegging deed voor de geboorte van prinses Margriet. Zelf verklaarde hij in zijn huis, ook tijdens de oorlog, een portret van de koningin op een prominente en goed zichtbare plaats gehad te hebben. Volgens een andere getuige, dr. R. Hooykaas – een geducht tegenstander van Bartlema –, zou hij beweerd hebben dat de koningin pas weer zijn overheid zou zijn als ze weer de effectieve regeermacht zou hebben. Bartlema zou tegen het hoofd van het Zeister Lyceum gezegd hebben dat vooralsnog de Duitse overheid zijn overheid was.

Naast een gebrek aan loyaliteit aan de Nederlandse overheid werd Bartlema verweten dat hij weigerde de kanselboodschappen van de synode voor te lezen. Hij verdedigde deze opstelling op procedurele gronden. Hij was van mening dat alleen de kerkenraad kon gelasten tot het voorlezen van een kanselmededeling en niet de synode. Ook in deze opstelling volgde Bartlema zijn vroegere leermeester Visscher. Vooral dit blindelings volgen van Visscher droegen velen hem na. Een van de getuigen, J.H. van Erven, verklaarde dat Bartlema door ‘dik en dun’ een volgeling was van Visscher en dat Visschers opvattingen voor Bartlema wet waren. Van Erven, medebestuurder in het hoofdbestuur van de Bond van Nederlandse Hervormde Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag, had weinig goede woorden over voor Bartlema. Hij kwalificeerde hem als een ‘vechtersbaas’ met ‘dictatoriale neigingen’ die bovendien ‘in hoge mate eigenwijs en hoogmoedig’ was. Verder droeg hij Bartlema na dat hij voor de ‘N.S.B.-radio’ preekte. Bartlema verklaarde inderdaad bewilligd te hebben in een verzoek om voor de radio een preek te houden. Hij stelde dit vooral gedaan te hebben voor de mensen die aan huis gekluisterd waren. Als voorwaarde, zo verklaarde hij, had hij gesteld conform de gereformeerde belijdenis te zullen preken. Nadat een preekschets zonder opgaaf van reden was afgekeurd, had Bartlema medewerking geweigerd. Hij voelde zich vrij mee te werken, daar de kerkenraad nooit een besluit tegen medewerking aan radio-uitzendingen had genomen.

Samen met de scriba weigerde Bartlema, na consultatie van de burgemeester, een verzoek van het verzet om gratieverzoeken door het kerkvolk te laten ondertekenen. Dat hij dit weigerde, kwam omdat de SD deze actie nadrukkelijk verboden had en Bartlema geen conflict wilde uitlokken met de Duitse autoriteiten. Naast de vriendschappelijk betrekking met Visscher compromitteerde hij zich ook door de omgang met de fascistoïde uitgever J.H. van Lonkhuyzen en dr. Jansen. Beide heren waren samen met Bartlema rond 1935-1937 actief geweest in het mislukte politieke avontuur van Visscher, de Christelijk Nationale Actie. Het contact met uitgever Van Lonkhuyzen bleek uit een visitekaartje waarop deze een warme aanbeveling voor Bartlema geschreven had: ‘Mit herzlicher Empfehlung für ds. Bartlema. Ein Pfarrer, der unsere Zeit versteht.’ Waarvoor dit visitekaartje gediend heeft, wordt uit het dossier niet duidelijk. Wel bevat het dossier een mo-

gelijke aanwijzing. Diverse getuigen verklaarden dat Bartlema per brief aan het departement van Volksvoorlichting aangeboden zou hebben het blad *De Vaandrager* ‘in de geest van de nieuwe tijd’ te zullen redigeren. Voor het bestaan van deze brief is echter geen enkel bewijs gevonden. Het visitekaartje zou echter ook gebruikt kunnen zijn om zijn opgepakte zoon vrij te krijgen. In het dossier is een visitekaartje van Bartlema zelf aanwezig waarop geschreven staat: ‘Ten behoeve van zoon: Klaas, Evert Bartlema geb. 12-10-1918 in Beesd. Beroep organist te Bunnik Ned. Herv. Kerk. Adres: Pr. Hendriklaan 14 Zeist. Thans in Loil bij Didam en Zevenaar werkzaam bij Th. Hoksbergen D.38.’ Niet duidelijk is waarom de zoon van ds. Bartlema was opgepakt.²³²

8.13.3 Ds. J.J. Ruijs

Uit een aantal brieven in het dossier van Ruijs blijkt zijn pro-Duitse houding. Hij feliciteerde de nieuwbenoemde NSB-burgemeester van Bodegraven, J. Boll, met zijn benoeming. Toen Boll later burgemeester werd van Zaltbommel schreef Ruijs hem in juni 1942 opnieuw. Hij schreef: ‘De Heere wil ons werk zegenen! De velden zijn wit om te oogsten in dezen tyd! Werd ’t geluid van dezen tyd maar beter verstaan! Dan zou ’t uit zyn, om een hetze op touw te zetten, zooals vele predikanten nu doen uit eigen belang! Dan zou men meer yver hebben om zielen te winnen voor de groote Eeuwigheid!’ Uit de correspondentie blijkt verder dat Ruijs zich inzette voor diverse christelijke NSB’ers en dat hij de NSB-burgemeester van Alkmaar met een bezoek vereerd had, waarbij hij hem Gods zegen had toegebeden. Niet zonder trots schreef hij dat de Heere hem een deur geopend had door voor de Nederlandse radio een preek te mogen verzorgen. In december 1942 vroeg Ruijs een onderhoud aan met de plaatsvervangend leider van de NSB, Cornelis van Geelkerken, om te spreken over de ‘onheusche’ wijze waarop NSB’ers door de kerken behandeld werden.²³³

Ds. J.J. Ruijs

8.13.4 Ds. M.J. Lekkerkerker

In een van zijn preken sprak de hervormde predikant van Houten, ds. Lekkerkerker, over ‘de koning, die in de ure des gevaars zijn volk verlaat’. Hij stelde daar Koning Jezus tegenover die Zijn leven gaf voor Zijn volk. Zijn conclusie was dat een mens wel kon sterven zonder de koningin, maar niet zonder de Koning van de Kerk. In de prediking trok hij onder andere de parallel tussen Jozef en Maria, die zich lieten inschrijven in Bethlehem, en het zich melden voor de arbeidsinzet in Duitsland. Allerlei Duitse maatregelen werden door hem min of meer goed

232. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 97746 (PRA Utrecht 12416); Ibidem, inv. 56461 (tribunaal Utrecht 1706).

233. Ibidem, inv. 2839 (PRA Alkmaar 2216); Ibidem, inv. 14838 (PRA Alkmaar 111A).

gepraat. Zo vond hij het geen enkel probleem dat iedereen voor acht uur 's avonds verplicht in huis moest zijn vanwege de zogenaamde spertijd, dan hadden de mensen tenminste nog eens tijd om Gods Woord te bestuderen. In dezelfde categorie valt ook de vergoelijking van het vorderen van de kerkklokken. Hij vond dit bepaald geen verlies, daar het luiden van kerkklokken toch van heidense origine was.²³⁴

234. Ibidem, inv. 97828 (PRA Utrecht 13148).

Het oordeel voltrokken III: toenemende conflicten

9.1 Tijdsbeeld voorjaar 1943 tot medio 1944

Toen in april 1943 de Duitse bezetter het voornemen had het Nederlandse leger weer in krijgsgevangenschap weg te voeren, ontstond een massaal protest. Overal in het land braken eind april, begin mei wilde stakingen uit, die door de Duitse bezetter in bloed werden gesmoord. Het politiestandrecht werd afgekondigd voor het hele land, zodat een situatie van willekeurige terreur kon optreden. Opnieuw lieten de kerken zich in een kanselboodschap kritisch uit over het door de bezetter gevoerde beleid. Om te voorkomen dat de Nederlandse bevolking via de radio zou vernemen hoe de werkelijke krijgsverrichtingen van het Duitse leger eruitzagen – want dat zou kunnen leiden tot openlijke steunbetuigingen aan de geallieerden en verzet tegen de bezetter – werden in mei alle radio's verbeurd verklaard. De anti-Duitse gevoelens onder het Nederlandse volk namen aanzienlijk toe en de Duitse autoriteiten begrepen dat er geen basis meer was voor een succesvolle nazificatie van Nederland. De pogingen om de Nederlandse samenleving gelijk te schakelen werden gestaakt en de staatsterreur nam toe.

De geallieerden landden bij Salerno en begonnen aan de verovering van Italië. Aan het oostfront was het Duitse leger bezig met een voortdurende terugtocht. De gekeerde krijgskansen waren een stimulans om zich nadrukkelijker te verzetten tegen de Duitse autoriteiten. Het verzet ging door met het liquideren van collaborateurs en als reactie daarop begonnen de Duitsers met hun *Aktion Silbertanne*, waarbij mensen die als anti-Duits bekend stonden, zonder enige vorm van proces werden vermoord.

In deze periode was het grootste deel van de Nederlandse Joden al naar het oosten gedeporteerd. De eerste berichten van massavernietiging door middel van gaskamers deden de ronde in de illegale pers. Ondertussen werden steeds meer Nederlanders geconfronteerd met een oproep voor gedwongen tewerkstelling in Duitsland, hetgeen resulteerde in een enorme toename van het aantal onderduikers en in verdere organisatie van netwerken om onderduikers te faciliteren. Het verzet kreeg steeds meer steun en professionaliseerde. Het aantal overvallen door knokploegen nam vanaf de zomer 1943 toe en het verzet kreeg steeds meer een militair karakter.

De vergissingsbombardementen van eind februari 1944 op Enschede, Nijmegen, Arnhem en Deventer, die velen het leven kostten, werden door de Duitse propaganda uitgebuit. De Nederlandse bevolking was er echter niet meer vatbaar voor en begroette enkele maanden later de invasie in Normandië (6 juni 1944) met enthousiasme. Nog even was er de vrees dat Duitsland alsnog de oorlog zou winnen

toen Duitsland de V1 en de V2 in de strijd wierp, maar ook in West-Europa waren de Duitsers nu op de aftocht. Op 20 juli 1944 werd door de groep rond officier Von Stauffenberg een mislukte aanslag gepleegd op Hitler. De zomer van 1944 was een aaneenschakeling van Duitse verliezen en de bezetter draaide daarom de duimschroeven in de bezette gebieden harder aan. De Duitse autoriteiten probeerden iedere vorm van protest of verzet de kop in te drukken.¹

De toegenomen repressie maakt het moeilijk om de periode adequaat te beschrijven, omdat er nauwelijks informatie gehaald kan worden uit de kerkelijke pers. Het leeuwendeel van de kerkelijke pers was al het zwijgen opgelegd en de kerkelijke mededelingenbladen die nog wel verschenen, bevatten geen maatschappelijk relevante bijdragen meer uit vrees voor de censor. Voor zover er nog kerkenraadsvergaderingen werden belegd, blinken de notulen van deze vergaderingen uit in beknoptheid en vaagheid. De beschikbare informatie is veelal fragmentarisch en bestaat uit egodocumenten, getuigenverklaringen behorend tot strafrechtelijke dossiers en anekdotische informatie. Al deze bronnen hebben zo hun beperkingen. In dit en het volgende hoofdstuk zal op basis van de slechts spaarzaamelijk voor handen zijnde informatie geprobeerd worden een beeld te schetsen van bevindelijk gereformeerden en hun wedervaren in de laatste twee oorlogsjaren. Het gebrek aan bronnen betekent dat er in dit hoofdstuk minder kaders te vinden zijn.

Een bijzonder interessante autobiografische bron is het dagboek dat de in 1917 geboren L.J.M. Hage van 21 juni 1943 tot 17 september 1943 bijhield. Hage was een jongere broer van gevangenisarts J.C. Hage en had verkering met een dochter² van ds. Kersten. Op het moment dat Hage het dagboek schreef, studeerde hij met behulp van repetitors rechten aan de universiteit te Utrecht. Aanvankelijk had hij rechten gestudeerd aan de Leidse universiteit, maar deze werd, na openlijke protesten tegen het beleid van de bezetter, door de Duitse autoriteiten gesloten. Uit het dagboek blijkt dat student Hage de door de bezetter verlangde loyaliteitsverklaring voor studenten had getekend. De situatie was in de beschreven periode onduidelijk, omdat de nieuwsvoorziening gebrekkig was. Op 21 juni 1943 schreef hij: 'Misschien vind ik al schrijvende het inzicht, dat mij nu ontbreekt. God geve dat ik eenmaal in staat ben dit te herlezen. Alles kan toch gebeuren.' Hage beschreef zijn gevoelens met betrekking tot de situatie op 1 juli 1943 als volgt: 'Diepe indrukken van de beteekenis van oorlog en bezetting heb ik maar zelden meer. Als ik terugdenk waren mijn reacties vroeger feller dan nu en was ook de neiging tot paniek grooter. Langzamerhand schijnt iedere geestelijke activiteit af te stompen tot een ruimer mechanische waarneming van het gebeuren. Dit is een gevolg van het aanpassingsvermogen van den mens. Een werkelijk nadenken over heden en toekomst zou iemand dadelijk alle moed ontnemen. In feite is toch alles hopeloos. Maar een gevoel van hopeloosheid in ons onderbewustzijn is mogelijk te verkiezen booven een hopeloosheid die uit het zuiver analyseeren v.d. toestand voortvloeit. Toch is het ellendig dat ik de spanning, en zorg die in alles voelbaar

1. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 7, passim.

2. Het betreft C.A. (To) Kersten, met wie L.J.M. Hage in 1948 zou trouwen.

is voor me zelf niet tot realiteit kan brengen.’ Als voorbeeld schreef Hage dat hij bijna vergeten was te vermelden dat er op die dag twaalf mensen gefusilleerd waren. Tussen alle berichten over het krijgsverloop was het bericht over een fusillade bijna normaal geworden. Over 2 tot 5 juli schreef hij dat zulk bruut optreden van de bezetter wel resulteerde in een steeds meer anti-Duitse stemming onder het volk.

Begin augustus 1943 kwam Mussolini ten val en begon de invasie van Sicilië. Ondertussen leed Duitsland aan het oostfront nederlaag op nederlaag. Hage kreeg bijna medelijden met de Duitsers. ‘Het is soms tragisch om te zien hoe het eens regeerende Duitse leger nu op alle fronten de aftocht blaast.’ Bovendien kon hij het niet eens zijn met de nonchalante wijze waarop Churchill sprak over de totale vernietiging van Duitsland. ‘Ik zou er niet zoo over kunnen spreken zoals W. Churchill hoewel ik de Duitschers zeer zeker niet vriendelijk gezind ben. Zij hebben ons verdrukt en vertrappt en vernederd – zelf en in gezelschap van de vervloekte N.S.B. – maar het zijn mensen van gelijke beweging als wij, wel harder en dommer, maar toch mensen W. Churchill!’ Het krijgsverloop is begin september 1943 zo gunstig voor de geallieerden dat Hage hoop krijgt op een spoedig einde van de oorlog. Toen echter nazi-Duitsland Italië bezette, Mussolini weer in het zadel hielp, de geallieerde opmars tot staan werd gebracht en er nieuw zelfvertrouwen in Duitsland ontstond, besefte Hage dat het nog weleens heel lang zou kunnen gaan duren. De moedeloosheid die zich van hem meester maakte, vertaalde zich waarschijnlijk ook in desinteresse voor zijn dagboek. De laatste bijdrage aan het dagboek dateert van 17 september 1943.³

Blom karakteriseert de derde fase van de bezetting: ‘De derde fase, van voorjaar 1943 tot zomer/herfst 1944 kan men die van de onontkoombaar toenemende conflicten noemen. De zogenaamde April-Mei-stakingen van 1943, gericht tegen het voornemen het Nederlandse leger weer in gevangenschap te voeren, kunnen als markering dienen van de overgang van de tweede naar de derde fase. De nederlaag van Duitsland tekent zich af. De bezettingspolitiek verscherpt zich in verband daarmee nog verder. De exploitatie van Nederland (afvoer van goederen en arbeidskrachten) wordt met krasse middelen uitgevoerd. De pogingen tot nazificatie raken daarentegen op de achtergrond. De bevolking wordt sterker in het defensief gedrongen. De anti-Duitse stemming neemt daarbij toe. De ontwijkende accommoderende houding blijft nauwelijks meer vol te houden. Speciaal de *Arbeitseinsatz* is een ieder bedreigend gevaar, waartegen men zich probeert te verweren, vooral door onderduik. Via de nu sterk uitgroeiende illegaliteit lukt dit in vele gevallen ook. De bekendste Nederlandse historicus van de bezettingstijd, L. de Jong, spreekt over de ‘zuiverste ontplooiing’ van de illegaliteit. De bezetter voltooit in deze fase de deportatie van de Joden uit Nederland.’ Bron: Blom, *In de ban van goed en fout*, 36/37.

3. Dagboek (21 juni 1943 tot 17 september 1944) van L.J.M. Hage. Beschikbaar gesteld door G.H.I.J. Hage uit Schoonhoven.

9.2 Geestelijke duiding

De toenemende druk van de bezetter op de Nederlandse bevolking had z'n weerslag op de geestelijke duiding van de situatie. Helaas zijn er uit deze periode nauwelijks preken gedrukt vanwege papierschaarste. De preken die wel gedrukt werden, hadden een apolitieke inhoud en beperkten zich tot geestelijke waarheden zonder historische context. Alhoewel uit de tekstkeuze wel een zekere historische context sprak, namelijk die van verdrukking en verlangen naar verlossing. De preken hadden een apocalyptische lading, die paste bij de toenemende onderdrukking. Zo preekte ds. Lamain in Rijssen in 1944 over de tekst Amos 5:16 en 17: 'Daarom, zo zegt de HEERE, de God der heirscharen, de Heere: Op alle straten zal rouwklage zijn en in alle wijken zullen zij zeggen: Och, och! en zullen den akkerman roepen tot treuren, en rouwklage zal zijn bij degenen die verstand van kermen hebben. Ja, in alle wijngaarden zal rouwklage zijn; want Ik zal door het midden van u doorgaan, zegt de Heere.' Lamain gaf de preek als thema mee: 'Een bijzondere boodschap in een bijzondere tijd'. De datum van de predikatie is niet geheel duidelijk, maar gezien de inleiding op de preek zal die omstreeks de slag om Arnhem gehouden zijn. Lamain sprak namelijk van mensen die huis en haard hadden moeten verlaten, plaatsen waar geen kerk meer gehouden kon worden en kerken die als gevolg van inundaties in het water stonden. Hij stond naar aanleiding van de tekst stil bij 'het doortrekken van den God des oordeels'. In de eerste plaats was dat doortrekken 'een eisch van Gods recht', in de tweede plaats zal dat doortrekken 'grooten rouw veroorzaken' en in de derde plaats zal dat doortrekken 'alleen maar ter harte genomen worden door Gods volk'.⁴ De preek werd uitgegeven door de toen in Rhenen gevestigde uitgeverij De Banier.

Lamain over 'het doortrekken van den God des oordeels': 'En eindelijk, volk des Heeren! God trekt door en wat dat zal tweebrengen, hebt gij gehoord. Dat ge dien God des oordeels in Zijn tuchtigingen mocht omhelzen en het zwaard Zijner gerechtigheid mocht aanbidden. Door het geloof vielen de muren van Jericho. Alle muren mochten eens vallen en alle bergen geslecht worden. Hij vernedert onze harten en doet ons kermen, vanwege onze zonden. Hij bringe ons in het stof en verwaardige ons door Zijne genade een plaats in te nemen onder God en achter God. Hij vereenige onze ziel met Zijne handelingen, ons verwaardigend door Zijn Geest onze wegen in Zijn handen over te geven en aan Hem toe te vertrouwen voor tijd en eeuwigheid. "Hij zal Zijn volk niet eindeloos kastijden." God gedenkt aan Zijn verbond tot in eeuwigheid. Dat wij dan niet mochten slapen, maar wakende bevonden worden, wanneer Hij komt om te richten hier beneden. Hij komt tot verlossing van Zijn kerk. En dan zal uw treuren een einde nemen, en uw kermen verwisseld worden in een eeuwig zingen van Gods goedertierenheid. God geve ons te kermen over de breuke van hart en huis; land, volk en kerk! En doe ons gelooven, dat er bij Hem uitkomsten zijn, zelfs

4. Lamain, *Een bijzondere boodschap in een bijzondere tijd*, passim.

tegen den dood. Hij ontferme Zich over ons en onze kinderen en bereide ons door Zijn Geest toe voor Zijn komst, waarin Zijn recht zal verheerlijkt worden, maar ook Zijn genade zal blinken in Christus, en eeuwig zegepralen. God heilige tot dien einde de Waarheid aan ons aller hart om Zijns Zoons Christus' wil, tot Zijn eer en heerlijkheid. Amen.' Bron: Lamain, *Een bijzondere boodschap in een bijzondere tijd*, 13.

De oorlogssituatie dreef velen naar de kerk, om daar troost te vinden in de zo moeilijke tijden. Interkerkelijke gebedssamenkomsten 'vanwege de nood der tijden' waren tijdens de oorlog geen uitzondering. Ook de meer bevindelijke kerken en predikanten participeerden daarin.⁵ Hoewel er wel enige huiver was om samen met de Gereformeerde Kerk gezamenlijke diensten te beleggen. De hervormde kerkenraad van Rijssen besloot in september 1943 tot het houden van een tweemaandelijks bidstond 'met het oog op den nood der tijden', maar niet in te gaan op de uitnodiging van de Gereformeerde Kerk voor een interkerkelijke gebedssamenkomst.⁶ Lamain ging geregeld voor in bidstonden van de gezamenlijke kerken in de buurt van Rijssen. Hij deed dit onder andere in Wierden, Nijverdalen en Vriezenveen. In een van die bidstonden preekte hij over Jakobus 4:9: 'Gedraagt u als ellendigen, en treurt en weent; uw lachen worde veranderd in treuren, en uw blijdschap in bedroefdheid.' Een andere maal nam hij Amos 3:8 als uitgangspunt: 'De leeuw heeft gebruld, wie zou niet vrezen? De Heere HEERE heeft gesproken, wie zou niet profeteren?''⁷ In Middelburg belegde prof. Wisse in verband met de ernstige tijdsomstandigheden 'troost-in-nood-avonden'. Op een van die avonden, medio 1943 sprak Wisse over 'De lentetak en de teekenen der tijden'.⁸ Bovendien troostte hij het kerkvolk door vanaf mei 1943 in *De Wekker* pastorale brieven te publiceren. Daarin bood hij troost en hoop voor de toekomst, zonder al te zeer in te gaan op de actuele situatie. In mei 1943 gingen zijn pastorale brieven over het geloof in de voorzienigheid Gods en over de 'troost-in-nood-avonden'.⁹

In mei 1943 kreeg de familie Spuijbroek een brief van hun geestelijke vriend Jan den Besten. In zijn brief kwam ook dat verlangen naar verlossing sterk naar voren. Hij schreef: 'Wat komt de Heere de zonden toch te bezoeken van Neêrlands volk. (...) En nu kan het met ons ook zo gaan, want wij willen wel verlost worden, maar door goddeloze wegen en middelen. Door opstand en revolutie, en dan zeggen we er nog bij: als Engeland dan maar komt, dan zal het wel gaan.' Jan was ervan overtuigd dat alleen God Zelf uitkomst kon geven in de benarde situatie.¹⁰

5. Bijvoorbeeld ds. R. Kok te Veenendaal (GG), ds. J.T. Doornenbal te Kesteren (NHK) en ds. T. Dorresteyn te Opeusden (GG).

6. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Rijssen, 3 september 1943.

7. Lamain, Beijeman en Natzijs, *Leven en werk van ds. W.C. Lamain*, 227/228.

8. Van der Ham, *Professor Wisse*, 56.

9. 'Pastorale brieven', *De Wekker*, 7 mei en 21 mei 1943.

10. Natzijs en Dijk, *Zoete banden die mij binden*, 248, 286 en 288.

9.3 Hulp aan Joden

De vervolging van de Joden werd door de Duitse autoriteiten steeds fanatieker ter hand genomen. Dat deed velen twijfelen aan de goede afloop voor de Joodse medemens. Langzamerhand sijpelden gruwelijke berichten uit het oosten door met betrekking tot het lot dat de Joden daar trof. Ds. J. Keller van de vrije hervormde gemeente te IJsselmuiden was van mening dat de Joden het oordeel over zichzelf hadden afgeroepen. Nadat bekend geworden was dat Joden in het oosten vergast werden, zei Keller in 1943 in een preek: 'Zij hebben Christus' bloed over zich uitgeroepen. Na 200 jaar bijna wordt dat oordeel dat zij gevraagd hebben, nog in de gaskamers aan hen voltrokken. Het oordeel moet over de Joden komen, maar wee degene die het voltrekt. Het is en het blijft het volk van God.'¹¹

In de Christelijke Gereformeerde Kerk waren meerdere predikanten die zich tijdens de bezetting inzetten voor de Joodse medemens. De christelijke gereformeerde emeritus predikant G.W. Alberts uit Vlaardingen had een Joods meisje als onderduikster in huis.¹² Ds. Ponstein droeg het volk van de Joden een warm hart toe en bood enkele Joden onderdak in zijn pastorie te Lisse.¹³ Naast de predikanten zetten ook gemeenteleden van plaatselijke christelijke gereformeerde kerken zich in voor Joodse naasten. De familie Koekoek, lid van de gemeente van Nieuweroord/Nieuw-Balinge, herbergde een Jodin.¹⁴ Hoewel niet iedereen in de omgeving dezelfde gedachten met betrekking tot het Joodse volk was toegedaan, besloot ook de familie Colijn, behorend tot de christelijke gereformeerde kerk te Rijnsburg, om twee Joodse kinderen in huis te nemen.¹⁵ Het merendeel van de christelijke gereformeerden van Zwijndrecht pleegde hooguit passief verzet, toch belandde mevrouw P. Mol-Bezemer in een cel van de strafgevangenis te Scheveningen vanwege hulp aan ondergedoken Joden.¹⁶

De hervormde predikanten J. van Rootselaar en C. van Viegen namen beiden ook Joodse mensen in huis. In de Achterbergse pastorie van Van Viegen doken de Amsterdamse makelaar Felix Tal en zijn vrouw onder.¹⁷ De familie Josephson vond in 1943 een veilig heenkomen in de hervormde pastorie van Wanswerd bij ds. Van Rootselaar. Er ontstond echter een groot probleem toen Van Rootselaar een beroep aannam naar Oosterwolde. Want niet alleen Van Rootselaars gezin en meubels moesten verhuizen, maar ook de familie Josephson. De beide echtelieden werden in boekenkisten verstopt en op de verhuiswagen gehesen en naar Oosterwolde gebracht. Zij zouden tot de bevrijding in de Oosterwoldse pastorie

11. Taverne, *Een veelbeproefde gemeente*, 17.

12. Van Dolderen, *Grasduinen in de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken*, 68. Ds. Alberts en zijn vrouw werden na de oorlog postuum door Yad Vashem onderscheiden voor hun hulp aan het Joodse meisje.

13. Velema, 'Kerk in oorlogstijd', 123.

14. Koster-Klomp, *Niet door kracht...*, 61.

15. Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*, 33.

16. Van Oord, '...Niet wagen, maar gelooven...', 50.

17. Van Viegen, *Van geslacht tot geslacht*, 82.

verblijven.¹⁸ In Maarssen had de hervormde predikant, A. van der Kooij, een Joodse moeder en dochter in onderduik terwijl er ook een Duitse militair in de pastorie ingekwartierd was. De onderduikers deden zich voor als evacués en woonden op zondag in de domineesbank de godsdienstoefeningen bij.¹⁹

Binnen de Gereformeerde Gemeenten waren het vooral de 'gewone' kerkleden en theologische studenten die zich het lot van de Joden aantrokken. Student C. Hegeman deed veel voor ondergedoken Joden in Rotterdam. Ds. G.H. Kersten zou hem daarin hebben bijgestaan door hem geld ter beschikking te stellen.²⁰ De Groningse ouderling Christiaan Wisman had drie Joodse onderduikers in huis. Hij werd echter door de SD gearresteerd en moest enkele maanden verblijven in Kamp Vught.²¹

Mevrouw K.J. Droogers-Kat uit Amersfoort, lid van de oud gereformeerde gemeente aldaar, besloot in 1944 om een Joods echtpaar, de familie Sternfeld uit Arnhem, in huis te nemen. Aanvankelijk had ze samen met haar man geweigerd, omdat ze geen geschikte schuilplaats in huis hadden. Hun buurman, die actief was voor de ondergrondse, had hun gevraagd Joden te huisvesten. Mevrouw Droogers werd bepaald bij de geschiedenis van Mozes. Mozes' ouders vreesden het gebod van farao niet en hielden hem in leven en verborgen hem. Zo vreesde mevrouw Droogers het gebod van Farao Hitler ook niet. Het Joodse echtpaar verbleef acht of negen maanden in het huis van de familie Droogers.²²

9.4 Ondergedoken of tewerkgesteld

De twintiger Laurens Vogelaar uit Amsterdam kreeg in zijn werk als boterhandelaar steeds meer te maken met de oorlog. Hij zag dat van de ene op de andere dag Joodse klanten verdwenen. Twee zwagers, Koos Bac en Gerbrand van Aalst, waren actief betrokken bij het verzet en jongere broer Cor verspreidde twee keer per week een illegaal krantje. Laurens dook onder om aan gedwongen tewerkstelling te ontkomen. Hij deelde zijn onderduikplek, een schuilplaats in de kelder van het kerkgebouw van de gereformeerde gemeente te Amsterdam aan de Looiersgracht, met een aantal andere mannen. Om aan voedsel te komen verzong Laurens een list. Met zijn bakfiets haalde hij voedsel op en liet zich daarbij escorteren door een politieagent, die ook lid was van de gereformeerde gemeente. Zo leek het alsof Laurens met bakfiets en al opgepakt was en werd hij gevrijwaard van verdere controles.²³

De eveneens tot de gereformeerde gemeente behorende Rijssense onderwijzer G. Wolterink weigerde in 1944 zich tewerk te laten stellen in Duitsland. Hij meldde zich niet en dook thuis onder.²⁴ De Scherpenzeelse ouderling Bart Roest was ook

18. Van Rootselaar, *Memoires*, 82-84; Van Kooten, 'Ds. J. van Rootselaar in oorlogstijd', 3-9.

19. Nelis en Neven, 'De levensweg van ds. Arie van der Kooij (3)', 17-23.

20. Vogelaar, *Wachter op Jeruzalems muren*, 48; zonder auteur, *Predik het evangelie*, 17/18.

21. Golverdingen (red.), *Gereformeerde Gemeente in Stad en Lande*, 51.

22. Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*, 37-41.

23. Vogelaar, *Gedragen en gered*, 68-87; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4, 228.

24. 'Spannende tocht van Rijssen naar Zwolle', *Reformatorsch Dagblad*, 5 mei 2012.

van mening dat de bezettende overheid niet gehoorzaamd behoefde te worden. Roest had er dan ook geen enkele moeite mee dat zijn zoon Theo onderdook om aan tewerkstelling te ontkomen. Roest nam zelf enkele onderduikers op in zijn huis.²⁵ Zoon Theo was met medeweten en instemming van zijn vader lid van de Binnenlandse Strijdkrachten.²⁶

Opvallend detail is dat ds. Kersten in 1945 in zijn brief aan ds. Van Zweden in Amerika schreef dat drie van zijn zonen waren ondergedoken om niet naar Duitsland gevoerd te worden. Twee van die zonen waren met hun gezinnen ondergedoken in het huis van huisarts en gevangenisarts Hage, waar ook ds. Kersten verbleef. En hoewel er een huiszoeking plaatsvond, werd er niemand gevonden ‘omdat ik achter hun rug Sam verbergen kon in een kamer, waarin zij reeds geweest waren’.²⁷ Gezien Kerstens opvattingen over het gehoorzamen van de bezettende overheid zouden we verwachten dat hij van mening was dat men zich niet mocht onttrekken aan de tewerkstelling door de Duitsers. Dit blijkt echter, in ieder geval in de latere fases van de oorlog, niet het geval te zijn. Van ds. Kersten zijn overigens ook geen oproepen bekend om zich bij de Duitsers te melden. Desondanks had een van de ouderlingen in de gemeente van ds. Kersten drie zoons en twee kleinzons af zien voeren naar Duitsland. Een zoon van deze ouderling Van Kranenbrug beschreef de houding van zijn vader als volgt: ‘Vader had ook bij het wegvoeren van de jongens mogen bukken onder de slaande hand des Heeren, bekennde dat de Heere de zonde van land en volk, van huis en hart bezocht, en Hij ons geen onrecht deed in hetgeen ons overkwam.’²⁸

De hervormde predikant J. van Rootselaar van het Friese Wanswerd en Jislum belegele speciale diensten voor onderduikers. Later liet hij de onderduikers de reguliere dienst bezoeken, maar zorgde er dan voor dat er iemand op de toren op de uitkijk stond. De wachter had een schakelaar tot zijn beschikking, zodat hij bij naderend onheil alleen maar de schakelaar hoefde te bedienen van een rood lampje in de kerkzaal. Overigens was, ondanks de hulp die hij bood aan onderduikers, ook Van Rootselaar van mening dat de Duitse bezetting een oordeel van God was over Nederland.²⁹ De eveneens hervormde ds. D. Th. Keck van Staphorst was daarentegen van mening dat de gedemobiliseerde Nederlandse soldaten zich na de oproep van de Duitsers dienden te melden. Hij uitte deze privémening overigens niet op de preekstoel. Ook Keck zag de bezetting als een oordeel Gods. Hij trok daaruit de conclusie dat de Duitse overheid gehoorzaamd diende te worden.³⁰ De christelijke gereformeerde ds. E. du Marchie van Voorthuijsen moest niet veel van verzet hebben en riep op tot onderwerping aan het oordeel Gods. Desondanks hielp Du Marchie een van de zoons van ds. Kersten wel aan een onderduikplek.³¹

25. Kranendonk, *Uw liefdedienst heeft mij nog nooit verdrotten*, 165.

26. ‘Naast buigen onder de roede ook verzet; Binnen gereformeerde gezindte leefde ook afkeer jegens Duitse bezetter’, *Reformatorisch Dagblad*, 28 april 2001.

27. Kersten, ‘Een brief van ds. G.H. Kersten’, 15/16.

28. Kranenburg, *Mijn oog zal op u zijn*, 52.

29. Van Kooten, ‘Ds. J. van Rootselaar in oorlogstijd’, 3/4.

30. ‘Richtinggevend voor Staphorst’, *Reformatorisch Dagblad*, 7 maart 2012.

31. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5, 178.

Ds. Paauwe zat op dezelfde lijn en keurde het zich onttrekken aan de dwangarbeid niet af, maar riep voor het overige wel op tot onderwerping aan het gezag.³²

De in Leerdam woonachtige lerend ouderling D.L. Aangeenbrug, die tevens student was aan de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam, zag geen andere weg dan zijn drie zonen naar Duitsland te laten vertrekken. Als zijn zoons moesten onderduiken, zouden ze ook vervalste papieren moeten hebben. Dit streed met het geweten van Aangeenbrug. Hij zei dat hij geen vrijmoedigheid had om voor het behoud van zijn zoons te bidden als zij de bevelen van de overheid niet opvolgden. Met veel pijn in het hart bracht vader Aangeenbrug zijn zoons zelf naar de trein.³³ Niet iedereen was het eens met de houding van Aangeenbrug, zoals blijkt uit de brief die Theo van Woerden aan zijn vader schreef. Nadat hij gehoord had dat de zoons van Aangeenbrug zich hadden gemeld, vroeg hij zijn vader per brief of dit wel juist was. Vader antwoordde dat Theo maar tegen Aangeenbrug moest zeggen dat 'onze overheid in Engeland zit'.³⁴ Albert de Bruijn was 21 jaar toen hij zich meldde voor dwangarbeid in Duitsland. In 2009 zei hij daarvan: 'Op het aanbod om onder te duiken, ging ik niet in. Ik behoor tot dat deel van onze bevolking dat de vreeslijke overheersing zag als een straf van God op ons handelen. Vanuit die overtuiging heb ik me gemeld. Toen we later voor NSB'ers werden uitgemaakt, voelden we ons vreselijk onbegrepen. De Duitsers waren bepaald niet onze vrienden.'³⁵

De predikant van de gereformeerde gemeente te Dirksland, ds. J.B. Bel, moest van lijdelijkheid in dezen niets hebben. Hij voorzag onderduikers in Rotterdam van valse identiteitspapieren en voedsel.³⁶ De kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Meliskerke verzette zich tegen het feit dat ook gehuwde werklozen verplicht tewerkgesteld werden. Tegen het uitdrukkelijke bevel van de lokale overheid in bleef de kerkenraad hen financieel steunen.³⁷

Ds. Fraanje van Barneveld ging geregeld voor op boerderijen, waar hij tal van onderduikers onder zijn gehoor had.³⁸ En hoewel Fraanje een buigen onder het oordeel voorstond, betekende dit wat hem betreft niet dat een oproep om in Duitsland te werken gevolgd diende te worden. Diezelfde mening was zijn ambtsbroeder uit Rijssen klaarblijkelijk ook toegedaan. De Rijssense pastorie werd namelijk niet alleen bewoond door ds. Lamain, zijn gezin en twee dienstboden, maar ook door enkele onderduikers.³⁹ Desondanks riep Lamain het Rijssense kerkvolk wel op om de Duitse autoriteiten te gehoorzamen: 'Geliefde gemeente, ik word van Godswege gedrongen om u aan te spreken. Door onze zonden en schuld zitten wij hier nu onder het juk van de vijand en wij moeten gehoorzaam zijn, hoe moeilijk dat soms ook is. Onttrek u toch niet aan de bevelen.' Deze uitspraak werd hem

32. Valk, *Ds. J.P. Paauwe*, 103-105.

33. Zonder auteur, *Dienstvaardig tot Zijn eer*, 33.

34. Van Klinken en Vogelhaar, *In 't bangst gevaar*, 149.

35. De Jongste, 'Lotgenoten in nazi-Duitsland', 56; Van Wijk, *Lotgenoten*, 30-91.

36. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3, 30.

37. Davidse, *Die trouwe houdt*, 122-137.

38. Bel en Van Kranendonk, *Leven en werk van ds. J. Fraanje*, 148.

39. Lamain, Beijeman en Natzijs, *Leven en werk van ds. W.C. Lamain*, 222.

niet door iedereen in dank afgenomen.⁴⁰ Hoe het gehoorzamen van de Duitse overheid en het zelf in huis hebben van onderduikers zich tot elkaar verhielden, is niet helemaal duidelijk. Duidelijk is wel dat één gemeentelid, H. Ligtenberg, zich weinig van dit vermaan aantrok. Mans Ligtenberg was namelijk melkrijder en door de melk, die hij bij de Wehrmacht af moest leveren, aan te lengen met water, wist hij melk te verkrijgen voor de in Rijssen verblijvende onderduikers. Zijn broers Jan en Gerrit-Jan waren actief binnen de ondergrondse en schakelden Mans in als er iets vervoerd moest worden. Broer Jan moest vanwege zijn verzetsactiviteiten enige tijd in Kamp Amersfoort doorbrengen.⁴¹

In de Oud Gereformeerde Gemeenten en de vrije groepen lijkt het alsof het bijna vanzelfsprekend was dat men zich niet aan de tewerkstelling in Duitsland onttrok. Uit niets blijkt dat er in deze kring meningsverschillen waren over de *Arbeitseinsatz*. De oud gereformeerde predikant van Krimpen aan den IJssel, ds. M.A. Mieras, preekte de zondag voordat de mannen weggevoerd zouden worden over Jeremia 15:2: 'En het zal geschieden wanneer zij tot u zullen zeggen: Zo zegt de HEERE: Wie ter dood, ter dood; en wie ten zwaarde, ten zwaarde; en wie ten honger, ten honger; en wie ter gevangenis, ter gevangenis.' Hij mocht geloven dat alle mannen weer terug zouden keren. De optie om niet te luisteren lijkt afwezig en gehoorzamen een vanzelfsprekendheid.⁴² Hetzelfde gold voor het geval van ds. J. van der Poel van de oud gereformeerde gemeente in Nederland te Giessendam. Zeventien gemeenteleden gingen naar Duitsland om te werken, maar over onderduiken vindt men niets.⁴³

De christelijke gereformeerde student J.C. van Ravenswaay dook wel onder. Hij deed dit echter niet om aan de tewerkstelling te ontkomen, maar omdat hij in het Duitse Heiligenhaus geboren was en derhalve dienstplicht diende te vervullen bij de Wehrmacht.⁴⁴ Dat men dienst moest nemen vanwege afkomst of geboorteplaats kwam wel vaker voor. In *De Wekker* van 5 maart 1943 was een overlijdensadvertentie opgenomen van Filippus Friedrich Hess uit Oud-Beijerland, die aan het oostfront was gesneuveld op 1 maart 1943. Volgens de rouwadvertentie was hij trouw lid van de christelijke gereformeerde jv Gideon te Oud-Beijerland. In de rouwadvertentie kwamen verder nog meer Duitse voornamen voor.⁴⁵ De familie Hess was uit Duitsland afkomstig en vader Hess had nagelaten zich te neutraliseren. Dit verzuim betekende dat zijn zoon moest opkomen om zijn dienstplicht in de Wehrmacht te vervullen.⁴⁶

In de christelijke gereformeerde gemeente van Opperdoes riep ds. J. Kampman de mannen bij zich die een oproep hadden gekregen en raadde hun aan zich niet te melden, maar onder te duiken. Kampman voorzag via de illegaliteit deze on-

40. Duyster, *De kuiperszoon*, 88.

41. Vogelaar, *Dienaar in eenvoudigheid*, 39-44; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4, 140.

42. Vermeulen, *De koopman van Axel*, 115/116; Burggraaf e.a., *En trouw'lijk ben geleid*, 29.

43. Vermeulen, *Het wonderlijkste wonder*, 91.

44. Vogelaar, *Blaast de bazuin*, 193.

45. *De Wekker*, 5 maart 1943.

46. Boersma, *In dat spoor dan ook verder!*, 32.

derduikers van vervalste papieren. Zijn illegale werk bracht hem echter in gevaar en vanaf december 1944 was hij genoodzaakt zelf onder te duiken.⁴⁷ Kampman handelde overigens in lijn met dat wat het Deputaatschap Correspondentie met de Hoge Overheid van de Christelijke Gereformeerde Kerk voorstond. Het deputaatschap wakte de kerkenraden op om gemeenteleden zich te laten onttrekken aan tewerkstelling, daar tewerkstelling een methode kon zijn om de jonge mannen in nationaalsocialistische zin te indoctrineren.⁴⁸ Uit deze stellingname blijkt dat de Christelijke Gereformeerde Kerk minder coöperatief werd ten opzichte van de bezetter naarmate de oorlog vorderde. Daaraan zal de inbreng van de nieuwe christelijke gereformeerde afgevaardigde in het IKO, S. van der Molen, wel niet vreemd geweest zijn. Dat sommigen het gevaar van indoctrinatie door middel van de arbeidsdienst onderkenden, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat kerkenraden de anonieme brochure *Arbeidsdienst in nationaalsocialistisch opvoedingsinstituut* in 1943 toegestuurd kregen. De hervormde kerkenraad van Jaarsveld nam de brochure voor kennisgeving aan, maar ging, althans volgens de notulen, niet over tot actie.⁴⁹

J. Mijnders meldde zich in 1943 om tewerkgesteld te worden. Hij vond troost in de preek die ds. W.C. Lamain de avond voor zijn vertrek hield over Hebreëen 13:5b: ‘Want Hij heeft gezegd: Ik zal u niet begeven en Ik zal u niet verlaten.’⁵⁰ Twee broers waren hem al voorgegaan als dwangarbeiders.⁵¹ Zelf zei Mijnders daar later van: ‘Waren er veel die door “onderduiken” zich hieraan onttrokken, wat ik nog niet direct zou willen veroordelen, ik had daar echter geen vrijmoedigheid toe, ik zou willen zeggen, de Heere gaf mij daar geen vrijmoedigheid toe.’⁵² Overigens ontbrak het hem lang niet altijd aan vrijmoedigheid. Tijdens zijn tewerkstelling in Duitsland kreeg hij een woordenwisseling naar aanleiding van zijn weigering om op zondag te werken. De chef zei dat men in Duitsland niets met God van doen wilde hebben. Mijnders zei dat God hem en Duitsland daarvoor zou straffen. Het gevolg was dat hij door de SS werd gearresteerd vanwege belediging van de Duitse staat en werd vastgezet in de gevangenis aan de Alexanderplatz te Berlijn. Later werd Mijnders overgebracht naar een werkkamp.⁵³ Ook de toen twintigjarige A. Elshout werd in 1943 in Duitsland tewerkgesteld. Daar ontmoette hij een Duits meisje, met wie hij na de oorlog zou trouwen.⁵⁴ De jeugdige J. Kik uit Rotterdam en lid van de gereformeerde gemeente verrichtte als dwangarbeider meer dan een halfjaar graafwerkzaamheden in Gramsbergen en Stroe. Op Dolle Dinsdag nam hij echter de benen en ontvluchtte de gedwongen tewerkstelling om vervolgens onder te duiken.⁵⁵ In de christelijke gereformeerde kerk van Har-

47. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 90/91.

48. Velema, ‘Kerk in oorlogstijd’, 118/119.

49. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Jaarsveld, 2 september 1943.

50. Vogelaar, ‘Tweemaal een ontstellende tijding’, 6.

51. Kranendonk, *Hulp van God verkregen hebbende*, 35.

52. Mijnders, *Paulus’ afscheidsrede*, 20.

53. Kranendonk, *Hulp van God verkregen hebbende*, 39/40.

54. Van Toor, *Aan armen uit genâ*, 37.

55. ‘Onderduik tijdens de drijfjacht’, *Reformatorsch Dagblad*, 7 november 2011.

derwijk werden twee gemeenteleden opgeroepen voor de arbeidsdienst. Zij doken niet onder, maar meldden zich. Wel werd ouderling H. Louw enige tijd vastgezet omdat hij weigerde te zeggen waar zijn zoon was.⁵⁶

De kerkenraden voelden zich verantwoordelijk voor de geestelijke en materiële welstand van zowel de leden die in Duitsland tewerkgesteld waren alsook van de onderduikers. Op allerlei manieren probeerden predikanten en kerkenraden het contact met de dwangarbeiders en de onderduikers te onderhouden. De synode van de Gereformeerde Gemeenten stelde in 1941 een deputaatschap in, bestaande uit ds. A. de Blois, ds. R. Kok en ds. G.H. Kersten, om contact te onderhouden met de tewerkgestelden⁵⁷ en droeg de plaatselijke kerken op in verbinding te blijven met de in Duitsland tewerkgestelde (doop)leden en hun van geschikte lectuur te voorzien.⁵⁸ De kerkenraad van de gereformeerde gemeente van Opheusden nam dit ter harte en gaf alle jonge mannen die naar Duitsland moesten een zakbijbel mee.⁵⁹ De kerkenraad van een gereformeerde gemeente in Zuid-Holland⁶⁰ was het eens met de uitspraak van de classis dat de thuisgemeenten contact moesten onderhouden met de tewerkgestelden. De kerkenraad wees uit zijn midden twee ouderlingen aan die verantwoordelijk waren voor het onderhouden daarvan. Zij schreven de tewerkgestelden brieven en stuurden hun goede lectuur toe.⁶¹ De gedwongen tewerkstelling stelde de kerkenraad ook voor een ander probleem. De organist was eveneens tewerkgesteld en er moest een oplossing gezocht worden voor de orgelbespeling tijdens de eredienst. In de notulen sprak de kerkenraad de wens uit dat de organist weer in goede welstand en tot blijdschap van vooral zijn ouders zou mogen terugkeren. 'Dat de Heere hem daar nog bewaren mag voor alles waarvoor hij te bewaren is.'⁶² De gereformeerde gemeente van Nijkerk nam de geestelijke zorg voor de onderduikers serieus en tijdens de kerkdiensten waren dan ook veel onderduikers aanwezig.⁶³ De kerkenraad van de gereformeerde gemeente van Lisse besloot zelfs de onderduikers een gratificatie te doen toekomen.⁶⁴

Ds. C. Smits van de christelijke gereformeerde kerk van Sliedrecht (tot mei 1942) en later Dordrecht schreef brieven aan dwangarbeiders en krijgsgevangenen in Duitsland. In deze brieven riep hij op om Gods oordelen te aanvaarden.⁶⁵ De predikant van de oud gereformeerde gemeente in Nederland te St. Philipsland, ds. W.H. Blaak, deed hetzelfde.⁶⁶ De predikant van de gereformeerde gemeente te Lisse, ds. A. Verhagen, organiseerde hulp voor zowel de in Duitsland tewerkgestel-

56. Petersen en Roos, *Gedenboek*, 82-91.

57. *Handelingen der Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Rotterdam, 16 en 17 april 1941*, Artikel 5 Rapporten 5/6.

58. Vogelaar, 'De strik ontkomen III', 5-7.

59. Van Voorden, Van Bochove en Van der Garde, *Gedenkt uw voorgangers*, 77.

60. De kerkenraad wilde alleen meewerken aan het onderzoek en delen van de notulen vrijgeven als de plaats van de gemeente niet genoemd zou worden.

61. Notulen kerkenraad van een gereformeerde gemeente in Zuid-Holland, 5 maart 1943.

62. *Ibidem*, 4 juni 1943.

63. Bouw, *Gods trouw op 't late nageslacht*, 19.

64. Segers, *Uw trouw is groot*, 92.

65. Vermeulen, *Het treffelijkste werk*, 78/79.

66. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4, 38.

den als voor de onderduikers.⁶⁷ De kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Hendrik-Ido-Ambacht stuurde de veertien in het buitenland tewerkgestelde gemeenteleden pakketjes toe.⁶⁸ De christelijke gereformeerde kerkenraad van Zwijndrecht regelde via de illegaliteit voedselbonnen voor een ondergedoken gemeentelid.⁶⁹

In Zeeland werden in het voorjaar van 1944 alle beschikbare mannen opgeroepen om, ter voorkoming van een invasie op de Zeeuwse stranden, versperingen te construeren. Volgens De Jong was de opkomst in Zeeland per regio nogal verschillend. In sommige streken kwam slechts 10 procent van de mannen opdagen en in andere gebieden kwam bijna iedereen. De politie, de landwacht en de marechaussee werden ingeschakeld om werkweigeraars van huis te halen. De Jong veronderstelt dat de invloed van de 'lijdelijke stroming binnen de Gereformeerde Bond en de Christelijke Gereformeerde Kerk en de overwegend passieve houding van voorgangers en leden der Gereformeerde Gemeenten een rol gespeeld kunnen hebben' bij de hoge opkomst in sommige gebieden. Overigens werd door de opgeroepen mannen stevig lijngetrokken en kwam er bijna niets uit hun handen. Musserts gevolmachtigde voor Zeeland, Jan Dekker – over wie later meer –, meldde dat, nadat de waarnemend burgemeester van Rilland, die tevens leider van de Zeeuwse Landstand was, aangeboden had met gemeentepersoneel de zogenaamde Rommel-asperges op te richten, in één dag gedaan kon worden waar voorheen een hele week voor nodig was.⁷⁰

Hoewel een aantal bevindelijk gereformeerden van mening was dat gehoor gegeven moest worden aan de oproep om zich te melden voor verplichte tewerkstelling, onttrok ook een aanzienlijk deel zich aan de arbeidsdienst. Zij doken veelal onder bij mensen die zij kenden vanuit het eigen kerkelijk circuit. Het lijkt erop dat dit vooral particulier initiatief betrof en dat, zoals L. de Jong opmerkt, de bevindelijk gereformeerden slechts marginaal betrokken waren bij de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers. Dat zij nauwelijks in de LO participeerden wil echter niet zeggen dat ze niet onderdoken, zoals uit de voorvermelde gevallen blijkt. De Jong stelde dat de gematigde – minder bevindelijk georiënteerde – christelijke gereformeerden en Gereformeerde Bonders wel deel uitmaakten van de LO. Van de Gereformeerde Gemeenten waren slechts enkelen binnen de LO actief.⁷¹

9.5 Ondernemen in oorlogstijd

Dat het voeren van een onderneming ook niet zonder morele vraagstukken was, bleek uit de lastige keuzes die sommigen moesten maken. Zo werd de Barneveldse klompenfabrikant Leendert Kieboom⁷² via de gemeente Barneveld gedwongen

67. Nieuwland, *Uit het leven van ds. A. Verbagen*, 81.

68. Bregman e.a., *Op deze Petra...*, 128.

69. Van den Berg, *D'oude dagen beredacht*, 53-69.

70. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 7, 1338.

71. *Ibidem*, 760.

72. Vanaf 1951 predikant in de Gereformeerde Gemeenten.

klompen te leveren aan de NSDAP. De klompen waren nodig voor de werkkampen. Na de oorlog klaagde een aantal boeren uit de omgeving van Barneveld, Hoevelaken en Ede Kieboom aan vanwege het vorderen van bomen voor de fabricage van klompen. Bovendien wierpen ze hem tegen dat Kieboom klompenmakerijen in de buurt geconfisqueerd had. Kieboom was ervan overtuigd dat deze aanklacht meer te maken had met kerkelijke moeilijkheden, dan met de tegengeworpen feiten. De Duitse autoriteiten bepaalden immers welke bomen bij wie gevorderd dienden te worden. De autoriteiten confisqueerden de klompenmakerijen en niet hij. Hij was tegen wil en dank de uitvoerder van die besluiten tot vordering. Niet meewerken zou echter het einde van zijn eigen bedrijf en daarmee werkloosheid voor zijn personeel hebben betekend. Daar kwam nog bij dat weigering mee te werken wellicht het einde van zijn eigen vrijheid zou zijn. Verder was hij van mening dat hij er weinig aan kon doen dat de autoriteiten een soldaat meestuurden bij deze vorderingen. Toen er bij een boer gevorderde bomen verdwenen waren, kwam het tot een huiszoeking, waarbij twee uniformen van het Nederlandse leger gevonden werden. De boer, zijn familie en medewerkers moesten zich vervolgens verantwoorden op de *Ortskommandantur*. Uit diverse stukken blijkt dat Kieboom geen keuze had en binnen de mogelijkheden geprobeerd heeft zo correct mogelijk te handelen. Hij heeft steeds geprobeerd de autoriteiten niet te provoceren en de bevolking niet het slachtoffer te laten zijn. Een deel van de klompen heeft hij aan de Barneveldse bevolking en vluchtelingen doen toekomen, maar tevens had hij te maken met de eisen van de kant van de Duitsers.

Dat Kieboom niet erg gediend was van de Duitse opdrachtgevers blijkt uit zijn correspondentie met zijn leveranciers. Wanneer leveranciers in gebreke bleven, schreef Kieboom brieven waarin hij aanspoorde om binnen de afgesproken tijd te leveren, omdat hij anders problemen kreeg. Hij schreef steevast over 'die heeren' als hij de Duitse opdrachtgevers bedoelde en vermeldde daarbij dat ze weinig geduld hadden. Eén voordeel had de productie van klompen voor de vijand wel; hij wist ongeveer vijftig man te behoeden voor gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Zijn personeel kreeg namelijk dispensatie voor tewerkstelling, omdat ze onmisbaar waren in de klompenproductie. Uit de boekhouding van Kiebooms bedrijf blijkt dat Kieboom een verwaarloosbaar bedrag heeft verdiend aan de gedwongen levering van klompen aan de bezetter. Van economische collaboratie kan derhalve geen sprake zijn. Van politieke collaboratie nog minder, omdat Kieboom zich nooit pro-Duits, laat staan ten faveure van het nationaalsocialisme geuit heeft. De Politieke Recherche Afdeling Collaboratie District Apeldoorn deelde de zienswijze van Kieboom en adviseerde het openbaar ministerie de zaak te seponeren. Desondanks kwam het toch tot een rechtszaak, maar het tribunaal Zutphen sprak Kieboom in 1947 onvoorwaardelijk vrij.⁷³

Werd Kieboom gedwongen voor de Duitsers te leveren, de Goese ondernemer Geen den Boer, behorend tot de gereformeerde gemeente, deed het op eigen ini-

73. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 87122 (PRA Apeldoorn 7866); Ibidem, inv. 58752 (tribunaal Zutphen 1373).

tatief. Hoewel ... omdat de zaak van Geen, een agentuur- en commissiehandel, reeds in surseance van betaling verkeerde, wilde hij door levering van goederen aan de Wehrmacht een dreigend faillissement afwenden. Waaruit die goederen bestonden, wordt uit het dossier niet duidelijk, maar het zijn vermoedelijk etenswaren, omdat Geen verklaarde aan kantines van de Wehrmacht geleverd te hebben. Geen verklaarde na de oorlog dat zwarthandel vanwege principiële bezwaren geen optie was. Hij kreeg wel vele aanbiedingen om zwart te handelen, maar had daar steeds vanaf gezien. Den Boer achtte het leveren van een beperkte hoeveelheid waren niet ernstig of perse onvaderlandslievend te zijn. Het rapport dat de gemeentepolitie van Goes over Den Boer uitbracht, was positief en ook daarin werd gesteld dat het om beperkte hoeveelheden ging. Om de risico's enigszins te spreiden, intensiverde Geen zijn activiteiten in zijn atelier annex kunsthandel, die hij naast zijn agentuur- en commissiehandel dreef. Daarvoor moest hij zich echter wel aansluiten bij de Kultuurkamer. Hij weigerde lid van de Kultuurkamer te worden, omdat hij, zo verklaarde hij na de oorlog, het nationaalsocialisme verafschuwde. De levering van goederen aan de Wehrmacht leverde echter ook een niet te versmaden voordeel op. Zijn broer moest zich melden voor tewerkstelling in Duitsland, maar Geen wist dit, dankzij zijn contacten met de Duitsers, te voorkomen. Hij schreef een brief waarin hij stelde dat zijn broer last had van lichamelijke zwakheid en dat zijn broer hem daarom met lichte werkzaamheden hielp bij de bevoorrading van het Duitse leger.⁷⁴

De eerder aangehaalde Cees Erkelens uit Hazerswoude was tijdens de oorlog geen ondernemer meer, maar hij had wel degelijk te maken met zakelijke belangen en gaf leiding aan een aantal medewerkers. Al in 1939 had hij naast zijn veehandel een aanstelling gekregen als plaatselijke bureauhouder (PHB'er) voor de landbouwcrisisorganisatie. Deze organisatie onderhield in het kader van de voedselvoorziening het contact met de boeren. De landbouwcrisisorganisatie werd door de bezetter intact gelaten en nog verder uitgebouwd, zodat Erkelens al snel volledig in beslag genomen werd door zijn functie als PHB'er. Erkelens kon als PHB'er vrijstellingen uitschrijven voor de Arbeidsdienst vanwege onmisbaarheid voor de voedselvoorziening. Van deze bevoegdheid maakte hij zeer ruim gebruik. Er waren echter ook dorpelingen die vonden dat Erkelens daarbij zijn eigen belangen zeker niet vergat. Bovendien betichtten enkelen hem, ten onrechte, van betrokkenheid bij de arrestatie van de Joodse familie Pino, een zaak die later zou uitgroeien tot de zaak-Schokkink. Dat Erkelens verdacht werd van betrokkenheid, had alles te maken met zijn pro-Duitse houding. In de wandelgangen had hij zich meermalen pro-Duits en antigeallieerd uitgelaten. Overigens had dit bij hem nooit geresulteerd in landsverraderlijke activiteiten.⁷⁵

De biografie van Cees Erkelens, Jan de Bas, stelt dat Erkelens om vijf redenen positief stond ten opzichte van de nieuwe orde. Zijn grote hang naar orde en gezag maakte hem vatbaar voor fascistoïde denkbeelden, waarbij zijn keuze voor de SGP

74. Ibidem, inv. 89490 (PRA Goes 1800).

75. De Bas, *Hervormd op wielen*, 186-215.

een opmaat geweest zou zijn. Bovendien waardeerde de sportman Erkelens de lichamelijkheid van het nationaalsocialisme. Daar kwam nog bij dat Erkelens een solist was, die graag zijn eigen spoor, los van dorps- of geloofsgemeenschap, trok. In de prediking van Kersten en Wisse vond Erkelens een geestelijke legitimatie van zijn maatschappelijke passiviteit. Als laatste zou Erkelens' afkeer van de geallieerden en het verzet zijn ingegeven door zijn nog grotere afkeer van de ARP.⁷⁶

9.6 Collaboratie

De 29-jarige tuindersknecht N.⁷⁷ uit Rijsoord was in 1935 toegetreden tot de NSB. Hij was geboren en getogen in Ridderkerk en behoorde in zijn jeugd tot de gereformeerde gemeente ter plaatse. Tijdens de oorlog was hij lid van de hervormde gemeente en behoorde hij tot de Gereformeerde Bondsrichting. Hoewel zijn vrouw niets voor de NSB of het nationaalsocialisme voelde, was N. een fanatieke NSB'er. Na de oorlog verklaarde hij tegenover de POD van Dordrecht dat hij nog steeds een overtuigd nationaalsocialist was. Tijdens de oorlog heeft N. zijn nationaalsocialistische overtuiging dan ook omgezet in daden. Hij was actief als landwachter en assisteerde bij arrestaties van onderduikers, had een baan bij de Landstand,⁷⁸ was propagandist van de NSB en reed voor de NSKK (National Socialistische Kraft-Fahrer Korps) munitie aan het oostfront. Als landwachter functioneerde N. onder een eveneens hervormd-gereformeerd commandant.⁷⁹ Beiden waren betrokken bij diverse arrestaties en huiszoekingen. In minimaal vier gevallen leidden de arrestaties tot een concentratiekampstraf met de dood als gevolg. Bij zijn activiteiten als landwachter voelde N. zich enigszins ongemakkelijk en volgens de appellijst van de Landwacht heeft hij slechts vijfmaal een dienst gedraaid. Deze diensten waren in februari 1944. Daarna meldde hij zich ziek of was hij met kennisgeving afwezig. N. zag zichzelf als een moreel hoger staand mens dan allen die pas later tot de NSB toetraden en door hem als 'baantjesjagers' werden betiteld.⁸⁰

In de christelijke gereformeerde kerk van Ouderkerk aan de Amstel zag de kerkenraad zich tijdens de oorlog genoodzaakt meerdere gesprekken met een viertal gemeenteleden, één echtpaar en twee individuen, aan te gaan over hun levenswandel. Het echtpaar kreeg een vermaningsbezoek in mei 1943.⁸¹ Uit de notulen na de

76. Ibidem, 216-221.

77. Uit privacyoverwegingen heb ik de naam geanonimiseerd. Bij de overige dossiers heb ik dat niet gedaan, daar de familie zelf al openheid van zaken heeft gegeven door publicaties of het betreft predikanten en oefenaars van wie de persoonlijke gegevens eenvoudig te achterhalen zijn, zodat het een ieder mogelijk is de dossiers bij het CABR op te vragen. Dat laatste geldt voor individuele gevallen van 'gewone' kerkleden veel minder.

78. De Nederlandsche Landstand stond onder leiding van de boerenleider van de NSB, Evert Roskam. De Landstand had onder andere tot taak te zorgen voor de Nederlandse voedselvoorziening en de belangen van boeren en vissers te behartigen. Deze beroepsgroepen waren gedwongen lid van de Landstand.

79. Bij gebrek aan persoonlijke gegevens kon ik dit dossier helaas niet inzien.

80. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 70374 (bijzonder gerechtshof Den Haag 3286).

81. Notulen kerkenraad christelijke gereformeerde kerk te Ouderkerk aan de Amstel, 8 mei 1943.

oorlog blijkt dat de echtelieden lid waren van de NSB.⁸² Ze werden aangesproken op hun levenswandel. Bovendien had de Bijbelstudievereniging, waarvan de man de secretaris was, een brief geschreven over het feit dat hij het merendeel van de vergaderingen afwezig was. Het antwoord op deze brief stelde de kerkenraad teleur. De man schreef 'dat het door verandering van levensrichting niet anders kan dat hij niet alleen als secretaris, maar ook als lid van de kring bedankt'.⁸³ In oktober 1943 brachten ambtsdragers nogmaals een vermaningsbezoek aan dit gezin.⁸⁴ Uit de kerkenraadsnotulen van 17 maart 1945 blijkt dat het gezin, waarvan al een tijd niets meer was vernomen, onder de eerste trap van censuur gesteld was. Gezien de tijdsomstandigheden werd er besloten eerst het verloop van de oorlog maar af te wachten.⁸⁵ Bij de twee individuele gevallen is het niet geheel duidelijk of het ging om hun pro-Duitse houding. Dit is wel waarschijnlijk, aangezien dezelfde woorden werden gekozen en de behandeling door de kerkenraad identiek was. Een expliciete vermelding vinden we in deze twee gevallen echter nergens.

9.7 Verzet

Een van de gearchiveerde gevallen van verzet betrof ds. J.B. Bel van de gereformeerde gemeente te Dirksland. Na de oorlog schreef ds. Bel, op verzoek van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, een verslag van zijn verzetsactiviteiten. In het archief van het NIOD is dit in briefvorm geschreven verslag te vinden. Bel beschreef hoe hij tijdens de oorlog actief werd voor het verzet. Sinds september 1942 was hij predikant van de ongeveer duizend zielen tellende gereformeerde gemeente te Dirksland. Onder de leden waren geen NSB'ers. Bel schreef dat de stemming onder het kerkvolk en binnen de kerkenraad anti-Duits was en dat er door hen veel werk voor de illegaliteit is verricht. De gemeente was vooral actief in het verzamelen van voedsel voor de 'ondergrondse' en de onderduikers in de grote steden. Zelf nam hij daaraan ook actief deel. Als predikant had hij een grotere bewegingsvrijheid en gebruikte hij zijn ambtelijke bezoeken aan met name Rotterdam om voedsel af te leveren. Hij voorzag onder anderen zijn zoon en nog vier andere onderduikers in Rotterdam van voedsel. Een van zijn zonen was redacteur van een illegaal blad dat via de pastorie met behulp van Bels jonge dochttertjes werd bezorgd. Het illegale blaadje was vooral gevuld met de laatste politieke en militaire nieuwsberichten van Radio Oranje. Het radiotoestel dat voor dit werk gebruikt werd, was verborgen in het binnenwerk van het kerkorgel.

Ds. J.B. Bel

82. Ibidem, 14 juli 1945.

83. Ibidem, 8 mei 1943.

84. Ibidem, 5 oktober 1943.

85. Ibidem, 17 maart 1945.

De vele bezoeken aan Rotterdam bleven niet onopgemerkt en leidden tot de arrestatie van ds. Bel. Aanvankelijk kon hij ontkomen aan arrestatie door de pastorie te ontvluchten en onder te duiken. Hoewel er net een nieuwe oplage van het illegale blad in de pastorie aanwezig was, werd er tijdens de huiszoeking niets belastends gevonden. Toen de Duitse autoriteiten dreigden mevrouw Bel en de kinderen gevangen te zetten, kwam hij voor de dag. Hij werd gearresteerd en naar Middelharnis overgebracht. Daar werd hij geconfronteerd met een vrouw die weleens ter kerke ging bij hem, maar geen lid van de gemeente was. Deze vrouw had zich in opdracht van de Duitse autoriteiten onder het kerkvolk begeven om ds. Bels preken en gebeden te beluisteren en zo nodig belastende informatie te verzamelen. Toen de vrouw binnenkwam, zei ze tegen hem: 'Oh, U is die dominee, die altijd voor de Koningin bidt.' Naast de beschuldiging in het openbaar voor de koningin te bidden was er nog een verdenking. Ds. Bel zou op de boot van Hellevoetsluis naar Middelharnis illegale pamfletten gelezen hebben en daarbij 'die rotmoffen' gezegd hebben. Ene v.d. Wee, *Lagerführer* van het *O.T. Lager* te Dirksland, had Bels activiteiten met de pamfletten verraden. Ondanks de beschuldigingen werd Bel al snel weer op vrije voeten gesteld. Na zijn vrijlating ging hij op de oude voet verder met zijn illegale werk.⁸⁶

Volgens biografische informatie over ds. Bel gingen zijn verzetsactiviteiten verder dan het in de brief aan de minister beschrevene. Zo zou hij ook voor valse identiteitspapieren gezorgd hebben en geallieerde piloten hebben geholpen. Bel was na de oorlog weinig mededeelzaam over zijn rol in het verzet. Hij was blij dat het achter de rug was en wilde zichzelf geen heldenrol aanmeten. De biografen melden dat Bel de slippen van zijn domineesjas gebruikte om verzetsliteratuur in te vervoeren, dit om ontdekking bij de strenge controles op de Spijkenisserbrug te voorkomen. Verder zou hij tijdens zijn ondervraging op de beschuldiging dat hij tijdens de zondagse erediensten voor een geallieerde overwinning bad, gevraagd hebben of men van hem kon verwachten dat hij voor een Duitse overwinning zou bidden. De zondag na zijn vrijlating zou hij vanaf de kansel zijn verraders op zo'n wijze de mantel hebben uitgeveegd, dat de kerkleden vreesden voor een nieuwe arrestatie. Die bleef echter uit.⁸⁷

Naast Bel waren er meer bevindelijke predikanten en gemeenteleden die zich verdienstelijk maakten in het verzet. De hervormde predikant G. Boer van Eemnes hielp met medeweten van zijn kerkenraad Engelse, Canadese en Amerikaanse piloten door hen te verbergen in de kelder van de kerk. Het verzet van Eemnes zorgde voor deze piloten.⁸⁸ Ook het kerkgebouw van de hervormde gemeente van Groot-Ammers werd voor verzetsactiviteiten benut. Het illegale blaadje *Telex* werd in de kerk gedrukt en verder werden er wapens en munitie verborgen. De plaatselijke predikant, ds. T.H. Oostenbrug, was lid van de Binnenlandse Strijd-

86. Brief van 5 juli 1945 van ds. J.B. Bel aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. NIOD, archief 249-03475A Dossier - Kerkelijk verzet, inv. no. A54.

87. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3, 30; Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*, 135-139. Mastenbroek (red.), *Gedenken rond een erfenis* deel 2, 89.

88. Van der Graaf, *Passie voor het Evangelie*, 54.

krachten en zou na de oorlog daarvoor het verzetsherdenkingskruis ontvangen.⁸⁹ De Goudswaardse hervormde predikant E. Fokkema, die overigens tot de AR-richting binnen de Gereformeerde Bond behoorde, verzette zich fel tegen de bezetter en moest dit met de dood in concentratiekamp Bergen-Belsen bekopen.⁹⁰

In 1942 verliet de christelijke gereformeerde predikant A. Gruppen zijn gemeente in Eindhoven om het ambt te bekleden in Elburg. Daar viel zijn prediking bij velen in de smaak vanwege zijn duidelijke stellingname tegen het nationaal-socialisme en de bezetter. In de periode van 1943 tot 1945 was Gruppen actief in de ondergrondse van Elburg en omstreken. In de pastorie doken diverse mensen onder, onder wie een Engelse piloot.⁹¹ Ook zijn ambtsbroeders H. Hoogendoorn van Zierikzee en J. Kampman van Opperdoes waren actief in een verzetsgroep.⁹²

Naast de predikanten en theologische studenten lieten ook ouderlingen, diaconen en 'gewone' gemeenteleden zich niet onbetuigd in het verzet. De gereformeerde gemeente van Scherpenzeel had een ouderling die actief was in het verzet. Het betreft A. van Garderen, de boswachter-jachtopziener die woonde tussen Scherpenzeel en Achterberg. Hij hielp Joden aan onderduikadressen, huisvestte een illegale radiozender in zijn hooiberg, was actief bij wapendroppings en onderhield onderduikers die in een ondergrondse schuilkelder in het bos verbleven. De illegale radiozender van 'Captain Fabian King', alias Gilbert Sadi Kirschen, werd door de Duitsers ontdekt. Om aan arrestatie te ontkomen dook Van Garderen onder bij een zwager in Soesterberg. Hij ging daar werken bij een NSB'er en kwam zodoende veel te weten. De door hem verkregen informatie werd doorgebriefd aan het verzet. Ook werkte Van Garderen voor de Duitsers op Vliegbasis Soesterberg en verzamelde voor het verzet informatie. Van Garderen moest zich tot het eind van de oorlog schuilhouden. Zijn vrouw zat zeven weken gevangen in Apeldoorn, maar werd vrijgelaten. De kinderen waren ondergebracht bij familie in Scherpenzeel.⁹³

De zeer jeugdige Cor Zwanenburg uit Vlaardingingen vervoerde met paard en wagen – door brandstoftekort konden de vrachtwagens van het transportbedrijf van zijn vader niet ingezet worden – spullen voor het verzet. Zo transporteerde hij eens een vracht munitie van wel 2,5 ton van de ene kant van Rotterdam naar de andere kant.⁹⁴ De eveneens jeugdige W. van 't Spijker vervoerde naast brood in de bakkerskar ook exemplaren van de illegale krant *Trouw*. In de christelijke gereformeerde kerk van Zwolle was dat geen uitzondering. Er waren meerdere gemeenteleden actief in het verzet, hetgeen sommigen met de dood moesten

89. Uitbeijerse en Schroten, *Uijt het quartier van Gouderack*, 153.

90. Informatie verkregen via de kerkenraad van de hervormde gemeente te Goudswaard. Zie verder: Verwijs, 'Hoe ds. Fokkema zich liet gaan!', 110-115.

91. Van Hattem, *De Christelijke Gereformeerde Kerk van Elburg*, 50-53.

92. 'Naast buigen onder de roede ook verzet; Binnen gereformeerde gezindte leefde ook afkeer jegens Duitse bezetter', *Reformatorisch Dagblad*, 28 april 2001.

93. 'Vader ondergedoken, moeder in de cel', *Reformatorisch Dagblad*, 3 mei 2012; 'Naast buigen onder de roede ook verzet; Binnen gereformeerde gezindte leefde ook afkeer jegens Duitse bezetter', *Reformatorisch Dagblad*, 28 april 2001.

94. 'Achterstevoren; Kleinkinderen verbraken 't zwijgen', *Reformatorisch Dagblad*, 20 februari 2010.

bekopen. Van 't Spijker was getuige van de arrestatie van zijn oom vanwege verzetsactiviteiten. De oom wist bij het afscheid van zijn vrouw haar een briefje te geven met adressen van verzetsmensen. Tante slaagde erin dit briefje snel op te eten.⁹⁵ De zestienjarige P. van Zonneveld uit Bussum was ondanks zijn jeugdige leeftijd betrokken bij het verzet in zijn woonplaats. Naast het verspreiden van illegale krantjes maakte hij zich ook verdienstelijk met het vervoeren van wapens na een dropping. Thuis wisten ze niets van zijn illegale activiteiten, daar zijn vader van verzet niets moest hebben. Hij ging ervan uit dat de geallieerden de oorlog niet zouden kunnen winnen en geloofde ook niet dat de Joden werden omgebracht. Tijdens de kerkdiensten die de Van Zonnevelds bezochten in de christelijke gereformeerde kerk van Bussum stonden er wachtposten op de uitkijk om te waarschuwen tegen een eventuele razzia.⁹⁶

Hoewel velen niets van de bezetter moesten hebben, was men soms ook kritisch ten aanzien van het verzet. Het verzet werd roekeloosheid verweten. Met hun soms doldrieste sabotageacties brachten ze de burgerbevolking in gevaar. Van Duitse zijde schrok men niet terug om snoeiharde represaillemaatregelen te treffen. Zo saboteerden een paar jonge mannen de spoorbaan bij Culemborg met een bom. De sabotageactie had verder weinig om het lijf, daar de schade reeds de volgende dag weer gerepareerd was. Toch waren de gevolgen verstrekkend. Nadat het ultimatum om zich te melden was verstreken, werden de drie dichtstbijzijnde boerderijen in brand gestoken door de Duitsers. Een van de inwoners van Culemborg hekelde de actie van de ondergrondse. Het betrof J.A. Langenberg, een SGP-stemmer die zich altijd had gedistantieerd van de NSB en zelf Joodse onderduikers in huis had. 'Ik heb echter beklemtoond dat het onverantwoord en gezocht heldendom was, maar toen werden wij voor NSB'ers uitgemaakt. Dit werd alom gezegd, alhoewel wij de NSB altijd veroordeeld hadden en Joden hadden geholpen. Hoe blijkt hieruit niet dat men tegen de bezetters alles geoorloofd achtte en men niet luisterde naar onze voormannen die ons waarschuwden en vermaanden de bezetter onderdanig te zijn als dit niet in strijd was met Gods Woord, en dat ons dit alles overkwam om onze zonden.'⁹⁷

Hoe divers de opvattingen over het verzet waren, bleek wel uit de situatie van de christelijke gereformeerde kerk van Dordrecht-Centrum. De redacteur van de kerkbode was actief in het verzet, terwijl ds. C. Smits het verzet niet steunde. Een deel van de gemeente nam dit ds. Smits kwalijk. Tegelijkertijd waren er in de gemeente ook die sympathiseerden met de NSB en was er zelfs een lid dat in Duitse krijgsdienst trad en telde de gemeente twee meisjes die met *Volk en Vaderland* colporteerden.⁹⁸ In het kerkgebouw daarentegen zaten onderduikers verstopt boven het orgel. Na de oorlog stapte de redacteur van de kerkbode over naar de

95. 'In de kerk voelden de mensen zich veilig. Prof. dr. W. van 't Spijker over zijn herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog', *De Wekker* 119/29 april (2010).

96. 'Kabaal bij de Duitse burens', *Reformatieisch Dagblad*, 4 mei 2010.

97. Langenberg, 'Enkele herinneringen', 36/37.

98. Gebaseerd op beantwoording enquête door de kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk te Dordrecht.

Gereformeerde Kerk vanwege verschillen in de leer, maar ook vanwege verschil van inzicht met betrekking tot de ingenomen houding tijdens de oorlog.⁹⁹ In de naburige christelijke gereformeerde gemeente (Beth-El) van Sliedrecht waren gemeenteleden actief bij de levensgevaarlijke Biesbosch-crossings.¹⁰⁰

In Oud-Beijerland was al vroeg een verzetsgroep actief, die contacten onderhield met het Geuzenverzet rond Vlaardingen. De in 1940 negentienjarige A. Duifhuizen, die hoorde bij de verzetsgroep Kruisweg, hielp bij een zoekactie naar een geallieerde piloot. Deze zoekactie kende een dramatisch verloop. Vijf leden van de verzetsgroep werden gearresteerd en later gefusilleerd. Desondanks ging Duifhuizen verder met zijn werk voor de illegaliteit. Hij verzamelde informatie voor de geallieerden, verspreidde illegale krantjes en liet persoonsbewijzen van onderduikers vervalsen op het gemeentehuis van Klaaswaal. Toen de grond hem te heet onder de voeten werd, moest ook Duifhuizen de laatste negen maanden van de oorlog onderduiken.¹⁰¹ Het verzet te Oud-Beijerland gebruikte de consistorie van de plaatselijke christelijke gereformeerde kerk als vergaderlocatie.¹⁰²

Voor gevangenisarts J.C. Hage uit Rotterdam bleek dat na terugkomst uit Utrecht het regime in de gevangenis was gewijzigd. Voortaan mocht hij alleen onder begeleiding van een landwachter de cellen van zijn patiënten bezoeken. Bovendien had de SD een *Wachtmeister* aangesteld om zo het reilen en zeilen binnen de gevangenis beter in de gaten te kunnen houden. Het werd daardoor steeds lastiger en gevaarlijker om illegale activiteiten te ontplooiën. Door vriendschappelijke omgang probeerde Hage *Wachtmeister* Müller in te palmen. De broer van dokter Hage, de jurist Hage, werd ingezet om met behulp van cognac en sigaretten de SD'ers gunstig te stemmen en om de tuin te leiden. Vooral de welbespraaktheid en de goede luim van de jurist maakten hem uitermate geschikt om vriendschappelijke contacten met de SD'ers te leggen. *Wachtmeister* Tielker, door Hage getypeerd als een 'echte Pruis-militarist en nazi' werd door de gebroeders Hage onder tafel gedronken en kreeg ter ere van zijn verjaardag het boek *Das eiserne Herz* (moet zijn: *Das ehern Herz*; *ehern* betekent overigens onbuigzaam, maar ook metaal) van dr. Goebbels. Tielker was hierdoor 'zoo vertederd als een kind', zodat hij vervolgens dokter Hage tijdens zijn werk met rust liet.¹⁰³ Ondanks de vriendschappelijke omgang met de SD mislukte een bevrijdingspoging waarbij Hage betrokken was. In augustus 1944 was de leider van de knokploeg Westland, B. Valstar, door de politie van Delft in Naaldwijk gearresteerd. Valstar werd opgesloten in het Haagseveer. De knokploeg Westland zette toen een bevrijdingsactie op touw. Een tweetal agenten zou een fles ossenbloed naar binnen smokkelen en aan Valstar geven. Die zou vervolgens een maagbloeding simuleren, die door dokter Hage vastgesteld zou worden. Vervolgens zou Valstar op gezag van Hage overgebracht worden naar het ziekenhuis. Het 'ziekentransport' zou door de knokploeg Westland overval-

99. Van Valen en Kempeneers, *Huis in de branding*, 242-264.

100. Gegevens via de kerkenraad van christelijke gereformeerde kerk te Sliedrecht verkregen.

101. Vogelaar, 'Verzetwerk vol gevaar', 21-23.

102. Boersma, *In dat spoor dan ook verder!*, 32.

103. Cahier met verslag dokter Hage, genummerde bladzijde 74/75.

len worden om hem te bevrijden. Het plan viel echter in duigen omdat de cel van Valstar extra bewaakt werd. Valstar zag geen andere optie dan zijn kunstgebit in te slikken. Dit werd gezien als een zelfmoordpoging en de SD zorgde zelf voor het ziekentransport. Hij werd echter niet afgeleverd bij een ziekenhuis, maar in Kamp Vught. Daar werd hij begin september 1944 gefusilleerd.¹⁰⁴

9.8 Predikant in oorlogstijd

De situatie werd al grimmiger en de tijd van de scheiding der geesten was gekomen. Geen keuze maken was, zeker voor hen die geestelijk leiding moesten geven, geen optie meer. De ernst van de situatie dwong de geestelijke leidslieden tot duiding en duidelijkheid. De gemeenteleden verlangden een helder verhaal. Niet iedereen koos een houding die door de goegemeente geapprecieerd werd. Lang niet alle positiebepalingen werden uit overtuiging gemaakt. Psychische labiliteit, frustratie of opportunisme zorgden ervoor dat sommigen keuzes maakten die ze later diep zouden betreuren.

9.8.1 Prof. dr. H. Visscher

De publicitaire activiteiten van Visscher voor onder andere *De Waag* leverden Visscher per 11 mei 1943 een benoeming op tot adviseur in kerkelijke aangelegenheden in het Kabinet van de Leider, zoals blijkt uit een door Mussert ondertekende benoemingsbrief. Volgens Visschers eigen verklaring had dit adviseurschap weinig om het lijf en heeft hij slechts eenmaal een onderhoud met Mussert gehad. Visschers dienstbode verklaarde dhr. Mussert nooit gezien te hebben, wel diverse andere NSB'ers, onder wie burgemeester Lokhorst.¹⁰⁵ Zijn adviseurschap van de 'Leider' was des te opmerkelijker daar hij het enige lid van de Kultuurraad was zonder NSB-stamboeknummer.

Bovendien maakte zijn adviseurschap het, ondanks papierschaarste en censuur, mogelijk dat zijn geschriften werden uitgegeven. Uit het dossier blijkt tevens dat Visscher een economische collaborateur was. Hij weigerde zijn, al ver voor de oorlog verworven, omvangrijke effectenbezit in Duitse ondernemingen te verkopen omdat op die wijze Duitsland de oorlog zeker zou verliezen. Zelf zag Visscher in dit alles geen collaboratie. In zijn eigen perceptie had hij niet anders gedaan dan Gods Woord, de realiteit en het belang van het Nederlandse volk hem gebod.¹⁰⁶ Welk belang hij heeft willen dienen met zijn herhaalde verzoeken aan de Duitse autoriteiten om de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk te ontbinden, zal wel een raadsel blijven. In zijn brieven aan de voorzitter van de Kultuurraad, prof. dr. G.A.S. Snijder, en in zijn contacten met Duitse autoriteiten pleitte hij telkenmale voor ontbinding van de onwettige synode, die niet anders deed dan

104. Van Riet, *Handbaven onder de nieuwe orde*, 448-450.

105. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 95720 (PRA Nijmegen 3878).

106. Ibidem.

haat tegen het Duitse volk aanwakkeren en verzet stimuleren.¹⁰⁷ Wellicht dat ook in dit geval een persoonlijke rancune de voedingsbodem is geweest om te pleiten voor ontbinding van de synode.

Visschers biografie B.J. Wiegeraad noemt Visscher 'een collaborateur met de pen'.¹⁰⁸ De twee boeken die hij tijdens de oorlog schreef, werden door nationaal-socialistische uitgeverijen gepubliceerd en getuigden beide van een nationaal-socialistische geest.¹⁰⁹ Wiegeraad stelt dat het 'absoluut dieptepunt' van Visschers collaboratie met de pen bestond uit een speciaal voor de Duitse uitgave geschreven voorwoord voor zijn boek *Ondergang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*. Visscher eindigde dit voorwoord met de 'wensch, dat de Führer de overwinning moge aanschouwen'. In een brief aan de uitgever vroeg hij of hij dit voorwoord wilde dateren op 20 juli 1944, de dag van de mislukte aanslag op Hitler door Von Stauffenberg. Wiegeraad wijst erop dat Visscher ook na het keren van de krijgskansen voor Duitsland de zijde koos van Duitsland en het nationaalsocialisme. Slechts twee maanden later zou Nijmegen, de toenmalige woonplaats van Visscher, bevrijd worden. In zijn boek *Ondergang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden* brak hij een lans voor een federatie van Germaanse volken binnen het Groot-Duitse Rijk.¹¹⁰

9.8.2 Ds. J.J. Ruijs

Het schrijven van brieven bleek een machtig wapen om wraak te nemen op allerlei personen die om wat voor reden gebrouilleerd waren geraakt met Ruijs. Zo bracht hij een hoofdonderwijzer in Dinteloord ernstig in de problemen. Ruijs was zelf uit Dinteloord afkomstig en zijn vader had als predikant van de gereformeerde kerk te Dinteloord een moeizame relatie met het hoofd der school. Toen Ruijs deze hoofdonderwijzer bij toeval tegenkwam in Alkmaar, ontstond er een gesprek dat al snel ontaardde in een twistgesprek over de juiste houding ten opzichte van de bezetter. Ruijs vond het zo slecht nog niet dat al die hoge heren zoals hoogleraren en predikanten, die hem hadden dwarsgezet, werden opgeborgen in concentratiekampen. De hoofdonderwijzer, die van de AR-richting was, diende Ruijs in niet mis te verstane bewoordingen van replek. Waarbij de hoofdonderwijzer zijn vaderlandsliefde niet onder stoelen of banken stak en hem toevoegde dat hij blij was dat hij niet naar Ruijs' preken hoefde te luisteren. Ruijs was in zijn waardigheid als predikant aangetast en nam wraak door een brief aan de procureur-generaal van het gerechtshof te 's-Hertogenbosch te schrijven, waarin hij de hoofdonderwijzer in een kwaad daglicht stelde.

De hoofdonderwijzer werd al snel ontboden door de NSB-burgemeester van

107. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 113, Nederlandse Kultuurraad, inv. no. 4568.

108. Wiegeraad, *Hugo Visscher*, 145.

109. Visschers boek *Het stervend partijwezen* werd in 1940 uitgegeven door de nationaalsocialistische uitgeverij NENASU. *Ondergang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden* verschijnt in 1943 bij de Volksche Uitgeverij Westland.

110. Wiegeraad, *Hugo Visscher*, 149.

Dinteloord. De procureur-generaal had de burgemeester verzocht zulks te doen. Deze las de hoofdonderwijzer de brief van Ruijs voor, waarin gesteld werd dat de hoofdonderwijzer bijzonder anti-Duits was en niet tot andere politieke inzichten was gekomen dan zijn ‘verpolitiekte christendom’. Dat het voor de hoofdonderwijzer met een sisser afliep, had er mee te maken dat de antipathie van de burgemeester ten opzichte van Ruijs groter was dan die ten opzichte van de ARP. In de rapportage van 24 juli 1943, die de burgemeester aan de procureur-generaal stuurde, blijkt dat duidelijk. Hoewel hij erkende dat de hoofdonderwijzer anti-Duits en bovendien, zoals onder AR-mensen wel meer voorkwam, bijzonder eigenwijs was, meldde hij dat de hoofdonderwijzer niet voor problemen zorgde. Van deze relatieve mildheid gaf de burgemeester geen blijk toen hij de persoon van Ruijs inclusief zijn familie karakteriseerde. De burgemeester schreef: ‘De geheele familie Ruijs was min of meer achterlijk met een laagstaand karakter. De klager maakt hierop geen uitzondering en wanneer het waar is dat U hem weleens ontmoet hebt, dan moet U terstond zijn opgevallen zijn min of meer lasterende en idiotootachtige houding. Hij behoort tot de meest laagstaande individuen. In afwijking van den regel wil het mij voorkomen dat de inhoud van zijn brief ditmaal wel juist zal zijn.’

Dat de inhoud van deze brief wel als juist werd ingeschat, had gevolgen voor nog een ander persoon. In zijn brief over de hoofdonderwijzer meldde Ruijs tevens dat een hervormde predikant te Den Haag, dr. J. Schoneveld, gemeenteleden probeerde te overtuigen zich niet te melden om in krijgsgevangenschap te worden weggevoerd. Ruijs meldde dat hij dit bij een huisbezoek te Den Haag vernam van een directbetrokkene. In dit geval kon hij gelukkig ‘erger’ voorkomen en had de man zich alsnog gemeld. Ruijs vroeg de procureur-generaal deze predikant tot de orde te roepen en eens ernstig te waarschuwen. Ook in dit geval liep het met een sisser af, al moest ds. Schoneveld tijdens zijn verhoor wel de toevlucht nemen tot een noodleugen.

Ruijs riep gemeenteleden op om de Duitse overheid te gehoorzamen en raadde mensen af om onder te duiken of zich te onttrekken aan wegvoering als krijsgévangene. Een van zijn gemeenteleden kon de pro-Duitse koers van Ruijs niet meemaken en sprak hem daarop aan. Dit werd hem niet in dank afgenomen. Het desbetreffend lid onttrok zich aan de gemeente en na verloop van tijd was hij, samen met zijn vrouw, lid geworden van de ‘Vereniging van Bijbelonderzoekers’ ook wel Jehova’s Getuigen genoemd.

Dat Ruijs bijzonder rancuneus kon zijn, bleek toen hij in november 1943 op huisbezoek bij een vrouw uit zijn gemeente een blaadje van de Jehova’s Getuigen aantrof. Ruijs vroeg van wie ze dat blaadje had gekregen. Het bleek de vrouw te zijn van het eerdergenoemde lid dat vanwege onenigheid over Ruijs’ houding ten opzichte van de bezetter was vertrokken. Daarop schreef hij een briefje aan de NSB-burgemeester van Alkmaar. Hij riep op actie tegen de Jehova’s Getuigen te ondernemen, omdat zij nog steeds met hun blaadjes colporteerden en dat terwijl ‘deze secte’ door de Duitse autoriteiten verboden was. Ruijs voegde er nog aan toe dat ze ‘een stryd aangebonden [hebben] tegen alle Overheids personen en noemt die werktuigen van Satan! Daarom gevaarlijk!’ Om de autoriteiten van dienst te

zijn, voegde hij bij zijn schrijven de namen en adressen van een drietal Jehova's getuigen. Dat dit schrijven niet tot ernstige gevolgen heeft geleid was te danken aan een medewerker van de NSB-burgemeester, die de brief achteroverdrukte. Jehova's Getuigen werden namelijk ernstig vervolgd door de Duitse autoriteiten en veelal opgesloten in concentratiekampen. Overigens was Ruijs het met Visscher eens dat het Gods hand was die Hitler voor de aanslag van Von Stauffenberg had behoed.

Dat psychische labiliteit kon leiden tot strafbaar handelen blijkt uit het dossier van ds. J.J. Ruijs. De kwalificaties die getuigen en deskundigen van hem gaven variëren nogal. Velen zagen in hem een voorbeeldig christen die met een niet aflatende ijver het Evangelie probeerde te verkondigen. Ondanks zijn moeilijke karakter werden zijn preekkwaliteiten door menigeen gewaardeerd. Zijn prediking was bezielend en charismatisch, maar soms ook agressief en dwingend. Verder werd ook zijn maatschappelijke dienstbetoon geroemd. Uit een aantal verklaringen komt echter een ander beeld naar voren. Ruijs zou zich immer miskend hebben gevoeld en een minderwaardigheidscomplex hebben ontwikkeld, waardoor hij bijzonder rancuneus kon zijn. Een arts kwalificeerde hem als een psychopaat die niet verantwoordelijk was te houden voor zijn daden. Het in het dossier aanwezige psychiatrische rapport stelt in voor die tijd gebruikelijke psychiatrische kwalificaties dat Ruijs leed aan een 'dwangneurose met querulantenwaan' en aan diverse ernstige angsten. Zijn gedrag werd getypeerd als 'theatraal' en 'hysterisch'. Andere in het rapport gebezigde termen zijn: 'infantiel', 'autistisch' en 'sterk paranoïde'.

Na de oorlog schreef mr. L. Lindeboom uit Amsterdam, evenals nog een achttal anderen, een brief waarin hij vroeg om coudance in het geval van Ruijs. Zijn brief tekende eenzelfde beeld als het psychiatrische rapport. Lindeboom schreef: 'Ik heb hem leeren kennen als een ijverig man, met slechts één doel voor oogen: zijn medemenschen het Evangelie te brengen. Hij legde steeds een groote onevenwichtigheid aan den dag, die den vorm heeft van een vrij ernstige neurotische afwijking. In zijn contact met de menschen toonde hij zich veelszins een a-sociaal mensch te zijn, die niet met beide beenen op den bodem der werkelijkheid staat. Dit trad aan den dag in alle uitingen van zijn persoonlijkheid en zijn optreden. Te pas en te onpas sprak hij uitsluitend over de godsdienstige geestelijke dingen. Daarbij wezen en wijzen zijn uitingen en gedragingen op een zekeren vorm van godsdienstige overspanning, die meer dan eens leidden tot conflicten met wie met hem omging. Onmiskénbaar is bij Ruys aanwezig een hooggestemd idealisme.' Een behandelend arts van het ziekenhuis te Alkmaar noemde hem 'de meest geloovige en welmenende christen die ik ooit in mijn leven heb ontmoet'.¹¹¹

9.8.3 Prof. G. Wisse

Prof. Wisse knoopte doelbewust goede contacten aan met vooraanstaande NSB'ers en de Duitse autoriteiten in Middelburg, om zo zaken voor zijn gemeenteleden te kunnen regelen. Om dingen te kunnen ritselen, moest hij zich echter wel aanpassen

111. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 2839 (PRA Alkmaar 2216); Ibidem, inv. 14838 (PRA Alkmaar 111A).

aan het Duitse verwachtingspatroon. Wisse beschikte over zulk een sterk adaptief vermogen dat hij, naar het oordeel van de procureur-fiscaal van de rechtbank te 's-Hertogenbosch, de grens van wat voor een goed vaderlander betamelijk was, overschreed, zij het niet in strafrechtelijke, maar in morele zin. In een tweetal getuigenverklaringen werd gesteld dat Wisse in het openbaar de 'Germaansche groet' bracht. Een van de gehoorde getuigen was een ambtsbroeder die tot zijn verbazing zag dat Wisse op het perron van station Apeldoorn een voorbijkomende trein met Duitse militairen groette met een gestrekte rechterarm. Een Middelburgse sigarenboer verklaarde te hebben gezien dat Wisse een Duitse militair, luitenant Staub, met de Hitlergroet begroette.¹¹² In het dossier is eveneens een schets van een tijdrede uit de jaren van voor de oorlog opgenomen. In deze tijdrede ging Wisse in op de betekenis van de Duitse groet. 'Al dat 'sieg heil' roepen en de armen strekken laat iets zien van wat er bewust of onbewust in ons aller hart leeft, wij willen allen een Führer of een 'mensgod' zijn.' Verder gaat het over een Führer die zich op het allergodslasterlijkst vertoont door zich toe te laten roepen 'de stem Gods en niet eens menschen'. In een verhoor ontkende Wisse overigens ooit de Duitse groet te hebben gebracht.¹¹³

De vriendschappelijke contacten die Wisse had met de Duitse autoriteiten bleven niet onopgemerkt. Al snel stond hij bekend als een pro-Duitse prediker en trok hij tijdens de kerkdiensten NSB'ers. Volgens een ouderling gingen minimaal vijf NSB'ers iedere zondag bij Wisse ter kerke. Met één NSB'er, die overigens geen reguliere bezoeker van de diensten was, had Wisse een bijzonder goede verstandhouding. Het betrof kringleider der NSB J.A. Dekker uit Goes.¹¹⁴ Dekker was de feitelijke leider van de NSB in Zeeland¹¹⁵ en behoorde tot de kring van NSB-prominenten. Hij was een van de vaste sprekers bij nationale NSB-bijeenkomsten, zoals de Hagespraken op de Goudsberg te Lunteren. Dekker was tevens eigenaar van een orgelfabriek in Goes. Het contact met Dekker buitte Wisse ten volle uit om de belangen van anderen te behartigen. Daarbij nam hij soms een loopje met de waarheid en ontquam hij er niet aan zich te compromitteren. Toen Dekker een keer een kerkdienst in de christelijke gereformeerde kerk te Middelburg bezocht, paste Wisse zijn preek voor de gelegenheid enigszins aan. Wisse preekte over de hoofdman over honderd die uitriep: 'Waarlijk, deze Mens was Gods Zoon!'¹¹⁶ Hij voegde daaraan toe dat deze hoofdman over honderd volgens de ongewijde historie

112. Aldus proces-verbaal Politieke Opsporingsdienst Middelburg van 23-9-1945. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 95430 (PRA Middelburg 1985A).

113. Ibidem.

114. NSB stamboeknummer 9679.

115. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 4, 159; Ibidem, deel 9, 491/492, Ibidem, deel 10A, 197-199; Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 249-0915, Dossier - Winterhulp Nederland, inv. no. A28. Afschrift van een opstel van Jan A. Dekker, getiteld: 'Een aantal bemerkings over Winterhulp Nederland' en de 'Nederlandsche Volksdienst, handelende in het bijzonder over de Duitse infiltratie in deze instellingen. 'Gezien vanuit mijn functie als gemachtigde van de Leider der NSB voor de provincie Zeeland. Betreft de afwijzende houding van de NSB, met name in Zeeland, t.o.v. de Winterhulp', zonder datum.

116. Markus 15:39.

een Germaan was. Kortom: Germanen kwamen als eerste tot de erkenning van de goddelijkheid van Jezus. Volgens getuigen deed Wisse dit alleen maar om dhr. Dekker te strelen en naar de mond te preken. Dat hij doelbewust dhr. Dekker probeerde te plezieren, blijkt onder ander uit een briefje van 23 februari 1943, waarin Wisse aan Dekker schreef dat hij in zijn preken en tijdredes veelvuldig waarschuwde tegen het bolsjewisme. Op zichzelf genomen beschreef Wisse hier een feit, maar hij zal dit vooral geschreven hebben om de suggestie te wekken dat hij aan de Duitse zijde stond in de strijd tegen de Sovjet-Unie.¹¹⁷

Wisse had drie redenen om de verhouding met Dekker goed te houden. In de eerste plaats omdat hij Dekker in een aantal zaken, ten gunste van derden, nodig had. De tweede reden was dat Wisse via Dekker kon regelen dat zijn publicaties, ondanks de papierschaarste, gedrukt konden worden.¹¹⁸ Bovendien was hij Dekker gunstig gezind omdat diens vader het door bemiddeling mede mogelijk had gemaakt dat Wisse, afkomstig uit een minder draagkrachtig gezin, kon studeren.¹¹⁹ Om Dekker gunstig te stemmen maakte Wisse af en toe een klein bedrag over aan het Rode Kruis voor de zogenaamde 'oostfrontzorg'. In een kattebelletje aan Dekker schreef hij dat hij 'nog een klein steentje voor aan 't Rode Kruis O.front' wilde bijdragen. En onder het mom van voor wat hoort wat informeerde hij meteen of Dekker er voor kon zorgen dat hij een telegram aan Wisse's zoon in Nederlands-Indië kon verzenden. Verder vroeg hij om informatie over een naar Westerbork weggevoerde Joodse familie omdat het niet gelukt was om via dhr. Geelkerken informatie te krijgen. Het betrof het oudere echtpaar Kohn en hun dochter en kleindochter. De familie Kohn was Oostenrijk ontvlucht en had haar intrek genomen in een rusthuis te Doorn. Wisse omschreef in zijn brief van 23 april 1943 dhr. Kohn, een gewezen arts, als bijzonder nobel en barmhartig. Ter geruststelling van dhr. Dekker voegde Wisse er wel aan toe dat dokter Kohn qua inborst 'heel iets anders dan vele anderen van zijn geslacht' was. Na de oorlog verklaarde Dekker dat hij naar Den Haag geweest was om te pleiten voor de familie Kohn. Of deze verklaring geheel *au sérieux* genomen moet worden is wel de vraag, daar hij dit ook als verzachtende omstandigheid kan hebben aangedragen. Dekker verklaarde verder tweemaal via het departement van Volksvoorlichting te Den Haag toestemming te hebben geregeld voor het drukken van preken van Wisse.

In één brief (5 juni 1943) aan Dekker gaf Wisse er blijk van dat hij zich bewust was van het feit dat hij zich enigszins compromitteerde. Wisse vroeg aan Dekker of hij ervoor kon zorgen dat een van zijn ouderlingen niet in krijgsgevangenschap weggevoerd zou worden. De ouderling was door hem naar Dekker gestuurd en kreeg het briefje in een gesloten envelop mee. Wisse schreef, in strijd met de waarheid, dat deze ouderling 'nog al eens voor de Wehrmacht' werkte en dat hij zijn dankbaarheid zou tonen 'met een groot offer te geven aan het doel waar ik ook weleens voor geef; maar enorm groot'. Desgevraagd, zo blijkt uit het

117. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 95430 (PRA Middelburg 1985A).

118. Zoals blijkt uit een schrijven van Wisse aan Dekker op 25 januari 1943. Ibidem.

119. Dit verklaart Wisse in een verhoor voor de Politieke Opsporingsdienst van Middelburg op 23 september 1945. Ibidem.

getuigenverhoor na de oorlog, wist deze ouderling nergens van. Wisse voegde zekerheidshalve, onderstreept en wel, toe aan het briefje: 'Gelieve dit schrijven te vernietigen. Daar reken ik op.' Dat vertrouwen zou beschaamd worden, het briefje is opgenomen in het dossier van Wisse bij het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Dekker verwees de ouderling naar ene Alberts uit Middelburg, die ten slotte de vrijstelling wist te realiseren. En hoewel de ouderling zijn vrijstelling aan Wisse te danken had, was zijn oordeel over hem niet positief. Desbetreffende ouderling verklaarde na de oorlog in een getuigenverhoor bij de Politieke Opsporingsdienst van Middelburg dat Wisse met de vijand geheuld had: 'Hij was pro-Duitsch. Dit heeft hij mijzelf verteld. Mijns inziens stond hij veel te familiair tegenover de N.S.B. en in zijn preeken streelde hij de N.S.B. en Duitsch gezinden. De laatste jaren der Duitse bezetting kwamen alle N.S.B.-ers en proDuitse elementen bij hem in de kerk. Mijn indruk is dat Ds. Wisse met de moffen, N.S.B.-ers en pro-Duitse elementen heeft geheuld. Dit naar aanleiding van de vele gesprekken die ik hierover met hem heb gevoerd.'

In zijn ijver om anderen te helpen deed Wisse de waarheid weleens vaker geweld aan. In het geval van een geschorste christelijke gereformeerde predikant probeerde Wisse een burgemeesterspost te regelen. De situatie was nijpend omdat het een schorsing betrof zonder behoud van het traktement. Wisse wendde zich via Dekker tot mr. P. Dieleman, commissaris van Zeeland tijdens de bezetting, met de vraag of hij voor deze gewezen predikant een post als burgemeester kon regelen. Hij schreef dat betreffende persoon tot andere politieke inzichten was gekomen. Toch zat een burgemeesterspost er niet in omdat deze gewezen predikant zich in het verleden bijzonder negatief over de NSB en het nationaalsocialisme had uitgelaten. Uiteindelijk wist Dieleman een positie bij de provinciale bibliotheek voor de man te regelen. Tijdens het getuigenverhoor na de oorlog bleek echter dat de gewezen predikant helemaal niet tot andere politieke inzichten was gekomen. Wel gaf hij een verklaring voor de houding van Wisse: 'Mijn persoonlijke indruk over professor Wisse is, dat hij geen Nazi systeemvriend is, maar dat, wat van hem gezegd wordt min of meer is voortgekomen uit zijn diplomatische aanleg en zijn vrees voor overheersing van het Bolsjewisme.' Dit getuigenis vertoont opvallende overeenkomsten met het getuigenis van de scriba van de christelijke gereformeerde kerk te Middelburg. Hij stelde dat Wisse veel contacten had op Dam 8, het adres waar de Duitse autoriteiten in Middelburg gevestigd waren, om mensen te helpen en vrij te pleiten. De scriba was van mening dat Wisse bijzonder anticomunistisch was, maar niet pro-NSB of pro-Duits. Wel drukte hij zich in zijn preken soms onvoorzichtig uit. De scriba wist dat Wisse één keer geld had gegeven voor frontzorg voor soldaten die tegen het communisme vochten. 'Voorts is het mij bekend dat Ds. Wisse op een listige manier met den vijand is omgegaan, om eigen Vaderlanders te redden. Volgens mij is professor Wisse iemand die zichzelf heeft opgeofferd voor zijn landgenooten uit de liefde van Christus en ik hoop dat hij hiervan zelf niet de dupe zal worden.'

De contacten op de Dam werden door Wisse zonder enige gêne uitgebuit. Hij bedreigde in de trein een marechaussee met zijn machtige connecties op de

Dam. Een van zijn studenten moest in Apeldoorn een examen afleggen op de theologische school. In Arnhem stapte de student in, maar hij werd al snel uit de trein gehaald, omdat hij geen toestemming had het eiland te verlaten. De marechaussee die de student uit de trein haalde werd door Wisse bij zich geroepen. Wisse vroeg of hij wist wie hij was. Op het ontkennende antwoord van de marechaussee zei Wisse dat hij prof. Wisse was en dat de student op zijn gezag naar Apeldoorn door mocht reizen. De marechaussee was hier niet echt van onder de indruk, totdat Wisse vertelde dat hij zeer goede contacten op de Dam had. De student legde diezelfde dag met goed gevolg het examen te Apeldoorn af. Na de oorlog verklaarde Wisse dat hij de contacten op de Dam alleen voor anderen heeft willen aanwenden en nooit voor eigen gewin. Bovendien zou hij op de Dam gepleit hebben voor een ter dood veroordeelde, evangelisatiemateriaal hebben uitgedeeld en de autoriteiten hebben berispt vanwege de Jodenvervolgung.¹²⁰

9.8.4 Ds. E. du Marchie van Voorthuizen

Nadat ds. E. du Marchie van Voorthuizen in 1942 Urk verruild had voor Dribergen organiseerde hij met zijn kerkenraad illegale slachtingen. Het vlees werd onder behoeftige gemeenteleden verdeeld in de consistorie. Verder was hij actief in het vinden van onderduikplaatsen. Zo hielp hij een zoon van ds. G.H. Kersten aan een geschikt onderduikadres. Dit is opmerkelijk omdat Du Marchie zich over

Ds. E. du Marchie van Voorthuizen

het algemeen niet erg negatief uitliet over de bezettende overheid. Hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat hij Bart Roest uit Scherpenzeel vermaande toen hij iets negatiefs over de Duitsers zei. Du Marchie stelde dat Roest gewoon Duitsers moest zeggen en geen 'Moffen', want zij waren hier om de zonden van Nederland te straffen.¹²¹

Na de oorlog werd Du Marchie verdacht van een sterk pro-Duitse houding. Zijn dossier meldt dat hij 'op politiek gebied niet gunstig bekend' stond. Hij zou mannen hebben opgeroepen zich te melden voor tewerkstelling in Duitsland. Verder werd zijn vrouw, die politiek gezien als gevaarlijker werd ingeschat, verdacht van het aangeven van een 'ondergedoken' radiotoestel. Het heeft er echter alle schijn van dat de aangevers bepaald vijandig stonden ten opzichte van Du Marchie. Zo blijkt uit het getuigenverhoor dat de vrouw die hem had aangegeven niet de waarheid sprak over haar eigen man. Ze verklaarde dat haar man niet als getuige gehoord kon worden, omdat hij in het buitenland verkeerde. Dit bleek echter niet het geval te zijn. De vrouw stelde dat haar man aanvankelijk niet van plan was geweest zich te melden om in krijgsgevangenschap weggevoerd te worden, maar dat de predikant hem over had gehaald dit wel te

120. Ibidem.

121. Vermeulen, *De zoon van Bornia*, 102/103; Kranendonk, *Uw liefdedienst heeft mij nog nooit verdrotten*, 163; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5, 178.

doen. Du Marchie verklaarde daarentegen dat desbetreffende militair zelf tot de conclusie was gekomen dat hij zich moest melden en dat hij op die beslissing geen enkele invloed gehad had. Hij zei dat hij nooit heeft opgeroepen zich vrijwillig te melden noch voor tewerkstelling, noch voor krijgsgevangenschap. De betreffende man was een huisvriend van de familie Du Marchie en daarom vroeg hij de predikant en zijn vrouw of ze hem weg wilden brengen naar Kamp Amersfoort. Dat deden Du Marchie en zijn vrouw. Opvallend is wel dat Du Marchie ook nergens aangaf de man ontraden te hebben zich te melden. Hij haalde aan dat na de oorlog desbetreffende man nog meermaals op bezoek was geweest, en dat er dus van harde gevoelens zijnerzijds geen sprake was. Dat was bij zijn vrouw duidelijk wel het geval.

Een andere aanklacht betrof mevrouw Du Marchie. Zij zou hebben aangeraden een illegale radio te verstoppen in de wieg. Bovendien zou zij ervan op de hoogte geweest zijn dat de vader van dit gezin op een illegale wijze aan zijn sigaren kwam. Enkele dagen later kreeg het gezin huiszoeking van de SD, waarbij expliciet werd gevraagd naar de wieg en de radio. De aanklaagster had sterk de indruk dat ze verraden waren door mevrouw Du Marchie. Die verweerde zich door te stellen dat ze dat radiotoestel niet had kunnen verraden, daar zij niet op de hoogte was van het bestaan van het apparaat en ze ontkende derhalve ook geadviseerd te hebben de radio in de wieg te verstoppen. Van sigaren had ze eveneens geen weet. Opvallend detail is dat hier de vader en de moeder van het gezin elkaar tegenspreken in het getuigenverhoor. Voor de officier-fiscaal was de conclusie helder: met dit dossier kon hij niets aanvangen en hij besloot de zaken tegen Du Marchie van Voorthuizen en zijn vrouw te seponeren.¹²²

9.8.5 Ds. J.C. Hooijkaas

Het leven van de predikant, net zoals van alle andere mensen, was tijdens de oorlog niet eenvoudig. Hoe ver moest men nu meegaan in het accepteren van de bezettende overheid en in hoeverre was de moed aanwezig om een daad te stellen? Daar kwam nog bij dat iedereen een mening had over de predikant en zijn gedrag. In nogal wat gevallen lijkt het erop dat men er een dubbele moraal op na hield als het de beoordeling van de houding van een predikant betrof. Velen ontbrak het aan moed – en wie zou hen lichtvaardig veroordelen? – om zelf een daad te stellen, maar verweten het de predikant wel als hij in moed tekortschoot. De militair commissaris van het Militaire Gezag voor de Provincie Zeeland schreef in maart 1945 dat de toen nog hervormde predikant van Arnemuiden, ds. J.C. Hooijkaas, ‘een man is met een hazenhart, die niet de moed had, om bepaalde herderlijke schrijven van de synode voor te lezen’. Voor de oorlog was Hooijkaas duidelijk geweest in zijn afwijzing van het nationaalsocialisme. In de jaren dertig had hij binnen de SGP enkele lezingen gehouden waarin hij het nationaalsocialisme en de NSB nadrukkelijk afwees. Tijdens de bezetting liet hij zich echter niet pro- en niet anti-Duits uit. Diverse getuigen stelden dat zijn gedrag in het gunstigste

122. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 110014 (parket Den Haag 21358).

geval was gebaseerd op voorzichtigheid, maar de meesten hielden het op angst. Zodra een kanselboodschap van de synode ook maar een klein beetje riskant was, liet hij het voorlezen ervan na. Zijn gereformeerde ambtsbroeder verklaarde nadrukkelijk dat Hooijkaas niets van het nationaalsocialisme moest hebben, maar dat angst hem dreef.

Toch kan een gebrek aan moed niet de reden zijn voor het hebben van een dossier bij het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Het gebrek aan moed was namelijk cumulatief bewijs bij twee andere zaken. Hooijkaas had zich geabonneerd op het nationaalsocialistische blad *Studentenfront*. Dit blad was een

Ds. J.C. Hooykaas

uitgave van het Nationaal-Socialistisch Studentenfront (NSSF), dat geleid werd door de NSB-ideoloog Robert van Genechten. Hooijkaas stelde dat hij op bladen uit allerlei gezindte geabonneerd was en dat hij dit abonnement slechts uit wetenschappelijke belangstelling genomen had en niet vanwege instemming met het nationaalsocialistische ideaal. Deze verklaring kwam overeen met het getuigenis van de NSB-burgemeester van Arnemuiden, die verklaarde tijdens het colporteren nooit ook maar één nummer van *Volk en Vaderland* te hebben kunnen slijten bij de hervormde pastorie. Met de NSB-burgemeester had Hooijkaas alleen contact als hij een reisvergunning nodig had om elders te kunnen preken. Tijdens deze ont-

moetingen spraken ze nimmer over politieke zaken.

Naast het abonnement op *Studentfront* werd Hooijkaas nog een andere zaak ten laste gelegd. Via een makelaar had Hooijkaas een viertal huizen in 's-Hertogenbosch gekocht die voormalig Joods bezit waren. Uit het dossier blijkt echter dat noch de makelaar, noch Hooijkaas daarvan op de hoogte was op het moment van de koop. Tussen het uit huis zetten van de Joodse bewoners en het verkopen aan Hooijkaas waren de huizen al viermaal van eigenaar gewisseld. Pas nadat Hooijkaas de huizen gekocht had, ontdekte hij dat het voormalig Joods bezit betrof. Hij verklaarde er 'ingelopen' te zijn, maar 'op grond van zedelijke motieven' niet tot verkoop overgegaan te zijn omdat dat 'oplichting' zou zijn. Het verkopen van zulke huizen lukte immers alleen maar als verzwegen werd, net zoals men bij hem gedaan had, dat het voormalig Joods bezit betrof. De verkoper verklaarde na de oorlog inderdaad verzwegen te hebben dat het voormalige Joodse bezittingen betrof. Naast de vier huizen in 's-Hertogenbosch kocht Hooijkaas tijdens de oorlog ook nog vier woningen in Boskoop, die overigens niet uit Joods bezit afkomstig waren.

Hooijkaas had zelf een heel andere perceptie van zijn opstelling tijdens de oorlog. Het weigeren kanselboodschappen voor te lezen had niets met angst voor de Duitsers te maken, maar met 'leerstellige en kerkrechterlijke bezwaren'. Hooijkaas was van mening dat een synode niet het recht heeft voorlezing te gelasten en bovendien vond hij de inhoud van sommige kanselboodschappen niet op het terrein van de kerk liggen. Als bewijs van zijn aversie tegen het nationaalsocialisme wees hij op de verstoorde verhouding met zijn leermeester en voormalige vriend prof.

Visscher. Sinds 1943 was Hooijkaas 'gebrouilleerd' met Visscher vanwege diens pro-Duitse opstelling. Volgens Hooijkaas had hij gedurende de bezetting openlijk voor de koningin gebeden tijdens de erediensten en had hij in een preek gezegd dat hij hoopte dat de koningin zo snel mogelijk weer terug zou komen. Bovendien had hij zich verzet tegen acties van de Winterhulp ten koste van de diaconie. In het verhoor na de oorlog stelde Hooijkaas een Engelse geheim agent gehuisvest te hebben, die hij over de Merwede had laten zetten. Hij noemde daarbij de naam van een getuige. De rechter oordeelde dat de verdenking slechts deels juist was, alleen het abonnement op *Studentenfront* kon bewezen worden en Hooijkaas werd daarom onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld.¹²³

9.8.6 Ds. J.H. Koster

Een aantal predikanten was pro-Duits, maar werd tevens verantwoordelijk gehouden voor het gedrag van familie- of gezinsleden die overduidelijk collaboreerden. Een van de zonen van de hervormde ds. J.H. Koster van Montfoort en later Maartensdijk was lid van de NSB en was tevens actief als landwachter. In Maartensdijk ging het gerucht dat Koster portretten van Hitler en Mussert in zijn huis had hangen en *Volk en Vaderland* las. In de kamer van zijn zoon hingen inderdaad portretten van Hitler en Mussert, maar dit wel tot verdriet van Koster. Koster verklaarde na de oorlog dat zijn zoon geabonneerd was op *Volk en Vaderland* en op *Het Nationale Dagblad*. Beide kranten werden ook door hemzelf gelezen. Hij zei dit gedaan te hebben om te weten hoe de nationaalsocialisten tegen de zaken aankeken. Juist om de NSB te kunnen bestrijden, moest men wel kennis dragen van hetgeen de NSB voorstond. Koster stelde altijd een tegenstander van het nationaalsocialisme geweest te zijn en de NSB in zijn preken bestreden te hebben. Dit werd door diverse getuigen bevestigd. De preken van Koster waren weleens zo anti-NSB en antinationaalsocialistisch dat er gevreesd werd voor mogelijke internering in een concentratiekamp, zo verklaarde na de oorlog een medewerker van de Politieke Opsporingsdienst van Huizen. In die verklaring staat ook dat Koster zich weleens ongelukkig uitliet en te scherpe en ouderwetse uitdrukkingen gebruikte. Wel bekende Koster dat hij zowel in Montfoort als in Maartensdijk lid was geweest van de Nederlandsche Volksdienst. Toen hij erachter kwam dat velen zich daaraan ergerden en vermoedden dat hij ook wel lid van de NSB zou zijn, omdat hij aan de NVD gaf, had hij bedankt voor het lidmaatschap van de NVD. Verder had hij eens vijf gulden ter beschikking gesteld aan een hulpbehoevende weduwe. Pas later begreep hij dat deze vrouw weduwe was geworden doordat haar man als vrijwillige SS'er aan het oostfront was gevallen.

Ds. J.H. Koster

De moeilijkheid in het geval van ds. Koster was dat hij de recente geschiedenis geheel in eschatologisch perspectief plaatste. Hij was ervan overtuigd dat

123. Ibidem, inv. 95177 (PRA Middelburg 1687 A); Ibidem, inv. 111573 (parket Den Bosch 23986).

sommigen daarom zijn preken verkeerd hebben geduid. Bovendien, zo stelde hij, hebben predikanten die de waarheid preken ook altijd vijanden. Diverse andere getuigen wezen er eveneens op dat Koster nogal wat vijanden had vanwege zijn theologische ligging. Zij achtten het niet onmogelijk dat er aanklachten tegen Koster zijn ingediend, niet zozeer vanwege collaboratie, waarvan volgens desbetreffende getuigen geen sprake was, als wel vanwege kerkelijke antipathie. Koster stelde dat hij het naziregime altijd als de antichrist had gezien. In 1943 had hij een twaalfstal tijdpreken gehouden over Openbaring 12 waarin hij Hitler als het beest betitelde. Daarvoor heeft hij zich in Utrecht moeten verantwoorden ten opzichte van *Beauftragte* Müller. De razzia's en de Jodenvervolgingen had Koster verafschuwde. En hoewel hij onderduiken niet kon billijken, vanwege de vereiste gehoorzaamheid aan het gezag, had hij toch geld ter beschikking gesteld aan onderduikers en onderduikers catechisatie gegeven. Dat hij met minachting over de koningin gesproken zou hebben, ontkende hij. Wel was hij van mening dat er sowieso geen vrouwspersoon op de troon behoorde te zitten. Hij zag het dan ook als een godsgericht, vanwege de grondwetswijziging die het mogelijk maakte dat een vrouw op de troon kon zitten, dat er in het Huis van Oranje steeds alleen maar vrouwen werden geboren. Koster liet zich in een preek over Jozef en Maria ontvallen dat dezen niet naar het buitenland waren uitgeweken om te ontkomen aan de bezettende macht. Hierbij doelde hij op het vertrek van de koningin en de regering naar Engeland. Overigens betekende dit alles niet dat Koster geen enkele achting had voor de koningin. In de pastorie hing op een prominente plek en zichtbaar vanaf de openbare weg een portret van de koningin. Toen er in de pastorie Duitsers werden ingekwartierd, werd dit portret door hen verwijderd en vervangen door een portret van Adolf Hitler.

Een aantal getuigen en de kerkenraad van Maartensdijk stelden dat Koster niet pro-Duits was, maar een Duitse overwinning noodzakelijk achtte vanwege zijn eschatologische visie. Koster zag in het Duitse Rijk het rijk van de antichrist, dat eerst de overwinning zou behalen om vervolgens door God weggevaagd en vervangen te worden door een duizendjarig vreedrijk. Hij verwachtte dat de wederkomst van Christus zeer nabij was. Een Duitse overwinning was in zijn visie alleen maar wenselijk in zoverre zij noodzakelijk was om de wederkomst van Christus te bespoedigen. Koster beaamde dit desgevraagd en verklaarde dat hij wel een groot liefhebber was van de Duitse cultuur en literatuur en dat sommigen dat als pro-Duits hadden opgevat.¹²⁴ Dat predikanten de toestand duiden als een voorbode van de komst van Christus kwam algemeen voor. Zij zagen in de wereldworsteling Gods hand om de mensen voor te bereiden op de wederkomst. In de Christelijke Gereformeerde Kerk was deze apocalyptische visie ook vanaf de kansel te horen, zij het dat de uitwerking niet zozeer pro-Duits was, als wel een oproep tot bekering van het kerkvolk beoogde.¹²⁵

124. Ibidem, inv. 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-I-142T). Zie ook: Mourits en Natzijs, *Deze ellendige riep en de HEERE hoorde*, 68; W.B. Kranendonk, *Uw liefdedienst heeft mij nog nooit verdrotten*, 163.

125. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 67.

9.8.7 Ds. D.T. Keck

De hervormde predikant ds. D.Th. Keck van Staphorst liet zich niet in met het politieke bedrijf en maakte vanaf de kansel geen statements met betrekking tot politiek of bezetting. Na de oorlog werd hij toch gehoord door de Politieke Opsporingsdienst vanwege een verdenking anti-Engels geweest te zijn. In zijn vriendenkring, waartoe bijvoorbeeld ook de godsdienstonderwijzer A. de Redelijkheid uit Ouderkerk aan den IJssel behoorde, spoorde hij aan om zich te onderwerpen aan Gods oordeel en niet over te gaan tot verzet.¹²⁶ Uit het dossier blijkt dat een van Kecks zonen vrijwillig als SS'er naar het oostfront was gegaan en minimaal één andere zoon lid was van de NSB. Zelf was Keck geen lid van de NSB. Wel stelde hij in een privégesprek dat hij bij een keuze tussen het naziregime en de onderdrukking van Rome, zou kiezen voor het nationaalsocialisme. Desondanks achtte hij het nationaalsocialisme in wezen heidens, omdat het de staat als god aanbidt.

Ds. D.T. Keck

Net als veel van zijn ambtsbroeders riep ook Keck het kerkvolk op te bukken onder de oordelen Gods. In zijn preken trok hij de parallel tussen Duitsland als instrument in Gods hand om Nederland te straffen, gelijk eens de koning van Babel Gods knecht werd genoemd om het volk van Juda te straffen.¹²⁷ Zo was Keck van mening dat men zich niet mocht onttrekken aan de bevelen van de bezettende overheid, ook niet als die eiste dat gedemilitariseerde soldaten in krijgsgevangenschap naar Duitsland moesten gaan.¹²⁸ Hij liet zich publiekelijk nooit uit over politiek, maar privé was hij de mening toegedaan dat een overwinning van Duitsland een zegen zou zijn. Wellicht was dit laatste vooral ingegeven door zijn Duitse afkomst en persoonlijke contacten.¹²⁹

9.8.8 Ds. J. Overduin

Tijdens de oorlog zei ds. J. Overduin in een van zijn preken liever van doen te hebben met een Duitse soldaat dan met een 'heidensche Hollander'. Hij noemde in diezelfde preek de Duitse officieren die bij hem in de pastorie waren ingekwartierd, 'lieve mensen'. Met een beroep op Romeinen 13:1-7 riep Overduin zijn gemeenteleden op de Duitse bevelen te gehoorzamen. Het lukte Overduin bovendien iedere keer om de positieve zijde van het Hitlerregiem te belichten. Zo 'troostte' hij in 1943 een vrouw van een Nederlandse soldaat, die in krijgsgevangenschap afgevoerd werd naar Duitsland, door op te merken dat Hitler zulks ook in 1940 al had kunnen doen. Bovendien betaalde de Duitse overheid goed voor het verrichte werk. Zelfs in het bombardement op Rotterdam wist Overduin nog een lichtpuntje te ontwaren. De gemeente van zijn broer in Rotterdam huurde een veel te duur kerkgebouw in Rotterdam. Door het huurcontract dat voor de duur van tien jaar was

126. Neven, *Een lichtende kaars*, 55.

127. Neven, *Hervormde gezanten*, 166.

128. Zonder auteur, *Haar gerucht gehoord*, 68.

129. *Ibidem*, 13 en 69.

afgesloten was de gemeente aan de bedelstaf gebracht. Dankzij het ingrijpen van de Luftwaffe was het kerkgebouw verwoest en was het huurcontract beëindigd.¹³⁰

In de gemeente van zijn broer Daan Overduin, de gereformeerde gemeente in hersteld verband te Rotterdam, was de houding ten opzichte van de bezetter anders. Ook in de Rotterdamse gemeente, evenals in Sliedrecht, waren er gemeenteleden die pro-Duits waren, maar er was ook verzet.¹³¹ Een van de gemeenteleden, Martinus Bakker, sloot zich aan bij de Geuzenactie van Bernhard IJzerdraad uit Vlaarding. Martinus werd echter gearresteerd en ter dood veroordeeld. De uitvoering van dit vonnis vond nooit plaats en Martinus bracht jaren door in een concentratiekamp.¹³²

Een van de zoons van J. Overduin meldde zich vrijwillig voor de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD). Overduin had daartoe een verzoek ondertekend. Na de oorlog verklaarde hij niet geweten te hebben dat de Nederlandsche Arbeidsdienst een middel van de Duitsers was om Nederlandse werkkraft in te zetten voor de Duitse oorlogspanningen. Een schoonzoon en dochter van Overduin meldden zich eveneens vrijwillig voor de NAD. Hoewel de aanmelding ook weer niet geheel vrijwillig te noemen was, daar desbetreffende schoonzoon anders als krijgsgevangen militair zou zijn weggevoerd. Dat Overduin niet wist wat de NAD precies inhield lijkt ongeloofwaardig. Zijn advocaat stelde echter dat Overduin van de meest elementaire politieke zaken niet op de hoogte was en zelfs niet wist waar de WA voor stond.

De gemeente van Overduin telde diverse NSB-gezinnen en minimaal één SS'er. In de getuigenverklaringen is te lezen dat Overduin voor die SS'er bad toen hij zwaargewond in een veldlazaret aan het oostfront lag. Overduin stelde daartegenover dat hij tijdens de oorlog ook wel voor de koningin gebeden had. Dit blijkt echter niet uit de getuigenverklaringen. Wel heeft de advocaat enige getuigenissen decharge toegevoegd, waarin te lezen is dat Overduin op de kansel ook wel stelling tegen het nationaalsocialisme heeft genomen. De advocaat was van mening dat veel van wat Overduin werd aangewreven berustte op 'een misverstaan van zijn theologie'. De advocaat vond deze theologische opvattingen ook vreemd, maar dat kon wat hem betreft nog geen reden voor straf zijn. De getuigen decharge verklaarden dat Overduin in zijn preken Hitler vergeleek met Herodes en het nationaalsocialisme met het beest uit de Openbaring. Tijdens een avondmaalsbediening hield Overduin zijn gemeente voor dat Gods volk wars is van alle politiek en geen heilsstaat op aarde, maar een hemels vaderland verwacht. Bij de behandeling van de Heidelbergse Catechismus over de 'opstanding des nieuwen menschen' stelde Overduin dat die opstanding geestelijk en niet materialistisch is, zoals bij de nationaalsocialistische vakbeweging Vreugd en Arbeid. Met betrek-

Ds. J. Overduin

130. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 88680 (dossier J. Overduin, 18-11-1881); Ibidem, inv. 109118 (parket Den Haag 208).

131. Van Holten, *In het jubeljaar*, 42-46.

132. Van Holten, *Niets van ons, maar 't al van Hem*, 81.

king tot de nieuwe orde verklaarde Overduin ten overstaan van zijn catechisanten dat hij geloofde in de nieuwe orde waarvan God spreekt in Zijn Woord: 'Ziet Ik schep nieuwe hemelen en een nieuwe aarde waarin gerechtigheid wonen zal.'¹³³

9.8.9 Prof. J.J. Van der Schuit

Het archief van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten bij het NIOD bevat correspondentie van Van der Schuit met betrekking tot het al dan niet

Prof. J.J. van der Schuit

verschijnen van *De Wekker*. Van der Schuit vroeg in juni 1944 aan de secretaris-generaal van het departement of het noodzakelijk was dat *De Wekker* zich moest aansluiten bij de Kultuurkamer. Van der Schuit was van mening dat dit niet nodig was, daar het kerkelijke blad 'geen voorlichting geeft op het gebied van het volksleven'.¹³⁴ Er was hem zelfs zoveel aangelegen *De Wekker* uit te kunnen blijven geven dat hij in zich in oktober 1943 had laten inschrijven als publicist (categorie B: betreffende hen die journalistiek niet als hoofdberoep uitoefenen) in het register van het door de bezette autoriteiten ingestelde Persgilde. Uit latere correspondentie blijkt dat Van der Schuit zich niet geheel gelukkig voelde met dit lidmaatschap. Bovendien veronderstelde de Kultuurkamer dat de redactie van *De Wekker* was toetreden tot de Kultuurkamer, hetgeen door Van der Schuit werd ontkend. Na een heftige briefwisseling met J. Learbuch, zakelijk leider van het Nederlandsche Persgilde, wist hij in maart 1944 uiteindelijk te bereiken dat hij uit het register van het Persgilde werd geschrapt. Wel bleef de redactie van *De Wekker* verplicht om alle gegevens met betrekking tot de uitgave van *De Wekker* door te geven aan de Kultuurkamer. Uit de brieven van Learbuch wordt niet geheel duidelijk of de redactie of de uitgever van *De Wekker* aangesloten diende te zijn bij de Kultuurkamer.¹³⁵

133. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 88680 (dossier J. Overduin, 18-11-1881); Ibidem, inv. 109118 (parket Den Haag 208).

134. NIOD, archief 102 Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten, inv. no. 880.

135. NIOD, archief 105 Persgilde, inv. no. 1744. Waaronder de inventaris 'brief' vermeldt is niet helemaal helder, want de omslag bevat een veel uitgebreidere correspondentie dan slechts een enkele brief. Zie bijvoorbeeld de brief (13 juni 1944) van J. Learbuch, Zakelijk Leider aan Directie van het orgaan van de Christelijk Geref. Kerk in Nederland "De Wekker": 'Volksgenooten, Uw schrijven van 6 dezer is mij niet duidelijk. U bent n.l. wel ingeschreven als lid van de Nederlandsche Kultuurkamer en als zoodanig bent U verplicht tot het doen van de bij de beschikking van den Leider van het persgilde d.d. 11 mei 1944 voorgeschreven aangifte. Deze beschikking steunt niet op de bepalingen van het Journalistenbesluit, doch op Verordening No. 211/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende de Nederlandsche Kultuurkamer. Het feit, dat Uw uitgave niet valt onder de bepalingen van het Journalistenbesluit is hier dus van geen enkel belang. De mij teruggezonden aangifteformulieren sluit ik hierbij weder in en ik verzoek U voor omgaande inzending van de aangifte over het eerste kwartaal van 1944 te zorgen.'

9.8.10 Ds. A.F.P. Pop

De hervormde predikant van Monster, ds. A.F.P. Pop, liet zich in zijn afkeer van het communisme zo meeslepen dat hem een pro-Duitse houding verweten kon worden, hoewel hij het nationaalsocialisme afwees. Diverse gemeenteleden uit Monster getuigden na de oorlog tegen hem. Ze verweten Pop dat hij om een zegen voor de Duitse wapenen gebeden zou hebben en het gebed voor het Huis van Oranje had nagelaten. Sterker nog; hij zou zich niet ontzien hebben smalende opmerkingen

Ds. A.F.P. Pop

over de koningin te maken. Deze beschuldigingen werden door hem echter met klem ontkend. Bovendien had Pop tijdens een begrafenisplechtigheid gesproken over 'Engelsche bommen', naar aanleiding van een bombardement op Monster. Een Duitse officier zou Pop en zijn zoon zijn beste vrienden genoemd hebben. Daar kwam nog bij dat de zoon was toegetreden tot de WA en later tot de SS. In het gezin Pop werd nationaalsocialistische lectuur gelezen en zoonlief had een tijdlang een portret van Hitler op zijn kamer hangen. Dit portret werd echter na enige tijd, op verzoek van de predikant, verwijderd. Deze zaken werden door hem erkend, hij verklaarde inderdaad aanvankelijk een pro-Duits standpunt ingenomen te hebben. Nadat hij in augustus 1944 een beroep van de hervormde gemeente van Kockengen aangenomen had, besloot Pop het over een andere boeg te gooien, mede vanwege de 'Duitse wandaden'. In Kockengen onthield hij zich van pro-Duitse uitlatingen zodat er na de oorlog vanuit de Utrechtse gemeenten geen aanklachten tegen hem ingediend werden vanwege een te pro-Duitse houding.¹³⁶

9.8.11 Ds. D.Ĵ. van de Graaf

Ds. Van de Graaf stond bekend als een Duitsgezinde predikant. In Schoonhoven werd zijn pro-Duitse houding niet echt gewaardeerd, hetgeen zich vertaalde in

Ds. D.Ĵ. van de Graaf

een dalend aantal kerkgangers, en ook de catechisaties werden maar matig bezocht. Het leverde hem de bijnaam 'de Duitse herder' op. In zijn nieuwe gemeente Vinkeveen was men positiever over zijn kwaliteiten als herder en leraar. Privé bleef Van de Graaf echter zijn pro-Duitse standpunt uitdragen. Daar stond tegenover dat hij in de openbare gebeden meermaals de koningin opdroeg en mensen die onderduikers huisvestten, waarschuwde bij dreigend gevaar. Bovendien zou hij meermaals een illegale koerier onderdak hebben verleend. Hoewel hij onderduiken niet toelaatbaar vond, vanwege de aan de overheid verschuldigde gehoorzaamheid, respecteerde hij gemeen-

136. RHC Vecht en Venen, archieftoegang 1088, inventarisnummer 17: Afschrift besluit provinciaal kerkbestuur van Utrecht d.d. 15 oktober 1945.

teleden in hun keuze om wel onder te duiken of onderduikers te huisvesten. Wel vroeg hij zijn gemeenteleden of ze zich realiseerden aan welke gevaren zij zich blootstelden.

De houding van het Vinkeveense kerkvolk veranderde begin mei 1943. Naar aanleiding van het opnieuw in krijgsgevangenschap wegvoeren van de Nederlandse militairen bad Van de Graaf dat zijn gemeenteleden zich zouden onderwerpen aan de bevelen van de overheid. Hij bad dat de militairen 'als helden zouden gaan en zich niet uit lafheid zouden onttrekken'. Velen namen hem dat kwalijk en enkele gemeenteleden besloten niet meer bij hem ter kerke te gaan. Verder droeg men Van de Graaf na dat zijn zoon lid was van het Studentenfront en veronderstelde men, ten onrechte, dat hij of zijn zoon geabonneerd was op *Volk en Vaderland*.¹³⁷

137. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 55579.

Het oordeel voltrokken IV: chaos en verzet

10.1 Tijdsbeeld medio 1944 tot mei 1945

De lange reeks van Duitse nederlagen in de zomer van 1944 zorgde voor optimisme onder het Nederlandse volk. De totale nederlaag van het Derde Rijk was onafwendbaar geworden. En zoals zo vaak was de wens de vader van de gedachte. Toen de berichten van de door de geallieerden bevrijde steden elkaar in steeds hoger tempo begonnen op te volgen en het steden steeds dichter bij de Nederlandse grens betrof, begon de spanning te stijgen. Op dinsdag 5 september 1944 resulteerde dit in grote geestdrift in het zuiden en westen van Nederland. De bevrijding van Nederland zou ieder ogenblik kunnen aanbreeken en onder NSB-ers en de Duitse autoriteiten ontstond grote onrust; velen vertrokken in paniek naar Duitsland. Dolle dinsdag had duidelijk laten zien waar de sympathie van het Nederlandse volk lag. De bezetter zou daarom nog meedogenlozer gaan optreden dan al het geval was.

Nederland ten zuiden van de grote rivieren werd in het najaar van 1944 bevrijd. De opmars stakte echter bij de slag om Arnhem. Het noorden zou vooreerst nog niet door geallieerden bevrijd worden en een periode van ongekende terreur, chaos en plundering meemaken. De door de Nederlandse regering in ballingschap uitgeroepen spoorwegstaking verzwakte de Duitse legers nauwelijks, maar was er wel de oorzaak van dat de voedselvoorziening van de grote steden in het westen stakte en door de Duitse autoriteiten werd getraineed. De winter van 1944 op 1945 was ongekend streng en het leed was in de steden in de Randstad niet te overzien. De Hongerwinter zorgde voor een totale ontregeling van de maatschappij. Velen trokken in zogenaamde hongertochten naar het platteland in het oosten en noorden om daar eten te bemachtigen. De Duitsers plunderden onderwijl het land leeg en vorderden steeds meer vervoersmiddelen en andere zaken. Bovendien werden er *razzia's* gehouden om mannen in Duitsland te werk te kunnen stellen. Op straat heersten totale chaos en willekeur. Bijna iedereen was nog maar bezig met één ding: overleven. Het verzet kon op steeds grotere steun onder de bevolking rekenen en het aantal verzetsstrijders groeide aanzienlijk.

In oktober 1944 werd het Veluwe dorp Putten zwaar gestraft voor de aanslag op een Duitse auto. Een groot deel van Putten werd in de as gelegd en een groep van ruim 600 mannen werd naar Duitsland afgevoerd, van wie het merendeel zou sterven in diverse werkkampen. In november namen de geallieerden, na zware gevechten, het eiland Walcheren in zodat de haven van Antwerpen door de geallieerden gebruikt kon gaan worden. Het Duitse antwoord was het Ardennenoffensief van december 1944.

Nadat ook het Duitse Ardennenoffensief was vastgelopen, duurde het nog tot april 1945 voordat de fronten in Nederland begonnen te schuiven. In april werden het oosten en noorden van Nederland bevrijd. Alleen het westen was nog in Duitse handen. De slag om Berlijn werd eind april begin mei uitgevochten. Adolf Hitler pleegde op 30 april in zijn bunker zelfmoord. Enkele dagen later viel Berlijn in de handen van de Russen. De in het nauw gedreven Duitsers in het westen van ons land stonden vlak voor de capitulatie nog voedseldroppings toe. Op 5 mei capituleerden de Duitse troepen in Nederland.¹

Wat betreft het bronnencorpus geldt voor deze periode nog sterker dat wat al bij de derde fase is opgemerkt. De bronnen zijn vaak fragmentarisch, zodat een volledig beeld niet geschetst kan worden. Zeker in deze laatste fase van de bezetting was de situatie vaak chaotisch, hetgeen de archiefvorming geen goed gedaan heeft.

Blom karakteriseert de vierde fase van de bezetting: 'De vierde en laatste fase, van herfst 1944 tot mei 1945, kan worden omschreven als die van de totale ontregeling van het leven. Het uitbreken in september 1944 van een spoorwegstaking, bedoeld als ondersteuning van het geallieerde offensief, kan als markering van de overgang van de derde naar de vierde fase dienstdoen. De Duitse nederlaag staat vast. De vraag is nog slechts hoe lang het nog zal duren en welke offers het nog zal vergen. In het bevrijde zuiden van Nederland wordt het leven ontregeld door de vele militaire gebeurtenissen aldaar – Nederland is frontgebied – en door de chaos van een zich moeizaam ontwikkelend tijdelijk Nederlands bestuur. Elders in het land hangt de ontregeling ook en vooral samen met de hongersnood in de steden, in het bijzonder in het westen van het land in de winter van 1944-1945, en met het optreden van de bezetter, dat zich gaat kenmerken door onsystematische roof en terreur. De zeer anti-Duitse bevolking wordt in hoge mate in beslag genomen door de zorg voor de primaire levensbehoeften. Tegelijkertijd krijgen de illegale organisaties een massaal karakter.' Bron: Blom, *In de ban van goed en fout*, 37.

10.2 Geestelijke duiding

Het grote gezin van Jansje Knoester woonde tot eind 1943 in Scheveningen, om vervolgens te verhuizen naar Den Haag, vanwege de aanleg van zware kustverdediging. Jansje en haar man Maarten hadden hun oudste kinderen laten dopen in de hervormde gemeente van Scheveningen, maar kwamen later buiten de kerk te staan vanwege hun leerstellige bezwaren. En hoewel ze de prediking van G.H. Kersten en ook van J.P. Paauwe wisten te waarderen, sloten ze zich niet bij een bevindelijk kerkgenootschap aan, maar werden thuislezers. Vooral moeder Jansje had contacten met allerlei zielsvrienden in het hele land, die ze bezocht en met wie ze correspondeerde.

1. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 10, passim.

Uit de brieven blijkt dat Jansje en haar gezin heel wat te verduren hadden tijdens de oorlog. Ze verwoordde hoe ze het grote gezin probeerde draaiend te houden. Met name in de laatste periode van de oorlog was er een voortdurende dreiging van vliegende bommen, razzia's, plundering en voedseltekort. Op 13 november 1944 schreef ze een brief aan vrienden, de familie Verhoeven in Bolnes. Ze vreesde dat haar zonen en schoonzonen bij de volgende razzia ook opgepakt zouden worden om in Duitsland tewerkgesteld te worden. Ze gaf haar vrienden de volgende geestelijke les mee: 'Och, wij beleven zo'n tijd en als wij nu de slagen niet voelen, dan geloof ik dat er geen eind aan komen zal. Ach vriend en vriendin, mochten wij allen tezamen verwaardigd worden om schuiling tegen de vloed en een verberging tegen de wind bij de Heere te mogen zoeken. Want Die is toch alleen een schuilplaats tegen de vloed en een verberging tegen de wind. Want wie weet wat ons allen nog te wachten staat.' Na de grote razzia van 21 november 1944 was Jansje bijzonder bezorgd over wat haar getrouwde zonen, schoonzonen en een kleinzoon van zeventien jaar overkomen was. Bovendien had ze thuis ook nog een ongelukkige zoon van achtentwintig jaar en een zoon die de dag nadat de brief geschreven was, zeventien jaar zou worden. Ze schreef: 'Ik had alle vrijmoedigheid hem [de zoon die bijna zeventien jaar was] niet te laten gaan en wenste maar af te wachten wat de huiszoeking zou teweegbrengen. Wij mochten woensdag weer naar buiten en bij ons in de straat is er tot nog toe geen huiszoeking gedaan. Als we het nog krijgen en ze nemen hem mee, dan hoop ik dat de Heere me ermee wil verenigen.' In februari 1945 verloor Jansje haar twintigjarige zoon Bram, die in Duitsland tewerkgesteld was.²

Dominee Lamain preekte op 31 januari 1945 in de Eschkerk te Rijssen naar aanleiding van Ezechiël 35:6: 'Daarom, zo waarachtig als Ik leef, spreekt de Heere HEERE, Ik zal u voorzeker ten bloede bereiden en het bloed zal u vervolgen; also gij het bloed niet hebt gehaat, zal u het bloed ook vervolgen.' Lamain bepreekte deze tekst onder het thema 'Het doodvonnis over Edom, of het oordeel dat God volvoert over Zijn vijanden'. In de inleiding van de preek memoreerde Lamain hoe eens de farao van Egypte geboden had het volk der Hebreëen uit te roeien en hoe die aanslag mislukt was. Het volk werd wel zwaar verdrukt en dreigde onder te gaan in 'de tirannie van Farao', maar God bracht verlossing. Lamain bepaalde het kerkvolk bij een andere doodsvijand van Gods volk: Edom. De punten waren: 'dat oordeel is gegrond, dat oordeel is vreeselijk, dat oordeel is rechtvaardig'.³ Het zal wel geen kerkganger ontgaan zijn dat er wonderlijke parallellen te trekken waren tussen de tekst en de actualiteit. Degene die het volk van de Joden had willen uitroeien en niets van het christendom moest hebben, was bezig de oorlog te verliezen.

2. Hoogendijk, 'Oorlog in de Hofstad', 10-19.

3. Lamain, *Het doodvonnis over Edom*, passim.

Lamain over Edoms haat tegen het volk van God: 'O, wat een vijandschap. Edom heeft gemeene zaak gemaakt met de vijanden van de kerk. Ze hebben duidelijk laten zien, aan welke zijde ze stonden. Het zwaard hebben zij gehanteerd om het volk, ware het mogelijk, te vernietigen. Het bloed hebben zij niet gehaat. Als een bloedhond hebben zij gedorst naar het bloed van het onderdrukte volk van God. Hoe meer bloed zij zagen, hoe liever het hun was. Met een helschen haat waren zij vervuld, om dat volk te doen wegvloeien. Zij hebben hun vermaak gehad in de ellende van dat volk. O, wat wilden zij meehelpen om dat volk van de aarde te verdelgen. Ze hebben geroepen naar, Psalm 137 : 7: "Ontbloot ze, ontbloot ze tot de fondamenten toe". Bron: Lamain, *Het doodvonnis over Edom*, 8.

10.3 Kerkelijke voedselacties

De predikant van de oud gereformeerde gemeente in Nederland te Giessendam, ds. J. van der Poel, was evenals velen van zijn ambtsbroeders van mening dat de Duitse bezetting een straf was op de zonden van land en volk. Dat de Duitsers in Nederland de baas waren was Gods wil. Van der Poel was uiterst voorzichtig als het ging om de te bepalen houding ten opzichte van de bezetter. In principe huldigde hij het standpunt dat ook de bezettende overheid gehoorzaam diende te worden. Zeventien mannen uit zijn gemeente werden tewerkgesteld in Duitsland. De optie van onderduiken leek niet overwogen te worden. Aan de andere kant had hij zulke goede contacten met de Binnenlandse Strijdkrachten dat ze hem een paard ter beschikking stelden om uit preken te kunnen gaan. Bovendien leidde hij de Duitsers geregeld om de tuin tijdens zijn voedselinzamelingsacties. Met gevaar voor eigen leven probeerde Van der Poel namens een interkerkelijk voedselcomité eten te regelen voor de hongerende mensen in en rond Giessendam.⁴

Dat kerkenraden zich inspanden om de gemeenteleden van voedsel te voorzien, kwam vooral voor in het westen. Zo zette ds. Mieras van de oud gereformeerde gemeente in Krimpen aan den IJssel een eigen voedseldistributie op.⁵ De kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk te Leerdam kwam in conflict met de autoriteiten over het slachten van een koe. Het vlees was bestemd voor de behoeftigen.⁶ Ouderling C.M. Blok van de gereformeerde gemeente te Woerden probeerde voedsel voor anderen te regelen.⁷ De christelijke gereformeerde predikant van Driebergen, Du Marchie van Voorthuizen, organiseerde clandestiene

4. Van der Poel kreeg voor zijn inzet bij de voedselinzamelingsacties de erepenning van het IKO. Vermeulen, *Het wonderlijkste wonder*, 88-100; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2, 178; Koesveld e.a., *Eben-Haëzer*, 73.

5. Burggraaf e.a., *En trouw'lijk ben geleid*, 29.

6. Van den Herik, *Eben-Haëzer*, 112.

7. Mauritz e.a., *Betlehem in het Oude Landt*, 41.

slachtingen. De diaconie deelde het vlees onder de gemeenteleden uit.⁸ De gereformeerde gemeenten uit de provincie hielpen de hongerlijdende gemeenten in de grote steden in het westen van het land. In Oudemirdum werd eten ingezameld voor Amsterdam en in Rijssen voor het hongerende Rotterdam. Rotterdamse kinderen werden bovendien ondergebracht in Gelderland en Rijssen, waar nog wel voldoende voedsel was.⁹

10.4 Razzia's in Rotterdam e.o.

In november 1944 vond de grootste razzia op Nederlandse bodem plaats in Rotterdam en omgeving. Alle mannen tussen de zeventien en veertig jaar werden opgepakt om in Duitsland te gaan werken. In Duitsland was de nood groot geworden. Steeds meer mannen werden aan de Duitse voedselproductie en oorlogsindustrie onttrokken om aan de verschillende fronten dienst te doen. De leeggevallen plaatsen moesten worden ingenomen door arbeiders uit de bezette gebieden. In de maanden daaropvolgend werden steeds meer mannen opgeroepen om dwangarbeid te verrichten.

Ds. Chr. van de Woestijne, predikant van de gereformeerde gemeente te Ridderkerk, was van mening dat de jonge mannen zich moesten melden. Jaap van Beek uit Ridderkerk herinnerde zich de door ds. Van de Woestijne gesproken woorden in een preek over Mattheüs 4:4: 'De mens zal bij brood alleen niet leven, maar bij alle woord dat door den mond Gods uitgaat' op zondag 7 januari 1945 als volgt: 'Jonge mannen onder ons, u weet dat de oproep is gedaan dat u zich meldt bij de Wehrmacht om in Duitsland tewerkgesteld te worden. Gods Woord houdt ons voor, dat we de overheid dienen te gehoorzamen. Ook deze overheid, die vanwege onze zonden ons Vaderland bezet heeft. U kunt beter mét God in Duitsland zijn dan zónder God in Nederland.'¹⁰ Jaap van Beek geraakte door deze woorden in een lastig parket, daar hij niet gaarne de bevelen van de Duitsers opvolgde. Zijn antipathie tegen de Duitsers werd namelijk gevoeld door het openlijke NSB-lidmaatschap van zijn vader, waar hij zich volledig van wilde distantieëren. Jaap was afkomstig uit een hervormd gezin, dat weinig kerkelijke betrokken was. Hij kerkte zelf in de gereformeerde gemeente van Ridderkerk. Naast de innerlijke overtuiging dat ook de bezettende overheid gehoorzaamd diende te worden, speelden er voor hem nog andere motieven om zich niet te onttrekken aan de tewerkstelling in Duitsland. De 23-jarige Jaap was wel in voor een avontuur en bovendien drukte de honger zwaar op het westen van Nederland. Door naar Duitsland te gaan zou er voor de overige talrijke gezinsleden meer eten overschieten, daar de bonkaarten van de tewerkgestelden behouden mochten worden. Bovendien werd Jaap doorbetaling van zijn salaris en voldoende voedsel in Duitsland beloofd.¹¹ Ook B. van der

8. Gardenier, *Zijn Naam moet eeuwig eer ontvangen*, 36.

9. Vogelaar, 'De strik ontkomen VI', 7-9; zonder auteur, *Elk verbaalt zijn weg en zaken*, 278/279, 281/282.

10. Mastenbroek, *Uit het oorlogsdagboek van Jaap van Beek*, 11; Bregman e.a., *Op deze Petra...*, 128/129.

11. Mastenbroek, *Uit het oorlogsdagboek van Jaap van Beek*, 20.

Graaf kerkte in de gereformeerde gemeente van Ridderkerk en hoorde de oproep van Van de Woestijne. Van der Graaf had eveneens geen vrijmoedigheid zich te onttrekken aan de gedwongen tewerkstelling in Duitsland.¹²

In de gereformeerde gemeente te Hendrik-Ido-Ambacht had ds. Van de Woestijne vanaf de kansel dezelfde oproep gedaan.¹³ De jeugdige Huig Plaisier besloot naar aanleiding van de oproep van Van de Woestijne zich te melden. Toen hij echter in de rij stond om zich te melden, kwam zijn zwager Arie Verhoeven voorbij op de fiets. Hij vroeg wat Huig in de rij deed en deze antwoordde dat hij de oproep van Van de Woestijne opvolgde. Arie zei echter in dezen niets met Van de Woestijne te maken te hebben en droeg Huig op om op zijn bagagedrager te springen.¹⁴

10.5 Collaboratie

Pieter van Beek uit Ridderkerk trad in 1944 toe tot de gemotoriseerde WA. Tenminste, Pieter dacht toegetreden te zijn tot de gemotoriseerde WA. Bij nader inzien bleek het echter om het Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (NSKK) te gaan en probeerde Pieter zijn dienst te ontlopen door naar huis te gaan. Die vlieger ging echter niet op, de veldgendarmeerie kwam hem enkele dagen later uit huis halen om alsnog zijn dienst te vervullen. En zo werd Pieter ingezet bij vijandelijke militaire transporten. In januari en februari 1945 ging hij opnieuw naar Duitsland om te werken. Hij werd ingezet bij het puinruimen in Berlijn.¹⁵

De consulent van de gereformeerde gemeente te Herkingen, ds. Bel, schreef na de oorlog aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen dat het met die gemeente 'droevig gesteld was' en dat het spijtig was om te moeten schrijven dat de gemeente van Herkingen zich tijdens de oorlog 'zeer onwaardig' had gedragen. Onder de ongeveer driehonderd leden waren er velen die lid waren van of sympathiseerden met de NSB. Er zouden zelfs acht gemeenteleden tot de SS zijn toegetreden. Desondanks bad Bel ook in Herkingen voor de koningin. Dit kwam hem op scherpe kritiek vanuit de gemeente te staan. In allerlei anonieme brieven werd de dominee bedreigd of belachelijk gemaakt. De briefschrijvers zouden 'die woordensabbotage van die Dirkslandse dominee weleens afleren'. Ook werd Bel aangeraden harder voor de koningin en de gevangenen te bidden, omdat God hem anders niet zou horen.¹⁶ Na de oorlog verklaarde de burgemeester van Herkingen, J. Witvliet, dat een groot deel van de SGP-achterban pro-Duits was en dat velen collaboreerden. Hij stelde dat 51 personen lid waren van de NSB, dienden bij de SS, actief waren bij de Landwacht of anderszins in dienst traden van de

12. Van der Graaf, 'Dagboek uit het werkkamp', 8/9.

13. Zonder auteur, *Trouw van de God van Bethel*, 132-139.

14. Van der Graaf, 'Dagboek uit het werkkamp', 8/9.

15. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 52855.

16. Brief van 5 juli 1945 van ds. J.B. Bel aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. NIOD, archief 249-03475A Dossier-Kerkelijk verzet, inv. no. A54.

Duitse overheid.¹⁷ In de herdenkingsbundel van de gereformeerde gemeente van Herkingen staan geen relevante gegevens.¹⁸ De kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Herkingen deelde mee dat het notulenboek over de periode rond en tijdens de oorlog zoek is. Wel gaven zij aan dat er in de gemeente geweest zijn die sympathiseerden met de NSB.¹⁹

Er moet op zijn minst een twintigtal SS'ers geweest zijn die behoorden tot de Gereformeerde Gemeenten. Opvallend is dat zij op drie na allemaal uit Zuid-Holland en Zeeland afkomstig zijn. De uitzonderingen betreffen twee broers uit een Noord-Veluws dorp en één geval uit de Betuwe. In de Christelijke Gereformeerde Kerk konden twee SS'ers achterhaald worden, beiden uit de regio rond Rotterdam. Wat betreft de Oud Gereformeerde Gemeenten en de diverse vrije groepen werd slechts één geval ontdekt van dienstneming in Duitse krijgsdienst. Het betreft een SS'er in de gemeente van ds. J. Overduin van de gereformeerde gemeente in hersteld verband te Sliedrecht.

Duidelijk is wel dat er ook binnen de hervormd-gereformeerde kring jonge mannen waren die zich bij de SS aanmeldden, zoals blijkt uit de gevallen van Hendrik Smit en Karel Keck en de gegevens die kerkenraden hebben verstrekt. Van de in totaal 56 hervormde kerkenraden die de notulen hebben onderzocht blijkt er slechts in 4 gevallen in de notulen sprake te zijn van indiensttreding in het Duitse leger. Drie van de vier gemeenten zijn in Zuid-Holland en één in Zeeland. Het betreft in totaal acht personen. Vier van hen dienden bij de SS, één bij de Kriegsmarine en drie bij andere Duitse legereenheden. Verder was er in de gemeente van ds. J. van Rootselaar in het Friese Wanswerd ook een jonge man zich meldde bij de SS. Hij zou aan het oostfront sneuvelen.²⁰

10.6 Verzet

Lokaal kon de situatie erg verschillen, ondanks overeenkomsten in geestelijke ligging. Zo was de predikant van de gereformeerde gemeente te Dirksland, ds. J.B. Bel, met medeweten en medewerking van zijn kerkenraad actief in het verzet. Als consulent was hij ook verantwoordelijk voor de gereformeerde gemeenten van Middelharnis en Herkingen. In Middelharnis was de stemming even anti-Duits als in Dirksland. Daarom besloten beide kerkenraden samen te werken om illegale activiteiten en voedselacties voor de hongerende grote steden te coördineren. Er werd een commissie van vijf, met drie leden uit Dirksland en twee leden uit Middelharnis, ingesteld. De voorzitter van de kerkenraad te Middelharnis, ouderling Koppelaar, was betrokken bij het georganiseerde verzet. Hoe anders was de situatie in de andere consulentgemeente, Herkingen. In de herdenkingsbundel over de gereformeerde gemeente te Dirksland is de informatie over de oorlog erg

17. NIOD, archief 194 Commissie Perszuivering, inv. no. 1016.

18. Kalle, *Naar Beth-El*, passim.

19. In antwoord op de door mij uitgezette enquête van juli 2010.

20. 'Ds. J. van Rootselaar in oorlogstijd', 4.

summier. Naast de verzetsactiviteiten van ds. Bel wordt genoemd dat een van de diakenen, D. Roozmond, in Rijssen onderdook om aan gedwongen tewerkstelling te ontkomen.²¹ In de herdenkingsbundel van Middelharnis staat geen relevante informatie over de oorlog.²²

Arie Bregman en Jan Karens, beiden studenten aan de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam, waren actief in een verzetsgroep in Zoetermeer. Zowel Bregman als Karens meldde zich in 1944 uit vaderlandsliefde bij de Binnenlandse Strijdkrachten en hield zich bezig met schietoefeningen en wapendroppings. Moeder Karens was hier allerm minst blij mee en vroeg hun mentor ds. G.H. Kersten om hun die verzetsactiviteiten te ontraden of te verbieden. Kersten weigerde dit omdat hij verzetswerk 'geoorloofd werk' vond.²³ Dat Kersten verzetswerk geoorloofd achtte, lijkt te duiden op een verandering van opstelling. Aanvankelijk had Kersten immers onderwerping en lijdzaamheid ten opzichte van het Duitse gezag voorgestaan.

Ook student C. Hegeman deed verzetswerk.²⁴ Toen een verzetswerker van dezelfde verzetsgroep, J. van Heijen uit Oud-Beijerland, werd doodgeschoten, ontvluchtte Hegeman Rotterdam. Ds. Kersten bracht hem naar een onderduikadres in Zoetermeer, het kerkgebouw van de gereformeerde gemeente aldaar, waar ook een zoon van ds. Kersten, J.W. Kersten, ondergedoken zat.²⁵ Niet iedereen wist zichzelf een veilig heenkomen te verschaffen. De broers Egbert en Jelle Duim, die beiden behoorden tot de gereformeerde gemeente van Hilversum, moesten hun verzetsactiviteiten boeten met een verblijf in het werkkamp Bramsche in Duitsland.²⁶

In de gereformeerde gemeente van Benthuizen was een viertal leden actief in het verzet.²⁷ In de naburige gemeente van Den Haag was dhr. Uittien betrokken bij een verzetsgroep, die bijeenkwam in de kelders van het Ziekenhuis Bronovo. Deze groep hield zich onder andere bezig met het vervalsen van identiteitspapieren en het vinden van onderduikadressen voor Joden. Uittien was oorspronkelijk afkomstig uit de Gereformeerde Kerk en bleef de ARP trouw. Op het moment dat de verzetsgroep verraden werd, vluchtte hij naar zijn geboortegrond in het Groningse Loppersum.²⁸ De jeugdige Gerrit van Dijk uit Kampen was actief in het verzet en kwam op een tragische wijze om het leven. De Canadezen schoten hem per abuis neer. Hij was overigens niet de enige dode die de gereformeerde gemeente te Kampen te betreuren had. Hoofdonderwijzer E. Altena van de Groen van Prinstererschool werd in september 1944 tijdens een razzia opgepakt en zon-

21. Blok en De Waal, *Geschiedenis van een kerk*, 65.

22. Troost en Den Braber, *Geweid bij de stromen*, passim.

23. Vogelaar, *Wachter op Jeruzalems muren*, 50-54; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5, 19.

24. Ook de zoon van ds. Kersten, S. Kersten, beweerde dat ds. G.H. Kersten geld aan het georganiseerde verzet gaf. Zie: Van Manen, 'Herinneringen van dhr. S. Kersten', 34.

25. Zonder auteur, *Predik het evangelie*, 17/18; Vogelaar, *Wachter op Jeruzalems muren*, 48.

26. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5, 48.

27. Het betreft de heren: P.W. Hartog, M. Havenaar, J. de Ruiters jr. en A. Bregman. Vogelaar, *Weerdigh t'aenmercken*, 185.

28. Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*, 157-163.

der enige vorm van proces geëxecuteerd. De terreurdaad was erop gericht jonge mannen over te halen zich te melden voor de verplichte tewerkstelling.²⁹

Dat het illegale werk bijzonder gevaarlijk was, ervoer ook de Rijssense hoofdonderwijzer J.W. van Houdt, die aan het einde van de oorlog als gijzelaar ternauwernood aan een fusillade ontsnapte.³⁰ Ook de christelijke gereformeerde Houwers uit Aalten in de Achterhoek ontsnapte aan het vuurpeloton, omdat zijn doodvonnis voor het leiden van een knokploeg bij een bombardement verloren ging.³¹ De zoon van de hervormde predikant van Maarssen, Wim van der Kooij, kwam als BS'er om bij een vuurgevecht met Duitse troepen op 5 mei 1945.³²

De situatie werd voor dokter Hage ook steeds lastiger. Steeds meer agenten moesten gedwongen naar Duitsland en de bezetter eiste dat het ziekteverzuim onder de Rotterdamse agenten aanzienlijk teruggebracht zou worden. Dat viel niet mee gezien de spanning en de moeilijke voedselsituatie, waardoor steeds meer agenten zich ziek meldden. Hage was betrokken bij pogingen om agenten die op transport naar Duitsland waren gesteld weer vrij te krijgen. Daartoe werden persoonsbewijzen vervalst, zodat de agenten buiten de leeftijdscategorie vielen die verplicht in Duitsland tewerkgesteld werd.³³

10.7 Predikant in oorlogstijd

Dat predikanten in een gouden kooi leven is ieder welbekend. Op de levenswandel van predikanten en hun gezinsleden wordt scherper gelet dan op die van een willekeurige andere persoon. Dit zou sommige predikanten na de oorlog nog zuur opbreken.

10.7.1 Prof. G. Wisse

Wisse beroemde zich erop dat door zijn ingrijpen voorkomen was dat Middelburg aan puin geschoten werd. Dit laatste werd door mr. P. Dieleman, de commissaris van Zeeland tijdens de bezetting, enigszins genuanceerd. Hij verklaarde dat hij samen met Wisse de bevelvoerende Duitse generaal had bezocht om te voorkomen dat Walcheren opnieuw een slagveld zou worden. 'De laatste dag vóór de overgave van Middelburg is Professor Wisse nog met mij mede geweest naar de Duitse generaal hier in Middelburg om te pleiten voor de overgave der stad. Het was gelukkig niet meer nodig daar deze generaal reeds de beslissing tot overgave der stad had genomen, maar anders had het pleidooi van ds. Wisse zeer zeker meegewerkt om deze generaal over te halen tot het overgeven der stad.'³⁴

Het dossier overziend en de door Wisse zelf geschreven *Memoires*³⁵ in acht

29. Kranendonk, *Wakend aan Zijn poorten*, 308-313.

30. 'Naast buigen onder de roede ook verzet; Binnen gereformeerde gezindte leefde ook afkeer jegens Duitse bezetter', *Reformatorsch Dagblad*, 28 april 2001.

31. *Ibidem*.

32. Nelis en Neven, 'De levensweg van ds. Arie van der Kooij (3)', 17-23.

33. Van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde*, 599-602.

34. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 95430 (PRA Middelburg 1985A).

35. Wisse, *Memoires*, passim. Tweede ongewijzigde uitgave. Eerste uitgave was van 1953.

nemend, ontstaat het beeld van iemand die het niet ontbrak aan zelfoverschatting. Wisse heeft inderdaad het een en ander betekend voor mensen in nood, maar vergat daarbij nooit om voor zichzelf de ‘heldenrol’ op te eisen. De middelen die hij toepaste om derden te helpen konden ook niet altijd de toets der ethiek doorstaan. Wisse lijkt een zekere drang te hebben gehad om zichzelf te bewijzen en om belangrijk gevonden te worden. Bovendien kon hem een zeker opportunisme niet ontzegd worden omdat hij contacten met NSB’ers ook privé gebruikte om in contact te kunnen treden met zijn zoon of zijn publicaties te kunnen drukken. Wel bekende hij in zijn *Memoires* dat hij niet al te kieskeurig was in het uitzoeken van pijlen op zijn boog. Hij stelde dat hij desnoods met wat ‘krijgslist’ – ‘t was immers toch oorlog!’ – geprobeerd heeft zijn doelen te bereiken.³⁶

10.7.2 Ds. E. du Marchie van Voorthuizen

Na de bevrijding getuigden twee ambtenaren tegen ds. Du Marchie van Voorthuizen dat hij zich vrijwillig zou hebben gemeld voor graafwerkzaamheden aan het einde van de oorlog. De bevolking was opgeroepen om tankgrachten te graven om zo de geallieerde opmars te stuiten. Deze vrijwillige melding – Du Marchie had een vrijstelling gekregen – zou symptomatisch geweest zijn voor de pro-Duitse opstelling van de predikant, volgens de ambtenaren. Het verhaal bleek echter anders in elkaar te steken. Hij had als geestelijke inderdaad een vrijstelling gekregen voor de graafwerkzaamheden te Woudenberg. Du Marchie wenste daarvan echter een schriftelijk bewijs, omdat alle mannen tussen de vijftien en vijftich verplicht werden mee te werken. Hij voorzag grote moeilijkheden bij de uitoefening van zijn ambtelijke werk als hij zich zonder schriftelijke vrijstelling begaf op de openbare weg. Zijn melding was dus zeker niet bedoeld om de vijand te helpen door vrijwillig tankgrachten te graven.³⁷

10.7.3 Ds. D.T. Keck

Uit een briefwisseling tussen ds. Keck en zijn zoon Karel, die vrijwillige dienstgenomen had bij de SS, blijkt dat Keck een Duitse overwinning prefereerde boven andere mogelijke uitkomsten. Karel was zelf hevig gedesillusioneerd en was teleurgesteld in het nationaalsocialisme. Hij schepte er moed uit dat zijn vader in ieder geval nog hoopte op een Duitse overwinning, want dan had zijn dienst tenminste nog enig nut. Hij schreef zijn vader dat het nationaalsocialisme uiteindelijk dezelfde gevolgen als het bolsjewisme zou hebben, ‘namelijk staatsdwang en totale binding van het individuele inzicht en initiatief’. Karel werd tijdens een gewondentransport naar Tiel op 4 april 1945 gedood door het Nederlandse verzet.³⁸

36. Ibidem, 113.

37. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 110014 (parket Den Haag 21358).

38. Neven, *Hervormde gezanten*, 166 en 170.

10.7.4 Ds. J. Overduin

In een door de centralist afgeluisterd telefoongesprek tussen ds. Overduin en de voorlezer van zijn gemeente, zei Overduin dat als Italië en Duitsland de oorlog verloren, heel Europa verloren zou gaan. Iedere grote Duitse nederlaag deed Overduin naar de telefoon grijpen om zijn vriend, de ouderling-voorlezer, zijn zorgen kenbaar te maken. Deze probeerde de predikant dan weer wat op te vrolijken door ook op Duitse successen te wijzen en hem gerust te stellen. Overduin verklaarde na de oorlog niet geweten te hebben dat zijn vriend lid was van de NSB. Wel wist hij dat een van zijn eigen zonen lid was van de NSB en dat zijn schoonzoon donateur van de NSB was. Tijdens een verjaardagsfeest van zijn vriend trok een zingende colonne Duitse soldaten voorbij. Alle aanwezigen gingen naar buiten om het schouwspel gade te slaan. Volgens diverse getuigenverklaringen bracht het hele gezelschap, inclusief ds. Overduin, de Hitlergroet.

Of alle getuigenissen even serieus genomen moeten worden, is niet helemaal duidelijk. De advocaat van Overduin wees erop dat bijna alle getuigen geen lid meer waren van Overduins gemeente en dat zij daardoor wellicht bevooroordeeld waren. Hetgeen een jongen die verkering had met een van de dochters van Overduin verklaarde, is op zijn minst opmerkelijk, zo niet ongeloofwaardig. Hij stelde dat hij zijn verkering uitgemaakt had met Overduins dochter vanwege de pro-Duitse houding van haar vader. In zijn verklaring stelde hij dat Overduin op zondagavond naar de Nederlandstalige zender Bremen luisterde en dat hij gezegd zou hebben dat Nederland veel aan de Duitsers te danken had en dat wat hem betreft de koningin wel weg mocht blijven. Het hebben van een radio was in de bevindelijk gereformeerde wereld van de jaren dertig en veertig al niet gebruikelijk, laat staan dat men op de avond van de rustdag naar de radio zou luisteren. Het medium van de krant werd in ieder geval wel gebruikt in huize Overduin. Zoon Cornelis was namelijk geabonneerd op de nationaalsocialistische krant het *Nationale Dagblad*. Deze krant stond aanvankelijk onder het hoofdredacteurschap van mr. M.M. Rost van Tonningen en later onder dat van J. Raatgever.³⁹

10.7.5 Ds. M.J. Lekkerkerker

De spoorwegstaking van 1944 werd door ds. Lekkerkerker veroordeeld in een predikatie. Hij was van mening dat ‘God er geen stakers op nahoudt’. De geallieerde samenwerking met de Sovjet-Unie kon ook niet op zijn instemming rekenen. Lekkerkerker merkte op dat de vader des vaderlands eens een verbond met ‘de Potentaat der potentaten’⁴⁰ gesloten had en dat zijn nakomelingen dat nu met Stalin deden. Stalin noemde hij ‘het beest uit de onderwereld’. In de nadagen van de oorlog vroeg Lekkerkerker zich in een preek af of het inderdaad zo was dat de oorlog een goede wending had genomen. Hij vreesde na een Duitse nederlaag een totale chaos. Het door de geallieerden gedropte brood was zijns inziens geen

39. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 88680 (dossier J. Overduin, 18-11-1881); Ibidem, inv. 109118 (parket Den Haag 208).

40. Dat wil zeggen met God.

hemelbrood, maar ‘hellebrood’ van de duivel ‘waaraan het bloed kleeft van miljoenen mensen, die door de communisten zijn vermoord’. De illegale pers bestond volgens Lekkerkerker uit ‘helleblaadjes’. Hij weigerde tijdens de oorlog de kanselboodschappen van de synode met betrekking tot de politieke en maatschappelijke situatie voor te lezen tijdens de erediensten.

Kerkgangers typeerden de prediking van Lekkerkerker als ‘overgeestelijk’ en ‘lijdelijk’. Verder verklaarden veel getuigen dat de predikant op de kansel bijzonder boude uitspraken deed en de prediking somtijds verlaagde tot het niveau van ‘scheldkanonnades tegen alles en iedereen’. De opstelling van Lekkerkerker werd gekarakteriseerd als die van een ‘querulant’. Zelf zag hij deze aantijgingen als een bewijs van geestelijke vijandschap tegen de prediking van het Evangelie. Enkele getuigen sloten niet uit dat sommige beschuldigingen waren ingegeven door kerkelijke liggingsverschillen. Het dossier in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging laat een geschonden mens zien. Een aantal getuigen was ervan overtuigd dat het gedrag en de uitlatingen van Lekkerkerker vooral te maken hadden met zijn moeilijke karakter.⁴¹ Een psychiatrisch rapport omschrijft de predikant als iemand die niet op kon tegen de spanningen die het predikantschap met zich meebrengt. Met kritiek op zijn prediking kon hij moeilijk omgaan en hij voelde zich onbegrepen en niet gewaardeerd. De psychiater omschreef hem als geborneerd, overgevoelig en paranoïde, hetgeen soms leidde tot tirannieke neigingen en waanbelevingen.⁴² In hoeverre deze psychiatrische kwalificaties vandaag de dag ook gegeven zouden zijn, is de vraag. Duidelijk is ondertussen wel dat Lekkerkerker psychisch enigszins gemankeerd was.

10.7.6 Ds. W. Roos

De Schiedamse dominee W. Roos van de Nederlands gereformeerde gemeente (groep rond ds. Stempvoort) verklaarde met betrekking tot zijn houding tijdens de bezetting ten overstaan van de Politieke Recherche van Vlaardingens in oktober 1947 het volgende: ‘Ik geef toe, dat ik in de door mij gehouden predikaties woorden en zinnen heb gebezigd die een zeker tendenz van pro-Duitse gezindheid inhielden. Deze gezindheid sproot voort uit mijn sympathie voor het Duitse volk, doch niet voor het nationaal-socialisme, waaraan ik een gruwelijke hekel heb.’

Roos had een zoon die diende bij de Duitse Kriegsmarine. Hoewel een van de getuigen veronderstelde dat deze zoon buiten medeweten van zijn ouders dienstgenomen had, is het zeer duidelijk dat Roos het Duitse leger bijzonder hoog aansloeg. Zo zou hij eens gezegd hebben dat, als hij zo jong was als zijn catechisanten, hij zich zeker zou melden voor het Duitse leger. Toen Roos na de oorlog

Ds. W. Roos

41. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 97828 (PRA Utrecht 13148).

42. Ibidem, inv. 106281 (procureur-fiscaal Amsterdam 40653).

met deze uitspraak werd geconfronteerd, gaf hij aan niet meer te weten of hij dat gezegd had. Wel verklaarde hij in oktober 1947 het volgende: 'Ik geef toe, dat ik de gevechtscapaciteit van de Duitse soldaat hoger aansloeg dan die van welke nationaliteit ook. Het militarisme in Duitsland vierde hoogtij en de opleiding van deze soldaten was zo intensief dat ik er nimmer aan twijfelde of de overwinning van de oorlog zou door Duitsland worden bevochten. Indien ik Duitser zou zijn geweest zou ik het als een eer hebben beschouwd als soldaat te mogen dienen in de Weermacht van dit land.'

Lang niet alle leden van de Nederlands gereformeerde gemeente te Schiedam waren het eens met de opstelling van hun herder en leraar. Dit bleek vooral toen eind 1944 en begin 1945 er steeds meer jonge mannen werden opgeroepen voor gedwongen tewerkstelling. Roos verbood vanaf de kansel het onderduiken en stelde zelfs zijn eigen kinderen te zullen aangeven als ze de overheid ongehoorzaam zouden zijn en zich niet zouden melden. Vanaf de preekstoel waarschuwde hij zijn schoonzoon Krijn niet onder te duiken. Dit vermaan was enigszins wonderlijk, omdat Krijn op dat moment al in Duitsland als krijgsgevangene tewerkgesteld was en derhalve niet in het kerkgebouw aanwezig was. De dochter van ds. Roos en vrouw van Krijn zal de boodschap echter wel begrepen hebben: bij een eventueel verlof was onderduiken geen optie. Dit soort uitingen leidden er toe dat steeds meer mensen elders gingen kerken. Anderen bleven Roos trouw, maar trokken zich van dit soort vermaningen niets aan, zoals blijkt uit meerdere getuigenverklaringen.

Roos was er de man niet naar om eromheen te draaien. Zijn opvattingen bracht hij op de kansel en tijdens de verhoren na de oorlog helder en duidelijk naar voren. Hij erkende ronduit gebeden te hebben om een zegen over de Duitse wapens in de strijd tegen Rusland. Vreemd genoeg zag Roos in het communisme en het nationaalsocialisme een even groot gevaar. Toch prefereerde hij een Duitse overwinning verre boven een Russische triomf, want dan 'zijn we aan de Joden overgeleverd'. De kerkenraad werd het echter ook iets te dol en een aantal ouderlingen riep Roos tot de orde. Zelf zei hij daarvan: 'Ter voorkoming van verder misverstand heb ik deze woorden in een volgende predikatie nader uitgelegd, en daaromtrent mijn standpunt bepaald. Het gesprokene heb ik toen ingetrokken.' Een ouderling verklaarde dat hoewel Roos bijzonder pro-Duits was, hij desondanks weleens in de openbare eredienst bad voor de koningin.

Het bleef echter niet alleen bij woorden. Roos kocht meer dan eens *Volk en Vaderland*. Hij zag dat zelf niet als het steunen van de NSB. Hij kocht een krant om op de hoogte te blijven. Ook in het kopen van Winterhulpseldjes en het geven aan de collecte van Winterhulp zag hij niet zo veel kwaads. Net zomin als in het lidmaatschap van de Nederlandsche Volksdienst. Roos was lid van de NVD van februari tot augustus 1944 en steunde hun werk met één gulden per maand, omdat hij vond dat ze goed liefdadigheidswerk deden. Verder kreeg hij extra voedselbonnen en geld omdat zijn zoon in Duitse krijgsdienst was. Deze voordelen gebruikte hij om behoeftigen binnen en buiten zijn eigen gemeente te ondersteunen. Zelf zag Roos niet in dat dit onvaderlandslievend was: 'Ik zag in dit alles de Vinger van God en als Zijn schepsel mocht ik daar niet van afwijken. Als

principieel oud-gereformeerd predikant meende ik aldus te moeten handelen en zodoende de Wil van God uit te voeren.' Hij benadrukte sterk dat hij het niet met zijn geweten overeen kon komen het van God gewilde gezag niet te gehoorzamen.⁴³

10.8 Evaluatie kerkelijke pers

De in hoofdstuk 7 en 8 aangehaalde citaten uit de kerkelijke pers kunnen geen volledig beeld voor de hele bezetting geven van de houding van bevindelijk gereformeerden ten aanzien van de bezetter. De citaten dateren grotendeels uit de eerste fase van de bezetting, die duurde tot begin 1941. Deze fase van wederzijdse welwillendheid kenmerkte zich door een algemeen afwachtende, in beginsel coöperatieve houding onder bevolking en elite. De overige citaten stammen uit fase twee, die duurde tot het voorjaar van 1943. Deze periode kenmerkte zich door toenemende druk en problemen. De bezetter had zich gerealiseerd dat het beleid van nazificatie niet of nauwelijks werkte en probeerde onder dwang de samenleving gelijk te schakelen. Dit riep onder de bevolking toenemende weerstand op, maar de houding van de bevolking was over het algemeen nog als coöperatieve accommodatie te kwalificeren.⁴⁴ In de aangehaalde artikelen is de aanvankelijke welwillendheid duidelijk terug te zien. De groeiende aversie tegen het Duitse bewind is moeilijk waar te nemen, daar negatieve uitingen met betrekking tot het Duitse bewind in de media door de censor niet werden toegestaan. Hooguit kunnen we de groeiende antipathie jegens de Duitse bezetter traceren doordat oproepen om de overheid te gehoorzamen in de tweede fase nauwelijks meer in de kerkelijke pers voorkwamen. In de twee laatste fases was de kerkelijke pers bijna volledig monddood gemaakt door verschijningsverboden, al dan niet veroorzaakt door papierschaarste. Voor zo ver er nog kerkelijke periodieken verschenen, betrof het tot mededelingenblaadjes gereduceerde exemplaren. Het is op basis van de uitingen in de kerkelijke pers derhalve onmogelijk om een beeld te schetsen van de laatste twee fases (van voorjaar 1943 tot aan de bevrijding) van de bezetting.

Tussen de diverse kerkelijke bladen zijn verschillen waar te nemen. In *De Saambinder* werd helemaal geen aandacht besteed aan hoe men diende om te gaan met het nieuwe Duitse gezag. Daarin liet *De Saambinder* een duidelijke continuïteit zien met de jaren voor de oorlog. Ook toen besteedde *De Saambinder* nauwelijks of geen aandacht aan maatschappelijke en politieke zaken. De oorlogsjaren vormden op dat beeld geen uitzondering. Wat *De Waarheidsvriend* betreft lijkt het alsof men meteen met de inval van de Duitsers uit voorzichtigheid zelfcensuur heeft toegepast. De inhoud van *De Waarheidsvriend* werd opeens een stuk apolitieker, terwijl deze dat voor de oorlog niet was. De eveneens hervormd-gereformeerde *De Vaandrager* daarentegen behandelde nog wel enkele politieke onderwerpen en ging in op hoe men zich te gedragen had ten opzichte van de

43. Ibidem, inv. 98662 (POD Vlaardingen 7087).

44. Blom, *In de ban van goed en fout*, 36.

bezetter. *De Vaandrager* schreef openlijk dat de bezettende overheid geen eed van trouw mocht eisen en dat men hoopte op herstel van de Oranjemonarchie. Het meest uitgebreid in hun politieke opinievorming waren echter de christelijke gereformeerde kerkelijke bladen *De Wekker* en *Luctor et Emergo*. Beide bladen, evenals de aan de SGP gelieerde *Banier*, drongen aan op coöperatie met en gehoorzaming van de bezetter. Wel gaven deze bladen duidelijk blijk van hun Oranjegezindheid, hetgeen naar alle waarschijnlijkheid een verschijningsverbod voor *De Wekker* opleverde. Voor zover de kerkelijke bladen zich dus over de houding ten opzichte van de bezetter uitlieten, adviseerden zij om het gezag te gehoorzamen.

10.9 Verzet – accommodatie – collaboratie

Wanneer we de baaierd aan houdingen van bevindelijk gereformeerden ten opzichte van de Duitse bezetting en het nationaalsocialisme overzien, kunnen er vijf posities onderscheiden worden. Het betreft hier in beginsel het gebruikelijke continuüm van verzet via accommodatie naar collaboratie. Aan dit continuüm zouden twee posities of houdingen toegevoegd kunnen worden. Tussen actief verzet en accommodatie bevindt zich de positie van moreel verzet en/of zijdelingse hulp aan het verzet. Tussen accommodatie en collaboratie kan nog de pro-Duitse houding onderscheiden worden, zonder dat men actief de bezetter hielp of de nationaalsocialistische ideologie aanhing. Het continuüm ziet er dan als volgt uit: *actief verzet – moreel verzet/zijdelingse hulp aan het verzet – accommodatie/lijdelijkheid – de pro-Duitse houding/Deutschfreundlichkeit – collaboratie*

Deze verfijning heeft als voordeel dat er nuances aangebracht kunnen worden in het beoordelen van posities. Ook Blom pleit voor nuancering. Hij is van mening dat een verfijndere typologie van gedrag tijdens de bezetting gewenst is. ‘Het werkelijke gedrag van individuen en groepen of instituties varieert nagenoeg eindeloos naar hun aard en aanleg, naar tijd, plaats, omstandigheden en mate van doordachtigheid. Het zal ook niet consistent zijn, zelfs de gedragingen van eenzelfde individu op eenzelfde dag kunnen variëren. Zo’n typologie zou dan ook niet moeten dienen om individuen, groepen of instituties in hokjes te stoppen, maar zou wel veel verhelderend inzicht kunnen geven.⁴⁵ Een verdere verfijning is ook nodig omdat de beide extremen, verzet en collaboratie, in de onderzochte groep relatief weinig voorkwamen. Daarmee zou dan het overgrote deel van de onderzochte populatie per definitie vallen onder de categorie accommodatie. Dat doet echter geen recht aan de toch wel duidelijke verschillen in houding van de bevindelijk gereformeerden. Het onderscheid moet dus meer in de nuancering gezocht worden. Wel moet ook bij deze meer genuanceerde indeling in het achterhoofd gehouden worden dat niet iedereen altijd dezelfde positie in denken heeft ingenomen gedurende de vijf bezettingsjaren.

45. Ibidem, 159.

Onder de positie van actief verzet wordt verstaan het actief afbreuk doen aan de bezetter⁴⁶ door allerhande illegale activiteiten. Dit verzet kon bestaan uit gewapend verzet tegen de bezetter, maar ook uit het saboteren van infrastructuur of het Duitse staatsapparaat. Verder valt onder verzet ook het drukken en verspreiden van illegale kranten, het laten onderduiken van Joodse medeburgers en het doen van spionagewerk.

De positie van het morele verzet of zijdelingse hulp aan het verzet bestaat daarin dat men niet onder stoelen of banken stak waar de sympathie en antipathie lagen. Men liet zich anti-Duits uit en sprak zijn steun uit voor herstel van een onafhankelijk Nederland onder Oranje. Dit gebeurde soms cryptisch, maar voor de goede verstaander was duidelijk wat er bedoeld werd. Men las de illegale pers en probeerde op subtiele manier de 'goede vaderlanders' een hart onder de riem te steken. Ook kon er sprake zijn van symbolisch verzet, kleinschalige hulp aan het verzet of het geven van geld aan het verzet.

Het door E.H. Kossmann geïntroduceerde begrip accommodatie staat voor een zich schikken naar en aanpassen aan de omstandigheden. Voor de elite van ons land betekende accommodatie dat er met de bezetter samengewerkt moest worden om de samenleving, in het belang van het volk, geordend te laten functioneren. Deze samenwerking kan echter niet als collaboratie gezien worden, omdat de samenwerking uit 'lijfsbehoud' geschiedde en niet uit sympathie of ideologische overwegingen.⁴⁷ Voor het gewone volk betekende accommodatie vooral het zich schikken in de dagelijkse gang van zaken en zich niet al te zeer mengen in politieke aangelegenheden. Deze positie liet zich vrij eenvoudig combineren met de toch al lijdelijke inslag van veel bevindelijk gereformeerden.

De pro-Duitse houding is een houding die zich kenmerkte door een appreciatie van alles wat Duits is. Hierbij dient echter wel scherp onderscheiden te worden dat pro-Duits niet per definitie hetzelfde is als nationaalsocialistisch. Velen in de protestantse wereld waren mentaal, cultureel en theologisch aan Duitsland verknocht. Die appreciatie hield ook duidelijk verband met een sterke antipathie tegen Frankrijk en/of (in mindere mate) Engeland. Tijdens de bezetting uitte deze houding zich vooral in morele steun aan het Duitse bewind. Ook in de latere fases van de oorlog werd door de opinieleiders met een pro-Duits standpunt nog benadrukt dat de Duitse overheid gehoorzaamd diende te worden. Duitsland werd door hen gezien als een verdediger van de Europese en christelijke cultuur tegen de dreiging van het communisme.

De grens van collaboratie wordt overgegaan op het moment dat men op vrijwillige basis en/of uit overtuiging meewerkte met de bezettende overheid. Het bleef dan niet alleen bij morele steun, maar men liet zich door de Duitse overheid gebruiken in de uitoefening van haar gezag. De meest heldere vormen van collaboratie zijn het in dienst treden bij Duitse overheidsinstanties, het in dienst

46. Volgens Blom is spreken over dé bezetter enigszins misleidend. 'Het ging niet om één helder en consistent optredend bestuur, maar om een complex aan instanties en personen, die soms gecoördineerd optraden, maar soms ook langs elkaar heen werkten of zelfs rivalen bleken.' Ibidem, 35.

47. Ibidem, 158.

treden bij Duitse legeronderdelen en de SS en het verraden en aangeven van Joden, onderduikers en verzetsstrijders. Zelfs deze houding hoefde nog niet per se te duiden op nationaalsocialistische sympathieën. Het merendeel van de collaborateurs koos echter wel uit ideologische overwegingen voor de Duitse zijde. De nationaalsocialistische ideologie was voor hen leidend in hun beslissing om te collaboreren. Anderen kwamen uit louter opportunistische of pragmatische overwegingen tot collaboratie.

In bijlage 3 is een overzicht opgenomen van predikanten, studenten, oefenaars en ouderlingen. Op basis van levensbeschrijvingen, gedenkboeken en eventueel aanwezige dossiers bij het CABR is geprobeerd de houding van deze mensen in te schatten. Het betreft een onderzoekspopulatie van 213 personen, waarmee een redelijk representatief beeld geschetst kan worden. In acht gevallen was het lastig om een specifieke houding te duiden omdat de beschikbare informatie over deze personen niet consistent was of omdat zij meerdere posities gedurende de bezetting hebben ingenomen. Het merendeel van de onderzoekspopulatie heeft naar alle waarschijnlijkheid geaccommodeerd, terwijl een relatief klein deel een *deutschfreundliche* houding aannam. Slechts van twee personen uit de onderzoekspopulatie kan gesteld worden dat zij hebben gecollaboreerd. Duidelijk is dat een grotere minderheid (moreel) verzet bood. Opvallend is dat de bevindelijken binnen de Nederlandse Hervormde Kerk een grotere spreiding van posities kenden dan de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeenten. Bij de Oud Gereformeerde Gemeenten en de vrije groepen is de spreiding overigens net zo groot als in de Nederlandse Hervormde Kerk, maar is desondanks de uniformiteit in de aangenomen houding het hoogst. Het is merkwaardig dat juist in de gemeenten met de minste hang naar conformisme de aangenomen houding het meest uniform was. Bijna 90 procent van de populatie behorend tot de Oud Gereformeerde Gemeenten en de vrije groepen nam de houding van accommodatie aan.

10.9.1 *Verzet en moreel verzet*

Vanzelfsprekend is het mogelijk om het verzet op een andere wijze dan het onderscheid tussen verzet en moreel verzet in te delen. In zijn boek over het verzet onderscheidt J. Buitkamp vier soorten verzet: symbolisch verzet, polemisch verzet, defensief verzet en offensief verzet.⁴⁸ Onder symbolisch verzet verstaat Buitkamp dat men bleef die men was en in woord, gebaar en houding duidelijk maakte dat men koos voor het eigen volk en land en tegen de bezetter.⁴⁹ Het polemische verzet impliceert openlijk protest tegen de onrechtmatige en onrechtvaardige eisen door de bezettende overheid opgelegd. Dit polemische verzet was gericht op de Duitse autoriteiten, maar ook op de volksgenoten om hen te overtuigen van de onjuistheid van de maatregelen en hen aan te moedigen tot verzet.⁵⁰ Vooral het symbolische verzet valt samen met wat in deze studie moreel verzet genoemd wordt. Dit mo-

48. Buitkamp, *Geschiedenis van het verzet*, passim.

49. Ibidem, 26.

50. Ibidem, 50.

Houding	GG	CGK	NHK	OGG / Vrije Gr.	Totaal
Collaboratie			1 2,3%	1 1,4 %	2 0,9%
Deutschfreundlich			7 15,9%	2 2,8 %	9 4,2%
Accommodatie	47 72,3%	21 63,6%	25 56,8%	63 88,7 %	156 73,2%
Moreel verzet	7 10,8%	4 12,1%	5 11,4%	1 1,4 %	17 8%
Verzet	8 12,3%	5 15,2%	5 11,4%	3 4,2 %	21 9,9%
Meerdere houdingen	D/A/M 1 A/M 1 D/A 1 4,6%	D/A 2 M/V 1 9,1%	D/A 1 2,3%	A/M 1 1,4 %	8 3,8%
Totaal	65	33	44	71	213

Figuur 25. Inschatting houding predikanten tijdens de bezetting uitgesplitst naar kerkverband

rele of symbolische verzet kwam onder de bevindelijk gereformeerden veelvuldig voor, het polemische verzet een stuk minder. Verder onderscheidt Buitkamp nog defensief en offensief verzet. Het defensieve verzet bestond uit het beschermen en verzorgen van degenen die door de bezetter werden bedreigd en vervolgd. Soms werd zelfs geweld gebruikt om anderen te kunnen beschermen.⁵¹ Het offensieve verzet viel de bezetter aan en bestreed hem met alle middelen waarover men beschikte. Degenen die offensief verzet pleegden, zagen zichzelf min of meer als soldaten van een ondergronds leger.⁵² Beide vallen samen met wat in dit werk actief verzet genoemd is. Waarbij met name het defensieve verzet onder bevindelijken voorkwam. Bevindelijk gereformeerden waren minder actief in het offensieve verzet, alhoewel ook daarvan wel voorbeelden bekend zijn.

51. Ibidem, 75.

52. Ibidem, 108.

Het is duidelijk dat er ook buiten de bevindelijk gereformeerde wereld een aantal mensen actief was binnen het georganiseerde verzet. Het is, anders dan veelal verondersteld wordt, niet juist dat er een taboe op verzet rustte onder bevindelijk gereformeerden. Het was niet zozeer een taboe – dat veronderstelt namelijk een gedeelde opinie – als wel een verschil van mening of en zo ja hoe men verzet mocht plegen. Naar alle waarschijnlijkheid was wel het aantal mensen dat binnen deze kring moreel verzet vertoonde of zijdelingse hulp aan het verzet gaf groter dan het aantal dat actief verzet pleegde, hoewel dat niet blijkt uit de tabel hierboven. In de tabel betreft het over het algemeen het kader van desbetreffende kerkgenootschappen. En juist binnen het kader was men eerder geneigd tot actief verzet. Om diverse redenen hoeft dat niet te verbazen. In de eerste plaats was dit het algemene beeld onder het Nederlandse volk. Voor velen waren de gevaren die er verbonden waren aan actief verzet te groot. Zij durfden het risico niet nemen en namen hun toevlucht tot het morele verzet en/of zijdelingse hulp aan het verzet. Naarmate de oorlog vorderde nam ook onder bevindelijken het actieve verzet in omvang toe. Dat er veel meer gereformeerde verzetsstrijders waren dan bevindelijk gereformeerde verzetstrijders is juist. In de eerste plaats is dit te verklaren omdat de Gereformeerde Kerk een grotere populatie had. Bovendien waren er onder de gereformeerde leidslieden minder die, zoals bij de bevindelijken, een ambivalente of zelfs een afwijzende houding innamen ten aanzien van het actieve verzet. De bevindelijke opinieleiders werkten in dat opzicht nogal eens remmend in plaats van stimulerend. Een andere reden van de in verhouding tot de gereformeerde groep geringe participatie in het georganiseerde verzet door bevindelijk gereformeerden kan zijn een gebrek aan kader. De activiteiten binnen het verzet veronderstelden op zijn minst een politiek en maatschappelijk engagement, een zeker organisatietalent en sociale vaardigheden. Dat kader ontbrak grotendeels, hoewel er wel een zeker potentieel binnen de gelederen van de SGP, de schoolbesturen en de kerkenraden aanwezig was. Zo waren er bijvoorbeeld vier schoolhoofden van de Gereformeerde Gemeenten actief binnen het verzet namelijk, J.W. van Houdt uit Rijssen, J. van Bochove uit Zeist, W. Timmerman uit Berkenwoude en S. van Marion uit Rotterdam.⁵³ De emancipatie van de bevindelijk gereformeerden was op dat moment zeker nog niet zo ver voortgeschreden als onder de leden van de Gereformeerde Kerk. Wanneer we de diverse voorbeelden van actief verzet onder bevindelijk gereformeerden de revue laten passeren, dan blijkt inderdaad dat het merendeel behoorde tot de hoger opgeleiden en degenen die al bestuurlijk actief waren binnen de diverse maatschappelijke, politieke, onderwijskundige en kerkelijke organisaties.

In de eerste twee oorlogsjaren was er überhaupt weinig verzet. Zelfs op een eiland als Urk, waar de bevolking van nature een zekere vrijheidsdrang had en gehoorzaamheid aan het gezag sowieso enigszins problematisch was, was er geen sprake van actief verzet. Naarmate de jaren verstreken veranderde dat. Behoudens enkele NSB'ers en een paar meisjes die het aanlegden met Duitse militairen keerde

53. Exalto, *Wordt een heer!*, 121.

de Urker bevolking zich tegen de bezetter. Urkers verleenden hulp aan vliegeniers, verzetslieden, Joden en onderduikers.⁵⁴

Voor wie de Duitse bezetting niet kon appreciëren en actief verzet te ver ging vanwege de daaraan verbonden gevaren, was moreel verzet of indirecte hulp aan het actieve verzet een optie. Anderen gaven uiting aan hun anti-Duitse gevoelens, maar waren van mening dat het onverantwoord was om te saboteren wegens de mogelijke represaillemaatregelen. Het morele verzet moet, zeker in het geval van een publieke uiting, qua belang niet onderschat worden in verband met de uitwerking op de stemming onder het volk. Bovendien konden er ook grote gevaren kleven aan publieke vaderlandslievende of anti-Duitse uitingen. Deze uitingen zijn echter nauwelijks in primaire bronnen te vinden. Veelal moeten we ons verlaten op later opgeschreven herinneringen aan dergelijke voorvallen. Dat maakt de verifieerbaarheid en de betrouwbaarheid wel enigszins discutabel.

Na de oorlog is er door de overheid werk gemaakt van het vervolgen van collaborateurs. Deze arbeid heeft een schat aan historische informatie opgeleverd. Bovendien waren de Duitse autoriteiten secuur in het aanleggen van allerlei archieven. Hoewel er zich nog genoeg onderzoeksproblemen kunnen voordoen bij de studie naar collaboratie, is dit relatief eenvoudig vergeleken bij onderzoek naar verzet. Uit de aard van de zaak was het verzet minder goed georganiseerd en was de archivering, al dan niet doelbewust vanwege de angst voor ontdekking, over het algemeen gebrekkig. Bij het onderzoek naar mogelijke verzetsactiviteiten van bevindelijk gereformeerden moet men zich dus bedienen van veelal secundair bronnenmateriaal. Slechts sporadisch laten de archieven iets zien van verzetsactiviteiten binnen de bevindelijke kring. Daar komt bij dat de meeste verzetsactiviteiten pas halverwege de bezetting of aan het eind van de bezetting werden ontpluoid. Daarmee wordt de onderzoeksperiode zeker met de helft verkort. Juist in die periode verkeerde Nederland steeds meer in een permanente staat van ontredde en chaos, hetgeen het niet eenvoudig maakt om een helder beeld te schetsen.

10.9.2 Accommodatie

Alleen al op basis van levensbeschrijvingen van de diverse predikanten, theologisch studenten, oefenaars en ouderlingen dringt de conclusie zich op dat de meesten van hen noch collaboreerden, noch verzet pleegden.⁵⁵ Ze waren geen schurken en geen helden. Daarin waren ze niet atypisch. Het overgrote deel van de Nederlandse bevolking accommodeerde. De lijdelijke inslag van veel bevindelijken liet zich ook vrij eenvoudig combineren met accommodatie. Het leven werd geleefd en men probeerde zich zo min mogelijk in te laten met de politiek. De gevolgen van de oorlog konden in het dagelijks leven niet ontkend worden, maar men probeerde er het beste van te maken. De bevelen van de bezetter werden, zij het veelal met tegenzin, opgevolgd. Wel was het zo dat gaandeweg de bezetting de houding van de totale bevolking ten opzichte van de bezetter negatiever werd. Uiteindelijk

54. De Vries, 'Storm in een vissersdorp', 158-164.

55. Zie overzicht predikanten in bijlage 3.

zouden de meesten eind 1944 en begin 1945 nog maar bezig zijn met één ding: overleven.

Toch was niet iedere vorm van accommodatie hetzelfde. Er waren er die in hun accommodatie aanschurkten tegen de *deutschfreundliche* houding en er waren er die meer tenderden richting moreel verzet. Bovendien was er bij velen ook sprake van een zekere verschuiving in hun houding ten opzichte van de bezetter. Naarmate de oorlog vorderde en de Duitse krijgskansen keerden, werden de Duitsers velen antipathieker. In andere gevallen was het bijzonder moeilijk om überhaupt een bepaalde houding vast te stellen, omdat er een zekere inconsistentie of ambiguïteit in houding was waar te nemen. Merkwaardig is dat in de meeste (auto)biografieën iedere informatie met betrekking tot de tijdens de bezetting aangenomen houding ontbreekt. Er is van uitgegaan dat als levensbeschrijvingen zwijgen over de houding tijdens de oorlog, dit over het algemeen duidt op accommodatie, zolang er geen dossier in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging van desbetreffende persoon bestaat. Verondersteld mag worden dat als men zich verdienstelijk gemaakt zou hebben in of voor het verzet, dit wel met enige trots in de (auto) biografie vermeld zou zijn. Bij collaboratie of de *deutschfreundliche* houding ligt dit anders. In een enkel geval wordt beschreven dat de persoon tijdens de oorlog een weinig verheffende houding heeft aangenomen. In andere gevallen wordt dit bewust of onbewust verzwegen.

In de meeste (auto)biografieën wordt de oorlog beschreven als een tijd die moeilijk was. De dagelijkse moeilijkheden om te kunnen overleven worden verhaald. Dit betekent dat vooral de laatste fase van de oorlog beschreven is. Soms wordt aandacht besteed aan de Duitse inval in mei 1940, maar voor het overige betreft de beschrijving meestal alleen de laatste twee oorlogsjaren. Daardoor ontstaat een enigszins vertekend beeld. Bovendien betreft het biografieën over uitsluitend mannen. Daarom is er bijvoorbeeld veel aandacht voor de oproepen voor tewerkstelling in Duitsland en hoe men hiermee omging. In de herdenkingsbundels van plaatselijke gemeenten is er over het algemeen eveneens weinig aandacht voor de oorlog. Het betreft meestal beschrijvingen met betrekking tot de gevolgen van oorlogshandelingen voor kerkgebouw, gemeenteleven en dagelijks leven. In slechts weinig herdenkingsbundels gaat men in op de houding van gemeenteleden ten aanzien van de bezetter. In de meeste gevallen is dit een indicatie dat er inderdaad weinig meer te melden is dan dat het overgrote deel van de gemeente heeft geacommodeerd. Meerdere kerkenraden schrijven, in antwoord op mijn verzoek om informatie, met enige verbazing dat er in de notulen geen enkele of slechts een enkele vaag geformuleerde verwijzing naar de oorlog voorkomt. Andere notulen zijn 'bedrieglijk beknopt' omdat men vreesde dat ze in verkeerde handen zouden kunnen vallen.⁵⁶ Dat deed ouderling K. Keijman van de gereformeerde gemeente te Rhenen er zelfs toe besluiten om het gehele ledenbestand van de kerk te ver-

56. Beens-van Schothorst, *Aldaar zal gras met riet en biezen zijn*, 167; Vogelaar, *Hoe menigmaal hebt G'ons Uw gunst betoogd*, 123.

nietigen.⁵⁷ Wanneer de kerkenraadsnotulen gelezen worden is het alsof het geen oorlog was, alsof de maatschappelijke werkelijkheid en de geestelijke werkelijkheid los van elkaar stonden.

Die indruk, dat er twee soorten werkelijkheid waren, blijkt echter niet uit allerlei egodocumenten, artikelen in de kerkelijke pers en preken. Daarin werd juist heel expliciet verwezen naar de oordelen Gods die Nederland vanwege de zonden hadden getroffen. In alle gevallen werd benadrukt dat die oordelen aanbeden moesten worden en dat men eronder moest leren bukken. Het lijkt erop dat 'bukken' in de praktijk accepteren impliceerde. Als het dan God was Die ons dit aandeed, dan was verzet ongepast. Het was echter ook niet nodig mee te werken aan de volvoering van Gods straffen door te collaboreren of morele steun aan het Duitse gezag te verlenen. De meest logische gevolgtrekking was dan dat men zich schikte in de ontstane situatie en de houding van accommodatie aannam. Dat veel orthodox-gereformeerden en ook wel mensen in de bevindelijke kring dit als een moreel zwakgebod zagen, liet onverlet dat de houding van accommodatie wel consistentie vertoonde met de beleden geloofswaarheden en het in bevindelijke kring gebruikelijke quiëtisme.

10.9.3 Deutschfreundlichkeit en collaboratie

Het onderscheid tussen collaboratie en de Duitsvriendelijke houding was niet altijd duidelijk. Bovendien impliceerde een pro-Duitse houding niet noodzakelijkerwijs een appreciatie van het nationaalsocialisme. In de bevindelijke wereld was er bijna geen sprake van een, al dan niet pragmatische, aanvaarding van de nationaalsocialistische wereldbeschouwing. De bevindelijk gereformeerden waren over het algemeen duidelijk in hun afwijzing van de heidense ideologie van het nationaalsocialisme. Dat nam echter niet weg dat er ook onderdelen waren in deze ideologie die aansloten op de onder orthodox-protestanten gebruikelijke maatschappelijke en politieke opvattingen. Het is evident dat de bevindelijken kwetsbaarder waren voor de rechtse dan voor de linkse verleiding. Ideeën over volkseenheid, gezag en gehoorzaamheid en de verwerping van het communisme waren onder orthodox-protestanten gemeengoed. Het sociaaldarwinisme en de rassenleer werden op theologische gronden afgewezen. Wel waren xenofobie en ethnocentrisme onder bevindelijk gereformeerden vrij gebruikelijk.

Deutschfreundlichkeit in de periode 1940-1945 was over het algemeen ingegeven door de opvatting dat de overheden, ook de bezettende autoriteiten, van God gegeven en gewild waren en daarom gehoorzaamd dienden te worden. Pas in tweede instantie was de pro-Duitse houding gebaseerd op waardering voor de Duitse cultuur, geschiedenis, theologie en taal. Onder orthodox-protestanten was germanofilie gebruikelijker dan anglofilie, laat staan francofilie.

Het veld overziend van predikanten met een strafrechtelijk dossier in het kader van de Bijzondere Rechtspleging, was in de meeste gevallen sprake van de *deutschfreundliche* houding en in mindere mate van regelrechte collaboratie. Dit

57. Hulsman, Karens en Van Wijk, *Door God bewaard en staande gehouden*, 30/31.

blijkt ook uit het feit dat in alle gevallen de straffen die de tribunalen na de oorlog aan deze mensen oplegden relatief laag waren. Deze *deutschfreundliche* houding werd in alle gevallen ingegeven door de theologische visie op de overheid en de daaraan verbonden exegeze van Romeinen 13. In de meeste gevallen hing de *Deutschfreundlichkeit* tevens samen met een appreciatie van alles wat Duits was en in meer of mindere mate met een afkeer van de geallieerde mogendheden. Van een (volledige) aanvaarding van het nationaalsocialisme was geen sprake, hooguit van een ambivalente houding ten opzichte van de nationaalsocialistische ideologie. Slechts in het geval van Visscher kunnen we spreken van een (pragmatische?) acceptatie van het nationaalsocialisme als politieke ideologie. Aangezien Visscher in zijn publicaties steun verleende aan de bezettende overheid en het nationaalsocialisme, was in dit geval sprake van collaboratie, zij het collaboratie met de pen. Visscher heeft naast zijn publicitaire werk nooit op enige andere wijze actieve steun gegeven aan de bezettende overheid. In het geval van Ruijs was het precies andersom. Ruijs collaboreerde niet met de pen, maar met de daad (hoewel hij daarbij wel een pen gebruikte). Hij gaf actief mensen per brief bij de autoriteiten aan, waardoor zij in grote problemen hadden kunnen geraken. Het is niet denkbeeldig dat zonder de interventie van derden deze mensen in concentratiekampen waren terechtgekomen.

Bij de 'gewone' gemeenteleden valt op dat er onder hen meer waren die zich echt schuldig maakten aan collaboratie. Het is echter maar zeer de vraag of dit uitgedrukt in percentages ook zo geweest is. Het aantal door mij achterhaalde SS'ers, landwachters en vooraanstaande NSB'ers uit de bevindelijke kerken is zeer beperkt, zeker wanneer dit aantal afgezet wordt tegen het totaal aantal bevindelijke Nederlanders in de onderzochte tijd. Het aantal leden van de NSB onder het 'gewone' kerkvolk was wel een stuk hoger, zowel nominaal als relatief daar geen van de onderzochte bevindelijke predikanten ooit lid is geweest van de NSB. En hoewel een *deutschfreundliche* houding onder 'gewone' gemeenteleden ook voorgekomen zal zijn, heeft dit klaarblijkelijk minder tot vervolging geleid na de oorlog. Het regelrecht collaboreren met de vijand kwam voor in de vorm van vrijwillige dienstneming in het Duitse leger, het verrichten van hand- en spandiensten voor de Duitse overheid, leidinggeven aan de collaborerende NSB en het zich laten inzetten als landwachter. Gevallen van verraad door bevindelijk gereformeerden of het aangeven van Joden zijn niet bekend. Wel waren er politieagenten en landwachters die ingezet werden bij het oppakken van Joden en bij razzia's. Slechts in een aantal gevallen lijkt er sprake van een diepe nationaalsocialistische overtuiging. De meesten lijken tot hun houding, uitingen en gedrag gekomen te zijn op basis van persoonlijke omstandigheden, opportunisme of naïviteit.

Geografisch gezien was de penetratie van het nationaalsocialistische gedachtegoed in de bevindelijk gereformeerde wereld vooral gesitueerd in het gebied dat zich uitstrekt van de Bommelerwaard, via het Land van Heusden en Altena, via de Alblasserwaard naar Rotterdam en omstreken met inbegrip van het Westland, om vervolgens via de Zuid-Hollandse eilanden te eindigen op Tholen. De NSB-achterban, zo zagen we in hoofdstuk 4, concentreerde zich vooral in de Randstad.

Rotterdam en omstreken was het enige sterk verstedelijkte gebied met relatief veel bevindelijk gereformeerden. De bevindelijk gereformeerden in de agglomeratie Rotterdam waren door hun bekendheid met het verschijnsel NSB wellicht toegeeflijker in de richting van het nationaalsocialisme. Voor de overige, meer rurale, gebieden gold dat de malaise in de landbouw en de crisismaatregelen van de kabinetten-Colijn de geesten rijp hadden gemaakt voor een meer corporatieve economische ordening. Bovendien vreesde men de moderniteit en de verwording van het traditionele normen-en-waardenpatroon. De nadruk die het nationaalsocialisme legde op de volksgemeenschap en de nostalgische romantiek van het boerenbestaan deed de rest. Tijdens de bezetting kwam daar nog eens bij dat de bezetter benadrukte dat de Sovjet-Unie, als zij de kans zou krijgen, aan deze rurale idylle een einde zou maken. De Duitse autoriteiten speelden de troefkaart van een strijd van het christendom tegen het atheïstische bolsjewisme. Anderzijds voldoet deze verklaring niet, omdat de Betuwe en de Veluwe eveneens plattelandsgebieden waren en het nationaalsocialisme daar nauwelijks voet aan de grond kreeg bij de bevindelijk gereformeerden. Daarom kan deze verklaring niet determinerend zijn.

Dat bij de NSB'ers en SS'ers met een bevindelijke achtergrond sprake zou zijn geweest van een diepe nationaalsocialistische overtuiging is zeer twijfelachtig. Binnen de bevindelijk gereformeerde groep was men over het algemeen duidelijk in de afwijzing van de nationaalsocialistische wereldbeschouwing. Dat sommige bevindelijke jongemannen zich bij de SS meldden, was omdat de propagandastратегіe van de SS aanvankelijk succesvol was. De SS benadrukte in de werving van vrijwilligers de gemeenschappelijke strijd van het christelijke Europa tegen het goddeloze bolsjewisme van de Sovjet-Unie. Daardoor prevaleerden bij sommigen de anticommunistische gevoelens boven de levensbeschouwelijke bezwaren tegen het nationaalsocialisme.⁵⁸ Op de lange termijn bleek de Duitse strategie echter minder succesvol en keerde de publieke opinie zich tegen de kruistocht tegen Rusland en liep het aantal aanmeldingen voor de SS terug. Waarbij de SD opmerkte dat de anticommunistische troefkaart bij de rooms-katholieken over het algemeen beter werkte dan bij de protestanten.⁵⁹

Dat dienstneming bij de SS en een nationaalsocialistische overtuiging niet noodzakelijkerwijze samen behoefden te gaan, blijkt onder andere uit het feit dat een aanzienlijk deel van de vrijwillige SS'ers nooit lid is geweest van de NSB⁶⁰ en velen vanwege persoonlijke omstandigheden zo ver kwamen dat ze zich meldden bij de SS. Het betrof dan vooral mensen die door persoonlijke problemen hun gevoel voor eigenwaarde hadden verloren of teleurgesteld waren in de maatschappij. Anderen werden juist door het avontuur aangetrokken of konden door aanmelding bij de SS uit handen van justitie blijven.⁶¹ Overigens waren er ook die het nationaalsocialisme van de NSB te weinig radicaal en 'volks' vonden en daarom geen lid van de NSB waren, maar wel tot de SS toetraden. Zij stonden het

58. In 't Veld, *De SS en Nederland*, 333.

59. *Ibidem*, 344.

60. *Ibidem*, 333.

61. *Ibidem*, 407.

zuivere Duitse nationaalsocialisme voor en herkenden zich meer in de lijn van mr. M. Rost van Tonningen, E.H. ridder van Rappard en de leider van de Nederlandse SS, J.H. Feldmeijer.⁶² Het is echter niet waarschijnlijk dat bevindelijken zich tot deze stroming van het nationaalsocialisme zullen hebben aangetrokken gevoeld. Deze radicale op Duitsland georiënteerde variant van het nationaalsocialisme stond te ver af van de belevingswereld van de relatief geïsoleerde bevindelijk gereformeerden. Het nationaalsocialisme van de NSB kon met enige goede wil nog uitgelegd worden als een uiting van vaderlandsliefde, een deugd die onder bevindelijk gereformeerden bijzonder gewaardeerd werd. Dit gold echter niet voor de volkse en radicale Groot-Duitse wereldbeschouwing die de leiding van de Nederlandse SS voorstond.

62. Van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland*, 39-55.

Nabetrachting

11.1 Tijdsbeeld 1945 tot 1950

Aanvankelijk was de euforie over de bevrijding groot. Er werden complete volksfeesten gehouden die dagen en soms wel weken aanhielden. Maar na deze explosie van nationale vreugde kwam al snel de ontzuivering. Nederland was berooid en moest weer worden opgebouwd. De maatschappij was ontwricht en de overheid slecht georganiseerd. Bovendien hadden velen dierbaren verloren en leefde een groot deel van de bevolking in grote armoede. De schaarste hield nog jaren aan en ook het distributiesysteem bleef gehandhaafd. Het zouden ‘loodzware jaren’ worden.¹

Nadat de Duitsers in het westen van Nederland op 5 mei capituleerden was er sprake van een machtsvacuüm. De eerste dagen na de bevrijding waren de Duitse troepen vaak nog aanwezig en waren de geallieerden nog niet gearriveerd. De Duitse soldaten koelden hun woede hier en daar op de feestvierende menigte. Op 8 mei volgde de algehele capitulatie van nazi-Duitsland, hetgeen het einde van de Tweede Wereldoorlog in Europa betekende. Het zou nog tot midden augustus duren aler de geallieerden het Japanse keizerrijk op de knieën dwongen, nadat twee atoombommen de steden Hiroshima en Nagasaki met de grond hadden gelijk gemaakt.

In de periode vlak na de bevrijding stond Nederland onder militair gezag. Het centrale gezag was zwak en ongeorganiseerd, zodat er op veel plaatsen na de bevrijding sprake was van eigenrichting. Tijdens zogenaamde bijtjesdagen werden vermeende landverraders publiekelijk vernederd. NSB'ers en mensen die verdacht werden van landverraad werden opgesloten in allerlei provisorische kampen om in het kader van de Bijzondere Rechtspleging berecht te worden. Het betrof echter zo veel mensen, dat het soms maanden duurde voordat de geïnterneerden in staat van beschuldiging gesteld werden of ook maar te horen kregen waarvan zij verdacht werden. De situatie in nogal wat kampen liet te wensen over en de bewakers maakten zich meer dan eens schuldig aan mishandeling.

In juni trad een kabinet van herstel en vernieuwing aan onder leiding van W. Schermerhorn en W. Drees. In de volgende maand deed koningin Wilhelmina haar intrede in Den Haag. Het kabinet-Schermerhorn/Drees streefde naar wederopbouw, zuivering en nationale eenheid die de verzuiling zou doen verdwijnen. Het kabinet had bovendien tot doel het organiseren van verkiezingen voor de Tweede Kamer. In kringen van het voormalige verzet, het Londense kabinet en de door de Duitsers geïnterneerden van Sint Michielsgestel was een streven ontstaan naar

1. Van Liempt, *Na de bevrijding*, passim.

doorbreking van de oude verzuilde partijstructuur. Dit streven verdween enigszins naar de achtergrond toen in augustus het kabinet werd overvallen door het uitroepen van de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië door Soekarno. Het kabinet had bovendien tot taak de zuivering op allerlei terrein door te voeren. De belangrijkste zuiveringen waren die van de Staten-Generaal, het perswezen, het openbaar bestuur en de rechterlijke macht.

Ondertussen waren in Potsdam de onderhandelingen over de inrichting van het naoorlogse Duitsland en Europa begonnen. De onderhandelingen verliepen zeer stroef en al snel ontstond er een grote tegenstelling tussen de Amerikanen, Engelsen en Fransen enerzijds en de Russen anderzijds. De contouren van een nieuw conflict, de Koude Oorlog, begonnen zich af te tekenen en velen vreesden een communistische invasie van West-Europa. In Duitsland werd het oorlogstribunaal van Neurenberg ingesteld om oorlogsmisdadigers te kunnen berechten. Om op wereldwijde schaal vrede en internationale samenwerking te kunnen realiseren waren de VN opgericht, waarvan steeds meer landen lid werden.

Het streven naar een doorbraak bleek bij de Kamerverkiezingen van 1946 niet erg vruchtbaar. De oude verzuilde structuren waren nog springlevend. Het overgrote deel van de Nederlandse bevolking stemde zoals zij voor de oorlog hadden gedaan en de traditionele zuilpartijen bleven overeind. Opnieuw behaalden de confessionelen een meerderheid. Het grootste verschil was dat sommige partijen een andere naam droegen en dat de communisten een winst van zeven zetels (ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1937) wisten te realiseren, terwijl de ARP vier zetels verloor. Opvallend was de grote mate van continuïteit tussen de verkiezingen van voor en direct na de oorlog. Bij de kabinetsformatie bleek de nieuwe rooms-katholieke partij, de KVP, echter niet met de protestantse confessionelen te willen regeren, maar met de socialistische doorbraakpartij PvdA.

Het kabinet-Beel I (KVP en PvdA) werd geconfronteerd met een land dat van de grond af weer opgebouwd moest worden. De economische schade was enorm en de infrastructuur was grotendeels verwoest. Bovendien vroeg ook de situatie in Nederlands-Indië veel aandacht van dit kabinet. De eerste politionele actie in Indië werd in 1947 door het kabinet ten uitvoer gelegd. In 1948 trad, na een bijna gelijklopende verkiezingsuitslag als in 1946, het eerste kabinet-Drees aan, bestaande uit PvdA, KVP, CHU en VVD. Door ook een protestantse en een liberale partij op te nemen, ontstond een nationaal kabinet dat vooral de wederopbouw van Nederland als speerpunt hanteerde. Al tijdens het kabinet-Beel I was een voorzichtig begin gemaakt met sociale wetgeving, onder Drees I kreeg de sociale wetgeving een extra impuls. De eerste aanzetten werden gegeven tot de overlegeconomie en een geleide loonpolitiek. Na een tweede politionele actie en toenemende internationale druk restte het kabinet-Drees I niets anders dan te berusten in de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië. Door de toegenomen spanningen tussen oost en west trad Nederland toe tot de NAVO.²

2. Ibidem.

Blom beschrijft de periode van de bevrijding: 'Bij de bevrijding, op 5 mei 1945, is de vreugde onder de bevolking groot, maar het verlies aan mensenlevens, geschat op 250.000, de verarming van het land en de schade, ook aan de infrastructuur, zijn groot. In uiterst moeilijke omstandigheden staat men voor de noodzaak het land weer op te bouwen, de directe nasleep van de bezettingstijd (zoals de berechting van collaborateurs) te regelen en de torenhoge problemen die voor het Nederlandse imperium rijzen te lijf te gaan. In de oorlog gegroeid idealisme, geloof in saamhorigheid van het Nederlandse volk en in een heilzame vernieuwing van de samenleving lijken daarvoor belangrijke bouwstenen.' Bron: Blom, *In de ban van goed en fout*, 36.

11.2 De geestelijke duiding van de bevrijding

Toen in april 1945 de stad Rijssen bevrijd werd, belegde de kerkenraad van de gereformeerde gemeente een dankdienst waarin de eigen predikant, ds. W.C. Lamain, voorging. Een drietal maanden later werd deze preek samen met nog twee andere preken van zijn hand uitgegeven. In de voorrede schreef Lamain dat het 'was vanwege onze zonden dat de Heere ons zoo diep vernederde en langen tijd liet zuchten onder de Deutsche overheersching'.³ In de preek van 11 april 1945 beschreef Lamain uitvoerig de zonden van land en volk, maar ook de zonde van de wereldgelijkvormigheid van de kerk. Hij preekte dat reeds voor de oorlog gemaand werd de zonde te verlaten, maar dat dit niet tot bekering van zowel de wereld als de kerk had geleid. Na dit oordeel van de verharding kwam God met het oordeel van de verwoesting en trof Nederland met de oorlog. 'Wat een ach en wee is er gehoord, en wat hebben wij het moeten beleven, dat het kwaad en bitter is tegen de Heere te zondigen. Ons volk is uitgeknepen als een citroen.'⁴ In dit alles is het genade om onder de slaande hand Gods te mogen leren bukken en 'de berooving van onze goederen met blijdschap te aanschouwen'. Lamain was van mening dat slechts weinigen echt onder het oordeel Gods hadden leren bukken en het konden beamen: 'Ik weet dat Uwe gerichten de gerechtigheid zijn en dat Gij mij uit getrouwigheid verdrukt hebt'.⁵ Lamain stelde dat het gezien de Duitse militaire successen niet zo vreemd was dat men 'in moedeloosheid neerzat en de hoop verflauwde' dat Nederland ooit nog eens vrij zou zijn. Vervolgens gaf hij een beschrijving van de mateloze terreur van Duitse zijde.⁶ Maar uit die nood werd 'geroepen tot den God van Nederland', Die in Zijn wijsheid verwarring bracht in het Duitse leger, zoals Hij eens deed in het Assyrische leger.⁷ 'Het werd zichtbaar, dat de tijd was aangebroken, dat God met Duitschland ging afrekenen. En gelijk die rechtvaardige God, verbolgen vanwege de ten hemel schreiende zonden van ons

3. Lamain, *Gods daden berdaacht*, 3.

4. Ibidem, 6.

5. Ibidem, 11.

6. Ibidem, 14.

7. Ibidem, 15.

en van ons volk in Mei 1940 het zwaard bevel gaf, zoodat het ons verteerde, zoo ook zien wij nu Zijn geduchte wraak over dat volk, dat met God had afgerekend.⁸

Ondanks alle blijdschap was er ook nu de dreiging van naderende oordelen. In het voorwoord bij de publicatie van een tweetal preken in 1946 schreef Lamain dat Nederland zich alweer opmaakte voor een nieuwe afstraffing van Godswege. ‘Vrienden, de tijd is voorts kort, en de toekomst des Heeren genaakt. God gaf ons in Zijn groote ontferming een korte verademing, na den vreeslijken wereldoorlog, die zooveel leed, verwoesting en ontarding medebracht over geheel de wereld. Achter de schermen is het reeds weer oorlog, en hoe lang zal God het nog uitstellen, dat andermaal naar de wapenen gegrepen zal worden? Nederland danst en springt en viert feest, doch het is te vreezen, dat God op weg is met het oordeel van vernietiging. O, dat wij ons haasten mochten om onzes levens wil. Zonder wedergeboorte kan niemand het Koninkrijk Gods zien. Dat onze grootste bekommeling mocht zijn om met God verzoend, door het bloed des Lams, geborgen te worden in Christus als in dien Rots der ontkoming.’⁹ Lamain sprak van een oorlog die achter de schermen al weer woedde. Ongetwijfeld doelde hij daarmee op de spanningen die er tussen de Sovjet-Unie en de overige geallieerden ontstonden. De vrees voor een nieuw wereldwijd conflict zat er diep in, evenals de afkeer van het wufte, moderne leven. Hij schreef: ‘Al zal de wereld een bloedbad worden, en de menschen als mest op den aardbodem zullen liggen, het zal geen inbreuk maken op het goddelooze leven der goddeloozen. Men zal voetballen en dansen totdat Christus komt op de wolken des hemels.’¹⁰

De synode van de Nederlandse Hervormde Kerk besprak het morele vraagstuk van de ‘dansrage’ die in het land woedde en waarschuwde de jeugd tegen het zeden ondermijnende karakter van de danswoede.¹¹ In *De Saambinder* wees ds. Lamain in een meditatie op de zedenverwildering die het gevolg was van de chaos tijdens de bezetting. De moraal was daardoor steeds lossen geworden. Dit betrof onder anderen degenen die in Duitsland tewerkgesteld waren, maar ook degenen die waren ondergedoken. ‘Het onderduiken heeft over het algemeen ook niet veel goeds gebracht, doch ook de gevaren voor degenen die opgepakt werden en in Duitsland gingen werken, waren niet denkbeeldig. Wat een losheid is er allerwege waar te nemen. Men is ontwend van het gaan naar Gods huis, ja het huiselijke leven bevalt menigeen niet meer. Men was zoo vrij om te zondigen en zijn goddeloze lusten bot te vieren. Verwildering en verwoesting heeft dat leven in het buitenland bij velen teweeggebracht.’¹² Lamain liet het overigens niet alleen bij woorden. In diverse zalen in Rijssen werden dansavonden met de Canadese bevrijders georganiseerd. Lamain had dit enkele weken aangezien en er ongetwijfeld tegen gewaarschuwd in zijn preken. Hij besloot op een zaterdagavond,

8. Ibidem, 16.

9. Lamain, *Beteekenisvolle boodschappen*, 5.

10. Ibidem, 36.

11. *Handelingen van de vergadering van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1945/46*, 74.

12. ‘Bede om herstelling II’, *De Saambinder*, 14 november 1945.

samen met een ouderling, enkele van die gelegenheden op te zoeken. In de eerste danszaal schrok een groot deel van de aanwezigen zo erg dat ze de benen namen. In de tweede gelegenheid herhaalde zich dit scenario. De derde gelegenheid was waarschijnlijk gewaarschuwd en men hield de deur angstvallig op slot.¹³

Hubertus Schreuders, een ouderling van de gereformeerde gemeente te Veen, sprak op 3 mei 1946, naar aanleiding van één jaar bevrijding, een vermanend woord tot zijn gemeente. Deze rede werd later uitgegeven. Schreuders zag dat het Nederlandse volk voortging op het pad van de zonde, ondanks de slagen die God het had toegebracht. Hij riep zijn gehoor op tot bekering opdat de bevrijding in het gericht niet eens tegen hen zou getuigen, omdat Gods uitreddingen niet hadden geleid tot bekering.¹⁴ Ook de christelijke gereformeerde deputaten Correspondentie met de Hoge Overheid deelden de mening dat een nationale bekering was uitgebleven. 'Maar wie mocht gehoopt hebben op een nationaal reveil, zag zich bitter teleurgesteld. Ons volk is wel hard gekastijd, maar heeft geweigerd zich tot God te bekeren. Als een niet te stuiten stroom brak de zonde zich baan. Schaamteloos worden de "goden dezer eeuw" gediend. Een algemene afval heerst op elk terrein.'¹⁵

De zo lang verwachte bevrijding werd in de kerkelijke pers uitgebreid beschreven. Niet alle kerkelijke bladen verschenen meteen na de oorlog weer. *De Waarheidsvriend*, *De Saambinder* en *De Wekker*¹⁶ kregen van de Commissie Perszuivering alle een verklaring van geen bezwaar. De kerkbladen schreven dat de herwonnen soevereiniteit noopte tot dankbaarheid jegens God, Die Nederland had bevrijd van de nazitirannie. In *De Banier* werd gemediteerd over het 'grootte voorrecht van de rechtvaardigen'. De profeet Hosea profeteerde in de tijd van koning Jerobeam II, toen het tienstammenrijk van Israël een ongekende economische bloei doormaakte. Maar geestelijk zonk dit rijk steeds verder weg in de afgodendienst. Daarom had Hosea als een trouw dienstknecht van God de oordelen Gods aangezegd. 'Zoo is Efraïm wel een zeer waarschuwend voorbeeld voor elk land en volk. Want Gods rechtvaardigheid eischt wraak over de zonde, die tegen Hem bedreven wordt. Zijn oordeelen over de wereld in den vreeslijken wereldoorlog uitgegoten, bewezen het ons opnieuw, dat God geen ledig aanschouwer is over onze daden. Och, dat wij het ons ter harte namen. Opdat, nu des Heeren grootte goedertierenheid ons verlost uit de onbeschrijfelijke benauwdheid, waarin wij vijf jaren lang verkeerd

13. Lamain, Beijeman en Natziyl, *Leven en werk van ds. W.C. Lamain*, 241.

14. Schreuders, *Een vermanend woord*, passim.

15. *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Utrecht van 9-18 September 1947*, Bijlage XXIII Rapport Deputaten Correspondentie Hoge Overheid.

16. *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Utrecht van 9-18 September 1947*, Bijlage XXVII Rapport Commissie van Redactie: 'Het verschijningsverbod door de Duitse bezetting aan ons blad opgelegd, werd thans oorzaak, dat "De Wekker" haar vlag te eerder mocht ontrollen. Wat ten kwade was gedacht, werd ook hier ten goede gekeerd. De hoofdredacteur ontving 17 Dec. 1945 van het Ministerie van Binnenlandse Zaken afd. "Perszuivering" zijn certificaat, waarin werd verklaard, dat er geen bezwaar bestaat tegen zijn redacteurschap. Dit hier te vermelden, geldt niet zozeer den hoofdredacteur, als veel meer "De Wekker", die haar plaats "vrij en onverveerd" heeft gehandhaafd ook in de jaren, toen weleens andere klanken gehoord zijn.'

hebben, ons volk terug mocht keeren tot den God onzer vaders.’ De gelovige heeft in het gruwelijke onrecht dat de Duitsers hun aandeden, het rechtvaardige oordeel van God over de zonde gezien. Dat betekende echter niet dat Duitsland vrijuit ging. ‘Voor hen komt de dag der wrake. Ook hun daden bezoekt de Heere en zal Hij bezoeken. Zij hebben het verwoesten volbracht en worden verwoest (Jes. 33:1). Maar zij hadden niets vermogen te doen, indien de Heere hun dit niet had toegelaten.’ De scribent sprak de hoop uit dat de bevrijding van de Duitse tiran mocht leiden tot een nationale bekering. In een tweede artikel in hetzelfde nummer werd gesteld dat gruwelijke oordelen over Nederland waren gekomen, maar dat dit niet ongewaarschuwd gebeurde. ‘Zij zijn voorzegd geworden reeds lange jaren voor dien door ’s Heeren kinderen hier te lande, voorspeld evenzeer dikwerf onder hoon en bespotting ook door de afgevaardigden der S.G.P. in de Tweede Kamer. Daarin zijn dezen door den Heere niet beschaamd geworden.’ De afgevaardigden van de SGP voorzeiden dat de Volkenbond als een tweede Babelstoren ineens zou stort en dat het opzettelijk vernietigen van kostbaar voedsel door de Heere gestraft zou worden. Beide voorzeggingen waren volgens de schrijver op een vreselijke manier in vervulling gegaan. De vraag was of de smeltkroes der beproeving ook een louterend effect had gehad.¹⁷

In het nummer van 17 augustus van *De Banier* (op de voorpagina staat per abuis 10 augustus) werd het antwoord op de vraag naar de loutering gegeven. Velen waren niet God, maar de geallieerden dankbaar voor Nederlands bevrijding. ‘De Heere heeft groote dingen bij ons gedaan, maar waar is de dankerkentenis? Zelfs de overheid bleef in gebreke, zooals in Engeland, een algemeene dank- en biddag uit te schrijven.’ In plaats van vernedering en bekering, als eens in Ninevé, was het Nederlandse volk ‘hard en verhard’ door de oordelen. Die onbekeerlijkheid bleek vooral uit het zedelijke peil dat tijdens de oorlog en rond de bevrijding zienderogen was gedaald en openbaar kwam in de vele buitenechtelijke zwangerschappen. Bovendien liet de feestvreugde evenmin zien dat men de ernst van de oordelen Gods juist inschatte. ‘En trots dit alles en de vele verwoestingen en den hoogst zorgelijken staat des lands danst men avond aan avond tot diep in de nacht. Een nooit op onzen vaderlandschen bodem gekende danswoede sleurt vooral in de steden jong en oud mede en heeft hen zoo aangegrepen, dat voor zeer velen de feestelijke plechtigheid geen feest meer is, als zij niet met een bal wordt besloten.’ Alom klonk de roep om ‘brood en spelen’ en kon men ‘werkschuwheid’ waarnemen.¹⁸ De danswoede en losbandigheid nam zulke vormen aan dat ds. P. Zandt in de Tweede Kamer aandrang op het sluiten van bioscopen en dancings, vanwege het zeden ondermijnende effect.¹⁹ In de stichtelijke overdenking van ds. B. v. N. (B. van Neerbos van de gereformeerde gemeente te Rilland-Bath), werd de lezer opgeroepen niet te klagen over de omstandigheden, maar te klagen over de eigen zonden. Het bijten in de stok waarmee de Heere geslagen heeft, geeft

17. ‘Het verleden’, *De Banier*, 3 augustus 1945.

18. ‘Het heden’, *De Banier*, 10 augustus (17 augustus 1945).

19. *Handelingen Tweede Kamer 1945/1946*, 201. (9-1-1946); ‘Tweede Kamer’, *De Banier*, 25 januari 1946.

geen pas. De slagen zouden juist moeten leiden tot zelfonderzoek. Ook in de meditatie werd geklaagd over de te uitbundige feestvreugde. ‘De Heere mocht zich nog over ons land en volk ontfermen, en dat ware wederkeeren in ons verwekken, dan ook zouden wij gevoerd worden met smeking en geweent! En zouden wij weer vragen naar de oude paden, waarin onze voorvaders gewandeld hebben. Wij mogen thans wel met den Dichter getuigen: Ach, waar mag tog [sic!] die genade des ouden tijds wezen!’²⁰ De hervormde predikant van Elburg, ds. W.L. Tukker, riep zijn gemeenteleden op de feestvreugde enigszins te matigen. Dit uit piëteit voor de nabestaanden van oorlogsslachtoffers en ook om uitbrekende zonden te voorkomen.²¹

De toekomst werd met vreeze tegemoetgezien. Bekering was achterwege gebleven en de regering-Schermerhorn was niet van plan haar beleid te baseren op Gods wet. Bovendien was de vernieuwing die het kabinet-Schermerhorn voorstond, vooral humanistisch ingekleurd. ‘Keerde ons volk tot dat Woord terug, dan was er hope, gegronde hope voor de toekomst, hoe moeilijk de toestand ook moge zijn. Doch dit beklemmt ons juist zoo zeer, dat dit niet het geval is. Wat baat staatsmanswijsheid, wat vereeniging van menschen daar, waar Gods Woord zijn volledige zeggenschap mist?’²²

11.3 De kerken na de oorlog

Nadat de Duitsers hadden gecapituleerd was er ook voor de kerken werk te over. De gevolgen van de oorlog waren catastrofaal. De kerk moest troost bieden aan nabestaanden, ontheemden en anderszins door oorlogsgeweld getroffen. De diaconieën werden geconfronteerd met een enorme maatschappelijke nood. Bovendien waren de financiële gevolgen voor de kerken ook groot. Veel kerkelijk bezit was verwoest, beschadigd door oorlogsgeweld of op andere wijze in het ongereede geraakt. De kerk speelde een grote rol in de verwerking en de afhandeling van het oorlogsverleden.

11.3.1 Rechtsbescherming vermeende collaborateurs

Na de bevrijding riepen de kerken op een bijtjesdag te voorkomen. In de chaos na de bevrijding namen velen het recht in eigen hand en begonnen met het bestraffen van NSB'ers en vermeende landverraders. Het machtsvacuüm dat de Duitse troepen achterlieten, bood de mogelijkheid om aan eigenrichting te doen en oude rekeningen te vereffenen. De kerken verhieven daartegen hun stem. De predikant van de hervormde gemeente te Giessendam-Nederhardinxveld, J.C. Stelwagen, sprak tijdens een preek zijn afschuw uit over de wijze waarop men tijdens en vlak na de bevrijding meende om te moeten gaan met mensen die men verdacht van landverraad, zoals NSB'ers, ‘moffenmeiden’ en OW'ers (oorlogswinstmakers).

20. ‘Stichtelijke overdenking’, *De Banier*, 10 augustus 1945 (17 augustus 1945).

21. Neven, *De zaligheid is in geen ander*, 47.

22. ‘De toekomst’, *De Banier*, 24 augustus 1945.

Stelwagen vond de handelwijze ‘mensonterend en Godonterend’.²³ De christelijke gereformeerde kerkenraad van Leerdam vermaande de gemeente in een kanselboodschap op 28 oktober 1945 zich correct te gedragen ten opzichte van politieke delinquenten en hun kinderen. De kerkenraad stelde dat het Nederlandse volk moest tonen niet door ‘de boze Duitse geest te zijn besmet’.²⁴ Waarschijnlijk had de kerkenraad zich aangesloten bij de kanselboodschap van het IKO, waarvan de Christelijke Gereformeerde Kerk nog steeds lid was. Deze kanselboodschap werd in oktober 1945 opgesteld en luidde als volgt: ‘De kerken achten het een smaad voor ons volk, wanneer na vijf jaren strijd tegen rechtsverkrachting en vijf jaar lijden onder de gruwelijkste methoden van het Duitse barbarisme een dergelijke booze geest vat op ons zou hebben gekregen. (...) De kerken doen een beroep op het Nederlandsche volk, in zijn gedragingen ten opzichte van politieke gevangenen en hun kinderen te toonen, door den boozen Duitschen geest niet te zijn besmet, maar blijk te geven van het besef, dat ook bij strikte handhaving van het recht de barmhartigheid van Christus moet worden betracht.’²⁵ De kerkenraad van de hervormde gemeente te Goudswaard deed een verzoek aan de militaire commandant om een aantal kerkleden onder huisarrest in de gelegenheid te stellen de zondagse kerkdiensten bij te wonen.²⁶

De wantoestanden bij de arrestaties, internering en rechtsgang veroorzaakten maatschappelijke onrust. Sommigen billijkten het illegale optreden tegen landverraders als loon naar werken. Anderen uitten hun zorgen over het onwettige optreden en de daarmee gepaard gaande willekeur. De hervormde predikant van het Overijsselse Hengelo, Kr. Strijd, schreef een brochure waarin hij de vraag stelde hoe om te gaan met NSB’ers. In de inleiding van zijn brochure schreef Strijd dat ons volk bevrijd moest worden van de ‘nazischande’ gepleegd door Nederlanders. Deze nazischande bestond uit het onwettige optreden tegen (vermeende) collaborateurs.²⁷ Strijd waarschuwde echter de Duitse methoden niet toe te passen in de interneringskampen. Bovendien vreesde hij de sociale gevolgen van de langdurige opsluiting voor de collaborateurs en hun gezinnen. Niet alleen rechtvaardigheid, maar ook christelijke barmhartigheid diende leidend te zijn in de rechtsgang.²⁸ Hoewel ds. Strijd niet tot de onderzoeksgroep behoorde, was zijn opvatting wel representatief voor de gedachten die er binnen de bevindelijke groep leefden ten aanzien van de naoorlogse behandeling van collaborateurs.

C. Erkelens uit Hazerswoude werd kort na de bevrijding door de plaatselijke leden van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) gearresteerd en overgebracht naar de Doelenkazerne te Leiden, de plaats waar hij als militair het vaderland gediend had tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bij deze arrestatie werd Erkelens niet mee-

23. Den Breejen (red.), *Van geslachte tot geslacht*, 216.

24. Van den Herik, *Eben-Häëzer*, 112.

25. Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 151/152.

26. Gegevens verstrekt door de kerkenraad van de hervormde gemeente te Goudswaard.

27. Strijd, *Wat moet er met de N.S.B.-ers gebeuren?*, 3.

28. Strijd, *Wat moet er met de N.S.B.-ers gebeuren?*, passim; Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 151.

gedeeld waarvan hij werd verdacht. Ook na herhaalde verzoeken door hemzelf en zijn familieleden werd de reden van arrestatie niet helder. Tot een rechtszaak zou het nooit komen. Erkelens zat maanden opgesloten zonder dat hem ook maar iets ten laste werd gelegd. Het is niet onwaarschijnlijk dat de BS van Hazerswoude betrekkelijk weinig te doen had en bij gebrek aan zware gevallen is overgegaan tot de arrestatie van mensen die als pro-Duits bekendstonden, maar zich niet schuldig hadden gemaakt aan landsverraderlijke activiteiten. De pro-Duitse uitlatingen die Erkelens in de wandelgangen had gemaakt, waren hem duur komen te staan.²⁹

Aanvankelijk werd ook gevangenisarts J.C. Hage na de bevrijding buiten functie gesteld, omdat hij lid was geweest van het Medisch Front, hetgeen van een pro-Duitse houding zou getuigen. Bovendien was zijn benoeming door een NSB-functionaris geschied. Van 7 mei 1945 tot 24 mei 1946 mocht hij geen werk als politiearts verrichten. Dit moet bijzonder moeilijk geweest zijn voor de zo plichtsgetrouwe Hage. Al die tijd zat hij in onzekerheid of er tegen hem ook een zuiveringsproces zou worden begonnen. Hij schreef, om zijn onschuld te kunnen bewijzen, een verslag van zijn activiteiten tijdens de bezetting. Dat verslag getuigt ook van zijn ergernis omtrent de gang van zaken. Het was voor Hage moeilijk te verkroppen dat ruim drie en een half jaar gevaarlijke arbeid afgestraft werd met een buitenfunctiestelling. Hoewel hij de inkomsten van zijn betrekking als politie- en gevangenisarts niet nodig had om in zijn levensonderhoud te voorzien, stond hij erop volledig gerehabiliteerd te worden. Grievend vond Hage de suggestie, door commissaris Staal geuit, dat hij gevangenen geholpen had omdat hij iets goed te maken gehad zou hebben. Hij besloot zijn verslag als volgt: 'Ik meen mijn plicht als vaderlander en als arts naar behoren vervuld te hebben, zonder eenige grootspraak.'³⁰ Vervolging bleef uiteindelijk uit, omdat de illegaliteit tal van positieve verklaringen over Hage aflegde en diverse illegale werkers zijn verslag onderschreven. Bovendien had juist de illegaliteit verzocht om het niet opzeggen van het lidmaatschap van het Medisch Front, om zo te voorkomen dat er een NSB'er in de plaats van Hage benoemd zou worden. Dat Hage door een NSB-functionaris was benoemd, was niet zo vreemd, daar hij al plaatsvervangend gevangenisarts was. Zijn benoeming had daardoor niets met een eventuele politieke voorkeur te maken. De commissie van onderzoek was dan ook van mening dat hij volledig gerehabiliteerd diende te worden, omdat hij dag aan dag met inzet van zijn eigen leven en veiligheid het vaderland had gediend. De tegen hem ingediende klachten werden door de commissie niet-ontvankelijk verklaard.³¹

In *De Banier* werd geprotesteerd tegen de gang van zaken rond het oppakken van vermeende collaborateurs. Op 4 januari 1946 werd de toestand in interneringskampen uitvoerig beschreven en werden tal van misstanden aan de kaak gesteld. Een van de aangehaalde gevallen betrof een SGP'er die onterecht publiekelijk werd vernederd en mishandeld. De schrijver, waarschijnlijk ds. P. Zandt,

29. De Bas, *Hervormd op wielen*, 214/215.

30. Cahier met verslag dokter Hage, genummerde bladzijde 93-96.

31. Van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde*, 664/665.

hekelde de toegepaste Duitse methoden. Zijn conclusie was: ‘Wat wij willen is, dat er recht en geen onrecht, gerechtigheid en geen willekeur, rechtvaardigheid en geen persoonlijke wrok, billijkheid en geen wreedheid, rechtspleging en geen mishandeling, het Nederlandse recht en niet de gruwelijke rechtsverkrachting der nazi’s zoowel tegen kinderen als volwassenen beoefend zal worden en dat hierbij alle haat, nijd en wraak scherpelijk gemeden zullen worden.’³² In de Tweede Kamer keerde hij zich scherp tegen de wantoestanden in de interneringskampen. Hij noemde het tekenend dat de wantoestanden zo ernstig waren geworden dat de kerken zich ermee waren gaan bemoeien. De situatie in de interneringskampen was een verbuiging van het Nederlandse recht en getuigde van een gebrek aan medemenselijkheid. Zandt bekritiseerde vooral de ‘kinderroof’ die werd toegepast door moeders van hun kinderen te scheiden. Hij was van mening dat het scheiden van moeders en kinderen voor beiden zeer schadelijk was.³³

11.3.2 Geestelijke en maatschappelijke zorg collaborateurs en hun familie

De christelijke gereformeerde predikant van Rotterdam-Zuid, ds. D. Driessen, voegde de daad bij het woord en ging wekelijks naar een kamp voor politieke delinquenten om daar onder de NSB’ers te evangeliseren.³⁴ Andere kerkenraden zagen zich geplaatst voor het probleem dat kinderen van geïnterneerde NSB’ers onverzorgd achterbleven. Deze kerkenraden, zo blijkt uit de kerkenraadsnotulen, namen hun verantwoordelijkheid en zorgden dat achtergebleven kinderen onderdak en verzorging kregen.³⁵ De kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk te Ouderkerk aan de Amstel was van mening dat de kerkenraad een taak had ten opzichte van de vier doopleden der kerk wier ouders geïnterneerd waren. De kerk had als roeping deze kinderen op te voeden in de leer van de kerk en daarom poogde de kerkenraad deze kinderen in het christelijke gereformeerde weeshuis te Utrecht te plaatsen.³⁶ Hetgeen uiteindelijk lukte.³⁷ De kerkenraad besloot op aanraden van prof. Van der Schuit de tuchtprocedure tegen de ouders, die onder eerste trap van censuur stonden, pas na vrijlating van beiden verder af te handelen.³⁸ Pas na ruim een jaar werden de vier kinderen weer met hun moeder herenigd.³⁹

Een andere moeilijkheid was de geestelijke zorg voor de geïnterneerde gemeenteleden. Om ambtelijke bezoeken te mogen afleggen, moest men veelal eerst toestemming aan de autoriteiten vragen, zoals ook blijkt uit de kerkenraadsnotulen

32. ‘Gerechtigheid verhoogt ’n volk’, *De Banier*, 4 januari 1946.

33. *Handelingen Tweede Kamer 1945/1946*, 112-114 (20-12-1945).

34. Van der Ham, *Een wolk van getuigen*, 153-155.

35. Het betreft de kerkenraden van de christelijke gereformeerde kerk te Ouderkerk aan de Amstel en hervormde gemeente te Nieuwleusen.

36. Notulen kerkenraad christelijke gereformeerde kerk te Ouderkerk aan de Amstel, 14 juli 1945.

37. *Ibidem*, 31 augustus 1945.

38. *Ibidem*, 14 november 1945.

39. *Ibidem*, 17 september 1945.

van 15 juli 1946 van de gereformeerde gemeente te Aagtekerke.⁴⁰ Zeker wanneer de geïnterneerden op enige afstand werden vastgehouden, leverde dat problemen op vanwege de geringe vervoersmogelijkheden. In zo'n geval werd de dichtstbijzijnde kerkenraad aangeschreven met het verzoek om het desbetreffende gemeentelid pastorale bijstand te verlenen.⁴¹ Blijkens de kerkenraadsnotulen van de hervormde gemeente te Rijssen was het bezoeken van geïnterneerden in de Nederlandse Hervormde Kerk bovenlokaal georganiseerd. De Rijssense kerkenraad gaf door geen gebruik te maken van het aanbod van de urgentiecommissie, daar er geen gevallen in de gemeente bekend waren.⁴²

11.3.3 De toepassing van de kerkelijke tucht op gemeenteleden

Dit alles nam echter niet weg dat de kerkenraden ook tuchtmaatregelen moesten nemen tegen hen die zich tijdens de bezetting onjuist hadden gedragen. In de hervormde gemeente van Molenaarsgraaf werden de schuldbelijdenissen niet in het openbaar afgelegd, maar gebeurde dit tijdens pastorale bezoeken.⁴³ De kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Ridderkerk wilde een richtlijn hebben van de generale synode hoe te handelen met gemeenteleden die tijdens de oorlog sympathiseerden met de NSB.⁴⁴ De kerkenraad van de Walkerk te Rijssen stelde al in april 1945 dezelfde vraag aan de classis.⁴⁵

De generale synode van 1945 der Gereformeerde Gemeenten, onder voorzitterschap van ds. G.H. Kersten, besloot: 'Wat de leden der gemeenten betreft, die door hun lidmaatschap of sympathiseerend lidmaatschap der N.S.B. en door hun Duitse gezindheid ergernis in de gemeenten verwekt hebben, oordeelt de synode, dat zij indien er zekere teekenen van boetvaardigheid gegeven worden, door openbare schuldbelijdenis die ergernis hebben weg te nemen; zoo zij echter hun handelingen niet herroepen willen, zal naar de in de Kerkorde gegeven regelen voor de censuur met hen gehandeld worden. Elk bijzonder geval hebbe de kerkeraad ter plaatse te beoordeelen. Dit geldt in het bijzonder in zake de tucht aangaande doopleiden, met wie in tegenwoordigheid hunner ouders dient gehandeld. Het resultaat kan dan ter kennis van de gemeente worden gebracht. Het behoudend karakter der kerkelijke tucht mag nimmer uit het oog verloren worden.'⁴⁶

In de gemeente van ds. Kersten werd zulks ook gepraktiseerd en moesten enkele mensen openbare schuldbelijdenis afleggen vanwege overtreding van het vijfde

40. 'Ingekomen brief van vrouw [naam] welke verzocht haar lidmaatschap op te sturen. Afwijzend beschikt. Die kwestie zal verder worden onderzocht. Aan de kampcommandant zal een verzoek gericht worden [naam] te mogen bezoeken.' Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente Aagtekerke, 15 juli 1946.

41. Zoals bijvoorbeeld blijkt uit de notulen van de kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk te Ouderkerk aan de Amstel van 1 november 1946. De kerkenraad verzocht ds. Rebel van Den Haag om een in Den Haag gedetineerd gemeentelid te bezoeken.

42. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Rijssen, 4 juli 1945.

43. Gegevens verstrekt door de kerkenraad van de hervormde gemeente te Molenaarsgraaf.

44. Zonder auteur, *Trouw van de God van Bethel*, 136.

45. Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente te Rijssen (Walkerk), 17 april 1945.

46. *Handelingen van de voortgezette vergadering der Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht, 20 Sept. 1945*, 9.

gebod.⁴⁷ Gezien de geruchtenstroom die de ronde deed over verraad en NSB-sympathieën binnen de gereformeerde gemeente van Rotterdam-Centrum, was het goed dat de kerkenraad ook daadwerkelijk openbare schuldbelijdenis afdwong van hen die tijdens de bezetting ergernis hadden verwekt vanwege hun houding ten opzichte van de bezetter. De kerkenraad weigerde bijvoorbeeld een attest af te geven als er niet eerst schuldbelijdenis werd gedaan vanwege sympathie voor de NSB en het verrichten van pro-Duitse handelingen. In een ander geval kwamen ouderlingen tijdens een huisbezoek, bij toeval, erachter dat iemand lid was geweest van de NSB. Ook dit lid moest vervolgens schuldbelijdenis doen.⁴⁸

De kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Borssele beraadslaagde over een gemeentelid, dat tevens lid was geweest van de NSB. Tijdens het vermaningsbezoek verdedigde desbetreffende lid zich door te stellen juist lid van de NSB geworden te zijn om het communisme en Rome te kunnen bestrijden. De voorzitter van de kerkenraad had hem te verstaan gegeven schuldbelijdenis te zullen moeten afleggen. Betrokkene was echter niet zo maar van plan dat te doen. Besloten werd advies in te winnen bij de consulent. De kerkenraadsnotulen vermelden de verdere afloop van het geval echter niet.⁴⁹ De classis Goes vroeg de Particuliere Synode Zuid hoe te handelen met NSB'ers. De particuliere synode besloot dat NSB'ers schuldbelijdenis zouden moeten doen. Hetzelfde gold voor een gemeentelid, dat weliswaar geen lid van de NSB was, maar wel door de bezetter als burgemeester was benoemd en 'in alles betoond [had] deze beweging zeer genegen te zijn'.⁵⁰ De particuliere synode sprak uit dat het doel van de tucht het behoud van desbetreffend lid diende te zijn. 'Persoonlijke vermaning is noodzakelijk en niet het zoeken van iemands ondergang.' Bovendien moest ieder geval goed onderzocht worden, omdat het dikwijls gebeurde dat aantijgingen iedere grond misten. De particuliere synode riep de kerkenraden op om bij invrijheidstelling uit het interneringskamp alle ergernis uit de gemeente weg te nemen door het laten afleggen van openbare schuldbelijdenis. Dit gold des te meer wanneer men zich openlijk had misdragen.⁵¹

De duidelijkheid die de generale synode van de Gereformeerde Gemeenten in 1945 verschafte was ook wel nodig, omdat de kerkenraden niet altijd wisten wat ze aan moesten met het verstrekken van bijvoorbeeld attesten.⁵² De kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Kampen vroeg aan de classis om richtlijnen. De classis was van mening dat, gezien de uitspraak van de van de Noordelijke Particuliere Sy-

47. Het vijfde gebod luidt: 'Eert uw vader en uw moeder, opdat uw dagen verlengd worden in het land, dat u de Heere uw God geeft.' In de Heidelbergse Catechismus wordt uiteengezet dat het gebod meer gezagsrelaties betreft dan alleen die tussen ouder en kind. Ook het overheidsgezag valt onder dit gebod. 'Vraag 104: Wat wil God in het vijfde gebod? Antwoord: Dat ik mijn vader en mijn moeder, en allen die over mij gesteld zijn, alle eer, liefde en trouw bewijze, mij aan hun goede leer en straf met behoorlijke gehoorzaamheid onderwerpe, en ook met hun zwakheid en gebreken geduld hebbe, aangezien het God belijft ons door hun hand te regeren.'

48. Mastenbroek, *Zijn vuur- en haardstede*, 229/230, 236.

49. Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente te Borssele, 20 juli 1946; De Kok, *Gij alleen de eer*, 194.

50. Vogelaar, 'De strik ontkomen VI', 5-7.

51. 'Particuliere Synode Zuid', *De Saambinder*, 15 mei 1946.

52. Duvekot en Kleppe, *Gods trouwe zorg*, 60.

node van 1937 met betrekking tot lidmaatschap van de NSB, leden die zich schuldig hadden gemaakt aan een pro-Duitse houding van het Heilig Avondmaal geweerd dienden te worden. In Kampen betrof dit enkele gemeenteleden. Eén gemeentelid werd veroordeeld tot anderhalf jaar internering. Voordat de kerkelijke behandeling van haar zaak kon beginnen, had ze zich echter al aan de kerk onttrokken. Een ander lid, dat verdacht werd van nationaalsocialistische opvattingen, werd uiteindelijk niet onder censuur gesteld, daar hij aannemelijk kon maken nooit iemand verraden te hebben. Bovendien was zijn opmerking niet voor de koningin te bidden, niet als dreigement, maar als welgemeend advies bedoeld geweest.⁵³ Voor de kerkenraden van de gereformeerde gemeenten te Apeldoorn en Opheusden was de beslissing van de synode aanleiding om tegen een enkel gemeentelid op te treden.⁵⁴

Dat de tucht vooral een curatief doel had, liet onverlet dat niet iedere kerkelijke interventie het gewenste effect had. In de gereformeerde gemeente van Aagtekerke keerde een lid, na schuldbelijdenis, terug in de kerk en een ander lid vroeg juist zijn lidmaatschap op om, naar alle waarschijnlijkheid, te ontkomen aan het moeten doen van schuldbelijdenis.⁵⁵ In Rijssen verliet een lid dat anderhalf jaar geïnterneerd geweest was de Walkerk uit onvrede over de handelwijze van de kerkenraad.⁵⁶ In een Zuid-Hollandse gereformeerde gemeente met enkele honderden leden had ook een aantal gemeenteleden zich schuldig gemaakt aan een pro-Duitse houding. Tijdens de kerkenraadsvergadering van 2 januari 1946 werd gesproken over de vraag of een voormalig lid van de NSB zijn kind mocht laten dopen. Op 2 maart 1946 boog de kerkenraad zich over de wens van een catechisant om belijdenis te mogen doen. Dit lag echter gevoelig, daar deze catechisant tijdens de oorlog vrijwillig naar Duitsland was gegaan. In beide gevallen werd de consulent om advies gevraagd. Precies een maand later, op 2 maart 1946, werd er gerapporteerd over een bezoek aan een jonge vrouw die zich schuldig gemaakt had aan overtreding van het vijfde gebod door te heulen met de vijand. De ambtsdragers hadden er bij haar en bij haar schoonouders, bij wie zij inwoonde, op aangedrongen schuldbelijdenis af te leggen. De vrouw ontkende echter. Dit verwoordde ze in een brief aan de kerkenraad en aan de consulent, ds. G.H. Kersten. Zowel de kerkenraad als ds. Kersten was echter overtuigd van haar schuld en bleef bij de eis van schuldbelijdenis. Tegen de schoonouders bleken de zaken iets lastiger te liggen. Verder werd de kerkenraad 'uit Den Haag' om inlichtingen verzocht over een bepaald kerklid. 'Deze worden verstrekt door te schrijven dat [naam] zich als een NSB-er gedragen heeft door propaganda te maken, door de hakenkruisvlag uit te steken, te colportereren voor winterhulp, wachtdienst te verrichten voor de Duitsers te Moordrecht, behulpzaam te zijn geweest bij het vorderen van fietsen en verder als landwacht dienst te hebben gedaan.'⁵⁷ In Zoeter-

53. Kranendonk, *Wakend aan Zijn poorten*, 318.

54. Roos, *Wat zal men dan antwoorden ...?*, 51; Van Voorden (samensteller), *Herdenk de trouw*, 244.

55. Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente Aagtekerke, 3 april 1947 en 15 juli 1946.

56. Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente te Rijssen (Walkerk), 20 augustus 1946.

57. Notulen kerkenraad van een gereformeerde gemeente uit Zuid-Holland, 2 januari 1946, 2 februari 1946, 2 maart 1946, 37 mei 1947.

meer legde een lid schuldbelijdenis af vanwege zwarthandel tijdens de bezetting.⁵⁸

De kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Meliskerke was desgevraagd door het Deputaatschap Correspondentie met de Hoge Overheid van de Gereformeerde Gemeenten van mening dat de opstelling van de gemeente te slap was geweest gedurende de oorlog. Het deputaatschap vroeg naar de houding ten opzichte van de NSB, het verzet en onderduiken. Uit vrees voor de gevolgen had men over het algemeen een lijdelijke houding aangenomen.⁵⁹

In de christelijke gereformeerde kerk van Dokkum deed na de oorlog een wel heel actieve NSB'er, op vrijwillige basis, schuldbelijdenis ten overstaan van de kerkenraad. Betrokkene was voor de oorlog kandidaat op de provinciale lijst voor de NSB en had tijdens de oorlog de plaatselijke predikant, ds. Eerland, aangegeven vanwege een zinsnede uit een preek. Ds. Eerland had daardoor een maand in detentie gezeten in Leeuwarden.⁶⁰ Ook in Dordrecht deed een lid schuldbelijdenis.⁶¹

11.3.4 *Resocialisatie collaborateurs*

Tijdens de internering en procesgang deden de medekerkleden soms een goed woord voor de verdachte. Zo verklaarde in 1947 een vriend van Hendrik Smit dat Hendrik een moreel hoogstaand mens was en een goed vaderlander en dat zijn dienstneming bij de SS geheel toegeschreven moest worden aan een persoonlijke deceptie. Deze vriend was voor de oorlog medebestuurder van de hervormd-gereformeerde jongelingsvereniging in Bergambacht en schreef tijdens Hendriks dienstneming en latere detentie trouw met Hendrik Smit, hoewel hij het principiële zeer oneens was met indiensttreding bij de SS.⁶² Hendrik werd tijdens zijn internering in Kamp Lindenheuvel te Geleen intensief begeleid door een hervormde predikant, die in zijn rapporten over Hendrik schreef dat Hendrik principieel afstand genomen had van het nationaalsocialisme.⁶³ Lastiger werd het wanneer de verdachte en later veroordeelde geen enkele blijk van spijt gaf en verklaarde nog steeds een overtuigd nationaalsocialist te zijn. Wanneer een medekerklid de verzachtende verklaring aflegde dat desbetreffende persoon vanuit idealisme handelde en derhalve geen baantjesjager was, zal dat op de rechters weinig indruk gemaakt hebben. Evenmin de verklaring dat verdachte al in 1935 lid was van de NSB, nooit iemand kwaad gedaan had en getrouwd was met een keurige vrouw die niets van het nationaalsocialisme moest hebben. Desondanks was er ook voor de kerk in dit geval een prominente rol weggelegd. De rechter veroordeelde de verdachte tot vijf jaar gevangenisstraf vanwege vrijwillige indiensttreding bij een buitenlandse mogendheid en hulpverlening aan de vijand.⁶⁴ De veroordeelde werd via de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) ondertoezicht gesteld

58. Gegevens verstrekt door de kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Zoetermeer.

59. Davidse, *Die trouwe houdt*, 136.

60. Gegevens verstrekt door de kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk te Dokkum.

61. Gegevens verstrekt door de kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk te Dordrecht.

62. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 54187 (tribunaal Rotterdam 1806). Verklaring van 7-10-1947.

63. Ibidem, brief van 4-11-1947.

64. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 70374 (bijzonder gerechtshof Den Haag 3286).

van de hervormde ds. P. Sterk van Rijsoord, die iedere maand een beoordeling van veroordeelde moest geven. Tot juni 1950 bleef deze regeling van kracht.⁶⁵

Om collaborateurs te resocialiseren was het nodig dat er een vorm van reclassering werd bedacht. De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten deed daarbij een beroep op maatschappelijke verenigingen en kerken. Reclassering was in die tijd nog geen overheidsinstelling en werd vormgegeven volgens het verzuilde patroon. In kringen van de illegaliteit en linksgeoriënteerde groepen was de aversie tegen de collaborateurs veelal te groot om met vrucht te werken aan resocialisatie. Daarom nam de STPD vaak haar toevlucht tot het ondertoezicht stellen van voorwaardelijk vrijgelaten collaborateurs door geestelijken. De toezichthouders, veelal vrijwilligers en geen professionals, werden geacht de onder toezicht gestelden tweemaal per maand te bezoeken en intensief te begeleiden. De toezichthouders moesten niet alleen controleren, maar ook leidinggeven aan het resocialisatieproces. Hoewel een niet onaanzienlijk deel van de collaborateurs onkerkelijk was, hebben de kerken een belangrijke rol gespeeld in de resocialisatie van collaborateurs.⁶⁶ De kerken hadden door hun getuigenis de aanzet gegeven om te komen tot een mildere behandeling van politieke delinquenten. Geestelijken spraken met de delinquenten en probeerden hen te overtuigen van hun verkeerde zienswijze, zodat ze het nationaalsocialisme zouden afzweren. De kerken wezen erop dat velen vanwege de uitzichtloze situatie van de jaren dertig voor het nationaalsocialisme hadden gekozen. Daarbij vergaten de kerken ook niet de hand in eigen boezem te steken, doordat ze erkenden daaraan zelf mede debet te zijn geweest, want de kerken hadden in de jaren dertig te weinig gedaan om de maatschappelijke nood te lenigen. De kerken zagen het als hun taak de grote aversie tegen de collaborateurs enigszins te matigen en te komen tot maatschappelijke acceptatie van collaborateurs en hun gezinnen. Wel kwam het voor dat delinquenten godsdienstige interesse veinsden om op die manier een positieve verklaring decharge van een predikant te kunnen bemachtigen.⁶⁷

De activiteiten van de kerken met betrekking tot de resocialisatie van collaborateurs waren vooral gericht op het herstellen van bindingen tussen hen en de samenleving. De kerken pleitten voor barmhartigheid, maar daar moest dan wel berouw van de zijde van de collaborateur tegenover staan. De kerken poogden de collaborateurs weer op te nemen in de verzuilde structuur van de Nederlandse samenleving. Was een collaborateur weer eenmaal een actief en geaccepteerd lid van de zuil en daarmee van de samenleving, dan zou hij zich niet meer kunnen hergroeperen met zijn oude kameraden en geen gevaar voor de staatsveiligheid meer vormen. De nadruk van de kerk op het tonen van berouw, de bekeringsijver en het bestrijden van het nationaalsocialisme lokte soms ook averechtse effecten uit.⁶⁸

De generale synode van Nederlandse Hervormde Kerk kwam na de oorlog tot een duidelijke stellingname ten aanzien van de collaborateurs; het natio-

65. NL-HaNA, STPD, 2.09.42.01, inv. 1347 (dossier 24681).

66. Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 225/226.

67. *Ibidem*, 291-294, 301/302.

68. Tames, *Doorn in het vlees*, 29-41.

naalsocialisme diende geheel en al verworpen en afgezworen te worden. Herhaaldelijk riep de synode de overheid op om willekeur te voorkomen, te zorgen voor een snelle en eerlijke rechtsgang, de schrikbarende wantoestanden in de interneringskampen aan te pakken en de POD te professionaliseren en onder centraal gezag te stellen. De synode bepleitte rechtvaardigheid en barmhartigheid. Anderzijds benadrukte de synode dat er alleen van herstelde betrekkingen sprake kon zijn als er van de zijde van de collaborateurs sprake was schuldbesef en berouw. De synode nam haar taak wat betreft de geestelijke verzorging van de geïnterneerden serieus en eiste ook een rol voor de kerk op in de reclasering van collaborateurs. Verder spande de synode zich zeer in om de situatie in de kinder- en vrouwenkampen te verbeteren en kinderen in pleeggezinnen onder te brengen. Om de resocialisatie van collaborators zo goed mogelijk te laten verlopen werden er verspreid over het hele land tachtig gemeenteavonden belegd over de omgang met vrijgelaten collaborators. De synode deed verschillende kanselboodschappen en open brieven uitgaan waarin opgeroepen werd het recht te eerbiedigen.⁶⁹ In een open brief aan de minister-president en de minister van Justitie motiveerde de synode die oproep als volgt: ‘De Generale Synode richt haar woord niet alleen tot de Overheid, doch ook tot het geheele Nederlandsche volk, in de overtuiging, dat ook de consciëntie van het volk zich niet voldoende verzet tegen onrecht en misbruik, die thans bestaan. Zij bindt het volk op het hart, dat de eisch van gerechtigheid en barmhartigheid is, dat hij, die onschuldig bevonden is en ook hij die zijn straf heeft ondergaan, zijn plaats in de samenleving herkrijgt.’⁷⁰

11.3.5 Strafrechtelijke procesgang en kerkelijke tucht predikanten

Was het al lastig om een modus te vinden om met ‘gewone’ kerkleden die verdacht werden van een pro-Duitse houding of regelrechte collaboratie om te gaan, de kerkenraad bevond zich helemaal in een lastig parket wanneer de eigen predikant onderwerp was van publieke verontwaardiging, van een kerkelijke schorsingsprocedure of, nog erger, van strafrechtelijke vervolging vanwege zijn houding tijdens de bezetting. In de meeste gevallen trad de kerkenraad in het krijt voor de predikant. Diverse kerkenraden schreven brieven aan de rechterlijke instanties waarin zij pleitten voor coulance.⁷¹

Opvallend is dat veel predikanten vanwege een pro-Duitse houding werden aangeklaagd en niet zozeer omdat ze verdacht werden van pro-Duitse handelingen. Bij de gewone kerkleden was dat precies andersom. Bij ‘gewone’ mensen

69. *Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1945/46*, 73, 107, 139, 164, 236, 262, 273, 281, 310, 316, 318, 372, 414, 516, 536, 648, 653, 657, 658. 70. *Ibidem*, 281.

71. Het schrijven van brieven decharge was vrij gebruikelijk. In zulke brieven werd veelvuldig gewezen op de persoonlijke omstandigheden van de gedetineerde / aangeklaagde. De brieven schrijvers wezen de autoriteiten op de door internering ontstane ontwrichting van het desbetreffende gezin, de financiële gevolgen of psychische labiliteit. De kerkenraadsbrieven vormen geen uitzondering op het algemene beeld zoals beschreven door Helen Grevers in haar artikel ‘Enkel en alleen in dit geval’ in *BMGN* in 2009.

werd *Deutschfreundlichkeit* als een minder groot probleem ervaren dan bij voor-
aanstaande mensen die door hun positie een grotere invloed hadden. Er lijkt
hierbij sprake te zijn van een soort omgekeerde klassenjustitie. Een ongedateerde
beoordelingsstaat van de POD te Dordrecht over ds. J. Overduin stelde met zo
veel woorden: ‘Uit het oog mag niet worden verloren, dat verdachte als predikant,
grote invloed kon uitoefenen op zijn gemeente.’⁷² In het geval van ds. D.J. van de
Graaf ging het tribunaal uitvoerig in op het feit dat hij als predikant een grotere
verantwoordelijkheid had dan anderen. Die mening deelde de POD te Vinkeveen.
Zij voegden aan de getuigenverslagen in het proces-verbaal een eigen observatie
toe: ‘Vervolgens verklaren wij, verbalisanten, dat bij onderzoek is gebleken, dat
hij, noch zijn zoon Jan, geabonneerd waren op het Volk en Vaderland en dat het
ook niet bij hem werd thuis bezorgd. Er waren enkele leden van zijn Kerk, die op
zijn aftreden hebben aangedrongen, doch dat aantal is wel zeer beperkt en zal wel
haast beperkt zijn tot de getuigen [er volgen drie namen, getuige no. 1, 3 en 6].
De meeste leden vinden hem een goede Predikant. Zijn kerk werd bezocht door
de alhier wonende N.S.B.ers, aangezien dat op een enkele uitzondering na, alle
N.S.B.ers te Vinkeveen tot de Nederlandse Hervormde Kerk behoorden. Hij had
ook meestal voor het Koninklijk Huis tijdens de bezetting. Algemeen is echter
bekend, dat hij een slappe houding heeft aangenomen en hij niet optrad zoals
een goed Nederlandsch Predikant, dit tijdens de bezetting behoorde te doen en
zoals zoo veel andere Predikanten dit wel deden. Dit onderscheid was opmerke-
lijk, zoodat zijn houding door goede Nederlanders werd aangevallen. Hij gaf geen
aanmoedigend voorbeeld, doch toonde zich slap.’⁷³ Deze stellingname resulteerde
erin dat predikanten na de oorlog wel werden vervolgd als ze een pro-Duitse
houding hadden aangenomen, terwijl dit bij ‘gewone’ gemeenteleden achterwege
bleef, tenzij men tijdens de oorlog lid was van de NSB. Bij lidmaatschap van de
NSB werd sowieso overgegaan tot dossiervorming en een gerechtelijk onderzoek.

Het tribunaal te Utrecht ging op 24 november 1947 in zijn overwegingen in op de
verantwoordelijkheid die ds. D.J. van de Graaf als predikant had: ‘Overwegende, dat
beschuldigde heeft aangevoerd, dat hij tijdens de uitoefening van zijn beroep in een
openbare godsdienstoefening in het gebed heeft opgewekt tot gehoorzaamheid daar
hij, gezien zijn overtuiging en handelende naar zijn geweten, van mening was, dat
men zich voor het oordeel Gods, dat ons volk in deze bezetting trof, moest bukken,
hetgeen dan ook volgens hem – beschuldigde – zuiver een kwestie van consciëntie
is, ten aanzien waarvan door de verdediger naar voren is gebracht, dat een dergelijke
intentie niet is te straffen en ook niet gestraft mag worden;
Overwegende, dat beschuldigde heeft aangevoerd, dat hij van mening was, dat
de Duitse “Overheid” ten aanzien van het punt der krijgsgevangenschap rechtens
handelde, door de Nederlandse soldaten opnieuw in krijgsgevangenschap te doen

72. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 109118 (parket Den Haag 208).

73. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 55579.

terugkeren, weshalve hij in zijn publiek gebed uitsprak, dat zij als helden zouden gaan en zich niet uit lafheid zouden onttrekken;

Overwegende, dat beschuldigde op een desbetreffende vraag, ten antwoord gaf, dat hij niet naar de Oranjesender luisterde, daar dat gevaaren met zich mee bracht, waartegenover het Tribunaal wil stellen, dat hierin een schuldige nalatigheid naar voren komt inzonderheid voor iemand, die als beschuldigde in zijn omgeving een geestelijk leidsman was en moest zijn, daar de Nederlandse Regering toentertijd het verbod uitvaardigde, zich voor krijgsgevangenschap te melden, tegen welk verbod in beschuldigde zijn gemeente opwekte, de Duitse orders te volgen;

Overwegende, dat het Tribunaal van mening is, dat de publieke kerkelijke houding in de bezettingsjaren zeer positief nationaal is geweest, waarvan beschuldigde kennis moet gedragen hebben;

Overwegende, dat van een steun van beschuldigde in het grote verzet niets gebleken is, waarbij het Tribunaal wil opmerken, dat de scheldnaam "Duitse Herder", aan beschuldigde in dien tijd gegeven, wel typerend is voor de indruk van zijn optreden op zijn omgeving;

Overwegende, dat het Tribunaal van mening is, dat in dergelijke streken, waar beschuldigde de geestelijke leiding verzorgde, het contact tussen kerk en gemeente intensief is, hetgeen een reden te meer had dienen te zijn voor beschuldigde om een juiste en positieve houding ten aanzien van de diverse moeilijkheden aan te nemen, waaraan beschuldigde niet alleen is te kort geschoten, doch waarbij hij door zijn zeer laakbare uitlatingen verwarrend, en derhalve remmend voor het nationaal verzet heeft gewerkt.' Bron: NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 55579.

11.3.5.1 Ds. J. Overduin

De kerkenraad en mansledenvergadering van de gereformeerde gemeente in hersteld verband van Sliedrecht schreven op 9 december 1945 een verzoekschrift om ds. J. Overduin te ontslaan van zijn huisarrest, zodat hij weer als predikant van de gemeente zou kunnen dienstdoen. Daarnaast schreven vele vrienden, bekenden, familieleden, gemeenteleden en ook de kerkenraad enkele tientallen verzoekschriften aan de Politieke Opsporingsdienst tijdens de periode dat Overduin in voorarrest zat. Hoe lang dat voorarrest precies geduurd heeft is moeilijk te achterhalen, daar het aanhoudingsbevel van 30 mei 1945 dateert, maar het eerste proces-verbaal van een verhoor van Overduin van 27 juli 1945 is. Uit een interne memo blijkt dat de POD aandrang op snelle afhandeling van deze zaak omdat de religieuze gemoederen te zeer verhit dreigden te raken in Sliedrecht. Op 27 oktober gelastte de officier van justitie onmiddellijke invrijheidstelling met huisarrest. Wanneer dit huisarrest opgeheven werd is niet op te maken uit het dossier. Wel is duidelijk dat het nooit tot een rechtszaak kwam. Aan het dossier ontbreekt namelijk een vonnis. De chaotische toestand van die dagen is ook terug te zien in de dossiervorming en de handelwijze van de POD. In een brief van 11 december 1945 uitte de advocaat van Overduin zijn ongenoegen over de gang van zaken. Impliciet beschuldigde hij de POD van vooringenomenheid daar op één na alle

gehoorde getuigen geen lid meer waren van zijn gemeente. De advocaat meldde dat hij getuigen heeft gehoord die nog wel lid waren van Overduins gemeente en dat die getuigenverklaringen een stuk genuanceerder waren.⁷⁴

Tot het inzicht dat communisme en nationaalsocialisme een even groot gevaar betekenden, kwam Overduin pas na de oorlog. Uit allerlei getuigenverklaringen komt naar voren dat hij veelvuldig tegen het communisme waarschuwde en impliciet in Duitsland de redding tegen het communisme zag. Overduins angst voor het communisme was zo groot, dat hij de ogen sloot voor de negatieve kanten van het nationaalsocialisme. Na de oorlog verwoordde Overduin in een verhoor zijn houding als volgt: ‘Ik heb in de afgelopen oorlogsjaren altijd het beeld voor mij gezien van den grooten strijd tusschen Communisme en Nationaal Socialisme. Ik zag het Nationaal Socialisme als de eenige dam, die opgeworpen was tegen de goddelooze macht van Rusland. Voor het Nationaal Socialisme was ik niet zoo bang, want ik dacht, dat die macht zich zelf wel zou vernietigen. Ik begrijp heel goed, dat U aanvoert, dat als deze macht door eigen voosheid te gronde zou gaan, het Communisme toch de overhand zou krijgen, doch mijn meening was, dat eerst het Communisme verslagen moest worden en dat daarna de macht van Hitler zou te gronde gericht worden. Desalniettemin zag ik het toch immer zoo, dat Hitler de door God gestelde man was, om ons voor het Communisme te bewaren. In mij leefde steeds de hoop, dat hij Rusland zou verslaan, waardoor wij als volk bewaard zouden blijven. Ik stem toe pro-Duitsch in mijn gevoelens te zijn geweest. Had ik maar gezien, dat het Nationaal Socialisme en het Communisme broertje en zusje zijn, dan had ik wellicht een ander standpunt ingenomen.’

Uit een ongedateerde beoordelingsstaat van de Politieke Opsporingsdienst van Dordrecht blijkt dat de politieke rechercheurs niet overtuigd waren van de onschuld van Overduin. Hij werd beoordeeld als ‘een geslepen mannetje’, dat net deed alsof hij niets van politiek en de Duitse wandaden afwist. ‘Momenteel tracht verdachte op listige wijze zijn verkeerde mentaliteit en daden geheel te dekken onder een vroom schijnenden stortvloed van Bijbelteksten. (...) Na zijn verhoor voegde verdachte het hoofd van den P.O.D. toe: “Ach, was U maar ouderling bij mij geweest, dan was het zoo ver met mij niet gekomen.” Verdachte is een dusdanige simulant, dat hij een veelvuldig voorkomend kwaaltje, op een grove manier weet uit te buiten, zoodat men in de verleiding komt medelijden met hem te krijgen.’ Wanneer men hem confronteerde met theologische argumenten om zijn zienswijze op de bezettende overheid aan de kaak te stellen, ‘dan speelt verdachte weer de onwetende dorpsdominee (ex-slager)’. Desondanks werd Overduin op 27 oktober 1945 in vrijheid gesteld, maar kreeg wel een voorlopig huisarrest opgelegd.⁷⁵

74. Ibidem, inv. 88680 (dossier J. Overduin, 18-11-1881).

75. Ibidem; inv. 109118 (parket Den Haag 208).

11.3.5.2 Ds. R. Bartlema

In het geval van ds. R. Bartlema van Zeist was het een collega-predikant die een goed woord voor hem deed. Ds. H. Berkhof⁷⁶ van Zeist schreef op 30 juni 1947 een brief aan de officier-fiscaal dat hij het zou betreuren als ds. Bartlema zich ook nog voor de wereldlijke rechter zou moeten verantwoorden, omdat hij in een kerkelijke procedure al was gestraft met acht maanden schorsing. Bovendien was Berkhof van mening dat Bartlema niet vanwege handelingen als wel vanwege gezindheid vervolgd werd. De officier-fiscaal was het blijkens zijn antwoord van 3 juli 1947 eens met ds. Berkhof dat Bartlema geen verkeerde handelingen ten laste werden gelegd, maar desondanks zou ook hij zich ook voor de rechter moeten verantwoorden. Het was overigens niet de eerste brief die de officier-fiscaal ontving met betrekking tot die zaak. Al in mei 1945 had hem een petitie van ruim 310 kerkleden bereikt waarin gepleit werd voor het intrekken van de tegen Bartlema genomen strafmaatregelen. Op 29 augustus 1947 schreven drie ouderlingen een brief waarin zij stelden dat het onjuist was dat de predikant pas vanaf 1944 het Koninklijk Huis in de openbare gebeden gedacht en dat het al of niet aflezen van synodale boodschappen nooit op de agenda van de kerkenraad had gestaan.

De officier-fiscaal en de rechter waren niet onder de indruk van deze verzachtende omstandigheden. Sterker nog, ds. Berkhof voerde de schorsing van acht maanden door het provinciaal kerkbestuur aan als verzachtende omstandigheid, maar de rechter zag het juist als een argument om Bartlema ook in strafrechtelijke zin te veroordelen. Het vonnis van de rechter luidde: zes maanden voorwaardelijke internering met een proeftijd van drie jaar, een boete van 500 gulden en ontzetting uit het kiesrecht (actief en passief) en het recht om in het Nederlandse leger te dienen. De overwegingen waren dat Bartlema door zijn nadruk op Romeinen 13 de hoorders had opgeroepen de Duitse bezetter te gehoorzamen. Hij gaf blijk van een nationaalsocialistische gezindheid door niet in te stemmen met de weigering van het schoolbestuur om benoemingen van leerkrachten voor te leggen aan de inspecteur van onderwijs. Dit werd hem te meer aangerekend omdat hij voor de oorlog altijd een geharnast strijder voor de vrijheid van onderwijs was geweest. Verder verweet de rechter de predikant dat hij weigerde kanselboodschappen van de synode af te lezen en dat hij op vriendschappelijke wijze omging met prof. dr. H. Visscher, J.H. van Lonkhuyzen en dr. Jansen. Bovendien werd hem het visitekaartje van Van Lonkhuyzen met de Duitstalige warme aanbeveling voor hem zwaar aangerekend. Als laatste overweging in het vonnis nam de rechter op dat hij ook door het provinciale kerkbestuur geschorst was geweest.

Het tribunaal stelde met zoveel woorden niet al te zeer in te willen gaan op de theologische en exegetische merites van Bartlema's prediking en positiekeuze tijdens de bezetting, maar was wel van mening dat er genoeg teksten in de Bijbel te vinden waren 'waarmede een minder verachtelijk standpunt te rechtvaardigen geweest ware'. Het was volgens het tribunaal onmogelijk om zowel de wettige als de bezettende overheid tegelijkertijd te gehoorzamen, zoals Bartlema voorstond op

76. De latere hoogleraar dogmatiek en Bijbelse theologie te Leiden.

basis van Romeinen 13. De rechter vond dit vooral verwijtbaar omdat de gewone kerkganger dit ook niet begrepen zal hebben. De rechter stelde Bartlema niet te veroordelen omdat hij Gods Woord gepredikt heeft, maar omdat hij dat Woord misbruikte. Als predikant had hij zich als geen ander moeten realiseren welk een macht woorden hebben en daarom had hij zijn woorden zorgvuldiger moeten kiezen. Dat de rest van het schoolbestuur principieel weigerde benoemingen van leerkrachten voor te leggen ter accordering aan de inspecteur van onderwijs bewees, volgens de rechter, dat hem wel degelijk nationaalsocialistische sympathieën waren te verwijten. De weigering kanselboodschappen voor te lezen werd door het tribunaal veroordeeld, omdat hij had moeten begrijpen dat het hier geen procedurele, maar een morele zaak betrof. Derhalve was Bartlema's verdediging dat de synode kerkrechtelijk niet mag gelasten kanselboodschappen voor te lezen, 'verachtelijk en bekrompen'. Het gehele verweer werd door de rechter met de kwalificatie 'cynische onbeschaamdheid' van tafel geveegd. Het vonnis gaf op geen enkele wijze blijk van ook maar enig begrip voor de theologische, exegetische en kerkrechtelijke overwegingen van Bartlema.⁷⁷

Het provinciaal kerkbestuur was op 1 oktober 1945 eveneens tot een ondubbelzinnige afwijzing van Bartlema's houding tijdens de bezetting gekomen. De toon was wellicht iets milder, maar ook hier was weinig begrip voor de religieuze overwegingen van de Zeister predikant. Het provinciaal kerkbestuur was van mening dat hij bij zijn exegese van Romeinen 13 ook Openbaring 13 had moeten betrekken. Bartlema had klaarblijkelijk, het vonnis maakte dit niet expliciet, Hitler en nazi-Duitsland als het beest moeten voorstellen in zijn prediking. Bovendien was het kerkbestuur van mening dat de weigering kanselboodschappen af te lezen, afkeurenswaardig was. Daarnaast had Bartlema geen principiële houding vertoond inzake de benoeming van leerkrachten en zou hij als hoofdredacteur van het jongelingsblad *De Vaandrager* de autoriteiten hebben aangeboden het blad te redigeren naar de eisen van de tijd. Als verzachtende omstandigheden werden meegenomen dat hij ook tijdens de bezetting een portret van Hare Majesteit in zijn huis had hangen en ook voor de koningin gebeden had. 'Overwegende, al het bovengenoemde te zamen vattende, dat Ds Bartlema zich alzo in den bezettingstijd niet waardig heeft gedragen, kerkelijk en als vaderlander, en door zijne onvoorzichtigheid en dubbelzinnige houding zich zedelijk medeplichtig heeft gesteld aan het gruwelijk beleid van de bezettende macht hier te lande, dat er op uit was kerk en volk te dwingen op een weg, waarop zij naar Gods Woord en Gebod niet mocht gaan,' kwam het provinciaal kerkbestuur tot een schorsing van acht maanden met behoud van twee derde van het traktement.⁷⁸

Ondanks de dubbele veroordeling bleef Bartlema nog enkele jaren in Zeist als predikant in de hervormde gemeente dienen. Het deel van de gemeen-

77. C.M. van Driel komt eveneens tot de conclusie dat het oordeel over Bartlema te rigoureuus gemotiveerd en geformuleerd was: Van Driel, 'Houding leidt tot schorsing', 6/7.

78. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 56461 (tribunaal Utrecht 1706).

te dat tot de Gereformeerde Bond behoorde, zag in hem nog steeds een man met gezag. In later jaren diende Bartlema nog de gemeenten van Giessendam en Ridderkerk. Bartlema was nog steeds een geliefd prediker en elke 'oorlogsschaduw' leek verdwenen te zijn. In tegenstelling tot zijn leermeester, prof. Vischer, had hij nauwelijks aan geloofwaardigheid en gezag ingeboet. Bartlema gaf bijvoorbeeld leiding aan de regionale kring van hervormd-gereformeerde intellectuelen.⁷⁹

11.3.5.3 Ds. J.H. Koster

De kerkenraad van de hervormde gemeente te Maartensdijk had te maken met de uiterst pijnlijke zaak rond ds. J.H. Koster. Opmerkelijk is dat de kerkenraadsnotulen van 30 mei 1945 nog op geen enkele wijze een probleem rond ds. Koster suggereren. De kerkenraad van de plaatselijke gereformeerde kerk vroeg de kerkenraad van de hervormde gemeente om te komen tot een gezamenlijk dienst in het kader van de nationale dankdag. Omdat ds. Koster niet kon voorgaan werd er geen gezamenlijke dienst belegd, maar de kerkenraad gaf wel de kerkvoogdij toestemming om het kerkgebouw af te staan aan de gereformeerde kerk en beval aan een beroep te doen op de christelijke gereformeerde predikant van Driebergen, ds. E. du Marchie van Voorthuizen.⁸⁰ Dat de kerkenraad van de gereformeerde kerk een gezamenlijke dienst wilde beleggen lijkt erop te wijzen dat Koster op dat moment nog niet openlijk onder vuur lag vanwege zijn houding tijdens de oorlog en dat zijn persoon nog niet omstreden was. Dat veranderde echter snel.

Tijdens een extra kerkenraadsvergadering op 12 juni werd melding gemaakt van de provisionele schorsing van ds. Koster. Als consulent trad ds. A. Barendrecht van Westbroek op, die al snel werd opgevolgd door ds. D. van Heyst van Tienhoven. Begin oktober kwam er een 'missive van het Provinciale Kerkbestuur van Utrecht' binnen met de uitspraak in eerste aanleg met betrekking tot ds. Koster. Koster bleek voor acht maanden geschorst met behoud van twee derde van zijn traktement. De consulent tekende op de missive aan: 'deze schorsing houdt verband met de houding van de Weleerwaarde Heer ds. J.H. Koster in den bezettingstijd, en niet [dubbel onderstreept] met zijn levenswandel, die onberispelijk is'.

Op 1 oktober 1945, tijdens dezelfde vergadering waarin ook ds. Bartlema geschorst werd, kwam het provinciale kerkbestuur van Utrecht tot een veroordeling van Koster's houding tijdens de bezetting. De motivatie van het provinciale kerkbestuur om hem te schorsen voor acht maanden was uitvoerig.

79. Van Driel, 'Houding leidt tot schorsing', 6/7.

80. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Maartensdijk, 30 mei 1945.

Het provinciale kerkbestuur velt een oordeel over ds. Koster: 'Overwegende, dat Ds Koster lid van den Ned. Volksdienst is geweest en daarvoor eerst op het einde van den oorlog heeft bedankt, naar zijn zeggen, omdat dit in Maartensdijk zooveel aanstoot gaf, overwegende, dat Ds Koster meer dan eens in het publiek heeft getuigd "onze regeering is in Duitschland" en zich daarbij tevens geregeld afkeurend uitliet over de verzetsbeweging, zooals onderduiken enz., waartegenover staan de verklaringen van daadwerkelijken steun aan onderduikers verleend en van de kwalificatie op den kansel van Hitler als den Anti-christ, overwegende, dat Ds Koster onderwerping aan het Duitsche gezag heeft gepredikt onder voorgeving, dat men zich moet onderwerpen aan den God, die oordeelen over ons brengt, overwegende, dat Ds Koster in een predikatie over Jozef en Maria, gezegd heeft, dat dezen niet vluchtten van onder de bezettende macht uit naar een vreemd land, daarbij ook volgens eigen erkenning doelende op het gaan van H.M. de Koningin naar Engeland, overwegende, dat Ds Koster in een predikatie over de gevangenneming (Joh. 18) een breedvoerig betoog heeft gehouden over een regeerings bende, een coalitie bende en een oranje bende, met welke laatste hij volgens zijn verklaring ter vergadering van het Provinciaal Kerkbestuur bedoeld heeft de N.S.B. en de Jezuieten, overwegende, dat Ds Koster de boodschappen der Synode, waarmede de Kerk protesteerde tegen de geestelijke boosheden in de lucht, niet van den kansel heeft willen voorlezen, wat het recht betreft: gelet op Art. 11 Algem. Reglement, Art. 1, 6, 7, 10, 11, 22, 24, 26, 28, 49, 50, 54 Reglement voor opzicht en tucht, overwegende, dat de Volksdienst ten doel had het werk der barmhartigheid van de Kerk op het gebied van de armenverzorging te verdringen en dat dus het lidmaatschap daarvan hem als een ernstig misdrijf moet worden aangerekend, overwegende dat Ds Koster niet om principieele redenen het lidmaatschap van den Volksdienst heeft opgezegd, overwegende, dat Ds Koster van af den kansel het gezag van onze wettige overheid verzwakt heeft en de bezettende macht op deze wijze heeft gesteund, overwegende, dat Ds Koster in zijn predikatie over Jozef en Maria door zijn insinuerende toespelingen te kort heeft gedaan aan den eerbied voor H.M. de Koningin en onze wettige regering, overwegende, dat Ds Koster door zijn uitingen op en onder den kansel getoond heeft een sterk gemis aan verantwoordelijkheidsgevoel te hebben voor de uitwerking van zijn woorden op zijn gemeente, overwegende, dat Ds. Koster aldus door zijn optreden terecht ergernis heeft verwekt bij een gedeelte van zijn gemeente en door zijn houding zowel op den kansel als bij huisbezoek zich niet waardig heeft gedragen, kerkelijk en als vaderlander en door zijn houding zich zedelijk medeplichtig heeft gesteld aan het gruwelijk beleid van de bezettende macht hier ten lande, dat er op uit was kerk en volk te dwingen op een weg, waarop zij naar Gods Woord en Gebod niet mocht gaan.' Bron: CABR (2.09.09) inv. 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-I-142T).

De schorsing van ds. Koster veroorzaakte in de gemeente van Maartensdijk wel enige deining. Dit blijkt onder andere uit een opmerking die een rechercheur van de POD te Zeist toevoegde aan een getuigenverslag. Hij schreef dat er op de arrestatie van ds. Koster in Maartensdijk 'met grote teleurstelling' was gereageerd door zowel gemeenteleden als niet-gemeenteleden.⁸¹ Ook de kerkenraadsnotulen van 9 december 1945 geven blijk van onrust. In de gemeente was verdeeldheid ontstaan over de bejegening van ds. Koster. Met de consulent werd overlegd of gezien de situatie in de gemeente het Heilig Avondmaal wel gehouden kon worden. Na breedvoerige bespreking werd besloten de bediening van dit sacrament voorlopig uit te stellen.⁸² Om de onrust niet verder te voeden werd ds. Koster niet langer geïnterneerd en kreeg hij per 3 november 1945 huisarrest opgelegd. Een niet onaanzienlijk deel van de gemeente koos de kant van ds. Koster, hetgeen opgemaakt kan worden uit de ruim 200 handtekeningen die gezet zijn onder een petitie voor de vrijlating van de predikant. Uit andere plaatsen kwamen eveneens tal van steunbetuigingen en verzoekschriften binnen om zijn zaak te bepleiten bij de autoriteiten. De steunbetuigingen kwamen uit Woerden, Driebrugge, Waarder, Huizen en Zegveld. De ondertekenaars stelden dat ds. Koster niet Duitsgezind was en nimmer de NSB propageerde. Bovendien bediende hij zich nooit van uitdrukkingen die beledigend waren voor de wettige overheid en de koningin. Eén handtekening roept echter op zijn minst vragen op. Het betreft de handtekening van een ongetrouwde dame uit Rietveld bij Woerden die tijdens de oorlog in een brief aan Mussert ds. Koster en andere predikanten aanbeval als predikanten die hun tijd verstonden. Verder trad ook nog de kerkenraad van de hervormde gemeente van Montfoort, de gemeente die Koster tot najaar 1943 diende, voor hem in het krijt. De kerkenraad schreef aan de procureur-fiscaal dat hij een verklaard tegenstander van het nationaalsocialisme was. Zijn prediking en houding konden wellicht Duitsgezind aandoen, maar dat was louter en alleen vanwege zijn eschatologische visie. Koster zou van mening geweest zijn dat eerst het nationaalsocialisme als beest uit de afgrond zou moeten zegevieren en een schrikbewind zou moeten uitoefenen alvorens God nazi-Duitsland zou wegdoen en vernietigen, om op die wijze de komst van Christus voor te bereiden.⁸³

De kerkenraad van Maartensdijk besloot samen met de provinciale kerkvisitatoren de provinciale researchedienst te vragen om matiging van het regime voor ds. Koster, zodat hij de kerkdiensten kon bijwonen. Mocht dit verzoek afgewezen worden dan zou men het provinciale kerkbestuur om hulp vragen.⁸⁴ De rechter kwam intussen tot een relatief licht vonnis. Ds. Koster werd voorwaardelijk in vrijheid gesteld en moest een boete van 200 gulden betalen. Helaas moeten we gissen naar de overwegingen omdat de motivatie voor dit vonnis ontbreekt in het

81. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-I-142T). Rapport POD Zeist van 27 september 1945.

82. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Maartensdijk, 9 december 1945.

83. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-I-142T).

84. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Maartensdijk, 11 februari 1946.

dossier.⁸⁵ Op 20 juni 1946 trad ds. Koster weer in functie met 'de goede wensen van ds. P. Hofstede, visitator'. Al snel vertrok hij echter en werd de gemeente vacant. De kerkenraadsnotulen verschaffen geen duidelijkheid waarom ds. Koster vertrok en hoe hij vertrok. Nog eenmaal was hij onderwerp van gesprek in de kerkenraad, toen in augustus 1949 de kerkenraad van Montfoort per brief vroeg om een bijdrage voor de grafsteen voor ds. Koster. De kerkenraad van Maartensdijk besloot echter geen collecte voor dat doel te zullen houden.⁸⁶

11.3.5.4 Ds. M.J. Lekkerkerker

De wijze waarop ds. M.J. Lekkerkerker van Houten door de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) gearresteerd werd, was aanleiding voor de kerkenraad van de hervormde gemeente om een klacht in te dienen bij de procureur-fiscaal. De brief aan de procureur-fiscaal werd al op 17 mei 1945 geschreven. De kerkenraad beschreef in de brief hoe de pastorie door de BS werd omsingeld en ds. Lekkerkerker publiekelijk werd vernederd door de opzienbarende arrestatie door gewapende BS'ers. De arrestatie had onder de protestantse inwoners van Houten veel opschudding veroorzaakt en werd door hen als bijzonder grievend ervaren. Te meer daar andere arrestaties door de BS veel minder publiekelijk geschieden. Bovendien waren alle betrokken BS'ers rooms-katholiek. De kerkenraad verzocht de autoriteiten de internering van ds. Lekkerkerker om te zetten in huisarrest.

De brief van de kerkenraad haalde weinig uit, Lekkerkerker bleef geïnterneerd. Zijn moeder schreef op 23 juli 1945 eveneens een brief en weet de hele gang van zaken aan kerkelijke verschillen van inzicht en was van mening dat haar zoon vaderlandslievend was geweest. Zij wees erop dat een van de aanklagers hoofd was van de christelijke school en dat Lekkerkerker zijn kinderen naar de openbare school had gestuurd. Een broer, psychiatrisch arts te Hillegom, wees per brief op de labiliteit van zijn broer en op de kerkelijke strubbelingen die wellicht mede de oorzaak waren van de gang van zaken. Ook hij bepleitte huisarrest. Ondertussen ging de fysiek en psychisch zwakke Lekkerkerker de internering niet in de koude kleren zitten. Zijn situatie verslechterde en eind 1945 vreesde zijn vrouw zelfs voor zijn leven. Zij schreef diverse brieven aan de autoriteiten, waaronder de minister van Justitie. Door hartzwakte, een onbehandelde breuk en psychische labiliteit was haar man de wanhoop nabij zeker nu hij waarschijnlijk ook nog uit zijn ambt gezet zou worden. Ondanks een zeer dringend advies van het CVO (?) van 17 september 1945, om hem zo snel mogelijk in een gesticht op te nemen en een verklaring van een zenuwarts van Zon en Schild met dezelfde strekking van 21 september 1945, bleef Lekkerkerker geïnterneerd. Mevrouw Lekkerkerker schreef aan de Politieke Opsporingsdienst op de 22^e september geheel verslagen te zijn vanwege de toestand waarin haar man verkeerde in het interneringskamp.⁸⁷

85. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-I-142T).

86. Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Maartensdijk, 26 augustus 1949.

87. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 106281 (procureur-fiscaal Amsterdam 40653).

Mevrouw Lekkerkerker zelf had overigens ook te kampen met problemen. De kerkvoogdij verzocht in oktober 1945 de POD om het vermogen van ds. Lekkerkerker, dat onder beheer was gesteld, weer vrij te geven omdat zijn vrouw en vier kinderen niet meer rond konden komen.⁸⁸ Ook in dit geval haalde de brief weinig uit. Mevrouw Lekkerkerker verwoordde eind november 1947 – dus ruim twee jaar later! – in een brief aan de procureur-fiscaal haar wanhoop. Ze smeekte haar man buiten vervolging te stellen, omdat de spanningen in het gezin hoog opliepen en ze bittere armoede leden. Hun vermogen was nog steeds onder beheer gesteld en de gelden die ze ontvingen waren niet toereikend om van rond te kunnen komen.⁸⁹ Uiteindelijk kwam de procureur-fiscaal bij het bijzonder gerechtshof te Amsterdam op 2 januari 1948 tot het besluit om ds. Lekkerkerker buiten vervolging te stellen op voorwaarde dat hij zich ondertoezicht liet stellen van de STPD. Dat de openbaar aanklager pas zo laat besloot tot het voorwaardelijk niet voor de rechter brengen van de zaak, mag op zijn minst wrang genoemd worden, gezien de ernstige situatie waarin ds. Lekkerkerker verkeerde en de vele schriftelijke verzoeken om matiging van het regime. Des te opmerkelijker wordt het wanneer de interne correspondentie van de POD nagelezen wordt. De POD van Utrecht-West verhoorde hem al op 10 mei 1945 en schief op 6 juli 1945 aan de POD te Amersfoort dat ‘spoedige in bewaringstelling’ en ‘snel recht’ zeer gewenst waren vanwege de ernst van de zaak en de maatschappelijke deining.⁹⁰

Blonk de afhandeling van de zaak-Lekkerkerker door de overheid uit in traagheid, zulks kan niet gezegd worden van de kerkelijke behandeling. Op 1 oktober 1945 kwam het provinciale kerkbestuur van Utrecht tot zijn schorsing met behoud van twee derde van zijn traktement. Bovendien droeg het provinciale kerkbestuur de classis op om stappen te ondernemen om Lekkerkerker, op basis van artikel 50 van het Reglement op de predikantsplaatsen, emeritaat te verlenen vanwege invaliditeit. Per 1 oktober 1946 werd hem dit emeritaat verleend. Het provinciale kerkbestuur kwam tot de schorsing van Lekkerkerker op basis van de volgende overwegingen: ‘Overwegende, dat hij bij zijn verhoor door het Provinciaal Kerkbestuur op ondubbelzinnige wijze gebleken is, dat Ds Lekkerkerker op ontoelaatbare wijze afbreuk heeft gedaan aan het gezag der wettige overheid en de positie der bezettende macht gesteund, een en ander in het bizonder op de kansel, maar ook daarbuiten, overwegende, dat hij bij dit verhoor en het onderzoek eveneens gebleken is, dat Ds Lekkerkerker zijn evangelie prediking verlaagd heeft tot het ageeren tegen personen en verhoudingen, waarbij hij zich als een querulant deed kennen, overwegende, dat beklagde aldus op ernstige wijze ergernis heeft gegeven aan het geloof en aan het geweten der gemeente en zich aldus zedelijk medeplichtig heeft gesteld aan het gruwelijk beleid der bezettende macht hier te lande, overwegende, dat Ds Lekkerkerker volgens het psychiatrisch rapport, maar evenzeer volgens den indruk, die hij bij zijn verhoor op het Provinciaal Kerkbestuur heeft gemaakt,

88. NL-HaNA, NBI, 2.09.16, inv. 115016.

89. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 106281 (procureur-fiscaal Amsterdam 40653).

90. Ibidem, inv. 97828 (PRA Utrecht 13148).

slechts voor een gedeelte verantwoordelijk kan worden gesteld voor de uitingen, door hem gedaan en de houding, door hem aan den dag gelegd, overwegende, dat beklagde naar het eenstemmig oordeel van de leden van het Provinciaal Kerkbestuur ongeschikt moet worden geacht, om zijn ambt van predikant te blijven waarnemen.⁹¹ Ds. Lekkerkerker zou nooit meer terugkeren in Houten, maar werd in 1952 wel in actieve dienst als predikant hersteld en zou tot zijn verplichte leeftijdsemeritaat in 1970 dienen in de gemeente van Montfoort.

11.3.5.5 Prof. dr. H. Visscher

Begin 1945 werd Visscher aangehouden en aangeklaagd vanwege zijn adviseurschap van Mussert, zijn lidmaatschap van de Nederlandse Kultuurraad en de publicatie van zijn boek *Ondergang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*. De rechter rekende Visscher deze zaken zwaar aan, maar kwam vanwege diens hoge leeftijd en broze gezondheid tot een relatief mild oordeel. Visscher werd veroordeeld tot een gevangenschap gelijk aan de periode van internering. Hetgeen betekende dat hij niet opnieuw vast hoefde te zitten. Wel werd hem het actief en passief kiesrecht ontnomen.⁹² Visscher bekeerde zich niet van zijn houding ten aanzien van het nationaalsocialisme en stierf als een eenzame man. Op kerkelijk gebied was hij in een geheel geïsoleerde positie terechtgekomen. De reacties in de kerkelijk pers op zijn overlijden waren dan ook ambivalent. Enerzijds had Visscher veel betekend, anderzijds had hij ook grote fouten gemaakt.⁹³ Dat hij niet terug wenste te keren op zijn schreden, blijkt uit een brief die hij op 12 december 1945 schreef aan de minister van Justitie. Opvallend detail is dat hij in de brief aan de minister over zichzelf in de derde persoon enkelvoud schreef. Visscher schreef zich van geen kwaad bewust te zijn. Hij zag het feit dat hij na het proces direct in vrijheid gesteld werd, als bewijs dat zijn houding niet afkeurenswaardig was. Hij vergat echter dat hij wel degelijk veroordeeld was. Visscher beklagde zich over de, in zijn ogen, uiterst ruwe arrestatie en onmenselijke behandeling van hemzelf en zijn vrouw. Hij vermoedde dat de arrestatie en vervolging de resultante waren van vijandigheid tegenover de door hem voorgestane beginselen.⁹⁴

Visscher beklagde zich bij de minister van Justitie dat hij zonder beschuldiging en zonder verhoord te zijn maanden vast heeft gezeten en dat hij ruw is opgepakt door een drietal rechercheurs. Hij schreef: 'Op den 19den Jan. werd hij [derde persoon enkelvoud!] plotseling zonder eenige vorm van proces ondanks zijn meer dan 80 jarigen leeftijd en de ziekte, waaraan hij sinds Dec. 1943 lijdende is uit de handen zijner eveneens bejaarde echtgenoot weggesleurd door "3 jongeheeren" die zich als politieke rechercheurs aandienen. In een wagen geduwd werd hij naar de Tuchtchool te Nijmegen gebracht en een paar weken later naar Vught vervoerd. Daar bleef hij 8

91. Ibidem, inv. 106281 (procureur-fiscaal Amsterdam 40653).

92. Ibidem, inv. 95720 (PRA Nijmegen 3878).

93. Wiegeraad, *Hugo Visscher*, 153/154.

94. NL-HaNA, NBI, 2.09.16, inv. 190581. Brief van 12 december 1945.

maanden van alle contact met de buitenwereld afgesneden, mocht zelfs niet weten of zijn vrouw leefde of dood was, gezond of ziek was. Hij werd nooit verhoord, wist niet waarvan hij beschuldigd werd. Als volgeling van Mr. Groen van Prinsterer en vriend van Dr. Kuyper, als A.R. en als man van Geref. Belijdenis (doch lid der Ned. Herv. Kerk) had hij nimmer iets uit te staan met de N.S.B., die ik bestreed, had ook nimmer enig contact met een Duitse instantie en hij is zich ook niet bewust ooit een daad verricht te hebben, die rechtmatige aanleiding kon wezen tot zijn gevangenneming, die zoover hij kon nagaan tot stand kwam door een weefsel van misdaad en geloofshaat. Den 21sten Sept. 1945 werd hij wederom van Vught naar Nijmegen overgebracht en verscheen daar 10 Oct. voor het Tribunaal. Daar bleek hem, dat hij op meidenpraatjes van allerlei mensen, die hij niet kende, nooit gezien of gesproken had vervolgd was. Tenslotte bleef er niets over ontleend aan uit elkander gerukte passages van een boek "De ondergang van de Republiek der Nederlanden", dat hij geschreven had voornamelijk voor ons Protestantsch Chr. volksdeel tegen de door de N.S.B.ers en Duitschers gepropageerde annexatie van Nederland. Den 10den Oct. l.l. deed het Tribunaal terstond uitspraak en gaf bevel tot zijn onmiddellijke invrijheidstelling.' Verder beweerde Visscher dat zijn vrouw door de samenloop van omstandigheden gestorven was. Visscher vroeg om teruggave van zijn persoonlijke eigendommen die hem bij zijn arrestatie waren ontnomen. Bron: NBI (2.09.16) inv. 190581.

11.3.5.6 Ds. A.F.P. Pop

In oktober 1945 moest ds. Pop zich vanwege zijn pro-Duitse houding verantwoorden ten overstaan van het provinciale kerkbestuur van Utrecht. Een aantal kerkleden en kerkenraadsleden van de hervormde gemeente te Monster had klachten ingediend bij de classis over de houding van ds. Pop tijdens de bezetting. Andere kerkleden en kerkenraadsleden, vooral uit Kockengen, namen hem in bescherming tegen de aanklachten. Na breedvoerige bespreking en zorgvuldige consideratie kwam het provinciale kerkbestuur tot het oordeel dat hem in Monster een pro-Duitse houding te verwijten viel, terwijl als verzachtende omstandigheid mocht gelden dat hij tot andere inzichten was gekomen in zijn nieuwe gemeente Kockengen. Bovendien waren sommige aanklachten tegen Pop duidelijk ingegeven door persoonlijke rancune en had hij uit angst voor communisme van de weeromstuit een pro-Duitse houding aangenomen. Wel was het hem aan te rekenen dat hij aanvankelijk niet de geestelijke gevaren van het nationaalsocialisme onderkend had en daarmee ergernis gegeven had 'aan het geloof der gemeente' en zich daardoor 'zedelijk medeplichtig' had gemaakt aan het 'gruwelijk beleid der bezettende macht'. Het kerkbestuur vonniste dat Pop voor een periode van zes maanden geschorst werd met behoud van twee derde van zijn traktement.⁹⁵ Van hem bestaat overigens geen dossier bij het CABR, hetgeen betekent dat er geen strafrechtelijk onderzoek naar hem is gedaan na de oorlog.

95. RHC Vecht en Venen, archieftoegang 1088, inventarisnummer 17: afschrift besluit provinciaal kerkbestuur van Utrecht d.d. 15 oktober 1945.

11.3.6 Een tweede kans

Het doen van schuldbelijdenis was voor sommige gemeenteleden dan misschien een stap te ver en zij verlieten de kerk, voor anderen betekende het veelmeer herstel van betrekkingen en een tweede kans. Na schuldbelijdenis bleek het zelfs mogelijk om als oud SS'er als ouderling in het ambt te dienen binnen de Gereformeerde Gemeenten⁹⁶ of kerklid te zijn van de christelijke gereformeerde kerk te Rotterdam-Centrum⁹⁷ en de hervormde gemeente (Gereformeerde Bond) te Bergambacht.⁹⁸ Anderen, die geen schuldbelijdenis hoefden af te leggen, maar wel als pro-Duits bekend hadden gestaan, konden in sommige gevallen in later jaren weer respectabele gemeenteleden worden. In Veenendaal werd na de oorlog iemand die voor de oorlog kortstondig lid was geweest van de NSB, door de kerkenraad diverse malen gekandideerd voor het ambt van ouderling. Betrokkene werd echter – op grond van zijn foute keuze van voor de oorlog? – nooit gekozen.⁹⁹ In de gereformeerde gemeente van Aagtekerke was in 1942 een diaken vanwege zijn houding ten opzichte van de bezetter uit de kerkenraad gestemd door de mansledenvergadering. Na de oorlog werd deze man door de kerkenraad echter weer gekandideerd en door de leden gekozen en diende hij opnieuw in het ambt.¹⁰⁰

Dat een tweede kans ook voor predikanten tot de mogelijkheden behoorde, lieten de gevallen van Koster, Lekkerkerker en Bartlema zien. Alle drie mochten na een schorsing weer het ambt van predikant vervullen. Dit gold bijvoorbeeld ook een predikant van de hervormde gemeente van Ede, ds. H. Japchen. Ds. Japchen, die tijdens de bezetting blijk had gegeven van een pro-Duitse houding, ging op 1 mei 1945 met leeftijdsemeritaat. Aan zijn afscheid werd op geen enkele wijze aandacht besteed, noch in het kerkblad noch door een afscheidsdienst, omdat zijn persoon daarvoor te omstreden was. De kerkenraad had hem na de bevrijding verzocht nooit meer een kerkdienst in Ede te leiden. De kerkenraad stelde van dit verzoek de overheid in kennis met daaraan gekoppeld de vraag om Japchen niet te arresteren. Dit verzoek werd waarschijnlijk ingewilligd, daar er van hem geen dossier in het CABR voor handen is. Het provinciale kerkbestuur van Utrecht verklaarde hem vervallen van het recht om ambtshandelingen uit te voeren als emeritus predikant. In een persoonlijk brief aan de kerkenraad van Ede betuigde Japchen spijt over de door hem tijdens de bezetting aangenomen houding. Een aantal jaar later herstelde het provinciale kerkbestuur van Utrecht hem in de volle rechten als emeritus predikant.¹⁰¹

De *deutschfreundliche* houding van een aantal andere predikanten bleek in het geheel geen belemmering om in de jaren na de oorlog volop te participeren in het kerkelijk leven. Zelfs de collaborerende Ruijs ondervond geen negatieve effecten

96. Uit privacyoverwegingen kan ik in dit geval niet specifiek worden.

97. Gegevens verstrekt door de kerkenraad van de christelijke gereformeerde kerk te Rotterdam-Centrum.

98. Heerma van Voss, 'Over de oorlog werd gezwegen', 40/41.

99. Gegevens verstrekt door de kerkenraad van de christelijke gereformeerde Pniëlkerk (voormalige gereformeerde gemeente) te Veenendaal.

100. Gegevens verstrekt door de kerkenraad van de gereformeerde gemeente te Aagtekerke.

101. Van der Bank, *Kudde in veelvoud*, 146/147, 183.

van zijn houding tijdens de oorlog en werd na de oorlog actiever dan ooit. Hij bewoog zich in allerlei kringen, variërend van de SGP, aandeelhoudersvergaderingen tot kerkelijke bijeenkomsten zonder dat hem zijn dubieuze oorlogsverleden nagedragen werd. Hooguit ergerde men zich aan zijn zonderlinge optreden.¹⁰² Wellicht vergaf men hem zijn misstappen tijdens de bezetting, omdat hij een nogal bijzondere figuur was. Het kan echter ook zijn, omdat hij toch een beetje een buitenstaander was zonder geordend kerkelijk leven, dat niemand weet had van zijn houding en optreden tijdens de bezetting. In de vrije groepen en de Oud Gereformeerde Gemeenten lijkt de houding van de predikanten tijdens de oorlog sowieso nauwelijks een probleem geweest te zijn. Dat men het verzet veelal geen al te warm hart toedroeg, opriep tot gehoorzaamheid aan de bezetter en onderduiken soms afkeurde heeft geen merkbaar effect gehad op de waardering die er voor predikanten als E. du Marchie van Voorthuizen, J. Overduin, W. Roos, J.P. Pauwe en C. Kramp bestond.

En ook het imago van een grootheid als prof. G. Wisse werd nauwelijks aangetast door zijn toch enigszins dubieuze houding en optreden tijdens de bezetting. Ondanks het feit dat niet iedereen zijn houding kon appreciëren, bleef Wisse binnen de bevindelijke wereld een grote naam. Zelfs in Middelburg, waar velen van zijn gedragingen en contacten op de hoogte waren, leverde zijn aangenomen houding nauwelijks problemen op. Sterker nog: het Interkerkelijk Comité nodigde hem na de bevrijding van Middelburg in november 1944 uit om tijdens een grote openluchtsamenkomst het woord te voeren.¹⁰³

Prof. Wisse aan het woord tijdens de openluchtsamenkomst te Middelburg in november 1944

Het imago van ds. Kersten had echter wel enige butsen opgelopen. Na de oorlog bleef Kersten consistent in zijn uitleg van Romeinen 13 en van zondag 39 van de Heidelbergse Catechismus, zoals blijkt uit een gedrukte predikatie over 'de vereiste gehoorzaamheid aan door God over ons gestelde overheden'. Hij keerde zich in deze preek tegen volkssoevereiniteit, socialisme, communisme en de zo modieuze medezeggenschap. Wel betoogde Kersten in deze preek dat de Duitsers hun macht op een moorddadige, dierlijke en duivelse wijze hebben aangewend.¹⁰⁴ Zijn aanvankelijke houding ten opzichte van de bezetter: buigen onder het oordeel en geen verzet, had al tijdens de oorlog voor onrust in de Gereformeerde Gemeenten gezorgd. Er ontstonden spanningen binnen het predikantenkorps van het kerkverband en velen kozen de kant van ds. R. Kok, die meer oppositie tegenover

102. Vogelaar, 'Zaaien aan alle wateren', 13-19.

103. Wisse, *Memoires*, 129.

104. Kersten, *De Heidelbergse Catechismus in 52 predikaties*, 419-429.

de bezetter voorstond. Hoewel Kersten later tot een ander inzicht kwam en verzet niet langer veroordeelde maar min of meer steunde, bleven de spanningen onderhuids aanwezig. Na de oorlog waren er in de eigen kerkelijke kring en binnen de SGP bedenkingen ten aanzien van Kerstens opstelling tijdens de oorlog. Hoewel hij nog steeds grote invloed had binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten, was hij toch enigszins in diskrediet geraakt, zodat hij minder gezaghebbend was dan voor de bezetting.¹⁰⁵ Ds. Kok won samen met twee collegae zelfs advies in bij een hoogleraar hoe men kerkelijk zou moeten handelen met ds. Kersten, gezien zijn houding tijdens de oorlog en zijn zuivering uit de Staten-Generaal.¹⁰⁶ De conflicten die binnen de Gereformeerde Gemeenten ontstonden in de periode na de Tweede Wereldoorlog zijn slechts indirect te herleiden tot een verschil van inzicht omtrent de acceptatie van de bezetter. De verwarring binnen het kerkverband had vooral te maken met theologische verschillen van inzicht, botsingen tussen persoonlijkheden, reacties op vernieuwingen en een gebrekkige toepassing van het kerkrecht.¹⁰⁷

Naast Kersten waren er tijdens de bezetting meerdere predikanten in de Gereformeerde Gemeenten die opriepen tot onderwerping aan het Duitse gezag. Bij geen van hen kon gesproken worden van een positieve grondhouding ten opzichte van het nationaalsocialisme. In veel gevallen hing hun positiekeuze, in tegenstelling tot enkele hervormde predikanten, niet samen met een grote appreciatie van Duitsland en de Duitse cultuur. Zij kwamen tot hun opstelling vanwege hun interpretatie van Romeinen 13. Sommigen van hen, onder wie ds. C. van de Woestijne, wezen niet alleen iedere vorm van verzet af, maar veroordeelden ook het onderduiken. Hoewel de meningen over deze zaken zeer verdeeld lagen, heeft geen van de predikanten daar na de oorlog blijvende averij door opgelopen. Wel lijkt het erop dat predikanten die onderwerping aan het Duitse gezag voorstonden, vooral gevonden werden in de groep van predikanten rond dr. Steenblok, die na de scheuring van 1953 buiten het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten kwam te staan. De predikanten en studenten die verzet pleegden of morele steun aan het verzet verleenden, bleven veelal binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten.

11.3.7 De zaak-ds. H. Siegers

Dat de rechtsgang lang niet altijd verre van vlekkeloos verliep, blijkt onder andere uit het dossier van ds. H. Siegers, predikant van de Nederlands gereformeerde gemeente te Utrecht. Vanaf medio 1943 verborg de familie Siegers maar liefst vijf Joden in hun pastorie. Na de oorlog werd ds. Siegers echter, waarschijnlijk door een van de bij hem in huis ondergedoken Joden, aangeklaagd. Het dossier laat duidelijk zien dat de periode vlak na de bevrijding een chaotische tijd is geweest. Uit het dossier blijkt dat hij is aangeklaagd, omdat hij de ondergedoken Joden

105. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring*, 116.

106. Ibidem, 137.

107. Ibidem, 296-310.

heeft laten betalen voor voedselbonkaarten. Het enige proces-verbaal in het hele dossier is het verhoor van Siegers zelf op 18 mei 1945. Siegers verklaarde in een heel beperkt aantal gevallen geld gevraagd te hebben voor de voedselbonkaarten. Deze bonkaarten werden door de ondergrondse beweging aan huis bezorgd. Lange tijd waren de bonkaarten gratis, maar op een gegeven moment moest Siegers de

Ds. H. Siegers

bezorger van de bonkaarten betalen omdat 'de kas van de ondergrondse de bodem liet zien'. Hij betaalde voor de bonkaarten en declareerde die kosten bij de in zijn huis ondergedoken Joden. De andere kant van het verhaal ontbreekt echter. Het dossier bevat geen proces-verbaal van de aanklacht of van eventuele getuigen. Wel zit er een onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling d.d. 4 november 1946 in het dossier.

Alles in het dossier wijst erop dat Siegers ten onrechte was opgepakt en ruim twee maanden, onder de meest erbarmelijke omstandigheden, heeft vastgezeten. Uit de vele brieven die zijn vrouw in die twee maanden aan de autoriteiten schreef spreekt verbijstering en wanhoop. Ze kon het maar niet geloven dat haar man, die zo veel voor anderen gedaan had tijdens de bezetting, dit was overkomen. Verbazing spreekt ook uit de brief die de huisarts aan de Politieke Recherche Afdeling (PRA) schreef. De huisarts stelde dat er op het gedrag van Siegers niets aan te merken was en dat hij, in tegenstelling tot een tweetal Joodse onderduikers in zijn huis, zeer fatsoenlijk was. De huisarts liet doorschemeren dat hij vermoedde dat een bij Siegers ondergedoken Joods echtpaar dit veroorzaakt had. Hij beschreef dit paar als zeer onfatsoenlijk en stelde dat, als hij gelijk zou hebben, de zaak grondig onderzocht moest worden. Op de onvoorwaardelijke invrijheidstelling na is deze brief het document met de jongste datum. Mevrouw Siegers beklagde zich in de laatste van haar vele brieven in het dossier over het feit dat ze de Joodse onderduikers alles had moeten terugbetalen waarop zij meenden recht te hebben. Ze was er stellig van overtuigd dat ze 'veel en veel te veel' had moeten betalen. Dat geldelijk gewin Siegers gedreven zou hebben, is zeer onwaarschijnlijk. In een brief van N.J.C. Cramer, hoofd van de LO van Wijk bij Duurstede, stond dat Siegers met gevaar voor eigen leven een wapentransport had uitgevoerd en dat hij geregeld een gift van 50 gulden aan de LO gaf. Het lijkt er op dat twee van de voormalige Joodse onderduikers hebben geprobeerd hem een hak te zetten en te bestelen.¹⁰⁸ De chaotische toestand en de gebrekkig functionerende gerechtelijke keten stelden hen daartoe ruimschoots in staat.¹⁰⁹

108. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 97123 (PRA Utrecht 1043); Ibidem, inv. 105629 (procureur-fiscaal Amsterdam 19932).

109. Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, passim.

11.4 De VGS na de oorlog

Na de oorlog legde het bestuur van de VGS bij monde van de voorzitter, ds. Kersten, verantwoording af van het gevoerde beleid. Kersten memoreerde de moeilijke tijd die achterlag en herdacht een tweetal leerkrachten die tijdens de oorlog gevallen waren. Verder stond hij stil bij een drietal leerkrachten die genoodzaakt waren onder te duiken. Er was een drietal zaken die het bestuur van de VGS had beziggehouden tijdens de bezetting: het benoemingsbesluit, de maatregelen ten opzichte van de Joodse kinderen en de geëiste propaganda in de scholen. Kersten meldde de vergadering dat de maatregelen tegen de Joodse kinderen de scholen van de VGS nauwelijks hadden getroffen, daar er slechts één Joods kind de scholen van de VGS bezocht. Het betrof een kind van een tot het christendom bekeerde Joodse man uit Den Haag. Kersten liet in dezen echter na het voorgevallene te Veenendaal aan te halen. Met betrekking tot het benoemingsbesluit verdedigde hij de gevolgde beleidslijn van de VGS door te melden dat hij bij het eerste benoemingsbesluit van april 1941 gepoogd heeft een rekest van het Convent van Kerken te ondertekenen, maar dat hij door de feiten werd ingehaald omdat het benoemingsbesluit al was genomen. Verzet tegen het genomen besluit had volgens hem weinig zin meer. Het tweede benoemingsbesluit van januari 1942 stelde dat de secretaris-generaal het recht had om onderwijzers te benoemen. De overige christelijke scholenbonden verzetten zich hiertegen, omdat zij van mening waren dat de overheid met betrekking tot het onderwijs neutraal diende te zijn. Dit werd door het bestuur van de VGS anders gezien. Kersten stelde altijd de neutrale staatsidee verworpen te hebben, omdat de staat dan uit de publieke kassen ook het atheïstische onderwijs zou moeten subsidiëren. Op grond van de gereformeerde belijdenis moest de VGS echter de idee van de neutrale staat afwijzen. Wel zou de VGS protest aangetekend hebben als er leerkrachten benoemd zouden zijn die niet achter de beginselen van de school stonden, zoals ook gebleken was in het geval van Rijssen. Op de scholen van de Gereformeerde Gemeenten werd geen propagandamateriaal opgehangen of uitgedeeld. Dit omdat de nationaalsocialistische overtuiging die daaruit sprak, botste met de beleden beginselen. Kersten had daarvan de secretaris-generaal op de hoogte gesteld en ontheffing gekregen van de plicht om propaganda-uitingen toe te staan. Kersten vroeg de aanwezigen zich eerlijk uit te spreken over de door het bestuur gevolgde lijn. Getuige het verslag kon de vergadering, bestaande uit afvaardigingen van 24 schoolbesturen en 16 kerkenraden, zich vinden in de door hem afgelegde verantwoording van het tijdens de bezetting gevolgde beleid. Kersten wees de vergadering op de waarde van gereformeerd onderwijs en riep op om niet mee te gaan in de roes van volkseenheid en verbroedering die alleen maar leidt tot beginselverzaking.¹¹⁰

110. *Verslag van de Algem. Vergadering van de Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs, uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden op Donderdag 10 Januari 1946, in het Catechielokaal der Geref. Gemeente, Boezemsingel 30, Rotterdam.*

11.5 De SGP na de oorlog

Na de bevrijding herpakte de SGP zich. De besturen kwamen weer bijeen en ook de landelijke organisatie begon weer te functioneren.¹¹¹ Desondanks had de oorlog diepe sporen getrokken. Al leek aan de oppervlakte alles te blijven zoals het ooit geweest was, onderhuids was er irritatie, ook vanwege het oorlogsverleden. Om het nabije verleden te kunnen verwerken, was het nodig inzicht te hebben in de handelwijze van de partij en partijleden tijdens de bezetting. Binnen de SGP had men na de oorlog het beeld ook niet helder en daarom verscheen er op 19 oktober 1945 in *De Banier* een oproep om zich te melden als men tijdens de oorlog als SGP-lid actief was in het verzet. De oproep leverde 25 reacties op.¹¹² De oplage van *De Banier* was op dat moment ongeveer 3500 exemplaren.¹¹³ De SGP telde in 1945 ongeveer 10.000 leden.¹¹⁴ Gezien de discrepantie tussen ledenaantal en oplage is het duidelijk dat lang niet alle leden van de SGP op de hoogte zullen zijn geweest van deze oproep in *De Banier*. De vraag is dus hoe representatief het resultaat van vijftientig reacties is. Overigens zijn deze reacties helaas niet in het archief van de SGP te vinden, zodat over de inhoud ervan niets gezegd kan worden.

11.5.1 Continuïteit en geen Doorbraak

De verzoeken om te komen tot één protestants-christelijke partij werden door het hoofdbestuur afgewezen. Eenheid is mooi, maar niet ten koste van de aloude waarheid.¹¹⁵ De ‘roes van volks-eenheid’ die sprak uit de Doorbraakgedachte stond gelijk aan beginselverzaking en kon niet bestaan met ‘de aloude belijdenis der Vaders’¹¹⁶ en leek op het eenheidsstreven dat eens het Duitse volk in zijn greep had met catastrofale gevolgen. ‘Wat wij er aan zullen hebben, dat kan die groote Duitse partij ons leeren. Het moge met haar en met de uitkomst, die zij brengt, niet dermate verlopen als met de groote Duitse partij, omdat zij niet zoo driest en brutaal den opstand tegen God en Diens gebod in haar vaandels geschreven heeft, maar toch kan zij ons land wel vermeerdering van smarten, maar geen redding brengen. Neen, neen, zij kan ons niet baten, maar wel schaden. Zij kan het land geen heil, maar slechts ellende bezorgen. Zij doet ons land nog dieper in het moeras van jammer en kommer wegzinken.’ Men mocht klagen over de vakjes- en hokjesgeest, maar één grote partij die zich niet liet gezeggen door Gods Woord, zou als medicijn erger blijken te zijn dan de kwaal.¹¹⁷ Wel adviseerde het hoofdbe-

111. ‘Vergadering van het hoofdbestuur met de provinciale besturen’, *De Banier*, 26 oktober 1945.

112. Van Beek, *De houding van G.H. Kersten als leider van de SGP tegenover de Joden*, 66.

113. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) aan de Vrije Universiteit, 69 (Collectie G. van Roon) *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* doos 2 (Christelijke Gereformeerde Kerken (1933-1971) en Gereformeerde Gemeenten (1934-1972)).

114. Zie website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) Rijksuniversiteit Groningen (RUG) <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/sgp/geschied> (geraadpleegd op 8 februari 2014).

115. ‘De toestand’, *De Banier*, z.j. (3 augustus 1945); ‘Aan de Kiesverenigingen’, idem.

116. ‘De wacht bij het beginsel betrokken’, *De Banier*, 10 augustus 1945; ‘Tweeërlei eenheid I’, *De Banier*, 24 augustus 1945; ‘Tweeërlei eenheid II’, *De Banier*, 31 augustus 1945.

117. ‘Een groote partij’, *De Banier*, 14 december 1945.

stuur, bij monde van ds. Kersten, als daar om gevraagd werd, gesprekken aan te gaan met de CHU en de ARP. In die gesprekken moest men zich hoeden voor een hautaine houding, maar wel moest men standvastig de beginselen verdedigen.¹¹⁸ En hoewel er het een en ander tegen de instelling van de noodgemeenteraden was in te brengen, adviseerde het hoofdbestuur de plaatselijke SGP-kiesverenigingen om deelname aan de door de regering gewenste noodraden niet te weigeren.¹¹⁹ De deputaten Correspondentie met de Hoge Overheid van de Christelijke Gereformeerde Kerk noemden de vernieuwingsdrang van de Doorbraakgedachte een 'fata morgana' en 'een grote desillusie'.¹²⁰

Op de goed bezochte eerste partijdag van na de oorlog van 7 maart 1946 leek het nog rustig. Partijvoorzitter ds. G.H. Kersten opende, zoals gebruikelijk, de vergadering en sprak de rede 'Alleen wonen' uit, die tevens zijn afscheidsrede was. Kersten wees op het grote voorrecht dat Nederland bevrijd was van de nazitirannie en er weer een algemene vergadering van de SGP gehouden kon worden. 'Het betaamt ons de goedertierenheden Gods te erkennen, die Hij ons Vorstenhuis en volk bewezen heeft. Hij heeft ons van den Duitschen overweldiger verlost en deed ons niet naar onze zonden en vergold ons niet naar onze ongerechtigheden. Hoezeer moet dit de ootmoedige erkenning van een ieder onzer persoonlijk zijn; maar ook de belijdenis van ons gezamenlijk. Wie zou bestaan, indien de Heere met hem in het gericht wilde treden? En niet alleen persoonlijk, doch ook gezamenlijk als volk hebben wij onze weg voor den Heere verdorven. De opgestapelde zonden riepen om het oordeel, dat ons getroffen heeft. Hoeveel onrecht de Duitschers hebben verricht, God deed ons geen onrecht, toen Hij ons overgaf in de hand van onzen ontaarden vijand, die ons zou hebben uitgemoord en uitgehongerd, indien het hem ware toegelaten, gelijk hij in een bijzonder door satanischen haat gedreven tot zijn eigen ondergang de Joden heeft beproefd doen worden. Hoe vreeselijk toch de verharding is, die over Israël is gekomen en waarin dat volk volhardt tot op dezen dag, er liggen voor Abrahams zaad beloften, die het onuitroeibaar maken. Wie zijn handen aan de Joden slaat, graaft zichzelf het graf. En toch in al dat onrecht, dat de Duitse gewelddoer verrichtte, ging het rechtvaardig oordeel Gods over hen en ook over ons.'

Kersten schilderde de ontberingen en de ellende van de oorlog en waarschuwde voor de toekomst. Hij vreesde communistische woelingen in het chaotische en verarmde Duitsland. De communistische internationale probeerde overal in Europa, ook in ons land, te infiltreren en revoluties te ontketenen. Het land stond er slecht voor; Nederland lag in puin, de belastingen 'zijn schier niet te dragen', de regering zag zich geplaagd voor een bijna onmogelijke opgave en tot overmaat van ramp dreigde ook nog eens Indië ons te ontvallen. Maar in plaats van dat dit leidde tot een wederkeer tot God, ging het Nederlandse volk op in feestvreugde, liepen de kerken leeg en werd de kerk bedreigd door scheuringen en 'allerlei wind

118. 'Standvastig, maar niet uit de hoogte', *De Banier*, 7 september 1945.

119. 'Nood-raden', *De Banier*, 7 september 1945.

120. *Acta van de Generale Synode der Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Utrecht van 9-18 September 1947*, Bijlage XXIII Rapport Deputaten Correspondentie Hoge Overheid.

van leer'. Daarom was het des te belangrijker om zich achter de banier van de SGP te scharen en de overheid Gods gebod voor te houden. Dat was echter wel een eenzame positie, die onbegrip en zelfs spot en hoon op zou leveren. 'Zoo wij alleen wonen zullen, zal smaad ons deel zijn. Draag dien hoon geduldig.' Over zichzelf wilde Kersten niet al te zeer uitweiden. Hij verwees korthedshalve naar zijn brochure *Mijn standpunt toegelicht* waarin hij zijn houding tijdens de oorlog uitlegde en verdedigde. Wel beklaagde hij zich over het feit dat hij niet door de zuiveringscommissie van de Staten-Generaal zelf op de hoogte was gebracht van haar besluit om hem niet meer tot de Tweede Kamertoe te laten, maar hij dit via de media moest vernemen. Bovendien bevreemdde het hem dat hij nog steeds niet op de hoogte was van de gronden waarop het besluit van de zuiveringscommissie rustte. 'Verdediging was mij dan ook niet mogelijk. De smaad deere u niet in den strijd, die u wacht, opdat de vijand niet van vreugd om ons opspringe. Zie hem vrijmoedig in het aangezicht als hij u in mij treffen wil. Nooit hield ik mij met één Duitscher of N.S.B.-er ook maar op, veel minder telde ik hen onder mijn vrienden, zoo een illegaal blad smaadde. Wel ben ik door hen verjaagd en beroofd. Winterhulp heb ik bestreden van den eersten dag af aan en anderen in het geweer gebracht. In één woord, alle heulen met den vijand was verre van mij. Dit zij u genoeg, om den schimpenden tegenstander te weerstaan, en eenparig op te trekken om de belangen des lands te zoeken in de onderhouding van Gods geboden.'

Kersten waarschuwde verder tegen het streven om te komen tot één grote partij en riep de aanwezigen op pal voor de beginselen te staan en de SGP te blijven steunen. Hij dankte voor de vele blijken van waardering en aanhankelijkheid die hij in de laatste moeilijke periode mocht ontvangen. Hij deelde mee, vanwege ernstige gezondheidsklachten, terug te zullen treden als voorzitter en lid van het hoofdbestuur en ook niet te bewilligen in zijn kandidaatstelling als nummer 1 op de lijst van de SGP. Ds. Zandt bedankte Kersten voor het vele werk dat hij verricht had voor de partij. Bij acclamatie werd Kersten tot erevoorzitter van de SGP benoemd. Dhr. J. van Bochove uit Zeist liet aan het eind van de vergadering nog een protest horen tegen de onbehoorlijke zuivering van ds. Kersten uit de Tweede Kamer.¹²¹

De partijredes van ds. P. Zandt vertoonden een duidelijke continuïteit met de partijredes van ds. G.H. Kersten.¹²² In de partijrede 'De Heere zij geloofd' van 1947 werden de oude thema's weer van stal gehaald. Zandt zag in de afgoderij die er bedreven was met het 'gouden kalf' van de Volkenbond de oorzaak van de Tweede Wereldoorlog. 'En nochtans, hoe waarneembaar dit alles ook moge zijn, is er zelfs na het ontzaggelijke Godsgericht van de tweede wereldoorlog geen sprake van, dat de mensheid berouwvol en schuldig tot de levende God en Diens geopenbaarde Woord teruggekeerd is.'¹²³ Gezien de uitblijvende bekering tot God en de dreiging van de Sovjet-Unie en het communisme, was hij van mening dat

121. Kersten, *Alleen wonen*, passim; 'De algem. Verg. der SGP gehouden op Donderdag 7 Maart 1946', *De Banier*, 15 maart 1946.

122. Van der Schans, *Kuyper en Kersten*, 114; Hille, *Als een vogel uit een boom geschoten*, 211-213.

123. Zandt, *De Heere zij geloofd*, 12.

de toekomst moeilijk te donker ingezien kon worden. Hij sprak de vrees uit dat de communisten, wanneer de Sovjet-Unie ook West-Europa zou veroveren, dezelfde rol op zich zouden nemen als de NSB'ers tijdens de bezetting. Zandt vreesde eveneens een vreselijke vervolging. 'Als toch de mens op de troon zit en louter naar menselijke zienswijze geregeerd wordt, hebben wij alle mogelijke wreedheden te wachten. Wij hebben daar reeds een voorproef van gehad. De wreedheden welke in de concentratie-kampen bedreven zijn, spreken duidelijke taal. De miljoenen Joden, die op allerlei wijze vervolgd en vergast zijn, leggen er evenzeer getuigenis van af.¹²⁴ Het 'ellendige, materialistische stelsel der communisten' doet een ieder doorgaan onder 'het ijzeren juk van het staatsdespotisme' en is niet anders dan 'de afgoderij met Vadertjes Staat'.¹²⁵ Naast de twee grote mogendheden, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten van Amerika, die elkaar wederzijds in een wurggreep hielden, roerde er zich nog een derde macht op het wereldtoneel: Rome. 'Een miljoenenleger van geestelijken en leken beijvert zich over heel de wereld om de uitoefening van dat gezag ook in de werkelijkheid weder in zijn handen te geven. Rusteloos en onverpoosd spant het daartoe al zijn krachten in. En wat het te betekenen heeft, als Rome weder de baas is, hebben onze martelaren eenmaal ondervonden met een wrede marteldood, Rome duldt ook nu nog geen ongehoorzaamheid. Het wil heersen en dwingen tot over het geweten eens mensen toe.'¹²⁶ Vanzelfsprekend moesten de ARP en de CHU het ook ontgelden. Zij werkten voor de oorlog samen met de rooms-katholieken om de invloed van het socialisme in te kunnen dammen en nu regeerde de KVP met de PvdA! Hoewel Rome voor de oorlog nadrukkelijk afstand nam van het socialisme, nam de KVP na de oorlog het socialisme als nieuwe bondgenoot in de arm en zette de ARP en de CHU aan de dijk. Zandt kon het niet nalaten dit fijntjes op te merken als enerzijds een bewijs van Rome's onbetrouwbaarheid en anderzijds als bewijs van de naïviteit van zowel ARP als CHU.¹²⁷ De zedenverwildering vervulde hem met grote zorg. Zelfs in antirevolutionaire kranten waren reeds sportverslagen opgenomen.¹²⁸ Verder wees hij erop dat de ARP nog steeds vasthield aan de neutrale staatsopvatting en daarmee artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis niet serieus nam.¹²⁹ Evenals Kersten nam ook Zandt de zeventiende eeuw als uitgangspunt van zijn beschouwingen, zoals blijkt uit de verwijzing naar het Rampjaar 1672. Het Rampjaar liet zien dat getal er niet toe deed, maar dat het al afhing van Gods zegen.¹³⁰

De partijredes van de volgende jaren vertonden precies dezelfde ingrediënten en waren in die zin een variatie op eenzelfde thema. Dat de SGP voor de oorlog werd uitgelachen als men sprak over de naderende Godsgerichten was voorbij. De Tweede Wereldoorlog had laten zien dat de afgevaardigden van de SGP het bij het

124. Ibidem, 13.

125. Ibidem, 14/15.

126. Ibidem, 18.

127. Ibidem, 20.

128. Ibidem, 25.

129. Ibidem, 26/27.

130. Ibidem, 28.

rechte eind hadden gehad. Het menselijke vooruitgangsgeloof en de Volkenbond waren als een 'tweede toren van Babel' ineengestort.¹³¹ Zandt vreesde een derde wereldoorlog, vanwege het onrustige revolutionaire woelen van de Sovjet-Unie.¹³² De toekomst zag hij dan ook allerminst rooskleurig in. 'Als de mens toch op de troon zit en er naar communistisch inzicht geregeerd wordt, hebben wij alle mogelijke wreedheden te verwachten. (...) Zulk een toekomst is thans verre van denkbeeldig. Zij doemt zelf op een schrikbarende wijze voor onze ogen op. Ook ten onzent dreigt het staatsabsolutisme ingevoerd te worden.' Zandt wees 'om des beginsels wil' de 'heidense tyrannie' van het communisme af.¹³³ De SGP had vanaf haar oprichting niet nagelaten het communisme te bestrijden en had ook steeds protest aangetekend tegen de openlijke propaganda van ongeloof door de communisten in ons land. Helaas was het aan de toegeeflijkheid van de ARP en de CHU te danken dat 'de communisten (...) hun zaad vrij en ongehinderd onder het volk [hadden] kunnen strooien. En dit zaad is maar al te welig opgeschoten'. Tot zijn afschuw constateerde Zandt dat er zelfs communistische wethouders en gedeputeerden in ons land waren.¹³⁴ Diezelfde toegeeflijke houding vertoonden ARP en CHU ook ten aanzien van die andere internationale bedreiging, 'onze erfvijandin van de ure onzer landsgeboorte af': Rome. Zandt zag met lede ogen aan dat Rome steeds meer posities in het landsbestuur en in de samenleving wist te bezetten. Deze verrooising diende een halt toegeroepen te worden.¹³⁵ Daarnaast vreesde hij de invloed van de PvdA, zekertoen KVP en PvdA een coalitie vormden. Hij was bang voor een staat die steeds meer bevoegdheden naar zich toe zou trekken en dat een 'fameus heirleger van ambtenaren' als een loden last op de schouders van de burgers zou gaan drukken. Bovendien wantrouwde hij overheidsbureaucratieën met hun 'corruptie', 'knoeierijen' en 'vriendjespolitiek'. Wat dat betreft waren socialisten en communisten lood om oud ijzer daar in beide gevallen het resultaat een uitdijend staatsapparaat is.¹³⁶ Zandt was verder van mening dat Indië Nederland van God gegeven was en dat het niet aanging om Indië zelfstandigheid te verlenen. Bovendien wees hij op de hypocrisie van de Verenigde Naties, die Nederland dwongen tot overleg met de Indische opstandelingen, maar in het geval van Frans-Indochina (Vietnam) niet tot actie waren overgegaan. Hij zag daarin het bewijs dat de SGP, als enige, er goed aan gedaan had tegen het lidmaatschap van de VN te stemmen.¹³⁷ Zandt sprak voorts zijn zorg uit over de toenemende zondagsontheiliging en zedenverwildering door bioscoop en danszaal.¹³⁸ Daarnaast sprak hij zich uit tegen de 'geldsmijterij der Regering' en 'de vergaande willekeur in de zuiveringsinstanties en in de rechtspraak ten

131. Zandt, *Tot de Wet en tot de Getuigenis*, 3/4.

132. Ibidem, 6.

133. Ibidem, 7/8.

134. Ibidem, 9.

135. Ibidem, 11-14.

136. Ibidem, 14-16.

137. Ibidem, 16-18.

138. Ibidem, 18-20.

aanzien van de politieke delinquenten'.¹³⁹ De conclusie kon dan ook niet anders dan zorgwekkend zijn: 'Ik wil het onomwonden uitspreken, dat de toekomst mij met grote zorgen en vrees vervult. Ik zie ons volksleven hoe langer hoe meer van de eis van Gods Woord en Wet afwijken en steeds verder en verder in een heidense zedenverwildering en levenswijze opgaan, terwijl de vrees mij sterk bekruipt, dat zij daarin geheel ten onder zal gaan.' De overheid voorzag door 'geweldig grote subsidies' in die heidense levenspraktijk door sport, toneel, opera en bibliotheken te ondersteunen op een wijze die deed denken aan het beleid van Mussolini en Hitler, zij het dan dat de laatsten geen rooms-katholieke instellingen subsidieerden.¹⁴⁰ De toekomst mocht dan donker zijn, God was echter nog steeds Dezelfde en kon evenals in 1672 ongedachte uitreddingen geven.¹⁴¹

In de partijrede van 1949¹⁴² zag Zandt de toekomst zo mogelijk nog donkerder in dan het voorgaande jaar. 'Overigens doet de toekomst zich aan ons nog immer donker voor. Ik ben geneigd te zeggen: nog donkerder dan een jaar te voren.' Hij ontwaarde allerwege 'Godsverzaking', 'verharding en onbekeerlijkheid' die zich uitten in een hang naar sport en spel en dat door de overheid gestimuleerd en gesubsidieerd. Wereldsgezindheid en 'eigenwillige godsdienst' maakten zich op voor een openlijke strijd tegen God en de 'oude, welbeproevede waarheid'. Zandt vreesde als een oordeel Gods over de zonden een derde wereldoorlog die nog vreselijker zou zijn dan de vorige wereldoorlog.¹⁴³ Hij riep op tot gehoorzaming van Gods geboden, omdat God wil zegenen degene die Zijn geboden onderhoudt en doet. Ten bewijze daarvan wees hij op de roem, macht en eer van de Republiek in de zeventiende eeuw.¹⁴⁴ Maar nu vertrouwden Nederlands volk en regering niet meer op God, maar op de Verenigde Naties en daarmee zouden ze beschaamd uitkomen. Op zichzelf was de SGP niet tegen het aangaan van internationale verdragen en bondgenootschappen, maar de SGP keerde zich wel met beslistheid tegen het maakbaarheidsideaal en de menselijke hoogmoed. De VN zouden evenals de Volkenbond een mislukking blijken te zijn. Zandt zag daarvan al de eerste tekenen.¹⁴⁵ Zandt wees nogmaals op de grote dreiging die er uitging van het communisme en de Sovjet-Unie. Hij zag met angst en beven dat de wereld steeds meer opgedeeld raakte in twee starre machtsblokken, die elkaar naar het leven stonden.¹⁴⁶ De triomfen van beschaving en verlichting bleken te resulteren in een toekomst die moeilijk te donker ingezien kon worden. Daar kwam nog bij dat het internationale socialisme in het 'rijk van de Anti-Christ', namelijk Rome, een bondgenoot gevonden had. Het socialisme, Rome en de AR maakten gemene zaak en bedreigden de Nederlandse staat.¹⁴⁷ De algemene afval onder

139. Ibidem, 20.

140. Ibidem, 21.

141. Ibidem, 22/23.

142. Zandt, *Mozes en de Profeten*, passim.

143. Ibidem, 4.

144. Ibidem, 6/7.

145. Ibidem, 7/8.

146. Ibidem, 8/9.

147. Ibidem, 11-16.

het Nederlandse volk was zo groot dat God die ongerechtigheid wel zou moeten bezoeken met Zijn oordelen. Het Nederlandse volk vroeg alleen naar 'brood en spelen' en vermaakte zich wonderwel in de 'voorportalen der hel', namelijk in bioscopen, schouwburgen en danszalen. Wanneer het volk zich zou verharderen, zouden de oordelen onafwendbaar blijken te zijn. Opnieuw werd het Rampjaar 1672 ten voorbeeld gesteld.¹⁴⁸

In de partijredes van de daaropvolgende jaren kwamen steevast de naderende oordelen Gods over de zonde, de vrees voor het communisme/socialisme (PvdA), een derde wereldoorlog, de Indische kwestie, de machtsuitbreiding van Rome en de beginselverzaking van de ARP en de CHU aan de orde. Verder was er aandacht voor het falen van de VN en werd veelvuldig de landsgeschiedenis, met name de zeventiende eeuw, ten voorbeeld gesteld, waarbij 1672 nooit ontbrak. Overigens was Zandt van mening dat de politieke stromingen van zijn dagen nog steeds streefden naar een nieuwe mens, een Übermensch, zoals ook het fascisme en het nationaalsocialisme voorstonden.¹⁴⁹ In de PvdA zag Zandt niet anders dan een 'gangmaakster' voor de communisten, die weleens als een 'vijfde colonne' zouden kunnen gaan functioneren.¹⁵⁰ Hij was er daarom ook zeker niet rouwig om dat de doorbraak van vernieuwing en herstel door de PvdA niet gerealiseerd kon worden. De enige vernieuwing die Zandt wist waar te nemen, was dat het 'ongeloof trots het hoofd omhoog heeft gestoken'.¹⁵¹ De situatie op zedelijk peil was onverminderd slecht en zou ook wel niet verbeteren, zolang men in Nederland meer geïnteresseerd was 'in een dode voetbal dan in de levende God'. Zandt hield zijn hoorders de profetische dreiging voor: 'Zal ik Mij aan zulk een volk niet wreken?'¹⁵² Het toekomstperspectief was bepaald bedreigend: 'Allerwege hangen wolken, zwaar en zwanger van aanwezige en toekomstige oordelen'.¹⁵³ In de algemene beschouwingen in de Kamer uitgesproken door ds. Zandt waren in die jaren precies dezelfde geluiden te beluisteren.¹⁵⁴ Waarbij opvalt dat hij zich in de Kamer minstens net zo fel uitte als voor zijn eigen achterban.

11.5.2 Rumoer rond de herverschijsing van *De Banier*

In het eerste nummer na de bevrijding, dat van 3 augustus 1945, meldde de redactie dat *De Banier* vooreerst alleen wekelijks zou verschijnen omdat de 'Duitsche geweldenaars' de drukkerij geheel leeg gestolen hadden. 'Sinds wij zelf geweigerd

148. Ibidem, 18/19.

149. Zandt, *Des Heeren Wet*, 6.

150. Ibidem, 9/10.

151. Zandt, *Hoort des Heeren Woord*, 9.

152. Ibidem, 11; het aangehaalde citaat is een verwijzing naar Jeremia 9:9: 'Zou Ik hen om deze dingen niet bezoeken? spreekt de HEERE; zou Mijn ziel zich niet wreken aan zulk een volk, als dit is?'

153. Ibidem, 14.

154. Zie bijvoorbeeld de algemene beschouwingen van 1948 en 1952. Beide in druk uitgegeven: Zandt, *Algemene Beschouwingen over de Rijksbegroting voor 1948*, passim; Zandt, *Algemene Beschouwingen over de Rijksbegroting van 1952*, passim; *Handelingen Tweede Kamer*, 1947/1948, 279-284. (12-11-1947); *Handelingen Tweede Kamer*, 1947/1948, 307-310. (14-11-1947); *Handelingen Tweede Kamer*, 1951/1952, 399-403. (14-11-1951)

hebben het Dagblad langer uit te geven, omdat wij niet een Nazi-blad wilden worden, is de eene slag op de andere gevolgd.’ De redactie gaf aan dat de inhoud van *De Banier* tijdens de bezetting voor grote interne spanningen had gezorgd, maar dat de Duitse autoriteiten hadden geweigerd mee te werken aan de opheffing van het dagblad.¹⁵⁵ Niet iedereen deelde de mening dat *De Banier* geen naziblad was geweest.

Op 7 september 1945 stond er in *Trouw* een artikel waarin de herverschijning van *De Banier* werd bekritiseerd. De redactie van *Trouw* was van mening dat als er één blad in Nederland definitief zou moeten verdwijnen, dan het wel ‘dit landsverraderlijke blad’ was, dat tijdens de oorlog ‘onverbloemd de zijde der Duitschers, de zijde der nationaal-socialisten koos’. Kersten werd gekarakteriseerd als ‘een uiterst twijfelachtige figuur’ die zeer zeker niet ‘*deutschfeindlich*’ was tijdens de bezetting. Om dit te staven werd een aantal citaten uit artikelen van de hand van Kaptein uit 1941 weergegeven. Daarna volgden enkele citaten uit augustus 1945. De redactie besloot het artikel op de volgende wijze: ‘Wij achten dit eenvoudig walgelijk. Wat op 28 Juli 1941 in het blad van de familie Kersten wordt uitgekreten voor een misdadige kortzichtigheid [namelijk het hopen op een geallieerde overwinning] wordt op 10 Augustus 1945 in het blad der familie Kersten prompt verklaard als van den Heere te zijn geschied. Op 19 Augustus 1945 wordt er in het blad van de familie Kersten gekwezeld over een gebrek aan dankerkentenis, voor iets waartegen datzelfde blad der familie Kersten op 18 Juli 1941 de Nederlandsche jongens ocriep om gewapenderhand en in strijd met de Wet en het uitdrukkelijk verbod der Regeering op te treden. Wij begrijpen niet, hoe het mogelijk geweest is, dat de instanties, die verschijningsvergunningen geven voor dag- en weekbladen ertoe overgegaan zijn om dit blad toe te staan weer te verschijnen. Naar onze meening behoort hier zoo spoedig mogelijk een eind aan gemaakt te worden. Uit een oogpunt van recht. En de politieke moraliteit is daar meteen mee gediend.’¹⁵⁶

Het commentaar van *Trouw* werd wellicht ook in de Goudse christelijke gereformeerde pastorie gelezen. Ds. A. Dubois schreef vier dagen na het verschijnen van het artikel in *Trouw* een brief aan de autoriteiten, waarin hij verzocht om een verbod van *De Banier* vanwege de pro-Duitse artikelen. ‘Zulk een blad kan en mag niet meer geduld. Waarom zou “De Standaard” niet en dit blad wel mogen verschijnen? Met wisseling van Redacteuren heb ik niets te maken, het is het blad “De Banier”, dat weer verschynt.’ In een postscriptum verwees Dubois naar het doodvonnis dat uitgesproken was over Max Blokzijl. ‘Zoo juist lees ik in de Pers, dat Max Blokzyl ter dood veroordeeld is, omdat hy “gepoogd heeft ons volk tot ontrouw te verleiden”. “De Banier” heeft precies hetzelfde gedaan, dat is bewezen. Max Blokzyl dood – terecht – maar dan ook “De Banier”. Mijn aanklacht wil ik met bovenstaande nog ondersteunen.’¹⁵⁷ De ergernis over *De Banier* zat Dubois zo hoog dat hij er nog een tweede brief aan wijdde. In zijn eerste brief had hij al

155. ‘Eenige mededeelingen betreffende de Banier’, *De Banier*, zonder datum (3 augustus 1945).

156. ‘Een schandelijke verschijning’, *Trouw*, 7 september 1945.

157. NIOD, archief 194 Commissie Perszuivering, inv. no. 1016. Brief 11 september 1945 van ds. A. Dubois.

expliciet verwezen naar het omstreden artikel van prof. Wisse. In deze tweede brief ging hij daar nog verder op in: ‘Het artikel [over ‘democratie’ van Wisse] zelf kan niet mis verstaan worden, want het heeft heel veel stof doen opwaaien. Mogelyk weet de P.O.D. in Middelburg, waar Prof. W. woont, en waar hy wegens zyn zeer te wraken pro-Duitsche gevoelens, zeer goed bekend is, er meer van, en kan deze het bewuste nummer opsporen.’¹⁵⁸

Het artikel in *Trouw* was aanleiding voor ds. Kersten om op de voorpagina van *De Banier* uit te pakken met een artikel met als titel ‘Schandelijke laster’. Kersten weerlegde de aantijgingen van *Trouw* door erop te wijzen dat de citaten uit 1941 van de hand van A. Kaptein waren en niet van hemzelf. Hij stelde dat Kaptein de redactie van *De Banier* was opgedrongen en dat hij en de overige commissarissen voor de verschijning van het gewraakte artikel alle banden met *De Banier* hadden verbroken. Bovendien achtte Kersten zich alleen verantwoordelijk voor de artikelen getekend met drie sterren. Die artikelen had hij geschreven en voor de overige artikelen achtte hij desbetreffende scribenten verantwoordelijk. Wel citeerde Kersten met instemming een deel van een artikel uit *Trouw* waarin de dubieuze rol van Kaptein uit de doeken werd gedaan. Hij was verbolgen dat *Trouw* niet alleen zijn goede naam door het slijk haalde, maar ook zijn familie daarin betrok. Kersten waarschuwde dat ook laster gestraft zou worden en dat een deel van de lezers van *Trouw* zich zou distantiëren van het blad als het door zou gaan met dergelijke acties. Hij was echter niet van plan zich het zwijgen op te laten leggen. ‘Ik kan niet nalaten te wijzen op de bittere vruchten, die een steeds dieper verval van ons den Heere verlatend volk, zal dragen. Hoezeer is het te vreezen dat wij ons opnieuw het oordeel Gods op den hals halen, zoo de slagen, die ons getroffen hebben, niet leiden tot het wederkeeren tot den Heere en tot de onderhouding van Zijn geboden.’¹⁵⁹

Kersten schreef op 14 september 1945: “Trouw” van 21 april 1945 was beter achter de waarheid. Toen schreef “Trouw” n.l.: “Wij hebben nog andere gevallen op het oog. Er was bij het dagblad der S.G.P. “De Banier” een redacteur, die Ds. Kersten verving, toen deze geen lust had tot het Nationaal Socialistisch Verbond van Journalisten toe te treden. **Hij** had er geen bezwaar tegen. Toen de kranten weggereorganiseerd werden, wist deze man bij de Nazi’s toestemming te verkrijgen het Algemeen Protestantisch Dagblad op te richten en hij had “vrome” argumenten genoeg om het Nazi-standpunt te verdedigen. Toen ook deze positie wankel bleek, nam hij afscheid, en werd, schrik niet, ambtenaar bij het bij uitstek Nazi-Departement van Volksopvoeding, waar hij een functie kreeg bij de kerkelijke pers. Hier deed hij veel “goeds”, apparaat in ’s vijands hand, om ook de kerkelijke pers te beheerschen in zijn duivelsch systeem. Maar nu het slot: Deze man is op de een of andere wijze in Pijnacker terecht gekomen en maakt daar nu deel uit van een soort bevrijdingscomité, waarin

158. Ibidem, brief van 6 oktober 1945 van ds. A. Dubois aan mr. J.A.S. Hollander.

159. ‘Schandelijke laster’, *De Banier*, 14 september 1945.

hij een plaats bezet naast den Burgemeester, die nog steeds niet genoeg deed, om door de Duitschers ontslagen te worden. Morgen zal dit comité gloriëeren, geld verzamelen, leiding geven. Daartegen protesteeren wij. Zulk een man nam gisteren die houding aan, die hem vandaag onmogelijk maakt en waarom we weigeren hem morgen te zien fungeeren in een jubelcomité. Zulk een man behoort in arrest zoodra de bevrijding daar is en hij behoort voor zijn collaboratie ernstig te worden gestraft.’ Bron: ‘Schandelijke laster’, *De Banier*, 14 september 1945.

In het volgende nummer van *De Banier* schreef Kersten dat hij vanwege zijn gezondheidssituatie zijn hoofdredacteurschap moest neerleggen en dat ds. P. Zandt voortaan de hoofdredacteur zou zijn. De hartklachten die Kersten ondervond noopten hem om zich alleen te beperken tot de hoogstnoodzakelijke ambtelijke arbeid. Uit het artikel bleek ook dat de bejegening van *Trouw* Kersten niet in de koude kleren was gaan zitten. ‘Ik zeg voor de mij betoonde liefde en aanhankelijkheid, in het bijzonder ook gebleken toen ’t aan de A.R.-Partij nauw verwante blad “Trouw” zijn felle aanval op ons richtte, hartelijk dank.’ Kersten schreef dat het besluit om zijn hoofdredacteurschap neer te leggen hem zwaar viel, maar dat hij zich wilde onderwerpen aan Gods wil. Kersten hoopte zijn laatste krachten te geven aan de kerk. Kersten beval zijn vriend Zandt als nieuwe hoofdredacteur aan.¹⁶⁰

Een maand later riep ene M. *Trouw* op om zich tegenover ds. Kersten en zijn familie te verontschuldigen. De schrijver vroeg zich af waarom *Trouw* zo gebeten was op *De Banier* en grotere kranten die overduidelijk hadden gecollaboreerd niet aan de schandpaal had genageld. ‘Waarom kreeg Ds. Kersten met zijne familie de volle laag? En welk een laag! Waarom was het blad der S.G.P. het mikpunt van het aan de A.R. zoo naverwante *Trouw*? De lezers zullen het antwoord op die vraag zelf wel weten te geven.’¹⁶¹

Binnen de partijeledingen was er echter nog een tweede probleem met betrekking tot *De Banier*. Tijdens de oorlog had de familie Kersten geprobeerd in ieder geval de drukkerij te redden, met of zonder dagblad *De Banier*. Het dagblad, de NV en de SGP waren op allerlei manieren aan elkaar verbonden en de enigen die in alle drie zeggenschap hadden, waren ds. G.H. Kersten en ds. P. Zandt. Zandt had echter al betrekkelijk vroeg zijn handen van zowel de krant als de drukkerij afgetrokken. Kersten daarentegen probeerde in 1941 en volgende jaren op allerlei wijzen de drukkerij te redden en te voorkomen dat de bezetter te veel aandelen in bezit zou kunnen krijgen. Daarvoor was het nodig dat de band tussen de partij en het dagblad werd losgemaakt, maar de partij had aanzienlijke bedragen in het dagblad en de drukkerij gestoken. Penningmeester Van der Meulen van de SGP was het niet altijd eens met de handelwijze van de familie Kersten in dezen.¹⁶² In

160. ‘Het besluit genomen’, *De Banier*, 21 september 1945.

161. ‘Het befaamde artikel van het blad “Trouw”, *De Banier*, 19 oktober 1945.

162. Hetgeen ook wel blijkt uit de notulen van het hoofdbestuur van de SGP uit de oorlogsjaren (NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A, nr. 40.) en de aantekeningen die Van der Meulen gemaakt heeft in zijn exemplaar van de brochure *Mijn standpunt toegelicht*. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, H, nr. 305.

een schimmig spel werden allerlei aandelen door hen opgekocht, zodat uiteindelijk de NV praktisch familiebezit was geworden. Kersten schreef daarover in de brochure *Mijn standpunt toegelicht* dat hij deze aandelen had laten opkopen, opdat niemand na zijn overlijden zou hoeven klagen dat hij verlies geleden had op de aandelen van NV De Banier. Hij betoogde dat dit opkopen werd ingegeven door het feit dat velen, ook minder draagkrachtigen, uit liefde voor de zaak hun geld in de NV hadden belegd.¹⁶³

Kersten schreef met betrekking tot de Banierkwesie in de brochure *Mijn standpunt toegelicht*: 'Ik heb gepoogd het dagblad "De Banier" op te heffen, doch zóó, dat de drukkerij behouden bleef. De drukkerij was mij lief als middel tot verbreiding der oude beproefde waarheid. Vele goede oude schrijvers zijn er uitgegeven, als Comri's Catechismus en Eigenschappen des Geloofs, Bostons Genadeverbond, A. van Rotterdams Verklaring van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis, enz. Die drukkerij wilde ik niet in handen van de Duitschers spelen. Zij behoort volgens een vakblad tot de weinige drukkerijen, die niet voor de Wehrmacht hebben gewerkt. Daarbij drong mij de zorg voor vele kleine luiden, die aandeelhouder waren en de S.G.P. steeds trouw gebleven waren. Mocht ik zonder meer hun belangen maar opofferen? Wat Commissarissen besloten, was opheffing van het dagblad, waarover wij niets meer te zeggen hadden en waarvan ik geen hoofdredacteur meer was. Doch die opheffing kon alleen met toestemming voor ontslag van het personeel geschieden. Tenslotte is het gelukt het blad te doen verdwijnen. Is er een tweede blad, dat op eigen verzoek is opgeheven? Mij is er geen bekend. 't Gevolg was, dat de Saambinder verboden werd alsook al de andere bladen, die door genoemde drukkerij uitgegeven werden en eindelijk legde men niet alleen beslag op ons gebouw, maar roofde en vernielde tenslotte de Duitschers alles: machines, papier, boeken, kortom alles wat aanwezig was. Na mijn ziekte heb ik de aandeelen doen opkopen, o.m. opdat niemand zich na mijn sterven zou kunnen beklagen verlies geleden te hebben. Er waren aandeelhouders, die uit liefde tot de zaak hun geld gegeven hadden en zoo er schade ontstond, die zelf wilde dragen. In deze zaak kon ik een onverdacht rechtsgeleerde als getuige voor de zuiveringscommissie noemen, die zoo vriendelijk was den hieromtrent verspreiden laster te weerleggen.' Bron: Kersten, *Mijn standpunt toegelicht*, 12/13.

11.5.3 De zuivering van Kersten uit de Staten-Generaal

Het was aanvankelijk alsof men de draad weer zou oppakken, daar waar men in mei 1940 was gestopt. Maar Kersten bleek als partijleider niet meer te handhaven. Er ontstonden interne spanningen die te maken hadden met de leiderschapsstijl van met name Kersten. Ook diens houding tijdens de oorlog werd door een aantal partijleden bekritiseerd. Toen bekend werd dat Kersten was uitgezuiverd uit de Tweede Kamer, verkeerde de partij in crisis. In het noodparlement, dat in 1945

163. Kersten, *Mijn standpunt toegelicht*, 12/13.

en 1946 functioneerde, werd naast ds. P. Zandt J. van Bochove uit Zeist benoemd. Van Bochove was onverdacht omdat hij in het verzet actief geweest was. De SGP

J. van Bochove

was echter sterk genoeg geworteld om de deconfiture van de partijleider te overleven.¹⁶⁴ Die deconfiture tekende zich al snel na de bevrijding af. In de antirevolutionaire pers werd een campagne gevoerd tegen de SGP en in het bijzonder tegen ds. G.H. Kersten.

In het artikel waarin Kersten aangegeven had zijn hoofdredacteurschap van *De Banier* neer te zullen leggen, schreef hij ook dat hij niet meer zitting zou nemen in de Tweede Kamer. Hij verklaarde dit besluit al eerder, in overleg met zijn naaste vrienden, genomen te hebben. Hij was echter verbaasd over het feit dat hem geen plaats in de Tweede Kamer gegund werd en dat hij uitgezuiverd was.

‘Op welke gronden het advies van de zuiveringscommissie gebouwd is, is mij vanzelfsprekend onbekend, zoodat ik daarop niet kan ingaan. Voor mijzelf ben ik overtuigd, niets te hebben verricht in strijd met het zijn van een goed vaderlander, maar integendeel, in afhankelijkheid van het Huis van Oranje steeds het goede voor ons volk gezocht te hebben in het wederkeeren tot Gods geboden.’¹⁶⁵ De zuivering uit de Tweede Kamer was een grote psychische klap voor Kersten. De klap was des te groter toen later bleek dat iemand uit de eigen gelederen een anonieme aanklacht tegen Kersten had ingediend. Het betrof het hoofd van de school van de gereformeerde gemeente in Den Haag-Centrum, dhr. H. van Dokkum.¹⁶⁶ In de meditatie in hetzelfde nummer van *De Banier*, eveneens van de hand van Kersten, over Hebréeën 13:1, betreffende de loopbaan des geloofs, schreef Kersten over het betrachten van lijdzaamheid. ‘De lijdzaamheid zet met vertrouwen op den goeden uitslag het aangevangen werk standvastig voort en verduurt alle moeilijkheden geduldig tot het einde is bereikt. Het door genade met lijdzaamheid lopen in de loopbaan des geloofs is een Godsverheerlijkend, zonde stuitend, vleesch kruisigend en ’s Heeren gunstrijke gemeenschap lieflijk aan het hart proevend lopen.’¹⁶⁷

Kerstens opvolger, ds. Zandt, kwam in de volgende *Banier* terug op het besluit van Kersten om alle politieke activiteiten te staken. Zandt zegde Kersten hartelijk dank voor alle verrichte werkzaamheden. Zandt memoreerde dat Kersten vanwege de liefde tot de beginselen veel werk had verzet, zich veel had onzeggd en dat veel hoon en spot zijn deel waren geweest.¹⁶⁸

In een artikel over het wetsontwerp betreffende de voorlopige Staten-Generaal betreunde Zandt het dat de Kamer niet eerder bijeen was geroepen. Het kabinet-Gerbrandy was al teruggetreden en had dus nooit in de Kamer verantwoording

164. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 82.

165. ‘Het besluit genomen’, *De Banier*, 21 september 1945.

166. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 224/225.

167. ‘Stichtelijke overdenking’, *De Banier*, 21 september.

168. ‘Naar aanleiding van Ds. Kerstens genomen besluit’, *De Banier*, 5 oktober 1945.

hoeven afleggen voor zijn gevoerde beleid. Zandt zag dit als een ernstige tekortkoming. Bovendien had de Kamer al die vijf maanden dat hij niet bijeenkwam, niet zijn stem kunnen verheffen tegen de 'willekeur, anarchie, corruptie en terreur' die de periode vlak na de bevrijding kenmerkten. Zandt tekende eveneens protest aan tegen de wijze waarop de zuivering van de Staten-Generaal ter hand was genomen. De zuivering had door de Kamer zelf of door verkiezingen gerealiseerd moeten worden. Dat de regering een zuiveringscommissie had ingesteld, miste volgens hem iedere wettelijke basis. Dit was ernstig omdat juist de regering zich zou moeten inspannen om de wetten van het land te handhaven. Bovendien protesteerde Zandt tegen de wijze waarop de in de Kamers opengevallen plaatsen werden ingevuld. In plaats van vacatures door middel van verkiezingen in te vullen, werd overgegaan tot benoeming van Kamerleden, waarbij gestreefd werd naar een afspiegeling van de belangrijkste politieke stromingen. 'Door opnemings in de wetgeving van "belangrijke" politieke stroomingen, vergrijpt een wetgever, wie hij ook zij, zich aan de bestaande wetten en verkracht hij de evenredige vertegenwoordiging, pleegt hij verraad aan de democratie en voert hij een ergerlijk element van hoge willekeur in de wetgeving.' Wel was de SGP bereid, mits niet in strijd met Gods geboden, om de regering-Schermerhorn voor het overige het voordeel van de twijfel te geven en samen met de regering de wederopbouw van Nederland ter hand te nemen.¹⁶⁹

De zuiveringscommissie die zich boog over de zaak Kersten bestond uit jhr. mr. F. Beelaerts van Blokland (CHU) als voorzitter, mr. J.R. Stellinga (ARP) als secretaris, mr. J.R.H. van Schaik (voorzitter Tweede Kamer en RKSP/KVP), jhr. mr. B.C. de Savornin Lohman (CHU), mr. W. baron de Vos van Steenwijk (voorzitter Eerste Kamer en CHU), prof. mr. P. Scholten (CHU werd later lid van de PvdA) en J.J. Brutel de la Rivière namens de Grote Adviescommissie der Illegaliteit.¹⁷⁰ De zuiveringscommissie was door de regering samengesteld en bestond uit vertegenwoordigers van de grote partijen. Bij Koninklijk Besluit was bepaald dat de commissie personen zou zuiveren die tot een van de volgende categorieën behoorden: 'a. Zij die ontrouw aan de zaak van het Koninkrijk hadden blijkgegeven. b. Zij die door gedragingen of uitlatingen hebben blijkgegeven van een nationaal-socialistische geestesgesteldheid. c. Zij die voor of tijdens de bezetting een houding hebben aangenomen welke gegronde reden geeft tot die verwachting dat zij niet de getrouwe bijdrage aan het herstel van het Vaderland zullen verlenen. d. Zij die op enigerlei wijze in ernstige mate tekort zijn geschoten in het betrachten van de juiste houding in verband met de bezetting.'¹⁷¹

Op welke gronden Kersten gezuiverd werd, is nooit openbaar gemaakt en ook de archieven bevatten niet de overwegingen en vonnissen. In het archief zijn alleen de klachten, getuigenissen a charge en decharge en een verslag van het verhoor

169. 'Het wetsontwerp betreffende de voorloopige Staten-Generaal', *De Banier*, 5 oktober 1945.

170. Visser, *De houding van de Staatkundig Gereformeerde Partij tegenover het Nationaal-Socialisme*, 38; Roos, *Ds. G.H. Kersten en het Nationaal-Socialisme*, 40.

171. NIOD, archief 193b Commissie Zuivering Staten-Generaal, inv. no. 1A. Nota werkwijze commissie.

van en correspondentie met betreffende Kamerleden te vinden. Naar alle waarschijnlijkheid is Kersten gezuiverd op basis van punt d. Opvallend is verder dat de enige aanklacht die het dossier van Kersten bevat een anonieme aanklacht is van enkele 'voormalige S.G.P.ers' die zichzelf beschreven als 'goede vaderlanders'. In hun brief van 14 juli 1945 stelden zij dat Kersten blijkt had gegeven van een 'verraderlijke houding', hetgeen zij onderbouwden met de volgende beschuldigingen: 1 'Schelden' op de koningin in De Banier vanwege haar vlucht naar Engeland. 2. Kersten werd in een illegale brief getiteld: 'Wachter, wat is u van de nacht?' in één adem genoemd met H. Visscher als predikanten die 'ons Christenvolk hebben bedroefd'. 'Van Kersten staat bovendien in dien brief: Nu eens confererende met N.S.B.ers.' 3. Dwong scholenbond GG benoemingsbesluit van Van Dam op te volgen. 4. Smaalde de geallieerden in zijn preken en artikelen. 5. Raadde jonge mensen aan in Duitsland te gaan werken. 6. Redde zijn krant door een NSB'er in de redactie op te nemen (Ome Jan) 7. Dwong zijn zoon als student de loyaliteitsverklaring te ondertekenen. Verder vroegen de brieven-schrijvers om het verbieden van de SGP, omdat de SGP'ers pro-Duits waren voor en tijdens de oorlog. SGP'ers bewonderden Hitler en predikanten zeiden dat men zich moest onderwerpen aan de machten over hen gesteld, bovendien preekten zij tegen sabotage.¹⁷²

Hoewel het aantal brieven van getuigen decharge groter is en bovendien met naam en toenaam zijn ondertekend, heeft de commissie klaarblijkelijk de ene anonieme klacht zwaarder laten wegen. Achteraf zou blijken dat de 'goede vaderlanders' slechts bestonden uit één persoon die de anonieme brief geschreven had. Van deze persoon is ook een brief in het dossier aanwezig. In 1947 schreef H. van Dokkum nog een brief aan de commissie, die toen al twee jaar buiten functie was, met het verzoek te mogen weten waarom Kersten uit de Kamer was gezuiverd. Van Dokkum wenste dit te weten omdat hij in een 'ernstig conflict' was gewikkeld met Kersten over diens houding tijdens de bezetting. Het dossier bevat geen duplicaat van een antwoordbrief. Dat de commissie Van Dokkum geschreven zou hebben wat de reden van Kerstens zuivering was, is niet aannemelijk, daar ook de regering en de Kamer niet op de hoogte werden gebracht van de overwegingen. Bovendien wees de commissie een verzoek van Kersten van 14 september 1945, om zijn standpunt nader te mogen toelichten ten overstaan van de commissie, af omdat de commissie de eindrapportage al had geschreven en derhalve had opgehouden te bestaan.¹⁷³ Binnen de partij leefde, mede vanwege de samenstelling van de zuiveringscommissie en de ondoorzichtige procedure, de overtuiging dat Kerstens zuivering de vereffening was van een oude politieke rekening.¹⁷⁴

De genoemde eindrapportage ontbreekt in de archieven, evenals de overwegingen en vonnissen van de commissie. Het verslag van het verhoor van ds. Kersten is wel aanwezig. Het verslag is handgeschreven en bijzonder moeilijk te lezen van-

172. Ibidem, inv. no. 1C. Aanklacht van 14-7-1945 aan de commissie gericht.

173. Ibidem. Brief van Van Dokkum aan commissie van 1-8-1947; Ibidem, inv. no. 1G. Brief van Kersten aan commissie van 14-9-1945 en een ongedateerd antwoord op de brief van Kersten door de commissie.

174. Roos, *Ds. G.H. Kersten en het Nationaal-Socialisme*, 42.

wege het onduidelijke handschrift. In grote lijnen kwam Kerstens verdediging ten overstaan van de commissie overeen met wat hij in zijn brochure geschreven had. De weergave van het verhoor is lastig omdat het verslag nogal chaotisch is. Kersten zei dat hij zich steeds als goed vaderlander had gedragen en dat hij onderduikers had geholpen, contacten had met de ondergrondse en had weten te voorkomen dat zijn kinderen in Duitsland tewerkgesteld werden. Aanvankelijk had hij als president-commissaris voorkomen dat *De Banier* werd opgeheven, omdat anders het personeel verplicht naar Duitsland had gemoeten. Kaptein werd aanvaard als toezichthouder, omdat hij door de autoriteiten werd opgedrongen. Kaptein was alleen acceptabel omdat hij verklaard had geen lid van de NSB te zijn. Toen hij de scepter zwaaide over de krant, had Kersten zich als scribent teruggetrokken. Kersten stelde desgevraagd dat hij de bezetting als een oordeel Gods zag. De Duitsers voerden weliswaar de raad Gods uit, maar waren ten volle verantwoordelijk voor hun eigen daden. Hij benadrukte niet zelf uit het Convent van Kerken gestapt te zijn. Hij had het rekest met betrekking tot de Winterhulp ondersteund. Wat de scholen aanging, had hij een zelfde beleidslijn gevolgd, maar zich niet aangesloten bij het schoolverzet. Verder verklaarde hij dat zijn zoon de studentenverklaring, in overleg met hem, had getekend om te voorkomen dat hij in Duitsland tewerkgesteld zou worden. Kersten stelde altijd stelling genomen te hebben tegen de NSB en steeds de Nederlandse overheid als wettige overheid gezien te hebben. Het verslag besluit met de aantekening dat de commissie inlichtingen zal vragen aan een kantonrechter van wie de naam (Neleman?) moeilijk leesbaar is. De commissie riep Kersten naar aanleiding van nieuwe klachten voor een tweede verhoor op, waarvan een veel korter verslag gemaakt is. Hij erkende president-commissaris geweest te zijn toen Kaptein zijn landsverraderlijke stukken schreef. Hij hield de commissie voor dat *De Banier* waarschijnlijk het enige dagblad is geweest dat uiteindelijk zelf om opheffing gevraagd heeft. Toen dagblad *De Banier* getroffen was door een verschijningsverbod, was het Kaptein die alles in het werk stelde om het dagblad weer opnieuw te laten verschijnen. Kersten trok zijn handen af van het dagblad en bleef alleen president-commissaris van de drukkerij NV De Banier.¹⁷⁵

De zuivering van de Kamers hield de gemoederen danig bezig. Zandt schreef in *De Banier* dat de wijze van zuivering in de Tweede Kamer tot reuring had geleid. Veel Kamerleden waren het ermee oneens dat een door de regering ingestelde commissie de zuivering ter hand had genomen. Dit had heel goed aan de Kamer zelf overgelaten kunnen worden. Er was sprake van irritatie in de Kamer over het feit dat de regering de Kamer niet inlichtte over de redenen waarom bepaalde Kamerleden waren uitgezuiverd. Een aantal Kamerleden had tegen de eigen zuivering inhoudelijk en procedureel protest aangetekend. Zandt voerde in zijn artikel het protest van Eerste Kamerlid De Zeeuw (SDAP) aan, dat de procedurele gang van zaken verdacht veel leek op de methode die de bezetter toepaste. Namelijk dat de uitgezuiverden via de pers moesten vernemen dat zij niet langer deel uitmaakten van de Staten-Generaal en dat hun niet werd medegedeeld op basis van welke feiten

175. NIOD, archief 193b Commissie Zuivering Staten-Generaal, inv. no. 1f.

zij waren uitgezuiverd. Zandt stuurde namens de SGP een brief aan de minister-raad, inhoudende een protest met betrekking tot de uitzuivering van ds. Kersten. Hij riep partijgenoten en anderen op de brief mede te ondertekenen.¹⁷⁶ Het door hem in de artikelen naar vorengebrachte met betrekking tot de bijeenroeping van de Tweede Kamer en de zuivering van de Staten-Generaal, bracht hij een-op-een in tijdens de zitting van de Tweede Kamer op 10 oktober 1945.¹⁷⁷

Brief van Zandt namens de SGP aan de Ministerraad: 'Aan den Raad van Ministers 's-Gravenhage, Excellenties, Ondergetekenden hebben de eer met verschuldigen eerbied te Uwer kennis te brengen uit de dagbladen vernomen te hebben de beslissing van de Commissie, bedoeld in artikel 3 van het Koninklijk Besluit van 2 augustus 1945 F no. 131, waarbij bepaald is, dat de heer Ds. G.H. Kersten te Rotterdam niet meer in de Tweede Kamer van de Staten-Generaal zal plaats nemen. Voorbedoelde commissie heeft geenszins kenbaar gemaakt waarom en op grond waarvan zij tot dat besluit is gekomen, zoodat daaromtrent dan ook niets bekend is. Waar volgens bestaand Nederlandsch recht het eene eerste vereischt is, dat degene, aan wien iets ten laste wordt gelegd, omstandig wordt medegedeeld, wie de aanklager is en wat den aangeklaagde wordt verweten, zoo had zulks ook in onderhavige aangelegenheden behooren te geschieden, opdat een volslagen verweer had kunnen opgesteld kunnen worden. Dewijl noch het eene geschied is, noch dientengevolge voor het andere de gelegenheid gelaten is, zoo dient alsnog een nieuwe instantie in het leven geroepen te worden, waarvoor de betrekkelijke zaak opnieuw kan behandeld worden, omdat anders begaan onrecht blijft bestaan, wat toch door Uwe Excellenties niet kan en mag geduld worden. Op grond van het bovenstaande verzoeken ondergetekenden beleefd aan Uwe Excellenties te willen bevorderen, dat bovenbedoelde instantie worde ingesteld ter zake voorschreven. Het welk doende'

In de brochure *Mijn standpunt toegelicht. Een korte uiteenzetting van mijn gedrag tijdens den oorlog in verband met het besluit der Zuiverings-Commissie tot mijn niet-toelating als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* verdedigde Kersten zich. Hij begon uit te leggen dat de handelwijze van de zuiveringscommissie in strijd was met het Nederlandse recht, omdat de commissie in het geheim hoorde, in het geheim vonniste, haar vonnis niet motiveerde, het vonnis via de media communiceerde en er geen hoger beroep mogelijk was. Kersten wist op dat moment niet wie hem aangeklaagd had en wat de inhoud van de aanklacht was. Bovendien wist hij niet op basis waarvan hij niet waardig geacht was om lid te zijn van het noodparlement. In zijn verweer kon hij derhalve niet ingaan op de motivering van het vonnis. Wel kon hij zich verdedigen tegen de aantijgingen in de anti-

176. 'De zuivering van de Kamer', *De Banier*, 12 oktober 1945.

177. *Handelingen Tweede Kamer 1945/1946*, 50-54. (10-10-1945); 'Kamerzitting van 9 en 10 October', *De Banier*, 19 oktober 1945.

revolutionaire pers. Hij noemde het vlugschrift *Wachter, wat is er van de nacht?* en het illegale blad *Trouw*.¹⁷⁸ Kersten weersprak dat hij bevriend geweest zou zijn met vooraanstaande Duitsers en NSB'ers, zich onttrokken had aan het Convent van Kerken en nagelaten had voor de wettige overheid te bidden. 'De in genoemd blaadje [*Wachter, wat is er van de nacht?*] verspreide laster was te erger, omdat verweer niet mogelijk was. Ik acht mij niet verplicht op dezen vuigen laster thans in te gaan. Men heeft van zekere Christelijke zijde steeds gepoogd, niet alleen mij, maar ook mijn Staatkundige vrienden met smaad te overladen.'

Kersten gaf aan dat zijn houding gedurende de oorlogsjaren voortkwam uit een innerlijke overtuiging. Namelijk dat de oorlog een rechtvaardig oordeel Gods over Nederland was. Nadat Duitsland Gods raad had uitgediend door Europa te tuchtigen, kwam Duitsland zelf ten val zoals eens Babel. 'Ook Nederland heeft wel in het bijzonder zware slagen ontvangen. En dat, welk onrecht de Duitscher ons ook heeft aangedaan, als een rechtvaardig oordeel Gods. God doet geen onrecht en Hij is de Eerste Oorzaak van alles wat er geschiedt. Hij maakt den vrede, maar ook scheidt Hij het kwaad (Jes. 45:6).'

Kersten stelde dat Gods verschoning van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog niet geleid had tot bekering en dat ondanks de daaropvolgende slagen van de economische crisis en ondanks de waarschuwingen van Gods knechten het Nederlandse volk zich niet bekeerde van zijn zondendienst. Daarmee was het oordeel van de oorlog voor Nederland onafwendbaar geworden. Daarom kon hij ook buigen onder dat oordeel, zelfs toen zijn woonplaats Rotterdam door het bombardement werd getroffen. 'Dit heeft mij genoopt in geschrift en prediking het volk te vermanen voor God te buigen en te erkennen dat Hij nog niet gedaan had naar onze zonden.'

Deze innerlijke overtuiging gaf Kersten geen vrijmoedigheid om mee te doen aan 'openlijke ophitsereien van het volk, noch aan de bespottung van de macht, die God tegen ons verwekt had'. Hij vreesde dat het volk zich daarmee zou blootstellen aan grote gevaren. Bovendien was hij bang dat zulk een handelwijze alleen maar tot verbittering en revolutie zou leiden en niet tot verootmoediging. Kersten had geprobeerd het volk af te manen van de zonde en zo het goede voor land, volk en vorstenhuis gezocht. 'Daarom heb ik geschreven, gelijk ik gedaan heb in 1940 in "De Banier". Dat schrijven werd niet ingegeven door de zucht een knieval voor den Duitschen overweldiger te doen, noch om eenig verwijt aan onze Regeering te maken, die noodgedwongen ons land verliet. Integendeel. Het moest ons allen diep aangrijpen, gelijk het elke rechtgeaard Nederlander deed, dat voor de vierde maal in onze landshistorie een bedreigde scheiding tusschen Nederland en Oranje ons land aan den rand van den afgrond bracht; dit land, dat eens ten koste van zooveel edel bloed uit Spaansche overheersching en Romes dwingelandij is gekocht.' De liefde voor het Oranjehuis maakte dat Kersten voor de wettige overheid was blijven bidden. Zijn Rotterdamse gemeente getuigde dat

178. Opvallend is dat Kersten beweerde dat hij in augustus 1940 geen hoofdredacteur van *De Banier* meer was. De door *Trouw* aangehaalde artikelen zijn echter van augustus 1941. Het moet hier wel een tik- of zetfout betreffen, daar Kersten op 7 mei 1941 als hoofdredacteur aftrad.

hij ook tijdens de oorlog in de openbare gebeden voor de koningin gebeden had. Kersten schreef dat de SD hem ter verantwoording riep vanwege zijn stukken in *De Banier* en dat hij toen vrijmoedig zijn liefde voor het Oranjehuis beleden heeft.

Kersten haalde zeven voorbeelden aan waaruit, zijns inziens, bleek dat hij de Duitse bezetter wel degelijk als vijand zag. In de eerste plaats was het voor velen onduidelijk of men op staatsrechtelijke en theologische gronden de Duitse overheid gehoorzaamheid verschuldigd was. Hij stelde dat hij altijd beweerd had dat men de eigen wettige overheid diende te gehoorzamen, maar dat men wel de nodige voorzichtigheid moest betrachten opdat men zichzelf niet moedwillig in gevaar zou begeven. In de tweede plaats had hij zich van meet af aan verzet tegen de Winterhulp. Kersten weigerde de diaconie hieraan ondergeschikt te maken. In Zeist leidde zijn advies zelfs tot grote problemen, daar J. van Bochove tot actie overging en andere kerkenraden, die reeds te veel aan de Winterhulp hadden toegegeven, wist te overtuigen van het afwijzen ervan. In de derde plaats adviseerde Kersten de loyaliteitsverklaring van studenten wel te tekenen, omdat de Nederlandse regering dit niet nadrukkelijk verbood en omdat het tekenen van de loyaliteitsverklaring ervoor zorgde dat men niet in Duitsland tewerkgesteld werd. Juist dat laatste liet volgens Kersten zien dat het ondertekenen geen daad van landverraad was. Bovendien zag hij het principiële verschil niet tussen het ondertekenen van de loyaliteitsverklaring en het aanvragen van een *Ausweis*. Ten vierde had Kersten zo veel mogelijk hulp verleend aan onderduikers en Joden. Hij had een aantal verklaringen dienaangaande aan de zuiveringscommissie overlegd. In de vijfde plaats had hij sinds begin 1942 voeling gehouden met de ondergrondse en hen financieel gesteund. Kersten steunde alleen hen die zich onthielden van particulier verzet of persoonlijke wraakneming en handelden in gehoorzaamheid aan de bevelen van de wettige overheid. Ten zesde had Kersten geprobeerd het dagblad *De Banier* op te heffen en wel zo dat de drukkerij De Banier overeind bleef. Die drukkerij was van groot belang voor de verspreiding van de 'oude beproefde waarheid' zoals te vinden in 'vele goede oude schrijvers'. Hij merkte op dat de NV een van de weinige drukkerijen was die niet voor de Duitse Wehrmacht orders uitgevoerd had. In de zevende en laatste plaats had hij inzake de benoeming van onderwijzend personeel gesteld dat de overheid zorg te dragen heeft voor gereformeed onderwijs en dat dit ook impliceerde dat alleen zij benoemd werden die de gereformeerde confessie onderschreven. Mocht de bezettende overheid iemand hebben willen benoemen die de gereformeerde belijdenis niet was toegedaan, dan zou dat geweigerd zijn.

Kersten schreef verder dat hij de zuiveringscommissie was voor geweest door te bedanken voor het Kamerlidmaatschap. Dit liet zien dat hij een vrij geweten had. Kersten sloot zijn apologie af door te stellen dat hij met 'alle zwakheid en gebrek het goede voor Vorstenhuis en volk gezocht [had] in het verlaten van de zonde en in het onvoorwaardelijk wederkeeren tot Gods geboden'. Dit standpunt was steeds op veel weerstand gestuit en was oorzaak geweest van veel spot en hoon. Dat hij gesmaad werd, dat was nog niet het ergste, maar de smaad trof ook

Gods kerk en raakte Gods eer en daarom voelde Kersten zich geroepen zich te verweren. Aan het einde van het verweerschrift vatte Kersten zijn drijfveren nog eens samen: ‘Mijn hope is, dat de aloude Gereformeerde beginselen, waarop de Staat der Nederlanden, als op een onwrikbare rots, eens is gegrondvest, niet alleen mogen blijven voortleven onder ons volk, doch dat de Heere ons tot die maar al te zeer verlaten beginselen doe wederkeeren. Dit zou ons van den te vreezen ondergang kunnen behoeden.’¹⁷⁹

11.5.4 Zandt voor de zuiveringscommissie

Ook Zandt moest zich verantwoorden voor de commissie. De leider van het Delftse studentenprotest, R. von Nordheim, diende op 23 augustus 1945 een klacht in tegen ds. Zandt. Von Nordheim beschuldigde Zandt ervan de enige predikant geweest te zijn die had meegewerkt aan het indienen van een collecteplan en daarmee zou Zandt de Winterhulp indirect gesteund hebben. Verder verweet Von Nordheim Zandt dat hij als schoolbestuurder van de Wilhelminaschool en de Prins Mauritschool weinig ‘nationale ruggegraat’ had getoond met betrekking tot het opgeven van Joodse leerlingen, het doorgeven van de leeftijd van leerkrachten ten behoeve van de verplichte tewerkstelling en het voorleggen van benoemingen van leerkrachten aan de inspecteur van onderwijs. Von Nordheim omschreef de houding van Zandt als ‘negativisme’ en totale afzijdigheid van het maatschappelijke en politieke leven, ingegeven door angst voor de vijand.¹⁸⁰ Het dossier bevat verder alleen een verslag van het verhoor door de commissie van Zandt. De commissie velde echter een positief oordeel over Zandt, hetgeen bleek uit het feit dat hij niet uit de Kamer gezuiverd werd.

Dat Zandt weer werd toegelaten tot de Kamer is het enige bewijs dat de commissie positief over hem oordeelde. Het verslag van het verhoor van Zandt door de commissie is bijzonder kort en weinigzeggend. Het verslag is door dezelfde persoon geschreven als het verhoor van Kersten. Zandt stelde dat hij wist dat er geruchten waren over zijn vermeende pro-Duitse houding tijdens de bezetting. Zandt ontkende die aantijgingen en zei ‘staatsvergoding’ altijd afgewezen te hebben. In zijn preken had hij er stevast op gewezen dat de mensen zich vaderlandslievend dienden te gedragen. Wel had hij zich enigszins afzijdig gehouden van het politieke om zich aan zijn predikantschap te kunnen wijden. Als predikant had hij voor het vorstenhuis en voor de bevrijding gebeden. Bovendien had hij de Winterhulp niet gesteund.¹⁸¹

Zandt werd na de oorlog geen Duitsgezindheid aangewreven, maar zijn houding werd wel als weinig getuigend en lijdzaam beoordeeld. Voor de oorlog had hij meermaals in zijn Kamerbijdragen, preken en artikelen duidelijk afstand genomen van het nationaalsocialisme. Zijn biograaf, H. Hille, schrijft: ‘Toen de Tweede Wereldoorlog eenmaal over Nederland gekomen was, betrachtte ds. Zandt de ui-

179. Kersten, *Mijn standpunt toegelicht*, passim.

180. NIOD, archief 193b Commissie Zuivering Staten-Generaal, inv. no. 1B. Brief van Von Nordheim aan de commissie van 23-8-1945.

181. NIOD, archief 193B Commissie Zuivering Staten-Generaal, inv. no. 1f.

terste voorzichtigheid. Wel verklaarde hij tegenover meer dan één hooggeplaatste, dat er te allen tijde op hem als rechtgeaarde Nederlander te rekenen viel, doch in het dagelijkse leven ging hij in de oorlogsjaren zeer behoedzaam zijn gang.' Deze voorzichtigheid was temeer geboden, daar hij een bekende persoonlijkheid was en bovendien werden sommige van zijn preken ook beluisterd door een Duitsgezinde collega-predikant. Na de oorlog trof Zandt het verwijt dat hij als schoolbestuurder weinig ruggengraat getoond had en een verzoek van de Winterhulp had ingewilligd. Het laatste werd door Zandt ontkend. Hij had juist dat verzoek om een deel van de door de diaconie binnengehaalde revenuen afgewezen. Zandt stelde dat hij als schoolbestuurder inderdaad niet het martelaarschap had gezocht. Hij sloot zich niet aan bij het verzet van Delft, omdat hij het verzet weliswaar moedig, maar ook onvoorzichtig vond. Hille veronderstelt dat aan deze stellingname van Zandt zijn opvatting dat ook de bezettende overheid gehoorzaamd diende te worden wel niet vreemd geweest zal zijn.¹⁸²

11.5.5 Interne zuivering SGP

Er was echter nog een andere zuivering die eveneens de aandacht vroeg. Het betrof een interne zuivering van de SGP. Het hoofdbestuur besloot op aandringen van de provinciale vereniging van Zuid-Holland tot een interne zuivering. Het hoofdbestuur bepaalde dat iedere lokale zuivering in overleg met het hoofdbestuur diende te geschieden.¹⁸³ De zuivering zou door het hoofdbestuur ter hand worden genomen in samenspraak met de 'commissie van voorlichting'.¹⁸⁴ Het hoofdbestuur raadde alle provinciale en plaatselijke kiesverenigingen aan om alle bestuursfuncties beschikbaar te stellen en door middel van verkiezingen nieuwe (gezuiverde) besturen te realiseren.¹⁸⁵ Zelf nam het hoofdbestuur de zuivering ter hand door twee leden uit zijn midden uit te zuiveren. Het betrof de hervormde predikanten A.F.P. Pop en D.J. van de Graaf. Ds. Van de Graaf van Schoonhoven en later Vinkeveen was voor de oorlog al eens verdacht van sympathie voor de NSB, zoals blijkt uit een artikel in *De Standaard* van 11 februari 1939. In het artikel werd gesteld dat de SGP maar een zeer bedenkelijke club was omdat een 'dominee die van de kansel en in de catechisatie propaganda maakt voor de N.S.B.' deel

182. Hille, *Als een vogel uit een boom geschoten*, 180/181; NIOD, archief 193B Commissie Zuivering Staten-Generaal, inv. no. 1B. 'Klachten aan de Zuiveringscommissie betreffende de politieke gezindheid e.d. van een aantal leden der Staten-Generaal tijdens de bezetting.' Brief van R. von Nordheim uit Delft van 23-8-1945 Klacht over P. Zandt: P. Zandt heeft als enige predikant in Delft meegewerkt aan het indienen van een collecteplan (deel collecten zou ten goede komen aan Winterhulp). Zandt heeft als schoolbestuurder (Wilhelminaschool en Prins Mauritschool) weinig 'nationale ruggengraat' getoond m.b.t. tot het opgeven van Joodse leerlingen, doorgeven leeftijd leerkrachten t.b.v. verplichte tewerkstelling, voorleggen benoeming leerkrachten aan inspecteur van onderwijs. Klager omschrijft houding Zandt als 'negativisme' en totale afzijdigheid van het maatschappelijke en politieke leven (wellicht ingegeven door angst voor de vijand); NIOD, archief 193B Commissie Zuivering Staten-Generaal, inv. no. 1f.

183. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 3. Notulen HB 17 oktober 1945.

184. Het betreft hier een soort van vertrouwenscommissie of raad van advies.

185. 'Vergadering van het hoofdbestuur met de provinciale besturen', *De Banier*, 26 oktober 1945; NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 3. Notulen HB en afgevaardigden Prov. Ver. 17 oktober 1945.

uitmaakt van het hoofdbestuur. *De Banier* had deze aantijging echter afgedaan als pure laster.¹⁸⁶ Van de Graaf was bepaald onder de indruk van de Duitse cultuur. Hij zag in het Duitse volk een cultuur scheppende natie, meer dan in het Engelse volk. Van de Graaf had tijdens de bezetting de bezetter morele steun verleend. Hoewel hij voor het koningshuis bleef bidden en gemeenteleden waarschuwde voor ophanden zijnde razzia's, moest hij zich na de oorlog voor het provinciale kerkbestuur verantwoorden vanwege zijn pro-Duitse houding. Zijn bewondering voor de Duitse cultuur bracht hem tot sympathie voor de strijd van Duitsland tegen de Sovjet-Unie. Die sympathie zorgde ervoor dat de rechter hem veroordeelde tot ontzegging van het actief en passief kiesrecht. Het provinciale kerkbestuur schorste hem voor enige tijd.¹⁸⁷ Voor het hoofdbestuur van de SGP was Van de Graafs houding voldoende reden om hem, samen met zijn vriend ds. A.F.P. Pop van Kockengen, te vragen op te stappen als bestuurder.¹⁸⁸ Van ds. Pop is er geen strafrechtelijke dossier en evenals Van de Graaf moest hij zich ten overstaan van het provinciale kerkbestuur verantwoorden voor zijn pro-Duitse standpunten en mocht hij enkele weken niet preken. In de notulen van het hoofdbestuur is echter niet te achterhalen wat de precieze aanleiding voor hun zuivering is geweest.¹⁸⁹

Zowel Van de Graaf als Pop legde zich niet zo maar neer bij zijn zuivering. Beiden gingen in verweer en schreven brieven aan het hoofdbestuur. Het hoofdbestuur nodigde beiden uit voor een overleg, waarvan alleen ds. Van de Graaf gebruik maakte. Het hoofdbestuur persisteerde bij het eerder ingenomen standpunt en liet Pop en Van de Graaf niet meertoe in zijn gelederen. Van de Graaf ging hiertegen in verweer door te melden dat in de stukken van zijn schorsing nadrukkelijk vermeld was dat hij tegen de NSB was. Bovendien zou ds. Kersten hem en ds. Pop hebben aangeraden om niet zomaar als hoofdbestuur lid te bedanken. Kersten verdedigde zijn handelwijze door te stellen dat, toen hij dat advies gaf, veel dingen nog niet duidelijk waren.¹⁹⁰

11.5.6 *Omrust in de SGP*

De weerstand tegen de autoritaire wijze van besturen binnen de SGP en tegen de houding van sommige partijleden tijdens de bezetting groeide. In *De Banier* van 18 januari 1946 deed de lokale reorganisatiecommissie van de kiesvereniging Rotterdam-West een oproep om mee te denken over de reorganisatie van de gehele partijstructuur, ten einde over een goed functionerende partijorganisatie te beschikken voordat de verkiezingscampagne zou losbarsten. De reorganisatiecommissie Rotterdam-West, bestaande uit J. Lussenburg, J. Hengstmengel jr. en F. Hollander, raadde de overige kiesverenigingen aan om ook een reorganisa-

186. Zonder auteur (red.), 'De NSB werd veroordeeld', 79-81.

187. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv. 55579.

188. Neven, *Hervormde gezanten*, 81-83.

189. Ibidem, 41.

190. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 3. Notulen HB 7 januari 1946; Notulen HB 18 januari 1946; Notulen HB 22 maart 1946.

tiecommissie in te stellen en vooral bij de 'hogere besturen' aan te dringen op instelling van soortgelijke commissies.¹⁹¹

De gang van zaken tijdens de eerste algemene vergadering na de oorlog heeft wellicht gezorgd voor irritaties over de wijze van besturen door het hoofdbestuur. Het is maar zeer de vraag of iedereen blij was met het bij acclamatie benoemen van Kersten als erevoorzitter. Hij lag onder vuur vanwege zijn houding tijdens de oorlog en vond het derhalve ook raadzaam om een uitgebreid schriftelijk verweer uit te geven. Zandt overviel, met het voorstel om Kersten bij acclamatie tot erevoorzitter te benoemen, de zaal en daarom was er wel heel veel moed voor nodig om op te staan en protest tegen de gang van zaken aan te tekenen. Bovendien was eerder die vergadering ook het hoofdbestuur bij acclamatie weer herkozen. Het verslag in *De Banier* verwoordde het als volgt: 'Ds. Kersten deelde allereerst mede, dat de leden van het Hoofdbestuur het besluit genomen hadden om hun mandaat ter beschikking te stellen en alzoo eenparig af te treden teneinde de Algemeene Vergadering in de gelegenheid te stellen een geheel nieuw Hoofdbestuur te kiezen, indien zij dit wenschte. Op de vraag van den Voorzitter of iemand een stemming wilde, bleek, dat de Vergadering dit onnoodig achtte zoodat de zittende hoofdbestuursleden: Ds. Kersten, Ds. Zandt en de heeren Kodde, De Kok, Brinkman, Van der Meulen en Van Dis tot leden van het Hoofdbestuur herkozen werden.' Bij de uitbreiding van het hoofdbestuur met drie leden, ds. Van Dijk (hervormd predikant te Monster), ds. Dorsman (hervormd predikant te Schelluinen) en ds. Smits (christelijk gereformeerd predikant te Driebergen) werd om des tijds wille op dezelfde wijze gehandeld.

De kiesvereniging Goes vroeg tijdens de rondvraag aandacht voor de partijorganisatie en viel het in *De Banier* gepubliceerde voorstel c.q. oproep van Rotterdam-West bij. Graag zou Goes een commissie zien van vertegenwoordigers uit alle provinciale verenigingen, die het hoofdbestuur van advies zou kunnen dienen en bij wie de kiesverenigingen hun voorstellen zouden kunnen indienen. Op die wijze kon het hoofdbestuur beter voeling houden met het grondvlak van de SGP. De voorzitter, ds. Kersten, stelde dat het goed was dat het hoofdbestuur voeling met het grondvlak hield en dat dit ook in lijn was met het voorstel van het hoofdbestuur op de jaarvergadering van 1940. De voorzitter was van mening dat het niet nodig was nog een commissie in te stellen. Als kiesverenigingen wensden hadden, konden die bij het partijbureau kenbaar gemaakt worden, waarna het hoofdbestuur zich beraden zou en zich liet adviseren door de Raad van Advies bestaande uit twee afgevaardigden van iedere provinciale vereniging. Het verslag van de vergadering in *De Banier* eindigde met woorden van dank voor de grote offervaardigheid en verbondenheid aan de partij die bleken uit de opbrengst van de collecte. 'Deze vergadering die door een zeer goeden geest gekenmerkt werd en waarin de liefde tot de beginselen en de genegenheid jegens Ds. Kersten helder aan den dag kwamen, mag in alle opzichten geslaagd heeten.'¹⁹²

191. 'Oproep', *De Banier*, 18 januari 1946.

192. 'De algem. Verg. der SGP gehouden op Donderdag 7 Maart 1946', *De Banier*, 15 maart 1946.

Ruim twee maanden later klom een SGP-bestuurder van kiesvereniging De Banier II te Rotterdam-Charlois in de pen om zijn beklag te doen over een rede van J. van Bochove, lid van het noodparlement voor de SGP. Van Bochove en hoofdbestuurdslid ds. J. van Dijk hielden beiden een lezing voor de kiesverenigingen van Rotterdam-Zuid. Het Rotterdamse lid was het oneens met de wijze waarop Van Bochove het verzet ‘verheerlijkt’ had als een ‘geloofsstuk’ en daarmee de mensen die gemeend hadden te moeten buigen had ‘terneer gedrukt’. Bovendien zou Van Bochove gesteld hebben dat men niet voor de bezettende overheid had behoeven te bidden, omdat men ook niet voor de duivel bidt. De briefschrijver was van mening dat de vergelijking van Hitler met de duivel ongepast was, daar de Bijbel Nebukadnezar, de koning van Babel, ook geen duivel, maar een knecht die Gods oordeel moest uitvoeren, noemt. Van Bochove stelde in zijn lezing de houding van de kerken ten opzichte van de Winterhulp onder kritiek. Graag had hij het verzet via de diaconieën willen organiseren, maar helaas hield ‘Rotterdam’ dit tegen. Of hij met ‘Rotterdam’ ds. Kersten bedoelde wordt niet helemaal duidelijk uit de brief. Voorts zou Van Bochove gezegd hebben dat Gods volk vijf jaar had gezwegen en dat nu God zweeg vanwege die ‘principelooze houding’. De briefschrijver was van mening dat daarmee werd afgeweken van de door de SGP beleden beginselen.¹⁹³ Desalniettemin was het bestuur van de gemeentelijke kiesvereniging van Rotterdam, waarvan ook kiesvereniging De Banier II deel uitmaakte, van mening dat bij opengevallen bestuursposten gedacht kon worden aan ‘illegale werkers’.¹⁹⁴

Binnen de SGP begon het in 1946, na de algemene vergadering van 7 maart, te rommelen. Tijdens de vertrouwensvergadering van het hoofdbestuur met de afgevaardigden van de provinciale verenigingen van 28 februari 1946 waren de afgevaardigden van de kiesvereniging Amsterdam bepaald vasthoudend te noemen. Ze verstoutten zich ds. Kersten tegen zich in het harnas te jagen door zeer kritische vragen te stellen over diens artikelen uit 1940 en 1941, de gang van zaken rond de NV De Banier en zijn kandidering voor de Kamerverkiezingen, terwijl hij juist uit de Kamer gezuiverd was. ‘De afgev. v. A’dam brengen naar voren, dat A’dam met veel droefheid geconstateerd heeft de houding van den Partijvoorz. tijdens de Duitse bezetting. Ze acht het noodzakelijk, dat voorz. zich terugtrekt publiek zowel als intern.’ De beschuldiging werd gestaafd aan de hand van een drietal artikelen uit *De Banier*. Ds. Kersten verweerde zich door te stellen dat zijn opstelling voortvloeide uit zijn ‘zielleven’ en dat hij nog steeds achter het door hem geschrevene stond omdat hij de bezetting als een oordeel Gods over de zonden zag. ‘De schuld lag niet alleen bij de wereld, bij hen die van God en Zijn dienst niet weten wilden, maar ook bij hen die zich noemden naar Calvijn en die het Nederlandse volk aftrokken van de vaste grondslagen. Hij zag alleen heil in een bukken en buigen onder de oordelen Gods.’ Wel erkende hij

193. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 41. Brief van D. van Beuzekom aan het hoofdbestuur van de SGP p.a. ds. P. Zandt d.d. 16 mei 1946.

194. Mulder, *Het volk onder de Banier*, 67/68.

dat de woordkeuze anders had gekund, maar wie in zijn woorden niet struikelt, is een volmaakt man. De kiesvereniging van Amsterdam was door dit antwoord niet overtuigd. De vertegenwoordigers van Amsterdam verweten Kersten een pro-Duitse houding, die de SGP veel schade had berokkend. 'Ds. K. stelde zich volkomen tegenover de verzetsactie. Voor de oorlog bepleitte Ds. K. de aloude beginselen, maar in de oorlogstijd, op zijn zachtst gesproken, zweeg Ds. Kersten.' Tijdens de vertrouwensvergadering werd door Van Bochove, die afstand nam van de Amsterdamse beschuldiging, gesuggereerd dat Kersten was uitgezuiverd vanwege de 'haat tegen zijn persoon'. Andere politici hadden het veel bonter gemaakt en werden niet uitgezuiverd. Hij was van mening dat ds. Kersten 'eerlijk verzet' niet afkeurde, maar wel de 'onbesuisde daden van enkelingen'. Van Bochove vond dat Kerstens 'geestesgesteldheid' wel goed was, maar zijn wijze van uitdrukken was soms ongelukkig. De vertegenwoordigers van Amsterdam stelden echter dat Kersten van alles durfde te zeggen en te schrijven, maar dat hij in dit geval beter had kunnen zwijgen. Zij bleven derhalve persisteren in hun standpunt dat Kersten zich moest terugtrekken en dat hij spijt moest betuigen vanwege zijn houding tijdens de bezetting.¹⁹⁵

Ook in andere kiesverenigingen was het in de jaren na de oorlog onrustig. De voorzitter van de kiesvereniging Utrecht, dhr. J.G. Littooi, schreef op 10 juli 1947 een brief aan zijn medebestuurders van de kiesvereniging Utrecht, waarin hij aangaf niet langer voorzitter te willen zijn. De aanleiding was dat hij die ochtend opgebeld werd door de tweede voorzitter, dhr. Saarberg, dat er meteen een bestuursvergadering belegd moest worden om 'die leden der kiesveren. te schrappen en af te voeren, die het met de rede van onzen Eere Voorz. Ds. Kersten niet eens waren'. Littooi was van mening dat daaruit bleek dat er binnen de partij geen prijs meer werd gesteld op een vrije gedachtewisseling en dat 'alles moet buigen onder de wil van Kersten'. Daaraan wilde voorzitter Littooi pertinent niet meewerken. Littooi schreef aan zijn medebestuurders: 'Vrienden, het spijt mij dit te moeten doen, daar niet de personen, maar de beginselen mij dierbaar zijn en het nu meer op een communistische wijze gezien, n.l. van boven aan alles opleggen: zo zal je 't doen of anders er uit. Gelukkig kunnen ze die personen nog niet naar Siberië zenden, anders gebeurde dit wellicht ook nog.' Littooi hoopte dat de tweede voorzitter, Saarberg, niet naar de raad van Kersten zou luisteren. Hij sloot op cynische wijze af, door te stellen met deze bedankbrief geheel in de geest van de tweede voorzitter gehandeld te hebben, daar door zijn vertrek het aanzienlijk eenvoudiger zou zijn om 'voortaan onder orders van hogerhand de vrije gedachtengang aan banden te leggen'.¹⁹⁶

In Rotterdam was 1947 eveneens bestuurlijk bepaald geen rustig jaar. Ds. Kersten werd, naar aanleiding van alle commotie, door zijn plaatsgenoten uitgenodigd om zich te verantwoorden voor zijn optreden inzake de NV De Banier.¹⁹⁷ Het

195. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 3. Verslag vertrouwensvergadering 28 februari 1946 te Utrecht.

196. Brief van J.G. Littooi aan het bestuur van de kiesvereniging Utrecht d.d. 10 juli 1947.

197. Notulen gemeentelijke kiesvereniging SGP te Rotterdam, 8 februari 1947.

initiatief van de kiesvereniging Rotterdam-West (De Banier IV) om een commissie in te stellen om te komen tot aanpassing van de partijstructuur, werd al snel een twistappel binnen de overkoepelende gemeentelijke kiesvereniging.¹⁹⁸ Het bestuur van kiesvereniging Rotterdam-West werd gekarakteriseerd als 'revolutionair'. Met name de branie van dhr. Lussenburg werd door velen niet geapprecieerd.¹⁹⁹ De kiesvereniging Rotterdam-West legde een heel aantal kritische vragen neer bij het bestuur van de gemeentelijke kiesvereniging. De meeste vragen werden door het bestuur van de gemeentelijke kiesvereniging echter niet beantwoord en voorzien van commentaar als: 'onzin', 'deugt niet' of 'vanwege het beledigende karakter van de vraag wordt deze niet beantwoord'.²⁰⁰ Op de vergadering van 10 februari 1948 veronderstelde het bestuur van de gemeentelijke kiesvereniging dat de brochure *Bouwen, niet breken*, van een pas gevormd comité van bezwaarders binnen de SGP, weleens van de hand van Lussenburg zou kunnen zijn. Voor de bestuursleden was in ieder geval duidelijk dat Lussenburg in nauw contact stond met het Comité van Bezwaarders.²⁰¹ Op 9 april 1948 werd Lussenburg op advies van het bestuur van de gemeentelijke kiesvereniging door de ledenvergadering als lid geroyeerd.²⁰² Daarnaast werden er nog twee bestuursleden²⁰³ van kiesvereniging De Banier IV geroyeerd door het bestuur van de gemeentelijke kiesvereniging zonder dat hen de gelegenheid van verweer gegeven werd. Op deze wijze wenste het bestuur van de gemeentelijke kiesvereniging de onrust in de eigen gelederen en vooral in Rotterdam-West te bezweren.²⁰⁴

Uit een brief van 5 november 1947 van hoofdbestuurlid D. Kodde aan partijsecretaris Van Dis blijkt dat de spanningen opliepen. Kodde beklagde zich over de houding van J.H. Koppelaar uit Middelharnis. Koppelaar had namelijk bezwaar aangetekend tegen het feit dat het hoofdbestuur een provinciale vergadering bijeenriep, zonder dat het bestuur van de provinciale kiesvereniging daarvan in kennis was gesteld. Kodde vermoedde dat Koppelaar, door hem gekwalificeerd als een 'bemoeihals, die overal tracht zijn neus in te steken', informatie had ontvangen 'uit de boezem der H.B. vergadering'. Hij stelde dat vooral leden die enigszins aarzelend ten opzichte van de SGP-politiek stonden, het hoofdbestuur van dictatoriale neigingen beschuldigen. Kodde had voor hen een advies: 'Als ze het er niet mee eens zijn, welnu, laat ze dan gaan. Laat ze dan zelf een halfbakken partij oprichten die noch mossel noch vis is, laat ze samengaan met het verwaterde christendom van onze dagen. Dat lijkt me beter dan te trachten ons op een spoor te leiden waarin we de beginselen zullen verliezen.'²⁰⁵

198. Mulder, *Het volk onder de banier*, 80.

199. Notulen gemeentelijke kiesvereniging SGP te Rotterdam, 16 mei 1947.

200. Ibidem, 16 oktober 1947.

201. Ibidem, 10 februari 1948; Mulder, *Het volk onder de banier*, 81.

202. Ibidem, 3 mei 1948.

203. Het betreft de heren J. Hengstmengel jr. (secretaris) en I. Verstraten (algemeen adjunct).

204. Mulder, *Het volk onder de banier*, 81.

205. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 41. Brief van D. Kodde aan partijsecretaris ir. C.N. van Dis d.d. 5 november 1947.

11.5.7 Het verzet van E. Kuyk en de Amsterdamse kiesvereniging

Op 26 juli 1946 schreef E. Kuyk – voormalig algemeen partijsecretaris – namens kiesvereniging Amsterdam een brief aan het hoofdbestuur van de SGP waarin hij klaagde over de gang van zaken met betrekking tot een intern onderzoek. Tijdens een vertrouwensvergadering met afgevaardigden van alle provinciale verenigingen was gevraagd om een onderzoek naar de verwickelingen rond dagblad *De Banier* en de NV De Banier. Kuyk was het niet eens met het besluit van het hoofdbestuur om zelf zitting te nemen in de commissie van onderzoek. Hij had hier bezwaar tegen omdat ds. Kersten, zijns inziens, een heel dubieuze rol gespeeld had en de overige toenmalige hoofdbestuurleden medeverantwoordelijk waren voor de gang van zaken. Ongetwijfeld heeft voor Kuyk ook meegespeeld dat de erevoorzitter op deze manier makkelijker zijn invloed zou kunnen doen gelden. Kuyk, die commissaris

E. Kuyk

was geweest bij de NV, had destijds protest aangetekend tegen de benoeming van S. Kersten als directeur. Ook was hij het niet eens met het opkopen van de aandelen door de familie Kersten, omdat dit opkopen geschiedde met voorkennis van afwaarderen van de aandelen. Bovendien was hij van mening dat de gebruikte balans getuigde van creatief boekhouden. Volgens hem was er veel meer geld verdiend in de NV dan de cijfers lieten zien. Kuyk dreigde het hoofdbestuur met openbaarmaking van deze gegevens als er geen onafhankelijke commissie zou worden ingesteld.²⁰⁶

Per brief reageerde ds. Kersten in augustus 1946 richting de hoofdbestuurleden op de aantijgingen van Kuyk. Kersten zette de hoofdbestuurleden onder druk om niet toe te geven aan Kuyks eis om een onafhankelijke commissie. Kersten schreef verder dat hij weleens de indruk had dat Kuyk informatie kreeg over dat wat door het hoofdbestuur werd besproken. Hij was van mening dat zulks niet juist was.²⁰⁷ Of er een oorzakelijk verband is, wordt niet duidelijk, maar op 25 september 1946 schreef ds. J. van Dijk van Monster – sinds enkele maanden hoofdbestuurlid – wegens drukke ambtelijke werkzaamheden een bedankbrief.²⁰⁸ Uit latere publicaties en uitlatingen van ds. Van Dijk kan opgemaakt worden dat hij veel sympathie had voor Kuyk en zijn standpunten.²⁰⁹ Bovendien veronderstelde ds. Zandt, tijdens een vergadering van het hoofdbestuur, dat Van Dijk en Kuyk contact met elkaar gehad hadden.²¹⁰ Later schreef Van Dijk dat Zandt hem verzocht als reden voor zijn bedanken als hoofdbestuurlid tijdgebrek op te geven, om te voorkomen dat de achterban zou

206. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 41. Brief van E. Kuyk uit Amsterdam aan het hoofdbestuur van de SGP d.d. 26 juli 1946.

207. Ibidem. Brief van ds. G.H. Kersten aan het hoofdbestuur van de SGP d.d. augustus 1946.

208. Ibidem. Brief van ds. J. van Dijk aan het hoofdbestuur van de SGP d.d. 25 september 1946.

209. Zie onder andere de brochure: J. van Dijk, *Staatkundig Gereformeerd?*, passim.

210. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 3. Notulen hoofdbestuur SGP 27 september 1946.

vernemen van Van Dijks bedenkingen.²¹¹ Het hoofdbestuur stelde ds. Van Dijk op de jaarvergadering van 1947 echter weer kandidaat en hij werd opnieuw gekozen. Zo wist het hoofdbestuur Van Dijk nog enige tijd binnenboord te houden. Ds. Kersten liet ondertussen geen middel onbenut om invloed uit te oefenen. Dit blijkt ook uit een brief aan het hoofdbestuur van de SGP van 5 november 1946. Kersten becommentarieerde tot op detailniveau het rapport van bevindingen van het hoofdbestuur met betrekking tot de gang van zaken rond NV De Banier.²¹²

De kiesvereniging Amsterdam-C, waarvan E. Kuyk voorzitter was, deed nog een laatste poging om tot een vergelijk te komen met het hoofdbestuur en met ds. Kersten. De kiesvereniging legde nogmaals uit waarom het van belang was dat een onafhankelijke commissie zou worden ingesteld en waarom de SGP weer de zeggenschap moest zien te krijgen over het blad *De Banier*, dat nu in particuliere handen van de familie Kersten was. De kiesvereniging was van mening dat de preferente aandelen die aan de partij behoorden, fatsoenlijk door de familie Kersten aan de partij vergoed zouden moeten worden. De Amsterdamse kiesvereniging bood verder het hoofdbestuur aan de kosten van een onafhankelijke onderzoekscommissie op zich te willen nemen. Wanneer echter voor de volgende vertrouwensvergadering het hoofdbestuur niet tijdig voor een rapport van bevindingen zorgde, zou de kiesvereniging Amsterdam komen met een onderzoeksrapport. Het bestuur van de Amsterdamse kiesvereniging eindigde zijn brief als volgt: ‘Wij spreken intusschen de hartelijke hoop uit, dat Ds. Kersten zich door het Hoofdbestuur zal laten overtuigen van zijn onjuist standpunt; Liever nog: zelf al tot deze conclusie zal zijn gekomen; en alles zonder publiciteit in welken vorm ook, in het reine zal komen. Ds. Kersten kan er van verzekerd zijn, dat hij hierdoor onze achting en toegenegenheid zal winnen.’²¹³ De brief werd in het hoofdbestuur besproken en ook ds. Kersten werd de inhoud van het Amsterdamse schrijven gewaar. In een brief van 2 december 1946 wees Kersten het hoofdbestuur van de SGP op het feit dat hij nooit enig salaris als hoofdredacteur van *De Banier* ontvangen had en dat er dus van financieel gewin geen sprake kon zijn. Bovendien ontkende Kersten dat de samenwerking tussen de partij en de NV De Banier bemoeilijkt zou worden doordat de NV nu in particuliere handen was. Kersten diskwalificeerde de brief van de kiesvereniging Amsterdam-C als laster.²¹⁴

Op de jaarvergadering van de provinciale vereniging van Noord-Holland, onder voorzitterschap van E. Kuyk, stonden op 9 november 1946 twee punten op de agenda betreffende de verwickelingen rond NV De Banier. Punt vier van de agenda behelsde ‘Mededeelingen, o.a. omtrent de te benoemen Commissie “Banier”’ en punt vijf betrof een voorstel om te komen tot een eigen blad. Het voorstel van het bestuur van de provinciale vereniging Noord-Holland luidde

211. Van Dijk, *Staatkundig gereformeerd?*, 4.

212. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 41. Brief van ds. G.H. Kersten aan het hoofdbestuur van de SGP d.d. 5 november 1946.

213. Ibidem. Brief van kiesvereniging Amsterdam aan het hoofdbestuur van de SGP d.d. 26 september 1946.

214. Ibidem. Brief van ds. G.H. Kersten aan het hoofdbestuur van de SGP d.d. 2 december 1946.

aldus: 'De Provinciale Vergadering besluit een Commissie in het leven te roepen, welke op korte termijn onderzoekt de mogelijkheid van de uitgave van een orgaan, dat beoogt den onderlingen band te versterken. Zij doet daartoe gemotiveerde voorstellen, welke zowel de financiële zijde (wijze van uitgave, abonnementskosten, enz.) als den inhoud betreffend. De Provinciale Vergadering draagt het Bestuur op deze Commissie samen te stellen. De Commissie dient haar rapport bij het bestuur in, waarna het Bestuur de noodige voorstellen aan de Provinciale Vergadering voorlegt.'²¹⁵

Begin 1947 escaleerden de zaken echter dermate dat de kiesvereniging van Amsterdam-C bij het hoofdbestuur haar beklag deed, dat de vertrouwensvergadering naar een nog onbekende datum verschoven was en dat de provinciale afgevaardigden niet vooraf de gelegenheid zouden krijgen om het rapport van bevinding van het hoofdbestuur, met betrekking tot de NV De Banier, in te zien. Op deze wijze kon er van een goede voorbereiding voor de vergadering geen sprake zijn. Daarom zond de kiesvereniging Amsterdam-C de afgevaardigden van de provincies een eigen rapport toe. Ook het hoofdbestuur ontving dit beknopte rapport. Verder verwoordde het bestuur van de kiesvereniging Amsterdam zijn ergernis over het feit dat het hoofdbestuur niet reageerde op hun brieven en verzoeken om informatie, maar dat ds. Kersten tijdens een kerkenraadsvergadering van de gereformeerde gemeente van Amsterdam een verklaring had voorgelezen van het hoofdbestuur van de SGP, waarin de aantijgingen van de kiesvereniging Amsterdam werden weersproken en waarin de kiesvereniging werd opgeroepen de beschuldigingen in te trekken.²¹⁶

Het hoofdbestuur droeg de kiesvereniging Amsterdam-C op Kuyk als lid van de SGP te royeren, omdat hij op eigen titel probeerde een partijorgaan te realiseren, zich schuldig maakte aan laster en omdat zijn optreden getuigde van een revolutionaire gezindheid. De kiesvereniging beantwoordde de brief, door te stellen dat op basis van het huishoudelijk reglement men op die gronden helemaal niet tot royering kon overgaan. De kiesvereniging Amsterdam-C stelde verder niet overtuigd te zijn door de argumenten van het hoofdbestuur en derhalve niet over te zullen gaan tot royering.²¹⁷ Uiteindelijk zou Kuyk, die tevens ouderling was, onder censuur gesteld worden door de kerkenraad van de gereformeerde gemeente van Amsterdam-Centrum en in 1951 van de kerk worden afgesneden.²¹⁸

Partijsecretaris ir. C.N. van Dis schreef aan dhr. Tanger in een brief van 31 mei 1947 dat Kuyk door het hoofdbestuur niet geaccepteerd zou worden als afgevaardigde namens de provinciale vereniging Noord-Holland op de vertrouwensvergadering. Derhalve diende dhr. Tanger of dhr. Meijer als afgevaardigde voor

215. Convocatie Staatkundig Gereformeerde Partij Provinciale Vereeniging Noord-Holland 1946 (zonder datum). De convocatie is voor de jaarvergadering van 9 november 1946 te houden in het kerkgebouw van de gereformeerde gemeente aan de Looiersgracht te Amsterdam.

216. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 41. Brief van bestuur kiesvereniging Amsterdam aan hoofdbestuur van de SGP d.d. 3 februari 1947.

217. Ibidem. Brief van de kiesvereniging Amsterdam aan hoofdbestuur van de SGP d.d. 11 juni 1947.

218. Van der Beek, *75 jaar Gereformeerde Gemeente Amsterdam Centrum*, 82.

Noord-Holland aan de beraadslagingen van de vertrouwensvergadering deel te nemen.²¹⁹ Op 31 juli 1947 schreef C. Meijer als bestuurslid van de provinciale vereniging Noord-Holland en bestuurslid van de kiesvereniging Zaandam een brief aan de leden van de kiesvereniging, dat hij zich genoodzaakt zag zijn bestuurslidmaatschap neer te leggen vanwege de uiterst dictatoriale houding van het hoofdbestuur.²²⁰ Toch was dit niet de laatste brief die C. Meijer in SGP-verband zou schrijven. In een brief aan het hoofdbestuur protesteerde hij tegen het op onwettige wijze bijeenroepen van de provinciale vereniging van Noord-Holland, om op die manier een nieuwe provinciale vereniging op te richten. Hij stuurde ook een afschrift van deze brief aan alle Noord-Hollandse kiesverenigingen. Verder adviseerde hij de kiesverenigingen alleen de vergadering bij te wonen als het een informatieve vergadering betrof en af te zien van participatie als zou blijken dat het hoofdbestuur de vergadering als een wettige vergadering van de provinciale kiesvereniging zag. Mocht dat laatste het geval zijn, dan diskwalificeerde Meijer dat als 'dictatoriaal en onreglementair'.²²¹ Op 17 november kreeg dhr. C. Meijer een brief van het hoofdbestuur dat het hoofdbestuur een nieuwe provinciale vereniging had opgericht. De gevolgen bleven niet uit. De kiesverenigingen van Amsterdam-Centrum, Huizen en een deel van de kiesvereniging Haarlem scheidden zich af van de nieuwe provinciale vereniging.²²²

11.5.8 Het Comité van Bezwaarden

De onvrede had vooral een gezicht gekregen in het Comité van Bezwaarden, waarin onder anderen ds. M. Blok van de gereformeerde gemeente te Zeist, de hervormde predikant van Arnemuiden J.C. Hooykaas, L. van Hoorn uit Zeist, W. Bos uit Wierden, J.H. Koppelaar uit Middelharnis en A.W. Verhoef uit Capelle a/d IJssel participeerden. Dit comité ontstond in de zomer van 1947 en probeerde de discussie aan te gaan met het hoofdbestuur over de interne partijorganisatie en de verwickelingen rond de NV De Banier. In het voorjaar van 1948 kwam er een nieuw bestuur dat bestond uit J. Lussenburg, F.M.C. Brinkman, E. Kuyk, L. van Hoorn, J. van Oijen en C. Bardelmeyer.²²³ Het comité stuurde op 23 augustus 1947 een brief aan het hoofdbestuur waarin de bezwaren tegen de interne gang van zaken binnen de partij kenbaar werden gemaakt en gevraagd werd om een onderhoud met het hoofdbestuur.²²⁴ Het hoofdbestuur was echter van mening dat

219. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 41. Brief van partijsecretaris ir. C.N. van Dis aan dhr. Tanger d.d. 31 mei 1947.

220. Ibidem. Brief van C. Meijer aan leden kiesvereniging Zaandam d.d. 31 juli 1947.

221. Ibidem. Brief van C. Meijer aan het hoofdbestuur d.d. 4 november 1947.

222. Notulen provinciale vereniging SGP Noord-Holland, 27 november 1948.

223. Fieret, *De SGP*, 252-257.

224. Het comité gaf in de brief aan dat het doel van de bespreking tweeledig is: 'a. Te komen tot herziening van ons partijstatuut, waardoor het partijleven zuiverder en beter functioneert, de financiële [!] en huishoudelijke aangelegenheden op een rechte wijze, zakelijk kunnen worden afgedaan en er D.V. eindelijk gelegenheid komt, dat de partij kome tot beginselvoorlichting en constructieve arbeid. b. Te trachten de rust en de vrede in de partij te doen wederkeren, niet door harde maatregelen, maar door rechtvaardige en oprechte behandeling van die kwesties, die thans het partijleven beroeren.' Citaat zoals weergegeven in de eerste brochure *Bouwen, niet breken*, 4.

het comité eerst met duidelijke bewijzen moest komen om zijn beschuldigingen te staven.²²⁵ Na enig heen en weerschrijven tussen het hoofdbestuur en het comité kwam het uiteindelijk toch niet tot een gesprek. Het comité weigerde vooraf te erkennen dat het fout was het hoofdbestuur te beschuldigen, zonder dat te staven met bewijzen. Het comité liet drie brochures verschijnen en een viertal nummers van het blad *Naar het paslood*, waarin kritiek werd geleverd op het reilen en zeilen van de SGP.²²⁶

Brief van 3 september 1947 van het hoofdbestuur aan het Comité van Bezwaarden: 'Zeer geachte Heren, In antwoord op Uw schrijven van d.d. 23 Augustus l.l. delen de ondergetekenden U in opdracht van het Hoofdbestuur mede, dat het Hoofdbestuur besloten heeft, U te vragen om nadere schriftelijke uiteenzetting van al het door U geschrevene, inzonderheid over hetgeen U verstaat onder een rechtvaardige en oprechte behandeling. Het Hoofdbestuur toch, is van oordeel, dat het niet naar de regel van Gods Woord, noch overeenkomstige Zondag 23 der Heidelbergse Cat. is, om bedekte beschuldigingen te uiten, zonder daarbij een grondig bewijs te leveren. Een schriftelijke grondige uiteenzetting acht het Hoofdbestuur nodig, opdat een mogelijk onderhoud des te vruchtbaarder zal zijn. Inmiddels verblijven wij namens het Hoofdbestuur voornoemd Hoogachtend, Ds. P. Zandt, Voorzitter, Ir. C.N. van Dis, Secretaris.' Citaat zoals weergegeven in de eerste brochure *Bouwen, niet breken*, 4/5.

Het comité was van mening wel degelijk bewijzen te hebben en die werden in de vorm van een eerste brochure *Bouwen, niet breken*, met de besturen van de kiesverenigingen van de SGP gedeeld. De brochure zette een aantal kritiekpunten uiteen betreffende de partijorganisatie, de wijze van besturen door het hoofdbestuur, de kwestie rond NV De Banier, de royementen van E. Kuyk en de kiesvereniging van Amsterdam-Centrum, het onwettig bijeenroepen van de Noord-Hollandse provinciale vergadering door het hoofdbestuur en het afzetten van drs. J.C. Hooykaas als voorzitter van het verband van studieverenigingen. De kritiek richtte zich vooral op het ongeordende en onreglementaire handelen binnen de partij. Hoofdbestuursleden werden bij acclamatie gekozen en soms waren de namen van kandidaten niet eens van tevoren bekend. Voorstellen werden staande de algemene vergadering ingediend, zodat de afgevaardigden niet wisten wat ze ermee aanmoesten. De financiële boekhouding was amateuristisch en werd niet door een accountant gecontroleerd. Het partijsecretariaat en de partijorganisatie waren eveneens chaotisch en niet professioneel en de kadervorming werd verwaarloosd. Het excuus dat één preek meer effect zou hebben dan alle organisatorische activiteiten ging er bij het comité niet in: 'Deze zo iedere actie dodende opvatting moet uitgebannen worden.' De toon van de brochure is bepaald

225. Comité van Bezwaarden, *Bouwen, niet breken*, 4/5.

226. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', 47-49.

scherp te noemen. Het hoofdbestuur werd verweten op dictatoriale wijze leiding te geven aan de partij. 'Met blindelings volgen, bedrog of verdraaiing, is noch enig persoon, noch een partij ook maar in het allermindste gebaat, ja, dit moeten wij om des beginsels wil verre van ons werpen.' Men stelde dat veel predikanten behorend tot de achterban van de SGP zich van de partij hadden afgewend vanwege het optreden van het hoofdbestuur. Het comité riep op te stoppen met de Kamerleden en hoofdbestuursleden op een voetstuk te plaatsen, omdat daardoor machtsmisbruik ontstond. 'Daarom moeten wij de waardering niet gaan uiten in dwaze mensverheerlijking, want in het wereldgebeuren hebben de laatste jaren geleerd, tot welke droevige gevolgen dit aanleiding geeft.'²²⁷

Het hoofdbestuur reageerde door op de vergadering van 2 april 1948 de brochure *Tot verdediging gedwongen* te accorderen. De brochure wees alle door het comité geuite beschuldigingen van de hand en ging in het geheel niet in op de onvrede over de partijorganisatie. Het enige wat het hoofdbestuur daarover opmerkte, was dat het hoofdbestuur 'volstrekt niet ongenegen is om verbeteringen in de organisatie der Partij aan te brengen'. Het hoofdbestuur probeerde eerst de leden van het comité in een kwaad daglicht te stellen door hen de werkwijze van de remonstranten te verwijten. Het beklaagde zich erover dat het comité niet altijd man en paard noemde en dat sommige beschuldigingen daardoor te vaag bleven. Het is maar de vraag of het hoofdbestuur inderdaad gewent zou hebben dat de beschuldigingen met naam en toenaam gepubliceerd zouden zijn. De brochure diskwalificeerde het optreden van het comité als 'leugenachtig' en 'revolutionair'. Het hoofdbestuur voelde zich 'in de rug aangevallen' door de eigen partijleden en kwam dan ook op geen enkele wijze het Comité van Bezwaarden tegemoet.²²⁸

Het comité schreef daarop een tweede brochure *Bouwen, niet breken. Die tyranny verdrijven*, waarin vooral de rol en houding van de erevoorzitter van de partij, ds. Kersten, werden bekritiseerd. Het comité stelde dat, hoewel Kersten officieel geen lid meer was van het hoofdbestuur, hij toch nog de touwtjes in handen had en zich nadrukkelijk mengde in het beleid. Nu werden wel man en paard genoemd en des te pijnlijker werd het voor Kersten en Zandt. Het comité memoreerde dat het hoofdbestuurslid P. van der Meulen zich vanwege machtsmisbruik van het hoofdbestuur had teruggetrokken als bestuurder en dat hoofdbestuurslid F.M.C. Brinkman door het hoofdbestuur was geroyeerd, omdat hij te kritisch was. Dat de hoofdbestuursleden Van der Meulen en Brinkman het meest kritisch waren ten aanzien van Kerstens houding tijdens de oorlog en de verwickelingen rond de NV De Banier blijkt ook uit diverse notulen van het hoofdbestuur.²²⁹ Penningmeester Van der Meulen liet een verklaring van zijn terugtreden in de brochure opnemen.²³⁰ Het comité schreef dat ds. Kersten zich wel beklaagde over het weinig

227. Blok e.a., *Bouwen, niet breken*, passim.

228. Zandt en Van Dis, *Tot verdediging gedwongen*, passim.

229. Zie onder andere notulen hoofdbestuur SGP van 27 september 1946, 18 oktober 1946, 29 december 1947, 19 maart 1948, 16 april 1948; notulen algemene vergadering 9 juli 1947. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 3.

230. Comité van bezwaarden, *Bouwen, niet breken. Die tyranny verdrijven*, 17.

rechtstatelijke optreden van de zuiveringscommissie in zijn geval, maar dat het optreden van het hoofdbestuur en de erevoorzitter met betrekking tot de heren Kuyk, Brinkman en Hooykaas niet anders was. Het verbaasde het comité dat allerlei mensen de partij moesten verlaten, maar dat de directeur van NV De Banier, S. Kersten, gewoon lid kon blijven, terwijl hij een beroepsverbod van tien jaar had opgelegd gekregen in het kader van de perszuivering en als reserveofficier uit het leger was verwijderd. In de brochure werd uitgebreid stilgestaan bij de financiële verwickelingen rond dagblad *De Banier* en de verhouding tussen dagblad, drukkerij en partij. De brochure eindigde op niet mis te verstane wijze: ‘Wij constateren dat: 1° de dictatuur in de Partij de overhand heeft; 2° dat persoonlijke belangen worden gediend in plaats van partijbelangen; 3° dat het onrecht zegeviert. Hiertegen roepen wij allen op, die het wel menen met de Partij en haar beginselen. De leden van het Comité weigeren consciënties-halve onder zulk een juk te buigen en hun mening onder stoelen en banken te steken, en besluiten met de bede van de Vader des Vaderlands: Die tyranny verdrijven, Die my mijn hert doorwondt.’²³¹

De verklaring van P. van der Meulen luidde als volgt: ‘Ondergetekende, sinds de oprichting in 1918 lid der Staatkundig Gereformeerde Partij; sinds 1919 lid van haar Hoofdbestuur en sinds 1 mei 1922 haar Algemeen penningmeester, nog steeds van harte onderschrijvende het beginselprogramma der Partij, gezien de geestesgesteldheid, die zich de laatste jaren openbaart in Hoofdbestuur en Partij, en de richting, waarin het partijleven gestuurd wordt, welke hij niet in overeenstemming acht met de eis des beginsels, niet langer als Hoofdbestuurslid de verantwoordelijkheid daarvoor kunnende dragen, heeft zich deswege uit de hogere leiding der Partij teruggetrokken. IJsselmuiden, Juni 1948. (w.g.) P. VAN DER MEULEN.’ Bron: Comité van bezwaarders, *Bouwen, niet breken. Die tyranny verdrijven*, 17.

De interne zuiveringen geschiedden soms in alle openheid, zoals blijkt uit het verslag van de algemene vergadering van 23 april 1948. Tijdens deze vergadering werd bekendgemaakt dat hoofdbestuurslid Brinkman en drs. Hooykaas beiden geroeyeerd waren en dat de spreekbeurten van Hooykaas binnen de SGP-gelederen daarmee kwamen te vervallen. Verder bleek tijdens de vergadering dat hoofdbestuurslid en penningmeester Van der Meulen terugtrad. Vanuit de zaal werd gevraagd of Van der Meulen nog wel lid bleef van de partij. Daarop las partijsecretaris Van Dis de bedankbrief van Van der Meulen voor aan de vergadering, waarin stond dat hij wel lid van de partij zou blijven. Om in de vacatures van Van der Meulen en Brinkman te voorzien was het nodig kandidaten te stellen voor verkiezing. Vanuit de zaal werd onder anderen ds. M. Blok van Zeist geopperd. Daarop greep echter de erevoorzitter in. Kersten stelde dat Blok geen optie was,

231. Ibidem.

omdat hij zich verbonden had aan het Comité van Bezwaarden. Het zou echter nog bonter worden. Van Bochove verdedigde staande de vergadering het voorstel om afgevaardigden bij allerlei partijaangelegenheden meer inspraak te geven. Opnieuw was het de erevoorzitter die meende te moeten ingrijpen. 'Ds. Kersten het woord verkrijgende, wijst er op, dat hij in het betoog van dhr. Van Bochove slechts één zin met genoegen heeft aangehoord, nl. dat de Prov. Ver. Utrecht dit voorstel niet heeft ingediend uit ontevredenheid met de gang van zaken in de Partij, waaruit hij opmaakt, dat de Prov. Ver. Utrecht tevreden is. Voor het overige kon het betoog van dhr. Van Bochove spreker's instemming niet hebben. 25 jaar was hij voorzitter der Partij geweest en komt op tegen de voorstelling als zou er geen eenheid zijn geweest. Wij zijn het met elkaar eens om der waarheid wil, aldus ds. Kersten. Slechts enkele oproerkraaiers maken beroering. Die moeten eruit.' Dat dit openlijk gezegd werd tijdens een drukbezochte algemene ledenvergadering was op zichzelf al opmerkelijk. Opmerkelijker is het echter dat deze zinsneden de notulen²³² hebben gehaald en gepubliceerd zijn in *De Banier*.²³³ Wellicht waren ze bedoeld als een waarschuwing aan allen die op de koers van het comité zaten.

De niet tot zwijgen te brengen kritiek op het hoofdbestuur leidde tot een verheving van de zuivering van de partij, die overigens niet stopte na het overlijden van ds. Kersten in september 1948. De spanningen waren in de achterliggende jaren te groot geworden. Ongetwijfeld hebben het karakter en de autoritaire leiderschapsstijl van ds. G.H. Kersten daar het hunne aan bijgedragen.²³⁴ Enerzijds was Kersten een charismatisch leider met grote communicatieve vaardigheden, anderzijds was zijn optreden autoritair en vertoonde zijn leiderschapsstijl grote overeenkomsten met de politiek van grote leiders van die tijd.²³⁵ Bovendien hielpen het gebrek aan kader, het tekort aan professionaliteit qua organisatie en de nauwelijks voorhanden zijnde procedurele kennis ook niet om de partij te moderniseren en transparanter te maken. Een ander probleem was dat de predikanten vanwege hun hoge geestelijke ambt intern te weinig tegengesproken werden en daardoor moeilijk met oppositie binnen de partij konden omgaan. Al snel werden zakelijke verschillen van inzicht geduid als vijandschap of gebrek aan godzaligheid. Daarmee werd het tegenspreken van hoofdbestuursleden een wel heel riskante zaak en veel leden keken torenhoog op tegen iemand als ds. Kersten. Desondanks was er wel interne oppositie. Het betrof over het algemeen hoger opgeleide kaderleden van de partij, die zich soms al jaren verdienstelijk gemaakt hadden binnen de partij. Toch werden zij aan de kant gezet en kregen ze nauwelijks aanhang onder de leden van de partij.

De Tweede Wereldoorlog speelde op de achtergrond van deze interne machtsstrijd wel degelijk een rol. In de derde brochure van het Comité van Bezwaarden

232. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, inv.nr. 3. Verslag algemene vergadering 23 april 1948.

233. 'De Algemene Vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden op Vrijdag 23 april 1948', *De Banier*, 6 mei 1948.

234. Nijsink, *Eruit mannen*, 41-54.

235. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring*, 114.

Bouwen, niet breken. De vruchten der Partijdictatuur van december 1953 werd dat ook met zoveel woorden gezegd. De brochure stelde dat velen tijdens de bezetting twijfelden of de SGP wel ooit weer uit haar as zou verrijzen. ‘De leiding (voorzover er van leiding sprake kon zijn) stelde wel zeer teleur. “De Banier”, zolang zij verscheen, was eer een “verleiding”. Neen, volstrekt niet alleen de ons “opgedrongen” N.S.B.-ers hebben dit gedaan. Ds. Zandt heeft geen letter meer geschreven. Ds. Kersten ging door. Maar hoe! Deze voorlichting is oorzaak geweest, dat sommigen, van wie men betere dingen had mogen verwachten, totaal de verkeerde kant opgingen.’ Het comité stelde andere partijen wat dat betreft ten voorbeeld. Zij waren dan wellicht niet zo zuiver in hun belijdenis als de SGP, maar vertoonden wel meer moed. Het comité was van mening dat het proclameren van de waarheid in de politiek niet voldoende is. Getuigen moet, maar mag nooit een reden voor passiviteit zijn. Het hebben van goede beginselen heeft pas waarde als ze in praktijk worden gebracht. Getuigen hoort samen te gaan met een actieve houding, waaruit een besef van verantwoordelijkheid spreekt. Welnu, dit had men node gemist binnen de hogere echelons van de partij tijdens de bezetting. Het fanatisme waarmee de waarheid beleden werd, was in wezen een uiting van ‘wereldgelijkvormigheid’, omdat dat fanatisme ook onder communisten en nationaalsocialisten gevonden werd. ‘De bezettingstijd leverde hiervan helaas de proef op de som.’ Dat men dit binnen de SGP niet wilde inzien, was een vorm van ‘volharding bij zijn zelfhandhaving’. Het comité kwam dan ook tot de conclusie dat het hoofdbestuur geen open debat wenste aan te gaan, om verantwoording af te leggen van de gemaakte fouten.

De brochure ging uitvoerig in op de door *De Banier* gegeven voorlichting tijdens de bezetting. Zandt werd weinig verweten, daar hij niets geschreven had in *De Banier* gedurende de oorlogsjaren. De brochureschrijvers wilden achteraf geen kritiek oefenen op zijn ‘gebrek aan moed en geloof’. Wel bekritiseerden ze de voorlichting die ‘afbrekend was en het defaitisme voedde’. Voor die voorlichting hielden ze de redactie en de directie ten volle verantwoordelijk. Het gevolg was dat sommigen zich bedroefd van *De Banier* afwendden en dat anderen, ‘die gewoon waren zonder oordeel des onderscheids alles voor goede munt aan te nemen’, ‘finaal de N.S.B.-kant’ uitgingen. Het comité wees erop dat bepaalde artikelen van ds. Kersten in de achterban op veel weerstand stuitten en dat er voldoende kritiek vanuit de lezerskring kwam om tot enige zelfreflectie te komen. In plaats daarvan ging Kersten vol in de aanval en verdedigde hij in *De Banier* zijn houding. De brochure ging verder uitvoerig in op de ontwikkelingen rond de NV De Banier en de verhouding tussen het dagblad en de partij. Het comité was van mening dat het hele verhaal van financiële malversaties aan elkaar hing.

De ‘grote dwaling’ binnen de partij was volgens het comité echter dat de geest der eeuw greep had gekregen op de SGP. Deze geest geloofde in de grote leiders en een willoze schare volgelingen, die de leiders niet corrigeert. Niet langer de heerschappij van het beginsel, maar de heerschappij van een kleine partijelite, maakte de dienst uit. ‘Een kleine kern (élite) en een grote, trouwe, goedgelovige,

maar onwetende schare. Zo nam de heerschappij van de vrome mens de overhand. Hier ontstond een christelijk dictatorschap, waarin geen ander geloof samenbindt dan het geloof in de voormannen.' Deze vorm van dictatuur week volgens de schrijvers niet eens heel veel af van het communisme, waarin zuiveringen en schuldbelijdenissen ook aan de orde van de dag waren. Deze wijze van leidinggeven was hoogmoedig en gespeend van ieder vorm van christelijke ootmoed en bescheidenheid. Ten diepste was dit de revolutie van de zelfverheffing van de vrome mens.²³⁶

11.5.9 De SGP na Kersten

Ds. G.H. Kersten, de erevoorzitter van de SGP, overleed in september 1948. In de partijrede van 1949 herdacht Zandt ds. G.H. Kersten als een man die door God gebruikt was om de SGP op te richten. Voor de beginselen had Kersten 'hoon en smaad' moeten dragen en waren 'verguizing en bittere vijandschap' zijn deel geweest.²³⁷

Dat de SGP de deconfiture van de partijleider overleefde en in de persoon van ds. P. Zandt een nieuwe partijleider kreeg, wilde nog niet zeggen dat alle kritiek op de SGP met betrekking tot de aangenomen houding tijdens de bezetting verstomde. De antirevolutionaire ambtsbroeder van Zandt, ds. J. Fokkema, beschuldigde Zandt in 1950 van een weinig principiële houding tijdens de oorlog. Fokkema was in veel opzichten een collega van Zandt. Hij was tot 1946 eveneens predikant in de hervormde gemeente van Delft en behoorde tot de Gereformeerde Bond. Fokkema was evenals Zandt lid van de Delftse gemeenteraad en van de Tweede Kamer. Tijdens een vergadering van de gemeenteraad van Delft op 8 juni 1950 verweet Fokkema Zandt dat de SGP streefde naar een 'gereformeerde fascistische totaalstaat'. Bovendien was Fokkema van mening dat Zandt wel schone woorden sprak over lijden om het beginsel, maar dat er in de praktijk weinig van die woorden terecht was gekomen tijdens de bezetting. Hij stelde zichzelf en zijn in het concentratiekamp omgekomen zoon, die tevens predikant geweest was, ten voorbeeld. Zandt had het echter aan moed ontbroken om zich tegen de bezetter te keren. Daarin was hij wat Fokkema betreft een typische representant van een partij wier voorzitter tijdens de oorlog niet deugde. Bovendien hadden de leden van de SGP geen vin verroerd ten bate van land en volk. Zandt verdedigde zich door erop te wijzen dat ook de ARP in dezen niet geheel brandschoon was. Bovendien wees hij alle aantijgingen aan het adres van Kersten en hemzelf beslist van de hand. Hij stelde tijdens de bezetting in het openbaar voor de koningin gebeden te hebben. De overige raadsleden vielen Zandt bij en namen het voor hem op, waarop Fokkema, mede op aandringen van burgemeester Van Walsum, zijn excuses aanbod.²³⁸ Bovendien was Zandt tijdens de bezetting des te beter op

236. Comité van bezwaarden, *Bouwen, niet breken. De vruchten der Partijdictatuur*, passim.

237. Zandt, *Mozes en de Profeten*, 3.

238. Notulen gemeenteraad Delft vergaderingen van 7 juni 1950 (p. 160/161) en 8 juni 1950 (p. 173-187); Verwijs, 'Hoe ds. Fokkema zich liet gaan!', 110-115; 'In verzet tegen de antichrist', *Reformatisch Dagblad*, 3 mei 2010.

zijn qui-vive geweest omdat een collega-predikant, ds. Brandt, andere predikanten aangaf bij de autoriteiten als zij zich anti-Duits uitlieten.²³⁹

De naoorlogse onrust binnen de SGP was niet atypisch. In veel partijen en maatschappelijke verbanden werd de oorlog als een keiharde cesuur ervaren. Enerzijds wenste men op de oude voet verder te gaan, zoals blijkt uit de afwijzing van christelijke concentratie en volkseenheid, anderzijds was voor iedereen duidelijk dat er een nieuwe tijd was aangebroken. Het zou nooit meer worden zoals het geweest was. Op één of andere manier trachtte men in het reine te komen met het eigen verleden en schoon schip te maken. Voor de SGP was het min of meer *Stunde Null*: de partij moest van de grond af aan weer worden opgebouwd. Met veel elan pakten het kader en de jeugd deze klus op: wederopbouw was het *Gebot der Stunde*. De beginselen waren ongeschokt, dat gold alleen niet voor iedereen wat betreft het vertrouwen in de leiders. Voor enkelen was het duidelijk dat de grote mannen hadden afgedaan. Grote mannen permitteren zich te veel vrijheden en laten zich te weinig corrigeren. Het recente verleden bood daarvan de meest sprekende en afschrikwekkende voorbeelden. Het leiderschap van ds. Kersten kwam zwaar onder vuur te liggen en ook de bestuurscultuur die heerste in het hoofdbestuur, werd stevig bekritiseerd. Desondanks wist de SGP zich te handhaven onder het leiderschap van ds. P. Zandt en vertoonde partij een grote inhoudelijke continuïteit met de vooroorlogse periode.

11.6 De perszuivering van De Banier

Naast de zuivering uit de Tweede Kamer trof nog een tweede zuivering ds. Kersten, namelijk die van de pers. Het optreden van de perszuiveringscommissie was een stuk professioneler, transparanter en rechtstatelijker dan dat van de zuiveringscommissie van de Staten-Generaal. In deze procesgang lieten ds. G.H. Kersten, ds. P. Zandt, K. van Bellen en S. Kersten²⁴⁰ zich bijstaan door jhr. mr. W.L. Schorer. Ds. Kersten stuurde ter informatie het pleidooi van mr. Schorer per post op 24 juni 1946 aan alle hoofdbestuurleden. Schorer verklaarde Kerstens houding vanuit zijn theologische opvattingen. Kersten geloofde dat God het Nederlandse volk zou zegenen als het gehoorzaam zou zijn en dat het gestraft zou worden bij ongehoor-

239. Dagboek aantekening van 2 maart 1941 van Sara Johanna Spijker: 'Delft heeft het nu al zoover gebracht dat de eene Dominee de andere aanbrengt. Ds. Hagen sloot een vergadering van de Nijverheidsschool met gebed, waarin hij o.a. bad dat Nederland zou worden verlost van de dwingelandij. Ds. Brandt heeft toen een brief naar het een of ander departement geschreven, waarop Ds. Hagen op het matje geroepen werd en een schrobbering kreeg; in verband met z'n hoge leeftijd en gezondheidstoestand zou men hem dan maar niet inrekenen. Het gevolg was dat Ds. Hagen een beroerte kreeg die hem zoo goed als heelemaal verlamde. Delft stond op z'n kop en sprak er schande van.' Ds. Hagen, voorganger in de gereformeerde kerk van Delft, zou van deze attaque niet herstellen. Ook ds. Zandt gaf na de oorlog aan zich sterk in acht te hebben genomen voor ds. Brandt. In 1946 werd deze laatste uit het ambt gezet. In de vacature werd beroepen de eveneens confessionele ds. C.A. van Harten, die in 1947 naar Delft kwam. Bron: Archief Delft, archiefnr. 598 Collectie Losse Aanwinsten Delft, inv. Nr. 554. Met dank aan B. van der Wulp.

240. Ds. G.H. Kersten moest zich als hoofdredacteur verantwoorden, ds. P. Zandt en K. van Bellen als commissarissen van NV De Banier en S. Kersten als directeur van de NV De Banier.

zaamheid. Volgens Schorer is deze visie een typisch oudtestamentische kijk op de werkelijkheid. Door middel van een aantal citaten toonde Schorer aan dat Kersten wel degelijk afstand had genomen van fascisme en nationaalsocialisme. Verder voerde Schorer aan dat Kersten bij zijn aantreden als hoofdredacteur geschreven had alleen verantwoordelijk te zijn voor de stukken die door hemzelf geschreven waren en met drie sterren waren ondertekend. Schorer ging in op de inhoud van de artikelen die Kersten ten laste waren gelegd. Hij nuanceerde de aanklacht door te stellen dat Kerstens opvattingen voortvloeiden uit zijn theologische opvattingen en dat hetgeen hij voor de bezetting beweerde geheel in lijn was met wat hij tijdens de bezetting praktiseerde. Het moge dan zo zijn dat naar het volkenrecht verzet tegen een bezetter toegestaan is als de bezetter het volkenrecht schendt, Bijbels gezien is verzet alleen toegestaan als de bezettende overheid Gods wetten overtreedt. Schorer wees op andere theologen die deze mening eveneens waren toegedaan. Verder memoreerde hij het feit dat Kersten zich tegenover de SD had moeten verantwoorden voor de inhoud van *De Banier*. Hij kwam tot de eindconclusie dat het uitgesloten was dat door deze artikelen nationaalsocialistische beginselen verspreid waren. Schorer stelde dat men een andere interpretatie van de Bijbel of de belijdenisgeschriften kan aanhangen dan ds. Kersten deed, maar dat maakte hem nog niet een landverrader. Net zo min een gewetensbezwaarde die militaire dienst weigert een deserteur is. Schorer betoogde dat de wet dit soort geloofsgronden eerbiedigt. Bovendien was ds. Kersten gaandeweg de bezetting van mening veranderd en had hij verzet niet langer afgewezen. Om zijn pleidooi te staven overlegde Schorer een tiental brieven en schriftelijke verklaringen decharge.

Schorer ging in zijn pleidooi ook in op de rol van A. Kaptein. In begin mei 1941 moest er een *Verwalter* benoemd worden als hoofdredacteur van *De Banier*. Voor deze positie waren vier kandidaten. Onder deze kandidaten was ook A. Kaptein, die al eerder bij *De Banier* had gewerkt. De commissarissen, de directie van de NV De Banier en de hoofdredacteur kenden hem. Om benoeming van een van de andere drie te voorkomen, besloot men Kaptein aan te nemen onder voorwaarde dat hij de beginselen van de SGP hoog zou houden, niet in pro-Duitse geest zou schrijven en geen lid was van de NSB. Al snel wist hij de positie van alleenheerser te verwerven en weigerde hij artikelen, op verzoek van S. Kersten, aan te passen. Schorer schilderde hoe ds. Kersten, ds. Zandt en S. Kersten op diverse manieren probeerden dagblad *De Banier* op te heffen, maar dat bleek onmogelijk vanwege de invloed en contacten van Kaptein. Zelfs een bezoek aan Woudenberg en Rost van Tonningen in Bentveld mocht niet baten en ook een onderhoud met Max Blokzijl haalde niets uit. Schorer stelde dat de NV De Banier alleen onschuldige zaken had gedrukt en niet voor de Duitse autoriteiten drukwerk verzorgde. Wel had de NV drukwerk voor het verzet verzorgd. De eindconclusie van Schorer was dat de aanklachten tegen ds. Kersten, ds. Zandt, K. van Bellen en S. Kersten iedere grond misten en dat er vrijspraak moest volgen.²⁴¹

241. NL-HaNA, SGP, 2.19.203, A, nr. 41. Verweerschrift jhr. mr. W.L. Schorer inzake perszuivering met begeleidend schrijven aan hoofdbestuursleden d.d. 24 juni 1946.

Die vrijspraak kwam er voor ds. P. Zandt en K. van Bellen wel, maar voor ds. G.H. Kersten en zijn zoon S. Kersten niet. De zuiveringscommissie was van mening dat het niet aangaat dat een hoofdredacteur alleen verantwoordelijkheid neemt voor de stukken die door hemzelf geschreven zijn. Bovendien had de commissie geen enkel begrip voor de theologische overwegingen die Kersten tot zijn 'defaitistische' standpunt hadden gebracht dat men zich diende te onderwerpen aan de bezettende macht. Alleen al op basis van het feit dat er in zijn achterban velen een andere koers voeren en het oneens waren met de opstelling van ds. Kersten, kon geconcludeerd worden dat Kerstens opstelling niet noodzakelijkerwijs uit zijn geloofsovertuiging voortvloeide. Ds. Kersten werd in zijn hoedanigheid van hoofdredacteur ook verantwoordelijke gehouden voor de nationaalsocialistische artikelen van Kaptein. De zuiveringscommissie was van mening dat ook de directeur verantwoordelijk gehouden kon worden voor de inhoud van het dagblad. Zowel ds. Kersten als zijn zoon Sam werd voor tien jaar uitgesloten van het journalistieke metier. Kaptein daarentegen kreeg slechts een beroepsverbod van achttien maanden opgelegd.²⁴²

Zandt verdedigde zijn opstelling tijdens de oorlog en zijn rol met betrekking tot dagblad *De Banier* in een uitvoerige verklaring van twaalf punten.²⁴³ De commissie liet zich door Zandt overtuigen. Zandt werd vrijgesproken, omdat hij tijdens de oorlog geen enkel artikel in *De Banier* geschreven had en direct na ontbinding van de SGP bedankt had als commissaris. Dat Zandt commissaris was bij *De Banier*, was louter en alleen vanwege zijn loyaliteit aan de partij en toen de partij ophield te bestaan, trok hij zijn handen af van de krant.²⁴⁴ In het geval van commissaris K. van Bellen was de commissie van mening dat zijn rol verwaarloosbaar klein was. De enige betrokkenheid bij *De Banier* was zijn commissariaat. Van Bellen ontving evenals Zandt een verklaring van geen bezwaar.²⁴⁵ Voor Zandt was die verklaring van geen bezwaar belangrijker dan voor Van Bellen. Van Bellen was bouwkundige en was op geen enkele wijze actief in de journalistiek. S. Baars werd eveneens vrijgesproken, omdat hij aannemelijk kon maken dat hij alleen als stroman was gebruikt toen hij als hoofdredacteur van het *APD* op de voorpagina stond.²⁴⁶ A. Kaptein werd voor achttien maanden als journalist geweerd. De commissie was van mening dat Kaptein weliswaar veel voor de christelijke pers gedaan had, maar dat zijn rol ook dubieus was. Dat Kaptein de artikelen in *De Banier* had geschreven met het doel om Kerstens invloed op de achterban te verminderen, nam nog niet weg dat de inhoud en teneur van desbetreffende artikelen ver onder de maat waren. Verder werden hem zijn rol rond de kwekeling in Rijssen en zijn lidmaatschap van de NSB verweten. De commissie was van oordeel dat Kapteins handelen niet alleen werd ingegeven door vaderlandslievende, maar ook door persoonlijke motieven, zoals wraakneming op de heren Kersten en financieel gewin. De commissie was

242. NIOD, archief 194 Commissie Perszuivering, inv. no. 1016. Uitspraak Perszuiveringscommissie van 5 augustus 1946.

243. Ibidem, inv. 1022.

244. Ibidem, inv. no. 1016. Uitspraak Perszuiveringscommissie van 5 augustus 1946.

245. Ibidem, inv. no. 1018.

246. Ibidem, inv. no. 1017.

van mening dat Kaptein over het algemeen aan de goede kant stond, maar dat hij te weinig kieskeurig was in de door hem toegepaste middelen.²⁴⁷

Ongedateerde handgeschreven verklaring Zandt: 'De ondergeteekende verklaart hierbij: 1^e dat hij gedurende den oorlog beslist anti-Duitsch is geweest en daarvan zoowel in particuliere gesprekken als in het openbaar bij voortduring blijkt heeft gegeven, zoodat bij allen, die hem kenden door heel het land zoowel vriend als vijand bekend stond als een goede vaderlander; 2^e dat hij gedurende de bezetting geen letter in eenig dagblad heeft geschreven, in weerwil van het feit, dat van verschillende zijden daartoe aandrang op hem is uitgeoefend; 3^e dat hij in het belang van de Staatkundig Gereformeerde Partij het commissariaat lange jaren altijd geheel belangeloos heeft waargenomen, zonder dat dit hem ooit eenig geldelijk voordeel heeft opgeleverd; 4^e dat hij zijn commissariaat ook gedurende den oorlog nog een goed jaar is blijven waarnemen ondanks vele en groote bezwaren, welke hij in dien tijd, in het bijzonder omtrent de benoeming van Kaptein als hoofdredacteur tegen deze gang van zaken bij De Banier had en ondanks het feit, dat hij daarbij door de Duitschers met zware geldboetes beboet kon worden; 5^e dat hij dit te meer deed, daar hij in de vaste overtuiging leefde dat hij als commissaris [onleesbaar] verantwoording droeg voor den inhoud van het dagblad De Banier; 6^e dat hij de voortduring er op aangedrongen heeft om het dagblad De Banier op te heffen; vandaar het bezoek van Ds Kersten en zijn persoon om tot ontslag van het personeel van De Banier te kunnen geraken; 7^e dat hij, zoolang de S.G.P. bestond, het commissariaat is blijven waarnemen, dewijl hij zich zelf als een zeer trouweloos mensch beschouwde te zijn tegenover de partij, die zich immer getrouw jegens hem gedragen had en zich telkens in de dagen van verkiezing voor hem bij wijze van spreken het vuur uit de sloffen gelopen had, indien hij haar in den dag van tegenspoed uit [onleesbaar] van eigen belang den rug toekeerde en hij na het lief ook niet het leed met haar bleef dragen; 8^e dat hij op den avond, waarop hij het bericht in de couranten te lezen stond, dat alle politieke partijen in ons land ontbonden waren, onmiddellijk pen en papier ter hand genomen heeft om voor zijn commissariaat te bedanken en zijn bedankbrief nog denzelfden avond verzonden heeft; 9^e dat die brief, daar hij het adres van den secretaris der commissarissen niet precies wist en niet precies op het couvert van den brief geschreven had, aan een verkeerd adres is bezorgd geworden; 10^e dat hij direct, nadat hij daarvan kennis gekregen had, weder een bedankbrief, met juridische hulp opgesteld, aan het juiste adres heeft verzonden. Dit is geschied omstreeks 5 juli 1941; 11^e dat wat de benoeming van den heer Kaptein als hoofdredacteur betreft hij voor een voldongen feit werd gesteld, daar verklaard werd, dat deze van het Departement als zoodanig benoemd was of zou benoemd worden; 12^e dat bij zijn zuivering als Kamerlid De Banier wel ter sprake is gekomen zonder dat op zijn commissariaat eenigerlei op- of aanmerking is gemaakt.' Bron: NIOD, 194 Commissie Perszuivering, inv. 1022 P. Zandt.

247. Ibidem, inv. no. 1019.

11.6.1 Arie Kaptein

De veroordeling van Kaptein door de Commissie Perszuivering betekende echter niet het einde van zijn journalistieke en publicitaire activiteiten. Al vrij snel na het einde van zijn schorsing schreef hij in de *Haagsche Courant* een feuilleton over het verzet. In 1948 verscheen van zijn hand het boek *Tussen verraders en spionnen*. De beschrijving in hoofdstuk 21 van het verraad van dubbelspion Anton van der Waals is met veel verbeelding geschreven.²⁴⁸ Wellicht hielp zijn eigen dubbelrol tijdens de bezetting om in de huid van Van der Waals te kruipen. In 1952 verliet Kaptein Nederland om zich in Zuid-Afrika te vestigen. Daar zette hij zijn publicitaire activiteiten voort en schreef hij onder het pseudoniem Daan Maas twee jeugdboeken onder de titel *Jonge helden*. Het betreft christelijke jeugdboeken die sterk doen denken aan de boeken van L. Penning. De verhalen gaan over de Boerenoorlog en getuigen van het grote geloofsvertrouwen van de Boeren. Juist dit christelijke element leverde in zowel *De Saambinder* als *De Waarheidsvriend* een warme aanbeveling op. In *De Saambinder* werd uitgeverij Den Hertog gecompimenteerd met het op de markt brengen van *Jonge helden*. 'Aan goede lectuur voor de jeugd is in onze kring een grote behoefte. Ieder, die weet met welk vergif onze jonge mensen vaak hun vrije tijd besteden en welke verderfelijke romans men ook vaak in onze gezinnen aantreft, zal dit bevestigen. Laten ook de verenigingsbibliotheken dit werk in hun verzameling opnemen.'²⁴⁹ Het mag wel de ironie van de geschiedenis heten dat een werk van de man die tijdens de bezetting *De Saambinder* een verschijningsvergunning weigerde, in *De Saambinder* werd aangeprezen. De recensent van *De Waarheidsvriend* was eveneens zeer positief: 'Wat aan deze boeken een bijzondere bekoring geeft is het godsdienstig gehalte. Dat is anders dan dat we het in allerlei christelijke verhalen gewend zijn. De hoogten en diepten van het christelijk leven worden gevoelvol vertolkt.'²⁵⁰ De recensenten zullen wel niet op de hoogte geweest zijn wie er achter het pseudoniem Daan Maas schuilging. De kerkelijke en politieke positie van Arie Kaptein was na de bezetting overigens erg onduidelijk.

11.7 De geest der eeuw

De opvatting dat de kwade geest van het nationaalsocialisme nog steeds zijn doorwerking vond in de naoorlogse samenleving werd in een tweetal brochures verwoord. Drs. J.C. Hooykaas bekritiseerde de politisering van de Nederlandse Hervormde Kerk in zijn brochure: *De vruchten der Duitse revolutie in Kerk en Staat. Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Het is niet duidelijk wanneer deze brochure het licht heeft gezien. Wel is duidelijk dat dit voor de spellingshervorming van 1947 geweest moet zijn. De brochure was nogal filosofisch en eclecticisch van aard: de schrijver putte zich uit in verwijzingen naar de klassieken, filosofen en theologen. Hooykaas stelde dat de invloed van het nationaalsocialisme op de tijdgeest zo groot

248. Kaptein, *Tussen verraders en spionnen*, passim.

249. 'Leestafel', *De Saambinder*, 16 oktober 1958.

250. 'Boekbespreking', *De Waarheidsvriend*, 20 november 1958.

was geweest, dat de tijdspanne waarin hij de brochure schreef, gekarakteriseerd kan worden als de ‘Duitsche revolutie’.²⁵¹ Duitsland en het nationaalsocialisme mochten verslagen zijn, op moreel en geestelijk gebied hadden zij de overwinning behaald. Politici en zelfs geestelijken bezigden een idioom en stonden ‘gedachtencomplexen’ voor die van Duitse origine waren. Het streven naar volkseenheid, zoals in de Doorbraak voorgestaan, zag hij als een van de vele openbaringen van die geest.²⁵² Hooykaas was van mening dat de kerk tijdens de oorlog al had moeten optreden tegen hen die Duitsgezind, nationaalsocialist of te slap in houding waren. ‘Het is de heilige roeping der kerk, zelfs wanneer het martelaarschap dreigt, tegen de afgoden te getuigen.’²⁵³ Hoe deze opvatting zich verhoudt tot de weinig doortastende houding van Hooykaas zelf, is niet geheel duidelijk. Opvallend is verder dat Hooykaas in zijn ten strijde trekken tegen de theologie van Karl Barth met instemming dr. Van der Vaart Smit – een uitgesproken NSB’er – citeerde.²⁵⁴ Ook in de kerk manifesteerde het Duitse eenheidsstreven zich door alle theologische verschillen te bagatelliseren en gelijk te schakelen.²⁵⁵ Hooykaas waarschuwde voor het verkeerd interpreteren van het hoedemakeriaanse adagium ‘heel de kerk, heel het volk’. Hij wees erop dat dit eenheidsstreven dr. Boissevain deed verzenden in NSB-vaarwater.²⁵⁶ Hooykaas vond dat de oorlog een oordeel van God over de zonden van land en volk was en dat deze beproeving zou moeten leiden tot bekering.²⁵⁷ Hij wees verder nadrukkelijk op het religieuze in het nationaalsocialisme. ‘Zelfs het nationaal socialisme kan, gelijk terecht zelfs meermalen is geschied een religie genoemd worden. Aan Hitler werd een afgodische vereering toegebracht, er heerschte zelfs in bepaalde kringen een godsdienstig zelotisch geloof aan den Führer, die almachtig en alwetend werd gewaand. De daemon van dit stelsel waart nog rond in kerk en staat, wellicht het meest bij hen, die van meening zijn, dat ze toch zulke dappere bestrijders hiervan zijn. Het is een merkwaardig feit uit het geestesleven der mensheid, dat wanneer men iemand of iets zeer hevig bestrijdt, men onwillekeurig zelf iets daarvan overneemt, al was het slechts door een te ver gaande reactie.’²⁵⁸ Dit bleek nog wel het meest uit de dictatoriale middelen die gebruikt werden om het doel van eenheid te bereiken. In de kerk was, volgens Hooykaas, sprake van ‘ongehoorde vrijheidsberoving, gewetensdwang en machtsmisbruik’ waaraan men tijdens de Duitse bezetting gewend geraakt was. Deze dictatoriale methoden werden toegepast om een christelijke nationale volkseenheid te forceren.²⁵⁹

In een brochure uit 1947 van de hand van de oud gereformeerde predikant van Dordrecht, B. Hennephof, over de staatsarmenzorg, consumentenkrediet en

251. Hooykaas, *De vruchten der Duitsche revolutie in Kerk en Staat*, 1.

252. *Ibidem*, 1/2.

253. *Ibidem*, 7.

254. *Ibidem*, 11.

255. *Ibidem*, 13/14.

256. *Ibidem*, 18.

257. *Ibidem*, 19.

258. *Ibidem*, 22.

259. *Ibidem*, 25.

kinderbijslag werd eveneens gewezen op de nationaalsocialistische erfenis. ‘Het Nationaal-Socialisme mag overwonnen zijn, de geest leeft nog in regeringskringen voort.’²⁶⁰ Hennephof was van mening dat het ontvangen van kinderbijslag evenzeer in strijd is met de doopbelofte als het laten werken van kinderen voor de Duitse arbeidsdienst. De kinderen behoren niet de staat, maar de ouders.²⁶¹ Kinderbijslag was een van de giftige vruchten van het socialisme en het communisme.²⁶² Hennephof was er bepaald niet kieskeurig in welke ideologie hij wat in de schoenen schoof. Bovendien was ‘geboortegeld’ afkomstig uit een periode dat de overheid zelfs het moederschap buiten het huwelijk propageerde, in lijn met de nationaalsocialistische wereldbeschouwing.²⁶³ De noodvoorziening voor de ouden van dagen was eveneens een vorm van ‘staatsocialisme’, dat maar al te gemakkelijk kon resulteren in een ‘despotieke staat’ en een ‘vernietiging van de vrijheid der conscientie’.²⁶⁴ De redenering dat de staat een verplichting heeft ten opzichte van hen die hun steentje hebben bijgedragen aan de gemeenschap, maar deze verplichting niet heeft ten opzichte van ‘non-valeurs [deugnieten], landlopers en andere onmaatschappelijke lieden’, wees Hennephof van de hand. Hij zag dit als staatsocialisme, waarin de onchristelijke en ook nationaalsocialistische achtergronden openbaar kwamen.²⁶⁵ Door sociale zorg usurpeerde de staat steeds meer macht en dat zou eindigen in een ‘gelijkschakeling van Kerk en Staat’. En zo werd de weg geëffend voor de antichrist, de vijand van alle wettelijke orde.²⁶⁶

Ds. B. Hennephof over het verschijnsel geboortegeld: ‘Dit product [geboortegeld], ons in de oorlog door het Nationaal-Socialisme geschonken, is niet waard er veel woorden aan te verspillen. Het is zó onzedelijk, dat een ieder, die zichzelf respecteert, zal weigeren het te ontvangen. Alleen reeds het feit, dat het ontstaan is in een tijd, waarin geen normen meer heersten, en de schande van het “moeder worden” buiten echtelijke verbintenis gesanctioneerd werd door een antichristelijk beginsel, moet voldoende wezen om er voor te bedanken. Al is het thans wel zo, dat alle vrouwen die een kind krijgen er in delen, dit doet van het wezen dezer immorele wet niets af. Het Nationaal-Socialisme mag overwonnen zijn, de geest leeft nog in regeringskringen voort. In het geboortegeld komt dit duidelijk uit.’ Bron: Hennephof, *Een sociaal probleem*, 33.

260. Hennephof, *Een sociaal probleem*, 33.

261. Ibidem, 23.

262. Ibidem, 25.

263. Ibidem, 33.

264. Ibidem, 27.

265. Ibidem, 29.

266. Ibidem, 31; ‘Of verkeren wij in de mening dat wij later “ondankbaar” kunnen blijven tegenover de Staat, die dit douceurtje ons in de schoot werpt? Verwachten wij, wanneer straks de Staat ons onze Christelijke vrijheid volkomen ontnemt en ons verplichten zal tot het dragen van het teken uit de afgrond, dat wij met vrijmoedigheid onze weldoener tegen kunnen staan? Geloven wij ook waarlijk, dat wij bij aanvaarden van deze staatszorg, vrijmoedig God kunnen danken en door kunnen gaan Gods zegen over een Antichristelijke Overheid af te smeken?’

Conclusies

12.1 *De oude waarheid*

De bevindelijk gereformeerden vormden in de periode tussen 1920 en 1950 geen afgebakende sociologische groep. De later daarvoor in omloop geraakte benaming ‘bevindelijk gereformeerden’ is in die zin voor de onderzochte periode enigszins anachronistisch. Zelf omschreven de bevindelijken zich als protestanten die de ‘oude waarheid’ waren toegedaan. Die oude waarheid bestond vooral in een orthodoxe calvinistische geloofsovertuiging en een set aan maatschappelijke opvattingen en culturele tradities. De bevindelijke geloofsbeleving kenmerkte zich door een vorm van verinnerlijking die vooral bij de zogenaamde oude schrijvers uit de Nader Reformatie te vinden was. Deze geestelijke oriëntatie liet zich vrij eenvoudig combineren met een neiging tot conservatisme en quiëtisme of lijdelijkheid. De bevindelijk gereformeerden concentreerden zich in de (Oud) Gereformeerde Gemeenten, in de rechterflank van de Christelijke Gereformeerde Kerk, in diverse vrije groepen en in de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. In het politieke leven rekenden de meeste bevindelijken zich tot de Staatkundig Gereformeerde Partij, hoewel er ook waren die Anti-Revolutionair, Christelijk-Historisch of in het geheel niet stemden. In de onderzochte periode behoorden de bevindelijken nog tot de invloedssfeer van de bredere protestants-christelijke zuil. De relatie tussen de SGP en de ARP was echter problematisch, omdat de SGP de ARP voortdurend beginselverzaking verweet en het optreden van SGP-leider Kersten in de Kamer als provocerend werd ervaren door de AR-fractie. De ARP zag in de SGP een electoraal gevaar en beide partijen zetten zich nadrukkelijk tegen elkaar af. (Zie o.a. hoofdstuk 1 en 2.)

Maatschappelijk gezien behoorden de meeste bevindelijk gereformeerden tot de sociale onder- en middenklasse. Velen van hen waren werkzaam in de primaire sector en woonden op het platteland en in vissersplaatsen. Het enige stedelijke gebied waarin zij relatief sterk vertegenwoordigd waren, was Rotterdam en omstreken. Voor het overige leefde het grootste deel in relatief geïsoleerde dorpsgemeenschappen. Deze dorpsgemeenschappen waren traditioneel en de moderniteit kon er maar moeilijk voet aan de grond krijgen. Lang niet iedere technologische vooruitgang werd positief gedeut. De bevindelijken hadden geen behoefte aan emancipatie. Wel waren zij na het ontstaan van de Gereformeerde Bond en de Gereformeerde Gemeenten overgegaan tot een voorzichtige organisatievorming. Over het algemeen was het scholingsniveau van de bevindelijken beneden gemiddeld. Aanvankelijk bestond er bijna uitsluitend in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerk een kader van predikanten, onderwijzers en ondernemers. Hoger opgeleiden waren er nauwelijks en universitair geschoolden

bleven nog lange tijd een unicum binnen de groep. Predikanten werden derhalve al snel als natuurlijke leidersfiguren gezien. Gecombineerd met hun al aanwezige geestelijke gezag verwierven enkelen van hen een welhaast onaantastbare statuur. Geleidelijk steeg echter het opleidingsniveau, onder andere door het oprichten van lagere scholen door de Gereformeerde Gemeenten. Er ontstond een kader binnen kerkenraden, schoolbesturen en SGP-kiesverenigingen. (Zie o.a. de paragrafen 2.1 en 2.2.)

De politieke en religieuze opvattingen van de bevindelijk gereformeerden waren sterk met elkaar verweven. Binnen de groep bestond een zekere reserve ten opzichte van de parlementaire democratie. De volkssoevereiniteit werd afgewezen en gezien als een vrucht van de verlichting en de Franse Revolutie. Men stond een sterk gezag voor, dat niet boog voor de wispelturige volkswil, maar zich gebonden wist aan Gods wetten. Het gezag werd gezien als van God Zelf gegeven. De overheid werd in lijn met Schrift en belijdenis 'Gods diensdijneresse' genoemd. Daarom riepen de bevindelijke leidlieden de overheid op om ernst te maken met het houden van Gods geboden. Benadrukt werd dat God zal zegenen als de overheid Gods instellingen serieus neemt, maar dat Hij moet straffen als Zijn geboden niet worden opgevolgd. Het bevindelijk gereformeerde mensbeeld was negatief vanwege de nadruk op de zondige natuur. Daarom werd sterk benadrukt dat de overheid geroepen is om de ongebondenheid van de mens te beteugelen. (Zie o.a. de paragrafen 3.5 en 3.6.)

In het bevindelijke maatschappelijke engagement speelde de analogie van Nederland en Israël een belangrijke rol. Bij vergelijking voerden predikanten in preken en artikelen het volk Israël en zijn geschiedenis op als spiegel voor de Nederlandse geschiedenis. Soms werd de analogie zo sterk ingevuld, dat er bijna een isgelijktken werd gezet tussen Nederland en Israël. Tot op zekere hoogte zag men het eigen land als een door God uitverkoren natie of op zijn minst als een door God bevoorrechte natie. De Tachtigjarige Oorlog werd vergeleken met de bevrijding van Israël uit het 'diensthuis' van Egypte. Dat God juist in Nederland het licht van de Reformatie had willen laten opgaan en dat in de meest zuivere vorm, namelijk het calvinisme, werd als een groot voorrecht ervaren. Velen gingen impliciet uit van een verbond tussen God en de Lage Landen. Dat verbond was een voorrecht dat ook een verplichting in zich droeg, namelijk oprechte dankbaarheid jegens de God der vaders. Daarom was afwijken van Gods geboden ook zo riskant. Juist omdat God zo veel goeds aan het volk had gedaan, riep Nederlands ontrouw aan God, blijkend uit de nationale zonden, om verbondswraak. De nationale zonden werden in preken, tijdredes, Kamerbijdragen, brochures en artikelen breed uitgemeten en allerwegen ontwaarde men de 'laag hangende oordelen Gods'. (Zie o.a. de paragrafen 3.3, 3.8 en 3.9.)

Direct gekoppeld aan de Nederland-Israëlgedachte was het zogenaamde drie-voudige snoer. Dat snoer, bestaande uit God, Nederland en Oranje, was door God Zelf gevlochten in de tachtigjarige worsteling met de doodsvijanden Spanje en Rome. Aan leden van het Huis van Oranje-Nassau uit het verleden werd een bijzondere godvruchtigheid toegeschreven. De verknochtheid aan het Oranjehuis

was in bevindelijke kringen zeer groot, hetgeen wel blijkt uit de grote hoeveelheid gelegenhedspreken bij gebeurtenissen in de koninklijke familie. Onder bevindelijken was het een diepe overtuiging dat het gezag in de Nederlandse staat van Godswege neergelegd was bij het doorluchte Huis van Oranje-Nassau. (Zie o.a. de paragrafen 3.8 en 3.10.)

Dit alles impliceerde dat Nederland gezien werd als een protestants land. Het wezen van het Nederlandse volksleven was volgens de bevindelijken de gereformeerde belijdenis. Allen die een andere belijdenis aanhingen, konden geen volbloed Nederlander zijn. In de bevindelijke kring leefde derhalve een diepe aversie tegen het rooms-katholicisme. Dit antipapisme werd gevoed door theologische en historische overwegingen. De kerk van Rome werd als het grootste geestelijke gevaar gezien. Zij zou erop uit zijn Nederland onder het morele juk van de paus te brengen. (Zie o.a. paragraaf 3.10.)

De bevindelijk gereformeerden waren zeer sterk gericht op het verleden en dan met name op de zeventiende eeuw. Hun opvattingen waren nostalgisch-conservatief en niet zelden reactionair. Het verleden werd veelvuldig verheerlijkt, terwijl het heden als een tijd van verwording werd gezien en de toekomst met angst vervulde. Het politieke engagement was vooral gebaseerd op historische analogieën. Op basis van historische argumenten was men in bevindelijk gereformeerde kringen bijzonder anti-Frans en in mindere mate anti-Engels. De grondhouding ten opzichte van Duitsland was tot de Tweede Wereldoorlog positief. Algemeen was van men van mening dat Duitsland na de Eerste Wereldoorlog veel te zwaar was gestraft. (Zie o.a. de paragrafen 3.4, 3.7 en 3.13.)

In de maatschappelijke situatie van het Interbellum zagen de bevindelijk gereformeerden zich vooral bedreigd door het rooms-katholicisme en het socialisme/communisme. Het waren de jaren van het 'rijke roomse leven' en de triomfantelijke Katholiekendagen. De RKSP was een politieke machtsfactor van belang. Dat boezemde de bevindelijk gereformeerden angst in, temeer omdat partij- en kerkleider het ultramontanisme omarmden en rooms-katholieke gezinnen vaak zeer kinderrijk waren. Deze angst leefde niet alleen in SGP-kringen, maar ook binnen de CHU en de HGSP, kortom, onder een brede groep van conservatieve protestanten. (Zie o.a. de paragrafen 3.10 en 3.12.)

Een ander front was dat van de revolutionaire linkse stromingen. Met afschuw bezagen de bevindelijk gereformeerden de gebeurtenissen in de Sovjet-Unie en de revolutiepogingen elders in Europa. Het communisme beschouwden velen als een manifestatie van de antichrist. Het antigodsdienstige principe van het communisme werd gezien als afgoderij. De revolutiepoging van Troelstra in ons eigen land gold als een bewijs van het verwerpelijke revolutionaire karakter van de linkse politieke partijen. Het was in de bevindelijk gereformeerde perceptie vanzelfsprekend dat een christen rechtsgeoriënteerd diende te zijn. (Zie o.a. de paragrafen 3.12 en 5.3.6.)

Een derde front vormden de neocalvinisten van de ARP. De ARP werd niet zozeer als een bedreiging gezien, maar men verweet de ARP dat deze zich compromitteerde vanwege haar samenwerking met de RKSP. Bovendien verweet men

de ARP beginselverzaking op tal van andere terreinen. De SGP zou zich tijdens het Interbellum doen kennen als een van de felste criticasters van de kabinetten van ARP-leider Colijn. Juist ook het economische beleid van Colijn, waarmee hij poogde de crisis van de jaren dertig het hoofd te bieden, riep bij de overwegend agrarische achterban van de SGP verzet op. (Zie o.a. paragraaf 2.5.)

Vanwege het isolement van de plattelandsgemeenschappen en het relatief lage opleidingsniveau van de bevindelijken waren er weinig internationale contacten. Wel waren er banden met bevindelijk gereformeerde emigrantengemeenten in Noord-Amerika. Wat men van de internationale politiek wist, was uitsluitend gebaseerd op historische kennis en de informatie in de kerkelijke bladen en *De Banier*. Een zeker ethnocentrisme was de bevindelijk gereformeerden niet vreemd. Dat westerse mogendheden koloniën bezaten, werd als volslagen normaal en legitiem gezien. *Realpolitik* en sociaaldarwinisme werden weliswaar afgewezen, maar aan de superioriteit van het Eesten twijfelde niemand. (Zie o.a. de paragrafen 2.1, 2.2 en 3.13.)

Met betrekking tot het Joodse volk leefden er binnen de bevindelijke wereld ambivalente gevoelens. Enerzijds werd benadrukt dat de Joden 'beminden om der vaderen wil' waren, voor wie de Bijbel rijke beloften bevatte. Overigens waren er ook bevindelijken die het volk van de Joden geen specifieke plaats in Gods heilsplan gaven en meenden dat de kerk in hun plaats was gekomen. Anderzijds bekritiseerde men het halsstarrige ongelooft van de Joden, omdat zij niet in Christus geloofden. Antisemitisme en het Duitse gedweep met ras en bloed werden resoluut afgewezen op theologische en wetenschappelijke gronden. Toch kenmerkten veel bijdragen in de kerkelijke pers en *De Banier* zich door een negatieve benadering van de Joden. De meeste scribenten gaven blijk van vooroordelen ten opzichte van de Joodse medemens en hanteerden de polemische visie. In de artikelen over het 'Joodse vraagstuk' werd benadrukt dat de Joden zich moesten bekeren tot het christendom. Hoewel de Jodenvervolging in nazi-Duitsland veroordeeld werd, kon men wel enig begrip opbrengen voor maatregelen om de Joodse invloed tegen te gaan. Met name de aan Joden toegeschreven negatieve eigenschappen en de onder Joden levende communistische sympathieën zorgden er voor dat men een ambivalente houding ten opzichte van hen innam. Lange tijd was men niet overtuigd van de ernst van de Jodenvervolgingen bij de oosterburen. Dit latente culturele antisemitisme was echter niet gebaseerd op sociaaldarwinistische overwegingen, maar had waarschijnlijk meer te maken met xenofobie, broodnijd en theologische vooringenomenheid. Een aantal, vooral christelijke gereformeerde, predikanten was actief in de Jodenzending. (Zie o.a. de paragrafen 3.11, 5.3.4 en 5.3.5)

12.2 De nieuwe orde

Het fascisme ontstond in Italië als een extreem nationalistische beweging. Het succes van het fascisme was vooral een kanalisatie van gevoelens van gekrenkte nationale trots vanwege het voor Italië tegenvallende resultaat van de Eerste Wereldoorlog. De binnenlandse onrust, veroorzaakt door allerlei links-radicalen

groeperingen, werd bezworen door de oud frontsoldaten. Het was een wonderlijke mengeling van rechtse en linkse politieke standpunten. Mussolini, de leider van de Italiaanse fascistten, maakte er ook geen geheim van dat het fascisme weinig ideologisch doordacht was en meer een eclectisch ideologisch karakter had. Het had een voluntaristische inslag. De man van de daad, de krijger was het ideaal, niet de beschouwende of vredelievende mens. Het Italiaanse fascisme was extreem nationalistisch en stond een sterke staat voor met grote bevoegdheden. In het fascisme speelde het parlement geen rol van betekenis meer en keek men neer op debatterende politici. De sterke leider was het antwoord op parlementair geharrewar en gekonkel. De leider werd gezien als de verpersoonlijking van de volkswil en kreeg daardoor een onaantastbare positie. Het fascisme was tevens een moderne massapolitieke beweging, die gebruikmaakte van moderne middelen om de massa te mobiliseren en te indoctrineren. De middelen die de Italiaanse fascistische staat toepaste in zijn binnenlandse en buitenlandse politiek waren bepaald machiavellistisch. (Zie o.a. paragraaf 4.1.)

Het nationaalsocialisme dat in de jaren twintig ontstond was een Duitse variant van het fascisme. Het zag zichzelf niet zozeer als een ideologie, maar als een *Weltanschauung*, een wereldbeschouwing met religieuze trekjes. Het nationaalsocialisme wenste evenals het fascisme restauratie van een groots gedacht verleden. Ook in Duitsland werd deze stroming vooral gevoed door gevoelens van gekrenkte nationale trots en extreem nationalisme. Het *Deutschtum* dat al in de negentiende eeuw werd verheerlijkt, begon steeds meer mythische en transcendente trekken te vertonen. Daarbij herleefden niet alleen oude sagen, maar ook de rituelen en symbolen van het Germaanse heidendom. De grootsheid van het Germaanse verleden liet zich vanzelfsprekend moeilijk combineren met de bepalingen van het Verdrag van Versailles. Adolf Hitler zou echter als verlosser het Duitse volk en het Arische ras bevrijden van onderdrukking en knechting. (Zie o.a. de paragrafen 4.2 en 4.3.)

Het voortbestaan van het Arische ras werd theoretisch onderbouwd met allerlei sociaaldarwinistische, pseudowetenschappelijke overwegingen. In de cultus van *Blut und Boden* werd benadrukt dat er een diepe geestelijke eenheid bestond tussen de reinheid van het bloed en de bodem waarop de Germanen woonden. De preoccupatie met ras en raszuiverheid smeedde de Germaanse volkeren aaneen, maar maakte tevens scheiding tussen Germanen en volksvreemden. Het Arische ras werd gezien als het heersersras dat alleen zou kunnen overleven als het zich niet zou mengen met inferieure rassen. Het vermengen van Germaans en volksvreemd bloed zou het Arische ras verzwakken en kwetsbaar maken. Interraciaal huwelijken en seksuele betrekkingen waren derhalve verraad van het eigen ras en zonde tegen het eigen bloed. Uit dit denken ontstond een volslagen nieuwe moraal, een ethiek waarin het overleven van het eigen volk en ras het hoogste gebod werd. Direct daaraan verbonden was de antisemitische agenda van het nationaalsocialisme. (Zie o.a. paragraaf 4.4.1.)

Het nationaalsocialisme was principieel antidemocratisch en antirechtstaatlijk. De leider werd gezien als de incarnatie van de volkswil en kreeg derhalve onbeperkte bevoegdheden. Dit leidersprincipe doortrok de hele maatschappelijke

ordering die het nationaalsocialisme voorstond. In deze nieuwe orde was geen plaats meer voor het individu en afwijkende standpunten. Het hebben daarvan was in strijd met de volkswil en daarom volksvijandig. Het individu had alleen betekenis in de ruimere kring van volk en ras en daarom werden individuele belangen opgeofferd aan de staat en het volk. De leider kon aanspraak maken op onvoorwaardelijke trouw en gehoorzaamheid. Ook de economie werd door middel van het corporatistische ordeningsprincipe ondergeschikt gemaakt aan de belangen van de staat. (Zie o.a. de paragrafen 4.4.2, 4.4.3 en 4.4.7.)

De totale staat die ontstond, maakte gebruik van moderne propagandamiddelen, censuur en staatsterreur om het volk en de leider tot een eenheid te smeden om zo de lotsbestemming van het volk te realiseren. Die lotsbestemming was een groot Germaans rijk, waarin geen plaats meer was voor volksvreemde elementen en afwijkende politieke en maatschappelijke standpunten. Een middel om dat grote Germaanse rijk te realiseren was het voeren van een agressieve buitenlandse politiek. Daartoe moest men kunnen beschikken over een grote, getrainde en goed uitgeruste krijgsmacht. De man werd vooral gezien als een krijger en men verheerlijkte geweld. De verheerlijking van geweld resulteerde in een cultus van het lichaam, dat gezond, sterk en raszuiver moest zijn. Het militarisme vormde een grote bedreiging voor de naburige staten met Duitse minderheden binnen de landsgrenzen. (Zie o.a. paragraaf 4.4.4.)

Religies en wereldbeschouwingen die niet uitgingen van de ongelijkheid tussen rassen, werden door het nationaalsocialisme bestreden. Het communisme werd afgewezen, omdat het een solidariteit boven het volk, namelijk die met de eigen klasse, predikte. Bovendien zag het nationaalsocialisme in het communisme het gevaar van revolutionaire woelingen en anarchie. Naast de Jood werd de communist als de doodsvijand van het nationaalsocialisme afgeschilderd. Voor het christendom was alleen plaats voor zover de belangen van de staat en het volk niet werden geschonden. De gelijkheid van het gehele menselijk geslacht, zoals door de kerken gepredikt, werd afgewezen. Bovendien stond de totalitaire staat niet toe dat de kerk zich bemoeide met de opvoeding van de jeugd. De jeugd moest in dienst gesteld worden van de staat en de belangen van het volk. Het nationaalsocialisme wees alle maatschappelijke verbanden met een eigen sfeer buiten de staat af. (Zie o.a. de paragrafen 4.4.2 en 4.4.6.)

In Duitsland had het nationaalsocialisme zijn meest uitgesproken openbaringsvorm. Nadat Adolf Hitler aan de macht gekomen was, begon hij met het creëren van een totale staat naar nationaalsocialistisch concept. Bij het inrichten van zijn Derde Rijk kwam Hitler al snel in botsing met andere politieke stromingen en een deel van de kerken. Deze groepen werden gelijkgeschakeld of uitgeschakeld. In Nederland ontwikkelde de aanvankelijk fascistische NSB zich steeds meer in de richting van het nationaalsocialisme, al werd de rassentheorie nooit zo ver doorgevoerd als in de Duitse variant. (Zie o.a. paragrafen 4.5 en 4.6.)

In het fascisme/nationaalsocialisme waren zeker punten van overeenkomst met de bevindelijk gereformeerde positie te vinden. Zowel het nationaalsocialisme als de bevindelijke mentaliteit vormde een reactie op de moderniteit en had een dui-

delijk nostalgisch karakter. Beide richtten zich sterk op het verleden. De ideologie van het nationaalsocialisme legde sterk de nadruk op de hechte gemeenschap, het eerlijke boerenleven en traditionele rolpatronen, zaken die ook onder bevindelijk gereformeerden werden gewaardeerd. Vaderlandsliefde en nationale weerbaarheid waren vanzelfsprekend en ook het gezag van de staat werd door beide benadrukt. De afkeer van het communisme werd eveneens gedeeld. Bovendien bediende het nationaalsocialisme zich doelbewust van christelijke symbolen en begrippen. (Zie o.a. paragraaf 4.7.)

Op andere punten weken de opvattingen van het nationaalsocialisme en de bevindelijke overtuiging enigszins af. Het nationaalsocialisme verwierp de democratie principieel, terwijl de bevindelijken reserves hadden ten aanzien van de volkssoevereiniteit en de parlementaire democratie, maar niet streefden naar afschaffing van de volksinspraak. De bevindelijken stonden een sterk staatsgezag voor, maar niet een totalitaire staat die geen enkele ruimte gunde aan andere maatschappelijke kringen buiten de staat. Er waren bovendien ook grote verschillen tussen de nationaalsocialistische visie en de opvattingen van bevindelijk gereformeerden. Het heidendom, de rassenleer, de leiderscultus en de utilistische moraal werden duidelijk door hen afgewezen. (Zie o.a. paragraaf 4.7.)

12.3 Een eerste kennismaking tussen oude waarheid en nieuwe orde

In de kerkelijk pers bewonderde men aanvankelijk Mussolini en Hitler. Zij werden gezien als sterke mannen die hun vaderland van chaos en communisme hadden bevrijd. Hun optreden tegen het communisme werd geapprecieerd en als voorbeeld gesteld aan de eigen overheid. Wel werd benadrukt dat het fascisme en het nationaalsocialisme geen exportproducten waren en dat ze slechts geschikt zouden zijn voor Italiaanse en Duitse consumptie. Met bewondering werd ook geschreven en gesproken over de wijze waarop beiden erin slaagden hun economieën weer uit het slop te trekken. Velen waren van mening dat het nationaalsocialisme verre te verkiezen was boven de 'Sovjetbarbarij'. De kerkelijke bladen en *De Banier* namen aanvankelijk een afwachterende houding aan, waarbij eerst vooral de positieve kanten van het fascisme werden benadrukt. Er werd echter ook kritiek geleverd op diverse onderdelen van de fascistisch/nationaalsocialistische wereldbeschouwing. (Zie o.a. de paragrafen 5.2.3, 5.2.4, 5.2.5 en 5.3.6)

Hoewel de vaderlandsliefde werd gewaardeerd, gingen het agressieve nationalisme en militarisme van Italië en Duitsland voor de bevindelijk gereformeerden te ver. Bovendien verwierpen de kerkelijke bladen de staatsvergoding en de persoonlijkheidscultus. Verder werd het antirechtstatelijke karakter en de rassenleer van het nationaalsocialisme onder kritiek gesteld. Ook het steeds populairder wordende nieuwe heidendom in Duitsland riep aversie op. (Zie o.a. de paragrafen 5.3.1, 5.3.2, 5.3.3 en 5.3.4.)

Naarmate de jaren dertig vorderden en het naziregime zijn ware aard toonde, werd de toon in zowel *De Banier* als de kerkelijke bladen feller en afwijzender. Toen in ons land de NSB steeds meer aanhang verwierf, nam de noodzaak om

tot een meer gefundeerde afwijzing te komen toe. De artikelen kregen een steeds ideologischer en theoretischer gehalte. De scribenten besteedden ruime aandacht aan de fascistische en nationaalsocialistische wereldbeschouwing, die afgewezen werd als strijdig met Gods Woord. Dat het onderwerp leefde, blijkt niet alleen uit het aantal artikelen aan deze materie gewijd, maar ook uit de lezingen, brochures, tijdredes, partijredes en onderwerpen op jeugdverenigingen en bondsdagen. Nadat in 1937 was gebleken dat de NSB over haar hoogtepunt heen was, verflauwde de aandacht weer enigszins. Wel bleef men de situatie in Duitsland op de voet volgen. (Zie o.a. de paragrafen 5.3, 6.5 en 6.7.)

De Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeenten namen, in navolging van de Gereformeerde Kerk, een afwijzend besluit ten aanzien van verenigbaarheid van kerk- en NSB-lidmaatschap. Wel werd in beide kerkverbanden benadrukt dat alle gevallen op zichzelf beoordeeld dienden te worden. Dat de Gereformeerde Gemeenten tot een afwijzing van het NSB-lidmaatschap kwamen, was gezien het apolitieke karakter van hun kerkelijke blad, *De Saambinder*, verrassend te noemen. De Nederlandse Hervormde Kerk kwam niet tot het censurabel stellen van het lidmaatschap van de NSB. Wel was de teneur van de kerkelijke bladen in Gereformeerde Bondskringen anti-NSB. (Zie o.a. paragraaf 6.4.)

Uit de diverse kerkenraadsnotulen en brieven aan redacties van kerkelijke bladen bleek dat er in alle kerkverbanden onder het kerkvolk waren die sympathiseerden met of lid waren van de NSB. Het betrof over het algemeen slechts kleine aantallen, vooral jonge mensen. Daarbij valt een zekere concentratie waar te nemen in Zeeland en Zuid-Holland, met name rond Rotterdam. Dit verschijnsel deed zich binnen alle onderzochte kerkverbanden voor, hoewel het lastig is om een goed beeld te krijgen van de bevindelijke richting binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. (Zie o.a. paragraaf 6.4.)

De regionale concentratie is moeilijk te verklaren. Het aantal variabelen is schier eindeloos en ieder oorzakelijk verband dat gelegd wordt, is te ontcrachten met tegengestelde observaties. Veel verder dan beschrijven komen we niet, omdat geen enkel kenmerk determinerend blijkt te zijn. Wat betreft de regio Rotterdam speelde wellicht mee dat de meeste bevindelijk gereformeerden oorspronkelijk van het platteland afkomstig waren en zich daardoor enigszins ontheemd voelden in de grote stad. Bovendien speelde het aspect van nabijheid mee, omdat de NSB in de stedelijke gebieden van de Randstad veel sterker vertegenwoordigd was dan elders in Nederland. Die grotere zichtbaarheid heeft er wellicht voor gezorgd dat de overstap naar de NSB, ook door bevindelijk gereformeerden, sneller dan elders werd gemaakt. Hierbij moet men zich ook realiseren dat Rotterdam het enige echt urbane gebied was waar bevindelijken in de jaren dertig relatief sterk vertegenwoordigd waren. Voor Zeeland gold dat de meeste bevindelijk gereformeerden behoorden tot de middenklasse en sociale onderklasse van kleine zelfstandigen, kleine boeren en landarbeiders. Het agrarische Zeeland werd in de jaren dertig ongemeen hard getroffen door de crisis en de daaropvolgende crisismaatregelen. Wellicht waren deze sociaaleconomische problemen de oorzaak van de relatieve populariteit van de NSB in sommige Zeeuwse gemeenten. (Zie o.a. de paragrafen 6.5 en 6.6.)

De verkiezingsuitslagen uit de jaren dertig laten zien dat er geen sprake is van een hogere NSB-penetratie onder bevindelijk gereformeerden dan het landelijk gemiddelde. De relatie is veeleer omgekeerd. Daar waar de SGP hoog scoorde, scoorde de NSB laag en vice versa. Het aantal gemeenten waar zowel de NSB als de SGP boven het landelijke gemiddelde scoorde, is klein. In slechts zeer weinig gevallen kan men op basis van de verkiezingsuitslagen veronderstellen dat een deel van het SGP-electoraat naar de NSB is overgestapt. Wel was er een verband tussen SGP- en NSB-electoraat in voor de SGP perifere gebieden. In gebieden waar nauwelijks of geen bevindelijk gereformeerden woonden, behaalde de SGP aan het begin van de jaren dertig nog wel stemmen. Het betrof waarschijnlijk stemmers die een proteststem tegen de coalities onder leiding van Colijn wilden uitbrengen. Toen halverwege de jaren dertig de NSB aan populariteit won, verdween een aanzienlijk deel van deze stemmen. (Zie o.a. paragraaf 6.5.)

De SGP-leiding nam in de jaren dertig nadrukkelijk afstand van de NSB, evenals de leiders van de ARP en de CHU. In de partijkrant *De Banier* werd gewaarschuwd tegen het nationaalsocialisme en de NSB. In diverse partijredes en Kamerbijdragen veroordeelden Kersten en Zandt de NSB en de fascistische ideologie. De pogingen van de NSB om het orthodox-protestantse deel van de Nederlandse bevolking achter zich te krijgen waren niet succesvol. Kersten en de SGP waren echter nog duidelijker in hun afwijzing van het rooms-katholicisme, het communisme en de coalitie dan van het nationaalsocialisme. Daarmee stelden ze, kunnen we achteraf concluderen, niet altijd de juiste prioriteiten. Bovendien traden Kersten en Zandt ook nog weleens in het krijt voor de NSB door te wijzen op het onbillijke van een ambtenarenverbod en een uniformverbod voor de NSB terwijl de revolutionairen van communistischen en socialistischen huize ongemoeid werden gelaten. Bovendien deelden zij enkele kritiekpunten van de NSB op het Nederlandse systeem. Zowel de NSB als de SGP bekritiseerde de werking van de Nederlandse parlementaire democratie en de crisismaatregelen van de overheid. (Zie o.a. de paragrafen 5.3 en 6.7.)

12.4 De confrontatie tussen oude waarheid en nieuwe orde

De Duitse bezetting was voor velen verbijsterend. Uit de stukken in de kerkelijke pers spreekt ontredde en gelatenheid. Breed, ook buiten de bevindelijke kring, leefde de gedachte dat de oorlog een oordeel van God over de zonden van land en volk was. In preken en artikelen klonk steeds weer de oproep tot een bukken onder de oordelen, opdat dit zou mogen leiden tot een nationale bekering. Veel predikanten identificeerden zich met de oudtestamentische profeet Jeremia. Allerwegen klonk de oproep om zich te onderwerpen aan het door God gestelde gezag. Aanvankelijk leek verzet geen optie te zijn. In de eerste maanden van de bezetting ademde de kerkelijke pers een sfeer van berusting en heimwee naar het verleden. Het kerkvolk werd opgeroepen zich ordelijk te gedragen en de bevelen van de bezettende overheid op te volgen. In de eerste periode na de Duitse inval was er sprake van een zekere wederzijdse welwillendheid tussen het Neder-

landse volk en de Duitse autoriteiten. De Nederlandse bevolking nam in beginsel een min of meer coöperatieve houding aan en de bevindelijk gereformeerde groep vormde daarop geen uitzondering. (Zie o.a. de paragrafen 7.2, 7.3, 7.4 en 7.5.)

Begin 1941 probeerde de Duitse bezetter steeds nadrukkelijker de Nederlandse samenleving te nazificeren. Dit riep weerstand op en de stemming werd daardoor meer anti-Duits. In de kerkelijke pers is dit alleen niet te traceren, omdat de censuur steeds strenger werd en er steeds meer kerkelijke bladen verboden werden. De meeste redacties anticipeerden hierop door steeds apoliteker te gaan schrijven. Wel waren er diverse contacten met de autoriteiten om verschijningsverboden ongedaan te maken, waarbij de betrokkenen zich soms enigszins compromitteerden, zoals in het geval van prof. J.J. van der Schuit. De pogingen om het jeugdwerk gelijk te schakelen werden door de kerkelijke leidslieden van de hand gewezen. Uiteindelijk resulteerde dit in de geleidelijke ontmanteling van het kerkelijke verenigingsleven. Schoolbesturen kregen te maken met steeds stringenter richtlijnen van de overheid. De meeste scholen van de Gereformeerde Gemeenten voldeden, op advies van de VGS, aan de eisen die de bezetter stelde. Er waren echter ook schoolbesturen, vooral van hervormde scholen, die protest aantekenden tegen diverse maatregelen en min of meer deelnamen aan het schoolverzet. (Zie o.a. de paragrafen 7.12, 7.16, 8.1, 8.4 en 8.7.)

Het partijpolitieke leven kwam meteen na de Duitse inval tot stilstand. Het hoofdbestuur van de SGP beraadde zich op de ontstane situatie, zonder tot een adequaat antwoord te komen. Het alternatief van de Nederlandsche Unie werd door de bevindelijke leidslieden afgewezen omdat de Unie een eenheid voorstond boven geloofsverdeeldheid. Uiteindelijk werd het hoofdbestuur van de SGP door de feiten ingehaald, daar in 1941 de politieke partijen door de bezetter werden verboden en ontbonden. Het netwerk van de SGP hield daarmee formeel op te bestaan. In minimaal één geval, kiesvereniging De Banier V te Rotterdam, ontwikkelde het informele SGP-circuit zich tot een verzetsbeweging. (Zie o.a. de paragrafen 7.8, 7.14 en 8.5.)

Het aan de SGP gelieerde dagblad *De Banier* raakte in zwaar weer omdat veel lezers de inhoud te pro-Duits en te defaitistisch vonden. De kritiek richtte zich met name op de stukken van ds. G.H. Kersten en A. Kaptein. Na het journalistenbesluit trok Kersten zich terug als hoofdredacteur en nam Kaptein zijn plaats in. Vanaf dat moment werd de toon van de artikelen steeds openlijker pro-Duits en soms zelfs nationaalsocialistisch. Als gevolg daarvan daalde het aantal abonnees gestaag. De NV De Banier, onder leiding van S. Kersten, probeerde van het verliesgevende dagblad af te komen. Pas nadat *De Banier* was getransformeerd in het *Algemeen Protestantsch Dagblad* hield de krant in 1942 op te bestaan. Om het voortbestaan van de NV De Banier zeker te stellen waren vader en zoon Kersten druk in de weer met het opkopen van aandelen. Hierdoor werd de uitgeverij feitelijk familiebezit. De directeur, S. Kersten, bleek niet al te kieskeurig in het aannemen van orders om het voortbestaan van zijn drukkerij veilig te stellen. (Zie o.a. de paragrafen 7.13 en 8.6.)

De rol van A. Kaptein is in dit geheel uiterst schimmig. Enerzijds schreef Kaptein *De Banier* kapot door zijn onverholen pro-Duitse en soms zelfs nationaalsozialistische koers en was hij lid van de NSB. Anderzijds hielp Kaptein, als adviseur van Max Blokzijl voor kerkelijke aangelegenheden op het departement voor Voorlichting en Kunsten, de protestants-christelijke pers en kerkbladen. Kaptein stelde dat zijn lidmaatschap van de NSB diende als dekmantel om de kerkelijke pers te helpen en verzetswerk te kunnen doen. De getuigenverklaringen zijn echter zo divers, dat het moeilijk is te achterhalen wat nu de werkelijke drijfveren van Kaptein zijn geweest. Duidelijk is wel dat een zeker opportunisme hem niet vreemd was. (Zie o.a. paragraaf 8.6.1.)

Het is opvallend dat vooral predikanten uit de rechterflank van de Nederlandse Hervormde Kerk een *deutschfreundliche* houding aannamen tijdens de bezetting. Enkelens kwamen tot deze houding omdat zij leerlingen van de Gereformeerde Bondshoogleraar H. Visscher waren en hem ook volgden in deze keuze. Anderen behoorden tot de uiterste rechterflank, rechts van de Gereformeerde Bond, en zagen de bezetting vooral in eschatologisch licht en waren verder nauwelijks politiek geëngageerd. Overigens kwam het in geen van de gevallen tot regelrechte collaboratie en niemand van hen was lid van de NSB. Dat kan niet gezegd worden van hun familieleden, die zich soms wel schuldig maakten aan actieve steunverlening aan de bezetter en/of lid waren van de NSB. Het kwam in een enkel geval zelfs tot dienstneming bij de SS. Wanneer we zoeken naar een verklaring voor het relatief grote aantal hervormde predikanten moet wel opgemerkt worden dat er veel meer hervormde predikanten waren dan predikanten in de afgescheiden kerken. Naast het volgen van Visscher, kan ook een verklaring zijn dat het hoedemakeraanse ideaal van 'heel de kerk en heel het volk' zich ogenschijnlijk makkelijk liet combineren met de nationaalsozialistische gedachte van de volksgemeenschap. Een andere verklaring is dat deze predikanten als enige bevindelijke predikanten een academische opleiding hadden genoten. Op de gymnasia en universiteiten was in de jaren dertig het onderwijs nog sterk op de Duitse cultuur georiënteerd. Deze oriëntatie kan geleid hebben tot een grotere appreciatie van alles wat Duits was. Daarnaast kan op het persoonlijke vlak ook psychische instabiliteit een rol gespeeld hebben in de positiekeuze. Sommigen van deze predikanten voelden zich miskend en in het defensief gedrongen vanwege hun kerkelijke ligging. (Zie o.a. de paragrafen 8.13.1, 8.13.2, 8.13.4, 9.8.1, 9.8.6, 9.8.7, 9.8.10, 10.7.3 en 10.7.5.)

In het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten, waarvan ds. Kersten informeel de leider was, die opriep tot onderwerping aan de bezetter, waren relatief veel studenten en predikanten die zich in woord en daad verzetten tegen de Duitse bezetting. Ook binnen een kerkverband met een vrij sterke neiging tot conformisme, konden zich grote verschillen voordoen wat betreft appreciatie van de Duitse bezetter. Binnen de Gereformeerde Gemeenten zijn geen gevallen bekend van predikanten die collaboreerden of zo openlijk *deutschfreundlich* waren dat er een dossier in het kader van de Bijzondere Rechtspleging bestaat. Wel is men begonnen met het aanleggen van een dossier van ds. Chr. van de Woestijne, predikant van de gereformeerde gemeente te Ridderkerk. Dit dossier is echter

vernietigd, omdat het OM de zaak seponeerde. (Zie o.a. de paragrafen 8.12, 9.3, 9.7 en 10.6.)

Het kerkverband dat, getuige de levensbeschrijvingen, de meeste predikanten telde die tot verzet kwamen is dat van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Onder de christelijke gereformeerde predikanten kregen twee predikanten een dossier. Het betreft ds. E. du Marchie van Voorthuysen en prof. G. Wisse. In beide gevallen mag niet gesproken worden van een duidelijke pro-Duitse houding. In het geval van Wisse kan echter gesteld worden dat zijn drang anderen te helpen niet vrij was van opportunisme, hetgeen soms resulteerde in pro-Duitse gedragingen. Onder de predikanten in de vrije groepen is er een viertal met een dossier. In het geval van ds. H. Siegers is dat volstrekt ten onrechte, omdat hij waarschijnlijk het slachtoffer is geworden van een uitgekookt complot van zijn voormalige Joodse onderduikers. Het dossier van ds. J.P. Paauwe bevat alleen een lidmaatschapskaart van de nationaalsocialistische Nederlandsche Volksdienst. Ds. J.J. Ruijs gaf wel blijk van een duidelijke pro-Duitse houding en kwam tot collaboratie door uit persoonlijke rancune enkele mensen bij de autoriteiten aan te geven. In zijn geval kan worden opgemerkt dat hij psychisch labiel genoemd werd. De Rotterdamse ds. J. Overduin maakte zich schuldig aan pro-Duitse uitspraken en lijkt vooral rijkelijk naïef te zijn geweest in politieke aangelegenheden. (Zie o.a. de paragrafen 8.12, 8.13.3, 9.3, 9.7, 9.8.2, 9.8.3, 9.8.4, 9.8.8, 9.8.9, 10.6, 10.7.1, 10.7.2, 10.7.6 en 11.3.6.)

Op het niveau van de 'gewone' kerkleden valt op dat de verschillen in kerkverband niet zo groot zijn. In alle kerkverbanden accommodeerde het overgrote deel van de leden en kwam zowel collaboratie als verzet voor. Hier lijkt een meer geografisch element mee te spelen. Zowel collaboratie als verzet kwam vooral voor in Zuid-Holland. In een aantal gevallen kwamen beide posities voor in één en dezelfde kerkelijke gemeente. Met betrekking tot de geografische spreiding is het belangrijk te beseffen dat een heel aanzienlijk deel van de bevindelijk gereformeerden en SGP-stemmers in de provincie Zuid-Holland woonde. (Zie o.a. de paragrafen 8.11, 8.12, 9.6, 9.7, 10.5, 10.6 en 10.9.)

Uit de biografieën van de collaborateurs blijkt dat de meesten relatief jonge mannen waren. Een aantal was in het leven 'mislukt' en probeerde hoger op de maatschappelijke ladder te klimmen. Kerkleden die al voor de oorlog sympathie voor de NSB hadden of zelfs lid waren van de NSB, werden tijdens de bezetting over het algemeen nog feller in hun overtuiging. Wellicht kan dit verklaard worden als een soort reactie op de sociale uitsluiting door de samenleving als geheel en in de kerk in het bijzonder als gevolg van hun politieke keuze. De jonge mannen die in Duitse krijgsdienst traden, deden dit soms uit bijzondere persoonlijke omstandigheden of psychische overmacht. Anderen waren op zoek naar avontuur of wilden het rode gevaar bestrijden. Het rabiate anticommunisme van de nazi's sprak veel bevindelijk gereformeerden wel aan. Het aantal SS'ers uit het bevindelijke milieu was gering. Een aantal van hen zal tot collaboratie gekomen zijn op basis van overeenkomsten tussen de opvattingen in het orthodox-protestantisme en het nationaalsocialisme. Geen van de beschreven gevallen laat een diepdoorleefde nationaalsocialistische overtuiging zien. De kloof tussen enerzijds de leerstellingen

van het gereformeerd protestantisme en anderzijds het nationaalsocialisme was waarschijnlijk te groot om beide te kunnen combineren. (Zie o.a. de paragrafen 8.11, 9.6, 10.5 en 10.9.3.)

De *deutschfreundliche* houding kwam binnen de bevindelijke groep meer voor. Die pro-Duitse houding had drie oorzaken. In de eerste plaats was de grondhouding van veel orthodox-protestanten ten aanzien van Duitsland in principe positief. Duitsland werd gezien als een hoog ontwikkeld buurland met een achtenswaardige cultuur en geschiedenis. Bovendien zagen velen Duitsland als een protestantse natie. Deze grondhouding betekende echter niet noodzakelijkerwijs dat de nationaalsocialistische wereldbeschouwing werd geaccepteerd, hoewel sommigen wel enige sympathie hadden voor de NSB. De andere overweging was niet zozeer gerelateerd aan Duitsland, als wel aan de opvatting dat de Duitse bezetting een oordeel Gods was waaronder gebogen diende te worden. God had de Duitsers als instrument willen gebruiken om Nederland te tuchtigen. Het gaf geen pas om in opstand te komen tegen Gods rechtvaardige oordelen. De derde overweging was eveneens van theologische aard. Op grond van de exegese van met name Romeinen 13 en de uitleg van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis kwam men tot de conclusie dat het niet gehoorzamen van de bezettende overheid zondig was. Het Duitse gezag was immers door God toegelaten. Het is overigens de vraag of in het geval van alleen de laatste twee overwegingen er wel gesproken kan worden van *Deutschfreundlichkeit*. Misschien is het wel accommodatie of een gebrek aan *Deutschfeindlichkeit*. (Zie o.a. de paragrafen 8.11, 9.6, 10.5 en 10.9.3.)

Het overgrote deel van de Nederlandse bevolking accommodeerde. Daarin was de bevindelijk gereformeerde groep geen uitzondering. Verreweg de meeste predikanten en gemeenteleden probeerden het leven voort te zetten zonder zich al te nadrukkelijk met de politieke situatie in te laten. Zij waren geen verzetshelden en geen landverraders. Wel lagen de gevoelsmatige oriëntaties diffuus onder hen die accommodeerden. Gedurende de oorlog werd ook onder de accommodeerders de stemming steeds anti-Duitser. Met name in de laatste twee fases van de bezetting, van voorjaar 1943 tot mei 1945, was dit het geval. Ook was het mogelijk dat men de houding van accommodatie vertoonde en incidenteel blijk gaf van een dieper liggende oriëntatie door hetzij pro-Duitse hetzij anti-Duitse uitlatingen en/of handelingen. De positie van accommodatie kenmerkte zich bij uitstek door voortdurende dilemma's. Voor velen was het schipperen in een grijs gebied. Naarmate men een ruimer geweten had en opportunistischer van aard was, leverde deze houding minder problemen op. De twee uitersten in het continuüm, collaboratie en verzet, waren wat dat betreft eenvoudiger en vaker resultante van een bewuste keuze. Voor de laatste fase van de oorlog, van herfst 1944 tot mei 1945, is het sowieso de vraag of het onderscheiden van diverse houdingen ten opzichte van de bezetter nog erg zinvol is. Bijna iedereen was bezig met maar één ding: overleven in een situatie van totale chaos en wetteloosheid. (Zie o.a. de paragrafen 7.1, 8.1, 9.1, 10.1 en 10.9.2.)

Het morele verzet dat geboden werd, was meestal van symbolische aard. Onder andere de illegale pers voorzag in de behoefte aan moreel verzet. Onder bevindelijk

gereformeerden was men niet zo actief in het drukken en verspreiden van illegale krantjes, maar de illegale pers werd wel door de bevindelijk gereformeerden gelezen. Talrijk waren de voorvallen van symbolisch verzet waarin met name het Oranjehuis een rol speelde. De onder orthodox-protestanten veelvuldig aanwezige Oranjeliefde zette velen aan om bedekt, maar ook wel publiekelijk, een statement te maken. Veel predikanten baden tijdens de zondagse openbare erediensten voor de koningin. De preek leende er zich ook prima voor om de maatschappelijke en politieke situatie te becommentariëren of in een breder perspectief te plaatsen. De meeste preken bleven echter vooral geestelijk van strekking en waren wat minder of in het geheel niet maatschappelijk betrokken. Andere preken waren alleen impliciet een verwijzing naar de toenmalige situatie, door tekstkeuze, getrokken parallellen of thema en puntenverdeling. Tal van Bijbelse geschiedenissen waren bijzonder behulpzaam om te wijzen op de val die onvermijdelijk komt na menselijke hoogmoed of om de ondergang van grote wereldrijken te illustreren. Dat deze vorm van verzet niet geheel zonder gevaar was, blijkt uit enkele voorvallen waarbij de Duitse bezetter harde tegenmaatregelen nam. Het morele verzet is vooral te waarderen vanwege het psychologische effect dat ervan uitging. Dit verzet stak de mensen een hart onder de riem in moeilijke tijden. (Zie o.a. de paragrafen 7.9, 8.8, 8.9, 8.12, 9.3, 9.7, 10.6 en 10.9.1.)

Het morele verzet bestond ook uit openlijk protest tegen overheidsmaatregelen. Deze vorm van protest kwam slechts zelden voor onder bevindelijk gereformeerden. Slechts een enkel schoolbestuur durfde het aan om te protesteren tegen de maatregelen die de bezettende overheid nam met betrekking tot het onderwijs. Wel weigerde bijna iedere kerkelijke gemeente van bevindelijke signatuur het door de Duitse autoriteiten geëiste collectieplan in te leveren. Men weigerde bovendien te participeren in de Winterhulp of deel te nemen aan de Nederlandse Volksdienst. De gezamenlijke kerken lieten in een aantal gevallen hun stem horen via het Convent van Kerken. De deelname van de Gereformeerde Gemeenten aan het Convent van Kerken was echter slechts van korte duur. De kleinere kerkverbanden en vrije groepen waren in dit convent in het geheel niet vertegenwoordigd. De Christelijke Gereformeerde Kerk participeerde wel gedurende het hele bestaan van het Convent van Kerken en het InterKerkelijk Overleg. De afgevaardigden van de Gereformeerde Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerk voeren in dit interkerkelijke overlegorgaan een voorzichtige koers en wensten de Duitse autoriteiten vooral niet te provoceren. Dit resulteerde erin dat de Gereformeerde Gemeenten geen enkel appelschrift aan de Duitse autoriteiten daadwerkelijk ondertekenden. De Christelijke Gereformeerde Kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk tekenden de appelschriften wel. In de meeste plaatselijke bevindelijke kerkelijke gemeenten, ook in de rechterflank van de Nederlandse Hervormde Kerk, zag men om diverse redenen af van het publiekelijk voorlezen van de kanselboodschappen, waarin de kerk zich uitsprak tegen maatregelen van de bezettende overheid. (Zie o.a. de paragrafen 7.11, 7.12, 8.3, 8.4 en 8.7.)

In het georganiseerde verzet waren ook bevindelijk gereformeerden actief. Hun aandeel was echter relatief klein in vergelijking met bijvoorbeeld de gereformeer-

den of de communisten. Wel is duidelijk dat actief verzet onder de bevindelijk gereformeerden meer voorkwam dan collaboratie. Actief verzet in georganiseerd verband was vooral een zaak van jonge mensen en van het kader binnen de bevindelijk gereformeerde groep. Onder hen die verzet pleegden, bevonden zich relatief veel onderwijzers, predikanten, ouderlingen, diakenen, theologie studenten, schoolbestuurders en politici. Dat het aandeel van bevindelijk gereformeerden niet erg groot was, heeft er ongetwijfeld mee te maken dat de groep nog niet geheel geëmancipeerd was. Er was nog niet zo'n gestaald kader aanwezig als bij het neocalvinistische volksdeel. Bovendien hielp de quiëtistische inslag van veel bevindelijken niet om de barricaden op te gaan. Daar kwam nog bij dat sommige leidslieden, zeker in de eerste fases van de oorlog, het verzet bepaald niet stimuleerden. Desondanks waren er die het als hun christenplicht zagen om op te komen voor het vaderland door de bezetter actief afbreuk te doen en/of medemensen in bescherming te nemen. Er rustte geen taboe op verzet binnen de bevindelijk gereformeerde groep. Wel was er verschil van inzicht of verzet geoorloofd was. Hetzelfde gold voor het al dan niet onderduiken of zich melden voor tewerkstelling in Duitsland. (Zie o.a. de paragrafen 8.10, 8.12, 9.7, 10.4, 10.6, 10.9.)

Ten aanzien van de grootste georganiseerde massamoord uit de wereldgeschiedenis die onlosmakelijk verbonden is met de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust, verschilden de gemaakte keuzes eveneens. Tijdens de bezetting gebruikten christelijke gereformeerde predikanten die actief waren in de Jodenzending, hun contacten met de Joden om hen te helpen ontkomen aan de Duitse bezetter en diens moordlust. In alle kerkverbanden waren er mensen die hun eigen huis openstelden voor de vervolgte Joodse medemens en die daarmee de veiligheid van zichzelf en hun eigen familie op het spel zetten. Voor zover bekend zijn nergens kerkelijke kanalen benut om de hulp aan Joden te organiseren en te coördineren. Het lijkt erop dat hulp aan de Joden vooral buiten de kerkelijke structuur om georganiseerd was. Wel riepen sommige predikanten hun gemeenteleden op de Joden te helpen. De kerkleden die betrokken waren bij hulpverlening aan Joden deden dit op particulier initiatief en gebruikten hun eigen al dan niet kerkelijke netwerk. De hulp aan onderduikers uit de eigen gemeenten werd deels wel via de kerkelijke kanalen geregeld. Predikanten hielpen in een heel aantal gevallen gemeenteleden aan onderduikadressen. Meerdere onderduikers verbleven in kerken en de kerkenraden hielden contact met zowel tewerkgestelden als onderduikers. Bevindelijken participeerden nauwelijks in de LO. (Zie o.a. de paragrafen 7.10, 8.8 en 9.3.)

In de houding van ds. Kersten ten opzichte van de bezetter was een duidelijke ontwikkeling waar te nemen. Voor de bezetting trok Kersten vooral ten strijde tegen Rome, het communisme/socialisme en de coalitie onder leiding van de ARP. Relatief gezien bond Kersten minder vaak de strijd aan tegen het fascisme/nationaalsocialisme en de NSB. Dat neemt niet weg dat hij, ondanks zijn appreciatie van Duitsland, tot een principiële en duidelijke afwijzing kwam van de nationaalsocialistische wereldbeschouwing en de NSB. Voor de oorlog voorzegde Kersten dat God Nederland zou straffen vanwege de zonden van land en volk. In de eerste fase van de bezetting hield Kersten deze lijn vast. De bezetting zag hij,

geheel in lijn met het overgrote deel van zijn ambtsbroeders, als een rechtvaardig oordeel van God waaronder gebogen moest worden en dat tot een nationale bekering zou moeten leiden. Kersten betreurde het verlies van soevereiniteit en het vertrek van de koninklijke familie. Hij riep het kerkvolk op om zich voorkomend te gedragen ten opzichte van de bezetter. Op grond van Romeinen 13 en artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis was hij van mening dat de Duitse overheid gehoorzaamd diende te worden. In zijn artikelen in *De Banier* herhaalde hij deze boodschap keer op keer, ondanks het commentaar dat hij daarop kreeg. Als voorzitter van de VGS, de schoolvereniging van scholen van de Gereformeerde Gemeenten, stelde Kersten het voortbestaan van de scholen voorop. Daarom riep hij de schoolbesturen op de autoriteiten zo min mogelijk te provoceren en zo veel als mogelijk was gehoor te geven aan de maatregelen van de bezetter met betrekking tot het onderwijs. Al deze zaken speelden in de eerste twee fases (mei 1940 tot voorjaar 1943) van de bezetting, toen er nog sprake was van een zekere wederzijdse welwillendheid tussen het Nederlandse volk en de Duitse autoriteiten. (Zie o.a. de paragrafen 7.3, 7.4, 7.5, 7.11, 7.12, 7.13, 7.14, 8.2, 8.3, 8.4, 8.5, 8.6 en 8.7.)

Van de twee latere fases (voorjaar 1943 tot mei 1945) van de bezetting hebben we slechts fragmentarisch materiaal met betrekking tot Kerstens opstelling ten opzichte van de Duitse bezetter. De toegenomen repressie van Duitse zijde resulteerde algemeen in een steeds minder coöperatieve houding ten aanzien van de bezetter. Met name in de laatste twee fases van de bezetting kwam ook het verzet tot ontwikkeling. Vanaf 1943 tot mei 1945 beschikken we niet over publieke uitingen van Kersten. Wel weten we dat hij het verzet niet principieel afwees en dat met zijn medeweten en medewerking diverse personen in zijn familie en directe omgeving actief waren binnen het verzet. Van de aanvankelijk door hem voorgestane gehoorzaamheid aan het gezag bleek niet veel toen hij diverse familieleden en studenten liet onderduiken om aan arbeidsinzet of arrestatie, vanwege illegale activiteiten, te ontkomen. Van Kersten zijn, in tegenstelling tot sommige andere bevindelijk gereformeerde predikanten, geen oproepen bekend om zich te melden voor de verplichte tewerkstelling. Aan het eind van de bezetting was zijn houding duidelijk minder lijdelijk dan aan het begin van de bezetting. In deze ontwikkeling is Kersten typisch voor de meeste bevindelijken. Zijn opstelling tijdens de bezetting kan als representatief gezien worden voor het overgrote deel van de bevindelijke groep. (Zie o.a. de paragrafen 9.1, 9.4, 10.1 en 10.6.)

Een prominent in de bevindelijk gereformeerde wereld die tijdens de oorlog ook een ontwikkeling doormaakte, namelijk in tegenovergestelde richting, was prof. dr. Hugo Visscher. Zijn houding verschoof van pro-Duitse gezindheid naar regelrechte collaboratie. Al in de jaren dertig vond er een zekere radicalisering bij Visscher plaats. Zijn vertrek uit de ARP en het mislukte avontuur met de CNA veroorzaakten een gevoel van miskennis. In de nieuwe situatie van na de Duitse inval probeerde Visscher rehabilitatie te realiseren door in zijn publicaties steeds openlijker de zijde van de autoriteiten te kiezen. Uiteindelijk zou Visscher het schoppen tot adviseur van Mussert in kerkelijke aangelegenheden. Opvallend aan die benoeming is dat Visscher nooit lid van de NSB is geweest. Enkele predikanten

in de Nederlandse Hervormde Kerk volgden Visscher in zijn politieke *Werdegang*, zij het niet zo extreem als de meester zelf. (Zie o.a. de paragrafen 8.13.1 en 9.8.1.)

12.5 De oude waarheid na 1945

Meteen na de bevrijding riepen de bevindelijke opinieleiders de achterban op om zich waardig te gedragen ten opzichte van collaborateurs en mensen met een (vermeende) pro-Duitse houding. De manier waarop (vermeende) landverraders werden behandeld en de feestelijkheden die gepaard gingen met de bevrijding, werden door hen bekritiseerd. Vanzelfsprekend was de opluchting groot dat het uur van de bevrijding was gekomen, maar nieuwe vrees vervulde al snel het hart. Men vreesde een algehele zedenverwildering en wetteloosheid. De chaotische toestanden vlak na de bevrijding voedden ook de vrees voor een eventuele communistische machtsovername. Er was een roep om gezag en orde. Velen waren van mening dat de vrolijkheid rond de bevrijding en de daarmee gepaard gaande uitspattingen een belediging waren van Gods goedheid. Dat God Nederland nog had willen bevrijden zou juist reden moeten zijn voor een nationale bekering en verootmoediging. In de Doorbraakgedachte zagen de bevindelijke leidlieden niets, zij streefden een restauratie van de vooroorlogse situatie na. In de Doorbraak zag men de zoveelste poging om te komen tot volkseenheid ten koste van de waarheid. De SGP herpakte zich, ondanks alle perikelen rond de partijleider, en de vooroorlogse organisatie werd gerevitaliseerd. (Zie o.a. de paragrafen 11.1, 11.2, 11.3.1 en 11.5.)

Die revitalisatie ging echter wel gepaard met enkele hevige strubbelingen. In de eerste plaats kwam de partijvoorzitter, ds. G.H. Kersten, ernstig onder vuur te liggen. Met name de antirevolutionaire pers koos hem als een van de meest geliefde objecten van kritiek. In de voormalige illegale pers werd Kersten weggezet als een halve NSB'er. Zijn houding tijdens de bezetting vond men defaitistisch, opportunistisch of zelfs landsverraderlijk. In de antirevolutionaire pers stelde men het ook zo voor als zou een groot deel van de SGP-achterban hebben gecollaboreerd. Juist de antirevolutionairen waren ervan overtuigd dat ze het zelf veel beter hadden gedaan dan de 'zwaren'. Bovendien moest Kersten zich verantwoorden voor de zuiveringscommissie van de Staten-Generaal en voor de Commissie Perszuivering. In beide gevallen was de uitslag voor hem teleurstellend. De wijze waarop hem zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer werd ontnomen, getuigde niet van een zorgvuldige rechtsgang. Het heeft er alle schijn van dat er door de commissie met twee maten gemeten is. De verwijten aan Kersten waren bovendien zo onbeduidend dat het nooit tot een strafrechtelijk onderzoek is gekomen. De behandeling van Kerstens journalistieke arbeid verliep een stuk professioneler, al was ook hier het vonnis, in vergelijking tot andere gevallen, vrij fors. (Zie o.a. de paragrafen 11.5.2, 11.5.3, 11.5.6 en 11.6.)

Kersten kwam echter ook intern zwaar onder vuur te liggen. Het Comité van Bezwaarden liet veel stof opwaaien door de brochures die het publiceerde. De houding van Kersten tijdens de oorlog was echter niet de oorzaak van de interne

onrust. De kritiek richtte zich met name op de dictatoriale wijze waarop de partij bestuurd werd. Wel is het zo dat ook zijn houding tijdens de bezetting niet geëvalueerd werd. (Zie o.a. de paragrafen 11.5.5, 11.5.6, 11.5.7 en 11.5.8.)

Ondertussen zagen de kerken zich geplaatst voor een moeilijke zaak. Hoe moest er gehandeld worden met leden die tijdens de bezetting ergernis hadden gewekt door hun houding en/of daden? De kerken volgden een tweesporenbeleid, waarbij de diaconale taak voorop stond en men pas later schuldbelijdenis van desbetreffende kerkleden verlangde. De kerken gingen veelal voortvarend aan de slag om voor de geïnterneerden en hun gezinnen te zorgen. Met name de zorg voor kinderen van wie beide ouders geïnterneerd waren, was een hele opgave voor diverse kerkelijke gemeenten. De geïnterneerden kregen meestal goederen en levensmiddelen via familie, maar ook via de diaconie. Ambtsdragers hielden via de post contact met geïnterneerde gemeenteleden en soms was het ook mogelijk om een pastoraal bezoek af te leggen. De kerkenraden drongen aan op schuldbelijdenis om zo weer volledig opgenomen te kunnen worden in de kerkelijke gemeenschap. Een aantal mensen weigerde schuldbelijdenis te doen, omdat ze van mening waren dat ze niets verkeerd gedaan hadden. Zij zegden meestal hun lidmaatschap van de kerkelijke gemeente op. Sommigen van hen kwamen later terug en deden alsnog schuldbelijdenis. Dit betekende dat men weer in volle rechten lid was van de kerkelijke gemeenschap. Of het in de praktijk ook altijd zo functioneerde, is twijfelachtig. Niettemin waren er ook leden die na gedane schuldbelijdenis hernieuwd respect verwierven en in hun gemeente tot een ambt geroepen werden. (Zie o.a. paragraaf 11.3.)

In de Gereformeerde Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerk waren geen predikanten tegen wie tuchtmaatregelen werden genomen vanwege hun opstelling tijdens de bezetting. Dit lag in de Nederlandse Hervormde Kerk anders. Diverse predikanten kregen te maken met interne tuchtprocedures. In enkele gevallen betrof het predikanten die niet eens een dossier in het kader van de Bijzondere Rechtspleging hadden. Predikanten die veroordeeld waren door de rechtbank, werden tijdelijk geschorst met behoud van een deel van hun traktement. Na schuldbelijdenis werden ze weer in hun ambt hersteld en konden ze hun arbeid als predikant, veelal in een andere gemeente, voortzetten. Anderen werden met emeritaat gestuurd, omdat ze om diverse redenen niet langer geschikt geacht werden het Woord te bedienen. (Zie o.a. paragraaf 11.3.5.)

Hoewel er in de Gereformeerde Gemeenten geen predikanten onder censuur gesteld werden vanwege hun houding tijdens de oorlog, ontstonden er toch spanningen in dit kerkverband die mede gerelateerd waren aan de oorlog. De spanningen in het kerkverband hingen samen met reeds lang sluimerende theologische verschillen van inzicht en met botsende karakters. Een bijkomend probleem was dat die verschillen veelal samenvielen met de aangenomen houding tijdens de bezetting vanwege de samenhang tussen een radicaal bevindelijke en een radicaal apolitieke oriëntatie. Dit zorgde voor een nog grotere verwijdering tussen enkele prominente voormannen van dit kerkverband. (Zie o.a. paragraaf 11.3.5.)

Alles overziende, kunnen we zeggen dat de bevindelijk gereformeerde groepe-

ring in de botsing tussen de oude waarheid en de nieuwe orde haar maatschappelijke onschuld verloor. Voor de oorlog was het wereldbeeld duidelijk. De vijandbeelden waren helder en niemand vroeg zich, met het oog op de toenmalige situatie, af of de oude waarheid wel juist werd geïnterpreteerd. Tijdens de bezetting bleken de heldere antwoorden van de jaren twintig en dertig minder relevant te zijn. De groep was in verwarring en de bevindelijke leidlieden waren het onderling niet meer eens. De een meende dat de oude waarheid noopte tot een houding van *Deutschfreundlichkeit*, een tweede stond accommodatie voor en een derde koos principieel voor verzet. De enige positie die algemeen werd afgewezen, was die van collaboratie. Tijdens de bezetting en in de jaren direct na de bevrijding zorgde dit verschil van inzicht voor interne onvrede, maar ook voor een iets grotere voorzichtigheid naar buiten toe. Enerzijds was men dezelfde gebleven, anderzijds was er in de bevindelijk gereformeerde wereld wel het één en ander veranderd. De confrontatie tussen de oude waarheid en de nieuwe orde zorgde voor een deels vernieuwde oude waarheid.

Bijlage 1 Vergelijking beginselprogramma's ARP, CHU, SGP en CNA

Onderwerp	Beginselprogramma (1934) ARP	Beginselprogramma (1928) CHU	Beginselprogramma (1918) SGP	Beginselprogramma (concept 1936) CNA
Doel partij	Art. 1 De Antirevolutionaire of Christelijke-Historische richting vertegenwoordigt, voor zoveel ons land aangaat, den grondtoon van ons volkskarakter, gelijk dit, door Oranje geleid, onder invloed der Hervorming onstreeks 1572, zijn stempel ontving; en wenst dit, overeenkomstig den gewijzigden volkstoestand, in een vorm, die aan de behoeften van onzen tijd voldoet, te ontwikkelen.	Art. 7 Het doel van de Christelijke-Historische Unie is, de door haar beleden beginselen tot erkenning – niet om de regere macht in handen van met zeker Christelijke beginselen instemmende personen – te brengen. Het is dus niet zozeer te doen om majoriteit (de meerderheid der kiesgerechtigden) als wel om autoriteit (gezag van het woord Gods); niet om het succes van de partij, maar om de macht van het beginsel. Hierop dient, zoewel bij de organisatie van de partij, als bij de samenwerking met andere partijen in de eerste plaats te worden gelet.	Art. 2 De S.G. Partij stelt zich ten doel, de beginselen van Gods Woord op Slaatkundig terrein tot meerdere erkenning te brengen in den lande. Haar streven is niet zozeer gericht op een meerderheid van kiezers als wel op de handhaving en doorwerking van de beginselen, door haar beleden, waarvan haar Program een korte samenvatting vormt.	Art. 1 De Christelijk Nationale Actie sielt zich ten doel de vereeniging in één politiek verband van alle Nederlanders, die behoren tot de Hervormde Gezindheid, in den zin door Groen van Prinsterer daaraan gehecht. Zij streeft dit doel na om het algemeen welzijn van het Nederlandische volk te bevorderen door de politieke samenwerking van allen, die de beginselen van het Gereformeerde Protestantisme bejelden, zoals deze in de Nederlandse Geloofsbelijdenis op grond van Gods Woord werden geformuleerd. Zij streeft er naar deze beginselen weder tot invloed te brengen in de wegeving en het bestuur des lands en alzoo het Protestantisch karakter, dat onze natie krachtens haren oorsprong eigen was, weder tot meerdere erkening te brengen.
Visie op christelijk karakter overheid	Art. 2 Noch in den volkswil, noch in de wet, maar alleen in God vindt zij de bron van het soevereine gezag, en verwerpt mitsdien enerzijds het beginsel van volksoveremiteit; terwijl zij anderzijds de soevereiniteit van Oranje eert, als onder de leiding Gods in onze geschiedenis geworteld; door de namen van 1813 in den Nederlanden Staat tot ontwikkeling gebracht; en door de grondwet als zodanig bevestigd. Art. 3 Ook op staatkundig terrein blijft zij de eeuwige beginselen die ons in Gods woord geboord zijn, zo evenwel dat het Staatsgezag ten dienste van het volk, gelijk in Israël, noch door de uitspraak van enige Kerk, maar in de conscientie beide van Oranje en onderdaan aan de ordonnantien Gods gebonden zij. Art. 4 De Overheid, zo leert ze, is als dienaresse Gods gehouden tot verheerlijking van Gods Naam en behoort diensvolgens a. uit bestuur en wegeving alles te verwijderden wat den vrijen invloed van het Evangelie op ons volksleven belemmert; b. alle kerken of godsdienstige verenigingen en voorts alle burgers, onverschillig welke hun belijdenis aangaande de eeuwige dingen zij, te behandelen op voet van gelijkheid; c. zich te onthouden van maatregelen, die ertoe kunnen leiden, dat steun wordt verleent aan wat zich opziet tegen de openbare orde der eeuwig zaken; d. te weigere, als dattuore in volstreken	Art. 1. De regel waarnaar het gezag in den Staat moet worden uitgeoefend, is de in de H. Schrift geopenbaarde ordening Gods, die tijdelijk met enige staatsbediening zijn belast. Deze ordening behoort op staatkundig gebied in alles richtsnoer en toetssteen te zijn. Ter beoordeeling op staatkundig gebied van de vraag, wat die ordening Gods is, worde gelet, niet alleen op de stellige uitspraken der H. Schrift, maar ook op het oordeel der Christelijke Kerk en op de leiding van Gods heiligen, op de geschiedenis der volken. Art. 2. De overheid is, als zodanig, Gods dienares en in beginsel alleen verantwoordelijk ten overzichte van Hem, aan wien zij haar gezag ontleent. Dit belet evenwel niet dat de personen met uitoefening van de taak der overheid belast, voor hare handelingen aan andere, niet van haar afhankelijkje personen, (b.v. Staten-Generaal) verantwoordelijk kunnen worden gesteld. Art. 3. De overheid is geroepen de Christelijk-Historische grondslagen van het volksleven te bevestigen en de Christelijke beginselen in het staatsleven te eerbiedigen. Art. 4. In ertoe instemming met de historische ontwikkeling van het volk, is het noodzakelijk, dat Nederland, behoudend met het Christelijk karakter, staatkundig en staatsrechtelijk bevestigd worden als een	Art. 1 De Staatkundige-Gereformeerde Partij staat voor de regering van het volk geheel op den grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods. Art. 3 De overheid regeert bij de grante Gods. Zij ontleent dus haar gezag niet en kan dat ook nimmer ontleenen aan het volk. Art. 4 De overheid zit ook in haar ambt naar Gods wet geoordeeld worden en heeft dus voor naleving van de wet zorg te dragen. Daarom is zij geroepen: a. strafbaar te stellen de ontheiliging van Gods Naam en dag; b. de overheid te bevestigen en te tegen te gaan het misbruik van de staatsmacht; c. te waken voor de openbare publieke gebouwen; d. de zelfheidheid op wegen en in de Staatsloterij; zonder eenigen overgang af te schaffen; e. in alle samenkomsten te verbieden het verbreiden van beginselen, die de ere Gods en het gezag der overheid aanranden. Art. 5 Uit wegeving en bestuur verwijderde de overheid alles, wat de prediking van het Evangelie belemmert of kreunt; Zij beschermde de Kerke Christi en behandelde haar naar haar eigen rechten, waar in de kerke wel is onderscheiden van alle vereniging.	Art. 2 Zij gaat uit van de erkentenis, dat de Overheid door God verordend is om der zonde wil en dus regeert bij de grante Gods. Zij eischt mitsdien, dat de Overheid Gods Naam bejelden en bij de vervulling harer taak zich zal richten naar de normen- der door God zehven in Natuur en Schriftuur geopenbaarde ordonnantien en alzoo in overeenstemming daarmee haar taak zal volbrengen ten bate van het volksleven. Art. 3 Zij aanvaardt de Grondwet, zoals deze is, onder voorbehoud van het recht om met alle wettige middelen te staan naar zake die wettig, maar niet volgens de beginselen van Gods Woord en van Art. 36 der Ned. Geloofsbelijdenis in overeenstemming wordt gebracht om meede ook daardoor te komen tot het herstel van het Christelijk Nationaal karakter van 'ons' volk en tot de uitzuivering van alle revolutionaire beginselen uit ons Staatsrecht. Art. 4. Zij erkent de Kerk als een tegenover den Staat zelfstandig organisme, door God in het maatschappelijk leven verwekt, zoedit Zij dien tengevolge recht heeft op vrije levensomplooiing in overeenstemming met haar wezen. Daarom vordert Zij vrijheid van conscientie en van godsdienst. Echter met dien verstande, dat I) dit bijzondere eerbiediging van de rechten der oorspronkelijk nationale Kerken, meerde Kerke wordt gewaarborgd, het herstel van de staatsrechtelijk wordt hersteld en

<p>onbevoegd, te onthouden van elke rechtsreeke bemoeiing met de godsdienstige ontwikkeling, der natie; en</p> <p>in de consciënte, voor zover die het vermoeden van achtharheid niet mist en haar uitspraak geen afbreuk doet aan de vervulling van de noodzakelijke Overheidsstaak, een grens te erkennen voor haar macht. Art. 5 Zij belijdt, dat de Overheid hare regeringsmacht ontleende, het recht heeft, den eed te vragen, en, ter vrijlating van den dag des Heren, en alzo mede in 's volks belang, zelve zoveel doemlijk in al haar verakklingen op den dag behoort te rusten, de Zondagswet in gelijke richting behoort te herzien, en zo bijzonderlijk in haar arbeidsafweging als in haar verstandelijken of geestelijken standpunt van zaken voor den dag heeft te bedingen.</p> <p>Art. 15 Op de Overheid, zo oordeelt ze, rust de plicht om te waken voor de publieke eerbaarheid op den weg en in het gebruik van sterken drank te beperken; den uitstal te verbieden van onzedelijke boek-, plaat of prentenwerken; verletding van minderjarigen tot onzedelijke daden strafbaar te stellen; en met de hoerij op generlei wijze; noch preventief noch beschermend, en derhalve anders dan werend, in aanraking te treden. Met dien verstande echter, dat ze zich bij elken maatregel, die uit deze verplichting voortvloet, stipieitijk verre houde van wat tot het terrein des huuselijken levens behoort. Ook maatregelen tegen het voortwoekeren van het Neo-Malthusianisme verdienen, mits onder dit beding, te worden genomen.</p> <p>Tegen de ongezonde en het op publiek terrein misbruiken van Gods Naam is niet minder waakzaamheid van de zijde der Overheid geboden.</p>	<p>Protestantschen zin.</p> <p>Art. 12. De overheid behandelde de Kerk in haar verschillende vormen als van eigen rechte: niet als een vereeniging, maar als een openbaring in het volksleven sui juris (met eigen rechtskarakter). Zij beschermde haar in de uitoefening van den eeredienst, behoudens hare onderworpenheid aan de strafwet, en eerbiedigde de historisch verkregen rechten. Zij beschermde toeders recht om zich van de Kerk los te maken.</p>	<p>alzo, van regeeringswege, de handpalen worden opgeheven, die uit de voorheen haar door Koninglijke Besluiten opgelegde organisatie voortvoeren, opdat allen, die tot de Hervormde Gezindheid behoren, zich in haar wederom kunnen hereenigen;</p> <p>2°. dat de Overheid in de wettige uitoefening harer taak als Gods Dienar'sse zich de prioriteit voorbehoudt met betrekking tot alle beroep op de consciënte van particuliere zijde gedaan.</p> <p>Art. 5. Zij vordert, dat de Staat tegenover alle nivelleerende geestelijke stroomingen in het volksleven zich zelve zal handhaven en zonder onderlaten den plicht zal volbrengen, dien hij tegenover het volk in zijn maatschappelijk samenleven als mederegter oordeelt, de openbare orde met de openbaarheid niet men heeft. En anderzids eischt zij, dat de Staat de grenzen zijner bevoegdheid nauwkeurig zal in acht nemen door aan het maatschappelijk leven over te laten hetgeen krachtdens Natuur en Schriftuur beide aan de maatschappij toekomt.</p> <p>Art. 8. Daar aan het maatschappelijk leven zelfstandigheid en met betrekking tot den Staat eene prioriteit toekomt, eischt 'Zij, dat de Overheid als Dienaresse Gods eene gezonde, met de beginselen van Gods Woord overeenkomende ontwikkeling van het maatschappelijk leven zal waarborgen en dus in den ruims en zin des woords tot taak heeft de bestelling van het recht:</p> <p>1°. door de instandhouding eener onafhankelijke rechtspraak, die zich reut naar de in Natuur en Schriftuur gesprokene zedelijke beginselen;</p> <p>2°. door het behoud van den eed in ons rechtswezen;</p> <p>3°. door de invoering van een strafrecht, waarin de Overheid verschijnt als wreester tot straf dergenen, die kwaad, doen; aan de Overheid de plicht wordt opgelegd de doodstraf weder in te voeren, toe te passen op bij de wet omschreven misdrijven tegen het leven;</p> <p>4°. zij eischt, dat de Overheid op het gebied van het maatschappelijk leven den Zondag als den Christelijken rustdag bij de Wet zal erkennen en in het publieke leven zal handhaven voor haar eigen personeel, voor haar eigen diensten, in het maatschappelijk leven, met in achtneming der in de Heilige Schrift daarvoor aangegeven norm;</p> <p>5°. dat de Overheid zal waken tegen het over openbaar vasteren van Gods Naam, en tegen het nemen tot handhaving der publieke eerbaarheid, o.a. door streng verbod van alle onzedelijke uitstalling, van publicatie en verkoop van porno-</p>
---	--	---

Onderwerp	<p>Beginselprogramma (1934) ARP</p> <p>Art. 6. Op zichzelf geen enkel en staatsvorm den enig bruikbaren keurende, erkent zij het aan de grondwet gebonden koninkrijk, gelijk zich dit ten onzent geleidelijk uit de Republiek der Ioe eeuw heeft ontwikkeld, als den voor ons meest geschikten regeringsvorm.</p> <p>Art. 7. De grondwet, gelijk die in 1848 gewijzigd is, aanvaardt zij als uitgangspunt om langs wetigen Weg tot een hervorming van onze staatsinstellingen naar eis der Antirevolutionaire of Christelijk-Historische eisenstellen te geraken.</p> <p>Art. 8. Zij verlangt daartoe bevestiging van den rechtmatigen afschaffing, van de eisen der koninkrijken, tusschen kiesers gekozen door de Staten-Generaal, naar eis van onze historie, op het staatsgezag wordt uitgeoefend</p> <p>Art. 9. Zal het volk, zowel in zijn politieke gesterstomingen, als naar zijn maatschappelijk leven in zijn verschillende openbaringen, den invloed op het staatsbeleid kunnen oefenen, die het van rechtswege toekomt, dan zal voor beide naar afzonderlijke wijze van vertegenwoordiging gestreefd moeten worden met</p> <p>toepassing van kiesrecht, dat een organisch karakter behoort te dragen. De politieke vertegenwoordiging komt tot stand door middel van een kiesrecht, uit te oefenen door gezinshoofden en daarmee gelijk te stellen personen: de maatschappelijke door de medewerking van allen, en in hopen gezamen verband te hand, als fysisch en verstandig, en in hopen, bediening te waardigheid of zich in enig beroep of bedrijf verbonden hebben. Stembus (opkomstplicht bij de stembus) wordt door de partij verworpen.</p> <p>Art. 10. Zij wil, dat de gewestelijke en gemeentelijke autonomie, voor zover deze niet strijd met de eisen der staatsseenheid en de rechten van de enkele personen niet onbeschermd laat, door decentralisatie meer tot haar recht come.</p>	<p>Beginselprogramma (1928) CHU</p> <p>Art. 5. Het constitutioneel Koningschap, opgedragen aan het Huis Oranje, is de vrucht van de leidingen Gods met ons volk en de natuurlijke ontwikkeling van 's Lands Historie en daarom terecht in onze Grondwet bevestigd.</p> <p>Art. 6. Het is de plicht der Volksvertegenwoordiging het door de overheid aldus in te nemen standpunt tegenover elk revolutionair gezind bewind te handhaven.</p> <p>Art. 20. De overheid oefent haar gezag uit ten goede van en daarom onder medewerking van het volk. Deze medewerking neemt toe naarmate de taak der overheid groter wordt.</p> <p>De directe medewerking wordt het best verzekerd door het verleenen van kiesrecht aan personen; gestreefd moet worden, dat alle kringen, waaruit het volk bestaat, zoveel mogelijk tot hun recht komen en bij voorkur de zoedaniigen gekozen kunnen worden, die waarborgen bieden voor een deugdelijke vervulling van de publieke taak, waartoe zij geroepen worden.</p>	<p>Beginselprogramma (1918) SCP</p> <p>Art. 7. Welke regeringsvorm overigens ook goed moge zijn, voor ons land is het constitutionele koningschap opgedragen aan het Huis van Oranje, de van God gegeven.</p>	<p>Beginselprogramma (concept 1936) CNA</p> <p>Art. 2. Zij erkent de Souvereiniteit van het Huis van Oranje als loop der Gods bijzondere leiding in den loop der geschiedenis met ons volk bestaan samengeweven.</p> <p>Art. 6 Zij wenscht daarom eene vertegenwoordiging des volks, die le. door de regering wordt geraadpleegd bij haar wetgevend arbeid en haar ter verantwoording kan. roepen naar aanleiding van haar bestuur, die voor, de volksrechten en vrijheden waakt, de beschikking Over 's lands geldmiddelen controleert, de begroeding goedkeurt en toestemming geeft tot het heffen der belastingen, 2c. Zij is van oordeel, dat deze wetgevendheid niet moet worden gekozen te worden, maar te zwaars thans door de toepassing van een algemeen individueel evenredig kiesrecht, maar om aan haar doel te kunnen beantwoorden, het volkswezen in zijne onderscheidene gedingen tot openbaring moet brengen en</p> <p>dat gekozen moet worden door de invoering van een organisch kiesrecht, dat wordt uitgeoefend door hen, die bij de wet daartoe geschikt worden verklaard en op eene wijze, waardoor er van eene vertegenwoordiging van het volkswezen als organische sprake kan zijn.</p> <p>3c. Zij wenscht handhaving van de Provinciale en Gemeentelijke autonomie.</p>
Sociaal-economisch beleid	<p>Art. 27. Verwepende de leer van den klassenstrijd, erkent zij de noodzakelijkheid, om ook door middel van onze wetgeving ertoe mede te werken, dat de verhouding tusschen de verschillende maatschappelijke standen zoveel doonlijk beantwoorde aan de beginselen van Gods Woord.</p> <p>Eis daartoe is het, dat hetgeen maatschappelijk zwakker is beschermd en gestreft worde, en dat, voorzover het particulier initiatief der bevolking</p>	<p>Art. 13. De overheid late alle kerkelijke en partikuliere instellingen tot verzorging der armen vrij haren arbeid geheel naar welgevallen te regelen; zij beschouwe de verzorging der armen in de eerste plaats als de taak der Kerk; zij trede waar noodig aanvullend op en bevorderde de samenwerking tusschen de verschillende instellingen, die in dezelfde gemeenschap werkzaam zijn.</p>	<p>Art. 7. De verzorging der armen behoort niet tot het werk der overheid. Wel heeft zij te helpen tot het verwerven van een behoorlijk bestaan en te beschermen die deelen in de maatschappelijk leven zijn gesteld en ingrijpen in de vrijheid van het bedrijfsleven, van de invoering van wetten op het gebied van den arbeid en van allerlei sociale maatregelen, welker uitvoering niet als eene taak van de Overheid kan worden erkend.</p>	<p>Art. 8, 7e. zij eischt, dat de Overheid zich zal houden bij hare, bemoeingen met het maatschappelijk leven binnen de grenzen haer bevoegdheid, die haar door de natuur van het maatschappelijk leven zijn gesteld en dus zich zal onthouden van het ingrijpen in de vrijheid van het bedrijfsleven, van de invoering van wetten op het gebied van den arbeid en van allerlei sociale maatregelen, welker uitvoering niet als eene taak van de Overheid kan worden erkend.</p>

Bijlage 2 Enquêtegegevens

Kerkverband:

Plaats:

1. Waren er in de jaren dertig en veertig gemeenteleden lid van de NSB? Zo ja, hoeveel leden betrof dit? *(In de kerkenraadsnotulen hoeft pas vanaf 1935 gezocht te worden, omdat de NSB pas in 1935 voor het eerst meedeed met verkiezingen.)*
2. Nam het aantal NSB-leden onder de gemeenteleden toe of af gedurende de jaren 1935-1945? *(Hoeveel NSB-leden waren er in 1935, in 1940 en hoeveel in 1945?)*
3. Werden er tegen gemeenteleden die sympathiseerden met de NSB ook kerkelijke maatregelen getroffen? *(Extra huisbezoeken /vermaningsbezoeken, censuur)*
4. Waren er in uw gemeente ook gemeenteleden die vrijwillig dienst namen bij de Waffen-SS? Zo ja, hoeveel leden betrof dit?
5. Zijn er ook gemeenteleden na de oorlog veroordeeld door de Bijzondere Rechtspleging vanwege collaboratie? Zo ja, hoeveel leden betrof dit?
6. Zijn er ook openbare schuldbelijdenissen afgelegd na de oorlog vanwege het gedrag tijdens de oorlog? Zo ja, hoeveel leden betrof dit en welke handelingen betrof dit?
7. Hoeveel leden telde uw gemeente in 1935 en in 1945?
8. Is er ook iets bekend over (georganiseerd) verzet in uw gemeente?

Plaats	Kerkverband	Bijzonderheden	NSB-leden	SS-ers	Verzet
Aagtekerke	GG	Ds. A. Visser duidelijk anti-Duits. Eén diaken uit kerkenraad gestemd vanwege pro-Duitse houding.	0	0	
Aalburg	GG		0	0	
Aalburg	NHK	Geen reactie			
Aalst	GG	Geen reactie			
Aalst	NHK	Geen reactie			
Ter Aar	Herv. Evang. NHK (HHK)	Geen reactie			
Aarlanderveen	CGK	Geen reactie			
Abbenbroek	NHK (HHK)	Geen reactie			
Achterberg	NHK	Geen reactie			
Achterberg	OGG	In onderzochte periode werden geen notulen bijgehouden.			
Alblasserdam	GG (tegenwoordig GGiN)	Geen reactie			

Alblasserdam	Geref. Samenkomst (tegenwoordig HHK)	Geen notulen, bij navraag kon geen enkel gemeentelid zich een geval herinneren.	0	0	
Alblasserdam	NHK	Geen reactie			
Alphen a/d Rijn	CGK		0	0	
Ameide	CGK		0	0	
Ameide-Tienhoven	NHK	Aantal NSB-leden en sympathisanten nam af. In 1945 nog ongeveer zes NSB-leden (van wie slechts één belijdend lid, overigen dooplid). Geen SS'ers, wel twee of drie in Duitse krijgsdienst. Drie of vier gemeentelieden veroordeeld wegens collaboratie.	7 à 8 en enige sympathisanten	0	De boerderij van de hervormde familie Spek op de Hoogwaard te Tienhoven was de haard van verzet in Ameide-Tienhoven.
Amersfoort	GG		0	0	
Amersfoort	OGG	Geen reactie			
Amsterdam-Noord	GG	Geen reactie			
Andel	NHK	In notulen nauwelijks aandacht voor de oorlog. In 1944 komt het woord oorlog voor het eerst voor omdat een kerkenraadslid als gevolg van een ongeluk in verband met de oorlog afwezig is. In de vergadering van 31 mei 1945 wordt een brief van de algemene synode over dit onderwerp voor kennisgeving aangenomen omdat 'er in de classis geen ambtsdragers zijn, die zich aan deze dingen hebben schuldig gemaakt'.	0	0	
Andelst	NHK (HHK) Andelst-Zetten		0	0	
Andijk	GG	Geen reactie			
Apeldoorn	GG	NSB-lid was tevens politiemans	1	0	
Apeldoorn (Centrum)	CGK	Geen reactie			
Arnhem	NHK	Geen medewerking, wel toestemming om onder voorwaarden zelf het archief in te mogen zien.			
Arnhem	CGK	Geen reactie			

Baarn	CGK	Geen reactie			
Barendrecht	CGK	Geen reactie			
Barendrecht	GG (tot 2004 Rotterdam-Charlois)	Geen reactie			
Barendrecht	NHK (wba) (HHK)	Geen reactie			
Barneveld	GG	Geen reactie			
Barneveld	NHK	Geen reactie			
Barneveld	OGG	In onderzochte periode werden geen notulen bijgehouden.			
Beekbergen	GG		0	0	
Beekbergen/ Lieren	OGG	Geen reactie			
Benschop	NHK	Geen reactie			
Benthuizen	GG	Notulen periode 1935-1945 ontbreken			
Benthuizen	NHK	Enige, niet meelevende kerkleden, waren Duitsgezind. Niet in notulen opgenomen. De toenmalige predikant, ds. Bieshaar, werd gedwongen vanaf de preekstoel zijn oproep aan de meisjes om zich niet af te geven met de Duitse militairen te herroepen. Een afgevaardigde van de plaatselijke overheid heeft toen de gemeente gevraagd de predikant staande toe te zingen. De aanwezige Duitse officier moest zich dit laten welgevalen.	0	0	
Bergambacht	NHK	Geen medewerking			
Bergambacht	OGG (was Ver. Uitgetreden)		0	0	
Berkenwoude	GG	Geen reactie			
Berkenwoude	Herv. Evang. NHK	Geen reactie			
Blauwkapel-Groenekan	NHK	Geen medewerking, wel mogelijkheid zelf de notulen in te zien.			
Blauwkapel-Groenekan	NHK (HHK)	Geen reactie			
Bleskensgraaf	NHK	Geen reactie			
Bodegraven	GG	Geen reactie			

Bodegraven	NHK	In hervormde gemeente geen openlijke NSB'ers. Voor oorlog wel discussie over CNA van prof. H. Visscher. Ds. P.A.A. Klüsener was een verklaard tegenstander van de houding van prof. Visscher tijdens de oorlog. Zag die houding als landverraad.			Verzet werd er vooral geboden door mensen die tot de confessionele richting of tot de Gereformeerde Kerk behoorden. Wel is bekend dat drie Bonders deelnamen aan het verzet.
Bolnes	OGG		0	0	
Den Bommel	NHK	Geen reactie			
Borssele	GG		1	0	
Boskoop	GG		0	0	
Boven-Hardinxveld	NHK	Geen reactie			
Brakel	NHK	Geen reactie			
Brandwijk	NHK	Geen reactie			
Breukelen	Herv. Evang. NHK (HHK)	Geen reactie			
Broek op Langedijk	CGK	Geen reactie			
Broeksterwoude	CGK	Geen reactie			
Bruchem	NHK	Geen mededelingen in notulen. Wel werd een familie lange tijd buitengesloten omdat het hoofd van het gezin vermoedelijk lid was van de NSB.	0	0	Enkelen zouden mogelijk hebben meegewerkt aan het verspreiden van een verboden krantje.
Bruinisse	GG (tegenwoordig GGiN)	Geen reactie			
Bruinisse	NHK	Eén persoon diende bij de Duitse marine. Archieven in de oorlog verloren gegaan. Wel navraag gedaan bij gemeenteleden.	0	0	
Bunschoten	CGK		0	0	
Capelle	NHK	Geen reactie			
Capelle aan den IJssel	Hervormd Lokaal		0	0	
Capelle aan den IJssel	CGK/GG-HV ds. D.C. Overduin		0	0	
Capelle aan den IJssel	OGG	Geen reactie			
Culemborg	CGK		0	0	

Damwoude	CGK	Geen reactie			
Delft	CGK	Geen reactie			
Dinteloord	GG	Geen reactie			
Dinteloord	NHK	Archieven bij bombardement in november 1944 verloren gegaan.			
Dirksland	GG	Geen medewerking			
Dirksland	NHK		0	0	
Doetinchem	Federatie van OGG (tegenwoordig GG)	Notulen niet bewaard gebleven. Navraag in de gemeente leverde niets op.	0	0	
Dokkum	CGK	Eén gezin waarvan waarschijnlijk alleen de man lid was van de NSB. Werden extra huisbezoeken afgelegd, die later werden geweigerd. Desbetreffend lid heeft toenmalig predikant ds. Eerland aangeklaagd wegens zinsnede in een preek. Predikant heeft daarvoor een maand in detentie doorgebracht. Na de oorlog heeft het NSB-lid eigener beweging schuldbelijdenis afgelegd.	1	0	Niet actief in het verzet, wel veel onderduikers uit het westen opgevangen door gemeenteleden.
Doornspijk	CGK	Geen reactie			
Doornspijk	NHK	Geen reactie			
Doornspijk	NHK (HHK)	Notulen bij PKN in Doornspijk			
Dordrecht	GG	Geen reactie			
Dordrecht	NHK	Geen medewerking, wel toestemming archieven zelf in te zien.			
Dordrecht	Ned. Herv. Ver. Calvijn		0	0	

Dordrecht-Centrum	CGK	Twee gezinnen waren actief voor de NSB. Twee meisjes colporteerden met Volk en Vaderland. Er werden extra huisbezoeken afgelegd. Het aantal leden van de NSB daalde in de jaren dertig van vijf in 1935 via drie in 1940 naar één in 1945. Eén gemeentelid is na de oorlog veroordeeld door de Bijzondere Rechtspleging. Eén gemeentelid heeft na de oorlog schuldbelijdenis afgelegd.	5	1	Eén gemeentelid was leider van het verzet.
Driebergen	CGK	Geen reactie			
Driesum	NHK	Geen reactie			
Drongelen	NHK	Geen reactie			
Echteld	NHK	Geen reactie			
Ede	CGK	Geen reactie			
Ede	NHK	Geen reactie			
Ede	OGG	Geen reactie			
Ederveen	GG (tegenwoordig GGiN)	Geen reactie. Via derden werd gemeld dat een diaken in Ederveen zijn ambt moest neerleggen vanwege lidmaatschap van de NSB.			
Ederveen	OGG	Geen reactie			
Eemdijk	CGK		0	0	
Eethen	NHK	Geen reactie			
Elburg	CGK		0	0	Predikant A. Gruppen was een verzetsman. Ook is er een gezin onderscheiden met een Yad Vashem medaille.
Elburg	NHK		0	0	
Elspeet	GG	Geen reactie			
Elspeet	NHK	Geen reactie			
Emst	NHK	Geen reactie			
Enkhuizen	GG		0	0	
Ermelo	CGK		0	0	Enkele onderduikers in de pastorie.
Elst (Utr.)	NHK	Geen reactie			
Est	NHK		0	0	
Everdingen	NHK	Geen reactie			

Gameren	NHK	Geen reactie			
Gameren	NHK (HHK)	Notulen in bezit PKN Gameren. Voormalige scriba kan zich herinneren dat in de notulen omtrent deze zaak geen mededelingen staan. Politieke zaken werden op de kerkenraad waarschijnlijk niet besproken.			
Garderen	NHK (HHK)	Geen reactie			
Geldermalsen	OGG	Geen reactie			
Genderen	NHK	Geen reactie			
Genemuiden	GG	Geen reactie			
Genemuiden	NHK	Er moeten wel NSB-leden geweest zijn, maar in de notulen is daar niets van terug te vinden. Ook zijn er kerkleden veroordeeld voor collaboratie, maar opnieuw is dat niet genotuleerd. Aantallen onduidelijk.	?	?	
Giessen	NHK	Geen reactie			
Giessendam	OGG		0	0	
Giessendam-Neder-Hardinxveld	NHK	Geen reactie			
Giessen-Nieuwkerk	NHK	Informatie niet beschikbaar.			
Giessen-Oudekerk	NHK	Geen reactie			
Goedereede	NHK	Geen reactie			
Goes	GG	Geen medewerking in verband met gevoeligheid.			
Gorinchem	CGK		0	0	
Gorinchem	GG	Geen reactie			
Gouda	GG	Geen reactie			
Gouda	GG (tegenwoordig GGIN, voorheen BV)	Geen reactie			
Gouderak	NHK		0	0	
Goudriaan	NHK		0	0	
Goudswaard	GG	Geen reactie			

Goudswaard	NHK	In notulen is niets terug te vinden. Er zouden wel NSB-leden geweest zijn, maar onduidelijk is hoeveel. Wel blijkt uit de notulen van na de bevrijding dat een aantal gemeenteleden huisarrest had. De kerkenraad verzoekt de militaire commandant deze mensen vrijstelling te verlenen om de kerkdiensten te bezoeken. Waarschijnlijk betreft het hier NSB'ers/col-laborateurs o.i.d.	?		Ds. E. Fokkema verzette zich fel tegen medewerking aan de inundatie. Moest onderduiken, werd opgepakt en is in mei 1945 in KZ Bergen-Belsen overleden.
Grafhorst	OGG		0	0	
Grafhorst	Vrije Herv. Gem.	Geen reactie			
's-Gravenhage	GG	Geen reactie			
's-Gravenhage-Scheveningen	CGK	Geen reactie			
's-Gravenhage-West	CGK	Geen reactie			
's-Gravenpolder	GG	Twee gevallen in kerkenraadsnotulen. Eén (man) komt onder censuur te staan en zegt zijn lidmaatschap op. Komt vervolgens na schuldbelijdenis gedaan te hebben terug in 1947. Uit de notulen blijkt dat een vrouw na de oorlog is geïnterneerd.	1 of 2		
's-Gravenpolder	OGG		0	0	
's-Gravenzande	CGK	Geen reactie			
's-Grevelduin	NHK	Geen reactie			
Groot-Ammers	NHK	Geen reactie			
Haaften	NHK	Geen reactie			
Haamstede	GG	Geen reactie			
Haarlem	CGK	Geen reactie			
Harderwijk	CGK		0	0	
Hardinxveld-Giessendam	GG	Geen reactie			
Haselt	NHK	Niet bekend			
Hagestein	NHK	Geen reactie			
Hedel	NHK	Geen reactie			

Hei- en Boei- cop	NHK	Geen reactie			
Den Helder	OGG (HHK)	Geen reactie			
Hellouw	NHK	Geen reactie			
Hendrik-Ido- Ambacht	GG		0	0	
Hendrik-Ido- Ambacht	OGG (zelf- standig)		0	0	
Herkingen	GG	Notulen niet bewaard gebleven. Uit overle- vering wordt duidelijk dat er in de gemeente waren die sympathiseer- den met de Duitsers.			
Herkingen	NHK	Geen medewerking vanwege gevoeligheid. Duidelijk is wel dat 'heel wat personen met de Duitse bezetting hebben gecollaboreerd'.	?		
Herwijnen	NHK	Geen enkele verwijzing in notulen	0	0	
Hien en Dode- waard	NHK	Geen reactie			
Hierden	NHK	Geen reactie			
Hilversum	CGK	Geen reactie			
Hilversum	GG	Geen reactie			
Hoedekens- kerke	GG	Geen reactie			
Hoevelaken	NHK	Geen reactie			
Hoofddorp	GG	Geen reactie			
Hoornaar	NHK	Geen reactie			
Houten	NHK-Plein- kerk (HHK)	Gemeente erg breed en qua ligging niet makkelijk in te delen (volkskerk). Klein aantal NSB-stemmers van hervormden huize. Predikant (ds. M.J. Lekkerkerker), die vanaf 1942 hervormd Houten diende, was pro-Duits. Na de oorlog enkele gemeenteleden door BS gearresteerd en enkele dames kaalgeschoren. Ds. Lekkerkerker uit pastorie verwijderd.	?		
Huizen	CGK	Geen medewerking			
Huizen	NHK	Geen reactie			
IJmuiden	CGK	Geen reactie			

IJsselstein	Ned. Herv. Gem. (vrije groep)		0	0	
IJsselmuiden	Vrije Hervormde Gemeente		0	0	
IJsselmuiden / Grafhorst	NHK	Geen reactie			
IJsselstein	NHK	Geen reactie			
IJzendoorn	NHK	Geen reactie			
Jaarsveld	NHK	Geen gegevens in notulen te vinden, wel blijkt uit de 'geest' van de notulen 'geen al te grote sympathie' voor de bezetting. De kerkenraad traineert bewust verzoeken van de bezetter. Geen mededelingen doen over collecten Winterhulp en het niet ophangen van bordjes dat Joden de toegang tot het gebouw wordt ontzegd.	0	0	
Kamerik	NHK	Geen reactie			
Kampen	GG	Geen reactie			
Kampen	NHK	Notulen 1942-1945 geraadpleegd. Overige notulen in gemeente archief.	0	0	
Kampen	OGG	Geen notulen beschikbaar.			
Kapelle	GG	Geen reactie			
Katwijk aan Zee	CGK	Geen reactie			
Katwijk aan Zee	GG		0	0	
Katwijk aan Zee	NHK	Geen reactie			
Kedichem	NHK	Geen medewerking			
Kerkwijk	NHK	Geen reactie			
Kesteren	NHK	Geen reactie			
Kinderdijk/ Alblasserdam	OGG (tot 1945 Oud Geref. Evangelisatie)	Geen reactie			
Klaaswaal	GG	Geen notulen. Gemeente in 1944 geïnstitutionaliseerd.			
Klaaswaal	NHK	Geen reactie			

Klundert	CGK		0	0	
Kollum	Herv. Evang. NHK (HHK)	Geen reactie			
Kockengen	NHK	Geen reactie			
Kortgene	GG	Geen reactie			
Krabbendijke	GG	Geen medewerking vanwege gevoeligheid.			
Kralingseveer	Nederlands Gereformeerde Gemeente (HHK)	Geen reactie			
Krimpen aan den IJssel	OGG (tot 1943 Vrije Evangelisatie)	Geen reactie			
Kruiningen	GG	Geen medewerking vanwege gevoeligheid. Via derden vernomen van één familie waarvan in ieder geval één zoon (waarschijnlijk meer) naar het oostfront gingen. In archieven WAST te Berlijn één lid van deze familie kunnen vinden.		In ieder geval 1, waarschijnlijk meer	
Langbroek	OGG	Geen reactie			
Langerak	NHK	Toestemming om zelf archieven in te zien.			
Leerbroek	NHK (HHK)	Geen reactie			
Leerdam	CGK	Geen medewerking			
Leerdam	GG	Geen reactie			
Leerdam	NHK	In notulen geen informatie te vinden.	0	0	
Leersum	OGG (tot 1952 CGK)	Geen reactie			
Leiderdorp	GG	Geen reactie			
Lexmond	NHK	Geen reactie			
Lienden	NHK	In notulen geen informatie te vinden.	0	0	
Linschoten	NHK	Geen reactie			
Lisse	GG	Geen reactie			
Loenen aan de Vecht	NHK		0	0	
Loenen aan de Vecht	OGG	Geen reactie			
Loon op Zand	NHK	Geen reactie			
Loon op Zand	NHK (HHK)	In notulen geen informatie.	0	0	

Lopik	NHK	Toestemming om notulen in te zien.			
Lopikerkapel	NHK	Geen reactie			
Lunteren	NHK	Geen reactie			
Lunteren	NHK (HHK)	Geen reactie			
Maassluis	CGK	In notulen wordt nergens de oorlog, de bezetting of de bevrijding vermeld.	0	0	
Maarssen	CGK	Geen reactie			
Maartensdijk	NHK (HHK)	Notulen uiterst summier. Wel enige verwijzingen naar de ernstige tijdsomstandigheden. Kerkenraad wenst niet mee te werken aan actie van plaatselijke gereformeerde predikant om te collecteren voor hen die in concentratiekampen gevangenzitten. Ds. J.H. Koster na oorlog tijdelijk geschorst geweest vanwege zijn houding tijdens de oorlog. Spanningen in gemeente vanwege bejegening ds. Koster.			
Mastenbroek	NHK		0	0	Wel verzet, maar waarschijnlijk niet georganiseerd. Onderdak verlenen aan onderduikers.
Meerkerk	CGK	Geen reactie			
Meerkerk	NHK	In notulen geen vermeldingen. Wel een bezoek in juni 1945 van de kerkenraad aan een zwarthandelaar, 'een kwaad zeer verbreid'.	0	0	
Meeuwen	GG	Geen reactie			
Meeuwen	NHK	Geen reactie			
Meliskerke	GG	Geen reactie			
Melissant	NHK	Geen reactie			
Melissant	NHK (HHK)	Geen reactie			
Meteren	NHK	Geen reactie			
Middelburg	CGK	Archief incompleet			
Middelburg	GG	Geen medewerking			
Middelharnis	CGK	Geen reactie			
Middelharnis	GG	Geen reactie			
Middelharnis	NHK	Geen reactie			

Mijdrecht	GG	Geen reactie			
Mijnsheeren-land	NHK	Geen reactie			
Moerkapelle	GG	Een lid is vrijwillig naar Duitsland gegaan. Een echtpaar wordt samen met hun schoondochter vermaand vanwege zonden tegen het vijfde gebod ('heulen met de vijand') en vanwege vrijwillig vertrek naar Duitsland. Een ander lid is na de oorlog geïnterneerd. (colporter en Winterhulp, uitsteken hakenkruisvlag, wachtdiensten verricht voor de Duitsers, dienst als landwachter en vorderen van fietsen).	? (mogelijk 1 of meerdere)	0	
Molenaarsgraaf	NHK	Na de oorlog wordt een gezin lid van de gemeente waarvan de man lid was van de NSB en gediend heeft bij de SS. Tijdens oorlog elders (niet duidelijk waar) woonachtig. Dit gezin hoorde tot de rechter vleugel van de gemeente.			In hervormde gemeente weinig verzet. In de gereformeerde kerk veel verzet. In de rechter vleugel van de hervormde gemeente heerste vooral gelatenheid of zelfs lijdelijkheid.
Monster	NHK	Vijf gemeenteleden zijn na de oorlog veroordeeld wegens collaboratie.	Ca. 20	Mogelijk 2	
Montfoort	NHK	Geen reactie			
Moordrecht (Bethel)	NHK		0	0	
Naarden	CGK	Geen reactie			
Nederhemert	NHK (HHK)	Geen reactie			
Nieuwaal	NHK	Geen reactie			
Nieuw-Beijerland	GG	Geen medewerking			
Nieuw-Beijerland	OGG		0	0	
Nieuwdorp	GG	Geen reactie			
Nieuwer Ter Aa	GG	Geen reactie			
Nieuwerkerk	GG	Geen reactie			
Nieuwerkerk a/d IJssel	GG (tegenwoordig GGiN)	Geen reactie			

Nieuwerkerk a/d IJssel	NHK	Geen reactie			
Nieuweroord/ Nieuw-Balinge	CGK		0	0	
Nieuwe-Tonge	NHK	Geen medewerking			
Nieuwkoop	CGK	Geen reactie			
Nieuwland	NHK	Geen reactie			
Nieuw-Lekkerland	NHK	Een echtpaar en een alleenstaande man waren lid van de NSB. Drie kinderen van het echtpaar waren lid van de Hitlerjugend (of is bedoeld de Nationale Jeugdstorm van de NSB?). Twee van hen waren dit uit overtuiging en één met tegenzin. Na de oorlog voor zo ver bekend geen veroordelingen, wel een jonge vrouw die werd opgepakt en kaalgeschoren. Geen schuldbelijdenissen na de oorlog over oorlogsverleden.	Ca. 3	0	
Nieuwleusen	Herv. Evang. NHK (HHK)	In notulen niets te vinden over lidmaatschap NSB. Wellicht bewust uit de notulen gehouden. Na de oorlog wel vermelding van verzorging van NSB-kinderen (ouders geïnterneerd?).			
Nieuwpoort	CGK	Geen reactie			
Nieuwpoort	NHK	Geen reactie			
Nieuw-Vennep	CGK	Geen reactie			
Nijkerk	GG	Geen reactie			
Nijkerk	NHK	Geen reactie			
Nijkerk-Driedorp	Zelfstandige Herv. Gem.	Geen reactie			
Nisse	GG		0	0	
Noordeloos	CGK		0	0	
Numansdorp	Evang. Elim. NHK (HHK)		0	0	
Nunspeet	CGK		0	0	Verzet bestond uit hulp aan onderduiker: vliegeniers en verzetsmensen (LO), vervalsen persoonsbewijzen en voedselvoorziening.

Nunspeet	GG	Geen reactie. Via derden op het spoor gezet van twee of drie SS'ers (zelfde familie/gezin). Bij navraag bij het WAsT in Berlijn bleek dit te kloppen.		2 of 3	
Ochten	NHK	Kerkelijk archief niet compleet.			
Oene	NHK	Geen reactie			
Oldebroek	NHK	Geen reactie			
Ooltgensplaat	NHK	Toestemming om zelf notulen te bestuderen. Waarschijnlijk weinig te vinden. Kerkenraad sprak gemeentelieden niet aan op politieke keuzes, dat zou in strijd zijn met het volkskerkelijke karakter.			
Oostburg	OGG	Geen reactie			
Oosterland	GG	Notulen verloren gegaan door watersnoodramp.			
Oosterland	OGG		0	0	
Oosterwolde	NHK	Geen reactie			
Oostkapelle	GG	Geen medewerking			
Opijnen	NHK	Geen reactie			
Opheusden	GG/GGiN	Van zowel de ger. gem. als ger. gem. in Ned. een reactie ontvangen. Volgens de ene opgave betrof het twee leden en bij de ander ongeveer vijf die lid waren van de NSB. Eén reactie spreekt van één dooplid dat dienst nam bij de SS. Ook zou er openbare schuldbelijdenis door twee leden zijn afgelegd. Er zouden ongeveer twaalf mensen actief geweest zijn binnen het georganiseerde verzet.	± 5	1	
Opheusden	NHK (HHK)	Geen reactie			
Opferdoes	CGK		0	0	Veel leden waren actief in het verzet. De toenmalige predikant ds. Kampman moest onderduiken vanwege zijn rol in het verzet.
Opferdoes	OGG tot 1946 daarna GG	Geen reactie			

Otterlo	NHK	Geen reactie			
Ottoland	NHK		0	0	
Oud-Alblas	NHK	Geen reactie			
Oud-Beijerland	CGK	Geen reactie			
Oud Beijerland	GG		0	0	
Oud-Beijerland	NHK	Er zijn leden van de gemeente lid geweest van de NSB. Hoeveel is niet duidelijk.	?		
Oud-Beijerland	OGG	Geen reactie			
Ouddorp	GG	Geen reactie			
Ouddorp	NHK	Geen beschikking over het kerkelijke archief.			
Ouddorp	NHK (HHK)	Geen reactie			
Ouderkerk a/d Amstel	CGK	Minimaal één gezin (man en vrouw) lid van de NSB. Tuchtzaak tegen dit gezin loopt vanaf 1938. Pas na de oorlog blijkt duidelijk uit de notulen dat hier om NSB-leden ging. Meermaals vermaningsbezoeken afgelegd. In de notulen zijn nog twee vergelijkbare gevallen te vinden, maar bij hen is niet met zekerheid vast te stellen dat het om NSB-leden gaat. Na de oorlog is zowel man als vrouw van eerstgenoemde gezin in gevangenschap. De kerkelijke gemeente laat de vier geïnterneerde kinderen van dit echtpaar overbrengen naar het christelijke gereformeerde weeshuis te Utrecht.	2 (mogelijk 4)	0	
Ouderkerk a/d IJssel	NHK	Geen reactie			
Oudemirdum	GG		0	0	
Oude Tonge	NHK				
Oud-Vossemeer	NHK	Geen reactie			
Oudewater-Hekendorp	NHK	Geen reactie			
Overberg	NHK	Geen reactie			
Overberg	OGG		0	0	

Papendrecht	CGK		0	0	
Papendrecht	NHK	Er waren wel NSB-ers in Papendrecht, onduidelijk is alleen of deze ook lid waren van de hervormde gemeente.			
Poederoijen	CGK	Geen reactie			
Poederoijen	GG	Geen reactie			
Poederoijen	NHK		0	0	
Polsbroek	NHK	Geen reactie			
Portugaal	GG	Geen reactie			
Poortvliet	GG		0	0	
Poortvliet	NHK	Geen reactie			
Poortvliet	NHK (HHK)	Geen reactie			
Putten	NHK	Geen medewerking vanwege het oorlogsleed en gevoeligheid.			
Randwijk	NHK	Geen medewerking vanwege privacy en gevoeligheid.			
Rhenen	GG	Geen reactie			
Rhenen	OGG		0	0	
Ridderkerk	GG		0	0	
Ridderkerk	NHK	Eén persoon is na de oorlog veroordeeld wegens collaboratie.	1	0	
Rijnsaterwoude	CGK		0	0	
Rijnsburg	CGK		0	0	
Rijssen (Noord)	GG		1	0	
Rijssen	NHK	Notulenboek 1935-1943 ontbreekt. Wellicht verdwenen n.a.v. de affaire-Spelt. Ds. J. Spelt zou sympathie voor de NSB gehad hebben (broer was kaderlid van de NSB). Ds. Spelt werd in 1943 afgezet vanwege buitenlandse affaire.			
Rijswijk (NB)	NHK	Geen reactie			
Rilland	GG	Notulen door watersnoodramp onbruikbaar geworden.			

Rotterdam (Centrum)	CGK	Archief bij bombardement verloren gegaan. Bij navraag geen gevallen bekend. Wel werd na de oorlog iemand lid van de gemeente die aan het oostfront had gediend.	0	0	Diverse leden actief in verzet o.a. als koerierster.
Rotterdam (Centrum)	GG	Geen reactie			
Rotterdam-IJsselmonde	GG	Geen reactie			
Rotterdam-Kralingen	CGK (1930 GG-HV met ds. D.C. Overduin)				
Rouveen	OGG	Geen reactie			
Schelluinen	NHK	Geen reactie			
Scherpenisse	GG	Via derden werd gemeld dat er een ouderling was met duidelijke sympathie voor Duitsland. Twee zonen (doopleden?) van deze ouderling waren wel lid van de NSB. De ene werd burgemeester in Axel en de ander in Sint Annaland tijdens de oorlog.	0	0	
Scherpenisse	NHK	Geen reactie			
Scherpenzeel	GG	Er werd door diverse gemeenteleden deelgenomen aan het verzet.	0	0	
Scherpenzeel	NHK	Geen reactie			
Scheveningen	GG	Notulen ontbreken			
Scheveningen	OGG	Geen reactie			
Schiedam	CGK	Geen reactie			
Schiedam (Plantagekerk)	NHK (HHK)	Geen reactie			
Schoonhoven	NHK	Geen medewerking vanwege gevoeligheid			
Schoonrewoerd	NHK		0	0	

Sint Annaland	GG	Geen reactie. Via derden: kinderen van de NSB-burgemeester Van der Weele gingen in de ger. gem. op de catechisatie. Deze kinderen gedroegen zich uitdagend en moesten door ouderling Hage vermaand worden. Ook zou er een lid geweest zijn dat colporteurde met Volk en Vaderland.	Naar alle waarschijnlijkheid meederen		
Sint Annaland	NHK	Geen reactie			
Sint Anthoniepolder	NHK		0	0	
Sint Maartensdijk	NHK	Geen beschikking over het kerkelijk archief.			Verbergen van onderduikers op twee boerderijen, verder individuele vormen van ongeorganiseerd verzet.
Sint Maartensdijk	NHK (HHK)	Hooguit een enkeling was lid van de NSB. Geen informatie uit notulen	?		
Sint Maartensdijk	OGG (in 1975 groot deel naar GGiN)	Geen reactie			
Sint Philipsland	GG	Geen reactie			
Sint Philipsland	OGG	Geen medewerking			
Sirjansland	NHK		0	0	
Sliedrecht (Beth-El)	CGK		0	0	Wel ongeveer drie leden betrokken bij de Biesbosch-crossings.
Sliedrecht (Eben-Haëzer)	CGK (vanaf 1962 daarvoor GG-BV)		0	0	
Sliedrecht	NHK	Geen reactie			
Sliedrecht	OGG 'Hervormd Lokaal'		0	0	
Soest	CGK	Geen reactie			
Sommelsdijk	NHK	Geen reactie			
Spijk	NHK (HHK)		0	0	
Sprang-Capelle	GG		0	0	
Sprang	NHK		1		
Stad aan het Haringvliet	NHK	Geen reactie			
Staphorst	NHK (HHK)	Geen reactie			

Stavenisse	NHK		0	0	
Stavenisse	OGG	Notulen door watersnoodramp onbruikbaar geworden.			
Stolwijk	GG		0	0	
Stolwijk	NHK	Geen medewerking			
Streefkerk	NHK	Geen reactie			
Stellendam	NHK	Geen reactie			
Strijen	NHK	Geen reactie			
Terneuzen	GG (in 1957 geherinstitueerd)	Geen reactie			
Terneuzen	GG (tegenwoordig GGiN)	Geen reactie			
Terneuzen	OGG (zelfstandig)	Geen reactie			
Terwolde-de Vecht	GG	Geen reactie			
Tholen	CGK	Geen reactie			
Tholen	GG	In notulen is hieromtrent niets te vinden. Bekend is dat er twee NSB-leden geweest zijn en dat die bedankten als lid.	2	0	
Tholen	NHK	Het betrof twee doopleden die lid waren van de NSB. De toenmalige predikant was fel anti-Duits en bad voor de koningin tijdens de bezetting.	2		
Tricht-Gelder-malsen	GG		0	0	
Uddel	GG	Notulen bij Ger. Gem. in Ned.			
Uddel	GG (tegenwoordig GGiN)		0	0	
Urk	CGK	Geen reactie			
Utrecht	GG	Geen reactie			
Utrecht	OGG	Geen reactie			
Valburg	NHK	Geen reactie			
Veen	GG		0	0	
Veen	NHK	Toestemming om archief te bestuderen.			
Veenendaal	GG (in 1956 geherinstitueerd)	Geen reactie			

Veenendaal	GG (tegenwoordig CGK)	Eén lid voor de oorlog kortstondig lid geweest van de NSB. Dit lid is meerdere keren kandidaat gesteld voor het ambt van ouderling, maar nooit gekozen. Wellicht vanwege zijn kortstondige NSB-lidmaatschap	1	0	
Veenendaal	NHK	Via derden: minimaal één lid was lid van de NSB, man afkomstig uit de ger. gem. en na de oorlog tot anderhalf jaar gevangenisstraf veroordeeld.			
Vianen	CGK	Geen reactie			
Vinkeveen	NHK	Geen reactie			
Vlaardingen	CGK	Geen reactie			
Vlaardingen	GG	Twee of drie doopleden waren lid, advies gevraagd aan de classis. Later hebben deze leden wel belijdenis gedaan en waren ze geen lid meer van de NSB.	2 of 3		Diverse leden waren lid van het Geuzenverzet.
Vlissingen	GG	Geen reactie			
Vlist	NHK	Geen reactie			
Vriezenveen	GG (tegenwoordig GGiN)		0	0	Verschillende leden hebben op kleine schaal deelgenomen aan het verzet. Enkelen van hen zijn daarom in Duitsland in strafkampen terechtgekomen.
Vriezenveen	Herv. Evang. NHK (HHK)		2	0	
Vriezenveen	NHK (PKN)	Geen medewerking			
Waarde	GG	Geen reactie			
Waardenburg	GG	Geen gegevens bekend. Gemeente in 1944 pas geïnstitueerd.			
Waardenburg	NHK	Geen reactie			
Waarder	NHK	In notulen geen informatie. Geen directe bewijzen, waarschijnlijk wel enkele sympathisanten voor de NSB.			
Waddinxveen	NHK	Geen reactie			

Waddinxveen	Christelijk Afgescheiden Gemeente (HHK)	Geen reactie			
Wageningen	GG	Geen reactie			
Werkendam	CGK	Geen reactie			
Werkendam	GG	In de notulen is niets te vinden over NSB-lidmaatschap. Volgens oudere gemeenteleden moeten ze er wel geweest zijn, maar is er klaarblijkelijk nooit tegen hen opgetreden daar er in de notulen niets vermeld staat.	?		
Westkapelle	GG	Geen reactie			
Westzaan	CGK (voorheen GG)	Geen reactie			
Westzaan	GG	Geen reactie			
Wierden	NHK	In notulen geen informatie.			
Wijk (bij Heusden)	NHK		0	0	
Wijngaarden	NHK	In de burgerlijke gemeente wel minimaal één NSB-lid en één sympathisant. Beiden geen lid van de hervormde gemeente.	0	0	
Willige Lanterak (Schoonhoven)	NHK	Geen reactie			
Woerden	CGK		0	0	
Woerden	GG		0	0	Eén diaken had contacten met het verzet en pleegde zelf ook verzet.
Woerden	NHK				
Wolphaartsdijk	GG		0	0	
Woudenberg	NHK	Geen medewerking			
Woudenberg	OGG	Geen reactie			
Woudrichem	NHK	Geen reactie			
Wouterswoude	NHK	Geen reactie			
Yerseke	GG	Geen reactie			
Zaandam	CGK	Geen reactie			
Zaandam	GG	Geen reactie			
Zaamslag	CGK	Geen reactie			
Zeist	CGK		0	0	

Zeist	GG		0	0	
Zetten	NHK (Andelst-Zetten)		0	0	
Zierikzee	CGK	Geen reactie			
Zierikzee	OGG (was GGiN en daarvoor GG)		0	0	
Zijderveld	NHK	Geen reactie			
Zoetermeer	GG	Eén lid is na de oorlog veroordeeld vanwege zwarthandel.	0	0	Enkele leden waren lid van de ondergrondse.
Zoetermeer	NHK	Geen medewerking			
Zuidland	CGK		1 of 2	0	Hulp aan onderduikers en aan Engelandvaarders.
Zuilichem	NHK	Geen reactie			
Zwaagwesteinde	CGK	Geen medewerking			
Zwijndrecht	CGK	Geen reactie			
Zwijndrecht	CGK (tegenwoordigeGG)	Enige tientallen waren lid uit diverse families. In Rome zag men een groter gevaar. Dit aantal nam af naarmate Duitsland agressiever werd. Er werden vermaningsbezoeken afgelegd en er werd ook bij de doopaanvraag vermaand, maar de doop werd wel bediend. Op de jv was iemand die propageerde met brochures. Zelfs een potentieel kerkenraadslid werd lid van de NSB. In juli 1940 werd een lid gesignaleerd in NSB-kleding (maar gezien de bezetting kon men daar niets tegen doen). Er zijn geen notulen van schuldbelijdenissen.	Enige tientallen		Er was wel verzet op individueel niveau, maar hervormden, gereformeerden en socialisten waren actiever in het verzet.
Zwolle	CGK	Geen medewerking			

Een negental antwoorden was niet volledig ingevuld zodat niet te achterhalen is welke plaats en / of welk kerkverband het betreft.

plaats	Kerkverband	Bijzonderheden	NSB-leden	SS'ers	Verzet
? poststempel Rotterdam	?	In 1932 350 leden en 359 doopleden, in 1942 361 leden en 271 doopleden.	0	0	Neen, wel kan het zijn dat er leden betrokken waren bij de burgerwacht, die veelal verzet bood i.i.g. tijdens de bevrijding.
? poststempel 's-Hertogenbosch	GG	Ongeveer 215 leden	0	0	
? poststempel 's-Hertogenbosch	?	Eén lid veroordeeld wegens collaboratie door de Bijzondere Rechtspleging	1	0	
? poststempel Rotterdam	?	In 1935 146 leden, in 1945 158 leden.	0	0	
? poststempel Nieuwegein	OGG	Geen notulen bewaard gebleven.			
? poststempel 's-Hertogenbosch	NHK	In 1935 ca. 500 leden, in 1945 ca. 550 leden.	0	0	
?	?		0	0	
? poststempel Amsterdam	GG	Niets in notulen vermeld.	0	0	
? poststempel Rotterdam	?	In 1935 58 leden, in 1945 65 leden.	0	0	

Bijlage 3 Overzicht predikanten

Naam predikant, (geboortjaar en sterfjaar) Kerkverband. Woonplaats tijdens de bezetting. Ambtelijke status. Inschatting houding tijdens de bezetting op basis biografische gegevens. Eventueel dossier CABR. Biografische bronnen. Korte weergave inhoud biografisch materiaal.

Afkortingen kerkverbanden: Bakk. (bakkeriaanse gemeenten), CGK (Christelijke Gereformeerde Kerk), Fed. OGG (Federatie van Oud Gereformeerde Gemeenten), GG (Gereformeerde Gemeenten), GGiHV (Gereformeerde Gemeenten in Hersteld Verband), NGG (Nederlands Gereformeerde Gemeenten), NHK (Nederlandse Hervormde Kerk), OGG (Oud Gereformeerde Gemeenten), OGGiN (Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland, vanaf 1948), St. St. gem. (Gemeenten voortgekomen uit de arbeid van B. Sterkenburg en H. Stam), V(O)GG (Vrije (Oud) Gereformeerde Gemeenten).

Aangeenbrug, D.L. (1891-1984) eerst CGK, daarna GG. Leerdam. Tot 1944 lerend ouderling en student, vanaf 1945 predika elaar, *In 't bangst gevaar*; zonder auteur, *Dienstvaardig tot Zijn eer*. In Bel e.a. p. 11: Drie zoons in Duitsland tewerkgesteld. 12: Van 1942 tot 1944 student aan de Theologische School der Ger. Gem. te Rotterdam. In Van Klinken en Vogelaar p. 149: Theo van Woerden: 'Onze voorganger in Leerdam, oefenaar D.L. Aangeenbrug (die van de Christelijke Gereformeerde Kerk was overgegaan naar de Gereformeerde Gemeenten), meende dat zijn zoons de oproep van de overheid om in Duitsland te gaan werken, moesten gehoorzamen. Ik schreef naar m'n vader: "Dat klopt toch niet?" Vader schreef terug: "Zeg maar tegen hem dat onze overheid in Engeland zit." In *Dienstvaardig tot Zijn eer* p. 33: "Tot ook drie van zijn eigen jongens opgeroepen werden, om in Duitsland te gaan werken. Nu kwam het eropaan. Hij legde het voor God neer en durfde hen niet onder te laten duiken. Hem werd gevraagd, waarom hij ze niet liet onderduiken. Zijn antwoord was, dat, als ze onderdoken, zij ook valse papieren moesten hebben, en dat hij dan geen vrijmoedigheid kon hebben, om voor hun behoud te smeken. 't Was voor hem, alsof Izaäk geofferd moest worden. Zelf bracht hij hen naar de trein.'

Abma, H.G. (1917-1992) NHK. Driesum (1941-1944), IJsselstein vanaf 1944. Predikant vanaf 1941. Accommodatie. Van Dolder-de Wit, *Levend in het werk des Heeren*. In van Dolder-de Wit p. 69: Zwager Cas Leenmans (zoon van ds. Leenmans N.H. predikant te Ede en HB-lid SGP) is getrouwd met Ursula Hütteman en woont tijdens de oorlog in Wadersloh te Duitsland. Deze zwager overlijdt in februari 1945.

Alberts, G.W. (1886-1961) CGK. Vlaardingen. Emeritus predikant sinds 1929. Verzet. Van Dolderen, *Grasduinen in de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken*. In van Dolderen p. 68: Ds. Alberts en zijn vrouw postuum met Yad Vashem medaille geëerd omdat zij een Joods meisje als onderduikster in huis hadden.

Ariesen, E.J. (1863-1965) NHK. Veenendaal. Oefende in allerlei vrije gemeenten. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. Accommodatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Baaij, W. (1893-1961) VGG (bakkeriaanse gemeente). Tholen. Predikant. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Postema, *De oestervisser van Tholen*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3; Baaij, *Levensbeschrijving en preken*. In Florijn en Neven geen relevante informatie. In Postema geen enkele verwijzing naar de oorlog of het nationaalsocialisme. In Bel e.a. geen relevante informatie. *Levensbeschrijving en preken*

is een autobiografisch document dat in juni 1943 geschreven is (pas in 1959 uitgegeven). Geen relevante informatie.

Baan, M. (1905-1973) CGK. Bussum. Predikant. Accommodatie. Van der Ham, *De minste der broederen*. In Van der Ham geen relevante informatie.

Barth, J.D. (1871-1942) GG. Nieuwerkerk. Emeritus predikant vanaf april 1940. Accommodatie. Mastenbroek, *Leven en werk van ds. J.D. Barth*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Mastenbroek geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Bartlema. R. (1889-1963) NHK. Zeist. Predikant. *Deutschfreundlich*. Dossiers CABR 97746 (PRA Utrecht 12416) en 56461 (tribunaal Utrecht 1706).

Beek, M. van (1921-1983) GG. Achterberg en Renswoude. Predikant vanaf 1963. Accommodatie. Van Leeuwen-Szabala en Natzijl, *Hij die u roept, is getrouw*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In van Leeuwen-Szabala en Natzijl geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Beekman, P. (1862-1947) OGG. Veenendaal. Oefenaar, ging vanwege gezondheid nauwelijks meer voor. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*. In Florijn en Neven geen relevante informatie.

Bel, J.B. (1893-1959) GG. Rotterdam, vanaf 1942 Dirksland. Vanaf 1942 predikant. Verzet. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3; Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*; Mastenbroek (red.), *Gedenken rond een erfenis* deel 2. In Bel e.a. p. 30: 'Veel werk heeft hij verzet voor de ondergrondse. Hij gaf hulp aan geallieerde piloten en bezorgde valse identiteitspapieren en levensmiddelen aan onderduikers in Rotterdam. Zelfs tot het eind van de oorlog onderhield hij contacten met het georganiseerd verzet. Na de herfst van 1944 betekende dit dat hij de afstand Dirksland-Rotterdam per fiets (met massieve rubberbanden) moest afleggen. Vijftig kilometer heen en vijftig kilometer terug. Als predikant was hij toen een van de weinigen, die tot het laatst toe in het bezit bleef van een vergunning zich van het ene naar het andere eiland te verplaatsen. In verband met de strenge controle op de Spijkenisserbrug verborg hij dan de geheime documenten in de slippers van zijn domineesjas. Door de Duitsers werd hij gearresteerd. De beschuldiging luidde ondermeer dat hij zondag aan zondag voor de geallieerde overwinning bad. Bovendien was hij betrapt op het distribueren van verzetslectuur. Ds. Bel stelde de vraag of men van hem verwachtte dat hij voor een Duitse overwinning zou bidden. Na een enkele dag liet men hem gaan. Zijn aanklagers waren NSB-ers, die regelmatig bij hem in de kerk kwamen. De zondag volgend op zijn vrijlating stond hij weer op de kansel en richtte zich heel concreet tot de verraders die onder zijn gehoor zaten. "Mijne is de wrake en de vergelding", zo zei hij. Heel de gemeente hield zijn adem in, uit vrees dat hij de andere dag opnieuw zou worden gearresteerd. Dat gebeurde niet. Ook organiseerde hij voedseltransporten van Dirksland naar Rotterdam en Vlaardingingen. Zelf voer hij dan met het schip mee. Toen hij na, afloop van de oorlog, door het Bureau van Oorlogsdocumentatie enkele malen over zijn verzetsactiviteiten werd benaderd, was zijn stereotyp antwoord : dat is nu voorbij en niet belangrijk meer. Hij wenste zich geen 'heldenrol' aangemeten te krijgen.' In Van Klinken en Vogelaar p. 135: Bel betrokken bij verzetswerk. 136: Bel weigert een huis te betrekken van weggevoerde Joden, hij wilde niet profiteren van andermans leed. 139: Veel illegale lectuur in huis. 141: Bel verhoord door de Grenzpolizei. In Van Klinken en Vogelaar veel dezelfde informatie als in Florijn e.a. In Mastenbroek p. 89 vergelijkbare informatie.

Berg, J. van den (1893-1954) GG. Krabbendijke. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Bisschop, J. (1859-1945) Fed. OGG. Rouveen. Lerend ouderling. Accommodatie. Bel

e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. p. 35: Raadslid voor de SGP tot 1941 en voorzitter gemeentelijke kiesvereniging van de SGP. In 1945 overleden. Verder geen relevante informatie.

Bijkerk, A. (1907-1986) St. St. gem. Sliedrecht. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Bijl, P. van der (1910-1995) CGK. Barendrecht. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Blaak, W.H. (1871-1957) OGG. St. Philipsland. Predikant. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Vermeulen, *Het schoonste getuigenis*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1; Florijn, 'Ds. Willem Huibrecht Blaak'. In Florijn en Neven geen relevante informatie. Vermeulen: p. 123: Preek eerste zondag na bezetting over Psalm 110:6b 'Hij zal verslaan dengene, die het hoofd is over een groot land.' Verder geen relevante informatie. In Bel e.a. p. 38: Schreef brieven aan naar Duitsland weggevoerde tewerkgestelden uit zijn gemeente. Verder geen relevante informatie. In Florijn p. 23: De oorlog is een oordeel Gods over de zonden.

Blankespoor, J. (1906-1973) NHK. Barneveld. Godsdienstonderwijzer, vanaf 1953 predikant in CGGN. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Blois, A. de (1887-1971) GG. Gouda. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Blok, M. (1909-1961) GG. Rotterdam. Student Theologische School. Moreel verzet. Kranendonk, *Leven en werk van ds. M. Blok*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Kranendonk p. 73/74: Blok niet opgepakt door de Duitsers tijdens de razzia in 1944. 74-76: Blok spreekt als student in Capelle aan den IJssel in 1944 en haalt in zijn preek de ontzettende verwoestingen aan die de oorlogshandelingen te weeg hebben gebracht, maar wijst daarbij op de veel verschrikkelijker strijd tussen de satan en God. Daarbij spreekt hij over de mogendheden Duitsland, Engeland en Frankrijk als: 'Niets! Ze voeren Gods raad maar uit!'. 80/81: Blok ging met gevaar voor eigen leven uit preken. Gevaar van arrestatie en beschieting. 91/92: Na oorlog predikant te Zeist, lid van Comité van Bezwaarden binnen de SGP, heeft vragen over rol ds. Kersten en zijn familie bij de Banierkwesitie. Op partijvergadering van 1947 stelt Blok enkele kritische vragen aan Kersten, hetgeen Kersten (de leermeester en bevestigster van Blok) hem zeer kwalijk neemt. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Boer, G. (1913-1973) NHK. Eemnes vanaf 1943. Vanaf 1943 predikant. Van der Graaf, *Passie voor het Evangelie*. Verzet. In Van de Graaf p. 26: In 1943 24 uur onder puin gelegen bij een bombardement op Rotterdam. 54: In kelder van de hervormde kerk te Eemnes-Buiten zitten Engelse, Canadese en Amerikaanse piloten ondergedoken. Ze worden geholpen door het verzet van Eemnes.

Boer, G. den (1917-1990) GG. Rotterdam, vanaf 1942 Goes. Vanaf 1973 predikant. Accommodatie. Dossier CABR 89490 (PRA Goes 1800). Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Breevaart, G. van de (1902-1974) St. St. gem. Hendrik-Ido-Ambacht. Vanaf 1942 predikant. Accommodatie. Van de Breevaart, *De breuk beleefd*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. Raadslid SGP geweest voor WO II. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Bregman, A. (1915-1992) GG. Benthuisen. Student Theologische School. Vogelaar, *Wachter op Jeruzalems muren*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. Verzet. In Vogelaar p. 50-51. Bregman actief in verzetsploeg te Zoetermeer, o.a. samen met de latere ds. J. Karens. Moeder Karens is hierover zeer verontrust en vraagt ds. G.H. Kersten haar zoon

zijn verzetsactiviteiten te verbieden. Ds. Kersten doet dat niet en noemt de verzetsacties 'geoorloofd werk'. Na de overgave van de Duitsers bezig met aanhouden NSB-ers. In Bel e.a. p. 19: 'Aan het eind van de oorlog zat hij in de Bewakingstroepen (BT) van de Binnenlandse Strijdkrachten. In een pakhuis in Benthuizen bewaakten ze na de bevrijding gevangengenomen NSB'ers.'

Brummen, D.J. van (1862-1946) CGK. Driebergen. Predikant, vanaf 1941 met emeritaat. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Van der Ham, *Een wolk van getuigen*. Geen relevante informatie in Florijn en Neven. In Van der Ham geen relevante informatie.

Bus, J. (1884-1955) NHK. Kockengen, vanaf 1944 Staphorst. Predikant. Accommodatie. zonder auteur, *Zwervend op aard*. In *Zwervend op aard* p. 49: In Hongerwinter overnachten avond aan avond etenhalers bij Bus in huis..

Cabaret, T. (1918-1985) GG. Rotterdam. Vanaf 1954 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Dam, C. van (1893-1976) GG. Gouda. In 1944 toegelaten tot Theologische School. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1; Van Dam, *Een troostrijke wetenschap*. In Bel e.a. geen relevante informatie. In het autobiografische *Een troostrijke wetenschap* veel aandacht voor de oorlog, maar geen informatie over houding ten opzichte van nationaalsocialisme.

Dieleman, F.J. (1913-1955) GG. Hoek en Filippine. Ouderling, vanaf 1948 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Dieren, G. M. van (1918-1988) NHK. Utrecht, vanaf 1943 Hei- en Boeicop. Predikant vanaf 1943. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Dijk, E. van (1888-1970) VOGG. Den Haag. Predikant. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. p. 70: In Duitsland (Gronau) opgegroeid.

Dijk, W. van (1898-1963) Fed. OGG. Capelle aan den IJssel. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1; Vermeulen, 'Ds. Willem van Dijk'. In Bel e.a. geen relevante informatie. In Vermeulen p. 36: Van Dijk roept na de oorlog op tot ware dankerkentenis.

Dijke, J. van (1907-1948) GG. Dirksland. In 1944 toegelaten tot Theologische School. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5; Vogelaar, L., 'De ezellen zijn gevonden...', 37-42. In Bel e.a. p. 41: In 1944 tijdens razzia opgepakt op Flakkee, maar al snel weer vrijgelaten omdat op zijn papieren stond dat hij hulpprediker was. In Vogelaar dezelfde informatie. Van Dijke helpt de weggevoerde arbeidskrachten en staat hen pastoraal bij.

Doornenbal, J.T. (1909-1975) NHK. Kesteren. Predikant. Moreel verzet. Donkersteeg, *Die heimwee hebben, komen thuis*. In Donkersteeg p. 74: Doornenbal werd door de Duitsers 'der verrückte Pfarrer' genoemd omdat hij zich weinig van de spertijd en dergelijke aantrok en gewoon zijn eigen gang ging. Twee goede vrienden van Doornenbal waren actief betrokken bij het verzet namelijk de plaatselijke huisarts dr. Zandijk en zijn onderduiker Gerard Kievit (zoon ds. I. Kievit), die veel bij Doornenbal op bezoek kwam.

Dorresteyn, T. (1894-1965) GG. Opeusden. Predikant. Accommodatie. Van Voorden, van Bochove en Van der Garde, *Gedenkt uw voorgangers*. In Van Voorden p. 77: Kerkenraad besluit zakbijbels mee te geven aan tewerkgestelden in Duitsland. 79-83: Opeusden wordt zwaar getroffen door oorlogsgeweld. 19-jarige dochter Dorresteyn sterft in oorlogsges-

weld. Ouders zijn dan al vertrokken i.v.m. evacuatie. Ondergrondse begraaft dochter ds. Dorresteijn. In Bel e.a. p. 65: Gezin Dorresteijn maakt in Rotterdam het bombardement mee.

Dorsman, P.J. (1918-1981) NHK. Tot 1941 Utrecht, vanaf 1941 Schelluinen. Vanaf 1941 predikant. Accommodatie. Hille, *Tot een scherpe dorsslede gesteld*. In Hille geen relevante informatie.

Driessen, D. (1879-1961) CGK. Rotterdam-Zuid. Predikant. Accommodatie. Van der Ham, *Sions heil en troost*. In Van der Ham p. 153/155: Ging na de oorlog iedere week in een NSB-kamp evangeliseren. Verder geen relevante informatie.

Duim, E. (1906-1999) OGG. Hilversum. Geen ambt, vanaf 1962 min of meer lerend ouderling. Verzet. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. p. 48: 'Gedurende de Tweede Wereldoorlog was Duim actief in het verzet. In 1944 werd hij gearresteerd. Van oktober 1944 tot mei 1945 verbleef hij met zijn broer Jelle in het concentratiekamp Bramsche in Duitsland.'

Edelman, G.J. (1908-1990) NHK. Reeuwijk/Soestdijk. Godsdienstonderwijzer. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Eerland, H.W. (1914-1994) CGK. Dokkum. Predikant. Drayer, Van 't Spijker en Velema, *En toch niet verteerd*. Moreel verzet. In Drayer e.a. p. 124: Eerland moest zich in het gerechtsgebouw aan het Zaailand in Leeuwarden verdedigen vanwege een toespraak over de ondergang van alle rijken en de komst van het Rijk.

Elshout, A. (1923-1991) GG. Rotterdam, vanaf 1943 Braunschweig. Vanaf 1955 predikant. Accommodatie. Van Toor, *Aan armen uit genâ*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Van Toor p. 37: Als twintigjarige in 1943 in Duitsland tewerkgesteld. 67: Trouwt in 1945 (18 mei) met Duits meisje dat hij daar in de kerk ontmoet. In Bel e.a. geen verdere informatie.

Ent, H.C. van der (1918-1997) CGK. Barendrecht. Accommodatie. *Ik zal Uw gerechtigheid vermelden*. 'De ervaringen tijdens de oorlog hebben moeten meewerken aan de roeping tot het ambt van predikant.' Verder geen relevante informatie in herdenkingsboek CGK te Werkendam.

Fraanje, J. (1878-1949) GG. Barneveld. Predikant. Moreel verzet. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Bel en Kranendonk, *Leven en werk van ds. J. Fraanje*; Ros, *Ter gedachtenis*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4; Florijn, 'Fraanje' in: Nauta e.a. (red.) *Biografisch lexicon* deel 2. In bundel Florijn en Neven geen relevante informatie. In *Biografisch lexicon* geen relevante informatie. In Bel en Kranendonk heel hoofdstuk aan oorlog gewijd (p. 143-158). 143/144: Overtuiging dat er oorlog zou komen, ernstige predikaties over naderende oordelen vanwege schuld van land, volk en kerk. 144/145: 13 mei 1940 preek over 'Vernedert u dan onder de krachtige hand Gods, opdat Hij u verhoge te Zijner tijd.' (1 Petrus 5:6) 145: Opening eerste kerkenraadsvergadering na oorlogsdagen: Psalm 2: 'Waarom woeden de heidenen en bedenken de volken ijdelheid.' 146: Aantrekkingskracht NSB op Barneveldse bevolking, SGP verloor bij verkiezingen in 1935 117 stemmen, terwijl de NSB behoorlijk groeide. 'Algemeen wordt aangenomen dat ze de meeste daarvan aan de NSB kwijtraakte. [117 stemmen verloren t.o.v. Kamerverkiezingen, terwijl het hier om provinciale verkiezingen gaat met een lagere opkomst (Zie o.a. bijv. verschil Kamerverkiezingen 1937 en provinciale verkiezingen 1939), bovendien groeide de NSB niet, de NSB deed voor het eerst mee, er is dus geen referentiepunt] Overigens telde de Gereformeerde Gemeente te Barneveld niet één NSB-er onder haar leden.' 146: Classis Rotterdam sprak zich op 16 april uit tegen het lidmaatschap van de NSB. 147: Sympathisanten NSB moesten worden vermaand. Uitdragen NSB-gevoelens werd cen-

surabel gesteld. Jaar later sprak zelfde classis uit dat NSB-leden geen belijdenis mochten doen. Fraanje werd voorzitter commissie ‘ter voorlichting van de Gemeenten’ m.b.t. dit politieke probleem. In Goes weigerde Fraanje de doop te bedienen aan een WA-man. Deze kon volgens Fraanje niet de belofte afleggen het kind in de voorzeide leer op te voeden. WA-man deed later (niet duidelijk wanneer) schuldbelijdenis. Fraanje wees ambtenaren terecht die voor de Duitsers werkten (controleur Crisis Controledienst (CCD) wordt door Fraanje weggestuurd; voedsel weghalen dat mensen zelf eerlijk hebben verbouwd en dat aan de vijand geven: ‘haal deze praktijk hier niet meer uit’.) 148: Voorgaan op boerderijen met onderduikers onder het gehoor. 149-151: Familie Fraanje liet geregeld een Joodse jongen (Sam Rubens) die voedsel uit de omgeving probeerde te halen in pastorie overnachten. In Ros geen enkele vermelding van de oorlog, boekje waarin van veel gedachtenisredes melding wordt gemaakt, maar geen daarvan heeft betrekking op de oorlog. In Bel e.a. p. 65: ‘Met ds. Kersten en onder andere ds. M. Hofman zag ds. Fraanje het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog als een gericht Gods vanwege de zonden van land en volk. Met zijn gezin was hij in de meidagen van 1940 ook genoodzaakt te evacueren. In Nunspeet werd onderdak gevonden. Daar preekte hij op de eerste pinksterdag van 1940 over 1 Petrus 5:6 “Vernedert u dan onder de krachtige hand Gods, opdat Hij u verhoge te Zijner tijd?”’

Franke, L. (1875-1942) NGG. Hoofddorp. Predikant. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Gebraad, L. (1894-1980) NHK. Tot februari 1944 Nieuwe-Tonge, daarna Leersum. Tot maart 1945 godsdienstonderwijzer in NHK, daarna voorganger NH evangelisatie te Leersum. Accommodatie. Van Dam, *Die u het Woord Gods gesproken hebben; Nagedachtenis*; Vermeulen, *Het krachtigste wapen*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Van Dam geen relevante informatie. Vanwege inundaties vanuit Nieuw-Tonge vertrokken in 1944. In Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Gier, K. de (1915-1999) GG. Utrecht. In 1944 toegelaten tot Theologische School. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Gilst, H. van (1901-1966) GG. Den Haag. In 1946 toegelaten tot Theologische School. Accommodatie. Van Belzen, *En zij begonnen vrolijk te zijn*. In Van Belzen p. 62: ‘Hoogachting en eerbied voor Gods majesteit vervulden zijn hart. Hij mocht onder de oordelen en gerichten des Heeren schuldenaar voor God worden.’ Verder geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Graaf, C. van der (1879-1968) Vereniging van Uitgetreden en uit de Hervormde Kerk. Bergambacht. Voorlezer. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*. In Florijn en Neven geen relevante informatie.

Graaf, D.J. van de (1889-1960) NHK. Schoonhoven tot 1942, Vinkeveen tot 1948. Predikant. *Deutschfreundlich*. CABR 55579 (tribunaal Utrecht 741). Neven, *Hervormde gezanten*; Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw*. In Hovius e.a. p. 41: HB-lid SGP 1925-1946, na de oorlog uit hoofdbestuur gezuiverd vanwege houding tijdens de bezetting. In Neven p. 66: Van de Graaf behoorde aanvankelijk tot de ARP en zette zich in 1922 in voor de kandidering van Hugo Visscher bij de Tweede Kamerverkiezingen op de ARP-lijst. In 1923 verliet hij de ARP vanwege de kuyperiaanse geest van die partij en trad toe tot het hoofdbestuur van de SGP. Van de Graaf was bijzonder bevriend met ds. Kersten. 81/82: ‘Een schaduw over zijn ambtelijk leven was de houding die ds. Van de Graaf aannam tijdens de oorlog. Door de ervaringen uit zijn studententijd [wat die ervaringen waren wordt niet duidelijk] had de predikant een anti-Engelse houding. Hij had ook meer affiniteit met

het Duitse volk, dat hij meer mensen van de cultuur vond. De groten kwamen niet uit de Angel-Saksische cultuur voort, grote componisten als Bach en Händel waren Duitsers. Daarbij kwam dat hij in Hitler de man zag die het oprukkend communisme een halt kon toeroepen. Hij stond ook op het standpunt dat het Nederlandse volk tot op een zekere hoogte het oordeel Gods moest aanvaarden. In Vinkeveen waren de mensen in twee groepen verdeeld: een deel – meest hervormden – was pro-Duits, een ander deel steunde de illegaliteit. Wel bleef de predikant oranjegezind. Hij bad iedere zondag voor vaderland, volk en oranjehuis. Ook gaf hij informatie over razzia's door aan diverse gemeenteleden om op tijd weg te vluchten. Na de bevrijding moest ds. Van de Graaf voor de rechtbank verschijnen, hoewel hij door de aanklager 'een lafaard' werd genoemd, volgde er geen veroordeling. [onjuist, er volgde wel een veroordeling tot ontzetting uit het actief en passief kiesrecht, zie CABR 55579] Enkele weken mocht hij niet preken. Daarbij kwam dat ds. P Zandt verzocht zijn lidmaatschap van het hoofdbestuur van de SGP neer te leggen, wat hij ook gedaan heeft.' 83: Ds. A.F.P. Pop te Kockengen (die eveneens vanwege Duitse sympathieën uit het HB van de SGP gezuiverd werd) was een goede vriend van ds. Van de Graaf. 93: noot 17: In Schoonhoven kwamen enkele gemeenteleden niet meer naar de kerk vanwege de pro-Duitse houding van ds. Van de Graaf.

Grisnigt, H.J. (1894-1980) VOGG. Tot 1940 Harderwijk, daarna Gouda. Oefenaar. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. gene relevante informatie.

Groen, H. (1917-1957) CGK. Bunschoten. Vanaf 1955 predikant vrije gemeenten. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Groen, K. (?-1943) CGK. Rotterdam-West. Predikant. Accommodatie. Van Ham, *Sions beil en troost*; Van der Ham, *Een wolk van getuigen*. In 1943 overleden. In Van der Ham (1995) geen relevante informatie.

Groenewegen, C.P. (1916-1983) VOGG. Rotterdam/Scheveningen. Vanaf 1951 predikant in vrije gemeenten. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Groot, J. de (1916-2004) NHK. Nijkerkerveen. Moreel verzet. Kinderen De Groot, *Een prediker voor Gods arme volk*. In kinderen De Groot p. 14/15: De Groot was erg geïnteresseerd in politiek en het wereldgebeuren. 'In de oorlogsjaren las hij het illegale krantje "Trouw".'

Groot, K.P. (1896-1945) NGG. Delft. Predikant. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In september 1945 overleden. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Groot, P. de (1876-1959) CGK. Meerkerk. Predikant. Accommodatie. Van der Ham, *Sions beil en troost*; Van der Ham, *Een wolk van getuigen*. In Van der Ham (1997) geen informatie. In Van der Ham (1995) p. 129: Enkele bidstonden gehouden vanwege de oorlogsdreiging. 130. Hield naar aanleiding van de capitulatie een tijdpredikatie, 'Een Bochimsure of een nationale bekeering', waarin hij opriep te buigen onder de oordelen die door Nederland 'van de hemel zijn afgedwongen'. Zinsnede uit deze in 1940 (Gorinchem) uitgegeven predikatie: 'Onze vaderlandse bodem door vreemden betreden, onze volksvrijheden meer of minder aan banden gelegd.' In: Ham, H. van der, *Van geslachte tot geslacht; Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Meerkerk*, 42: Ds. De Groot zorgt er voor dat door Duitsers tewerkgestelden (aanleggen dijkes en kaden) niet op zondag hoeven te werken.

Gruiter, C. van de (1883-1970) OGG. Oostburg. Tot 1943 als lerend ouderling, na 1943

predikant. Accommodatie. Vermeulen, *In de lijn van Ledeboer*. In Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Gruppen, A. (1886-1955) CGK. Tot 1942 Eindhoven, daarna Elburg. Predikant. Verzet. Van Hattem, *De Christelijke Gereformeerde Kerk van Elburg*. In Van Hattem p. 50: 'Bij uitbreken van de oorlog, in mei 1940, stelde Ds. Gruppen zich beschikbaar om als veldprediker dienst te doen. Hij stond naast zijn "jongens" in de eerste linie en wakte hen op tot trouw en volharding voor de zaak van Koningin en Vaderland.' 52 'Hij was een markante figuur, een vurig prediker, een echte vaderlander, die openlijk tijdens de kerkdiensten opriep tot verzet tegen de Duitse tirannie.' Is onderscheiden voor bijzondere krijgsverrichtingen met Oorlogsherinneringskruis met gesp. Laat mensen in pastorie onderduiken, onder wie een Engelse piloot. 'Voor landverraders had hij geen goed woord over. Zijn indringende, bemoedigende en voor die dagen soms gewaagde prediking in verband met de vijandelijke overheersing van ons land door de Duitsers, werd met grote instemming beluisterd en trok de aandacht van velen ook buiten de grenzen van Elburg.' 53 In verslag in *Elburger Courant* van 15 april 1947 over vertrek van ds. Gruppen wordt met nadruk gewezen op de grote plaats die hij in de burgerlijke gemeente innam, niet in de laatste plaats vanwege zijn activiteiten voor de ondergrondse in de periode 1943-1945.

Hagestein, J. (1914-1957) GG. Vlaardingen. Vanaf 1948 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Haring, J. (1871-1950) NHK. Giessendam-Nederhardinxveld. Predikant, in 1944 met emeritaat. Moreel verzet. Den Breejen (red.), *Van geslachte tot geslacht*. In Den Breejen (red.) p. 214: 'In de oorlogsjaren liet ds. J. Haring ondubbelzinnig zijn afkeer van het nationaal-socialisme blijken.' Hij liet bij het godsdienstonderwijs op de openbare school het Wilhelmus zingen en maakte allerlei opmerkingen in zijn preken, catechisaties en godsdienstlessen die door de Duitsers niet werden geapprecieerd. Deze zaken werden door NSB'ers (vermoedelijk zelfs via contacten met een met ds. Haring gebrouilleerd kerkenraadslid, wordt in kerkenraadsnotulen gesuggereerd) doorgebriefd naar de Sicherheitsdienst. Haring wordt drie weken gevangengezet aan het Haagse Veer in Rotterdam waar hij wordt ondervraagd.

Heerschap, M. (1911-1993) GG. Naaldwijk, kerkte in 's-Gravenzande. Ouderling, vanaf 1944 student Theologische School. Accommodatie. Van Belzen, *Gods kracht in zwakheid volbracht*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Van Belzen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Hegeman, C. (1914-1981) NHK/GG. Rotterdam, eind van de oorlog in Zoetermeer. Student aan de Theologische School. Verzet. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5; zonder auteur, *Predik het evangelie*. In Bel e.a. geen relevante informatie. In *Predik het evangelie* p. 17/18: 'Ds Kersten steunde Hegeman ook in zijn werk voor ondergedoken Joden, door de student steeds geldbedragen te geven voor dit doel. Toen een mede-arbeider in dit verzetswerk, J. van Heijen van Oud-Beijerland, in Rotterdam werd dood geschoten, was het ds. Kersten die Hegeman met paard en wagen naar Zoetermeer bracht en hem aldaar aan een onderduikadres hielp.' In: Vogelaar, *Wachter op Jeruzalems muren* p. 48: 'Hij [student C. Hegeman] zat in het verzet en deed veel voor ondergedoken Joden, maar het werd voor hem te gevaarlijk in Rotterdam toen een andere verzetsman was doodgeschoten.' Samen met een zoon van ds. G.H. Kersten, de latere ds. J.W. Kersten, zat Hegeman ondergedoken in het kerkgebouw van de ger. gem. te Zoetermeer.

Heikoop, M. (1890-1944) GG. Utrecht. Predikant. Moreel verzet. Fama, *Het leven en de arbeid van Ds. M. Heikoop*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Fama p. 192: Drie zoons tijdens razzia opgepakt voor *Arbeitseinsatz* in Duitsland. 194 Heikoop preekte dat de

Duitse overheersing zou eindigen. Hij zag het nationaalsocialisme als godonterend. 197: Heikoop komt in 1944 om bij een bombardement. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Hendriksen, W. (1871-1952) CGK. Zeist. Vanaf 1939 met emeritaat. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Hennepf, B. (1896-1970) Tot 1943 Fed. OGG, daarna vrije groep. Scheveningen. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Hofman, A. (1912-1990) GG. Beekbergen. Accommodatie. Hofman, *Uit mijn leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Hofman p. 28/29: Deelgenomen aan oorlogshandelingen rond Den Haag in meidagen 1940 37-47: Vanaf 1943 bijna twee jaar in krijgsgevangenschap in Duitsland geweest. In Bel e.a. p. 80 idem.

Hofman, H. (1902-1975) St. St. gem. Schiedam. Predikant. Accommodatie. Van de Breevaart, *De breuk beleefd*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Van de Breevaart geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Hofman, M. (1873-1945) GG. Moerkapelle. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3; Hofman, *Het alwijze godsbestuur verbeerlijkt*. In Bel e.a. p. 90 : ‘Kort na het begin van de Tweede Wereldoorlog verscheen een tijd-predikatie over “het rechtvaardig oordeel Gods over Nederland”’. In Hofman (autobiografisch document) geen relevante informatie.

Holland, C.B. (1878-1948) NHK. Putten. Predikant, vanaf mei 1944 met emeritaat. Moreel verzet. Neven, *Hervormde gezanten*. In Neven p. 124/125: Laat zich niet door NSB-burgemeester kapittelen over inhoud van zijn preken. Vindt een begrafenis belangrijker dan het bevel van de NSB-burgemeester. 125-129: Maakt razzia in Putten mee. Spreekt mannen die weggevoerd gaan worden moed in. Biedt zichzelf aan als gijzelaar in plaats van de mannen van de gemeente. Maant gemeenteleden om zich bij de Duitsers bekend te maken als zij iets weten van de gepleegde aanslag. Doet dit waar overste Fullriede bij is in het kerkgebouw.

Honkoop, P. (1891-1963) GG. Den Haag. Predikant. Accommodatie. Van Toor en Van Toor, *Weid mijn schapen*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Van Toor en Van Toor: p. 84: Honkoop organiseert voedseluitdelingen. 86: Twee zoons worden in Duitsland tewerkgesteld. In Bel e.a. p. 89: Raadslid voor de SGP in Gouda geweest, verder geen relevante informatie.

Hoog, J. van 't (1876-1949) Fed. OGG. Utrecht. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Hoogendoorn, H. (1882-1967) CGK. Zierikzee. Predikant. Moreel verzet. Van Beveren, *Om 't eeuwig welbehagen*. In Van Beveren p. 109: ‘Op de preekstoel en daarbuiten kon hij zich in felle bewoordingen verzetten tegen de dwingelandij van de Duitsers. Het is een wonder, dat hij gedurende die tijd niet door de bezetters is gevangen gezet.’

Hoogerland, A. (1918-1986) GG. Wolphaartsdijk, vanaf 1943 Rilland-Bath. Vanaf 1965 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Hooykaas, J.C. (1913-1974) NHK. Arnemuiden. Predikant. Accommodatie. Dossiers CABR 95177 (PRA Middelburg 1687 A) en 111573 (parket Den Bosch 23986). Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In 1945 geschorst vanwege levenswandel, ging daarna voor in allerlei vrije groepen o.a. in de groep rond ds. Van Welzen. Schreef na de oorlog een brochure tegen de overblijfselen van het nationaalsocialisme, hield in SGP-verband in de jaren dertig ook lezingen

over de dreiging van het nationaalsocialisme. In later jaren gemeenteraadslid namens de Boerenpartij in Den Haag. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Huisman, B. (1879-1957) VOGG. Rotterdam. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Ijsselstein, I.J. (1904-1981) GG. Gouda. Vanaf 1948 lerend ouderling in de OGGiN, vanaf 1953 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. p. 115: In 1943 noodgedwongen in krijgsgevangenschap. Maakt het bombardement op Dresden mee. In mei 1945 keert hij terug uit krijgsgevangenschap uit Tsjecho-Slowakije. Sprak in de kring van medekrijgsgevangenen weleens een stichtelijk woord.

Janssen, H. (1872-1944) CGK. Den Haag. Predikant. *Deutschfreundlich*/Accommodatie. Van der Ham, *Sions heil en troost*; Van Dolderen, *Grasduinen in de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken*; Drayer, Van 't Spijker en Velema, *En toch niet verteerd*. In Van der Ham p. 86: Tijdens WO I veldprediker. 87: 'In dertiger jaren schreef hij: 'De oorlog, een der groote gevolgen van de zonde, zal altijd een gevaar blijven.' 88: Voorzitter Nederlandse Zeemanscentrale, Zeemanshuis Rotterdam bood onderdak aan Joden. In Van Dolderen p. 65/66: Janssen tot 1 januari 1940 legerpredikant. '10 Mei 1940 brak de oorlog uit. De Duitse legers bezetten ons land. Daaronder hebben allen geleden die dit meemaakten, maar ds. Janssen des te meer, omdat het juist de Duitsers waren die ons dit aandeden. Hij had een voorliefde voor de Duitse theologie, ja hij had warme sympathie voor Duitsland en het Duitse volk (*Genade en eer* p. 68). Mede hierdoor en door zijn gezondheidstoestand werden de laatste levensjaren van ds. Janssen verdonkerd.' Overlijdt op 6 september 1944. In Drayer e.a. p. 118: Janssen heeft in begin van de oorlog zitting in IKO (InterKerkelijk Overleg) om met bezetter in overleg te treden. 121: In 1940 schreef Janssen nog de rubriek 'Kerk en staat' in *De Wekker*, hierin nam hij het op voor de brochure *Op de grens van twee werelden* van dr. H. Colijn. Deze artikelen roepen veel negatieve reacties op, zodat de hoofdredacteur (Van der Schuit) in een naschrift reageert en aantal kritiekpunten die hem hebben bereikt doorgeeft en bovendien memoreert dat hij Janssen meermalen heeft verzocht 'in de gegeven omstandigheden geen staatkundige onderwerpen te behandelen'. Na nog enkele artikelen geschreven te hebben wordt Janssen in een dankwoord bedankt voor zijn bijdragen.

Japchen, H. (1879-1956) NHK. Ede. Predikant. *Deutschfreundlich*. Van Bruggen, *In gedachtenis*. In Van Bruggen p. 146/147: 'Eén van hen, ds. Japchen, stond bekend als Duitsgezind. Hij gaf daaraan ook uiting op de kansel, zodat het grootste deel der gemeentelieden hem niet meer wilde horen. Voor de kerkenraad was het niet eenvoudig, om in die situatie leiding aan de gemeente te geven. We zien die ambivalentie ook kort na 5 mei 1945. Ds. Leenmans schrijft in de eerste (nood) kerkbode na de bevrijding: "En wat is de liefde voor het huis van Oranje veel sterker dan tevoren (...). Schaart u met dit volk om Oranje's troon en onder Nederlands vlag." Intussen is zijn collega Japchen per 1 mei met emeritaat gegaan, wegens het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Hij vertrok echter met stille trom. Er was geen afscheidsdienst, in het kerkblad werd geen enkele aandacht aan zijn vertrek geschonken. Na een bewogen discussie had de kerkenraad hem direct na de bevrijding van Ede verzocht hier nooit meer een kerkdienst te leiden. Dit werd meegedeeld aan de overheid, met het verzoek de predikant niet te arresteren. De kerkenraad schrijft hem op 1 mei slechts een formeel briefje waarin hij hem "ontslaat bij dezen van zijn dienst in de gemeente". De kerkenraad verrek hem toe "dat de rust van zijn dienstwerk hem nuttig en genoegzaam zij". 147: Na vertrek wordt Japchen door het provinciale kerkbestuur van Utrecht vervallen verklaard van het recht ambtshandelingen uit te oefenen als emerituspredikant. Vervolgens schrijft hij spijtbetuigingen aan de kerkenraad van Ede en het

provinciale kerkelijke bestuur van Utrecht en wordt hij na een aantal jaren in zijn ambt hersteld. In Bank, *Kudde in veelvoud*, p. 183 is er sprake van een hervormde predikant die sympathie koesterde voor Duitsland, dit moet ds. Japchen betreffen.

Jong, N. de (1899-1980) CGK. Den Haag. Predikant. Moreel verzet. Van der Ham, *De minste der broederen*. In Van der Ham p. 25: 'Officieel zat ds. De Jong niet in het verzet, maar hij heeft er wel veel voor gedaan. Hij had natuurlijk zijn contacten. Op een keer trok een onbekende man bij hem aan de bel en zei dat hij een veilig plaatsje zocht voor enkele Joden. Ds. De Jong keek hem aan en zei: "Dat gaat niet. U moet bij mij niet zijn!" De man vertrok en ging vervolgens naar de Nederlands hervormde predikant met hetzelfde verhaal. Die dominee wilde helpen. Maar wat was het geval? Het bleek een duivelse list te zijn. De hervormde dominee werd gearresteerd en naar een kamp gebracht, waar hij niet meer levend uit gekomen is.'

Jong, T. de (1892-1961) GG/OGGiN. Dalfsen. Rondreizend oefenaar, vanaf 1952 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Jonge, C. de (1854-1945) Fed. OGG. Kampen. Vanaf oktober 1940 met emeritaat. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Florijn en Neven p. 89-90: Drie Duitsers en een NSB'er op bezoek: op zoek naar wapens, wijst bijbels aan als zijn wapens, geeft Duitsers een sigaar (doen hun plicht), NSB'er niet ('jij bent een landverrader').

Jonge, C. de (1902-1984) VOGG. 's-Gravenpolder. Vanaf 1953 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Karens, J. (1920-2008) GG. Student Theologische School. Verzet. Vogelaar, *Wachter op Jeruzalems muren*. In Vogelaar p. 50: Karens actief in verzetsploeg te Zoetermeer, o.a. samen met de latere ds. A. Bregman. Hij had zich in 1944 uit vaderlandsliefde bij de BS gemeld. De verzetsgroep doet aan schietoefeningen en wapendroppings e.d. Moeder Karens is hierover zeer verontrust en vraagt ds. G.H. Kersten haar zoon zijn verzetsactiviteiten te verbieden. Ds. Kersten doet dat niet en noemt de verzetsacties 'geoorloofd werk'. Na de overgave van de Duitsers bezig met aanhouden NSB'ers.

Kars, J. (1903-1942) NGG. Kralingseveer. Godsdienstonderwijzer tot november 1940, daarna predikant. Verzet. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. Op 29 december 1942 wegens verzetsactiviteiten gefusilleerd. In Hille en Vermeulen p. 94: Soldaten in kerkgebouw tijdens mobilisatie. 95: Strijdt zelf mee tegen de invallende Duitse troepen, moedigt de soldaten aan. Richt comité op om een gedenkteken te realiseren voor de gevallen soldaten. 'In zijn pastorie was het een komen en gaan van Joden en onderduikers, die via geïmproviseerde ontsnappingswegen naar Zwitserland en Spanje werden geleid. Ds. Kars was zijn werk als verzetsman begonnen. Hij sloot zich in 1941 aan bij de verzetsbeweging "De Leeuwengarde" te Rotterdam, die zich bezighield met spionage en sabotage.' Slachtoffer van verraad. Op 6 april 1942 opgepakt. 96: Tijdens de huiszoeking in het kerkgebouw speelt en zingt ds. Kars het Wilhelmus uit volle borst. Bemoedigt medegevangenen door illegaal te preken in de gevangenis in Scheveningen. Naar concentratiekamp Amersfoort. 100: Tijdens fusillade blijft ds. Kars het Wilhelmus zingen, tot hij als laatste van de 21 veroordeelden wordt gefusilleerd. In Bel e.a. p. 115: 'Ds. Kars was vaderlander in hart en nieren; dat bleek ook uit zijn lidmaatschap van de verzetsorganisatie "De Leeuwengarde". Deze groep pleegde sabotagegedaden en verleende hulp aan joden en onderduikers. Ook hierbij stond de pastorie in het middelpunt. Er was echter verraad in het spel. In april 1942 werd ds. Kars te Schoonhoven gearresteerd door de Duitsers. Hij verbleef in gevangenschappen te Scheveningen, Amersfoort en Utrecht. Hij

heeft zo lang dit mogelijk was, voor zijn medegevangenen gepreekt. Pogingen om hem vrij te krijgen mislukten. Eind 1942 werd het doodvonnis uitgesproken. Op 29 december 1942 liet ds. Kars met andere gevangenen het leven voor het vuurpeloton op de Leusder heide. Op 6 januari 1943 werd de familie van dit feit in kennis gesteld.'

Keck, D.T. (1878-1945) NHK. Staphorst tot 1943, daarna Heteren. Predikant, in 1943 met emeritaat. *Deutschfreundlich*. Dossier CABR 95905 (PRA Nijmegen 5948). Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Neven, *Hervormde gezanten*; Zonder auteur, *Haar gerucht geboord*. In Florijn en Neven geen relevante informatie. Januari 1945 overleden. In Neven p. 166: Ds. Keck roept zijn gehoor op te bukken onder de oordelen Gods. Gods noemt immers de koning van Babel ook 'Mijn knecht'. 'Van ds. Keck is niet bekend dat hij zich pro-Duits uitliet in de gemeente. Hij was in zijn arbeid primair gericht op het geestelijke leven. Toch was zijn privé-standpunt ten gunste van de bezetter. Dit blijkt uit een bewaard gebleven brief die zoon Karel Keck (in dienst van de SS) in augustus 1944 schreef aan zijn vader: "Het doet mij goed, dat u in ieder geval de overtuiging hebt, dat een overwinning van Duitsland een zege zou zijn. Nu heb ik tenminste het idee, dat mijn soldaat zijn ergens goed voor is." In dezelfde brief schrijft Karel: "Enfin! Zo als u schrijft, het zal gaan zoals de Almacht besloten heeft en zo zal het goed zijn." Deze lijdelijke houding van vader Keck leidde ertoe dat zijn kinderen een pro-Duitse houding aannamen.' 170: noot 23: 'De brief van Karel Keck is 19 augustus 1944 geschreven te Hoogeveen. Karel was in vertwijfeling geraakt over zijn soldaat zijn. Hij was zwaar teleurgesteld in het Nationaal Socialisme. Hij schreef zijn vader daarover: "Het Nationaal Socialisme leidt tot dezelfde consequenties als het Bolsjewisme, nl. staatsdwang en totale binding van het individuele inzicht en initiatief." Tot slot schreef Karel Keck zijn vader: "sceptisch ben ik zeker gestemd nl. wat de hele mensheid betreft." Karel Keck overleed 4 april 1945, toen hij als gewonde naar Tiel gebracht werd maar door het verzet gedood werd. Hij werd begraven te Heerewaarden.' In Neven, J.P., *Een lichtende kaars*:. Opmerkelijk dat steeds een zelfde groep van intimi rond ds. Keck wordt genoemd die ook veelvuldig in dezelfde gemeenten voorgingen. Bijv. p. 121: De predikanten P. Zandt, D.Th. Keck, J.H. Koster, D.J. van de Graaf en de godsdienstonderwijzers W. van Leeuwen en A. de Redelijkheid. In *Haar gerucht geboord* p. 13: Keck was lid van geen enkele partij, zelfs niet van de SGP van zijn vriend Zandt. Keck was zelfs niet aanwezig bij tijdredes van de SGP als Zandt voorging. Keck was politiek afzijdig. 68: Zonden zijn de oorzaak van de bezetting en daaronder moet men bukken. Keck wil dat de bezettende overheid gehoorzaamd wordt, ook als de gedemobiliseerde soldaten weggevoerd worden. Veel gemeenteleden zijn het hier niet mee eens en duiken onder. 69: Afkomst, contacten en theologisch standpunt maken dat Keck Duitsgezind is. Ziet overwinning Duitsland als een zegen.

Keesmaat, L.M. (1918-1975) GG. Ablasserdam. Vanaf 1966 predikant OGGiN. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. op p. 117: Terwijl Keesmaat in de meidagen van 1940 vecht aan de Peellinie sterven vader, moeder en twee zussen bij een bombardement in Ablasserdam.

Keller, J. (1877-1945) Vrije Hervormde Gemeente. Steenwijk. In 1931 geschorst in de NHK, daarna verder met eigen gemeente. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. geen relevante informatie. In Taverne, *Een veelbeproeft gemeente*, 17: 'Toen in 1943 uitgelekt was dat de Joden in Duitsland vergast werden, heeft ds. Keller in een preek gewezen op de schuld van de Joden. Zij hebben Christus' bloed over zich uitgeroepen. Na 200 jaar bijna wordt dat oordeel dat zij gevraagd hebben, nog in de gaskamers aan hen voltrokken. Het oordeel moet over de Joden komen, maar wee degene die het voltrekt. Het is en het blijft het volk van God. Ds. Keller heeft ook gezegd dat de

Duitsers de oorlog niet winnen konden. Waarom niet? Omdat de Duitsers geen godsdienst hadden. De Heere zegent echter – al is het maar een uitwendige – godsdienst. Van daar dat de Amerikanen de overwinning gekregen hebben, al waren zij ook niet godvrezend. Zij hadden nog enige godsdienst.

Kersten, G.H. (1882-1948) GG. Rotterdam. Aanvankelijk *deutschfreundlich*, later accommodatie en moreel verzet. Geen dossier CABR, wel dossier zuivering Staten-Generaal en dossier perszuivering, beide NIOD. Florijn en Mastenbroek, *Gerrit Hendrik Kersten*; Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5; Crum-Nieuwland (red.) *'k Zal gedenken*; Mastenbroek, *Zijn vuur- en baardstede* deel 2; Graafland, 'Kersten' in: Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon* deel 2. In Florijn en Mastenbroek p. 24/25: Kersten ziet WO I als straf van God en roept op tot bekering. 34: In *Saambinder* wijst Kersten op naderende oordelen Gods. Gewezen wordt op consequente houding Kersten. 35/35: Citaat over belevenissen tijdens bombardement op Rotterdam. 37: Oproep tot onderwerping aan Duitse overheersers. Noemt Duitsers overheid en niet bezetter en wijst verzet tegen de Duisters af in *De Banier*. Deel achterban vindt *Banier* een Duitse krant geworden. Later wijzigt houding Kersten t.o.v. de Duitsers. Groot deel achterban is ontevreden over houding Kersten; komt naar buiten na de oorlog via brochures van het Comité van Bezwaarden. 104: Het HB van de SGP had een minimale vergaderfrequentie, hetgeen resulteerde in veel vrijheid voor Kersten, Zandt en Van Dis. Comité van Bezwaarden gaf commentaar op bundeling van belangrijke functies. 108: Kersten waarschuwt tegen lauwheid en onverschilligheid t.o.v. de politiek. 117: 'Wenselijkheid en werkelijkheid liepen regelmatig door elkaar heen en wel zo dat zijn visie op de politieke realiteit niet erg realistisch genoemd kan worden.' 120-123: Staatsvisie van Kersten/SGP 127: Profetische optreden Kersten, verharding onder de oordelen is het grootste oordeel. 130: Centrale plaats 16^e en 17^e eeuw in denken Kersten, herstelconservatisme. 255: Namens VGS verzonden protestbrief aan de overheid in de oorlogsjaren. 269/270: Strijd in VGS over pro-Duits of pro-Engels. Meegaande houding t.a.v. Duitse maatregel onderwijs. 292: Drie zoons ds. Kersten duiken onder om niet in Duitsland te hoeven werken, twee van hen ondergedoken bij Kersten in huis. Dokter Hage hielp als politiearts ter dood veroordeelden uit de gevangenis te bevrijden. Beide gegevens staan in brief van net na de oorlog aan ds. Van Zweden (in Amerika). In Bel e.a. geen relevante informatie. In Crum e.a. p. 48: 'Maar, in de houding tegenover de gebeurtenissen tijdens de oorlogsjaren was niet altijd eenstemmigheid. Dat is weleens moeilijk geweest. Zeer moeilijk zelfs. We denken onder andere aan het schoolverzet. Ook hiermee had ds. Kersten te maken. Hij was immers voorzitter van de scholen der Gereformeerde Gemeenten. In maart 1941 ondertekende hij het request voor de "Vrijheid van Onderwijs", dat door het Convent van Kerken was opgesteld. Als later in de oorlog de scholen opgave moeten doen van Joodse kinderen, dan doen deze scholen dit op advies van ds. Kersten. "Dit optreden heeft de eenheid van het schoolverzet helaas gebroken." (Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, 358.) Ds. Kok verzet zich daartegen. 'In Rijssen deed zich een ander geval voor. Aan de school aldaar werd een als Duitsgezind bekend staande kwekeling op advies van ds. Kersten gepasseerd voor een benoeming. Dit gebeuren had zelfs tot gevolg dat de inspecteur van lager onderwijs te Deventer ontslagen werd. We treffen hier bij ds. Kersten een tweeledige houding aan. Enerzijds verzet hij zich (ondertekening protest, Rijssen), maar anderzijds geeft hij toe aan het regiem (Joodse kinderen.)' In Ros, A., *Bedroefden om der bijeenkomst wil*, 237: 'Het ware niet kwaad, zo van hetgeen in stilte is geschied, enige kennis genomen werd. Zo ook denk ik aan wat ik [ds. G.H. Kersten] van nabij heb mede gemaakt in Rotterdam ter bevrijding van tientallen gevangenen, wier verlossing op de kamer van Dr. Hage [schoonzoon ds. Kersten], op het politie-bureau, werd

voorbereid en op de allerstoutste wijze door de “ondergrondse” werd ten uitvoer gebracht. Heldedaden zijn verricht, alleen te volbrengen door geoefende mannen, met onverschrokken en doortastende karakters. Daardoor zijn velen de gruwelijk dood ontkomen, die de moordzieke S.S. hun bereid had.’ In Mastenbroek p. 206/207: ‘Ds. Kersten doet in een brief van 17 februari verslag van zijn wedervaren rond de betwiste vrijheid van het houden van diaconale collecten. Hij moet zich verantwoorden. In deze brief staat onder andere: “Ik ben bij de Sicherheits-Polizei geroepen. Bezwaren tegen De Banier. ‘k Heb vrijmoedig gesproken dat ik Nederlander ben en men van ons niet eischen kan den vlag uit te steken over de bezetting. Maar dat ik het in het belang van het volk acht, zich te onderwerpen om erger te voorkomen en omdat wij buiten staat zijn ons te verdedigen en oorlog te voeren. Ook over Oranje! Zit ons in het bloed van de dagen onzer landsgeboorte af, zei ik. Thans moeten wij zwijgen en afwachten. Ik heb de kerk ter sprake gebracht. Duitschland slaat de handen er aan. Neen, was ’t antwoord, de kerk is vrij te prediken. “Ja, maar ook de diaconie behoort vrij te zijn. En die valt gij aan.” Schamper: “Weer Duitschland maar lasteren”. “Neen”, zei ik, “ik heb de stukken thuis en ben bereid ze te halen”. “Zwijg!” Toen werd mij de Deutsche wet op de collecten voorgelegd. En wat bleek nu: volgens de collecte-wet zijn de kerken volkomen vrij te collecteeren in de gebouwen (niet op straat). “En als men anders in Nederland optreedt, hebt u dat aan uw Nederl. Ambtenaren te danken, doch niet aan Duitschland”. Ik vroeg de wetsartikelen te mogen overschrijven. “Neen, u hebt ze nu gelezen.” Ik dankte. ’t Kan ons te pas komen. Het kan weleens uitkomen op wat ik reeds gedacht heb, dat Nederlanders, niet verstaande de rechten der kerk, misschien menend zeertoeschietelijk te zijn, den knuppel in het hoenderhok geworpen hebben met hun “goedwillige” aanbieding van vrijheid.” In G. Kornet, *Van doleantiekerk tot Betbelkerk*, 126 staat dat ds. Kersten adviseert om alleen cijfers en geen namen aan de bezetter door te geven wanneer er om informatie gevraagd wordt. In *Predik het evangelie*, 17/18: ‘Ds Kersten steunde Hegeman ook in zijn werk voor ondergedoken Joden, door de student steeds geldbedragen te geven voor dit doel. Toen een mede-arbeider in dit verzetswerk, J. van Heijen van Oud-Beijerland, in Rotterdam werd dood geschoten, was het ds. Kersten die Hegeman met paard en wagen naar Zoetermeer bracht en hem aldaar aan een onderduikadres hielp.’ In *Biografisch lexicon* nauwelijks relevante gegevens.

Kersten, J.W. (1915-1960) GG. Rotterdam. Vanaf 1950 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie. Zoon van ds. G.H. Kersten.

Ketterij, M. van de (1905-1988) GG. Koudekerke. Vanaf 1947 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Kieboom, L. (1910-2000) GG. Barneveld. Vanaf 1951 predikant. Accommodatie. Dossiers CABR 87122 (PRA Apeldoorn 7866) en 58752 (Tribunaal Zutphen 1373). Vogelaar, *Blaast de bazuin*. In Vogelaar geen relevante informatie.

Kievit, I. (1887-1954) NHK. Baarn. Predikant. Accommodatie. Hille, *De tijd is kostbaar*. In Hille p. 132: Spanning tussen Kievit en H. Visscher als redacteuren van het *Gereformeerd Weekblad* omdat Visscher in de tweede helft van de jaren dertig steeds negatiever dacht en schreef over de democratie en steeds positiever over het nationaalsocialisme en het daar bijhorende antisemitisme op de koop toe nam. 133: ‘Zoals meer in hervormd-gereformeerde kring in die dagen gebeurde, werden het politieke en het geestelijke min of meer uit elkaar gehouden.’ Visscher manifesteert zich steeds meer pro-Hitler, terwijl Kievit de bezetting noodgedwongen aanvaardde moest, zoals blijkt uit zijn artikelenserie over de houding ten opzichte van de (bezettende) overheid. 134: Kievit was van mening dat men zowel voor de eigen als voor de bezettende overheid moest bidden. Het bidden voor

de eigen overheid werd door hem cryptisch gedaan. 135: Kievit was van mening dat men verordeningen van de bezettende overheid diende op te volgen zolang dat geen inbreuk op de geestelijke vrijheid betekende. 136: Kievit stelde richting Visscher dat de bezetting van Nederland door Duitsland 'niet rechtvaardig naar Gods wet' was.

Kleijn, P. (1869-1949) Zelfstandige gemeente (Vereeniging tot verbreiding der Waarheid). Rotterdam. Lerend ouderling. Accommodatie. Van Holten, *Pleun Klein*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In van Holten geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Kloot, J.W. (1915-1988) NHK/VOGG. Gouderak. Vanaf 1962 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Koeteeuw, G. (1871-1951) Bakk./GG. Rhenen. Oefenaar. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4; Koeteeuw, *Weldadigheden des Heeren*. In Bel e.a. p. 127/128: Koeteeuw in oorlog twee maal geëvacueerd geweest. Eerst in meidagen 1940, vervolgens aan eind van de oorlog langere tijd in Scherpenzeel, waar hij goede contacten heeft met B. Roest. In Koeteeuw p. 18: In 1938 in droom bepaald bij het uitgetrokken zwaard van Gods gerechtigheid over de zonden van land en volk. Tijdens meidagen 1940 geëvacueerd. Ziet in bombardement Rotterdam en strijd op Grebbeberg straf op zonden. Grebbeberg was plaats van ijdelheid, ook op dag des Heeren. Boekje is vooral een geestelijk verslag van iemand die onder de oordelen leert buigen. Geen politieke stellingname. Sprake van consistentie. In voorwoord van *De verschoonende lankmoedigheid Gods* uit 1932 wenst Koeteeuw dat God nog eens 'bukkende schepselen mocht maken met het zien op stoffelijke en geestelijke oordeelen'.

Kok, A. (1905-1971) GG. Rotterdam. Vanaf 1961 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Kok, R. (1890-1982) GG. Veenendaal. Predikant. Verzet. Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?*; Van der Ham, *Sions heil en troost*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5; Crum-Nieuwland (red.), *'k Zal gedenken*; Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*. In Valkenburg p. 60-187: Boeteprediking voor de oorlog, in de oorlog duidelijk anti-Duits in preken en openbare gebeden, ook gebed voor koningshuis. Duitse overheid geen wettige overheid, dus ook geen gehoorzaamheid verschuldigd. Bevriend met geref. predikant D. van Enk, die actief was in het georganiseerde verzet. Actief in de voedselvoorziening. Al vroeg aandacht voor het lot van de Joden. Adviseert Joden onder te duiken. Jodin op 'kokse' school tegen advies LVGS in. Illegale radiotoestellen in kerk verborgen. Joods jongetje in kerk onder preekstoel verborgen. Onderduikers in schuur, gezocht vanwege liquidatie. Ds. Van Enk op zolder ondergedoken. Dochter koerierster voor verzet. Engelse vliegeniers in kerk ondergebracht. In Van der Ham p. 166: 'In de bange mei-dagen van 1940 boog hij midden op straat zijn knieën met een aantal jonge, zenuwachtige soldaten. In 1944 werd in Veenendaal een razzia gehouden. Een Joods jongetje moest snel elders worden ondergebracht. Ds. Kok zorgde voor een plekje in het kerkgebouw, onder de preekstoel.' In Bel e.a. p. 130: 'Zijn houding in de oorlogsjaren '40-'45 en zijn Oranjegezindheid deden velen vrezen, dat gijzeling door de vijand elk ogenblik kon plaatsvinden, hetgeen de Heere heeft verhoed.' In Crum e.a. p. 48: 'Ds. R. Kok, voorzitter van de Gereformeerde Gemeente-school te Veenendaal weigert echter – na zware gewetensstrijd – een Joods kind op te geven. Een droom, waarin hij zich voor het laatste oordeel gesteld zag, gaf voor hem de doorslag. Deze school trad toen uit de Scholenbond der Gereformeerde Gemeenten.' In Van Klinken en Vogelaar p. 36/37: Kok preekte in 1943 in de ger. gem. te Amersfoort tijdens een weekdienst openlijk over Romeinen 11 waarin de Joden vergeleken worden met de natuurlijke takken en de heidenen met de takken die zullen worden ingeënt. In

Vogelaar, *Hoe menigmaal hebt G' ons Uw gunst betoogd*, 146: Ds. Kok bestraft de gemeente van Veenendaal op 10 mei 1945 in een dankdienst voor de dingen die de vorige dag fout zijn gegaan, namelijk de behandeling van NSB'ers.

Kolijn, P. (1863-1952) OGG. Papendrecht. Lerend ouderling. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Kooten, H. van (1897-1974) NHK. Maartensdijk. Preekte in Filadelfiagemeente te Culmborg en een vrije groep in Woerden, in 1943 als voorganger bevestigd in Filadelfiagemeente. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4; Vogelaar, 'De omweg naar de Gereformeerde Gemeenten I', 14-25. In Bel e.a. geen relevante informatie. In Vogelaar: Zoon Van Kooten werkte op last van de bezetter in Duitsland.

Kooy, A. van der (1874-1958) NHK. Maarssen. Predikant, in december 1943 met emeritaat. Verzet. Nelis en Neven, 'De levensweg van ds. Arie van der Kooij (3)', 17-23. In Nelis en Neven: Van der Kooij was lid van de SGP. Duitse militairen ingekwartierd in de pastorie. Heeft een Joodse moeder en dochter in onderduik die zich voordoen als evacués en 's zondags in de domineesbank de kerkdiensten bijwonen. Zoon Wim is bij de BS en sneuvelt in een confrontatie met Duitse soldaten op 5 mei 1945.

Koster, J.H. (1881- 1949) NHK. Montfoort tot 1943, daarna Maartensdijk. Predikant. *Deutschfreundlich*. Dossier CABR 105111 (procureur-fiscaal Amsterdam 1946 E-I-142T). Mourits en Natzijl, *Deze ellendige riep en de HEERE hoorde*. In Mourits en Natzijl p. 68: 'De verwisseling van Montfoort naar Maartensdijk vond midden in de oorlogsjaren plaats. Er brak voor ds. Koster een moeilijke tijd aan, ten gevolge van zijn houding in de oorlogsjaren. Dit had tot gevolg dat hij in oktober 1945 voor acht maanden werd geschorst en niet heeft gepreikt. Deze schorsing hield verband met zijn houding, niet met zijn levenswandel, die onberispelijk was.' In Kranendonk, *Uw liefdedienst heeft mij nog nooit verdrotten*, 163: Ds. Koster stond samen met zijn familie positief tegenover de bezetter.

Kot, A. (1918-1986) VGG. Tholen. Vanaf 1971 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Kraaijeveld, F. (1887-1947) Vrije groepen. Sliedrecht tot 1943, na 1943 Kralingseveer. Predikant. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Kraats, N. van de (1874-1949) Fed. OGG. Waddinxveen. Predikant. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Florijn en Neven geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Kramp, C. (1888-1947) Fed. OGG. Grafhorst. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. p. 133: Van de hand van ds. Kramp verschenen meditaties in het *Algemeen Protestantsch Dagblad* [opvolger *De Banier*, onder duidelijke Duitse invloed door de heer A. Kaptein], dat in de oorlogsjaren verscheen.

Kranenburg, A. van (1871-1957) GG. Rotterdam. Ouderling. Accommodatie. Van Kranenburg, *Mijn oog zal op u zijn*. In Kranenburg p. 52: 'Vader had ook bij het wegvoeren van de jongens [drie zoons en twee kleinzoons in Duitsland tewerkgesteld] mogen bukken onder de slaande hand des Heeren, bekennende dat de Heere de zonde van land en volk, van huis en hart bezocht, en Hij ons geen onrecht deed in hetgeen ons overkwam.'

Kruithof, W.G. (1911-1962) Tot 1942 OGG (ds. Hennephof), daarna vrije groep onder zijn leiding, in 1946 Vrije OGG. Scheveningen. Ouderling, vanaf 1946 predikant. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Lamain, W.C. (1904-1984) GG. Rotterdam tot 1943, Rijssen vanaf 1943. Predikant. Moreel verzet. Lamain, Beijeman en Natzijl, *Leven en werk van ds. W.C. Lamain*; Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Lamain, *Een terugblik*; Lamain, *Een terugblik II*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5; Demper, *Een haven in een havenstad*; Demper, 'Een door God gelegde band', 13-17. In bundel Florijn en Neven geen relevante informatie. In beide autobiografische schetsen (*Een terugblik* en *Een terugblik II*) geen relevante informatie. Is opmerkelijk. De oorlog wordt nauwelijks genoemd, Rijssen wordt in beide in het geheel niet genoemd. In Lamain e.a. in jaren dertig veelvuldig het oordeel aangezegd. Getuige van wegvoering Joods gezin in Rotterdam. Ondanks verbod wel in erediensten gebeden voor het vorstenhuis, en in prediking ingegaan op Duitse verliezen. Geheim agenten in kerk met als gevolg een verhoor op hoofdbureau van de Duitse politie te Rotterdam. In Demper p. 89: Zelfde gegevens over verhoor vanwege uitlatingen tijdens dienst, bewuste preek na de oorlog uitgegeven onder de titel 'De volvoering van het ingeroepen oordeel door de rechtvaardige God'. In Van Luik, *De trouw aan ons voorheen betoond*, 60: Dezelfde gegevens over verhoor n.a.v. uitlatingen tijdens een dienst. In Lamain e.a.: Rotterdamse schoolvereniging o.l.v. Lamain besluit niet mee te werken aan ophangen Duitse propagandaposters over SS, Landstorm en de strijd tegen het bolsjewisme. Het niet aannemen van de posters mocht overigens 'onder geen beding met enig demonstratief optreden gepaard gaan'. In Rijssen 'gedurig' enkele onderduikers in pastorie. Belegde overal in Overijssel bidstonden vanwege de nood van de oorlog. Pastorale gesprekken met gegijzelden. Organiseert voedseltransporten van Rijssen naar Rotterdam. Oudere jongens tijdens catechisatie door Duitsers opgepakt. Ramp op Huttenwal met V1 voorzegd. In Bel e.a. geen relevante informatie. In Duyster, A., *De kuipers zoon*, 88: Lamain houdt de gemeente van Rijssen voor: 'Geliefde gemeente, ik word van Godswege gedrongen om u aan te spreken. Door onze zonden en schuld zitten wij hier nu onder het juk van de vijand en wij moeten gehoorzaam zijn, hoe moeilijk dat soms ook is. Onttrek u toch niet aan de bevelen.' De opmerking zou hem niet door een ieder in dank afgenomen zijn. In Demper p. 13-17: Lamain hield voor het uitbreken van de oorlog een boetpreek met als thema: 'De Rechter staat voor de deur'. Verhoor door de Duitse autoriteiten vanwege passages uit een preek.

Laman, W.F. (1900-1964) CGK. Haarlem tot 1944, Rotterdam vanaf 1944. Predikant. Verzet. Kwantes, *Genade en eer*; Van der Ham, *Een wolk van getuigen*. Kwantes p. 63/64: actief in Jodenzending. 67: Toen nog predikant in Middelharnis. Januari 1937 tijdrede n.a.v. koninklijk huwelijk met titel 'Feestzaal-Godsgericht': een feestvierend Nederland 'wordt ondermijnd door Godonterende machten van communisme en nationaal-socialisme'. Maart 1939 lezing op ouderavond van Groen van Prinstererschool te Middelharnis over gezag: bandeloosheid uitgeleefd in de Sovjet-Unie. 'Vervolgens verwees hij naar de oosterburen die met het voeren van despotisme het gezag hebben verlaagd. Losbandigheid enerzijds en slavernij anderzijds, omdat gebroken is met het principe van de Heilige Schrift.' 71: Valt op de knieën vanwege de schuld van land en volk en zijn persoonlijke schuld bij het zien van een tram vol gemobiliseerde soldaten. Preekt in 1939 afscheid van Middelharnis met als thema 'De laatste klank uit Johannes' boetbazuin: 1 de komst van de Wannier, 2 tot heil van de tarwe, 3 ten oordeel voor het kaf'. 88: 'Hij zag hierin [capitulatie van 14 mei 1940] met name de naderende oordelen Gods. En dit niet alleen wegens de schuld van land en volk, maar hij wist zich ook één met deze schuld!' 92: In 1942 wordt een bezwaarschrift tegen de Jodenvervolging in de ckg van Haarlem voorgelezen en een gebedsuur belegd. 'Persoonlijk nam ds. Laman ook deel aan het verzet in Haarlem. Hij was namelijk goed op de hoogte van joodse adressen in de stad. Waarschijnlijk had hij deze kennis opgedaan wegens zijn jarenlange deelname in het Deputaatschap voor de Zending onder Joden. Deze

adressen had hij verkregen voor de verzending van het blad *Vrede-bode*. De kinderen Laman werden eropuit gezonden om berichten aan deze families door te geven. Deze berichten waren dan verstopt in de handvatten van fietsen of vastgeplakt in muzieklesboeken. De joden werden op deze manier geholpen om te kunnen onderduiken. De katholieke kerk bood hierin daadwerkelijk hulp. De joden konden zich verstoppen in de kelder van de kerk. Dit kerkelijke verzet werd samen met de toenmalige bisschop van Haarlem mgr. J.P. Huybers, uitgevoerd. Maar dominee en mevrouw Laman zouden zelf ook met de bezetter geconfronteerd worden. Op een koninginnedag zond mevrouw Laman haar dochter Gré een keer met een oranje lint in het haar naar school. Dit was echter geheel en al tegen de zin van de Duitsers. Gré Laman werd naar het politiebureau meegenomen. Daar werd ze ondervraagd wie zij was. Al snel werd duidelijk, dat ze een dochter was van ds. Laman op de Oranjekade. Deze werd naar het bureau ontboden. Daar aangekomen moest hij schriftelijk verklaren zich voortaan stipt aan de bevelen en instructies van de bezettende macht te zullen houden.' 112: Intrede in Rotterdam in 1944 met als thema en verdeling: 'De bediening der verzoening; 1. Een oorlogsverklaring, 2. Een vrede-aanbieding, 3. Een genade-schenking'. In deze preek kwam de zin voor: 'De regeerders van Egypte, Babel, Griekenland en Rome. Waar zijn ze gebleven?' Duidelijke verwijzing naar het naderende einde van nazi-Duitsland. 114: 10 november 1944: razzia in Rotterdam voor de *Arbeitseinsatz*. Velen van ds. Lamans gemeente weggevoerd. 117: Laman was actief in voedseluitdeling aan gemeenteleden in de Hongerwinter. Veel van bovengenoemde is (beknopt) te vinden in Van der Ham. In: Vogelaar, *Gedragen en gered*, 86 is te lezen dat Laman na oorlog lid is van het Comité van Bezwaarden binnen de SGP.

Langstraat, A.W. (1914-1993) CGK. Delft. Diaken/ouderling, later lerend ouderling in CGG. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Leenmans, H.A. (1887-1960) NHK. Ede. Moreel verzet. Dossier CABR 103859 (PRA Den Haag 15/IVb/2271) Dossier is leeg, bevat alleen een verzoek om informatie en het antwoord dat er geen informatie over Leenmans beschikbaar is. Van Bruggen, *In gedachtenis*. HB-lid SGP 1930-1940, actief in schoolverzet. In Van Bruggen p. 142: 'Als in 1941 de benoemingsvrijheid voor de scholen middels een toetsing wordt ingeperkt, besluit het bestuur van de christelijke ULO-school zich onder protest neer te leggen bij de verordening "doch alleen zóólang het Christelijk beginsel onzer school niet aangetast wordt. Mocht dit onverhoopt gebeuren, dan zullen we om Godswil, daaraan niet kunnen meewerken." Na de vergadering waarin dit besluit genomen wordt, bedankt ds. Japchen zonder opgaaf van redenen als voorzitter en wordt opgevolgd door ds. Leenmans. Deze is actief in het verzet tegen allerlei beperkende maatregelen en neemt deel aan het zogenaamde schoolverzet. Uit de *Kroniek van Ede* van Th. A. Boeree komt het volgende citaat: "Om sterk te staan in het verzet verenigden zich hier en in de naaste omgeving de scholen met den Bijbel en de Hervormde scholen van Ede, Lunteren, Harskamp, Ederveen, Bennekom, Wageningen, Rhenen, Veenendaal, Renswoude en Scherpenzeel tot een clandestiene scholenbond. In strijd met het vergaderingsverbod kwamen 66 personen in het geheim bijeen. Daar werd opgericht de Scholenkring Ede en omstreken. Minstens eenmaal per maand zou men bijeenkomen achtereenvolgens in de woning van ds. Leenmans, ds. Van de Pol, Faas, Tulp, de Nooij of Schraa." Tijdens een dergelijke bijeenkomst in de pastorie van ds. Leenmans aan de Stationsweg verschijnt er een inspecteur van politie die alle namen noteert en wil weten wat het onderwerp van de besprekingen is. Men antwoordde dat "de moeilijkheden van het onderwijs in oorlogstijd" besproken worden en na overleg met de Edese commissaris verdwijnt de rechercheur en gaat de vergadering verder.'

Leeuwen, D. van (1889-1952) Evangelisatie/OGG. Loenen aan de Vecht. Voorganger evangelisatie, vanaf 1946 predikant. Accommodatie. Vermeulen, *In de lijn van Ledeboer*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Leeuwen, H. van (1906-1988) CGK. Ermelo. Predikant. Verzet. Duifhuizen (red.), *Op vaste grond*. In Duifhuizen p. 11 'Ds. Van Leeuwen raakte betrokken bij de hulp aan onderduikers. Hij deed soms een beroep op gemeentelieden om Joodse onderduikers te verbergen.'

Lekkerkerker, M.J. (1905-1994) NHK. Vanaf 1942 Houten. *Deutschfreundlich*. Dossiers CABR 97828 (PRA Utrecht 13148) en 106281 (procureur-fiscaal Amsterdam 40653). Was bijzonder pro-Duits. Bij de bevrijding uit zijn pastorie gesleept. Daarna niet meer terug gekomen in Houten. In 1946 (op 41-jarige) leeftijd met emeritaat. Later weer in actieve dienst als predikant.

Ligtenberg, H. (1887-1965) GG. Kampen, vanaf zomer 1942 Vlaardingen. Predikant. Accommodatie. Bel, *Leven en werk van Ds. H. Ligtenberg*. In Bel p. 88: Ligtenberg organiseert verblijf voor Vlaardingse kinderen in Rijssen.

Ligtenberg, H. (1917-1992) GG. Rijssen. Predikant vanaf 1960. Verzet. Vogelaar, *Dienaar in eenvoudigheid*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Vogelaar p. 39: Mans Ligtenberg bedroog de Duitsers door de door hem als melkrijder aangeleverde melk aan te lengen met water en de zo verkregen melk te bezorgen bij adressen met onderduikers. 'Zijn broer Jan behoorde tot de transportcolonne van het Rode Kruis en kwam zo ook in het verzet terecht. Ook Gerrit-Jan, de andere broer, was actief in de ondergrondse. Ze schakelden Mans soms in bij verzetsactiviteiten en voor anderen voerde hij eveneens opdrachten uit. Zo had hij eens een geheime zender tussen de bussen verstoppt in een doos met het opschrift 'radio'. De Duitsers hielden hem aan en onderzochten de wagen. Ze schoven de doos naar links en rechts, maar keken niet naar wat erin zat.' 43: Broer Jan zat in 1944 enige tijd in Kamp Amersfoort. Mans weet door de Duitsers om de tuin te leiden zich te onttrekken aan tewerkstelling. 44 Mans wordt gijzelaar omdat een aantal mannen is ontsnapt bij tewerkstelling in Zwolle. De gijzelaars zullen gefusilleerd worden als de ontsnapt niet terugkeren. Ds. Lamain draagt de ontvluchten zich te melden. Vriendin Dika weet Mans vrij te krijgen door een verklaring te krijgen dat Mans niet gemist kan worden in de voedselvoorziening als melkrijder voor onder andere de Wehrmacht. In Bel e.a. p. 140: 'In de oorlogsjaren werd Ligtenberg tijdens een razzia aangehouden en naar Zwolle gebracht. Via het Rode Kruis wist zijn vriendin hem echter vrij te krijgen. In deze jaren was Ligtenberg lid van de Bescherming Bevolking (BB), terwijl hij ook voor het verzet opdrachten uitvoerde.'

Ligtenberg, J. (1877-1955) GG. Rijssen. Ouderling. Accommodatie. Hoogerwerf-Holleman, *Hoewel ik niets ben*. In Hoogerwerf p. 36-38 wordt verhaald hoe Ligtenberg samen met de andere arbeiders van de jutefabriek van Ter Horst in de kelder wordt opgesloten. Ligtenberg neemt als van nature de leiding, doet een gebed en laat psalmen zingen. Dit overtuigt de Duitse officier van het feit dat hij met onschuldige mannen te maken heeft waarop ze worden vrijgelaten.

Linden, P. van der (1897-1969) VGG. Rotterdam-Zuid. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Lucas, A.P. (1884-1971) VGG. Monster. Predikant vanaf 1941. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Luitjes, F. (1895-1985) NHK. Leiden. Godsdienstonderwijzer. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Mallan, F. (1925-2010) GG. Rotterdam. Vanaf 1945 student. Accommodatie. Mastenbroek, *Israëls Wachter sluimert niet*. In Mastenbroek p. 47-78: Wordt bij de razzia van 10 november 1944 uit Rotterdam weggevoerd en tewerkgesteld in Zwolle en Wageningen. Later afgekeurd, maakt de Hongerwinter in Rotterdam mee.

Marchie van Voorthuijsen, E. du (1901-1986) CGK. Urk tot 1942, Driebergen vanaf 1942. Accommodatie. Dossier CABR 110014 (parket Den Haag 21358). Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Florijn, *In stilheid tot U*; Vermeulen, *De zoon van Bornia*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Florijn en Neven geen relevante informatie. In de persoonlijk levensherinneringen van Van Voorthuijsen zoals die in Florijn zijn opgenomen, geen enkele verwijzing naar de oorlog. In Vermeulen p. 91: Duitse soldaten gingen bij Du Marchie ter kerke op Urk. Sommigen hadden daar moeite mee, maar Du Marchie had het liefst zo veel mogelijk Duisters in de kerk omdat ook zij een ziel voor de eeuwigheid hebben. 93: In de preek zei hij soms ook iets in het Duits voor deze soldaten. De soldaten mochten niet meer ter kerke gaan, want 'in sommige kerken werd op Hitler gescholden en in bedekte termen om zijn ondergang gebeden'. (Citaat van Du Marchie zelf.) 102: Cgk in Driebergen organiseerde illegale slacht om gemeenteleden te ondersteunen. Vlees werd in de consistorie verdeeld. 103: Du Marchie treft Bart Roest uit Scherpenzeel en vermaant Roest (die erg anti-Duits en pro verzet was) niet te schelden op de Duitsers omdat zij als straf op zonde Nederland bezet hebben. Du Marchie zegt dat Roest gewoon Duitsers in plaats van moffen moet zeggen. Du Marchie zegt zelf van zijn houding ten opzichte van de Duitsers: 'Daarom ben ik nooit zo anti-Duits geweest. Ze dachten soms wel dat ik pró-Duits gezind was. Dat dáchten ze, maar dat was ik niet. Echt niet.' Du Marchie was niet zo gecharmeerd van het verzet omdat in het verzet voornamelijk communisten en gereformeerden actief waren en op beide groepen had hij het niet zo. In Bel e.a. p. 178: 'Tijdens zijn ambtsperiode brak de Tweede Wereldoorlog uit. De inval van de Duitsers zag de predikant als het oordeel Gods over de zonden. Hij voelde zich in verband daarmee niet erg tot het verzet aangetrokken, wel hielp hij onderduikers – zo zorgde hij voor onderdak van een zoon van ds. Kersten – en in zijn Driebergse tijd organiseerde hij clandestiene slachtingen, waarbij het vlees onder de leden verdeeld werd.' In Kranendonk, *Uw liefdedienst heeft mij nog nooit verdrotten*, 163: 'Zo ontmoette hij [ouderling Bart Roest uit Scherpenzeel] eens ds. E. du Marchie van Voorthuysen op de Traay in Driebergen. Terwijl zij met elkaar spraken, passeerde een Duitse colonne. Daardoor kwam de bezetting aan de orde. Ds. Du Marchie benadrukte de noodzaak van gehoorzaamheid aan de Duitsers.'

Meer, A. van der (1920-2003) Fed. OGG. 's-Gravenzande, eind 1944 uitgeweken naar Grafhorst. Vanaf 1965 lerend ouderling, vanaf 1969 predikant. Accommodatie. Vermeulen, *Het innigste verlangen*. In Vermeulen p. 44: Naar Grafhorst uitgeweken om aan verplichte tewerkstelling te ontkomen. Hoeft niet voor verplichte *Arbeitseinsatz* naar Duitsland omdat hij een boer moet vervangen (door koe getrap) in Grafhorst. Verder geen relevante informatie. Veel aandacht voor de ongemakken die de oorlog met zich meebracht.

Meer, E. van (1891-1954) NHK. Utrecht. Predikant. Accommodatie. Hille, *Een parel in de kroon van de Levensvorst*. In Hille geen relevante informatie.

Mieras, M.A. (1915-1981) OGG. Terneuzen tot juli 1944, vanaf juli 1944 Krimpen a/d IJssel. Vanaf dec. 1940 als oefenaar, vanaf april 1942 als predikant. Accommodatie. Van Dam, *Die u het Woord Gods gesproken hebben*; Vermeulen, *Het grootste wonder*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1; Van der Blom, *In memoriam ds. M.A. Mieras*; Vermeulen, *De koopman van Axel*. In van Dam en in Vermeulen (1994) geen relevante informatie. In Bel e.a. p. 152: Mieras was in Krimpen bijzonder actief in de voedselvoorziening. In Van der Blom geen relevante informatie. In Vermeulen (2011) p.115/116: 'Onvergetelijk was

de oproep voor jonge mannen van 18 tot 40 jaar voor de arbeidsinzet in Duitsland. De zondag ervoor preekte ds. Mieras uit Jeremía 15:2: “En het zal geschieden wanneer zij tot u zullen zeggen: Zo zegt de HEERE: Wie ter dood, ter dood; en wie ten zwaarde, ten zwaarde; en wie ten honger, ten honger; en wie ter gevangenis, ter gevangenis.” Van deze preek ging zoveel uit, dat dominee mocht geloven dat de Heere uitkomst zou geven. En dat was ook zo: alle mannen mochten veilig naar huis terugkeren.’

Mijnders, J. (1921-nog in leven) GG. Dordrecht. Kranendonk, *Hulp van God verkregen hebbende*; *Mijnders, Paulus' afscheidrede*. Accommodatie/moreel verzet. In Kranendonk p. 35: Geen vrijmoedigheid om zich te onttrekken aan tewerkstelling in Duitsland. Twee broers waren hem al voorgedaan naar Duitsland. 39/40: Weigering om op zondag te werken is oorzaak van woordenwisseling met chef die hem toevoegt dat het oorlog is en dat men in Duitsland niets met zijn God van doen wil hebben. Waarop Mijnders antwoordt: ‘Als dat zo is, zal die God u en ook Duitsland daarvoor straffen.’ Gevolg is dat hij door de SS wordt opgepakt vanwege belediging van de Duitse staat en in een gevangenis aan de Alexanderplatz wordt opgesloten. Later in werkkamp geïnterneerd. In Mijnders p. 20: ‘Waren er veel die door “onderduiken” zich hieraan onttrokken, wat ik nog niet direct zou willen veroordelen, ik had daar echter geen vrijmoedigheid toe, ik zou willen zeggen, de Heere gaf mij daar geen vrijmoedigheid toe.’ Verder zelfde inhoud als in Kranendonk.

Minnen, J.G. van (1900-1971) CGK. Huizen. Predikant. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Moerkerken, L. (1914-1976) NGG/GG. Vlaardingen. Vanaf 1973 lerend ouderling OG-GiN. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Molen, S. van der (1893-1986) CGK. Rotterdam/ Arnhem. Predikant. Moreel verzet. Van der Molen, ‘Mijn leven is één groot wonder’, 23-32. Gemeente werd getroffen door het bombardement. Nam de plaats van ds. H. Janssen in het IKO in en ondertekende meerdere protesten namens de kerken.

Mouw, G. (1918-1983) NHK. Barneveld/Putten. Vanaf 1943 godsdienstonderwijzer te Putten, vanaf 1964 predikant GG. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. p. 152: Ontkomt in 1944 aan razzia te Putten, moet later veel gezinnen overlijden van weggevoerde mannen en zonen aanzeggen.

Neerbos, B. van (1870-1956) GG. Rilland-Bath. Predikant. Accommodatie. Vogelaar, *Heraut van de hemelse Koning*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Vogelaar p. 148/150: Ds. van Neerbos krijgt van Finse regering een boek aangeboden met oorkonde omdat hij zich verdienstelijk had gemaakt voor een inzamelingsactie voor het door de oorlog met de Sovjet-Unie zwaar getroffen Finland. (Sovjet-Unie had nog pact met nazi-Duitsland en Finland was toen derhalve nog geen bondgenoot van nazi-Duitsland). Verder geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Oordt, J.R. van (1859-1942) GG. Zeist. Predikant. Accommodatie. Ros, *De gedachtenis des rechtvaardigen*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. Oprichter SGP, overleden in 1942. Geen relevante informatie in Ros. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Oostenbrug, T.H. (1910-1994) NHK. Groot-Ammers. Predikant. Verzet. Uitbeijerse en Schroten, *Uijt het quartier van Gouderack*. In Uitbeijerse en Schroten p. 153: ‘Tijdens de Tweede Wereldoorlog stond ds. Oostenbrug in Groot-Ammers. Daar was hij lid van een verzetsgroep van de Binnenlandse Strijdkrachten. Deze groep gebruikte de kerk om er het illegale blaadje ‘Telex’ te drukken; terwijl er ook wapens en munitie en buitgemaakte of gedropte goederen werden bewaard. De predikant werd voor zijn verzet in Yad Vashem

(Israël) onderscheiden met het Verzetsherdenkingskruis.' Dit is ook vermeld in Neven, *Kerkelijk leven in beeld*.

Overduin, D.Chr. (1875-1946) GGiHV. Rotterdam. Predikant. Accommodatie. Van Holten *Niets van ons, maar 't al van Hem*. In Van Holten p. 81: Een tot het christendom bekeerde Jood, Alexander Rippe, uit de gemeente van Overduin werd wel naar Westerbork gebracht, maar keerde daarvandaan terug. 'In gemeente van ds. Overduin waren er geen sympathisanten met de Duitsers of met de NSB. Dat kan helaas niet van alle kerken worden gezegd. De latere ouderling Martinus Bakker heeft ervoor gekozen om in het verzet te gaan, de Geuzenactie van Bernard IJzerdraat uit Vlaardingen. Bakker was uit Vlaardingen afkomstig. Hij is gevangen genomen en door de Hoge Raad ter dood veroordeeld.' Bakker is echter nooit terechtgesteld, maar heeft jaren in een concentratiekamp doorgebracht.

Overduin, J. (1881-1963) GGiHV. Sliedrecht. Predikant. *Deutschfreundlich*. Dossiers CABR 88680 (dossier J. Overduin, 18-11-1881) en 109118 (parket Den Haag 208). Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Overduin, M. (1892-1970) OGG/CGK. Dordrecht tot 1942, daarna Werkendam. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3; Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*. In Bel e.a. geen relevante informatie. In Florijn en Neven geen relevante informatie.

Overduin, P. (1915-1995) GGiHV. Rotterdam. Oefent vanaf 1941, predikant vanaf 1946. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Paauwe, J.P. (1872-1956) Vrije groep. Den Haag. Predikant. Accommodatie/*deutschfreundlich*. Dossier CABR 90765 (PRA Den Haag 32427). Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1; Valk, *Ds. J.P. Paauwe*; Schenderling, 'Paauwe' in: Nauta e.a. (red.) *Biografisch lexicon* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie. In *Biografisch lexicon* geen relevante informatie. In Valk p. 103-105: Paauwe had oorlog lang voorzien en zag de bezetting als een straf op het zich niet bekeren van het Nederlandse volk. 105: Paauwe was tegen het kweken van haat tegen de bezetter en riep op tot onderwerping aan het gezag. 107: Paauwe heeft nooit opgeroepen tot enige vorm van verzet (de inhoud van zijn preken wordt geheel ingenomen door geestelijke zaken), hoewel hij het zich onttrekken aan de werkverschaffing niet afkeurde.

Pannekoek, J. (1916-1971) GG. Zierikzee. Vanaf 1965 predikant GGiN. Accommodatie. Verdouw, *Gij hebt mijn omzwerwen geteld*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. Hfdst. 2 in Verdouw heeft als titel 'Omzwerpingen in oorlogstijd'. In Verdouw p. 43-45: Broer Kees wordt in Duitsland tewerkgesteld, onderduiken wordt niet als optie genoemd. Wel wordt de gehoorzame aard van broer Kees genoemd. 56: Tijdens een evacuatie schrijft Jan Pannekoek dat het groot zou zijn als 'wij er onder mochten bukken en mochten komen te zeggen: "Ik zal des Heeren gramschap dragen, want ik heb tegen Hem gezondigd."' Hij ziet de oorlog duidelijk als een oordeel over de 'zonden van land en volk'. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Poel, J. van der (1909-1981) Fed. OGG. Giessendam. Predikant. Accommodatie/moreel verzet. Van Dam, *Die u het Woord Gods gesproken hebben*; Vermeulen, *Het wonderlijkste wonder*; Van der Poel, *Eben Haëzer*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2; Koesveld e.a., *Eben-Haëzer*. In Vermeulen p. 85: Op 19 juni 1942 krijgt ds. Van der Poel een bericht van de burgemeester van Giessendam dat een catechisant (Pieter Dubbeldam) is gesneuveld. In 1943 is de toespraak van ds. Van der Poel 'Ik heb hem tot nu toe niet gezien' n.a.v. dit sneuvelen verschenen. (Gesneuveld als marinier) 88: Gesprek in trein; Duitsers zijn hier omdat God het wil. 91: Zeventien gemeenteleden voor tewerkstelling naar Duitsland. Onderduiken wordt niet als optie genoemd. 93-97: Van der Poel gaat met gevaar voor

eigen leven zelf voedsel voor zijn hongerende gemeente halen eind 1944, koopt daarbij geen Duitsers om met sterke drank: ‘omdat hij ’s vijands dronkenschap niet op zijn geweten wilde hebben’. ‘Met de grimmige humor van profeten uit het Oude Testament wist hij menig Duitser om de tuin te leiden’ [Opmerkelijk, daar Van de Poel geen Duits sprak] 100: Voor foeragetochten krijgt Van der Poel een erepenning van het IKO. *Eben Haëzer* is een soort autobiografisch document. Hierin nauwelijks verwijzingen naar de oorlog. In van Dam geen verdere informatie dan iets over de hongertochten door Van der Poel ondernomen. In Bel e.a. p. 178: ‘In de moeilijke oorlogsjaren was Van der Poel consulent van Doetinchem en Enkhuizen. Met een Italiaanse warmbloed (een geschenk van de Binnenlandse Strijdkrachten) en een geleende tilbury reed hij het land door, om te preken en voedsel bijeen te zamelen.’ In Koesveld p. 73: Ds. Van der Poel was met betrekking tot de Duitse overheersing altijd heel voorzichtig.

Ponstein, A. (1891-1970) CGK. Lisse. Predikant. Verzet. Drayer, van ’t Spijker en Velema, *En toch niet verteerd*. In Drayer e.a. p. 123: ‘Er zijn predikanten geweest die met grote kracht zich gaven aan het zoeken naar onderduikadressen. Ook Joden werden geherbergd. Toen ds. A. Ponstein in 1970 te Epe werd begraven waren Amsterdamse Joden bij zijn begrafenis tegenwoordig uit dank voor de liefdevolle zorg die zij in zijn pastorie te Lisse hadden ondervonden – zij hadden menselijkerwijs aan hem hun leven te danken. Ponstein vormde met Kremer en Laman de eerste bemanning van het Israël-Deputaatschap. Dat deputaatschap betekende geen erebaantje voor hem. Zijn liefde tot Israël bracht hij op deze wijze in praktijk.’

Pop, A.F.P. (1884-1965) NHK. Monster/Kockengen. Predikant. *Deutschfreundlich*. HB-lid SGP 1940-1946 (uitgezuiverd). In jubileumboek SGP (Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw*, 41.) Verder geen relevante informatie.

Potappel, L.J. (1882-1953) VOGG. Stavenisse. Lerend ouderling. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3; Smits, *Levensbeschrijving en brieven van L.J. Potappel*. In Bel e.a. p. 164: ‘In de jaren van de Tweede Wereldoorlog sprak hij, onder drang van de omstandigheden en uit de volheid van zijn gemoed, tijdens het preeklezen dikwijls een persoonlijk woord.’ In Smits geen relevante informatie.

Prooijen, J. van (1912-1991) GG. Tot december 1944 Oude-Tonge, daarna Middelharnis. Vanaf 1961 lerend ouderling, vanaf 1964 predikant in OGGiN. Verzet. Vermeulen, *Het dierbaarste geschenk*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. Vermeulen p. 50-51: Van Prooijen vervoerde ’s nachts met een vlot Engelsen naar Hellevoetsluis en werd daarbij opgepakt en naar Duitsland getransporteerd en als gevangene tewerkgesteld aan een spoorlijn. 52: Weigert op zondag te werken, krijgt daartoe toestemming van kampcommandant, leest op zondag preken voor zieken. In Bel e.a. p. 166: ‘In de Tweede Wereldoorlog werd hij door de Duitse bezetter tijdens een razzia met een vriend meegevoerd en tewerkgesteld in Duitsland. Terwijl anderen soms zich vanuit de keuken probeerden te goed te doen ten koste van hun lotgenoten, leefde hij menigmaal in, alles verbeurd te hebben. Voor hem was het meermalen een wonder, dat hij nog wat voedsel kreeg. Hij had direct bezwaar tegen werken op zondag, waarna zijn metgezel hem erop attenderde dat in oorlogstijd “de muren van Jericho toch ook op de sabbat omringd waren geweest”.’

Raatgever, A. (1916-1981) VOGG. IJsselstein. Vanaf 1966 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Ramaker, W. (1904-1943) CGK. Kampen. Predikant. Moreel verzet/verzet. Van Dolderen, *Grasduinen in de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken*; Bijl, Florijn en De Groot, ‘Het Jeruzalem van Nederland, 8. In Van Dolderen p. 61/62: Jaren voor de oorlog: ‘Hij was het ook die in zijn redes waarschuwde voor de persoon van Hitler, voor

de 'Hitler-cultus.' Tijdens oorlog belegde hij interkerkelijke bezinningsavonden. Bad op gedenkdagen openlijk voor de koningin. 'Op de laatste predikantenvergadering die hij meemaakte, in 1942, dankte de voorzitter voor het feit dat geen onzer predikanten nog last had gehad met de bezetter. Ds. Ramaker was het die later aan de voorzitter vroeg of dat dan wel pleitte vóór die predikanten.' Onduidelijk is of Ramaker in het verzet zat, wel is na de oorlog duidelijk geworden dat Ramaker door de Duitsers op een lijst van op te pakken en te fusilleren personen stond omdat hij als gevaarlijk werd beschouwd voor de belangen van het Duitse Rijk. Aard bron niet duidelijk, geen bronverwijzing, wel opmerking dat deze levensschets met goedkeuring van de weduwe is gepubliceerd. Tijdens de in 1943 gehouden razzia om Ramaker op te pakken, overlijdt hij vanwege hartfalen op 39-jarige leeftijd. In Vogelaar, *Die hier bedrukt met tranen zaait* p. 199: 'Zijn [ds. Ramaker] afkeer van de Duitse bezetter stak hij niet onder stoelen of banken. Hij bad openlijk voor de koningin, was actief in het verzet en hield in Kampen interkerkelijke bezinningsavonden over de nood van land en volk.' In Bijl, Florijn en De Groot: 'Tijdens de Tweede Wereldoorlog keerde ds. Ramaker zich zo heftig tegen de Duitse bezetters, dat zij hem wilden oppakken. Bij een razzia 's nachts wist hij uit hun handen te blijven door zich in een schuurtje te verbergen. Daar werd hij getroffen door een hartaanval waaraan hij overleed. Zijn vrouw vond hem terug: geknield, met gevouwen handen, het lichaam iets opzij gezakt.'

Ravenswaay, J.C. van (1918-2002) CGK. Apeldoorn. Student Theologische School. Accommodatie. Vogelaar, *Blaast de bazuin*. In Vogelaar p. 193: Heeft tijd ondergedoken gezeten omdat hij in het Duitse leger moest dienen omdat hij in Duitsland geboren was (ouders woonden en werkten in Heiligenhaus).

Redelijkheid, A. de (1899-1979) NHK. Ouderkerk aan den IJssel. Godsdienstonderwijzer. Accommodatie. Neven, *Een lichtende kaars*; De Redelijkheid, *Jubileumuitgave om herinnering te bewaren*. In Neven p. 55: Behoorde tot kennissenkring rond ds. Keck. 79: 'Deze beleving spoorde De Redelijkheid niet aan tot verzet, maar wel tot onderwerping aan Gods oordeel.' Betreft hier de plunderingen door de Duitsers uitgevoerd. In jubileumuitgave geen relevante informatie.

Riekkel, J.A. (1869-1949) CGK. Delft. Predikant, vanaf 1944 met emeritaat. Accommodatie. Van der Ham, *Sions heil en troost*; Van der Ham, *Een wolk van getuigen*. In Van der Ham geen relevante informatie.

Rijksen, L. (1902-1969) GG. Utrecht tot 1944, daarna Leiden. Vanaf 1944 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Roest, B. (1892-1974) GG. Scherpenzeel. Ouderling-voorganger. Moreel verzet. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3; Kranendonk, *Uw liefdedienst heeft mij nog nooit verdrotten*. In Bel e.a. geen relevante informatie. In Kranendonk p. 146: Bezettende overheid geen wettige overheid. 'Die zat in Londen.' 147: Ziet het demonische karakter van het nationaal-socialisme. Beide zonen waren betrokken bij verzetsactiviteiten. 151: 'Voor hem kwam de Tweede Wereldoorlog niet onverwachts. Al in september 1933 schreef hij: "Veel openbaart de Heere me in de toekomst bange wereldweeën." [...] De crisisjaren en de opmars van het nationaal-socialisme in Duitsland vervulden Roest met zorg. Hij wist dat de economische malaise "slechts een beginsel der smarten" was.' 152: In brief aan vriend vlak voor Hitlers machtsovername in Duitsland in 1933: 'Bang en benauwd worden de tijden. Ondergang en verwoesting op komst. De wereld gaat onder, de kerk straks gelouterd, o, wat zal er afvallen.' Roest voelde zich vaak een eenling en weinig begrepen door predikanten en anderen. Zij zagen over het algemeen de toekomst optimistischer tegemoet. 163: Tijdens bezetting: 'In zijn gebed, preken en gesprekken liet Roest er geen misverstand over bestaan hoe hij

over de nazi's dacht. Hoewel hij ervan overtuigd was dat ze van God gezonden waren om ons land te straffen, beschouwde hij hen toch als trawanten van satan en dat niet het minst om hetgeen zij de Joden aandeden. Hij was overtuigd anti-Duits. Als hij sprak over "de boze aanslagen van Haman" wist iedereen dat hij Hitler en zijn partijgangers bedoelde. Geregeld bad hij voor de koningin en benadrukte hij de betekenis van het drievoudige snoer "God, Nederland en Oranje". Roest was het oneens met de visie dat men de Duitse bezetter moet gehoorzamen. Hij verschilde daarin van mening met bijvoorbeeld ds. Du Marchie van Voorthuysen en ds. Koster van Maartensdijk. Ofschoon Roest zich verbonden wist aan ds. Koster, wees hij dergelijke pro-Duitse opvattingen radicaal af.' 165: Roest had geen bezwaar tegen onderduiken door zoon Theo om aan tewerkstelling in Duitsland te ontkomen. 'Weerstand en verzet bieden tegen de Duitsers achtte hij geoorloofd.' Zo nam Roest ook enkele onderduikers op in zijn eigen huis. 168: 'Met instemming van vader Roest trad Theo toe tot de verzetsgroep van de Binnenlandse Strijdkrachten in de regio. Het was dus zaak zeer alert te zijn en Theo moest zich vaak schuilhouden. In het najaar van 1944 sliep hij daarom van tijd tot tijd in de consistorie van de Gereformeerde Gemeente van Scherpenzeel.' 169: Roest weet op een slimme wijze te ontsnappen bij een represaille-arrestatie. 171: Roest nodigt Duitse militairen op de koffie (terwijl de onderduikers aan tafel zitten!). 'Voor Roest waren de mannen ook mensen met een ziel voor de eeuwigheid. Van de Duitse ideologie gruwde hij, als schepselen wilde hij de soldaten niet afschrijven.' 172/173 Twee zonen van Roest betrokken bij oorlogshandelingen rond Scherpenzeel en Barneveld (gegevens verzamelen over Duitse stellingen).

Roos, M.S. (1897-1971) CGK. Utrecht. Ouderling, vanaf 1951 predikant. Accommodatie. Van der Ham, *Sions beil en troost*; Van der Ham, *Een wolk van getuigen*. In Van der Ham geen relevante informatie.

Roos, W. (1890-1950) NGG. Schiedam. *Deutschfreundlich*. Dossier CABR 98662 (POD Vlaarding 7087). Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Rootselaar, J. van (1906-1990) NHK. Wanswerd, eind oorlog in Oosterwolde (Gld). Predikant. Verzet. Van Rootselaar, *Memoires*. In memoires p. 82: Joods echtpaar (Josephson) van najaar 1943 tot bevrijding in pastorie ondergedoken. 84: Onderduikersechtpaar in boekenkisten mee verhuisd naar Oosterwolde. 86-89: Door Duitsers gevangengenomen en weer vrijgelaten, vervolgens weer gezocht bij volgende razzia, maar in eigen pastorie verscholen.

Rossem, A. van (1906-2003) CGK. Leerdam. Vanaf 1941 ouderling, na oorlog lerend ouderling. Accommodatie. Van der Ham, *De minste der broeders*. In Van der Ham p. 238-245: In Duitsland tewerkgesteld in buurt Dachau, sprak geregeld een stichtelijk woord voor medegevangenen. Verder geen relevante informatie.

Rover, A.W. de (1874-1954) VGG. Vlaarding. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Rustige, D. (1889-1963) Vrije groepen. Hierden. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Ruijs, J.J. (1894-1972) Vrije Evangelische GG tot Verbreiding der Waarheid. Alkmaar. Predikant. Collaboratie. Dossiers CABR 2839 (PRA Alkmaar 2216) en 14838 (tribunaal Alkmaar 111A). Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Schepper, A.C.J. (1891-1956) VOGG. Utrecht tot 1942, Leersum vanaf 1942. Oefenaar. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en*

oefenaars deel 3. In Florijn en Neven geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Schinkelshoek, J. (1916-1981) Vrije gemeente/OGG. Kralingseveer. Vanaf 1942 ouderling in Kralingsveer, in 1968 oefenaar, 1973 predikant. Accommodatie. Van Dam, *Die u het Woord Gods gesproken hebben*; Vermeulen, *Het uitnemendste bevel*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Vermeulen p. 32: Foto van 'Soldaat Jo Schinkelshoek' geleverd te Mill (verder in de tekst geen enkele verwijzing naar oorlogshandeling o.i.d.). 39: Broer gaat naar Duitsland om daar gedwongen te werken. Verder geen relevante informatie. In Van Dam geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Shipaanboord, G. (1916-1973) GG. Leiden. In 1945 ouderling, vanaf 1961 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Seggeling, P.H. (1898-1978) NGG. Rotterdam-Charlois. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Siegers, H. (1884-1963) NGG. Utrecht. Predikant. Verzet. Dossiers CABR 97123 (PRA Utrecht 1043) en 105629 (procureur-fiscaal Amsterdam 19932). Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Slager, J.W. (1901-1982) VOGG. Stavenisse. Oefenaar, vanaf 1962 predikant. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Florijn en Neven geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Smink, J.A. (1886-1966) Gereformeerde Kerk/GG onder het kruis. Den Haag tot 1944, vanaf 1944 Dordrecht. Vanaf 1944 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Smits, C. (1898-1994) CGK. Sliedrecht tot mei 1942, daarna Dordrecht. Predikant. Accommodatie. Vermeulen, *Het treffelijkste werk*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Vermeulen: p. 78/79: Schrijft brieven aan tewerkgestelden en krijgsgevangenen uit de gemeente. Roept daarin op Gods oordeel te aanvaarden. 81: Haalt schipper over te gehoorzamen om zijn schip aan de Duitsers over te dragen omdat het gevorderd is. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Steenblok, C. (1894-1966) GKN/GG. Rotterdam, vanaf 1941 Poortvliet. Predikant Gereformeerde Kerk, vanaf 1943 predikant GG. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3; Rouwendal, *Dr. C. Steenblok*. In Bel e.a. geen relevante informatie. In Rouwendal geen relevante informatie, p. 43: Steenblok liet zich niet of nauwelijks met politiek in.

Stelwagen, J.C. (1916-2006) NHK. Opheusden, vanaf 1944 Giessendam-Nederhardinveld. Predikant. Accommodatie. In Den Breejen, *Van geslachte tot geslacht*, 216. Ds. J.C. Stelwagen zag in de bezetting de oordelen Gods over ons volk en hield na de bevrijding een donderpreek over de wijze waarop tijdens de bevrijding met NSB'ers, OW'ers, 'moffenmeiden' en de van landverraad beschuldigde predikant van Giessen-Oudekerk (werd later met eerherstel vrijgesproken) was omgegaan. Hij noemde het mensonterend en Godonterend.

Stickers, J.W. (1913-1978) Diverse vrije groepen. Rotterdam tot 1943, 1943 Dordrecht, vanaf 1944 Amsterdam. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Struijk, G. (1915-1993) St. St. gem. Sliedrecht. Oefenaar. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. geen relevante informatie.

- Stuijvenberg, A. van** (1894-1954) GG. Yerseke. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.
- Taake, J.C.** (1872-1949) GG. Leiden. Ouderling. Accommodatie. Rijksen en Taake, *Gedachtenis*. In Rijksen en Taake geen relevante informatie.
- Taverne, G.** (1903-1998) NHK. Den Haag. Vanaf 1942 godsdienstonderwijzer, vanaf 1946 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.
- Toes, B.** (1892-1973) VGG. IJsselmonde. Predikant. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Van Dam, *Die u het Woord Gods gesproken hebben*; Vermeulen, *Het kostelijkste sieraad*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Florijn en Neven geen relevante informatie. In Van Dam geen relevante informatie. In Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.
- Tukker, W.L.** (1909-1988) NHK. Tot 1942 Hei en Boeicop, na 1942 Elburg. Predikant. Accommodatie. Neven, *De zaligheid is in geen ander*. In Neven p. 47: Duitsers enkele maanden in pastorie ingekwartierd. In 1944 evacués uit Arnhem in pastorie opgevangen. 47-48: Oproep tot matiging feestvreugde bij bevrijding om zonden te voorkomen en uit piëteit met hen die geliefden verloren.
- Uitslag, A.** (1893-1986) NHK. Oldebroek. Vanaf 1961 predikant Vrije OGG. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. geen relevante informatie.
- Valk, M.H.A. van der** (1866-1954) Presbyteriaanse gem./NHK. Rotterdam. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.
- Vergunst, A.** (1926-1981) GG. Leiden. Accommodatie. Elshout e.a., *Neem de wacht des Heeren waar*. In Elshout geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.
- Verhagen, A.** (1887-1959) GG. Middelburg tot 1942, vanaf 1942 Lisse. Predikant. Moreel verzet. Nieuwland, *Uit het leven van Ds. A. Verhagen*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5; Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*. In Nieuwland p. 74: Verhagen gaat naar station om afscheid te nemen van Joden die gedeporteerd worden. Moet zich bij Gestapo verantwoorden voor het bidden voor de koningin (op 31 augustus, verjaardag Wilhelmina) en voor zijn preek waarin hij parallellen had getrokken tussen David op de puinhopen van Ziklag en de situatie van de koningin. 'Hij zag de Duitsers als een roede in Gods hand, om ons land te tuchtigen. Maar hij vermaande ook de Gestapo dat zij zich moesten bekeren. Onder vreselijke dreigementen werd hij tenslotte losgelaten.' 81: In Lisse organiseerde Verhagen hulp en post voor zowel tewerkgestelden te Duitsland als onderduikers uit zijn gemeente. In Bel e.a. p. 291: 'In Lisse maakt hij de drie laatste oorlogsjaren mee. In deze periode deed hij zich kennen als een praktische vaderlander met een warm hart. Zijn koningsgezindheid was bijzonder, terwijl de drieslag God, Nederland en Oranje hem dierbaar was.' Verder organiseerde Verhagen hulp aan in Duitsland tewerkgestelden en aan onderduikers. In Van Klinken en Vogelaar p. 36: Tijdens een weekdienst in de ger. gem. te Amersfoort sprak ds. Verhagen openlijk over het op transport stellen van Joden vanuit Amsterdam. In Segers, *Uw trouw is groot*, 91 wordt Verhagen getypeerd als een vurig vaderlander.
- Verhoef, A.W.** (1917-1996) GG. Capelle aan den IJssel. Vanaf 1963 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.
- Verkade, J.P.** (1921-2008) NHK. Stolwijk. Accommodatie. Versteeg en Van der Zwaan, *Zijn Naam ter eer*. In Versteeg en Van der Zwaan p. 24: Tijdens razzia ondergedoken.
- Verlinde, P.** (1883-1961) Vrije groepen. Hoogvliet. Vanaf 1947 oefenaar. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Verloop, A.P. (1909-1991) St. St. gem. Alblasserdam. Vanaf 1944 lerend ouderling en vanaf 1951 predikant. Moreel verzet. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. p. 248: Broer in Berlijn tewerkgesteld. 249/250: Verloop hoeft ondanks keuring en oproep toch niet naar Duitsland. 'Het was een zeer gespannen tijd waarin Verloop in het openbaar begon te spreken. Men mocht niet zeggen wat men wilde. Winter '44-'45 was er de algemene oproep om zich te melden voor tewerkstelling in Duitsland. Duidelijk nam Verloop stelling tegen de bezettende macht. Meerderen hebben zich toen niet gemeld. De vordering van de NSB-burgemeester om bootjes in te leveren – dit vanwege verwachte daling van parachutisten – legde ook hij naast zich neer. Hij kreeg een oproep om zich te verantwoorden. Vrijmoedig heeft hij de burgemeester vermaand en erop gewezen, dat ook hij onder een hogere macht stond. De burgemeester was zeer gedwee.'

Viegen, C. van (1895-1977) NHK. Achterberg. Predikant. Verzet. Van Viegen, *Van geslacht tot geslacht*. In Van Viegen p. 82: Neemt als onderduikers Joodse makelaar Felix Tal met vrouw uit Amsterdam in huis.

Vijverberg, J. (1875-1958) OGG. Rhenen. Lerend ouderling. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. p. 237: 'In zijn oefeningen waarschuwde Vijverberg zijn hoorders altijd met grote nadruk. Tevens kondigde hij vaak de oordelen aan die over Nederland zouden komen. Veel indruk maakte het toen hij in 1937 vanaf de kansel meedeelde dat een bijzonder oordeel Rhenen zou treffen en dat daar het bloed van jonge mannen meer dan elders zou vloeien. Velen zagen zijn woorden bevestigd in de meidagen van 1940, bij de slag om de Grebbelinie.'

Visscher, H. (1864-1947) NHK. Nijmegen. Emeritus predikant. Collaboratie. Dossiers CABR 95720 (PRA Nijmegen 3878) en 78043 (tribunaal Arnhem, H. Visscher). Wiegeraad, *Hugo Visscher 1864-1947*; De Groot, 'Visscher' in: Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon* deel 3, 373-376. Wiegeraad p. 96: Visscher lid van een pro-Duits comité na WO I. 97: 'Wat Visscher betreft blijkt intussen hieruit, dat diens sympathie voor Duitsland al aanwezig was voordat het nationaal-socialisme een rol speelde.' 105: Belgisch Tractaat 1926, Visscher tegen Belgisch verdrag en eens met Nationaal Comité van Actie o.l.v. ir. A. Mussert. 124: Verkiezingen 1937 CNA haalt kiesdeler niet, maar verzwakt SGP wel (van 3 naar 2 zetels). 125: Visscher behoort tot bevindelijke richting. 128: Houding t.o.v. Duitsland te verklaren als geboortegrond der Reformatie. Uitgesproken afkeer van het 'perfidie Albion'. Werkte tijdens WO I mee aan pro-Duits blad *De Toekomst*. 129: Visscher zag het Verdrag van Versailles vooral als een vernedering met als hoofdschuldige Engeland. 130: Begin jaren dertig was Visscher duidelijk negatief over het nationaalsocialisme. Hij noemde het nationaalsocialisme 'het resultaat van Spinozistische wijsbegeerte'. Nationaalsocialisme is evenals bolsjewisme materialistisch en spreekt over een 'opgeblazen rassen-theorie' en 'heidensch filosofische religie'. Ook aandacht voor verdrukking kerk in Derde Rijk. 131: Visscher zag het nationaalsocialisme als tijdelijk redmiddel omdat de westerse democratie innerlijk ziek was. 132: Visscher duidelijk anti-NSDAP en tegen Hitler. Regime van de NSB draagt grote gevaren van tirannie in zich. In Duitsland een terugkeer naar de 'heidensche cultuurstaat'. Visscher is tegen 'verrotting der moderne democratie' en voor een sterke centrale regering die door bezuinigingen orde schept en tucht oefent onder het volk. Tegen rasseneer, 'puur heidensch' en tegen staatsleer (heeft niets met christelijke staatsleer gemeen) NSB, tegen hegeliaanse filosofie. Visscher gematigder over NSB dan over Duits nazisme. Visscher is nooit lid geworden van de NSB. 133: 'Men mag NSB, die wel fouten heeft, niet zonder meer op één lijn plaatsen met communisten en dergelijke revolutionairen. In de oorlogsjaren komt het zelfs zo ver dat Visscher de wens uitspreekt, dat de N.S.B. een kopgroep zal zijn voor een zelfstandig Nederland binnen een Groot-

Duits Rijk'. Steeds sterker wordende negatieve houding t.o.v. het westerse democratische stelsel. 'Geschriften, die tijdens de Tweede Wereldoorlog van zijn hand zullen verschijnen, dragen in dat verband veelzeggende titels als *Het stervend partijwezen* en *Ondergang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*. 134: Visscher vooral ontvankelijk voor organische gedachte van een bezielde gemeenschap in plaats van een verzameling individuen. Sloot aan op *Volkstum* en *völkisch* denken. Nationaalsocialisme als dam tegen het grotere kwaad van het communisme. 135: 'Hij wekt de indruk op den duur zo gebiologeerd te worden door figuren als Mussolini en Hitler, dat hij de ethische normen ten aanzien van dergelijke machthebbers niet meer aanlegt. (...) Ten aanzien van het antisemitisme gaat hij een tweeslachtige houding aannemen.' Toch is zijn houding, hoewel erg ambivalent, soms ook sterk gekant tegen het antisemitisme. 138: Binnen CNA mensen die sterk naar het fascisme neigden (twee gemeenteraadsleden in Zeist). In CHU- en AR-media ook geen duidelijke afwijzing van het Duitse nazibewind. 139: 'Tevens kwam Visscher zoals we al opmerkten ertoe te stellen, dat volgens de scheppingsorde de rassen hun bloed zuiver moesten houden. We kunnen in het poneren van de scheppingsorde door Visscher niet anders zien dan een theologische goedkeuring voor het racisme.' 140: In Geref. Bond waren er ook (Duymaer van Twist) die zich voortdurend uitlieten tegen het nationaalsocialisme. 'In Visschers ogen was Hitler namelijk evenals de heidense koning Kores in het Oude Testament een geroepene, die van God opdracht had gekregen orde te scheppen en het volk van de ondergang te redden.' 141: Visschers exegese van Romeinen 13: Ook een usurperende overheid dient gehoorzaamd te worden (eveneens opvatting ds. J.H. Koster te Montfoort). 143: Visscher koesterde geen negatieve gevoelens t.o.v. het nazisme toen de Duisters Nederland binnenvielen, accepteerde de situatie als van God gewild. 'Visscher kwam nu naar voren met uitspraken van de profeet Jeremia, die Israël opriep tot onderwerping aan de koning van Babel.' Visscher zag in nazisme geen bedreiging voor de vrijheid van godsdienst, maar een beteugeling van de losbandigheid. 144: Breuk met *Gereformeerd Weekblad*, ds. Kievit wilde wel ethische normen aan Hitler opleggen. Visscher speelt smerig spel door te proberen via mr. Van Vessem (NSB Eerste-Kamerlid) Kievit in diskrediet te brengen. 145: Visscher geeft brochure *Het stervend partijwezen* uit bij Nenasu. Houding wordt door Wiegeraad gekarakteriseerd als 'collaboratie met de pen'. Publiceert verder ook in autoritair-fascistisch weekblad *De Waag* artikelen o.a. 'De autoritaire staatsidee in het licht der christelijke religie'. 146: 'Dus is er geen enkele grond, dat ik als Christen niet zou aanvaarden den autoritair staatsvorm, die de geschiedenis brengt, na de catastrofe van 10 mei.' Visscher beroept zich op de boeteprediking van Jeremia. 147: 'Hij noemde Hitler een "krijgsman, die van God verwekt, geroepen werd tot redding onzer Christelijk bepaalde cultuur, die mede de voorwaarden schept voor het behoud van Christus' Kerk op aarde" en hij sprak als zijn mening uit, dat Nederland in een verenigd Europa onder Duitse suprematie "een eigen, schoone taak" zou ontvangen.' 148 Visscher door Mussert benoemd als adviseur voor kerkelijke aangelegenheden, Visscher ook lid Kultuurraad. Voormalig CNA-lid Van Lonkhuyzen te Zeist schrijft brochure *Op de drempel van de nieuwe tijd*. Daarin is sprake van een nieuw Europa dat het hele continent beslaat. 149 Visschers laatste boek, *Ondergang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*, bij Volksche Uitgeverij Westland in 1943. Brief aan Duitse uitgever voor vertaling (nooit uitgekomen): 'wensch, dat de Führer de overwinning moge aanschouwen.' Visscher was voor een federatief verbond van Nederland en zijn naburen binnen het Groot-Duitse Rijk. 153: Relatief mild vonnis door rechter bij bijzonder rechtspleging voor Visscher, Visscher ziet niet in dat hij fout was. 213: Visscher was geporteerd van het organische volksidee, maakte hem vatbaar voor het völkische nazidenken. 266: Dictatuur van de volkssoevereiniteit zoals in Nederlandse

democratie is verwerpelijker dan die van dictatoren als Hitler en Mussolini. 267: Oorlogsgebeurtenissen als barensweeën van de nieuwe toekomst. 294: Aversie tegen Joden in de westerse samenleving. In *Biografisch lexicon* beknopt dezelfde informatie.

Visser, A (1892-1948) GG. Aagtekerke. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. p. 224-225: Enige predikant der GG op eiland Zuid-Beveland vanaf 1942, maakt daar de verschrikkingen mee van bombardementen op dijken e.d.

Visser Mzn., H. (1911-1960) CGK. Tot 1940 Bunschoten, na 1940 Middelharnis. Predikant. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Florijn en Neven geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Vliet, G.J. van (1885-1954) NGG. Vlaardingen. Predikant. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Vliet, J. van (1921-1985) GG. Uddel. Vanaf 1967 predikant. Verzet. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. p. 222 wordt gemeld dat Van Vliet actief aan het verzet heeft deelgenomen. Verdere informatie ontbreekt.

Vlot, H. (1898-1976) St. St. gem. Capelle aan den IJssel. Predikant. Accommodatie. Van de Breevaart, *De breuk beleefd*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Vogelaar, L. (1917-1996) GG. Amsterdam. Vanaf 1962 predikant. Moreel verzet. Vogelaar, *Gedragen en gered*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Vogelaar p. 68: Werkte tijdens oorlog als boterhandelaar in Amsterdam, waar Joodse klanten soms van de ene op de andere dag verdwenen. 70: Broer mevr. Vogelaar (Koos Bac) actief als hoofd verzetsgroep in Moerkapelle. Zwager Vogelaar (Gerbrand van Aalst) actief in verzet te Groningen (wapendepot en had commandant knokploegen als onderduiker in huis, moest later zelf onderduiken om niet ontdekt te worden). Jongere broer Cor Vogelaar verzorgde twee maal per week transport en verspreiding illegale blaadje. 71: Vogelaar haalt voedsel op met zijn bakfiets met behulp van politie-agenten die bij de ger. gem. van A'dam behoorden. Ze deden alsof Vogelaar met bakfiets en al opgepakt was. 76/77: Vogelaar slaapt 's nachts met een aantal andere mannen in het kerkgebouw van de ger. gem. aan de Looiersgracht, waar een schuilruimte (kelder) is. 86/87: Vogelaar na oorlog diaken in ger. gem. Amsterdam, maakt daar gedeeltelijk de strubbelingen rond E. Kuyk mee. Uiteindelijk is kerkenraad genoodzaakt om Kuyk onder censuur te plaatsen, nadat Kersten Kuyk heeft aangeklaagd wegens laster en de particuliere synode de kerkenraad van A'dam dwingt Kuyk onder censuur te stellen. In Bel e.a. p. 228: Ondergedoken in de kerk (GG) van Amsterdam-West, op 5 mei 1945 aan de dood ontsnapt, Duitsers dreigden hem en een ander neer te schieten omdat ze hen verdachten van het schieten op de verslagen militairen.

Voogd, L. de (1911-1989) Vrije gemeenten. Vlaardingen. Predikant. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Vosman, H.A. (1917-1985) NHK. Rijssen. Vanaf 1963 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Vreugdenhil, J. (1879-1944) GG. Tot mei 1943 Rijssen, daarna Kampen. Predikant. Accommodatie. Vogelaar, *Die hier bedrukt met tranen zaait*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4; Vreugdenhil, *Geen nacht meer*. HB-lid SGP. In Vogelaar p. 192-195: Ds. Vreugdenhil samen met andere notabelen uit Rijssen als gijzelaar vanwege de april-

meistaking van 1943. In Bel e.a. geen relevante informatie. In Vreugdenhil geen relevante informatie.

Vroegindewej, J. (1873-1953) NHK. Middelharnis. Ouderling. Accommodatie. Romein-Vroegindewej, (red.) *Rijk in God*. In Romein p. 56-57: Vroegindewej jarenlang raadslid en wethouder voor de AR. Voelde zich in de dertiger jaren aangetrokken tot de richting van Hugo Visser en zijn Christelijke Nationale Actie (CNA). Over oorlog geen relevante gegevens.

Waard, A. de (1923-1984) St. St. gem. Hendrik-Ido-Ambacht. Vanaf 1967 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1; Zonder auteur, *Geroepen tot de bruiloft des Lams*. In Bel e.a. p. 229: In oktober 1943 tewerkgesteld in Duitsland samen met anderen uit de kerkelijke gemeente van Hendrik-Ido-Ambacht. Levensbeschrijving in *Geroepen tot de bruiloft des lams* is autobiografisch. Heeft twintig maanden in Duitsland gewerkt onder zeer erbarmelijke omstandigheden.

Wakker, T. (1912-1992) NHK. Urk. Vanaf 1947 godsdienstonderwijzer in NHK, vanaf 1951 lerend ouderling vrije groep, vanaf 1951 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Welzen, Joh. van (1887-1973) NGG. Gouda. Predikant. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Westrate, J.C. (1919-1998) GG. Tot 1943 Waarde, daarna Oostdijk. Predikant vanaf 1964. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. p. 306: 'Zijn militaire dienstplicht vervulde hij tijdens de mobilisatie van 1939/1940. In de bange meidagen van 1940 behoorde hij tot de militairen die vliegveld Ypenburg bij Den Haag/Delft tegen de Duitse parachutisten moesten verdedigen.'

Wier, J. van (1871-1953) VOGG. Rijssen. Predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Wiltink, H. (1892-1979) OGG. Doetinchem. Ouderling, in 1944 voor het eerst geoeftend, in 1956 predikant. Accommodatie. Van Dam, *Die u het Woord Gods gesproken hebben*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Van Dam geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Wijnne, E. (1888-1973) Vrije groepen. Oldebroek. Oefenaar. Accommodatie. Florijn en Neven, *Voorgangers in de noodkerk*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Florijn en Neven geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Wijting, L. (1873-1959) GG. Amersfoort. Oefenaar in algemene dienst. Accommodatie. Otten en Vogelaar, *Vijf broden en twee visjes*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Otten p. 138: Wijting bevestigt een geheim huwelijk van een ondergedoken verzetsstrijder (D.C. Bleijerveld) met zijn nichtje (A. Bijkerk) te Zeist aan de Gerolaan in het huis van E.B. van Ojen. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Wisse, C. (1915-1989) GG. Terneuzen. Vanaf 1959 predikant. Accommodatie. Blok, *Geleid door Zijn raad*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Blok geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Wisse, G. (1873-1957) CGK. Tot eind 1941 Amsterdam (O), vanaf 1941 Middelburg. Predikant. Accommodatie/*deutschfreundlich*. Dossier CABR 95430 (PRA Middelburg 1985A). Wisse, *Memoires*. De Rijke, *Gerard Wisse*. In *Memoires* (enigszins gekleurd), 110/111: Oorlog als gesel Gods: 'Onder de uitroep: O God nu betreft Gij Nederland ook in het gericht. Dit zijn onze en ook mijn zonden, die Ge komt te bezoeken. De Heere liet mij de oordelen toevallen. Dat was toch een zalig moment. Van toen af was mijn houding bepaald, niet schelden of razen, maar getuigen dat de Heere deze gesel over ons bracht, en in dat teken

de schapen ons toebetrouwd te leiden. Allereerst door er nadruk op te leggen, dat we goede burgers van ons dierbaar vaderland hebben te zijn, maar dat we toch bovenal hebben te beleven, dat ons eigenlijke Vaderland niet staat of valt met een al of niet vijandelijke inval, maar Boven ligt, en hoe we nu in dit licht alles zullen hebben te beleven, wat de Heere ons mocht beleven op te leggen, en hoe de Heere in de allereerste plaats thans van ons vraagt: hoort de roede en wie ze besteld heeft. De houding en het optreden van Jeremia tegenover Israël en Babel, was mij ten voorbeeld.’ 112: ‘Dat er onder onze “vijanden” ook nog broeders in Christus waren.’ 113: ‘Zeg nu maar die dominee is “Deutschfreundlich”, loop voor mijn part naar de Fransen! Maar ik zal het [uitdelen Nieuwe Testamenten onder Duitse soldaten] er niet om laten. En als Straks de Russen mochten komen, wordt de zaak op dezelfde voet voortgezet.’ Wisse paste desnoods wat ‘krijgslit’ toe om verplichte arbeidsdienst voor gemeenteleden en anderen te voorkomen. ‘Zelf kon of durfde men niet naar zo’n Duitse instantie toe, om te pleiten voor vrijstelling; en ja dan ging ik er maar weer op af.’ ‘Alle richtingen kwamen bij mij ter kerk. Ook NSB-ers. [...] Het was geen sadist of jodenvervolger, maar laten we zeggen een doodgewone NSB-er.’ 114: Zei vaak tegen Duitsers dat hij zich niet met politiek bemoeide, maar als Evangeliedienaer kwam. Anderen noemen hem ‘Advocaat op art. 8’. (volgens eigen memoires). 114/115: Noemt het vrijpleiten van een ter dood veroordeelde jongen die verdacht is van hulp aan de Engelsen een ‘affaireetje’. 115 ‘En stel u gerust, maak u niet zenuwachtig, of ik dan mijn vaderland en vorstin niet verloochend heb?’ Zou gezegd hebben bij dit vrijpleiten: ‘Evenals gij Hitler als uw grote man eert, eer ik mijn Koningin.’ Ten slotte werd de jongen niet doodgeschoten. Verhaalt op p. 117/118 van nog een geval waar hij iemand heeft vrijgepleit (verdacht van sabotage). 118: ‘Dam 8! In dat beruchte huis der Duitsers ben ik wat dikwijls geweest. Inderdaad waar hoor. Valse tongen hebben er destijds praatjes aan verbonden, mij te minderwaardig om er ooit op te hebben geantwoord. Ik heb daar [Dam 8] ook meermalen mogen getuigen, iets wat den christen altijd meer siert, dan schelden en razen. Onder de grote heren die ik daar ontmoette waren er die Gods naam misbruikten. Ik mocht genade en vrijmoedigheid ontvangen, om hen daarover te vermanen.’ 119: ‘Je staat daar in het hol van de Gestapo, en niet op een ... classis.’ ‘Het is zelfs m.i. verschrikkelijk ontactisch zeide ik; zulk een wijze van optreden [tegen de Joden] neemt ons volk niet voor u in.’ ‘Ik vertelde er maar niet bij, hoe ik zelf met geld, levensmiddelen enz. hielp, om Joden te steunen tot in Middelburg zelf verstoken [ondergedoken] Joden toe.’ 124: Duitsers getypeerd als ‘ratten’ die verdreven moeten worden. 127: Wisse vraagt Duitse generaal om Walcheren over te geven en een bloedbad te voorkomen. ‘Ik dacht, kom laat ik maar dadelijk van “de bovenste plank” af te beginnen, en sprak ongeveer als volgt: Generaal, allereerst mijn eerbiedig dank, dat u mij te woord staat, mijn naam is enz. Ik ben de oudste predikant alhier, en ik kom niet uit een politiek oogpunt, maar ik kom tot U in de Naam van Jezus Christus, die ik nu 50 jaar heb mogen dienen in het Evangelie, en in Zijn Naam als Zijn knecht onderwind ik mij u te vragen, om het leven van 30, 40 duizend mijner schapen (ik sprak maar voor heel Middelburg) te willen sparen, wier leven middellijkerwijs gij in uw hand hebt, en sparen kunt door de stad te willen overgeven. Ik vraag u dit geheel en al uit naam van de barmhartige Christus.’ De generaal geeft zich vervolgens over aan de geallieerden. In De Rijke komt een genuanceerder beeld naar voren. Enerzijds wordt beschreven (p. 133-136, 143-147) dat Wisse voor de oorlog waarschuwde tegen het nationaalsocialisme en veelvuldig tijdredes voor de SGP hield. Anderzijds wordt ook niet verzwegen dat Wisse met zijn artikel over democratie in *De Banier* wel ver ging (p. 148). Verder weinig aandacht voor de houding van Wisse tijdens de bezetting.

Wit, W. de (1906-1954) GG. Gouda. Vanaf 1944 student Theologische School. Accom-

modatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 1. In Bel e.a. geen relevante informatie. **Woestijne, C. van de** (1911-1988) GG. Ridderkerk. Vanaf juni 1940 predikant. Accommodatie/*deutschfreundlich*. CABR: zaak is geseponeerd, geen dossier meer aanwezig. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 4. In Bel e.a. blz 247: Verliest zeven familieleden vanwege neerstortende bommenwerper. 'Een vader aan de foute kant', *Reformatorisch Dagblad* (21 april 2010): 'Ik [J. van Beek] wil niet dat er lelijk over predikanten wordt gedaan. Mijn eigen predikant [Van de Woestijne] heeft destijds de jongens van zijn gemeente gestimuleerd gehoor te geven aan een oproep om in Duitsland te gaan werken. "Je kunt beter met God in Duitsland zijn dan zonder God in Nederland", zei hij. Dat had hij niet mogen doen. Maar ik heb het hem voluit vergeven.' In Bregman e.a., *Op deze Petra*, 129: Van de Woestijne preekte in zijn eigen gemeente en te H.I. Ambacht dat men zich moest melden voor de *Arbeitseinsatz*. Hij vergeleek de verleiding zich niet te melden met de verzoeking van Christus in de woestijn (Matth. 4:4).

Woudwijk, T. (1896-1961) Vrije groepen/VOGG. Rotterdam. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Zaal, C. van der (1893-1976) CGK. Deventer, Buchenwald, 1944 Ulrum. Predikant. Accommodatie. Drayer, Van 't Spijker en J.H. Velema, *En toch niet verteerd*. Drayer e.a. p. 124: Van der Zaal in concentratiekamp Buchenwald geweest als gijzelaar. Verder geen enkele informatie. AR-Kamerlid.

Zandt, P. (1880-1961) NHK. Delft. Predikant. Accommodatie. Geen dossier CABR, wel dossiers zuivering Staten-Generaal en perszuivering. Hille, *Als een vogel uit een boom geschoten*; Florijn, 'Zandt' in: Nauta e.a. (red.) *Biografisch lexicon* deel 3. In Hille p. 179-183: Houding ds. Zandt door critici als volgzaam en weinig getuigend gekarakteriseerd, niet als Duitsgezind. Voor oorlog duidelijke afwijzing van nationaalsocialisme op kansel en in de Kamer. Zandt betrachtte volgens Hille tijdens de oorlog 'uiterste voorzichtigheid'. Een van zijn collega-predikanten was Duitsgezind en beluisterde soms Zandts preken. Na oorlog klacht bij Commissie Zuivering Staten-Generaal: Zandt zou deel collecte aan Winterhulp hebben afgedragen en geen ruggengraat getoond hebben in zijn functie als voorzitter van een christelijk schoolbestuur (opgeven Joodse leerlingen, voorleggen benoemingen docenten aan departement). 'Ds. Zandt verdedigde zich door erop te wijzen, dat hij het martelaarschap niet gezocht had. Hij had het wapen van het gebed gehanteerd. Hij had het niet verantwoord gevonden zich aan te sluiten bij de verzetsgroep van Delft, die zijns inziens wel moedig, maar onvoorzichtig was geweest. Zijn opvatting dat de bezettende macht gehoorzaamd diende te worden, speelde daarbij uiteraard een rol.' Zandt baseerde deze opstelling op het feit dat Christus in Matthéüs 22: 19-21 Zijn discipelen opdracht geeft de Romeinse keizer schatting te betalen. Met betrekking tot de ene Joodse leerling van de school; die zou zichzelf vrijwillig hebben teruggetrokken. Ds. Zandt kreeg van de Commissie Perszuivering een certificaat van geen bezwaar. In *Biografisch lexicon* geen relevante informatie.

Zijderveld, G.A. (1910-1992) CGK. Apeldoorn tot 1942, daarna Zaamslag. Vanaf 1942 predikant. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Zon, A. van (1877-1956) Vrije samenkomst te Hilversum. Kralingseveer tot 1942, na 1942 Hilversum. Accommodatie. Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 3. In Hille en Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Zwerus, G. (1906-1968) GG. Apeldoorn. Vanaf 1950 predikant. Accommodatie. Bel e.a.

(red.), *Predikanten en oefenaars* deel 5. In Bel e.a. p. 335: In 1944 tijdens razzia opgepakt en naar Duitsland gebracht in werkkamp vanwaar hij met een aantal mannen ontsnapte en lopend terugkwam naar Apeldoorn.

Zwijenburg, H.J.C.H. (1910-1984) NHK. Utrecht. Godsdienstonderwijzer. Accommodatie. Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Zwoferink, G.J. (1909-1964) Fed. OGG/OGG. Ederveen tot 1941, daarna Kampen. Tot oktober 1940 oefenaar, daarna predikant. Accommodatie. Vermeulen, *In de lijn van Ledeboer*; Bel e.a. (red.), *Predikanten en oefenaars* deel 2. In Vermeulen geen relevante informatie. In Bel e.a. geen relevante informatie.

Bijlage 4 Overzicht gemeenten

Plaats kerkelijke gemeente Kerkverband. Literatuurverwijzing. Korte weergave inhoud literatuur.

Afkortingen kerkverbanden: Bakk. (bakkeriaanse gemeenten), CGK (Christelijke Gereformeerde Kerk), Fed. OGG (Federatie van Oud Gereformeerde Gemeenten), GG (Gereformeerde Gemeenten), GGiHV (Gereformeerde Gemeenten in Hersteld Verband), NGG (Nederlands Gereformeerde Gemeenten), NHK (Nederlandse Hervormde Kerk), OGG (Oud Gereformeerde Gemeenten), OGGiN (Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland, vanaf 1948), St. St. gem. (Gemeenten voortgekomen uit de arbeid van B. Sterkenburg en H. Stam), V(O)GG (Vrije (Oud) Gereformeerde Gemeenten).

Aagtekerke GG. Stoppenburg, *Uit de dagen van ousds*. In Stoppenburg geen relevante informatie.

Aarlanderveen CGK. Vermeulen, *Zie, Ik heb een geopende deur voor u gegeven*. In Vermeulen geen relevante informatie.

Achterberg NHK. Van Viegen, *Van geslacht tot geslacht*. In Van Viegen p. 85 Uit de hervormde gemeente van Achterberg is één vrouw weggevoerd en niet teruggekeerd en zijn vier mannen gefusilleerd, redenen voor wegvoering en fusillade worden niet genoemd.

Achterberg OGGiN. Van Ommeren, *Het klompenkerkje*. In Van Ommeren geen relevante informatie.

Alblasserdam GG. Van Maren en Van Rijswijk, *In de Kerkstraat 1928-2003*. In Van Maren en Van Rijswijk geen relevante informatie.

Alphen a/d Rijn CGK. Zonder auteur, *Wij gedenken Uw weldadigheid*. In *Wij gedenken uw weldadigheid* geen relevante informatie.

Amsterdam-Noord GG. Zonder auteur, *Van de overzijde der Jordaan*. In *Van de overzijde der Jordaan* geen relevante informatie.

St. Annaland GG. Kaashoek, *Geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te St. Annaland*. In Kaashoek geen relevante informatie.

Andijk GG. Mastenbroek, *Geschonken weldaden 1933-2008*. In Mastenbroek geen relevante informatie.

Apeldoorn GG. Roos, *Wat zal men dan antwoorden ...?* In Roos p. 51: 'Apeldoorn onderzoekt – omdat de synode had uitgesproken, dat NSB'ers en hun kornuiten berouw moesten tonen – na de oorlog naarstig de houding en beweegredenen van een enkel lid dat daarvoor in aanmerking komt.'

Barendrecht CGK. Veenendaal e.a., *De wond'ren gadeslaan*; De Jong (red.), *...die Gij hebt van ousds gedaan*. In Veenendaal e.a. p. 150: Een ouderling wordt tijdens de eredienst opgepakt vanwege zijn weigering op zondag melk te leveren. In De Jong geen relevante informatie.

Barneveld GG. Schipper, *En Zijn dierb're gunst beschreven*; Zonder auteur, *De Hoeksteen*; Zonder auteur, *Een banier gegeven*. In Schipper geen relevante informatie. In *De Hoeksteen* geen relevante informatie. In *Een banier gegeven* geen relevante informatie.

Barneveld OGGiN. Klein, *Onder u verkondigd*. In Klein geen relevante informatie.

Beekbergen GG. Van 't Hul en Stufken, *En zij legerden zich bij de beek*. In Van 't Hul en Stufken geen relevante informatie.

Benthuisen GG. Vogelaar, *Weerdigh t'aenmercken*. In Vogelaar p. 185: Geen van de gemeenteleden was lid van de NSB. Wel waren er diverse leden van de gemeente lid van de BS (P.W. Hartog, M. Havenaar, J. de Ruiter jr.) Bovendien was A. Bregman (latere predikant) lid van een verzetsgroep in Zoetermeer. Soms kwam er ook weleens een Duitser naar de kerkdiensten.

Benthuisen NHK. Grootveld en Koopmans, *Geleert en gesticht*. In Grootveld en Koopmans geen relevante informatie.

Bleskensgraaf NHK. Mouthaan, *Geen ander fundament*. In Mouthaan geen relevante informatie.

Bodegraven NHK. Hamoen en Hamoen, *400 jaar Hervormde Gemeente Bodegraven 1594-1994*. In Hamoen en Hamoen geen relevante informatie.

Borssele GG. De Kok, *Gij alleen de eer*. In Kok p. 194: 'De laatste notulen die op de Tweede Wereldoorlog betrekking hebben zijn die van 20 juli 1946. "Door de voorzitter wordt medegedeeld den uitslag van een bezoek aan een lid der gemeente. Gewezen werd door de voorzitter op zijn toetreden als lid der N.S.B. en dat zulks strijdig is met Gods Woord. Hij deelde mede dat hij lid geworden was en dat het doel der N.S.B. is om het Communisme en Rome te bestrijden. Door de voorzitter wordt gezegd dat hij schuldbelijdenis zal moeten doen waartoe hij zoo maar niet te bewegen is daar hij zich in dit opzicht van geen schuld bewust is. De zaak zal nog nader besproken worden met de consulent." Hoe de zaak verder afgelopen is, is niet bekend.'

Boskoop GG. Bergacker, Bloemendaal en Hoogendoorn, *En zij offerden aldaar den Heere*; Witvliet, *De HEERE regeert*. In Bergacker, Bloemendaal en Hoogendoorn geen relevante informatie. In Witvliet p. 79: Een diaken heeft namens de GG te Boskoop zitting in het plaatselijke Winterhulpcomité, maar de kerkenraad raadt zeer zeker niet aan om zich voor hulp te wenden tot de Winterhulp.

Brakel GG. Vervoorn, *Herdenk die wonderdaân*. In Vervoorn geen relevante informatie.

Bruinisse GG. Westerbeke, *De Bruidegom komt!* In Westerbeke geen relevante informatie.

Bunschoten-Spakenburg CGK. Den Butter en Hartog, *Gedenkboekje*. In Den Butter en Hartog geen relevante informatie.

Culemborg CGK. Van Schaik, *Hoe G'oudtijds ben met heil bezocht*. In Van Schaik geen relevante informatie.

Delft CGK. Spruijt, *Christelijke Gereformeerde Kerk Delft 1899-1974*. In Spruijt geen relevante informatie.

Den Haag GG. Schipper, *Eben-Haezer*; Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*. In Schipper geen relevante informatie. In Van Klinken en Vogelaar P. 157-163: Dhr Uittien was lid van de gereformeerde gemeente, maar was oorspronkelijk afkomstig uit de Geref. Kerk, daarom bleef hij ook ARP stemmen en had hij een bijzondere vaderlandslievendheid. Uittien maakte deel uit van een verzetsgroep die bijeenkwam in de kelders van het Zienkenhuis Bronovo. Er werden identiteitspapieren vervalst voor Joden en hij zorgde voor onderduikadressen. De verzetsgroep wordt verraden en Uittien neemt de wijk naar het Groningse Loppersum (zijn geboorteplaats), waar hij ook actief aan het verzet deelneemt.

Dinteloord GG. Zonder auteur, *Hoe lieflijk zijn Uw woningen*. In *Hoe lieflijk zijn Uw woningen* voor de GG geen relevante informatie. P. 89: Wel wordt gemeld dat de plaatselijke hervormde predikant ds. G.J. Koldewijn duidelijk anti-Duits was hetgeen, hij moest bekopen met internering in St. Michielsgestel.

Dirksland GG. Blok en De Waal, *Geschiedenis van een kerk*. In Blok en De Waal p. 65: Ds. Bel maakte deel uit van de ondergrondse. Waaruit deze activiteiten bestonden wordt niet vermeld. Diaken D. Roozmond dook onder in Rijssen om te ontkomen aan gedwongen tewerkstelling in Duitsland.

Doetinchem OGG. Wiltink, H., *Enkele woorden*. In Wiltink geen relevante informatie.
Dordrecht GG. Zonder auteur, *Uw gunst herdacht*. In *Uw gunst herdacht* geen relevante informatie.

Dordrecht OGG. Nelemans, *Opdat men niet vergeet*. In Nelemans p. 109: Kerkenraad OGG weigert een collecteplan op te stellen voor de bezettende overheid, men ervaart dit als een ontoelaatbare inbreuk van de overheid op het terrein van de kerk. Verder geen relevante informatie.

Dordrecht Nederduits Hervormde Vereniging “Calvijn”. Van der Want en Edelman, *In het vuur, maar niet verteerd*. In Van der Want en Edelman geen relevante informatie.

Dordrecht (Centrum) CGK. Van Valen en Kempeneers, *Huis in de branding*. In Van Valen en Kempeneers p. 242: Enkele gemeenteleden sympathiseerden met de NSB, ondanks huisbezoeken volharden zij in deze sympathie. 249: De redacteur van de kerkbode is actief in het verzet. Boven het orgel is een ruimte voor onderduikers. 257: Ds. C. Smits steunt het verzet niet, hetgeen op onbegrip in de gemeente stuit. 264: Na de oorlog stapte redacteur kerkbode uit de CGK en gaat over naar de Geref. Kerk vanwege theologische verschillen en vanwege verschil van inzicht tijdens de oorlog.

Driebergen CGK. Gardenier, *Zijn Naam moet eeuwig eer ontvangen*. In Gardenier p. 36: Ds. Du Marchie van Voorthuijsen organiseerde clandestiene slachtingen, het vlees werd door de diaconie onder de gemeenteleden verdeeld.

Driedorp Herv. Evangelisatie. Van 't Veld, *Den goeden gang van zaken*. In Van 't Veld geen relevante informatie.

Driesum NHK. Van Heuvel, *Driesum*. In Van den Heuvel geen relevante informatie.

Echteld OOGiN. Zonder auteur, *Kerkgebouw 1932/2007*. In *Kerkgebouw 1932/2007* geen relevante informatie.

Ede CGK. Zonder auteur, *De trouw aan ons voorheen betoond*. In *De trouw aan ons voorheen betoond* geen relevante informatie.

Ede NHK (GB)/ GG. Van der Bank, *Kudde in veelvoud*. In Bank p. 178/179: In ger. gem. te Ede las ouderling G. Veen met uniform aan preken. Hij was een bijzonder dominante man in de gemeente. Was beroepsmilitair (zelfs het stilgebed voor de kansel gebeurt nog in militaire houding). Hield uniform aan als hij naar de kerk ging in mobilisatietijd. Gestationeerd bij de Grebbelinie. In 1944 wordt zijn zoon Egbert Luten Gerrit Veen gefusilleerd. 180: Ede een centrum van verzet tegen de Duitse bezetter. Veel ondergedoken Joden en hulp aan geallieerde piloten en andere militairen. 183: ‘Binnen de Hervormde gemeente tekenen zich ook op politiek terrein stromingen af: er zijn gemeenteleden die zich in het ondergrondse verzet begeven, anderen verbergen onderduikers en Joodse landgenoten. Maar ook vragen sommigen zich af of men zich wel tegen de Duitsers mag verzetten. Hun vraag is of de bezetters de (tijdelijk) van God gegeven overheid zijn, die men naar Gods Woord moet gehoorzamen. Enkelen tonen op grond daarvan een zekere sympathie voor Duitsland. Onder hen wordt ook één van de plaatselijke predikanten gerekend [ds. H. Japchen]; na de oorlog heeft hij in een zeer persoonlijk schrijven aan de kerkenraad daar zijn leedwezen over betuigd.’

Ede OGG. Verwaard, *Op het erf der kerk*. In Verwaard p. 191 wordt verteld over Henri van Hunnik (geboortjaar 1902), die jarenlang raadslid voor de CHU was en tijdens de oorlog niet kerkelijk aangesloten was (thuislezer na de oorlog diaken in OGG). Van Hunnik was werkzaam op het stadhuis en kon het niet met zijn geweten overeenkomen de namen door te geven van alle 18- tot 22-jarigen voor tewerkstelling in Duitsland. Hij weigerde de namen op te schrijven, ook al bedreigde burgemeester Van Dierendonck hem met een revolver.

Elburg CGK. Van Hattem, *De Christelijke Gereformeerde Kerk van Elburg*. In Van Hattem

p. 47: 'Zo kwam langzamerhand het in ons volksleven diep-ingrijpende jaar 1940 in zicht. In de notulen van de kerkeraad merken we daar niets van. Er werd niet gesproken over problemen met het lidmaatschap van de N.S.B., niet over mobilisatie of over oorlogsdreiging.' 51: Predikant A. Gruppen liet o.a. een Engelse piloot onderduiken in de pastorie op Beekstraat 12. 'Voor landverraders had hij geen goed woord over. Zijn indringende, bemoedigende en voor die dagen soms gewaagde prediking in verband met de vijandelijke overheersing van ons land door de Duitsers, werd met grote instemming beluisterd en trok de aandacht van velen ook buiten de grenzen van Elburg.' 52: Gruppen heeft in de jaren 1943-1945 ondergronds werk verricht in Elburg en omgeving.

Elburg NHK. Rietberg, *De Hervormde Gemeente te Elburg*. In Rietberg geen relevante informatie.

Elspeet NHK. Van der Zwaan, G. van der (red.), *Zijn daden gedenken*. In van der Zwaan geen relevante informatie.

Ermelo CGK. Duifhuizen (red.), *Op vaste grond*. In Duifhuizen p. 11: 'Ds. Van Leeuwen raakte betrokken bij de hulp aan onderduikers. Hij deed soms een beroep op gemeentelieden om Joodse onderduikers te verbergen.'

Genemuiden GG. Beens-van Schothorst, *Aldaar zal gras met riet en biezen zijn*. In Beens-van Schothorst p. 144: In Genemuiden waren er die lid waren van de NSB (niet duidelijk of het gemeentelieden zijn). 166 Eén gemeentelid sneuvelt in de meidagen van 1940. 167: De notulen vermelden nauwelijks iets over de oorlog en zijn 'bedrieglijk beknopt'. 168: Het schoolbestuur weigert, ondanks aandringen van scholenbond, om op te geven of er Joodse kinderen op school zitten.

Giessendam - Neder-Hardinxveld NHK. Den Breejen (red.), *Van geslachte tot geslacht*. In Den Breejen p. 214: 'In de oorlogsjaren liet ds. J. Haring ondubbelzinnig zijn afkeer van het nationaal-socialisme blijken.' Hij liet bij het godsdienstonderwijs op de openbare school het Wilhelmus zingen en maakte allerlei opmerking in zijn preken, catechisaties en godsdienstlessen die door de Duitsers niet werden geapprecieerd. Deze zaken werden door NSB-ers (vermoedelijk zelfs via contacten met een met ds. Haring gebrouilleerd kerkenraadslid, wordt in kerkenraadsnotulen gesuggereerd) doorgebriefd naar de Sicherheitsdienst. Haring wordt drie weken gevangengezet aan het Haagse Veer in Rotterdam waar hij wordt ondervraagd. Het kerkenraadslid dat via een NSB'er ds. Harink verdacht zou hebben gemaakt, 'was zeker geen directe sympathisant van de NSB. Hij was echter, evenals meerdere uiterst rechtse gereformeerden, veel minder "anti" dan ds. Haring.' Veel van deze uiterst rechts gereformeerden zagen in Rome en communisme een groter gevaar dan in het nationaalsocialisme. Ze zagen Hitler als een 'gesel Gods' waaraan men zich schuld bewust had te onderwerpen. Daarin stelden zij zich meer luthers dan calvinistisch op. 216: Ds. J.C. Stelwagen (de opvolger van ds. Haring) zag in de bezetting meer de oordelen Gods over ons volk en hield na de bevrijding een donderpreek over de wijze waarop tijdens de bevrijding met NSB'ers, OW'ers, 'moffenmeiden' en de van landverraad beschuldigde predikant van Giessen-Oudekerk (werd later met eerherstel vrijgesproken) was omgegaan. Hij noemde het mensonterend en Godonterend.

Goes GG. Eggebeen, *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Goes*; Stoppelenburg en Wijting, *De Gereformeerde Gemeente te Goes*. In Eggebeen geen relevante informatie. In Stoppelenburg geen relevante informatie.

Gouda GG. Zonder auteur, *100 jaar Gereformeerde Gemeente in Nederland te Gouda*; Pas en De Visser, *Het braambos niet verteerd*. In *100 jaar Gereformeerde Gemeente in Nederland te Gouda* geen relevante informatie. In Pas en De Visser p. 123: 'Een speciaal geval vormden de leden en doopleden die sympathiseerden met het fascisme, of zelfs lid zijn van een

fascistische organisatie: de beruchte pro-Duitse NSB, die in ons land veel aanhangers telt. Na ingewonnen advies bij de classis worden deze leden of doopleden ernstig vermaand.' 129: 'Een apart probleem wordt aangesneden tijdens de kerkvisitatie van de predikanten G.H. Kersten en W.C. Lamain. De vraag wordt gesteld: Hoe moet gehandeld worden met leden van de gemeente die hun kind willen laten dopen en lid zijn van de NSB? De raad wordt gegeven: de doop niet weigeren. De desbetreffende leden moeten ernstig vermaand worden. Een advies dat reeds eerder door de classis is gegeven.'

Gouda Nederlandsche Hervormde Vereniging Calvijn. Van Dolder-de Wit en Graafland, *Zonen van 't zelfde huis*. In Van Dolder-de Wit geen relevante informatie.

Gouderak NHK. Uitbeijerse en Schroten, *Uijt het quartier van Gouderack*. In Uitbeijerse en Schroten geen relevante informatie.

Grafhorst OGGiN. Zonder auteur, *Wat is er meer te doen aan Mijn wijngaard?* In *Wat is er meer te doen aan Mijn wijngaard* p. 69: 'De notulen van de kerkenraad besteden nauwelijks aandacht aan het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940. Aan de hele Tweede Wereldoorlog wordt in de notulen nauwelijks aandacht besteed. Als de oorlog al ter sprake komt zijn het veelal de gevolgen zoals brandstoftekorten, evacués en spertijden. Maar van politieke uitspraken of meningen houdt de scriba zich (in de notulen) verre. [...] Toch weet de bezetter wel hoe de Grafhorstenaren denken over de bezetting. Want op 31 augustus, de verjaardag van H.M. Koningin Wilhelmina, vindt de bezetter het noodzakelijk om de hele dag in Grafhorst te surveilleren en daarvan rapport op te maken.'

's-Gravenpolder GG. Van Luik, *De trouw aan ons voorheen betoond*. In Van Luik geen relevante informatie.

Groningen GG. Golverdingen (red.), *Gereformeerde Gemeente in Stad en Lande*. In Golverdingen p. 51: Ouderling Christiaan Wisman (1886-1967) had drie Joodse onderduikers in huis en wordt gepakt door de SD waardoor hij een aantal maanden in het concentratiekamp Vught moet doorbrengen.

Haarlem CGK. Noppe, *Afgescheiden vanuit 't Heiligland*. In Noppe p. 70: 'In oktober 1937 werden enkele leden van Haarlem-C. die lid waren van deze partijen [C.D.U. en N.S.B.] of hiermede sympathiseerden, schriftelijk verzocht hun lidmaatschap van deze partijen op te zeggen. Bij andere werd geïnformeerd of men van één van deze partijen lid was.' Gevolg is dat een aantal aangeschreven bedankt voor het kerklidmaatschap en dat anderen zeer verontwaardigd waren dat de kerkenraad een bepaalde sympathie bij hen had verondersteld. Een aantal gereformeerde NSB-ers (onder wie enkele christelijke gereformeerden) stuurt naar aanleiding van dit optreden een protestbrief aan de kerkenraad waarin zijn de beginselen van de NSB verdedigen.

Harderwijk CGK. Kok, *Zijn trouw en waarheid houdt haar kracht*; Petersen en Roos, *Gedenkboek*. In Kok geen relevante informatie. In Petersen en Roos p. 82: In de gemeente werden maar twee jonge mannen opgeroepen voor arbeidsinzet in Duitsland. Zij zijn gegaan. 84 Ouderling H. Louw wordt door de Duitsers vastgezet omdat hij weigert te zeggen waar zijn zoon is. Wordt al spoedig weer vrijgelaten.

Hardinxveld-Giessendam GG. Koesveld e.a., *Eben-Haëzer*. In Koesveld p. 87: 'De enig directe verwijzing naar de oorlog staat in de notulen van de kerkenraadvergadering van 17 maart 1945: "Diaken De Pijnder kan wegens spergebied niet komen."'

Hardinxveld-Giessendam OGG. Koesveld e.a., *Eben-Haëzer*. In Koesveld p. 73: Ds. Van der Poel was met betrekking tot de Duitse overheersing altijd heel voorzichtig. 77/78: Interkerkelijk voedselcomité regelde voedsel tijdens de Hongerwinter. Ds. Van der Poel nam een leidende positie in binnen dit comité.

Hendrik-Ido-Ambacht GG. Bregman e.a., *Op deze Petra*. In Bregman e.a. blz 127: Geen

collecte voor de Winterhulp. 128: In 1943 zijn er veertien leden in het buitenland tewerkgesteld, zij kregen van een kerkelijke commissie pakketjes toegestuurd. 128/129: Ds. Chr. van de Woestijne van Ridderkerk preekte in zijn eigen gemeente en te H.I. Ambacht dat men zich moest melden voor de *Arbeitseinsatz*. Hij vergeleek de verleiding zich niet te melden met de verzoeking van Christus in de woestijn (Matth. 4:4). In de gemeente werd hierop verschillend gereageerd. 133: Op jongelingsvereniging Obadja werden geen actuele en/of politieke onderwerpen behandeld, wel onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis.

Herkingen GG. Kalle, *Naar Beth-El!* In Kalle geen relevante informatie.

Hilversum CGK. Sikma, Sikma en Van de Valk, *Herdenken*. In Sikma, Sikma en van de Valk geen relevante informatie.

Huizen NHK. De Bie e.a., *Vier eeuwen Hervormde Gemeente Huizen 1595-1995*; Westland, *De geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Huizen*. In De Bie (e.a.) p. 37/38: De kerkelijke gemeente krijgt van de SD een boete opgelegd van 59.450 gulden omdat op zondag 31 augustus 1941 (verjaardag koningin Wilhelmina) na de dienst het Wilhelmus werd gezongen. De bezettende overheid zag dit als een ongewenste demonstratie. Een plaatselijke NSB'er had hierover contact opgenomen met de Sicherheitspolizei te Amsterdam. Ds. G.J. Koolhaas werd ondervraagd en organist Baas werd enkele weken in hechtenis genomen. In Westland geen relevante informatie.

IJsselmuiden NHK. Taverne, *Een veelbeproeft gemeente*. In Taverne geen relevante informatie.

Kampen OGG. Florijn, *Oud Gereformeerd in Kampen*. In Florijn p. 105/106: Drie Duitsers en één NSB'er op bezoek: op zoek naar wapens, wijst Bijbels aan als zijn wapens, geeft Duitsers een sigaar (doen hun plicht), NSB'er niet ('jij bent een landverrader').

Kampen GG. Kranendonk, *Wakend aan Zijn poorten*; Janse, *Beknopt historisch overzicht*. In Kranendonk p. 308/309: Hoofdonderwijzer E. Altena van de Groen van Prinstererschool wordt tijdens een razzia in september 1944 opgepakt en zonder vorm van proces geëxecuteerd met twee andere mannen. Deze terreurdaad moest jonge mannen ertoe bewegen zich wel te melden om voor de Duitsers werkzaamheden te verrichten. 311-313: Zoon van een gemeentelid wordt per abuis door Canadezen doodgeschoten. Het betreft Gerrit van Dijk, die ook betrokken was bij het verzet. 318: 'Een probleem was de kerkelijke behandeling van mensen die NSB'er waren geweest of anderszins met de vijand hadden geheuld. Ook binnen de gemeente waren er enkelen die zich hieraan schuldig hadden gemaakt. De zaak werd aan de classis voorgelegd. Vooralsnog moesten zij in ieder geval van het Heilig Avondmaal worden afgehouden, zo was het advies. Herinnerd werd aan de uitspraken van de Noordelijke Particuliere Synode van 3 februari 1937, die bepaalden dat NSB'ers en andere Duitsgezinden onder censuur gesteld moesten worden. Een lid dat algemeen van nationaal-socialistische denkbeelden werd beticht, kon in gesprekken duidelijk maken nooit iemand te hebben verraden. Bovendien bleek dat uitspraken van hem tegenover ouderlingen om voorzichtiger te zijn in het gebed voor de Koningin meer als vermaning tot voorzichtigheid dan als dreigement waren gedaan. De kerkenraad nam genoegen met die redenering. De kerkenraad stelde de man ook gerust. Hij zou niet worden aangegeven bij het Militair Gezag. Een ander lid der gemeente werd door een tribunaal tot anderhalfjaar gevangenisstraf veroordeeld. Ze kwam in najaar 1946 vrij, maar zou nog wel kerkelijk worden behandeld. Doch zij onttrok zich als lid der gemeente.' In Janse geen relevante informatie.

Kampen NHK. Wiekeraad en Wiekeraad, *Kerken in Kampen*. In Wiekeraad en Wiekeraad p. 98: 'Ds. Gijsman nam in de oorlog geen blad voor de mond en hij was dan ook op 13 juli 1942 genooddaakt onder te duiken. Ook andere predikanten spraken openlijk hun

afkeuring uit wanneer er zaken gebeurden, die volgens hen niet door de beugel konden, maar deze namen worden hier niet vermeld, tenzij de gebeurtenis ook betrekking heeft op onze gemeente, omdat het hier gaat om een verslag van de gebeurtenissen met betrekking tot de Hervormde gemeente. Op 12 april 1943 wordt ds. Gijsman weer vrijgelaten.' Waarom en wanneer ds. Gijsman is gearresteerd wordt niet vermeld.

Kapelle-Biezeling GG. Kosten, *Gods akkerwerk*. In Kosten geen relevante informatie.

Katwijk aan Zee GG. Bos, *Van het verleden naar het heden*. In Bos geen relevante informatie.

Katwijk aan Zee NHK. Vooijs, *Vissen in de oude kerk*. In Vooijs geen relevante informatie.

Kerkwerve CGK. Zonder auteur, *Het Evangeliezaad in de Schouwse kleigrond*. In *Het Evangeliezaad in de Schouwse kleigrond* p. 45: wordt vermeld dat ds. H. Hoogendoorn anti-Duits was en daarin door zijn kerkenraad gesteund werd. Hoe dit bleek is niet beschreven.

Kortgene GG. Eggebeen, *Vijf en zeventig jaar Gereformeerde Gemeente Kortgene*. In Eggebeen geen relevante informatie.

Krabbendijke GG. Goud en Sinke, *Vergeet Zijn grote daden niet*. In Goud en Sinke p. 150: Gemeentelid Johannes Overbeeke komt tijdens de oorlog om in een concentratiekamp. (Reden en concentratiekamp worden niet vermeld.)

Krimpen a/d IJssel OGGiN. Burggraaf e.a., *En trouwlijk hen geleid*; Van der Blom, *In memoriam ds. M.A. Mieras*. In Burggraaf p. 29 Ds. Mieras organiseert voedseldistributie voor eigen gemeente. 'Onvergetelijk is ook de aanmelding van jonge mensen van 18 tot 40 jaar voor arbeidsinzet in Duitsland. Tientallen waren erbij betrokken. De tekst van de zondag ervoor was uit Jeremia 15 vers 2. Hiermee was onze predikant onder God mogen vallen. Van deze woorden ging zoveel uit dat de Heere Zelf de uitkomst gaf dat allen mochten terugkeren, ook onze predikant.' In Van der Blom geen relevante informatie.

Leerdam CGK. Van den Herik, *Eben-Haëzer*. In Van den Herik p. 111: Kerkenraad weigert met NSB-burgemeester samen te werken ter oplossing van een 'noodtoestand, daar het een niet kerkelijk probleem betreft. 112: Kerkenraad in conflict met Crisis-Controle-Dienst over aankoop koe om vlees onder behoeftigen te verdelen. 28 oktober 1945 kanselboodschap om zich juist te gedragen ten opzichte van politieke delinquenten en hun kinderen. De Nederlanders moeten tonen niet door 'de boze Duitse geest te zijn besmet'.

Leersum Vanaf 1939 Ned. Herv. (Geref.) Evangelisatie na 1946 OGGiN. Florijn, *En toch niet verteerd*. In Florijn geen relevante informatie.

Lisse GG. Segers, *Uw trouw is groot*; Segers, *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Lisse*. In Segers (*Uw trouw*) p. 91: Ds. Verhagen wordt getypeerd als een vurig vaderlander. 92: De kerkenraad geeft alle onderduikers een gratificatie. In Segers (*Honderd jaar*) p. 74: Ds. Verhagen was voorzitter van commissie die zorg droeg voor onderduikers. In Ros, A., *Bedroefden om der bijeenkomst wil* p. 237: 'Ik ga voorbij de ellende, door de onderduikende onderwijzers geleden, met name door het hoofd van de Zeister school, J. van Bochove en C. Mijnders en Tromp, beide te Lisse, die vluchten moesten om de greep der Duitsers te ontkomen en hun leven zelfs te redden. Een boekdeel ware te schrijven over wat zij doorstaan en geleden hebben en over de wonderlijke verlossing hun menigmaal door 's-Heeren hand bereid.'

Maarssen CGK. Zonder auteur, *Kerk aan de Vecht*. In *Kerk aan de Vecht* geen relevante informatie.

Maassluis CGK. Zonder auteur, *Christelijke Gereformeerde Kerk Maassluis*. In *Christelijke Gereformeerde Kerk Maassluis* geen relevante informatie.

Meerkerk CGK. Van der Ham, *Van geslachte tot geslacht*. In Van der Ham p. 42: Ds. De

Groot zorgt er voor dat door Duitsers tewerkgestelden (aanleggen dijkes en kaden) niet op zondag hoeven te werken.

Meeuwen GG. Zonder auteur, *Die trouwe houdt*. In *Die trouwe houdt* p. 22: Problemen met echtpaar dat tot de Oxford-beweging van Frank Buchman had behoord. De Oxford-beweging (later Morele Herbewapening genoemd) geloofde in zuivering door een innerlijk schouwen, op christelijk-mystieke leest geschoeid. De Oxford-beweging manifesteerde zich ook in rechts-extreme zin.

Meliskerke GG. Davidse, *Die trouwe houdt*. In Davidse p. 122-137: Kerkenraad is het niet eens met de overheid dat gehuwde werklozen in Duitsland verplicht tewerkgesteld worden en besluit er alles aan te doen om dat te voorkomen en blijft daarom deze mensen financieel ondersteunen (tegen de nadrukkelijke wens van de gemeentelijke overheid). Dit gold niet alleenstaande werklozen. Kerkenraad weigert een collectieplan te overleggen aan de gemeentelijke overheid en gaat ook niet op het verzoek om medewerking voor de Winterhulp. Ds. Verhagen is van mening dat het synodebesluit betreffende lidmaatschap van de NSB uitgelegd moest worden als het noodzakelijk weren van een lid van de gemeente bij lidmaatschap van de NSB. De classis dringt er enkele maanden later op aan om leden die propaganda voor de NSB maken te vermanen. 136: 'Op een schriftelijke vraag van de Deputaten bij de hoge overheid naar de houding van de gemeente ten opzichte van de NSB, het verzet, de onderduikers etcetera, vond de kerkenraad dat geantwoord moest worden dat de houding over het algemeen lijdelijk was geweest uit vrees voor de gevolgen. Men stelde vast dat er een te slappe houding was aangenomen.'

Meteren en Est NHK. Hamoen, *350 jaar Meteren en Est*. In Hamoen geen relevante informatie.

Middelburg CGK. Brandsma, *50 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Middelburg*. In Brandsma geen relevante informatie.

Middelharnis GG. Troost en Den Braber, *Geweid bij de stromen*. In Troost en Den Braber geen relevante informatie.

Mijdrecht CGK. Wallet, *Bevinding en Belofte*. In Wallet geen relevante informatie.

Mijdrecht GG. Florijn, 'Rubriek vraag en antwoord', 32/33: Op 5 mei 1945 sneuvelden zes BS'ers in een vuurgevecht met de Duitsers. Onder hen D. van Vliet, lid van de gereformeerde gemeente te Mijdrecht.

Nieuwdorp GG. Westrate, *Kleine kracht*. In Westrate geen relevante informatie.

Nieuwerkerk GG. Van Gelder, *In Uw gemeente goed*. In Van Gelder geen relevante informatie.

Nieuwerkerk aan den IJssel NHK. Den Boer en Den Boer-Snoei, *Met veel volcx in vreugt*. In Den Boer en Den Boer-Snoei geen relevante informatie.

Nieuweroord/Nieuw-Balinge CGK. Koster-Klomp, *Niet door kracht*. In Koster-Klomp p. 60: 'Er zijn gemeenteleden die zich bezig houden met het "ondergrondse werk."' Er zijn verschillende jonge mannen ondergedoken om aan arbeidsinzet te ontkomen. Andere worden tijdens een razzia opgepakt en in Assen gevangen gezet en ontvluchten of worden naar Duitsland gebracht. 61: Familie Koekoek had Joodse onderduikster.

Nieuwer Ter Aa GG. Van Luttikhuisen, *1930-1980*. In Luttikhuisen geen relevante informatie.

Nieuwpoort CGK. Van der Sluys, *Het levenspad bekend*. In Van der Sluys geen relevante informatie.

Nieuw-Vennep CGK. Bokhorst, *Honderd jaar Christelijke Gereformeerde Kerk in Nieuw-Vennep*. In Bokhorst geen relevante informatie.

Nijkerk GG. Bouw, *Gods trouw op 't late nageslacht*. In Bouw p. 19 wordt gemeld dat er

in de zondagse erediensten veel onderduikers aanwezig waren. 20: Ds. Kok laat zich in een preek kritisch uit over Hitler en voorzegt zijn ondergang. 21: Ouderling Brons heeft onderduikers in huis.

Nisse GG. Hubregtse, *Hulp van God verkregen hebbende*. In Hubregtse geen relevante informatie.

Noordeloos CGK. De Romph, *Om 's Heeren huis in u gebouwd*. In De Romph geen relevante informatie.

Nunspeet GG. Van de Pol, *Wat zijn deze stenen?* In Van de Pol p. 127/128: Gemeentelid soldaat T. Hagen (zoon diaken W. Hagen) verliest al op 10 mei 1940 het leven. Verder geen relevante informatie.

Opheusden GG. Van Voorden (samensteller), *Herdenk de trouw*. In Van Voorden p. 225: Dirk Tijssen uit Kesteren sneuvelt in meidagen 1940 aan het front. 244: Sommige in Duitsland tewerkgestelde jongens weten te ontsnappen en duiken de rest van de oorlog onder. 'Tot de ondergrondse beweging, die in deze streek nogal actief was, behoorden ook leden van de gemeente. Daartegenover staat helaas, dat er ook gemeenteleden waren die de Duitsers hielpen en lid waren van de N.S.B. Tegen deze personen moest de kerk vermanend optreden, wat inderdaad tijdens en ook na de oorlog gebeurd is.'

Oostkapelle GG. Davidse, *Het beschermend schild*. In Davidse p. 91/92: Op aanbeveling van ds. Kersten wordt geen collectieplan ingediend bij de bezettende overheid, wel wordt gehoor gegeven aan de oproep om een bekendmaking te doen met betrekking tot de Winterhulpcollecte. 93: Verder worden er op advies van ds. Kersten geen propagandaposters opgehangen.

Oud-Alblas NHK. Schellingerhout, *Gedenk van boedanige eeuw ik ben*. In Schellingerhout geen relevante informatie.

Oud-Beijerland CGK. Boersma, *In dat spoor dan ook verder!* In Boersma p.32: Verschillende Beijerlanders zaten in het verzet. De consistorie bleef elektriciteit houden (rest afgesloten) omdat er een Groene Kruis post was ingericht. De ondergrondse profiteerde hier ook van door de consistorie te gebruiken als vergaderplek. Een van de jeugdige gemeenteleden, Japie van Rij, wordt naar de jeugdgevangenis in het Duitse Herford gebracht omdat hij iets aan een neergestorte Engelse piloot had gegeven. Een van de zonen van de familie Hess komt aan het oostfront om als dienstplichtig Duits militair. Vader Hess had zich nooit laten naturaliseren, waardoor zijn zoon dienstplichtig was.

Ouddorp GG. Berg, *Om 't eeuwig welbehagen*. In Berg geen relevante informatie.

Oudemirdum GG. Schotanus, *Aan het navolgende geslacht verteld*. In Schotanus geen relevante informatie.

Poederoyen GG. Vervoorn, *Herdenk die wonderdaân*. In Vervoorn geen relevante informatie.

Poortvliet GG. Eggebeen, *Niet door kracht, noch door geweld*. In Eggebeen geen relevante informatie.

Putten NHK. Kruijmer (red.), *Uit de geschiedenis van hervormd Putten*. In Kruijmer p. 127/128: Ds. Holland zag in de gebeurtenissen Gods straffende hand, maar vertrouwde ook de gemeente van Putten in zijn preken. Deze prediking is later door sommigen misverstaan als lijdelijk.

Rhenen GG. Hulsman, Karens en Van Wijk, *Door God bewaard en staande gehouden*. In Hulsman e.a. p. 30/31: Ouderling K. Keijman laat het complete ledenbestand van de kerk vernietigen. 'De ambtsdrager wil voorkomen dat de bezetter het voor verkeerde doeleinden kan gebruiken.' Keijman bidt tijdens een eredienst voor de koningin, hetgeen resulteert in een bezoek van de SD. 31: 'Sommige leden van de Gereformeerde Gemeente in Rhenen

hebben sympathie voor de NSB.' Zij beroepen zich daarbij op de houding van ds. Kersten. Kersten daarentegen zegt tegen een van huis weggelopen catechisante uit Rotterdam dat ze er goed aan gedaan heeft om bij haar ouders weg te gaan omdat zij van plan waren haar bij de Jeugdstorm van de NSB te doen. Kersten noemt het een 'afgodische leer'. 33: 'Het lidmaatschap van de NSB komt tijdens de oorlog ook een keer ter sprake op een mansledenvergadering. Mogen mensen die met de NSB sympathiseren hun kind laten dopen, is de vraag. "Nee", zegt voorzitter Keijman, "dat mag alleen als ze beloven en ook laten zien dat ze voor de NSB en de nazileer geen sympathie hebben." Daar wordt de hand aan gehouden. Classes en synoden hebben in de jaren voor de oorlog ook al dat soort besluiten genomen, maar om het in de oorlog hardop te zeggen, is nog wat anders.'

Ridderkerk GG. Stolk, *Zegeningen van de God van Bethel*; zonder auteur, *Trouw van de God van Bethel*. In Stolk geen relevante informatie. In *Trouw van de God van Bethel* p. 132-139: Aandacht voor de preek van ds. Van de Woestijne van 7 januari 1945 over Mattheüs 4:4: 'Doch Hij antwoordende zeide: Er is geschreven: De mens zal bij brood alleen niet leven, maar bij alle woord dat door den mond Gods uitgaat.' Waarin Van de Woestijne in zijn eigen gemeente en in de gemeente van Hendrik-Ido-Ambacht heeft opgeroepen om zich te melden voor de *Arbeitseinsatz*. 'Deze preek riep instemming en verzet op.' Ook de vader van Ir. J. van der Graaf was bij de mannen die zich gingen melden op aanwijzing van ds. Van de Woestijne. In de scriptie 'Christenen en hun verzet tegen de overheid 1940-1945' (2001) van H.M. van Beek wordt aan deze zaak verder aandacht besteed. 136: De kerkenraad van Ridderkerk wil van de generale synode een uitspraak hoe men zich moet opstellen ten opzichte van mensen die sympathiseerden met de NSB. De generale synode onder voorzitterschap van ds. G.H. Kersten spreekt uit dat zij die ergernis in de gemeente hebben verwekt door hun lidmaatschap van of sympathiseren voor de NSB of de Duitse bezetter openbare schuldbelijdenis zullen moeten afleggen.

Ridderkerk NHK. Hofman, *Onvoltooid verleden*. In Hofman geen relevante informatie.

Rijnsburg CGK. Boelema, *Christelijke Gereformeerde Kerk 1911-1986*; Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*. In Boelema geen relevante informatie. In Van Klinken en Vogelaar p. 33: 'Thuis hadden ze, ondanks dat het gezin talrijk was, twee Joodse kinderen opgenomen. Dat was in hun kring niet vanzelfsprekend. De Colijns behoorden tot de Christelijke Gereformeerde Kerk en een oom raadde haar vader aan er niet aan te beginnen, omdat het Joodse volk vervloekt was. Albertha: "Maar vader was als Gallio. Hij trok zich geen van deze dingen aan. De Joden waren en bleven Gods volk. Vader was een zeer gelovige man en zag het als zijn plicht Joodse kinderen te helpen, ook al stond er de doodstraf op.'"

Rijssen GG. Zonder auteur, *Elk verbaalt zijn weg en zaken*; Crum-Nieuwland, (red. e.a.), *'k Zal gedenken*. In *Elk verbaalt zijn weg en zaken* geen relevante informatie. In Crum p. 48: Ds. Kersten adviseert een als Duitsgezind bekend staande kwekeling niet te benoemen op de ger. gem. school te Rijssen. Gevolg is dat de inspecteur voor lager onderwijs te Deventer ontslagen wordt.

Rilland-Bath GG. Geense, *Uw wonderen van oudsber*. In Geense geen relevante informatie.

Rotterdam GGiHV. Van Holten, *In het jubeljaar*. In Van Holten p. 42: Twee mannen uit de gemeente keren niet uit Duitsland terug uit tewerkstelling. Geen melding van onderduikers. 44: Joods lid van de gemeente (Rippe) wordt uit Westerbork vrijgelaten omdat hij een doopakte kan overleggen. 46: 'Ook in onze gemeente waren er, die niet slechts neutraal wilden blijven, maar de zijde van de onderdrukker kozen. Het omgekeerde kwam ook voor: de latere ouderling M. Bakker heeft voor het verzet gekozen (bij de Geuzen) en wist daarover ook verantwoording af te leggen als een door God gewilde houding. Het

heeft hem vele jaren gevangenschap gekost, n.l. van december 1940 tot september 1944. Hij heeft dit alles overleefd en de gemeente nog jarenlang in het ambt gediend.'

Rotterdam CGK. Van Driel, *Reboboth in Rotterdam*. In van Driel p. 47: 'Bij de ingezonden stukken bevond zich een schrijven van prof. J.W. Geels van de theologische school te Apeldoorn, waarin om "opgave verzocht werd van die broeders of zusters die Joden zijn van geboorte, maar die lid waren van onze gemeente of zich daarop voorbereiden". Voor zover de kerkenraad wist, kende de gemeente geen leden van joodse afkomst.' Kerkenraad besluit geen actie te ondernemen voor een zekere meneer Cohen die zich had gemeld bij de ouderlingen Sluimer en Van Ree, omdat Cohen niet gedoopt was. Op aanraden van prof. J.W. Geels en ds. H. Janssen komt men tot deze beslissing. 48: Naar aanleiding van dit dilemma besluit de kerkenraad van de CGK zich aan te sluiten bij een convent van kerken te Rotterdam.

Rotterdam-Centrum GG. Ros, *Bedroefden om der bijeenkomst wil*; Mastenbroek, *Zijn vuur- en haardstede*. In Ros p. 237: 'Het ware niet kwaad, zo van hetgeen in stilte is geschied, enige kennis genomen werd. Zo ook denk ik aan wat ik [ds. G.H. Kersten] van nabij heb mede gemaakt in Rotterdam ter bevrijding van tientallen gevangenen, wier verlossing op de kamer van Dr. Hage [schoonzoon ds. Kersten], op het politie-bureau, werd voorbereid en op de allerstoutse wijze door de "ondergrondse" werd ten uitvoer gebracht. Heldendaden zijn verricht, alleen te volbrengen door geoefende mannen, met onverschrokken en doortastende karakters. Daardoor zijn velen de gruwelijke dood ontkomen, die de moordzieke S.S. hun bereid had.' In Mastenbroek p. 204: Binnen kerkenraad discussie over de pro Duitse houding van ds. Kersten. 206: Kerkenraad keert zich tegen Winterhulp. 210: Ouderling Van Bale is tevens begrafenisondernemer en wil 'alle Duitsers wel begraven' (naar aanleiding van een verzoek om een gestorven Duitse militair ter aarde te bestellen). 227: Twee zussen worden als dooplid van ledenlijst afgevoerd vanwege hun kerkverzuim en het samenleven met Duitse soldaten. 229: Lidmaatschap der NSB wordt gezien als in strijd met het vijfde gebod en daarom moet een sympathiserend lid der NSB openbare schuldbelijdenis afleggen na de oorlog. 230: Er is sprake van een geruchtenstroom omtrent contacten van gemeenteleden met de vijand. In de gemeente wordt een vrouw verdacht van verraad. Een ander lid wil een attest, dat wordt hem pas verstrekt als 'hij zijn leedwezen betuigt vanwege zijn sympathiserend lidmaatschap der N.S.B. en zijn pro Duitse handelingen'. 236: Tijdens huisbezoek ontdekken de ouderlingen dat iemand lid geweest is van de NSB en vervolgens moet deze persoon openbare schuldbelijdenis afleggen in verband met overtreding van het vijfde gebod.

Rotterdam-West CGK. Zonder auteur, *Wandelen in het licht*. In *Wandelen in het licht* p. 23/24: kerkenraad besluit op 12 september 1941 om op de kansel niet voor het koninklijk huis te bidden. Dit om problemen te voorkomen.

Rotterdam-Zuid GG. Demper, *Een haven in een havenstad*. In Demper p. 89 Ds. Lamain moet zich bij de Duitse autoriteiten melden vanwege bidden voor het Oranjehuis en het zich negatief uitlaten over de bezettende macht in de preek.

Scherpenisse GG. Duvokot en Kleppe, *Gods trouwe zorg 1861-2011*. In Duvokot en Kleppe p. 60: Na de oorlog buigt de kerkenraad zich over de vraag of attestaties afgegeven mogen worden van leden die 'heulden met NSB-ers'. 209: Levensbeschrijving ouderling Izak Marinus van der Weele: op het eiland Tholen steunden velen de NSB. 'In Sint-Annaland waren veel NSB stemmers, wellicht ook uit onze kring. Ook in Scherpenisse waren er van de arbeiders en kleine boeren en handwerklui, trouw kerkelijk meelevend, die ook stemden op de partij van Anton Mussert.' De synode van de Gereformeerde Gemeenten had lidmaatschap van de NSB censuurabel gesteld en daardoor nam het kerkbezoek af.

Scheveningen GG. Schipper, *Eben-Haezer*. In Schipper geen relevante informatie.

Scherpenzeel GG. Kranendonk, *Onder Zijn geleide*. In Kranendonk p. 145: Opbrengst Winterhulpcollecte in Scherpenzeel bedroevend, kerkenraad weigert collectieplan in te dienen en weigert vanaf de kansel mededelingen te doen omtrent distributiebonnen. 146/147: De in de gemeente leidende (lerend) ouderling, B. Roest, ziet Duitse overheid niet als wettige overheid en vindt verzet derhalve geoorloofd (hoewel ook hij van mening is dat de oorlog een straf van God is). Beide zonen zijn actief in het verzet. Roest stelt in verhullende termen in de zondagse erediensten het demonische karakter van het nationaalsocialisme aan de kaak. Roest is actief in het laten onderduiken van veel mensen. 148: Reeds eind 1940 raakte een andere ouderling, Van Garderen, actief betrokken bij het verzet. Bij Van Garderen was een kopstuk van het Nederlandse verzet ondergedoken die zich bezighield met contacten met geheim agenten en via een geheime radiozender. Vanaf november 1944 is Van Garderen zelf in onderduik vanwege acute dreiging van arrestatie. Zijn vrouw is maandenlang door de Duitsers in Apeldoorn gevangen gehouden.

Scherpenzeel NHK. Van Woudenberg, *De geschiedenis van de Grote Kerk in Scherpenzeel*. In Van Woudenberg p. 261 wordt nadrukkelijk vermeld dat niet alles vermeld kan worden omdat de misstappen van ouders of grootouders als pijnlijk ervaren zouden kunnen worden. Opmerking wordt in zijn algemeenheid gemaakt, niet specifiek ten aanzien van NSB / oorlog.

Sliedrecht CGK. Zonder auteur, *Zijn wond'ren een gedachtenis*; Bulder, Megchelsen en Visser, *80 jaar begeben noch verlaten*. In *Zijn wond'ren een gedachtenis* p. 111/112 wordt vermeld dat op 8 februari 1940 een bidstond werd gehouden voor het door de Sovjet-Unie overrompelde Finland door ds. C. Smits. Verder geen relevante informatie. In Bulder, Megchelsen en Visser geen relevante informatie.

Soest CGK. Van Arkel, Slagboom en Westeneng, *Van trouw en genade*. In Arkel, Slagboom en Westeneng p. 88/89: Weigering van kerkenraad om collectieplan te overleggen aan de bezettende overheid. 103 consistorie en soms zelfs preekstoel als onderduikplaats benut.

Sommelsdijk NHK. Van Driel, *Te zijner tijd zullen wij maaien*. In Van Driel geen relevante informatie.

Steenwijk CGK. Zonder auteur, *100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Steenwijk*. Geen relevante informatie.

Stolwijk GG. De Heer, *Het is Sion, niemand vraagt naar haar*. In De Heer geen relevante informatie.

St. Philipsland OGGiN. Florijn, *Gedenkt der vorige dagen*. In Florijn geen relevante informatie.

Terneuzen GG. De Gelder, De Kraker en Overbeeke, *In Uw huis*. In De Gelder, De Kraker en Overbeeke geen relevante informatie.

Terwolde/De Vecht GG. Van Stuyvenberg, *Herdenk de trouw aan ons voorheen betoond*. In Van Stuyvenberg geen relevante informatie.

Tholen GG. Baaij, *Wonderlijk verhoogd*. In Baaij geen relevante informatie.

Tholen CGK. Prins, *Uw naam bij elk geslacht doen kennen*. In Prins geen relevante informatie.

Tricht-Geldermalsen GG. Thijsen, *Gij hebt veel goeds gedaan*. In Thijsen geen relevante informatie.

Urk CGK. Zonder auteur, *'t Christelijke karkien*. In *'t Christelijke karkien* p. 48/49: Begin van de oorlog waren er geregeld Duitse soldaten in de kerk om de kerkdiensten bij te wonen. Ds. Du Marchie van Voorthuysen zei dan tijdens de preek ook weleens wat in het Duits

voor de soldaten. Later werd het Duitse soldaten van hogerhand verboden kerkdiensten bij te wonen.

Utrecht GG. Zonder auteur, *Soli Deo Gloria*. In *Soli Deo Gloria* geen relevante informatie.
Veen GG. Verzijl, *De Gereformeerde Gemeente te Veen*. In Verzijl p. 32 wordt vermeld dat een trouw kerkganger (geen lid), dhr. Nieuwkoop, tijdens de oorlog wordt gefusilleerd. De reden wordt niet vermeld.

Veenendaal GG. Zonder auteur, *Opdat het navolgende geslacht die weten zou*; Schipper, *Maar Gij hebt ons bijgestaan*. In *Opdat het navolgende geslacht die weten zou* geen relevante informatie. In Schipper p. 66: Ds. Kok liet een Joods jongetje (Izac Isnawitsch) onderduiken onder de preekstoel. Verder was er een Joods meisje op de geref. gem. school (Mirjam de Groot). Na een gesprek met ds. Kersten zou deze zijn 'bijgedraaid' inzake het toelaten van een Joods kind tot de school. Vanwege Oranjegezindheid en onvoorzichtig optreden van ds. Kok werd er soms voor zijn veiligheid gevreesd.

Veenendaal NHK. Van Barneveld en Diepeveen, *Uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Veenendaal*. In Barneveld en Diepeveen geen relevante informatie.

Vlaardingen CGK. Den Breems en Den Breems-de Pater, *Eben Haëzer*. In Den Breems en Den Breems-de Pater geen relevante informatie.

Vlaardingen GG. Bel, *100 jaar Westnieuwlandkerk*; Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*. In Bel geen relevante informatie. In Van Klinken en Vogelaar p. 116-133: Cor Zwanenburg (zoon van een transportondernemer) vervoert meermalen wapens per paard en wagen of bakfiets voor het verzet. Zwanenburg heeft het een en ander op papier gezet voor zijn kleinkinderen in de bundel *De oorlogsjaren van mijn opa*.

Waardenburg GG. Ruissen, *Gods trouw overdacht 1944-2004*. In Ruissen geen relevante informatie.

Wageningen GG. Vogelaar, *Hoe menigmaal hebt G' ons Uw gunst betoogd*. In Vogelaar p. 123: Er werd weinig in de notulen opgeschreven, wellicht uit angst dat de notulenboeken in verkeerde handen zouden kunnen vallen.

Werkendam GG. Kornet, *Van doleantiekerk tot Bethelkerk*. In Kornet p. 126 staat dat ds. Kersten adviseert om alleen cijfers en geen namen aan de bezetter door te geven wanneer er om informatie gevraagd wordt.

Werkendam CGK. De Boer (red. e.a.), *Wanneer men in Uw Naam vergaârd*. In De Boer geen relevante informatie.

Westzaan GG. Tanger, *Wij gedenken Uwer weldadigheden*. In Tanger p. 102/103: Een aantal jonge mannen uit de gemeente wordt in Duitsland tewerkgesteld en een tweetal jonge mannen duikt onder.

Willige Langerak NHK. De Pooter, *Voor Zijn troon en hier beneden*. In De Pooter geen relevante informatie.

Woerden GG. Mauritz, e.a., *Betlehem in het Oude Landt*; Harinck, *Zijn trouw is groot*. In Mauritz e.a. p. 41: Levensbeschrijving van diaken M.C. Blok: 'In de oorlog heeft hij veel gedaan om de vijand te schaden. Ook in dit opzicht kan hij geen onrecht verdragen. Is hij niet direct zelf betrokken bij het verzet tegen de vijand, hij heeft wel contacten met het verzet. Hij voert een stille strijd tegen de bezetter en weet vele wegen te vinden, waarmee hij de landgenoten voor- en de vijand nadeel kan doen. Veel mensen worden in de oorlog geholpen om aan voedsel te komen.' In Harinck geen relevante informatie.

Woerden NHK. Haitsma, *Hoofdstukken uit de geschiedenis*. In Haitsma geen relevante informatie.

Yerseke GG. Hubregtse, *Gods trouw herdacht*. In Hubregtse geen relevante informatie.

Zeist GG. Treur, *Gebouwd op het Fundament*; Vogelaar, *Blaast de bazuin*; Ros, *Bedroefden om*

der bijeenkomst wil; Van Klinken en Vogelaar, *In 't bangst gevaar*; Vogelaar, 'Verzetsstrijder werd evangelist', 51-55. In Treur p. 213: 'Inmiddels was er een bericht van de Burgemeester van Zeist, Mr. W.A.J. Visser, bij de kerkeraad binnengekomen waarin hij namens de Provinciaal Directeur gelastte vóór 16 januari 1941 een zogenaamd collecteplan in te zenden. De kerkeraad weigerde ronduit hieraan gehoor te geven, daar deze inmenging in strijd was met Gods Woord en de Dordtse Kerkerode.' 214: Huwelijk van D.C. Bleijerveld en A. Bijkerk was van bijzondere aard omdat Bleijerveld bij het verzet betrokken was en gezocht werd. In Utrecht werd het huwelijk in het geheim voltrokken door een bekende en vertrouwde ambtenaar. De kerkelijke bevestiging van dit huwelijk vond in het geheim plaats in het huis van E.B. van Ojen aan de Gerolaan te Zeist. Oefenaar L. Wijting van Amersfoort ging in deze dienst voor. 219: Catechiseermeester B. Roest liet duidelijk merken een hartgrondige afkeer van de Duitse bezetter te hebben. In Vogelaar p. 160: Schoolhoofd J. van Bochove gevlucht vanwege dreiging om gearresteerd te worden, werd ten onrechte beschuldigd van wapensmokkel door NSB-burgemeester, die het op hem voorzien had omdat Van Bochove als diaken van de ger. gem. contact had opgenomen met andere kerken om inzage in diaconale gegevens te weigeren aan de Duitsers om zo de Winterhulp te frustreren. Van Bochove vlucht naar familie Kieboom in Barneveld en duikt daar onder. In Ros p. 237: 'Ik ga voorbij de ellende, door de onderduikende onderwijzers geleden, met name door het hoofd van de Zeister school, J. van Bochove en C. Mijnders en Tromp, beide te Lisse, die vluchten moesten om de greep der Duitsers te ontkomen en hun leven zelfs te redden. Een boekdeel ware te schrijven over wat zij doorstaan en geleden hebben en over de wonderlijke verlossing hun menigmaal door 's-Heeren hand bereid.' In Van Klinken en Vogelaar p. 34: NSB-burgemeester van Zeist besluit leerkrachten in te zetten voor de Winterhulpcollecten. De leerkrachten besluiten onder leiding van het hoofd der school, J. van Bochove, dit te weigeren. Vervolgens moet Van Bochove onderduiken om aan arrestatie te ontkomen. In Vogelaar: Dick Bleijerveld was lid van het georganiseerde verzet. Hielp Joden onder te duiken. Bij poging tot smokkelen van geheime documenten in Frankrijk opgepakt. At de nog niet ontdekte geheime documenten op. Werd vervolgens om onduidelijke redenen weer vrijgelaten. Terug in Nederland gaf hij leiding aan een verzetsgroep die in het gebouw van de Nederlandse Spoorwegen te Utrecht samenkwam. Daar werden de Duitsers afgeluisterd zodat de troepenbewegingen en transporten per spoor aan de geallieerden doorgegeven konden worden.

Zeist CGK. Van Brenk, *Christelijke Gereformeerde Kerk te Zeist*. In Brenk geen relevante informatie.

Zetten NHK. Jansen, *Rondom de Kerk van Zetten*. In Jansen geen relevante informatie.

Zierikzee CGK. Van Beveren, *Om 't eeuwig welbehagen*. In Van Beveren p. 109: 'Op de preekstoel en daarbuiten kon hij zich in felle bewoordingen verzetten tegen de dwingelandij van de Duitsers. Het is een wonder, dat hij gedurende die tijd niet door de bezetters is gevangen gezet.'

Zwaagwesteinde CGK. Storteboom, en Van der Wal, "*Rebobôth*". In Storteboom en Van der Wal p. 46 Ondergedoken gemeentelid, Haize Bosma, wordt gearresteerd en naar een kamp gestuurd in Halle, waar hij overlijdt. Ds. Zwiep tipte anderen wanneer er een razzia aanstaande was. Hoe Zwiep dat wist is onduidelijk.

Zwijndrecht CGK. Van den Berg, *D'oude dagen herdacht*; Van Oord, *...Niet wagen, maar gelooven....* In Van den Berg p. 53: De kerkenraad gaat in 1933 niet in op een schrijven om iets aan de Jodenvervolging in Duitsland te doen. Enkele gemeenteleden bleken lid te zijn van de NSB en kregen daarom een vermaningsbezoek. 56: Moeilijkheden rond laten dopen van een kind van een 'uitgesproken aanhanger van de NSB', de kerkenraad

besluit dat dit geen reden kan zijn het kind de doop te onthouden. 59: 'Heel ernstig was, dat een lid der jeugdvereniging een ijverig propagandist van de N.S.B. bleek te zijn. Een ander j.v.-lid deelde zelfs "brossures aan andre uit ter lezing". Een ander vooraanstaand gemeentelid, diverse keren stond hij kandidaat bij de verkiezing voor ambtsdragers, was tot die partij toegetreden. De broeders Van Dalen en Opmeer gingen hem in verband daarmee bezoeken.' 61: 'In juli 1940 vraagt broeder Noorlander of er iets kan worden gedaan een het volgende: een gemeentelid loopt in verband met zijn politieke overtuiging rond in een zwart N.S.B.-hemd. De dominee zegt dat "zolang de toestand zo is", hiertegen niets kan worden gedaan. Discreet is, dat men geen namen noemde en ze eveneens niet notuleerde.' 67: Kerkenraad besluit niet mee te werken aan het verstrekken van gegevens over christen-Joden in de gemeente. 69: Via illegaliteit worden bonnen geregeld voor een ondergedoken gemeentelid. 71: Ds. Alberts uit Rotterdam verborg een Joods kind en wordt daarom geëerd met een boom in een herdenkingsbos in Israël. In van Oord p. 43: Vermaningen vanwege lidmaatschap NSB in jaren dertig. 50: Er waren niet veel leden die verzet pleegden. De meesten pleegden hooguit lijdzaam verzet. Enkelen waren wel actief in het verzet, zoals mevrouw P. Mol-Bezemer die een aantal weken in de strafgevangenis van Scheveningen zit omdat zij hulp geboden heeft aan ondergedoken Joden. **Zwolle** CGK. Mulder-de Vries, *Kleine kracht*; Erdtsieck, *Van lokaal tot kerk*. In Mulder-de Vries p. 91: 'Van daadwerkelijk verzet tegen de vijand was nauwelijks sprake. Veeleer berustte men in de situatie.' In Erdtsieck geen relevante informatie.

Bijlage 5 Verkiezingsuitslagen

Blanco vak: niet meegedaan aan verkiezingen

- : wel aan verkiezingen meegedaan, maar geen stemmen

X : gemeente opgeheven, of voorheen niet bestaand

LV: Lijstverbinding waarbij de SGP-stemmen niet af te lezen zijn en onder ARP of CHU zijn geregistreerd.

GRONINGEN

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Adorp			-		24		-	35			21
Aduard			-		78		-	32			29
Appingedam			1		164		2	122			79
Baflo			-		37		1	54			32
Bedum			-		145		1	93			72
Beerta			3		119		6	99			72
Bellingwolde			-		296		4	205			169
Bierum			2		107		2	59			65
Delfzijl			4		196		7	129			92
Eenrum			-		78		-	30			36
Ezinge			1		58		-	23			12
Finstervolde			1		74		6	50			29
Grijpskerk			-		121		-	74			57
Groningen			68		4728		51	2761			2324
Grootegeest			3		138		3	106			90
Haren			2		441		2	286			215
Hoogezand			7		628		10	410			304
Hoogkerk			1		89		-	56			47
Kantens			-		42		-	42			24
Kloosterbu- ren			3		26		-	16			9
Leek			-		451		3	323			247
Leens			5		134		-	126			86
Loppersum			-		82		-	76			64
Marum			-		214		3	199			134
Meeden			-		37		-	38			31
Middelstum			2		47		-	26			21

Midwolda			17		130		5	68			70
Muntendam			1		159		-	118			111
Nieuwe-Pekela			40		316		21	248			261
Nieuwe-schans			2		49		2	36			19
Nieuwolda			-		66		2	60			42
Noordbroek			3		134		-	88			53
Noorddijk			-		200		2	130			120
Oldehove			-		90		1	61			36
Oldekerk			-		62		-	34			26
Onstwedde			33		484		16	372			431
Oude-Pekela			24		182		12	121			109
Sappemeer			5		197		7	109			98
Scheemda			2		332		4	169			130
Slochteren			12		569		11	358			272
Stedum			-		53		1	58			46
Ten Boer			1		100		-	119			68
Termunten			1		101		5	76			53
Uithuizen			7		71		-	40			52
Uithuizer-meeden			7		53		7	46			40
Ulrum			1		163		-	109			89
Usquert			1		84		-	38			34
Veendam			10		747		10	571			396
Vlagtwedde			19		908		8	773			786
Warffum			-		42		-	25			9
Wedde			3		279		1	202			167
Wildervank			15		627		6	466			445
Winschoten			7		648		8	330			330
Winsum			-		42		-	21			12
Zandt (t)			6		76		4	73			31
Zuidbroek			-		181		2	98			73
Zuidhorn			2		96		2	64			46
TOTALEN			322		15795		238	10551	-	-	8811
Percentage			0,17				0,12	5,19			

FRIESLAND

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Achtkarspelen	37		34	77	79		28	27		48	12
Aengwirden	8		2	1	1		-	9	X	X	X
Ameland	1		1	6	86		3	62		-	4
Baarderadeel	6		3	5	85		1	10		-	47
Barradeel	18		5	4	243		2	101		-	21
Bildt (t)	8		3	10	72		1	28		-	93
Bolsward	12		3	401	61		245	41		-	33
Dantumadeel	423	304	381	26	69	310	18	45	377	297	34
Dokkum	13		30	10	38		7	40		20	38
Doniawerstal	9		8	8	137		6	48		7	37
Ferweradeel	1		6	25	178		8	101		7	27
Franeker	35		17	4	72		2	68		-	79
Franekeradeel	6		5	144	36		130	64		-	45
Gaasterland	150	101	146	15	218		5	109		124	45
Harlingen	10		20	22	112		5	81		-	65
Haskerland	21		6	38	343		55	175		27	52
Heerenveen	X	X	X	X	X	X	X	X		29	156
Hemelumer Oldephaert	40		35	31	31		26	35		25	23
Hennaarderadeel	5		13	2	49		3	34		-	11
Hindeloopen	-		-	6	-		-	1		1	-
Idaarderadeel	5		-	16	36		1	33		1	28
IJlst	2		-	-	6		-	4		-	5
Kollumerland	18		35	67	86		37	55		39	28
Leeuwarden	67		77	88	1471		55	856		77	733
Leeuwarderadeel	13		15	25	425		10	206		12	166
Lemsterland	75		78	74	35		70	29		60	36
Menaldumadeel	10		6	21	143		3	104		6	92
Oostdongeradeel	11		18	14	76		3	36		5	31
Ooststellingwerf	11		6	17	385		15	202		11	176
Opsterland	19		6	28	226		32	126		20	111
Rauwerderhem	-		-	6	40		-	18		-	12
Schiermonnik- oog	-		-	1	23		-	7		-	4
Schoterland	16		26	X	X	X	X	X	X	X	X
Sloten	5		8	4	12		6	10		9	9

Smallingerland	7		2	33	98		13	114		17	60
Sneek	11		17	31	286		24	156		27	123
Stavoren	-		-	1	4		-	3		7	2
Tietjerksteradeel	66		85	95	172		63	72		79	55
Utingeradeel	12		19	49	109		23	44		37	24
Westdongeradeel	10		18	9	68		18	26		10	14
Weststellingwerf	24		10	37	185		16	115		12	91
Wijmbritseradeel	15		18	16	61		5	34		6	21
Wonseradeel	46		49	69	177		23	119		-	83
Workum	3		3	1	22		2	38		3	39
TOTALEN	1249	405	1214	1537	6056	310	964	3486	377	1024	2765
Percentage			0,61				0,47	1,69			

DRENTHE

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Anlo			2	-	912		3	729			742
Assen			36	-	725		23	484			399
Beilen			7	3	187		1	245			207
Borger			5	-	734		4	609			495
Coevorden			8	6	286		1	232			242
Dalen			2	2	243		1	310			326
Diever			-	1	145		-	103			64
Dwingeloo			-	1	245		2	153			101
Eelde			-	-	289		3	233			203
Emmen			56	-	1560		22	1209			1591
Gasselte			3	-	149		4	129			109
Gieten			3	-	277		3	217			151
Havelte			2	-	241		-	189			135
Hoogeveen			132	99	107		48	93			146
Meppel			35	47	208		35	198			1185
Nijeveen			6	-	49		1	57			24
Norg			2	-	216		2	214			213
Odoorn			12	-	625		4	422			477
Oosterhesselen			7	8	80		6	138			115
Peize			2	-	134		2	170			124
Roden			3	-	232		4	215			177
Rolde			1	-	423		2	278			297

Ruinen			7	7	242		1	260			214
Ruinerwold			2	1	198		1	165			97
Schoonebeek			2	5	75		1	58			63
Sleen			4	1	202		2	238			988
Smilde			2	-	225		2	137			678
Vledder			5	5	40		-	48			471
Vries			3	-	688		6	459			1881
Westerbork			18	14	136		7	257			1089
Wijk (De)			2	3	150		-	173			207
Zuidlaren			3	-	209		1	204			545
Zuidwolde			17	14	191		7	188			1098
Zweelo			4	1	51		3	122			645
TOTALEN			393	218	10474		202	8936	-	-	8612
Percentage			0,41				0,20	8,64			

OVERIJSSEL

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Almelo	137		62	65	1018		51	506		104	616
Avereest	30		25	33	226		31	129		32	133
Bathmen	1		1	1	70		-	44		-	52
Blankenham	-		-	1	3		-	3		-	6
Blokkzijl	8		17	14	29		12	16		11	23
Borne	17		33	20	151		21	83		30	169
Dalfsen	20		39	50	78		26	45		19	58
Delden (Ambt-)	4		7	5	42		2	15		3	33
Delden (Stad-)	-		4	-	67		-	39		3	56
Denekamp	77		17	3	355		-	158		-	254
Deventer	61		54	59	1259		22	802		38	708
Diepenheim	6		5	3	112		2	46		4	43
Diepenveen	12		11	11	275		6	209		1	165
Enschede	106		96	209	4465		100	2240		105	2765
Genemuiden	277	127	258	401	63	230	299	39	171	558	19
Giethoorn	-		-	7	57		-	58		5	57
Goor	2		3	7	163		4	94		3	90
Grafhorst	177		198	194	6		X	X	X	X	X
Gramsbergen	12		7	12	207		4	140		9	124
Haaksbergen	7		11	17	186		4	114		6	144

Ham (Den)	23		34	45	125		22	51		13	82
Hardenberg (Ambt-)	48		38	36	340		32	232		12	168
Hardenberg (Stad-)	5		1	2	76		-	59		5	44
Hasselt	30		35	43	56		29	20		53	12
Heino	6		6	4	42		1	11		2	35
Hellendoorn	95		158	96	146		111	112		70	126
Hengelo	38		43	50	1244		27	704		26	891
Holten	8		14	13	102		13	68		10	81
Ijsselmuiden	366	288	370	380	54	315	681	55		767	60
Kampen	809	783	924	903	408	844	647	282	1096	1060	252
Kamperveen	35		81	83	1		X	X	X	X	X
Kuinre	10		-	-	5		-	3		1	6
Lonneker	48		58	X	X	X	X	X	X	X	X
Losser	150		19	21	435		4	239		4	303
Markelo	20		34	32	235		25	127		22	112
Nieuwleusen	39		173	158	153	131	96	108		114	84
Oldemarkt	12		3	3	24		-	25		-	20
Oldenzaal	84		19	12	266		2	169		-	206
Olst	13		23	19	167		19	102		18	114
Ommen	36		28	31	223		21	124		87	160
Ootmarsum	27		7	4	51		1	26		1	26
Raalte	38		19	7	53		2	40		4	60
Rijssen	1242	866	1625	1637	76	1359	1567	75	1141	2197	79
Staphorst	404	682	711	958	179	714	744	126	890	812	124
Steenwijk	5		8	16	208		11	148		61	179
Steenwijkerwold	13		37	51	139		17	101		20	153
Tubbergen	78		17	7	67		6	47		4	31
Vollenhove (Ambt-)	3		8	34	13		21	7		31	12
Vollenhove (Stad-)	4		9	3	14		8	7		7	8
Vriezenveen	395		360	432	209		280	139		228	205
Wanneperveen	13		26	29	26		26	12		19	16
Weerselo	44		7	5	29		-	21		-	27
Wierden	250		310	316	149	142	240	93		481	133
Wijhe	29		50	25	223		22	110		23	143
Wilsum	52		40	53	19		X	X	X	X	X
Zalk en Veecaten	68		57	67	4		X	X	X	X	X

Zwartsluis	22		62	43	33		30	51		25	53
Zwolle	294	214	296	316	1082	221	226	646	237	224	684
Zwollerkerspel	213	173	201	222	164	245	165	75	235	180	113
TOTALEN	6023	3133	6759	7268	15672	4201	5680	8995	3770	7512	10347
Percentage			2,75				2,13	3,37			

GELDERLAND

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Aalten	1		1	5	481		2	294		3	414
Ammerzoden	13		49	16	9		46	4		38	2
Angerlo	5		4	8	62		5	42		10	38
Apeldoorn	390	398	729	636	2481	592	575	1366		478	1251
Appeltern	-		4	3	56		6	26		-	27
Arnhem	140		117	146	3658		79	2091		206	2093
Barneveld	605	570	981	864	473	240	1155	271	231	799	195
Batenburg	-		-	-	5		-	3		-	1
Beesd	25		57	42	26		50	14		22	10
Bemmel	5		14	15	207		11	27		12	27
Bergh	16		6	8	392		8	313		11	393
Bergharen	-		1	-	16		1	5		-	4
Beuningen	-		7	5	99		3	48		1	41
Beusichem	32		58	51	85		56	34		48	24
Borculo	2		1	5	282		1	150		-	131
Brakel	90		372	132	47		316	18	70	125	35
Brummen	8		8	7	332		6	190		5	301
Buren	48		110	67	63		87	23		73	28
Buurmalsen	85		124	141	76	165	123	16		102	14
Culemborg	32		75	68	92		73	48		92	32
Deil	15		56	48	86		64	16		41	20
Didam	2		3	-	71		4	43		3	65
Dinxperlo	2		6	2	159		1	104		3	116
Dodewaard	56		119	110	71	89	135	40	50	87	49
Doesburg	13		19	14	176		7	137		8	156
Doetinchem	57		133	84	777		121	478		90	567
Doornspijk	154		375	247	29	195	391	19	333	264	28
Dreumel	1		-	-	139		1	37		-	58

Driel	30		83	37	74		56	34		49	43
Druten	-		11	2	122		1	10		1	6
Duiven	2		2	2	58		-	19		-	24
Echteld	81	136	168	208	119	133	196	104	121	207	47
Ede	1547	1759	2883	2409	1125	1898	3069	714	1815	2056	525
Eibergen	1		3	5	208		6	59		-	70
Elburg	19		65	37	26		31	11		19	8
Elst	50		93	78	354		53	244		59	243
Epe	100		221	245	251	172	215	206		173	243
Ermelo	346	176	758	601	213	275	820	122	388	621	110
Est en Opijnen	42		75	73	63		80	7		47	4
Ewijk	1		-	3	27		2	8		1	5
Gameren	88	87	217	178	15	104	187	13	86	216	18
Geldermalsen	123	135	268	253	150	171	269	57	172	238	59
Genderingen	10		13	10	365		10	251		11	233
Gendt	-		10	1	33		8	6		-	9
Gorssel	6		16	13	306		2	155		-	114
Groenlo	1		2	-	93		-	23		-	45
Groesbeek	-		1	2	247		2	117		2	154
Haafden	113	113	136	175	49	254	175	20	289	172	24
Harderwijk	249	152	474	398	187	250	352	104	230	344	62
Hatterem	4		14	9	63		13	25		12	27
Hedel	45		169	66	11		152	35		121	76
Heerde	8		20	34	116		18	65		15	78
Heerewaarden	-		2	6	40		1	20		-	22
Hemmen	6		11	22	14		22	17		19	11
Hengelo	20		49	33	132		39	39		30	48
Herwen en Aerd	17		5	9	105		6	33		7	24
Herwijnen	33	54	27	40	33		49	24	161	47	42
Heteren	94		242	198	117		189	68	165	196	74
Heumen	-		-	1	43		-	17		3	21
Hoewelaken	13		56	42	25		41	16		21	6
Horssen	-		4	-	9		-	-		-	2
Huissen	2		2	9	83		6	10		4	17
Hummelo en Keppel	12		15	39	133		23	124		38	89
Hurwenen	-		2	3	6		2	3		5	2
Kerkwijk	12		46	37	4		45	6		37	6

Kesteren	406	406	563	577	101	440	624	55	517	604	62
Laren	4		2	12	413		1	184		-	146
Lichtenvoorde	1		3	-	96		-	25		-	24
Lienden	76		304	353	174		297	96		245	58
Lochem	3		-	5	509		3	288		-	253
Maurik	50		114	67	141		80	93		68	42
Millingen	-		1	1	101		-	26		1	30
Nederhemert	56		219	71	8		229	5		70	-
Neede	6		8	2	248		3	134		-	89
Nijkerk	73		327	307	93	174	264	87		156	67
Nijmegen	-		58	66	3161		45	1708		69	1568
Oldebroek	74		380	185	77	144	340	42		196	79
Ophemert	21		55	50	50		33	17		18	10
Overasselt	-		2	-	31		-	7		1	1
Pannerden	-		-	-	33		1	-		-	5
Poederroijen	80		170	121	12	51	197	8	56	112	9
Putten	86		488	338	105	279	332	78	270	199	58
Renkum	154		238	209	678	158	169	360		122	346
Rheden	27		45	42	1062		34	626		57	753
Rossum	6		28	14	13		20	4		16	3
Rozendaal	-		-	-	38		-	15		-	11
Ruurlo	4		4	4	424		1	195		-	170
Scherpenzeel	36		76	101	72	28	97	38	39	71	21
Steenderen	4		13	9	62		6	62		9	116
Tiel	19		33	44	529		30	287		36	274
Ubbergen	-		2	-	142		-	91		-	61
Valburg	101		328	271	252	169	229	107		293	146
Varik	8		21	31	23		39	7		32	4
Voorst	73	75	112	139	519	92	112	290		110	218
Vorden	11		18	12	175		11	109		4	95
Vuren	5		29	14	36		25	24		12	17
Waardenburg	161	153	197	183	39	153	231	18	166	270	10
Wadenoijen	41		66	67	81		67	39		51	15
Wageningen	312	643	417	408	473	668	310	236	624	275	185
Wamel	12		41	27	88		10	17		9	14
Warnsveld	4		3	6	168		6	110		-	128
Wehl	4		-	1	98		1	28		2	24
Westervoort	10		5	4	30		2	12		5	4
Wijchen	-		2	2	181		-	12		2	13

Winterswijk	7		4	14	1799		7	1222		9	1100 (939)*
Wisch	5		11	4	631		9	356		2	484
Zaltbommel	8		35	31	89		33	41		33	38
Zelhem	46	184	130	109	470		148	321	213	63	301 (244)*
Zevenaar	3		4	10	104		4	55		4	60
Zoelen	4		8	15	82		21	47		9	26
Zuilichem	62	82	122	81	14	76	144	2	71	88	8
Zutphen	47		42	51	898		31	517		-	493
TOTALEN	6982	5123	14320	12060	30092	6970	13713	16744	6067	10617	16346
Percentage			3,68								

* In deze gemeente deed de NSB wel mee aan de gemeenteraadsverkiezingen. Het behaalde resultaat bij deze gemeenteraadsverkiezingen is tussen haken opgenomen. Dat de NSB meedeed aan gemeentelijke verkiezingen is een unicum. De NSB was in principe alleen maar geïnteresseerd in nationale politiek en niet in lokale of provinciale politiek. De NSB deed echter wel mee aan provinciale verkiezingen om een vertegenwoordiging in de Eerste Kamer te kunnen krijgen.

UTRECHT

Gemeenten	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Abcoude-Baambrugge	5		24	17	71		11	49		4	33
Abcoude-Proostdij	6		11	7	45		6	35		2	25
Achtthhoven	23		33	26	28		39	12		21	6
Amerongen	198	110	231	210	170	156	199	95	162	190	52
Amersfoort	203	155	280	241	1653	264	211	891		540	790
Baarn	177		218	326	648		104	374		333	301
Benschop	121	91	146	178	69	132	99	33		160	10
Bilt (De)	302	232	380	468	940	327	305	537	419	364	446
Breukelen-Nijenrode	76		114	117	113		97	82		125	69
Breukelen-St. Pieters	16		35	13	31		15	18		17	9
Bunnik	43		53	38	77		41	26		47	36
Bunschoten	7		25	48	90		24	41		72	40
Cothen	41		59	24	17		23	6		26	1
Doorn	87		141	156	237	177	140	120	175	149	95
Driebergen-Rijssenburg	245	199	359	270	346	226	284	213	287	288	199

Eemnes	37		69	107	22		31	15		159	21
Haarzuilens	1		6	2	7		7	2		-	1
Harmelen	42		90	77	106		57	52		60	30
Hoenkoop	4		15	17	25		10	22		9	22
Hoogland	54		46	34	52		39	20		63	22
Houten	109		144	165	37		118	10		110	6
Ijsselstein	177	125	214	244	102	232	192	56	150	177	47 (77)*
Jaarsveld	180	98	168	137	45	140	100	18	69	106	14
Jutphaas	69		95	78	98		84	79		87	81
Kamerik	113		201	195	55		165	27		104	22
Kockengen	56		72	97	22		53	7		48	7
Laagnieuwkoop	24		34	47	16		32	8		23	7
Langbroek	126		167	165	35		137	7		110	8
Leersum	120		163	181	154	78	150	94		167	73
Leusden	51		92	129	72		79	47		106	27
Linschoten	42		188	128	59	115	150	31	158	91	39
Loenen	41	35	43	53	68		52	35		62	34
Loenersloot	18		28	47	14		20	18		21	11
Loosdrecht	83	114	94	154	91	114	117	64	110	124	46
Lopik	105	93	95	101	58	106	51	37		110	45
Maarn	49		78	97	70	45	74	45		62	45
Maarssen	87		90	81	106		68	54		76	47
Maarsseveen	43		63	40	97		37	55		32	44
Maartensdijk	235	156	343	287	468	224	305	323	280	276	271
Mijdrecht	43	52	88	84	90	75	69	53		64	33
Montfoort	23		50	50	65		35	36		45	18
Nigtevecht	1		8	4	32		1	23		1	16
Odijk	19		25	16	15		26	4		16	2
Ouderijn	5		10	5	60		5	35		4	19
Polsbroek	29		79	79	28		60	13		57	12
Renswoude	107	90	115	155	66	117	112	34	156	109	20
Rhenen	559	488	728	761	205	615	671	84	622	806	76
Ruwiel	37		56	82	7		55	2		56	6
Schalkwijk	6		17	14	12		18	5		15	4
Snelrewaard	5		30	28	15		25	9		22	7
Soest	100		136	171	878		126	610		230	572
Stoutenburg	16		22	35	11		14	7		32	9
Tienhoven	6		10	8	17		7	8		6	3

Tull en 't Waal	3		8	2	6		1	3		1	2
Utrecht	760	590	1030	791	7661	1133	720	3641	877	888	2964
Veenendaal	448	307	533	574	248	392	568	114	561	611	94
Veldhuizen	1		10	4	30		7	20		2	11
Vinkeveen	74		128	140	169		121	120		116	135
Vleuten	12		28	30	172		22	62		13	67
Vreeland	28		55	30	17		27	21		19	21
Vreeswijk	22		43	35	86		41	35		39	24
Werkhoven	42		65	34	15		32	3		45	2
Westbroek	13		26	14	41		46	23		14	15
Wijk bij Duurstede	58		71	41	85		24	59		24	22
Willeskop	8		26	15	49		21	31		19	17
Willige Lan- gerak	22		51	38	29		46	13		25	17
Wilnis	29		53	55	40		64	30		73	24
Woudenberg	91		150	226	214	104	208	137	149	173	87
Zegveld	15		34	24	26		13	16		47	4
Zeist	523	435	603	636	1430	564	542	891	766	691	810
Zuilen	107	57	150	105	562	84	116	287		81	924
TOTALEN	6638	3427	9145	9088	18795	5420	7569	10087	4941	8865	8423
Percentage			4,62				3,37	4,5			

* In deze gemeente deed de NSB wel mee aan de gemeenteraadsverkiezingen. Het behaalde resultaat bij deze gemeenteraadsverkiezingen is tussen haken opgenomen.

NOORD-HOLLAND

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Aalsmeer	82		96	111	532		77	311		52	344
Abbekerkerk	-		-	6	2		-	5		-	10
Akersloot	-		1	-	43		2	29		2	26
Alkmaar	23		37	12	1449		18	890		20	686
Amsterdam	766		754	741	40886		578	24756		931	24670
Andijk	25		27	30	12		25	5		30	12
Ankeveen	1		7	4	14		1	3		2	5
Anna Paulowna	4		8	12	79		16	70		11	51
Assendelft	23		21	24	40		26	17		24	16
Avenhorn	2		-	1	41		-	27		-	27

Barsingerhorn	2		5	2	100		4	58		-	53
Beemster	4		9	17	363		5	246		4	215
Beets	1		-	1	43		2	34		-	24
Bennebroek	9		13	7	90		3	56		7	48
Bergen	1		2	1	325		3	204		1	168
Berkhout	4		-	4	91		2	97		-	69
Beverwijk	33		14	27	360		16	358		21	291
Blaricum	12		14	15	135		6	96		4	94
Bloemendaal	12		8	4	1020		16	629		5	537
Blokker	14		-	3	82		-	43		2	33
Bovenkarspel	14		2	3	20		1	7		-	14
Broek in Waterland	2		13	9	63		3	32		-	40
Broek op Landgedijk	8		27	23	62		6	20		2	26
Bussum	118	99	122	97	1525		83	923		74	849
Callantsoog	-		-	1	29		-	15		-	4
Castricum	6		2	-	115		2	70		2	93
Diemen	5		6	2	314		4	165		7	202
Edam	12		3	10	215		5	137		3	97
Egmond aan Zee	17		3	1	103		2	40		1	59
Egmond-Binnen	3		1	-	23		1	10		-	6
Enkhuizen	116		138	151	131	82	117	103	94	121	108
Graft	2		-	4	38		1	45		-	33
's-Graveland	47		57	35	23		30	17		41	17
Grootebroek	13		6	4	2		-	4		1	16
Haarlem	185	195	220	328	5988	309	182	3644		202	3468
Haarlemmerliede en Sp.	17		17	22	57		16	42		14	42
Haarlemmermeer	213	178	326	306	978	103	274	725	278	282	768
Harenkarspel	-		-	-	33		2	20		1	11
Heemskerk	3		2	-	124		3	60		1	53
Heemstede	33		27	25	1013		31	706		30	663
Heerhugowaard	2		6	1	54		2	39		1	28
Heilo	3		9	1	314		7	178		6	163
Helder (Den)	95		100	95	951		64	450		70	383
Hensbroek	1		1	-	10		2	10		3	23
Hilversum	653	369	766	715	3331	539	485	1923	470	593	1855
Hoogkarspel	3		1	2	12		-	5		-	9

Hoogwoud	4		-	6	19		-	26		-	36
Hoorn	28		9	26	453		10	351		7	242
Huizen	306	212	320	488	358	302	260	213	345	321	198
IJpendam	6		13	12	63		7	37		4	36
Jisp	3		-	2	23		2	15		-	9
Katwoude	-		-	-	4		-	2		-	5
Koedijk	-		-	2	116		-	86		1	88
Koog aan de Zaan	14		25	21	103		21	79		28	56
Kortenhoef	67	66	76	79	29		79	43	175	79	33
Krommenie	3		4	6	58		2	31		5	35
Kwadijk	1		-	2	19		-	19		-	13
Landsmeer	19		18	37	109		21	77		25	70
Laren	20		23	14	356		13	243		15	230
Limmen	1		-	-	24		1	18		1	12
Maarten (St.)	-		-	-	12		1	11		1	7
Marken	-		-	1	2		-	1		-	1
Medemblik	29		32	21	62		27	63		17	196
Middelie	-		-	1	37		-	22		-	29
Midwoud	-		-	1	28		2	52		-	20
Monnikendam	4		-	34	126		4	74		14	63
Muiden	2		7	4	89		9	28		6	29
Naarden	47		58	48	522		30	402		29	361
Nederhorst den Berg	3		6	8	17		7	9		1	9
Nibbixwoud	2		-	3	14		-	8		1	6
Nieuwe-Niedorp	2		2	-	75		-	25		-	32
Nieuwer-Amstel	21		49	54	944		47	643		47	666
Noord-Scharwoude	-		1	2	57		-	34		-	25
Obdam	1		-	-	14		-	4		-	5
Oosthuizen	1		-	3	45		1	58		1	51
Oostzaan	38		31	57	122	88	36	71		38	52
Opmeer	-		-	-	7		-	5		-	8
Opperdoes	9		39	20	22		22	19		22	11
Oterleek	-		1	-	30		1	20		-	23
Oudendijk	2		2	1	16		2	11		-	17
Oude-Niedorp	-		3	3	25		-	6		-	7
Ouder-Amstel	15		17	10	196		6	142		12	128
Oudkarspel	-		2	2	73		1	36		-	23

Oudorp	1		-	-	49		-	24		-	21
Pancras (St.)	1		23	13	60		5	38		14	52
Purmerend	12		8	17	245		6	190		4	141
Rijp (De)	8		4	7	37		5	21		5	20
Schagen	2		3	1	186		6	86		1	73
Schellinkhout	-		-	3	37		-	26		-	12
Schermerhorn	4		4	3	34		2	28		1	22
Schoorl	-		-	2	74		1	37		1	31
Sijberkarspel	5		-	-	38		-	44		-	34
Spanbroek	4		-	1	6		-	7		-	18
Terschelling	4		3	2	116		-	32		4	24
Texel	11		22	13	447		17	307		5	224
Twisk	1		-	-	32		-	23		2	28
Uitgeest	4		-	2	73		1	58		1	26
Uithoorn	14		17	17	55		14	48		11	30
Urk	13		98	64	43	191	95	41	237	180	35
Ursem	5		1	-	16		-	7		-	6
Velsen	165		176	245	2325		157	1502		151	1337
Venhuizen	7		-	3	48		-	25		3	25
Vlieland	1		-	3	14		-	7		1	6
Warder	-		-	-	61		-	41		-	40
Warmenhuizen	1		-	-	16		3	6		-	4
Weesp	27		22	20	240		18	107		14	107
Weesperkarspel	9		31	19	53		24	33		19	34
Wervershoof	13		3	2	1		3	3		-	1
Westwoud	-		-	2	6		-	4		-	-
Westzaan	48		41	63	40		50	25		50	25
Wieringen	8		14	10	73		7	61		3	45
Wieringermeer	X	X	X	X	X	X	X	X		6	16
Wieringerwaard	-		1	-	81		2	48		-	53
Wijdenes	-		-	5	29		2	25		-	19
Wijdewormer	1		-	1	30		3	30		-	16
Wijk aan Zee en Duin	19		4	26	331		X	X	X	X	X
Winkel	3		-	1	94		-	48		-	45
Wognum	2		-	2	22		-	16		-	24
Wormer	9		6	4	33		6	24	497*	2	21
Wormerveer	10		13	18	218		3	86		10	72
Zaandam	128	59	166	150	767		140	392		108	344

Zaandijk	5		2	6	71		2	45		3	41
Zandvoort	7		14	6	960		4	660		7	715
Zijpe	2		2	4	127		6	60		5	65
Zuid- en Noord-Schermer	14		15	17	75		12	62		15	62
Zuid-Scharwoude	-		3	3	33		1	18		-	21
Zwaag	4		1	2	43		-	30		-	26
TOTALEN	3809	1178	4306	4582	72843	1614	3330	44683	2096	3874	43049
Percentage			0,57				0,40	5,43			

*Deze verkiezingsuitslag moet welhaast een overschrijffout o.i.d. zijn. 497 stemmen is meer dan een vijfde van het totaal aantal uitgebrachte stemmen. Het getal is letterlijk overgenomen uit: VOORBURG: 3C5/PS/1939

ZUID-HOLLAND

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Aar (Ter)	86	58	83	82	89	115	81	68		83	68
Abbenbroek	4		2	2	66		3	40		4	34
Alblas (Oud-)	118		122	160	19		115	18		154	12
Alblasserdam	574	411	569	594	107	495	503	91	406	551	74
Alkemade	9		11	11	57		5	24		9	21
Alphen a/d Rijn	488	314	340	470	622	498	352	379	306	416	344
Ameide	74	38	64	108	42	63	68	24		49	14
Ammerstol	19		16	23	26		23	11		21	8
Arkel	19		12	18	19		9	15		9	13
Asperen	142		158	165	126		134	72	55	156	55
Barendrecht	167	126	237	287	238	93	175	124		160	99
Barwoutswaarder	45		51	55	24		32	13		34	8
Beijerland (Nieuw-)	237	161	261	243	16	159	205	4	127	231	12
Beijerland (Oud-)	613	274	568	755	123	435	524	48	318	487	33
Beijerland (Zuid-)	182		251	257	87	116	224	29		225	23
Benthuisen	157	148	160	177	48	127	181	42	135	193	32
Bergambacht	342	182	375	421	209	374	390	142	272	346	111
Bergschenhoek	32		90	81	62		49	54		65	38
Berkel	25		31	40	41		22	24		30	27
Berkenwoude	64		75	102	76	70	75	31	67	74	31
Bleiswijk	78		102	97	53	73	74	42		79	20

Bleskensgraaf	125	48	110	158	14	114	136	7	144	159	5
Bodegraven	195	182	253	275	282	156	140	180	371*	172	122
Bommel (Den)	125		147	149	2		119	12	108	129	12
Boskoop	210	159	217	245	141	178	166	84	172	177	128
Brandwijk	92	37	74	97	7		68	2		68	7
Brielle	13		6	19	111		11	53		8	35
Capelle a/d IJssel	675	412	811	897	283	646	680	168	705	787	153
Delft	1213	1176	1058	1324	1346	1444	930	680	1241	1047	601
Dirksland	214	148	251	311	21	205	264	23	228	259	22
Dordrecht	851	366	1046	1183	1839	731	765	1026	464	767	787
Dubbeldam	92		157	203	142	131	136	95	92	166	81
Everdingen	100		121	143	18		71	3		71	8
Geervliet	35		52	45	82		39	48		27	29
Giessendam	338	121	338	373	67	241	318	48	311	379	22
Giessen-Nieuw-kerk	73		64	65	15		57	8		40	8
Goedereede	62		87	141	24		67	-		56	2
Gorinchem	161	100	191	215	492		129	210	63	145	166
Gouda	717	394	680	789	903	422	597	371	443	723	535
Gouderak	133	117	166	181	68	101	142	37	111	158	40
Goudriaan	50		59	73	8	50	45	3		42	2
Goudswaard	238		270	272	14	235	232	15	220	254	14
's-Gravendeel	148		133	225	105		153	80		154	45
's-Gravenhage	3432	989	1821	2349	27138	1248	1520	14866	1006	2334	14466
's-Gravenzande	255	181	252	276	218	177	190	148	137	215	139
Groot-Ammers	227	100	184	244	28	101	197	20	96	186	11
Haastrecht	46		33	51	83		31	73	76	47	76
Hagestein	52		76	95	16		47	4		66	3
Hardinxveld	649	381	696	711	140	473	547	75	482	626	59
Hazerswoude	74		106	114	55		99	47		94	54
Heenvliet	9		12	9	23		6	26		8	17
Heerjansdam	42		59	63	32		49	12		41	5
Hei- en Boeicop	120	17	116	139	2	16	113	4		114	1
Heinenoord	139		151	165	83		155	45	191	149	35
Hekelingen	23		18	28	37		34	15		32	12
Hekendorp	35		35	40	46		26	36		37	34
Hellevoetsluis	37		30	15	15		15	15		11	28
Helvoet (Nieuw-)	43		25	20	61		14	36		24	27

Hendrik-Ido-Ambacht	327	271	496	530	58	290	472	46	401	468	51
Herkingen	151	156	158	157	31	106	156	12	108	153	9
Heukelum	21		34	40	44		24	15		33	3
Hillegersberg	281	113	266	265	1646		201	959		298	731
Hillegom	115		77	90	290	61	61	184		87	138
Hoogblokland	34		64	68	6		45	8		30	1
Hoogvliet	83		101	X	X	X	X	X	X	X	X
Hoornaar	7		15	21	16		17	4		16	4
IJsselmonde	239	68	292	334	257		269	86	198	215	98
Katwijk	513		486	712	538		332	317		443	291
Kedichem	15		31	53	47		30	9		26	7
Kethel en Spaland	19		16	21	42		20	12		17	9
Klaaswaal	130	135	165	162	60		136	24	100	116	21
Koudekerk	20		14	38	52		21	49		27	38
Krimpen a/d IJssel	396	186	490	488	127	279	357	63	500*	214	30
Krimpen a/d Lek	178	110	320	317	107	228	216	43	147	375	51
Langerak	81		121	139	13		77	6		77	12
Lange Ruige Weide	44		70	99	3	34	57	6	48	73	12
Leerbroek	57	46	76	116	3	77	96	4	74	103	2
Leerdam	373	289	456	568	172	286	357	52	313	390	74
Leiden	673	442	459	604	2335	375	390	1237		525	1148
Leiderdorp	24		26	36	88		30	62		28	50
Leidschendam	X	X	X	X	X	X	X	X		20	141
Leimuiden	13		6	8	58		7	35		8	20
Lekkerkerk	250	209	288	285	321	231	262	216	297	274	163
Lekkerland (Nieuw-)	551	228	553	575	49	254	437	20	200	494	7
Lexmond	82		90	144	32	76	99	10	106	99	12
Lier (De)	15		24	29	40		26	38		20	48
Lisse	237	232	252	300	173	342	291	119	380	308	96
Maasdam	91		83	96	32		59	19		73	11
Maasland	29		38	53	24		21	22		27	23
Maassluis	130		102	120	112		81	55		86	59
Meerkerk	82	69	74	80	40		61	15		73	11
Melissant	222	171	212	267	6	184	213	16	184	230	15
Middelharnis	384	144	514	672	55	295	434	40	292	529	37
Mijnsheerenland	68		72	91	35		83	15		78	11

Moerkapelle	60	61	71	95	47	75	69	38	80	95	27
Molenaarsgraaf	73	22	70	70	3	51	47	1	35	52	4
Monster	435	268	523	653	262	703	588	199	731	615	215
Moordrecht	174	124	190	176	89	92	97	45		107	32
Naaldwijk	94		109	123	189		82	153		109	173
Nieuwenhoorn	9		5	6	37		2	33		3	19
Nieuwerkerk a/d IJssel	212	156	263	211	107	166	206	63	159	202	72
Nieuwkoop	49		41	52	152		50	112		83	89
Nieuwland	23		24	31	1		29	-		29	2
Nieuwpoort	78		73	125	20	35	91	3		87	6
Nieuwveen	11		20	29	41		24	23		27	34
Noordeloos	49		49	76	17		51	11		54	4
Noordwijk	54		49	53	339		29	205		35	182
Noordwijkerhout	4		8	10	71		5	25		5	30
Nootdorp	17		10	12	35		11	25		8	17
Numansdorp	276	91	266	319	90	116	194	49		210	48
Oegstgeest	62		53	90	377		72	209		71	186
Ooltgensplaat	254	186	262	288	14	227	234	6	198	231	10
Oostvoorne	14		3	16	203		2	114		5	72
Ottoland	74		40	74	6		39	1		33	1
Ouddorp	375	325	501	584	21	381	332	7	314	404	4
Oudenhorn	3		4	2	44		4	19		3	16
Ouderkerk a/d IJssel	455	217	549	541	129	269	472	70	272	477	44
Oudewater	66		73	78	96		63	69	LV	80	72
Overschie	108		95	117	613		91	330		93	335
Papekop	17		24	26	11		16	3		17	1
Papendrecht	248		273	346	81		196	29		205	29
Pernis	73		103	X	X	X	X	X	X	X	X
Peursum	32		25	30	3		21	-		28	-
Piershil	119	101	122	133	18		110	12		110	11
Pijnacker	201	150	218	249	204	145	200	158	189	213	111
Poortugaal	31		47	46	139		33	115		37	90
Puttershoek	85		113	140	43		84	11		96	16
Reeuwijk	146	89	141	187	140	178	155	77	207	172	117
Rhoon	30		42	36	100		20	48		20	33
Ridderkerk	1222	683	1377	1674	370	882	1375	212	1108	1432	167
Rietveld	25		35	47	25		20	10		29	16

Rijnsaterwoude	62		44	53	21		39	4		44	1
Rijnsburg	53		20	52	69		46	46		51	42
Rijswijk	150		80	95	1059		54	677		91	613
Rockanje	8		6	9	175		6	106		11	66
Rotterdam	7537	4239	6855	7675	23740	6307	5735	12279	6630	8641	9733
Rozenburg	26		32	60	62		26	33		25	28
Sassenheim	41		57	68	118	108	52	72		61	51
Schelluinen	50		50	52	6		63	5		47	3
Schiebroek	53		51	58	595		31	337		80	242
Schiedam	671	349	641	702	1678	405	458	903		527	733
Schipluiden	45		26	40	31		32	26		33	25
Schoonhoven	94		152	193	170		151	106		162	111
Schoonrewoerd	159		136	146	12		122	2		121	3
Sliedrecht	407		564	784	179	655	762	122	733	987	81
Sommelsdijk	330	191	439	577	45	302	399	22	282	421	21
Spijkenisse	55		56	63	34		39	19		35	15
Stad aan 't Haringvliet	88	80	98	97	2	31	83	1		89	2
Stellendam	129		252	319	25		73	25		87	21
Stolwijk	180	82	169	216	102	133	195	42	94	177	83
Stompwijk	45		10	24	160		15	92	X	X	X
Streefkerk	229	131	233	220	28	103	162	15	101	192	18
Strijen	126		114	138	81		125	66		118	49
Tienhoven	15		14	24	22		9	12		7	8
Tonge (Nieuwe-)	160	137	241	321	14	246	240	11	292	265	11
Tonge (Oude-)	245	187	349	317	8	248	343	12	LV	316	8
Valkenburg	33		30	31	44		21	24		28	16
Veur	17		12	13	110		7	58		X	X
Vianen	127	69	111	144	93		122	62	83	124	41
Vierpolders	4		1	5	18		-	21		2	13
Vlaardingen	777	559	809	1001	573	810	698	263	587	725	257
Vlaardinger- Ambacht	55		67	108	90		72	76	84	94	98
Vlist	16		24	31	17		28	10		36	10
Voorburg	115		48	60	1928		43	1120		58	1058
Voorhout	5		3	11	23		6	13		2	16
Voorschoten	64		69	83	243		39	159		68	154
Waarder	46		53	80	21	15	75	26		81	28
Waddinxveen	479	232	526	552	241	278	273	166	193	338	177

Warmond	20		18	20	50		8	28		14	28
Wassenaar	96		48	66	904		47	572		85	501
Wateringen	10		4	2	61	111	6	49		13	52
Westmaas	34		32	30	45		23	27		22	10
Wijngaarden	66		54	79	5		66	5	69	64	2
Woerden	177		253	240	270	126	191	148		225	153
Woubrugge	31		48	69	78		39	48		51	28
Zegwaard	127	89	172	188	68		X	X	X	X	X
Zevenhoven	13		15	18	20		20	37		24	31
Zevenhuizen	109		134	167	144	111	131	79	98	145	72
Zoetermeer	82		68	92	33	241	233	56	LV	281	36
Zoeterwoude	18		14	25	110		13	65		19	54
Zuidland	32		25	53	96		28	64		23	57
Zwammerdam	83	70	89	110	95	70	78	64		79	53
Zwartewaal	3		2	3	20		6	7		6	8
Zwijndrecht	431	358	523	607	267	364	415	181	329	463	171
TOTALEN	39739	18755	39836	46346	81263	26389	34052	44636	24563	40316	39679
Percentage			4,31				3,37	4,40			

*SGP en CNA

ZEELAND

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Aagtekerke	152	114	179	171	2	93	179	2	107	169	1
Aardenburg	10		23	10	45		8	24		11	32
Annland (St.)	550		521	560	135		525	94	LV	595	127 (102)*
Arnhemuiden	258	96	315	313	85	71	298	53	126	265	39
Axel	179	158	236	162	167	147	159	91	162	152	61
Baarland	25		29	38	11		31	3		35	16
Biervliet	33		51	31	81		28	28		25	40
Biggekerke	75	59	93	77	4	53	67	1	47	66	1
Borsele	138	133	143	139	28	123	165	17	139	168	5
Boschkapelle	4		13	5	12		X	X	X	X	X
Breskens	21		54	18	94		18	41		20	33
Brouwershaven	19		16	10	37		17	9		9	8
Bruinisse	226	110	262	260	70	140	261	17	183	274	11
Burgh	7		15	12	19		16	5		14	6

Cadzand	7		5	9	28		6	11		11	6
Clinge	1		9	12	38		2	54		11	56
Colijnsplaat	39		49	42	33		45	2		45	2
Domburg	82	82	122	115	55	91	118	8	111	108	13
Dreischor	16		9	14	55		15	21		27	7
Driewegen	8		10	15	7		14	1		13	2
Duivendijke	7		6	11	12		11	4		3	1
Eede	1		-	2	5		1	4		-	1
Elkerzee	29		32	19	25		31	5		30	5
Ellemeet	8		22	10	3		12	5		5	-
Ellewoutsdijk	9		17	19	13		19	3		9	-
Goes	128		117	157	269		154	132		133	136
Graauw en Langendam	4		16	7	10		3	21		1	10
's-Gravenpolder	154	121	152	176	9	132	181	6	189	184	8
Grijpskerke	48	45	53	59	4		54	1	99	52	1
Groede	14		16	8	81		9	20		17	21
Haamstede	37	33	49	64	59	73	63	15	72	53	11
's-Heer-Abtskerke	6		6	6	12		6	4		7	2
's-Heer-Arendskerke	85	101	89	95	67	85	102	29	103	107	27
's-Heerenhoek	4		7	5	4		2	3		3	-
Heinkenszand	23		33	33	44		35	25		28	12
Hengstdijk	-		4	-	5		X	X	X	X	X
Hoedekenskerke	92	128	108	111	10		109	5		105	10
Hoek	226	249	270	232	54	210	241	25	214	223	34
Hontenisse	8		46	34	103		7	95		5	44
Hoofdplaat	5		17	4	50		7	15		5	6
Hulst	3		24	21	79		5	86		3	45
IJzendijke	18		13	17	53		4	23		10	22
Janssteen (St.)	7		22	15	38		3	89		1	24
Kapelle	100		112	103	48		102	15	79	100	7
Kats	24		22	24	7		13	1		10	-
Kattendijke	27		24	27	55		26	30		24	25
Kerkwerve	50	64	37	41	13	29	38	6		38	8
Kloetinge	47		54	66	47		64	25		67	35
Koewacht	4		9	12	14		2	61		4	9
Kortgene	69	81	86	74	19	84	68	4	75	69	5
Koudekerke	151	159	168	222	75	170	197	35	222	203	38

Krabbendijke	324	273	345	359	91	342	391	50	372	383	37
Kruiningen	152	124	172	169	175	133	179	72	153	173	68
Kruis (St.)	3		-	-	3		-	3		-	1
Laurens (St.)	61	75	61	80	40	81	62	21	84	59	21
Maartensdijk (St.)	414	222	532	394	75		489	32		416	32
Meliskerke	123	113	145	151	6	108	158	2	127	137	4
Middelburg	310	234	368	457	611	405	377	197	456	429	144
Neuzen	389	324	434	485	263	383	453	165	368	455	141
Nieuw- en St. Joosland	58	67	68	65	28	64	60	28	101	68	10
Nieuwerkerk	167	172	155	185	52	188	187	43	194	211	42
Nieuwvliet	1		1	3	29		-	10		6	10
Nisse	39	43	47	44	6	40	43	-	41	38	-
Noordgouwe	32	44	28	40	16	32	20	12	LV	33	2
Noordwelle	10		16	16	10		13	5	LV	8	3
Oostburg	13		17	15	136		26	63		31	33
Oost- en West-Souburg	83		82	99	78		58	26		70	20
Oosterland	136	102	193	204	16	155	207	8	74	208	16
Oostkapelle	103	96	131	121	20	110	127	13	112	119	9
Ossensisse	1		3	3	5		X	X	X	X	X
Oudelande	16		25	31	24		23	13		25	9
Oud-Vossemeer	111	107	136	129	80	147	106	52	75	113	34
Ouwkerk	25		26	28	16	55	30	8		28	5
Overslag	6		10	1	1		4	3		1	2
Ovezande	-		3	2	12		-	-		-	1
Philippine	3		9	4	26		2	52		2	6
Philipsland (St.)	512		505	489	75		535	11		542	11
Poortvliet	282	148	389	376	109	107	385	41	160	418	31
Renesse	30	17	24	12	22		12	12		12	13
Retranchement	4		6	7	8		4	3		4	3
Rilland-Bath	168	138	170	177	59	120	157	23	151	175	15 (38)*
Ritthem	30		29	29	5		28	3		23	3
Sas van Gent	10		6	14	27		6	21		11	14
Scherpenisse	273	146	329	308	30	176	288	16	181	277	16
Schoondijke	19		28	17	63		17	14		32	40
Schore	40		42	48	41		46	14		31	10
Serooskerke (S.)	9		8	3	7		2	7		2	2

Serooskerke (W.)	58	68	61	83	6	83	63	3	72	54	2
Sluis	7		5	13	77		2	37		3	34
Stavenisse	259		416	344	35		357	20		367	17
Stoppeldijk	4		12	7	8		X	X	X	X	X
Tholen	306	328	415	413	99	311	436	49	394	447	35
Veere	40		47	58	34		48	11		65	8
Vlissingen	164		185	168	625		144	285		203	238
Vogelwaard	X	X	X	X	X	X	2	27		4	7
Vrouwenpolder	32	17	31	35	9		23	4		27	6
Waarde	117	113	135	144	142	139	144	110	196	150	96
Waterlandkerkje	21		30	20	24	28	15	11	29	22	7
Wemeldinge	78	120	115	71	36	100	73	11		55	10
Westdorpe	5		9	16	13		3	34		4	12
Westkapelle	172	177	219	236	39	192	192	11	197	208	11
Wissekerke	168		154	138	38	136	130	17	81	92	5
Wolphaartsdijk	148	150	175	174	130	130	175	90	202	166	68 (86)*
Yerseke	291	300	408	365	197	345	384	64	366	377	107
Zaamslag	84	75	122	89	80	142	95	40	153	90	29
Zierikzee	152	117	124	155	285	110	130	136		112	129
Zonnemaire	14		7	14	36		7	15		4	15
Zoutelande	80	60	84	78	22	46	76	24	69	96	14
Zuiddorpe	2		9	7	6		2	16		5	1
Zuidzande	13		11	6	57		9	24		8	30
TOTALEN	9410	5703	11102	10906	6556	5609	10543	3356	6336	10617	2687
Percentage			9,47				8,56	2,72			

* In deze gemeente deed de NSB wel mee aan de gemeenteraadsverkiezingen. Het behaalde resultaat bij deze gemeenteraadsverkiezingen is tussen haken opgenomen.

NOORD-BRABANT

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Aarle-Rixtel	-		3	-	-		-	20		-	8
Alem c.a	-		-	1	-		4	-		-	1
Almkerk	3		25	15	-		22	39		15	17
Alphen	-		7	1	-		-	1		1	-
Andel c.a.	2		16	16	-		16	7		9	6
Asten	-		2	-	-		-	18		-	6
Baarle-Nassau	-		7	-	5		-	13		5	10

Bakel en Milheze	-		1	-	11		-	-		-	3
Beek en Donk	-		2	-	16		-	8		-	6
Beers	-		-	-	8		-	-		-	1
Bergeijk			2	-	6		-	4		1	3
Bergen op Zoom	62		189	8	434		17	240		9	182
Berghem	-		-	-	2		1	7		-	18
Berkel	-		11	-	-		-	4		-	-
Berlicum	-		1	-	25		1	8		-	34
Best	-		2	-	8		-	36		1	36
Beugen en Rijkevoort	-		-	2	1		-	-		-	-
Bladel en Netersel	-		-	-	4		2	1		1	-
Boekel	-		-	-	3		1	-		-	4
Borkel en Schaft	-		-	X	X	X	X	X	X	X	X
Boxmeer	-		-	2	41		1	19		-	13
Boxtel	16		77	3	33		1	18		4	64
Breda	-		200	40	1282		39	711		67	571
Budel	-		1	-	42		4	19		-	4
Chaam	-		2	-	5		3	5		-	3
Cromvoirt	3		166	X	X	X	X	X	X	X	X
Cuyk en St. Agatha	-		-	1	65		1	22		-	11
Deurne	-		10	-	41		4	31		-	20
Diessen	-		14	-	-		-	1		-	2
Dinteloord en Prinsland	109	104	166	100	101	106	132	53	143	116	48
Dinther	-		1	-	4		-	1		-	2
Dommelen	-		35	X	X	X	X	X	X	X	X
Dongen	-		5	4	51		3	31		7	18
Drunen	4		1	3	10		1	6		1	13
Dungen (Den)				-	-		-	-		-	1
Dussen	29		56	41	16		69	13		68	3
Eersel	-		-	-	5		1	1		-	1
Eethen	60		124	58	13		101	25		64	5
Eindhoven	-		67	-	1730		55	1259		77	1199
Empel en Meerwijk	-		1	-	1		-	-		-	2
Engelen	5		-	-	6		3	1		1	2
Erp	-		-	-	10		-	2		-	1

Esch	-		4	-	1		-	-		-	-
Escharen	-		-	-	2		-	4		-	-
Etten en Leur	-		75	4	53		-	32		3	21
Fijnaart en Heiningen	-		54	46	48		41	13		62	10
Gassel	-		-	-	2		-	-		-	1
Geertruidenberg	-		19	2	39		4	24		7	13
Geffen	-		-	-	4		-	7		-	4
Geldrop	-		4	-	109		4	107		6	111
Gemert	-		2	-	36		3	8		-	6
Giessen	3		15	-	6		12	3		7	5
Gilze en Reijen	2		35	-	54		-	26		1	14
Ginneken en Bavel	-		68	-	342		11	209		22	160
Goirle	8		33		13		1	11		2	30
Grave	-		4	-	43		1	7		-	16
's Gravenmoer	-		36	-	15		13	10		7	10
Haaren	-		8	-	1		-	1		-	-
Halsteren	23		69	-	113		4	45		4	71
Haps	-		-	-	16		1	3		-	5
Hedikhuizen	1		2	-	7		X	X	X	X	X
Heesch	-		1	-	4		1	5		-	11
Heeswijk	-		-	-	2		-	1		-	-
Heeze	-		1	-	11		-	23		-	23
Helmond	-		11	-	425		5	190		-	212
Helvoirt	-		15	4	6		2	3		2	1
Herpen	-		1	1	10		1	2		-	2
Herpt	1		-	1	-		X	X	X	X	X
's-Hertogenbosch	-		48	42	963		30	297		-	267
Heusden	16		31	18	37		29	23		30	13
Hilvarenbeek	1		20	-	10		-	6		-	31
Hoeven	20		25	-	11		-	8		-	13
Hooge- en Lage-Mierde	-		-	-	7		-	2		-	2
Hooge- en Lage-Zwaluwe	-		83	18	83		34	49		16	10
Hoogeloon c.a.	-		-	-	2		-	1		-	2
Huijbergen	-		2	-	5		-	2		-	10
Klundert	-		132	124	52	137	129	25	100	73	18
Leende	-		-	-	8		-	3		-	3

Liempde	1		7	-	-		-	-		-	25
Lierop	-		-	-	2		X	X	X	X	X
Lieshout	-		-	-	4		-	8		-	1
Linden	-		-	-	5		-	2		-	2
Lith	-		1	-	3		-	1		-	5
Lithoijen	-		1	-	1		-	-	X	X	X
Loon op Zand	120		170	126	20		98	32		74	35
Luijkgestel	-		1	-	2		-	1		-	2
Maarheeze	-		-	-	15		-	3		-	-
Maashees en Overloon	-		-	-	2		-	16		-	2
Made en Drimmelen	-		47	6	50		6	89		6	14
Megen c.a.	-		-	-	2		1	1		-	1
Michielsgestel (St.)	-		5	-	23		1	9		-	14
Mierlo	-		5	-	75		3	25		-	11
Mill en St. Hubert	-		2	-	28		2	3		-	3
Moergestel	1		7	-	4		-	-		-	3
Nieuwkuijk	4		1	1	9		X	X	X	X	X
Nieuw-Vossemeer	11		26	-	4		5	4		1	13
Nistelrode	-		3	-	5		-	8		-	21
Nuland	-		1	-	-		-	-		-	1
Nunen c.a.	-		5	-	35		-	55		-	52
Oedenrode (St.)	-		2	-	29		-	13		1	16
Oeffelt	-		-	-	2		1	2		-	1
Oijen en Teeffelen	-		-	1	2		1	-	X	X	X
Oirschot	-		3	-	14		1	6		1	7
Oisterwijk	5	18	37	3	34		1	21		3	52
Oost-, West-, en Middelbeers	-		-	-	1		-	-		-	1
Oosterhout	-		96	5	198		6	137		6	116
Oploo c.a.	-		-	4	9		1	1		-	-
Oss	-		5	7	260		4	210		-	259
Ossendrecht	9		25	-	81		3	40		1	90
Oudenbosch	-		41	2	17		1	16		4	17
Oud- en Nieuw-Gastel	20		50	3	154		1	64		4	22
Oudheusden	2		5	4	5		X	X	X	X	X

Prinsenhage	-		43	6	102		6	57		9	43
Putte	11		7	-	13		-	6		-	8
Raamsdonk	-		140	65	74		61	23		34	13
Ravenstein	-		3	1	13		-	1		-	3
Reek	-		-	-	2		1	-		-	-
Reusel	-		-	-	8		-	5		3	3
Riethoven	-		-	-	-		-	-		-	-
Rijsbergen	-		11	-	14		1	15		-	3
Rijswijk	-		9	9	-		1	2		1	1
Roosendaal en Nispen	98		136	17	937		14	369		18	242
Rosmalen	-		4	-	15		5	14		-	73
Rucphen en Vorensende	63		81	1	84		1	42		4	43
Sambeek	-		2	-	10		-	1		3	1
Schaijk	-		1	-	3		-	1		-	4
Schijndel	-		2	3	28		3	10		-	33
Someren	-		-	-	1		-	5		-	5
Son en Breugel	-		-	-	12		-	11		-	9
Sprang-Capelle	144	58	440	279	44	60	179	28		264	48
Standdaarbuiten	-		13	-	8		-	2		1	2
Steenbergen en Kruisland	54		103	13	177		15	151		10	126
Stiphout	-		1	-	7		-	7		-	3
Terheijden	-		42	4	26		2	10		3	12
Teteringen	-		10	-	13		1	13		-	11
Tilburg	86		337	35	774		35	651		53	740
Uden	-		4	1	29		1	18		-	18
Udenhout	1		12	-	4		-	1		-	-
Valkenswaard	-		4	-	42		2	80		2	63
Veen	33		69	53	1		75	2		86	30
Veghel	-		3	-	32		3	16		-	34
Veldhoven	-		-	-	45		4	25		1	11
Velp	-		-	-	2		-	2		-	2
Vessem c.a.	-		-	-	-		-	-		-	-
Vierlingsbeek	-		1	-	12		-	11		-	4
Vlijmen	7		3	2	60		-	25		3	43
Vught	-		4	4	163		1	96		-	67
Waalre	-		1	-	54		4	32		2	47
Waalwijk	21		30	20	84		12	103		26	140

Wanroij	-		1	-	4		-	2		-	3
Waspik	16		19	14	15		8	10		10	13
Werken (De) en Sleeuwijk	49	60	139	126	86	86	123	69	58	91	50
Werkendam	91	84	201	198	102	96	208	61	79	140	28
Westerhoven	-		1	-	3		-	1		-	-
Wijk en Aalburg	162	184	405	306	76	277	421	113	LV	243	164
Willemstad	-		45	17	20		29	15		22	9
Woensdrecht	4		19	1	29		-	55		3	48
Woudrichem	11		41	32	27		24	21		12	12
Wouw	33		60	4	89		-	72		4	102
Zeeland	-		-	-	4		-	-		-	1
Zevenbergen	-		80	1	47		13	31		12	23
Zundert	-		41	9	260		4	199		13	44
TOTALEN	1425	508	4941	1956	11430	762	2201	7025	380	1860	6556
Percentage			1,26				0,51	1,63			

LIMBURG

Gemeente	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
Amby			9		183		-	75			40
Amstenrade			8		189		-	110			98
Arcen en Velden			13		86		-	57			60
Baexem			1		5		-	3			-
Beegden			1		26		-	5			5
Beek			11		278		1	131			168
Beesel			6		102		-	55			54
Belfeld			3		33		-	21			22
Bemelen			-		10		-	7			3
Bergen			8		291		2	158			121
Berg en Terblijt			2		141		-	55			42
Bingelrade			2		12		-	2			11
Bocholtz			7		241		-	71			63
Borgharen			1		124		-	52			28
Born			8		149		-	56			72
Broekhuizen			-		5		-	7			12
Broeksittard			1		66		-	15			8
Brunssum			15		598		3	404			429

Buggenum		1	24	-	8		1
Bunde		5	108	-	49		54
Cadier en Keer		1	68	-	25		21
Echt		8	581	-	355		208
Eijgelshoven		6	274	1	167		151
Eijsden		8	300	1	126		96
Elsloo		9	100	-	35		60
Geertruid (St.)		-	17	-	3		5
Geleen		15	997	2	510		543
Gennep		4	114	1	42		41
Geulle		10	52	-	20		41
Grathem		4	11	-	4		1
Grevenbicht		4	202	-	155		127
Gronsveld		2	109	-	39		54
Grubbenvorst		1	16	-	6		8
Gulpen		3	278	-	151		124
Haelen		1	28	-	8		4
Heel en Panheel		1	27	-	12		8
Heer		13	331	1	152		155
Heerlen		47	2168	13	1024		1006
Heijthuisen		5	21	-	13		17
Helden		10	125	-	54		44
Herten		3	23	-	10		19
Hoensbroek		22	794	4	339		363
Horn		-	21	-	25		12
Horst		7	68	2	75		65
Houthem		3	107	1	53		42
Hulsberg		5	131	4	66		82
Hunsel		-	5	-	1		1
Itteren		-	9	-	6		10
Ittervoort		2	2	-	1		-
Jabeek		-	14	-	7		7
Kerkrade		61	2833	14	1346		1374
Kessel		1	27	-	13		16
Klimmen		2	70	-	36		41
Limbrecht		1	41	-	8		15
Linne		10	47	-	19		19
Maasbracht		2	47	1	16		19
Maasbree		19	236	2	138		170

Maasniel		9	155	1	87	70
Maastricht		148	3257	38	1210	1465
Margraten		1	57	-	12	17
Meerlo		-	4	1	1	9
Meerssen		16	395	1	207	187
Meijel		2	20	-	16	18
Melick en Herkenbosch		12	254	1	134	57
Merkelbeek		5	61	-	32	34
Mesch		1	39	-	21	9
Mheer		3	121	-	47	24
Montfort		2	69	1	23	38
Mook		2	54	1	20	28
Munstergeleen		4	66	-	39	20
Nederweert		6	59	-	34	32
Neer		1	15	-	2	9
Neeritter		1	3	-	2	1
Nieuwenhagen		5	222	1	233	218
Nieuwstad		-	115	-	70	67
Noorbeek		-	64	-	10	11
Nunhem		-	4	-	3	-
Nuth		6	197	-	55	89
Obbicht en Papenhoven		5	152	-	65	49
Odiliënberg (St.)		5	58	-	32	29
Ohé en Laak		-	10	-	2	3
Oirsbeek		3	106	-	22	36
Ottersum		1	57	-	32	47
Oud-Valkenburg		3	130	-	48	38
Posterholt		3	68	-	22	15
Rijckholt		-	16	-	2	4
Roermond		38	893	5	573	457
Roggel		4	21	-	4	4
Roosteren		3	113	-	63	61
Schaesberg		9	241	-	198	164
Schimmert		1	48	-	18	22
Schinnen		7	186	-	45	66
Schin op Geul		2	69	-	27	22

Schinveld		41	9		59		-	72			56
Sevenum			2		7		-	-			6
Simpelveld			10		261		1	154			128
Sittard			33		912		2	374			413
Slenaken			-		50		-	15			6
Spaubeek			2		39		-	15			20
Stein			2		124		1	59			75
Stevensweert			5		59		-	22			11
Stramproij			2		1		-	-			-
Susteren			12		273		2	113			143
Swalmen			8		91		-	136			76
Tegelen			11		169		-	128			137
Thorn			4		31		-	6			11
Ubach over Worms			4		272		-	158			201
Ulestraten			3		27		-	6			9
Urmond			10		105		-	30			30
Vaals			15		482		4	263			216
Valkenburg			3		230		-	125			117
Venlo			30		858		9	521			720
Venraij			18		110		-	104			132
Vlodrop			3		66		-	14			21
Voerendaal			3		252		-	112			105
Wanssum			-		3		1	2			2
Weert			39		325		4	202			171
Wessem			-		14		-	7			13
Wijlre			2		99		-	30			16
Wijnandsrade			-		21		-	6			4
Wittern			7		316		-	152			114
TOTALEN		41	937		25620		127	12638			12636
Percentage			0,44				0,05	5,32			

TOTALEN HEEL NEDERLAND

	PS 1931 SGP	GR 1931 SGP	TK 1933 SGP	PS 1935 SGP	PS 1935 NSB	GR 1935 SGP	TK 1937 SGP	TK 1937 NSB	GR 1939 SGP	PS 1939 SGP	PS 1939 NSB
TOTALEN SGP / NSB	75.275	38.273	93.274	93.961	294.596	51.575	78.619	171.137			

TOTAAL AAN- TAL STEMMEN	3.367.035	3.298.312	3.721.828	3.710.340	3.710.340	3.586.346	4.058.077	4.058.077			
PERCENTAGE SGP / NSB	2,24%		2,51%	2,53%	7,94%		1,94%	4,22%			

BRONNEN:

CBS

VOORBURG: 3C5/PS+GR/1931

VOORBURG: 3C5/TK/1933

VOORBURG: 3C5/PS+GR/1935

VOORBURG: 3C5/TK/1937

VOORBURG: 4E1/1901

VOORBURG: 3C5/PS/1939

VOORBURG: 3C5/PS+GR/1939,kie Op het schutblad van dit cahier is met potlood het volgende geschreven: 'Volgens dhr. Tas S1 zijn de gegevens fragmentarisch en enigszins dubieus. Dit grondmateriaal is nooit gecontroleerd.' Dit impliceert dat de verkiezingsuitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen en de provinciale verkiezingen van 1939 wellicht afwijken van de realiteit.

VOORBURG: 3C5/PS+GR/1939,ste

Op het schutblad van dit cahier is met potlood het volgende geschreven: 'Volgens dhr. Tas S1 zijn de gegevens fragmentarisch en enigszins dubieus. Dit grondmateriaal is nooit gecontroleerd.' Dit impliceert dat de verkiezingsuitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen en de provinciale verkiezingen van 1939 wellicht afwijken van de realiteit.

Van de verkiezingen (GR en PS) van het jaar 1939 zijn verder geen statistische gegevens bekend. Er zijn voor die verkiezingen geen percentages uitgerekend.

Lijst van afkortingen

AJC	Arbeiders Jeugd Centrale
APD	Algemeen Protestantsch Dagblad
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BDM	Bund Deutscher Mädel
BS	Binnenlandse Strijdkrachten
BMGN	Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CHU	Christelijk-Historische Unie
CNA	Christelijk Nationale Actie
CPH	Communistische Partij Holland
DKO	Dordtse Kerkorde
GZB	Gereformeerde Zendingsbond
HC	Heidelbergse Catechismus
HDC	Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (VU)
HGS(P)	Hervormd-Gereformeerde Staatspartij
HJ	Hitlerjugend
IKO	Interkerkelijk Overleg
KNIL	Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
KV	Kiesvereniging
KVP	Katholieke Volkspartij
LO	Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers
LSP	Liberale Staatspartij
NAD	Nederlandsche Arbeidsdienst
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NBI	Nederlands Beheers Instituut
NGB	Nederlandse Geloofsbelijdenis
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NL-HaNA	Nationaal Archief te Den Haag
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei
NSKK	Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps
NSNAP	Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij
NSSF	Nationaal-Socialistisch Studentenfront
NVD	Nederlandsche Volksdienst
OW'er	Oorlogswinstmaker
PHB'er	Plaatselijk Bureauhouder
POD	Politieke Opsporingsdienst
PvdA	Partij van de Arbeid
PRA	Politieke Recherche Afdeling
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij

RHC	Regionaal Historisch Centrum
SD	Sicherheitsdienst
SDAP	Sociaal-Demokratische Arbeiderspartij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SA	Sturmabteilung
SS	Schutzstaffel
STPD	Stichting Toezicht Politieke Delinquenten
VDB	Vrijzinnig Democratische Bond
VGS	Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs
VN	Verenigde Naties
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WA	Weerbaarheidsafdeling
WASt	Deutsche Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht

Bronnen en literatuur

Geraadpleegde archieven

Archief Delft:

Archiefnr. 598 Collectie Losse Aanwinsten Delft, inv. Nr. 554

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) te Voorburg:

- VOORBURG: 3C5/PS+GR/1931
- VOORBURG: 3C5/TK/1933
- VOORBURG: 3C5/PS+GR/1935
- VOORBURG: 3C5/TK/1937
- VOORBURG: 4E1/1901
- VOORBURG: 3C5/PS/1939
- VOORBURG: 3C5/PS+GR/1939,kie
- VOORBURG: 3C5/PS+GR/1939,ste

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).

Vrije Universiteit te Amsterdam:

- Collectienummer 54 Betreffende H. Colijn
- Collectienummer 227 Onderzoeksarchief J. Ridderbos

Nationaal Archief te Den Haag:

- Archief Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) (toegangsnummer 2.19.203)
- Archief Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) (toegangsnummer 2.09.42.01)
- Archief Nederlands Beheers Instituut (NBI) (toegangsnummer 2.09.16)
- Centraal Archief Bijzonder Rechtspleging (CABR) (toegangsnummer 2.09.09)

NIOD te Amsterdam:

- Archief Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden (toegangsnummer 001)
- Archief Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz (toegangsnummer 020)
- Archief Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (toegangsnummer 102)
- Archief Persgilde (toegangsnummer 105)
- Archief Nederlandsche Kultuurraad (toegangsnummer 113)
- Archief Nationaal-Socialistische Beweging (toegangsnummer 123)
- Archief Commissie zuivering Staten-Generaal (toegangsnummer 193B)
- Archief Commissie Perszuivering (toegangsnummer 194)
- Archief Kerkelijk verzet – Convent der kerken (toegangsnummer 249-0375C)
- Archief Kerkelijk verzet – kerken gezamenlijk (toegangsnummer 249-0375G)
- Archief Kerken (toegangsnummer 249-0376)
- Archief Kerkelijk verzet (toegangsnummer 249-03475A)

Het Utrechts Archief:

- Archieftoegang 63 Archief Gereformeerde Zendingsbond 1901-1961, inventarisnummer 311 Stukken betreffende de contacten met overheidsinstanties in Nederland gedurende de bezettingstijd, 1940-1944.

Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen:

- Archieftoegang 1088 Nederlands-Hervormde Gemeente Kockengen, inventarisnummer 6 Notulen van de kerkenraad, 1890-1943 en inventarisnummer 17 Stukken betreffende de schorsing van Ds. A.F.P. Pop.

Kranten en periodieken

De Banier
De Groene Amsterdammer
De Mistboorn
De Saambinder
De Terugblik
De Vaandrager
De Waarheidsvriend
De Wekker
Documentatieblad Nadere Reformatie
Gereformeed Maandblad/Tot de Wet en de Getuigenis
Gereformeed Weekblad
GezinsGids
HP
In het spoor
Kerkhistorische Kroniek
Luctor et Emergo
Mens & Maatschappij
Naar het paslood
Nederlands Dagblad
Nederlandse Historiën
NRC Handelsblad
NRC Weekblad
Oude Paden; Kerkhistorisch tijdschrift
Reformatorsch Dagblad
Trouw
Wapenveld

Gedrukte bronnen

- Acta van de Generale Synoden der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland 1930-1950
- Acta van de Generale Synoden van de Gereformeerde Gemeenten 1907-1959 (Woerden 2007).
- Bijbel in de Statenvertaling
- Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal 1920-1950
- Handelingen van de Vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk 1930-1950
- Heidelbergse Catechismus (HC)
- Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB)
- Psalmberijming van 1773

Notulen

- Notulen gemeenteraad Delft
- Notulen kerkenraad christelijke gereformeerde kerk te Ouderkerk aan de Amstel
- Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente te Aagtekerke
- Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente te Borssele
- Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente te 's-Gravenpolder
- Notulen kerkenraad gereformeerde gemeente te Rijssen (Walkerk)

- Notulen kerkenraad van een gereformeerde gemeente uit Zuid-Holland (op verzoek geanonimiseerd)
- Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Jaarsveld
- Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Kockengen
- Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Maartensdijk
- Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Papendrecht
- Notulen kerkenraad hervormde gemeente te Rijssen
- Notulen provinciale vereniging SGP Noord-Holland
- Notulenboek der gemeentelijke kiesvereniging der Staatk. Geref. Partij te Rotterdam 18-7-1945 tot 2-5-1947
- Notulen schoolbestuur hervormde scholen te Rijssen

Egodocumenten

- Diverse brieven
- Handgeschreven verslag belevenissen (1941-1945) van politie- en gevangenisarts J.C. Hage in een tweetal cahiers en een schriftelijke verklaring. Beschikbaar gesteld door G.H.I.J. Hage uit Schoonhoven.
- Handgeschreven dagboek van L.J.M. Hage over de periode 21 juni 1943-17 september 1943. Beschikbaar gesteld door G.H.I.J. Hage uit Schoonhoven.
- Ongedateerde schets van ds. G.H. Kersten getiteld 'Babel of Jerusalem'. Door H. Florijn ter beschikking gesteld.

Literatuur

- Aerts e.a., R., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen 1999.
- Arkel, D. van, J. Slagboom en J.C. Westeneng, *Van trouw en genade. 75 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk te Soest, 1923-1998*, Soest 1998.
- Baaij, S., *Wonderlijk verhoogd. 100 jaar Gereformeerde Gemeente Tholen 1906-2006*, Tholen 2006.
- Baaij, W., *Levensbeschrijving en preken*, Dordrecht 1959.
- Ban, A. v.d., 'De Zuid-Hollandse eilanden' in: W. Banning, *Handboek pastorale sociologie* deel 1, 's-Gravenhage 1953, 146-152.
- Bank, J., 'Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 119/4 (2004) 491-523.
- Bank, J.H. van der, *Kudde in veelvoud. Kleine kerkgeschiedenis van Ede*, Ede 1986.
- Banning (red.), W., *Handboek pastorale sociologie* deel 1, 's-Gravenhage 1953.
- Banning (red.), W., *Handboek pastorale sociologie* deel 4, 's-Gravenhage 1957.
- Banning (red.), W., *Handboek pastorale sociologie* deel 5, 's-Gravenhage 1959.
- Barneveld, J. van en H. Diepeveen, *Uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Veenendaal*, Veenendaal 1984.
- Bas, J. de, *Hervormd op wielen. Wielerkampioen Cees Erkelens*, Soesterberg 2005.
- Bauerkämper, A., *Der Faschismus in Europa 1918-1945*, Stuttgart 2006.
- Beek, C.J. van der, *75 jaar Gereformeerde Gemeente Amsterdam Centrum (14 juli 1906-14 juni 1981)*, Middelburg 1982.
- Beek, H.M. van, *De houding van G.H. Kersten als leider van de SGP tegenover de Joden*, Leiden 2007. Niet uitgegeven doctoraalscriptie.

- Beens-van Schothorst, E., *Aldaar zal gras met riet en biezen zijn. 100 jaar geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente Genemuiden*, Genemuiden 2010.
- Bijnum, M. van en B.J. Spruyt, *De oorlog achter de oorlog. Christenen onder Hitler in Duitsland en Nederland*, Kampen 1995.
- Bekkum, W.J. van, 'To see ourselves as others see us. Dutch Jews and Jewish Dutchman in poetry and prose' in: C. Brasz en Y. Kaplan (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the eight international symposium on the history of the Jews in the Netherlands*, Leiden 2001, 137-158.
- Bel, A., *100 jaar Westnieuwlandkerk*, Vlaardingen 1980.
- Bel e.a. (red.), A., *Predikanten en oefenaars. Biografisch woordenboek van de kleine kerkgeschiedenis*, deel 1, Houten 1988.
- Bel e.a. (red.), A., *Predikanten en oefenaars. Biografisch woordenboek van de kleine kerkgeschiedenis*, deel 2, Houten 1993.
- Bel e.a. (red.), A., *Predikanten en oefenaars. Biografisch woordenboek van de kleine kerkgeschiedenis*, deel 3, Houten 1996.
- Bel e.a. (red.), A., *Predikanten en oefenaars. Biografisch woordenboek van de kleine kerkgeschiedenis*, deel 4, Houten 1998.
- Bel e.a. (red.), A., *Predikanten en oefenaars. Biografisch woordenboek van de kleine kerkgeschiedenis*, deel 5, Houten 1999.
- Bel, A., *Leven en werk van Ds. H. Ligtenberg*, Houten 1989.
- Bel, A. en W.B. Kranendonk, *Leven en werk van ds. J. Fraanje*, Houten 2000.
- Belzen, J. van, *Gods kracht in zwakheid volbracht. Leven en werk van ds. M. Heerschap*, Barneveld 1997.
- Belzen, J. van, *En zij begonnen vrolijk te zijn. Uit het leven van Ds. H. van Gilst*, Barneveld 2001.
- Bennekom, T.W. van, *De wachters op de muren. De opkomst van het nationaal-socialisme en de gereformeerde gezindte 1932-1940*, Leiden 1990.
- Berg, A., *Om 't eeuwig welbehagen. 75 jaar Gereformeerde Gemeente Ouddorp 1930-2005*, Ouddorp 2005.
- Berg, C.R. van den, *D'oude dagen herdacht. Enkele kerkhistorische notities over de Christelijke Gereformeerde Kerk (1918-1965), de Christelijke Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband (1965-1970), de Gereformeerde Gemeente (1970-1993) te Zwijndrecht*, Zwijndrecht 1993.
- Bergacker, G., J. Bloemendaal en J. Hoogendoorn, *En zij offerden aldaar den Heere. Facetten uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Boskoop*, Boskoop 1984.
- Beukens, I.J. e.a., *1933-1983 Eben-Haëzerschool Teuge. 50 jaar onderwijs op Gereformeerde grondslag te Teuge*, Buren 1983.
- Beveren, J.C. van, *Om 't eeuwig welbehagen. De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Zierikzee, 1839-1986*, Zierikzee 1986.
- Bie (e.a.), H.J. de, *Vier eeuwen Hervormde Gemeente Huizen 1595-1995*, Huizen 1995.
- Bijl, J.P., H. Florijn en S.J. de Groot, 'Het Jeruzalem van Nederland. Personen en gebouwen in kerkelijk Kampen', *Oude paden* 2/4 (1997) 3-11.
- Blaak, W.H., *Afscheidspredikatie en dankstond gehouden op 16 dec.'46 in de kerk der Oud-Geref. Gem. te 's-Gravenhage*, z.p. z.j.
- Blenk, C., *Kerk- en wereldgeschiedenis van de 20^e eeuw*, Kampen 1988.
- Blois, A. de, *De verborgenheid der ongerechtigheid. Rede, uitgesproken den 14en Februari 1939, op den vooravond van de 9^e bondvergadering, gehouden 15 Februari 1939; zomede een op den bondsdag gehouden referaat getiteld: "Stof en Methode"*, z.p. z.j. (1939).
- Blok e.a., M. , *Bouwen, niet breken*, z.p. 1948.

- Blok, P. en Th. De Waal, *Geschiedenis van een kerk. 100 jaar Gereformeerde Gemeente Dirksland*, Dirksland 1967.
- Blok, P., *Geleid door Zijn raad. Ter nagedachtenis aan ds. C. Wisse*, Barneveld 1990.
- Blom, J.C.H., 'Grijs verleden?', *BMGN* 116/4 (2001) 483-489.
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Leiden 2007.
- Blom, M. van der, *In memoriam ds. M.A. Mieras, in leven predikant der Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te Krimpen aan den IJssel en Historische overzicht der Oud Gereformeerde Gemeente te Krimpen aan den IJssel*, Krimpen aan den IJssel z.j.
- Boas, H.J., *Religious resistance in Holland*, Woking 1945.
- Boelema, J., *Christelijke Gereformeerde Kerk 1911-1986. 75 jaar Eben Haëzer-kerk Rijnsburg*, Rijnsburg 1986.
- Boer, A.M. den en S.N. den Boer-Snoei, *Met veel volcx in vreugt. Grepen uit de geschiedenis van de dorpskerk van Nieuwerkerk aan den IJssel*, Nieuwerkerk aan den IJssel 1973.
- Boer, C.P. de (red. e.a.), *Wanneer men in Uw Naam vergaârd. 100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Werkendam*, Werkendam 2011.
- Boer, L.S. den, *De Godsspraak in de Ramp te Ezeon-Geber. Predicatie in verband met de Rampen die Nederland troffen in de week van 14 juli 1935*, Arnhem 1935.
- Boersma, K., *In dat spoor dan ook verder! Jubileumboek ter gelegenheid van het 100 jarig "voortbestaan" van de Christelijke Gereformeerde Kerk van Oud-Beijerland*, Oud-Beijerland 1995.
- Bokhorst, H., *Honderd jaar Christelijke Gereformeerde Kerk in Nieuw-Vennep. Grepen uit de historie van een plattelandsgemeente in de randstad*, Amsterdam 1995.
- Boom, B. van der, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust*, Amsterdam 2012.
- Bos, C.W., *Van het verleden naar het beden. Een wandeling door de 75-jarige geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Katwijk aan Zee; Adullamkerk*, Katwijk aan Zee 2007.
- Bouw, C., *Gods trouw op 't late nageslacht. Het ontstaan en de beginjaren van de Gereformeerde Gemeente van Nijkerk 1936-2011*, Nijkerk 2011.
- Bouwman, R., *De val van een Bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes*, tweede druk; Amsterdam 2002.
- Brandsma, H.P., *50 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Middelburg 1936-1986*, z.p. 1986.
- Breejen (red.), P. den, *Van geslachte tot geslacht. 250 jaar Hervormde Gemeente Giessendam-Nederhardinxveld*, Hardinxveld-Giessendam 1981.
- Breems, W.C. den en H.H. den Breems-de Pater, *Eben Haëzer. 'Tot hertoe heeft de HEERE ons geholpen', 100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Vlaardingen*, Vlaardingen 2008.
- Breevaart, P. van de, *De breuk beleefd. Over de voorgangers*, St. Philipsland 1984.
- Bregman, C., e.a., *Op deze Petra... Facetten uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Hendrik-Ido-Ambacht 1931-2006*, Hendrik-Ido-Ambacht 2006.
- Brenk, G. van, *Christelijke Gereformeerde Kerk te Zeist. 1839 26 november 1989*, Zeist 1989.
- Brienen, T., 'Reformatie en Nadere Reformatie over de plaats van Israël in het heilshandelen Gods' in: C. den Boer, M. van Campen en J. van der Graaf (red.), *Zicht op Israël. Israël in het licht van de Bijbel en in de traditie van de Reformatie*, Den Haag 1983.
- Bruijn (red.), J. de, *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Amsterdam 1987.
- Bruggen, A.G. van, *In gedachtenis. Portretten van predikanten van de Hervormde Gemeente Ede 1580-2004*, Ede 2004.
- Buitkamp, J., *Geschiedenis van het verzet 1940-1945*, Houten 1990.

- Bulder, H., H. Megchelsen en C. Visser, *80 jaar begeven noch verlaten. Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk 'Eben-Haëzer' te Sliedrecht 1922-2002*, Sliedrecht 2002.
- Burggraaf, S.N. e.a., *En trouw'lijk ben geleid. 50 jaar Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland, Krimpen aan den IJssel*, z.p. z.j.
- Butter, P. den en B. Hartog, *Gedenkboekje ter gelegenheid van het 75-jarig voortbestaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Bunschoten-Spakenburg*, Bunschoten-Spakenburg 1971.
- Capellen, W., *Onderwijzingen des bemels. De Christelijke Gereformeerde Kerk en haar houding tegenover het nationaal-socialisme in de jaren 1931-1945*, z.p. z.j. (2012). Niet uitgegeven doctoraalscriptie Theologische Universiteit Apeldoorn.
- Colijn, H., *Op de grens van twee werelden*, Amsterdam 1940.
- Crum-Nieuwland, Z. (red. e.a.), *'k Zal gedenken. Portret van 75 jaar Gereformeerde Gemeenten*, Woerden 1981.
- Dam, Chr. van, *Een troostrijke wetenschap. Levensbeschrijving van en geschreven door Ds. Chr. Van Dam in leven predikant van de Gereformeerde Gemeenten*, Rotterdam 1977.
- Dam, H., *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940*, Kampen 1986.
- Dam, H.J., 'Boissevain, Wilhelm Theodor' in: D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* deel 3, Kampen 1988, 45-47.
- Dam, J. van, *Die u het Woord Gods gesproken hebben. Nagedachtenis predikanten der Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, St. Philipsland 1983.
- Damsma, J., en E. Schumacher, 'De strijd om Amsterdam. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB', *BMGN* 124/3 (2009) 329-348.
- Dane, J. en G. Harinck, 'Tweede Wereldoorlog' in: Harinck, Paul en Wallet (red.), *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-200*, Amsterdam 2009, 307-316.
- Davidse, P., *Die trouwe houdt. 100 jaar Gereformeerde Gemeente Meliskerke (1891-1991)*, Meliskerke 1991.
- Davidse, P., *Het beschermend schild. 100 jaar Gereformeerde Gemeente van Oostkapelle 1900-2000*, Oostkapelle 2000.
- Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen 1949.
- Demper, C., *Een haven in een havenstad. Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Rotterdam-Zuid (1894-1994)*, Houten 1995.
- Demper, C., 'Een door God gelegde band. Het verblijf van ds. W.C. Lamain te Rotterdam-Zuid', *Oude paden* 1/2 (1996) 13-17.
- Deursen, A.Th. van, *De geest is meer dan het lichaam. Opstellen over geschiedenis en cultuur*, Amsterdam 2010.
- Dijk, J. van, *Staatkundig Gereformeerd?*, Rotterdam z.j.
- Dolderen, G. van, *Grasduinen in de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken*, Wezep 1996.
- Dolder-de Wit, H.A. van, *Levend in het werk des Heeren. Ds. Hette Gerrit Abma (1917-1992) predikant en parlementariër*, Ede 2006.
- Dolder-de Wit, H. van en C. Graafland, *Zonen van 't zelfde huis. De geschiedenis van de 'Nederlandsche Hervormde Vereniging Calvijn' en haar verbouding tot de Goudse Hervormde Gemeente (1899-1960)*, Bleskensgraaf 2001.

- Donkersteeg, J., *Die heimwee hebben, komen thuis. Het leven van ds. J.T. Doornenbal*, Utrecht 1996.
- Drayer, M., W. van 't Spijker en J.H. Velema, *En toch niet verteerd. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892*, Kampen 1982.
- Driel, C.M. van, *Reboboth in Rotterdam. Geschiedenis van een Christelijke Gereformeerde stadskerk*, Nieuw-Lekkerland 2005.
- Driel, C.M. van, 'Geïmponeerd door Mussolini. De Vaandrager stuurt hervormde jeugd bij', *De Waarheidsvriend* 99/18 (2011) 6/7.
- Driel, C.M. van, 'Houding leidt tot schorsing. Gedrag ds. Bartlema in oorlog 'niet waardig'', *De Waarheidsvriend* 100/18 (2012) 6/7.
- Driel, P. van, *Te zijner tijd zullen wij maaien. Geschiedenis van de Hervormde Gemeente Sommelsdijk; 1499-1999*, Sommelsdijk 1999.
- Dubois, A., *Vreugd en Vreeze. "Een stemme Gods te midden van Neêrlands feestvreugde"*, *Tijdwoord bij de verloving van Prinses Juliana en Prins Bernhard*, Nieuw-Beijerland 1936.
- Duifhuizen (red.), L.C., *Op vaste grond. Christelijke Gereformeerde Kerk Ermelo 1933-2008*, Ermelo 2008.
- Duvekot, J.W. en C.M. Kleppe, *Gods trouwe zorg 1861-2011. De geschiedenis van 150 jaar Gereformeerde Gemeente Scherpenisse*, Scherpenisse 2011.
- Duyster, A., *De kuiperszoon. Leven en werk van Hendrik Don*, Yerseke z.j.
- Eberle, H., *Briefe an Hitler. Ein Volk schreibt seinem Führer. Unbekannte Dokumente aus Moskauer Archiven zum ersten Mal veröffentlicht*, Bergisch Gladbach 2007.
- Eggebeen, A.G., *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Goes*, Goes 1972.
- Eggebeen, A.G., "Niet door kracht, noch door geweld". *De kerkhistorie van de Gereformeerde Gemeente te Poortvliet, aangevuld met enkele algemene gegevens uit Poortvliet en omgeving, waaronder Scherpenisse*, Poortvliet 1974.
- Eggebeen, A.G., *Gereformeerde Gemeenten in Zeeland. Fragmenten uit de kerkhistorie van de 26 gemeenten uit de classes Goes en Tholen*, Krabbendijke 1984.
- Eggebeen, A.G., *Vijf en zeventig jaar Gereformeerde Gemeente Kortgene*, Kortgene 1989.
- Eijnatten, J. van en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2006.
- Elshout, A. e.a., *Neem de wacht des Heeren waar. Drs. A. Vergunst. Korte levensbeschrijving en een keuze uit hetgeen hij geschreven en gesproken heeft*, Houten 1983.
- Erdsieck, J., *Van lokaal tot kerk. Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk in Zwolle 1895-1940*, Zwolle 1990.
- Essen, G. van, 'Eindpunt Stroe. In gesprek met een ex-onderduiker', *Gezinsgids* 40/22 (1988) 8-12.
- Exalto, J., *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960*, Zoetermeer 2006.
- Exalto, J., 'Welkom in de strijd. Dynamiek en desintegratie van de bevindelijk gereformeerde narratieve gemeenschap' in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 92-117.
- Exalto, J., 'Oudvaders' in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet (red.), *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-1900*, Amsterdam 2009, 65-74.
- Exalto, J., *Wordt een heer! Kweekschool De Driestar en de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Heerenveen 2012.
- Ewoldt, J., 'Goeree-Overflakkee' in: W. Banning, *Handboek pastorale sociologie deel 1, 's-Gravenhage* 1953, 195-209.
- Fama, Joh., *Het leven en de arbeid van Ds. M. Heikoop*, Houten 1991.

- Fieret, W., 'Lingbeek- en Kerstenzweepen achter den rug' in: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Amsterdam 1987, 76-81.
- Fieret, W., *De Staatskundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal*, Houten 1990.
- Fieret, W., 'Geen water bij de wijn. Ds. G.H. Kersten als politicus' in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten*, derde vermeerderde druk; Kampen 2008, 97-134.
- Flap, H. en P. Tammes, 'De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', *Mens & Maatschappij* 83/1 (2008) 23-47.
- Florijn, H., *En toch niet verteerd. Overzicht van de geschiedenis der Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te Leersum*, Leersum 1982.
- Florijn, H., 'Fraanje, Jozias' in: D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* deel 2, Kampen 1983, 203/204.
- Florijn, H., *Gedenkt der vorige dagen. Overzicht van de geschiedenis der Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te St. Philipsland*, St. Philipsland 1984.
- Florijn, H., *In stilheid tot U. Levensherinneringen, aantekeningen uit predikaties, twee overdenkingen, verslag begrafenis en drie predikaties*, Houten 1986.
- Florijn, H., *Oud Gereformeerd in Kampen*, Houten 1987.
- Florijn, H., 'Zandt, Pieter' in: D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* deel 3, Kampen 1988, 411/ 412.
- Florijn, H., *De ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkebeelden van hun voorgangers tot 1907*, Houten 1991.
- Florijn, H. en J.P. Neven, *Voorgangers in de noodkerk*, Kampen 1997.
- Florijn, H., 'Rubriek vraag en antwoord', *Oude paden* 5/2 (2000) 32/33.
- Florijn, H., 'Ds. Willem Huibrecht Blaak (1871-1957)', *Oude Paden* 12/3 (2007) 23-31.
- Florijn, H. en J. Mastenbroek (red), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten*, derde vermeerderde druk; Kampen 2008.
- Florijn, H., 'Levensloop van ds. G.H. Kersten, grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten' in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten*, derde vermeerderde druk; Kampen 2008, 11-47.
- Fraanje, J. e.a., *De snoeren in lieflijke plaatsen gevallen. verslag der begrafenis van ds. G.H. Kersten*, Utrecht 1948.
- Gadowiek, I., 'De bloembollenstreek' in: W. Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie* deel 5, 's-Gravenhage 1959, 189-212.
- Gardenier, J., *Zijn Naam moet eeuwig eer ontvangen. Uitgave ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Driebergen*, Veenendaal 1981.
- Gans, E. en R. Ensel, 'Wij weten niets van hun lot. Nivellering in de geschiedenis', *De Groene Amsterdammer*, 13 december 2012.
- Gans, E. en R. Ensel, 'Wij weten niets van hun lot II', *De Groene Amsterdammer*, 6 februari 2013.
- Gast, C. de, 'Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena. Confessie, bevinding en verzuiling (1900-1961)' in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland* deel XCIV, Tilburg 1993, 147-170.
- Geense, P., *Uw wonderen van oudsber. Psalm 77:12. 1883-1993 geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente en de basisschool te Rilland-Bath*, Krabbendijke 1993.
- Gelder, A. de, C. de Kraker en G.J. Overbeeke, *In Uw huis. Voorgeschiedenis, wording, en ontwikkeling van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Terneuzen*, Terneuzen 2004.

- Gelder, M.J. van, *In Uw gemeente goed. 150 jaar Gereformeerde Gemeente te Nieuwerkerk (1836-1986)*, Nieuwerkerk 1987.
- Golverdingen, M., *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, derde druk; Houten 1993.
- Golverdingen (red.), M. *Gereformeerde Gemeente in Stad en Lande. 60 jaar kerkelijk leven in Groningen (1938-1998)*, Groningen 1998.
- Golverdingen, M., *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten 1928-1948*, Houten 2004.
- Golverdingen, M., *Vernieuwing en verwarring. De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950*, Houten 2014.
- Goud, M.J. en J.P. Sinke, *Vergeet Zijn grote daden niet. Schetsen uit het kerkelijk leven en de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Krabbendijke*, Krabbendijke 1983.
- Graaf, B. de, 'Franse Revolutie' in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet (red.), *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam 2009, 199-210.
- Graaf, J. van der, *Passie voor het Evangelie. Leven en werk van ds. G. Boer*, Heerenveen 2005.
- Graaf, J. van der, 'Dagboek uit het werkkamp. Persoonlijke herinnering aan het laatste oorlogsjaar', *De Waarheidsvriend* 100/1 (2012) 8/9.
- Graafland, C., 'Kersten, Gerrit Hendrik' in: D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* deel 2, Kampen 1983, 281/282.
- Grevers, H., 'Enkel en alleen in dit geval. Pleidooien voor de vrijlating van voormalig collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland', *BMGN* 124/3 (2009) 368-389.
- Grevers, H., *Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944-1950*, Amsterdam 2013.
- Groen, K., *Landverraders. Wat deden we met ze? Een documentaire over de bestraffing en berechting van NSB-ers en collaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst, bedrijfsleven na de Tweede Wereldoorlog*, Baarn 1974.
- Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700*, Groningen 1977.
- Groot, A. de, 'Visscher, Hugo' in: Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* deel 3, Kampen 1988, 373-376.
- Groot, P. de, *Een Bochimsure of een nationale bekeering. Tijdpredicatie*, Gorinchem 1940.
- Grootveld, R. en B. Koopmans, *Geleert en gesticht. Vier eeuwen Hervormde Gemeente Benthuizen*, Benthuizen 1992.
- Gross, R., *Anständig geblieben. Nationalsozialistische Moral*, Frankfurt am Main 2010.
- Haan, I. de, en P. Romijn, 'Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie. Introductie bij het thema', *BMGN* 124/3 (2009) 323-328.
- Haaren, G.C., en H. van den Top, *Tot profeet gesteld. Leven en werk van ds. J. van Haaren*, Barneveld 1998.
- Haitsma, J., *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Hervormde (Gereformeerde) Kerk van Woerden van 1593 t/m 1963*, Woerden 1978.
- Ham, H. van der, *Professor Wisse*, Kampen 1993.
- Ham, H. van der, *Een wolk van getuigen. Portretten van Christelijke Gereformeerde predikanten*, Kampen 1995.
- Ham, H. van der, *Sions heil en troost. Overdenkingen van Christelijke Gereformeerde predikanten*, Kampen 1997.
- Ham, H. van der, *Van geslachte tot geslacht. Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Meerkerk*, Meerkerk 2001.

- Ham, H. van der, *De minste der broederen. Uit het leven van ds. N. de Jong, ds. M. Baan, ds. P. Sneep, ds. F. Bakker en dbr. A. van Rossem*, Kampen 2010.
- Hamoen, G., *350 jaar Meteren en Est. De geschiedenis van de Hervormde gemeenten Meteren en Est*, z.p. 1974.
- Hamoen, G. en C. Hamoen, *400 jaar Hervormde Gemeente Bodegraven 1594-1994*, Woerden 1994.
- Harinck, G., H. Paul en B. Wallet (red.), *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen, 1850-2000*, Amsterdam 2009.
- Harinck, G. en G. van Klinken (red.) *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering*, Zoetermeer 2011.
- Harinck, G., 'Geestelijk had ik een prachttijd. Predikanten in kamp Amersfoort' in: G. Harinck en G. Van Klinken (red.), *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering*, Zoetermeer 2011, 33-49.
- Harinck, W., *Zijn trouw is groot. Beknopte beschrijving van de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente Woerden 1932-1998*, Woerden 1998.
- Hattem, A. van, *De Christelijke Gereformeerde Kerk van Elburg*, Elburg 1987.
- Heer, J.M.D. de, *Het is Sion, niemand vraagt naar haar. Voorgeschiedenis en voortbestaan van de Gereformeerde Gemeente te Stolwijk*, Stolwijk 1997.
- Heerma van Voss, S., 'Familiefoto. Over de oorlog werd gezwegen', *NRC Weekblad*, 9-15 januari 2010, 40/41.
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, tiende druk; z.p. 2009.
- Hennepf, B., *Een sociaal probleem. Staatsarmenzorg, consumentencrediet en kinderbijslag aan de Heilige Schrift getoetst*, Dordrecht 1947.
- Herik, H. van den, *Eben-Haëzer 1915-1990. 75 jaar geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Leerdam*, Leerdam 1992.
- Hesemann, M., *Hitlers religie. De fatale beïlsleer van het nationaal-socialisme*, Soesterberg 2007. Oorspronkelijk in het Duits uitgegeven: M. Hesemann, *Hitlers Religion. Die fatale Heilslebre des Nationalsozialismus*, München 2004.
- Heslinga, M.W., 'De Veluwe' in: W. Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie deel 4*, 's-Gravenhage 1957, 306-368.
- Heuvel, P. van, *Driesum: een kerk in de Dokkumer wouden*, Driesum 1975.
- Heystek, A., *Zijn wond'ren een gedachtenis. Christelijke Gereformeerde Kerk Sliedrecht-Centrum 1894-1994*, Sliedrecht 1994.
- Hille, H. en J.M. Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven. De geschiedenis van de kleinste kerkverbanden binnen de gereformeerde gezindte in de twintigste eeuw*, Kampen 1995.
- Hille, H., *Tweestromenland. De geschiedenis van de oud gereformeerden in de eerste helft van de twintigste eeuw*, Putten 1996.
- Hille, H., *Als een vogel uit een boom geschoten. Leven en werk van ds. P. Zandt*, Houten 1997.
- Hille, H., *Tot een scherpe dorsslede gesteld. Het leven en de arbeid van ds. P.J. Dorsman*, Kampen 1998.
- Hille, H., *Een parel in de kroon van de Levensvorst. Uit het leven en werk van ds. E. van Meer*, Houten 2001.
- Hille, H., *De tijd is kostbaar. Ds. Izaäk Kievit (1887-1954)*, Kampen 2002.
- Hille, H., *Beschreven voor het navolgende geslacht. Geschiedenis van de Oud Gereformeerde Gemeente van Hardinxveld-Giessendam*, Hardinxveld-Giessendam 2008.
- Hoekstra, E.G. en M.H. Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland. Handboek religies, kerken, stromingen en organisaties*, tweede druk; Kampen 1995.

- Hof, P.H. op 't, M. van Manen, 'Het einde van ds. Kerstens parlementaire loopbaan', *In het spoor* 14/4 (1990) 61-74.
- Hofer, W., *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945. Herausgegeben, eingeleitet und dargestellt von Walther Hofer*, 50^e druk; Frankfurt am Main 2011.
- Hofman, A., *Uit mijn leven. Facetten uit mijn leven alsmede pastorale problemen van een predikant*, Utrecht 1985.
- Hofman, H.A., *Ledeboerianen en Kruisgezinden, een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1834-1927)*, Utrecht 1977.
- Hofman, M., *Het alwijze godsbestuur verheerlijkt in het leven, de lotgevallen en de roeping tot het leraarsambt van ds. M. Hofman in leven predikant van de Geref. Gemeenten*, Utrecht 1993.
- Hofman, M.G., *Onvoltooid verleden. 550 jaar Singelkerk te Ridderkerk. Ter eren ende tot love Godes*, Ridderkerk 2002.
- Hofstede, G., *Christendom en Nationaal-Socialisme*, Utrecht z.j.
- Holten, C. van, *In het jubeljaar: 1930-1980. 50 jaar Gereformeerde Gemeente in Hersteld Verband te Rotterdam*, Rotterdam 1981.
- Holten, F. van, *Niets van ons, maar 't al van Hem. Uit het leven van ds. D. Cbr. Overduin*, Houten 1998.
- Holten, F. van, *Pleun Klein. De lekentheoloog uit de Sionstraat*, Kampen 1999.
- Honkoop, P., *Afscheid- en intrede predikaties*, Utrecht 1947.
- Hoogendijk, C.D., 'Oorlog in de Hofstad. Hoe God Zijn volk onderhoudt', *Oude Paden. Kerkhistorisch tijdschrift* 17/1 (2011) 10-19.
- Hoogerwerf-Holleman, R., *Oorlogsberinningen*, Rijssen 1983.
- Hoogerwerf-Holleman, R., *Stillen in den land. Kerkelijk en gezelschapsleven rond de Kulk te Charlois*, Barneveld 1999.
- Hoogerwerf-Holleman, R., *Hoewel ik niets ben. Uit het leven van Jan Ligtenberg; in leven ouderling van de Eschkerk te Rijssen. Daaraan toegevoegd enige brieven*, Barneveld 2002.
- Hoogerwerf-Holleman, R., *Het verachte en onedele. Het levensverhaal van Willem Aaftink uit Rijssen bijgenaamd de Snieder*, Barneveld 2002.
- Hoogerwerf-Holleman, R., *Gelijk een eikenboom. Uit het leven van Arend Baan; in leven ouderling van de Eschkerk te Rijssen*, Barneveld 2003.
- Hooven, M. ten en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, z.p. 2008.
- Hooykaas, J.C., *De vruchten der Duitsche revolutie in Kerk en Staat. Bezwaren tegen den geest der eeuw*, z.p. z.j.
- Hovius e.a., W.Ch., *Van goedertierenheid en trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij, 's-Gravenhage* 1993.
- Hubregtse, I., *Gods trouw herdacht. Gereformeerde Gemeente te Yerseke 1880-1980*, Yerseke 1981.
- Hubregtse, I., *Hulp van God verkregen hebbende. Gereformeerde Gemeente te Nisse 75 jaar - 1922-1997*, Nisse 1998.
- Hul, J. van 't en A.J. Stufken, *En zij legerden zich bij de beek. Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Beekbergen*, Beekbergen 2005.
- Hulsman, W.G., Joh. Karens en J.M. van Wijk, *Door God bewaard en staande gehouden. 75 jaar Gereformeerde Gemeente Rhenen 1932-2007*, Rhenen 2007.
- Janse, C.S.L., *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Houten 1985.
- Janse, C.S.L., 'Ds. Kersten en de Joden I', *De Saambinder* 85/48 (2007) 7-9.
- Janse, C.S.L., 'Ds. Kersten en de Joden II', *De Saambinder* 85/49 (2007) 5/6.

- Janse, C.S.L., 'Omgaan met het verleden', *De Saambinder* 87/32 (2009) 9/10.
- Janse, J., *Beknopt historisch overzicht van de Gereformeerde Gemeente te Kampen*, Kampen 1951.
- Jansen, G., *Rondom de Kerk van Zetten. Een terugblik naar een ver verleden. Brokstukjes uit de geschiedenis van de Zettense kerk*, z.p. 1974.
- Janssen, H. en W. Kremer, *Bondsdag 1935. Openingsrede: In de branding; Het nationaal-socialisme als geestesstroming*, z.p. 1935.
- Jeugdbond Gereformeerde Gemeenten, *'k Zal gedenken. Portret van 75 jaar Gereformeerde Gemeenten*, Woerden 1981.
- Jong (red.), H.T. de, *...die Gij hebt van ouds gedaan. Gedenkboek uitgegeven bij de berdenking van het honderdjarig voortbestaan van de Christelijk Gereformeerde Kerk te Barendrecht*, Barendrecht 1999.
- Jong, J.B. de, *De S.G.P. en Duitsland 1933-1939. Staatkundig Gereformeerden tussen Rome, Rood en ... Rechts*, Lisse 1984. Niet gepubliceerde bijvaksriptie.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen, 's-Gravenhage 1969-1991.
- Jong, R. de, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit historisch perspectief*, Utrecht 2011.
- Jonge, A.A. de, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*, tweede druk; Den Haag 1979.
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de Wereldoorlogen*, Den Haag 1967.
- Jongste, De, 'Lotgenoten in nazi-Duitsland', *De Gezinsgids* 61/12 (2009) 56.
- Joosten, L.M.H., *Katholieken & fascisme in Nederland 1920-1940*, Utrecht 1982.
- Kaashoek, J.F., *Geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te St. Annaland van 1854-2004*, z.p. 2004.
- Kalle, J.H., *Naar Beth-El! Gereformeerde Gemeente Herkingen*, Herkingen 1984.
- Kam, L.J. van der, 'De Vijfherenlanden' in: W. Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie* deel 5, 's-Gravenhage 1959, 308-317.
- Kanis, M., *Fascisme. Vroeger, nu en hier*, 's-Gravenhage z.j.
- Kaptein, A., *Tussen verraders en spionnen*, Pijnacker 1948.
- Kersten, G.H., *Een banier tegen de revolutie. Predikatie over Ps. 60:6, voor den nationalen biddag, door de regeering uitgeschreven 28 november 1918*, Yerseke z.j. (1918).
- Kersten, G.H., *Breken en bouwen. Rede uitgesproken door ds. G.H. Kersten lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal op de algemeene vergadering der Staatk. Geref. Partij gehouden 7 april 1926 te Utrecht*, z.p. (Rotterdam) z.j. (1926).
- Kersten, G.H., *Van zwaren strijd; tegen de coalitie; tegen den verzekerings-dwang; tegen de vermindering van artikel 36; Rede uitgesproken door ds. G.H. Kersten lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal bij de opening der algemeene vergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij (21 april '27 te Rotterdam)*, z.p. (Rotterdam) z.j. (1927).
- Kersten, G.H., *Die zich aangordt. Rede, uitgesproken op de jaarvergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij gehouden te Utrecht, den vierden April 1929*, Rotterdam z.j. (1929).
- Kersten, G.H., *Het land wankelt. Rede uitgesproken op de jaarvergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij gehouden te Utrecht, den 24sten april 1930*, Rotterdam z.j. (1930).
- Kersten, G.H., *Trouwelooselijk behandeld. Rede uitgesproken op de Algemeene Vergadering der Staatk. Gereformeerde Partij te Utrecht, den 26sten maart 1931*, Rotterdam z.j. (1931).
- Kersten, G.H., *Waar toch de goede weg zij. Rede ter opening van de algemeene vergadering der Staatkundig Geref. Partij, gehouden te Utrecht, 7 april 1932*, Rotterdam z.j. (1932).

- Kersten, G.H., *Gebroken bakken. Rede uitgesproken op de jaarvergadering der Staatkundig Gereform. Partij gehouden in "Tivoli" te Utrecht, 23 februari 1933*, Rotterdam z.j. (1933).
- Kersten, G.H., *Hoort de roede. Openingswoord gesproken ter algemeene vergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden te Utrecht in "Tivoli" 28 februari 1934*, Rotterdam z.j. (1934).
- Kersten, G.H., *Zijn bout en Zijn stok. Rede gehouden op de jaarvergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij gehouden in Tivoli te Utrecht 7 februari 1935*, Rotterdam z.j. (1935).
- Kersten, G.H. en P. Zandt, *Hunne handelingen. Rede voeringen uitgesproken ter algemeene vergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden te Utrecht in gebouw "Tivoli" 26 februari 1936*, Rotterdam z.j. (1936).
- Kersten, G.H., *Vier Hoornen. Rede ter opening van de algemeene vergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden in Tivoli te Utrecht, 17 februari 1937*, Rotterdam z.j. (1937).
- Kersten, G.H., *Dankt God in alles. Predikatie ter gelegenheid van de geboorte van Prinses Beatrix Wilhelmina Armgard den 31en Januari 1938*, Rotterdam z.j. (1938).
- Kersten, G.H., *Als een eenig man! Rede uitgesproken op de jaarvergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden te Utrecht in "Tivoli", 8 februari 1939*, Rotterdam z.j. (1939).
- Kersten, G.H., *Zijt standvastig. Rede uitgesproken op de algemeene vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden te Rotterdam in "De Doelen", 24 april 1940*, Rotterdam z.j. (1940).
- Kersten, G.H., *De paarden tusschen de mirten. Predikatie voor den dankdag*, Rotterdam 1940.
- Kersten, G.H., *Vrede op aarde. Kerstpredikatie over Lukas 2: 13-14*, Rotterdam 1940.
- Kersten, G.H., *De engel met het eeuwig Evangelie, aankondigend de komst van Christus ten oordeel. Predikatie voor den biddag*, Rotterdam 1941.
- Kersten, G.H., *De opstanding des Heeren. Paaschpredikatie*, Rotterdam 1941.
- Kersten, G.H., *Alleen wonen. Openings- en Afscheidsredevoeringen, gehouden ter algemeene vergadering van de Staatkundig Geref. Partij te Utrecht, 7 maart 1946, z.p. (Utrecht) z.j. (1946)*.
- Kersten, G.H., *Mijn standpunt toegelicht. Een korte uiteenzetting van mijn gedrag tijdens den oorlog in verband met het besluit der Zuiveringscommissie tot mijn niet-toelating als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, z.p. (Utrecht) 1946*.
- Kersten, G.H., *Het handschrift uitgewist. Predikaties van Ds. G.H. Kersten. 1^e bundel 38 preken, tweede druk; Utrecht z.j.*
- Kersten, G.H., *De Heidelbergse Catechismus in 52 predikaties*, vijfde druk; Utrecht 1975.
- Kersten, G.H., 'Een brief van ds. G.H. Kersten', *In het spoor* 15/1 (1991) 15/16.
- Ketterij, C. van de, *De weg in woorden. Een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900*, Assen 1972.
- Kieft, A. van de, *Een uitverkoren vat. Ter gedachtenis aan Wouter van de Kieft (1861-1941), in leven ouderling van de Gereformeerde Gemeente te Barneveld*, Barneveld 2004.
- Klein, A.A., *Onder u verkondigd. Uit de geschiedenis van de Oud Gereformeerde Gemeente (in Nederland) te Barneveld*, Barneveld 2007.
- Kleijn, P.L., *Een overdenking over den toestand van land en kerk in een brief aan mijne vrienden*, Nieuw-Beijerland 1933.
- Klinken, G. van, 'Dutch Jews as perceived by Dutch protestants 1860-1960' in: C. Brasz en Y. Kaplan (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others. Proceedings of the eight international symposium on the history of the Jews in the Netherlands*, Leiden 2001, 125-134.
- Klinken, G. van, *Strijdbaar & omstreden. Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen*, Zwolle 2006.
- Klinken, G. van, 'Herdenken zonder voorbeeld: de VDM-reeks' in: G. Harinck en G. van Klinken (red.), *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering*, Zoetermeer 2011, 167-183.

- Klinken, J. van en L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar. Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog*, Apeldoorn 2010.
- Klüsener, P.A.A., *Nationaal-socialisme of calvinisme als nationale kracht. Voordracht uitgesproken op den bondsdag van Ned. Herv. Jongelingsvereen. op gereformeerden grondslag 10 mei 1934 te Utrecht*, Utrecht z.j. (1934).
- Knippenberg, H. en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaakvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen 1992.
- Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen/Maastricht 1992.
- Knopp, G., *Die Machtergreifung*, tweede druk; München 2009.
- Koesveld, H.L. e.a., *Eben-Haëzer. Gereformeerde Gemeente Hardinxveld-Giessendam 1909-2009*, Hardinxveld-Giessendam 2009.
- Koeteuw, G., *De verschoonende lankmoedigheid Gods over een schuldig volk of een roepende stem tot Nederland zijnde een ernstig woord met betrekking tot de omstandigheden op kerkelijk en staatkundig gebied door G. Koeteuw*, Ouddorp 1932.
- Koeteuw, G., *Weldadigheden des Heeren. Als vruchten des genadeverbonds in onze levensloop toegediend alsmede in tijden van druk en beproevingen ook in oorlogsgevaar ondervonden*, Kesteren 1995.
- Kok, F.J. de, *Gij alleen de eer. 150 jaar Gereformeerde Gemeente te Borssele*, Borssele 2010.
- Kok, P., *Zijn trouw en waarheid houdt haar kracht. Gedenboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Harderwijk 2 januari 1900 – 2 januari 2000*, Harderwijk 2000.
- Kooten, M. van, 'Bij de kansel van Hedel', *Oude Paden. Kerkhistorisch tijdschrift* 17/3 (2012) 33-37.
- Kooten, M. van, 'Ds. J. van Rootselaar in oorlogstijd', *Oude paden. Kerkhistorisch tijdschrift* 17/1 (2012) 3-9.
- Kooy, G.A., *Het ébec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en de-nazificatie in Nederland 1931-1945*, tweede druk; Utrecht 1982.
- Kornet, G., *Van doleantiekerk tot Bethelkerk. Ruim 100 jaar geschiedenis van de Benedenkerk van Werkendam*, Werkendam z.j.
- Korteweg, H., 'Hoekse Waard' in: W. Banning, *Handboek pastorale sociologie* deel 1, 's-Gravenhage 1953, 174-194.
- Kosten, L.F., *Gods akkerwerk. Geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente van Kapelle-Biezellinge*, Goes 2002.
- Koster-Klomp, S., *Niet door kracht. Honderd jaar geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk Nieuweroord/Nieuw-Balinge 20 mei 1907-20 mei 2007*, Nieuw-Balinge 2007.
- Kralingen, R. van, *Een rijkgezegende familie. Gods genadewerk in het geslacht Averesch*, Barneveld 2013.
- Kranenburg, L. van, *Mijn oog zal op u zijn. Levensbeschrijving van A. van Kranenburg, 25-11-1871 – 29-6-1957, in leven ouderling der Gereformeerde Gemeenten in Rotterdam-Centrum en -West*, Rotterdam 1965.
- Kranendonk, W.B., *Onder Zijn geleide. Aspecten van het ontstaan en de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente Scherpenzeel*, Houten 1997.
- Kranendonk, W.B., *Leven en werk van ds. M. Blok*, Houten 2001.
- Kranendonk, W.B., *Uw liefdedienst heeft mij nog nooit verdrotten. Leven en werk van Bart Roest*, Houten 2006.
- Kranendonk, W.B., *Hulp van God verkregen hebbende. Uit het leven van ds. J. Mijnders*, Houten 2007.

- Kranendonk, W.B., *Wakend aan Zijn poorten. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente Kampen*, Kampen 2010.
- Krijgsman, A. en P. Mulder, *Twee kerken zijn aan 't Woord. Overzicht veertig jaar kerkelijk leven Gereformeerde Gemeenten Capelle aan den IJssel*, Capelle aan den IJssel 1993.
- Kromhout, B., *De voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS*, Amsterdam/Antwerpen 2012.
- Kruijmer (red.), G.H., *Uit de geschiedenis van hervormd Putten*, Zoetermeer 2006.
- Kuiper, 'Beroep en kerkgenootschap opnieuw bezien', *Mens & maatschappij* 39 (1964) 415-423.
- Kwantes, C.M., *Genade en eer. Uit het leven van ds. W.F. Laman*, Kampen 1998.
- Laan-de Boer, G. van der, *Impressies van de geschiedenis van de Bond van Christelijke Gereformeerde Mannenverenigingen in Nederland 1928-2000*, Alblasserdam 2001.
- Langenberg, J.A., 'Enkele herinneringen', *In het Spoor* 19/2 (1995) 36/37.
- Lamain, J.W., H. Beijeman en H. Natzijl, *Leven en werk van ds. W.C. Lamain*, Houten 1999.
- Lamain, W.C., *Aijeletb Hasscháchar. Predikatie over Psalm 22 :1*, Rotterdam 1941.
- Lamain, W.C., *Een bijzondere boodschap in een bijzondere tijd*, z.p. (Rhenen) z.j. (1944).
- Lamain, W.C., *Het doodvonnis over Edom*, z.p. z.j. (1945).
- Lamain, W.C., *Gods grote daden herdacht. 3 predikaties gehouden ter gelegenheid van de bevrijding van ons land*, Wemeldinge 1945.
- Lamain, W.C., *Betekenisvolle boodschappen. Tweetal predikaties uitgesproken tijdens den bangen Duitschen bezettingstijd, vóór zijn verschijnen voor den zoo beruchten Duitschen "Sicherheitsdienst" te Rotterdam*, Utrecht 1946.
- Lamain, W.C., *Een jaar na de bevrijding van ons vaderland*, Utrecht 1946.
- Lamain, W.C., *Tweetal predikaties voor oudejaarsavond en nieuwjaarsdag. De zekere verwachting van Gods Kerk, Een aansporing tot een godvruchtigen wandel*, Utrecht 1946.
- Lamain, W.C., *Een terugblik*, Zwijndrecht 1980.
- Lamain, W.C., *Een terugblik II*, Zwijndrecht 1981.
- Leeuwen-Szabala, K. van en H. Natzijl, *Hij die u roept, is getrouw. Uit het leven van ds. M. van Beek*, Houten 2001.
- Lenselink, H., 'Buiten onze grenzen' in: W. Chr. Hovius e.a., *Van goedertierenheid en trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij*, 's-Gravenhage 1993, 259-272.
- Lieburg, F.A. van, *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19^e eeuw*, Kampen 1994.
- Lieburg, F.A. van, 'Toe-eigening van de bevindelijke traditie. Refogeschiedenis in historisch perspectief', in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 7-30.
- Lieburg, F.A. van, 'De bijbelgordel in Nederland', *Geloof in Nederland* 32, Zwolle 2009, 1001-1030.
- Lieburg, F.A. van, *Jeugdwerk met een watermerk. De hervormd-gereformeerde jeugdbeweging 1910-2010*, Zoetermeer 2012.
- Liempt, A. van, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950*, Amsterdam 2014.
- Lipschits, I., *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer 1977.
- Luik, K.W. van, *De trouw aan ons voorheen betoond. Het 75-jarige bestaan van de Gereformeerde Gemeente te 's-Gravenpolder 1924-1999*, 's-Gravenpolder 2000.
- Luitjes, Fr., *De hulp des H. Geestes in de zwakbeden van 's Heeren volk. Uitgegeven door den kerkenraad van de Christ. Geref. Gemeente te Klundert voor de tegemoetkoming in de delging van de schuld der verwoeste kerk in 1944*, z.p. z.j.
- Luttikhuisen, E.B. van, *1930-1980 50 jaar Gereformeerde Gemeente Nieuwer ter Aa*, z.p. z.j.
- Manen, M. van, 'Herinneringen van dhr. S. Kersten', *In het spoor* 15/2 (1991) 34.

- Marchie van Voorthuysen, E. du, *In stilheid tot U*, Houten 1986.
- Maren, A. van en C. van Rijswijk, *In de Kerkstraat 1928-2003. 75 jaar Gereformeerde Gemeente in Nederland te Alblasserdam en haar voorgeschiedenis*, Alblasserdam 2005.
- Mastenbroek, J., *Zijn vuur- en haardstede. Ontstaan en voortbestaan van de Gereformeerde Gemeente Rotterdam-Centrum*, deel 2, Gouda 1998.
- Mastenbroek, J., *Leven en werk van ds. J.D. Barth. Levensschets en vier preken*, Houten 2002.
- Mastenbroek, J., *Gewassen in de bloedfontein. Uit het leven van Anna Ruit-de Wachter (1867-1961) en enkele mededelingen over haar familie- en vriendenkring*, Barneveld 2004.
- Mastenbroek (red.), J., *Gedenken rond een erfenis. Meditatiebundel ter gelegenheid van het 100-jarige bestaan van de Gereformeerde Gemeenten 1907-2007*, deel 2, Goes 2007.
- Mastenbroek, J., *Met langheid der dagen verzadigd. Uit het leven van J.C. Heemskerck-van Rijn*, tweede druk; Houten 2008.
- Mastenbroek, J., 'Ds. G.H. Kersten en de Theologische School' in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten*, derde vermeerderde druk; Kampen 2008, 209-249.
- Mastenbroek, J., *Geschonken weldaden 1933-2008. 75 jaar Gereformeerde Gemeente Andijk*, Andijk 2009.
- Mastenbroek, J., *Uit het oorlogsdagboek van Jaap van Beek*, Houten 2011.
- Mastenbroek, J., *Israël's Wachter sluimert niet. Herinneringen van ds. F. Mallan (1925-2010)*, Alblasserdam 2012.
- Mauritz, J.H. e.a., *Bethlehem in het Oude Landt. 75 jaar Gereformeerde Gemeente Woerden*, Woerden 2007.
- Meershoek, G., 'Een aangekondigde massamoord. Wat wisten Nederlanders van de Jodenvervolgung?', *De Groene Amsterdammer*, 30 januari 2013.
- Meiden, A. van der, *De zwarte kousen kerken. Bevindelijk heroverwogen portret*, Baarn 1993.
- Meijer, H., *Het spoor van ds Kersten en ds Zandt*, Veenendaal 1967.
- Meyers, J., *Mussert. Een politiek leven*, Amsterdam 1984.
- Mijnders, J., *Paulus' afscheidrede. Een predikatie ter gelegenheid van het emeritaat, en het afscheid van de Gereformeerde Gemeente van Veenendaal, uitgesproken op 26 juni 1991 in de Adventkerk te Veenendaal, aangevuld met een korte levensbeschrijving*, Rotterdam 1992.
- Molen, H.L.H. van der, 'Mijn leven is één groot wonder. Ds. S. van der Molen: een markante figuur in de Chr. Geref. Kerken', *Oude paden* 3/3 (1998) 23-32.
- Mourits, P. en H. Natzijs, *Deze ellendige riep en de HEERE boorde. Levensschets en brieven van ds. J.H. Koster 1881-1949*, Houten 2006.
- Mouthaan, H., *Geen ander fundament. Zes schetsen over de geschiedenis van de kerk in Bleskensgraaf*, Bleskensgraaf 2004.
- Mulder, J., *Lerende hen onderhouden. Fragmenten uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeentescholen in Rotterdam (1911-1985)*, z.p. z.j.
- Mulder, J., *Het volk onder de Banier. SGP te Rotterdam*, Rotterdam 1988.
- Mulder, J., 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP' in: W. Chr. Hovius e.a., *Van goedertierenheid en trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij*, 's-Gravenhage 1993, 13-80.
- Mulder-de Vries, J., *Kleine kracht, grote zegen. 100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Zwolle*, Zwolle 1995.
- Natzijs, H. en H.J. van Dijk, *Zoete banden die mij binden. Uit het gezelschapsleven in de Alblasserwaard*, Houten 1998.
- Natzijs, H., *Als een vuurbrand uit het vuur gerukt. Jan Bos en zijn vriendenkring*, Houten 2011.
- Nauta e.a. (red.), D., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* deel 1, tweede druk; Kampen 1983.

- Nauta e.a. (red.), D., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* deel 2, Kampen 1983.
- Nauta e.a. (red.), D., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* deel 3, Kampen 1988.
- Nelemans, A., *Opdat men niet vergete. Een kerkhistorisch overzicht van de Oud Gereformeerde Gemeente te Dordrecht*, Zwijndrecht 1988.
- Nelis, A.J. en J.P. Neven, 'De levensweg van ds. Arie van der Kooij (3)', *Oude Paden* 11/1 (2006) 17-23.
- Neven, J.P., *Een lichtende kaars. Uit het leven van de heer A. de Redelijkheid*, Kampen 1999.
- Neven, J.P., *De zaligheid is in geen ander. Leven en werk van ds. W.L. Tukker*, Nieuw-Lekkerland 2001.
- Neven, J.P., *Hervormde gezanten. Het leven van de predikanten J.A. van Boven, D.J. van de Graaf, C.B. Holland en D. Th. Keck*, Kampen 2005.
- Neven, J.P., *Uw gangen zo vol roem en eer. Uit het leven van Betje Duijzer en haar vrienden*, tweede druk; Houten 2008.
- Neven, J.P., 'Immanuël. Kerkbode voor hervormd Kesteren en Opheusden', *Oude Paden. Kerkhistorisch tijdschrift* 17/1 (2012) 28-36.
- Nieuwland, L., *Uit het leven van Ds. A. Verhagen*, Houten 1991.
- Noppe, P.H., *Afgescheiden vanuit 't Heiligland 145 jaar; 1848-1993. Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk van Haarlem-Centrum*, Haarlem 1993.
- Nijsink, H.J., *Eruit mannen. Het politieke leiderschap van Gerrit Hendrik Kersten als voorman van de SGP*, z.p. z.j. Niet uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit Utrecht.
- Oever, C. Van den, *Predicaties en geschriften*, deel 5, Ermelo 2002.
- Ommeren, R. van, *Het klompenkerkje. Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland – Achterberg*, Kesteren 2011.
- Oord, G. van, "...Niet wagen, maar gelooven..." *Momenten uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Zwijndrecht, 1918-1993*, Zwijndrecht 1993.
- Otten, A., en L. Vogelaar, *Vijf broden en twee visjes*, Kampen 2004.
- Pas, G.D. en J. de Visser, *Het braambos niet verteerd. 1908 Gereformeerde Gemeente Gouda 2008*, Gouda 2009.
- Passchier, N.P. en H.H. van der Wusten, 'Het electorale succes van de NSB in 1935; enige achtergronden van verschillen tussen gemeenten' in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.) *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkeloosheid. Verslag Congres Technische Hogeschool te Enschede van 15 en 16 april 1977*, Amsterdam 1979, 262-273.
- Pater, J.C.H. de, *Het schoolverzet*, 's-Gravenhage 1969.
- Paul, H., 'Een verleden zonder historiciteit. Historische levensidealen en antihistorisme in het bevindelijke protestantisme', in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 158-181.
- Paul, H., 'Inleiding: een program voor de studie van religieuze herinneringsculturen' in: G. Harinck, H. Paul, B. Wallet (red.), *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam 2009, 11-32.
- Paxton, R.O., *The anatomy of fascism*, Londen 2004.
- Petersen, H. en P. Roos, *Gedenboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Harderwijk 1975*, Harderwijk 1975.
- Poel, Joh. van der, *Eben Haëzer. Tot hiertoe heeft de Heere ons geholpen*, Kampen 1997.
- Pol, A.T. van de, *Wat zijn deze stenen? Een geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente van Nunspeet*, Nunspeet 1994.

- Pooter, M. de, "Voor Zijn troon en hier beneden." 350 jaar Hervormde Gemeente Willige Langerak 1652-2002, Willige Langerak 2002.
- Postema, H.J. *Uw naam ter eer. Geschiedenis van de Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te Doorn*, Doorn 1997.
- Postema, H.J., *De oestervisser van Tholen. Uit het leven en werk van ds. W. Baaij*, Kampen 1998.
- Prins, A., *Uw naam bij elk geslacht doen kennen. 50 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Tholen*, Tholen 1999.
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1996.
- Redelijkheid, A. de, *Jubileumuitgave om herinnering te bewaren uit de herdenking van het 50-jarig ambtsjubileum van de Nederlandsch Hervormde hulpprediker A. de Redelijkheid 1924-november-1974*, Dordrecht 1974.
- Reich, W., *Die Massenpsychologie des Faschismus*, zevende druk; Keulen 2011. Eerste oplage van 1933.
- Rentier, W.P., *De SGP in de Zeeuwse Staten*, Middelburg 1999.
- Ridderbos, J., *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein*, 2 delen, Kampen 1994.
- Riemens, J., *Gereformeerd in Rijssen. Een terugblik op honderd jaar gereformeerd leven sedert de Afscheiding van 1834*, Houten/Utrecht 1983.
- Riet, F. van, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Zaltbommel 2008.
- Rietberg, H., *De Hervormde Gemeente te Elburg*, Elburg 1994.
- Rijke, Joh. de, *Gerard Wisse. Een profetisch prediker*, Boskoop 1993.
- Rijksen, L. en J.C. Taake, *Gedachtenis: 1906-1946. Predikatie, levensbeschrijving van Johan Cornelis Taake, ouderling der Gereformeerde Gemeente te Leiden*, Wemeldinge 1946.
- Romein-Vroegindewei (red.), M.C., *Rijk in God. Uit het leven van Jan Vroegindewei*, Kampen 1997.
- Romph, B. de, *Om 's Heeren huis in u gebouwd. Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Noordeloos 1836-1986*, Noordeloos 1986.
- Roon, G. van, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, Utrecht 1973.
- Roos, G., *Ds. G.H. Kersten en het Nationaal-Socialisme*, Utrecht 1976. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie.
- Roos, G., *Wat zal men dan antwoorden ...? Facetten uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Apeldoorn*, Apeldoorn 1987.
- Roos, J. (e.a.), *De waarheid bogelijk geboden. Verslagen van inleidingen gehouden op de themavonden van de VBSO 1993/1994 over de Gereformeerde Gemeenten tussen 1930 en 1950*, Veenendaal 1994.
- Rootselaar, J. van, *Memoires*, Houten 2001.
- Ros, A., *Ter gedachtenis. Uit het leven en werk van ds. J. Fraanje*, Utrecht 1979.
- Ros (ed.), A., *Bedroefden om der bijeenkomst wil. Artikelen van Ds. G.H. Kersten over de Gereformeerde Gemeenten van 1834-1946, schetsen over het leven van medepredikanten, alsmede over zijn eigen levensweg, aangevuld met reacties op zijn overlijden in 1948*, Utrecht 1985.
- Ros, A., *De gedachtenis des rechtvaardigen. Uit het leven en werk van ds. J.R. van Oordt*, Barneveld 2003.
- Ros, B. van der, 'De Banier' in: B. van der Ros (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, Kampen 1993, 221-236.
- Rouwendal, P.L., *Dr. C. Steenblok*, Kampen 2010.

- Ruissen, Th., *Gods trouw overdacht 1944-2004. Een historische terugblik op 60 jaar Gereformeerde Gemeente te Waardenburg*, Goes 2005.
- Ruit, C., *Levensbeschrijving van Cornelia Ruit te Dirksland*, Dirksland 1975.
- Schaik, B. van, *Hoe G'oudtijds hen met heil bezocht. 125 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Culemborg*, Boskoop 1993.
- Schakel, M.W., 'De Alblasserwaard' in: W. Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie deel 5, 's-Gravenhage 1959*, 274-307.
- Schans, A.A. van der, *Kuyper en Kersten: ijverars voor berkerstening van onze samenleving*, Leiden 1992.
- Schellingerhout, N., *Gedenk van hoedanige eeuw ik ben. De geschiedenis van de Hervormde Gemeente te Oud-Alblas*, Nieuw-Lekkerkland 2000.
- Schenderling, J.G., 'Pauwe, Jan Pieter' in: Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme deel 3*, Kampen 1988, 289/290.
- Schipper, J., *Eben-Haezer. Geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten van Den Haag en Scheveningen*, Utrecht 1982.
- Schipper, J., *En Zijn dierb're gunst beschreven. Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Barneveld (1895-1995)*, Houten 1995.
- Schipper, J., 'Ds. G.G. Kersten en het onderwijs' in: H. Florijn en J. Mastenbroek (red.), *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten*, derde vermeerderde druk; Kampen 2008, 251-274.
- Schipper, J., *Maar Gij hebt ons bijgestaan. 100 jaar geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente Veenendaal*, Houten 2013.
- Schneider, M. en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, Baarn 1979.
- Schneiders, P. en M. Endenburg, *Fascisme en nationaal-socialisme*, Utrecht/Antwerpen 1986.
- Schot, A., *Levensbeschrijving van Anna Schot*, Ridderkerk z.j.
- Schotanus, C., *Aan het navolgende geslacht verteld. 50 jaar Gereformeerde Gemeente te Oudemirdum*, Oudemirdum 1983.
- Schreuders, H., *Een vermanend woord*, z.p. z.j. (1946).
- Segers, C.J., *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Lisse 1865-1965*, Lisse 1965.
- Segers, C.J., *Uw trouw is groot. 125 jaar Gereformeerde Gemeente Lisse*, Lisse 1991.
- Sikma, J., J.A. Sikma en J.L. van de Valk, *Herdenken 1892-1992. Chr. Geref. Kerk Hilversum 1907-1992*, Hilversum 1992.
- Slaa, R. te en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931-1935*, z.p. 2009.
- Sluys, M. van der, *Het levenspad bekend. Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Nieuwpoort*, Nieuwpoort 2000.
- Smits, A.J., *Levensbeschrijving en brieven van L.Ĵ. Potappel in leven ouderling van de Oud Gereformeerde Gemeente te Stavenisse*, Houten 1984.
- Smits, B., *Loe de Jong 1914-2005. Historicus met een missie*, Amsterdam 2014.
- Snel, J.D., 'Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband' in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 51-91
- Spelt, J., 'Het gezag; predikatie over zondag 39 Heidelbergse Catechismus' in: K.J. van den Berg en J.J. Timmer (red.), *Genade voor genade. Leerredenen van verschillende Hervormde (Geref.) predikanten jaargang 15 (23 april 1941)* 193-208.
- Spijker, W. van 't, J.N. Noorlandt en H. van der Schaaf (red.), *Een eeuw Christelijk-Gereformeerd. Aspecten van 100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerken*, Kampen 1992.

- Spruijt, L., *Christelijke Gereformeerde Kerk Delft 1899-1974*, Delft 1976.
- Stap, J.J.B., *De Staatskundig Gereformeerde Partij tijdens het Interbellum*, Utrecht 1983. Niet gepubliceerde scriptie Universiteit Utrecht.
- Stap, J.J.B., 'De SGP voor 1940', *Utrechtse Historische Cahiers*, 6/3 (1985).
- Stolk, B., *Zegeningen van de God van Bethel. Facetten uit de kerkgeschiedenis van Ridderkerk naar aanleiding van 75 jaar Gereformeerde Gemeente aldaar*, Ridderkerk 1985.
- Stoppenburg, H.M. en D. Wijting, *De Gereformeerde Gemeente te Goes. Korte historische schets van haar ontwikkelingsgang*, 's-Gravenhage 1951.
- Stoppenburg, H.M., 'Uit het kerkelijk leven van Capelle a/d IJssel (2)', *Kerkhistorische Kroniek* 7/2 (1970) 17-19.
- Stoppenburg, H.M., 'Afscheidsbrief van ds. Jan Kars', *Kerkhistorische Kroniek* 7/2 (1970) 22-23.
- Stoppenburg, H.M., *Uit de dagen van ouds. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Sint-Jan ten Heere-Aagtekerke en van de Gereformeerde Gemeente op Walcheren*, Aagtekerke 1976.
- Storteboom, E.D. en K. van der Wal, "Rebobôth". *75 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk te Zwaagwesteinde*, Zwaagwesteinde 1991.
- Stuyvenberg, T. van, *Herdenk de trouw aan ons voorheen betoond. 100 jaar Gereformeerde Gemeente Terwolde/De Vecht*, Terwolde/De Vecht 1994.
- Tammes, I., *Doorn in het vlees. Foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig*, Amsterdam 2013.
- Tanger, J., *Wij gedenken Uwer weldadigheden. 1888 – Gereformeerde Gemeente Westzaan – 1988*, Westzaan 1993.
- Taverne, G.F., *Een veelbeproefde gemeente. De Vrij-Hervormde gemeente IJsselmuiden 1931-1970*, Hoogeveen 1981.
- Thijssen, A.H.A., *Gij hebt veel goeds gedaan. Uit de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente van Tricht-Geldermalsen 1845-1995*, Tricht-Geldermalsen 1996.
- Tijssen, H., *Een getuigende geus. Ds. C.A. Lingbeek (1867-1939) Strijder voor den staat met den Bijbel*, Kampen 2007.
- Tijssen, H., *De dominee van de NSB. Boissevain en zijn gang van de Nederlandse Hervormde Kerk naar het Nationaal Socialisme*, Kampen 2009.
- Tijssen, H., 'Hoedemaker, Groen en Hitler. NSB trekt aantal hervormde predikanten aan', *De Waarheidsvriend* 98/17 (2010) 6/7.
- Timmerman, B., *De Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij*, Utrecht 1968. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Utrecht.
- Tjalkens, T., 'Het gebied van Gouda en omgeving' in: W. Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie* deel 5, 's-Gravenhage 1959, 250-273.
- Tolsma, W., *Christuskruis en bakenkruis. Een onderzoek naar de beeldvorming van het dagblad De Standaard rond het nationaal-socialistische Duitsland 1933-1938*, z.p. 1982. Niet uitgegeven doctoraalscriptie VU.
- Toor, A.F. van en F. van Toor, *Weid mijn schapen. Uit het leven van ds. P. Honkoop (1891-1963)*, Houten 1993.
- Toor, A.F. van, *Aan armen uit genâ. Uit het leven van ds. A. Elshout*, Houten 2008.
- Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, 2 delen, Den Haag 1946.
- Treur, M.K., *Gebouwd op het Fundament*, Zeist 1991.
- Troost, J.C. en C. den Braber, *Geweid bij de stromen. 1928-2003, 75 jaar Gereformeerde Gemeente Middelbarnis*, Sommelsdijk 2003.

- Uitbeijerse, A. en A. Schrotten, *Uijt het quartier van Gouderack. Kroniek van een dorpskerk, Hervormde Gemeente Gouderak 1658-2008*, Gouderak 2008.
- Valen, L.J. van en M.A. Kempeneers, *Huis in de branding. De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk Dordrecht-Centrum*, Alblasserdam 2012.
- Valk, C., *Ds. J.P. Paauwe. Zijn leven en prediking*, Den Haag 2007.
- Valkenburg, R., *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?*, Veenendaal 1989.
- Veen, A. v.d. en A. v.d. Ban, 'Voorne-Putten en Rozenburg' in: W. Banning, *Handboek pastorale sociologie deel 1*, 's-Gravenhage 1953, 153-173.
- Veenendaal, J. e.a., *De wond'ren gadeslaan. 90 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk te Barendrecht*, Barendrecht 1988.
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland*, Amsterdam 1987.
- Veld, T. van 't, *Den goeden gang van zaken. Mensen en feiten uit de historie van de Hervormde Evangelisatie te Driedorp bij Nijkerk*, Nijkerk 2007.
- Velde, H. te, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *BMGN* 127/2 (2012) 3-27.
- Velema, J.H., 'Kerk in oorlogstijd' in: M. Drayer, W. van 't Spijker en J.H. Velema, *En toch niet verteerd. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892*, Kampen 1982, 114-125.
- Velema, J.H., 'Verhouding tot andere kerken' in: M. Drayer, W. van 't Spijker en J.H. Velema, *En toch niet verteerd. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892*, Kampen 1982, 135-146.
- Verdouw, N., *Gij hebt mijn omzwerfen geteld. Levensschets van Ds. J. Pannekoek*, Barneveld 1980.
- Vermeulen, J.M., *In de lijn van Ledeboer*, Krimpen a/d IJssel 1990.
- Vermeulen, J.M., *Het grootste wonder. Uit het leven van ds. M.A. Mieras*, Kampen 1994.
- Vermeulen, J.M., *Het krachtigste wapen. Uit het leven van ds. L. Gebraad*, Kampen 1996.
- Vermeulen, J.M., *Het kostelijkste sieraad. Uit het leven van ds. B. Toes*, Kampen 1997.
- Vermeulen, J.M., *Het schoonste getuigenis. Uit het leven van ds. W.H. Blaak*, Kampen 1998.
- Vermeulen, J.M., *Het wonderlijkste wonder. Uit het leven van ds. Job. Van der Poel*, Kampen 1999.
- Vermeulen, J.M., 'Ds. Willem van Dijk, predikant aan de Capelse Bremweg (1940-1952)', *Oude Paden* 4/2 (1999) 35-41.
- Vermeulen, J.M., *Het treffelijkste werk. Uit het leven van ds. C. Smits*, Kampen 2000.
- Vermeulen, J.M., *Het dierbaarste geschenk. Uit het leven van ds. J. van Prooijen*, Kampen 2001.
- Vermeulen, J.M., *Het uitnemendste bevel. Uit het leven van ds. J. Schinkelshoek*, Kampen 2002.
- Vermeulen, J.M., *Het innigste verlangen. Uit het leven van ds. A. van der Meer*, Kampen 2004.
- Vermeulen, J.M., *De zoon van Bornia. Leven en werk van ds. E. du Marchie van Voorthuysen*, Meteren 2008.
- Vermeulen, J.M., *De opperzaal van de Muurhuizen. Leven, vrienden en predikanten van Jannetje van Dijkhuizen*, Meteren 2009.
- Vermeulen, J.M., *De koopman van Axel. Ds. M.A. Mieras prediker in een bewogen tijd*, Meteren 2011.
- Vermeulen, L., *Zie, Ik heb een geopende deur voor u gegeven. Een terugblik op het 100-jarig bestaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Aarlanderveen*, Aarlanderveen 1993.
- Versteeg, E., en G. van der Zwaan, *Zijn Naam ter eer. Schetsen uit het leven van ds. J.P. Verkade (1921-2008)*, Utrecht 2010.
- Vervoor, A., *Herdenk die wonderdaân. Uitgegeven ter gelegenheid van het 50-, 70- en 75 jaar bestaan van de Gereformeerde Gemeenten Aalst, Brakel, Poederoyen*, z.p. 1999.

- Verwaard, J., *Op het erf der kerk. Geschiedenis van de Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te Ede en korte levensschetsen van de ambtsdragers over de periode 1946-1986*, Ede 1999.
- Verwijs, A., 'Hoe ds. Fokkema zich liet gaan!', *In het spoor* 24/3 (2000) 110-115.
- Verzijl, J.M., *De Gereformeerde Gemeente te Veen: verleden en heden*, Veen z.j.
- Viegen, C. van, *Van geslacht tot geslacht. Hervormd Achterberg en het levenswerk van Coenraad van Viegen V.D.M.*, Achterberg 1988.
- Visscher, W., 'Opdat de christelijke sfeer behouden blijve. De vooroorlogse N.S.B. in protestants-christelijk Kampen' in: *Kamper almanak 1989*, Kampen 1989, 175-220.
- Visser, J.J., 'De houding van het gereformeed protestantisme tegenover het nationaal-socialisme voor en tijdens de oorlog' in: *Nederlandse Historiën* 4/5 (1970) 189-191.
- Visser, J.J., *De houding van de Staatkundig Gereformeerde Partij tegenover het Nationaal-Socialisme*, Utrecht 1969. Niet uitgegeven doctoraal scriptie.
- Visser, J.J., *Het calvinisme en het verzet. Theorie en praktijk* (z.p. 1969). Niet uitgegeven.
- Visser, J.J., 'De houding van het gereformeerde protestantisme tegenover het nationaal-socialisme voor en tijdens de bezetting', *Wapenveld* (1970) 153-156.
- Vogelaar-van Mourik, G.E., *Met lust verteld. Facetten uit het leven en werk van Daniël van Mourik*, Barneveld 2008.
- Vogelaar, L., *Tot opzieners gesteld. In gesprek met ouderlingen*, Houten 1996.
- Vogelaar, L., 'De omweg naar de Gereformeerde Gemeenten I. Uit het leven van ds. H. van Kooten', *Oude Paden* 2/4 (1997) 14-25.
- Vogelaar, L., *Tot opzieners gesteld. Uit het leven van de ouderlingen*, Houten 1999.
- Vogelaar, L., *Gedragen en gered. Persoonlijk en ambtelijk leven van ds. L. Vogelaar*, Putten 1998.
- Vogelaar, L., *Dienaar in eenvoudigheid. Uit het leven van ds. H. Ligtenberg (1917-1992)*, Houten 1999.
- Vogelaar, L., *Wachter op Jeruzalems muren. Uit het leven van ds. A. Bregman*, Putten 2001.
- Vogelaar, L., *Heraut van de hemelse Koning. Levensschets en meditaties van ds. B. van Neerbos*, Putten 2001.
- Vogelaar, L., *Blaast de bazuin*, Barneveld 2004.
- Vogelaar, L., 'De ezellinnen zijn gevonden...', *Oude Paden* 9/4 (2004) 37-42.
- Vogelaar, L., *Die hier bedrukt met tranen zaait. Uit het leven van ds. J. Vreugdenbil*, Barneveld 2004.
- Vogelaar, L., 'De strik ontkomen I. De Gereformeerde Gemeenten in oorlogstijd', *De Saambinder* 42/4 (2004) 6/7.
- Vogelaar, L., 'De strik ontkomen II. De Gereformeerde Gemeenten in oorlogstijd', *De Saambinder* 42/11 (2004) 6/7.
- Vogelaar, L., 'De strik ontkomen III. De Gereformeerde Gemeenten in oorlogstijd', *De Saambinder* 42/18 (2004) 5-7.
- Vogelaar, L., 'De strik ontkomen IV. De Gereformeerde Gemeenten in oorlogstijd', *De Saambinder* 42/25 (2004) 5/6.
- Vogelaar, L., 'De strik ontkomen V. De Gereformeerde Gemeenten in oorlogstijd', *De Saambinder* 42/2 (2004) 5/6.
- Vogelaar, L., 'De strik ontkomen VI. De Gereformeerde Gemeenten in oorlogstijd', *De Saambinder* 42/9 (2004) 7-9.
- Vogelaar, L., 'De strik ontkomen VII. De Gereformeerde Gemeenten in oorlogstijd', *De Saambinder* 42/16 (2004) 5-7.
- Vogelaar, L., *Weerdigh t' aenmercken. 165 jaar Gereformeerde Gemeente Benthuizen*, Benthuizen 2005.

- Vogelaar, L., *Hoe menigmaal hebt G' ons Uw gunst betoogd. 75 jaar Gereformeerde Gemeente te Wageningen*, Bennekom 2008.
- Vogelaar, L., 'Tweemaal een ontstellende tijding', *De Saambinder* 87/47 (2009) 5/6.
- Vogelaar, L., 'Verzetsstrijder werd evangelist', *Oude paden* 15/2 (2010) 51-55.
- Vogelaar, L., *Banden die niet breken. Kerkelijk en geestelijk leven rond vader Schelling en zijn zonen*, Barneveld 2011.
- Vogelaar, L., 'Zaaien aan alle wateren. Ds. J.J. Ruijs schaamde zich het Evangelie niet', *Oude Paden. Kerkhistorisch tijdschrift* 17/2 (2012) 13-19.
- Vogelaar, L., 'Verzetswerk vol gevaar', *Terdege* 31/10 (2013) 21-23.
- Vooijs, M., *Vissen in de oude kerk. De Nederlands Hervormde Gemeente van Katwijk aan Zee door de eeuwen heen*, Katwijk aan Zee 2002.
- Voorden, A. van (samensteller), *Herdenk de trouw. 1888-Opheusden-1988. Uitgave naar aanleiding van 100 jaar (Nederduitse) Gereformeerde Gemeente (in Nederland) te Opheusden*, Opheusden 1988.
- Voorden, A. van, G.G. van Bochove en R.A. van der Garde, *Gedenkt uw voorgangers. Leven en werk van Ds. C. Dorresteijn*, Nieuw-Lekkerland 2001.
- Vossen, K., *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*, Amsterdam 2003.
- Vries, T. de, 'Storm over een vissersdorp' in: *Nederlandse Historiën* 4/5-6 (1970) 158-164.
- Vuijsje, I., *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolging*, Amsterdam 2006.
- Wallet, B., *Bevinding en Belofte. Van buisgemeente tot Christelijke Gereformeerde Kerk Mijdrecht*, z.p. z.j.
- Wallet, B., 'Tussen de vuren. Christelijke gereformeerden tussen ontzuiling, refozuil en evangelische beweging', in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007, 138-157.
- Wallet, B., 'Kerkelijke stambomen' in: Harinck, Paul en Wallet (red.), *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam 2009, 627-634.
- Wallet, M., 'In de kerk voelden de mensen zich veilig. Prof. dr. W. van 't Spijker over zijn herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog', *De Wekker* 119/9 (april 2010) 6/7.
- Weissmann, K., *Faschismus. Eine Klarstellung*, Schnellroda 2009.
- Want, N. van der en G.J. Edelman, *In het vuur, maar niet verteerd. De geschiedenis van de Nederduits Hervormde Vereniging "Calvijn" te Dordrecht*, z.p. 1978.
- Wessels, H.F., J. van der Winden, 'Het Westland' in: W. Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie* deel 5, 's-Gravenhage 1959, 213-249.
- Westerbeke, J., *De Bruidgom komt! 150 jaar Gereformeerde Gemeente in Nederland te Bruinisse*, Middelburg 1998.
- Westland, L., *De geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Huizen*, z.p. 1970.
- Westrate, C., *Kleine kracht. 80 jaar Gereformeerde Gemeente Nieuwdorp 1920-2000*, Nieuwdorp 2000.
- Wiegeraad, B.J., *Hugo Visscher 1864-1947. Een calvinist op eigen houtje*, Leiden 1991.
- Wiekeraad, P. en P.E. Wiekeraad, *Kerken in Kampen. De geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Kampen en Kampereiland*, Kampen 1990.
- Wijk, J.M. van, *Lotgenoten*, Barneveld 2009.
- Wiltink, H., *Enkele woorden gewijd aan het ontstaan der Oud-Gereformeerde Gemeente te Doetinchem*, z.p. 1960.

- Wippermann, W., *Faschismus. Eine Weltgeschichte vom 19. Jahrhundert bis heute*, Darmstadt 2009.
- Wisse, G., *Onder de Onweërsgalmen Nederland ten Festijn. Gelegenheidspredicatie bij het Zilveren Jubileum van H.M. de Koningin, over 1 Samuël 12: 24 en 25*, Dordrecht z.j. (1923).
- Wisse, G., *Van Golgotha naar de Olympiade*, z.p. z.j. (1928).
- Wisse, G., *Memoires. Onvergetelijke bladzijden uit mijn levensboek*, tweede druk; Houten/ Utrecht 1982.
- Wit, D. de, 'Een aanspraak van het gaande geslacht tot het komende geslacht' in: *Om te gedenken. Opstellen aangeboden aan ds. F. Mallan ter gelegenheid van zijn 40-jarig ambtsjubileum*, Elspeet 1988.
- Witvliet, A.C., *De HEERE regeert. 75 jaar Gereformeerde Gemeente Boskoop 1934-2009*, Boskoop 2013.
- Woudenberg, H.M. van, *De geschiedenis van de Grote Kerk in Scherpenzeel*, Barneveld 1994.
- Zandt, P., *De Heere zij geloofd. Rede, gehouden op de Algemene Vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij te Utrecht op Woensdag 9 juli 1947*, Utrecht z.j. (1947).
- Zandt, P., *Tot de wet en tot de getuigenis. Rede, gehouden op de Algemene Vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij te Utrecht op 23 April 1948*, Utrecht z.j. (1948).
- Zandt, P., en C.N. van Dis, *Tot verdediging gedwongen*, Utrecht 1948.
- Zandt, P., *Mozes en de profeten. Rede, gehouden op de Algemene Vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij te Utrecht op 26 April 1949*, Utrecht z.j. (1949).
- Zandt, P., *Des Heeren wet. Rede gehouden op de algemene vergadering der Staatk. Geref. Partij te Utrecht, 10 mei 1950*, z.p. (Utrecht) z.j. (1950).
- Zandt, P., *Hoort des Heeren Woord. Rede, uitgesproken ter algemene vergadering der Staatk. Geref. Partij te Utrecht op 9 mei 1951*, z.p. (Utrecht) z.j. (1951).
- Zee, S. van der, *Voor Führer, volk en vaderland*, vijfde druk; z.p. 1992.
- Zijl, A. van der, 'Fout dorp aan de rivier. Hoe het kon gebeuren dat de Heerlijkheid aan de Maas een broeinest van NSB'ers werd? Het taboe van Hedel', *HP* 5 mei 1990, 9-16.
- Zoller, A., *Twaalf jaar bij Hitler. Confidenties van een particulier secretaresse*, 's-Gravenhage 1950.
- Zwaag, W. van der, 'Ds. G.H. Kersten: Een boeteprediker in de politiek', *In het spoor* 15/3 (1991) 38-42.
- Zwaan (red.), G. van der, *Zijn daden gedenken. Historische schetsen in en rond de dorpskerk van Elspeet, periode 1600-2000*, Barneveld 2007.
- Zwemer, J.P., *In conflict met de cultuur. De bevindelijk Gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw*, Kampen 1992.

Zonder auteur

- Afscheid, bevestiging, intrede. Predicaties gehouden door ds. A. de Reuver en ds. J. van der Poel, bij het afscheid van Kralingsche Veer op maandag 5 november 1945, en bij de bevestiging en intrede op woensdag 14 november 1945 van ds. A. de Reuver in de Oud Gereformeerde Gemeente te Terneuzen*, z.p. z.j. (1945).
- Bouwen, niet breken. Die tyranny verdrijven. Brochure 2*, z.p. 1948.
- Bouwen, niet breken; De vruchten der Partijdictatuur. Brochure 3*, z.p. 1953.
- Christelijke Gereformeerde Kerk Maassluis, 1893-1993*, z.p. 1993.
- 't *Christelijke karkien. Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk "Eben Haëzer" 1894-1984*, Urk 1985.
- De Hoeksteen. Gereformeerde Gemeente in Nederland Barneveld*, Barneveld 2011.

De snoeren in lieflijke plaatsen gevallen. Verslag van de toespraken gehouden bij de begrafenis van wijlen ds. G.H. Kersten, in leven predikant der Geref. Gemeente te Rotterdam, Utrecht 1948.

De trouw aan ons voorheen betoond. 75 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Ede, Ede 2000.

Dienstvaardig tot Zijn eer. Levensschets, verslag begrafenis, twee brieven, eerste en laatste preek, negen meditaties van Ds. D.L. Aangeenbrug, Houten 1985.

Die trouwe houdt. Een uitgave ter gelegenheid van het 75-jarige bestaan van de Gereformeerde Gemeente te Meeuwen, Meeuwen 2008.

Een banier gegeven. 75 jaar SGP kiesvereniging "De Banier I" Barneveld, Barneveld 2001.

'Een brief van ds. Kersten', In het spoor 15/1 (1991) 15/16.

Een prediker voor Gods arme volk, Barneveld 2006.

Elk verhaalt zijn weg en zaken. De geschiedenis van de 'kleáne koarke' te Rijssen 1836-2011, Rijssen 2011.

En Gij stelt mij voor Uw aangezicht in eeuwigheid. Verslag van de toespraken gehouden bij de begrafenis van wijlen Ds. J. Fraanje in leven predikant der Geref. Gemeente te Barneveld, Utrecht 1949.

Geen nacht meer. Kort overzicht van het leven en sterven van Ds. Johannes Vreugdenhil, in leven predikant der Gereformeerde Gemeenten, laatst te Kampen en aldaar overleden op 19 juli 1944, benevens een verslag van zijn begrafenis, Utrecht 1947.

Geroepen tot de bruiloft des Lams. Ds. A. de Waard. Levensbeschrijving, rouwdienst met de toespraken bij zijn begrafenis en enkele predikaties, Alblasterdam 1985.

Haar gerucht gehoord. Uit het leven van ds. D. Tb. Keck. Jaren der eeuwen deel 2, Staphorst 2011.

Herdenking van het 25-jarig Kamerlidmaatschap van ds. P. Zandt gehouden te Utrecht op 15 september 1950, z.p. z.j. (1950).

Het einde van die man zal vrede zijn. Fragmenten uit het leven van Willem Koele, in leven ouderling van de Oud Gereformeerde Gemeente te Oldebroek, Barneveld 1999.

Het Evangeliezaad in de Schouwse kleigrond. De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk Kerkwerf, Kerkwerf 2008.

Hoe lieflijk zijn Uw woningen. 75-jarig bestaan Gereformeerde Gemeente Dinteloord, Dinteloord 2004.

Hoort de roede. Partijredes uitgesproken door ds. G.H. Kersten op de algemene (jaar)vergaderingen van de Staatkundig Gereformeerde Partij in de periode 1926-1936, deel 1, z.p. 1980.

Hoort de roede. Partijredes uitgesproken door ds. G.H. Kersten en ds. P. Zandt op de algemene (jaar)vergaderingen van de Staatkundig Gereformeerde Partij in de periode 1937-1951, deel 2, z.p. 1981.

Ik zal Uw gerechtigheid vermelden, de Uwe alleen. Levensschets en een predikatie van de predikanten die de Christelijke Gereformeerde Kerk te Werkendam hebben gediend vanaf 1911 tot heden, Werkendam 1984.

Kerk aan de Vecht. Christelijke Gereformeerde Kerk in Maarssen 1908-2008, Maarssen 2008.

Kerkgebouw 1932/2007 Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te Echteld, Echteld 2007.

Opdat het navolgende geslacht die weten zou. De geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Veenendaal, Veenendaal z.j.

Predik het evangelie. Ds. C. Hegeman. Levensschets, enkele predikaties en rouwdienst met de toespraken bij zijn begrafenis, Utrecht 1981.

(red.), 'De NSB werd veroordeeld', *In het spoor*, 36/2 (2012) 79-81.

(red.), 'Wanneer van provinciewege iets te doen is. Dhr. A.J. Kersten als SGP-Statenlid in Zuid-Holland', *In het spoor* 29/5 (2005) 208-218.

Soli Deo Gloria. 75 jaar Gereformeerde Gemeente Utrecht. Historisch overzicht en veertien preken, Utrecht 2000.

Trouw van de God van Bethel. Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Ridderkerk, Ridderkerk 2011.

Uw gunst herdacht. Geschiedenis Gereformeerde Gemeente Dordrecht, Dordrecht 2005.

Van de overzijde der Jordaan. 50 jaar Gereformeerde Gemeente Amsterdam-Noord, Amsterdam 1989.

Vooroorlogse SGP geschriften, z.p. 1986.

Wandelen in het licht. Christelijke Gereformeerde Kerk Rotterdam-West 1927-1977, Dordrecht 1977.

Wat is er meer te doen aan Mijn wijngaard? Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te Grafhorst, Grafhorst 2004.

Wij gedenken Uw weldadigheid. Een eeuw Christelijke Gereformeerde Kerk in Alphen aan den Rijn, Alphen aan den Rijn 2004.

'k zal gedenken ... Christelijke Gereformeerde Kerk Ouderkerk aan de Amstel 1923-1993, Ouderkerk aan de Amstel 1993.

Zijn wond'ren een gedachtenis. Christelijke Gereformeerde Kerk Sliedrecht-Centrum 1894-1994, Sliedrecht 1994.

Zwervend op aard'. Uit het leven en werk van ds. J. Bus, Staphorst 2009.

100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Steenwijk, Steenwijk 1993.

100 jaar Gereformeerde Gemeente in Nederland te Gouda 1908/2008, Gouda 2008.

Register

- Aalders 259
Aalst, G. van 451, 659
Aangeenbrug, D.L. 453, 630
Aantjes, W. 29
Abbringh, J.G. 217
Abma, H.G. 630
Alberts, 472
Alberts, G.W. 450, 630, 678
Alexander de Gro(o)te 211
Altena, E. 490, 669
Anjou, de hertog van 75
Antiochus Epifanes (bijbels) 381
Ariesen, E.J. 630
Asaf (bijbels) 380
Baaij, W. 630
Baan, A. 60
Baan, M. 631
Baarle, J. van 327
Baars, J. 146
Baars, S. 409, 410, 578
Bac, K. 451, 659
Bach, J.S. 636
Bähler, L.A. 48
Bakhuizen, R. van 247
Bakker, D. 45, 54
Bakker, H. 262
Bakker, M. 479, 651, 673
Bale, van 430, 674
Bank, J. 17
Bardelmeyer, C. 569
Barendrecht, A. 529
Barger, C. 262
Barger Ezn, G. 259, 279
Barneveld, J.W. van 262
Bart, J.W. van 279
Barth, J.D. 53, 406, 631
Barth, K. 233, 581
Bartlema, K.E. 443
Bartlema, R. 225, 248, 284, 322, 342, 343, 357, 391, 392, 416, 441-443, 527-529, 536, 631
Bartstra, S. 262
Barueth, J. 74
Bas, J. de 459
Baudartius 74
Bavinck, H. 226
Beatrix, prinses 86, 254, 314
Beek, H.M. van 673
Beek, J. van 429, 487, 662
Beek, M. van 631
Beek, P.C. van 281, 394, 429, 488
Beekman, P. 631
Beelaerts van Blokland, F. 553
Beens, E.J. 424, 425
Beersma, P. 262
Bel, J.B. 453, 461, 462, 488, 489, 490, 631, 665
Bellen, K. van 576-578
Belsazar (bijbels) 380
Benesj, E. 201, 203
Bennekom, T.W. van 26, 27, 93, 234, 249, 277, 279, 289, 308
Bentum, J. van 262
Berg, J. van den 47, 337, 343, 631
Berg, Jac. van der 247
Besten, J. den 449
Beusekom, G.Th. 262
Beuzekom, D. van 563
Bieshaar, W. 608
Bisschop, J. 631
Bijkerk, A. (predikant) 632
Bijkerk, A. 660, 677
Bijl, P. van der 632
Bijleveld, W. 274
Bins, D. 262
Bismarck-Schönhausen, O.E.L. von 110, 188
Blaak, W.H. 54, 456, 632
Blaauw, M.G. 262
Blankespoor, J. 632
Bleijerveld, D.C. 660, 677
Bloemendaal 247

Blois, A. de 47, 268, 456, 632
 Blok, M. 569, 572, 632
 Blok, M.C. 486, 676
 Blokzijl, M.H.L.W. 387, 388, 390, 403,
 404, 406, 409, 412, 548, 577, 593
 Blom, J.C.H. 33, 34, 319, 379, 447,
 484, 497, 510
 Bochove, A. van 430
 Bochove, J. van 309, 392, 501, 543,
 552, 558, 563, 564, 573, 670, 677
 Boeke, E. 262
 Boendermaker, P. 262
 Boer, G. 462, 632
 Boer, G. den 458, 459, 632
 Boer, L.S. den 77, 78
 Boerrigter, B.J. 272, 274
 Boissevain, W.Th. 259, 260, 262, 278,
 279, 292, 305, 581
 Boll, J. 443
 Bolland, G.J.P.J. 107, 146, 226, 227,
 369, 385
 Bon, G. le 121, 151
 Bons, F. 329
 Boom, P. 329
 Boom, B. van der 422
 Boone, L. 53, 54
 Booy, J. 262
 Bormann, M. 125
 Bos, W. (Winterswijk) 296
 Bos, W. (Wierden) 569
 Bosch, D.A. van den 425
 Boulanger, G. 122
 Bouritius, G. 259
 Bouwman, R. 29
 Braat, A. (boer Braat) 146, 151
 Brakel, W. à 73, 93, 246
 Brandt, H.P. 576
 Breet Noord, A. 259
 Breevaart, G. van de, 632
 Bregman, A. 490, 632, 640, 665
 Brienen, T. 92
 Brinkerink, J.L. 259
 Brinkman, F.M.C. 367, 562, 569, 571,
 572
 Brins, J. 260
 Broek, J.J. van den 385
 Broeren, D. 169, 180, 184, 186, 188,
 199, 200, 210, 212, 240
 Brons 672
 Bronsveld, A.W. 109
 Bruijn, A. de 453
 Bruin, P.J.M. de 52, 218, 272
 Brummen, D.J. van 633
 Brünkläus, J.W.H.M. 259
 Brutel de la Rivière, J.J. 553
 Bruyn, A. de 262
 Bruyn, L.G. de 262
 Brzezinski, Z.K. 136
 Buchman, F. 671
 Büchner, G. 172
 Buenk, C.D. 262
 Buitkamp, J. 499, 500
 Bus, J. 355, 633
 Busch 310
 Buskes, J.J. 66
 Cabaret, T. 633
 Calvijn, J. 71, 73, 81, 94, 174, 311, 563
 Ceres (bijbels) 326, 360
 Chamberlain, H.S. 134, 135, 242
 Chamberlain, A.N. 200
 Churchill, W.L. (Spencer-) 205, 447
 Ciano, G. 202
 Cock, H. de 42
 Cohen 420, 674
 Colijn (familie) 450
 Colijn, H. 22, 103, 104, 151, 154, 253,
 294, 318, 338, 340, 343, 346, 347,
 362, 386, 413, 450, 586, 591, 639, 673
 Couvée, H.J. 262
 Couvée, P.J. 262
 Cramer, N.J.C. 539
 Creutzberg, J.J. 259
 Croes, J.B.G. 262
 Csaky, I. 203
 Cuperus, J.R. 438
 Dagevos, B. 259
 Dam, van (secretaris-generaal De-
 partement van Onderwijs tijdens de
 bezetting) 25, 554
 Dam, C. van 633

Dam, D. van 209
 Dam, H. 26, 278
 Dane, J. 21, 28
 Dantzig, A. van 29, 30
 Darwin, C. 135, 217
 Datheen, P. 54
 David (bijbels) 14, 109, 424, 656
 Debora (bijbels) 109
 Deelen, H.C.J. van 262
 Dekker, J.A. 457, 470-472
 Delitzsch, F. 239
 Delleman, W.J. 388
 Deursen, A.Th. 13
 Diamant, S. 92
 Diederiks, A.C. 262
 Dieleman, F.J. 633
 Dieleman, P. 472, 491
 Diephuis, W.R. 259
 Dieren, G.M. van 633
 Dierendonck, van 666
 Dijk, E. van 633
 Dijk, G. van 490, 669
 Dijk, J. van 562, 563, 566, 567
 Dijk, W. van 633
 Dijke, A. van 262
 Dijke, J. van 633
 Dijke, P. van 45
 Dijkhuizen, A. 309
 Dijkstra, B.S. 262
 Dijkstra, F.W. 259
 Dijkstra, R. 262
 Dingstee, G.J. van 262
 Dinter, A. 135, 209
 Dis, C.N. van 309, 310, 328, 368-371,
 394-398, 401, 562, 565, 568, 570, 572,
 642
 Dokkum, H. van 552, 554
 Domela Nieuwenhuis Nijegaard, J.D.
 262
 Donner, J. 357, 385
 Doornenbal, J.T. 321, 449, 633
 Dorresteyn, T. 47, 449, 633, 634
 Dorsman, P.J. 562, 634
 Dorssen, G. van 262
 Drees, W. 508
 Driel, C.M. van 528
 Driessen, D. 517, 634
 Droogers-Kat, K.J. 451
 Dubbeldam, P. 651
 Dubois, A. 86, 414, 419, 548
 Duifhuizen, A. 465
 Duijtsch, C.S. 92
 Duim, E. 490, 634
 Duim, J. 490, 634
 Duyl, G. van 262, 259, 279
 Duymaer van Twist, L.F. 59, 69, 100,
 101, 169, 185, 209, 210, 216, 230, 236,
 250, 260, 285, 658
 Duyverman 259
 Eberle, H. 126, 127
 Edelman, G.J. 634
 Edward VIII (koning van Engeland)
 106
 Eerland, H.W. 344, 345, 521, 610, 634
 Eggink, W.E.M. 259, 279
 Eibergen, J. van 59
 Eijnatten, J. van 41
 Ekering, (L.)C.W. 259, 278, 279
 Elfferich, L. 59
 Elia (bijbels) 326, 360
 Elshout, A. 455, 634
 Enklaar, J.P. 262
 End, A. van den 332, 333, 337
 End, Th. van den 333
 Enk, D. van 433, 644
 Ent, H.C. van der 634
 Erasmus 244
 Erkelens, C. 51, 459, 460, 515, 516
 Erskine, E. 72
 Erskine, R. 72
 Erven, J.H. van 442
 Exalto, J. 75
 Eyk, W. van 262
 Eykman, A.J. 262
 Ezau (bijbels) 99, 109
 Ezechiël (bijbels) 175
 Faas 647
 Faber, M. 259
 Faber, Ph.F. 262
 Farwerck, F.E. 159

Feldmeijer, J.H. 155, 507
 Fichte, J.G. 111, 217
 Fieret, W. 27, 30, 167, 297, 304-306,
 402, 409
 Flap, H. 296
 Flier, H.S.J. v.d. 262
 Floor 247
 Florijn, H. 28, 41, 219
 Foeken, P.W. 259
 Fokkema, E. 463, 613
 Fokkema, J. 575
 Forster, A. 202
 Fraanje, J. 47, 60, 84, 264, 292, 330,
 422, 453, 634, 635
 Frank, H. 140
 Franke, L. 432, 635
 Frick, W. 182, 224
 Friedrich der Große 142
 Friedrich, C.J. 136
 Fritsche 259
 Fruytier, J. 74
 Gallio (bijbels) 673
 Garderen, A. van 463, 675
 Gast, C. de 40
 Gebraad, L. 635
 Geelkerken, C. van 153, 155, 284, 443,
 471
 Geelkerken, J.G. 19
 Geels, J.W. 227, 234, 240, 272, 357,
 419, 420, 674
 Geer, D.J. de 151, 254
 Geerling 209
 Genechten, R. van 475
 George V (koning van Engeland) 106
 Gerretson, F.C. 146, 226
 Geus, H.A. de 160
 Gewin, E.E.J. 48
 Gier, K. de 635
 Gijsman, M.D. 262, 669, 670
 Gijzel, B. 262
 Gilst, H. van 635
 Ginkel, B. van 216
 Gobineau, J.A. de 134, 239
 Godden, M.R. 179
 Goebbels, J. 138, 191, 195, 224, 230,
 240, 242, 243, 364, 465
 Goering, H.W. 184, 224
 Goethe 111
 Goliath (bijbels) 109
 Golverdingen, M. 27, 28, 89, 113
 Graaf, B. van der 487, 488, 673
 Graaf, C. van der 59, 635
 Graaf, D.J. van de 417, 481, 482, 524,
 560, 561, 635, 636, 641
 Gravemeijer, H.E. 262
 Gravemeijer, K.H.E. 385
 Grieken, M. van 48, 95, 104, 169, 216,
 217, 229
 Grisnigt, H.J. 635
 Groen, H. 636
 Groen, K. 636
 Groenewegen, C.P. 636
 Groenewoud, O. 262
 Groen van Prinsterer, G. 74, 78, 82,
 85, 257, 286, 338, 362, 371, 440, 535,
 602
 Groep, J. v.d. 259
 Grolle 259
 Grolle, J.H. 262
 Groot, J. de 636
 Groot, K.P. de 262, 288, 636
 Groot, M. de 421, 676
 Groot, P. de 262, 331, 332, 337, 636
 Gross, R. 123, 133, 139
 Gruiter, C. van de 636
 Gruppen, A. 319, 463, 611, 637, 667
 Gunning, J.H. 229
 Gysius 74
 Haan, I. de 34
 Haan, L. de 262
 Hage, D. 429, 624
 Hage, G.H.I.J. 435
 Hage, J.C. 433-435, 446, 452, 465,
 491, 516, 642, 674
 Hage, L.J.M. 446, 447, 465
 Hagen, C.H. 262, 576
 Hagen, T. 672
 Hagen, W. 672
 Hagestein, J. 637
 Haman (bijbels) 654

Händel, G.F. 636
 Harinck, G. 28, 676
 Haring, J. 426, 637, 667
 Hartmann, K.R.E. von 172
 Hartog, P.W. 490
 Havenaar, M. 490, 665
 Heerma, W. 391
 Heerschap, M. 637
 Hegel 111, 119, 149, 151, 172, 214, 216-218, 223, 227, 257, 270, 286
 Hegeman, C. 47, 451, 490, 637, 643
 Heide, J. v.d 262
 Heijden, C. van der 34, 35
 Heijen, J. van 490, 637, 643
 Heikoop, M. 47, 328, 637, 638
 Heine, C.J.H. 111
 Hekman, P. 309
 Hengel, A.F.L. 259
 Hengst, J. den 309
 Hengst, W. den 100, 107
 Hengstmengel, J. 561, 565
 Hennepf, B. 32, 100, 248, 249, 288, 324, 581, 582, 638, 645
 Herodes (bijbels) 102, 479
 Hermanides, W.L. 262
 Hertog, den 259
 Hertog, G.A. den 262
 Herwerden, J.C.E. van 259, 262
 Hesemann, M. 124, 126, 139
 Heslinga, M.W. 40
 Hess, F.F. 454, 672
 Heubach, G. 126
 Heymans Visser, P.H. 262
 Heyst, D. Van 529
 Hille, H. 559, 560
 Himmler, H.L. 133, 209
 Hindenburg, P.L.H. (von Benecken-
 dorf und) von 165, 166, 181, 182, 188, 225
 Hitler, A. 22, 25, 77, 95, 103, 110, 115-117, 120, 124-129, 131, 132, 134, 135, 137-145, 149, 154, 164-167, 170, 171, 180-203, 208, 209, 217, 222, 223, 225, 226, 230-233, 236-238, 240, 244, 250, 251, 256, 279, 284, 309, 310, 312, 325, 330, 339, 343, 363, 403, 407, 410, 422, 439, 446, 451, 467, 469, 476-479, 481, 484, 526, 528, 530, 546, 554, 563, 581, 587-589, 636, 649, 652-654, 657-659, 661, 667, 672
 Hoedemaker, Ph.J. 64, 65, 271, 278, 279, 338
 Hoef, J. van der 47
 Hoek 259
 Hoek, W.Th. 262
 Hoekstra, E.G. 55
 Hofer, W. 115, 123, 124, 128, 131-133
 Hofman, A. 638
 Hofman, H. 638
 Hofman, H.A. 39
 Hofman, M. 47, 635, 638
 Hofstede, G. 257-259, 262, 305
 Hofstede, P. 532
 Holland, C.B. 638, 672
 Hollander, F. 561
 Hollander, J. 70
 Honkoop, P. 47, 638
 Hosea (bijbels) 360, 512
 Hoog, J. van 't 638
 Hoogendoorn, H. 463, 638, 665, 670
 Hoogenhuyze, A.G.H. van 262
 Hoogerland, A. 638
 Hoorn, L. van 569
 Hooykaas, J.C. 475, 569, 570, 572, 580, 581, 638
 Hooykaas, R. 442
 Houdt, J.W. van 491, 501
 Houten, H. van 112
 Houwers 491
 Hovius, J. 208, 424, 635, 652
 Huiskamp, A.W. 262
 Huisman, B. 639
 Huizinga, F.E. 262
 Huizinga, J. 243
 Huijers, C.P. 436
 Hunnik, H. van 666
 Hütteman, U. 630
 Huybers, J.P. 430
 Huyser, C. 309
 Hykoop, M.W. 259

Hylkema, C.B. 259, 262
 Ipenburg, M.H. 55,
 Irene, prinses 87, 254
 Isnawitsch, I. 433, 676
 Jaanus, H.J. 259,
 Jakob (bijbels) 14, 109
 Janse (Meeuwen) 400
 Janse, A. 284
 Janse, C.S.L. 18, 27, 37, 41, 69
 Jansen, F.H.C. 369, 370, 442, 527
 Jansen, Joh.D. 262
 Janssen, H. 26, 27, 52, 94, 110, 111,
 169, 170, 176, 179, 180, 187-191, 196,
 198, 200, 206, 210, 211, 214, 215, 220,
 223, 224, 234, 237-239, 247, 251, 259,
 260, 269, 270, 272, 274, 277, 340,
 346, 347, 353, 357, 384, 389, 390, 420,
 639, 650, 674
 Japchen, H. 416, 536, 639, 640, 647,
 666
 Jellema, O.S. 262
 Jeremia (bijbels) 320, 321, 326, 330,
 331, 339, 349, 360, 427, 439, 440, 591,
 658, 661
 Jerebeam II (bijbels) 323, 512
 Job (bijbels) 236, 367
 Jobse, W. 368
 Jong, Arn. de 262
 Jong, J.B. de 27
 Jong, L. de 24, 25, 27, 35, 145, 146,
 147, 155, 227, 277, 290, 292, 303, 447,
 457
 Jong, N. de 640
 Jong, T. de 640
 Jonge, A.A. de 152
 Jonge, C. de (1854) 32, 54, 640
 Jonge, C. de (1902) 640
 Jongeleen, J. 47, 52, 53
 Jonker, J. 262
 Jonker, T. 262
 Joode, A. de (Albert van Waterland)
 147
 Jorde, K. 127
 Josephson (familie) 450, 654
 Jozef (bijbels) 443, 477, 530
 Juliana, koningin 86, 254, 426
 Kahlke, N. 127
 Kalf, H.S.J. 352, 391
 Kamenev, L. 102
 Kampman, J. 420, 454, 455, 463, 620
 Kant, I. 111, 244
 Kaptein, A. 26, 249, 353, 359, 367, 389,
 390, 399-414, 548, 549, 555, 577-580,
 592, 593, 645
 Karens, J. 490, 632, 640
 Kars, J. 432-433, 640
 Kattenberg 310
 Keck, D.T. 452, 478, 492, 641, 653
 Keck, K. 489, 641
 Keesmaat, L.M. 641
 Keijman, K. 345, 503, 672, 673
 Keizer, M. de 29, 30
 Kelder, W.H. 262
 Keller, J. 450, 641
 Kempis, T. à 72
 Kerrl, H. 209, 230
 Kersten, A.J. 307
 Kersten, C.A. 446
 Kersten, G.H. 19, 24-29, 43, 46, 47,
 49, 51-53, 58-62, 66, 69, 70, 75-77,
 80, 84-89, 93, 94, 101, 106, 112, 113,
 146, 151, 167, 171, 198, 204, 219, 233,
 234, 244, 245, 257, 267, 283, 289, 292,
 298, 305, 307-316, 322-324, 326, 329,
 333-336, 338, 345, 347-349, 354, 355-
 357, 359-367, 369-371, 381, 382, 390,
 394-399, 401-404, 406, 407, 409-411,
 414, 415, 417, 421-423, 430, 433, 435,
 446, 451, 452, 456, 460, 473, 484,
 490, 518, 520, 537, 538, 540, 542-544,
 548-559, 561-564, 566-568, 571-579,
 583, 591-593, 597-599, 632, 633, 635,
 637, 640, 642, 643, 649, 659, 668,
 672-674, 676
 Kersten, J.W. 359, 490, 637, 643
 Kersten, S. 366, 397, 402-404, 406-
 409, 490, 572, 576-578, 592
 Ketterij, M. van de 643
 Kieboom, L. 457, 458, 643, 677
 Kievit, G. 633

Kievit, I. 339, 438, 633, 643, 644, 658
 Kiehl, P.L. 51
 Kik, J. 455
 Kirschen, G.S. 463
 Kleerekoper, A.B. 244
 Kleijn, P. 76, 644
 Klijn, E. 35, 145, 148, 149, 157, 160
 Kloot, J.W. 644
 Klüsener, P.A.A. 263, 285-287, 322, 609
 Knippenberg, H. 38, 49, 50
 Knoester, B. 485
 Knoester, J. 484, 485
 Knoester, M. 484, 485
 Knottnerus, J.G. 259, 262,
 Kodde, D. 307, 328, 367, 370, 371, 395, 402, 403, 562, 565
 Koekoek (familie) 450, 671
 Koeteeuw, G. 76, 644
 Koetsveld, C.E. van 311
 Kohlbrugge, H.F. 278
 Kohn (familie) 471
 Kok, A. 644
 Kok, R. 47, 60, 319, 344, 392, 422, 433, 434, 449, 456, 537, 538, 642, 644, 645, 676
 Kok, Joh. de 367, 371, 422, 519, 562, 665
 Koldewijn, G.J. 665
 Koliijn, P. 645
 Kolnai, A. 140
 Kooiman, C. 229
 Koolhaas, G.J. 425, 669
 Kooten, H. van 645
 Kooy, A. van der 645
 Kooy, G.A. 153, 159, 296, 304, 305, 306, 307
 Kooy, J. 262
 Koppelaar, J.H. 489, 565, 569
 Kossmann, E.H. 498
 Koster, J.H. 357, 394, 438, 476, 477, 529, 530, 531, 532, 536, 617, 641, 645, 654, 658
 Kot, A. 645
 Kraaijeveld, F. 645
 Kraats, N. van de 645
 Kramer, J. 262
 Kramp, C. 406, 537, 645
 Kranenburg, A. van 645
 Kremer, W. 211, 217, 229, 237, 242, 263, 270, 271, 272, 273, 274, 341, 274, 341, 352, 372, 373, 418, 419, 652
 Krieken, J.A. van 262
 Kromsigt, J.C. 262, 347
 Kruithof, W.G. 645
 Kruyt, C.J.A. 147
 Kuijt, P. 358, 418
 Kuiper, G. 18
 Kuiper, R. 74
 Kuipers, R. 262
 Kuyk, E. 566, 567, 568, 569, 570, 572, 659
 Kuyk, J.P.C. van 215
 Kuyper, A. 39, 42, 48, 51, 58, 67, 68, 73, 90, 159, 226, 257, 362, 535
 Kuyper, H.H. 239, 357, 385
 Kuyper, J.J. 262
 Kwast, E.H.T. 80
 Laatsman, W. 208
 Lamain, W.C. 47, 264, 267, 379-381, 386, 387, 406, 422, 448-449, 453, 455, 485, 486, 510, 511, 646, 648, 668, 674
 Laman, W.F. 276, 418-420, 424, 646-647, 652
 Langenberg, J.A. 464
 Langstraat, A.W. 647
 Laurensse, J. 262
 Lawe, B. 228
 Learbuch, J. 480
 Ledeboer, L.G.C. 42, 53
 Leenmans, H.A. 416, 639, 647
 Leeuwen, D. van 420, 648
 Leeuwen, H. van 648
 Leeuwen, P.J. van 262
 Leeuwen, W. van 641
 Lehning Müller 394
 Lekkerkerker, M.J. 343, 423, 424, 443, 493-494, 532-534, 536, 614, 648
 Lenin 96, 117, 164, 165, 178, 179

Lessing 111
 Liebknecht, K. 96
 Lieburg, F.A. van 13, 14, 41
 Ligtenberg, H. 648
 Ligtenberg, H. 648
 Ligtenberg, J. 648
 Linde, H. v.d. 262
 Lindeboom, L. 469
 Linden, C.A. ter 262
 Linden, P. van der 648
 Lingbeek, C.A. 62, 65, 66, 151, 291
 Littooi, J.G. 564
 Litwinoff 96, 203
 Lodewijk XIV 112
 Lonkhuyzen, J.H. van 369, 370, 442, 527, 658
 Los, F.J. 262
 Louw, H. 456, 668
 Louw, J. 263
 Lubbe, M. van der 187, 243, 251
 Lucas, A.P. 648
 Ludendorff, E.F.W. 103, 164, 180, 227, 228, 230, 232
 Luther, M. 71, 73, 107, 111, 172, 193, 227, 247, 248, 312, 423
 Luitjes, F. 648
 Lunsen, H. van 263
 Lussenburg, J. 561, 565, 569
 Lynden van Horstwaerde, G.J.K. van 160, 258
 Machiavelli, N. 216, 217, 218, 307
 Magendans, J. 263
 Makkink, H. 263
 Mallan, F. 649
 Marahrens, A.F.K. 209
 Marang 259
 Marchie van Voorthuijsen, E. du 336, 337, 452, 473, 474, 486, 492, 529, 537, 594, 649, 654, 666, 675
 Margriet, prinses, 378, 442
 Maria (bijbels) 127, 443, 477, 530
 Marion, J. van 436
 Marion, S. van 398, 436, 501
 Marsman, G.H.J. 260
 Marx 111, 117, 172, 244
 Mast, A.J. 259
 Mastenbroek, J. 28
 Maurits, prins 85
 Maurras, C. 122
 Meer, E. van 649
 Meer, A. van der 649
 Meeuwenberg, J. 263
 Meiden, L.H. van der 52, 212, 227, 237, 238, 239, 340, 341
 Meijer, C. 569
 Meijer, W. 419
 Meiners, J.L.J. 259
 Mense, W.C. 263
 Meulen, R.J. v.d. 263
 Meulen, P. van der 31, 37, 78, 106, 171, 368, 370, 371, 394, 395, 397, 398, 400, 401, 402, 403, 408, 411, 550, 562, 571, 572
 Meurs, J.J. van 263
 Meyer, A. 147
 Meyers, J. 148
 Mieras, M.A. 454, 486, 649, 650, 670
 Mijnders, C. 670, 677
 Mijnders, J. 455, 650
 Minnen, J.G. van 650
 Moerkerken, L. 650
 Moes, Z.T. 229
 Mol-Bezemer, P. 450, 678
 Molen, G.H.J. van der 383
 Molen, J. van der 279
 Molen, S. van der 384, 455, 650
 Mooi, G.J. 263
 Moolhuizen, L. 263
 Monsma, J.A. 259
 Mosterd, G. 263
 Mouw, G. 650
 Mulder, J.H. 259, 263,
 Müller (Beauftragte) 477
 Müller (Wachtmeister) 465
 Mussert, A. 22, 114, 147-150, 152-157, 160, 219, 220, 255-256, 284, 285, 297, 312, 318, 437, 438, 457, 466, 476, 531, 534, 598, 657, 658, 674
 Mussolini, B. 21, 103, 115, 117, 119, 120, 131, 138, 141, 142, 143, 145, 149,

154, 155, 164, 177-180, 186, 188, 191,
 196, 202, 210, 211, 213, 217, 250, 256,
 310, 447, 546, 587, 589, 658, 659
 Nachenius, J.C. 149,
 Napoleon 112, 178, 192, 205, 211
 Nebukadnezar (bijbels) 170, 193, 381,
 563,
 Neeleman, J.C. 263
 Neerbos, B. van 47, 513, 650
 Nero 170
 Nes, Jac. van 242
 Niemöller, M. 207-209
 Nietzsche, F. 121, 151, 172, 205, 217,
 225, 226, 238
 Nieuwenhuijze 389
 Nifterik, G.C. van 263
 Noach (bijbels) 321, 352
 Nolte, C.F. 263
 Nolte, E. 120
 Nooij, de 647
 Nordheim, R. von 559-560
 Noteboom, M. 350
 Oever, C. van den 45, 108-109
 Ohland, P. 127
 Oijen, J. van 569
 Ojen, E.B. van 660, 677
 Okken, W. 279
 Onnekes, W.Br. 263, 279
 Oordt, J.R. van 47, 650
 Oosten, van 247
 Oosten, F.H. van 259
 Oostenbrug, T.H. 462, 650
 Oudshoorn, J. 427
 Ouwerkerk, H.L.G. 259, 263
 Overduin, D.Chr. 60, 420, 479, 609,
 623, 651
 Overduin, J. 60, 288, 289, 478-480,
 489, 493, 524, 525-526, 537, 594, 651
 Overduin, M. 651
 Overduin, P. 651
 Paauwe, J.P. 394, 453, 484, 537, 594,
 651
 Painlevé 113
 Panhuys 425
 Pannekoek, J. 651
 Papen, F.J.H.M.M. von 144, 181, 194
 Pareto, V.F.D. 218, 270
 Passchier, N.P. 153, 160, 296
 Pater, B. de 38
 Paul, H. 85
 Paulus (bijbels) 97, 228, 233, 246, 344,
 351, 358, 419
 Paxton, R.O. 117, 130, 133
 Penning, L. 105, 580
 Petegem, Joh. J. van 263
 Philpot, J.C. 73
 Pilatus (bijbels) 95, 102
 Plaisier, H. 488
 Planten, W.G. 263
 Plato 216, 217
 Plekker, S. 440
 Ploeg, B. v.d. 284
 Poel, Joh. van der 454, 486, 651, 652,
 668
 Poincaré, R. 170
 Pol, van de 647
 Polak, H. 244
 Ponstein, A. 418, 419, 450, 652
 Pont, D.F. 256
 Poot 259
 Pop, A.F.P. 367, 371, 481, 535, 560,
 561, 636, 652
 Postma, C.C.T. 379
 Potappel, L.J. 652
 Pras, P. 263
 Prins, P. 231, 284
 Prooijen, J. van 652
 Putten, B.J. van 309
 Queré, H.K. 263
 Queré, O.J. 263
 Raatgever, A. 652
 Raatgever, J. 493
 Rademaker, L.A. 263
 Ramaker, W. 652, 653
 Rappard, E.H. Ridder van 147, 507
 Rasker, A.J. 262, 263, 278
 Rath, E. vom 243
 Rauschning, H. 125, 141
 Ravenswaay, J.C. van 454, 653
 Rebel 518

Ree, van 674
 Reenen, G. van 16, 60
 Reeser, E. 259, 279
 Redelijkheid, A. de 478, 641, 653
 Renan, E. 239
 Ridderbos, J. 26, 32, 412
 Riekel, J.A. 653
 Rijke, Joh. de 29, 413, 661
 Rijksen, L. 653
 Rippe 420, 651, 673
 Ritter, P.H. 151
 Rocco, A. 119
 Roest, B. 76, 77, 451, 452, 473, 644,
 649, 653, 654, 675, 677
 Roest, T. 654
 Romijn, P. 34
 Roon, G. van 25, 26, 32, 34, 277, 279,
 337
 Roos, M.S. 654
 Roos, W. 494-495, 537, 654
 Roosevelt, F.D. 111
 Roosjen A.B. 59
 Rootselaar, J. van 450, 452, 489, 654
 Roozmond, D. 490, 665,
 Ros, B. van der 308, 410, 411,
 Rosenberg, A. 135, 159, 209, 215, 224,
 225, 226, 229-233, 240, 258
 Roscam Abbing, W.J. 263
 Roskam, E.J. 150, 160, 258, 460
 Rossem, A. van 654
 Rost van Tonningen, M. 149, 151, 155,
 156, 158, 245, 403, 493, 507, 577
 Roth, J.W. 260, 262
 Rottenberg, J. 242
 Rover, A.W. de 654
 Rubens, S. 635
 Rustige, D. 654
 Ruijs, J.J. 343, 443, 467-469, 505, 536,
 594, 654
 Ruiter, J. de 490, 665
 Ruys de Beerenbrouck, C.J.M. 91, 151
 Saarberg 564
 Salomons, G. 97-99, 209, 247, 272, 274
 Saly, A. 436
 Saly, W. 436
 Sanherib (bijbels) 170, 256, 333
 Savornin Lohman, B.C. de 261, 553
 Schaik, J.R.H. van 553
 Scharter, Th. 263
 Schelling, F.W.J. 217
 Schepper, A.C.J. 654
 Scheeps, W.C.F. 388
 Schermerhorn, W. 508
 Schilder, K. 338, 364
 Schiller, J.C.F. 111
 Schinkelshoek, J. 655
 Schipaanboord, G. 655
 Schirach, B.B. von 224, 270
 Schmidt, C. 140
 Schmidt, P. 151
 Scholte, H.P. 42
 Scholten, P. 553
 Schoneveld, J. 468
 Schopenhauer, A. 111, 172, 244
 Schorer, W.L. 403, 576-577
 Schortinghuis, W. 81
 Schraa 647
 Schreuders, H. 39, 512
 Schrieke 384
 Schröder, J.C. 263
 Schuit, J.J. van der 52, 191, 222, 225,
 226, 240, 272, 274, 319, 346, 348, 357,
 388, 389, 390, 412, 480, 517, 592, 639
 Schuschnigg, K.A.J.J. 203
 Schut, J.R.J. 279
 Schwartz 103
 Seggelink, P.H. 655
 Seinhorst, L. 263
 Selms, A. van 263
 Seneca 244
 Sepp, A.A. 259
 Seyss-Inquart, A. 317, 325, 340, 349,
 361, 378, 384, 385, 387
 Severijn, J. 59, 69, 342, 386
 Siegers, H. 538-539, 594, 655
 Sijbranda, K.L. 259
 Sinclair de Rochemont, H.A. 146, 147
 Sisera (bijbels) 109
 Six Dijkstra, P. 263
 Slaa, R. te 35, 145, 148, 149, 157, 160

Slager, J.W. 655
 Slok 247
 Slotemaker de Bruïne, J.R. 353
 Sluimer 674
 Sluiter, R.E. 346
 Smeden, K.G. van 272, 419
 Smid, F. 263
 Smink, J.A. 655
 Smit, G.Th. 263
 Smit, H. 428, 489, 521
 Smits, C. 456, 464, 562, 655, 666, 675
 Sneevliet, H. 151
 Snetlage, J.M. 263
 Soekarno 509
 Sorel, G.E. 121, 151, 218, 270
 Spek (familie) 607
 Spek, W. van der 310
 Spelt, J. 344, 373, 622
 Spijker, W. van 't 463, 464
 Spuijbroek (familie) 329, 449
 Staub 470
 Stalin 102, 103, 104, 117, 165, 167, 203,
 269, 314, 404, 493
 Stap, J.B.B. 27, 298, 306, 307
 Stauffenberg, C.S. von 446, 467, 469
 Steenbakker Moriljon Loysen, J.A.
 263
 Steenblok, C. 538, 655
 Stellinga, J.R. 553
 Stelwagen, J.C. 514, 515, 655, 667
 Stempvoort, D.C. 262, 288, 494
 Sterk, J. 259
 Sterk, P. 522
 Sternfeld (familie) 451
 Stickers, J.W. 655
 Stirner, M. 172
 Straatsma 259
 Strausz 111
 Streicher, J. 224, 233
 Struijk, G. 655
 Stuijvenberg, A. van 47, 323, 656
 Taake, J.C. 656
 Tacitus 244
 Tal, F. 450, 657
 Tanger 568, 569, 676
 Tammes, P. 296
 Taverne, G. 656
 Terlouw, A. 229
 Tielker 465
 Tijssen, D. 672
 Tijssen, H. 279
 Timmerman, W. 501
 Toes, B. 656
 Tol Jz., J.P. van den 76
 Toorn, P. van 321
 Touw, H.C. 382
 Troelstra, P.J. 86, 101, 104, 169, 252,
 256, 346, 385
 Tromp 670, 677
 Trotski 96, 102
 Tukker, W.L. 514, 656
 Tulp 647
 Ubbink, J.Th. 236
 Uitman, J.E. 229
 Uitslag, A. 656
 Uittien 490, 665
 Vaart Smit, H.W. van der 160, 259,
 352, 410, 412, 581
 Valckenier Kips, J.H. 146
 Valk, M.H.A. van der 656
 Valstar, B. 465, 466
 Veen, E.L.G. 666
 Veen, G. 666
 Veld, N.K.C.A. in 't 31
 Velde, A. van de 74, 85
 Velema, J.H. 52
 Vergunst, A. 427, 656
 Verhagen, A. 47, 323, 362, 417, 422,
 424, 456, 656, 670, 671
 Verhoef, A.W. 569, 656
 Verhoeven, A. 488
 Verkade, J.P. 656
 Verkerk, E.P. 59
 Verlinde, P. 656
 Verloop, A.P. 657
 Vermaas, H. 422
 Versteeg 259
 Verstraten, I. 565
 Vervaart, J.A. 151
 Verveld, S.J. 259

Vervloet, C.I. 259
 Viegen, C. van 450, 657
 Vijverberg, J. 77, 657
 Visch, J.J.H. 259, 279
 Visscher, H. 26, 28, 29, 48, 49, 59, 62, 66, 69, 70, 169, 221, 222, 250, 279, 280, 281, 287, 294, 298, 314, 338, 339, 343, 358, 370, 390, 416, 438-442, 466-476, 469, 476, 505, 527, 529, 534-535, 554, 593, 598, 599, 609, 635, 643, 644, 657-658, 660
 Visscher, W. 297
 Visser, A. 47, 393, 606, 659
 Visser, C.C.G. 259
 Visser, G. 263
 Visser, H.
 Visser, J.J. 27, 105
 Visser, W.A.J. 677
 Visser Mzn., H. 659
 Vliet, D. van 671
 Vliet, G. van 247
 Vliet, G.J. van 659
 Vliet, J. van 659
 Vlot, H. 659
 Vlucht, J. v.d. 263
 Vlucht, J.J. v.d. 263
 Vogelaar, C. 659
 Vogelaar, L. 451, 659
 Vogt 172
 Voogd, L. de 659
 Vos, B. 425
 Vos van Steenwijk, W. de 553
 Vosman, H.A. 659
 Vossen, K. 58, 90, 148, 149, 151, 152
 Vreugd, J. de 427
 Vreugdenhil, J. 47, 659
 Vries, S. de 263
 Vrijdag, H. (Mientje ter Haar-) 328, 329
 Voegindewey, J. 59, 660
 Voegindewey, Joh. C.A. 210
 Voegindewey, L. 406
 Waard, A. de 660
 Wagner, R. 134
 Wakker, T. 660
 Wal, C.B. van de 362, 363
 Walraff 103
 Wee, v.d. 462
 Weele, H. van 368
 Weele, I.M. van der 429, 624, 674
 Weener, J. 263
 Weer, van 284
 Weissmann, K. 130
 Welzen, Joh. van 638, 660
 Westrate, J.C. 660
 Wichman, E. 146, 151
 Wiegeraad, B.J. 28, 467, 658
 Wielhouwer, J.C. 47
 Wier, J. van 660
 Wigtersma, B. 154, 216, 369
 Wilhelmina, koningin 87, 88, 317, 350, 425, 426, 427, 508, 656, 668, 669
 Willekes, F.C. 260, 262
 Willem I, (vader des vaderlands) 85, 86, 87, 106, 349, 366, 440, 493, 572
 Willem III (koning-stadhouder) 85
 Willem V (stadhouder) 392
 Willigen, A. van 416
 Wilson, T.W. 173
 Wiltink, H. 660
 Wijnkoop, D. 95, 96, 103
 Wijnne, E. 660
 Wijting, L. 47, 660, 677
 Winkelman, H.G. 324
 Wippermann, W. 17, 130
 Wisman, C. 451, 668
 Wisse, C. 660
 Wisse, G. 29, 51, 52, 53, 88, 191, 192, 226, 227, 236-237, 272, 320, 330, 393, 413-414, 449, 460, 469-473, 491-492, 537, 549, 594, 660-661
 Wit, W. de 661
 Witvliet, J. 488
 Woerden, T. van 453, 630
 Woestijne, C. van de 47, 487, 488, 538, 593, 662, 669, 673
 Woudwijk, T. 662
 Wusten, H.H. van der 153, 160, 296
 IJsbrands, H. 260
 IJsselstein, I.J. 639

IJzerdraad, B. 479
Zaal, C. van der 63, 218, 662
Zandt, P. 29, 58, 59, 62, 70, 75, 85,
112, 169, 171, 172, 174, 175, 177-178,
195-201, 204-205, 207, 218, 225, 245,
250, 251, 307, 313, 367, 398, 403, 513,
516-517, 543-547, 550, 552-553, 555-
556, 559-560, 562-563, 566, 570-571,
574-579, 591, 636, 641, 642, 662
Zeeuw, A.B. de 555
Zijderveld, G.A. 662
Zijl, A. van der 293, 294
Zon, A. van 662
Zonneveld, P. van 464
Zwanenburg, C. 463, 676
Zweden, J. van 47, 329, 452, 642
Zwemer, J.P. 38, 52, 60
Zwerus, G. 662
Zwiep, A. 677
Zwijnenburg, H.J.C.H. 663
Zwoferink, G.J. 663